

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ  
Φιλοσοφική Σχολή  
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

## Διδακτορική Διατριβή

Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης

# Οι έλληνες, εβραίοι, μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης, 1882-1919 Ταξικοί και εθνοτικοί μετασχηματισμοί σε τροχιά εξελληνισμού



Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Έφη Αβδελά

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυπου, Χρήστος Χατζηιωσήφ

Ρέθυμνο 2011

*Στη Ζώγια, στο Νίκο και στο Μανώλη  
για όσα μου έδωσαν, μου δίνουν και θα  
μου δίνουν*

*στην Έφη  
για το στοχασμό του παρελθόντος και την  
έγνοια του παρόντος*

*και στη Μαρίνα,  
για τη γραφή που γέννησε η αγάπη της*

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<b>Ευχαριστίες</b>	5
<b>Συντομογραφίες</b>	9

### ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- <i>Μια συνάντηση, τρία θέματα, τέσσερα πρόσωπα</i>	11
- <i>Τα πεδία και τα όρια της ιστοριογραφίας</i>	13
- <i>Οι συντεταγμένες: ο χρόνος και το υποκείμενο της ιστορίας</i>	16
- <i>Οι κατηγορίες της ανάλυσης: εθνότητα, τάξη, αστικότητα</i>	19
- <i>Εντός και εκτός: τα όρια της μελέτης</i>	23
- <i>Οι χρήσεις και οι περιορισμοί των πηγών</i>	27
- <i>Η δομή της διατριβής</i>	30

### ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

#### ΕΜΠΟΡΟΙ, TÜCCAR, MERKADERES

<b>Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΧΑΜΙΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ</b>	33
--	----

#### Κεφάλαιο 1

<b>Ελληνορθόδοξοι, Μουσουλμάνοι, Ντονμέ και Εβραίοι. Επαγγελματικά προφίλ και εθνοθησκευτικές ταυτότητες</b>	39
--	----

«Έλληνες Μακεδόνες». Οι ανερχόμενοι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης 39

- *Η Μακεδονία: χώρα προέλευσης και χώρος δράσης των ελληνορθόδοξων εμπόρων της Θεσσαλονίκης* 40

- *Η τοπικότητα ως ελληνορθόδοξη αστική πρακτική* 49

- *Η «ελληνομακεδονικότητα». Η παραγωγή μιας αστικής εθνικής ταυτότητας* 52

Αφανείς Μουσουλμάνοι και επώνυμοι Ντονμέ. Εμπορικές εκδοχές της μουσουλμανικότητας 59

- *Οι μουσουλμάνοι έμποροι: μια ιστοριογραφική απουσία* 61

- *Εύρος και όψεις της μουσουλμανικής επιχειρηματικότητας* 63

- *Σε αναζήτηση στοιχείων συνοχής* 67

- *Οι Ντονμέ: οικογένεια και επιχειρηματική καινοτομία* 69

- *Πέρα από την «απομόνωση» και τον «κοσμοπολιτισμό». Κοινωνικές πρακτικές και συμβολικές αξίες μιας ντονμέ επιχειρηματικής συλλογικότητας* 74

- *Μουσουλμάνοι και Ντονμέ: οι εφήμερες ταυτίσεις μιας μουσουλμανικής οθωμανικότητας* 79

Οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης. Τα πεδία άρθρωσης μιας πολυπρισματικής εβραϊκότητας 81

- *Κοινοτικοί θεσμοί και εμπορική ταυτότητα* 82

- *Σωματειακή ζωή και κοινοτική συγκρότηση* 86

- *Η Αλιάνς: νέες κοινωνικότητες, νέες εβραϊκότητες* 94

- *Η «Ιταλία»: πολιτική ισχύς και κοινωνική ορατότητα του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος* 100

- *Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικείς Εβραίοι* 103

## **Κεφάλαιο 2**

<b>Συμβίωση και ρήξη στο χώρο της αγοράς Όροι, όρια και νοήματα της συνύπαρξης</b>	109
- <i>Η ιστορικότητα της συνύπαρξης</i>	110
- <i>Οι τράπεζες: εθνικές προτεραιότητες και επιτόπιες ωστώσεις</i>	114
- <i>Οι διεθνοτικοί επαγγελματικοί θεσμοί: σωματεία, Επιμελητήριο και Εμποροδικείο</i>	119
- <i>Αστική κοινωνικότητα, εθνοτική ιεραρχία και επαγγελματικό συμφέρον: ο Εμπορικός Σύλλογος και το Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών Πυρός</i>	119
- <i>Οι οθωμανικοί εμπορικοί θεσμοί: το Εμποροδικείο και το Επιμελητήριο</i>	123
- <i>Ενεργώντας συλλογικά. Η έκφραση και τα όρια του κοινού συμφέροντος</i>	131
- <i>Ένας κοινός πολιτισμός του επιχειρείν; Οι αξίες των θεσσαλονικέων εμπόρων</i>	138
- <i>Τα όρια της συνεργασίας</i>	143
- <i>Εθνικοί ανταγωνισμοί και εθνοτικές συγκρούσεις στο χώρο της αγοράς</i>	147
- <i>Τα όρια της αντιπαράθεσης</i>	155

## **ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ**

<b>ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ</b>	161
---	-----

## **Κεφάλαιο 3**

<b>Από πυλώνες της συνύπαρξης σε σύμβολα της ρήξης. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, 1908-1912</b>	167
- <i>Ενδοκοινοτικές αναδιατάξεις και διακοινοτική ένταση. Η αμφισβήτηση των εβραίων επιχειρηματιών</i>	169
- <i>Αλυτρωτισμός, ταξική ιεραρχία και κοινωνική συνοχή. Η ενδυνάμωση των ελληνορθόδοξων εμποροβιομηχάνων</i>	182
- <i>Οι έμποροι τον καιρό της επανάστασης. Παράγοντες κατευνασμού και σύμβολα της ρήξης</i>	188

## **Κεφάλαιο 4**

<b>Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Μεταβαλλόμενες σχέσεις και ασταθής ισχύς των εβραίων εμπόρων</b>	193
- <i>Οικονομικές δυσχέρειες και διεθνοτικές εντάσεις την επαύριο της ελληνικής κατοχής</i>	193
- <i>Ο πρώτος Βαλκανικός πόλεμος και η κρίση της εβραϊκής εμπορικής ταυτότητας</i>	196
- <i>Οι εβραίοι έμποροι εισαγωγής, οι σερβικοί δασμοί και το ζήτημα της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης. Οθωμανικές λογικές και εθνικές προσαρμογές</i>	204

## **Κεφάλαιο 5**

<b>Ο καπιταλισμός των «άλλων»; Η αντιπαράθεση για το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης</b>	217
- <i>Ο «μαρασμός του εμπορίου» και τα σχέδια διεθνοποίησης</i>	217
- <i>Έμποροι και εμπόριο στον επίσημο ελληνικό λόγο για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης</i>	220

- «Ελεύθερος λιμήν» ή «άφομοιώσεις»; Η παραγωγή της εθνικής διαφοράς 223

## Κεφάλαιο 6

### Εμπορικές αρχηγείες και πολιτική ενσωμάτωση: οι πρώτες εθνικές εκλογές 237

- «Όττεντότοι» και «Κάφροι». Κυβερνητικές επιλογές και τοπική δυσσυνέκεια κατά το 1914 239
- «Μακεδονικός λαός»: Η Νέα Λέσχη και ο συνδυασμός των Ανεξάρτητων-Λαϊκών 245
- Η εβραϊκή αρχηγεία. Ενδοκοινοτικές διεργασίες τα χρόνια 1912-1915 256
- «Όλοι οι έμποροι που μετράνε». Πολιτικές επιλογές, ενδοκοινοτικές συγκρούσεις και η διπλή περιθωριοποίηση των εβραίων επιχειρηματιών 261

## ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

### ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΟΥΦΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, 1914-1919 269

## Κεφάλαιο 7

### Οικονομία και εθνότητα την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου 275

- Εθνότητα και επιχειρηματικότητα: ορισμένες γενικές τάσεις 275
- Οι πολλαπλές εξουσίες και η εθνική εξισορρόπησή τους 282
- Η μεγάλη πυρκαγιά και ο κλονισμός του (εβραϊκού) κεφαλαίου 292

## Κεφάλαιο 8

### Προς τον εξελληνισμό: δημογραφικές μεταβολές, επιχειρηματικοί αναπροσανατολισμοί και η σταδιακή ανασύνθεση του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης 297

- Οι πολλαπλές συνέπειες των μεταναστεύσεων 297
- Επιχειρηματικές στρατηγικές και εθνικές μεταβολές 308
- Έλληνες επιχειρηματίες, θεσσαλονικείς επιχειρηματίες; 312

## Κεφάλαιο 9

### Οι ταξικές διαστάσεις του Μεγάλου Πολέμου 319

- «Η αίσχροκέρδεια έχει άπλώσει τούς πλοκάμους τῆς ἔως μέσα εἰς τὴν καρδίαν τοῦ πτωχοκόσμου καὶ ροφᾷ ἡδονικῶς τὸ αἷμα τῆς». Έμποροι και κερδοσκοπία στο συλλογικό φαντασιακό 322
- Εμπρόθετη δράση, κοινωνικές αντιπαραθέσεις και η συγκρότηση της συλλογικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης 345
  - Οι απέναντι: οι εμποροϋπάλληλοι 345
  - Μαζί και χόρια: οι συντεχνίες 351
  - Θεσσαλονικείς εν διωγμῷ: οι έμποροι και οι κρατικές αρχές 359

## Κεφάλαιο 10

### Από την Εμπορική Λέσχη στον Εμπορικό Σύλλογο: θεσμική αναδιοργάνωση, εθνικές επανιεραρχήσεις και ανασηματοδότηση της τάξης στη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη 371

- Οι νέοι θεσμοί και η μεταβολή των εθνικών ιεραρχιών 373
  - Μια νέα, μακεδονική ελληνική αρχηγεία 373

- Οι μουσουλμάνοι και οι εβραίοι επιχειρηματίες στο νέο θεσμικό πλαίσιο της αγοράς	380
- Προς ένα μετασχηματισμό της ταξικότητας	395
- Οι νέοι σύλλογοι και οι παράμετροι ενός μεταοθωμανικού επιχειρηματικού στρώματος	395
- Από τον <i>Grand Cercle Commercial</i> στον Εμπορικό Σύλλογο: ανασηματοδοτήσεις της εμπορικής αστικότητας	405
<b>ΕΠΙΛΟΓΟΣ</b>	
<b>Τέλος και αρχή</b>	415
<b>Πηγές και Βιβλιογραφία</b>	429

## ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Όπως κάθε κείμενο, έτσι και αυτή η διατριβή είναι ένα παλίμψηστο ανθρώπων –όχι μόνο διαβασμάτων. Κατά τη μακρά διάρκεια της εκπόνησής της ήταν πολλές και πολλοί εκείνοι που τριγύριζαν στο νου μου, που ξετρύπωναν μέσα από τα βιβλία και τις φωτοτυπίες, τα ηλεκτρονικά άρθρα και τα αρχειακά τεκμήρια που έπρεπε (ή δεν έπρεπε) να διαβαστούν. Ευχαριστώ θερμά τους ιθύνοντες στο *Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών*, το *Tauber Institute for the Study of European Jewry*, τη *Βρετανική Σχολή Αθηνών*, το *Rothschild Foundation Europe* και το *Dr. Elka Klein Memorial Foundation*. Η υλική υποστήριξη που μου πρόσφεραν, αλλά και η ώθηση που μου έδωσαν να σκεφτώ στα σοβαρά για την αξία όσων ερευνούσα καθώς ετοίμαζα τις αιτήσεις, ήταν εξίσου πολύτιμες.

Όντας ένας ιστορικός του καναπέ, αυτή η διατριβή ξεκίνησε με την αρχειακή έρευνα να μου προξενεί πονοκέφαλο. Όμως το αρχείο αποδείχτηκε έξη –όταν πια δοκίμασα τη γεύση του μου ήταν αδύνατο να σταματήσω. Για τη βοήθεια στον εντοπισμό ενός δυσεύρετου και διάσπαρτου υλικού οι οφειλές μου είναι επομένως πολλές και σε πολλούς: στο προσωπικό της Alliance Israélite Universelle, των London Metropolitan Archives, της βιβλιοθήκης του University College London, των Archives de la Défense, της Grand Orient de France, του Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, των National Archives, του Δήμου Θεσσαλονίκης, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, των Ιστορικών Αρχείων Μακεδονίας, του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, της Βιβλιοθήκης Bissel του American College of Thessaloniki, του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, του Συνδέσμου Μοναστηριωτών «Η Καρτερία», του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης (και ιδιαίτερα της Έρικας Περαχιά, της Λούσυ Ναχμία και της Ελένης Τσούκα), της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης (και των Ελένη Κωβαίου, Πένη Πετρουράκη και Κάλη Καραδάκη), της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, της Κοβεντάρειου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (και ιδιαίτερα του υπεύθυνου του τμήματος ψηφιοποίησης Θανάση Τζιρόπουλου), της British Library, της βιβλιοθήκης του Institut des langues orientales, της Bibliothèque de documentation internationale et contemporaine, του Σπουδαστηρίου του Τομέα Νεότερης Ιστορίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του ΑΠΘ, του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, της βιβλιοθήκης της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης, της Γενναδειού Βιβλιοθήκης, του Σπουδαστηρίου Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Δικαίου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, της βιβλιοθήκης του King's College London και εκείνης του London School of Economics. Περιδιαβαίνοντας στα αρχεία, ξαναβρήκα έναν καναπέ να με περιμένει στα φιλόξενα σπίτια των Αλέξανδρου Ηλία και Μαρίας Παπαδήμας, Ελένης Τσιώκα, Νικόλα Μανιτάκη, Γιώργου Τσιώτα, Ρεγγίνας Χατζηπέτρου Ανδρονίκου και Νίκης Κονιόρδου. Ο δε Φίλιππος Κάραμποτ φρόντισε η δίμηνη διαμονή μου στο Λονδίνο να είναι η καλύτερη δυνατή, δέκα λεπτά από τη Βιβλιοθήκη του King's αλλά κυρίως δέκα λεπτά από το Royal Festival Hall.

Στα αρχεία αφουγκράζεσαι τους νεκρούς και δεν ήταν λίγες οι φορές που ένιωσα ένα σφίξιμο στο στομάχι γνωρίζοντας ότι οι εβραίοι έμποροι που μελετούσα

θα έβρισκαν τελικά το θάνατο στα κρεματόρια του Άουσβιτς. Το Ολοκαύτωμα βαραίνει, ακόμη και όταν αποφασίζεις συνειδητά να αντιπαλέψεις το ζόφο του θανάτου εστιάζοντας σε συναρπαστικές ζωές. Όμως ο Μίκο Άλβο και η Μάρι Άλβο-Μπενβενίστε, η Ρόζυ και ο Νίκο Σαλτιέλ –για πάντα επιζώντες– μου πρόσφεραν μια νέα οπτική στο παρελθόν τους με τις προφορικές συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν. Χάρη στις μνήμες τους απέκτησα μια αίσθηση της προπολεμικής Θεσσαλονίκης και χάρη στη ζεστασιά και την αγάπη τους ένιωσα πάλι κάπως σαν εγγονός.

Φίλοι και συνάδελφοι μου έδωσαν απλόχερα αρχειακό και βιβλιογραφικό υλικό, διευκόλυναν την πρόσβασή μου στον συχνά καχύποπτο κόσμο των ελληνικών αρχείων αλλά και στον άγνωστο των ξένων και διάβασαν μαζί μου έγγραφα σε ακατάληπτες γλώσσες. Μαζί με όλα αυτά μου πρόσφεραν και την αίσθηση μιας κοινότητας που διευρυνόταν όσο τα δικά μου ερωτήματα εξειδικεύονταν. Ευχαριστώ για τους λόγους αυτούς τους Αλέκο Δάγκα, Έφη Αβδελά, Χρήστο Χατζηιωσήφ, Ρίκα Μπενβενίστε, Julia Cohen, Devin Naar, Νίκο Ποταμιάνο, Νίκο Παπαδογιάννη, Αλέκο Γρίμπα, Zeynep Türkyilmaz, Βαγγέλη Κεχριώτη, Χάρη Εξερτζόγλου, Λουκή Χασιώτη, Άγγελο Χοτζίδη, Gaelle Collin, Παναγιώτη Ζεστανάκη, Μαρία Βασιλικού, Ρωξάνη Κρυστάλλη, Γιάννη Λουκάκη, Όλγα Καραγιαρίδη, Mara Maracinescu, Βασίλη Κολώνα, Τζέκυ Μπενμαγιόρ, Marc Baer, Πωλ Χάγουελ, Λεόν Σαλτιέλ, Τέλη Ναχμία, Δημοσθένη Δώδο, Ευάγγελο Χεκίμογλου, Ηλία Κολοβό, Αντώνη Αναστασόπουλο, Michelle Campos, Παύλο Πωλαναγνωστάκη, Nadia Malinovich, Αλέξανδρο Γρηγορίου, Jack Davis, Σωτήρη Δημητριάδη και Βασίλη Κουτσούκο. Ιδιαίτερη όμως είναι η ευγνωμοσύνη μου στη Ρένα Μόλχο για τη γενναιοδωρία της να μοιραστεί μαζί μου όλο το υλικό που είχε η ίδια συλλέξει, όπως και στη Ρόζυ Σαλτιέλ που μου άνοιξε τα ερμάρια του ιδιωτικού αρχείου του πατέρα της.

Στην παραπάνω παρέα προστέθηκαν με τον καιρό άλλοι τόσο συνομιλητές καθώς τα αναγνώσματα μετατρέπονταν σε ερωτήματα, υποθέσεις εργασίας και συμπεράσματα, και εκτίθενταν σε δημόσιες παρουσιάσεις ή ιδιωτικές συζητήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Με υπομονή με άκουσαν, με διόρθωσαν και με παρότρυναν οι Simon Gunn, Mark Mazower, Francesca Trivellato, Devin Naar, Σάκης Γκέκας (από την αρχή μέχρι το τέλος, στο Κόλτσεστερ, το Λονδίνο, τη Φλωρεντία, τη Βέροια και το Τορόντο), Julia Cohen, Κωστής Καρπόζηλος, Δήμητρα Βασιλειάδου, Λήδα Παπαστεφανάκη, Σπύρος Μαρκέτος, Τάσος Αναστασιάδης, Άκης Παπαταξιάρχης, Κατερίνα Ροζάκου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, Σωκράτης Πετμεζάς, Χρήστος Λούκος, Νικόλας Μανιτάκης, Νίκος Σταυρουλάκης, Reiner Heuer, Sarah Abrevaya Stein, Aron Rodrigue, Minna Rozen, Eyal Giniot, Βίλμα Χαστάογλου, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Ανδρέας Λυμπεράτος και Anja Zückmantel. Οι Ρωξάνη Κρυστάλλη, Γιάννης Γιαννόπουλος, Mara Maracinescu, Tais Jost, Πέρσα Μύρτσου, Όλγα Καραγιαρίδη και Ξανθή Ντουμπάρα, μαθήτριες και μαθητής της τάξης ιστορίας του International Baccalaureate Diploma Programme στο Αμερικάνικο Κολλέγιο «Ανατόλια», με έβγαλαν από τον εσωτερικό μου μονόλογο και με έκαναν να αναρωτηθώ για το πώς όσα μυστήρια έψαχνα θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν κάποιους σκεπτόμενους, ενθουσιώδεις αλλά και πολύ απαιτητικούς εφήβους. Το μάθημα αποδείχτηκε για μένα τόσο πολύτιμο όσο ελπίζω και για αυτούς. Οι καθηγητές Αλέκα Καραδήμου Γερόλυμπου και Χρήστος Χατζηιωσήφ, μέλη της τριμελούς επιτροπής, με κατεύθυναν με υπομονή στους χώρους και στους χρόνους της ιστορίας. Η πολύχρονη επαφή με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ υπήρξε για μένα μια εξαιρετικά γόνιμη εμπειρία, μια μετωνυμία όλων όσων υπερασπίζεται εδώ και χρόνια το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του



Πανεπιστημίου Κρήτης: την αυστηρή κριτική αλλά και την πίστη στην αυταξία της ακαδημαϊκής εργασίας.

Φίλες και φίλοι, παλιοί και νέοι, μου έδωσαν χώρο για να εκφράσω τις αγωνίες μου, μου πρόσφεραν την αισιοδοξία τους και με όπλισαν με κουράγιο και δύναμη για να συνεχίσω. Ο Βασίλης Χριστάκης και η Χριστίνα Ταμαρίζ, η Δήμητρα Γιαπλέ και ο Μανώλης Κονταράτος, η Ευγενία Σηφάκη και ο Γιώργος Φουρτούνης, η Βάσω Τάντου και ο Μάριος Μαρκοβίτης, ο Πολυμέρης Βόγλης και η Ελένη Πασχαλούδη, η Λένα Βαρμάζη, ο Σταμάτης Ντώνιας, η Ελένη Φουρναράκη, η Ελένη Χοντολίδου, η Σολίτα Σαλιτέλ, ο Reiner Heuer, ο Σάκης Σπυρίδης, ο Κωστής Καρπόζηλος και η Δήμητρα Βασιλειάδου ρωτούσαν, αγωνιούσαν και χαίρονταν μαζί μου. Χωρίς την αρχική στήριξη της Μαρίας Κόντα η διατριβή αυτή δεν θα είχε ξεκινήσει. Και χωρίς την «παρέα της Παρασκευής», τα μέλη της Ομάδας για τη Μελέτη της Ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας, και ιδίως τη Ρίκα Μπενβενίστε, τον Αντώνη Μόλχο, το Γιώργο Αντωνίου και το Τζέκυ Μπενμαγιόρ, η κατάδυση στο παρελθόν δεν θα είχε δεθεί με την παρέμβαση στο παρόν και όλα θα ήταν απλώς πολύ λιγότερο συναρπαστικά.

Αυτή η διατριβή όμως άργησε, και άργησε πολύ. Τρεις αγαπημένοι μου άνθρωποι δεν πρόλαβαν να τη δουν ολοκληρωμένη. Θα θυμάμαι για πάντα το χιούμορ και την αισιοδοξία του Γιώργου Παπαδημητρίου όπως και την πίστη της Γιώτας Κραβαρίτου όταν όλα ήταν στον αέρα. Κυρίως όμως μου λείπει, μου λείπει πολύ, η χωρίς όρια αγάπη του Νίκου Τσιώκα για αυτό που κάνω και για αυτό που είμαι. Προς το Γιώργο, τη Γιώτα και τον αλησμόνητο Νίκο οι ευχαριστίες μου δεν είναι post facto αλλά post mortem και αυτό θα είναι για πάντα δυσβάσταχτο.

Όμως για άλλους πέντε αγαπημένους μου ανθρώπους, η ευγνωμοσύνη θα καθρεφτίζεται στα μάτια μου κάθε φορά που θα τους βλέπω. Οι γονείς μου, Ζώγια Χρονάκη και Νίκος Παπαμίχος, μου πρόσφεραν τα πάντα. Ο αδερφός μου, Μανώλης Παπαμίχος Χρονάκης, ήταν όλο και πιο δίπλα μου όσο βρισκόταν όλο και πιο μακριά μου. Η Έφη Αβδελά, η δασκάλα μου, μου δίδαξε με τη στάση και τα λόγια της ότι αυτή η διατριβή έχει νόημα μόνο αν είναι μια διατριβή ανοιχτών οριζόντων και μαζί μου έδειξε ότι έτσι πρέπει να είναι και η ζωή μου. Αυτά που προβάλλουν όμως στον ορίζοντα της ιστορίας και της ζωής αποκτούν νόημα χάρη στη Μαρίνα Αϊβαλιώτου. Η γάτα της αποδείχτηκε «καλή για να σκεφτώ» δικαιώνοντας το Λεβύ Στρως. Αλλά ήταν η ίδια που έκανε αυτές τις σκέψεις δυνατές. Όσα επομένως ακολουθούν είναι τα λόγια που θα της δηλώνουν για πάντα την αγάπη μου.

Ρέθυμνο, 5 Ιουνίου 2011

## Συντομογραφίες

ΓΔΜ:	Γενική Διοίκησης Μακεδονίας
ΕΒΕΘ:	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης
ΙΑΕΤΕ:	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας
ΙΑΜ:	Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας
ΜΜΑ:	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα
ΑΒΔΒJ:	Archive of the Board of Deputies of British Jews
ΑΙU:	Alliance Israélite Universelle
BSF:	British Salonica Force
CO:	Colonial Office
CZA:	Central Zionist Archives
FO:	Foreign Office
MAE CADN:	Ministère des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes
WO:	War Office

## Εισαγωγή

### *Μια συνάντηση, τρία θέματα, τέσσερα πρόσωπα*

Στις 16 Μαρτίου 1917 τέσσερα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης εισήλθαν στα γραφεία του στη συνοικία των Φράγκων για να συμμετάσχουν σε μια ακόμη συνεδρίαση. Τα θέματα που θα συζητούσαν ήταν ποικίλα. Παράπονα εμπόρων προς τις γαλλικές στρατιωτικές αρχές για επίταξη προϊόντων, σχέσεις με την Επιτροπή Επισιτισμού της πόλης και με τους αχθοφόρους του λιμανιού, δυσαρέσκεια για τις ιδιαίτερες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι θεσσαλονικείς έμποροι στο λιμάνι του Πειραιά<sup>1</sup>. Εξίσου, αν όχι περισσότερο ποικίλες ήταν όμως και οι προσωπικές τους διαδρομές. Το πρώτο μέλος, ο Γιακώβ Καζές, ήταν ήδη 72 ετών<sup>2</sup>. Γιος μεγαλέμπορου μαλλιών και δημητριακών, είχε γεννηθεί το 1845. Έντεκα χρόνια πριν, το 1834, η μεγαλύτερη αδερφή του είχε παντρευτεί τον Σαούλ Μοδιάνο, τον άνθρωπο που θα εξελισσόταν κατόπιν στο σημαντικότερο τραπεζίτη της πόλης. Το 1880, και αφού είχε εργαστεί για είκοσι ολόκληρα χρόνια στον εμπορικό οίκο Χαρίση, ο Καζές ίδρυσε τη δική του επιχείρηση εισαγωγών και εξαγωγών, μια από τις σημαντικότερες της Θεσσαλονίκης. Και την ίδια χρονιά ξεκίνησε επίσης τη μακρά δραστηριότητά του στα κοινοτικά πράγματα. Ένας από τους πρώτους Εβραίους που είχε λάβει γαλλική εκπαίδευση και δραστήριο μέλος του Club des Intimes (το σύλλογο που περιλάμβανε «το εκλεκτότερο», «φωτισμένο τμήμα» της «εβραϊκής πόλης»<sup>3</sup>), ο Καζές εργάστηκε για τη διάχυση των αρχών ενός αφομοιωτικού εξευρωπαϊσμού μέσα από την εφαρμογή των γενικών κανονισμών και το θεσμικό εκσυγχρονισμό της κοινότητας. Ωστόσο, την επαύριο της Επανάστασης των Νεότουρκων θα μετατραπεί σε έναν από τους συνεπέστερους εκπροσώπους ενός περισσότερο συνειδητού και μαχητικού εβραϊσμού. «Nationaliste», θιασώτης ενός εβραϊκού εθνικισμού της διασποράς, θα διατελέσει κατά τα επόμενα χρόνια πρόεδρος της τοπικής επιτροπής της γερμανικής σιωνιστικής φιλελευθέρωσης Hilfsverein der Deutschen Juden, και το 1919 επικεφαλής της οργανωτικής επιτροπής του πρώτου «Πανελλήνιου Εβραϊκού Συνεδρίου». Άνθρωπος με πολύπλευρη δημόσια δράση, ο Καζές συνένωνε πολλά και διαφορετικά πεδία. Συμμετείχε στο ψηφοδέλτιο των Κόμματος των Φιλελευθέρων στις πρώτες εθνικές εκλογές της ελληνικής Θεσσαλονίκης, το Μάιο του 1915, διετέλεσε για χρόνια μέλος, αντιπρόεδρος και προεδρεύων του Εμπορικού Επιμελητηρίου, και υπηρέτησε την κοινότητα από διάφορες θέσεις για μισό περίπου αιώνα. Το 1919 παραιτήθηκε από αντιπρόεδρος του Επιμελητηρίου «λόγω ηλικίας» και ο πρόεδρος έπλεξε το εγκώμιό του<sup>4</sup>. Έκτοτε, επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη διοίκηση της εβραϊκής κοινότητας, της οποίας και διετέλεσε πρόεδρος κατά τη δεκαετία του 1920. Πέθανε πλήρης ημερών το 1940, λίγο πριν τα γερμανικά

<sup>1</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (16.03.1917), Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΕΒΕΘ), Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1918-1919).

<sup>2</sup> Όλα τα ονόματα των Εβραίων, Μουσουλμάνων και Ντονμέ αποδίδονται στα ελληνικά, καθώς οι πολλαπλές γραφές τους στις διάφορες γλώσσες της πόλης ακυρώνουν κάθε έννοια πρωτότυπου ονόματος. Ο Γιακώβ Καζές π.χ. αναφέρεται ως Γιακώβ/Γιακώ/Υαακον/Jacob Cazes/Kazes/Γκαζές. Στη γλώσσα τους γράφονται μόνο τα ονόματα των Ευρωπαίων διπλωματών. Για λόγους ευκολίας τα ονόματα των συγγραφέων γράφονται στη γλώσσα στην οποία εμφανίζονται στη βιβλιογραφία.

<sup>3</sup> Γιοζέφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο* (Θεσσαλονίκη, 2000), σσ. 1541-1542.

<sup>4</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (16.05.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1918-1919).

στρατεύματα εισέλθουν στη Θεσσαλονίκη και καταστρέψουν ολοσχερώς όλα αυτά που με τόσους τρόπους είχε υπηρετήσει<sup>5</sup>.

Το δεύτερο μέλος ήταν ο Ζωζέφ Μισραχί. Γεννημένος το 1849, ο Μισραχί ήταν κατά τον Νεχαμά “le notable le plus en vue et le plus respecté”. Συνδεδόμενος επιχειρηματικά και οικογενειακά με τις σημαντικότερες εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης, ο Μισραχί ήταν διευθυντής της Commercial Co. και διευθυντικό στέλεχος στις κυριότερες εβραϊκές επιχειρήσεις –στην Τράπεζα Θεσσαλονίκης, στη Société Immobilière et Agricole, στην Ανώνυμη Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία Θεσσαλονίκης (πρώην Αλλατίνι) και στη Ζυθοποιεία «Όλυμπος». Η δημόσια δράση του ήταν εξίσου περίβλεπτη. Ενεργό μέλος της εβραϊκής κοινότητας, “le guide et le conseiller de la population israélite”, ήταν γραμματέας της τοπικής επιτροπής της Alliance Israélite Universelle από τη χρονιά της ίδρυσής της το 1873 και πρόεδρός της από το 1900 ως το 1920<sup>6</sup>. Ταυτόχρονα, ήταν κάτοχος της γαλλικής υπηκοότητας και επώνυμο στέλεχος της γαλλικής παροικίας. Συμμετείχε στην τοπική οργανωτική επιτροπή της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής και ήταν πρόεδρος της Société française de bienfaisance. Μέλος του Επιμελητηρίου ήδη από το 1889, ο Μισραχί θα εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη το Μάρτιο του 1920 για να εγκατασταθεί στη Μασσαλία, όπου είχαν μετοικήσει ήδη πολλά μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του<sup>7</sup>.

Το τρίτο μέλος ήταν ο Κλέων Χατζηλαζάρου. Γόνος επιφανούς ελληνορθόδοξης οικογένειας της πόλης, ο Χατζηλαζάρου είχε γερμανίδα σύζυγο, είχε χρηματίσει πρόξενος της Αμερικής και ήταν κάτοχος ρωσικής υπηκοότητας. Ήταν διευθυντής της ελληνικών συμφερόντων Τράπεζας της Ανατολής, πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου της νηματουργίας «Έρια» και της Αγγλοελληνικής Εταιρείας, και διευθύνων σύμβουλος της Εταιρείας Τροχιοδρόμων και Ηλεκτροφωτισμού. Παράλληλα, είχε υπάρξει μέλος του νομαρχιακού συμβουλίου, προέδρευε του Κτηματικού Συνδέσμου, του Συνδέσμου Γαλλία-Ελλάς και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ενώ ήταν μέλος της επιτροπής του Φθισιατρείου, της επιτροπής για τους πρόσφυγες και διάφορων άλλων σωματείων. Παλιό στέλεχος της κοινοτικής αντιπροσωπείας της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης και μέλος της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης του Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, διατηρούσε στενές σχέσεις με τη βασιλική οικογένεια (μάλιστα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε βαφτίσει την κόρη του), ενώ στις πρώτες εθνικές εκλογές του 1915 είχε κατέβει υποψήφιος με το Κόμμα των Ανεξάρτητων. Το Μάρτιο του 1917 ο Χατζηλαζάρου είχε μόλις εκλεγεί στην περίοπτη θέση του προέδρου του Επιμελητηρίου –ο πρώτος μη Μουσουλμάνος και ο πρώτος Έλληνας. Ωστόσο, αυτή θα ήταν η τελευταία συνεδρίασή του. Αν και στο απόγειο της ισχύος του, τις επόμενες εβδομάδες θα αντικατασταθεί στη διεύθυνση της Τράπεζας Ανατολής και στην προεδρία του Ερυθρού Σταυρού και θα εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη, αρχικά για τη Γαλλία και στη συνέχεια οριστικά για την Αθήνα<sup>8</sup>.

Τέλος, το τέταρτο μέλος ήταν ένας σχετικά νεότερος, ο Αθανάσιος Μακρής. Αν και εγκατεστημένος από το 1891 στη Θεσσαλονίκη ο Μακρής διατηρούσε στενούς δεσμούς με τη Μακεδονία. Είχε γεννηθεί στη Σιάτιστα το 1873, είχε παντρευτεί

<sup>5</sup> Άτιτλο έγγραφο, Ιδιωτικό αρχείο Αλφόνσο Λεβύ.

<sup>6</sup> Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*. Βιβλίο τρίτο, σ. 1497.

<sup>7</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.03.1920), Αρχείο Alliance Israélite Universelle (στο εξής AIU) Grèce VIB 27. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (15.03.1919), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

<sup>8</sup> Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου: το έργο ενός λησμονημένου προκρίτου της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονική Ζωή* 293-295 (1990), σσ. 23-25, 44-46, 42-43. Ευάγγελος Χεκίμογλου & Ευφροσύνη Ρούπα, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940* (Θεσσαλονίκη, 2004), σσ. 442. *Μακεδονία* 28.05.1914. *Νέα Αλήθεια* 21.05.1915.

Κοζανίτισσα και δραστηριοποιείται επιχειρηματικά στη Νάουσα. Έμπορος υφασμάτων και αντιπρόσωπος ναουσαϊκών υφαντουργιών αρχικά, ιδρυτής στη συνέχεια και αργότερα διευθυντής της «Ερια», θα μετάσχει λίγο πριν και λίγο μετά το 1917 στην ίδρυση της υφαντουργίας «Βέρμιον», της υφαντουργίας «Εργάνη», στο Γαλλοελληνικό Συνδικάτο Μελετών προς Ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης, στην Πρώτη Οικοδομική Εταιρεία Θεσσαλονίκης Α.Ε. και στα Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Ιδρυτικό μέλος του Συνδέσμου Βιομηχάνων Θεσσαλονίκης, ήταν πρόεδρος από το 1916 του νεοσύστατου Εμπορικού Συλλόγου. Αυτή ήταν μόλις η τρίτη του συνεδρίαση ως μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου. Ωστόσο, η άνετη εκλογή του (είχε λάβει τις 18 από τις 20 ψήφους των εκλεκτόρων<sup>9</sup>), προοικονομούσε τη συνέχεια. Το 1919 ο Μακρής θα εκλεγεί πρώτος πρόεδρος του ανασυγκροτημένου με βάση τον ελληνικό νόμο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και θα σφραγίσει με την πολυσχιδή επιχειρηματική και θεσμική του δράση την οικονομική ζωή της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης.

Η χρονική συγκυρία στην οποία εγγράφεται η παραπάνω συνεδρίαση, τα προς συζήτηση θέματα και οι ατομικές διαδρομές των εμπλεκόμενων προσώπων συμπυκνώνουν μια μείζονα ιστορική διαδικασία και αναδεικνύουν παράλληλα τη συνθετότητά της: τον εξελληνισμό της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης. Η εμπορική αστική τάξη της, οι σημαίνοντες έλληνες, εβραίοι, μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι, οι θεσμοί και οι αξίες τους, οι μεταξύ τους σχέσεις και οι σχέσεις τους με τις άλλες κοινωνικές ομάδες, με το κράτος και τελικά με την ίδια την πόλη καθόρισαν το χαρακτήρα της μετάβασης από την ύστερη οθωμανική στην ελληνική πραγματικότητα. Ο πολυεθνικός εμπορικός κόσμος μετατράπηκε σε ελληνοεβραϊκό, οι εθνοτικές του ιεραρχίες αντιστράφηκαν, ενώ ταυτόχρονα μετασχηματίστηκε και η ταξική του ταυτότητα. Η διαδρομή αποδείχτηκε ελικοειδής, ενίοτε και αντιφατική, και εκτυλίχθηκε σε πολλά και διαφορετικά πεδία. Όμως ήδη από τις αρχές του 1920 μια νέα εμπορική αρχηγεία είχε πλέον αναδυθεί. Οι εβραίοι έμποροι είχαν υποχωρήσει, οι Έλληνες είχαν ενισχυθεί, οι Ντονμέ και οι Μουσουλμάνοι είχαν περιέλθει σε αφάνεια και η αστική ταυτότητα όλων είχε μεταβληθεί. Λίγο πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών, η αστική τάξη της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου διακρινόταν καθαρά· και ήταν μια τάξη νέα, εθνοτικά αλλά και ταξικά ελληνική. Ακολουθώντας τις δαιδαλώδεις διαδρομές των θεσσαλονικέων εμπόρων, ανθρώπων όπως ο Καζές, ο Μισραχί, ο Χατζηλαζάρου και ο Μακρής, η παρούσα μελέτη αφηγείται την ιστορία της διαμόρφωσής της.

### ***Τα πεδία και τα όρια της ιστοριογραφίας***

Παρακολουθώντας ένα πολυσχιδές ιστορικό υποκείμενο και έχοντας ως αντικείμενό της μια μεταιχμιακή περίοδο, η μελέτη αυτή συνιστά εκ των πραγμάτων παρέμβαση σε ποικίλες ιστοριογραφικές συζητήσεις<sup>10</sup>. Ως ιστορία του κοινωνικού στρώματος μιας πόλης, επιχειρεί καταρχήν να συμβάλει σε μια χρονικά πληρέστερη κοινωνική ιστορία της Θεσσαλονίκης προσφέροντας μια ενδελεχή θεώρηση των εξελίξεων της περιόδου 1908-1919 από τη σκοπιά των εμπόρων. Κατά την τελευταία εικοσαετία, οι κυριότερες συμβολές μιας πλούσιας αν και άνισης βιβλιογραφίας έχουν επικεντρωθεί είτε στην ύστερη οθωμανική περίοδο είτε σε εκείνη μετά την πυρκαγιά του 1917 και

<sup>9</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (06.02.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1918-1919).

<sup>10</sup> Για τις πιο ειδικές από αυτές, ιδίως όσον αφορά στην ύστερη οθωμανική περίοδο, γίνεται λόγος στα οικεία σημεία.

την ανταλλαγή των πληθυσμών<sup>11</sup>. Η Επανάσταση των Νεότουρκων, η Δεύτερη Συνταγματική Περίοδος και η δεκαετία που ξεκινά με τους Βαλκανικούς Πολέμους και λήγει με τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν έχουν μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ανάλυσης ακόμη και από μελέτες ευρύτερης χρονικής εμβέλει-ας<sup>12</sup>. Αυτή η συνεχιζόμενη ιστοριογραφική αφάνεια των ετών 1908-1922 τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από μια υπόρρητη ανάγνωσή τους σαν ένα μεσοδιάστημα, σαν μια περίοδο που δεν εκβάλλει πουθενά. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι θεωρείται ότι ακύρωσαν στη γέννησή τους τις εξελίξεις που εγκαινίασε η Επανάσταση των Νεότουρκων, ενώ ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Εθνικός Διχασμός και η Μικρασιατική Εκστρατεία ότι ανέστειλαν προσωρινά τη διαδικασία της ενσωμάτωσης της πόλης στον εθνικό κορμό. Η υπάρχουσα ιστοριογραφία συγκροτεί επομένως τη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη σαν μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από επιλογές που δεν υλοποιήθηκαν, από μια ρευστότητα που δεν μορφοποιήθηκε ποτέ. Ως τέτοια, την περιθωριοποιεί ως ασήμαντη.

Δίνοντας την πρέπουσα προσοχή στα χρόνια αυτά η παρούσα μελέτη αποβλέπει να καλύψει ένα εμφανές κενό στην ιστοριογραφία της πόλης. Κυρίως όμως, επιδιώκει να αναδείξει την κομβική τους σημασία για τον εξελληνισμό της Θεσσαλονίκης αναλύοντας τη συμβολή τους στον εθνοτικό και ταξικό μετασχηματισμό του ανώτερου εμπορικού της στρώματος. Με τον τρόπο αυτό, η μελέτη επιχειρεί να διευρύνει και να ανανεώσει την ιστοριογραφική συζήτηση γύρω από την ενσωμάτωση της Μακεδονίας και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Όσον αφορά στο ζήτημα αυτό, η υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται από έντονη ανισορροπία. Στη σκιά του νέου μακεδονικού ζητήματος που ενέσκηψε τη δεκαετία του 1990, αρκετές ιστορικές και ανθρωπολογικές μελέτες ασχολήθηκαν σε επαρκές βάθος με την ένταξη των γηγενών αλλά και των προσφυγικών αγροτικών πληθυσμών της μακεδονικής υπαίθρου στις ελληνικές κοινωνικές και πολιτικές δομές, συνήθως μέσα από μια συστηματική ανάλυση τοπικών παραδειγμάτων<sup>13</sup>. Ωστόσο, οι μακεδονικές πόλεις δεν έτυχαν ούτε ανάλογης προσοχής ούτε και ανάλογων προσεγγίσεων. Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο μιας αυτοτελούς μελέτης. Αντίθετα, εξετάζεται συνήθως έμμεσα, στο πλαίσιο μιας ιστορίας του εβραϊκού πληθυσμού της. Το πλαίσιο αυτό έχει αποδειχθεί καθοριστικό στη διαμόρφωση των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την κυρίαρχη σήμερα προσέγγιση. Ο εξελληνισμός της Θεσσαλονίκης κατανοείται συνήθως ως μια διαδικασία που εκκινεί μετά το 1922 και αφορά αποκλει-

<sup>11</sup> Μαρία Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009). Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes* (Λάιντεν, 1997). Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1985). Βασίλης Κολώνας, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1991). Régis Darques, *Salonique au XXe siècle: de la cité ottomane à la métropole grecque* (Παρίσι, 2000).

<sup>12</sup> Mark Mazower, *Salonica, city of ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950* (Λονδίνο, 2004). Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994).

<sup>13</sup> Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood* (Σικάγο, 1997). Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Γιώργος Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία* (Αθήνα, 1997). Βασίλης Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41/2 (1990), σσ. 313-335. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* (Αθήνα, 2000). Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930* (Οξφόρδη, 2006). Ραϋμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005).

στικά στους Εβραίους. Η διαδικασία αυτή αναλύεται μέσα από την επικέντρωση αφενός στην κρατική δράση και αφετέρου στην αντίρροπη αντίδραση της εβραϊκής κοινότητας. Η υιοθέτηση αυτής της «από τα πάνω» προσέγγισης οδηγεί στη χρήση δομικών, ολιστικών κατηγοριών της ανάλυσης, με σημαντικότερες αυτές του «κράτους» και της «κοινότητας». Παράλληλα, τα εξηγητικά σχήματα που προτείνονται εδράζονται σε μια μονοδιάστατη θεώρηση της εθνοτικής ταυτότητας των εμπλεκόμενων ιστορικών υποκειμένων, ενώ τείνουν επίσης να σχηματοποιήσουν σύνθετα ιστορικά φαινόμενα. Η διαδικασία του εξελληνισμού περιορίζεται στο ζήτημα της «αφομοίωσης» των Εβραίων και των δυσχερειών που αυτή συνάντησε, με την ερμηνευτική έμφαση να δίνεται συνήθως είτε στο ρόλο ενός ελληνικού αντισημιτισμού είτε στις επίμονες προσπάθειες της εβραϊκής κοινότητας να υπερασπίσει τα παραδοσιακά, «ιδιαίτερα» προνόμιά της –«ασύμβατα» με τις πραγματικότητες του νεωτερικού έθνους-κράτους. Συνακόλουθα, μια σειρά από κρίσιμους παράγοντες τίθενται στο περιθώριο της ανάλυσης, με κυριότερους το τοπικό και διεθνές πλαίσιο και τη διάδρασή τους, τη δράση των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων και τέλος τη δυναμική των ενδοεθνοτικών, διεθνοτικών και ταξικών σχέσεων.

Ωστόσο, η ταύτιση του εξελληνισμού με την αφομοίωση της εβραϊκής κοινότητας αποδεικνύεται περιοριστική ακόμη και για την ανάλυση της μετάβασης των ίδιων των θεσσαλονικιών Εβραίων, παρά την όποια ορατότητα τους εξασφαλίζει. Η έμφαση στην «κοινότητα» και στην αφομοίωσή της αναπαράγει μια κλειστή, «εβραιοκεντρική» ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ιστορικά, η έννοια της «κοινότητας» έχει αποτελέσει κεντρική αναλυτική κατηγορία για την ιστοριογραφία της σεφραδίτικης διασποράς. Η ιστοριογραφία αυτή έδωσε έμφαση στα στοιχεία συνοχής στα οποία και απέδωσε δομική ισχύ, είτε επρόκειτο για θεσμούς είτε για κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές<sup>14</sup>. Οι μετασχηματισμοί, οι εσωτερικές ιεραρχήσεις και συγκρούσεις, όπως και τα ευρύτερα πλαίσια στα οποία εγγράφονταν οι συγκεκριμένες «κοινότητες» τίθονταν συνήθως στο περιθώριο της ανάλυσης. Νεότερες μελέτες έχουν σε μεγάλο βαθμό διορθώσει αυτήν τη στατική εικόνα. Εστιάζοντας στις ιδεολογικές διεργασίες και διερευνώντας σε επαρκές βάθος τις έντονες πολιτικές συγκρούσεις που διέκριναν την κοινοτική ζωή ήδη από την Επανάσταση των Νεότουρκων, έχουν καταφέρει να αναδείξουν τη συνθετότητα, την ένταση και τον δυναμισμό που χαρακτήριζε τις εβραϊκές κοινότητες. Ωστόσο, αν και στις μελέτες αυτές η έννοια της «κοινότητας» έχει σε μεγάλο βαθμό χάσει την προγενέστερη αναλυτική της ισχύ, συνεχίζει να συνιστά ακόμη το ανομολόγητο, σταθερό πλαίσιο της ανάλυσης. Η «κοινότητα» εξακολουθεί να οριοθετεί κατά τρόπο σχεδόν «φυσικό» το προς διαπραγμάτευση πεδίο. Κατά συνέπεια, οι πολλαπλοί και μεταβαλλόμενοι δεσμοί που συνδέουν τα υποκείμενα που τη συγκροτούν με άλλες όψεις του κοινωνικού περιγύρου, με τις υπόλοιπες εθνοθρησκευτικές ομάδες και τέλος με την ίδια την πόλη εξακολουθούν να μη λαμβάνονται υπόψη<sup>15</sup>.

<sup>14</sup> Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα* (Αθήνα, 2001). Pan Karmi, *The Jewish community of Istanbul in the nineteenth century. Social, legal and administrative transformations* (Ισταμπούλ, 1996). Henri Nahum, *Juifs de Smyrne, XIXe-XXe siècle* (Παρίσι, 1998).

<sup>15</sup> Βλέπε τις πρώιμες παρατηρήσεις της Αλεξάνδρας Μπακαλάκη και στη συνέχεια της Ρίκας Μπενβενίστε. Alexandra Bakalaki, "Book review". Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991 (Αθήνα, 1995), *Journal of Modern Greek Studies* 15/1 (1997), σσ. 154-157. Ρίκα Μπενβενίστε, «Εισαγωγή», στο Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945* (μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Αθήνα, 2004), σ. 17.

### **Οι συντεταγμένες: ο χρόνος και το υποκείμενο της ιστορίας**

Η παρούσα μελέτη επικοινωνεί με τις παραπάνω ιστοριογραφίες και αντλεί συστηματικά από τα πορίσματά τους. Συνάμα όμως επιχειρεί να υπερβεί τα ερμηνευτικά τους όρια και να συμβάλει σε μια πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας του εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης μέσα από την υιοθέτηση μιας σειράς διαφορετικών μεθοδολογικών προκείμενων. Κατά πρώτον, συνδέει χρονολογικά την ύστερη οθωμανική με τη μεταοθωμανική περίοδο. Κατά δεύτερον, στέκεται στις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στην πόλη και διερευνά το ρόλο των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων. Και κατά τρίτον, αντιλαμβάνεται τον εξελληνισμό ως μια διαδικασία που ενέπλεξε και επηρέασε (με διαφορετικό πάντα τρόπο) όλες τις εθνοθηρησκευτικές ομάδες και όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Για τους λόγους αυτούς, η μελέτη παρακολουθεί την ιστορική διαδρομή του ανώτερου στρώματος των εβραίων, ελλήνων, μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη οθωμανική και μεταοθωμανική περίοδο. Η ρευστή αυτή περίοδος ορίζεται εδώ από τα έτη ίδρυσης και κατάργησης ενός θεσμού κεντρικού για το στρώμα αυτό, του οθωμανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου. Εκτείνεται δηλαδή από το 1882 μέχρι και το 1919. Η περιοδολόγηση που υιοθετείται αποκλίνει επομένως από τη συνήθη, η οποία και ορίζει ως αρχή της υστεροοθωμανικής Θεσσαλονίκης το γκρέμισμα του θαλάσσιου τείχους (ή τη σιδηροδρομική σύνδεση με την Ευρώπη) και ως τέλος της μεταοθωμανικής πόλης την ανταλλαγή των πληθυσμών<sup>16</sup>. Χωρίς να αρνείται τον καθοριστικό ρόλο των παραπάνω γεγονότων, η προτεινόμενη οριοθέτηση ελέγχει και σχετικοποιεί την καθολική ερμηνευτική ισχύ που συνήθως τους αποδίδεται. Συνιστά δηλαδή ένα ιστορικό επιχείρημα αλλά ταυτόχρονα και μια μεθοδολογική πρόταση για δύο κυρίως λόγους. Αφενός, γιατί υπογραμμίζει τη σημασία των ενδογενών διεργασιών στη διαμόρφωση των τοπικών πραγματικοτήτων και αφετέρου, γιατί αναδεικνύει την πολλαπλότητα των χρόνων και των ρυθμών του μετασχηματισμού τους. Πιο συγκεκριμένα, και ειδικά όσον αφορά στη θεωρούμενη ως μείζονα χρονολογία-τομή, το 1922, η ολόπλευρη και απροβλημάτιστη υιοθέτησή της από την υπάρχουσα ιστοριογραφία έχει ως συνέπεια το τέλος της μεταοθωμανικής Θεσσαλονίκης και οι απαρχές του εξελληνισμού της να παρουσιάζονται ως αποκλειστική απόρροια εξωτερικών γεγονότων και να παραβλέπονται έτσι οι εσωτερικές δυναμικές στην ίδια την πόλη. Όμως οι γεωπολιτικές αλλαγές και οι δημογραφικές ανατροπές δεν αρκούν για να κατανοηθούν πλήρως οι αλλαγές που συντελέστηκαν στο ανώτερο επιχειρηματικό της στρώμα. Όπως θα δειχθεί, οι τοπικές διεργασίες υπήρξαν εξίσου σημαντικές για την κατανόηση των μετασχηματισμών του. Αυτός είναι και ο πρώτος στόχος που εξυπηρετεί η διαφορετική περιοδολόγηση που προτείνεται εδώ.

Ο δεύτερος αφορά στη χρονική οριοθέτηση της οθωμανικής νεωτερικότητας και του εξελληνισμού. Παρά την καθολική τους σκόπευση και την ομοιογενοποιητική τους λογική, οι δύο αυτές ιστορικές διαδικασίες επηρέασαν όχι μόνο με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό κάθε κοινωνικό στρώμα, αλλά ταυτόχρονα και σε διαφορετικό χρόνο. Η προτεινόμενη περιοδολόγηση αποσκοπεί επομένως στην ανάδειξη της πληθυντικότητας των χρονικοτήτων τους. Όσον αφορά ειδικά στους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, η σύσταση του Επιμελητηρίου το 1882 αποδείχτηκε καθοριστική. Τμήμα μιας ευρύτερης δέσμης θεσμικών και νομοθετικών πρωτοβουλιών που αποσκοπούσαν στη μεταρρύθμιση της αγοράς κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, η λει-

<sup>16</sup> Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor* (Νέα Υόρκη, 1993). Alexandra Yerolympos, *Urban transformations in the Balkans, 1820-1920. Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* (Θεσσαλονίκη, 1996). Mark Mazower, "Salonica between East and West, 1860-1912", *Dialogos: Hellenic Studies Review* 1 (1994), σσ. 104-127.



τουργία του Επιμελητηρίου συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας τοπικής επιχειρηματικής αρχηγείας με συγκεκριμένα ταξικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά. Το 1919 πάλι, η κατάργηση και η επανίδρυσή του με βάση την ελληνική νομοθεσία σηματοδότησαν το τέλος των οθωμανικών πραγματικοτήτων στην αγορά της πόλης. Μετά την εισαγωγή του ελληνικού δασμολογίου, την επέκταση του εθνικού δικαίου και την ίδρυση μιας σειράς επαγγελματικών συλλόγων, το Εμπορικό Επιμελητήριο ήταν ο τελευταίος «οθωμανικός» θεσμός που παρέμενε ενεργός. Ο «εξελληνισμός» του σήμανε και την αποκρυστάλλωση μιας ταξικά και εθνοτικά διαφορετικής επιχειρηματικής αρχηγείας –ελληνικής αυτή τη φορά. Για τους θεσσαλονικείς επιχειρηματίες το 1919 αποτελεί επομένως τομή. Ο μετασχηματισμός τους είχε σε μεγάλο βαθμό συντελεσθεί ήδη πριν από το 1922, σε αντίθεση με τα κατώτερα εργατικά και μικροαστικά στρώματα (εβραϊκά αλλά και ελληνικά), οι συνθήκες ύπαρξης των οποίων και οι μεταξύ τους εθνοτικές ισορροπίες άλλαξαν δραματικά μόνο μετά την έλευση των προσφύγων.

Η επικέντρωση σε μία κοινωνική ομάδα αναδεικνύει επομένως τη σχετικότητα της εκάστοτε περιοδολόγησης και επιτρέπει τη σύλληψη του εξελληνισμού ως μιας διαδικασίας πολλαπλών χρονικοτήτων. Η δε επιλογή της εστίασης στο ανώτερο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης υπαγορεύεται από τον καθοριστικό του ρόλο στη διαδικασία αυτή. Οι έμποροι δεν είναι μια ακόμη σημαντική επαγγελματική ομάδα της πόλης ούτε και αντιπροσωπεύουν μετωπιακά την ευρύτερη αστική της τάξη. Για το λόγο αυτό η επικέντρωση σε αυτούς δεν έχει ούτε ενδεικτικό ούτε παραδειγματικό χαρακτήρα. Αντίθετα, αντανάκλα τη δεσπίζουσα θέση τους σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Στην ύστερη οθωμανική και μεταοθωμανική περίοδο η οικονομική δύναμη των εμπόρων καθόριζε το χαρακτήρα και τη θέση ολόκληρης της πόλης. «Η Θεσσαλονίκη δέν είναι πόλις τῶν γραμμάτων, οὔτε πόλις βιομηχανική. Εἶναι πόλις ἐμπορική, ὄχι κυρίως ἐμπορική, ἀλλά μόνο ἐμπορική. Κάθε πλῆγμα κατὰ τοῦ ἐμπορίου εἶναι πλῆγμα κατὰ τῆς ὅλης Θεσσαλονίκης», διακήρυττε η *Νέα Αλήθεια* το 1915<sup>17</sup>. Επιπρόσθετα, ο «έμπορος» σήμαινε πολύ περισσότερα από μια επαγγελματική ιδιότητα. Οι Εβραίοι χρησιμοποιούσαν τον όρο *merkader* (έμπορος) εναλλάξ με εκείνον του “notavle” (προύχοντας) για να υποδηλώσουν την κοινοτική αρχηγεία<sup>18</sup>. ενώ μεταξύ των Ελληνορθόδοξων, ο «έμπορος» σταδιακά εξισώθηκε με το δάσκαλο και το φιλάνθρωπο ως ο σημαντικότερος παράγοντας για την επιτυχία του ελληνικού αλυτρωτισμού. «Ο ἰδρῶν σήμερον ἐν ἐργοστάσιον εἰς τοιαύτην πόλιν, οἷα ἡ ἡμετέρα ἢ ὁ θεμελιῶν ἓνα καλόν ἐμπορικόν οἶκον ἢ ἀναλαμβάνων μίαν σοβαρᾶν ἐταιρικήν ἐπιχείρησιν δέν εἶναι μικροτέρας τιμῆς καί εὐλογίας ἄξιος του ἰδρῶντος ἐν εὐποιίας ἢ φιλανθρωπίας ἄσυλον, μέ τήν διαφοράν μάλιστα ὅτι οὔτος μέν πάσχοντας, ἀσθενεῖς καί ἀναπήρους περιθάλλει, ἐκεῖνος δέ ὑγιεῖς καί εὐρώστους εὐεργετῆ, ὧν ἔχει ἀνάγκην ἡ κοινωνία καί τό Ἔθνος. Τίς τῶν δυό ὠφελιμώτερος ἀποβαίνει;», διακήρυττε το 1909 ο καθηγητής του Ελληνικού Γυμνασίου Γεώργιος

<sup>17</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.01.1915.

<sup>18</sup> Βλέπε τον τρόπο που το περιοδικό *La Nation* περιγράφει τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα στις κοινοτικές εκλογές του 1909. “La delegasyon de los *notavles merkaderes* izo sus obzervaciones, los representantes de la asosiasion i del Klub des Intimes se espyegaron en toda frankeza en provando ke todo era echo lo mas onestamente i lo mas regularmente positivle sin ninguna presyona a ninguno. De esto los merkaderes se mostraron interamente konvensidos i todo en aprovando muestra ovra, izieron la propozision de trokar algunos pokos nombres de la lista de kandidados”. “Atansyon!”, *La Nation* 1/21 (1909), σσ. 2-3 (η υπογράμμιση δική μου). Κατά αντίστοιχο τρόπο, ο Νεχαμά, ανέφερε τους «εμπόρους» ως ένα ξεχωριστό στρώμα δίπλα στις άλλες σημαντικές κοινωνικές ομάδες της κοινότητας, τη «μορφωμένη νεολαία», τη «μεσαία τάξη» και τους «εργάτες». Π. Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη* (μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Σκόπελος 1997 [1918]), σ. 213.

Χατζηκυριακού. Στα ύστερα οθωμανικά και μεταοθωμανικά χρόνια οι έμποροι συγκροτούσαν επομένως την οικονομική, κοινωνική και πολιτική αρχηγεία της Θεσσαλονίκης και καθόριζαν τη φυσιογνωμία της αστικής της τάξης. Ο «έμπορος» συνιστούσε ηγεμονική κατηγορία, ταυτόχρονα οικονομική, κοινωνική και πολιτική. Για το λόγο αυτό αποτέλεσε τόσο το κρισιμότερο τμήμα της διαδικασίας του εξελληνισμού της όσο όμως και τον κυριότερο φορέα της. Πολυεθνικό, αλλά κατά βάση εβραϊκό μέχρι το 1912, το ανώτερο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης είχε σε μεγάλο βαθμό εξελληνιστεί μέχρι το 1919. Ταυτόχρονα όμως, είχε και το ίδιο συμβάλει καθοριστικά στον εξελληνισμό της ίδιας της πόλης μέσα από την οικονομική του λειτουργία, την κοινωνική του δράση και την ιδεολογική του ηγεμονία.

Η εστίαση στους εμπόρους αποδεικνύεται επομένως μεθοδολογικά γόνιμη γιατί ανταποκρίνεται στους συγκεκριμένους όρους που θέτει κάθε φορά η ιστορική πραγματικότητα στην ιστορική ανάλυση. Ωστόσο, η εστίαση αυτή δεν εκπορεύεται από μια νέο-ιστορικιστική αντίληψη. Αντίθετα, υιοθετείται γιατί εξυπηρετεί εξίσου τη διερεύνηση ευρύτερων, «παροντικών» ερωτημάτων. Πιο συγκεκριμένα, επιτρέπει να δειχθεί πώς κοινωνικά στρώματα που ορίζονται πολιτισμικά –από τις συμπεριφορές τους, το κοινωνικό και συμβολικό τους κεφάλαιο, την απήχηση και το εύρος της δημόσιας δράσης τους– συγκροτούν αρχηγεία μέσα από την αλληλόδραση και το μετασχηματισμό δύο διαστάσεων της ταυτότητάς τους, της ταξικής και της εθνοτικής. Η εστίαση στους εμπόρους καθιστά δυνατή την ανάλυση της διαπλοκής ανάμεσα στην εθνότητα και στην τάξη και των μεταβολών της μέσα στο χρόνο. Η μελέτη επικεντρώνεται εντέλει σε αυτούς γιατί επιτελούν μια διπλά κρίσιμη λειτουργία. Ως «κυριολεξία», δηλαδή ως ένα διακριτό, συγκεκριμένο και συγκροτημένο κοινωνικό μόρφωμα, επιτρέπουν τη διερεύνηση μιας συγκεκριμένης ιστορικής διαδικασίας· ενώ ως «μεταφορά» και για άλλα στρώματα, τη διαπραγμάτευση γενικότερων ζητημάτων. Η επικέντρωση στους εμπόρους επιτρέπει επομένως στην παρούσα μελέτη να υιοθετήσει τόσο τη συνταγματική όσο και την παραδειγματική σύνταξη της ιστορικής γραφής<sup>19</sup>.

Πώς όμως ορίζεται το ιστορικό υποκείμενο που αποκαλείται εδώ οι «έμποροι της Θεσσαλονίκης»; Όπως θα εικονογραφήσουν τα κεφάλαια που ακολουθούν, αυτό γίνεται αντιληπτό ως ρευστή κατηγορία. Τα νοήματα και οι πρακτικές που το ορίζουν μεταβάλλονται, συχνά μάλιστα ριζικά. Από πυλώνες της χαμιτικής εθνοτικής ισορροπίας, οι έμποροι μετατρέπονται σε σύμβολα της εθνοτικής αντιπαλότητας κατά τη Δεύτερη Συνταγματική περίοδο· κύριοι αρχικά εκπρόσωποι μιας καθολικά αποδεκτής αστικής ταυτότητας, είναι στα τέλη της δεκαετίας του 1910 φορείς μιας αστικότητας μερικότερης και μαχητής-κατεξοχήν δημόσιοι άνδρες, ενσάρκωση της οθωμανικής Θεσσαλονίκης για το δημόσιο βλέμμα, καταλήγουν κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου να αντιπροσωπεύουν τον βασικό υπαίτιο του έντονου επισιτιστικού προβλήματος που αντιμετωπίζει η πόλη. Για τη συλλογιστική της παρούσας μελέτης, ένας συνολικός ορισμός τους θα ήταν επομένως τόσο ιστορικά άτοπος όσο και μεθοδολογικά παράδοξος. Ως εκ τούτου, οι έμποροι δεν ορίζονται άπαξ και εξ αρχής. Αντίθετα, προσδιορίζονται στη βάση του σημασιολογικού περιεχομένου που αποκτούν

---

<sup>19</sup> Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο «η συνταγματική σύνταξη της ιστορικής γραφής συμβαίνει όταν το αντικείμενο της συμπίπτει με το στόχο της μελέτης», όταν δηλαδή «το αντικείμενο της ιστορικής έρευνας και γραφής ταυτίζονται με τον στόχο του ιστορικού ενδιαφέροντος». Αντίθετα, στην παραδειγματική σύνταξη «το αντικείμενο της μελέτης διαφορίζεται από το στόχο της μελέτης» και «αναφέρεται πλέον σε ένα θεωρητικό διάλογο ο οποίος διεξάγεται σε διαφορετικά πεδία αφαίρεσης» επιτρέποντας την επικοινωνία ανάμεσα σε ιστορικούς με διαφορετικά ενδιαφέροντα, ειδικεύσεις και προσανατολισμούς. Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σσ. 275-276.

στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Ο προσδιορισμός τους λαμβάνει βέβαια υπόψη τα «ιθαγενή» νοήματα με τα οποία επενδύεται κάθε φορά η έννοια του «εμπόρου»: ωστόσο, δεν περιορίζεται σε αυτά. Κατά κύριο λόγο οι έμποροι ορίζονται από την ισχύ τους, δηλαδή από τον τρόπο που γίνονται ορατοί τόσο μέσα από το βλέμμα των άλλων όσο όμως και μέσα από τη δική τους δράση. Αυτός ο τρόπος ορισμού τους γίνεται περισσότερο εμφανής όταν η μελέτη εξετάζει τα χρόνια μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων. Τα χρόνια δηλαδή που η πολιτική προβιβάζεται στο κύριο πεδίο συγκρότησης της ταυτότητάς τους και εκείνοι μετατρέπονται τόσο σε πολιτικό υποκείμενο όσο και σε αντικείμενο του πολιτικού λόγου. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης θα μπορούσαν βέβαια να οριστούν πολύ διαφορετικά, αλλά εξίσου ικανοποιητικά, με πολλούς άλλους τρόπους. Αν επιλέγεται εδώ ο συγκεκριμένος ορισμός είναι επειδή σε σύγκριση με άλλους (που θα έδιναν π.χ. έμφαση στα οικονομικά δεδομένα, τις επιχειρηματικές στρατηγικές ή τις κοινωνικές δικτυώσεις), αυτός επικοινωνεί καλύτερα με το κύριο χαρακτηριστικό της υπό εξέταση περιόδου: τις ραγδαίες μεταβολές που επέρχονται στο χώρο της πολιτικής σε σχέση με εκείνους της οικονομίας και της κοινωνίας. Οι μεταβολές αυτές διευρύνουν το πεδίο του πολιτικού και το ανάγουν στο κύριο πεδίο διαμόρφωσης των ταυτοτήτων. Κριτήριο επομένως για την επιλογή του συγκεκριμένου τρόπου ορισμού των εμπόρων είναι η χρηστικότητά του και όχι μια υποτιθέμενη εγγενής αρτιότητά του. Με την έννοια αυτή, η επιλογή προκύπτει μέσα από ένα διάλογο με την υπό πραγμάτευση ιστορική περίοδο. Αν στο επίπεδο της ιστορικής ανάλυσης η μέθοδος ορισμού που υιοθετείται εδώ συμβάλλει στην ιστορικοποίηση της κατηγορίας του εμπόρου, σε ένα μεταϊστορικό επίπεδο η συλλογιστική που τη στηρίζει αναδεικνύει αντίστοιχα την ανάγκη «ιστορικοποίησης» της ίδιας της μεθόδου.

#### ***Οι κατηγορίες της ανάλυσης: εθνότητα, τάξη και αστικότητα***

Οι πολλαπλοί, μεταβαλλόμενοι ορισμοί του ιστορικού υποκειμένου όπως και η αναγνώριση της διαλογικής σχέσης που συνδέει τον τρόπο προσδιορισμού του με την υπό εξέταση ιστορική περίοδο συνδέονται οργανικά με μια ανάλογη θεώρηση της εθνότητας και της τάξης. Η μελέτη αυτή δεν υιοθετεί έναν στατικό, «αντικειμενικό» και εξωγενή ορισμό των δύο εννοιών με βάση τον οποίο και μόνο οργανώνει, ιεραρχεί και ταξινομεί τα στοιχεία της ιστορικής πραγματικότητας. Ούτε όμως και επιμένει αποκλειστικά στις «ιθαγενείς» χρήσεις της τάξης και της εθνότητας, στις σημασιοδοτήσεις τους από τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα. Αντίθετα, επιδιώκει να αναδείξει την εσωτερική δυναμική των δύο εννοιών. Έτσι, η εθνότητα γίνεται αντιληπτή ως μια πολιτισμική κατηγορία με συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο, η οποία όμως σταδιακά μετατρέπεται σε πολιτική. Προσεγγίζεται δηλαδή αρχικά ως πολιτισμική κατασκευή, με την αφήγηση να επιμένει σε μια συστηματική ανάλυση των συμβολικών πρακτικών που οργάνωναν την εθνοτική ταυτότητα των ελληνορθόδοξων, εβραίων, μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων κατά την ύστερη χαμιτική περίοδο. Επιπρόσθετα, συνδέεται με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο. Καθώς οι συμβολικές πρακτικές της εθνότητας επικοινωνούσαν με εκείνες της τάξης, οργάνωναν και νοηματοδοτούσαν τις ενδοκοινοτικές κοινωνικές ιεραρχίες και καθιστούσαν τους εμπόρους και ευρύτερα το ανώτερο αστικό στρώμα τους κατεξοχήν Έλληνες, Εβραίους, Μουσουλμάνους και Ντονμέ. Όμως στην παρούσα μελέτη η εθνότητα προσεγγίζεται επίσης και ως μια σταδιακά πολιτική κατηγορία. Ήδη από την επαύριο της Επανάστασης των Νεότουρκων η εθνοτική ταυτότητα προσδιοριζόταν ολοένα και περισσότερο από το ρευστό πεδίο του πολιτικού λόγου και των πολιτικών πρακτικών – ενδοκοινοτικών και διακοινοτικών πριν το 1912, εθνικών ακόμη και διεθνών μετά από αυτό. Επρόκειτο για μια εξέλιξη που επηρέασε όλες τις εθνοτικές ομάδες, κυρίως

τους Εβραίους και τους Ντονμέ αλλά παραδόξως και τους Έλληνες. Για τους πρώτους, η άνοδος του σιωνισμού και η αμφισβήτηση της θεσσαλονικιώτικης διάστασης της ταυτότητάς τους από τον ελληνικό εθνικισμό μετέτρεψε την εβραϊκότητα σε πολλαπλό πολιτικό διακύβευμα. Για τους δεύτερους, η αποτυχία του οθωμανικού σχεδίου και η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού τους στιγμάτισε ως ελλειμματικά Μουσουλμάνους και τελικά μη Τούρκους. Ακόμη όμως και στην περίπτωση των ελληνορθόδοξων εμπόρων, η εθνοτική τους ταυτότητα μετασηματίστηκε σε εθνική μέσα από τη σταδιακή πολιτικοποίηση της ελληνομακεδονικότητας. Με άλλα λόγια, οι ελληνορθόδοξοι έμποροι έγιναν Έλληνες όντας Έλληνες Μακεδόνες, δηλαδή μέσα από την υιοθέτηση μιας τοπικιστικής και έντονα αντιαθηναϊκής εκδοχής της ελληνικότητας. Οι εθνοτικές ταυτότητες τελούσαν επομένως σε μια μεταβατική φάση καθώς μετατρέπονταν από πολιτισμικές σε πολιτικές κατηγορίες. Συνακόλουθα, η διάσταση της μετάβασης αποτελεί συστατικό στοιχείο του τρόπου με τον οποίο η έννοια της εθνότητας χρησιμοποιείται ως αναλυτικό εργαλείο στην παρούσα μελέτη. Οι εθνοτικές κατηγορίες ορίζονται εδώ με αναφορά σε ένα βάθος χρόνου και όχι σε μια σύντομη ιστορική συγκυρία, ενώ παρά τις ενδιάμεσες μεταπλάσεις, θεωρείται ότι αποκρυσταλλώνονται τελικά στις σχετικά σταθερότερες εθνοτικές ταυτότητες του μεσοπολέμου. Για το λόγο αυτό τα εθνοτικά ονόματα γράφονται με κεφαλαίο αρχικό και όχι με πεζό, όπως ενδεχομένως θα περίμενε κανείς<sup>20</sup>. Η επιλογή της κεφαλαιογράμματης γραφής τους, όπως και η αναφορά σε «Έλληνες» και όχι σε «Ελληνορθόδοξους» στα κεφάλαια που αφορούν στην περίοδο αμέσως μετά το 1912, αντανακλά επομένως αφενός τη θεωρητική προβληματική της μελέτης και αφετέρου την ιστορική διαδικασία που αυτή αναλύει.

Ανάλογη είναι και η διαπραγμάτευση της «τάξης». Η μελέτη παρακολουθεί και υιοθετεί τις βασικές θεωρητικές κατευθύνσεις της σύγχρονης, αγγλόφωνης κυρίως, ιστοριογραφίας για τις ευρωπαϊκές αστικές τάξεις του μακρού δέκατου ένατου αιώνα<sup>21</sup>. Η έννοια της «αστικής τάξης», όπως χρησιμοποιείται εδώ, συνομιλεί με εκείνες τις προσεγγίσεις, οι οποίες, αν και έχουν επίγνωση των ορίων της θεώρησής της ως οικονομικού δεδομένου, εξακολουθούν ωστόσο να αναγνωρίζουν την αναλυτική της χρησιμότητα. Ως εκ τούτου, επιχειρούν έναν επαναπροσδιορισμό της στη βάση μιας δημιουργικής ανασύνθεσης των κυριότερων κριτικών που η έννοια έχει δεχτεί από τη σκοπιά της νέας πολιτισμικής ιστορίας του πολιτικού<sup>22</sup>. Εγγράφονται δηλαδή σε μία

<sup>20</sup> Αντιπαράβαλε π.χ. με την γραφή των εθνοτικών ονομάτων με πεζά από την Έφη Αβδελά προκειμένου να τονιστεί η ακραία ρευστότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων των εργατών και εργατριών καπνού κατά τη μεγάλη απεργία του Απριλίου 1914 δηλαδή σε μια στιγμή-τομή που υπερκαθορίζεται από τη συγκυρία της μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία. Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων': ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 171.

<sup>21</sup> Για μια κατατοπιστική επισκόπηση των βασικών τάσεων, βλέπε Geoffrey Crossick, 'La bourgeoisie britannique au XIXe siècle. Recherches, approches, problématiques', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 53/6 (1998), σσ. 1089-1130. Carol E. Harrison, "The bourgeois after the bourgeois revolution. Recent approaches to the middle class in European cities", *Journal of Urban History* 31/3 (2005), σσ. 382-392. Στα ελληνικά, βλέπε τώρα και τη διαφωτιστική εισαγωγή του Γιάννη Γιαννιτσιώτη. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910* (Αθήνα, 2006).

<sup>22</sup> Οι κυριότερες κριτικές σε μια «κοινωνική» θεμελίωση της αστικής τάξης προέρχονται από τους Dror Wahrman και Sarah Maza. Dror Wahrman, *Imagining the middle class. The political representation of class in Britain c. 1780-1840* (Κέμπριτζ, 1995). Sarah Maza, *The myth of the French bourgeoisie. An essay on the social imaginary, 1750-1850*. (Κέμπριτζ Μασσαχουσέτη, 2005). Για μια απόπειρα επαναπροσδιορισμού της έννοιας της τάξης, βλέπε Geoff Eley & Keith Nield, *The future of class in history. What's left of the social?* (Ανν Άρμπορ, 2007). Για μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στις συμβολικές πρακτικές, βλέπε Simon Gunn, *The public culture of the Victorian middle class. Ritual and authority in the English industrial city, 1840-1914* (Μάντσεστερ, 2000).

«μετα-γλωσσική» στροφή στις ιστορικές σπουδές<sup>23</sup>. Συνομιλώνοντας με τις πρόσφατες αυτές απόπειρες, η αστική τάξη ορίζεται εδώ ως ένα πολιτισμικό μόρφωμα που καθορίζεται αλλά και εκβάλλει (ως νόημα και ως δράση) στα πεδία του κοινωνικού και του πολιτικού. Η αστική τάξη παράγεται καταρχήν στο πεδίο του κοινωνικού μέσα από μια πληθώρα από πολιτισμικές πρακτικές έμφορτες νοημάτων. Αυτές κωδικοποιούνται συχνά γύρω από θεσμούς και αρθρώνονται σε ποικίλους «χώρους» τους οποίους με τη σειρά τους και καθορίζουν: το χώρο του «ιδιωτικού» και του «δημόσιου», του «οίκου», της «αγοράς» και της «πόλης». Ως αναπόσπαστα τμήματα αυτών των χώρων, οι πρακτικές λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικής διάκρισης και αποβαίνουν καθοριστικές στην παραγωγή μιας ταξικής ομοιότητας με ιδιαίτερα έμφυλα και εθνοτικά χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα όμως, η αστική τάξη συγκροτείται και στο πεδίο του πολιτικού. Κατά πρώτον, επειδή ιστορικά το πολιτικό υποκειμένο ταυτίστηκε με τον (άνδρα) αστό και η «πολιτική» με την ευπόληπτη δράση των μεσοαστικών στρωμάτων στο πλαίσιο μιας δεδομένης αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη. Κατά δεύτερον, επειδή η ίδια η πολιτική δράση διαμορφώνει συλλογικότητες. Και κατά τρίτον, επειδή το «κοινό (ταξικό) συμφέρον» γύρω από το οποίο οι συλλογικότητες αυτές κινητοποιούνται δεν ενυπάρχει έξω από το πεδίο του πολιτικού λόγου. Αντίθετα, συγκροτείται μέσω αυτού. Κατά συνέπεια, η αστική τάξη είναι εξίσου παράγωγο του πολιτικού λόγου –των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ιεραρχήσεων και αποκλεισμών που αυτός κατασκευάζει– όσο και της εμπρόθετης δράσης των ιστορικών υποκειμένων.

Ωστόσο, η παραπάνω θεώρηση της αστικής τάξης ως παράγωγο πρακτικών και λόγων σπάνια συμπληρώνεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία από την πρόσληψή της και ως μεταβαλλόμενη στο χρόνο. Παρά την έμφαση στην πολιτισμική διάσταση και στην αναγνώριση των διαφορετικών μορφών που παίρνει στο χώρο, η έννοια της «αστικής τάξης» διακρίνεται από μια στατικότητα. Η διεθνής βιβλιογραφία είτε επικεντρώνεται στις πολιτισμικές διαδικασίες που καθόρισαν την αρχική συγκρότησή της είτε, σπανιότερα, εξετάζει τα συμβολικά νοήματα και τις πολιτισμικές πρακτικές που τη συνέχουν σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο<sup>24</sup>. Και στις δύο περιπτώσεις, την προσέγγιση χαρακτηρίζει μια κάποια τελεολογία. Η αστική τάξη θεωρείται ότι έχει οριστικά συντελεστεί κάποια στιγμή στο χρόνο. Επομένως, αυτό που ενδιαφέρει είναι είτε η παρακολούθηση της πορείας «αποκρυστάλλωσής» της είτε η ανατομία των σταθερών, «δομικών» χαρακτηριστικών της.

Αυτή η θεώρηση της αστικής τάξης καθιστά εν μέρει προβληματική τη χρήση της ως αναλυτικής κατηγορίας σε μια ιστορική μελέτη που επιδιώκει να θέσει στο επίκεντρο της ανάλυσής της τους μετασχηματισμούς ενός αστικού στρώματος και όχι την αρχική του συγκρότηση ή τους σταθερούς δεσμούς συνοχής του. Προκειμένου λοιπόν να αναδειχθεί ο ιστορικά μεταβλητός χαρακτήρας της αστικής ταυτότητας του ανώτερου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης, η παρούσα μελέτη εισάγει την έννοια της «αστικότητας». Κατά αναλογία προς την «κοινωνικότητα», την «ιστορικότητα» και τη «διαφορετικότητα» (όρους που έχουν πρόσφατα εισαχθεί στο χώρο της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας και της πολιτισμικής ιστορίας), η «αστικότητα» «σηματοδοτεί στο αναλυτικό επίπεδο το ανερχόμενο ενδιαφέρον για την υποκειμενική και πολιτισμικά συγκροτημένη αίσθηση των τρόπων με τους οποίους

<sup>23</sup> Βλέπε William H. Sewell Jr., *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Σικάγο, 2005). Geoff Eley, *A crooked line: From Cultural History to the History of Society* (Ανν Άρμπορ, 2005). Jürgen Köck, “Losses, gains and opportunities. Social history today”, *Journal of Social History* 37/1 (2003), σσ. 21-28.

<sup>24</sup> Για παραδείγματα της πρώτης προσέγγισης, βλέπε Crossick, ‘La bourgeoisie britannique au XIXe siècle’. Για ένα παράδειγμα της δεύτερης, Gunn, *The public culture of the Victorian middle class*.

υπάρχουν οι άνθρωποι στο χρόνο και στο χώρο»<sup>25</sup>. Στην προκειμένη περίπτωση, η αστικότητα διευκολύνει την αναλυτική εστίαση στις ιστορικά και πολιτισμικά συγκεκριμένες μορφές που παίρνουν κάθε φορά οι ταξικές σχέσεις και στη μεταβολή τους μέσα στο χρόνο. Υπογραμμίζει την επιτελεστική και λογοθετική διάσταση στην παραγωγή της ταξικής διαφοράς αλλά και την πολιτισμικά διαμεσολαβημένη πρόσληψή της. Δίνει δηλαδή έμφαση στο ρόλο των υποκειμένων ως φορέων ταξικών νοημάτων –καταναλωτών αλλά και παραγωγών τους.

Η συγκεκριμένη θεώρηση της εθνότητας και της αστικότητας επιτρέπει επομένως στην παρούσα μελέτη να υπερβεί τα όρια τόσο μιας δομικής όσο και μιας αυστηρά «κειμενικής» προσέγγισης και να θέσει τα δρώντα υποκείμενα, τους ανθρώπους που συνθέτουν το ανώτερο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης, στο επίκεντρο της ανάλυσής της. Οι μεταβαλλόμενες εθνικές και αστικές τους ταυτότητες συγκροτούνται μέσα από τους λόγους και τις πρακτικές τους. Ωστόσο, ακολουθώντας πρόσφατες επεξεργασίες στο χώρο της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, λόγοι και πρακτικές προσεγγίζονται εδώ ως αλληλένδετοι. Τα πολιτισμικά νοήματα και οι κοινωνικές σχέσεις συνιστούν μια ενιαία διαδικασία, η συμβολική μορφή και η κοινωνική δράση συνέχονται. Η παραγωγή του νοήματος συμβαίνει εκεί όπου υπάρχει κοινωνική αλληλόδραση. Αντίστροφα, τα πολιτισμικά σχήματα οργανώνουν τις διαπροσωπικές σχέσεις, τις νοηματοδοτούν και διαμορφώνουν το συμβολικό περιεχόμενο της συνάφειας. Η διαμόρφωση των ταυτοτήτων είναι επομένως παράγωγο πολιτισμικά προσδιορισμένων σχέσεων. Το ατομικό αλλά και το συλλογικό υποκείμενο δεν είναι προγενέστερο της ανθρώπινης διάδρασης, αλλά αντίθετα προκύπτει μέσα από αυτή<sup>26</sup>. Έτσι, η παρούσα μελέτη προσεγγίζει τη συγκρότηση των εθνικών και των ταξικών ταυτοτήτων μέσα από την ανάλυση των μεταβαλλόμενων σχέσεων που οι έμποροι της Θεσσαλονίκης αναπτύσσουν μεταξύ τους και με άλλες ομάδες καθώς και των νοημάτων με τα οποία επενδύουν τις σχέσεις αυτές. Η έμφαση δίνεται ως εκ τούτου στις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές εξελίξεις, στις σχέσεις μεταξύ των εμπόρων και μεταξύ αυτών και άλλων κοινωνικών στρωμάτων και στα νοήματα που καθιστούν δυνατή τη συνάφεια ή τη διάκριση. Αυτή η μεθοδολογική εστίαση επιτρέπει στην ανάλυση να αποφύγει τα προβλήματα που δημιουργεί η χρήση των στατικών και ολοποιητικών κατηγοριών της «κοινωνίας των πολιτών» και ιδίως της «δημόσιας σφαίρας» για την προσέγγιση των πολυεθνικών αστικών στρωμάτων των ύστερων οθωμανικών πόλεων. Το ερμηνευτικό βεληνεκές της «δημόσιας σφαίρας» περιορίζεται από τις κανονιστικές της συνδηλώσεις και την τάση να διαβλέπει δομικές σταθερές εκεί όπου υπάρχει πολιτισμική ρευστότητα. Ακόμη δε και πρωτότυπες επεξεργασίες της, όπως η «μοναρχική δημόσια σφαίρα» του Nadir Ozbek ή η ανάλυση της Michelle Campos στοχεύουν κυρίως στην ερμηνεία του οθωμανισμού ως μηχανισμού νομιμοποίησης της χαμιτικής μοναρχίας ή στην ανάδυση μιας «διακοινοτικής κοινής γνώμης»<sup>27</sup>. Και στις δύο περιπτώσεις, όπως χρησιμοποιείται, η «δημόσια σφαίρα» προσφέρει ελάχιστα στην κατανόηση των σχέσεων ιεραρχίας ανάμεσα στα διαφορετικά εθνοθησκευτικά αστικά στρώματα και του τρόπου που αυ-

<sup>25</sup> Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία: υποθέσεις εργασίας», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα* (Αθήνα, 2006), σ. 412.

<sup>26</sup> Βλέπε Κατερίνα Ροζάκου, «'Κοινωνικότητα' και 'κοινωνία αλληλεγγύης'. Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32 (2008), σσ. 95-99, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

<sup>27</sup> Nadir Ozbek, 'Philanthropic activity, Ottoman patriotism and the Hamidian regime, 1876-1909', *International Journal of Middle Eastern Studies* 37 (2005), σσ. 59-81. Michelle Campos, *A "shared homeland" and its boundaries. Empire, citizenship and the origins of sectarianism in late Ottoman Palestine, 1908-1913* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2003), σσ. 161-236.

τές νοηματοδοτούνται, στο περιεχόμενο δηλαδή της εθνότητας και της αστικότητας<sup>28</sup>. Αντίθετα, η παρούσα μελέτη δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον ρευστό και πορώδη χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, στις σχέσεις εξουσίας που αυτές οικοδομούν, και εντέλει στη συνθετότητα της διαδικασίας διαμόρφωσης των ταυτοτήτων που διακρίνει την ύστερη οθωμανική και μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη. Σε μια πόλη όπου ο δημόσιος χώρος και η ηγεμονία πάνω σε αυτόν καθορίζονταν από μια πληθώρα σχέσεων που ανέπτυσαν μεταξύ άλλων οι διάφορες εθνοθρησκευτικές ομάδες, οι ξένοι πρόξενοι, οι οθωμανοί αξιωματούχοι και οι ευρωπαίοι μέτοικοι, αυτή η έμφαση επιτρέπει να αντιληφθούμε τις σχέσεις αυτές και τα νοήματά τους στη διαπλοκή τους. Μας δίνει επομένως τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε τις εθνοτικές και ταξικές ταυτότητες των «Ελλήνων», «Εβραίων», «Μουσουλμάνων» και «Ντονμέ» «αστών» ως αμοιβαία παραγόμενες μέσα από μια σειρά σχέσεων τις οποίες νοηματοδοτούσαν, δηλαδή καθιστούσαν δυνατές, οι διαφορετικές ιδιότητές τους ως μεταξύ άλλων εμπόρων, αστών, ανδρών, θεσσαλονικέων, βενιζελικών, αλιανσίστ, Ελληνομακεδόνων, Ιταλών και Οθωμανών.

### ***Εντός και εκτός: τα όρια της μελέτης***

Το αντικείμενο, η μεθοδολογία και η προβληματική της μελέτης διαμορφώνουν τον τρόπο ανάλυσης που υιοθετείται εδώ, αλλά ταυτόχρονα καθορίζουν και τα όριά της. Προσδιορίζουν τί περιλαμβάνεται αλλά και τί αποκλείεται. Μια σειρά από συναφή ερωτήματα και θέματα τίθενται επομένως εκτός διαπραγμάτευσης. Στο κέντρο της διατριβής βρίσκεται η ανάλυση του μετασχηματισμού της εθνοτικής και ταξικής ταυτότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης κατά τη διαδικασία της μετάβασης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό έθνος κράτος. Η ανάλυση της πολυεθνοτικής αστικής τάξης της πόλης κατά την ύστερη χαμιτική περίοδο υπακούει επομένως στο ερώτημα αυτό. Για αυτόν τον λόγο είναι δομική, στατική. Επιδιώκει δηλαδή να προσφέρει μια αδρή εικόνα αυτού που πρόκειται να αλλάξει στη συνέχεια και όχι μια εξιστόρηση της διαδικασίας συγκρότησής της. Αυτά που συμβαίνουν κατά τη χρονική στιγμή της εκκίνησης δεν απασχολούν τη διατριβή. Ως εκ τούτου, δεν αναλύονται παρά ελάχιστα όσα ζητήματα αφορούν στις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες μέσα από τις οποίες οι δυτικότροποι εβραίοι έμποροι επέβαλαν την ηγεμονία τους στην κοινότητα και στην πόλη, τα αίτια των διχασμών της ελληνορθόδοξης κοινότητας, ή γενικότερα ο βαθμός και ο τρόπος που η εκκοσμίκευση των κοινοτήτων διαπλέχθηκε με την έλευση της νεωτερικότητας και τις μεταβολές των εμπορικών πρακτικών και αξιών<sup>29</sup>.

Ανάλογα, μια ποσοτική ανάλυση της τοπικής οικονομίας, ή μια εκτεταμένη παρουσίαση των επιχειρηματικών στρατηγικών των εμπόρων θα εμπλούτιζε τις γνώσεις μας για την ιστορική φυσιογνωμία του στρώματος αυτού και των εθνοθρησκευτικών συνιστωσών του. Το εγχείρημα αυτό παρουσιάζει όμως καταρχήν ανυπέρβλητες δυσκολίες λόγω της έλλειψης των αντίστοιχων αρχειακών τεκμηρίων. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα αρχεία των επιχειρήσεων λανθάνουν (αν δεν έχουν καταστραφεί)<sup>30</sup>, ενώ

<sup>28</sup> Αντίστροφα, αν η έννοια της δημόσιας σφαίρας είναι θεωρητικά δύσκαμπτη, οι χρήσεις της «κοινωνικότητας» (sociabilité) από τη γαλλική ιστοριογραφία διακρίνονται από ελλειπή θεωρητικοποίηση. Όπως χρησιμοποιείται σε γαλλικές μελέτες των ύστερων οθωμανικών αστικών κοινωνιών, η έννοια της «κοινωνικότητας» είναι ουσιαστικά περιγραφική καθώς επικεντρώνεται αποκλειστικά στη μορφή των κοινωνικών πρακτικών και όχι στα νοήματα που αυτές φέρουν. Βλέπε Paul Dumont & François Georgeon (επιμ.), *Vivre dans L'Empire Ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Παρίσι, 1997).

<sup>29</sup> Όπως π.χ. την απόσπαση της «εντιμότητας» του εμπόρου από ένα θρησκευτικό πλαίσιο αναφοράς.

<sup>30</sup> Το μοναδικό αρχείο σημαίνουσας επιχείρησης που διασώζεται είναι αυτό της εταιρείας Αλλατίνι, αλλά και αυτό δεν είναι ακόμη προσβάσιμο στην έρευνα. Αντώνης Μόλχο & Γεωργία Γκότση, «Το

τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα αφορούν αποκλειστικά στο εξωτερικό εμπόριο της πόλης και έχουν σε επαρκή βαθμό αναλυθεί<sup>31</sup>. Επιπρόσθετα, ο εξελληνισμός της οικονομίας της πόλης επιτεύχθηκε κυρίως μέσα από την αντικατάσταση των εβραίων εμπόρων από Έλληνες σε όλους σχεδόν τους τομείς του επιχειρείν καθώς η διεθνοτική συνεργασία και η εμφάνιση ανωνύμων εταιρειών ήταν όπως θα δειχθεί εξαιρετικά περιορισμένες. Η λεπτομερέστερη ενασχόληση με τα ζητήματα αυτά δεν θα συνέβαλε επομένως ούτε και στην ενδεδειγμένη πραγμάτευση του κεντρικού ερωτήματος της μελέτης, των μεταβαλλόμενων δηλαδή τρόπων που μια επιχειρηματική αρχηγεία (ανα)διαμορφώνει την εθνοτική και αστική της ταυτότητα και ασκεί ηγεμονία σε μια πολυεθνοτική πόλη. Για το λόγο αυτό, επιχειρείται μια εξαιρετικά εστιασμένη ανάλυση των παραπάνω ζητημάτων που αφορά κυρίως σε μια πρώτη, ποιοτική προσέγγιση των μεταβολών που επέφερε η ένταξη στο ελληνικό κράτος και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος στην οικονομική ισχύ και στις επιχειρηματικές στρατηγικές των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων.

Αντίθετα, η πραγμάτευση του κεντρικού ερωτήματος καθιστά απαραίτητη την έμφαση στις πρακτικές μέσα από τις οποίες επιτελείται η εθνότητα και η αστικότητα. Από την πλειάδα των σχετικών πρακτικών, η μελέτη επιλέγει να εστιάσει στο χώρο της αγοράς και να εξετάσει τις θεσμισμένες πρακτικές που δομούν μια επαγγελματική τυπική κοινωνικότητα. Οι «ιδιωτικές» πρακτικές, όπως και η ευρύτερη, τυπική και άτυπη, εξωεπαγγελματική, δημόσια αστική κοινωνικότητα στην οποία οι έμποροι συμμετέχουν δεν την απασχολούν. Ο λόγος έχει να κάνει και πάλι με το αντικείμενο της έρευνας. Η μελέτη δεν αφορά στα ευρύτερα μεσαία αστικά στρώματα της Θεσσαλονίκης ώστε να διερευνήσει τη δόμησή τους μέσα από την επικέντρωση στη δημόσια κοινωνικότητα. Ο στόχος της είναι διαφορετικός –η ανίχνευση της αστικής ταυτότητας μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας και η παρακολούθηση των μετασχηματισμών της. Αποσκοπεί δηλαδή να αναδείξει τη διαπλοκή ανάμεσα στην αστική και στην επαγγελματική ταυτότητα, να εντοπίσει τους τρόπους μέσα από τους οποίους το εμπόριο καθίσταται αστική πρακτική και συνάμα μετατρέπεται σε μέσο για την έκφραση της αστικής ταυτότητας. Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε, το ανώτερο εμπορικό στρώμα ήταν τελικά αυτό που καθόρισε και τη φυσιογνωμία της θεσσαλονικιώτικης αστικής τάξης. Για τους λόγους αυτούς, η μελέτη εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στις πρακτικές της επαγγελματικής κοινωνικότητας και στους τρόπους που αυτές διαμόρφωσαν ένα σύμπαν *αστών θεσσαλονικέων εμπόρων*.

Ανάλογοι είναι οι λόγοι για τους οποίους η ανάλυση δεν αποδίδει ισότιμη σημασία στο φύλο σε σχέση με την εθνότητα και την τάξη ως άξονα διαμόρφωσης της εθνοτικής και της ταξικής ταυτότητας των εμπόρων της πόλης. Η διαθέσιμη βιβλιογραφία για την αστική τάξη άλλων ελληνικών πόλεων-λιμανιών έχει αναδείξει τους τρόπους που το φύλο διαμορφώνει τον κόσμο των αστών ανδρών –μεταξύ άλλων μέσα από τις γαμήλιες στρατηγικές, τις χρήσεις της προίκας, την κυριαρχία της οικογενειακής επιχείρησης, τη δόμηση της διάκρισης της «ιδιωτικής» από την «δημόσια» σφαίρα, αλλά και τη διακριτή δημόσια κοινωνικότητα ανδρών και γυναικών<sup>32</sup>. Οι βασικές αυτές διαπιστώσεις ισχύουν και για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης και για το λόγο αυτό η διερεύνησή τους δεν απασχολεί την παρούσα μελέτη. Παραμένει βέβαια ζητούμενο κατά πόσο και με ποιούς τρόπους άλλαξε όχι μόνο η ταξική και η ε-

---

αρχείο της εταιρείας Αλλατίνι. Παρουσίαση και προκαταρκτική καταγραφή», *Ιστορ* 11 (1998), σσ. 27-38.

<sup>31</sup> Gounaris, *Steam over Macedonia*. Ahmet Orhun Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy. The case of Ottoman Selanik, 1876-1912* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics, 2001).

<sup>32</sup> Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, σσ. 170-176, 181-208, 228-239.



θνοτική αλλά και η έμφυλη ταυτότητα των θεσσαλονικέων εμπόρων κατά την υπό εξέταση περίοδο. Στο γύρισμα του αιώνα, το ηγεμονικό πρότυπο ανδρικότητας φαίνεται ότι οριζόταν από την εικόνα του ώριμου φιλάνθρωπου εμπόρου, όπως την ενσάρκωνε η φιγούρα του Μωύς Αλλατίνι. Ωστόσο, οι πόλεμοι, η διάδοση του σιωνισμού (και η έμφασή του στη νεότητα, στη λατρεία του σώματος και στην προβολή ενός «μυώδους Εβραϊσμού»), όπως και η μεγάλη δημόσια ορατότητα που απολάμβαναν οι έλληνες αξιωματικοί μετά το 1912, ενδεχομένως να οδήγησαν σε μια μεταβολή των μορφών ηγεμονικής ανδρικότητας στην πόλη και στην επικράτηση περισσότερο «στρατιωτικοποιημένων» ανδρικών προτύπων. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για εξελίξεις τις οποίες καθόρισαν λόγοι και πρακτικές που δεν αρθρώθηκαν ούτε και επιτελέστηκαν στα κύρια πεδία του μετασχηματισμού της ταυτότητας των εμπόρων. Επομένως, έστω και αν οι αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις επηρέασαν πιθανώς την εθνοτική και ταξική τους ταυτότητα καθώς και την ηγεμονική τους θέση εντός του ευρύτερου ανώτερου αστικού στρώματος της πόλης, η ανάλυσή τους δεν συνδέεται οργανικά με τον προβληματισμό της παρούσας μελέτης.

Ο προβληματισμός αυτός καθόρισε εντέλει και την περιορισμένη, επιλεκτική αναφορά στο κράτος, στην πόλη και στον αντισημιτισμό. Η άγνοια της οθωμανικής γλώσσας και ο όγκος του υλικού που έπρεπε να τιθασευτεί καθιστούσαν απαγορευτική τη διερεύνηση του ρόλου των κρατικών δομών στη διαμόρφωση του πεδίου δράσης των εμπόρων καθώς και των σχέσεων που οι τελευταίοι ανέπτυξαν με τις οθωμανικές κρατικές αρχές –τοπικές και κεντρικές<sup>33</sup>. Πρόκειται για ένα σοβαρό πραγματολογικό κενό της παρούσας μελέτης, τις ερμηνευτικές συνέπειες του οποίου όμως μόνο μελλοντικές έρευνες μπορούν να αποτιμήσουν. Με δεδομένο δε ότι η μελέτη αφορά μετασχηματισμούς, ήταν παρεπόμενο ότι δεν θα μπορούσε να την απασχολήσει η αλλαγή των κρατικών δομών μετά το 1912, όταν και τα αρχειακά τεκμήρια είναι ευκολότερα προσβάσιμα. Αυτό που επιχειρεί αντίθετα, είναι να πραγματευτεί εκείνες τις κρατικές πολιτικές που είχαν άμεσο αντίκτυπο στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των εμπόρων της πόλης και μεταξύ αυτών και του ελληνικού κράτους: το ζήτημα της διεθνοποίησης της Θεσσαλονίκης, την εισαγωγή ενός νέου δασμολογικού καθεστώτος και τις πολιτικές του επισιτισμού κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Άλλωστε, όπως έχει ήδη εννοηθεί και όπως θα φανεί και στον Επίλογο, πριν από το 1922 ο ρόλος του κράτους στον εξελληνισμό της Θεσσαλονίκης υπήρξε περιορισμένος. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1912-1922 αυτός συντελέστηκε κυρίως μέσα από τις δράσεις του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της πόλης. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης δεν ήταν μόνο αντικείμενο αλλά και υποκείμενο του εξελληνισμού της. Αυτή είναι και μία από τις βασικές θέσεις της μελέτης.

Η πόλη βρίσκεται επομένως στο επίκεντρο της διατριβής, αν και με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Η αστικότητα και η εθνικότητα των Ελλήνων και των Εβραίων παράγονται χωρικά. Είναι δηλαδή στενά συνυφασμένες με μια συγκεκριμένη αντίληψη περί Θεσσαλονίκης. Μέχρι το 1912 η αντίληψη αυτή καθιστούσε τους μεν ελληνορθόδοξους εμπόρους «Ελληνομακεδόνες», τους δε Εβραίους «Θεσσαλονικείς». Αντίστροφα, μετά το 1912, συνέβαλε στον εξελληνισμό των εμπόρων και της πόλης προσδένοντας τη «θεσσαλονικιότητα» σε μια ελληνομακεδονική, αντιαθηναϊκή εκδοχή της ελληνικότητας. Επομένως, κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ, η πόλη διαμόρφωσε την αστική και εθνοτική ταυτότητα των εμπόρων της κυρίως ως τοπική ταυτότητα, ως νοητική κατασκευή. Χωρίς αμφιβολία, αυτός καθαυτός ο μετασχημα-

<sup>33</sup> Μόνο στον ηλεκτρονικό κατάλογο των Οθωμανικών Κρατικών Αρχείων (Basbakanlik Devlet Arşivleri) μια πρώτη έρευνα με βάση λέξεις-κλειδιά εντόπισε πάνω από 200 εγγραφές που να αφορούν επώνυμους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, εμπορικούς θεσμούς της πόλης και γεγονότα μείζονος επιχειρηματικής σημασίας.

τισμός του αστικού χώρου αποτέλεσε επίσης μια εξίσου κρίσιμη παράμετρο στη διαδικασία του εξελληνισμού και της αναδόμησης των αστικών στρωμάτων. Ο ριζικός επανασχεδιασμός της παλιάς πόλης μετά την πυρκαγιά του 1917 καθώς και τα εκτεταμένα δημόσια έργα κατά τη δεκαετία του 1930 συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός νέου αστικού τρόπου ζωής. Προώθησαν νέες μορφές κίνησης και συναλλαγής, αν και απομένει ακόμη να δειχθεί ποιές και με ποιούς ακριβώς τρόπους. Η πραγμάτευση της μετατροπής της αγοράς από ένα «ανατολίτικο» παζάρι σε ένα οργανωμένο, δυτικού τύπου εμπορικό κέντρο μπορεί να δείξει ότι στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η διαδικασία του εξελληνισμού συνδέθηκε με τη διαδικασία του «εκσυγχρονισμού». Το «μοντέρνο» ταυτίστηκε με το «ελληνικό» και οι νεωτερικές αστικές ταυτότητες αποτέλεσαν ταυτόχρονα και εθνικές ταυτότητες. Ωστόσο, αυτή η χωρική ιστορία του εξελληνισμού των αστικών στρωμάτων εκτυλίσσεται κυρίως κατά τις μεσοπολεμικές δεκαετίες. Ξεκινά δηλαδή από εκεί που τελειώνει η παρούσα μελέτη<sup>34</sup>. Για αυτόν τον λόγο ζητήματα μετασχηματισμού του χώρου του εμπορίου τίθενται εκ των πραγμάτων στο περιθώριο της ανάλυσης.

Ανάλογα περιορισμένη είναι τέλος και η ενασχόληση με τον αντισημιτισμό. Οι λόγοι είναι τόσο μεθοδολογικοί όσο και πραγματολογικοί. Σε αντίθεση με τη μελέτη του Bernard Pierron, η παρούσα διατριβή δεν κάνει χρήση του αντισημιτισμού ως αναλυτικής κατηγορίας –κεντρικού ερμηνευτικού σχήματος και σταθερής οπτικής γωνίας για την προσέγγιση και την ανάλυση των ελληνοεβραϊκών «διακοινοτικών» σχέσεων<sup>35</sup>. Αντίθετα, προσεγγίζει τον αντισημιτισμό ως ιστορικό φαινόμενο που χρήζει το ίδιο ανάλυσης. Τον προσλαμβάνει ως τμήμα μιας ευρύτατης ποικιλίας μορφών που παίρνουν οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις, δηλαδή ως μια ακόμη (αν και την πιο ακραία) εκδοχή της κοινωνικότητας. Για το λόγο αυτό, η μελέτη εστιάζει στο πολυπρισματικό κοινοτικό, τοπικό, εθνικό και διεθνές πλαίσιο εντός του οποίου εγγράφονταν κάθε φορά οι ελληνοεβραϊκές αντιπαραθέσεις, στα πολλαπλά και μεταβαλλόμενα νοήματα με τα οποία αυτές επενδύονταν, στα διαφορετικά σύμβολα που τις συμπίκνωναν, και στις επιπτώσεις τους όχι μόνο στις διακοινοτικές αλλά και στις ενδοκοινοτικές ισορροπίες. Άλλωστε, αν και υπαρκτές, οι αντιπαραθέσεις αυτές ήταν περιορισμένες όσον αφορά στο ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα. Σε αντίθεση με τους μικρεμπόρους, τους γυρολόγους, τους αχθοφόρους, τους καπνεργάτες και τα μέλη της Φεντερασιόν, οι εβραίοι επιχειρηματίες ήρθαν αντιμέτωποι με πολύ λιγότερο βίαιες και απροκάλυπτες μορφές της ελληνικής εβραιοφοβίας κατά τη ρευστή ύστερη οθωμανική και μεταοθωμανική περίοδο. Το μεγάλο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιό τους, τα πολλαπλά τοπικά και διεθνή ερείσματά τους και ο ζωτικός τους ρόλος στην εύρυθμη λειτουργία ολόκληρης της τοπικής οικονομίας λειτούργησαν αποτρεπτικά. Ωστόσο, η ελληνική επιθετικότητα συνέβαλε καθοριστικά στην αμφισβήτηση και εξασθένιση της ενδοκοινοτικής τους ηγεμονίας: αποσυσπείρωσε την εβραϊκή κοινότητα και οδήγησε στην κατακόρυφη άνοδο του σιωνισμού. Για το λόγο αυτό, παρόλο που για την εβραϊκή εμπορική αρχηγεία η μετάβαση στο ελληνικό εθνικό κράτος υπήρξε μια πολύ διαφορετική και πολύ λιγότερο τραυματική εμπειρία, δεν είχε τελικά λιγότερο οδυνηρές συνέπειες.

<sup>34</sup> Βλέπε για μια μερική ανάλυση των παραπάνω υποθέσεων εργασίας από μια αρχιτεκτονική και πολεοδομική κυρίως σκοπιά, Βίλμα Χαστάογλου & Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμπος, «Θεσσαλονίκη 1900-1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (Θεσσαλονίκη, 1985), σσ. 449-473. Vassiliki G. Mangana, *Westernization and Hellenicity: form and meaning in Thessaloniki, Greece 1850-1940* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Michigan, 1995).

<sup>35</sup> Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*.

### **Οι χρήσεις και οι περιορισμοί των πηγών**

Η προσέγγιση του εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης ως σύνθετης διαδικασίας εθνοτικών και ταξικών μετασχηματισμών στην οποία ενεπλάκη ενεργά το ανώτερο εμπορικό στρώμα της πόλης επέβαλε τη συστηματική έρευνα σε μια πληθώρα πηγών, ελάχιστες από τις οποίες είχαν ως τώρα αξιοποιηθεί. Καθώς η διατριβή αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις πρακτικές και στους λόγους των ίδιων των εμπόρων, δεν περιορίζεται στην ανάλυση «εξωτερικών» τεκμηρίων, εγγράφων και αναφορών ελληνικών και ξένων οργανισμών και κυβερνητικών υπηρεσιών στα οποία και βασίζεται κατά κύριο λόγο η έρευνα για την ύστερη οθωμανική και μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη<sup>36</sup>. Χωρίς να παραγνωρίζει τη σημασία τους, κάνει επίσης εκτενή χρήση αρχαιακού υλικού που είτε παρήγαγαν οι ίδιοι οι έμποροι είτε τους «παρήγαγε» ως λογοθετικό σχηματισμό δημιουργώντας αναπαραστάσεις που προσδιόριζαν τη δράση, τη δική τους και των άλλων. Πρόκειται για μια αρχαική στρατηγική που ελάχιστα υιοθετείται από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία αφενός λόγω γλωσσικών περιορισμών και αφετέρου λόγω της εστίασης σε μια συγκεκριμένη εθνοθησκευτική ομάδα. Με την εξαίρεση των οθωμανικών πηγών, η διατριβή χρησιμοποιεί επομένως τεκμήρια σε όλες τις γλώσσες που έγραφαν και γράφονταν οι έλληνες, εβραίοι, μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης, στα ελληνικά, τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα ισπανοεβραϊκά.

Η εξιστόρηση της διαδρομής της εμπορικής αρχηγείας της πόλης απαιτούσε καταρχήν τον εντοπισμό των κυριότερων εκπροσώπων της και στη συνέχεια την ανασυναρμολόγηση των ατομικών διαδρομών τους. Η διαδικασία αποδείχτηκε επίπονη. Τα πρόσωπα δεν ήταν εξαρχής δεδομένα καθώς δεν προσδιορίζονταν από τη συμμετοχή τους σε ένα θεσμό αλλά από την ισχύ που τους έδινε η συμμετοχή τους σε ανοιχτά και κλειστά, κοινοτικά και διακοινοτικά, ασθενή και ισχυρά δίκτυα. Αυτά, μόνο η συνδυαστική ανάγνωση ενός πλήθους πηγών μπορούσε να αποκαλύψει. Επιπρόσθετα, τα οικογενειακά αρχεία και τα αυτοβιογραφικά κείμενα απουσίαζαν, ενώ ειδικότερα για τους Εβραίους, τους Μουσουλμάνους και τους Ντονμέ, το Ολοκαύτωμα και η ανταλλαγή των πληθυσμών είχε θρυμματίσει σχεδόν στο σύνολό του κάθε έννοια συνέχειας της οικογενειακής τους μνήμης. Πλήθος διάσπαρτων πληροφοριών συλλέχθηκε τελικά σταδιακά από ένα ετερογενές υλικό που περιλάμβανε οικογενειακές ιστορίες, εμπορικά εγκόλπια, νεκρολογίες, προεκλογικά βιογραφικά και λίστες μελών συλλόγων. Ωστόσο, αν τελικά κατορθώθηκε σε επαρκή βαθμό η προσωπογράφηση των εμπόρων της Θεσσαλονίκης αυτό οφείλεται κυρίως στα πλούσια λήμματα της πολύτομης *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη* και αφετέρου στα ανέκδοτα βιογραφικά των επιφανών μελών της εβραϊκής κοινότητας της πόλης που συνέταξε ο Αλφόνσο Λεβύ, γραμματέας της Κοινότητας κατά τη δεκαετία του 1930<sup>37</sup>.

Πληροφορίες για τη θεσμική οργάνωση και τη συλλογική δράση των θεσσαλονικέων εμπόρων αντλήθηκαν από δημοσιευμένους οθωμανικούς και ελληνικούς νομικούς κώδικες, εμπορικούς οδηγούς και κυρίως από τα αρχεία του Εμπορικού και

---

<sup>36</sup> Το υλικό που χρησιμοποιούν οι Μαρία Βασιλικού, Bernard Pierron, Ρένα Μόλχο και Mark Mazower αποτελείται κυρίως από αγγλικές και γαλλικές προξενικές εκθέσεις, αλληλογραφία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας με το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, εκθέσεις της τοπικής επιτροπής της Αλιάνς και αλληλογραφία της εβραϊκής κοινότητας με εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού. Vassilikou, *Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years*. Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*. Mazower, *Salonica, city of ghosts*.

<sup>37</sup> Ευάγγελος Χεκίμογλου & Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος δεύτερος: Η Οθωμανική περίοδος. Ημίτομος πρώτος* (Θεσσαλονίκη, 2004). Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τη Ρόζυ Σάλτιέλ που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο αρχείο του πατέρα της, Αλφόνσο Λεβύ.

Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Το σωζόμενο υλικό αφορά το μητρώο επιχειρήσεων, το *Δελτίο* του ΕΒΕΘ και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του, καθώς και το μητρώο μελών και μια πλήρη σειρά των εισερχόμενων και εξερχόμενων εγγράφων του Εμπορικού Συλλόγου για την περίοδο 1914-1922. Το αρχείο του τρίτου σημαντικότερου επιχειρηματικού συλλόγου της πόλης, του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, αν και διασώζεται, δεν είναι ακόμη προσβάσιμο στην έρευνα, ενώ εκείνα των σημαντικότερων Εμπορικών Λεσχών της πόλης, της Λέσχης Θεσσαλονίκης, της Νέας Λέσχης και του Cercle Commercial, έχουν καταστραφεί. Τα κενά που αφορούν επομένως στη σωματειακή οργάνωση των εμπόρων κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και τους Βαλκανικούς Πολέμους, όπως και στις δραστηριότητες του Συνδέσμου Βιομηχάνων και των άλλων σημαντικών οργανώσεών τους, καλύφθηκαν σε επαρκή βαθμό κυρίως μέσα από την αποδελτίωση του τοπικού τύπου. Το παραπάνω υλικό, συμπληρωμένο από το αρχείο του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής για την περίοδο 1906-1912, επέτρεψε επίσης μια συστηματική ανάλυση των διεθντικών σχέσεων στο χώρο της αγοράς στα διακριτά επίπεδα της οικονομικής συνεργασίας, της επαγγελματικής κοινωνικότητας και της συλλογικής δράσης. Δυστυχώς, το αρχείο της εν λόγω Τράπεζας είναι το μόνο προσβάσιμο<sup>38</sup>. Για αυτόν τον λόγο δεν στάθηκε δυνατή η παρακολούθηση των πιστωτικών στρατηγικών που ακολούθησαν τράπεζες και επιχειρηματίες μετά το 1912. Ανάλογη έλλειψη αρχειακών τεκμηρίων του υστεροοθωμανικού Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης έκανε αδύνατη τη χαρτογράφηση των πιστωτικών δικτύων. Σε κάθε περίπτωση, μια μελλοντική χρήση του πλούσιου υλικού του Δικαστηρίου Πτωχεύσεων που συστήθηκε μετά το 1912 θα πρόσφερε πολύτιμες πληροφορίες για τα δίκτυα αυτά κατά την πρώτη δεκαετία της ελληνικής κυριαρχίας, όπως και για τους όρους και τα όρια της ανατροπής της εβραϊκής ηγεμονίας στην αγορά του χρήματος. Θα επέτρεπε επίσης να διερευνηθεί αν οι πρακτικές τυπικής κοινωνικότητας των εμπόρων συναντούνται με εκείνες της οικονομικής συνεργασίας για να διαμορφώσουν τις αξίες της «πίστης» και της «φερεγγυότητας», ή αν αντίθετα οι όροι και τα όρια της διεθντικής συνάφειας διαφέρουν ανάλογα με το πλαίσιο («οικονομικό» ή «κοινωνικό») στο οποίο εγγράφονται κάθε φορά οι διεθντικές διαπροσωπικές σχέσεις<sup>39</sup>.

Η ενδοκοινοτική δράση και η διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας των ελλήνων και εβραίων εμπόρων κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο ανιχνεύθηκε κυρίως παρακολουθώντας την παρουσία τους σε σημαίνοντες συλλόγους. Οι δημοσιευμένες λογοδοσίες του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης και της Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle αποτέλεσαν εδώ την κυριότερη πηγή. Για την περίοδο μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων, οι έντονες διενέξεις σιωνιστών και αλιανσίστ και ο αντίκτυπός τους στην κοινοτική ηγεμονία της εβραϊκής επιχειρηματικής αρχηγείας ιχνηλατήθηκαν εντυφώντας στο αρχείο της Alliance Israélite Universelle και αποδελτιώνοντας τις ποικίλες αναφορές που έστειλε σχεδόν καθημερινά ο τοπικός εκπρόσωπος προς τα κεντρικά γραφεία της οργάνωσης στο Παρίσι. Πρόκειται για μοναδική πηγή, ο προφανής χρωματισμός της οποίας προσφέρει μεν μια μονοδιάστατη οπτική των εξελίξεων, επιτρέπει όμως μια ακριβή εκτίμηση του τρόπου που τα προσέλαβε το ανώτερο στρώμα των αλιανσίστ επιχειρηματιών.

Η έρευνα στο αρχείο της Αλιάνς συνδυάστηκε με τη συστηματική αποδελτίωση ξένων κρατικών αρχείων. Ο στόχος δεν ήταν μόνο η υπέρβαση των περιορισμών που

<sup>38</sup> Τα αρχεία του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη όπως και αυτό της Οθωμανικής Τράπεζας παραμένουν προς το παρόν αταξινόμητα. Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπίσω το αρχείο της Τράπεζας Θεσσαλονίκης.

<sup>39</sup> Ευχαριστώ την Francesca Trivellato για τη γόνιμη συζήτησή μας γύρω από τα ζητήματα αυτά.

έθεταν οι επιτόπιες πηγές, η κάλυψη των κενών τους και το αναλυτικό όφελος που προσφέρει η περισσότερο σφαιρική διπλωματική ματιά, όπως εκείνη του Harry Lamb, επί σειρά ετών προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη και βαθύ γνώστη των πραγματικοτήτων της πόλης. Η προσφυγή στα βρετανικά, γαλλικά αλλά και στα ελληνικά προξενικά αρχεία υπαγορεύθηκε από τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί η κατανόηση της συλλογικής δράσης των εμπόρων κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, ο προσδιορισμός του συμβολικού τους κεφαλαίου και η ερμηνεία των διεθνοτικών σχέσεων στο εσωτερικό τους θα ήταν ανεπαρκή αν δεν τοποθετούνταν εντός του πλέγματος εξουσίας που όριζαν όχι μόνο οι κρατικές αρχές και οι κοινοτικές δομές αλλά και η παρουσία και τα συμφέροντα των ξένων κρατών, ευρωπαϊκών αλλά και βαλκανικών. Δεύτερον, γιατί κατά τη ρευστή δεκαετία του 1910 η δράση των ίδιων των εμπόρων υπερέβη το τοπικό πλαίσιο. Ζητήματα που σχετίζονταν με τη θέση της Θεσσαλονίκης στα μεταοθωμανικά Βαλκάνια, την υπερκρατική δικαιοδοσία εμπορικών θεσμών όπως το Εμποροδικείο της, τη διεθνοποίηση της πόλης ή τη μετατροπή της σε ελεύθερο λιμάνι, κινητοποίησαν τους εμπόρους και τους ανάγκασαν να ασκήσουν πολιτική σε ένα πανευρωπαϊκό πλαίσιο, επικοινωνώντας απευθείας με τις ξένες διπλωματικές αποστολές και τις κυβερνήσεις που αυτές εκπροσωπούσαν. Και τρίτον, γιατί το ίδιο το τοπικό πλαίσιο της επιχειρηματικής τους δράσης προσδιοριζόταν κατά την ίδια περίοδο από την πρωτοφανή επιτόπια παρουσία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και κυρίως η παρουσία της αγγλογαλλικής Στρατιάς της Ανατολής «διεθνοποίησε» τη Θεσσαλονίκη, αναδιαμόρφωσε το πεδίο της οικονομίας και οδήγησε στη συγκρότηση διεθνικών θεσμών διαχείρισης των ζητημάτων του επισιτισμού της πόλης. Τα αγγλικά και γαλλικά διπλωματικά και στρατιωτικά αρχεία δεν προσέφεραν επομένως μόνο ή κυρίως «τοπική γνώση». Αντίθετα, αποτέλεσαν μια προνομιακή οπτική γωνία προκειμένου να εκτιμηθούν οι τρόποι που το τοπικό συνομιλεί με το διεθνές και να χαρτογραφηθούν οι πανευρωπαϊκές διαστάσεις της ιστορικής διαδρομής ενός τοπικού ανώτερου εμπορικού στρώματος.

Τέλος, η προβληματική της διατριβής υπηρετήθηκε από μια πολυεπίπεδη και εξονυχιστική ανάλυση του τοπικού τύπου. Η αναδίφηση στον χαμιτικό τύπο υπήρξε επιλεκτική για λόγους που είχαν να κάνουν με την οικονομία της διατριβής, τις αρχειακές διαθεσιμότητες, αλλά και τη σχετικά περιορισμένη σημασία των εφημερίδων στη διαμόρφωση του πεδίου του πολιτικού. Η έρευνα επικεντρώθηκε για τους λόγους αυτούς σε ενδεικτικά έτη και εξέτασε κυρίως την αποτύπωση της δημόσιας κοινωνικότητας των εμπόρων. Αντίθετα, για την περίοδο 1908-1919 εντοπίστηκε και αποδελτιώθηκε σχεδόν κάθε διαθέσιμο φύλλο μιας πληθώρας εντύπων<sup>40</sup>. Η Επανάσταση των Νεότουρκων οδήγησε σε μια εκδοτική έκρηξη, η οποία παρέμεινε αμείωτη καθόλη την επόμενη δεκαετία παρά τους ποικίλους περιορισμούς που έθετε η πολεμική συνθήκη. Η επέκταση του τύπου ήταν αίτιο και σύμπτωμα της διεύρυνσης και πύκνωσης του πεδίου του πολιτικού. Άλλαξε τον τρόπο διαχείρισης των ζητημάτων, εισήγαγε νέους πρωταγωνιστές και επηρέασε καθοριστικά τις ταξικές και διεθνοτικές σχέσεις. Αφενός, γιατί προβίβασε τα ζητήματα της οικονομίας και των διεθνοτικών σχέσεων στο χώρο της αγοράς σε ζητήματα που όφειλαν να απασχολούν ολόκληρη την «κοινή γνώμη» και όχι πλέον μόνο την εμπορική αρχηγεία. Και αφετέρου, γιατί συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση νέων συμβολικών αναπαραστάσεων της κοινωνικής ιεραρχίας. Επηρέασε δηλαδή ως λόγος (που ταυτόχρονα ενεργεί και ως δράση) τόσο την εθνοτική και ταξική ταυτότητα των εμπόρων όσο και τη σχέση τους με την πόλη. Ως εκ τούτου η προβληματική της διατριβής, η επιτάχυνση του ιστορικού

<sup>40</sup> Εξαίρεση αποτέλεσαν οι σειρές των ισπανοεβραϊκών εφημερίδων που φυλάσσονται στο Ινστιτούτο Ben Zvi και στην Jewish National and University Library στην Ιερουσαλήμ. Για λόγους κόστους, η μετάβαση στο Ισραήλ στάθηκε ανέφικτη.

χρόνου, αλλά και ο αναβαθμισμένος ρόλος του τύπου απαίτησαν τη συστηματική αντιπαραβολή ελληνόγλωσσων, γαλλόγλωσσων και ισπανοεβραϊκών εφημερίδων, ελληνικών και εβραϊκών, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, σιωνιστικών και αλιανσίστ, με στόχο να εντοπιστούν στοιχεία που να αφορούν τόσο στις πρακτικές των εμπορών όσο όμως και στους λόγους που αρθρώθηκαν περί και δι' αυτών.

### ***Η δομή της διατριβής***

Η διατριβή διαιρείται σε δέκα κεφάλαια τα οποία και οργανώνονται σε τρία μέρη. Η αφηγηματική στρατηγική που υιοθετείται υπηρετεί την πολυπρισματική προσέγγιση. Επιδιώκει να αναδείξει τους εθνοτικούς και ταξικούς μετασχηματισμούς του ανώτερου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης και τη διαπλοκή τους με τη διαδικασία του εξελληνισμού μέσα από τον εντοπισμό και την ανάλυση των κύριων όψεων της ιστορικής διαδρομής των εμπορών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό έθνος-κράτος. Για το λόγο αυτό, η ιστορική αφήγηση παρακολουθεί με τη χρονολογική εξέλιξη, αλλά αρθρώνεται θεματικά. Κάθε μέρος συνιστά επομένως μια χρονική ενότητα αλλά παράλληλα και μια διαφορετική ματιά. Συνακόλουθα, εισάγεται με ένα σύντομο κείμενο το οποίο συνοψίζει τα κύρια χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης περιόδου και παράλληλα παρουσιάζει το σκεπτικό που υπαγορεύει τον συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισής της.

«'Εμποροι', 'tüccar', 'merkaderes'. Ο εμπορικός κόσμος της χαμιτικής Θεσσαλονίκης» είναι ο τίτλος του πρώτου μέρους. Στόχος του είναι να παρουσιάσει μια εικόνα του ανώτερου εμπορικού στρώματος της πόλης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Η προσέγγιση είναι για το λόγο αυτό στατική. Η αφήγηση στέκεται ελάχιστα στους τρόπους που το στρώμα αυτό συγκροτήθηκε και επικεντρώνεται αντίθετα στους πολλαπλούς άξονες που δομούσαν την πληθυντική αστικότητα του. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τους διαφορετικούς τρόπους που οι ελληνορθόδοξοι, εβραίοι, μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι διαμόρφωσαν την ταξική και την εθνοτική τους ταυτότητα. Το δεύτερο κεφάλαιο μεταβαίνει από τις ενδοεθνοτικές στις διεθνοτικές σχέσεις και στέκεται στους όρους, τα όρια και τα νοήματα της συνύπαρξης. Εξετάζει διαδοχικά τους θεσμούς, τη συλλογική δράση και τις αξίες που συνείχαν τους εμπόρους, εντοπίζει τους μηχανισμούς που εξασφάλιζαν την ηγεμονία των Εβραίων και τέλος συζητά τους τρόπους που εκτυλίχθηκε αλλά και ανασχέθηκε η διεθνοτική αντιπαράθεση στο χώρο της αγοράς.

Το πρώτο μέρος δίνει επομένως έμφαση κυρίως στις παγιωμένες σχέσεις εξουσίας και στις εθνοτικές και ταξικές ισορροπίες που χαρακτήριζαν τον εμπορικό κόσμο της χαμιτικής πόλης. Αντίθετα, το δεύτερο μέρος εστιάζει «στη δίνη της επανάστασης και του πολέμου», στη ρευστότητα της συγκυρίας και στη δυναμική των αλλαγών. Εξιστορεί την αποδιάρθρωση των χαμιτικών ισορροπιών που επέφεραν διαδοχικά η Επανάσταση των Νεότουρκων, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Για το λόγο αυτό εκτείνεται από το 1908 μέχρι και τις εθνικές εκλογές του Μαΐου 1915 γεφυρώνοντας τα χρόνια πριν και μετά το 1912. Ταυτόχρονα, η υπερπολιτικοποίηση που χαρακτηρίζει και συνέχει την περίοδο αυτή οδηγεί στην υιοθέτηση μιας αντίστοιχης οπτικής γωνίας. Η έμφαση δίνεται στους τρόπους που η εμπορική ταυτότητα αρθρώθηκε στο ρευστό πεδίο του πολιτικού. Το δεύτερο μέρος προσεγγίζει επομένως τους εμπόρους τόσο ως ιστορικό υποκείμενο όσο όμως και ως πολυεπίπεδη μεταφορά. Συγκεκριμένα, το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στον τρόπο που μεταβολές στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων στο εσωτερικό της εβραϊκής κυρίως κοινότητας εξέβαλαν σε εθνοτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ Ελληνορθόδοξων, Εβραίων και Μουσουλμάνων και μετέτρεψαν τους εμπόρους σε σύμβολα της διακοινοτικής αντιπαράθεσης. Το τέταρτο στέκεται στη με-

τατροπή των εβραίων εμπόρων σε σύμβολο μιας προβληματικής εβραϊκότητας την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, ενώ παράλληλα εντοπίζει και τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι ίδιοι για να διατηρήσουν την ηγεμονία τους. Το πέμπτο παρακολουθεί τη συζήτηση για τη διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης στο τοπικό, εθνικό και πανευρωπαϊκό επίπεδο, τον τρόπο που αυτή παρήγαγε νέες και αντιπαραθετικές εικόνες των θεσσαλονικέων εμπόρων αλλά και πώς παράλληλα δίχασε και τους ίδιους καταλήγοντας τελικά στην ισχυροποίηση των Ελλήνων και στην πρώτη ανάγνωση των Εβραίων ως ανθελλήνων. Τέλος, το έκτο κεφάλαιο εστιάζει στις πρώτες ελληνικές εκλογές στις Νέες Χώρες, στις εκλογές του Μαΐου 1915. Παρακολουθεί τις διαφορετικές πολιτικές επιλογές του ανώτερου ελληνικού και του ανώτερου εβραϊκού εμπορικού στρώματος αλλά και την κοινή τους αποτυχία να διατηρήσουν την τοπική τους ηγεμονία και να ενταχθούν με τους δικούς τους εθνοτικούς και ταξικούς όρους στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Μετακινούμενο από το πεδίο της κοινωνίας σε εκείνο της πολιτικής, το δεύτερο μέρος δείχνει επομένως ότι ενώ οι έμποροι λειτουργούσαν ως μια τοπική πολιτική αρχηγεία στην «προ-πολιτική» περίοδο του χαμιτικού αυταρχισμού, η πρωτοφανής ταχύτητα της πολιτικοποίησης μετά το 1908 οδήγησε σε μια πολύπλευρη αμφισβήτηση της ηγεμονίας τους. Κατά παράδοξο τρόπο (και σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα), στη Θεσσαλονίκη η έλευση της αστικής δημοκρατίας κατέληξε στην αποδυνάμωση του στρώματος που κατεξοχήν την εκπροσωπούσε.

Η ανασυγκρότηση του στρώματος αυτού κατά την περίοδο 1914-1919 σε νέες ταξικές και εθνοτικές βάσεις είναι το θέμα του τελευταίου μέρους της διατριβής. Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος του, προσεγγίζει τις «πολλαπλές όψεις του εξελληνισμού». Το έβδομο κεφάλαιο εστιάζει στις οικονομικές εξελίξεις στα χρόνια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και τους λόγους για τους οποίους αυτές άφησαν τελικά ανέπαφες τις εθνοτικές ισορροπίες στο χώρο της αγοράς. Αντιστικτικά, το όγδοο κεφάλαιο παρακολουθεί τις μεταβολές στη δημογραφία και στις επιχειρηματικές στρατηγικές των εμπόρων κατά τη δεκαετία 1912-1922. Αυτές δείχνουν ότι κατά την περίοδο αυτή το πολυεθνικό εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης μετατρεπόταν σε ελληνοεβραϊκό και ότι οι Εβραίοι είχαν υιοθετήσει την επιχειρηματική συμπεριφορά μιας μειονότητας ήδη προτού απωλέσουν την αριθμητική τους υπεροχή. Προκειμένου να φανεί η πολυπλοκότητα της μεταβολής, το ένατο και το δέκατο κεφάλαιο στέκονται σε δύο κεντρικές εξελίξεις της δεκαετίας, διαπραγματευόμενα αντίστοιχα το ζήτημα της αισχροκέρδειας και την ανάδυση των νέων θεσμών εκπροσώπησης του εμπορικού κόσμου. Το ένατο κεφάλαιο επικεντρώνεται στο λόγο του τύπου. Αναλύει την εικόνα του «κερδοσκόπου εμπόρου» για να δείξει τη θέση που οι έμποροι καταλάμβαναν στις νέες αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας καθώς και τις μεταβολές στις σχέσεις τους με τα κατώτερα στρώματα. Το δέκατο κεφάλαιο, τέλος, δείχνει ότι οι αναδιατάξεις αυτές συνομιλούσαν με μια μεταβολή των εθνοτικών ιεραρχιών αλλά και της αστικότητας των ίδιων των εμπόρων. Η ανάλυση της σύνθεσης και της δράσης του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, του Εμπορικού Συλλόγου και του ανασυγκροτημένου Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου φανερώνει ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1910 το ανώτερο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης ήταν πλέον ελληνικό και όχι μεταοθωμανικό καθώς το διέκρινε η ηγεμονία των Ελλήνων, μια νέα σχέση με την πόλη και μια ριζικά διαφορετική αστική ταυτότητα. Και όπως εκτίθεται στον επίλογο, αυτά θα είναι τελικά και τα χαρακτηριστικά που θα το διακρίνουν σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

## **ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ**

### **ΕΜΠΟΡΟΙ, TÜCCAR, MERKADERES Ο ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΧΑΜΙΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**



Η μακρά βασιλεία του Αβδούλ Χαμίτ αποτέλεσε για τη Θεσσαλονίκη μια περίοδο ραγδαίων αλλαγών, οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών. Η οικονομία της πόλης αναπτύχθηκε, η διείσδυση του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής επιτάχθηκε, και η παρουσία της κεντρικής κυβέρνησης αλλά και των δυτικών δυνάμεων εντάχθηκε. Ταυτόχρονα, οι κοινοτικοί θεσμοί αναδιοργανώθηκαν, ενώ ο εθνικισμός, στις ποικίλες εκδοχές του, αποτέλεσε τη νέα μεταβλητή στη συγκρότηση των εθνοθρησκευτικών ταυτοτήτων και στη ρύθμιση των διεθνοτικών σχέσεων.

Οι τροχιές των εμπορών της Θεσσαλονίκης διαπλέχθηκαν στενά με τις εξελίξεις αυτές. Ο εμπορικός κόσμος της πόλης αναδιατάχθηκε με τρόπους όμως που πόρρω απείχαν από το να αποτελούν την ευθεία απόρροια των οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών. Το ερμηνευτικό σχήμα που διαβλέπει στην επικράτηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και στη διείσδυση των ευρωπαϊκών πολιτισμικών πρακτικών την ανάδυση ενός ανώτερου, διεθνοτικού και δυτικότροπου αστικού στρώματος δεν επαρκεί για να περιγράψει την ταυτότητα που διέκρινε τους θεσσαλονικείς επιχειρηματίες. Το προφίλ τους δομούνταν μέσα από την αλληλόδραση (και κατά συνέπεια και την ανασηματοδότηση) της επαγγελματικής-ταξικής με την εθνοτική συνιστώσα της ταυτότητάς τους. Για το λόγο αυτό, το πρώτο μέρος της διατριβής προσεγγίζει τον εμπορικό κόσμο της Θεσσαλονίκης αποστασιοποιούμενο μεθοδολογικά από γραμμικά αφηγήματα «ανάδυσης και αποκρυστάλλωσης» της αστικής τάξης, αλλά και από προσεγγίσεις που τονίζουν τον ανασχετικό ρόλο της εθνότητας στην ανάπτυξη των «ταξικών» δεσμών. Αντίθετα, αναδεικνύει τη διαμόρφωση μιας πολυσύνθετης και πολυεπίπεδης *αστικότητας* στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη τόσο μέσα από διεθνοτικούς όσο όμως και μέσα από εθνοτικούς διαύλους. Συνακόλουθα, η ανάλυση περιστρέφεται γύρω από δύο άξονες με διττό ο καθένας περιεχόμενο. Η τάξη και η εθνότητα (ως ιστορικές εκφάνσεις και ως εννοιολογικές κατηγορίες) συναπαρτίζουν τον πρώτο, ενώ η εστίαση στις δομές και στα συμβολικά νοήματα τον δεύτερο. Στόχος του πρώτου μέρους είναι κατά πρώτον η επισήμανση της ποικιλίας των ιστορικών διαδρομών συγκρότησης των διαφορετικών εθνοθρησκευτικών συνιστωσών του εμπορικού κόσμου της πόλης· κατά δεύτερον, ο εντοπισμός των κύριων στοιχείων που καθόριζαν τις διακριτές επαγγελματικο-εθνοτικές ταυτότητες τους· και κατά τρίτον, η παρακολούθηση των πρακτικών και των νοημάτων που τις συνείχαν ως ένα ενιαίο σύνολο και παράλληλα ρύθμιζαν τις μεταξύ τους ιεραρχημένες σχέσεις.

Όπως αναλύεται στο πρώτο κεφάλαιο, στις αρχές του εικοστού αιώνα, οι ελληνορθόδοξοι, οι μουσουλμάνοι, οι ντονμέ και οι εβραίοι επιχειρηματίες διακρίνονταν από τα διαφορετικά περιεχόμενα που προσλάμβανε η επαγγελματική και η εθνοτική τους ταυτότητα. Οι ελληνορθόδοξοι έμποροι συνιστούσαν μια νέα ομάδα χωρίς καταβολές στους μεγάλους γηγενείς εμπορικούς οίκους που είχαν κυριαρχήσει στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Αντίθετα, την αποτελούσαν κυρίως επήλυδες από τη μακεδονική ενδοχώρα. Το πρώτο υποκεφάλαιο υπογραμμίζει επομένως τον κεντρικό ρόλο που έπαιξε η Μακεδονία στη συγκρότησή της. Ως οικονομικός χώρος, κοινωνικός δεσμός, τοπική ταυτότητα και εθνικός λόγος, η Μακεδονία διαμόρφωσε την επαγγελματική, ταξική και εθνοτική ταυτότητα των ελληνορθοδόξων επιχειρηματιών. Η περιφέρεια και όχι η πόλη (στην οποία άλλωστε κατείχαν μια δευτερεύουσα οικονομικά και κοινωνικά θέση) ήταν εκείνη που προσέδιδε περιεχόμενο στην αστικότητά τους.

Για τους μουσουλμάνους και τους ντονμέ εμπόρους το ρόλο αυτό έπαιξε αντίθετα σε μεγάλο βαθμό το κράτος. Το δεύτερο υποκεφάλαιο αποβλέπει καταρχήν να αποκαταστήσει την ιστοριογραφικά παραμελημένη ομάδα των μουσουλμάνων εμπόρων. Ο περιορισμός στις μη οθωμανικές πηγές αποτελεί για το λόγο αυτό

πλεονέκτημα γιατί τεκμηριώνει με αδιαμφισβήτητο τρόπο την ευρύτερη ορατότητά τους και πιστοποιεί την παρουσία τους ως ένα μικρό, αλλά οργανικό και νεωτερικό, κομμάτι του εμπορικού κόσμου της πόλης. Κυρίως όμως, το υποκεφάλαιο αυτό διερευνά τα διακριτικά γνωρίσματα των δύο ομάδων και επιχειρεί μια πρώτη αναζήτηση των στοιχείων συνοχής της κάθε μίας. Περισσότερο από κάθε άλλη εθνοθησκευτική ομάδα, η οικογένεια ρύθμιζε την κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα των ντονμέ επιχειρηματιών. Οι Ντονμέ αποτελούσαν ένα κλειστό σύνολο που το απάρτιζαν οι παραδοσιακά ισχυρές οικογένειες, ενώ η οικογένεια βρισκόταν επίσης στον πυρήνα των επιχειρηματικών στρατηγικών τους. Οι Ντονμέ (αλλά και οι Μουσουλμάνοι) διακρίνονταν επίσης από τους Ελληνορθόδοξους και τους Εβραίους συναδέλφους τους γιατί σε αντίθεση με εκείνους, η εσωτερική συνοχή τους δομούσαν λιγότερο γύρω από νεωτερικές πρακτικές τυπικής αστικής κοινωνικότητας και περισσότερο από τον κομβικό ρόλο που έπαιζε το σχολείο ως χώρος κοινωνικοποίησης (όσον αφορά στους Ντονμέ) και κυρίως το κράτος, ως πολιτικό και συμβολικό κεφάλαιο. Πάντως, παρά την κοινή αυτή αναφορά, οι δύο αυτές ομόθρησκες ομάδες παρέμεναν καθόλη την περίοδο διακριτές μεταξύ τους. Τόσο το κράτος όσο και η μουσουλμανικότητα δεν δημιούργησαν παρά ασθενείς και βραχύβιους συμβολικούς δεσμούς ανάμεσα στους ντονμέ και στους μουσουλμάνους εμπόρους.

Αν την επαγγελματική και εθνοτική ταυτότητα των ελληνορθόδοξων, των μουσουλμάνων και των ντονμέ εμπόρων διέκρινε ένας σαφής προσανατολισμός, εκείνη των Εβραίων χαρακτηριζόταν αντίθετα από πολυπρισματικότητα. Ολοκληρώνοντας την «τυπολογία» συγκρότησης των εθνοτικών επιχειρηματικών στρωμάτων, το τρίτο υποκεφάλαιο προσεγγίζει το ανώτερο εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα ως ένα ιστορικά πρόσφατο κοινωνικό μόρφωμα, παράγωγο μιας σύγκρουσης με την παραδοσιακή ραβινική εξουσία στις αρχές του τελευταίου τρίτου του δέκατου ενάτου αιώνα. Στη συνέχεια, το υποκεφάλαιο προβαίνει σε μια εκτεταμένη ανάλυση των πολλαπλών δεσμών που συνείχαν το στρώμα αυτό και προσδιόριζαν την πολύπτυχη αστική εβραϊκότητά τους. Ως σύνολο θεσμών, πρακτικών, και συστημάτων νοηματοδότησης, η κοινότητα, η σωματειακή ζωή, η Αλιάνς, η ιταλικότητα, αλλά και η θεσσαλονικιότητα δομούσαν από κοινού τόσο την εθνοτική όσο όμως και την ταξική ταυτότητα των εβραίων επιχειρηματιών. Τους προβίβαζαν σε ισχυρούς επιχειρηματίες, σε σημαίνοντα μέλη της κοινότητας και σε επιφανείς πολίτες της Θεσσαλονίκης και τους προσέδιδαν με τον τρόπο αυτό μια εξαιρετικά εκτεταμένη ισχύ.

Επεκτείνοντας την προβληματική του πρώτου κεφαλαίου, το δεύτερο κεφάλαιο επικοινωνεί με ένα από τα μείζονα θέματα της υστεροθωμανικής ιστοριογραφίας, αυτό της πολυεθνοτικής συνύπαρξης. Διαφοροποιείται ωστόσο από την υπάρχουσα βιβλιογραφία καθώς δεν επικεντρώνεται στην αστική κοινωνικότητα. Αντίθετα, αναγνωρίζει τις διαφορετικές τροπές που παίρνει η συνύπαρξη ανάλογα με το πεδίο στο οποίο κάθε φορά αυτή επιτελείται. Για το λόγο αυτό εστιάζει στη συνύπαρξη στους επαγγελματικούς χώρους και αναζητεί τους συγκεκριμένους και διακριτούς θεσμικούς, σχεσιακούς και συμβολικούς αρμούς της. Εξετάζεται καταρχήν η συμβολή των νέων θεσμών στην προώθηση μιας συλλογικής ταυτότητας μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης, ο ρόλος που έπαιξαν οι τράπεζες (οθωμανικές και ξένες), οι εμπορικές λέσχες και οι επαγγελματικοί σύλλογοι, το Εμπορικό Επιμελητήριο και το Εμποροδικείο. Στη συνέχεια, ανιχνεύονται στοιχεία μιας διεθνοτικής συλλογικής δράσης και ενός κοινού αξιακού συστήματος. Το κεφάλαιο αναδεικνύει την κρίσιμη σημασία άλλων τόπων και πεδίων αντιπαράθεσης πλην του εργοστασίου για τη διαμόρφωση των ταξικών σχέσεων στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη. Το στρώμα

των εμπόρων διαμόρφωσε μια διακριτή αντίληψη του κοινού συμφέροντος κυρίως μέσα από την αντιπαράθεση με τους αχθοφόρους του λιμανιού, τις ξένες εταιρείες και τους ιδιοκτήτες ακινήτων. Ταυτόχρονα, το στρώμα αυτό διαπνεόταν από κοινές αξιακές αναφορές που εντοπίζονταν στην «εντιμότητα», την «ευρωπαϊκότητα», και την «θεσσαλονικιότητα».

Αυτή η παρακολούθηση της ενιαίας προς τα έξω στάσης των θεσσαλονικέων εμπόρων συμπληρώνεται από τη διερεύνηση των ορίων της διεθνοτικής συνεργασίας και κυρίως από την ανάλυση των ιεραρχήσεων και την εκτίμηση του εύρους, του χαρακτήρα και της σημασίας των συγκρούσεων στο εσωτερικό της ομάδας. Συνεργασίες, ιεραρχήσεις και συγκρούσεις μεταξύ των εμπόρων ακολουθούσαν την εθνοτική διαφοροποίηση. Το δεύτερο κεφάλαιο τεκμηριώνει τη γνώριμη ιστοριογραφική διαπίστωση της ισχυρής επιχειρηματικής παρουσίας των Εβραίων, ενώ παράλληλα προσεγγίζει το είδος της εξουσίας που αυτοί ασκούσαν μέσα από την υιοθέτηση της αναλυτικής κατηγορίας της ηγεμονίας. Η πρωτοκαθεδρία των εβραίων επιχειρηματιών δεν εδραζόταν στη μονοπώληση των συλλογικών θεσμών ούτε και μόνο στην ισχυρή αριθμητική τους παρουσία. Αντίθετα, βασιζόταν στη στρατηγική, θεσμική εγκόλπωση των εμπόρων άλλων εθνοτήτων και κυρίως στην επιτυχή ταύτιση των εβραϊκών με τα ευρύτερα «θεσσαλονικιώτικα» συμφέροντα, στην επιτυχημένη δηλαδή προβολή μιας μερικής επιδίωξης ως καθολικού αιτήματος. Η ηγεμονική θέση των εβραίων εμπόρων δεν απέτρεψε βέβαια τις διεθνοτικές συγκρούσεις. Η αγορά υπήρξε πρωτεύον πεδίο εθνικοποίησης της εμπορικής ταυτότητας μέσα από τη σύσταση μονοεθνοτικών εμπορικών λεσχών. Αποτέλεσε επίσης διακύβευμα μιας ελληνοβουλγαρικής και μιας ελληνοεβραϊκής αντιπαράθεσης με τον οικονομικό ανταγωνισμό όμως να αποτελεί την αφετηρία και όχι την απόληξη της ελληνοεβραϊκής αντιπαλότητας. Οι αντιπαραθέσεις αυτές φανέρωναν μια τάση, μαρτυρούσαν για τη σταδιακή άνοδο των ελληνορθόδοξων εμπόρων. Ωστόσο, δεν ανέτρεψαν τις εθνοτικές ιεραρχίες ούτε και την πολυεθνοτική δομή της αγοράς της πόλης. Δίπλα στην ισχυρή παρουσία του οθωμανικού κράτους και στις ενδογενείς αδυναμίες των Ελληνορθόδοξων, η αμοιβαία επιχειρηματική αλληλεξάρτηση των εμπόρων κάθε εθνότητας και ιδίως ο κομβικός ρόλος των Εβραίων εγγυόταν τελικά τη συνύπαρξη. Η εθνοτική ιεράρχηση των εμπόρων μπορεί να προκαλούσε εντάσεις, ταυτόχρονα όμως διασφάλιζε ότι αυτές δεν θα εξέβαλαν σε ανοικτή σύγκρουση.

## Κεφάλαιο Πρώτο

### Ελληνορθόδοξοι, Μουσουλμάνοι, Ντονμέ και Εβραίοι Επαγγελματικά προφίλ και εθνοθρησκευτικές ταυτότητες

#### Υποκεφάλαιο 1

#### «Έλληνες Μακεδόνες»

#### Οι ανερχόμενοι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης

“La communauté grecque s’accrut, depuis la création de lignes de chemins de fer, d’une foule de petites colonies orthodoxes venues de tous les points de la Macédoine et de l’Épire. Les négociants de l’intérieur qui venaient s’approvisionner étaient quelque peu désorientés dans le grand marché salonicien. Défiants par nature, ils voulurent avoir sur place leurs hommes d’affaires. De chaque bourgade, il vint à Salonique un commissionnaire qui fut chargé des achats, des ventes, des expéditions de ses concitoyens dont il devint le représentant et le courtier obligé en même temps que le guide et le conseiller. Le commissionnaire pratique un particularisme sévère dans le choix de son personnel, n’engagea que des employés et des domestiques originaires de son petit coin de terre. Autour de lui et grâce à lui, une petite colonie se constitua. Quand la fortune lui vint, il se mua lui-même en négociant, fonda de riches comptoirs et céda sa place d’intermédiaire à quelque compatriote. Ainsi se formèrent, à Salonique des colonies minuscules, restées fidèles au clocher natal, organisant, tous les ans, en ville, des bals, des fêtes, en faveur de l’école ou de l’église du village. Mais elles s’incorporaient toutes dans la communauté grecque salonicienne, participant à son administration, contribuant par leurs dons à sa prospérité”<sup>1</sup>.

Γράφοντας το 1917, ο Ζωζέφ Νεχαμά, αν και ο πιο «Σαλονικιός» από όλους τους ιστορικούς της Θεσσαλονίκης, αντιλήφθηκε αμέσως τη σημασία της μετανάστευσης και της τοπικής ταυτότητας στη διαμόρφωση του ανώτερου ελληνορθόδοξου εμπορικού στρώματος της πόλης. Άλλωστε, όπως πολλές άλλες μεσογειακές πόλεις-λιμάνια του ύστερου δέκατου ενάτου αιώνα, η Θεσσαλονίκη όφειλε την εντυπωσιακή πληθυσμιακή της αύξηση όχι μόνο στη δημογραφική άνοδο του γηγενούς πληθυσμού (κυρίως των Εβραίων), αλλά και στην εξίσου εντυπωσιακή εισροή νέων κατοίκων. Μεταξύ του 1877 και του 1912 οι πολλαπλασιαζόμενες επιχειρηματικές ευκαιρίες και οι διαρκείς πολιτικές αναταραχές οδήγησαν στην πόλη Μουσουλμάνους, Χριστιανούς και Εβραίους. Η Θεσσαλονίκη προσέλκυσε Τούρκους και Κιρκάσιους θύματα της σταδιακής συρρίκνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια και της παραχώρησης της Βοσνίας, της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Θεσσαλίας στις όμορες χριστιανικές χώρες της Αυστρίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας, φιλόδοξους Ελληνορθοδόξους και σε μικρότερο βαθμό Σλάβους Εξαρχικούς από το εσωτερικό της Μακεδονίας, και τέλος ακόμη και Εβραίους Ασκεναζίμ, φυγάδες των αντισημιτικών πογκρόμ στη Ρωσία<sup>2</sup>. Η ιστοριογραφία των πόλεων-λιμανιών της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει επανειλημμένα επισημάνει

<sup>1</sup> Rizal, P., *La ville convoitée*, Salonique (Παρίσι, 1917), σσ. 257-258. Για λόγους διατήρησης μιας κάποιας αίσθησης της γλωσσικής και επομένως και της σημασιολογικής πολυμορφίας που χαρακτηρίζει την υστεροθωμανική και μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη, το μεγαλύτερο μέρος των αποσπασμάτων παρατίθεται στο πρωτότυπο.

<sup>2</sup> Gounaris, *Steam over Macedonia*, σ. 257. Caglar Keyder, Y. Eyüp Özveren & Donald Quataert, “Port-cities in the Ottoman Empire: some theoretical and historical perspectives”, *Review* 16/4 (1993), σσ. 538-539. Rena Molho, “Jewish working-class neighborhoods established in Salonica following the 1890 and 1917 fires”, στο *Salonica and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life* (Ισταμπούλ, 2005), σ. 108.

μεταναστευτικές κινήσεις ανάλογες με αυτές που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά το τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα<sup>3</sup>. Ωστόσο, δεν έχει μέχρι σήμερα αναλύσει τις πολλαπλές τους επιπτώσεις στη διαμόρφωση των ταξικών και των εθνοτικών ταυτοτήτων των αστικών πληθυσμών. Η πόλη εξακολουθεί να προσεγγίζεται σαν μια αυτοτελής οντότητα και η πραγμάτευσή της γίνεται συχνά σε ένα γεωγραφικό κενό. Κατά συνέπεια, το άστυ συνεχίζει να παραμένει η μοναδική χωρική μονάδα ανάλυσης ιδίως όσον αφορά στην αστική τάξη, καθώς μάλιστα αυτή θεωρείται αξιωματικά ως το κατεξοχήν κοινωνικό του στρώμα<sup>4</sup>. Εντούτοις, οι πρώιμες, αλλά τόσο εύστοχες παρατηρήσεις του Νεχαμά υπενθυμίζουν την εξίσου μεγάλη σημασία άλλων χωρικών πλαισίων για τη μελέτη της συγκρότησης των αστικών ταυτοτήτων στις ύστερες οθωμανικές πόλεις-λιμάνια. Στην περίπτωση του ανώτερου ελληνορθόδοξου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης, η περιφέρεια της «Μακεδονίας» –με τη διπλή της λειτουργία ως μια δυσπροσδιόριστη γεωγραφική «οντότητα» αλλά και ως μια επακριβώς προσδιορισμένη λογοθετική κατηγορία–, παρείχε ένα τέτοιο χωρικό πλαίσιο, αρκετά από ό,τι φαίνεται κεντρικό ώστε να διαμορφώσει τόσο τις τοπικές όσο όμως και τις αστικές (urban) αναφορές της κοινωνικής αυτής ομάδας<sup>5</sup>.

### ***Η Μακεδονία: χώρα προέλευσης και χώρος δράσης των ελληνορθόδοξων εμπόρων της Θεσσαλονίκης***

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, το ανώτερο ελληνορθόδοξο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης αποτελούσε από κάθε άποψη ένα νέο κοινωνικό μόρφωμα, παράγωγο της ανάδυσης της Μακεδονίας ως ενός ενιαίου οικονομικού χώρου με αδιαμφισβήτητο κέντρο του τη Θεσσαλονίκη. Η προκάτοχη ομάδα των ελληνορθόδοξων εμπόρων είχε άλλα επιχειρηματικά χαρακτηριστικά και δρούσε σε πολύ διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια. Από το 1840 περίπου, την ελληνορθόδοξη αρχηγεία της πόλης αποτελούσαν κυρίως μια δωδεκάδα γηγενών εμπόρων, οι εμπορικοί οίκοι των οποίων ειδικεύονταν στο εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών, βαμβακιού και μεταξίου και λειτουργούσαν ως δευτερεύοντα παραρτήματα εντός του ισχυρού χιώτικου εμπορικού δικτύου που συνέδεε τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου με αυτά της Δυτικής Ευρώπης<sup>6</sup>. Οι μεγάλες επιχειρηματικές οικογένειες

<sup>3</sup> Η πιο συστηματική αν και ελαφρά ξεπερασμένη ανάλυση παραμένει αυτή της Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut* (Κέμπριτζ Μασαχουσέτη, 1983). Βλέπε επίσης Fatma Müge Göçek, *Rise of the bourgeoisie, demise of Empire. Ottoman westernization and social change* (Οξφόρδη, 1996), σσ. 113-114. Για την πιο πρόσφατη διαπραγμάτευση, βλέπε Meropi Anastassiadou, "Migrants grecs orthodoxes et modes d'intégration dans la société urbaine d'Istanbul (1850-1923)", (ανακοίνωση στο *8th Mediterranean Social and Political Research Meeting*, Φλωρεντία & Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007).

<sup>4</sup> Μια σημαντική εξαίρεση είναι η μελέτη του Akram Fouad Khater, *Inventing home. Emigration, gender, and the middle class in Lebanon, 1870-1920* (Μπέρκλεϋ, 2001)

<sup>5</sup> Στη μελέτη αυτή οι έννοιες 'urban' και 'civil' αποδίδονται ως «αστικός» και το 'urbanity' ως «αστικότητα». Αν και έχουν προταθεί και άλλες μεταφράσεις των εννοιών («αστεακός», «αστεικός»), η συγκεκριμένη επιλογή δεν υπαγορεύθηκε από γλωσσικά κριτήρια, αλλά από την αίσθηση ιστορικότητας που τη διακρίνει και τη συγκεκριμένη θεωρητική προοπτική που υπηρετεί. Με τη διπλή της σημασιολογία η έννοια του «αστικού» δηλώνει τη στενή ιστορική συνάφεια της αστικής τάξης με τον αστικό χώρο και ταυτόχρονα τη σημασία που έχει ο τελευταίος στην ανάλυσή της. Προκειμένου να αποφευχθούν ενδεχόμενες συγχύσεις με τη χρήση του όρου «αστικός» ως δείκτη κοινωνικής διαφοροποίησης (middle class, bourgeois), όταν χρειαστεί, ο πρωτότυπος όρος παρατίθεται σε παρένθεση.

<sup>6</sup> Μέσω της σύστασης μιας σειράς υποκαταστημάτων στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, οι Χιώτες πρόσφυγες έμποροι και πλοιοκτήτες κυριάρχησαν στο θαλάσσιο εμπόριο μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου και της Δυτικής Ευρώπης μετά το 1820. Βλέπε Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνοκτητής ναυτιλίας, 19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας* (Αθήνα, 2001), σσ. 127-172.

του Τάττη, του Ρογκότη, του Χαρίση και του Άμποτ, καθώς και οι γηγενείς εκπρόσωποι των χιώτικων εμπορικών οίκων του Λονδίνου καθόριζαν τη φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης προωθώντας παράλληλα τον εκπαιδευτικό και προνοιακό εκσυγχρονισμό της ελληνορθόδοξης κοινότητάς της<sup>7</sup>. Ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, η έλευση της ατμόπλοης ναυσιπλοΐας, η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και η παρακμή των χερσαίων εμπορικών δικτύων, η ανάγκη πρόσβασης σε σημαντικά μεγαλύτερα κεφάλαια που μόνο μεγάλοι πιστωτικοί οίκοι μπορούσαν πλέον να διαθέσουν, όπως και η αποδιάρθρωση του χιώτικου δικτύου με την αποχώρηση των μεγαλύτερων ελληνικών εμπορικών οίκων της δυτικής Ευρώπης από το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολικής Μεσογείου (και τον αναπροσανατολισμό των δραστηριοτήτων τους προς το υπερατλαντικό διαμετακομιστικό εμπόριο και τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες), οδήγησαν στη γοργή και οριστική οικονομική παρακμή αυτών των ελληνορθόδοξων *θεσσαλονικιών* εμπόρων, τα ονόματα των οποίων θα πάψουν πλέον να αποτελούν σημεία αναφοράς<sup>8</sup>.

Από το 1870, το συνακόλουθο κενό που αυτοί άφησαν καλύφθηκε από δύο νέες επιχειρηματικές ομάδες. Κατά πρώτο λόγο από τους Εβραίους ιταλικής κυρίως καταγωγής. Στις αρχές του εικοστού αιώνα αυτοί αποτελούσαν πλέον τους αδιαμφισβήτητους κυρίαρχους της οικονομίας της πόλης ελέγχοντας και τους τρεις νευραλγικούς τομείς του εξωτερικού εμπορίου, της μεταποίησης και της αγοράς του χρήματος<sup>9</sup>. Η εβραϊκή επιχειρηματική πρωτοκαθεδρία συνιστούσε επομένως μια πολύ πρόσφατη εξέλιξη γεγονός που δεν έχει προσεχθεί όσο θα έπρεπε από την υπάρχουσα ιστοριογραφία<sup>10</sup>.

---

<sup>7</sup> Αιμιλία Θεμοπούλου, «Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα (1800-1875)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995)*. Πρακτικά (Θεσσαλονίκη, 1996), σσ. 97-114.

<sup>8</sup> Στο ίδιο και Emilie Themopoulou, *Salonique, 1800-1875. Conjoncture économique et mouvement commercial* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris I, 1994), σσ. 309-312. Μια πιο επιφανειακή ερμηνεία της παρακμής της ελληνορθόδοξης αρχηγείας της Θεσσαλονίκης των μέσων του δεκάτου ενάτου αιώνα δίνεται στο Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1983), σσ. 326-328. Για την αποδιάρθρωση του χιώτικου εμπορικού δικτύου, βλέπε Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας*, σσ. 147-173. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά* 40 (2004), σσ. 69-87.

<sup>9</sup> Στην ολιγάριθμη ομάδα των ισχυρών εμπόρων της πόλης η παρουσία των Εβραίων ήταν συντριπτική. Από τους 66 σημαντικότερους εμπορικούς οίκους οι 38 ήταν εβραϊκοί, όταν οι μουσουλμανικοί και οι ελληνικοί μόλις και μετά βίας υπερέβαιναν τους δέκα σύμφωνα με τον *σαλναμέ* του 1897. Οι Εβραίοι δέσποζαν σε κάθε τομέα της εμπορικής δράσης – από το εμπόριο βασικών προϊόντων μέχρι την εισαγωγή και τη διακίνηση νέων καταναλωτικών αγαθών – ελέγχοντας τόσο τα παραδοσιακά όσο και τα νέα, ιδιαίτερα επικερδή, επιχειρηματικά πεδία. Αντίστοιχα, στον κλάδο της μεταποίησης δεκατρείς από τις 43 βιομηχανικές μονάδες ανήκαν σε οθωμανούς Εβραίους, ενώ θεσσαλονικείς Εβραίοι με ευρωπαϊκή υπηκοότητα κατείχαν επίσης έναν μεγάλο αριθμό από τις 17 επιχειρήσεις που διοικούσαν ευρωπαίοι. Τέλος, 12 από τους 19 σημαντικότερους τραπεζίτες ήταν Εβραίοι χωρίς να υπολογίσει κανείς το μονοπώλιό τους στα πολυάριθμα μικρότερα τραπεζιτικά γραφεία σύμφωνα και πάλι με τον *σαλναμέ* του 1897. Sukru Ilıcak, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην οθωμανική Θεσσαλονίκη» στο *Έλληνες και εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων* (Ιωάννινα, 2004), σσ. 16, σημ. 7. Orly C. Meron, “Jewish entrepreneurship in Salonica during the final decades of the Ottoman regime in Macedonia (1881-1912)”, στο Colin Imber, Keiko Kiyotaki & Murphey Rhoads (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies* (Λονδίνο, 2005), σ. 275. Orly K. Meron, “Sub ethnicity and elites; Jewish Italian professionals and entrepreneurs in Salonica (1881-1912)”, *Zakhor* 8 (2005), σ. 185. Κωστής Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης* (Αθήνα, 1974), σ. 73.

<sup>10</sup> Οι συχνές μεταβολές στην εθνοτική κατανομή της οικονομικής κυριαρχίας κατά τον δέκατο ένατο αιώνα δεν έχουν απασχολήσει όσο θα έπρεπε την υπάρχουσα, ισχνή ιστοριογραφία για τη Θεσσαλονίκη της περιόδου. Η συστηματική καταγραφή των αλλαγών στην κοινωνική δομή της πόλης

Κατά δεύτερο λόγο, η υποχώρηση των γηγενών ελληνορθόδοξων εμπόρων αντισταθμίστηκε, αν και εν μέρει μόνο, από την έλευση ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών από το εσωτερικό της Μακεδονίας. Το γεωγραφικό πλαίσιο δράσης των τελευταίων ήταν ριζικά διαφορετικό καθώς η μετακίνησή τους ήταν το αποτέλεσμα μιας συνολικής αναδιάταξης της Μακεδονίας ως οικονομικού χώρου όπως και της θέσης της Θεσσαλονίκης σε αυτόν. Από τη δεκαετία του 1860, η σταδιακή επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου, η στροφή της αγροτικής παραγωγής από προϊόντα αυτοκατανάλωσης σε επικερδή, εμπορευματικά προϊόντα (κυρίως βαμβάκι, καπνό και παπαρούνα), και η σταθερή εισροή εμβασμάτων των αγροτών μακεδόνων μεταναστών, συνέκλιναν στον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας, στην αύξηση της αγοραστικής δύναμης του τοπικού πληθυσμού, στη μετατροπή του σε καταναλωτές που εξυπηρετούνταν πλέον από τους πολλαπλασιαζόμενους λιανεμπόρους και όχι πια από πλανόδιους πωλητές, και εντέλει στο μετασχηματισμό της οθωμανικής Μακεδονίας σε μια ενιαία αγορά με διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες εισαγόμενων ή επιτόπια παραγόμενων βιομηχανικών προϊόντων δυτικού τύπου<sup>11</sup>.

Επιπρόσθετα, η μακεδονική ενδοχώρα μετατρεπόταν γοργά στην αποκλειστική περιφέρεια ενός μόνο αστικού κέντρου, της Θεσσαλονίκης. Η σχετική αποκέντρωση που χαρακτήριζε τη Μακεδονία πριν από το 1860, με τις παραδοσιακές ετήσιες εμποροπανηγύρεις να οργανώνουν μια πληθώρα από σχετικά αυτόνομους οικονομικά χώρους, έδωσε τη θέση της σε έναν πρωτοφανή οικονομικό συγκεντρωτισμό με επίκεντρό του τη Θεσσαλονίκη. Καθώς η πόλη μετατράπηκε στον πιο σημαντικό σιδηροδρομικό κόμβο της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, οι παλαιοί, χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι του εσωτερικού αναπροσανατολίστηκαν προς αυτήν, ενώ καθιερωμένα εμπορικά κέντρα της ενδοχώρας είτε παρήκμασαν όπως οι Σέρρες και το Πρίλεπ, είτε στην καλύτερη περίπτωση επιβίωσαν ως δορυφόροι της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, η γοργή αστικοποίηση και η σταδιακή βιομηχανική ανάπτυξη της ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τον έλεγχο που αυτή ασκούσε στην ενδοχώρα της. Ο πληθυσμός της

---

από τη Μερόπη Αναστασιάδου παραβλέπει τις επιπτώσεις τους στην αναδόμηση των εθνοτικών ιεραρχιών. Στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, ο επικερδέστερος τομέας της οικονομίας της Θεσσαλονίκης, το εμπόριο με την Δύση, βρισκόταν κυρίως στα χέρια ελληνορθόδοξων εμπορικών οίκων. Η επανάσταση του 1821 κλόνησε την κυριαρχία τους και επέτρεψε στους εβραίους εμπόρους να ενισχύσουν προσωρινά τη θέση τους εξασφαλίζοντας μέσω δημοπρασιών τις ακίνητες περιουσίες των ραγιαδών που είχαν καταφύγει στο νέο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, η κατίσχυσή τους υπήρξε παροδική. Οι εβραίοι έμποροι σύντομα απώλεσαν μέρος της νέας τους ισχύος καθώς η εντυπωσιακή μετεπαναστατική ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου συνετέλεσε στη γρήγορη ανάκαμψη των ελληνορθόδοξων εμπόρων της Θεσσαλονίκης που δραστηριοποιούνταν στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της πόλης. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 και τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1850 ελληνορθόδοξοι και εβραϊκοί εμπορικοί οίκοι μοιράζονταν πλέον την πρωτοκαθεδρία. Σύμφωνα με έκθεση του βρετανού προξένου, στα 1839 από τους 48 πιο σημαντικούς εμπορικούς οίκους της Θεσσαλονίκης οι 10 ανήκαν σε Εβραίους και οι 11 σε Ελληνορθόδοξους. Ανάλογα ισόρροπη ήταν και η έκθεση του γάλλου προξένου στα 1851 όπως αναλύεται στο Η γραμμική ερμηνεία του Γούναρη, που εντοπίζει στην Επανάσταση του 1821 το κύριο αίτιο για την κυριαρχία των Εβραίων στην τοπική οικονομία καθόλο το δέκατο ένατο αιώνα, είναι για τους λόγους αυτούς ανακριβής. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912*. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976), σς. 100, 152. Bülent Özdemir, «The Jews of Salonica and the Reforms», στο Mehmet Tütüncü (επιμ.), *Turkish-Jewish encounters. Studies on Turkish-Jewish relations through the Ages* (Χάαρλεμ, 2001), σ. 122. Αιμιλία Θεμοπούλου, «Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη». Themopoulou, *Salonique, 1800-1875*, σ. 299. Basil C. Gounaris, «Salonica», *Review* 16/4 (1993), σ. 507.

<sup>11</sup> Η παράγραφος αυτή όπως και η επόμενη αξιοποιούν και επεξεργάζονται εκ νέου στοιχεία και νήξεις που κατέθεσε πρώτος ο Βασίλης Γούναρης. Gounaris, *Steam over Macedonia*.

Θεσσαλονίκης εκτοξεύθηκε. Μόνο κατά την τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα σημείωσε αύξηση μεγαλύτερη του 30%<sup>12</sup>. Δημιουργήθηκε έτσι μια μεγάλη αγορά για τα αγροτικά προϊόντα της Μακεδονίας, τα οποία πλέον καταναλώνονταν στην πόλη αντί να εξάγονται αποκλειστικά στο εξωτερικό. Παράλληλα, μετά το 1880, η ίδια η Μακεδονία έγινε για πρώτη φορά μια επιχειρηματικά θελκτική αγορά που στήριζε τη βιομηχανική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Πλην της αξιοσημείωτης προόδου της βιομηχανίας στις ελληνορθόδοξες πόλεις της Νάουσας, της Έδεσσας και της Βέροιας<sup>13</sup>, το μέγεθος και ο χαρακτήρας της ζήτησης στο εσωτερικό οδήγησαν σε ένα συγκεντρωτικό μοντέλο βιομηχανικής ανάπτυξης που παρείχε μια σταθερή βάση επέκτασης για τη βιομηχανία της Θεσσαλονίκης. Τέλος, μια δέσμη ποιοτικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων –ένα ευρύ αστικό καταναλωτικό κοινό, σύγχρονες υποδομές, μοναδικές πιστωτικές ευκολίες, νεωτερικοί εμπορικοί θεσμοί, σχετική δημόσια ασφάλεια και μια άμεσα διαθέσιμη εργατική δύναμη– διαφοροποιούσαν τη Θεσσαλονίκη από τα υπόλοιπα μακεδονικά αστικά κέντρα και την καθιστούσαν μια δυναμική αγορά και ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την επένδυση κεφαλαίων.

Η πρωτοφανής οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης υπήρξε επομένως το αποτέλεσμα περιφερειακών μεταβολών, της ανάδυσης της Μακεδονίας ως ενός ενιαίου οικονομικού χώρου και του συνακόλουθου μετασχηματισμού της σε περιφέρεια της πόλης. Ωστόσο, (περιφερειακό) κέντρο και περιφέρεια δεν αλληλοσυγκροτούνταν μόνο. Η σχέση τους ήταν επιπλέον αμοιβαία. Εκείνες οι εξελίξεις που διασφάλισαν την περιφερειακή υπεροχή της Θεσσαλονίκης κατέστησαν επίσης την πόλη οικονομικά ελκυστική στους ελληνορθόδοξους εμπόρους της μακεδονικής ενδοχώρας και την μετέτρεψαν σε ασυναγώνιστο πεδίο επέκτασης και ενίσχυσης της επιχειρηματικής τους δράσης. Ο συγκεντρωτισμός που χαρακτήριζε τη νέα τοπογραφία της μακεδονικής οικονομίας σήμαινε ότι η Θεσσαλονίκη αποτελούσε πλέον το κατεξοχήν πεδίο επένδυσης των κεφαλαίων της μακεδονικής ενδοχώρας για λόγους τόσο οικονομικούς όσο και εθνοτικούς. Κατά τον Michael Palairet, ιστορικά, η οικονομία των κοινοτήτων στο εσωτερικό της Μακεδονίας χαρακτηριζόταν από μια επαγγελματική διαφοροποίηση που περιστρεφόταν γύρω από οικοδομικές δραστηριότητες και στηριζόταν κυρίως στην εποχική μετανάστευση. Ωστόσο, στο τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα, λόγω της έλλειψης επενδυτικών διεξόδων στους τόπους καταγωγής τα συσσωρευμένα κεφάλαια επενδύονταν πλέον στις μεγάλες πόλεις στις οποίες και μετανάστευαν τα μέλη των κοινοτήτων, ιδίως δε στη Θεσσαλονίκη, τροφοδοτώντας έτσι τη βιομηχανική της ανάπτυξη κυρίως στον κλάδο της υφαντουργίας<sup>14</sup>. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο του μετασχηματισμού της οικονομίας της Μακεδονίας, ο εθνοτικός ανταγωνισμός προτάθηκε ως ένας πρόσθετος παράγοντας διαμόρφωσης των επενδυτικών στρατηγικών των ελληνορθόδοξων μακεδόνων κεφαλαιούχων. Κατά τον Χρήστο Μανδατζή, η διπλή ανάγκη της επίτευξης οικονομικής αυτάρκειας για τους πατριαρχικούς πληθυσμούς αλλά και της ανάκτησης του ελέγχου του εσωτερικού εμπορίου ώθησε τους ελληνορθόδοξους

<sup>12</sup> Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 160.

<sup>13</sup> Για τα αίτια πίσω από την εντυπωσιακή βιομηχανική ανάπτυξη της Νάουσας βλέπε Αλέξανδρος Γ. Οικονόμου, «Η βιομηχανία στη Νάουσα, από τον 19ο στον 20ό αιώνα», στο Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος», *Νάουσα, 19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας* (Νάουσα, 1999), σσ. 307-351. Κostas Lapavitsas, “Social and economic underpinnings of industrial development: evidence from Ottoman Macedonia”, <http://eprints.soas.ac.uk/8828/> (πρόσβαση 30.05.2011). Costas Lapavitsas, “Social origins of Ottoman industrialization: evidence from the Macedonian town of Naoussa”, (Working Paper 142, School of Oriental and African Studies, Department of Economics, Λονδίνο, 2004).

<sup>14</sup> Michael Palairet, *The Balkan economies c. 1800-1914: evolution without development* (Κέμπριτζ, 1997), σ. 345.



κεφαλαιούχους σε επενδύσεις στα αστικά κέντρα προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους όχι μόνο απέναντι στους οικονομικούς τους ανταγωνιστές, που ήταν συνήθως Εβραίοι, αλλά και απέναντι στους εθνικούς τους αντιπάλους, τους Βουλγάρους<sup>15</sup>. Η εγκατάστασή τους στη Θεσσαλονίκη υπήρξε επομένως μια ζυγισμένη ανταπόκριση στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και εθνοτικές πραγματικότητες. Κατά έναν ειρωνικό τρόπο, η περιφερειακή κυριαρχία της Θεσσαλονίκης συνδυάστηκε τελικά με τη ριζική ανανέωση και «περιφερειοποίηση» της δικής της ελληνορθόδοξης εμπορικής αστικής τάξης καθώς οι νεοαφικνούμενοι από το εσωτερικό έμποροι αντικατέστησαν γρήγορα την παρακμασμένη, γηγενή ελληνορθόδοξη εμπορική αρχηγεία.

Επιπρόσθετα, πέρα από το να αποτελεί ένα σύνολο δομικών συντεταγμένων, η «Μακεδονία» (νοούμενη τώρα ως το άθροισμα επιμέρους τόπων) ήταν ενοφθαλμισμένη στις επιχειρηματικές στρατηγικές των άρτι εγκατεστημένων στη Θεσσαλονίκη ελληνορθόδοξων εμπόρων. Όχι όμως αποκλειστικά με τον τρόπο που υποδεικνύει η προαναφερθείσα λειτουργιστική ανάλυση του Νεχαμά, βασισμένη καθώς ήταν σε μια γραμμική και θριαμβολογική αντίληψη περί ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας<sup>16</sup>. Ομολογουμένως, ορισμένες γνωστές περιπτώσεις επιχειρηματιών με μη μακεδονική καταγωγή ενδεχομένως να υποδεικνύουν την ευρύτερη σημασία των τοπικών μεταναστευτικών δικτύων για συγκεκριμένους κλάδους, κυρίως για μεσαίου μεγέθους οικογενειακές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν σε ειδικούς τομείς όπως η βυρσοδεψία. Το 1879, ο Αλέξανδρος Μαύρου έφτασε από το Βόλο στη Θεσσαλονίκη μέσω της Κωνσταντινούπολης με σκοπό να συστήσει βυρσοδεψείο. Εισήγαγε όλους τους ειδικευμένους εργάτες από το Βόλο, ενώ οι συνάδελφοι και συμπατριώτες του βυρσοδέψες του είχαν επίσης αναθέσει την προώθηση των προϊόντων τους στην αγορά της Θεσσαλονίκης<sup>17</sup>. Ωστόσο, καμία από τις μεγάλες ελληνορθόδοξες εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις της Θεσσαλονίκης, για τις οποίες και διαθέτουμε στοιχεία, δεν εξελίχθηκε μέσα από τέτοιες χρήσεις της τοπικότητας, όπως αυτές που αναφέρει ο Νεχαμά –δηλαδή, την αρχική δραστηριοποίηση του επήλυδα ελληνορθόδοξου μακεδόνα εμπόρου ως εντεταλμένου αντιπροσώπου, την πρόσληψη υπαλλήλων με βάση τοπικά κριτήρια και τη μετέπειτα επιχειρηματική αυτονόμησή του. Απολύτως ενδεικτικά, η διαδρομή των αδελφών Γεωργιάδη μαρτυρεί αντίθετα για την ύπαρξη ριζικά διαφορετικών στρατηγικών επέκτασης και μετοίκησης. Γεννημένοι στη Νεάπολη Καισαρείας της Καππαδοκίας οι Παντελής και Ιορδάνης Γεωργιάδης ακολούθησαν τη συνήθη πορεία μαθητείας μαθαίνοντας το τυρεμπόριο στην Κωνσταντινούπολη δίπλα στον θείο τους Πρόδρομο Φιλιππίδη για να μετακομίσουν στη συνέχεια στην Αδριανούπολη στον έτερο θείο τους Ιωάννη Φιλιππίδη. Αντιλαμβανόμενοι όμως τις αυξημένες ανάγκες αποθήκευσης ευπαθών προϊόντων που απαιτούσε η αστυφιλία και η εισαγωγή νέων καταναλωτικών προτύπων, ανιψιοί και θείοι συνέπτυξαν ομόρρυθμη εταιρεία με στόχο τη σύσταση και εκμετάλλευση ψυχραποθηκών και υιοθέτησαν ένα σύστημα επέκτασης της επιχείρησης, το οποίο βασιζόταν στην κατά τόπους ίδρυση υποκαταστημάτων και στην ανάθεση της διαχείρισής τους σε πεπειραμένους επαγγελματίες. Η εγκατάσταση

<sup>15</sup> Χρήστος Μανδατζής, «Αντάρτικο στο κατώφλι μιας εκχρηματιζόμενης οικονομίας. Κοινωνική και οικονομική διάσταση του Μακεδονικού Αγώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 16 (2004), σ. 73. Χρήστος Μ. Μανδατζής, *Τα οικονομικά του Μακεδονικού Αγώνα* (αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993), σ. 68.

<sup>16</sup> Για μια κριτική ανάλυση της έννοιας της κοινωνικής κινητικότητας και της εφαρμογής της στην μελέτη αστικών κοινωνικών τροχιών, βλέπε Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, σσ. 133-135.

<sup>17</sup> Ελπίδα Κ. Βόγλη, *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940* (Αθήνα, 2005), σσ. 268-272.

στη Θεσσαλονίκη του υπεύθυνου για τον σχεδιασμό της επέκτασης Ιορδάνη Γεωργιάδη το 1905 εντασσόταν σε αυτή την επιχειρηματική στρατηγική με τον αδελφό του Παντελή Γεωργιάδη, υπεύθυνο για τη λειτουργία των κατά τόπους επιχειρήσεων, να ακολουθεί το 1912. Αν και ο Ιορδάνης Γεωργιάδης δραστηριοποιήθηκε αρχικά στο τυρεμπόριο εισάγοντας το τυρί τελεμέ στη Μακεδονία, στην πραγματικότητα σκοπός της εγκατάστασης των δύο αδελφών στη Θεσσαλονίκη ήταν η τοπική παραγωγή τυροκομικών προϊόντων και κυρίως η σύσταση παγοποιείου το οποίο και εγκαινιάστηκε τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1909<sup>18</sup>.

Η τοπική διάσταση της επιτυχούς επιχειρηματικής δραστηριοποίησης στη Θεσσαλονίκη παρέμενε ωστόσο υπαρκτή. Σε αντίθεση όμως με ό,τι υποστηρίζει ο Νεχαμά, εντοπιζόταν συνήθως στην επεξεργασία και χρήση ενός ήδη αποκτημένου κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο είχε από πολλές απόψεις αναφορές στον τόπο καταγωγής. Καταρχήν, η τοπικότητα συνδεόταν κυρίως με την άσκηση μιας συγκεκριμένης μορφής απασχόλησης και συνεπώς προσδιόριζε το πεδίο της επαγγελματικής εξειδίκευσης στην πόλη. Η μετακόμιση του εμπόρου βασιζόταν στη μεταφορά μιας ήδη αποκτημένης στον τόπο καταγωγής τεχνογνωσίας. Έτσι, τεχνίτες και έμποροι από την Καστοριά έπειναν να επικεντρώνονται στο εμπόριο γούνας και εκείνοι από το Νυμφαίο/Νεβέσκα στην κοσμηματοποιία<sup>19</sup>. Επομένως, αν και η μετάβαση στη Θεσσαλονίκη υπάκουε στη γενικότερη λογική της εκμετάλλευσης των επιχειρηματικών ευκαιριών που αυτή πρόσφερε, η περίπτωση των δυτικομακεδόνων εμπόρων δείχνει ότι η επιλογή του συγκεκριμένου κλάδου δραστηριοποίησης αντανακλούσε επίσης την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης στρατηγικής. Η στρατηγική αυτή εδραζόταν σε (και ταυτόχρονα αναπαρήγαγε) συγκεκριμένου τύπου χρονικές και χωρικές συνάψεις. Το ατομικό, και δη το επαγγελματικό, παρελθόν και μέλλον του εμπόρου συναρθρωνόταν σε ένα χρονικό συνεχές. Η εμπειρία του παρελθόντος και ο σχεδιασμός του μέλλοντος, η επαγγελματική δράση στον τόπο προέλευσης και στον τόπο προορισμού εννοιολογούνταν και συνακόλουθα πραγματώνονταν στη βάση μιας συνέχειας όπου το αύριο σχεδιαζόταν σε μεγάλο βαθμό ως μια λογική προέκταση του χθες. Για το λόγο όμως αυτό, η πόλη της Θεσσαλονίκης και η μακεδονική ενδοχώρα, ως χώροι οικονομικών δραστηριοτήτων, συγκροτούσαν ταυτόχρονα ένα χωρικό συνεχές και μάλιστα βιωμένο.

Κατά έναν λιγότερο προφανή τρόπο, η τοπικότητα εκδηλωνόταν επίσης είτε ως κατοχή μιας ορισμένης κοινωνικής θέσης στον τόπο προέλευσης είτε με τη μορφή της συμμετοχής σε ένα τοπικό δίκτυο. Μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, οι μακεδόνες έμποροι όχι μόνο δεν εγκατέλειπαν, αλλά αντίθετα διατηρούσαν και καλλιεργούσαν το διττό αυτό κεφάλαιο, το οποίο επιπλέον στήριζε τις δραστηριότητές τους ως αντιπροσώπων και χονδρεμπόρων. Ο Νικόλαος Κράλλης από το Κρούσεβο απασχολήθηκε στα νεανικά του χρόνια ως αγωγιάτης/κυρατζής, δηλαδή ως ένοπλος οδηγός χερσαίων караβανιών μέσω των οποίων και διεξαγόταν κυρίως το εμπόριο στα Βαλκάνια. Μετά την εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη εργάστηκε αρχικά ως υπάλληλος για να δραστηριοποιηθεί τελικά στο εμπόριο ως παραγγελιοδόχος και μεσίτης. Αναμφισβήτητα, η υπαλληλία πρόσφερε στον Κράλλη την απαραίτητη μαθητεία στους νέους τρόπους του επιχειρείν και συνέβαλε στη συγκρότηση του απαραίτητου δικτύου γνωριμιών. Ωστόσο, η επικέντρωσή του σε αυτού του τύπου τις εμπορικές δραστηριότητες ενδεχομένως να οφειλόταν επίσης και

<sup>18</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 118-120.

<sup>19</sup> Αριστοτέλης Χρ. Κωστόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη και η συμβολή των Δυτικομακεδόνων στην ιστορική εξέλιξή της* (Θεσσαλονίκη, 1985), σσ. 51-52, 49.

στη δυνατότητα επανενεργοποίησης και εκμετάλλευσης των επαφών με άλλους εμπόρους του εσωτερικού, τις οποίες είχε συνάψει παλαιότερα ως αγωγιάτης. Κατά ανάλογο τρόπο, ο Ζήσης Βέρρου, έμπορος αποικιακών στη Θεσσαλονίκη, ήταν ο πρωτότοκος γιος του εμπόρου, προκρίτου και δημογέροντα της Σιάτιστας Ιωάννη Βέρρου, κάτοχος δηλαδή ενός σημαντικού συμβολικού κεφαλαίου στο τόπο καταγωγής<sup>20</sup>.

Ακόμη και όταν η μετακίνηση στην πόλη σηματοδοτούσε την επέκταση της επιχειρηματικής δράσης και σε νέα πεδία, η αναφορά στον τόπο καταγωγής εξακολουθούσε να παραμένει ενεργή καθότι επιχειρηματικά επωφελής. Έτσι, ο υφασματέμπορος Νικόλαος Μαγκολέτης, έγινε επίσης αντιπρόσωπος της «Ελληνικής Ασφαλιστικής Εταιρείας Ζωής και Προνοίας» για την ιδιαίτερη πατρίδα του Κορυτσά<sup>21</sup>. Για τους εμπόρους αυτούς, η μετάβαση στη Θεσσαλονίκη και η εκεί δραστηριοποίηση αποτελούσε επομένως μια σταδιακή διαδικασία όπου πρακτικές και δίκτυα του τόπου καταγωγής δεν εγκαταλείπονταν, αλλά αντίθετα ανανεώνονταν και προσαρμόζονταν στις ανάγκες που επέβαλε ο νέος τόπος εγκατάστασης. Οι τοπικές διασυνδέσεις ήταν τόσο εκτεταμένες μεταξύ του ελληνορθόδοξου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης ώστε σχεδόν το σύνολο του εμπορίου με την ενδοχώρα διεξαγόταν από αυτό. Κατά συνέπεια, ενώ η εβραϊκή οικονομική κυριαρχία βασιζόταν στον έλεγχο του κατεξοχόν επικερδούς εισαγωγικού εμπορίου, η Μακεδονία είχε με τη σειρά της μετατραπεί σε οργανικό τμήμα του επιχειρηματικού χώρου δράσης των ελληνορθόδοξων εμπόρων της πόλης<sup>22</sup>.

Στην περίπτωση επομένως των δυτικομακεδόνων εμπόρων μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μετακίνηση στη Θεσσαλονίκη, αν και αποτελεί κίνηση, δεν συνιστά ωστόσο ρήξη στον ατομικό χρόνο και στο συλλογικό χώρο. Αντίθετα, οι επιχειρηματικές ανάγκες που την κατέστησαν αναγκαία νομιμοποιούνταν από το ιστορικό υποκείμενο όχι μόνο λόγω των προσδοκόμενων οικονομικών ωφελημάτων αλλά και γιατί μπορούσαν να εγγραφούν στην οικογενειακή και ατομική ιστορία ως «συνέχεια» και «πρόοδος». Επέτρεπαν επομένως στα μέλη μιας «παραδοσιακής» κοινωνίας, όπου οι οικογενειακές επαγγελματικές δραστηριότητες συνιστούσαν παρακαταθήκες για τους επιγόνους και ρύθμιζαν τις ατομικές τους επιλογές, να κινηθούν προσαρμοζόμενα σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών και ριζικήλευθων καινοτομιών. Ταυτόχρονα όμως, είχαν και μια ισχυρή συμβολική διάσταση που παρήγαγε «πραγματικά» αποτελέσματα. Η λογική στην οποία υπάκουε η μετακίνηση όχι μόνο ενοποιούσε τον υποκειμενικό χρόνο, αλλά συγχρόνως ενέτασσε τη νέα πόλη, τη Θεσσαλονίκη, στον ατομικό χώρο. Έτσι, μέσα από την επιλογή δραστηριοποίησης σε συγκεκριμένες εμπορικές δραστηριότητες, η «ελληνική Μακεδονία» συγκροτείτο ως ένας ενιαίος χώρος όχι μόνο στο επίπεδο του υψηλού ελληνικού εθνικού λόγου, αλλά και στο πεδίο της υποκειμενικότητας των ίδιων των ελληνορθόδοξων θεσσαλονικέων εμπόρων.

Για την πιο δυναμική ομάδα μεταξύ αυτών, η Μακεδονία ήταν επίσης και το πρωτεύον πεδίο επένδυσης. Για τους γεννηθέντες στη Νάουσα βιομηχάνους, η σημαντική και αυτόνομη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης τους αποτέλεσε μια ιδιαίτερη συνθήκη που προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τη σχέση τους με τη Θεσσαλονίκη και καθόρισε το εύρος και το χαρακτήρα της επιχειρηματικής δραστηριοποίησής τους σε αυτήν. Σύμφωνα με τον Κώστα Λαπαβίτσα, η μετακίνηση ατόμων και κεφαλαίων στη Θεσσαλονίκη αποσκοπούσε στην ενίσχυση της θέσης των

<sup>20</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 166, 92.

<sup>21</sup> Στο ίδιο, σσ. 192, 194.

<sup>22</sup> Γ. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας* (Αθήνα, 1914), σ. 163.

ναουσαίων εμπόρων και στο μετασχηματισμό τους από μια ομάδα χριστιανών ορθοδόξων επιχειρηματιών της περιφέρειας στον κορμό ενός ευρύτερου οθωμανικού επιχειρηματικού στρώματος. Από τις αρχές του εικοστού αιώνα οι επιχειρηματίες της Νάουσας αντιμετώπιζαν μια σειρά από προκλήσεις που δυσχέραιναν την επιχειρηματική τους εδραίωση και επέκταση. Η απώλεια της βουλγαρικής αγοράς μετά το 1908, ο έντονος ανταγωνισμός των προϊόντων τους από τα φτηνά εισαγόμενα νήματα, οι μη τακτικές προμήθειες βαμβακιού, η έλλειψη σύγχρονης τεχνολογίας, οι οξείες κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις στην περιοχή της Νάουσας καθώς και οι τριβές με τους εβραίους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν παρά μόνο μέσα από την αναδιάταξη των επιχειρηματικών στρατηγικών και την άμεση, ανεμπόδιστη πρόσβαση στα κεντρικά πλέον και όχι μόνο στα τοπικά κλιμάκια της κρατικής εξουσίας –τουλάχιστον όσον αφορά στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>23</sup>.

Η εδραίωσή τους περνούσε επομένως μέσα από την υπέρβαση του στενού τοπικού πλαισίου. Συνακόλουθα, οι επιχειρηματίες της Νάουσας επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τις νέες προκλήσεις μέσα από τη σταθεροποίηση της παρουσίας τους στη Θεσσαλονίκη. Η πόλη δεν αποτέλεσε μόνο πεδίο εμπορικών και βιομηχανικών επενδύσεων<sup>24</sup>, αλλά και την επιλεγμένη έδρα των δύο μεγάλων εταιριών που σχηματίστηκαν προκειμένου να οργανωθεί η παραγωγή και να ελεγχθεί ο ανταγωνισμός<sup>25</sup>. Κατά τον Λαπαβίτσα λοιπόν, η πολυσχιδής, συστηματική παρουσία των ναουσαίων επιχειρηματιών στη Θεσσαλονίκη αποσκοπούσε στην αμεσότερη πρόσβασή τους στα ανώτερα κλιμάκια της οθωμανικής διοίκησης (πρόσβαση που έως τότε μονοπωλούνταν από τους εβραίους επιχειρηματίες της πόλης), συνιστούσε επιχειρηματικό άνοιγμα και ταυτόχρονα εξασφάλιζε την καλύτερη λειτουργία των εργοστασίων τους στην κεντρική Μακεδονία<sup>26</sup>.

Ωστόσο, κατά την περίοδο 1870-1912, η κίνηση ανθρώπων και κεφαλαίων μεταξύ της Νάουσας και της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ περισσότερο αμφίδρομη και ισόρροπη από ό,τι εν τέλει αφήνει να φανεί η ερμηνευτική προσέγγιση του Λαπαβίτσα. Η επένδυση και η εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη γινόταν σε μια όψιμη φάση του επιχειρηματικού τους βίου και συνιστούσε ουσιαστικά μια

<sup>23</sup> Lapavitsas, “Social and economic underpinnings of industrial development”, σσ. 4, 22-25.

<sup>24</sup> Στο ίδιο, σσ. 24-25. Το 1912 οι Λόγγος, Τσίτσης, Πλατσούκας μαζί με τους Αδελφούς Γεωργιάδη ίδρυσαν το ζυθοποιείο «Νάουσα». Το 1909 οι Βασίλειος και Θρασύβουλος Τουρπάλης (του Βάντσε) ίδρυσαν νηματοουργείο. Τέλος, το 1908 ο Κωνσταντίνος Νικολάου Πλατσούκας συμμετείχε στην ίδρυση της «Αγγλοελληνικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης». Βασίλης Κολώνας & Όλγα Τραγανού-Δεληγιάννη, *Απαρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη, 1870-1912* (Θεσσαλονίκη, 1987), σσ. 35, 39. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, σ. 80. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 250.

<sup>25</sup> Στα 1911 η Γρ. Τσίτσης & Σία συνενώθηκε με την εταιρεία Λόγγος & Τουρπάλης σχηματίζοντας την εταιρεία «Γρ. Τσίτσης & Σία, Λόγγος & Τουρπάλης». Από την δεύτερη συνένωση του εργοστασίου «Λάμπας, Χατζηδημούλας & Σία» με αυτά των «Γούτα και Καράτζια», των «Μπίλλη Τσίτση & Σία» και των «Σωσσίδη και Φαϊκ» προέκυψε η εταιρεία “Filatures de fil de cotton Unies”. Και οι δύο εταιρίες είχαν έδρα τους την Θεσσαλονίκη. Alexandros Dagas, *Recherches sur le développement socio-économique de la ville de Salonique (1908-1918) d’après des sources inédites* (αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1989), σσ. 50-51.

<sup>26</sup> Αυτό το στόχο εξυπηρετούσε η ίδρυση του πρώτου ατμοκίνητου εκκοκκιστηρίου βάμβακος στη Θεσσαλονίκη από το καρτέλ των «Γρηγορίου Τσίτση & Σία, Λόγγου & Τουρπάλη» (και μοναδικού στη Μακεδονία μαζί με αυτού στην Κάτω Τζουμαγιά). Το εκκοκκιστήριο δούλεψε με εισαγόμενο βαμβάκι από την Μικρά Ασία για τις ανάγκες των εργοστασίων της εταιρείας στην Κεντρική Μακεδονία. Στόχος ήταν η σταθεροποίηση της προμήθειας εκκοκκισμένου βαμβακιού. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, σ. 214. Lapavitsas, “Social and economic underpinnings of industrial development”, σ. 24.

συμπληρωματική ή παραπληρωματική στρατηγική που αποσκοπούσε πρωτίστως στην ενίσχυση των εκτεταμένων νηματοουργικών και υφασματοουργικών επιχειρήσεών τους στη γενέθλια πόλη. Ακόμη και μετά τη μετακίνησή τους στη Θεσσαλονίκη, η Νάουσα συνέχιζε να παραμένει το κέντρο των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Οι επενδύσεις τους στη Θεσσαλονίκη ήταν αφενός μέτριες σε μέγεθος και αφετέρου υποκειμένες στις ανάγκες των ναουσαϊκών βιομηχανιών, ενώ τα κέρδη τους τις χρηματοδοτούσαν. Το 1910 ο Βασίλειος Τουρπάλης είχε κατάστημα στο Μισίρ Τσαρσί (Αιγυπτιακή αγορά) ως βαμβακέμπορος και εισαγωγέας<sup>27</sup>. Αντίστοιχα, ο Γεώργιος Κύρτσης, από τους πρωτοπόρους της ναουσαϊκής βιομηχανίας, εγκαταστάθηκε οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη μόλις στα 1898 σε ηλικία 60 ετών και επιτυχημένος πλέον επιχειρηματίας. Της εγκατάστασής του είχαν προηγηθεί (ήδη πριν από το 1894) επενδύσεις στην κερδοφόρα αγορά ακινήτων της πόλης<sup>28</sup>. Στην περίπτωση του Γεωργίου Κύρτση η μετοίκιση στη Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι επισφράγιζε το κλείσιμο μιας επιτυχημένης επιχειρηματικής πορείας<sup>29</sup> και σηματοδοτούσε τόσο τη δική του δραστηριοποίηση στο χώρο της φιλανθρωπικής και κοινοτικής δράσης όσο και την προετοιμασία του επιχειρηματικού ντεμπούτου των γιων του μέσα από την ίδρυση της εταιρείας «Γεώργιος Κύρτσης & Υιοί»<sup>30</sup>. Ωστόσο, η Νάουσα και όχι η Θεσσαλονίκη παρέμεινε μέχρι τέλους ο κύριος χώρος της επιχειρηματικής του δράσης. Η εταιρεία «Γεώργιος Κύρτσης & Υιοί» αποτελούσε ουσιαστικά μια επένδυση μέτριου μεγέθους καθώς το 1908 καταχωρούνταν μόλις στην τρίτη κατηγορία του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης<sup>31</sup>. Αντίθετα, αν και είχε αποχωρήσει από το νηματοουργείο των Λόγγου-Κύρτση και Τουρπάλη το 1902, ο Γεώργιος Κύρτσης συμμετείχε από το 1895 με το υψηλό ποσοστό του 21% στην κλωστοϋφαντουργική επιχείρηση «Γρηγόριος Τσίτσης & Σία», η οποία έχοντας έδρα την Έδεσσα εξελίχθηκε στο μεγαλύτερο νηματοουργείο ολόκληρης της Ανατολής<sup>32</sup>.

Αντίστοιχα, η πορεία του Γεωργίου Τουρπάλη του Μήτση (όπως άλλωστε και εκείνη του αδερφού του Νικολάου Α. Τουρπάλη του Μήτση) δείχνει ότι σε αντίθεση με την ερμηνεία του Λαπαβίτσα, η εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη μπορούσε να είναι αρκετά πρώιμη και τα κέρδη να επενδύονται καταρχήν στη Νάουσα και όχι στη Θεσσαλονίκη. Γεννημένος στα 1859, ο Γεώργιος Δ. Τουρπάλης του Μήτση εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη ήδη πριν από το 1880. Η μετακίνησή του ενδεχομένως να σχετίζεται με την καλύτερη διακίνηση των προϊόντων του πρώτου νηματοουργείου της Νάουσας, που είχε ιδρύσει στα 1874 ο θείος του Ιωάννης Τουρπάλης μαζί με τους Δημήτριο και Κωνσταντίνο Λόγγο και Γεώργιο Κύρτση. Εξαιρετικά επιτυχημένος έμπορος και από τα πιο πλούσια μέλη της οικογένειας, επένδυσε μέρος των κερδών του στην αγορά εμπορικών ακινήτων της πόλης. Ωστόσο, σημαντικός χώρος των επενδυτικών του δραστηριοτήτων παρέμεινε η Νάουσα όπου το 1887 συμμετείχε ως μέτοχος στη δεύτερη βιομηχανική μονάδα της

<sup>27</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 258-263.

<sup>28</sup> Ο Κύρτσης κατείχε μια οικία στην κατεξοχήν εύπορη ελληνορθόδοξη συνοικία της Θεσσαλονίκης, την συνοικία του Αγίου Αθανασίου, και δυο αποθήκες στην περιοχή των βυρσοδεψείων και στην παραλία. Στο ίδιο, σσ. 176, 178.

<sup>29</sup> Στα 1906 η Τράπεζα της Ανατολής εκτιμούσε την περιουσία του σε 60.000 χρυσές τουρκικές λίρες, μια από τις μεγαλύτερες στην Μακεδονία. Στο ίδιο, σ. 178.

<sup>30</sup> Η εταιρεία διενεργούσε γενικό εμπόριο και εμπορευόταν ψευδάργυρο, σιδηρικά, τζάμια, καρφιά και γεωργικά μηχανήματα. Στο ίδιο, σ. 178.

<sup>31</sup> Οι μεγαλύτερες εταιρείες ανήκαν στην πρώτη κατηγορία και οι μικρότερες στην τέταρτη. Στο ίδιο, σ. 178.

<sup>32</sup> Στο ίδιο, σ. 176. Οικονόμου, «Η βιομηχανία στη Νάουσα, από τον 19ο στον 20ό αιώνα», σ. 333.

πόλης, το «Βαμβακοκλωστήριον Μπίλη-Τσίτση & Σία», ενώ το 1902 συμμετείχε με ποσοστό 83% από την πλευρά Μήτση Τουρπάλη στην αναδιοργανωθείσα εταιρεία «Λόγγος-Τουρπάλης»<sup>33</sup>. Επομένως, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, η βιομηχανία της Νάουσας εξακολουθούσε να αποτελεί ένα πολύ συμφέρον επενδυτικό πεδίο για τους ναουσαίους εμπόρους που είχαν μετοικήσει στη Θεσσαλονίκη<sup>34</sup>.

Επιπρόσθετα, άλλοι φιλόδοξοι επιχειρηματίες με έδρα τη Θεσσαλονίκη, παραμερισμένοι λόγω του οξύτατου ανταγωνισμού των εβραίων επιχειρηματιών στην πόλη, επέλεξαν επίσης να συνεργαστούν με τους ναουσαίους βιομηχάνους και να επενδύσουν εκτενώς σε αυτή την ελληνορθόδοξη μακεδονική πόλη. Το 1907, οι επιφανείς θεσσαλονικείς επιχειρηματίες Περικλής Χατζηλαζάρου και Κωνσταντίνος Αγγελάκης, όπως και οι πρόσφατα εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη σιατιστινοί έμποροι Αθανάσιος Μακρής και Κωνσταντίνος Χονδροδήμος συνέπραξαν με τους ναουσαίους Ιωάννη και Κωνσταντίνο Λαμνίδη για την ίδρυση στη Νάουσα της πρώτης κάθετης μονάδας επεξεργασίας ερίου. Ανάλογα, ο θεσσαλονικίος σχοινέμπορος Τόσκας ανήγειρε το πρώτο εργοστάσιο σχοινοποιίας στη Νάουσα το 1911<sup>35</sup>. Η πιο δυναμική ομάδα των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών μπορεί επομένως να κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη, αλλά η πηγή της οικονομικής της ισχύος βρισκόταν αλλού.

### ***Η τοπικότητα ως ελληνορθόδοξη αστική πρακτική***

Πέρα από τις επιχειρηματικές στρατηγικές, η τοπικότητα προσδιόριζε (αλλά και με τη σειρά της προσδιοριζόταν) από θεμελιώδεις αστικές πρακτικές, όπως οι γαμήλιες στρατηγικές, η σωματειακή ζωή και η φιλανθρωπική χειρονομία. Με τον τρόπο αυτό αποτελούσε ένα αναγκαίο συστατικό στην παραγωγή όχι μόνο της επιχειρηματικής αλλά και της ευρύτερης αστικής ταυτότητας των ελληνορθόδοξων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Οι επιγαμίες ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένες μεταξύ των ναουσαϊκών επιχειρηματικών οικογενειών, αλλά τοπικά κριτήρια υιοθετούσαν επίσης και άλλοι ελληνορθόδοξοι έμποροι με καταγωγή από τη δυτική Μακεδονία. Ο Γεώργιος Δ. Τουρπάλης του Μήτση εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη ήδη πριν από το 1880, παντρεύτηκε την Ελισάβετ Τσίτση γόνο σημαίνουσας επιχειρηματικής οικογένειας της Νάουσας<sup>36</sup>. Ταυτόχρονα, αναγγελίες γάμου τόσο στον θεσσαλονικιώτικο όσο και στον τοπικό τύπο, όπως και η διεξαγωγή της γαμήλιας τελετής στον γενέθλιο τόπο, ρίζωνε συμβολικά εκ νέου το «ξεριζωμένο» ζεύγος στον τόπο καταγωγής του στην αφετηρία μιας νέας φάσης της ζωής του. «Χθές άνεχώρησε διά τήν πατρίδα του

<sup>33</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 258-263.

<sup>34</sup> Αντίστοιχες υπήρξαν και οι περιπτώσεις του Νικόλαου Α. Τουρπάλη (του Μήτση) και του Δημήτριου Ι. Τουρπάλη του Βάντσε. Ο Νικόλαος Τουρπάλης, έμπορος νημάτων και σιτηρών και ιδιοκτήτης οικοδομών στη Θεσσαλονίκη, συμμετείχε και αυτός το 1902 με ποσοστό 8,3% από την πλευρά Μήτση Τουρπάλη στην αναδιοργανωμένη εταιρεία της Νάουσας «Λόγγος-Τουρπάλης». Ενώ ο Δημήτριος Τουρπάλης, βαμβακέμπορος και εισαγωγέας δραστηριοποιούμενος στο εμπόριο νημάτων και σιτηρών στη Θεσσαλονίκη, συμμετείχε το 1902 στην ίδρυση του τρίτου βαμβακοκλωστήριου της Νάουσας «Γκούτα-Τουρπάλη-Καράτζια». Στο ίδιο, σσ. 262-263, 266.

<sup>35</sup> Dagas, *Recherches sur le développement socio-économique de la ville de Salonique*, σσ. 51-52. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 442.

<sup>36</sup> Στο ίδιο, σ. 263. Βλέπε επίσης τα λήμματα των Πλατσούκα, Τσίτση και Βέρρου στο ίδιο τόμο.

Νάουσαν ὅπως τελέση τούς ἀρραβόνας τοῦ ὁ εὐφήμως ἐνταῦθα ἐμπορευόμενος φέρελπις νέος κ. Δ.Δ. Σούγγαρης», ανέφερε ἡ *Νέα Αλήθεια* τον Απρίλιο του 1911<sup>37</sup>.

Επιπρόσθετα, ἡ Θεσσαλονίκη ἐβρίθε ἀπὸ τοπικούς συλλόγους. Ἢδη τὸ 1911 δραστηριοποιούνταν στὴν πόλη ἕξι τοπικά σωματεία καὶ ὅλα συνέδεαν μετανάστες ἀπὸ τὴ Δυτικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία. Επρόκειτο γιὰ τὸ Φιλανθρωπικὸ Σωματεῖο Καστοριέων Θεσσαλονίκης (με ἔτος ἰδρύσεως τὸ 1907), τὴν Αδελφότητα Γκορεντσιωτῶν Θεσσαλονίκης (1896, μετονομάστηκε τὸ 1907 σὲ Σύλλογο τῶν Ἀπανταχοῦ Γκορεντσιωτῶν), τὸ Σύλλογο Κοζανιτῶν Θεσσαλονίκης «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος» (1908), τὸ Σύλλογο Σιατιστέων Θεσσαλονίκης (1911), τὸ Σωματεῖο Δεβραλήδων καὶ τὸν Παγγαλκιδικὸ Σύνδεσμο (1909)<sup>38</sup>. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ τοπικοὶ σύλλογοι συνιστοῦσαν μιὰ αποκλειστικὰ ἐλληνορθόδοξη αστικὴ πρακτικὴ τυπικῆς κοινωνικότητας –ἐνδειξὴ τῶν διαφορετικῶν χωρικῶν συλλήψεων τοῦ συνανῆκειν μεταξύ τῶν ἐθνοτικῶν ομάδων τῆς πόλης<sup>39</sup>. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ θεσσαλῶν Εβραίων ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ μεταναστεύουν στὴ Θεσσαλονίκη ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Θεσσαλίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος τὸ 1881, ὅπως καὶ μιᾶς σημαντικῆς ομάδας Ἀσκεναζίμι προσφύγων θυμάτων τῶν ρωσικῶν ἀντισημιτικῶν πογκρόμ, ὁ μόνος εβραϊκὸς τοπικὸς σύλλογος μέχρι τὸ 1940, τὸ Σωματεῖο τῶν ἐν Θεσσαλονικίᾳ Θεσσαλῶν Ἰσραηλιτῶν, συστήθηκε μόλις τὸ 1917<sup>40</sup>. Ἀντίστοιχα, ἀν καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἀποτελέσει ἕνα ἀπὸ τοὺς τόπους ἐγκατάστασης μουσουλμάνων προσφύγων ἀπὸ τὴ Βοσνία, τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὴ Θεσσαλία, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν συλλεχθεῖ δὲν μαρτυροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ οἰοῦδηποτε μουσουλμανικοῦ συλλόγου με τοπικὲς ἀναφορὲς εἴτε πρὶν εἴτε καὶ μετὰ τὸ 1912.

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα αστικὰ κέντρα, ὁ ἐλληνορθόδοξος ἐμπορικὸς κόσμος εἶχε μιὰ πληθωρικὴ παρουσία στὰ διοικητικὰ συμβούλια τῶν τοπικῶν συλλόγων. Ὡστόσο, στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἦταν μόνον οἱ ἀνερχόμενοι ἐμποροὶ ποὺ προσδένονταν προσωρινὰ σὲ αὐτούς<sup>41</sup>. Τὶς περισσότερες φορὲς πρόεδροι τῶν συλλόγων ἦταν σημαίνοντες ἐλληνορθόδοξοι ἐπιχειρηματίες ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Χονδροδήμος στὸ Σύλλογο Σιατιστέων, ὁ Κ. Κόντης στὸ Σύλλογο Γκορεντσιωτῶν καὶ ὁ Ἰωάννης Τουρνιβούκας στὸ Σύλλογο Κλεισουριέων<sup>42</sup>. Ἡ οξὺτατη ἐλληνοβουλγαρικὴ διαμάχη στὴ μακεδονικὴ ἐνδοχώρα καθιστοῦσε ἐπιτακτικὴ τὴν ἰδρυση καὶ συμμετοχὴ στὸν τοπικὸ σύλλογο. Ἀνομολόγητος σκοπὸς τῆς ἰδρύσεως τῆς Αδελφότητας Γκορεντσιωτῶν Θεσσαλονίκης, παραδείγματος χάριν, ἦταν ἡ ἐνίσχυση

<sup>37</sup> *Νέα Αλήθεια* 10.04.1911. Βλέπε ἐπίσης ἐνδεικτικὰ *Τὸ Φῶς* (Μοναστήρι) 11.02.1912 ὅπου καὶ ἀναγγεῖλι τὸ ἀρραβῶνα τοῦ Ἰωάννη Ἰακ. Καζάζη «εὐφήμου ἐμποροβιομηχάνου ἐνταῦθα τε καὶ ἐν Θεσσαλονικίᾳ» με τὴν Πανδώρα Ἰ. Πισουρίκα.

<sup>38</sup> Νικόλαος Γ. Ἰγγλέσης, *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀπάσης τῆς Μακεδονίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τῶν νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου. Ἔτος Γ', τόμος Α', 1910-1911. Τμήμα 2ο, Γεωργίου Χατζηκυριακοῦ: Μακεδονία μετὰ τὸν παρακειμένον τμήματος τῆς Θράκης* (Ἀθήνα, 1911), σ. 34. Ἰστοσελίδα τῆς Συνομοσπονδίας Δυτικομακεδονικῶν Σωματείων Θεσσαλονίκης (<http://odsth.org/somatia.asp?menu=4>) (Πρόσβαση 10.02.2011). Ὅπως μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς, οἱ περισσότεροι τοπικοὶ σύλλογοι ἰδρύθηκαν μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τῶν Νεότουρκων. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὸ κεφάλαιο αὐτὸ διερευνᾷ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνορθόδοξης αστικότητας, ἡ σύστασή τους ἐξετάζεται ἐδῶ.

<sup>39</sup> Πολυάριθμοι τοπικοὶ σύλλογοι εἶχαν ἐπίσης συσταθεῖ στὶς ἐλληνικὲς πόλεις-λιμάνια τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Πάτρας. Γιαννιτσιώτης, *Ἡ κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Πειραιᾶ*, σσ. 358-365. Γιώτα Καϊκα-Μαντανίκα, *Πάτρα 1870-1900. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῆς Πάτρας στὴν ἀγῆ τῆς Μπελ Ἐπόκ* (Πάτρα, 1998), σ. 141.

<sup>40</sup> Βλέπε *Σωματεῖο τῶν ἐν Θεσσαλονικίᾳ Θεσσαλῶν Ἰσραηλιτῶν: Πρακτικὰ Συνεδριάσεων σὲ Γενικὴ Συνέλευση 26.03.1917*. Ἀρχεῖο Εβραϊκοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Σωματείων.

<sup>41</sup> Ὅπως παρατηρεῖ γιὰ τὸν Πειραιᾶ ὁ Γιαννιτσιώτης, *Ἡ κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Πειραιᾶ*, σσ. 360-361.

<sup>42</sup> Ἰγγλέσης, *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος*, σ. 34.

του ελληνικού φρονήματος των συγχωριανών τους<sup>43</sup>. Αντίστοιχα, ο έλληνας Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης υπογράμμισε σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών τον Δεκέμβριο του 1908 ότι «ή άρτισύστατος αδελφότης τῶν ἐκ Δίβρης ἐγκατεστημένων ὁμογενῶν δύναται τά μέγιστα νά συντελέση πρὸς ἀπόσπασιν τῶν ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας παραπλανηθέντων ἐνταύθα συμπατριωτῶν τῶν, ἀλλὰ καί ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας Δίβρης δύναται ν' ἀσκήση ἐπωφελεῖ ἐπίδρασιν, διότι πολλοί χριστιανοὶ κατερχόμενοι εἰς Θεσσαλονίκη κατὰ τοὺς χειμερινούς μήνας ἐξασκοῦντες διάφορα μικροεπαγγέλματα, καί πλεῖστον μεταβαίνοντες εἰς διάφορα ἄλλα Ἑλληνικά μέρη, διερχόμενοι ἐντεῦθεν, δύνανται καταλλήλως νά διαφωτίζονται ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ ἀδελφότητος, ὥστε νά χρησιμεύσωσιν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δίβρης ὡς φορεῖς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως καί τῶν Ἑλληνικῶν ἰδεῶν»<sup>44</sup>. Ταυτόχρονα, ο έντονος ανταγωνισμός των Εβραίων στην αγορά της πόλης<sup>45</sup> και η εθνοτική κατανομή της εμπορικής εργασίας στη Θεσσαλονίκη προσέδιδαν πρόσθετη σημασία στην αναγκαιότητα της κυριαρχίας στο εμπόριο με την ενδοχώρα. Συνακόλουθα, το κοινωνικό κύρος στον γενέθλιο τόπο και η προνομιούχα θέση στην τοπική αγορά που εξασφάλιζε στους επιχειρηματίες η προεδρία σε έναν τοπικό σύλλογο, αναβαθμιζόνταν σε ένα απολύτως ζωτικό πλεονέκτημα.

Τέλος, η τοπικότητα ως «τοπική υπερηφάνεια» ήταν αντικείμενο περιοδικής επίκλησης μέσω της διεξαγωγής συλλογικών εράνων τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στη «μικρή» πατρίδα. Οι έρανοι αυτοί στόχευαν είτε να τιμήσουν σημαίνοντα μέλη του γενέθλιου τόπου, είτε να διασφαλίσουν την επιβίωση των θεμελιωδών του πυλώνων, της ελληνορθόδοξης εκκλησίας και του ελληνορθόδοξου σχολείου. Το 1911 μοναστηριώτες έμποροι εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη συνεισέφεραν στον έρανο «διά τό τιμητικόν δῶρον εἰς τοὺς παλαιμάχους διδασκάλους κ. Κ. Παπαναούμ καί Κ. Κτενάν»<sup>46</sup>. Αντίστοιχη ήταν η δραστηριοποίηση των σιατιστινῶν εμπόρων της Θεσσαλονίκης για την ανοικοδόμηση του ναού της πόλης τους. Ὅπως ανέφερε η *Νέα Αλήθεια* στις 28 Ιουλίου 1910,

«Τὴν Δευτέραν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐγκρίτου συμπολίτου μας κ. Δ. Σερέφα κατόπιν προσκλήσεως συνήλθον οἱ τά πρῶτα παρ' ἡμῖν φέροντες Σιατιστεῖς καί ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Μητροπολίτου Σισανίου κ. Ἰεροθέου συνεσκέφθησαν περὶ τοῦ ἀποτεφρωθέντος μητροπολιτικοῦ ναοῦ Σιατίστης. Μετά θερμὴν καί συγκινητικὴν προσλαλιάν τοῦ Προέδρου ἤνοιξε κατάλογος συνεισφορῶν, ἀμέσως δέ συνήχθη τό στρογγυλὸν ποσὸν τῶν 300 ληρῶν. Ἡ ἐπιτροπὴ περιέρχεται τά καταστήματα τῶν Σιατιστέων συλλέγουσα ἐράνους»<sup>47</sup>.

Κατὰ ανάλογο τρόπο, ατομικές δωρεές, εν ζωή και μετά θάνατον, διασφάλιζαν ότι η μνήμη του εμπόρου θα διατηρούνταν μέσα από τη διάχυσή της στον αστικό ιστό του πατρώου τόπου. Πριν από το 1860, οι σημαίνοντες θεσσαλονικεῖς έμποροι

<sup>43</sup> Ιστοσελίδα της Συνομοσπονδίας Δυτικομακεδονικῶν Σωματείων Θεσσαλονίκης (<http://odsth.org/somatia.asp?menu=4>) (Πρόσβαση 10.02.2011).

<sup>44</sup> Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (01.12.1908). Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών. Μικροφίλμ στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα (στο εξής MMA) MMA5.

<sup>45</sup> Ευστράτιος Ευστρατιάδης, *Μακεδονία. Η πρώτη περιόδεῖα Ἑλλήνος δημοσιογράφου. Δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ «Σκρίπ»* (Αθήνα, 1903), σ. 71.

<sup>46</sup> *Το Φῶς* (Μοναστήρι) 03.07.1911.

<sup>47</sup> *Νέα Αλήθεια* 28.07.1910. Ο δερματέμπορος Δημήτριος Σερέφας ήταν από τους σημαντικότερους έλληνες ορθοδόξους εμπόρους με περιουσία που πλησίαζε το 1906 τις 15.000 λίρες. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 400-404.



θεωρούσαν την ελληνορθόδοξη κοινότητα της πόλης ως το βασικό τόπο μνημόνευσής τους και κατά συνέπεια κληροδοτούσαν μεγάλα ποσά για την ανέγερση πολυάριθμων κοινοτικών ευαγών ιδρυμάτων. Κορυφαία μεταξύ αυτών ήταν το Ορφανοτροφείο «Ο Μελιτεύς», δωρεά του Κωνσταντίνου Παπάφη, και το Χαρίσειο γηροκομείο και Θεαγένειο νοσοκομείο, δωρεές του Θεαγένους Χαρίση<sup>48</sup>. Ωστόσο, στο γύρισμα του αιώνα, η γεωγραφία της ευεργεσίας είχε μετατοπιστεί προς τον τόπο καταγωγής. Αν και σημαίνουν μέλος μιας σειράς φιλανθρωπικών καταστημάτων της ελληνορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης, ο Γεώργιος Κύρτσης αισθανόταν τόσο ισχυρό το δεσμό με τη γενέθλια πόλη ώστε κατά τη διάρκεια της ζωής του χρηματοδότησε την κατασκευή ενός υδραγωγείου και ενός πύργου με ρολόι στην κεντρική πλατεία της Νάουσας. Αντίστοιχα, το 1906, η διαθήκη του προνοούσε για την ανέγερση μιας εκκλησίας και τη χρηματοδότηση των σχολείων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της πόλης του μέσω των εισοδημάτων που θα τους προσπόριζε η εκμετάλλευση επικερδών ακινήτων στο κέντρο της Θεσσαλονίκης<sup>49</sup>.

Με το να επιτελείται διαρκώς, η τοπικότητα κάλυπτε επομένως το σύνολο της ζωής του ελληνορθόδοξου εμπόρου αστού χωροθετώντας τα κεντρικά διαβατήρια έθιμά της, το γάμο και το θάνατο. Ως σύνολο δημοσίων επιτελέσεων προσέδιδε νόημα και αξία σε έναν λόγο δημοσίου καθήκοντος και σε μια νέα αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη καθώς παρείχε ένα προνομιακό πεδίο για την άρθρωσή τους. Τέλος, ήταν επίσης μια διατοπική ταυτότητα. Μέσω της επιτέλεσής της σφυρηλατούσε ένα «συμβολικό χωριό» εντός της ίδιας της πόλης και δημιουργούσε μια κοινότητα συναισθήματος που θα μπορούσε ιδεατά να αμβλύνει την ανωνυμία του άστεως<sup>50</sup>.

#### ***Η «ελληνομακεδονικότητα». Η παραγωγή μιας αστικής εθνικής ταυτότητας***

Ωστόσο, πέρα από το να είναι μοναδικές, αυτοτελείς και αυτάρκειες, στην περίπτωση του ελληνορθόδοξου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης, οι τοπικές ταυτότητες ήταν στην ουσία τμήματα μιας ευρύτερης, εμφιατικά προβαλλόμενης και πολύ περισσότερο πολιτικοποιημένης περιφερειακής ταυτότητας, αυτής της (ελληνικής) «Μακεδονίας». Ήταν μέσα από την έννοια της περιφέρειας που σφυρηλατήθηκε ο δεσμός του στρώματος αυτού με τον ελληνικό εθνικισμό. Κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, η «Μακεδονία» δεν σηματοδοτούσε τίποτε περισσότερο από μια θολά προσδιορισμένη γεωγραφική περιοχή, όπως άλλωστε και ο μη συστηματικά χρησιμοποιούμενος όρος «Μακεδόνας». Αυτή φαίνεται ότι ήταν η χρήση του όρου από τις αυβουργικές αρχές όταν κατέγραφαν τον τόπο προέλευσης των εισερχόμενων στην Αυβουργική Αυτοκρατορία βαλκάνιων εμπόρων. Οι ίδιοι οι μακεδόνες έμποροι σπάνια τον χρησιμοποιούσαν καταφεύγοντας σε άλλους προσδιορισμούς με τοπικό («Θεσσαλονικιός»), θρησκευτικό («χριστιανός»), ή εθνογλωσσικό περιεχόμενο («Βλάχος»), όπως υποδεικνύει η αλληλογραφία των ελληνορθόδοξων θεσσαλονικέων εμπόρων της οικογένειας Πόνδικα<sup>51</sup>. Μοναδική εξαίρεση φαίνεται ότι ήταν η λόγια σε κάθε περίπτωση *Γεωγραφία Νεωτερική* των Δανιήλ Φιλίππιδη και Γρηγορίου Κωνσταντά του 1791. Στο σύγγραμμα αυτό η «Μακεδονία» προσδιοριζόταν ευθέως ως

<sup>48</sup> Ιωάννης Α. Ταγαράκης, *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης (1840-1928)* (Θεσσαλονίκη, 1994).

<sup>49</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 178.

<sup>50</sup> Για την έννοια του «συμβολικού χωριού», βλέπε Anna Caraveli, “The Symbolic Village: Community Born in Performance”, *The Journal of American Folklore* 98/389 (1985), σσ. 259-286.

<sup>51</sup> Ευχαριστώ την Κατερίνα Παπακωνσταντίνου για την πληροφόρηση αυτή.

ελληνική γη<sup>52</sup>. Ωστόσο, γύρω στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, ο όρος ανασημασιοδοτήθηκε, εξελληνίστηκε και επομένως αναβαθμίστηκε σε έναν διακριτό ενδεικτική ταυτότητα. Η δημιουργία πολλαπλών περιφερειακών ταυτοτήτων, όπως η «Μακεδονία», ήταν ουσιαστικά το άμεσο αποτέλεσμα την κυριαρχίας της έννοιας του «Ελληνισμού» στον ελληνικό εθνικιστικό λόγο. Μέσω του «Ελληνισμού» ο εθνικός χρόνος ομοιογενοποιήθηκε. Διάφορες ιστορικές περίοδοι, όπως αυτή της αρχαίας Μακεδονίας, ανακτήθηκαν ως τμήματα μιας αδιάσπαστης ιστορίας του ελληνικού έθνους. Κατά συνέπεια, καθώς ο εθνικός χώρος «παραγόταν ιστοριογραφικά»<sup>53</sup>, η «Μακεδονία» νοήθηκε ως μια διακριτή, αλλά ελληνική, γη<sup>54</sup>. Επιπλέον, οι αφομοιωτικές πολιτισμικές ιδιότητες που αποδίδονταν στον «Ελληνισμό» σήμαιναν ότι στο πλαίσιο των μεταβαλλόμενων πολιτικών πραγματικοτήτων μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και ιδίως μετά το Βουλγαρικό Σχίσμα, ο εξελληνισμός θα έπαιρνε τη μορφή ενός «πνευματικού [παρά επαναστατικού] αγώνα» για την προώθηση και διάδοση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>55</sup>. Το αποτέλεσμα ήταν η ανάδυση και εξάπλωση εκπαιδευτικών συλλόγων με ένα περιφερειακό πλαίσιο αναφοράς<sup>56</sup>. «Μακεδονικού» φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι συστήθηκαν επομένως στην Κωνσταντινούπολη το 1871, καθώς και στην ίδια τη Μακεδονία, στις Σέρρες το 1870<sup>57</sup>, στην Καβάλα το 1879<sup>58</sup> και στη Θεσσαλονίκη το 1872<sup>59</sup>.

Παρά την ονομασία του, ο *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης* είχε ως πεδίο δράσης του ολόκληρη τη Μακεδονία<sup>60</sup>. Το κοινωνικό του κύρος ήταν

<sup>52</sup> Νίκος Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 34 (2001), σσ. 13-14. Οι οθωμανικές κρατικές αρχές με τη σειρά τους μοιάζουν να αντιλήφθηκαν το όνομα «Μακεδονία» μόνο μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) και κυρίως μετά τις Μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία το 1903. Εντούτοις, δεν φαίνεται να τον χρησιμοποιήσαν συστηματικά ούτε και τότε, προτιμώντας αντίθετα να αναφέρονται στα «τρία βιλαέτια» του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Vemund Aarbakke, *Ethnic rivalry and the quest for Macedonia, 1870-1913* (Μπάουλντερ, 2003), σ. 6.

<sup>53</sup> Για μια διανγή ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ο εθνικός χώρος παραγόταν ιστοριογραφικά εντός του μεταβαλλόμενου περιεχομένου του «Ελληνισμού», βλέπε Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός», σσ. 13-24.

<sup>54</sup> Μια περιεκτική, αλλά διαφωτιστική περιγραφή των μεταβαλλόμενων νοημάτων της «Μακεδονίας» και της ανάδυσης της έννοιας μιας ελληνικής Μακεδονίας δίνεται από τον Αλέξη Πολίτη. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (Αθήνα, 1998), σσ. 39-47. Χρήσιμες πληροφορίες για την πολυπλοκότητα της μεταβολής παρέχονται επίσης στα Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα* (Ηράκλειο, 2001), σσ. 133-138, 172-181· και ιδίως στο Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός».

<sup>55</sup> Στο ίδιο, σσ. 42-46.

<sup>56</sup> Μόνο στην Κωνσταντινούπολη, με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τέσσερις τέτοιοι περιφερειακοί σύλλογοι συστήθηκαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 μια δεκαετία μετά την ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου το 1861: ο Ηπειρωτικός, ο Θρακικός, και ο Θεσσαλικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος και η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα. Κυριάκος Θ. Μπινίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)* (Θεσσαλονίκη, 1996), σ. 47, σημ. 31.

<sup>57</sup> Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών. Στο ίδιο, σ. 53.

<sup>58</sup> Η Φιλόμουσος Αδελφότης Μακεδονίας. Στο ίδιο, σ. 54.

<sup>59</sup> Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης. Για μια ανάλυση του Συλλόγου, βλέπε Κυριάκος Θ. Μπινίδης, «Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», στο *Συμπόσιο: Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας* (Θεσσαλονίκη, 1994), σσ. 93-116.

<sup>60</sup> Το αρχικό καταστατικό του Συλλόγου προσδιόριζε τη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρά της ως το πεδίο της εκπαιδευτικής δράσης του Συλλόγου. Ωστόσο, το 1881, το πλαίσιο δράσης διευρύνθηκε και περιέλαβε «τό έσωτερικόν της Μακεδονίας». *Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* (Θεσσαλονίκη, 1872), σ. 3. *Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (όπως τροποποιήθηκε κατά την λήξη της τρίτης τριετούς περιόδου του Συλλόγου)* [1881], σ. 3. Σε κάθε

αδιαμφισβήτητο καθώς καταλάμβανε κεντρική θέση τόσο ανάμεσα στους πολυάριθμους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους της Μακεδονίας όσο και μεταξύ των ελληνορθόδοξων συλλόγων της Θεσσαλονίκης. Η μακρά, σεβάσμια ιστορία του εγγυόταν ότι ακόμη και στα τελευταία, λιγότερο παραγωγικά χρόνια της ύπαρξής του, συνέχιζε να αποτελεί σημείο αναφοράς για την ελληνορθόδοξη ανώτερη αστική τάξη της πόλης. Το 1903, ο αθηναίος δημοσιογράφος Ευστράτιος Ευστρατιάδης σημείωνε ότι ο Σύλλογος κατείχε τα «πρωτεΐα» ανάμεσα στους ελληνορθόδοξους συλλόγους της πόλης «λόγω αρχαιότητας καί σοβαρότητας» καθώς «ἐπί 29 ἔτη, ἀφ’ ὅτου ἔπηξε τὴν φωτεινὴν του ἑστίαν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, ἔκαμε διὰ τὸν Μακεδονικὸν ἔθνισμὸν τᾶς περισσοτέρας πνευματικᾶς ἐκδουλεύσεις. Εἶνε ὁ ‘Παρνασσός’ τῆς Μακεδονίας»<sup>61</sup>. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ἔφερνε κοντὰ γηγενεῖς Θεσσαλονικιοὺς και σταδιακά και νεοεγκατεστημένους στην πόλη. Το 1910, τουλάχιστον τέσσερα από τα εννέα μέλη του διοικητικού του συμβουλίου ἦταν επιτυχημένοι δυτικομακεδόνες ἔμποροι και καθηγητές, ενώ κανένα μέλος δεν προερχόταν πλέον από κάποια οικογένεια παλαιών, γηγενών Θεσσαλονικέων ὅπως συνέβαινε στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Ο κλεισουριέας Νικόλαος Μάου, ο κρουσοβίτης Αλέξανδρος Κράλλης, ο μοναστηριώτης Βασίλειος Μάνος και ο σιατιστινός Δημήτριος Σερέφας είχαν αντικαταστήσει τον Αλφρέδο Ἄββοτ, τον Περικλή Χατζηλάζαρου, τον Τάσκο Παπαγεωργίου και τον Μιχαήλ Παπαδόπουλο<sup>62</sup>. Αρκετά μέλη του Συλλόγου ασκούσαν ελευθέρια επαγγέλματα, αλλά η πλειοψηφία αποτελούνταν από εκπαιδευτικούς και εμπόρους. Η κυριαρχία τους δεν ἦταν μόνο μια αντανάκλαση της μεσοαστικής σύνθεσης των μελών του συλλόγου, των ιδιαίτερων σκοπών του ή της κοινωνικής δομής της ελληνορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης. Ἐχοντας σπουδάσει σε ελληνόγλωσσα σχολεία, οι εκπαιδευτικοί και οι ἔμποροι ἦταν οι δύο επαγγελματικές ομάδες που είχαν εκτεθεί περισσότερο από οποιαδήποτε ἄλλη στη λειτουργία του «Ἑλληνισμού» ως μιας «στρατηγικής της ταυτότητας» κατά την εύστοχη ἔκφραση του Νίκου Σιγάλα, στρατηγική, η οποία και ρύθμιζε την εἰσοδὸ τους στη νεωτερικότητα και προσδιόριζε τη σχέση τους με το ελληνικό ἔθνος<sup>63</sup>. Για το λόγο αυτό συναποτελοῦσαν τον πυρήνα ενός συλλόγου που προωθοῦσε τον εκπαιδευτικό εξελληνισμό της περιοχῆς και επομένως παρήγαγε τόσο την ἴδια ως (ελληνική) «Μακεδονία» όσο και τους ἴδιους ως (ἔλληνες) «Μακεδόνες».

Η δημόσια ρητορική και οι συλλογικές πρακτικές του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου επενεργούσαν συνδυαστικά προς την κατεύθυνση αυτή. Η επωνυμία του «Μακεδόνα» παρήγαγε ἓναν (αστικό) κόσμο ἰσότιμων ἀνδρῶν από το ἄθροισμα των κοινωνικά ἀνισων, γεωγραφικά διασκορπισμένων και ἰδίως πολιτικά διαιρεμένων μελών του συλλόγου. Ο Σύλλογος λειτουργοῦσε ως στοιχείο συνοχής στο δημόσιο χώρο μιας ελληνορθόδοξης κοινότητας, η οποία εἶχε ουσιαστικά παραλύσει από τις ἔντονες εσωτερικές αντιπαλότητες κατά το τελευταῖο τέταρτο του δέκατου ἑνάτου αἰῶνα<sup>64</sup>. Οι φίλοι του Συλλόγου ἦταν «διακεκριμένοι Μακεδόνες»<sup>65</sup>, και οι ευεργέτες

---

περίπτωση, ο Σύλλογος ἦταν ενεργὸς στην μακεδονική ενδοχώρα ἤδη από την ἰδρυσὴ του. Βλέπε ενδεικτικά *Δεύτερον ἔτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Ἐκθεσις ἀναγνωσθεῖσα την 13 Οκτωβρίου 1874 ὑπὸ του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου* (Θεσσαλονίκη, 1874), σσ. 9-10.

<sup>61</sup> Ευστρατιάδης, *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία Ἑλλήνος δημοσιογράφου*, σσ. 81-82.

<sup>62</sup> *Πρώτον ἔτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Ἐκθεσις ἀναγνωσθεῖσα την 6<sup>ην</sup> Οκτωβρίου 1873 ὑπὸ του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου* (Θεσσαλονίκη, 1874) σσ. 30-31. *38<sup>ον</sup> ἔτος. Λογοδοσία Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης ἀπαγγελθεῖσα τη 19<sup>η</sup> Σεπτεμβρίου 1910 ὑπὸ του προέδρου Δημητρίου Ι. Ρίζου (ιατροῦ)* (Θεσσαλονίκη, 1910), σ. 11.

<sup>63</sup> Σιγάλας, «Ἑλληνισμός’ και εξελληνισμός», σσ. 49-56.

<sup>64</sup> Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Οι ενδοκοινοτικές ἐρίδες στην Ελληνική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης από 1881 μέχρι το 1912», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Η’ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος*

του «μεγάθυμοι τῆς Μακεδονίας γόνου»<sup>66</sup>. Τα ίδια τα μέλη του συλλόγου αυτοσυστήνονταν με περηφάνια ως «γνήσιοι Έλληνες, γνήσιοι Μακεδόνες, απόγονοι ἐνδόξων προγόνων καί πατέρων»<sup>67</sup>. Αυτό που τους ένωνε ήταν η ἐγνοιά τους για την «μακεδονική πρόοδο»<sup>68</sup>, καθώς η Μακεδονία αποτελούσε πλέον την «κοινήν πατρίδα»<sup>69</sup>. Επιπρόσθετα, αυτή η «Μακεδονία» παραγόταν γνωστικά και επομένως γινόταν αντικείμενο οικειοποίησης μέσω μιας σειράς μοντέρνων, «επιστημονικών» πρακτικών. Η συλλογή πληροφοριών με επιτόπιες επισκέψεις επιτροπών του συλλόγου, η σύνταξη εκθέσεων που θα αποστέλλονταν στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη, η σύσταση αρχαιολογικής επιτροπής για τη συλλογή αρχαίων μνημείων και για την καταγραφή των ηθών και εθίμων της περιοχής, και κυρίως, η διαρκής παρότρυνση για την υιοθέτηση της στατιστικής μεθόδου, πρόδιδαν μια ελληνορθόδοξη, αλλά συνάμα και μια αστική «εξημέρωση» και οικειοποίηση της πολυμορφίας του εσωτερικού της Μακεδονίας μέσω του εξορθολογισμού και της ταξινόμησής του<sup>70</sup>.

---

1989). *Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1989), σσ. 121-147. Μια συστηματική ανάλυση του διακυβεύματος των αντιπαραθέσεων εκκρεμεί. Ωστόσο, εκφεύγει από το στόχο αυτού του υποκεφαλαίου που είναι η παρουσίαση των βασικών στοιχείων που όριζαν την ελληνορθόδοξη εμπορική αρχηγεία τα τελευταία χρόνια της χαμιτικής περιόδου και όχι μια παρουσίαση της διαμόρφωσής της. Άλλωστε, οι ενδοκοινοτικές αντιπαραθέσεις, όσο έντονες και αν ήταν, ούτε αναζωπυρώθηκαν ούτε και άφησαν το στίγμα τους στη μετέπειτα περίοδο.

<sup>65</sup> Δεύτερον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 13<sup>η</sup> Οκτωβρίου 1874 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου, σ. 13.

<sup>66</sup> 18<sup>ο</sup> έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά το 18<sup>ο</sup> συλλογικόν έτος πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 17<sup>η</sup> Μαρτίου 1891 εν γενική των μελών συνεδρία υπό του προέδρου Γρηγορίου Γράβαρη, ιατρού (Athens 1891), σ. 23.

<sup>67</sup> Πέμπτον και Έκτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 5 Νοεμβρίου 1878 (Θεσσαλονίκη, 1879), σ. 29.

<sup>68</sup> Δεύτερον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 13<sup>η</sup> Οκτωβρίου 1874 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου, σ. 15.

<sup>69</sup> Επρόκειτο για ένα διαρκώς επανερχόμενο ρητορικό μοτίβο. Βλέπε ενδεικτικά *Έβδομον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 9 Δεκεμβρίου εν γενική συνεδριάσει των μελών υπό του Προέδρου Αλφρέδου Άββοτ* (Θεσσαλονίκη, 1880), σ. 13. Ο όρος «πατρίδα» δεν χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τη Μακεδονία καθώς μπορούσε συγχρόνως να αναφέρεται στο συγκεκριμένο τόπο καταγωγής, ή ευρύτερα στην Ελλάδα ή ακόμη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, η σημασία του ἐγκείται ακριβώς στο ότι τώρα υιοθετούνταν και για την περιφέρεια αποκτώντας με τον τρόπο αυτό μια πιο νεωτερική χρήση. Όπως και η εθνική ταυτότητα, έτσι και η τοπική πρέπει να νοηθούν ως νεωτερικές κατηγορίες. Για την ανάλογα ποικίλη σημασιολογία μιας ομόλογης έννοιας, αυτής της “Heimat”, βλέπε Celia Applegate, “Localism and the German bourgeoisie: the ‘Heimat’ movement in the Rhenish Palatinate before 1914”, στο Richard J. Evans & David Blackbourn (επιμ.), *The German bourgeoisie* (Λονδίνο, 1991), σ. 239. Celia Applegate, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat* (Μπέρκλεϋ, 1990), ιδιαίτερα Κεφάλαιο 1.

<sup>70</sup> Δέκατον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 14 Νοεμβρίου εν γενική συνεδριάσει των μελών υπό του αντιπροέδρου Κ.Γ. Σχινά (Θεσσαλονίκη, 1882), σ. 12. 14<sup>ο</sup>, 15<sup>ο</sup> και 16<sup>ο</sup> έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά την διάλυσιν και ανασύστασιν του συλλόγου και των κατά το 16<sup>ο</sup> συλλογικόν έτος πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 19<sup>η</sup> Μαρτίου 1889 εν γενική συνεδρία των μελών υπό του προέδρου Γρηγορίου Γράβαρη ιατρού (Αθήνα, 1889), σσ. 48-49. Τέταρτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 24 Οκτωβρίου 1876 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, 1877), σσ. 24-25. Για μια ενδελεχή συζήτηση της ἐλξης που ασκούσαν οι θετικές επιστήμες στα αστικά σωματεία, βλέπε Carol E. Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Οξφόρδη, 1999). ιδίως Κεφάλαιο 3. Για τη σύνδεση μεταξύ επιστήμης και πατριωτισμού στη συλλογική ζωή των αστικών σωματείων, βλέπε Joseph Bradley, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society* (Κέμπριτζ Μασαχουσέτη, 2009).

Εν τέλει, στο γύρισμα του αιώνα, η «Μακεδονία» υπερέβη τα όρια των επιχειρηματικών στρατηγικών και της κοινωνικής ζωής και ενοφθαλμίστηκε ακόμη βαθύτερα στις ζωές των ελληνορθόδοξων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Καθώς η σύγκρουση μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών ανταρτικών σωμάτων στο εσωτερικό κλιμακώθηκε μεταξύ του 1904 και του 1908, η «Μακεδονία» κατέστη ένας πολεμικός στόχος –τόσο κυριολεκτικά όσο και μεταφορικά. Αρκετοί θεσσαλονικείς έμποροι συμμετείχαν σε αυτό που ενδεικτικά ονομάστηκε «Μακεδονικός Αγώνας», επανδρώνοντας αρχικά το «κέντρο άμυνας» του ελληνικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στελεχώνοντας την «Οργάνωση Θεσσαλονίκης» του έλληνα αξιωματικού Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη<sup>71</sup>. Ταυτόχρονα, πολλοί περισσότεροι ανασύστησαν συμβολικά τη μάχη για τη «Μακεδονία» μέσω εκδρομών στο εσωτερικό. Η φυσιολατρική εκδρομή δεν περιορίστηκε στο να καταστήσει την καταφυγή στη φύση ένα απαραίτητο συστατικό μιας αστικής περιφερειακής ταυτότητας, συνδέοντας την απόλαυσή της υπαίθρου με έναν μετριοπαθή πατριωτισμό<sup>72</sup>. Οι εκδρομές στρατιωτικοποιήθηκαν και μετατράπηκαν σε εκστρατείες κατάκτησης και δημόσιες επιδείξεις της οικειοποίησης της μακεδονικής ενδοχώρας. Περιλάμβαναν πλέον πεζοπορίες, τις οποίες πλαισίωναν τραγούδια για τη Μακεδονία, επισκέψεις και γεύματα σε ελληνορθόδοξα χωριά και (σε μία τουλάχιστον περίπτωση) μια «τελετή λήξης» με συντεταγμένη παρέλαση των εκδρομέων στους δρόμους της ίδιας της Θεσσαλονίκης υπό τις ζητωκραυγές του ελληνορθόδοξου πλήθους<sup>73</sup>.

Η ανάπτυξη του ανώτερου στρώματος των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης στο γύρισμα του αιώνα δεν στηρίχτηκε επομένως ούτε στην αναπαραγωγή και οικονομική εξάπλωση των γηγενών οικογενειών που κυριάρχησαν στην αγορά της πόλης στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα ούτε και σε μία τοπική διαγενεακή ανοδική κινητικότητα<sup>74</sup>. Αντίθετα, η φυσιογνωμία του διαμορφώθηκε κυρίως από τους νεοεγκατεστημένους στην πόλη επιχειρηματίες. Σε αντίθεση όμως με τη Σμύρνη ή την Κωνσταντινούπολη, για το στρώμα αυτό η πόλη δεν αποτέλεσε το πρωτεύον πεδίο επεξεργασίας της ταυτότητάς του είτε ως αστών είτε ως «Ελλήνων»<sup>75</sup>. Τα αποσπασματικά στοιχεία που διαθέτουμε φαίνεται να υποδεικνύουν ότι η παρουσία του ελληνορθόδοξου ανώτερου στρώματος στους διεθνοτικούς συλλογικούς θεσμούς ήταν περιορισμένη, είτε επρόκειτο για τη Λέσχη Θεσσαλονίκης<sup>76</sup>, είτε για τα αθλητικά σωματεία είτε, κυρίως, για τις μασονικές

<sup>71</sup> Ι.Α. Νικολαΐδης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σσ. 194-200. Αθανάσιος Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωση Θεσσαλονίκης», 1906-1908. Απομνημονεύματα* (Θεσσαλονίκη, 1959), σ. 37.

<sup>72</sup> Celia Applegate, «Localism and the German bourgeoisie», σ. 237-239.

<sup>73</sup> Νικόλαος Κ. Χριστοδούλου, *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξη του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 1927), σ. 18.

<sup>74</sup> Ανάλογη ήταν η διαδικασία διαμόρφωσης της αστικής τάξης και στον Πειραιά μετά το 1880. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, σ. 135.

<sup>75</sup> Βλέπε για την Κωνσταντινούπολη τις έμμεσες διάσπαρτες αναφορές της Έφης Κάννερ στην ηγεμονία που ασκούσαν οι Έλληνες στο πεδίο της φιλανθρωπίας και στη συγκρότηση μιας διεθνοτικής φιλάνθρωπης κοινότητας. Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, 1753-1912* (Αθήνα, 2004), σσ. 147, 160-165, 170-172, 205, 251, 274, 276. Για τον συμβολικό εξελληνισμό της Σμύρνης, βλέπε Βαγγέλης Κεχριώτης, «Η ελληνική Σμύρνη: κοινότητες στο πάνθεον της ιστορίας», στο Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη: 1830-1930: μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού* (μετάφραση Μαρίνα Κουνέζη, Αθήνα, 2006), σσ. 75-91.

<sup>76</sup> Βλέπε τον κατάλογο μελών που παραθέτει η Ρένα Μόλχο. Ρένα Μόλχο, «Le Cercle de Salonique, 1873-1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη*

στοές<sup>77</sup>. Η ολιγάριθμη συμμετοχή συνοδευόταν και από μια δυσπιστία προς τις διεθνοτικές συσσωματώσεις. Αυτή άλλοτε έπαιρνε τη μορφή της αποχής του ελληνορθόδοξου ποδοσφαιρικού συλλόγου *Όμιλος Φιλομούσων* από το τοπικό πρωτάθλημα<sup>78</sup>, και άλλοτε τη μορφή άρθρων στον τύπο τα οποία και επιστούσαν την προσοχή των ελληνορθόδοξων γυναικών «στις ξενικές συγχρωτίσεις» και οικτίρανε τη ροπή «πρός τόν Εὐρωπαϊκόν δῆθεν πολιτισμόν» που καλλιεργούσαν σύλλογοι όπως το Lawn Tennis and Croquet Club<sup>79</sup>. Οι στάσεις αυτές συμπληρώνονταν από τη σύσταση αντίστοιχων συλλόγων αμιγώς ελληνορθόδοξων όπως η «Νέα Λέσχη»<sup>80</sup>, ο αθλητικός «Όμιλος Φιλομούσων»<sup>81</sup> και η μασονική στοά «Φίλιππος»<sup>82</sup>. Οι σύλλογοι αυτοί επέκτειναν δραματικά το πεδίο άρθρωσης μιας ελληνορθόδοξης τυπικής κοινωνικότητας σε τομείς πέρα από εκείνους όπου αυτή παραδοσιακά συγκροτούνταν μέσα από φιλανθρωπικούς και φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους. Το ιδιαίτερο όμως χαρακτηριστικό τους ήταν ότι λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς τους διεθνοτικούς συλλόγους. Δημιουργούσαν επομένως έναν εναλλακτικό, ελληνορθόδοξο χώρο κοινωνικών επαφών παράλληλο προς τον αντίστοιχο διεθνοτικό που συγκροτούσαν οι τελευταίοι. Η μορφή και η λειτουργία τους υποδεικνύει την ανάδυση στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη ενός κλειστού συστήματος εσωστρεφούς ελληνορθόδοξης κοινωνικότητας, δηλαδή τη συγκρότηση ενός περιθωριακού πολιτισμικού σύμπαντος<sup>83</sup>. Η ανάπτυξη του σύμπαντος αυτού και η περιθωριακή θέση του ανώτερου ελληνορθόδοξου κοινωνικού στρώματος στη δομή της διεθνοτικής κοινωνικότητας της πόλης συνδέονταν επομένως οργανικά και αλληλοτροφοδοτούνταν. Τα δύο φαινόμενα είχαν άλλωστε κοινή αιτιακή καταγωγή. Το μικρό δημογραφικό μέγεθος της ελληνορθόδοξης κοινότητας<sup>84</sup>, οι ασθενείς δεσμοί

---

μακρά διάρκεια. *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας. Θεσσαλονίκη 23-24/11/1991* (Αθήνα, 1995), σσ. 103-127.

<sup>77</sup> Μετάξυ του 1904 (χρονιά της ίδρυσής της) και του 1908, από τα 150 μέλη της Μασονικής Στοάς Veritas μόνο τέσσερις ήταν έλληνες ορθόδοξοι, κανένας δε εκ των οποίων έμπορος. Paul Dumont, "La Franc-maçonnerie d'obédience française a Salonique au début du XXe siècle", *Turcica* 16 (1984), σσ. 70-71.

<sup>78</sup> *Journal de Salonique* 08.01.1906. Το άρθρο της εφημερίδας δεν παρέχει στοιχεία για τους λόγους της αποχής.

<sup>79</sup> *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 08.01.1908.

<sup>80</sup> Βλέπε εδώ Κεφάλαιο 2, σσ. 153-155.

<sup>81</sup> Ιδρύθηκε το 1899. Meropi Anastassiadou, "Sports d'élite et élites sportives à Salonique au tournant du siècle", στο Paul Dumont & François Georgeon (επιμ.), *Vivre dans L'Empire Ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Παρίσι, 1997), σ. 146.

<sup>82</sup> Ιδρύθηκε το 1907 και υπαγόταν στην Grand Orient de France της Ελλάδος. *Κανονισμός της Σ. Στ. Φίλιππος εν Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 1920), σ. 3.

<sup>83</sup> Αναφερόμενος στην ενδοεθνοτική κοινωνικότητα των Εβραίων του Μπρέσλαου, ο Till van Rahden χρησιμοποιεί τον όρο "subculture" για να προσδιορίσει το πολιτισμικό αυτό σύμπαν. Till van Rahden, *Jews and other Germans. Civil society, religious diversity, and urban politics in Breslau, 1860-1925* (Μάντισον, 2008), σσ. 89-93. Ωστόσο, η απόδοσή του στα ελληνικά ως «υποκοουλτούρα» δημιουργεί περισσότερα σημασιολογικά προβλήματα από όσα επιλύει, καθώς ο όρος έχει καθιερωθεί να αναφέρεται στον εναλλακτικό πολιτισμό υπάλληλων νεανικών στρωμάτων. Βλέπε Dick Hebdidge, *Υπο-κουλτούρα: Το νόημα του στυλ* (μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα, 1988).

<sup>84</sup> Λόγω των θεωρούμενων εγγενών προβλημάτων των οθωμανικών στατιστικών, στην ελληνική ιστοριογραφία ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης υπολογίζεται κυρίως με βάση την απογραφή που διεξήγαγε ο πρώτος έλληνας κυβερνήτης της Κωνσταντίνος Ρακτιβάν λίγο πριν από τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο στις 28 Απριλίου 1913. Η απογραφή εκείνη ανέβαζε τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό της πόλης σε 39.956 άτομα σε σύνολο πληθυσμού 157.889, ήτοι 25,3%. Αυτό είναι και το ποσοστό που έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται. Ωστόσο, άλλες ελληνικές πηγές καταδεικνύουν πόσο πιο ισχυρή ήταν στην πραγματικότητα η «ελληνική» παρουσία στην πόλη. Η απόρρητη στατιστική που συνέταξε το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης λίγο πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων κατέβαζε τον «ελληνικό» πληθυσμό της Θεσσαλονίκης στο

που τα περισσότερα σημαίνοντα μέλη της διατηρούσαν με την πόλη (καθότι πολύ πρόσφατα εγκατεστημένα σε αυτήν), η περιορισμένη ακόμη ενσωμάτωσή τους στα τοπικά κοινωνικά δίκτυα, τα φοβικά και αμυντικά σύνδρομα που παρήγαγε η αντιπαράθεση με τους Βουλγάρους και η οικονομική πίεση που ασκούσαν οι Εβραίοι καθώς και η διείσδυση του ελληνικού εθνικισμού έθεταν πολλαπλούς συμβολικούς φραγμούς στη διεθνοτική κοινωνικότητα και ταυτόχρονα ωθούσαν προς την εθνοτική περιχαράκωση σε κάθε είδος κοινωνικής δραστηριότητας. Εν τέλει, το ανώτερο ελληνορθόδοξο κοινωνικό στρώμα δεν συμμετείχε στη διεθνοτική συλλογική ζωή για έναν διττό λόγο: τόσο επειδή προτιμούσε και μπορούσε να παραμείνει εκτός αυτής όσο και επειδή, σε αντίθεση με τους Εβραίους, η συμμετοχή του σε αυτή από μια ασθενή θέση δεν προοικονομούσε την οικοδόμηση μιας εθνοτικής ηγεμονίας.

Αντίθετα, οικονομικά κεφάλαια, οικογενειακή τεχνογνωσία, ατομικές διαδρομές, πεδία επαγγελματικής δραστηριοποίησης και επιχειρηματικές στρατηγικές συνδέαν τον τόπο καταγωγής με τον τόπο εγκατάστασης και καθόριζαν τη μεταξύ τους σχέση συγκροτώντας τους ως τμήματα ενός ενιαίου χώρου. Ως μια οικονομική περιφέρεια, ένα άθροισμα τόπων, ένα σύνολο πρακτικών και εν κατακλείδι ως λόγος, η «Μακεδονία» άσκησε τελικά μια ιδιαίτερη επιρροή στη διαμόρφωση της κοινωνικής σύνθεσης και της πολιτισμικής ταυτότητας του ανώτερου ελληνορθόδοξου επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης. Κατά μία έννοια, ήταν η περιφέρεια και όχι η πόλη που συνιστούσε το κύριο σημείο χωρικής αναφοράς του στρώματος αυτού, μέχρι του σημείου να προσδιορίζει την ίδια τη θεώρηση αυτής καθαυτής της Θεσσαλονίκης. Για τους Εβραίους της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τους Μουσουλμάνους της Δεύτερης Συνταγματικής Περιόδου η Θεσσαλονίκη ήταν αντίστοιχα, η «Μητέρα του Ισραήλ» και το λίκνο της επανάστασης των Νεότουρκων. Με άλλα λόγια, ήταν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ίδιας της πόλης που την καθιστούσαν αυτονόητα εβραϊκή, μουσουλμανική ή ακόμη και οθωμανική. Ωστόσο, για την ελληνορθόδοξη αστική της τάξη, η Θεσσαλονίκη προσδιοριζόταν τεθλασμένα, δηλαδή μέσα από την περιφέρειά της. Ήταν η «πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας», η «κεφαλή» της, η πόλη της οποίας οι εκπαιδευτικοί θεσμοί συνιστούσαν την «πνευματική ἀκρόπολη ἀπάσης της Μακεδονίας», και που εντός των οποίων «ἀνάγκη [ἦταν] νά καταρτίζονται ὅσον τό δυνατόν τελειότερον οἱ μέλλοντες ἐργᾶται τῆς μακεδονικῆς εὐδαιμονίας». Ως μια κοινωνική ομάδα επομένως, το ανώτερο ελληνορθόδοξο επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης μπορεί να χρωμάτιζε με την παρουσία του το αστικό τοπίο της πόλης. Ωστόσο, με πολλούς άλλους τρόπους η παραγωγή του εκτεινόταν πολύ πέρα από αυτό. Παράγωγο οικονομικών μετασχηματισμών και μεταναστευτικών κινήσεων, είχε εν τέλει ένα διπλό πλαίσιο επιχειρηματικής αναφοράς, την πόλη και τη μακεδονική ενδοχώρα. Τελικά, οι επιχειρηματίες αυτοί, ακόμη και οι ισχυρότεροι ανάμεσά τους όπως οι Ναουσαίοι, δεν συγκρότησαν μια κυρίαρχη διατοπική ομάδα κεφαλαιούχων. Ωστόσο, αποτέλεσαν συμβολικά την επιχειρηματική τάξη μιας περιφέρειας, της Μακεδονίας. Για αυτόν τον λόγο το συγκεκριμένο στρώμα δεν εγγραφόταν απλώς στο χώρο. Αντίθετα, παραγόταν χωρικά. Καθώς εγκαθίσταντο στη Θεσσαλονίκη, οι

---

13,2% (27.100 σε σύνολο 205.061 (sic) κατοίκων). Αντίστοιχα, ο Αργυρόπουλος προσδιόριζε τον «ελληνικό» της πληθυσμό με βάση τους πίνακες της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης σε 19.000 σε σύνολο 160.000, δηλαδή σε 11,87%! Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 43. Σπύρος Καράβας, «Εκατόν ένας κανονιοβολισμοί για τη Θεσσαλονίκη», στο Στρατής Μπουρνάζος Άννα Ματθαίου & Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φιλίππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική* (Αθήνα, 2008), σ. 84 σημ. 19.

ελληνορθόδοξοι έμποροι γίνονταν όχι έμποροι του Θερμαϊκού, αλλά «έλληνες μακεδόνες» επιχειρηματίες.

## Υποκεφάλαιο 2

### Αφανείς Μουσουλμάνοι και επώνυμοι Ντονμέ Εμπορικές εκδοχές της μουσουλμανικότητας

Δύο σύνολα απαρτίζουν το στρώμα των μουσουλμάνων μεγαλεμπόρων της Θεσσαλονίκης, όπως άλλωστε και το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Αφενός οι Ντονμέ, οι εβραίοι οπαδοί του «ψευδομεσσία» Σαμπετάι Γσβι, οι οποίοι ακολουθώντας το παράδειγμά του ασπάστηκαν μαζικά τον ισλαμισμό μετά το 1666 διατηρώντας ωστόσο ορισμένες λατρευτικές και δογματικές ιδιοτυπίες<sup>85</sup>. Αφετέρου, όλοι οι υπόλοιποι Μουσουλμάνοι κάθε εθνοτικής και γεωγραφικής προέλευσης. Η παρουσία των Ντονμέ αποτελεί μοναδική ιδιομορφία της πόλης και καθιστά προβληματική την προσέγγιση του συνόλου των μουσουλμάνων εμπόρων της ως μιας ομάδας με ενιαία εθνοθρησκευτικά χαρακτηριστικά κατ'αναλογία προς τους Ελληνορθόδοξους ή τους Εβραίους ομολόγους τους. Κατά συνέπεια, σε αντίθεση με άλλα υστεροθωμανικά αστικά κέντρα, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης ο όρος «Μουσουλμάνος» δεν μπορεί αυτονόητα να θεωρηθεί πρωτογενής μονάδα της ιστορικής ανάλυσης<sup>86</sup>. Όταν αυτό συμβαίνει, τότε η ανάλυση μάλλον χάνει σε πολυπλοκότητα παρά κερδίζει σε ευκρίνεια<sup>87</sup>.

Ο διαχωρισμός των Ντονμέ από τους υπόλοιπους Μουσουλμάνους διαθέτει όχι μόνο ιστορικό βάθος<sup>88</sup> αλλά και αναλυτική χρησιμότητα καθώς οι Ντονμέ συνιστούν ένα κοινωνικό σύνολο αναγνωρίσιμο τόσο από τους έξω όσο και από τα ίδια του τα μέλη<sup>89</sup>. Είναι ωστόσο αβέβαιο αν το ίδιο μπορεί να ισχυριστεί κανείς και για τους υπόλοιπους Μουσουλμάνους καθώς αυτοί σπάνια προσεγγίζονται ως μία διακριτή κοινωνική ομάδα και ακόμη σπανιότερα προσδιορίζονται με μια ιδιαίτερη ονομασία. Σύγχρονοι δυτικοί παρατηρητές<sup>90</sup> όπως και μεταγενέστεροι ιστορικοί της πόλης<sup>91</sup>

<sup>85</sup> Για τις ιδιότητες λατρευτικές πρακτικές βλέπε Marc Baer, “The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Dönme to Turkish Secular Nationalism”, *Comparative Studies in Society and History* 46/4 (2004), σσ. 682-708. Για την ιστορία του Σαμπετάι Γσβι δεξ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-76* (Πρίνστον, 1973).

<sup>86</sup> Αντιπαράβαλε π.χ. την προσέγγιση της ιστοριογραφίας στην περίπτωση της Σμύρνης. Fikret Yilmaz, «Πορτρέτο μιας παραγνωρισμένης κοινότητας: οι μουσουλμάνοι», στο Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού* (μετάφραση Μαρίνα Κουνέζη Αθήνα, 2006), σσ. 63-74.

<sup>87</sup> Έτσι ο Bülent Özdemir, αν και χρησιμοποιεί βρετανική προξενική έκθεση του 1839 προκειμένου να τεκμηριώσει την ισχυρή μουσουλμανική εμπορική παρουσία στην Θεσσαλονίκη των αρχών του Τανζιμάτ, αποφεύγει να σημειώσει ότι και οι δέκα μουσουλμανικοί εμπορικοί οίκοι που αναφέρονται δηλώνεται ότι ανήκαν σε ντονμέ. Bülent Özdemir, “A local perception of plural Ottoman society: Muslim, Orthodox, and Jewish communities of Salonica during the 1840s”, στο Kemal Cicek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization, vol. 2: Economy and Society* (Αγκυρα, 2000), σ. 422.

<sup>88</sup> Στα 1839 ο Βρετανός πρόξενος επισήμαινε ότι οι 10 «τουρκοί» εμπορικοί οίκοι της Θεσσαλονίκης ανήκαν σε ντονμέ, σημειώνοντας χαρακτηριστικά “Turks (Dumms): 10”. Η πληροφορία αντλείται από τον Βακαλόπουλο, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840», σ. 152.

<sup>89</sup> Η λέξη ντονμέ συνιστά ετεροπροσδιορισμό. Σημαίνει τον αλλαξοπιστήσαντα και χρησιμοποιήθηκε από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους κατά την νεότερη εποχή. Οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονταν ως Maaminim (εβραϊκά «πιστός»). Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται είναι «Σαββαταϊστές» (Sabbatean) και (κυρίως στην Τουρκία μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών) «Σαλονικιώτες» (Selanikli). Baer, “The Double Bind of Race and Religion”, σ. 682, σημ. 1.

<sup>90</sup> Ενδεικτικά William Miller, *Travels and politics in the Near East* (Λονδίνο, 1898), σ. 363.

<sup>91</sup> Πρβλ. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, σσ. 318-320. Το σχετικό υποκεφάλαιο επιγράφεται “Les musulmans”.



συνήθως τους αγνοούν και επιλέγουν να αναφερθούν είτε στο σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού είτε, μεμονωμένα, αποκλειστικά στους Ντονμέ. Ουσιαστικά, η ένταξη των μη ντονμέ Μουσουλμάνων στη γενική (και γενικευτική) κατηγορία «Μουσουλμάνοι» τους καθιστά αναλυτικά άορατους. Στις δε ελάχιστες περιπτώσεις που συζητούνται αυτοτελώς, τότε χαρακτηρίζονται με τον οριενταλιστικό, ευρωπαϊκής κοπής όρο «Τούρκοι»<sup>92</sup>.

Η διαπραγμάτευση που ακολουθεί διατηρεί την αναλυτική διάκριση μεταξύ ντονμέ και μη ντονμέ Μουσουλμάνων και επιχειρεί να προσδιορίσει κατά προσέγγιση την έκταση και τις μορφές που αυτή παίρνει όσον αφορά στους εμπόρους της Θεσσαλονίκης. Στο δύσκολο ζήτημα της ονοματοδοσίας των μη ντονμέ μουσουλμάνων εμπόρων, επιλέγεται –ελλείψει καλύτερου– η χρήση του όρου «Μουσουλμάνος», με το συγκεκριμένο όμως μερικό και ιστορικά προσδιορισμένο περιεχόμενο που ο όρος αυτός λαμβάνει κατά την υπό εξέταση περίοδο. Στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη, ο όρος «Μουσουλμάνος» αντιδιαστέλλεται όχι μόνο προς τους ελληνορθόδοξους πατριαρχικούς και τους Εβραίους, αλλά σταδιακά και προς τους Ντονμέ, οι οποίοι ολοένα και συχνότερα θεωρούνται από τους μη Ντονμέ ως ατελείς και εν τέλει μη αποδεκτοί Μουσουλμάνοι<sup>93</sup>. Διερευνάται ωστόσο, αν στην περίπτωση των ντονμέ και των μουσουλμάνων εμπόρων της Θεσσαλονίκης διαμορφώνεται επίσης μια κοινή, «δευτερογενής» μουσουλμανικότητα που συγκροτείται στη βάση της κοινής εκπαίδευσης<sup>94</sup>.

---

<sup>92</sup> Όπως κάνουν ο François Geogheon και η Μερόπη Αναστασιάδου. Πάντως η χρήση των όρων «τούρκος» και «μουσουλμάνος» είναι εξαιρετικά ρευστή και όχι ιδιαίτερα συστηματική. Έτσι, ενώ στον τίτλο ο Geogheon υπαινίσσεται μια διάκριση ανάμεσα στους «μουσουλμάνους» και τους «ντονμέδες», στο κείμενό του προσεγγίζει τους «μουσουλμάνους» ως σύνολο για να τους διακρίνει στη συνέχεια σε «τούρκους» και «ντονμέδες». Η δε Αναστασιάδου χρησιμοποιεί τους όρους «Τούρκος» και «Μουσουλμάνος» εναλλάξ οπότε και είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αν η αναφορά γίνεται στο σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού ή των μη ντονμέδων μόνο. François Geogheon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων και των ντονμέδων», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 117-130. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l’âge des Réformes*, σσ. 73, 318-320.

<sup>93</sup> Baer, “The Double Bind of Race and Religion”, σ. 683. Προς την ίδια κατεύθυνση του ρευστού αλλά παρόλα αυτά διακριτού σημασιολογικού περιεχομένου της λέξης «μουσουλμάνος» συνηγορεί και η μαρτυρία του Leskovikli Mehmet Rauf, ο οποίος στα 1911 διακρίνει τους ντονμέ από τους «μουσουλμάνους αδερφούς τους». Παρατίθεται στο ίδιο σ. 689. Ο Νεχαμά γράφοντας στα 1917 κάνει και αυτός την διάκριση ανάμεσα σε «Μουσουλμάνους» και «Ντονμέ», αλλά χρησιμοποιεί και τον όρο «Τούρκοι» για να προσδιορίσει τους πρώτους. Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σσ. 160-161.

<sup>94</sup> Η απουσία της ιστοριοποίησης της έννοιας της μουσουλμανικότητας και της διάκρισης των πολλαπλών επιπέδων λειτουργία της χαρακτηρίζει κυρίως εκείνες τις μελέτες που χρησιμοποιούν τον όρο «μουσουλμάνοι» προκειμένου να περιγράψουν τόσο τους μη ντονμέ μουσουλμάνους όσο και το σύνολο των πιστών του Ισλάμ. Βλέπε ενδεικτικά Lorans Tanatar-Baruh, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 1993), σ. 254, όπου αρχικά η αναφορά σε “Muslim share” στο εμπόριο καλτσών και πλεκτών ειδών και στη συνέχεια η διαπίστωση ότι: “it is not easy to differentiate the Donnes from the Muslims”. Η περίπτωση της Baruh υποδεικνύει ότι αυτή η διπλή ιστοριογραφική χρήση του όρου «μουσουλμάνος» δεν έχει συνοδευτεί και από έναν ευρύτερο προβληματισμό για την παράδοση σημασιολογική διπλότητά του, παρόλο που η υιοθέτησή του για να εκφραστεί τόσο το γενικό όσο και το επιμέρους υποδεικνύει ότι οι πολλαπλές εκφάνσεις της ταυτότητας και της διαφοράς αποτελούν παράγωγο όχι μόνο των ιστορικών διεργασιών αλλά και των ιστοριογραφικών αναλύσεών τους, με τα όρια μεταξύ των δυο να παραμένουν δυσδιάκριτα και συνήθως ανομολόγητα.

### **Οι μουσουλμάνοι έμποροι: Μια ιστοριογραφική απουσία**

Οι μουσουλμάνοι έμποροι των μεγάλων αστικών κέντρων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατ' επέκταση και της Θεσσαλονίκης συνεχίζουν να αποτελούν ένα από τα λιγότερο μελετημένα πεδία της ιστορικής έρευνας. Η ιστοριογραφία των δύο τελευταίων δεκαετιών έχει αμφισβητήσει με επιτυχία τη στερεοτυπική εικόνα του ανύπαρκτου μουσουλμάνου εμπόρου που κατασκεύασε σωρεία δυτικών περιηγητικών κειμένων και άκριτα αναπαρήγαγαν εθνικές και μη ιστοριογραφίες<sup>95</sup>. Ωστόσο, την επισήμανση της ύπαρξής τους δεν έχει ακόμη ακολουθήσει η συστηματική διερεύνηση της παρουσίας τους. Ως αποτέλεσμα, οι γνώσεις μας για την κοινωνική αυτή ομάδα εξακολουθούν να είναι περιορισμένες και αποσπασματικές.

Σε μεγάλο βαθμό η έλλειψη αυτή οφείλεται στις κατευθύνσεις προς τις οποίες αναπτύχθηκε η νεότερη ιστοριογραφία της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Κατά τη δεκαετία του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι μελέτες της οικονομικής ιστορίας διαπραγματεύθηκαν κυρίως την ένταξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα εστιάζοντας αποκλειστικά στην εξέλιξη των τάσεων του εξωτερικού εμπορίου, έναν τομέα όπου ήδη από τον δέκατο όγδοο αιώνα κυριαρχούσαν οι μη Μουσουλμάνοι. Κατά συνέπεια, το εσωτερικό εμπόριο, όπου η παρουσία των μουσουλμάνων εμπόρων ήταν σημαντική, παρέμεινε στην ερευνητική αφάνεια<sup>96</sup>. Την ίδια χρονική περίοδο, η αναδυόμενη νέα κοινωνική ιστορία προσανατολίστηκε στην ανάλυση των υστεροοθωμανικών κοινωνικών σχέσεων υιοθετώντας (με μια χρονική καθυστέρηση) παραδεδεγμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις της δυτικής ιστοριογραφίας. Συνακόλουθα, στο επίκεντρο της ανάλυσης τέθηκαν η κοινωνική διαμαρτυρία και η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στα μεγάλα οθωμανικά βιομηχανικά κέντρα, ενώ αντίθετα το στρώμα των εμπόρων και βιομηχάνων θεωρήθηκε ο δεδομένος ταξικός αντίπαλος και δεν αποτέλεσε αντικείμενο αυτοτελούς και συστηματικής έρευνας<sup>97</sup>. Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, αρκετές μελέτες των μεγάλων πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου εστίασαν στα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα και κατέδειξαν τα ιδιαίτερα, υβριδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που πήρε η αναδυόμενη αστικότητα

<sup>95</sup> Για ένα ενδεικτικό παράδειγμα περιηγητικού κειμένου, βλ. C.N.E. Elliot, *Turkey in Europe* (Λονδίνο, 1908). Παρατίθεται στο Tanatar-Baruh, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market*, σ. 247. Όπως παρατηρεί η Μερόπη Αναστασιάδου, η ιστοριογραφία της Θεσσαλονίκης, αρχίζοντας ήδη από τον Νεχαμά και φτάνοντας μέχρι τον Βακαλόπουλο, έχει συμβάλει και αυτή στη διαιώνιση αυτού του στερεοτύπου. Anastassiadou, Meropi, *Salonique, 1830-1912*, σ. 318. Και αυτό παρά την ύπαρξη ήδη από το 1936 μελέτης που εντόπιζε μουσουλμάνους εμπόρους και βιομηχάνους. Γεώργιος Κ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον, Βιομηχανία, Βιοτεχνία* (Θεσσαλονίκη, 1936). Η κοινή στοίχιση του εβραίου Νεχαμά και του έλληνα Βακαλόπουλου υποδεικνύει τη σύμπτωση του οριενταλιστικού και του εθνικιστικού βλέμματος. Η ισχύς του στερεοτύπου διαφαίνεται και από την υιοθέτηση και εσωτερικεύση του και από τους ίδιους τους μουσουλμάνους, αν και εδώ οι επαναστατικοί, δυτικοτρόποι πολιτικοί προσανατολισμοί ενδεχομένως αποδεικνύονταν εξίσου καθοριστικοί στον τρόπο θεώρησης της «πραγματικότητας». Μετά από την επίσκεψή του σε διάφορα κατάστηματα της Θεσσαλονίκης τα οποία διακινούσαν μεν τα ίδια προϊόντα αλλά ανήκαν σε εμπόρους διαφορετικών εθνοτήτων, ο Ταλάτ Μπέης, ο μετέπειτα Ταλάτ Πασάς και από τους ηγέτες των Νεοτούρκων, διαπίστωσε ότι το κατάστημα του «τούρκου» ήταν το πιο πρωτόγονο και το λιγότερο κερδοφόρο, ενώ η οικία του η λιγότερο πολυτελής. «Και παρ' όλα αυτά», αναφώνησε ο Ταλάτ, «είμαστε οι κύριοι της χώρας». Παρατίθεται στο Geogheon, «Η 'Σελανίκ' των μουσουλμάνων», σ. 125.

<sup>96</sup> Για την ισχυρή παρουσία μουσουλμάνων εμπόρων στο εσωτερικό εμπόριο βλ. Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Κέμπριτζ, 2000), σ. 128.

<sup>97</sup> Ασφαλής οδηγός για την παρακολούθηση της κυρίαρχης τάσης στην κοινωνική ιστορία της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι οι εμβληματικές μελέτες του Donald Quataert. Βλέπε μεταξύ άλλων, Donald Quataert, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (Νέα Υόρκη, 1983).

τους. Εξαιτίας όμως της έμφασης που δόθηκε στην ανάδειξη του «πολυεθνοτικού», «πολυπολιτισμικού» και «κοσμοπολίτικου» χαρακτήρα των αστικών αυτών κοινωνιών, η καθαυτή μελέτη των μουσουλμανικών μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων τέθηκε στο περιθώριο της ανάλυσης συχνά προς όφελος της διερεύνησης των ομόλογων στρωμάτων άλλων εθνοθησκευτικών ομάδων<sup>98</sup>.

Ωστόσο, το μειωμένο ενδιαφέρον για τους μουσουλμάνους εμπόρους και βιομηχάνους δεν εξηγείται μόνο από τους ιδιαίτερους προσανατολισμούς του κάθε ερευνητικού πεδίου. Εδράζεται εξίσου στην κυριαρχία ενός βαθύτερου ερμηνευτικού σχήματος, ενός μεγάλου αφηγήματος, το οποίο και διατρέχει ως ρητή ή υπόρρητη παραδοχή το μεγαλύτερο μέρος της ιστοριογραφίας της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιεραρχεί τα ερωτήματα της έρευνας. Το αφήγημα αυτό προσεγγίζει τον οθωμανικό δέκατο ένατο αιώνα υπογραμμίζοντας κυρίως την πλήρη εξάρτηση της οθωμανικής οικονομίας από τα δυτικά κεφάλαια και την ενσωμάτωσή της ως «περιφέρειας» στην παγκόσμια οικονομία. Επισημαίνει την αδυναμία μεταρρύθμισης του κράτους προς νεωτερικές αστικοφιλελεύθερες κατευθύνσεις για να συνδέσει στη συνέχεια τις διαδικασίες αυτές με τις εθνοτικές διαμάχες που επέφεραν τελικά τη διάλυση της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με δύο από τους κυριότερους εισηγητές του, τον Caglar Keyder και την Fatma Müge Göçek, οι υστερήσεις αυτές εξηγούνται πρωτίστως ως απόρροια της απουσίας μιας «εθνικής», μουσουλμανικής και οθωμανικής, αστικής τάξης βιομηχάνων. Και αντίστροφα, αποδίδονται στην κυριαρχία μιας μη μουσουλμανικής μεταπρατικής αστικής τάξης εμπόρων και χρηματιστών<sup>99</sup>. Την τελευταία δεκαπενταετία, παρά τη στροφή της ιστοριογραφίας προς νέα πεδία και την υιοθέτηση νέων μεθοδολογιών (ή ίσως και εξ αιτίας αυτών των εξελίξεων), η ερμηνευτική αυτή θέση έχει μόνο εν μέρει αμφισβητηθεί, κυρίως όσον αφορά την οικονομική συμπεριφορά και την πολιτική ιδεολογία των μη μουσουλμανικών επιχειρηματικών στρωμάτων<sup>100</sup>. Αντίθετα, το επιχείρημα της απουσίας μιας μουσουλμανικής επιχειρηματικής αστικής τάξης παραμένει ακόμη αρκετά ισχυρό και φαίνεται να επηρεάζει τους προσανατολισμούς της έρευνας<sup>101</sup>. Κατά συνέπεια, η διερεύνηση της μουσουλμανικής αστικότητας εξακολουθεί να εστιάζει είτε στα μεσαία στρώματα που στελεχώνουν τη δημόσια διοίκηση<sup>102</sup> (δηλαδή στη δυτικότερη «γραφειοκρατία» της Göçek, η οποία και

<sup>98</sup> Τελευταίο παράδειγμα της ιστοριογραφικής αυτής τάσης είναι η μελέτη του Hervé Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς* (μετάφραση Μαρία Μαλαφέκα, Αθήνα, 2007). Σημαντική εξαίρεση αποτελεί η ενδελεχής ανάλυση των υστεροοθωμανικών νοικοκυριών της Κωνσταντινούπολης από τους Alan Duben & Cem Behar, *Istanbul households. Marriage, family and fertility, 1880-1940* (Κέμπριτζ, 1991). Για λόγους γλωσσικής ανεπάρκειας, η παρούσα ιστοριογραφική περιήγηση δεν περιλαμβάνει ιστορικές μελέτες στα τουρκικά.

<sup>99</sup> Caglar Keyder, *State and class in Turkey. A study in capitalist development* (Λονδίνο, 1987). Göçek, *Rise of the bourgeoisie, demise of Empire*. Για μια πρωιμότερη εφαρμογή αυτού του μοντέλου στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, βλέπε Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*.

<sup>100</sup> Για μια επισκόπηση των μετατοπίσεων της ιστοριογραφίας, βλέπε Athanasios Gekas, "Compradors to cosmopolitans? The historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports", EUI Working Paper MWP no. 2008/29 (Φλωρεντία, 2008). Athanasios (Sakis) Gekas, "Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports", *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009), σσ. 95-114. Για μια κριτική της ερμηνευτικής αυτής θέσης όσον αφορά στο ανώτερο ελληνορθόδοξο επιχειρηματικό στρώμα, βλέπε Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας», *Σύγχρονα Θέματα* 35 (1988), σσ. 152-160.

<sup>101</sup> Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ο Βασίλης Γούναρης υιοθετεί υπόρρητα το επιχείρημα αυτό και ισχυρίζεται ότι οι μουσουλμάνοι δεν εκπροσωπούσαν στο επιχειρηματικό στρώμα της πόλης. Gounaris, "Salonica", σ. 512.

<sup>102</sup> Paul Dumont & François Georgeon, "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle", *Turcica* 17 (1985), σσ. 127-187.

αντιπαραβάλλεται στη μη μουσουλμανική επιχειρηματική αστική τάξη), είτε στις μεταβαλλόμενες καταναλωτικές πρακτικές<sup>103</sup>. Αντίστοιχα, οι πολλές πλέον μελέτες που διαπιστώνουν την ύπαρξη μουσουλμάνων εμπόρων στα διάφορα υστεροθωμανικά αστικά κέντρα αρκούνται στην υπενθύμιση της πολυσχιδούς παρουσίας τους, χωρίς ωστόσο να επιχειρούν να επεξεργαστούν την ενδεχόμενη αντίφαση μεταξύ του κυρίαρχου εξηγητικού μοτίβου της «απουσίας» και εκείνων των εμπειρικών δεδομένων που υποδηλώνουν «παρουσία»<sup>104</sup>.

Οι γνώσεις μας επομένως για τους μουσουλμάνους εμπόρους στη Θεσσαλονίκη και αλλού παραμένουν ακόμη αποσπασματικές. Οι τομείς και το εύρος των δραστηριοτήτων τους, η θέση τους στην αγορά της πόλης και ο βαθμός συμμετοχής τους στους εμπορικούς θεσμούς, τα δίκτυα επαφών που διατηρούσαν, οι σχέσεις τους με το κράτος και τις άλλες εθνοθησκευτικές ομάδες και η ανταπόκρισή τους στις ραγδαίες οικονομικές αλλαγές της περιόδου εξακολουθούν να είναι ζητήματα ανοιχτά<sup>105</sup>. Επιπλέον, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η εκτίμηση του ειδικού βάρους των μουσουλμάνων εμπόρων στην αγορά και στην κοινωνία της πόλης καθίσταται αδύνατη όσο παραμένει ανοιχτό το ζήτημα της ταύτισης των ονομάτων. Λόγω της παρουσίας των Ντονμέ, είναι αδύνατο να θεωρηθεί δεδομένο εκ των προτέρων ότι κάθε «μουσουλμανικό» όνομα που αναφέρεται στις σχετικές πηγές ανήκει σε μουσουλμάνο έμπορο. Και παρόλο που έρευνες εν εξελίξει μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε με βεβαιότητα έναν σημαντικό αριθμό (αλλά όχι το σύνολο των) ντονμέ εμπόρων<sup>106</sup>, η απόλυτη απουσία παρόμοιων προσωπογραφικών μελετών για τους μουσουλμάνους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, σημαίνει ότι η ανάλυση δεν μπορεί να κάνει χρήση των ποικίλων εμπορικών οδηγιών και άλλων συναφών αρχειακών τεκμηρίων προκειμένου να καθορίσει το εύρος της παρουσίας τους, να ιχνογραφήσει το συλλογικό τους προφίλ, ή έστω να φωτίσει ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις. Για τους γενικότερους και ειδικότερους αυτούς λόγους επομένως, η διαπραγμάτευση του στρώματος των μουσουλμάνων εμπόρων της Θεσσαλονίκης οφείλει ακόμη να αρκестεί σε ορισμένες μόνο, και αυτές γενικές, διαπιστώσεις.

### ***Εύρος και όψεις της μουσουλμανικής επιχειρηματικότητας***

Στα 1908 οι Μουσουλμάνοι και οι Ντονμέ μόλις και υπερέβαιναν το ένα τέταρτο του πληθυσμού της πόλης, καθιστώντας την Θεσσαλονίκη «τη λιγότερο εξισλαμισμένη από τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας»<sup>107</sup>. Ο αριθμός των Μουσουλμάνων, όπως άλλωστε και των Ντονμέ, είναι αδύνατο να υπολογιστεί με ακρίβεια καθώς οι οθωμανικές απογραφές διέκριναν τους πληθυσμούς μόνο στη βάση του θρησκευάτος. Κατά τον Νεχαμά, οι Μουσουλμάνοι περιορίζονταν στο 9% του πληθυσμού, κάτω και από τους Ντονμέ που αντιπροσώπευαν το 11%<sup>108</sup>. ενώ

<sup>103</sup> Βλέπε ενδεικτικά Donald Quataert (επιμ.), *Consumption studies and the history of the Ottoman Empire, 1550-1922. An introduction* (Ωλμπανυ, 2000).

<sup>104</sup> Βλέπε χαρακτηριστικά Tanatar-Baruh, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market*.

<sup>105</sup> Αλλά βλέπε μια πρώτη απόπειρα διερεύνησης ορισμένων από τα ζητήματα αυτά μέσα από τη διεξοδική ανάγνωση των επιστολών ενός μουσουλμανικού οικογενειακού εμπορικού οίκου με γραφεία στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρίζε και το Μάντσεστερ: Aliye F. Mataraci, *Trade letters as instances of economy, ideology and subjectivity* (Ισταμπούλ, 2005).

<sup>106</sup> Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η συγγραφική μονογραφία για τους ντονμέ της Θεσσαλονίκης από τον Marc Baer. Marc David Baer, *The Dönme. Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks* (Στάνφορντ, 2009). Η μονογραφία αυτή συνενώνει προγενέστερες μελέτες σε ένα ενιαίο κείμενο. Για τον λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία οι παραπομπές γίνονται σε αυτές και όχι στη μονογραφία. Η Dilek Akyalcin εκπονεί συναφή διδακτορική διατριβή.

<sup>107</sup> Georgeon, «Η 'Σελανίκ' των μουσουλμάνων», σ. 122.

<sup>108</sup> Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 160.

σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Georgeon, δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις 15.000. Στατιστική του Ελληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης του 1911-1912 έδινε τον αριθμό των 42.238 Μουσουλμάνων, διακρίνοντας μάλιστα μεταξύ «ιθαγενών» (30.860) και «επήλυδων» (11.378) σε ένα συνολικό αστικό πληθυσμό 205.061 κατοίκων<sup>109</sup>. Καίτοι κατά μόνος επισφαλείς, συνδυαστικά οι αριθμοί αυτοί τεκμηριώνουν το εξαιρετικά μικρό δημογραφικά μέγεθος των Μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης. Και με δεδομένο ότι ο πληθυσμός αυτός δεν χαρακτηριζόταν από έναν δυσανάλογα έντονο επαγγελματικό προσανατολισμό προς το εμπόριο –όπως συνέβαινε με τους Ελληνορθοδόξους και τους Εβραίους– οι παραπάνω πληθυσμιακές αναφορές αποτελούν και μια πρώτη ένδειξη για τον μικρό αριθμό των μουσουλμάνων εμπόρων<sup>110</sup>.

Η περιορισμένη δημογραφικά παρουσία των Μουσουλμάνων στην πόλη ήταν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που συντελέστηκε κυρίως κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, όταν ο πληθυσμός των Μουσουλμάνων και των Ντονμέδων μειώθηκε από 50% στα 1800 σε 30% στα 1914. Παρά τις συνεχείς αφίξεις μουσουλμάνων προσφύγων από τη Βοσνία, τη Θεσσαλία και την Ανατολική Ρωμυλία<sup>111</sup>, η οικονομική ανάπτυξη της πόλης προσέλκυσε τόσους μη Μουσουλμάνους (Ελληνορθοδόξους αλλά και Εβραίους), ώστε άλλαξε ριζικά τις εθνοθρησκευτικές συντεταγμένες της δημογραφίας της, όπως άλλωστε συνέβη και με τα υπόλοιπα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου<sup>112</sup>. Κατά συνέπεια, η οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης επιδείνωσε τη θέση των Μουσουλμάνων –τουλάχιστον όσον αφορά τα πληθυσμιακά τους μεγέθη– και ενδεχομένως να οδήγησε στη σταδιακή συρρίκνωση της εμπορικής τους παρουσίας στην πόλη.

Ταυτόχρονα, αυτή η οικονομική ανάπτυξη δεν κατέστησε το εμπόριο ένα προνομιακό πεδίο επαγγελματικής δράσης για τα μεσαία και ανώτερα μουσουλμανικά στρώματα. Παρόλο που η δημόσια διοίκηση και ο στρατός δεν αποτελούσαν σε καμία περίπτωση τις μοναδικές τους επιλογές, εξακολουθούσαν ωστόσο να προσελκύουν ένα σημαντικό τους τμήμα<sup>113</sup>. Την ίδια στιγμή, ο σταδιακός εκδυτικισμός της αυτοκρατορίας και ο μονογλωσσικός χαρακτήρας της διοίκησης καθιστούσαν εξίσου θελκτικά και ορισμένα ελευθέρια επαγγέλματα: στα 1879 οι

<sup>109</sup> «Στατιστική πληθυσμού Θεσσαλονίκης γενομένη εκ του Ελληνικού Προξενείου, 1911-1912», Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής IAM), Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής ΓΔΜ), Υποφάκελος 45.3.

<sup>110</sup> Σύμφωνα με στατιστικές επεξεργασίες της Orly Meron, οι μουσουλμανικές και ντονμέ επιχειρήσεις μαζί αντιπροσώπευαν μόλις το 8,4% του συνόλου των επιχειρήσεων στη Θεσσαλονίκη κατά το 1912. Meron, "Sub ethnicity and elites", σσ. 270-271.

<sup>111</sup> Gounaris, "Salonica", σσ. 500-501. Βλέπε και προηγούμενο υποκεφάλαιο.

<sup>112</sup> Keyder, "Port-cities in the Ottoman Empire", σ. 539. Ωστόσο, η παρουσία στους εμπορικούς οδηγούς και στους τραπεζικούς καταλόγους πιστωτών μουσουλμανικών ονομάτων που δηλώνουν καταγωγή από άλλες πόλεις [όπως Γκεριτλί («Κρητικός») Μουσά και Καρατζόβαλι (από την Καρατζόβα) Μπιζεντιρλέρ Χατζή], ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι η Θεσσαλονίκη αποτελούσε πόλο έλξης και για τους μουσουλμάνους άλλων περιοχών, έστω και σε μικρότερο βαθμό από ό,τι για τις άλλες εθνοθρησκευτικές ομάδες. J.S. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif du Vilayet de Salonique publié par J.S. Modiano sous le patronage de la Chambre de Commerce de Salonique (1908)* (Θεσσαλονίκη, 1908). Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής IAM), Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης. 11η Ενότητα [εξερχόμενοι τρεχούμενοι ανοικτοί λογαριασμοί]. Ανάλογες είναι και οι διαπιστώσεις του Cooperman περί μουσουλμανικής γεωγραφικής κινητικότητας. Eugene Abraham Cooperman, *Turco-Jewish relations in the Ottoman city of Salonica, 1889-1912: Two communities in support of the Ottoman Empire* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York University, 1991), σσ. 212-214.

<sup>113</sup> Για την ανίχνευση των γενικών αυτών τάσεων και μεταξύ των μουσουλμάνων της Κωνσταντινούπολης δες Tanatar-Baruh, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market*, σσ. 249-256.

Μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των δικηγόρων της Θεσσαλονίκης<sup>114</sup>. Επιπρόσθετα, οι επαγγελματικοί προσανατολισμοί των γιων των δοκιμαζόμενων από την εισβολή των δυτικών προϊόντων μουσουλμάνων τεχνιτών δείχνουν ότι ο στρατός, η δημόσια διοίκηση και τα ελευθέρια επαγγέλματα προσέφεραν εξίσου ή και περισσότερο από το εμπόριο θελκτικές προοπτικές οικονομικής εξασφάλισης και κοινωνικής ανόδου<sup>115</sup>. Τέλος, η μαζική εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη ευκατάστατων μουσουλμάνων γαιοκτημόνων από το εσωτερικό της Μακεδονίας αλλά και από άλλες πρώην οθωμανικές περιοχές δεν φαίνεται να συνοδεύτηκε από την τοποθέτηση κεφαλαίων στο εμπόριο και τη μεταποίηση. Αντίθετα, όπως υποδεικνύουν τα υπάρχοντα στοιχεία, οι μουσουλμάνοι κεφαλαιούχοι προσανατολίζονταν σε επενδύσεις στην ταχεία αναπτυσσόμενη –και πολύ λιγότερο ριψοκίνδυνη– αγορά ακινήτων της πόλης αποτελώντας την πλειοψηφούσα εθνοθησκευτική ομάδα επενδυτών<sup>116</sup>. Επομένως, παρά τις ευκαιρίες που πρόσφερε η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης, η ύπαρξη μιας πληθώρας επαγγελματικών και επενδυτικών επιλογών για τα μεσαία και ανώτερα μουσουλμανικά στρώματα φαίνεται ότι λειτούργησε ανασταλτικά στην επιτάχυνση της διεύρυνσης του κύκλου των μουσουλμάνων εμπόρων.

Στο γύρισμα του αιώνα το εσωτερικό εμπόριο φαίνεται ότι παρέμενε το κύριο πεδίο δράσης των τελευταίων. Ήδη από τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα οι αυξανόμενες εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη είχαν συντελέσει καθοριστικά στην εξασθένιση της μέχρι τότε σημαντικής ισχύος των μουσουλμάνων εμπόρων σε όλα τα μείζονα εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάνοντας χρήση των προνομίων που τους προσέφεραν οι διομολογήσεις και αναπτύσσοντας δίκτυα ομοεθνών στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της αυτοκρατορίας, ελληνορθόδοξοι έμποροι (ακολουθούμενοι χρονικά από Εβραίους και Ντονμέ) πρωταγωνίστησαν στο εμπόριο με τη Δύση και ενίσχυσαν σημαντικά τη θέση τους στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Eyal Ginio, οι εξελίξεις αυτές δεν οδήγησαν στη μονοπώληση του συνόλου του εμπορίου της πόλης από τους μη Μουσουλμάνους, αλλά μάλλον στην ανάδυση μιας ανύπαρκτης έως τότε εθνοθησκευτικής επαγγελματικής εξειδίκευσης<sup>117</sup>. Συγκεκριμένα, οι μουσουλμάνοι έμποροι της Θεσσαλονίκης προσανατολίστηκαν προς το εσωτερικό εμπόριο, όπως άλλωστε έπραξαν και οι ομόθησκοί τους των άλλων οθωμανικών εμπορικών κέντρων<sup>118</sup>. Κατά τον ύστερο δέκατο όγδοο αιώνα ο Ginio εντοπίζει την έντονη δραστηριοποίηση Μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης στο εμπόριο με την Αίγυπτο<sup>119</sup>. Εκατό και πλέον χρόνια μετά, στο γύρισμα του δέκατου ένατου αιώνα, το εμπόριο των οθωμανικών προϊόντων ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και στις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και τη Βηρυτό, φαίνεται ότι εξακολουθούσε

<sup>114</sup> Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, σσ. 346-348. Σύμφωνα με την επετηρίδα του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης για το 1906, 16 στους 30 δικηγόρους ήταν Μουσουλμάνοι (και Ντονμέ), ενώ από τους 63 μεγαλύτεμφορους μόλις 13, στην πλειοψηφία τους Ντονμέ. Γιάννης Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 2003), σ. 27.

<sup>115</sup> Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, σ. 258.

<sup>116</sup> Σύμφωνα με πίνακα που συνέταξε ο Akarlı, στα 1885 από τους 69 μεγαλύτερους κατόχους ακίνητης περιουσίας στη Θεσσαλονίκη, οι 39 ήταν μουσουλμάνοι και ντονμέ. Akarlı, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 326.

<sup>117</sup> Eyal Ginio, "A Forgotten Balkan Elite: The Muslim Merchants and the Egyptian Commerce", στο Kemal Cicek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization, vol. 2: Economy and Society* (Άγκυρα, 2000), σ. 75.

<sup>118</sup> Gocek, *Rise of the bourgeoisie, demise of Empire*, σ. 96.

<sup>119</sup> Ginio, Eyal, "A Forgotten Balkan Elite".

ακόμη να διεξάγεται κυρίως από Μουσουλμάνους<sup>120</sup>. Ωστόσο, μάλλον δεν διακρίνονταν στο εμπόριο με την άμεση περιφέρεια της πόλης. Ενώ συνήθως οι μουσουλμάνοι έμποροι κυριαρχούσαν στο εμπόριο των πόλεων-λιμανιών με την ενδοχώρα τους όποτε κατοικούσαν σε αυτήν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί<sup>121</sup>, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, και παρά την παρουσία και εδώ μεγάλου αριθμού Μουσουλμάνων στο εσωτερικό της Μακεδονίας, το εμπόριο αυτό ελεγχόταν κυρίως από τους έλληνες ορθοδόξους εμπόρους<sup>122</sup>.

Αυτή η πιθανότατα αποκλειστική ενασχόληση με το εσωτερικό εμπόριο δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση και περιθωριοποίηση<sup>123</sup>. Αν και τα περιθώρια κέρδους ήταν χαμηλότερα, μέχρι το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το ενδο-οθωμανικό εμπόριο υπερερούσε σαφώς του εισαγωγικού εμπορίου σε όγκο και αξία συναλλαγών<sup>124</sup>. Πρόσφερε επομένως σημαντικές ευκαιρίες πλουτισμού και για τους μουσουλμάνους εμπόρους της Θεσσαλονίκης<sup>125</sup>. Φαίνεται δε ότι οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των τελευταίων δεν εστίαζαν μόνο στο εμπόριο, αλλά επεκτείνονταν και στη μεταποίηση<sup>126</sup>. Οι επιχειρηματικές τους συνεργασίες περιορίζονταν πιθανότατα εντός του κύκλου των ομοθρήσκων τους, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τους εμπόρους των άλλων εθνοθρησκευτικών ομάδων. Ωστόσο, η παρουσία τους σε μη οθωμανικές πηγές δηλώνει επίσης ότι ήταν τόσο αναγνωρίσιμοι και ενσωματωμένοι στην αγορά της πόλης όσο και οι υπόλοιποι έμποροι: Μουσουλμάνοι περιλαμβάνονταν στις λίστες των «γνωστών» και «αξιόπιστων» εμπόρων που κατάρτιζαν οι ξένες πρεσβείες<sup>127</sup>, σε καταστάσεις καταθετών και πιστωτών

---

<sup>120</sup> Στα 1911 τέσσερις από τους εννέα εμπόρους αλατζιάδων Βηρυτού είχαν μουσουλμανικά ονόματα (έναντι τριών Εβραίων, ενός Έλληνα και ενός Βουλγάρου). Η απουσία αναγνωρισμένων ονομάτων ντομέ μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πιθανότατα είναι μουσουλμάνοι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σσ. 34, 147.

<sup>121</sup> Suraiya Faruqi, Bruce McGowan, Donald Quataert & Sevket Pamuk, *An economic and social history of the Ottoman Empire. Τόμος 2 (1600-1914)* (Κέμπριτζ, 1994), σ. 840.

<sup>122</sup> Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, σ. 163. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 74. Στην κατηγορία "Commissionnaires (représentant de maison de l'intérieur)" του Modiano δεν αναφέρεται ούτε ένας μουσουλμάνος μεταξύ των 58 παραγγελιοδοτών. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 152-153.

<sup>123</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τον οδηγό του Αυστριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου μόνο ένας στους 84 εμπορικούς αντιπροσώπους είναι πιθανόν μουσουλμάνος. Αντίστοιχα και ο Ιγγλέσης αναφέρει πιθανόν έναν μεταξύ των 35 αντιπροσώπων εργοστασίων. Österreichisches Handelsmuseum, *Salonik. Topographisch-Statistische Übersichten* (Βιέννη, 1915), σ. 153. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σσ. 147-148.

<sup>124</sup> Faruqi, *An economic and social history of the Ottoman Empire*, σσ. 827-830.

<sup>125</sup> Για τον λόγο αυτό, η προσέγγιση από την Αναστασιάδου των τοπικών και περιφερειακών εμπορικών συναλλαγών ως «μικρεμπορίου» (petit commerce local et regional) είναι λανθασμένη, παρότι η ίδια σωστά υπογραμμίζει ότι το εμπόριο της Θεσσαλονίκης δεν πρέπει να εξισούται με το εισαγωγικό εμπόριο και μόνο. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, σ. 26.

<sup>126</sup> Σύμφωνα με τον Μοσκόφ, στα 1908 από τις 43 βιομηχανικές επιχειρήσεις της Θεσσαλονίκης, οι 4 ανήκουν σε μουσουλμάνους· ενώ από τις 12 μεγάλες εταιρείες επεξεργασίας καπνού η μία είναι μουσουλμανική. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σσ. 66, 73.

<sup>127</sup> Horton προς Υπουργείο των Εξωτερικών (02.06.1910), MMA4/b/11. Kehl προς διάφορους εμπόρους της Θεσσαλονίκης (31.01.1912), MMA4/b/22. Kehl προς A. Golden & Co. (New York) (18.09.1912), MMA4/b/27. Έκθεση (χ.χ. γύρω στο 1909-1910), MMA4/b/6. Horton προς S.L. Allen & Co. (Φιλαδέλφεια) (18.07.1910), MMA4/b/20.

τραπεζών<sup>128</sup>, σε εμπορικούς οδηγούς<sup>129</sup> και στις δύο ανώτερες κατηγορίες κατάταξης των επιχειρήσεων του Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης<sup>130</sup>.

### Σε αναζήτηση στοιχείων συνοχής

Παρόλο που οι μουσουλμάνοι έμποροι της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της πόλης, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν, σε ποιο βαθμό και μέσα από ποιους μηχανισμούς συγκροτούσαν και μια συνεκτική ομάδα με διακριτή ταυτότητα. Η απουσία συστηματικών μελετών δεν μας επιτρέπει να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν η καταγραφόμενη μικρή παρουσία συνεκτικών δεσμών συνιστά όντως ιστορική και όχι μόνο ιστοριογραφική απουσία. Τα όσα επομένως ακολουθούν έχουν περισσότερο το χαρακτήρα υποθέσεων παρά ασφαλών συμπερασμάτων.

Στην περίπτωση των μουσουλμάνων εμπόρων δεν υπήρχαν κοινοτικοί θεσμοί που να συγκροτούν μια έννοια «κοινότητας» όπως συνέβαινε με τις άλλες εθνοθηρησκευτικές ομάδες<sup>131</sup>. Όσο για το κράτος, είναι δύσκολο να θεωρηθεί εξαρχής ότι τους συνείχε συμβολικά διαχωρίζοντάς τους από τους εμπόρους όλων των υπόλοιπων εθνοθηρησκευτικών ομάδων. Η αίσθηση μιας ιδιαίτερης σχέσης με τους κρατικούς θεσμούς που εξασφάλιζε η κοινή θρησκεία και οι μοναδικές ευκαιρίες για ανάρρηση που αυτή πρόσφερε πρέπει να ήταν ισχυρή. Ωστόσο, αυτή ίσχυε τόσο για τους Μουσουλμάνους όσο όμως και για τους Ντονμέ<sup>132</sup>.

Λίγοι, αλλά πάντως υπαρκτοί, φαίνεται να ήταν και οι χώροι της αστικής κοινωνικότητας όπου συνήθως σφυρηλατούνταν μέσα από συμβολικές πρακτικές οι εθνοθηρησκευτικοί δεσμοί κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Η ύπαρξη μιας εθνοθηρησκευτικά ομοιογενούς συλλογικής οργάνωσης των ανδρών μουσουλμάνων αστών που να παίρνει τη μορφή φιλανθρωπικών συλλόγων, γυμναστικών συνδέσμων, ή λεσχών δεν διαπιστώνεται<sup>133</sup>. Μια τέτοια απουσία παραμένει δυσερμήνευτη καθώς μάλιστα η ύπαρξη γυναικείων μουσουλμανικών αστικών συσσωματώσεων δεν επιτρέπει την απόδοσή της στην ελλιπή εισαγωγή νεωτερικών θεσμών στον μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης<sup>134</sup>. Ωστόσο, μόνο μια ενδελεχής έρευνα στον

<sup>128</sup> IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 21.

<sup>129</sup> Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*. Osterreichisches Handelsmuseum, *Salonik*. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*.

<sup>130</sup> “Noms de Négociants de Salonique enregistrés à la Chambre de Commerce, avec l’indication des classes auxquelles ils appartiennent (par ordre alphabétique)”, Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 35-49. Το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατέτασσε τις επιχειρήσεις των μελών του σε τέσσερις κατηγορίες. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σ. 126.

<sup>131</sup> Οι συνεχείς αναφορές του Ιάκωβου Ακτσόγλου περί μουσουλμανικής «κοινότητας» και περί ύπαρξης ενός συμβουλίου αντιπροσώπων που εκλεγόταν από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα και εκπροσωπούσε τη μουσουλμανική «κοινότητα» στις αρχές, δεν τεκμηριώνονται από τον ίδιο ούτε και επιβεβαιώνονται από οποιαδήποτε σύγχρονη πηγή εξέτασα. Iakovos Aktsoğlu, *Salonika in the late Ottoman era (late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century)* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 1991), σ. 75.

<sup>132</sup> Πολυάριθμοι ήταν οι ντονμέ που κατέλαβαν υψηλά κρατικά αξιώματα τον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα. Baer, Marc, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica” (ανακοίνωση στο *8th Mediterranean Social and Political Research Meeting*, Φλωρεντία & Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007), σ. 5.

<sup>133</sup> Μια πρώτη αποδελτίωση της εφημερίδας *Journal de Salonique* για τα έτη 1898 και 1904-1908 δεν απέδωσε καμία αναφορά σε μουσουλμανικό σύλλογο, παρόλο που εβραϊκοί και ελληνορθόδοξοι σύλλογοι αναφέρονταν συστηματικά.

<sup>134</sup> Το 1898 η συσταθείσα τοπική επιτροπή της Οθωμανικής Ερυθράς Ημισελήνου αποτελείτο κυρίως από μουσουλμάνες. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε και το φιλανθρωπικό σωματείο Sefkat-i Nisvan («Γυναικεία Συμπόνια»), από την Εμινέ Σεμιγιέ, κόρη του διάσημου ιστορικού και δημοσίου προσώπου Αχμέτ Τσεβδέτ Πασά. Noemi Levy, *Salonique et la Guerre Gréco-Turque de 1897: Le*



τοπικό οθωμανικό τύπο θα επιτρέψει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τη συλλογική οργάνωση των μουσουλμανικών μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, το εύρος της και τις έμφυλες, εθνοτικές και ταξικές συντεταγμένες της.

Όσον δε αφορά τα σχολικά ιδρύματα, φαίνεται ότι μόνον οριακά συνιστούσαν τόπους όπου μέσα από δημόσιες πρακτικές συγκροτείτο μια διακριτή εθνοθησκευτική ταυτότητα με ταξικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά<sup>135</sup>. Πιθανότατα απουσίαζαν οι ετήσιες ανοιχτές εξετάσεις, οι αποφοιτήσεις, η συνακόλουθη δημοσίευση των απαγγελθέντων λόγων, οι σύλλογοι αποφοίτων, οι εφορείες και οι σχολικές επιτροπές<sup>136</sup>. Ωστόσο, αν και πιθανότατα λίγες, οι πρωτοβουλίες για την οργάνωση κοινωνικών εκδηλώσεων με σκοπό την ενίσχυση σχολικών ιδρυμάτων, όπως οι θεατρικές παραστάσεις επ' ωφελεία νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων, συνέβαλαν προς αυτή την κατεύθυνση<sup>137</sup>. Κυρίως όμως ήταν η ύπαρξη της οθωμανικής Εμπορικής Σχολής που πρόσφερε ένα προνομιακό πεδίο οικοδόμησης δεσμών ανάμεσα στους μέλλοντες μουσουλμάνους εμπόρους, οι οποίοι και αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών της<sup>138</sup>.

Ενδεχομένως, αυτό που συνέιχε περισσότερο τους μουσουλμάνους εμπόρους στο συμβολικό πεδίο ήταν μια αίσθηση μουσουλμανικότητας που αρθρωνόταν κυρίως γύρω από άλλους, πιο παραδεδεγμένους χώρους: τη μουσουλμανική γειτονιά, για όσους κατοικούσαν στην εντός των τειχών πόλη και όχι στη συνοικία των Εξοχών<sup>139</sup>, και τη φιλανθρωπική δράση με άξονα το κοντινό τζαμί<sup>140</sup>. Και πιθανώς, για ορισμένους άλλους, τη συμμετοχή σε τάγματα δερβίσηδων<sup>141</sup>. Αν οι χώροι αυτοί παρήγαγαν ταυτότητα, η συμμετοχή σε νεωτερικές πρακτικές αστικής κοινωνικότητας ενδεχομένως να οδηγούσε στην εμπειρία της ετερότητας. Η συμμετοχή των μουσουλμάνων εμπόρων σε πολυεθνικούς συλλόγους και θεσμούς, σε λέσχες όπως το Club de Salonique<sup>142</sup> και το Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης και

---

*fragile équilibre d'une ville Ottomane* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα πτυχιακή εργασία, Université Paris 1, 2002), σ. 66. Ozbek, "Philanthropic activity, Ottoman patriotism and the Hamidian regime", σ. 68.

<sup>135</sup> Για τον τρόπο που αυτό συμβαίνει στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλέπε Χάρης, Εξεργάζογλου, «Μετά μεγάλη παρατάξεως': συμβολικές πρακτικές και κοινοτική συγκρότηση στις αστικές ορθόδοξες κοινότητες της ύστερης οθωμανικής περιόδου», *Ta Iστορικά* 31 (1999), σσ. 349-380.

<sup>136</sup> Δεν υπάρχει καμία αναφορά σε τέτοιου είδους πρακτικές στη *Journal de Salonique* κατά τα έτη 1898 και 1904-1908.

<sup>137</sup> Τον Ιανουάριου του 1905 δόθηκε παράσταση του έργου "Le roman d'un jeune homme pauvre" από τον Οθωμανικό Θίασο υπέρ των μουσουλμανικών δημοτικών σχολείων της πόλης στο Θέατρο Eden. Δύο χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1907, διοργανώθηκε ανάλογη θεατρική παράσταση για την ενίσχυση του μουσουλμανικού ιδιωτικού νηπιαγωγείου Hadikai Irfani («Κήπος των Γνώσεων»). Ο Cooperman αναφέρει το Hadikai Irfani ως ιδιωτικό σχολείο. Ο δε Κοντογιάννης το αναφέρει ως νηπιαγωγείο με 68 μαθητές. *Journal de Salonique* 05.01.1905, 17.01.1907. Cooperman, *Turco-Jewish relations in the Ottoman city of Salonica*, σ. 306. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* (1910), σ. 159.

<sup>138</sup> Η σχολή ιδρύθηκε από τον Ραμή Μπέη και περιγράφεται ως «πλήρης άστική σχολή μετά δύο ανωτέρων έμπορικῶν τάξεων» με 124 μαθητές και 20 καθηγητές. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σ. 157.

<sup>139</sup> Για τον μουσουλμανικό μαχαλέ ως προνομιακό χώρο ανάπτυξης πολλαπλών κοινωνικών δεσμών, βλέπε Duben, *Istanbul households*.

<sup>140</sup> Για ένα παράδειγμα συγκρότησης μια μουσουλμανικής εμπορικής ελίτ με άξονα την φιλανθρωπία κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, βλέπε Ginio, "A Forgotten Balkan Elite".

<sup>141</sup> Αυτό φαίνεται να υποδηλώνει το προσωνύμιο «δεδέ» του εμπόρου Δεδέ Ρετζέπ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 38.

<sup>142</sup> Για την συμμετοχή μουσουλμάνων στο Club de Salonique, βλέπε Μόλχο, "Le Cercle de Salonique, 1873-1958".

σε μασονικές στοές όπως η Veritas και η L’Avenir de l’Orient<sup>143</sup>, καθώς και η ενδιάκριση σε χώρους αναψυχής όπως το Πάρκο του Μπεχτσινάρ, τα πολυάριθμα καφέ της πόλης και οι αίθουσες θεαμάτων και η συναναστροφή στους χώρους αυτούς με τους πιο πολυάριθμους, μη μουσουλμάνους συναδέλφους τους προωθούσε όχι μόνο τη διεθνοτική πολιτισμική όσμωση, αλλά και τη συνειδητοποίηση των διαφορών<sup>144</sup>. Επρόκειτο ωστόσο για μια διαδικασία προσωπικής συνειδητοποίησης και εξατομικευμένης διαχείρισης της διαφοράς που δεν συντελούσε στη συγκρότηση μιας ευρύτερης, κανονικοποιημένης, συλλογικής ταυτότητας μεταξύ των μουσουλμάνων εμπόρων της Θεσσαλονίκης.

Ουσιαστικά, η αποκρυστάλλωση μιας πιο διακριτής, πολιτικοποιημένης συλλογικής ταυτότητας θα συντελεστεί μόνο καθώς η μουσουλμανικότητα των εμπόρων της Θεσσαλονίκης θα μεταλλαχθεί σταδιακά σε μια έντονα ισλαμική οθωμανικότητα και μετά σε τουρκικότητα. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για μια εξαιρετικά αργόσυρτη διαδικασία, καθώς σε αντίθεση με τους αλλόθρησκους συμπολίτες τους οι Μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης ήταν η τελευταία εθνοθρησκευτική ομάδα που μετεξελίχθηκε σε εθνοτική. Μόλις μετά το 1904 ο εντεινόμενος ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία, οι μεταρρυθμίσεις που επέβαλε η Δύση και η συνακόλουθη περιστολή της οθωμανικής κυριαρχίας δημιούργησαν αισθήματα ταπείνωσης, αναπροσδιόρισαν τη σχέση των Μουσουλμάνων με τις δυτικές δυνάμεις και τις υπόλοιπες εθνοθρησκευτικές ομάδες και ώθησαν προς τη διαμόρφωση μιας τουρκικής και όχι πλέον οθωμανικής ή ισλαμικής ταυτότητας<sup>145</sup>. Η έκταση και η ένταση αυτής της διαδικασίας πρέπει να ήταν ιδιαίτερα έντονη μεταξύ των Μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι η πόλη είχε έναν από τους πιο ισχυρούς νεοτουρκικούς πυρήνες. Αλλά η συμμετοχή των μουσουλμάνων εμπόρων σε αυτόν, αν και άγνωστη, ήταν πιθανότατα πολύ μικρότερη από αυτή των αξιωματικών και των ελευθέρων επαγγελματιών, των βασικών ιστορικά φορέων των νέων ιδεών<sup>146</sup>. Άλλωστε, και στην περίπτωση αυτή, η ισχυρή παρουσία των Ντονμέ φανερώνει ότι στις απαρχές της η τουρκικότητα δεν συγκροτείτο ως αποκλειστική ταυτότητα<sup>147</sup>. Επομένως, παρόλο που στις παραμονές της Επανάστασης των Νεότουρκων η διαμόρφωση μιας διακριτής μουσουλμανικής-τουρκικής ταυτότητας και για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης είχε ήδη αρχίσει, η ευκρινής αποτύπωσή της και η αποκλειστική οικειοποίησή της από τους μουσουλμάνους εμπόρους θα χρειαστεί να περιμένει την εκδήλωση της Επανάστασης και τις ραγδαίες αλλαγές που αυτή θα επιφέρει.

### ***Οι Ντονμέ: Οικογένεια και επιχειρηματική καινοτομία***

Ο πληθυσμός των Ντονμέ είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί και οι εκτιμήσεις εμφανίζουν σοβαρές αποκλίσεις, κυμαινόμενες μεταξύ των 5.000 και των 18.000<sup>148</sup>.

<sup>143</sup> Όπου και διαπιστώνεται κάποια συμμετοχή μουσουλμάνων εμπόρων. Dumont, “La Franc-maçonnerie d’obédience française”, σσ. 72, 87-88.

<sup>144</sup> Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων».

<sup>145</sup> Έλλη Σκοπετέα, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 146.

<sup>146</sup> Η υπόθεση αυτή εδράζεται στη μικρή παρουσία μουσουλμάνων εμπόρων στις μασονικές στοές, κατεξοχήν τόπους νεοτουρκικών ζυμώσεων, που διαπιστώνει ο Dumont. Από τους 15 Μουσουλμάνους και Ντονμέ της Μασονικής Στοάς Veritas, μόλις δύο ήταν έμποροι. Dumont, “La Franc-maçonnerie d’obédience française”, σσ. 72, 87-88.

<sup>147</sup> Για την ευρεία συμμετοχή των Ντονμέ στο κίνημα των νεότουρκων, βλ. Baer, “The Double Bind of Race and Religion”, σ. 689.

<sup>148</sup> Τον μεγαλύτερο αριθμό αναφέρει ο Νεχαμά και τον αναπαράγει ο Georgeon. Αντίθετα, ανώνυμος θεσσαλονικέας, αρθρογράφος του *Μακεδονικού Ημερολογίου*, τους υπολογίζει σε 5.000. Αν κρίνουμε από την υπογραφή ως «X.» και τον έντονα αντι-εβραϊκό τόνο του άρθρου που χαρακτηρίζει και άλλα

Πάντως, οι περισσότερες πηγές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στις αρχές του εικοστού αιώνα πρέπει να αριθμούσαν γύρω στις 10.000-15.000, εκτίμηση που υιοθετούν άλλωστε και οι περισσότεροι ερευνητές<sup>149</sup>. Το πληθυσμιακό τους μέγεθος ήταν επομένως ισοδύναμο με αυτό των Μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης, αποτελώντας περίπου το 12% του πληθυσμού της πόλης. Και όπως και εκείνοι, οι Ντονμέ εμφάνιζαν μια εξίσου έντονη κοινωνική και επαγγελματική διαφοροποίηση. Μεγάλο μέρος τους αποτελούνταν από μικροεπαγγελματίες και χειροτέχνες καθώς και από χαμηλόβαθμους διοικητικούς υπαλλήλους, εργαζόμενους στο δήμο ή στο Κονάκι<sup>150</sup>. Ωστόσο, τον τόνο έδιναν κυρίως οι πολυάριθμοι επιχειρηματίες μαζί με τους ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους. Αυτοί ήταν που πρωταγωνιστούσαν στο εμπόριο της πόλης και στελέχωναν τις υψηλότερες βαθμίδες της οθωμανικής διοίκησης. Μέσα από την κοινωνική τους δράση καθόριζαν τις πραγματικότητες της ομάδας αυτής, ενώ λόγω της δεσπίζουσας παρουσίας τους διαμόρφωναν, σε βαθμό συχνά στρέβλωσης, και την εικόνα που σχημάτιζαν οι άλλοι για τους Ντονμέ<sup>151</sup>.

Αυτό το ανώτερο στρώμα εμπόρων δεν προσδιοριζόταν μόνο με βάση οικονομικά και επαγγελματικά κριτήρια. Σε μεγάλο βαθμό αντανακλούσε (και με τη σειρά του αναπαρήγαγε) τη δομική διαίρεση των Ντονμέ σε τρεις διακριτές ομάδες. Οι ομάδες αυτές συχνά έπαιρναν τη μορφή διευρυμένων οικογενειών και συνδέονταν επίσης με διαφορετικές όψεις της διαδικασίας εξισλαμισμού τους<sup>152</sup>. Επρόκειτο για τους Καπαντζί (ή «ιζμιρλί», ενδεχομένως προς τιμήν του τόπου καταγωγής του Σαμπετάι Τσβι), που έφεραν και το χαρακτηριστικό προσωνύμιο “Cavalleros”, δηλωτικό της υψηλής κοινωνικής τους θέσης· τους Καρακάς (ή «Γιακουμπί», από το όνομα του διαδόχου του Σεβή, Γιακόβ Κερίδο<sup>153</sup>)· και το χαμηλότερο κοινωνικά στρώμα των «Κουνιόσος»<sup>154</sup>. Στις αρχές του εικοστού αιώνα το ανώτερο στρώμα των

---

κείμενά του, πιθανότατα πρόκειται για τον Γεώργιο Χατζηκυριακού, πρώην καθηγητή στο Γυμνάσιο της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 128. Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 122. X. [Γεώργιος Χατζηκυριακού], «Νεοτουρκικά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 5 (1912), σ. 98.

<sup>149</sup> Τις 15.000 υιοθετεί ο Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 122. Ο Μέγας αναφέρει 11.000-13.000. Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, σ. 289. Αν λάβουμε υπόψη ότι η οθωμανική απογραφή του 1903 προσδιορίζει τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης σε 24.673 (σε σύνολο αστικού πληθυσμού σχεδόν 100.000) και τον συνδυάσουμε με τα προαναφερθέντα ποσοστά του Νεχαμά (που δίνουν ένα περίπου όμοιο ποσοστό για μουσουλμάνους και ντονμέ), τότε φτάνουμε στον αριθμό των περίπου 12.000, το μισό του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Για τα στοιχεία της οθωμανικής απογραφής του 1903, βλέπε *Journal de Salonique* 06.07.1908. Για τα ποσοστά του Νεχαμά, βλέπε Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 122. Το 1911-1912 ο έλληνας πρόξενος έδινε τον αριθμό των 12.480 ντονμέ. «Στατιστική πληθυσμού Θεσσαλονίκης γενομένη εκ του Ελληνικού Προξενείου, 1911-1912», IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Υποφάκελος 45.3.

<sup>150</sup> Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 128.

<sup>151</sup> Βλέπε X. [Γεώργιος Χατζηκυριακού], «Νεοτουρκικά», σ. 98 όπου και η ανάμειξη «ταξικών» και «εθνοτικών» στερεοτύπων: «...καί ήμεις οί Θεσσαλονικεῖς ἐγνωρίζομεν μὲν αὐτούς [τούς ντονμέ] πρὸ τοῦ Συντάγματος διακρινομένους ἐπὶ ἐμπορικῇ ἰδιοφυΐᾳ, δικαιολογούσῃ τὴν ἐξ Ἰουδαίων καταγωγὴν τῶν».

<sup>152</sup> Ο Νεχαμά τις ονομάζει «αιρέσεις», η Dilek Akyalcin τις ονομάζει «σέκτες», η Αναστασιάδου τις ορίζει ως «κλάδους», ενώ ο σύγχρονος Χατζηκυριακού αναφέρεται σε «δύο ή τρία σχίσματα». Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 128. Dilek Akyalcin Kaya, “Sabbatians in Salonica in the Late Nineteenth Century” (ανακοίνωση στην International Summer Academy “Living Together: Plurality and cosmopolitanism in the Ottoman Empire and beyond”, Ισταμπούλ, 2008), σ. 2. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l’âge des Réformes*, σ. 73. X. [Γεώργιος Χατζηκυριακού], «Νεοτουρκικά», σ. 98.

<sup>153</sup> Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 137.

<sup>154</sup> Όπως αναφέρει ο Νεχαμά και παραθέτει η Αναστασιάδου. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l’âge des Réformes*, σ. 73.

ντονμέ εμπόρων συγκροτείτο σε αξιοπρόσεκτο βαθμό από μέλη των δύο αυτών επιφανών οικογενειών, κυρίως των Καπαντζί αλλά και των Καρακάς. Φαίνεται επομένως ότι τα νέα κριτήρια κοινωνικής διαφοροποίησης οικοδομήθηκαν πάνω σε παλαιότερα και ενίσχυσαν εν τέλει παρά αμφισβήτησαν τις υφιστάμενες εσωτερικές κοινωνικές ιεραρχήσεις και τις παραδοσιακές δομές εξουσίας.

Η οικονομική ισχύς των οικογενειών αυτών φαίνεται ότι εμφάνιζε αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα και μεγάλη προσαρμοστικότητα στο χρόνο. Ήδη στα 1839 ο βρετανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη επισήμαινε ότι και οι δέκα «τουρκικοί» εμπορικοί οίκοι ανήκαν σε Ντονμέ<sup>155</sup>. Αν και τα ονόματά τους δεν δηλώνονταν, δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να μην υποθέσουμε ότι ορισμένοι τουλάχιστον από τους δέκα αυτούς οίκους διευθύνονταν από μέλη των Καπαντζί και των Καρακάς. Άλλωστε, αν οι παραδοσιακά ισχυρές αυτές οικογένειες κυριαρχούσαν ακόμη στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, τότε είναι πιθανό ότι θα κυριαρχούσαν και στις αρχές του. Επομένως, μολονότι απουσιάζουν οποιεσδήποτε συστηματικές μελέτες πάνω στις επιπτώσεις που είχε η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της πόλης στη σύνθεση του ανώτερου στρώματος των ντονμέ εμπόρων, φαίνεται ότι τουλάχιστον για τις οικογένειες αυτές ο συνδυασμός οικονομικού και συμβολικού κεφαλαίου συνέβαλε στη διατήρηση και διεύρυνση της ισχύς τους και διευκόλυνε την εκμετάλλευση των νέων ευκαιριών πλουτισμού που εμφανίστηκαν στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Από την άποψη αυτή, η διάρκεια που διαπιστώνει κανείς όσον αφορά το ανώτερο εμπορικό στρώμα των Ντονμέ έρχεται σε αντίθεση με τις συνεχείς αλλαγές που χαρακτηρίζουν το αντίστοιχο ελληνορθόδοξο, αλλά και τη σύγκρουση με την παραδοσιακή αρχηγεία στην οποία εξωθήθηκε το ανώτερο στρώμα των εβραίων εμπόρων προκειμένου να επιβληθεί στην κοινότητα. Οι διαφορετικές αυτές ιστορικές διαδρομές των ανώτερων εμπορικών στρωμάτων της Θεσσαλονίκης κατά το δέκατο ένατο αιώνα υποδεικνύουν εν τέλει τις ποικίλες μορφές που προσέλαβε η οργάνωση και κοινωνική έκφραση των νέων οικονομικών σχέσεων μέσα στην ίδια πόλη<sup>156</sup>.

Στο γύρισμα του αιώνα η παρουσία των ισχυρών ντονμέ εμπόρων ήταν σημαντική και εκτεινόταν σε όλους τους κύριους τομείς της οικονομίας της πόλης μεταξύ των οποίων στο υφασματοεμπόριο<sup>157</sup>, στο καπνεμπόριο (όπου κατείχαν δύο από τις πέντε μεγάλες οθωμανικές επιχειρήσεις)<sup>158</sup>, και στην εισαγωγή<sup>159</sup> και πώληση μιας

---

<sup>155</sup> Η παρουσία τους είναι εντυπωσιακή αν συγκριθεί με τους δέκα εβραϊκούς, τους οκτώ των ελλήνων οθωμανών υπηκόων και τους τρεις των ελλήνων υπηκόων. Παρατίθεται στο Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840», σ. 152.

<sup>156</sup> Για την ελληνορθόδοξη εμπορική αρχηγεία ως ένα νέο κοινωνικό στρώμα, βλέπε το προηγούμενο υποκεφάλαιο. Για την ανάδυση μιας νέας εβραϊκής εμπορικής και κοινοτικής αρχηγείας μέσα από τη σύγκρουση με το ραββινικό κατεστημένο, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 81-85. Επίσης το επόμενο υποκεφάλαιο.

<sup>157</sup> Όπου δραστηριοποιούνταν οι αδελφοί Μεχμέτ, Γιουσούφ και Αχμέτ Καπαντζί. Marc Baer, "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", *Journal of World History* 18/2 (2007), σσ. 150-151. Ας αναφερθεί εδώ ότι σημαντικό μέρος των πραγματολογικών στοιχείων που αφορούν στους Ντονμέ αντλείται από τις εργασίες του Marc Baer. Ωστόσο, η παρούσα διαπραγμάτευση ακολουθεί μια διαφορετική ανάλυση και νοηματοδότησή τους.

<sup>158</sup> Τα στοιχεία παρατίθενται στο Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 67. Η καπνεμπορική εταιρεία του Χασάν Ακίφ υπαγόταν στην δεύτερη κατηγορία των επιχειρήσεων του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Θεωρείτο δε μια από τις τέσσερις μεγαλύτερες της πόλης. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 40. Baer, "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme", σ. 151.

<sup>159</sup> Η εταιρεία Κιμπάρ Αλή Αδελφοί και Υιοί αναφέρεται ως μία από τις πιο ονομαστές εταιρείες εισαγωγών. Ανήκε στον ντονμέ Μεχμέτ Ριζά. Horton προς S.L. Allen & Co. (Φιλαδέλφεια) (18.07.1910). MMA4/b/20. Baer, "Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica", σ. 13.

ευρείας γκάμας έτοιμων δυτικών προϊόντων<sup>160</sup>. Συνολικά, οκτώ από τους 54 μεγάλους εμπορικούς οίκους της πόλης ανήκαν σε Ντονμέ<sup>161</sup>. Στην αγορά του χρήματος, όντας οι ίδιοι κάτοχοι κεφαλαίων, εκμεταλλεύτηκαν τη μακροχρόνια τοπική έλλειψη ρευστού και δραστηριοποιήθηκαν κυρίως μέσα από τη λειτουργία πολλών τραπεζιτικών γραφείων ειδικευόμενων στο δανεισμό<sup>162</sup>. Η επιχειρηματική τους δραστηριότητα δεν περιοριζόταν όμως μόνο στα καθιερωμένα πεδία του εμπορίου και της πίστωσης· επεκτεινόταν και στη μεταποίηση. Στα 1908-1909, πέντε από τις 43 βιομηχανικές επιχειρήσεις ανήκαν σε Ντονμέ, μεταξύ των οποίων και η φιλόδοξη Ανώνυμος Οθωμανική Εταιρεία Υφασμάτων και Φεσιών<sup>163</sup>.

Εμπόριο, μεταποίηση, χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και επενδύσεις σε ακίνητα συχνά συνδυάζονταν. Όπως συνέβη και με εμπόρους των υπόλοιπων εθνοθησκευτικών ομάδων, η πολυσθένεια χαρακτήριζε τις επιχειρηματικές στρατηγικές των ισχυρών ντονμέ εμπόρων. Συνέβαλε τόσο στη διασφάλιση των κεφαλαίων τους, μέσω της διασποράς του επιχειρηματικού ρίσκου, όσο και στην ενίσχυση της θέσης τους στην οικονομία της πόλης, καθώς οι δραστηριότητες που ανέπτυσαν ήταν συνήθως συμπληρωματικές. Ο έμπορος υφασμάτων Μεχμέτ Καπαντζί επέλεξε να επεκτείνει τις δραστηριότητές του στον συγγενή τομέα της υφαντουργίας. Παράλληλα, αξιοποίησε τη χρηματική του ρευστότητα διατηρώντας ένα από τα μεγαλύτερα τραπεζιτικά γραφεία, ενώ ενίσχυσε τις δικές του δανειοληπτικές και πιστοληπτικές ικανότητες μέσα από συστηματικές επενδύσεις και πιθανόν τοκογλυφία στην ταχέως αναπτυσσόμενη αγορά ακινήτων της πόλης<sup>164</sup>. Ταυτόχρονα, η ιδιαίτερα στενή σχέση που οι ντονμέ επιχειρηματίες σφυρηλάτησαν με την κρατική εξουσία αποτελούσε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους ετερόδοξους ανταγωνιστές τους, περισσότερο τους Ελληνορθόδοξους και λιγότερο τους Εβραίους. Οι Ντονμέ δεν αποτελούσαν μόνο παραδοσιακούς εκμισθωτές φόρων, αλλά και αποδέκτες κρατικών παραγγελιών, σημαντική πηγή πλουτισμού στο διαρκώς επεκτεινόμενο οθωμανικό κράτος<sup>165</sup>. Ανάλογα, η εξασφάλιση ποικίλων προνομίων διευκόλυνε την επιχειρηματική τους επέκταση<sup>166</sup>. Τέλος, η προνομιακή αυτή σχέση με το κράτος αποτελούσε σύμβολο αξιοπιστίας και ισχύος που οι ντονμέ έμποροι φρόντιζαν να εξασφαλίζουν και να εξαργυρώνουν αναλόγως<sup>167</sup>.

---

<sup>160</sup> Ο εμπορικός οίκος Μεχμέτ Καρακάς & Υιοί δραστηριοποιείτο στο εμπόριο μιας πληθώρας ειδών από γαλότσες μέχρι κλινოსκεπάσματα και είδη μυροποιίας. Αυτός του Οσμάν Τελτζή εμπορευόταν από είδη κυνηγιού μέχρι μεταξωτά υφάσματα. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σσ. 36, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 148.

<sup>161</sup> Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 73.

<sup>162</sup> Aktsoğlu, *Salonika in the late Ottoman era (late 19th and early 20th century)*, σσ. 54-55.

<sup>163</sup> Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 73. Κολώνας, *Απαρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη*, σ. 34.

<sup>164</sup> Τα στοιχεία για την πολυσχιδή επιχειρηματική δραστηριότητα του Μεχμέτ Καπαντζί αντλούνται από: Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 144, Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 48. ΙΑΜ, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, Φάκελος 21. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 144. *Νεώτερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1986), σ. 224. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης* (Θεσσαλονίκη, 1987), σ. 67-68. Baer, "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme", σ. 150.

<sup>165</sup> Gounaris, "Salonica", σ. 512.

<sup>166</sup> Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σ. 51.

<sup>167</sup> Στις 14 Μαρτίου 1895 ο έμπορος της Θεσσαλονίκης Μεχμέτ Καπαντζί Εφένδη ζήτησε συστατική επιστολή λόγω των υπηρεσιών που πρόσφερε μαζί με τον Χαϊμ Σαΐας. Basbakanlik Devlet Arşivleri (Οθωμανικά Κρατικά Αρχεία), Tarih: 17/N /1312 (Hicrî) Dosya No:353 Gömlek No:45 Fon Kodu: DH.MKT.

Ωστόσο, η ισχύς του ανώτερου αυτού εμπορικού στρώματος δεν εδραζόταν μόνο σε παραδεδεγμένες επιχειρηματικές στρατηγικές, όπως η πολυσθένεια, ή στην εκμετάλλευση εξω-οικονομικών πλεονεκτημάτων, όπως η πρόσδεση στο κράτος. Αντίθετα, το στρώμα αυτό διακρινόταν εξίσου από την υιοθέτηση καινοτόμων επιχειρηματικών πρακτικών. Ντονμέ επιχειρηματίες εκμεταλλεύτηκαν τα πλεονεκτήματα που πρόσφερε για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων κεφαλαίων και τον περιορισμό του ρίσκου η μορφή της ανώνυμης εταιρείας<sup>168</sup> και κυρίως εκείνη της εταιρείας περιορισμένης ευθύνης<sup>169</sup>. Ταυτόχρονα, εφάρμοσαν από πολύ νωρίς σύγχρονες στρατηγικές διάθεσης και προώθησης των προϊόντων. Οι αδελφοί Ιπεκτσί όχι μόνο υπήρξαν από τους πρώτους που εισήγαγαν το θεσμό του πολυκαταστήματος στη Θεσσαλονίκη (ιδρύοντας το πολυκατάστημα Bon Marché ήδη το 1872<sup>170</sup>), αλλά και προώθησαν το θεσμό των ετήσιων εκπτώσεων λίγο μετά τις γιορτές του νέου έτους, μια επιχειρηματική πρακτική που εισήγαγε νέα καταναλωτικά ήθη στην αγορά της Θεσσαλονίκης<sup>171</sup>. Η πορεία του πολυκαταστήματος υπήρξε τόσο πετυχημένη, ώστε αυτό επεκτάθηκε με τη σύσταση υποκαταστήματος και στην Κωνσταντινούπολη<sup>172</sup>.

Όπως μαρτυρεί και η ονομασία πολλών από τις πλέον επιτυχημένες εμπορικές επιχειρήσεις, η εμπορική δραστηριότητα των Ντονμέ οργανωνόταν κυρίως γύρω από την οικογένεια. Από την άποψη αυτή, υιοθετούσαν το μοντέλο της οικογενειακής επιχείρησης το οποίο συναντάται και στις άλλες εθνοθησκευτικές ομάδες της πόλης. Ωστόσο, στην περίπτωσή τους, η οικογενειακή μορφή που λάμβανε η εσωτερική ιεράρχηση της κοινωνικής ομάδας των Ντονμέ και η αυστηρή τήρηση πρακτικών ενδογαμίας στο εσωτερικό της κάθε οικογένειας ενίσχυαν ακόμη περισσότερο την οικογενειακή διάσταση της επιχείρησης. Οι στρατηγικές αυτές συντελούσαν στη διατήρηση των κεφαλαίων εντός της οικογένειας, στην επανεπένδυσή τους στην επιχείρηση και στην επέκταση της τελευταίας μέσα από τη συγκρότηση ευρύτατων και ιδιαίτερα συνεκτικών οικογενειακών δικτύων. Τα οικογενειακά δίκτυα των Ντονμέ εκτείνονταν στα μείζονα αστικά κέντρα τόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και της δυτικής Ευρώπης και τους επέτρεπαν να λειτουργούν σαν εμπορική διασπορά, παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν μια πληθυσμιακή ομάδα που

<sup>168</sup> Βλέπε το παράδειγμα της Ανώνυμης Οθωμανικής Εταιρείας Υφασμάτων και Φεσιών που συστήθηκε στα 1909. Κολώνας, *Απαρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη*, σ. 34.

<sup>169</sup> Kaya, "Sabbatians in Salonica", σ. 4.

<sup>170</sup> Βλέπε διαφήμιση του πολυκαταστήματος στο Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 266. Το κατάστημα ιδρύθηκε τρία μόλις χρόνια μετά τη διάνοιξη της οδού Σαμπρή Πασά (σημερινή οδός Βενιζέλου), που μεταβλήθηκε γρήγορα στον κεντρικό εμπορικό δρόμο της πόλης –καθρέφτη των νέων δυτικότροπων καταναλωτικών ηθών. Αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για τις χρονολογίες σύστασης όλων των υπόλοιπων πολυκαταστημάτων, είναι χαρακτηριστικό της καινοτομίας των Ιπεκτσί ότι υποκατάστημα του γνωστού πολυκαταστήματος Orosdi-Back ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη μόλις τη δεκαετία του 1880. Uri Kupferschmidt, *European department stores and Middle Eastern consumers: the Orosdi-Back saga* (Ισταμπούλ, 2007), σ. 26.

<sup>171</sup> *Journal de Salonique* 14.02.1907 και 27.01.1908, όπου και σημειώνεται χαρακτηριστικά: "La liquidation au Bon Marché a commencé hier. On nous assure que le succès a dépassé les espérances les plus optimistes. La foule d'acheteurs était très compacte et le personnel, doublé pour la circonstance, avait toutes les peines du mode pour satisfaire le flot humain qui se présentait devant chaque rayon".

<sup>172</sup> Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 266. Οι Ιπεκτσί δεν ήταν οι μόνοι ντονμέ έμποροι που δραστηριοποιήθηκαν και στην Κωνσταντινούπολη. Οι Αδελφοί Ντιλμπέρ Ζαδέ διατηρούσαν καταστήματα διάθεσης καλτσών και πλεκτών ειδών και στις δύο πόλεις. Ανάλογα και οι Υιοί Μεχμέτ Καρακάς, με κεντρικό όμως κατάστημα νεωτερισμών στην Κωνσταντινούπολη και υποκατάστημα στη Θεσσαλονίκη. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 38, 276. Tanatar-Baruh, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market*, σ. 254.

απαντούσε μόνο στη Θεσσαλονίκη<sup>173</sup>. Η πρακτική αυτή ασφαλώς συνέβαλε στην επιτυχία των ντονμέ εμπόρων στο εμπόριο μακεδονικών προϊόντων με διεθνή ζήτηση, όπως ήταν ο καπνός<sup>174</sup>. Ωστόσο, ο ισχυρισμός του Marc Baer ότι οι Ντονμέ επέλεγαν να κατέχουν οι ίδιοι τις επιχειρήσεις τους και για το λόγο αυτό απέφευγαν τους συνεταιίρους προτιμώντας τους συγγενείς τους δεν ισχύει καθ' ολοκληρία – τουλάχιστον όσον αφορά στη μεταποίηση<sup>175</sup>. Η σύσταση της μεγάλης επιχείρησης «Καπαντζί-Καζάζη & Σία» το 1905 αποτελεί από την άποψη αυτή ένα σπάνιο αλλά εμβληματικό παράδειγμα<sup>176</sup>. Υποδεικνύει ότι ακόμη και για την πλουσιότερη οικογένεια Ντονμέ<sup>177</sup>, το οικογενειακό μοντέλο οργάνωσης της επιχείρησης δεν επαρκούσε για να στηρίξει μεγάλες και τεχνολογικά απαιτητικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Συνειδητοποιώντας έγκαιρα τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης, ο Μεχμέτ Καπαντζί στράφηκε προς τις συμπράξεις, και μάλιστα με επιχειρηματίες εκτός της ομάδας των Ντονμέ, προκειμένου να εξασφαλίσει πρόσβαση στα αναγκαία μεγάλα κεφάλαια και κυρίως στην απαραίτητη τεχνογνωσία. Για τους λόγους αυτούς φαίνεται ότι συνεργάστηκε αφενός με τον εβραίο Γ. Γιαχιέλ και αφετέρου με τον πρόσφατα αφιχθέντα στη Θεσσαλονίκη, μοναστηριώτη Νικόλαο Καζάζη – ειδικευμένο στην υφαντουργία<sup>178</sup>. Η μετατροπή της επιχείρησης σε ανώνυμη εταιρεία στα 1909 με τη συμμετοχή τεσσάρων Ντονμέ και τριών Εβραίων πιστοποιεί ότι η στρατηγική αυτή αποτελούσε συνειδητή και όχι ευκαιριακή επιλογή<sup>179</sup>.

### ***Πέρα από την «απομόνωση» και τον «κοσμοπολιτισμό»: κοινωνικές πρακτικές και συμβολικές αξίες μιας ντονμέ επιχειρηματικής συλλογικότητας***

Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σειρά μελετών περιέγραφε τους Ντονμέ σαν μια κλειστή και μυστική ομάδα σε πλήρη απομόνωση από τις υπόλοιπες εθνοθησκευτικές κοινότητες. Η βαθύτατα ιδεολογική αυτή προσέγγιση, με σαφείς πολιτικές στοχεύσεις, διέκρινε κυρίως την ευρύτερη τουρκική δευτερογενή βιβλιογραφία, αλλά έφτασε να επηρεάζει ειδικότερα και την ιστοριογραφία για τους Ντονμέ της Θεσσαλονίκης κατά το μακρύ δέκατο ένατο αιώνα. Η έντονη εσωστρέφεια θεωρήθηκε το βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους και η κύρια

<sup>173</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σσ. 4-5.

<sup>174</sup> Ο μεγάλος καπνεμπορικός οίκος Χασάν Ακίφ διατηρούσε γραφεία σε Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία και Αγγλία και εξήγαγε καπνό μέχρι τις Ηνωμένες Πολιτείες. Baer, “Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme”, σ. 151.

<sup>175</sup> Στο ίδιο, σ. 151.

<sup>176</sup> Η επιχείρηση περιλάμβανε υφαντουργείο μάλλινων υφασμάτων, βαφείο και φεσοποιείο. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 143.

<sup>177</sup> Η περιουσία του Μεχμέτ Καπαντζί ανερχόταν σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Τράπεζας της Ανατολής στις 60.000 τουρκικές λίρες καθιστώντας τον έναν από τους πιο πλούσιους θεσσαλονικείς. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. ΙΑΜ, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, Φάκελος 21.

<sup>178</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 142-143. Η ερμηνεία της Akyalcin Kaya ότι η συνεργασία του Καπαντζί με τον Γιαχιέλ ενδυνάμωσε την θέση του πρώτου στην αναδύομενη, αλλά κυριαρχούμενη από Εβραίους, αστική τάξη της Θεσσαλονίκης ισχύει, αλλά δεν αποτελούσε τον κύριο στόχο της σύμπραξης. Ως πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου ο Καπαντζί αποτελούσε ήδη ένα από τα πλέον σημαίνοντα μέλη του ανώτερου στρώματος των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Kaya, “Sabbatians in Salonica”, σ. 4.

<sup>179</sup> Στη νέα εταιρεία συμμετείχαν με κεφάλαια 20.000 λιρών Τουρκίας οι Αχμέτ και Γιουσούφ Καπαντζί, Σαμί Τελτζή, Οσμάν Ντερβίς, Μπ. Μπενσουσαν, Γ. Γιαχέλ και Σαούλ Αμάρ. Κολώνας, *Απαρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη*, σ. 34.

διαχρονική αρχή της οργάνωσης των κοινωνικών τους σχέσεων ήδη από τη σύστασή τους κατά τον ύστερο δέκατο έβδομο αιώνα<sup>180</sup>.

Πρόσφατα ωστόσο, ο Marc Baer προσέγγισε τους Ντονμέ ως την κατεξοχήν κοσμοπολίτικη εθνοθησκευτική ομάδα στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη. Ο Baer ορίζει τον κοσμοπολιτισμό ως τον «ενσυνείδητο συνδυασμό διαφορετικών στοιχείων, τοπικών και διεθνών, και την ανάπλασή τους κατά τρόπο ώστε να αποκτούν νόημα τόσο στο τοπικό όσο και στο διεθνές πλαίσιο»<sup>181</sup>. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι Ντονμέ υιοθέτησαν σειρά δυτικών στοιχείων και συγκρότησαν εκτεταμένα διεθνή εμπορικά δίκτυα, αλλά παράλληλα διατήρησαν αναλλοίωτες τις ιδιαίτερες ηθικές και θρησκευτικές αξίες που τους διέκριναν ως ομάδα. Αυτή η διπλή στρατηγική μας επιτρέπει, κατά τον Baer, να τους θεωρήσουμε «κοσμοπολίτες».

Η προσέγγιση του Baer εκλογικεύει το σχήμα της απομόνωσης και αναδιατυπώνει με σύγχρονους όρους μια σειρά από χαρακτηριστικά των Ντονμέ που είχαν ήδη επισημάνει ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές τους<sup>182</sup>. Ταυτόχρονα όμως αγνοεί ότι η εσωστρέφεια δεν χαρακτηρίζει πλήρως αρκετές πρακτικές τους –από τις επιχειρηματικές στρατηγικές μέχρι την ανατροφή των παιδιών<sup>183</sup>. Επιπλέον, ο ιδιαίτερος «κοσμοπολιτισμός» που διακρίνει ο Baer, αφενός δεν χαρακτηρίζει όλους τους Ντονμέ στον ίδιο βαθμό<sup>184</sup>, αφετέρου απαντάται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε όλες τις εθνοθησκευτικές ομάδες της πόλης, κυρίως δε στους Εβραίους. Ο Baer εξετάζει τους Ντονμέ της Θεσσαλονίκης εκτός του πλαισίου της δυτικοτρόπης, πολυεθνικής κοινωνίας στην οποία αυτοί εντάσσονταν οργανικά. Κατά συνέπεια, η απουσία μιας συγκριτικής και συσχετικής οπτικής δεν του επιτρέπει να διερωτηθεί τι ακριβώς καθιστούσε ιδιαίτερες τις ηθικές τους αξίες σε σχέση με εκείνες των αστικών στρωμάτων άλλων εθνοτικών ομάδων. Ο Baer δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται ότι η υιοθέτηση δυτικών, νεωτερικών στοιχείων και η παράλληλη εμμονή στην «παράδοση» συνιστούν αλληλοσυνδεόμενες και ευρύτατα παρατηρούμενες ιστορικές διαδικασίες που δεν χαρακτηρίζουν μόνο τον ιδιότυπο «κοσμοπολιτισμό» των Ντονμέ. Η έμφαση στις αξίες της εθνοθησκευτικής ομάδας και η πρόνοια για τη συστηματοποίησή τους, την αποκάθαρσή τους από «ξένα» στοιχεία και την αναπαραγωγή τους αποτέλεσε ένα ακόμη παρακολούθημα της εισόδου των εθνοτήτων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη νεωτερικότητα<sup>185</sup>. Για το

<sup>180</sup> Kaya, “Sabbatians in Salonica”, σσ. 1-2. Για ένα παράδειγμα εφαρμογής του σχήματος της απομόνωσης, βλέπε Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων».

<sup>181</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 6.

<sup>182</sup> Ο Νεχαμά επισήμαινε τόσο την εσωστρέφεια των Ντονμέ όσο και το γεγονός ότι αποτελούσαν «το πλέον χειραφετημένο πνεύμα...άνθρωποι χωρίς προκαταλήψεις». Παρατίθεται στο Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 130.

<sup>183</sup> Ντονμέ αστικές οικογένειες προσλάμβαναν συχνά τροφούς που προέρχονταν όχι μόνο από την ευρύτερη μουσουλμανική ομάδα (Καυκάσιες, Αλβανίδες και Τουρκάλες), αλλά και από άλλες εθνοθησκευτικές κοινότητες, όπως την ελληνορθόδοξη. Η σχέση που αναπτύσσονταν ανάμεσα στις τροφούς και στην οικογένεια ήταν ιδιαίτερα στενή με τα παιδιά να συνδέονται ως «ομογάλακτα» για όλη την υπόλοιπη ζωή τους. Ahmed Emin Yalman, *Turkey in my time* (Νόρμαν, 1956), σ. 10.

<sup>184</sup> Αν και ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη, ο θείος του Ahmed Emin Yalman ήταν ένας συνεπέστατος μουσουλμάνος, «εξαιρετικά συντηρητικός» και ταυτόχρονα έντονα καχύποπτος απέναντι στις δυτικές αισθητικές και τεχνολογικές καινοτομίες –από τη χρήση της γραβάτας και τα μουσικά και θεατρικά θεάματα μέχρι τη φωτογραφία. Αντίθετα, ο μικρότερος αδελφός του και πατέρας του Yalman ήταν ενθουσιώδης θιασώτης κάθε δυτικής καινοτομίας και πλημμελέστατος στην άσκηση των θρησκευτικών του καθηκόντων «προσευχόμενος μια ή δύο φορές τον χρόνο στις μεγάλες γιορτές και αυτό για λόγους κοινωνικού καθήκοντος». Στο ίδιο, σσ. 11-13.

<sup>185</sup> Για μια ανάλυση του τρόπου που «εκδυτικισμός» και «αντιδυτικισμός» παράχθηκαν ταυτόχρονα και αλληλονοηματοδοτήθηκαν στο εσωτερικό των ελληνορθόδοξων μεσοαστικών της Κωνσταντινούπολης, βλέπε Haris Exertzoglou, “Metaphors of change: tradition and the East/West



λόγο αυτό άλλωστε η εκπαίδευση αναδείχθηκε στο πιο κρίσιμο ίσως πεδίο της ιστορικής αυτής διαδικασίας.

Παρά τις έγκυρες πραγματολογικές τους επισημάνσεις, τα ερμηνευτικά σχήματα της «απομόνωσης» και του «κοσμοπολιτισμού» δεν αρκούν επομένως για την κατανόηση των στοιχείων που συνέχουν συμβολικά το ανώτερο στρώμα των ντονμέ εμπόρων. Στις αρχές του εικοστού αιώνα τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται σε τρεις κυρίως τομείς της κοινωνικής τους δράσης. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις πρακτικές που διακρίνουν τους Ντονμέ από τους υπόλοιπους Μουσουλμάνους, ο δεύτερος την εκπαίδευση και ο τρίτος τη σχέση τους με τους τοπικούς κρατικούς θεσμούς.

Η συνοχή του ανώτερου στρώματος των ντονμέ εμπόρων στηριζόταν καταρχήν σε μια σειρά από παραδεδωμένες πρακτικές πάνω στις οποίες θεμελιωνόταν άλλωστε και η ευρύτερη συγκρότησή τους ως κοινωνικής ομάδας. Οι πρακτικές αυτές διαχώριζαν τους Ντονμέ από τους Μουσουλμάνους παρά τη δημόσια ομολογία σε μια κοινή ισλαμική πίστη. Εκτείνονταν δε πέρα από το πεδίο της ιδιωτικής λατρείας και επηρέαζαν το σύνολο της κοινωνικής τους οργάνωσης. Η ιδιαίτερη θρησκευτικότητά τους, στο σημείο συνάντησης του ιουδαϊκού και του ισλαμικού μυστικισμού<sup>186</sup>, εκδηλώνονταν μόνο ιδιωτικά, αλλά ταυτόχρονα επέβαλε την αυστηρή τήρηση της ενδογαμίας, την ταφή των νεκρών σε χωριστό νεκροταφείο και την αποφυγή των σχέσεων με τους Εβραίους<sup>187</sup>. Επιπρόσθετα, οι Ντονμέ κατοικούσαν σε χωριστές συνοικίες, στα όρια μεταξύ των μουσουλμανικών και των εβραϊκών γειτονιών<sup>188</sup>, ενώ φαίνεται ότι Μουσουλμάνοι και Εβραίοι τους αντιμετώπιζαν με δυσπιστία ή και εχθρότητα ως ατελείς Μουσουλμάνους οι μεν και ως αποστάτες οι δε<sup>189</sup>. Οι πρακτικές αυτές κατέστησαν τους Ντονμέ μια ουσιαστικά διακριτή κοινότητα και συνέβαλαν στη συνοχή του ανώτερου εμπορικού τους στρώματος. Από την άποψη αυτή καθοριστική υπήρξε κυρίως η τήρηση της ενδογαμίας καθώς ρύθμιζε την είσοδο στο στρώμα αυτό και επέτρεπε τον έλεγχο της σύνθεσής του και τον περιορισμό του σε ένα μικρό αριθμό εκτεταμένων οικογενειών, όπως οι Καπαντζί και οι Καρακάς. Ωστόσο, όσο και αν διατηρούσε ευκρινή τα όριά του, η ενδογαμία δεν απέτρεπε τις ρήξεις εντός του στρώματος αυτού. Αντιθέτως, μπορούσε ακόμη να τις ενισχύσει καθώς δεν ενθάρρυνε τη σφυρηλάτηση δια-οικογενειακών συγγενικών δεσμών. Στις αρχές του εικοστού αιώνα ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των Καπαντζί και των Καρακάς για την εξασφάλιση άδειας σύστασης εργοστασίου κατασκευής φεσιών ενδεχομένως να οφειλόταν και σε αυτή την έλλειψη αλληλεγγύης<sup>190</sup>.

Το δεύτερο πεδίο παραγωγής συνεκτικών δεσμών μεταξύ των ανώτερων ντονμέ εμπόρων ήταν η εκπαίδευση. Όπως και στην περίπτωση των Μουσουλμάνων, η απουσία συλλογικής οργάνωσης μεταξύ των Ντονμέ ήταν εμφανής. Σε αντίθεση όμως με εκείνους, η σύσταση των δύο σύγχρονων ιδιωτικών σχολών «Τερρεκί» και

---

discourse in the late Ottoman Empire”, στο Caglar Keyder & Anna Frangoudaki (επιμ.), *Ways to modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe, 1850-1950* (Λονδίνο, 2007), σσ. 43-59.

<sup>186</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 6.

<sup>187</sup> Baer, Marc, “The Double Bind of Race and Religion”, σ. 682. Είναι ωστόσο πιθανό, όπως φάνηκε και από τα παραπάνω παραδείγματα επιχειρηματικών συνεργασιών, ότι η τήρηση της εντολής του Σαμπετάι Τσβι για αποφυγή σχέσεων με τους Εβραίους δεν τηρείτο πλέον απόλυτα στο γύρισμα του αιώνα.

<sup>188</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 6.

<sup>189</sup> Georgeon, «Η ‘Σελανίκ’ των μουσουλμάνων», σ. 127.

<sup>190</sup> Kaya, “Sabbatians in Salonica”.

«Φειζιέ» υπήρξε καθοριστική. Οι δύο σχολές αποτέλεσαν τον πυρήνα γύρω από τον οποίο οι ντονμέ έμποροι συγκρότησαν τη διακριτή αστικότητα τους.

Έμποροι από τις μεγάλες ντονμέ οικογένειες συμμετείχαν ενεργά στις επιτροπές σύστασης και λειτουργίας των δύο σχολείων. Το 1879, η επιτροπή ίδρυσης του σχολείου «Τερρεκί» (Πρόοδος, Ανανέωση) αποτελούνταν από δεκαέξι μέλη της ευρύτερης οικογένειας Καπαντζί μεταξύ των οποίων περιώνυμοι έμποροι. Κατά τις επόμενες δεκαετίες επιχειρηματίες όπως ο Αχμέτ Καπαντζί και ο καπνέμπορος Χασάν Ακίφ στελέχωσαν το διοικητικό συμβούλιο της σχολής<sup>191</sup>. Αντίστοιχα, μέλη της οικογένειας των Καρακάς ίδρυσαν τη σχολή «Φειζιέ» (Αριστεία) το 1883 και έμποροι με κύρος όπως ο Ισμαΐλ Ιπεκτσή, ο Μουσταφά Σεζάρ και ο Μεχμέτ Καρακάς συμμετείχαν στο πρώτο διοικητικό της συμβούλιο<sup>192</sup>. Ταυτόχρονα, τα δύο σχολεία όχι μόνο αποτέλεσαν το κυριότερο πεδίο έκφρασης της αγαθοεργούς δράσης των ντονμέ εμπόρων της Θεσσαλονίκης<sup>193</sup>, αλλά και τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο μεγάλων οικογενειών. Το 1907, ο Μεχμέτ Καπαντζί πρόσφερε στη διευθυνόμενη από μέλη της οικογένειας Καρακάς σχολή Φειζιέ το ποσό των 3.000 τουρκικών λιρών για την κάλυψη των εξόδων φοίτησης 80 απόρων μαθητών, 40 αγοριών και 40 κοριτσιών<sup>194</sup>. Η κοινωνική δράση που αναπτύχθηκε γύρω από τις σχολές δεν περιοριζόταν στη φιλανθρωπία. Τόσο η Τερρεκί όσο και η Φειζιέ αποτέλεσαν τους κατεξοχήν χώρους εκδίπλωσης μιας πολυσχιδούς αστικής κοινωνικότητας που αφορούσε και στα δύο φύλα. Το 1907 μόνο, τα δύο σχολεία συντηρούσαν ένα πυκνό πλέγμα αστικών δραστηριοτήτων που περιλάμβανε τη λειτουργία συλλόγου αποφοίτων της σχολής θηλέων της Τερρεκί, τη διοργάνωση εκδρομής στην παραλία Λιτοχώρου από το διοικητικό συμβούλιο της Φειζιέ και βέβαια τις δημόσιες τελετές των ετήσιων εξετάσεων, της απονομής βραβείων και του εορτασμού της επετείου ιδρύσεων των σχολών<sup>195</sup>. Οι κοινωνικές δραστηριότητες αυτού του τύπου συνείχαν τους ντονμέ εμπόρους σε δύο επίπεδα. Αφένος δομούσαν μια κοινή, δημόσια αστικότητα για τα μεσαία και ανώτερα στρώματα και αφετέρου αναπαρήγαν και επανανοηματοδοτούσαν μέσα από νεωτερικές πρακτικές την ταυτότητά τους ως διακριτής εθνοθησκευτικής ομάδας κατά τα πρότυπα των άλλων κοινοτήτων της πόλης.

Το τρίτο πεδίο το οποίο συνέιχε συμβολικά τους ντονμέ εμπόρους ήταν η κρατική εξουσία. Στο γύρισμα του αιώνα η στενή σχέση που είχαν αναπτύξει οι Ντονμέ με το οθωμανικό κράτος τους διαχώριζε από τις μη μουσουλμανικές ομάδες της πόλης. Ακόμη και μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, Ελληνορθόδοξοι, Αρμένιοι και Εβραίοι δεν είχαν συνήθως πρόσβαση στα ανώτερα κλιμάκια της οθωμανικής δημόσιας διοίκησης λόγω διαφορετικού θρησκευματος. Αντίθετα, με δεδομένο ότι το οθωμανικό κράτος δεν έκανε διάκριση μεταξύ των Μουσουλμάνων, οι οθωμανικές αρχές δεν παρακώλυαν την ανάρρηση των Ντονμέ στα αξιώματα του δημάρχου, του κυβερνήτη και του στρατηγού. Μάλιστα, σε σύγκριση με τους Μουσουλμάνους είχαν καταφέρει να υπεραντιπροσωπεύονται στις υψηλότερες θέσεις της οθωμανικής γραφειοκρατίας. Η πληθωρική παρουσία τους οφειλόταν στο υψηλότερο πολιτισμικό τους κεφάλαιο αλλά πιθανότατα και στη δημογραφική

<sup>191</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 10.

<sup>192</sup> Στο ίδιο, σ. 11.

<sup>193</sup> Το 1907 η Εμινέ Χανούμ, χήρα του «εύπορου εμπόρου» Οσμάν Τελτζί Εφέντη, συνεισέφερε ένα σημαντικό ποσό για την ανέγερση παραρτήματος της σχολής Τερρεκί. *Journal de Salonique* 04.03.1907.

<sup>194</sup> *Journal de Salonique* 22.08.1907.

<sup>195</sup> *Journal de Salonique* 04.03.1907, 07.07.1907, 27.06.1907, 26.09.1907, 07.10.1907, 16.12.1907.

ολιγαριθμία τους. Αυτή τους ωθούσε στο να καλλιεργούν τις στενές σχέσεις με το κράτος ακόμη περισσότερο από τους Μουσουλμάνους για λόγους ασφάλειας. Ταυτόχρονα όμως, το επιπρόσθετο αυτό συμβολικό κεφάλαιο που αποκτούσαν, τους έκανε να «φαίνονται» και αριθμητικά περισσότεροι ενώ καθόριζε και τη στερεοτυπική δημόσια πρόσληψή τους ως μιας ταξικά ανώτερης κοινωνικής ομάδας<sup>196</sup>.

Για τους ντονμέ εμπόρους της Θεσσαλονίκης, η πρόσδεση στο κράτος αποτέλεσε προνομιακό μηχανισμό άντλησης δύναμης και σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Επιτυχημένοι έμποροι αποτελούσαν μέλη του δημοτικού συμβουλίου φτάνοντας μέχρι και στο αξίωμα του δημάρχου με κορυφαίο παράδειγμα τον Χάμντι Μπέη, τον αναμορφωτή δήμαρχο της πόλης<sup>197</sup>. Στο Εμπορικό Επιμελητήριο καταλάμβαναν συνήθως όλες τις θέσεις του διοικητικού συμβουλίου που αναλογούσαν στους Μουσουλμάνους, ενώ η προεδρία αποτελούσε περίπου οικογενειακή υπόθεση με τον Μεχμέτ Καπαντζί, τον πρώτο και περίπου ισόβιο πρόεδρό του, να εναλλάσσεται με τον νεότερο αδερφό του Αχμέτ Καπαντζί<sup>198</sup>. Η βαρύνουσα συμμετοχή των ντονμέ εμπόρων στους ημικρατικούς αυτούς θεσμούς<sup>199</sup> έρχεται σε αντίθεση με τη μικρή παρουσία τους στο δημόσιο χώρο της πόλης και σε πρωτοβουλίες μιας πρώιμης «κοινωνίας των πολιτών»<sup>200</sup>. Και υποδεικνύει ότι σε αντίθεση με τους Εβραίους, η παρέμβαση στον αστικό χώρο και στην οργάνωση της αγοράς πραγματοποιούνταν κυρίως μέσα από το κράτος και όχι τη σωματειακή συλλογική δράση<sup>201</sup>. Άλλωστε, για τους ντονμέ εμπόρους η ταύτιση με την κρατική εξουσία αποτελούσε σταθερή επιδίωξη που δεν εξαντλείτο στην ατομική συμμετοχή σε ήδη υπάρχοντες κρατικούς και ημικρατικούς θεσμούς. Τα σχολεία, δείκτης αυτονομίας και αυτοδιοίκησης για τις υπόλοιπες εθνοθρησκευτικές κοινότητες, αποτέλεσαν αντιθέτως για τους Ντονμέ το μέσο της ταύτισής τους με το οθωμανικό κράτος. Οι στολές των μαθητών της σχολής Τερρεκί ήταν παρόμοιες με αυτές των υπόλοιπων κρατικών σχολείων, ενώ το διδακτικό προσωπικό της σχολής Φειζιέ περιλάμβανε πολυάριθμους αποφοίτους των οθωμανικών ανώτερων σχολών. Κυρίως όμως, το διοικητικό συμβούλιο της σχολής είχε εξετάσει σοβαρά το ζήτημα μετατροπής της σε «Οθωμανική Εμπορική Σχολή»<sup>202</sup>. Τη στιγμή επομένως που οι υπόλοιπες εθνοθρησκευτικές ομάδες προσπαθούσαν να διατηρήσουν την ισχύ τους περιορίζοντας στο ελάχιστο τις παρεμβάσεις των οθωμανικών αρχών στους

<sup>196</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 5.

<sup>197</sup> Για τον Χάμντι Μπέη, βλέπε Baer, “Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme”, σ. 152. Όλα τα σημαίνοντα μέλη της οικογένειας Καπαντζί διετέλεσαν μέλη του δημοτικού συμβουλίου. Στα 1906 ο Μεχμέτ Καπαντζί, στα 1908 ο Ναμίκ Καπαντζί, ενώ ο Αχμέτ Καπαντζί υπήρξε για ένα διάστημα και δήμαρχος. Cooperman, “Turco-Jewish relations in the Ottoman city of Salonica”, σ. 214. Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, σ. 63. Κολώνας, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης*, σ. 157.

<sup>198</sup> Ο Μεχμέτ Καπαντζί αναφέρεται ως πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου ήδη από το 1889: Blunt (Salonica) to White (Constantinople), Foreign Office (στο εξής FO) 195/1654, (14.05.1889). Ο Αχμέτ Καπαντζί ήταν πρόεδρος του Επιμελητηρίου το 1907, ενώ ο Μεχμέτ Καπαντζί φαίνεται ότι επανήλθε το 1908. *Journal de Salonique* 13.06.1907 και 13.04.1908.

<sup>199</sup> Για τον έλεγχο που ασκούσαν οι κρατικές αρχές στους θεσμούς των Εμπορικών Επιμελητηρίων και της τοπικής αυτοδιοίκησης και τη βαρύνουσα γνώμη των αρχών του βιλαετιού στην επιλογή των μελών της διοίκησής τους, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σσ. 124-125.

<sup>200</sup> Με την εξαίρεση του Μεχμέτ Καπαντζί, ονόματα ντονμέ εμπόρων δεν εμφανίζονται στους διάφορους καταλόγους συνεισφορών επιφανών θεσσαλονικέων για θύματα φυσικών καταστροφών. Βλέπε ενδεικτικά *Journal de Salonique* 15.04.1907 και 16.05.1907.

<sup>201</sup> Για τη σχέση των Εβραίων με το δημόσιο χώρο της πόλης, βλέπε το επόμενο υποκεφάλαιο.

<sup>202</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 11, 13.

κοινοτικούς θεσμούς, οι ντονμέ έμποροι επιχειρούσαν αντίθετα να ενισχύσουν τη θέση τους μέσα από τη μετατροπή τους σε συγκροτητικό πυλώνα της οθωμανικής εξουσίας.

Οι προνεωτερικές πρακτικές, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί και η στενή σχέση με το οθωμανικό κράτος συνιστούν τα τρία πεδία στα οποία διαμορφώνονταν οι δεσμοί που συνείχαν το ανώτερο στρώμα των ντονμέ εμπόρων και το διαχώριζαν από τους εμπόρους των άλλων εθνοθρησκευτικών ομάδων. Κεντρική οργανωτική αρχή και των τριών αυτών πεδίων είναι η θρησκεία, είτε ως σύνολο ιδιαίτερων πρακτικών που οργανώνουν τα βασικά στάδια της ζωής ενός νέου άντρα, είτε ως ηθικές αξίες που ενσταλάζει η διδασκαλία, ή και ως ομολογία που ρυθμίζει τις σχέσεις με τις αρχές. Η θρησκεία αποτελεί το βασικό σημείο αναφοράς για την ταυτόχρονη αυτοθεώρηση των ντονμέ εμπόρων κατά πρώτον ως μελών μιας κοινότητας, κατά δεύτερον ως κατόχων μιας αστικής ταυτότητας και κατά τρίτον ως πολιτών ενός κράτους. Η θρησκευτικότητά τους μπορεί να ποικίλλει κατά περίπτωση. Όμως είναι η θρησκεία που στις πολλαπλές, μεταβαλλόμενες εκφάνσεις της, τόσο «ιδιωτικά» όσο και «δημόσια», τόσο ως προνεωτερική πρακτική όσο και ως νεωτερική αξία, διαμεσολαβεί και εν τέλει καθορίζει το σύνολο των συμβολικών δεσμών που συνάπτουν μεταξύ τους οι ντονμέ έμποροι προσδίδοντάς τους με αυτούς τους πολλαπλούς τρόπους συνοχή. Αν επομένως η πολιτισμική συνάφεια μεταξύ των ελληνορθόδοξων εμπόρων οικοδομείται στη βάση μιας «ελληνομακεδονικής» τοπικότητας και των Εβραίων, όπως θα δειχθεί, μιας πολυπρισματικής εβραϊκότητας, οι ντονμέ έμποροι δομούν με τη σειρά τους τη συλλογικότητά τους με αναφορά σε μια πολυλειτουργική μουσουλμανικότητα.

### ***Μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι: οι εφήμερες ταυτίσεις μιας μουσουλμανικής οθωμανικότητας***

Οι μουσουλμάνοι και οι ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης αποτελούν δύο διακριτές ομάδες. Τις διαχωρίζει κυρίως μια σειρά από λατρευτικές διαφορές, οι οποίες και προσδίδουν στους Ντονμέ μια ιδιαίτερη ταυτότητα. Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται στο χώρο και καθορίζουν την ξεχωριστή μορφή που παίρνει η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και της επιχειρηματικής δράσης της κάθε ομάδας. Ταυτόχρονα, οι δύο ομάδες, όπως άλλωστε και οι εξωτερικοί παρατηρητές, έχουν συνείδηση των διαφορών αυτών, οι οποίες μπορεί να φτάσουν μέχρι την καχυποψία και την περιχαράκωση.

Στην περίπτωση επομένως των μουσουλμάνων και των ντονμέ εμπόρων η δημόσια κατάφαση στην ισλαμική θρησκεία δεν τους συνέχε πρωτογενώς. Ωστόσο, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο η ισλαμική θρησκεία αναγορεύθηκε σε κρίσιμο στοιχείο πολιτικής νομιμοποίησης και σε συγκροτητικό στοιχείο μιας οθωμανικής ταυτότητας προσδίδοντας περιεχόμενο σε μια σειρά θεσμών του νεωτερικού κράτους<sup>203</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτικοποίηση της θρησκείας και η ανάγκη προώθησής της μέσα από νεωτερικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός κοινού πεδίου συνεύρεσης μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων. Κατά τον πολύ συγκεκριμένο αυτό τρόπο, μια

---

<sup>203</sup> Βλέπε Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Λονδίνο, 1998)· και Kemal H. Karpat, *The politicization of Islam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state* (Οξφόρδη, 2002). Για τον τρόπο με τον οποίο η μαζική εκπαίδευση αποτέλεσε φορέα προώθησης ισλαμικών αξιών, βλέπε Benjamin Fortna, *Imperial classroom: Islam, the state, and education in the late Ottoman Empire* (Νέα Υόρκη, 2002).

επαναπροσδιορισμένη «μουσουλμανικότητα» αποτέλεσε επομένως τον συνεκτικό συμβολικό τους δεσμό.

Οι σχολές Τερρεκί και Φεϊζιέ αποτέλεσαν το κύριο πεδίο εκδίπλωσης αυτής της διαδικασίας καθώς συνιστούσαν τον βασικό χώρο όσμωσης των μελλοντικών μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων. Προσέλκυαν τόσο ντονμέ όσο και μουσουλμάνους μαθητές, έστω και αν τα διοικητικά τους συμβούλια απάρτιζαν ντονμέ έμποροι. Το υψηλότερο επίπεδο των σπουδών και ο προσανατολισμός τους προς το εμπόριο καθιστούσαν τις δύο σχολές ιδιαίτερα θελκτικές για το ανώτερο στρώμα των μουσουλμάνων εμπόρων. Μεταξύ των αποφοίτων της Τερρεκί συγκαταλέγονταν, σύμφωνα με σύγχρονες μαρτυρίες, οι πιο σημαντικοί «οθωμανοί έμποροι»<sup>204</sup>, ενώ ο πατέρας του νεαρού Μουσταφά Κεμάλ δεν πρέπει να ήταν ο μόνος Μουσουλμάνος που αποφάσισε να στείλει το γιο του σε σχολείο των Ντονμέ<sup>205</sup>. Αντίθετα, αισθητά μικρότερη ήταν η παρουσία μουσουλμάνων μαθητών στα ονομαστά ξένα σχολεία, όπως αντίστροφα εξαιρετικά μικρή ήταν η παρουσία αλλόδοξων και στις δύο σχολές<sup>206</sup>. Η σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού προωθούσε επομένως κυρίως το συγχρωτισμό μεταξύ των νεαρών Ντονμέ και Μουσουλμάνων.

Ταυτόχρονα, το πρόγραμμα σπουδών, με την έμφαση που έδινε στην καλλιέργεια των ισλαμικών ηθικών αξιών, προσέδιδε σε αυτόν τον συγχρωτισμό ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Οι δύο σχολές σφυρηλατούσαν δεσμούς συνοχής μεταξύ των μουσουλμάνων και ντονμέ μαθητών όχι μόνο μέσα από την προώθηση της κοινωνικοποίησής τους, αλλά και μέσα από τη μέριμνα για την παραγωγή ενός κοινού τύπου μουσουλμάνου εμπόρου όπου η δυτική γνώση συνδυαζόταν με την ενοφθάλμιση των ιδιαίτερων ισλαμικών ηθικών αξιών. Η διδασκαλία ήταν σαφώς προσανατολισμένη στην παραγωγή άριστα καταρτισμένων εμπόρων μέσα από την υιοθέτηση σύγχρονων διδακτικών μεθόδων. Το πρόγραμμα μαθημάτων της σχολής Τερρεκί έδινε έμφαση στο εμπόριο, τη λογιστική, και τα γαλλικά, ενώ στη Φεϊζιέ διδάσκονταν επίσης η πολιτική οικονομία, το εμπορικό δίκαιο, τα οικονομικά και η οικονομική γεωγραφία<sup>207</sup>. Ταυτόχρονα όμως, ανάλογα συστηματική ήταν και η διδασκαλία των τριών σημαντικότερων ισλαμικών γλωσσών, όπως και της ισλαμικής και οθωμανικής ιστορίας, ενώ η κατήχηση περιλαμβανόταν επίσης στο πρόγραμμα<sup>208</sup>. Κατά συνέπεια, η θρησκεία και η ηθική αποτελούσαν τον έτερο πόλο της διδασκαλίας συνιστώντας καταστατικό στοιχείο της συγκρότησης μιας κοινής ταυτότητας μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων. Οι δύο σχολές συνέβαλαν επομένως στη σύγκλιση των ανώτερων μουσουλμανικών και ντονμέ επιχειρηματικών στρωμάτων όχι μόνο επειδή μεταξύ των αποφοίτων τους συμπεριλαμβάνονταν ορισμένοι από τους πιο επιτυχημένους μουσουλμάνους και ντονμέ επιχειρηματίες<sup>209</sup>, αλλά και επειδή προσέδωσαν σε αυτούς μια κοινή φυσιογνωμία. Άλλωστε, ο κεντρικός ρόλος των δύο σχολείων στη διαμόρφωση της ταυτότητας και των νεαρών μουσουλμάνων εμπόρων είχε αναγνωριστεί και από τις ίδιες τις οθωμανικές αρχές.

<sup>204</sup> Όπως ανέφερε η εφημερίδα *Mutalla* της 14.07.1897. Παρατίθεται στο Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σ. 13.

<sup>205</sup> Αναφέρεται στο *ίδιο*, σ. 9.

<sup>206</sup> Στην Γερμανική Σχολή ο αριθμός των «τούρκων» μαθητών κατά τα έτη 1904-1907 κυμαινόταν γύρω στο 10%. Στην Τερρεκί από τους 21 οικότροφους οι τέσσερις ήταν «Έλληνες», ενώ στο εμπορικό τμήμα της Φεϊζιέ από τους οκτώ φοιτούντες μόνον ο ένας. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 160-161, 163.

<sup>207</sup> Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”, σσ. 11-13.

<sup>208</sup> Στο *ίδιο*, σσ. 11-12.

<sup>209</sup> Για τους επαγγελματικούς προσανατολισμούς των αποφοίτων των δύο σχολών, βλέπε στο *ίδιο*, σσ. 11, 13.

Το 1904, ο Γενικός Επιθεωρητής των ευρωπαϊκών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπέδειξε να στηρίζει το κράτος την ίδρυση ανώτερου τμήματος εμπορικών σπουδών με δύο τάξεις και στις δύο σχολές, ώστε να μην χρειάζεται οι μελλοντικοί μουσουλμάνοι έμποροι να καταφεύγουν για σπουδές σε ξένες εμπορικές σχολές, στο εξωτερικό ή στη Θεσσαλονίκη, όπου και ελλόχευε ο κίνδυνος «διαφθοράς» των μουσουλμανικών τους ηθών<sup>210</sup>. Η επιχειρηματολογία των οθωμανικών αρχών φανερώνει ότι στην περίπτωση των μουσουλμάνων και των ντονμέ εμπόρων, η διαμόρφωση μιας κοινής μουσουλμανικής ταυτότητας αποτελούσε ουσιαστικά παράγωγο της ευρύτερης διαδικασίας κατασκευής νεωτερικών πολιτικών ταυτοτήτων στην ύστερη οθωμανική αυτοκρατορία.

Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί ο βαθμός συνοχής που εξασφάλιζε αυτή η αναδιατυπωμένη μουσουλμανικότητα καθώς και η αντοχή της στο χρόνο. Στο επίπεδο που βρίσκεται σήμερα η έρευνα δεν γνωρίζουμε αν στήριξε εμπορικές συνεργασίες, αν ο συγχρωτισμός Μουσουλμάνων και Ντονμέ επεκτάθηκε και σε άλλους χώρους αστικής κοινωνικότητας ή αν εκφράστηκε και σε άλλα πεδία επικοινωνίας, όπως ίσως ο τύπος. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για μια διαδικασία που πιθανότατα έμεινε μετέωρη. Το 1908 η επανάσταση των Νεότουρκων άλλαξε άρδην όλα τα δεδομένα. Η μουσουλμανικότητα προσδιορίστηκε εκ νέου και οι σχέσεις μεταξύ Μουσουλμάνων και Ντονμέ εισήλθαν και πάλι σε μια νέα φάση.

### **Υποκεφάλαιο 3** **Οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης** **Τα πεδία άρθρωσης μιας πολυπρισματικής εβραϊκότητας**

Στις αρχές του εικοστού αιώνα ένα πυκνό πλέγμα δραστηριοτήτων συνέιχε τους εβραίους εμπόρους και βιομήχανους της Θεσσαλονίκης. Όπως θα αναλυθεί στο υποκεφάλαιο αυτό, οι κοινοτικοί θεσμοί, ο τοπικός μηχανισμός της Αλιάνς<sup>211</sup>, οι πολυάριθμοι σύλλογοι, αλλά και η ατομική προσφορά αποτέλεσαν τους κύριους διαύλους εκδήλωσης της κοινωνικής τους δράσης και τα κύρια πεδία σφυρηλάτησης δεσμών συνοχής με συγκεκριμένα έμφυλα και ταξικά χαρακτηριστικά. Οι πολύμορφες και πολύσημες δραστηριότητές τους συνετέλεσαν ταυτόχρονα στο μετασχηματισμό της εβραϊκής τους ταυτότητας και στον εμπλουτισμό των σημείων αναφοράς της. Η «κοινότητα», η «Αλιάνς», η «Θεσσαλονίκη» και (για τους ιταλούς εβραίους επιχειρηματίες) η «Ιταλία» συναπάρτιζαν πλέον τους κύριους σημασιολογικούς άξονες συγκρότησής της και προσδιόριζαν το πολύτροπο συμβολικό της περιεχόμενο. Τάξη και εθνότητα διαπλέκονταν διαμορφώνοντας μια εβραϊκότητα με αστικά χαρακτηριστικά, αλλά και αντίστροφα, μια αστικότητα

<sup>210</sup> Αναφέρεται στο *ίδιο*, σ. 16.

<sup>211</sup> Η Alliance Israélite Universelle (Παγκόσμια Ισραηλιτική Συμμαχία) ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1860. Προέκυψε ως αποτέλεσμα του αντίκτυπου που είχε στο δυτικοευρωπαϊκό εβραϊσμό η «Υπόθεση της Δαμασκού», η συκοφαντία του αίματος, η σύλληψη και ο βασανισμός Εβραίων της Δαμασκού το 1840, όπως και μια σειρά από άλλες συκοφαντίες του αίματος στη οθωμανική Ανατολική Μεσόγειο κατά την επόμενη εικοσαετία. Σκοπός της ήταν η ανόρθωση των Εβραίων της Ανατολής μέσα από την παροχή δυτικού τύπου παιδείας. Στη Θεσσαλονίκη, η Αλιάνς ίδρυσε το 1873 ένα από τα πρώτα της σχολεία αρρένων. Σύντομα το δίκτυό της στην πόλη αναπτύχθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε μέχρι το 1910 να λειτουργούν εννέα σχολεία όλων των βαθμίδων, μεταξύ των οποίων η σχολή αρρένων Μωύς Αλλατίνι (με 1.000 μαθητές το 1912), έξι παρθεναγωγεία και τρεις επαγγελματικές σχολές. Για τις συνθήκες σύστασης της Αλιάνς, βλέπε Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the politics of Jewish schooling in Turkey, 1860-1925* (Μπλούμινγκτον, 1990), σσ. 17-24. Για την πολυσχιδή εκπαιδευτική δράση της στη Θεσσαλονίκη, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 147-180.

ιδιότυπα εβραϊκή. Η «κοινότητα» προσέδιδε στην εβραϊκότητα των επιχειρηματιών έναν οικουμενικό και εβραϊκό χαρακτήρα, η «Αλιάνς» την προσέδενε σε μια δυτικότερη αστικότητα, ενώ η «Ιταλία» τη συνέδεε με την κοινωνική και πολιτική ισχύ.

Ωστόσο, όπως θα φανεί παρακάτω, αυτή η πολυπρισματική συλλογική ταυτότητα του ανώτερου στρώματος των εβραίων επιχειρηματιών της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης δεν ήταν ούτε υβριδική ούτε και πληθυντική –παρά την ποικιλία των πολιτισμικών της αναφορών. Ο βαρύνοντας ρόλος των μιλλέτ ως πολιτισμικών αναπαραστάσεων και πολιτικών δομών οδηγούσε (ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ) στην εννοιολόγηση και οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στην πόλη με βάση τη διάκριση μεταξύ Εβραίων, Ελληνορθόδοξων και Μουσουλμάνων<sup>212</sup>. Στην περίπτωση μάλιστα των εβραίων επιχειρηματιών, η πολυσημία της κοινωνικής τους ταυτότητας όξυνε μάλλον παρά άμβλυσε την εθνοτική διαφορά μπολιάζοντάς την με νέα περιεχόμενα. Δίπλα στη θρησκεία, η εκτεταμένη υιοθέτηση δυτικών γλωσσικών κωδίκων, όπως η γαλλοφωνία, καθώς και η οικειοποίηση του δημόσιου χώρου της πόλης συνέβαλαν εξίσου στο διαχωρισμό των εβραίων επιχειρηματιών από τις ομόλογες ομάδες των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων. Ειδομένα ως ένα σύνολο πολιτισμικών πρακτικών που επιτελούνταν κυρίως από Εβραίους, ο εξευρωπαϊσμός και η αστικότητα (urbanity) συνδέθηκαν οργανικά με την εβραϊκότητα και για τον λόγο αυτό μετασηματίστηκαν τα ίδια σε βασικούς άξονες άρθρωσης του καθεστώτος της εθνοτικής διαφοράς που διείπε το ανώτερο αστικό στρώμα της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης. Η Δύση και η πόλη ταυτίστηκαν επομένως με τους Εβραίους στον ίδιο ακριβώς βαθμό που οι Εβραίοι είχαν ταυτίσει τον εαυτό τους με αυτές.

#### ***Κοινοτικοί θεσμοί και εμπορική ταυτότητα***

Οι κοινοτικοί θεσμοί αποτέλεσαν έναν από τους πρωτεύοντες μηχανισμούς εξασφάλισης της συνοχής των εβραίων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης με δύο κυρίως τρόπους. Αφενός, δίπλα στο ύψος του εισοδήματος, η ενασχόληση με το εμπόριο αποτελούσε τον δεύτερο πυλώνα οργάνωσης του συστήματος της άμεσης κοινοτικής φορολόγησης. Και αφετέρου, τα όργανα διοίκησης της κοινότητας, όπως και οι επιτροπές διαχείρισης των πολυάριθμων ιδρυμάτων της, στελεχώνονταν κυρίως από ιταλούς και οθωμανούς επιχειρηματίες.

Σύμφωνα με το σύστημα των διομολογήσεων, οι εβραίοι κάτοχοι ξένης υπηκοότητας απαλλάσσονταν από τη φορολογία που επέβαλε το οθωμανικό κράτος. Ωστόσο, το προνόμιο αυτό δεν τους έθετε και εκτός του κοινοτικού φορολογικού συστήματος. Οι εβραίοι ξένοι υπήκοοι κατέβαλαν συγκεκριμένο χρηματικό ποσό τόσο για την αποπληρωμή του φόρου που απέδιδε η κοινότητα στο οθωμανικό κράτος όσο και για την ενίσχυση των κοινοτικών θεσμών πρόνοιας<sup>213</sup>. Χάρη στη ρύθμιση αυτή, η κοινοτική φορολογία ενσωμάτωνε τους ξένους Εβραίους, κυρίως δε τους οικονομικά ισχυρούς ιταλούς εβραίους εμπόρους. Απέτρεπε τη θεσμική οριοθέτηση της εβραϊκής κοινότητας της πόλης με βάση το διαιρετικό κριτήριο της υπηκοότητας και συγκροτούσε το σύνολο των εύπορων Εβραίων της Θεσσαλονίκης ως ένα ενιαίο φορολογικό υποκείμενο.

<sup>212</sup> Stein, Sarah Abrevaya, “The permeable boundaries of Ottoman Jewry”, στο Joel S. Migdal (επιμ.), *Boundaries and belongings. States and societies in the struggle to shape identities and local practices* (Κέμπριτζ, 2004), σσ. 49-70. Για την πολιτική διάσταση που αποκτούν οι κοινοτικοί θεσμοί μετά το Τανζιμάτ, βλέπε Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις ‘ελληνικές περιοχές’ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), σσ. 57-75.

<sup>213</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 74.

Ταυτόχρονα, η άμεση φορολόγηση της εμπορικής δραστηριότητας παρήγαγε την έννοια του «εβραίου εμπόρου» ως διακριτή φορολογική κατηγορία. Από το 1744 το σύνολο των εβραίων εμπόρων της πόλης, οθωμανών και ξένων, κατέβαλλε ως άμεσο κοινοτικό φόρο το 1% του κύκλου των εισαγωγικών και εξαγωγικών εργασιών τους. Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και η προώθησή τους στο εσωτερικό της κοινότητας έδωσαν πρόσθετη ώθηση προς την ίδια κατεύθυνση. Το 1856 ιταλοεβραίοι έμποροι σύστησαν το κοινοτικό ίδρυμα «Χεσσέδ Ολάμ» (Εγκόσμια Χάρις) με σκοπό τη χρηματοδότηση και την υλοποίηση των κοινοτικών μεταρρυθμίσεων καθώς και τη συμπαράσταση των ανέργων και των ενδεών. Η λειτουργία του στηριζόταν στην απόδοση φόρου δέκα παράδων για κάθε δέμα που αυτοί εισήγαγαν ή εξήγαγαν από την πόλη<sup>214</sup>. Στην περίπτωση επομένως των εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, η εθνική και επαγγελματική ταυτότητα διαπλέκονταν και αλληλονοηματοδοτούνταν. Η μορφή που έπαιρνε η (φορολογική) σχέση με την κοινότητα καθοριζόταν (και) από το επάγγελμα, ενώ το επάγγελμα προσδιοριζόταν (και) από την ιδιαίτερη φορολογική σχέση με την κοινότητα. Για το λόγο αυτό, ενώ η φορολόγηση με βάση το εισόδημα λειτουργούσε διαιρετικά, η φορολόγηση του εισαγωγικού και του εξαγωγικού εμπορίου ομαδοποίησε τους εβραίους εμπόρους της Θεσσαλονίκης στη βάση μιας κοινής κοινοτικής φορολογικής υποχρέωσης και ταυτόχρονα τους διέκρινε από τις υπόλοιπες φορολογητέες ομάδες της κοινότητας. Δημιουργώντας κοινές και ταυτόχρονα διακριτές υποχρεώσεις βασισμένες στην επαγγελματική διαφοροποίηση, το φορολογικό σύστημα της κοινότητας λειτούργησε επομένως ως ένα σύστημα κοινωνικών αναπαραστάσεων που οργάνωνε συμβολικά τον κόσμο της κοινότητας. Ταυτόχρονα, σημασιόδοτησε με ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο την εβραϊκότητα των εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Συνέτεινε δηλαδή στη μετατροπή της έννοιας του «εβραίου εμπόρου» σε δείκτη κοινωνικής διάκρισης και, επομένως, σε δυνητικά αναγνωρίσιμη και θετικά αξιοδοτούμενη συλλογική οντότητα.

Αν οι κοινοτικές φορολογικές ρυθμίσεις ευνοούσαν τη φορμαλιστική, λογοθετική παραγωγή του συλλογικού υποκειμένου «εβραίος έμπορος», οι κοινοτικοί θεσμοί διοίκησης πρόσφεραν το απαραίτητο πεδίο για την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης των ίδιων των δρώντων υποκειμένων. Η αναμόρφωση των κοινοτικών οργάνων και η διεύρυνση της συμμετοχής των λαϊκών σε αυτά, που επέφεραν οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, ωφέλησαν ιδιαίτερα το ανώτερο στρώμα των εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης<sup>215</sup>. Στο γύρισμα του αιώνα η παρουσία τους στα κοινοτικά όργανα ήταν εκτεταμένη. Η εβδομηκονταμελής γενική συνέλευση (σώμα με νομοθετικές αρμοδιότητες) εκλεγόταν από όσους οικογενειάρχες μπορούσαν να καταβάλουν την «πέτσα»<sup>216</sup>, δηλαδή από ένα μικρό, κλειστό σώμα που δεν

<sup>214</sup> Στο ίδιο, σσ. 75, 82, 143. Σύμφωνα όμως με την Minna Rozen το φόρο κατέβαλαν μόνο οι εμπορο-μέλη του ιδρύματος. Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond: the Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945* (μετάφραση Karen Gold, Τελ Αβίβ, 2005), σ. 144.

<sup>215</sup> Για την εισαγωγή των γενικών κανονισμών στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 84-88.

<sup>216</sup> Στο ίδιο, σ. 85. Οι εβραϊκές γραφές όριζαν την «πέτσα» (αποζημίωση) ως υποχρεωτική εισφορά, ποσοστό επί του φόρου που κάθε μέλος της κοινότητας πλήρωνε στο κράτος. Όμως στις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η κατανομή της πέτσα στα άρρενα μέλη γινόταν αντίστροφα, σύμφωνα δηλαδή με το συνολικό ποσό του κεφαλικού φόρου που οι αρχές απαιτούσαν από την εθνότητα. Τα χαμηλότερα στρώματα του πληθυσμού απαλλάσσονταν από την καταβολή της, ενώ αντίθετα το μεγαλύτερο μέρος της καταβαλλόταν από τους πλουσιότερους. Η πέτσα ήταν ένας διακριτός φόρος, που δεν πρέπει να συγχέεται με τους άμεσους φόρους επί των προϊόντων που προαναφέρθηκαν. Για μια ενδελεχή παρουσίαση του τρόπου κατανομής και είσπραξης της πέτσα βλέπε στο ίδιο, σσ. 73-75.



υπερέβαινε το 10% του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Αντίστοιχα, στο δωδεκαμελές κοινοτικό συμβούλιο επιφανείς επιχειρηματίες συμμετείχαν ως μέλη και χρημάτισαν πρόεδροί του καθόλου το διάστημα της λειτουργίας του<sup>217</sup>. Ανάλογα σημαντική πρέπει να ήταν και η έκταση της συμμετοχής τους και στο εννεαμελές οικονομικό συμβούλιο (Γκασμί) το οποίο διαχειριζόταν τα οικονομικά ζητήματα της κοινότητας με τις οθωμανικές αρχές<sup>218</sup>.

Ωστόσο, η προϋπόθεση της καταβολής της «πέτσα» καθιστούσε τη συμμετοχή στην κοινοτική διοίκηση αποκλειστικό δικαίωμα των εβραίων οθωμανών υπηκόων και περιθωριοποιούσε τους εβραίους κατόχους ξένης υπηκοότητας. Οι δυνητικά διασπαστικές συνέπειες αυτής της αυτοκρατορικής διάταξης παρακάμφθηκαν με τη θέσπιση του εξαμελούς συμπληρωματικού συμβουλίου ξένων, ένα σώμα εκλεγόμενο από τη γενική συνέλευση<sup>219</sup>. Γνωστό ως «συμβουλευτικό συμβούλιο», το όργανο αυτό κατέστησε δυνατή την ενσωμάτωση των σημειώντων ιταλών εβραίων επιχειρηματιών στα κοινοτικά όργανα αντιπροσώπευσης<sup>220</sup>. Παρά τις «άτυπες», συμβουλευτικές του αρμοδιότητες, η λειτουργία του συμβουλίου πιθανότατα δεν είχε μόνο συμβολική διάσταση. Αντίθετα, αν κρίνει κανείς από το κύρος των προσώπων που το επάνδρωναν, την οικονομική τους επιφάνεια και την κοινωνική τους επιρροή, μάλλον ασκούσε πραγματική εξουσία στη διαχείριση των κοινοτικών πραγμάτων, έστω και με έμμεσο τρόπο.

Δίπλα στα όργανα διοίκησης, τα πολυάριθμα ιδρύματα κοινής ωφέλειας συμπλήρωναν το κοινοτικό θεσμικό πλαίσιο και διεύρυναν σημαντικά το πεδίο δραστηριοποίησης των εβραίων εμπόρων. Μέχρι το τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα τα κοινοτικά ιδρύματα ήταν λίγα και διοικούνταν από υπαλλήλους της κοινότητας. Ωστόσο, η εφαρμογή των γενικών κανονισμών οδήγησε στην αναδιοργάνωση του τρόπου διοίκησής τους, ενώ η βελτίωση στη διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας και η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, στον πολλαπλασιασμό τους. Τα ανανεωμένα ιδρύματα αναδιέταξαν την οργάνωση του θεσμικού χώρου της κοινότητας και τον κατέστησαν πεδίο δραστηριοποίησης του ανώτερου στρώματός της. Αφενός, γιατί πολλά από αυτά ιδρύθηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία προτού καταστούν σύντομα κοινοτικοί θεσμοί. Και αφετέρου γιατί η ευθύνη της διαχείρισής τους πέρασε από τα χέρια των ολιγάριθμων υπαλλήλων στην ευθύνη πολυάριθμων «επιτροπών» αποτελούμενων από τα πλέον σημαίνοντα κοινοτικά πρόσωπα<sup>221</sup>. Μέλη των οικογενειών Αλλατίνι, Μοδιάνο, Μισραχί και Σαλτιέλ στελέχωναν τις διοικητικές επιτροπές του Μπικούρ Χολίμ, του νοσοκομείου Χίρς, του Ματανότ Λεβιονίμ και του Ταλμούδ Τορά<sup>222</sup>. Η

<sup>217</sup> Πρώτος πρόεδρος του συσταθέντος κοινοτικού συμβουλίου γύρω στο 1875-1876 ήταν ο επιφανής τραπεζίτης Σαούλ Μοδιάνο. Στα 1911, πρόεδρος του συμβουλίου ήταν ο Σαμουήλ Δανιήλ Μοδιάνο και μέλος ο έμπορος υφασμάτων Ηλίας Μπενουζίλιο. Στο ίδιο, σ. 85. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 29.

<sup>218</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 88. Στα 1911 μέλος του οικονομικού συμβουλίου είναι ο έμπορος υφασμάτων Ηλία Μπενουζίλιο και ο σημαντικός έμπορος Μπενιήστ (Μπενίκο) Σαλτιέλ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 29.

<sup>219</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 86.

<sup>220</sup> Κατά το 1911 το συμβουλευτικό συμβούλιο περιλάμβανε τους Γιακώβ Μοδιάνο και Γιακώβ Καζές, δύο από τους ισχυρότερους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 29.

<sup>221</sup> Ενδεικτικά, το Ματανότ Λαεβιονίμ ιδρύθηκε πιθανότατα από μέλη της αδελφότητας του Μπικούρ Χολίμ. Ωστόσο, το 1908-1909, το κοινοτικό συμβούλιο το επιχορηγούσε με 750 φράγκα ετησίως και διόριζε την διοικητική του επιτροπή. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 104-106.

<sup>222</sup> Για την ιστορία των ιδρυμάτων αυτών, βλέπε στο ίδιο, σσ. 93-107. Το Μπικούρ Χολίμ ήταν το ιστορικό κοινοτικό ίδρυμα περίθαλψης των ασθενών. Το νοσοκομείο Χίρς ιδρύθηκε το 1908 και αποτελούσε το σύγχρονο, δυτικού τύπου νοσοκομείο της Κοινότητας. Το Ματανότ Λαεβιονίμ

«ιδιωτική πρωτοβουλία» για τη σύσταση των κοινοτικών ιδρυμάτων και η συγκρότηση «επιτροπών» για τη διοίκησή τους απηχούσαν μια νέα πολιτισμική λογική οργάνωσης των κοινοτικών θεσμών καθώς αποτελούσαν δύο πρακτικές που χαρακτήριζαν κυρίως την οργάνωση της αστικής συλλογικότητας. Η επέκτασή τους στο χώρο των κοινοτικών θεσμών αποτέλεσε επομένως την απαραίτητη υλική και συμβολική προϋπόθεση για τη μετατροπή των τελευταίων σε προνομιακό χώρο συλλογικής δράσης των εβραίων εμπόρων. Οι ανανεωμένοι κοινοτικοί θεσμοί συνέδεαν τους εμπόρους από τη στιγμή που έγιναν (και) πολιτισμικά «οικείοι», που αναδιοργανώθηκαν δηλαδή με βάση τις γνώριμες μορφές της αστικής σωματειακής οργάνωσης.

Οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης προσδέθηκαν επομένως στενά στους κοινοτικούς θεσμούς νοούμενους ως μηχανισμό παραγωγής κανονιστικών κατηγοριών και ως πεδίο συλλογικής δράσης. Με τη σειρά τους, οι κοινοτικοί θεσμοί τους ενοποιούσαν διπλά. Κατά πρώτον, ο μη καταστατικός αποκλεισμός και η έντονη συμμετοχή των ιταλών Εβραίων σε αυτούς απέτρεψε τον θεσμικό διαχωρισμό τους από τους οθωμανούς Εβραίους. Σε αντίθεση με τους ιταλούς Εβραίους της Κωνσταντινούπολης, οι ιταλοί Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν ωθήθηκαν ούτε και επιδίωξαν τη δημιουργία ξεχωριστής κοινότητας. Απεναντίας, δραστηριοποιήθηκαν εντός του υπάρχοντος κοινοτικού θεσμικού πλαισίου σε συνεργασία με τους οθωμανούς Εβραίους ομολόγους τους<sup>223</sup>. Κατά δεύτερον, η έντονη παρουσία των εμπόρων στους κοινοτικούς θεσμούς δεν επέτρεψε (όπως συνέβη στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης) την εμφάνιση και εδραίωση μιας «γραφειοκρατικής» αστικής τάξης, η οποία σε αντίθεση με την «εμπορική» αστική τάξη αντλούσε δύναμη από την οικειοποίηση των κοινοτικών θεσμών και την αποκλειστική διαχείριση των κοινοτικών ιδρυμάτων<sup>224</sup>. Οι θεσμοί αποτέλεσαν ενοποιητικό μηχανισμό και όχι αίτιο της διάσπασης του ανώτερου στρώματος της εβραϊκής κοινότητας προωθώντας την πρωτοκαθεδρία των πιο σημαντικών εβραίων επιχειρηματιών. Μετουσιώνοντας ρητορικά την άσκηση της οικονομικής και πολιτικής τους ηγεμονίας σε κοινοτική μέριμνα, η δραστηριοποίησή τους στα κοινοτικά όργανα αποτελούσε πλέον στο γύρισμα του αιώνα συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς τους.

Η κοινοτική δράση δεν συνιστούσε βέβαια αποκλειστικό χαρακτηριστικό της δημόσιας παρουσίας μόνο των εβραίων επιχειρηματιών. Οι ελληνορθόδοξοι έμποροι είχαν επίσης αξιοσημείωτη εμπλοκή στα κοινοτικά όργανα. Όπως μάλιστα σωστά παρατηρεί ο Ευάγγελος Χεκίμογλου αναφερόμενος σε αυτούς, «το κοινοτικό φαινόμενο δεν μπορεί να κατανοηθεί σωστά αν προσεγγιστεί μόνο ως ζήτημα εκπροσώπησης και όχι ως ζήτημα επιχειρηματικής συμπεριφοράς»<sup>225</sup>. Ωστόσο, μόνο στην περίπτωση των Εβραίων η κοινότητα έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση μιας επαγγελματικής συλλογικότητας και όχι μόνο μιας εθνοτικής ταυτότητας. Ο «έμπορος» ως φορολογητέο υποκείμενο αποτελούσε εβραϊκή ιδιαιτερότητα. Το φορολογικό καθεστώς της ελληνορθόδοξης κοινότητας δεν προέβλεπε παρόμοιες

---

ιδρύθηκε το 1901 ως ίδρυμα παροχής συσσιτίων στους πένητες και τους ενδεείς. Το Ταλμούδ Τορά ήταν το παραδοσιακό κοινοτικό σχολικό ίδρυμα.

<sup>223</sup> Για την απόσχιση των Ιταλών Εβραίων από την εβραϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, βλέπε Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond*, σ. 143.

<sup>224</sup> Για τη διάκριση μεταξύ μιας «γραφειοκρατικής» και μιας «εμπορικής» αστικής τάξης στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης βλέπε Vangelis Kechriotis, *The Greeks of Izmir at the end of the empire. A non-Muslim Ottoman community between autonomy and patriotism* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Leiden, 2005), κεφάλαιο 3.

<sup>225</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ.15.

κατηγορίες<sup>226</sup>. Ταυτόχρονα, η αριθμητική παρουσία των εβραίων μεγαλεμπόρων στα κοινοτικά όργανα όπως και το ειδικό τους βάρος υπερέβαιναν κατά πολύ, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, την ανάμειξη των ελληνορθόξων επιχειρηματιών. Στην περίπτωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η παρουσία και άλλων επαγγελματικών κατηγοριών στα κοινοτικά όργανα –γιατρών, δικηγόρων και εκπαιδευτικών– ήταν επίσης σημαίνουσα<sup>227</sup>. Οι εκπαιδευτικοί μάλιστα, παρά την περιορισμένη οικονομική τους επιφάνεια, κατείχαν το πιο σημαντικό συμβολικό κεφάλαιο, δεδομένης της σημασίας που έδινε ο ελληνικός εθνικισμός στην εκπαίδευση. Αντίθετα, στην εβραϊκή κοινότητα το κεφάλαιο αυτό μονοπωλείτο σχεδόν αποκλειστικά από τους εβραίους μεγαλεμπόρους. Αυτοί είχαν καταγραφεί στην κοινοτική μνήμη ως οι «αναμορφωτές». Επιπρόσθετα, το εμπόριο μαζί με την ηλικία αναγνωρίζονταν στο δημόσιο χώρο ως τα κύρια και αδιαμφισβήτητα προσόντα για την ανάδειξη στα κοινοτικά αξιώματα, τουλάχιστον μέχρι την Επανάσταση των Νεότουρκων<sup>228</sup>. Προσδιόριζαν δηλαδή τα χαρακτηριστικά της κοινοτικής αρχηγείας προσδίδοντας στην ταυτότητα του «εβραίου μεγαλεμπόρου» και μια πολιτική απόχρωση. Σε μια περίοδο που στην ελληνορθόδοξη κοινότητα οι οξύτατες εσωτερικές διενέξεις διαιρούσαν κάθετα το ανώτερο στρώμα της και μετέτρεπαν την ίδια την κοινότητα σε πεδίο σύγκρουσης παρά συναίνεσης<sup>229</sup>, η ταύτιση της εβραϊκής επιχειρηματικότητας με την κοινοτική εξουσία μετέτρεπε εντέλει την «κοινότητα» σε κρίσιμο μηχανισμό συνοχής και εξασφάλιζε την ιδεολογική ηγεμονία των εβραίων μεγαλεμπόρων.

### **Σωματειακή ζωή και κοινοτική συγκρότηση**

Στις αρχές του εικοστού αιώνα οι εβραίοι έμποροι δραστηριοποιούνταν σε ένα πλήθος συλλόγων. Η σωματειακή δράση αποτέλεσε μια πολιτισμική εκδήλωση που συγκέρανε την αστικότητα με την εβραϊκότητα μέσα από έμφυλα προσδιορισμένες πρακτικές και λόγους. Εξέθρεψε μια αστική εκδοχή της εβραϊκότητας, η οποία συνείχε τους εμπόρους ως (άνδρες) εβραίους αστούς. Ως προς τη διαμόρφωση μιας αστικής ταυτότητας, η λειτουργία των εβραϊκών σωματείων μπορεί επομένως να θεωρηθεί ενδεικτική και για άλλες εθνοθηρησκευτικές ομάδες, ιδίως δε τους Ελληνορθόδοξους. Τόσο οι εβραϊκοί όσο και οι ελληνορθόδοξοι σύλλογοι εισήγαγαν και καλλιέργησαν κοινές πρακτικές αστικής κοινωνικότητας<sup>230</sup>. Η διαφοροποίησή

<sup>226</sup> Βλέπε τους Κανονισμούς της ελληνορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης των ετών 1886 και 1904 στο Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς. Τόμος πρώτος. Νομοθετικές πηγές-κανονισμοί Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1984), σσ. 147-179.

<sup>227</sup> Το 1911, η εξαμελής δημογεροντία της κοινότητας αποτελείτο από τρεις επιχειρηματίες (Κ.Πλατσούκας, Γ. Τουρπάλης, Κ. Παπαγεωργίου), ένα δημοσιογράφο (Ι. Κούσκουρας), έναν γιατρό (Δ. Ρίζος), και ένα δικηγόρο (Κ. Καμμώνα). Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 29. Από την άποψη αυτή είναι ενδεικτικό ότι κατά τα σαράντα χρόνια της «οθωμανικής» ύπαρξης του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, πρόεδροί του εξελέγησαν δύο έμποροι (Αλφρέδος Άββοττ και Τιμολέων Μαυρουδής), τρεις γιατροί (Μιχαήλ Παπαδόπουλος, Γρηγόριος Γράβαρης, Δημήτριος Ρίζος), ένας δικηγόρος (Κωνσταντίνος Καμμώνας) και ένας κτηματίας (Κωνσταντίνος Αγγελάκης). Βλέπε λογοδοσίες των ετών 1873, 1880, 1889, 1895, 1905, 1909, 1910.

<sup>228</sup> Για να αμφισβητηθούν μετά από αυτήν. “Kale tener oy komo rejidores ombres kompetentes, no solo en edad i en komersyo (sic), ma tambyen en las altas kestyones de interes superyor dela komunidad, de la nasyon i de la patria”, ανέφερε η *La Nation*, το περιοδικό του Nouveau Cercle des Intimes το Μάρτιο του 1911. “Lo ke devemos azer”, *La Nation* 01.03.1911, σ. 1.

<sup>229</sup> Βλέπε υποκεφάλαιο Ι.

<sup>230</sup> Επειδή ήταν επομένως ομόλογες, οι πρακτικές των ελληνορθόδοξων συλλόγων δεν παρουσιάζονται αυτόνομα στην παρούσα εργασία. Ότι θα ειπωθεί στη συνέχεια για τη συγκρότηση της έμφυλης αστικότητας μεταξύ των εβραίων εμπόρων ισχύει και για τους Ελληνορθόδοξους. Άλλωστε, όψεις της αστικής κοινωνικότητας των ελληνορθόδοξων μεσαίων στρωμάτων της ύστερης οθωμανικής περιόδου έχουν ήδη αναλυθεί διεξοδικά από τον Χάρη Εξερτζόγλου. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα*

τους έγκειται στα συμβολικά νοήματα με τα οποία επένδυναν τις πρακτικές αυτές. Όπως ήδη αναφέρθηκε στο πρώτο υποκεφάλαιο, για τους ελληνορθόδοξους εμπόρους η «ελληνική Μακεδονία» ήταν η κύρια ρητορική που νοηματοδοτούσε τις αστικές τους πρακτικές και τους συγκροτούσε ως «έλληνες Μακεδόνες» (αστούς). Αντίθετα, οι εβραϊκοί σύλλογοι απέβλεπαν στην αρωγή και στη συνεισφορά προς το σύνολο των ομοθρήσκων –τόσο στην πόλη όσο όμως και αλλού. Συνέτειναν επομένως, μέσα από τη ρητορική τους, στη λογοθετική συγκρότηση του συλλογικού υποκειμένου της (εβραϊκής) «κοινότητας» και του (εβραϊκού) «λαού». Η επίκληση των δύο αυτών οντοτήτων και της προσφοράς προς αυτές προσέδωσε νόημα στη δημόσια, εξωστρεφή δραστηριότητα των συλλόγων. Η «κοινότητα», πρωτίτως, και, δευτερευόντως, ο «λαός» αποτέλεσαν ως εκ τούτου δύο από τους συμβολικούς τόπους παραγωγής της κοινής εβραϊκότητας των εβραίων εμπόρων μελών τους.

Η σύνθεση, δράση και ρητορική του Συλλόγου των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς (Association des Anciens Élèves de l'Alliance Israélite Universelle) υπήρξε από την άποψη αυτή παραδειγματική. Ο Σύλλογος ιδρύθηκε το 1897 από μια ομάδα επτά αποφοίτων της Αλιάνς μετά από προτροπή του διευθυντή της σχολής αρρένων Ζωζέφ Ματαλόν. Δέκα μόλις χρόνια αργότερα είχε φτάσει να αριθμεί κοντά 300 μέλη, να στεγάζεται σε δικό του ιδιόκτητο οίκημα και να συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων και πλέον δραστήριων εβραϊκών σωματείων της Θεσσαλονίκης<sup>231</sup>. Σε αντίθεση με τις κλειστές, ταξικά ομοιογενείς μορφές σωματείων όπως η Μεγάλη Ισραηλιτική Λέσχη (Grande Cercle Israélite)<sup>232</sup>, ο σύλλογος συνένωνε Εβραίους από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Τα ενεργά μέλη του προέρχονταν κυρίως από το νέο μεσαίο και κατώτερο μεσαίο στρώμα των εμπόρων και των εμποροϋπαλλήλων, ενώ η τιμητική επιτροπή, τα επίτιμα μέλη και οι ευεργέτες περιλάμβαναν ορισμένους από τους σημαντικότερους εβραίους επιχειρηματίες, όπως οι Γιακώβ Μοδιάνο, Κάρολος Αλλατίνι, Μωύς Μορπούργο, Ζωζέφ Μισραχί, και Γιακώβ Ε. Σίδες<sup>233</sup>.

Η συνύπαρξη των διαφορετικών αυτών κοινωνικών ομάδων εξασφαλιζόταν από τη σημασία που είχε για κάθε μία από αυτές η δυτικού τύπου παιδεία καθώς και από την ευέλικτη θεσμική οργάνωση του Συλλόγου. Για τα ενεργά μέλη, απόφοιτοι όλοι των σχολείων αρρένων της Αλιάνς, η δυτική παιδεία, υποστασιοποιημένη στο σχολικό «απολυτήριο», αποτελούσε, ελλείψει οικονομικής ευρωστίας (ή ακόμη και οικονομικής ανεξαρτησίας όσον αφορά στους εμποροϋπαλλήλους), το σημαντικότερο κριτήριο διαχωρισμού τους από τον κόσμο της εξαρτημένης χειρωνακτικής εργασίας: και ο σύλλογος αποφοίτων, το καταλληλότερο μέσο δημόσιας αναγνώρισής τους ως φορέων αστικότητας μέσα από την προβολή των τυπικών προσόντων τους και τη δραστηριοποίησή τους στη στήριξη της (εβραϊκής) εκπαίδευσης<sup>234</sup>. Αντίστοιχα, για

---

στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912 (Αθήνα, 1996). Χάρης Εξερτζόγλου, «Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922* (Αθήνα, 1998), σσ. 15-36. Χάρης Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου-αρχές 20ού αιώνα)* (Αθήνα 2010).

<sup>231</sup> Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. *Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)* (Θεσσαλονίκη, 1908), σσ. 10, 16-17.

<sup>232</sup> Οι πληροφορίες για το σωματείο αυτό είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε σποραδικές αναφορές στον εβραϊκό τύπο και σε οδηγούς της πόλης. Τη Λέσχη διοικούσε δωδεκαμελής επιτροπή και πρόεδρος της το 1911 ήταν ο Γιακώβ Καζές, Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 147.

<sup>233</sup> Βλέπε ενδεικτικά Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. *Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 4.

<sup>234</sup> Για μια ανάλογη προσέγγιση της κοινωνικής σημασίας της εκπαίδευσης και των συλλόγων αποφοίτων για τα μικροαστικά στρώματα των επαρχιακών πόλεων της ανατολικής Γαλλίας, βλέπε Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σσ. 191-200.

τα επίτιμα μέλη και τους ευεργέτες η προώθηση της δυτικής εκπαίδευσης ήταν κεφαλαιώδους σημασίας για την παραγωγή ενός καλά καταρτισμένου και εξειδικευμένου υπαλληλικού δυναμικού προοριζόμενου να στελεχώσει τις επεκτεινόμενες επιχειρήσεις τους. Η συμμετοχή στο Σύλλογο Αποφοίτων αποτελούσε επομένως μια ακόμη συμβολική έκφραση της κοινωνικής σημασίας που αυτοί απέδιδαν στην «παιδεία». Ταυτόχρονα, τους προσέδιδε το αναγκαίο «ηθικό κεφάλαιο» που από μόνη της η κατοχή πλούτου δεν μπορούσε να εξασφαλίσει. Η κοινωνική τους καταξίωση καθίστατο δυνατή μόνο όταν ο πλούτος εμφανιζόταν να υπηρετεί ένα ευρύτερα αποδεκτό σύστημα αξιών. Η οικονομική στήριξη και οι δωρεές προς το σύλλογο συνετέλεσαν επομένως στην κοινωνική τους αποδοχή ακριβώς γιατί ενοφθάλμιζαν τον πλούτο μέσα σε ένα ευρύτερα αποδεκτό εννοιολογικό πλαίσιο το οποίο και απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην παιδεία και στον πολιτισμό<sup>235</sup>.

Παράλληλα, η θεσμική οργάνωση του συλλόγου ως «δημοκρατίας συνδρομητών» που χαρακτηριζόταν όμως από ένα σύνθετο συμβολικό σύστημα εσωτερικών ιεραρχήσεων, επέτρεπε τόσο την αναγνώριση της σημασίας των εννοιών της «ισότητας» και της «ατομικότητας» ως οργανωτικών αρχών του αξιακού συστήματος των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων όσο και την παραδοχή των ανισοτήτων που χαρακτήριζαν τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους τμημάτων τους<sup>236</sup>. Αυτή η διφυής λογική της οργανωτικής διάρθρωσης του συλλόγου κατέστησε επομένως δυνατή τη συγκρότηση μιας κοινής αστικής ταυτότητας μεταξύ των εβραίων εμπόρων και ταυτόχρονα επέτρεψε στο ανώτερο στρώμα τους να επιβεβαιώσει την οικονομική και πολιτισμική του ηγεμονία, κυρίως μέσα από πρακτικές πατρωνίας. Όπως υποδεικνύει το παράδειγμα του Γιακώβ Μοδιάνο, μέλους της τιμητικής επιτροπής του Συλλόγου επί σειρά ετών<sup>237</sup>, ο Σύλλογος των Παλαιών Μαθητών δεν συνείχε μόνο το μεσαίο στρώμα των εμπόρων, αλλά συγκροτούσε ευρύτερες συσσωματώσεις. Παράλληλα με τη σημαντική οικονομική βοήθεια που παρείχε ο ίδιος, ο Μοδιάνο διατύπωνε τη γνώμη του για ζητήματα που αφορούσαν δράσεις του συλλόγου και συνέβαλε με το κύρος του και το ευρύ δίκτυο των επαφών του στην εξεύρεση των αναγκαίων πιστώσεων<sup>238</sup>. Για τους σημαίνοντες επιχειρηματίες επομένως, η συμμετοχή στην τιμητική επιτροπή ή η αναγόρευση σε επίτιμο μέλος δεν σήμαιναν ότι η δραστηριοποίηση στο σύλλογο είχε περιορισμένο ή αποκλειστικά συμβολικό χαρακτήρα: η φυσική τους παρουσία ήταν εξίσου εμφανής.

Γύρω από το σύλλογο οργανωνόταν ένα πυκνό πλέγμα δραστηριοτήτων που σφυρηλατούσαν τόσο την ταξική όσο όμως και την εθνοτική συνάφεια των μελών

<sup>235</sup> Η ερμηνεία αυτή ακολουθεί την διεισδυτική ανάλυση του Χάρη Εξερτζόγλου για τους τρόπους νοηματοδότησης της έννοιας του πλούτου και της λογοθετικής νομιμοποίησης ή αμφισβήτησης της κοινωνικής ιεραρχίας στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης. Χάρης Εξερτζόγλου, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας 'Αγαπάτε αλλήλους'», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σσ. 85-118.

<sup>236</sup> Robert J. Morris, "Voluntary Societies and British urban elites, 1780-1850: an analysis", *The Historical Journal* 26/1 (1983), σσ. 101-102.

<sup>237</sup> Βλέπε ενδεικτικά *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)* (Θεσσαλονίκη, 1906), σ. 3. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σ. 3. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 3. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année)* (Θεσσαλονίκη, 1909), σ. 3. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1910 (14ème année)* (Θεσσαλονίκη, 1910), σ. 3.

<sup>238</sup> Το 1907 ο Γιακώβ Μοδιάνο συνεισέφερε στην οικοδόμηση του νέου κτιρίου του Συλλόγου και δραστηριοποιήθηκε για την ανεύρεση των απαραίτητων δανείων. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σ. 10.

του. Η εθνοτική ομοιογένεια που τον χαρακτήριζε σήμαινε ότι η σωματειακή ζωή περιοριζόταν εντός των εβραϊκών μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της πόλης. Επομένως, η πλούσια ενδοσωματειακή δράση διαμόρφωνε έναν κόσμο αστικής κοινωνικότητας που δεν υπερέβαινε, αλλά αντίθετα ενίσχυε τα εθνοτικά όρια<sup>239</sup>.

Ο Σύλλογος των Παλαιών Μαθητών οργάνωνε τις ανθρώπινες σχέσεις κατά τρόπο κανονιστικό και συστηματικό παρέχοντας το απαραίτητο πλαίσιο για την εμπέδωση των κοινωνικών επαφών μεταξύ των (εβραίων) ανδρών εμπόρων. Τα ιδιόκτητα γραφεία του συλλόγου, με την αίθουσα της βιβλιοθήκης, το αναγνωστήριο και το εντευκτήριο, πρόσφεραν το απαραίτητο περιβάλλον για τη συνέντευξη των μελών διαμορφώνοντας έναν οικείο, ημιδημόσιο και κυρίως αποκλειστικά ανδρικό χώρο<sup>240</sup>. Οι τακτικές διαλέξεις, η άθληση, η συμμετοχή στην μπάντα, αλλά και οι περιοδικές συναντήσεις του διοικητικού συμβουλίου και βέβαια η ετήσια γενική συνέλευση οργάνωναν το χρόνο των μελών και προσδιόριζαν τους όρους και τη συχνότητα της συνένευσής τους. Αντίστοιχα, οι εκδρομές του αθλητικού τμήματος και ο ετήσιος χορός αποτελούσαν μείζονες εκδηλώσεις ψυχαγωγίας και τις δύο βασικότερες εκφράσεις της σωματειακής κοινωνικότητας. Στην περίπτωση μάλιστα του χορού, η διενέργειά του κατά τις ημέρες της γιορτής του Πουρίμ του προσέδιδε το διπλό χαρακτήρα επιτέλεσης τόσο της εβραϊκότητας όσο και της κοσμικής αστικότητας<sup>241</sup>. Τέλος, ο Σύλλογος δεν συνιστούσε μηχανισμό συνοχής μόνο επειδή οργάνωνε τον «ελεύθερο» χρόνο των μελών του· η μεταξύ τους «αλληλεγγύη» οικοδομούνταν και μέσω της λειτουργίας του ως μηχανισμού εύρεσης εργασίας. Ο Σύλλογος συνιστούσε ένα ευρύτατο δίκτυο γνωριμιών προοριζόμενο να παράσχει πληροφορίες και να προσφέρει εργασία στα άνεργα μέλη του που αναζητούσαν δουλειά στην πόλη ή που επιθυμούσαν να δοκιμάσουν την τύχη τους στο εξωτερικό<sup>242</sup>.

Οι παραπάνω δραστηριότητες ήταν έμφυλα προσδιορισμένες και συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μιας κοινότητας *εβραίων ανδρών*. Η φυσική παρουσία των γυναικών ήταν σπάνια και σε κάθε περίπτωση προδιαγεγραμμένη με σαφήνεια. Αποκλεισμένες από τις ενδοσωματειακές δραστηριότητες, οι γυναίκες συμμετείχαν στις δημόσιες εκδηλώσεις του Συλλόγου κυρίως με την ιδιότητα της συγγενούς του άρρενα μέλους, ως σύζυγοι ή κόρες. Η συμμετοχή τους κρινόταν απαραίτητη μόνο στο βαθμό που εξασφάλιζε την επιτυχία των κατεξοχήν κοσμικών και ψυχαγωγικών εκδηλώσεων –του χορού και των εκδρομών– και που πρόσφερε το απαραίτητο βουβό ακροατήριο θαυμαστριών στις συναυλίες της μπάντας, στους αθλητικούς αγώνες και στις διαλέξεις<sup>243</sup>. Παράλληλα, χάρη στο Σύλλογο, μια σειρά από δραστηριότητες επανασηματοδοτούνταν ως ανδρικές. Η λειτουργία της βιβλιοθήκης και της μπάντας είναι από την άποψη αυτή ενδεικτικές. Η ανάγνωση βιβλίων στο σπίτι και η

<sup>239</sup> Για την διάκριση μεταξύ «ενδοσωματειακής», «διασωματειακής» και «ενδοαστικής κοινωνικότητας», βλέπε Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922* (Αθήνα, 1997), σ. 206.

<sup>240</sup> Η σημασία του ιδιόκτητου και κατάλληλα διαρρυθμισμένου χώρου για την εμπέδωση των κοινωνικών επαφών μεταξύ των μελών τονίζεται από τον πρόεδρο του Συλλόγου Ζωζέφ Νεχαμά κατά τα εγκαίνια των γραφείων του συλλόγου: “Jusqu’ici, nos adhérents, bien que sincèrement attachés a notre œuvre, n’avaient pas l’occasion de se voir, de se rencontrer”. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 10.

<sup>241</sup> Για την δράση του Συλλόγου βλέπε *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σσ. 16-26.

<sup>242</sup> Όπως παρατηρούσε ο Σολομών ντε Μποττόν το 1906, “c’est l’aide mutuelle pratiquée de la manière la moins onéreuse, c’est l’aide mutuelle sans frais généraux. C’est là, vous conviendrez, de la bonne solidarité”. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 11.

<sup>243</sup> Για την παρουσία γυναικών στις διαλέξεις του συλλόγου, βλέπε στο ίδιο, σ. 9.

ενασχόληση με τη μουσική δωματίου εγγράφονταν στη σφαίρα του ιδιωτικού και κωδικοποιούνταν στην καλύτερη περίπτωση ως γυναικείες μορφές ατομικής βελτίωσης του χαρακτήρα και στη χειρότερη ωςσχόλη. Αντίθετα, η ανάγνωση των περιοδικών επικαιρότητας στη βιβλιοθήκη του συλλόγου συνοδευόμενη από την απαραίτητη συζήτηση, όπως και η δημόσια εκτέλεση μουσικών έργων μπροστά σε ένα κοινό που επιδοκίμαζε, μετέτρεπε τις πρακτικές της ανάγνωσης και της μουσικής ερμηνείας σε επιτελέσεις της ανδρικότητας καθώς αποτελούσαν δημόσιες δραστηριότητες που στόχευαν στη συνολική αισθητική και ηθική βελτίωση του «κοινού» της πόλης<sup>244</sup>.

Οι έννοιες του «δημόσιου» και του «κοινού» ήταν σε μεγάλο βαθμό εθνοτικά προσδιορισμένες. Ο Σύλλογος δεν συνείχε τα μέλη του ως Εβραίους μόνο επειδή η ενδοσωματειακή δράση συνέτεινε στη δημιουργία δεσμών αλληλεγγύης ανάμεσα σε άτομα με κοινή εθνοθησκευτική καταγωγή<sup>245</sup>. Η εξωστρεφής, δημόσια δραστηριοποίησή του είχε πεδίο εκδίπλωσης και κεντρικό, συμβολικό σημείο αναφοράς της την εβραϊκή «κοινότητα». Ο Σύλλογος, υπογράμιζε ο γραμματέας του Σολομών ντε Μποττόν στην ετήσια έκθεσή του το 1905, αποτελούσε “une société faite pour le public”, ταγμένη “de penser avant tout au bien public”<sup>246</sup>. Αντίστοιχα, ο πρόεδρος του Ζωζέφ Νεχαμά διευκρίνιζε ότι ο σύλλογος δεν αποτελεί «κόμμα» (parti) γιατί εργάζεται για την «κοινή πρόοδο» (progrès commun)<sup>247</sup>. Ωστόσο, στο λόγο και στη δράση του συλλόγου το «κοινό», το «κοινό καλό» και η «κοινή πρόοδος» ταυτίζονταν με την «κοινότητα». Η «κοινότητα» δεν αποτελούσε επομένως μόνο ένα θεσμικό μόρφωμα, αλλά και ένα σημαντικό εννοιολογικό πλαίσιο. Προσέδιδε νόημα στη δράση των μελών του Συλλόγου και συνέβαλε ώστε οι σωματειακές τους δραστηριότητες να τους συνδέουν ως Εβραίους.

Η εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών και η φροντίδα για την κοινότητα αποτελούσαν τους δύο διακηρυγμένους σκοπούς του συλλόγου, προσδιορίζοντας αντίστοιχα την ενδοσωματειακή και την εξωσωματειακή κοινωνικότητα. «Νόμιμη φιλοδοξία» (légitime ambition) του Συλλόγου, κατά τον Σολομών ντε Μποττόν, ήταν να καταστεί αυτός “une jeune Alliance au sein de notre grande communauté”<sup>248</sup>. Για τον Ζωζέφ Νεχαμά πάλι, οι δύο από τους πέντε κύριους στόχους του συλλόγου αφορούσαν την «ανόρθωση της Κοινότητας» (relèvement de la Communauté). Πιο ενθουσιώδης, ο επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου Γιακώβ Μοδιάνο κάλεσε τους

---

<sup>244</sup> Το 1906, ο γραμματέας του συλλόγου Σολομών ντε Μποττόν σημείωνε την αξιοσημείωτη δημοφιλία των περιοδικών σημειώνοντας ότι “les journaux, les revues font à nos livres une terrible concurrence”. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10ème année)* (Θεσσαλονίκη 1906), σ. 7. Για τους μουσικούς συλλόγους ως πεδία συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας, βλέπε Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σσ. 102-105. Για την πρόνοια περί σύστασης βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου από έναν ελληνορθόδοξο σύλλογο, βλέπε *Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Σωματείου «Ο Ευαγγελισμός»* (Αθήνα, 1883), σ. 10.

<sup>245</sup> Όπως υπογράμιζε ο πρόεδρος του Συλλόγου Ζωζέφ Νεχαμά, οι δύο από τους πέντε στόχους του συλλόγου ήταν αφενός “de créer des liens de solidarité parmi la jeunesse israélite en mettant à sa disposition un vaste local” και αφετέρου “de contribuer au relèvement et au perfectionnement intellectuel, moral et physique de la jeunesse par de saines lectures, des conférences, des cours spéciaux; par les sports, par l'enseignement de la musique”. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11ème année)*, σσ. 13-14.

<sup>246</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10ème année)*, σ. 6.

<sup>247</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11ème année)*, σ. 14.

<sup>248</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10ème année)*, σ. 12.

παρευρισκόμενους στην ετήσια γενική συνέλευση του 1908 να αναφωνήσουν “Vive la Communauté! Vive l’Alliance! Vive l’Association des Anciens Elèves!”<sup>249</sup>. Η σύσφιξη της “solidarité fraternelle” μεταξύ των μελών του συλλόγου είχε νόημα μόνο στο βαθμό που απέβαινε επωφελής τόσο για τα ίδια τα μέλη όσο και για «ολόκληρη την Κοινότητα»<sup>250</sup>. Για το λόγο αυτό, ο Σύλλογος δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα στην οικονομική στήριξη των κοινοτικών σχολείων, συνεισέφερε στην ανέγερση του νοσοκομείου Χιρς και συμμετείχε συστηματικά, αλλά διεξήγαγε και ο ίδιος, εράνους για κοινοτικούς σκοπούς. Έδινε το παρών σε όλες τις κοινοτικές τελετές και τις εκδηλώσεις της «εβραϊκής φιλανθρωπίας» (charité juive) και η μπάντα του “a répandu dans cette communauté le goût de la bonne musique”. Τέλος, μέλη του πρωτοστάτησαν στην απόπειρα δημιουργίας μιας συνομοσπονδίας όλων των εβραϊκών φιλανθρωπικών σωματείων της Θεσσαλονίκης<sup>251</sup>. Το σύνολο σχεδόν της ευρύτερης δράσης του Συλλόγου νομιμοποιείτο επομένως ως συμβολή στο «συμφέρον της κοινότητας» και συνακόλουθα αναπαριστάτο ως «κοινοτική προσφορά» των μελών του.

Ωστόσο, οι ανδρικοί σύλλογοι δεν αποτέλεσαν τη μόνη πολιτισμική έκφραση της δημόσιας δράσης του ανώτερου στρώματος των εβραίων εμπόρων που τους συνέχιζε εθνοτικά ως ευυπόληπτα μέλη της εβραϊκής κοινότητας. Η «κοινότητα» συντελούσε στη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας αφενός επειδή προσέδιδε νόημα και σε άλλες μορφές της συλλογικής δραστηριότητας των εμπόρων, των κορών ή των συζύγων τους και αφετέρου επειδή καθόριζε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που ενεργοποιούσε ένα πλήθος δημόσιων τελετών στις οποίες παρευρίσκονταν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους.

Περισσότερο ίσως και από τη σωματειακή δράση, που χαρακτήριζε κυρίως τα μεσαία στρώματα, η συμμετοχή σε κοινοτικούς εράνους και οι ατομικές δωρεές προς κοινοτικά κοινωφελή ιδρύματα αποτελούσαν σημαίνουσες πρακτικές μέσα από τις οποίες προαγόταν η εθνοτική συνοχή των σπουδαιότερων εβραίων επιχειρηματιών. Η συμβολή στον έρανο και κυρίως η συμπερίληψη του ονόματος του δωρητή στις λίστες που δημοσιεύονταν τακτικά στον τύπο καθιστούσε την «κοινότητα» συλλογική υπόθεση και δημιουργούσε δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των συμμετεχόντων σε μια κοινή προσπάθεια. Ταυτόχρονα, η δημοσιοποίηση των ονομάτων και των κατατεθέντων ποσών εξασφάλιζε την επωνυμία του δωρητή και με τον τρόπο αυτό νομιμοποιούσε τις ενδοκοινοτικές κοινωνικές ιεραρχίες<sup>252</sup>. Όπως και ο σύλλογος, έτσι και ο δημόσιος και δημοσιοποιήσιμος έρανος υπέρ της κοινότητας αποτελούσε προσφιλή μέθοδο κοινωνικοποίησης του ανώτερου στρώματος των εβραίων εμπόρων διότι προωθούσε τη συλλογικότητα τη στιγμή που εγγυόταν την επωνυμία. Παράλληλα, η «κοινότητα» αποτελούσε οργανικό κομμάτι των σημαντικότερων στιγμών του κύκλου της ζωής των εβραίων εμπόρων. Η γέννηση, η περιτομή, η ενηλικίωση, ο αρραβώνας, ο γάμος και βεβαίως ο θάνατος συνοδεύονταν από τη δωρεά σημαντικών ποσών σε μια πληθώρα ευαγών κοινοτικών ιδρυμάτων και τη δημοσιοποίηση της πράξης αυτής στον τύπο<sup>253</sup>. Οι παραπάνω πρωτοβουλίες

<sup>249</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 9.

<sup>250</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 16.

<sup>251</sup> Βλέπε εν παρόδω *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σ. 6-29.

<sup>252</sup> Η δημοσίευση καταλόγων δωρητών είναι συχνότατη. Βλέπε ενδεικτικά τον κατάλογο των δωρητών του κοινοτικού ιδρύματος Ματανότ Λαεβιονίμ. *Journal de Salonique* 18.01.1906.

<sup>253</sup> Βλέπε ενδεικτικά την προσφορά 590 φράγκων από τις οικογένειες Αμάρ και Σαλέμ σε διάφορα κοινοτικά φιλανθρωπικά ιδρύματα με την ευκαιρία του γάμου των παιδιών τους Σαούλ Αμάρ και Φλορ



συνέδεαν συμβολικά την οικογένεια με την κοινότητα. Η πρακτική της κοινοτικής δωρεάς καθιστούσε τα ιδιωτικά γεγονότα συλλογικές υποθέσεις και με τον τρόπο αυτό συντελούσε στην αποδοχή και ενσωμάτωση της οικογένειας σε ένα ευρύτερο σύνολο. Προσέδιδε στην ίδια τον «εβραϊκό» της χαρακτήρα και ταυτόχρονα μετέτρεπε την κεφαλή της σε εβραίο «φιλόanthρωπο πολίτη»<sup>254</sup>.

Προς την ίδια κατεύθυνση προσανατολιζόταν και μια πληθώρα δημόσιων τελετών. Οι τελικές εξετάσεις των σχολείων, οι τελετές αποφοίτησης, οι ετήσιες συνελεύσεις των συλλόγων καθώς και τα κάθε είδους εγκαίνια κοινοτικών καταστημάτων συγκροτούσαν ένα πυκνό σύνολο εκδηλώσεων ανοικτού και περιοδικού χαρακτήρα που ενίσχυε και οργάνωνε την κοινωνικότητα του ανώτερου στρώματος των εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης<sup>255</sup>. Οι εκδηλώσεις αυτές δεν αντανακλούσαν δεδομένες κοινωνικές σχέσεις, αλλά αντίθετα τις συγκροτούσαν καθώς λειτουργούσαν ως πεδία παραγωγής κοινωνικών αναπαραστάσεων. Ως τέτοια, προσέδιδαν καταρχήν στην αστική κοινωνικότητα συγκεκριμένα εθνοτικά χαρακτηριστικά. Η παρουσία σε αυτές συνιστούσε μια επιτελεστική διαδικασία που καθιστούσε ορατή τη συμμετοχή σε μια ευρύτερη «κοινότητα» με συνοχή και ενότητα –αυτή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα, το αυστηρό τυπικό των εκδηλώσεων, η χωρική οργάνωσή τους και η λεκτική αναπαραγωγή τους από τον τύπο μέσα από εκτενείς περιγραφές συνέβαλε ώστε η εικόνα της «κοινότητας» να μην προβάλλει μόνο τη συνοχή των μελών της, αλλά να νοηματοδοτεί –και κατά τον τρόπο αυτό να επικυρώνει– και μια δεδομένη κοινωνική ιεραρχία. Οι παρευρισκόμενοι διαχωρίζονταν στις επώνυμες «παρουσίες» και στο ανώνυμο «πλήθος». Ο διαχωρισμός αυτός δεν γινόταν με βάση την οικονομική επιφάνεια, αλλά την κοινοτική προσφορά. Για το ανώτερο στρώμα των εβραίων εμπόρων η κοινοτική ευεργεσία αποτελούσε επομένως μια πρακτική που τους καθιστούσε διακριτή κοινωνική ομάδα ακριβώς επειδή τους τοποθετούσε στο κέντρο της «κοινότητας» ως τα πλέον πιστά μέλη της. Συνδέοντάς τους ως Εβραίους μέσα από μια πληθώρα δημόσιων τελετών, η «κοινότητα» τους εξασφάλιζε ταυτόχρονα την απαραίτητη κοινωνική αναγνώριση<sup>256</sup>.

Τέλος, το εννοιολογικό πλαίσιο της «κοινότητας» συγκροτούσε το ανώτερο στρώμα των εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης καθώς νοηματοδοτούσε όχι μόνο τη δημόσια δράση των ίδιων ως ανδρών, αλλά και τις δραστηριότητες των γυναικών συγγενών τους. Σύζυγοι και κόρες συμμετείχαν σε ένα πλήθος φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων που στόχευαν στην ανακούφιση των κατώτερων στρωμάτων του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Γυναίκες συγγενείς των ιταλών κυρίως εβραίων εμπόρων ή απόφοιτες των ιδιωτικών σχολείων θηλέων της πόλης διηύθυναν σωματεία ανεξάρτητα (όπως η *Œuvre des Layette*) ή υπό την αιγίδα της κοινότητας

---

Σαλέμ. Αντίστοιχα, με την ευκαιρία του γάμου των τέκνων τους, οι Γιακώβ Ε. Σίδες και Ζ. Αελιόν έκαναν δωρεές σε πλήθος κοινοτικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων: Νοσοκομείο Χιρς, Ταλμούδ Τορά, Ματανότ Λαεβιονίμ, Γιεσουά Βεραχαμίμ, Ετς Χαΐμ, Ασσαρά Μπατλανίμ, Σεδακά Βαχεςσέδ, Ματάν μπαΣτέερ, Χέσεντ βεΕμέτ. *Journal de Salonique* 23.08.1906, 14.11.1907. Αν κρίνει κανείς από τη συχνότητα εμφάνισης τέτοιων ανακοινώσεων στον τύπο, η πρακτική αυτή ήταν πολύ περισσότερο διαδεδομένη μεταξύ του εβραϊκού ανώτερου στρώματος από ό,τι μεταξύ του ελληνικού. Άλλωστε, όπως ειπώθηκε στο πρώτο υποκεφάλαιο, οι δωρεές του τελευταίου προορίζονταν κυρίως για την ενίσχυση της ελληνορθόδοξης κοινότητας του γενέθλιου τόπου.

<sup>254</sup> Για την έννοια του «φιλόanthρωπου πολίτη», βλέπε Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, σ. 300-306.

<sup>255</sup> Βλέπε ενδεικτικά *Journal de Salonique* 09.07.1906, 06.08.1906, 04.05.1908.

<sup>256</sup> Η παραπάνω παράγραφος αντλεί κυρίως από την μελέτη του Χάρη Εξερτζόγλου γύρω από τη συμβολική συγκρότηση της ελληνορθόδοξης κοινότητας μέσα από δημόσιες τελετουργίες. Εξερτζόγλου, «Μετά μεγάλης παρατάξεως».

(όπως η Charité de Calamaria)<sup>257</sup>. Παράλληλα, συμμετείχαν ενεργά σε εράνους και πραγματοποιούσαν σωρεία δωρεών τόσο σε γυναικείους φιλανθρωπικούς συλλόγους όσο και σε ανδρικούς<sup>258</sup>. Η σωματειακή κοινωνικότητα που ανέπτυσαν συντηρούσε ένα πυκνό δίκτυο επαφών μεταξύ των μελών των σημαντικότερων επιχειρηματικών οικογενειών. Κυρίως όμως η έντονη και συντονισμένη φιλανθρωπική τους δράση υπέρ της «κοινότητας» καθιστούσε τις οικογένειες αυτές επίλεκτα μέλη της. Ταυτόχρονα, το γεγονός ότι αυτές οι φιλανθρωπικά δραστήριες γυναίκες εμφανίζονταν στον τύπο με το όνομα και το επώνυμο του συζύγου τους συντελούσε ακόμη περισσότερο ώστε η δράση τους να αντικατοπτρίζει τις ποιότητες που χαρακτήριζαν τον άνδρα εβραίο επιχειρηματία και η ευεργεσία τους να προάγει τη δική του εβραϊκότητα.

Όμως η «κοινότητα» δεν αποτελούσε το μόνο εννοιολογικό πλαίσιο που σηματοδοτούσε την αστική κοινωνικότητα του ανώτερου στρώματος των εβραίων εμπόρων και προήγαγε τους εθνοτικούς του δεσμούς. Η ευρύτερη έννοια του «εβραϊκού λαού» (people juif) συμπλήρωνε και επέκτεινε την έννοια της «κοινότητας» λειτουργώντας προς την ίδια κατεύθυνση. Η βοήθεια προς τους όπου γης δοκιμαζόμενους Εβραίους αποτελούσε το αντικείμενο της δράσης συλλόγων, διενέργειας εράνων και προσφοράς δωρεών. Στο γύρισμα του αιώνα, η εκδήλωση των “sentiments de solidarité devant les événements heureux ou funestes dont le récit couvre les pages des annales du judaïsme mondial contemporain” έμοιαζε να ενώνει τα μεσαία και ανώτερα στρώματα του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης<sup>259</sup>. Η «αλληλεγγύη» αυτή προσδιόριζε οργανικά την εβραϊκότητά τους και αναγορευόταν σε πρωταρχική «αρχή» (principe) “qui a été a travers le ages comme le sel de notre race”<sup>260</sup>.

Η καλλιέργεια της «εβραϊκής αλληλεγγύης» μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στόχευε στη βοήθεια “de ceux de nos coreligionnaires qui souffrent en leur qualité d’Israélites”<sup>261</sup>. Ο αντισημιτισμός και η αντιμετώπισή του ήταν οι κύριοι τροφοδότες της. Ήδη από το 1891 τα μεγάλα πογκρόμ της Ρωσίας (αλλά και της Κέρκυρας) οδήγησαν όχι μόνο στην κινητοποίηση εβραϊκών συλλόγων που υπήρχαν στην πόλη, αλλά και στην ίδρυση νέων με στόχο την αρωγή προς τους πρόσφυγες που κατέφταναν<sup>262</sup>. Η δε σύσταση ειδικών επιτροπών και η διενέργεια εράνων κυρίως

<sup>257</sup> Η Œuvre des Layettes ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1904, ενώ το 1907 πρόεδρος της ήταν η Έλντα Σαμουέλ Μοδιάνο και αντιπρόεδρος η Έμμα Αλλατίνι. Η Charité de Calamaria στόχευε στην ανακούφιση των πυροπαθών του κοινοτικού συνοικισμού της Καλαμαριάς ο οποίος και οικοδομήθηκε από την κοινότητα μετά την πυρκαγιά του 1890. Πρόεδρος της ήταν η Μπέλλα Ναχούμ. Τα δε μέλη του φιλανθρωπικού συλλόγου Assistance aux Orphelines ήταν πρώην μαθήτριες της σχολής Ισαάκ Μπεναρντούτ. *Journal de Salonique* 27.02.1908, 26.12.1907, 16.03.1908, 03.01.1907.

<sup>258</sup> Βλέπε τη λίστα δωρητριών στην επιτροπή γυναικών για τη συνοικία Βαρδαρίου. *Journal de Salonique* 13.01.1898. Το δε 1905 η Αννέτ Αλλατίνι πραγματοποίησε δωρεά βιβλίων και περιοδικών στη βιβλιοθήκη του Συλλόγου Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 7.

<sup>259</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 15.

<sup>260</sup> Όπως αναφέρει ο Ζωζέφ Νεχαμά. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 16.

<sup>261</sup> Αυτός ήταν και ο πέμπτος στόχος του Συλλόγου των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς, όπως εκφράστηκε από τον Ζωζέφ Νεχαμά. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σ. 13-14.

<sup>262</sup> Για την κινητοποίηση των υπάρχοντων συλλόγων, βλέπε Sam Lévy, *Salonique à la fin du XIXe siècle* (Ισταμπούλ, 2000), σ. 64. Για τη σύσταση νέων, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 111, σημ. 289. Για το αντισημιτικό πογκρόμ της Κέρκυρας, βλέπε Sakis Gekas, “The port Jews of Curfu and the “blood libel” of 1891: a tale of many centuries and of one event”, *Jewish Culture and*

για τους Εβραίους της Ρωσίας αλλά και αλλού αποτελούσε τακτική μέριμνα σωματείων και μελών της κοινότητας<sup>263</sup>. Την ίδια περίοδο, η υπόθεση Ντρέυφους αποτέλεσε το δεύτερο κεντρικό συμβάν γύρω από το οποίο αρθρώθηκε η «εβραϊκή αλληλεγγύη», προσδιορίζοντας σε αξιόλογο βάθος χρόνου το περιεχόμενο που προσέλαβε η συλλογική δράση των εβραϊκών μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της Θεσσαλονίκης. Ακόμη και το 1905, ο Σύλλογος Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς διενεργούσε έρανο για τη σύσταση και συντήρηση «κλίνης Ζολά» στο υπό περάτωση κοινοτικό Νοσοκομείο Χιρς<sup>264</sup>.

Η έννοια της «εβραϊκής αλληλεγγύης» συγκροτούσε επομένως μια απεδαφικοποιημένη αντίληψη του εβραϊκού «λαού». Η αντίληψη αυτή είχε έντονο το στοιχείο της θυματοποίησης και σχετιζόταν στενά με την περισσότερο εντοπισμένη έννοια της (εβραϊκής) «κοινότητας»<sup>265</sup>. Προσδιοριζόταν αφενός από τον αντισιωνιστικό λόγο της Αλιάνς και αφετέρου από τον αυστηρό έλεγχο του δημόσιου χώρου που ασκούσε το χαμιτικό καθεστώς. Για τους λόγους αυτούς, η «εβραϊκή αλληλεγγύη» δεν εμπεριείχε μια στενά πολιτική στάση με άξονα το αίτημα για ίδρυση εθνικού εβραϊκού κράτους, όπως θα πράξει αργότερα ο σιωνισμός. Αντίθετα, οργάνωνε τη συλλογική ταυτότητα των μεσαίων και ανώτερων εβραϊκών στρωμάτων της πόλης κινητοποιώντας τα κυρίως προς μια φιλανθρωπικού τύπου δημόσια δράση και όχι προς μια ανοικτή πολιτική στράτευση. Συμπλεκόταν επομένως με κεντρικές αστικές αξίες και επιτελείτο μέσα από τις παραδεδεγμένες μορφές που έπαιρνε η αστική κοινωνικότητα. Ως τέτοια, επικύρωνε την εβραϊκότητά των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων επιβεβαιώνοντας όμως ταυτόχρονα και την αστικότητά τους.

### ***Η Αλιάνς: νέες κοινωνικότητες, νέες εβραϊκότητες***

Όπως είπαμε, η «κοινότητα» αποτελούσε το πρώτο θεσμικό και εννοιολογικό πλαίσιο που συνείχε εθνοτικά το ανώτερο στρώμα των εβραίων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Όμως στο γύρισμα του αιώνα η Αλιάνς αποτελούσε το δεύτερο, επιτελώντας μια ανάλογη και συμπληρωματική προς την «κοινότητα» λειτουργία. Με πυρήνα τα σχολεία οργάνωνε ένα αντίστοιχα πυκνό και εξίσου εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών δραστηριοτήτων και ταυτόχρονα επαναπροσδιόριζε το ίδιο το περιεχόμενο της εθνοτικής ταυτότητας των εβραίων εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης προσδένοντας το ρητά στη Δύση.

Τα σχολεία αρρένων της Αλιάνς αποτελούσαν το πρώτο πεδίο συγκρότησης ενός διευρυμένου στρώματος εβραίων εμπόρων λόγω του προγράμματος σπουδών και του επαγγελματικού προσανατολισμού των αποφοίτων τους. Η Αλιάνς στόχευε στην «αναγέννηση» των εβραϊκών πληθυσμών της Ανατολής μέσω της παροχής μιας δυτικού τύπου εγκύκλιας γνώσης. Ωστόσο, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η

---

*History* 7/2 (2004), σσ. 171-196. Ευτυχία Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συσκοφαντία για το αίμα» του 1891* (Αθήνα, 2006).

<sup>263</sup> Το 1905-1906 ο Σύλλογος Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς οργάνωσε μετά από έκκληση της κοινοτικής επιτροπής έρανο υπέρ των Εβραίων της Ρωσίας. Αντίστοιχη πρωτοβουλία υπέρ των Εβραίων τόσο της Ρωσίας όσο και της Αραβικής Χερσονήσου και του Μαρόκου έγινε και το 1907. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 14. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σσ. 7, 25.

<sup>264</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)*, σ. 14.

<sup>265</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι στο λόγο του Συλλόγου των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς η πιο προσδιορισμένη οντότητα του «ανατολικού εβραϊσμού» (που αναφέρεται στους Εβραίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) εμφανίζεται μόλις μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 20.

επιδίωξη αυτή συνδυάστηκε με την εξυπηρέτηση των «τοπικών αναγκών», όπως αυτές προσδιορίστηκαν από μια τοπική επιτροπή αποτελούμενη κυρίως από ιταλούς εβραίους επιχειρηματίες. Το αποτέλεσμα ήταν ένα πρόγραμμα σπουδών προσανατολισμένο προς το εμπόριο και μάλιστα σε βαθμό μεγαλύτερο από αυτόν που επιθυμούσε η κεντρική επιτροπή της Αλιάνς στο Παρίσι<sup>266</sup>. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας των σχολείων αρρένων, η έμφαση δινόταν στην εκμάθηση των τοπικών και ξένων γλωσσών καθώς και στη διδασκαλία των βασικών εμπορικών εννοιών και πρακτικών, έμφαση που διατηρήθηκε και ενισχύθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες<sup>267</sup>. Σε μια περίοδο έντονης οικονομικής ανάπτυξης της πόλης, τα σχολεία της Αλιάνς συνετέλεσαν επομένως στη διαμόρφωση ενός μεσαίου στρώματος εβραίων εμπόρων. Καταρχήν συνέβαλαν στην αναγκαία αριθμητική του διεύρυνση, επιτρέποντάς του να ενισχύσει τη θέση του στην τοπική οικονομία. Κυρίως όμως προίκισαν τις νέες γενιές των εβραίων εμπόρων με ένα κοινό γνωστικό κεφάλαιο και ένα κοινό αξιακό σύστημα<sup>268</sup>. Και επειδή το πρόγραμμα σπουδών της Αλιάνς υιοθετήθηκε από περισσότερα από είκοσι ανεξάρτητα εβραϊκά σχολεία<sup>269</sup>, το γνωστικό αυτό κεφάλαιο και αξιακό σύστημα αποτέλεσε κτήμα όχι μόνο των αποφοίτων των σχολείων της αλλά του συνόλου των εγγράμματων εβραίων εμπόρων της πόλης. Η τεράστια επιρροή που άσκησε η Αλιάνς στα εβραϊκά εκπαιδευτικά πράγματα συνέτεινε επομένως αποφασιστικά στην οικοδόμηση των εσωτερικών συνεκτικών δεσμών και στη διαμόρφωση της διακριτής ταυτότητας ενός ολοένα και διευρυνόμενου μεσαίου στρώματος εβραίων εμπόρων.

Είναι ωστόσο περισσότερο δύσκολο να προσδιοριστεί αν και κατά πόσο το σχολικό σύστημα της Αλιάνς αποτέλεσε ταυτόχρονα πεδίο αναπαραγωγής του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος της πόλης, κυρίως δε της ισχυρής ομάδας των ιταλών Εβραίων. Η έλλειψη μαθητολογίων και η ανυπαρξία συστηματικών προσωπογραφιών και γενεαλογικών δέντρων δυσχεραίνει την εξαγωγή τεκμηριωμένων συμπερασμάτων. Η παρούσα κατάσταση της έρευνας επιτρέπει μόνο τη διατύπωση υποθέσεων, κυρίως μέσα από τη διερεύνηση των καταλόγων των μελών του Συλλόγου των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς. Από τους καταλόγους αυτούς απουσιάζουν μεν τελείως μέλη των μεγάλων ιταλοεβραϊκών οικογενειών των Αλλατίνι, Φερνάντεζ και Μορπούργο. Εμφανίζονται όμως ονόματα μελών της οικογένειας Τόρρες και πιθανότατα και άλλων μεγάλων επιχειρηματικών οικογενειών<sup>270</sup>. Φαίνεται λοιπόν ότι η εμβέλεια των σχολείων της Αλιάνς δεν περιοριζόταν σε καμία περίπτωση αποκλειστικά στα μεσαία και κατώτερα εβραϊκά

<sup>266</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 217.

<sup>267</sup> Βλέπε το πρόγραμμα μαθημάτων του σχολείου αρρένων κατά το σχολικό έτος 1878-1879. *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79* (Θεσσαλονίκη, 1879), σσ. 35-36. Η διαμόρφωση ενός προγράμματος μαθημάτων προσανατολισμένου στην ικανοποίηση των αναγκών του σύγχρονου εμπορίου φαίνεται και στο πρόγραμμα των εξετάσεων του έτους 1907. *Journal de Salonique* 11.07.1907.

<sup>268</sup> Όπως παρατηρούσε το 1908 έκθεση επιθεωρητών της Αλιάνς “l'influence de l'Alliance au point de vue intellectuel, moral et social est énorme. Presque tous les employés de commerce, la plupart des commerçants, des centaines de patrons, d'ouvriers, presque tous les médecins, les avocats, les ingénieurs, les journalistes ont reçu chez nous l'instruction première”. “Mission d'inspection en Orient”, *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* (Παρίσι, 1908), σ. 41.

<sup>269</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 217.

<sup>270</sup> Αναφέρονται οι Λάζαρος, Μωΐς, και Ελί Τόρρες. Επίσης αναφέρονται μεταξύ άλλων τα επώνυμα Ερρέρα, Μισραχί, Μοσσέρι, Μοδιάνο και Αμάρ. Ωστόσο, η ανυπαρξία γενεαλογικών δέντρων δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε με πλήρη βεβαιότητα ότι τα συγκεκριμένα πρόσωπα αποτελούν και μέλη των γνωστών επιχειρηματικών οικογενειών, αν και κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί αρκετά πιθανό. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σσ. 49-51.

στρώματα. Με αυτό ως δεδομένο, τα σχολεία της δεν αποτέλεσαν ωστόσο τον προνομιακό τόπο εκπαιδευτικής διαμόρφωσης και πρώτης κοινωνικοποίησης των νεαρών γόνων του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος. Προς την κατεύθυνση αυτή έτεινε άλλωστε και η γενικότερη επικέντρωση της κεντρικής επιτροπής της Αλιάνς στην παροχή πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που απευθυνόταν κυρίως στα χαμηλά στρώματα του εβραϊκού πληθυσμού, όπως και η συστηματική αδιαφορία της για τις ολοένα και επιτακτικότερες εκπαιδευτικές ανάγκες των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων –αδιαφορία που εκφραζόταν κυρίως μέσα από την άρνησή της να συστήσει δευτεροβάθμιες εκπαιδευτικές μονάδες στις μεγάλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>271</sup>. Όμως, παρόλο που τελικά τα σχολεία αρρένων δεν αποδείχθηκαν απαραίτητα για την εξασφάλιση της συνοχής του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης, συνέβαλαν εν τούτοις στη μερική ανανέωσή του στα πλαίσια της ευρύτερης διαδικασίας διεύρυνσης των επαγγελματικών ευκαιριών και ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας που εγκαινίασε η λειτουργία του σχολικού δικτύου της Αλιάνς στο εσωτερικό των εβραϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>272</sup>. Το 1908 στον κατάλογο των μελών του Συλλόγου Αποφοίτων συμπεριλαμβάνονταν για πρώτη φορά τα ονόματα δύο νέων, άσημων ακόμη εμπόρων, οι οποίοι όμως είκοσι χρόνια αργότερα θα κυριαρχήσουν στην αγορά σιδηρικών και ειδών υγιεινής της πόλης: των αδελφών Σιμών και Ζωζέφ Χαΐμ Άλβο<sup>273</sup>.

Πιο κρίσιμη για τη διασφάλιση της συνοχής και την προώθηση της ηγεμονίας του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης ήταν η λειτουργία της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς. Η σύσταση τοπικής οργάνωσης συνόδευε την ίδρυση κάθε σχολείου και σκόπευε στην κατά τόπους προώθηση των ιδεωδών της Αλιάνς και στην προσέλκυση υποστηρικτών του έργου της. Πυρήνας κάθε τοπικής οργάνωσης και διοικητικό όργανό της ήταν η τοπική επιτροπή (*comité local*), η οποία καταπιανόταν κυρίως με ζητήματα οικονομικής διαχείρισης των σχολείων και μεριμνούσε για την εξασφάλιση της εν γένει εύρυθμης λειτουργίας τους<sup>274</sup>.

Στη Θεσσαλονίκη, η τοπική οργάνωση αποτέλεσε προνομιακό χώρο συνένυσης του ανώτερου στρώματος των εβραίων επιχειρηματιών, οι οποίοι και στελέχωναν την τοπική επιτροπή της. Αρχικά, η τοπική επιτροπή απαρτιζόταν σχεδόν αποκλειστικά από ιταλοεβραίους επιχειρηματίες –τους σημαντικότερους άλλωστε θιασώτες του εγχειρήματος της Αλιάνς στη Θεσσαλονίκη. Εν μέρει επρόκειτο για μια οικογενειακή υπόθεση των Αλλατίνι<sup>275</sup>. Ωστόσο, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του

<sup>271</sup> Για την οριενταλιστική λογική που προσδιόριζε την εκπαιδευτική στρατηγική της Αλιάνς και τις κρίσιμες συνέπειές της στην απώλεια ιδεολογικής επιρροής και τη σταδιακή αποξένωσή της από τα ολοένα και ανερχόμενα μεσαία στρώματα της Κωνσταντινούπολης, βλέπε Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σσ. 115-117.

<sup>272</sup> Για τη συμβολή του σχολικού δικτύου της Αλιάνς στη ρευστοποίηση της παραδεδεγμένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης του εβραϊκού πληθυσμού, βλέπε Stein, “The permeable boundaries of Ottoman Jewry”, σ. 119.

<sup>273</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 52. Το 1923, ο Σιμών Άλβο θα εκλεγεί μέλος του πεντηκονταμελούς συμβουλίου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης. *Εμπορικών Εγκόλπιον, Έτος 1923* (Θεσσαλονίκη 1923), σ. 154. Για μια πλήρη εικόνα των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων βλέπε <http://www.centropa.org/index.php?nID=30&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRRhaWw7IHNIYXJjaFZhbnVlPTczNjsgc2VhcmNoU2tpcD0w> (πρόσβαση 08.02.2011).

<sup>274</sup> Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σ. 58.

<sup>275</sup> Βλέπε την κατάσταση των μελών της τοπικής επιτροπής για το έτος 1879, όπου συμμετείχαν οι Μωύς Αλατίνι (πρόεδρος), Έντουαρντ, Κάρολος και Ούγκο Αλλατίνι. *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79*, σ. 77. Για τους λόγους πίσω από τη θερμή

εικοστού αιώνα η επιτροπή συμπεριλάμβανε πλέον και έναν ικανό αριθμό οθωμανών Εβραίων<sup>276</sup>. Η κυριαρχία των ιταλοεβραίων επέτρεψε αρχικά στην επιτροπή να αντλήσει δύναμη από τα υπάρχοντα δίκτυα ισχύος τους. Ταυτόχρονα όμως τα μετασχημάτισε προσδίδοντας σε αυτά θεσμική υπόσταση. Συνακόλουθα, η ύπαρξη της επιτροπής συνέβαλε στην ενίσχυση των δεσμών συνοχής μεταξύ των επιφανέστερων εβραίων επιχειρηματιών της πόλης, πιστώνοντας το στρώμα αυτό με σημαντικό διεθνές έρεισμα και το αναγκαίο απορρέον τοπικό κύρος.

Παράλληλα, ο τρόπος διάρθρωσης της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς και το ευρύ πεδίο δραστηριοποίησής της αποτέλεσαν κρίσιμο παράγοντα στην οργάνωση του στρώματος αυτού και στην εδραίωση της ισχύος του. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η τοπική οργάνωση της Αλιάνς στη Θεσσαλονίκη αποτελούσε πιθανότατα την πρώτη σημαντική εβραϊκή συσσωμάτωση που αναπαρήγαγε τα πολιτισμικά πρότυπα του δυτικού σωματείου. Η ταυτότητα του «μέλους» με καθήκοντα και δικαιώματα, η συμμετοχή σε «επιτροπές», η ετήσια γενική «συνέλευση», ο δημόσιος «απολογισμός έργου», η κατάρτιση «προϋπολογισμού», η δημοσίευση «ισολογισμού» και η περαιτέρω δημοσιοποίηση όλων των παραπάνω μέσα από την εκτύπωση και κυκλοφορία «λογοδοσιών» αποτελούσαν νεωτερικές πολιτισμικές πρακτικές που συνέβαλαν στη σύσφιγξη των δεσμών μεταξύ των μελών του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος προωθώντας τη χρηστή διαχείριση ως κοινή αξία που καθόριζε πέρα από την επιχειρηματική και την κοινωνική τους δράση. Σε μια περίοδο όπου η πρόσβαση του στρώματος αυτού στους κοινοτικούς θεσμούς διοίκησης παρέμενε ακόμη δυσχερής, λόγω της μη εφαρμογής των γενικών κανονισμών, ο τρόπος οργάνωσης της τοπικής Αλιάνς το εξοικείωσε με νέες μορφές αυτοοργάνωσης και διοίκησης.

Επιπρόσθετα, το εύρος και η σημασία της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς την καθιστούσαν σημαντικό δεσμό εθνοτικής συνοχής ανάλογο με αυτόν της κοινότητας. Για το ανώτερο εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα, η συγκεκριμένη οργάνωση συνιστούσε ένα πολύτιμο εργαλείο διαμόρφωσης τρόπων κοινής παρέμβασης σε ένα ευρύ πεδίο κοινωνικών και κοινοτικών δραστηριοτήτων. Η στέρεα υποδομή της οργάνωσης καθώς και η σταθερότητα και αντοχή της στο χρόνο την ανάδειξαν σε έναν δεύτερο, εναλλακτικό, αλλά όχι ευθέως ανταγωνιστικό προς τις κοινοτικές αρχές, πόλο εξουσίας. Έχοντας θέσει υπό τον έλεγχό της το σύνολο της κοινοτικής εκπαίδευσης και συνεργαζόμενη με ραβίνους και κοινοτικούς προύχοντες, η τοπική οργάνωση της Αλιάνς συνιστούσε ουσιαστικά έναν μοχλό συντονισμένης παρέμβασης στα κοινοτικά δρώμενα<sup>277</sup>.

Η εύρυθμη λειτουργία του σχολικού δικτύου αποτελούσε την κύρια αλλά όχι και την αποκλειστική μέριμνα της τοπικής οργάνωσης. Για το λόγο αυτό την επιτροπή του σχολείου αρρένων παισίωνε πλήθος άλλων με αντικείμενο τόσο τις υπόλοιπες εκπαιδευτικές μονάδες της Αλιάνς όσο και αρκετούς κοινοτικούς θεσμούς<sup>278</sup>. Οργανώνοντας επομένως τη δημόσια δράση των εβραίων

---

υποστήριξη που παρείχαν οι ιταλοί Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Αλιάνς, βλέπε Stein, "The permeable boundaries of Ottoman Jewry", σ. 57· και Aron Rodrigue, "From millet to minority: Turkish Jewry", στο Pierre Birnbaum & Ira Katznelson (επιμ.), *Paths of emancipation. Jews, states, and citizenship* (Πρίνστον, 1995), σ. 248.

<sup>276</sup> Βλέπε *Journal de Salonique* 06.08.1906.

<sup>277</sup> Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σσ. 69-70. Για τη συνεργασία με ραβίνους και κοινοτικούς προύχοντες στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, βλέπε *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79*, σσ. 14-15.

<sup>278</sup> Μέσα στη δεκαετία του 1870 λειτούργησαν οι επιτροπές της τεχνικής σχολής, του Ταλμούδ Τορά, του Μπικούρ Χολίμ, της εισφοράς των εμπορών εισαγωγής-εξαγωγής και τέλος η επιτροπή γυναικών. *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79. Compte rendu sur les*

επιχειρηματιών, το ευρύ αυτό δίκτυο επιτροπών αποτέλεσε μηχανισμό συνοχής και ισχύος και έπαιξε κεντρικό ρόλο στην αποκρυστάλλωση της εθνοτικής φυσιογνωμίας τους. Και καθώς στις πολυάριθμες αυτές επιτροπές συμπεριλαμβάνονταν και επιτροπή γυναικών υπεύθυνη για την καλή λειτουργία του σχολείου θηλέων, η σημασία της δημόσιας δράσης των γυναικών για τη συνοχή του στρώματος αυτού (ως συζύγων, μητέρων και θυγατέρων και εντός του πλαισίου που υπαγόρευαν οι τρέχουσες αντιλήψεις περί φύλου) δεν πρέπει να υποτιμηθεί.

Οι δυνατότητες αυτοοργάνωσης που πρόσφερε η καινοφανής διάρθρωση της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς και η ευρεία έκταση των δραστηριοτήτων της την καθιστούσαν μοναδικό μηχανισμό παραγωγής της (ταξικά προσδιορισμένης) εθνοτικής συνοχής του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η Αλιάνς συνείχε εθνοτικά τους εβραίους επιχειρηματίες για τον επιπρόσθετο λόγο ότι αποτέλεσε κύριο σημείο αναφοράς μιας πυκνής, παράπλευρης αστικής κοινωνικότητας. Χάρη σε αυτήν, το σχολείο ανασύρθηκε από το περιθώριο και κατέλαβε το κέντρο όχι μόνο της κοινοτικής δράσης αλλά και της κοινωνικής ζωής των μεσαίων και ανώτερων εβραϊκών στρωμάτων<sup>279</sup>. Το σχολείο της Αλιάνς μετατράπηκε σε κεντρικό σύμβολο γύρω από το οποίο αρθρωνόταν πλέον ένα ευρύ φάσμα δημόσιων δραστηριοτήτων μέσω των οποίων σφυρηλατούνταν δεσμοί μεταξύ των εβραίων επιχειρηματιών της πόλης, ενώ παράλληλα αποκρυσταλλώνονταν οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι γιορτές υπέρ των σχολικών ιδρυμάτων, οι τελετές αποφοίτησης και οι δημόσιες εξετάσεις οργάνωναν την κοινωνικότητα του στρώματος αυτού και της προσέδιδαν συγκεκριμένο νόημα συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας αστικής εκδοχής της εβραϊκότητας<sup>280</sup>. Αντίστοιχα, οι πολυάριθμοι έρανοι και οι λοταρίες για την ενίσχυση των σχολείων, όπως και οι δωρεές και τα κληροδοτήματα, συντελούσαν μέσα από τη δημοσίευση των ονομάτων και τη μετέπειτα τακτική μνημόνευσή τους, στη συγκρότηση μιας «φαντασιακής κοινότητας» φιλόνητων, αλλά συνάμα και εβραίων, επιχειρηματιών<sup>281</sup>. Τέλος, μένει να διερευνηθεί αν η Αλιάνς συνέβαλε στη συνοχή του στρώματος αυτού και με ακόμη πιο άμεσο τρόπο, μέσα δηλαδή από την επιρροή που ενδεχομένως άσκησε στις γαμήλιες πρακτικές του. Το ερώτημα αν οι νεαροί Εβραίοι του ανώτερου στρώματος προσανατολιζόνταν επίσης στην επιλογή του συντρόφου τους μεταξύ των αποφοίτων της σχολής θηλέων της Αλιάνς (όπως ήδη συνέβαινε στην περίπτωση των μεσαίων στρωμάτων) παραμένει ακόμη ανοιχτό<sup>282</sup>.

Ήταν ωστόσο κυρίως μέσα από την προώθηση της γαλλοφωνίας που η Αλιάνς συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης, διακριτής εθνοτικής ταυτότητας του μεσαίου και ανώτερου στρώματος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ως κριτήριο κοινωνικής διάκρισης, η γνώση της γαλλικής γλώσσας αποτελούσε (ή

---

*institutions de l'Alliance Israélite Universelle à Salonique pendant l'année scolaire 1889 par le Comité Local* (Θεσσαλονίκη, 1890).

<sup>279</sup> Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σ. 70.

<sup>280</sup> *Journal de Salonique* 06.08.1906. *Compte rendu du Dr. M. Allatini sur les institutions israélites de Salonique pendant l'année 1879/80* (Θεσσαλονίκη, 1880), σ. 5. *Compte rendu sur les institutions israélites de Salonique pendant l'année scolaire 1880/81 par le Dr. M. Allatini* (Θεσσαλονίκη, 1882), σ. 13 *Journal de Salonique* 09.07.1906. *Compte rendu du Dr. M. Allatini sur les institutions israélites de Salonique pendant l'année 1879/80*, σ. 5.

<sup>281</sup> Ενδεικτικά, *Compte rendu sur les institutions de l'Alliance Israélite Universelle à Salonique pendant l'année scolaire 1889 par le Comité Local*, σσ. 8, 11-12, 23, 25.

<sup>282</sup> Για την επίδραση της εκπαίδευσης της Αλιάνς στην κοινωνική θέση των εβραίων γυναικών των μεσαίων στρωμάτων όπως και στη μεταβολή των κριτηρίων επιλογής συζύγου, βλέπε Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σ. 168.

θεωρείτο ότι έπρεπε να αποτελεί) κεκτημένο όλων των εθνοτικών συνιστωσών του μεσαίου και, κυρίως, του ανώτερου στρώματος της οθωμανικής κοινωνίας<sup>283</sup>. Σε καμιά όμως άλλη εθνοθησκευτική ομάδα πλην της εβραϊκής τα γαλλικά δεν προσδιόρισαν με τόση ένταση και σε τόση έκταση την κοινωνική ζωή των μελών της και το σύστημα των αξιών τους. Η γαλλική γλώσσα αποτέλεσε την κύρια γλώσσα διδασκαλίας όλων των νεαρών Εβραίων και η χρήση της αναγορεύτηκε στο βασικό δείκτη ατομικού κύρους και καλλιέργειας από το σύνολο της κοινότητας. Η δε ευρεία και συστηματική υιοθέτησή της από τα μεσαία και ανώτερα εβραϊκά στρώματα οδήγησε στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου, δισυπόστατου πολιτισμού τον οποίο και χαρακτήριζε η καθημερινή συνύπαρξη των γαλλικών με τα ισπανοεβραϊκά<sup>284</sup>.

Η πλήρης εγκόλπωση της γαλλικής γλώσσας και η μοναδική θέση που καταλάμβανε στην κοινωνική ζωή και στο αξιακό σύστημα του εβραϊκού μεσαίου και ανώτερου στρώματος τη μετέτρεψε τελικά σε κριτήριο εθνοτικής διαφοροποίησης. Παρέχοντας κοσμική εκπαίδευση, το σχολικό σύστημα της Αλιάνς υπονόμεισε την κεντρική θέση που κατείχε μέχρι τότε η θρησκεία στον προσδιορισμό της εβραϊκής ταυτότητας. Ωστόσο, δεν οδήγησε στη ρευστοποίηση της τελευταίας. Αντίθετα, η προώθηση της γαλλικής γλώσσας συνετέλεσε αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιας εκκοσμηκευμένης, αλλά εξίσου ανθεκτικής, εθνοτικής ταυτότητας. Όπως παρατηρεί ο Aron Rodrigue, «τα γαλλικά εξημερώθηκαν, εξεβραΐστηκαν, ισπανικοποιήθηκαν. Η χρήση των γαλλικών σε καθημερινή βάση αποτέλεσε έναν ακόμη εθνοτικό δείκτη στο τοπικό [οθωμανικό] πλαίσιο. Τα εθνοτικά όρια μετακινήθηκαν, εγκόλπωσαν τα γαλλικά και τον δυτικό τρόπο ζωής και αναδύθηκαν ενισχυμένα»<sup>285</sup>. Η γαλλοφονία συνέχιζε επομένως εθνοτικά τους εβραίους επιχειρηματίες διακρίνοντάς τους παράλληλα από τους ομολόγους τους των άλλων εθνοθησκευτικών ομάδων.

Εκπεφρασμένος στόχος της Αλιάνς υπήρξε η «χειραφέτηση» των Εβραίων της Ανατολής μέσα από την «αναγέννησή» τους. Αυτή θα πραγματοποιείτο μέσα από την υιοθέτηση πανανθρώπινων αξιών. Αναιρώντας την εθνοτική διαφορά, οι αξίες αυτές θα μετέτρεπαν τους «Εβραίους» σε (άρρνες) «ανθρώπους», πολίτες ενός σύγχρονου κράτους δικαίου. Ωστόσο, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη δυτική Ευρώπη, η δράση της Αλιάνς δεν οδήγησε στην αφομοίωση των οθωμανών Εβραίων, αλλά αντίθετα στην αναδιαμόρφωση και ενίσχυση της διακριτής εθνοτικής τους ταυτότητας. Για το μεσαίο και ανώτερο στρώμα των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η «χειραφέτηση» δεν προήλθε μέσα από την εξοικείωση με τη γλώσσα και τον πολιτισμό της κοινωνίας στην οποία διαβιούσαν. Η απουσία του οθωμανικού κράτους από το πεδίο της μαζικής εκπαίδευσης συνδυαζόταν με τον οριενταλισμό που χαρακτήριζε την εκπαιδευτική πολιτική της Αλιάνς για να καταστήσουν αδιανόητη την προοπτική της «αναγέννησης» των οθωμανών Εβραίων μέσω της χρήσης ενός άλλου επικοινωνιακού μέσου πλην των γαλλικών και μέσα από την εισαγωγή τους σε οποιοδήποτε άλλο πολιτισμικό σύστημα πέραν του γαλλικού. Κατά συνέπεια, ο γαλλικός πολιτισμός και ευρύτερα η Δύση αποτέλεσαν το κεντρικό σημείο πολιτισμικής αναφοράς των μεσαίων και ανώτερων εβραϊκών στρωμάτων διαμορφώνοντας τον πολιτισμικό ορίζοντά τους. Αντίθετα, ο τοπικός οθωμανικός ή στενότερα τουρκικός πολιτισμός απαξιώθηκε και περιθωριοποιήθηκε, όπως άλλωστε και οι πολιτισμοί των παρακείμενων εθνοτικών ομάδων. Και αυτό συνέβη παρά τις

---

<sup>283</sup> Στο ίδιο, σ. 178.

<sup>284</sup> Στο ίδιο, σ. 119.

<sup>285</sup> Rodrigue, “From millet to minority”, σ. 253.



πρωτοβουλίες για την εισαγωγή των οθωμανικών τουρκικών, αλλά ακόμη και των ελληνικών, στα σχολεία της Αλιάνς<sup>286</sup>.

Η παράδοση συνισταμένη αυτών των διεργασιών ήταν ότι το σχολικό σύστημα μιας οργάνωσης που προωθούσε την αφομοίωση οδήγησε τελικά τόσο στην ενίσχυση της εθνοτικής συνοχής του μεσαίου και ανώτερου εβραϊκού στρώματος όσο και στην αποξένωσή του από το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο που προσδιόριζε τους όρους της κοινωνικής του ύπαρξης. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, η σχέση με τη Γαλλία κατέληξε να καθορίζει την εβραϊκή τους ταυτότητα τόσο στα δικά τους μάτια όσο και στα μάτια των υπόλοιπων εθνοτικών ομάδων της πόλης. Σε μια περίοδο πολυεθνικής συνύπαρξης που χαρακτηριζόταν επίσης από την ανυπαρξία ενός ηγεμονικού, δεσμευτικού τοπικού πολιτισμικού προτύπου και την παράλληλη ισχυρή δυτική παρουσία, η διασφάλιση της συνοχής του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος στη βάση μιας γαλλόφωνης εβραϊκότητας προσανατολισμένης αποκλειστικά προς τη Δύση παρείχε σε αυτό εμφανή συγκριτικά πλεονεκτήματα. Από το 1908 όμως, και κυρίως μετά το 1912, μετατράπηκε αυθιμερόν σε μειονέκτημα. Όχι μόνο γιατί σε ένα κλίμα όξυνσης των εθνικισμών άφηνε εκτεθειμένο το συγκεκριμένο στρώμα στην κατηγορία του «απάτριδος κοσμοπολιτισμού» και του ελλειπούς πατριωτισμού. Αλλά και επειδή από το 1873, και για μια περίοδο 40 χρόνων, η δράση της Αλιάνς συνετέλεσε στη διαμόρφωση μιας αντίληψης μεταξύ των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, η οποία θεωρούσε ότι η διαδικασία παραγωγής της (αστικής) εβραϊκότητας όφειλε να αντλεί απευθείας από τη Δύση και όχι (και) από το εκάστοτε τοπικό πολιτισμικό περιβάλλον. Η περιθωριοποίηση και η απαξίωση του τελευταίου στο λόγο και στις πρακτικές της Αλιάνς διαμόρφωσε επομένως μια στάση η οποία κατέστησε την αφομοίωση μια ταξικά και εθνοτικά ανυπόφορη διαδικασία. Μια διαδικασία που έθετε σε κίνδυνο τόσο έναν από τους βασικούς όρους της εθνοτικής τους συνοχής όσο και ένα από τα βασικά μέσα αναπαραγωγής τους και διασφάλισης της ταξικής τους ηγεμονίας.

### ***Η «Ιταλία»: πολιτική ισχύς και κοινωνική ορατότητα του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος***

Μετά την κοινότητα και την Αλιάνς, η «Ιταλία» συνιστούσε το τρίτο σημείο συλλογικής αναφοράς και το τρίτο πεδίο άρθρωσης της καλειδοσκοπικής εθνοτικής και ταξικής ταυτότητας του ανώτερου εβραϊκού στρώματος της Θεσσαλονίκης. Αυτό το στρώμα των εβραίων επιχειρηματιών χαρακτηριζόταν από την κυρίαρχη παρουσία της ομάδας των ιταλών Εβραίων<sup>287</sup>. Η ολιγομελής αλλά εξαιρετικά ισχυρή αυτή

<sup>286</sup> Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σσ. 119-120, 170-172. Για την εισαγωγή μαθημάτων τουρκικών και ελληνικών στα σχολεία της Αλιάνς στη Θεσσαλονίκη, βλέπε *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79*, σσ. 35-36.

<sup>287</sup> Οι ιταλοί εβραίοι, ή «Φράνκος», προέρχονταν κυρίως από την ελεύθερη πόλη του Λιβόρνο και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη σταδιακά κατά τη διάρκεια του δεκάτου ογδόου αιώνα. Επρόκειτο κυρίως για τις οικογένειες των Αλλατίνι, των Μοδιάνο, των Μορπούργο, των Μισραχί, των Φερνάντεζ, των Τόρρες, των Ερρέρα και των Σαΐας. Αυτές, μαζί με ορισμένες σεφαραδίτικες οικογένειες όπως οι Καζές και οι Σαλιέλ, αποτελούσαν τις ισχυρότερες επιχειρηματικές οικογένειες, το ανώτερο στρώμα τόσο της εβραϊκής κοινότητας όσο και των εμπόρων της πόλης. Μεταξύ τους ξεχώριζαν κυρίως οι Αλλατίνι και οι Μοδιάνο, το εύρος των δραστηριοτήτων των οποίων τους καθιστούσε τους σημαντικότερους επιχειρηματικούς ομίλους στην ευρωπαϊκή Τουρκία. Για τους εβραίους εμπόρους του Λιβόρνο και την εγκατάστασή τους στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, βλέπε Minna Rozen, "Contest and rivalry in Mediterranean maritime commerce in the first half of the eighteenth century: the Jews of Salonika and the European presence", *Revue des Etudes Juives* 147/3 (1988), σσ. 309-352. Για τους Αλλατίνι, βλέπε Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου, «Η Θεσσαλονίκη των Allatini, 1776-1911», *Θεσσαλονίκη* 7 (2008), σσ. 137-194. Για τους Μοδιάνο, Mario Modiano,

ομάδα ήταν πλήρως ενσωματωμένη στην κοινοτική ζωή διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στο σύνολο των δημόσιων δραστηριοτήτων που συνείχαν εθνοτικά το μεσαίο και το ανώτερο στρώμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, οι ιταλοί εβραίοι επιχειρηματίες εξακολουθούσαν να συγκροτούν και μια καθεαυτό διακριτή ομάδα. Βάση της διάκρισης δεν ήταν η οικονομική τους επιφάνεια, η ανάμνηση της ιταλικής τους καταγωγής ή ακόμη και η κατοχή της ιταλικής υπηκοότητας καθώς ορισμένοι από αυτούς την είχαν αποποιηθεί υιοθετώντας αυτήν ενός ισχυρότερου ξένου κράτους<sup>288</sup>. Αντίθετα, οι δεσμοί που τους συνέδεαν ήταν παράγωγο της συμμετοχής σε ένα πυκνό πλέγμα δράσεων γύρω από το οποίο μορφοποιείτο η ιταλική παρουσία στη Θεσσαλονίκη. Η «ιταλικότητα» των ιταλών εβραίων επιχειρηματιών της πόλης λειτουργούσε ως συνεκτικός δεσμός ακριβώς επειδή δεν αποτελούσε μια απώτατη καταγωγική μήτρα ή μια νομική κατηγορία κενή περιεχομένου, αλλά το απότοκο της τακτικής, δημόσιας επιτέλεσης συγκεκριμένων πολιτισμικών πρακτικών.

Η επιλεκτική χρήση της ιταλικής γλώσσας χαρακτήριζε την ομάδα αυτή καθιστώντας ορατά τα όριά της όπως και τη θέση της στην κοινωνική ιεραρχία. Τα ιταλικά αποτελούσαν τη γλώσσα της «αριστοκρατίας», καταλαμβάνοντας την υψηλότερη θέση στην ιεραρχία των γλωσσών που χρησιμοποιούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Συνιστούσαν έναν επικοινωνιακό κώδικα με συγκεκριμένη πολιτισμική και κοινωνική λειτουργία που απέδιδε κύρος στο χρήστη του και χρησιμοποιείτο μόνο στις πιο επίσημες περιστάσεις<sup>289</sup>.

Ανάλογη ήταν η συμβολική αξία και ο κοινωνικός ρόλος της ιταλικής εκπαίδευσης. Η κίνηση για τη δημιουργία ιταλικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε έναν από τους πρώτους πόλους συσπείρωσης των ιταλών Εβραίων της Θεσσαλονίκης και μοχλό για τον εκπαιδευτικό εκσυγχρονισμό του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης πριν ακόμη από την έλευση της Αλιάνς. Ίδρυμένη το 1864, η Scuola Commerciale Filarder υπήρξε ένα από τα πρώτα πεδία για τη συγκρότηση μιας νεωτερικής, δυτικής εβραϊκής ταυτότητας και σημείο συνάντησης της ιταλικότητας με την κοινοτική εβραϊκότητα. Στη σύσταση της Scuola πρωτοστάτησαν οι επιφανέστεροι ιταλοί εβραίοι έμποροι, οι οποίοι επάνδρωσαν την εφορευτική της επιτροπή, ενώ σχεδόν το σύνολο των μαθητών ήταν Εβραίοι<sup>290</sup>. Η ύπαρξη της Scuola συνιστούσε πολιτική πράξη με την ευρύτερη έννοια του όρου: οι ετήσιες απονομές βραβείων αποτελούσαν δημόσιες τελετές όπου η παρουσία των εβραίων εμπόρων-προυχόντων δίπλα στον ιταλό πρόξενο, η ανάκρουση του *ιταλικού* εθνικού ύμνου κατά την έναρξη της τελετής αλλά και η απαγγελία του σουλτανικού

---

*Hamehune Modillano. The genealogical story of the Modiano family from ~1570 to our days* (Αθήνα, 2000).

<sup>288</sup> Από την ομάδα των ιταλών Εβραίων που συνεργάστηκαν για την ίδρυση της ζυθοποιείας Όλυμπος, οι Μωΐς Μισραχί, Ανρί Μισραχί, Ζωζέφ Μισραχί και Λάζαρος Μισραχί ήταν γάλλοι υπήκοοι και ο Τζίνο Φερνάντεζ αυστριακός. Μόνο οι αδελφοί Αλλατίνι και ο Ντίνο Φερνάντεζ διατηρούσαν την ιταλική τους υπηκοότητα. *Journal de Salonique* 07.05.1906.

<sup>289</sup> Για την κοινωνική λειτουργία των ιταλικών μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης βλέπε Paul Dumont, "The social structure of the Jewish community of Salonica at the end of the nineteenth century", *Southeastern Europe* 5/2 (1979), σ. 54. Το σύνολο των επικήδειων λόγων που εκφωνήθηκαν στην κηδεία του Μωΐς Αλλατίνι τυπώθηκε στα ιταλικά. *Moise Misrachi, Moise Allatini. Onoranze funebri rese alla sua memoria. Documenti raccolti e pubblicati per cure del Dr. M. Misrachi* (Θεσσαλονίκη, 1883).

<sup>290</sup> Οι Νταβίντ Μορπούργο και Μωΐς Αλλατίνι δραστηριοποιήθηκαν για την ίδρυσή της, ενώ ο Μωΐς Αλλατίνι ήταν πρόεδρος της σχολικής εφορευτικής επιτροπής. Ιωάννης Α. Σκούρτης, «Εβραιοιταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη ή Μετεξέλιξη του εβραϊκού σχολείου Θεσσαλονίκης σε ιταλικό (1870-1926)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1994), σσ. 366-367, 369.

από διάκονο του αρχираββίνου κατά τον εβραϊκό ρυθμό κατά τη λήξη της, υποδήλωναν την απόπειρα των ιταλών Εβραίων να παρέμβουν δημόσια και συλλογικά στα κοινοτικά πράγματα μέσα από το πεδίο της εκπαίδευσης<sup>291</sup>. Η προσφυγή στην «ιταλικότητα» και η πρόσδεσή της στην παραδοσιακή εκδοχή της εβραϊκότητας συνιστούσε επομένως στρατηγική επιλογή με εμφανή ιδεολογικό στόχο. Ως τέτοια, ενοποιούσε όχι μόνο κοινωνικά αλλά και πολιτικά την ομάδα των ιταλών εβραίων επιχειρηματιών. Τους συγκροτούσε δηλαδή ως μια ομάδα που συστρατευόταν γύρω από το στόχο να ελέγξει την κοινότητα και να προωθήσει μια νέα, πρωτόφαντη αντίληψη δυτικοτρόπης εβραϊκότητας<sup>292</sup>. Στα 1870 η σχολή περιήλθε υπό τον πλήρη έλεγχο της ιταλικής κυβέρνησης. Ωστόσο, δεν έπαψε να λειτουργεί ως σημείο αναφοράς των ιταλών Εβραίων στο κοινωνικό όμως πλέον επίπεδο. Αυτοί εξακολούθησαν να επανδρώνουν την εφορία της σχολής και αυτοί δεσμεύονταν να τη συνδράμουν με εκούσιες εισφορές όποτε παρουσιαζόταν ανάγκη<sup>293</sup>.

Οι ιταλοί εβραίοι επιχειρηματίες δεν επάνδρωναν μόνο την εφορεία της ιταλικής σχολής. Μέλη των σημαντικότερων ιταλοεβραϊκών οικογενειών διηύθυναν το σύνολο σχεδόν της ιταλικής παροικιακής ζωής στη Θεσσαλονίκη. Οι Αλλατίνι, Μορπούργο, Μοδιάνο, Τόρρες, Φερνάντεζ και Μισραχί εμπλέκονταν ενεργά στη διοίκηση ιταλικών φιλανθρωπικών, πολιτιστικών, ακόμη και εθνικιστικών συλλόγων και οργάνωναν την κοσμική ζωή της ιταλικής παροικίας<sup>294</sup>. Επιπλέον, γυναίκες των παραπάνω οικογενειών συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο του προβεβλημένου ιταλικού φιλανθρωπικού συλλόγου Charitas, τα 300 μέλη του οποίου ήταν εξ ολοκλήρου απόφοιτες της ιταλικής σχολής θηλέων –κυρίως δε Εβραίες<sup>295</sup>. Η δημόσια δράση των ιταλοεβραίων συζύγων και θυγατέρων ήταν κρίσιμη στη διαμόρφωση του ταξικού και εθνοτικού προφίλ των ιταλοεβραίων επιχειρηματιών. Μέσα από τις φιλανθρωπικές τους πρακτικές αναγορεύονταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις προς μίμηση προάγοντας την ταξική και εθνοτική ηγεμονία των συζύγων και πατέρων τους. Παράλληλα, οι ιταλοί εβραίοι επιχειρηματίες προέβαιναν σε δωρεές προς τα ιταλικά ευαγή ιδρύματα της πόλης<sup>296</sup> και φρόντιζαν να στηρίζουν τη λειτουργία τους με μια πληθώρα ενεργειών. Μόνο το ιταλικό νοσοκομείο της πόλης αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την κοινωνική δράση πολλών από τις σημαντικότερες ιταλοεβραϊκές οικογένειες. Το ποσό για την αγορά του οικοπέδου συγκεντρώθηκε από εισφορές (και) ιταλών Εβραίων, ενώ η θεμελίωσή του το 1893 και η συνακόλουθη αποπεράτωσή του έγινε δυνατή χάρη στην εξασφάλιση ευνοϊκού

<sup>291</sup> Για μια διεξοδική περιγραφή των τελετών απονομής βραβείων, βλέπε στο ίδιο, σσ. 369-370.

<sup>292</sup> Από την άποψη των αντιδράσεων που προκάλεσε η νέα αυτή αντίληψη ιδιαίτερα ενδεικτική είναι η αναφορά του Μαρσέλ Γιοέλ, μαθητή της Σχολής: “Bastava que disheras que te quieres ir a la escuela de Filarder para que te yamaran christiano” (Αρκούσε να πεις ότι θέλεις να πας στο σχολείο του Filarder για να σε φωνάζουν [οι άλλοι Εβραίοι] χριστιανό). Rena Molho, *The Memoirs of Doctor Meir Yoel* (Ισταμπούλ, 2011), σ. 63.

<sup>293</sup> Σκούρτης, «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη», σσ. 373-375.

<sup>294</sup> Πρόεδρος της Société italienne de bienfaisance ήταν ο ιπότης Κάρολος Αλλατίνι, του τοπικού παραρτήματος του Dante Alighieri ο ιπότης Μ. Μορπούργο, της Lega Navale ο Ε. Μισραχί, και του ιταλικού Ερυθρού Σταυρού ο Δρ. Μ. Μοδιάνο. Ιταλοί Εβραίοι οργάνωναν επίσης «δείπνα της ιταλικής παροικίας» επ’ ευκαιρία των γενεθλίων του ιταλού βασιλιά, «ιταλογαλλικές γιορτές», γεύματα και χορούς υπέρ μελών της ιταλικής βασιλικής οικογένειας που επισκέπτονταν την πόλη, όπως ο ναύαρχος πρίγκιπας Θωμάς της Σαβοΐας, δούκας της Γένονας. *Journal de Salonique* 28.11.1907. *Αλήθεια* 01.11.1903, 11.03.1904 και 13.04.1904. *Φάρος της Μακεδονίας* 02.05.1890 και 05.05.1890.

<sup>295</sup> Για το διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου, τον αριθμό των μελών και την προέλευσή τους, βλέπε *Journal de Salonique* 13.05.1907, 02.12.1907, 19.04.1906.

<sup>296</sup> Το 1907, ο εργοστασιάρχης Ελί Α. Τόρρες, “fabricant de sacs et tissus” πρόσφερε 600 φράγκα στο ιταλικό προξενείο για ιταλικά ευαγή ιδρύματα της Θεσσαλονίκης. *Journal de Salonique* 06.05.1907.

δανείου στο οποίο μετείχαν τα σημαντικότερα ιταλοεβραϊκά πιστωτικά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης, η Τράπεζα Θεσσαλονίκης και οι τραπεζικοί οίκοι των Αλλατινί και Μοδιάνο<sup>297</sup>. Ιταλοί Εβραίοι συνέβαλαν επίσης ποικιλότροπα στα έξοδα λειτουργίας του. Στα 1906 και στα 1907 το garden party υπέρ του νοσοκομείου οργανώθηκε στη Βίλλα Αλατινί με οργανωτικές υπεύθυνες τις κυρίες Μορπούργο και Νογκάρα. Ένα χρόνο αργότερα, οι αδελφοί Ερρέρα προθυμοποιήθηκαν να καταβάλουν οι ίδιοι τα έξοδα για την παροχή ύδρευσης στο νοσοκομείο, φέρνοντας νερό από δική τους ιδιοκτησία σε ύψωμα στα περίχωρα της πόλης<sup>298</sup>.

Μέσα από αυτές τις πρακτικές επιτέλεσης, η «ιταλικότητα» προσέδωσε πολιτική ισχύ, εθνοτική συνοχή και κοινωνική ορατότητα στην ομάδα των ιταλών εβραίων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Η συμμετοχή στους θεσμούς της ιταλικής παροικίας εξασφάλιζε την προστασία τους από τις ιταλικές προξενικές αρχές και, όπως δείχνει η ιστορία της σύστασης της ιταλικής σχολής, μια ισχυρή βάση παρέμβασης και αναμόρφωσης των κοινοτικών θεσμών. Ταυτόχρονα, αποτελούσε έναν από τους κύριους άξονες άρθρωσης της πολυεπίπεδης εβραϊκότητάς τους και συνετέλεσε, κατά τρόπο ανάλογο με την Αλιάνς, στην παραγωγή μιας περισσότερο ανοιχτής, εκκοσμηκευμένης και αποδεκτής από τη Δύση εκδοχής της εβραϊκής ταυτότητας με πρόσθετα σημεία κοινωνικής αναφοράς πέρα από την «κοινότητα». Κυρίως όμως οριοθέτησε ένα προνομιακό, αποκλειστικό πεδίο εκδίπλωσης της αστικής κοινωνικότητάς τους. Με τον τρόπο αυτό συνέβαλε στη συγκρότηση μιας διακριτής κοινωνικής ομάδας την ανώτερη θέση της οποίας στην κοινωνική ιεραρχία προσδιόριζε και διασφάλιζε η κατοχή τόσο ενός σημαντικού οικονομικού κεφαλαίου όσο και ενός ιδιαίτερου πολιτισμικού κεφαλαίου. Η «ιταλικότητα» συνέιχε επομένως τους ιταλούς εβραίους της Θεσσαλονίκης με διττό τρόπο, ως το κατεξοχόν *ευρωπαϊκό* και συνάμα το *ανώτερο* στρώμα της εβραϊκής κοινότητας της πόλης<sup>299</sup>.

### ***Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, θεσσαλονικείς Εβραίοι***

Κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν το μισό περίπου του συνολικού πληθυσμού της πόλης<sup>300</sup>. Ωστόσο, η δημογραφική τους κυριαρχία ήταν σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Από το 1870 και εξής μια σειρά από κοινοτικές και κρατικές παρεμβάσεις στο πεδίο της δημόσιας υγείας οδήγησαν στον περιορισμό της παιδικής θνησιμότητας και στη μείωση των θανάτων μεταξύ των κατώτερων στρωμάτων που αποτελούσαν και την πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Αυτές οι μεταβολές συνδυάστηκαν με την περιοδική άφιξη και εγκατάσταση εβραϊκών πληθυσμών στη Θεσσαλονίκη, απόρροια τόσο της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης όσο και των πογκρόμ της Κέρκυρας και του Κίτσεινφ, και οδήγησαν τελικά σε μια εντυπωσιακή αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο, κυρίως, ως ποσοστό επί του συνολικού

<sup>297</sup> Σκούρτης, «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη», σ. 387.

<sup>298</sup> Επειδή το ιταλικό νοσοκομείο βρισκόταν σε ψηλό σημείο δεν μπορούσε να τροφοδοτηθεί από το δίκτυο ύδρευσης της πόλης. *Journal de Salonique* 23.07.1908.

<sup>299</sup> Βλέπε και την αναφορά του *Φάρου της Μακεδονίας* στις «διακεκριμένες ευρωπαϊκές οικογένειες» των Blunt και Bolton αλλά και των Αλλατινί και Μισραχί. *Φάρος της Μακεδονίας* 02.06.1882. Αντίστοιχη ήταν και η αναφορά της *Journal de Salonique* στον αποθανόντα Λεβή Ναχμία ως “un des membres les plus influents et écoutés” τόσο της εβραϊκής κοινότητας όσο όμως και της ιταλικής παροικίας της Θεσσαλονίκης. *Journal de Salonique* 21.03.1904.

<sup>300</sup> Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί. Για μια ενδελεχή καταγραφή και σχολιασμό των διάφορων στατιστικών του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 29-52.

πληθυσμού<sup>301</sup>. Το 1876 το δελτίο της Αλιάνς κατέγραφε 28.000 Εβραίους ενώ την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων ελληνικές απογραφές τους ανέβαζαν σε 61.000<sup>302</sup>. Η ανάπτυξη της πόλης και του εβραϊκού πληθυσμού της αποτέλεσαν δύο χρονικά παράλληλες διαδικασίες, με αποτέλεσμα στις αρχές του εικοστού αιώνα η Θεσσαλονίκη να είναι δημογραφικά μια «εβραϊκή πόλη».

Την πραγματικότητα αυτή «κατέγραψε» αριθμητικά πλήθος, κατά τα άλλα αλληλοσυγκρουόμενων, στατιστικών<sup>303</sup> και εικονογράφησε σειρά ταξιδιωτικών οδηγών και περιηγητικών κειμένων. Ευρωπαίοι, έλληνες, και εβραίοι επισκέπτες κάθε είδους στάθηκαν στην ετερόκλητη σύνθεση του πληθυσμού, αλλά ταυτόχρονα υπογράμμισαν την κυριαρχία των Εβραίων στον αστικό ιστό και στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης<sup>304</sup>. Οι Irby και Mackenzie χαρακτήρισαν τη Θεσσαλονίκη “the curious instance of a city historically Greek, politically Turkish, geographically Bulgarian and ethnographically Jewish”<sup>305</sup>. Ο Φαλμεράνερ ισχυρίστηκε ότι, με βάση τον «γενικότερο χαρακτήρα» της, «η Θεσσαλονίκη είναι πραγματικά μια πόλη του Ισραήλ και θα έπρεπε αναλόγως να ονομαστεί Σαμάρια»<sup>306</sup>. «Τό κράτος τῶν Ἑβραίων ἤρχιζε», παρατηρούσε ενοχλημένος ο απεσταλμένος του *Σκριπ* καθώς προσέγγιζε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης<sup>307</sup>. Τριάντα σχεδόν χρόνια πριν, στα 1876, ο αρθρογράφος του *Jewish Chronicle* αναγόρευε αντίθετα τη Θεσσαλονίκη σε «Citadelle du Judaïsme»<sup>308</sup>. «Ἑβραῖοι! Ἑβραῖοι! Ἑβραῖοι!» θα επιγράψει πάλι την τρίτη ανταπόκριση που στέλνει από τη Θεσσαλονίκη στην αθηναϊκή *Ακρόπολη* ο πιο σκωπτικός ίσως επισκέπτης από όλους, ο ηπειρώτης δημοσιογράφος Χρήστος Χριστοβασίλης –συνοδοιπόρος του Νεοκλή Καζάζη και του *Ελληνισμού*<sup>309</sup>. «Ἑβραῖοι ἔμπροσθέν μου, Ἑβραῖοι ὀπισθέν μου, Ἑβραῖοι εἰς τὰ δεξιά μου, Ἑβραῖοι εἰς τὰ ἀριστερά μου, Ἑβραῖοι πέρα, Ἑβραῖοι δώθε! Παντοῦ Ἑβραῖοι! Τόσον δέ πολύ ἀπεβραιώθη ἡ φαντασία μου, ὥστε καί ἡ θάλασσά μου ἐφαίνετο ὡς ἑβραία Σειρήν, καί τὰ ἐν αὐτῇ πλοῖα ἑβραϊκά, καί ὁ ἥλιος ἑβραϊκός, καί ὁ οὐρανός ἑβραϊκός, μηδέ τοῦ εἰς τό βάθος τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου ὡς Τιτάνος ἀσυλλήπτου μεγέθους ἵσταμένου θεοκτήτου Ὀλύμπου μας, ὅστις μοῖ ἐφαίνετο ἐκείνην τήν στιγμήν ὡς τό ἱερόν τῶν Ἑβραίων ὄρος Χωρήβ»<sup>310</sup>.

Το εξωτερικό βλέμμα, περιηγητικό και απογραφικό, ταύτισε τη Θεσσαλονίκη με τους Εβραίους και παρήγαγε την εικόνα μιας τυπικά πολυεθνικής, αλλά κατά βάση μοναδικά εβραϊκής οθωμανικής πόλης. Στο γύρισμα του αιώνα οι Εβραίοι αποτελούσαν το κατεξοχήν συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας και της εικόνας

<sup>301</sup> Για τους παράγοντες που οδήγησαν στην δημογραφική αύξηση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης βλέπε στο *ίδιο*, σσ. 34-35.

<sup>302</sup> Στο *ίδιο*, σ. 48.

<sup>303</sup> Η Μόλχο σωστά ισχυρίζεται ότι οι στατιστικές αυτές, που επιχειρούσαν να αντικρούσουν η μία την άλλη προσφέροντας διαφορετικά πληθυσμιακά στοιχεία για κάθε εθνοτική ομάδα της πόλης, στήριζαν παρ'όλα αυτά την «αξιοπιστία» τους στην υπογράμμιση της αδιαμφισβήτητης από όλους πληθυσμιακής κυριαρχίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Στο *ίδιο*, σ. 48.

<sup>304</sup> Για μια ανάλυση του περιηγητικού βλέμματος στην πόλη, βλέπε Mark Mazower, “Travellers and the Oriental city, c. 1840-1920”, *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), σσ. 59-111, και Mazower, *Salonica, city of ghosts*, κεφάλαιο 9.

<sup>305</sup> Παρατίθεται στο Mazower, “Travellers and the Oriental city”, σ. 96.

<sup>306</sup> Στο *ίδιο*, σ. 98.

<sup>307</sup> Ευστρατιάδης, *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία Ἑλληνας δημοσιογράφου*, σ. 12.

<sup>308</sup> Παρατίθεται στο Lévy, *Salonique à la fin du XIXe siècle*, σ. 34.

<sup>309</sup> Νίκος Ποταμιάνος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση του Χρηστοβασίλη και της εταιρείας ‘Ελληνισμός’», *Μνήμων* 26 (2004), σσ. 133-156.

<sup>310</sup> Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Περί Εβραίων* (Αθήνα, 2007 [1894]), σ. 57.

της πόλης. Ο ρόλος της πόλης όμως στην αντίστροφη διαδικασία –αυτή της διαμόρφωσης της εθνοτικής ταυτότητας του εβραϊκού πληθυσμού της– ήταν πολύ λιγότερο ρητός. Η θεσσαλονικιώτικη διάσταση της εβραϊκότητας λάνθανε την περίοδο αυτή. Στον δημόσιο εβραϊκό λόγο η Θεσσαλονίκη δεν μεταβλήθηκε από «τόπο» σε «τρόπο», ρητορικό δηλαδή όχημα άρθρωσης μιας χωρικά εντοπισμένης εβραϊκότητας. Η νεωτερική έννοια του «συμπολίτη» παρέμεινε ευρύτερη και αμφίσημη, εφαπτόμενη με τα εβραϊκά μεσαία και ανώτερα στρώματα, αλλά όχι πάντα ταυτιζόμενη με αυτά. Αντίθετα, η λειτουργία της πόλης ως ρητού, συμβολικού δεσμού συνοχής του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος ήταν κυρίως παράγωγο διάσπαρτων πρακτικών παρά συγκροτημένων λόγων. Ήταν η δραστηριοποίηση των εβραίων επιχειρηματιών σε ένα δημόσιο πεδίο ευρύτερο από αυτό που όριζε η κοινότητα που κατέστησε την πόλη το δικό τους πολιτικό πεδίο, τον δικό τους χώρο ηγεμονίας. Και με τον τρόπο αυτό μετέτρεψε τους ίδιους σε αστούς της πόλης, περισσότερο από ό,τι τα ομόλογα στρώματα των άλλων εθνοθρησκευτικών ομάδων.

Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο επομένως, η συμβολική διεκδίκηση της Θεσσαλονίκης δεν αποτέλεσε ζητούμενο για τα μεσαία και ανώτερα εβραϊκά στρώματα. Ούτε οι δημόσιοι λόγοι ούτε και οι συλλογικές πρακτικές συνέβαλαν στην καλλιέργεια μιας «τοπικής υπερηφάνειας» μέσα από την οικειοποίηση της μνήμης της πόλης και την ταύτισή της με την παρουσία των εβραίων κατοίκων της<sup>311</sup>. Μέχρι το 1912 απουσιάζει η δημοσίευση τοπικών ιστοριών γραμμένων από εβραίους λογίους και η σύσταση συλλόγων με ιστοριοδιφικά ή ευρύτερα λαογραφικά ενδιαφέροντα. Στους ντόπιους ερασιτέχνες αρχαιολόγους δεν συμπεριλαμβάνονταν Εβραίοι, η δε απέραντη εβραϊκή νεκρόπολη δεν αποτέλεσε πεδίο μελέτης. Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι λόγω της σταδιακής εκκοσμίκευσης της εβραϊκής ταυτότητας των μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων, η παλαιότερη συμβολική οικειοποίηση της πόλης μέσα από την εγγραφή της σε μια θρησκευτική τοπογραφία του εβραϊσμού, ως «Μητέρα πόλη του Ισραήλ», είχε περιέλθει σε αφάνεια: αναφορά της παραπάνω φράσης δεν εντοπίζεται στο γαλλόφωνο τουλάχιστον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Όταν μάλιστα αντιπαραβληθεί με την απόπειρα των ελληνορθόδοξων λογίων να αναδείξουν την «κρυμμένη» ελληνικότητα της πόλης μέσα από ιστοριοδιφικές δημοσιεύσεις και αρχαιολογικές αναδιφήσεις<sup>312</sup>, η απουσία «χωρικών ιστοριών» με εβραϊκό πρόσημο φαίνεται να οφειλόταν στο μετέωρο χαρακτήρα τους. Δηλαδή, στην αδυναμία τους να ενταχθούν ή να αντιπαρατεθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που προσδιοριζόταν από τον εθνικό λόγο και τις ηγεμονικές, αλλά και αντιηγεμονικές, συμβολικές τοπογραφίες που αυτός παράγει<sup>313</sup>. Η αντιπαράθεση του ελληνικού εθνικισμού με τον βουλγαρικό μετέτρεπε τη Θεσσαλονίκη σε διακύβευμα για τις δύο αυτές εθνοθρησκευτικές ομάδες και την ιστορία της πόλης σε «χρήσιμο παρελθόν» για την παραγωγή τοπικών και διά μέσω αυτών και εθνικών

<sup>311</sup> Για την έννοια της «τοπικής υπερηφάνειας» και την καλλιέργεια της τοπικής μνήμης, βλέπε Stéphane Gerson, *The pride of place. Local memories and political culture in nineteenth-century France* (Ιθακα, 2003).

<sup>312</sup> Βλέπε χαρακτηριστικά τη συστηματική συλλογή επιγραφών από τον καθηγητή του ελληνορθόδοξου Γυμνασίου της πόλης, Πέτρο Παπαγεωργίου. Για τον Πέτρο Παπαγεωργίου, βλέπε Παντελής Μ. Νίγδελης, *Πέτρον Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912)* (Θεσσαλονίκη, 2004).

<sup>313</sup> Για την έννοια της «χωρικής ιστορίας», βλέπε Victoria E. Thompson, , “Telling ‘spatial stories’: urban space and bourgeois identity in early nineteenth-century Paris”, *The Journal of Modern History* 75 (2003), σσ. 523-556. Για τη σημασία του εθνικού λόγου στην παραγωγή τοπικών ιστοριών στη σύγχρονη Ελλάδα, βλέπε Michael Herzfeld, “Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections”, *Comparative Studies in Society and History* (2003), σ. 281-310.

ταυτοτήτων<sup>314</sup>. Αντίθετα, η αντίστοιχη απουσία ενός αποκρυσταλλωμένου εβραϊκού εθνικισμού καθώς και ενός ευδιάκριτου αντίπαλου δέους που να απειλεί ευθέως την ηγεμονική θέση τους στην πόλη (είτε με τη μορφή ενός αντίπαλου εθνικισμού είτε με τη μορφή μιας κεντρικής εξουσίας που να επιχειρεί να επιβάλει τον πλήρη έλεγχο της πάνω σε αυτήν<sup>315</sup>) περιόριζε την πολιτική χρησιμότητα που μπορεί να είχε η προώθηση της εικόνας μιας εβραϊκής Θεσσαλονίκης.

Οι χρήσεις της έννοιας του «συμπολίτη» (*concitoyen*) στο δημόσιο λόγο των εβραίων επιχειρηματιών μαρτυρούν επίσης τα όρια της ταύτισης της εβραϊκότητας με τη θεσσαλονικιότητα. Ήδη από το 1879, ο όρος αποτελούσε συνήθη τρόπο προσφώνησης στις γενικές συνελεύσεις της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς χρησιμοποιούμενος συχνά αντί του όρου «ομόθρησκος» (*coreligionnaire*). Η χρήση του προσδιόριζε το εθνοτικά και ταξικά συγκεκριμένο σώμα της συνέλευσης και συνεκδοχικά το μεσαίο και ανώτερο στρώμα της εβραϊκής κοινότητας, ταυτίζοντάς το έτσι με το σύνολο των κατοίκων της πόλης<sup>316</sup>. Με την έγκληση αυτή, η ιδιότητα του πολίτη και τα καθήκοντα που απέρρεαν από αυτήν αναγορεύονταν σε συστατικό στοιχείο της ταυτότητας των εβραίων επιχειρηματιών, την ίδια στιγμή που η στενά κοινοτική τους δράση προβιβαζόταν σε ευρύτερη προσφορά προς την πόλη. Ο οικουμενικός λόγος των πολιτικών δικαιωμάτων που άρθρωνε η Αλιάνς έκανε δυνατή τη σύνδεση της εβραϊκότητας με την πόλη νοηματοδοτώντας αντίστοιχα την κοινωνική δράση των εβραίων *θεσσαλονικέων* επιχειρηματιών. Ωστόσο, η αναφορά της έννοιας του «συμπολίτη» δεν περιοριζόταν στον κύκλο των εβραϊκών μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Το περιεχόμενό του ήταν ευρύτερο και οι χρήσεις του πολύσημες. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιούνταν επίσης και για να προσδιοριστούν κάτοικοι της Θεσσαλονίκης που ανήκαν σε διαφορετικά εθνοτικά (αλλά σε κάθε περίπτωση ταξικά ομόλογα) σύνολα<sup>317</sup>. Εβραϊκότητα και θεσσαλονικιότητα εφάπτονταν λοιπόν, χωρίς ωστόσο να καλύπτονται πλήρως.

Ουσιαστικά, πριν το 1912 η Θεσσαλονίκη επενεργούσε στην εθνοτική ταυτότητα των εβραίων επιχειρηματιών κυρίως μέσα από μια σειρά πρακτικών του μεσαίου και του ανώτερου στρώματος. Οι πρακτικές αυτές αγκύρωναν την εβραϊκότητα στον αστικό χώρο και χρόνο και καθιστούσαν την πόλη οικεία. Χάρη σε αυτές, η πόλη αποτέλεσε το κεντρικό πεδίο της δημόσιας δράσης των εβραίων επιχειρηματιών τους οποίους τελικά κατέληξε να συνέχει (και) ως θεσσαλονικείς.

---

<sup>314</sup> Για την έννοια του «χρήσιμου παρελθόντος» (*usable past*), βλέπε Yannis Hamilakis & Keith S. Brown (επιμ.), *The usable past. Greek Metahistories* (Νέα Υόρκη, 2003), Εισαγωγή.

<sup>315</sup> Για την εκμετάλλευση της αντιπαράθεσης μεταξύ κέντρου και πόλης και τη συγκρότηση ενός υπερ-εθνοτικού τοπικού λόγου με απώτερο όμως στόχο την υπεράσπιση και προαγωγή των συμφερόντων της κυρίαρχης εθνότητας των Ιταλών της αυβουργικής Τεργέστης, βλέπε Henk Driessen, “Mediterranean Port Cities: Cosmopolitanism Reconsidered”, *History and Anthropology* 16/1 (2005), σσ. 129-141, και Pamela Ballinger, “Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste”, *Journal of Modern Italian Studies* 8/1 (2003), σσ. 84-101.

<sup>316</sup> “Messieurs et chers concitoyens”, αποκάλυψε τους παρευρισκόμενους στην ετήσια γενική συνέλευση της τοπικής οργάνωσης της Αλιάνς ο πρόεδρος της Μωΐς Αλατίνι. Και συνέχισε “Vous vous êtes, en quelque sorte, enlevé la possibilité par un renouvellement de présidence, d’exciter une louable émulation dans la personne, parmi nos chers Concitoyens (sic), qui aurait pu me remplacer, mais désormais les récriminations sont inutiles”. *Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l’année 1878/79*, σσ. 3, 4. Για μια χρήση του όρου «ομόθρησκος», βλέπε *Compte rendu du Dr. M. Allatini sur les institutions israélites de Salonique pendant l’année 1879/80*, σ. 5.

<sup>317</sup> Βλέπε ενδεικτικά, *Journal de Salonique* 21.03.1904 και 04.05.1908. Κατά ανάλογο τρόπο, η *Journal de Salonique* αναφερόμενη στην ελληνορθόδοξη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών Θεσσαλονίκης, μιλούσε για “nos institutions utiles”, έκφραση που αποκάλυπτε την ύπαρξη μιας διεθνοτικής και όχι αποκλειστικά εβραϊκής θεσσαλονικιότητας μεταξύ της εβραϊκής (αστικής) κοινής γνώμης. *Journal de Salonique* 25.03.1907.

Το στρώμα αυτό συνέδεσε σε ένα ενιαίο συνεχές τον εβραϊκό χώρο και χρόνο με το χώρο και χρόνο της πόλης. Η αποπληρωμή των χρεών γινόταν την Παρασκευή το απόγευμα και η αργία του Σαββάτου νέκρωνε το λιμάνι και την αγορά<sup>318</sup>. Ταυτόχρονα, οι πολυάριθμες δραστηριότητες των εβραϊκών σωματείων πρόβαλλαν τη δημόσια εβραϊκή παρουσία. Τα κτίρια των συλλόγων, οι γιορτές και τα φιλανθρωπικά μπαζάρ στους δημοτικούς κήπους, οι έρανοι στους δρόμους και οι παραστάσεις υπέρ των ενδεών στα θέατρα αποτελούσαν μεθόδους συμβολικής οικειοποίησής του δημόσιου χώρου της πόλης και συνακόλουθα νοσηματοδότησής του ως εβραϊκού. Αυτός ο ευρύς και σε βάθος «εξεβραϊσμός» της Θεσσαλονίκης οδηγούσε τελικά στην ταύτιση της τοπικής με την εβραϊκή ταυτότητα και στη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε (εβραϊκή) πατρίδα. «Μα για ποια Παλαιστίνη μας μιλάτε τώρα, αφού εδώ είναι η Παλαιστίνη», ήταν η συχνή απάντηση που λάμβανε ο Λεών Αμαρίλλιο όταν ως μέλος του σιωνιστικού συλλόγου Association de Jeunes Juifs συμμετείχε σε εράνους για τη συλλογή χρημάτων<sup>319</sup>.

Ωστόσο, η στενή σχέση της αστικότητας (urbanity) με την εβραϊκότητα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων δεν προέκυπτε μόνο μέσα από την εβραϊκή κυριαρχία στο χώρο της πόλης, αλλά και αντίστροφα, μέσα από τη ρητορική ταύτιση της δημόσιας δράσης των Εβραίων με την προσφορά προς την πόλη. Η ταύτιση αυτή πραγματωνόταν μέσα από την εκτεταμένη και συστηματική συμμετοχή εβραϊκών σχημάτων (όπως η μουσική μπάντα του Συλλόγου Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς) στις δημόσιες εκδηλώσεις κρατικών φορέων και άλλων εθνοθησκευτικών ομάδων<sup>320</sup>. Η συμμετοχή αυτή υποδείκνυε ότι η εβραϊκή μπάντα αναγνώριζε τον εαυτό της (αλλά αναγνωριζόταν και από τους άλλους) ως θεσμό της πόλης, αποδεκτός από όλους όχι ως μέσο κυριαρχίας αλλά ως απαραίτητο στοιχείο ενός πολιτισμού του αστικού χώρου. Στην περίπτωση της, η επιτέλεση της εβραϊκότητας συντελούνταν ως θεσσαλονικιότητα.

Παράλληλα, η ταυτότητα του εβραίου επιχειρηματία, και ευρύτερα του ανώτερου εβραϊκού στρώματος, συνδέθηκε με αυτή του φιλάνθρωπου δημότη, κυρίως μέσα από την κατασκευή και διακίνηση της εικόνας του Μωύς Αλατίνι. Οι γενναίες χρηματικές δωρεές του στο σύνολο των κοινοτήτων της πόλης προσέδωσαν στον Αλατίνι τον τίτλο του «πατέρα της Θεσσαλονίκης» (pere de Salonique)<sup>321</sup>. Το έργο του, αλλά κυρίως η πρόσληψή του, συνέδεσαν προνομιακά τους Εβραίους με την πόλη καθιστώντας την τελευταία πεδίο παραγωγής της εβραϊκότητας ισότιμο με αυτό της κοινότητας. Το 1908, είκοσι έξι χρόνια μετά το θάνατό του, στην τελετή των εγκαινίων του νοσοκομείου Χιρς, ο Ανρί Μαλάχ θα επαινέσει τον εμπνευστή του (και μέλος της επιφανούς επιχειρηματικής οικογένειας), γιατρό Μωύς Μισραχί, δηλώνοντας ότι “toute la population salonicienne vous sera à jamais reconnaissante, Docteur”, αφού επρόκειτο για έναν άντρα “qui a bien mérité de cette ville et qui a bien mérité de l’humanité”<sup>322</sup>.

Οι πρακτικές αυτές αναγόρευσαν βαθμιαία τους εβραίους επιχειρηματίες σε εξαιρετους δημότες της Θεσσαλονίκης και κατέστησαν την πόλη οργανικό στοιχείο

<sup>318</sup> Jacques Abravanel, *Mémoires posthumes et inachevées de Jacques Abravanel, Juif portugais, Salonicien de naissance, stambouliote d’adoption* (Ισταμπούλ, 1999), σ. 18. Χρηστοβασίλης, *Περί Εβραίων*, σσ. 107-110.

<sup>319</sup> Παρατίθεται στο Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 286.

<sup>320</sup> Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. *Bulletin Annuel, 1908* (12eme année), σ. 15.

<sup>321</sup> Για τη φιλανθρωπική δράση του Αλατίνι, βλέπε Henri Nahum, “Charisme et pouvoir d’un medecin juif. Moise Allatini (1809-1882), ‘le pere de Salonique’”, στο Meropi Anastassiadou-Dumont (επιμ.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l’âge des nationalismes* (Παρίσι, 2003), σσ. 49-62.

<sup>322</sup> *Journal de Salonique* 04.05.1908.



της εθνοτικής τους ταυτότητας. Όπως και στην περίπτωση των ελληνορθόδοξων εμπόρων, η εβραϊκότητά τους δεν εγγραφόταν απλώς στο χώρο, αλλά παραγόταν χωρικά, με διαφορετικό βέβαια πεδίο αναφοράς. Συνιστούσε μια αστική ταυτότητα που καθιστούσε τους εβραίους επιχειρηματίες τους κατεξοχήν αστούς της πόλης. Ωστόσο, μέχρι το 1912 η παραγωγή αυτής της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκότητας λάνθανε παραμένοντας στο επίπεδο των πρακτικών. Η μετατροπή της σε ενιαίο αφήγημα και η παραγωγή της χωρικής ιστορίας της «εβραϊκής Θεσσαλονίκης» και των «Εβραίων της Θεσσαλονίκης» θα έρθει αργότερα, όταν οι συνθήκες θα έχουν μεταβληθεί ριζικά και η ηγεμονική θέση των Εβραίων στην πόλη θα αποτελεί πλέον αντικείμενο διαπάλης. Όταν δηλαδή οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η μαζική μετανάστευση προς τη Γαλλία και την Αμερική, και κυρίως η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και οι εξελληνιστικές πολιτικές του ελληνικού κράτους καταστήσουν οριστικά την ταυτότητα του θεσσαλονικιού Εβραίου μια πολιτική ταυτότητα.

## Κεφάλαιο Δεύτερο

### Συμβίωση και ρήξη στον χώρο της αγοράς Όροι, όρια και νοήματα της συνύπαρξης

Η ιστοριογραφία της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει επανειλημμένα αναδείξει τη διακριτή, διεθνοτική και διεθνική αστική κοινωνικότητα που αναπτύχθηκε στις μεγάλες πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου στο γύρισμα του αιώνα. Η σχετική συζήτηση εξακολουθεί ωστόσο να διεξάγεται με όρους γενικευτικούς: η κοινωνικότητα είτε «μετράται» προκειμένου να εκτιμηθεί η έκταση και η έντασή της<sup>1</sup> είτε θεωρείται έκφραση της ύπαρξης μιας εθνοτικά αδιαφοροποίητης, εξευρωπαϊσμένης αστικής ταυτότητας –με τη διπλή έννοια του *bourgeois* και του *urban*<sup>2</sup>. Αντίθετα, λιγότερο έχει προσεχθεί ότι η κοινωνικότητα αυτή αντλούσε από τη δράση πολλαπλών φορέων εξουσίας, πραγματώνονταν σε συγκεκριμένα πεδία, διακρινόταν από εσωτερικές σχέσεις εθνοτικής ιεραρχίας και νοηματοδοτείτο τελικά με αναφορές σε ποικίλα συστήματα αξιών.

Στη Θεσσαλονίκη των αρχών του εικοστού αιώνα η συνύπαρξη των επιχειρηματιών αποτελούσε ένα πολλαπλό διακύβευμα –της κοινωνίας της πόλης, του οθωμανικού κράτους, των ευρωπαϊκών δυνάμεων και των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών. Οι παράγοντες αυτοί διαπλέκονταν με τις ατομικές στάσεις των ίδιων των επιχειρηματιών για να συνδιαμορφώσουν τις πολλαπλές και συχνά αντικρουόμενες μορφές που η συνύπαρξη πήρε επιτόπου. Η «τοπική» συνύπαρξη αποτελούσε κατά συνέπεια παράγωγο και «υπερτοπικών» παρεμβάσεων. Ταυτόχρονα, διακρινόταν από πληθυντικότητα, μεταβλητότητα και εσωτερική πολυμορφία. Η συνύπαρξη δεν συνιστούσε δηλαδή ένα ενιαίο σύνολο στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών, οι οποίες καθόριζαν με τον ίδιο τρόπο και με την ίδια ένταση όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Αντίθετα, ήταν πολυεπίπεδη. Καθώς συντελείτο σε διαφορετικά πεδία, ο εγγενώς ρευστός της χαρακτήρας προσδιοριζόταν πρώτιστα από τους όρους και τα όρια που κάθε πεδίο επέβαλε στις κοινωνικές σχέσεις.

Οι εμπορικοί θεσμοί, οι σύλλογοι, τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης και το «ευρωπαϊκό» τμήμα της πόλης<sup>3</sup> αποτέλεσαν τα κύρια πεδία της συνύπαρξης των ελληνορθόδοξων, εβραίων, μουσουλμάνων και ντονμέ επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης στο δημόσιο χώρο<sup>4</sup>. Σε αυτά οικοδομήθηκαν δεσμοί αλληλεγγύης, εγκαθιδρύθηκαν σχέσεις ηγεμονίας και εκδηλώθηκαν συγκρούσεις. Τα πεδία ήταν βέβαια αλληλοτροφοδοτούμενα. Ωστόσο, εξακολουθούσαν να διέπονται από

<sup>1</sup> Ενδεικτικά Gounaris, “Salonica”.

<sup>2</sup> Βλέπε ενδεικτικά τις συνεχείς αναφορές του Jens Hanssen στην «αστική τάξη» της Βηρυτού. Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut. The making of an Ottoman provincial capital* (Οξφόρδη, 2005).

<sup>3</sup> Ως τέτοιο ορίζεται κατά προσέγγιση η ζώνη της παραλίας της πόλης, ανοικοδομημένη σύμφωνα με τα σύγχρονα πολεοδομικά πρότυπα μετά την πυρκαγιά του 1890, και η εκτός των τειχών συνοικία των Εξοχών. Η πρώτη αποτελούσε τη «βιτρίνα» της πόλης, κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό της Μερόπης Αναστασιάδου, έδρα των νέων χώρων τυπικής και άτυπης αστικής κοινωνικότητας, των καφέ, των εστιατορίων, των ξενοδοχείων, αλλά και των συλλόγων. Η δεύτερη ήταν ο κύριος χώρος κατοίκησης των ανώτερων αστικών στρωμάτων. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*. σ. 88. Κολώνας, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης*.

<sup>4</sup> Ο ιδιωτικός χώρος συνιστούσε επίσης πεδίο διεθνοτικού συγχρωτισμού των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Δεν πρόκειται ωστόσο να μας απασχολήσει εδώ. Βλέπε ενδεικτικά τις επισκέψεις του νεαρού Λεόν Σιακή στο σπίτι του μουσουλμάνου συμμαθητή του Σουκρί. Leon Sciaky, *Farewell to Salonica: city at the crossroads* (Φιλαδέλφεια, 2003), σ. 196.

διαφορετικές λογικές στο βαθμό που διέφερε σημαντικά η σημασία του χρήματος στη ρύθμιση των σχέσεων που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό του κάθε ενός. Η ποιότητα των σχέσεων που οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης ανέπτυσαν μεταξύ τους ποικίλε επομένως ανάλογα με το πού αυτές λάμβαναν κάθε φορά χώρα. Και μολονότι τα παραπάνω πεδία δεν δημιουργούσαν διαφορετικούς τύπους συνύπαρξης, δεν έπαυαν παρόλα αυτά να προσδίδουν σε αυτήν διακριτές αποχρώσεις.

Τέτοιες αποχρώσεις έχουν περάσει απαρατήρητες από μια ιστοριογραφία που επιμένει να εξετάζει τη συνύπαρξη με γενικευτικούς όρους μέσα από μια ανομολόγητη επικέντρωση στην αστική κοινωνικότητα που σφυρηλατείται στο δημόσιο χώρο της εξευρωπαϊσμένης πόλης<sup>5</sup>. Η εστίαση επομένως σε ένα μόνο από τα πεδία εκδίπλωσης της συνύπαρξης, στους εμπορικούς θεσμούς και ευρύτερα στο χώρο της αγοράς, επιτρέπει να φανούν ευκρινέστερα οι μορφές που πήρε η διαπλοκή της τάξης και της εθνότητας και ο συγκεκριμένος ρόλος τους στη διαμόρφωση του συλλογικού προφίλ της πιο σημαντικής κοινωνικής ομάδας της Θεσσαλονίκης, των επιχειρηματιών της. Λόγω μάλιστα της σημασίας του εμπορίου για την οικονομία της πόλης, η εκ του σύνεγγυς ανάλυση των επιπτώσεων του θεσμικού μετασχηματισμού πάνω σε αυτούς αποκτά και ευρύτερη ερμηνευτική σημασία. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, νέοι πιστωτικοί θεσμοί όπως οι τράπεζες προωθούσαν εθνικές πολιτικές αλλά ταυτόχρονα παρήγαγαν και διεθνοτικές ωσμώσεις. Νέοι κρατικοί θεσμοί οργάνωσης του χώρου της αγοράς, όπως το Εμπορικό Επιμελητήριο και το Εμποροδικείο, και νέες μορφές σωματειακής οργάνωσης, όπως η εμπορική λέσχη και δευτερευόντως ο επαγγελματικός σύλλογος, συνιστούσαν τους κατεξοχήν χώρους συγκρότησης μιας ιεραρχημένης διεθνοτικής αστικής κοινωνικότητας. Παράλληλα, νέες μορφές συλλογικής δράσης διαμόρφωναν την έννοια ενός «κοινού (εμπορικού) συμφέροντος». Τέλος, η ύπαρξη ενός κοινού συστήματος αξιών συγκροτούσε έναν κοινό πολιτισμό του επιχειρείν. Τέτοιου τύπου διαδικασίες επικαθόριζαν τους όρους της συνύπαρξης και τα νοήματα που αυτή προσλάμβανε. Ταυτόχρονα όμως, φανέρωναν τα όρια της και μαζί τους όρους και τα όρια της αντιπαλότητας. Οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν μια διακριτή κοινωνική ομάδα. Ωστόσο, η ενιαία προς τα έξω παρουσία τους εδραζόταν τελικά σε μια εύθραυστη εσωτερική ιεράρχηση που ακολουθούσε την εθνοτική διαφοροποίηση.

### **Η ιστορικότητα της συνύπαρξης**

Οι μορφές που έλαβε η συνύπαρξη στους επαγγελματικούς χώρους συναρτήθηκαν με τη θεσμική αναδιοργάνωση του πεδίου της οικονομίας και τη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εμπόρου κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα. Έως τότε, η καθημερινή γειτνίαση στο παζάρι και στην αγορά της συνοικίας των Φράγκων – κατεξοχήν υβριδικούς χώρους πολιτισμικού συγκριτισμού– ρύθμιζε την επικοινωνία μεταξύ των εμπόρων και συντελούσε στην ώσμωση<sup>6</sup>. Ανάλογο ρόλο έπαιζε ως ένα βαθμό και η μαθητεία. Κατά τη δεκαετία του 1870 νεαροί Εβραίοι, όπως ο Γιακώβ Καζές και ο Σαούλ Μοδιάνο, μαθήτευσαν και στη συνέχεια εργάστηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στους ονομαστούς ελληνορθόδοξους εμπορικούς οίκους της

<sup>5</sup> Ενδεικτικά για τη Θεσσαλονίκη, Mazower, *Salonica, city of ghosts*. Anastasiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*. Μόλχο, “Le Cercle de Salonique, 1873-1958”. Για άλλες πόλεις: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη, 1878-1914* (Αθήνα, 2006). Robert Ilbert, *Alexandrie, 1830-1930: histoire d'une communauté citadine* (Κάιρο, 1996). Georgelin, *Σμόρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*.

<sup>6</sup> Για μια σύντομη αλλά διεισδυτική αναφορά στο παζάρι ως τον κατεξοχήν υβριδικό χώρο, βλέπε Aron Rodrigue, “Difference and tolerance in the Ottoman Empire. Interview with Nancy Reynolds”, *Stanford Humanities Review* 5/1 (1996), σσ. 81-92.

πόλης προτού συστήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις<sup>7</sup>. Η μαθητεία αυτή εξασφάλιζε το αναγκαίο κύρος στον εκκολαπτόμενο έμπορο μέσα από τη συμμετοχή του σε διεθνή δίκτυα εγνωσμένης αξίας. Παράλληλα, αποτελούσε προνομιακό σημείο εκκίνησης για τη συγκρότηση των δικών του. Η μαθητεία δεν περιοριζόταν επομένως αποκλειστικά στο εσωτερικό κλειστών οικογενειακών και εθνοτικών δικτύων. Αντίθετα, ορισμένες φορές φαίνεται ότι αντανάκλουσε –και ταυτόχρονα προήγαγε– ένα ασθενές αλλά υπαρκτό μοντέλο διεθνοτικής συνύπαρξης που χαρακτηριζόταν από την αλληλεξάρτηση και τη συνεργασία μεταξύ των μεγαλεμπόρων της πόλης<sup>8</sup>, όπως και τον ιεραρχημένο, αλλά και έντονα προσωπικό χαρακτήρα που λάμβανε η εργασιακή σχέση αφεντικού και μαθητευόμενου<sup>9</sup>.

Η παρακμή των ντόπιων ελληνορθόδοξων εμπορικών οίκων και η υποχώρηση του θεσμού της μαθητείας κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα οδήγησαν στην έκλειψη αυτής της μορφής συγχρωτισμού. Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων η ανάδυση ενός διευρυμένου υπαλληλικού στρώματος σήμανε την αντικατάσταση του ζεύγους αφεντικού-μαθητευόμενου από αυτό του εργοδότη-εργαζόμενου. Τη θέση του εβραίου μαθητευόμενου στον ελληνορθόδοξο εμπορικό οίκο πήρε ο ελληνορθόδοξος υπάλληλος στην εβραϊκή επιχείρηση<sup>10</sup>. Η εξέλιξη αυτή συντέλεσε ώστε οι ιεραρχημένοι αλλά στενοί διεθνοτικοί δεσμοί στο εσωτερικό της επιχείρησης να χάσουν τον πολυετή και προσωπικό τους χαρακτήρα, να γραφειοκρατικοποιηθούν και να καταστούν εφήμεροι και απρόσωποι. Σε σχέση με τη μαθητεία, ο θεσμός της υπαλληλίας πρόσφερε μικρότερες δυνατότητες ενσωμάτωσης στα υπάρχοντα εμπορικά δίκτυα ή ώθησης στην οικοδόμηση νέων. Για το λόγο αυτό, η συμβολή του στην ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης υπήρξε πιθανότατα περιορισμένη.

Παράλληλα, η έλευση της νεωτερικής εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη σε συνδυασμό με τα αυξημένα προσόντα που απαιτούνταν πλέον για την εκμετάλλευση των ευκαιριών που πρόσφερε η οικονομική ανάπτυξη της πόλης οδήγησαν στην απαξίωση της τεχνογνωσίας που πρόσφερε η μαθητεία και κατέστησαν απαραίτητη την επιστημονική κατάρτιση που πρόσφεραν αντίστοιχα οι εγκύκλιες σπουδές<sup>11</sup>. Είναι ωστόσο αμφίβολο αν οι νέες εμπορικές ή εμπορικά προσανατολισμένες σχολές

---

<sup>7</sup> Ο Γιακώβ Καζές εργάστηκε για είκοσι χρόνια στον ονομαστό εμπορικό οίκο Χαρίση προτού ανοίξει το 1880 τη δική του επιχείρηση εισαγωγών και εξαγωγών. Ο δε Σαούλ Μοδιάνο θήτευσε για ένα διάστημα στον οίκο του χιώτη Βλαστού για να στραφεί στη συνέχεια σε κτηματικές και τραπεζικές δραστηριότητες. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο*, σσ. 1541-1542. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο. Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911* (Θεσσαλονίκη, 1991), σ. 34, σημ. 36.

<sup>8</sup> Ενώ ο Σαούλ Μοδιάνο καταγράφεται ως αυτοδημιούργητος, ο Γιακώβ Καζές ήταν γόνος εξέχοντος μεγαλέμπορου μαλλιάν και δημητριακών. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, σσ. 1541-1542.

<sup>9</sup> Η υπόθεση αυτή αντλεί από την εύστοχη ανάλυση του Jon Stobart για την κοινωνικοπολιτισμική διάσταση της μαθητείας και των εμπορικών δικτύων σε ένα μονοεθνοτικό όμως περιβάλλον. Jon Stobart, "Personal and commercial networks in an English port: Chester in the early eighteenth century", *Journal of Historical Geography* 30 (2004), σ. 278.

<sup>10</sup> Ορισμένοι από τους σημαντικότερους ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους ως υπάλληλοι σε εβραϊκές επιχειρήσεις. Στο γύρισμα του αιώνα ο νεαρός Ζήσης Βέρρος προσλήφθηκε ως υπάλληλος της εταιρείας Αλλατίνι στο Ούντοβο προτού δραστηριοποιηθεί ως έμπορος στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Χονδροδήμος υπήρξε αρχικά υπάλληλος της ίδιας εταιρείας στα Σκόπια και στη Θεσσαλονίκη. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 92, 446.

<sup>11</sup> Για μια ευσύνοπτη και κατατοπιστική ανάλυση της μετάβασης από τη μαθητεία στην εκπαίδευση και το ρόλο της τελευταίας στη διαμόρφωση του νέου προτύπου του εμπόρου, βλ. Γεωργίου, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, σσ. 147-160.

που ιδρύονταν μαζικά στην πόλη αποτέλεσαν πεδίο συνάντησης των εκκολαπτόμενων νεαρών εμπόρων. Τα κοινοτικά, αλλά και όσα ιδιωτικά σχολεία συστήνονταν από ντόπιους εκπαιδευτικούς, απευθύνονταν κυρίως σε ένα εθνοτικά προσδιορισμένο ακροατήριο<sup>12</sup>: ελληνορθόδοξο, όπως τα πρακτικά Λύκεια Στέφανου Νούκα και Αθανασίου Κωνσταντινίδη<sup>13</sup>. μουσουλμανικό, όπως τα γυμνάσια Τερρεκί και Φειζιέ<sup>14</sup>. εβραϊκό, όπως η Γαλλοεβραϊκή εμπορική σχολή<sup>15</sup>, η ιδιωτική Ισραηλιτική Εμπορική Σχολή Αλτσέχ<sup>16</sup> και το εμπορικό γυμνάσιο<sup>17</sup>. βουλγαρικό, όπως η Βουλγαρική Εμπορική Σχολή ή βλάχικο, όπως η Ρουμανική Εμπορική Σχολή<sup>18</sup>. Το δημόσιο οθωμανικό εμπορικό σχολείο («Τετζάρετ Μεκτεμπί») <sup>19</sup> και οι ξένες σχολές –εμπορικές και μη–<sup>20</sup> περιλάμβαναν περισσότερο πολυεθνοτικές μαθητικές κοινότητες. Ωστόσο, η αποσπασματικότητα των ελάχιστων διαθέσιμων ποσοτικών στοιχείων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων<sup>21</sup>. Άλλωστε, η σχέση των κοινοτήτων με τα ξένα σχολεία ποικίλλε. Οι Εβραίοι απάρτιζαν το συντριπτικό ποσοστό του μαθητικού πληθυσμού των ιταλικών και γαλλικών σχολείων<sup>22</sup>, ενώ οι μουσουλμάνοι –πιθανότατα όμως όχι και οι ντομμέ– είχαν μια εν γένει σταθερή παρουσία<sup>23</sup>. Διαπιστώνονται επίσης εγγραφές Ελληνορθόδοξων<sup>24</sup>, αλλά η φοίτηση σε ξένες εμπορικές σχολές ενδεχομένως να

<sup>12</sup> Ωστόσο, οι εξαιρέσεις δεν λείπουν. Ο έμπορος πατέρας του Λεόν Σιακού φοίτησε αρχικά στο δημοτικό σχολείο της Αλιάνς και στη συνέχεια μέχρι τα δεκατέσσερά του στο σχολείο Τερρεκί. Sciaky, *Farewell to Salonica*, σ. 44.

<sup>13</sup> *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1908, σ. 275.

<sup>14</sup> Βλέπε Baer, “Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica”.

<sup>15</sup> Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 179-180.

<sup>16</sup> *Journal de Salonique* 09.04.1908.

<sup>17</sup> Ρένα Μόλχο, «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και επαγγελματική δραστηριότητα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη στην αρχή του αιώνα», στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1-2/11/1997* (Θεσσαλονίκη, 1998), σ. 130.

<sup>18</sup> Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 180-181.

<sup>19</sup> Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σ. 157.

<sup>20</sup> Οι κυριότερες από τις οποίες ήταν η Γερμανική Σχολή, η Πρακτική και Εμπορική Σχολή Ουμβέρτος Α΄, τα σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής και η Σχολή των Φρέρηδων (Ecole de Saint Vincent de Paul). Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σ. 162-178. Η Γερμανική Σχολή πρόσφερε μαθήματα εμπορίου. *Journal de Salonique* 13.07.1908.

<sup>21</sup> Τα στοιχεία αυτά πιστοποιούν μεν την πολυεθνοτική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού και επιτρέπουν ως ένα βαθμό τη διαπίστωση μιας διακύμανσης ανάλογα με τη σχολή, αλλά δεν επιτρέπουν συστηματικότερες επεξεργασίες. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 162-178.

<sup>22</sup> Στην περίπτωση της ιταλικής εμπορικής σχολής το σύνολο των μαθητών ήταν Εβραίοι και πιθανότατα ιταλικής υπηκοότητας. Εβραίοι μαθητές κυριαρχούσαν και στα σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής. Στο Κλασικό Λύκειο (Lycée Classique) 106 στους 147 μαθητές ήταν Εβραίοι, στα Cours Secondaires 114 στους 167 και στην École Annexe 97 στους 105. Σκούρτης, «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη», σ. 385. Γαλλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης (29.12.1912). Ministère des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής MAE CADN), Consulat général de France à Salonique, Série B, carton 87, Φάκελος “Année 1912, Mission Laïque Française”.

<sup>23</sup> Το 1906 16 μουσουλμάνοι μαθητές φοιτούν στη Γερμανική σχολή (έναντι 28 ελλήνων ορθοδόξων) και 25 στη Σχολή των Φρέρηδων (έναντι 28 ελλήνων ορθοδόξων). Τα σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής περιλάμβαναν επίσης μουσουλμάνους μαθητές, 56 σε σύνολο 535 το 1912. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 162-178. Γαλλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης (29.12.1912). MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, carton 87, Φάκελος “Année 1912, Mission Laïque Française”.

<sup>24</sup> Στη Γερμανική Σχολή φοιτούσαν το 1904-1905 25 Ελληνορθόδοξοι σε σύνολο 160 μαθητών και μαθητριών. Το 1907 στην Ανώτερη Γερμανική Σχολή στους 30 μαθητές περιλαμβάνονταν και Ελληνορθόδοξοι. Το 1907 στα τρία σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής από τους 410 μαθητές οι 56 είναι Ελληνορθόδοξοι. Ακόμη και στη Σχολή των Φρέρηδων, το 1908 σε σύνολο 240 μαθητών οι Ελληνορθόδοξοι είναι 28, οι Μουσουλμάνοι 25 και οι Εβραίοι 66 (οι υπόλοιποι καθολικοί).

αποθαρρυνόταν στο βαθμό που ορισμένες από αυτές καταγγέλλονταν ως όργανα ξένης προπαγάνδας<sup>25</sup> και ο κοινοτικός κανονισμός συνέδεε ευθέως τη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες με την απαγόρευση της φοίτησης των παιδιών των εκλογέων και των εκλέξιμων σε «ξένα προσηλυτιστικά σχολεία»<sup>26</sup>. Επιπρόσθετα, οι περισσότεροι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες όχι μόνο προέρχονταν από περιοχές εκτός Θεσσαλονίκης, αλλά φαίνεται ότι είχαν μορφωθεί στον τόπο καταγωγής τους<sup>27</sup>. Φαίνεται επομένως ότι τα σημαίνοντα ξένα σχολεία γενικότερα και οι εμπορικές σχολές ειδικότερα απευθύνονταν κυρίως στον εβραϊκό μαθητικό πληθυσμό και πιθανότατα δεν αποτέλεσαν πρωτεύοντα πεδία διεθνοτικού συγχρωτισμού των μελλοντικών επιχειρηματιών.

Από το 1880 και εξής μια σειρά νέοι οικονομικοί θεσμοί θα αναλάβουν το ρόλο αυτό. Προϊόν της συνέργειας των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων του οθωμανικού κράτους, της οικονομικής διείσδυσης των βαλκανικών κρατών και της υιοθέτησης δυτικών πρακτικών επαγγελματικής κοινωνικότητας, οι θεσμοί αυτοί αναδιαμόρφωσαν τις μορφές που πήρε η συνύπαρξη και ταυτόχρονα συνέβαλαν στη συγκρότηση και ηγεμονία μιας εύθραυστης επιχειρηματικής ελίτ. Μέσα από την εμπρόθετη δράση των ίδιων των επιχειρηματιών, οι τράπεζες, το εμπορικό επιμελητήριο, το εμποροδικείο και σε ελάχιστο βαθμό τα επαγγελματικά σωματεία μετατράπηκαν στους κατεξοχήν χώρους συνέντευξης, συνδιαλλαγής και διαπραγματεύσεως. Ταυτόχρονα, αποτέλεσαν χώρους τόσο ανάδειξης της εθνοτικής διαφοράς όσο και διαχείρισης και ιεράρχησής της. Στο βαθμό που οι συλλογικές ταυτότητες είναι όχι μόνο ρευστές και πολλαπλές αλλά και αλληλοδιαπλεκόμενες, η διαμόρφωση ταξικής ταυτότητας μεταξύ των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης δεν προϋπέθετε τόσο την υπέρβαση των εθνοτικών διαφορών, όπως επιμένει η τρέχουσα βιβλιογραφία<sup>28</sup>, όσο κυρίως τη λειτουργική οργάνωση των σχέσεων ιεραρχίας μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων. Η προς τα έξω διατύπωση και διεκδίκηση του «συλλογικού συμφέροντος» του «εμπορικού σώματος» (corps commercial)<sup>29</sup> συνυπήρχε με την εξασφάλιση της ηγεμονίας των εβραίων επιχειρηματιών στο εσωτερικό του. Από την άποψη αυτή, οι νέοι οικονομικοί θεσμοί οργάνωσαν τη συνύπαρξη μέσα από την οικοδόμηση μιας ηγεμονίας που ήταν τόσο διεθνοτικά ταξική όσο και ενδοταξικά εθνοτική.

---

Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», σσ. 162-178. Συνολικά, το 1908, 197 Ελληνορθόδοξοι (και των δύο φύλων) φοιτούσαν σε οθωμανικά και ξένα σχολεία κάθε βαθμίδα, ενώ 1.397 σε κοινοτικά. *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1908*, σ. 275.

<sup>25</sup> Στα 1889 ο *Φάρος της Μακεδονίας* κατηγορούσε ευθέως την Ιταλική Εμπορική Σχολή ως ύποπτο και επικίνδυνο όργανο της ιταλικής προπαγάνδας. Αναφέρεται στο Σκούρτης, «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη», σσ. 378-379.

<sup>26</sup> Όπως αναφέρεται στον αναθεωρημένο κανονισμό του 1904 (αλλά όχι και του 1886). Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων*, σ. 163.

<sup>27</sup> Ο γεννημένος στη Σμύρνη Σταύρος Γρηγοριάδης περάτωσε τις σπουδές του στα εκεί φημισμένα εκπαιδευτήρια Μπάξτερ προτού έλθει στη Θεσσαλονίκη το 1908, ενώ ο σιατιστινός Ζήσης Βέρρος στην Αστική Σχολή Σιάτιστας και στο Γυμνάσιο Τσοτυλίου. Μέχρι στιγμής δεν έχω εντοπίσει σημαίνοντα ελληνορθόδοξο επιχειρηματία που να ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Θεσσαλονίκη. Ανώνυμος, «Εκλιπούσαι φυσιγνωμίες. Σταύρος Γρηγοριάδης», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1957), σσ. 161-162. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 92.

<sup>28</sup> Gounaris, "Salonica".

<sup>29</sup> Αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιεί συστηματικά ο γαλλόγλωσσος κυρίως τύπος για να αναφερθεί στους εμπόρους της πόλης. Βλέπε ενδεικτικά, *Journal de Salonique* 23.11.1903.

### **Οι τράπεζες: εθνικές προτεραιότητες και επιτόπιες ωσμώσεις**

Η σύσταση υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη την 1<sup>η</sup> Μαΐου 1864 σήμανε την έλευση του νεωτερικού τραπεζιτικού συστήματος στην πόλη<sup>30</sup>. Η πραγματική ωστόσο αναδιοργάνωση της αγοράς του χρήματος επήλθε με την ίδρυση της Τράπεζας Θεσσαλονίκης το 1888 και την εγκατάσταση μιας σειράς τραπεζών –κυρίως ελληνικών συμφερόντων– την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα<sup>31</sup>. Ο ρόλος των τραπεζών στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης υπήρξε πολυδιάστατος. Όπως υποδεικνύουν τα παραδείγματα της Τράπεζας Θεσσαλονίκης και της Τράπεζας της Ανατολής, η πολιτική τους μπορούσε να προάγει τόσο την εθνοτική απόκλιση όσο όμως και τη σύγκλιση.

Προϊόν συνεργασίας μεταξύ της αυστριακής Länderbank, της γαλλικής Comptoir d'Escompte και της εταιρείας Αλλατίνι, η Τράπεζα Θεσσαλονίκης ενίσχυσε τη θέση των εβραίων επιχειρηματιών στην αγορά της πόλης σε βάρος κυρίως των ελληνορθόδοξων ανταγωνιστών τους. Η παροχή πιστώσεων, το ύψος του τόκου και οι όροι της αποπληρωμής δεν καθορίζονταν μόνο με βάση τη φερεγγυότητα του πελάτη αλλά και την εθνοτική του καταγωγή. Το αποτέλεσμα ήταν «τό Έλληνικόν ιδίως εμπόριον» να υφίσταται «πολλᾶς καταπιέσεις...ελάχιστων σὺν τοῖς ἄλλοις ἀπολαμβάνον παρά τῇ Τραπεζῇ Θεσσαλονίκης καί τοῖς λοιποῖς Ἰουδαίοις Τραπεζίταις πιστώσεων»<sup>32</sup>.

Ταυτόχρονα, στο ελληνικό κράτος διανοούμενοι και δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετώπισαν την ίδρυση τραπεζιτικών καταστημάτων στην οθωμανική Μακεδονία μέσα από το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας. Η σύστασή τους υποστηρίχθηκε ως κρίσιμο μέσο για την ενίσχυση του ελληνικού εμπορίου στην περιοχή, την αντιμετώπιση των αντίπαλων εθνικισμών, τη διαμόρφωση διεθνοτικών οικονομικών συμμαχιών και την αποτροπή της ευρωπαϊκής διείσδυσης. Σειρά προξένων, μεταξύ των οποίων και ο Ίων Δραγούμης, θεωρούσαν απολύτως απαραίτητη την τραπεζική υποστήριξη των ομογενών εμπόρων και βιομηχάνων<sup>33</sup>. Η παρουσία ελληνικών τραπεζών αναγορεύτηκε σε βασικό μέσο πρόσδεσης των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος<sup>34</sup>, αλλά και συγκράτησης κρίσιμων διαφιλονικούμενων αστικών ομάδων ιδιαίτερα δραστήριων στο εμπόριο, όπως οι Βλάχοι –τα εμπορικά συμφέροντα των οποίων υποσχόταν να εξυπηρετήσει η ρουμανική προπαγάνδα κυρίως μέσα από τη σύσταση τραπεζών<sup>35</sup>. Ταυτόχρονα, οι ελληνικές τράπεζες θα συντελούσαν στη χειραγώγηση οικονομικά κυρίαρχων, αλλά εθνικά αδιάφορων εθνοτικών ομάδων, όπως οι Εβραίοι. Ήδη στα 1880 ο Αθανάσιος

<sup>30</sup> Το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε οκτώ χρόνια μετά το πρώτο κατάστημα στην Κωνσταντινούπολη και υπήρξε το πέμπτο χρονολογικά υποκατάστημα μετά από αυτά της Σμύρνης (1856), της Βηρυτού (1856), του Γαλατά (1856) και του Βουκουρεστίου (1861). John Karatzoglou, *The Imperial Ottoman Bank in Salonica. The first 25 years, 1864-1890* (Ισταμπούλ, 2003), σ. 4, όπου και πληροφορίες για την πρώτη περίοδο λειτουργίας του υποκαταστήματος.

<sup>31</sup> Το 1899 ιδρύθηκε υποκατάστημα της ελληνικών συμφερόντων Τράπεζας Μυτιλήνης, το 1905 της αθηναϊκής Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστης, το 1906 της ελληνογερμανικής Τράπεζας της Ανατολής και το 1908 της σερβικής Beogradska Zadruga. Το 1910 άλλα δέκα ιδιωτικά τραπεζικά γραφεία δραστηριοποιούνταν στην πόλη. Gounaris, "Salonica", σ. 506.

<sup>32</sup> Διευθυντής Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση, Αθήνα (13/26.06.1906). ΙΑΜ, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 21, σ. 202.

<sup>33</sup> Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ου αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», στο Ε.Λ.Ι.Α., *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914* (Αθήνα, 1993), σ. 148.

<sup>34</sup> Kechriotis, "The Greeks of Izmir", σ. 15.

<sup>35</sup> Αστέριος Ι. Κουκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι* (Θεσσαλονίκη, 2000), σσ. 98-99.

Ευταξίας θεωρούσε ότι η επικράτηση του ελληνισμού στη Μακεδονία περνούσε μέσα από τη συνεργασία με άλλες οικονομικά κυρίαρχες εθνότητες και ότι επομένως η σύσταση ελληνόκτητων τραπεζών ήταν απαραίτητη προκειμένου ο ελληνικός εθνικισμός να προσεταιρισθεί το κραταίο εβραϊκό εμπορικό δυναμικό<sup>36</sup>. Τέλος, για έλληνες προξένους όπως ο Δοκός, η σύσταση ελληνικών τραπεζών ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση της διογκούμενης αυστριακής οικονομικής και πολιτικής διείσδυσης στη Μακεδονία και την αποτροπή της πλήρους περιθωριοποίησης του ελληνικού εμπορίου<sup>37</sup>.

Ωστόσο, όπως υποδεικνύει το παράδειγμα της λειτουργίας του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής, στη Θεσσαλονίκη η ελληνική εθνική ιδεολογία και ο ελληνο-εβραϊκός οικονομικός ανταγωνισμός μόνο εν μέρει καθόρισαν το ρόλο που διαδραμάτισαν οι ελληνικές τράπεζες στη διαμόρφωση των διεθνολογικών σχέσεων. Το 1905, η Νέα Ελληνική Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης, μέλη της οποίας ήταν το σύνολο των ελληνορθόδοξων εμπόρων της πόλης, παρενέβη επιτυχώς προς τον Γεώργιο Στρέιτ (πρόεδρο του δ.σ. της Τράπεζας της Ανατολής) προκειμένου να διοριστεί ο επιφανής πρόκριτος και επιχειρηματίας Κλέων Χατζηλαζάρου ως υποδιευθυντής του υπό σύσταση υποκαταστήματος της τράπεζας στη Θεσσαλονίκη<sup>38</sup>. Η ενέργεια αυτή υποδήλωνε τη διάθεση της ελληνορθόδοξης εμπορικής ελίτ της πόλης να θέσει υπό τον έλεγχό της τη νέα τράπεζα ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τη θέση της<sup>39</sup>. Πράγματι, η λειτουργία της Τράπεζας της Ανατολής, όπως και αυτή της Τράπεζας Αθηνών, ωφέλησε τους ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες. Οι δύο τράπεζες ενίσχυσαν άμεσα τις ελληνορθόδοξες επιχειρήσεις, κατευθύνοντας προς αυτές τον κύριο όγκο των πιστώσεών τους<sup>40</sup>. Όπως συνέβη και σε άλλα εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>41</sup>, οι τράπεζες φρόντισαν να μη δυσαρεστήσουν τον ελληνορθόδοξο εμπορικό κόσμο της πόλης ενισχύοντας υπέρμετρα τους αλλοεθνείς ανταγωνιστές τους: από τους περίπου 630 κατόχους ανοιχτών λογαριασμών στην Τράπεζα της Ανατολής την περίοδο 1906-1912, οι

<sup>36</sup> Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα», σ. 146. Βλέπε τώρα και την εκτενή ανάλυση της συλλογιστικής του Ευταξία από τον Σπύρο Καράβα. Σπύρος Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909* (Αθήνα, 2010), σσ. 38-157.

<sup>37</sup> Ιωάννης Α. Σκούρτης, «Προσπάθειες ίδρυσης αυστριακού εμπορικού επιμελητηρίου και αυστριακής τράπεζας στη Θεσσαλονίκη (1887-1894)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995)*. *Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1996), σσ. 324-329.

<sup>38</sup> Επιστολή Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης προς τον Γ. Στρέιτ (27.02.1905). Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ. Αρχείο 1/Σειρά 22/Υποσειρά 2/Φάκελος 9. Για το παρασκήνιο του διαβήματος της Νέας Λέσχης, βλέπε Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου», σ. 44. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι λόγω του χαρακτήρα των εργασιών τους αποτελούσε πάγια πρακτική των ελληνικών τραπεζών, κυρίως δε της Τράπεζας Αθηνών, να διορίζουν διευθυντές των υποκαταστημάτων τους ντόπιους εμπόρους και ιδιώτες τραπεζίτες. Christos Hadziiossif, "Issues of management control and sovereignty in transnational banking in the Eastern Mediterranean before the First World War", στο Kostas Kostis (επιμ.), *Modern banking in the Balkans and West-European capital in the nineteenth and twentieth centuries* (Αλντερσοτ, 1998), σσ. 165-167.

<sup>39</sup> Ενδεχομένως όμως η συγκεκριμένη επιλογή του Κλέωνα Χατζηλαζάρου να υποδήλωνε επίσης και τη διάθεσή της να μην προκαλέσει τους Εβραίους. Η οικογένεια Χατζηλαζάρου φαίνεται ότι διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τους εβραϊκούς τραπεζιτικούς κύκλους αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο πατέρας του Κλέωνα, Περικλής Χατζηλαζάρου, αναφέρεται το 1908 ως μέλος του δ.σ. της Τράπεζας Θεσσαλονίκης. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 206.

<sup>40</sup> Κατά τον Χεκίμογλου, η λειτουργία των δύο τραπεζών «επιφέρει τομή στην τραπεζική αγορά της Θεσσαλονίκης ως προς την εξυπηρέτηση του ελληνικού στοιχείου». Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, σσ. 66-67. Ανάλογη είναι και η εκτίμηση του Βασίλη Γούναρη για το ρόλο των ελληνικών τραπεζών. Gounaris, *Steam over Macedonia*, σ. 171.

<sup>41</sup> Hadziiossif, "Issues of management control and sovereignty", σ. 171.



ελληνορθόδοξοι υπερέβαιναν τους 400<sup>42</sup>. Παράλληλα, αμφισβητώντας επιτυχώς την πρωτοκαθεδρία της Οθωμανικής Τράπεζας<sup>43</sup> αλλά και της Τράπεζας Θεσσαλονίκης στην τραπεζική αγορά της πόλης συνέβαλαν στον ολοένα και εντεινόμενο ανταγωνισμό μεταξύ των τραπεζών, ο οποίος οδήγησε στην ευκολότερη παροχή πιστώσεων με χαμηλότερο τόκο για όλους τους εμπόρους<sup>44</sup>. Τέλος, δεν έλειπαν οι επικλήσεις στο εθνικό συναίσθημα των ελλήνων εμπόρων άλλων πόλεων προκειμένου να προωθήσουν τις εργασίες πελατών τους, κυρίως εμπορομεσιτών, οι οποίοι και αντιμετώπιζαν τον έντονο ανταγωνισμό των Εβραίων<sup>45</sup>. Στον αντίποδα, οι ελληνικές τράπεζες φαίνεται να ακολούθησαν μια πολιτική αποκλεισμού των βουλγάρων εμπόρων και μικροβιοτεχνών από τη χορήγηση πιστώσεων και να μην επιζήτησαν την εξασφάλιση της εμπιστοσύνης τους<sup>46</sup>.

Η πολιτική των ελληνικών τραπεζών στη Θεσσαλονίκη δεν ταυτιζόταν εντούτοις πλήρως με τις επιδιώξεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Παρά τις διευκολύνσεις που κατά καιρούς πρόσφεραν, οι ελληνικές τράπεζες αντιτάσσονταν γενικά στις πιέσεις των προξένων για τοποθέτηση κεφαλαίων σε εθνικά «αναγκαίες» αλλά οικονομικά επισφαλείς επενδύσεις. Επιδίωξή τους ήταν η μεγιστοποίηση των κερδών και όχι απαραίτητα η άνευ όρων στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης των ελληνορθόδοξων πληθυσμών<sup>47</sup>. Συνακόλουθα, η «πάσα δυνατή ύποστήριξις... έλληνικῶν βιομηχανικῶν ἢ ἐμπορικῶν συνεταιρισμῶν», που συνιστούσε το Υπουργείο Εξωτερικών στη γενική διεύθυνση της Τράπεζας της Ανατολής το 1909, μετατρεπόταν από τη γενική διεύθυνση σε απλή σύστασή της προς το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης να παράσχει «τήν συνδρομήν ὑμῶν εἰς ὁμογενεῖς... ἐν τῷ

<sup>42</sup> IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. 11<sup>η</sup> Ενότητα. Δελτία 126-138. Οι κάτοχοι είναι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και όχι μόνο της Θεσσαλονίκης. Από τους 154 τρεχούμενους λογαριασμούς Θεσσαλονίκης της περιόδου 30.06.1907 με 30.06.1908, οι ανήκοντες σε ελληνορθόδοξους πελάτες είναι 96. IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. 12<sup>η</sup> Ενότητα. Δελτίο 150.

<sup>43</sup> Όπως σημειώνει ο Christopher Clay, λόγω του έντονου ανταγωνισμού τα κέρδη του ιδιαίτερα κερδοφόρου μέχρι το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας σημείωσαν κάθετη πτώση από 9.484 Οθωμανικές Λίρες το 1897-1899 σε μόλις 1.753 το 1909-1911. Christopher Clay, "The origins of modern banking in the Levant: the branch network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies* 26/4 (1994), σ. 602.

<sup>44</sup> «Ἐκ τοῦ μέτρου τούτου μεγάλως ὠφελήθη τό Ἑλληνικόν ἰδίως ἐμπόριον» σημειώνει σε έκθεσή του για την κατάσταση στην αγορά της Θεσσαλονίκης ο διευθυντής του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής. Διευθυντής Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση, Αθήνα (13/26.06.1906). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 21, σ. 202.

<sup>45</sup> Με επιστολή της προς το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην Λάρισα, η διεύθυνση της Τράπεζας της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη συστήνει στη διεύθυνση της Εθνικής να «ἐνεργήσει καταλλήλως» ώστε έμποροι της Λάρισας οι οποίοι «ἐργάζονται ἀπό σειρά ἐτῶν μέσω εβραίων ἐμπορομεσιτῶν» να αναθέσουν τα συμφέροντά τους «εἰς ὁμογενεῖς ἐμπορομεσίτας» και πελάτες της Τράπεζας της Ανατολής καθώς κάτι τέτοιο θα αποβεί «τόσον πρός τόν συμφέρον αὐτῶν τῶν ἐν τῇ πόλει σας ἐμπόρων ὅσον καί πρός ὑποστήριξιν τῶν παραγκονιζομένων ὁμογενῶν». Διεύθυνση Θεσσαλονίκης προς ΕΤΕ Λάρισας (8/21.09.1906). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 21, σ. 248.

<sup>46</sup> Αυτό ισχυρίζεται ο βούλγαρος Σόπωφ επιζητώντας τη στήριξη του βρετανού προξένου για τη σύσταση μιας αγγλο-βουλγαρικής τράπεζας. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (06.01.1910). FO 195/2357. Είναι πιθανόν οι ελληνικές τράπεζες να ακολούθησαν την καταγγελλόμενη πολιτική δεδομένης της μικρής δημογραφικής και οικονομικής σημασίας των Βουλγάρων στην αγορά της πόλης και της ανάγκης να αποφευχθεί η δυσαρέσκεια των περισσότερο σημαντικών ελληνορθόδοξων πελατών τους. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, κάτι τέτοιο δεν ίσχυσε στην περίπτωση των Εβραίων.

<sup>47</sup> Hadziiossif, "Issues of management control and sovereignty", σ. 171.

συμφέροντι τῆς Τραπεζῆς»<sup>48</sup>. Η διοίκηση της Τράπεζας υπογράμμισε συστηματικά ότι η ίδια, και όχι οι πολιτικές αρχές ή οι κατά τόπους ελληνορθόδοξοι σύλλογοι, είχε την αποκλειστική αρμοδιότητα για τη χάραξη της πιστωτικής πολιτικής και αντιδρούσε ἐγκαιρα σε κάθε ἐξωθεν παρέμβαση<sup>49</sup>. Οι πιστώσεις ὀφείλαν πάντοτε να παρέχονται «εἴτε πρόκειται περί ὁμογενῶν εἴτε μή... ἀναλόγως τῆς φερεγγυότητος ἑνός ἐκάστου, μεριμνῶντες περί τῆς ἀσφαλείας τῆς Τραπεζῆς»<sup>50</sup>.

Η «ἀσφάλεια τῆς Τραπεζῆς» ἔθετε επομένως ὅρια στην ἐνίσχυση των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιῶν. Ταυτόχρονα, ὠθοῦσε στην ἀναζήτηση πελατῶν και ἀπὸ ἄλλες εθνοτικές ομάδες. Σε ἄλλα ἐμπορικά κέντρα, ὅπως η Κωνσταντινούπολη ἢ ἡ Σμύρνη, ἡ οικονομική κυριαρχία των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιῶν ἦταν ἀδιαμφισβήτητη σε τέτοιο βαθμὸ ὥστε να ἀποτρέπει τὴν υιοθέτηση μίας πολιτικῆς παροχῆς πιστώσεων και σε επιχειρηματίες ἄλλων ἀνταγωνιστικῶν εθνοτικῶν ομάδων<sup>51</sup>. Ἀντίθετα, στη Θεσσαλονίκη, ἡ περιθωριακὴ δημογραφικὰ και οικονομικὰ θέση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου με τὴν ἐντονη ἔλλειψη ρευστότητας που το χαρακτήριζε<sup>52</sup>, ὅπως και ὁ ἐντονος τραπεζιτικὸς ἀνταγωνισμὸς, ἐξαρτοῦσαν τὴν ἐπιβίωση και ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς τράπεζας ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση φερέγγυων πελατῶν και ἀπὸ ἄλλες εθνοτικές ομάδες, ἰδίως δε ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους Εβραίους. Σε αὐτὸ συντελοῦσε και ἡ ἰδιαίτερη λειτουργία που εἶχε ἡ τράπεζα στο πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης δομῆς τῆς οικονομίας τῆς πόλης. Οἱ τράπεζες δεν ἀναλάμβαναν ἕναν ἐπενδυτικὸ ἢ ἀποταμιευτικὸ ρόλο, ἀλλὰ ἀντίθετα διαμεσολαβοῦσαν στις πολύπλοκες και ἐπισηφαεῖς ἐμπορικῆς πράξεις στο πλαίσιο μίας ἀγορᾶς πολυεθνοτικῆς και πολυνομισματικῆς<sup>53</sup>. Στις μεγάλες πόλεις-λιμάνια τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας ὁ τραπεζικὸς κύκλος ἐργασιῶν περιστρεφόταν κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ ἀκμάζον ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, μέσω των υπηρεσιῶν συναλλάγματος και τῆς παροχῆς πιστώσεων στους ἐξαγωγεῖς με ἐγγύηση τὸ ἐμπόρευμα<sup>54</sup>. Στη Θεσσαλονίκη, ὁ τομέας αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὸ σχεδὸν μονοπώλιο των σημαντικότερων εβραίων επιχειρηματιῶν. Η ὑπὸ εβραϊκὴ ἡγεμονία οικονομία τῆς πόλης καθόριζε επομένως τὸ περιεχόμενο που λάμβανε ἡ «ἀσφάλεια τῆς Τραπεζῆς» και προσδιόριζε τὸ ρόλο που ἡ ἴδια καλοῦνταν να διαδραματίσει.

Τὸ πελατολόγιο τῆς Τράπεζας τῆς Ανατολῆς ἦταν για τοὺς λόγους αὐτοὺς ἀναγκαστικὰ πολυεθνοτικὸ. Περιλάμβανε μίᾶ πλειάδα εβραίων κυρίως, ἀλλὰ και μουσουλμάνων και ντονμέ ἐμπόρων, μεταξύ των ὁποίων και ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς

<sup>48</sup> Γενικὴ Διεύθυνση πρὸς Διεύθυνση Ὑποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (4/17.05.1909). IAM, Ἀρχεῖο Τράπεζας τῆς Ανατολῆς. Φάκελος 17, σ. 172.

<sup>49</sup> Ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου Θεσσαλονίκης ὁ ὁποῖος φημιολογούνταν ὅτι θα συνέτασσε ἐκθεση πρὸς τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση καταγγέλλοντας τὴ μὴ στήριξη τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου στη Θεσσαλονίκη ἀπὸ τις ἐκεῖ ἐλληνικῆς τράπεζες. Γενικὴ Διεύθυνση πρὸς Διεύθυνση Ὑποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (8/21.05.1909). IAM, Ἀρχεῖο Τράπεζας τῆς Ανατολῆς. Φάκελος 17, σ. 174.

<sup>50</sup> Γενικὴ Διεύθυνση πρὸς Διεύθυνση Ὑποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (15/28.05.1909). IAM, Ἀρχεῖο Τράπεζας τῆς Ανατολῆς. Φάκελος 17, σ. 181.

<sup>51</sup> Στην περίπτωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ Τράπεζα τῆς Ανατολῆς ἀπέσχε ἀπὸ τὴν πιστοδότηση των εβραίων επιχειρηματιῶν φοβούμενη ὅτι με τὸν τρόπο αὐτὸ θα ἀποξένωνε τοὺς σημαντικότερους ελληνορθόδοξους πλοιοκτῆτες και ἐμπόρους και θα τοὺς ὠθοῦσε πρὸς τὴν ἀνταγωνίστρια Τράπεζα Ἀθηνῶν. Τὸ ζήτημα τῆς πιστωτικῆς ἢ μὴ στήριξης των εβραίων επιχειρηματιῶν τῆς Κωνσταντινούπολης και οἱ ἐπιπλοκές του υπῆρξε για τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τόσο σημαντικό ὥστε να συντελεσεῖ στη λύση τῆς συνεργασίας τῆς με τὴν Nationalbank für Deutschland, συνιδρύτριας μαζί με τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος τῆς Τράπεζας τῆς Ανατολῆς. Hadziiossif, "Issues of management control and sovereignty", σ. 172.

<sup>52</sup> Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, σ. 67.

<sup>53</sup> Στο ἴδιο, σ. 52-70.

<sup>54</sup> Hadziiossif, "Issues of management control and sovereignty", σ. 165.

επιφανέστερους επιχειρηματίες της πόλης<sup>55</sup>. Ονόματα όπως αυτά των Σαούλ και Λεβή Μοδιάνο, του ντονμέ καπνέμπορου Χασάν Ακίφ, και των αδελφών Αλλατίνι πρόσφεραν στην τράπεζα οικονομική ευρωστία και κύρος. Εκτιμώμενοι ως εμπορικοί οίκοι «πρωτίστης τάξεως» τύγγαναν προνομιακής μεταχείρισης «λόγω τῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ θέσεως τῶν»<sup>56</sup>, απολάμβαναν ανοιχτή και όχι προεξοφλητική πίστωση<sup>57</sup> και την παροχή υψηλόποσων δανείων<sup>58</sup>, ενώ όπως υποδεικνύει η περίπτωση του Χασάν Ακίφ, ιδιαίτερη προσοχή λαμβανόταν ώστε οι αποφάσεις της Τράπεζας «νά μή θείξ[οῦν] τὴν φιλοτιμίαν τοῦ καλοῦ πελάτου»<sup>59</sup>.

Ταυτόχρονα, η Τράπεζα φρόντιζε να καλλιεργεί σχέσεις εμπιστοσύνης με επιφανή στελέχη της εβραϊκής κοινότητας, όπως υποδηλώνει η στενή συνεργασία μεταξύ του διευθυντή της Κλέωνα Χατζηλαζάρου και του δικηγόρου Εμμανουήλ Σαλέμ. Προϋπάρχουσες και επιβαλλόμενες από τις περιστάσεις, οι σχέσεις αυτές κατέστησαν την Τράπεζα δίαυλο διεθνотικής επικοινωνίας. Ωστόσο, η ίδια η ύπαρξη της Τράπεζας μετασημάτισε και αναβάθμισε τις σχέσεις αυτές σε κρίσιμο παράγοντα για την οικονομία της πόλης. Την περίοδο 1906-1911 η συνεργασία Χατζηλαζάρου και Σαλέμ συνέβαλε στην αποσόβηση των πιστωτικών κρίσεων που απειλούσαν να προκαλέσουν οι αλυσιδωτές πτωχεύσεις εβραϊκών κυρίως εμπορικών οίκων και διασφάλισε την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου<sup>60</sup>.

Η Τράπεζα της Ανατολής, όπως και η Τράπεζα Αθηνών, λειτουργούσαν σε ένα οικονομικό περιβάλλον που το καθόριζε η εβραϊκή ηγεμονία στην αγορά του χρήματος και η δυσπιστία των οθωμανικών αρχών απέναντι στην οικονομική παρουσία των αντίπαλων βαλκανικών κρατών<sup>61</sup>. Σε αντίθεση με την Τράπεζα Θεσσαλονίκης, η καλλιέργεια των διεθνотικών σχέσεων αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωσή τους. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρήθηκε ώστε τα συμφέροντα της Τράπεζας να ταυτιστούν ρητορικά με τη μέριμνα για την πόλη, την οικονομία της και τις εθνοθησκευτικές της κοινότητες. Ρητός στόχος του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής ήταν να «ἐξυπηρετῇ δεόντως τὸ ἐμπόριον τῆς πόλεως» μέσω της «ἐπωφελ[οῦς] καὶ ἀσφαλ[οῦς] τοποθέτησ[έω]ς τῶν διαθεσίμων αὐτοῦ μέσων», ώστε το «Ἑλληνικόν ὡς καὶ πᾶν ἕτερον στοιχεῖον οὐδεμίαν δυσαρέσκειαν δύναται νά ἔχη ἐναντίον τοῦ ἐν τῇ

<sup>55</sup> Από τους 154 τρεχούμενους λογαριασμούς Θεσσαλονίκης της περιόδου 30.06.1907-30.06.1908, 36 ανήκουν σε Εβραίους και οκτώ σε Μουσουλμάνους. IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. 12<sup>η</sup> Ενότητα. Δελτίο 150.

<sup>56</sup> Τον Μάιο του 1908, η Τράπεζα της Ανατολής ενέκρινε τη μελλοντική ανανέωση των δανείων των Λεβή και Σαούλ Μοδιάνο με περιθώριο 20% ενώ σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις το περιθώριο ορίστηκε στο 25%. Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (16/29.05.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 15, σ. 176.

<sup>57</sup> Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (21/03.09.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 16, σ. 10.

<sup>58</sup> Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (20/02.04.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 15, σ. 117.

<sup>59</sup> Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (21/03.09.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 16, σ. 10.

<sup>60</sup> Για τις στενές σχέσεις Χατζηλαζάρου και Σαλέμ, βλέπε Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου», σ. 45.

<sup>61</sup> Οι εύθραυστες σχέσεις μεταξύ του ελληνικού κράτους και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο διαρκής κίνδυνος υποτροπής τους ήταν και ο λόγος που τόσο η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (συνιδρύτρια της Τράπεζας της Ανατολής) όσο και η Τράπεζα Αθηνών επιδίωξαν τη συνεργασία γερμανικών και γαλλικών τραπεζών προκειμένου να θωρακίσουν πολιτικά την παρουσία τους στην οθωμανική επικράτεια. Hadziioissif, “Issues of management control and sovereignty”, σ. 171.

πόλει...Υποκαταστήματός μας»<sup>62</sup>. Χωρίς άλλο, η συγκεκριμένη ρητορική νομιμοποιούσε την Τράπεζα της Ανατολής απέναντι στην εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία και το οθωμανικό κράτος. Ταυτόχρονα, εξασφάλιζε και την αυτονομία της απέναντι στις παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους και στις πιέσεις της τοπικής ελληνορθόδοξης κοινότητας. Παράλληλα όμως, παρήγαγε λογοθετικά την «τοπική οικονομία» ως ένα ενιαίο πεδίο και την ανάπτυξή της ως αντικείμενο κοινής μέριμνας και δράσης. Με τον τρόπο αυτό, «τό εμπόριον τῆς πόλεως» προβιβαζόταν σε γενική αρχή με καθολική αξία. Η φροντίδα για αυτό υπερέβαινε το στενό πλαίσιο μιας οικονομικής αυταξίας και αποκτούσε ευρύτερα χαρακτηριστικά. Αναδεικνυόταν πλέον στον κύριο ρυθμιστικό παράγοντα των διεθνοτικών σχέσεων καθώς θεωρείτο ότι προωθούσε τόσο την ευημερία της κάθε εθνοτικής ομάδας ξεχωριστά όσο και την αρμονική τους συμβίωση. Ο στρατηγικά αναγκαίος λόγος της Τράπεζας της Ανατολής συνέβαλε επομένως στη σύνδεση της επιχειρηματικής δράσης με τη διεθνοτική συνύπαρξη και την πόλη. Προσέδωσε αξία και κύρος στους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης και παράλληλα διαμόρφωσε νέα πεδία αναφοράς και νομιμοφροσύνης που υπερέβαιναν τα κοινοτικά όρια.

### ***Οι διεθνοτικοί επαγγελματικοί θεσμοί: σωματεία, Επιμελητήριο και Εμποροδικείο***

Πέρα από τις τράπεζες, ο εμπορικός κόσμος της Θεσσαλονίκης οργανωνόταν κυρίως γύρω από μια σειρά διεθνοτικών συλλογικών θεσμών. Ορισμένοι από αυτούς αποτελούσαν προϊόν της εθελοντικής δράσης των ίδιων των εμπόρων και λάμβαναν τις διακριτές μορφές της λέσχης και του επαγγελματικού σωματείου. Ωστόσο, οι σημαντικότεροι ήταν παράγωγο της παρέμβασης του οθωμανικού κράτους με στόχο τον εκσυγχρονισμό του πεδίου της οικονομίας. Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για νεωτερικούς αστικούς θεσμούς, οι οποίοι οριοθετούσαν και επιτηρούσαν το χώρο της εμπορικής δραστηριότητας, νομιμοποιούσαν αποκλεισμούς και συγκροτούσαν συλλογικότητες, εγκαθίδρυναν ιεραρχίες, οργάνωναν τη συλλογική δράση και συντελούσαν εν τέλει στην ανάδυση και ηγεμονία ενός ανώτερου, διεθνοτικού στρώματος επιχειρηματιών.

### ***Αστική κοινωνικότητα, εθνοτική ιεραρχία και επαγγελματικό συμφέρον: το Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών Πυρός και η Εμπορική Λέσχη***

Στην υστεροοθωμανική Θεσσαλονίκη το Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του Πυρός αποτελούσε τη μοναδική αμιγώς επαγγελματική οργάνωση. Συστήθηκε με πρωτοβουλία δεκαεννιά ασφαλιστικών πρακτόρων στις 6 Ιουνίου 1901<sup>63</sup>. Οι λόγοι της ίδρυσής του πρέπει να αναζητηθούν στον ιδιαίτερα έντονο και άναρχο ανταγωνισμό που διέκρινε ειδικά τον κλάδο των ασφαλειών πυρός. Επρόκειτο για ένα νέο πεδίο επιχειρηματικής δράσης, που στερείτο τους εθιμικούς κανόνες λειτουργίας άλλων επαγγελμάτων, ιδιαίτερα επικερδές αλλά ταυτόχρονα επιχειρηματικά επισφαλές λόγω των συχνών πυρκαγιών που μάστιζαν τη Θεσσαλονίκη, και με εξαιρετικά πολυπληθή παρουσία ισχυρών εταιρειών κάθε εθνικής αναφοράς και εθνοτικής αντιπροσώπευσης<sup>64</sup>. Το Συνδικάτο απηχούσε την

<sup>62</sup> Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (18/01.10.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 16, σ. 29.

<sup>63</sup> Όπως αναφέρει ο Ιάκωβος Ακτσόγλου. Aktsoğlu, "Salonika in the late Ottoman era (late 19th and early 20th century)", σ. 58. Σύμφωνα με το μεταφρασμένο αντίγραφο των πρακτικών, η ιδρυτική γενική συνέλευση έλαβε χώρα στις 05.03.1901. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>64</sup> Το 1901 δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη τουλάχιστον 22 εταιρείες. Δώδεκα χρόνια αργότερα ο αριθμός τους ανερχόταν σε 36. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των

πρόθεση των ασφαλιστών να ρυθμιστεί ο ανταγωνισμός μέσα από τον καθορισμό ενός κοινού και καθολικά αποδεκτού πλαισίου λειτουργίας του κλάδου<sup>65</sup>. Επρόκειτο δηλαδή για ένα καρτέλ, που είχε όμως την τυπική μορφή του επαγγελματικού σωματείου. Μέσα από την αποσαφήνιση και τη διατύπωση σε καταστατικό των σκοπών του, το σωματείο αναλάμβανε να οργανώσει τη δράση των ασφαλιστών εισάγοντας τις έννοιες του «γενικού συμφέροντος» και της προστασίας του κλάδου «δι' όλων τῶν μέσων»<sup>66</sup>. Ταυτόχρονα, η επιτυχημένη αντιμετώπιση των μη εγγεγραμμένων στο Συνδικάτο εταιρειών συνεισέφερε επίσης στην προσέγγιση των μελών του και στη σφυρηλάτηση της εσωτερικής συνοχής<sup>67</sup>. Με τους τρόπους αυτούς, το Συνδικάτο συνέβαλε εντέλει στη συγκρότηση μιας διακριτής επαγγελματικής ταυτότητας.

Επιπλέον, το Συνδικάτο πρόσφερε μια ενδιαφέρουσα εκδοχή του τρόπου νοηματοδότησης και οργάνωσης της διεθνотικής συνύπαρξης. Η επαγγελματική ταυτότητα που συγκροτούσε ήταν διεθνотική με δυο πολύ συγκεκριμένους τρόπους. Κατά πρώτον, είχε ένα πολύ ειδικό περιεχόμενο. Η πρωτοβουλία του Συνδικάτου να συστήσει πυροσβεστική υπηρεσία συγκροτούσε τον αστικό χώρο ως ένα ενιαίο πεδίο φροντίδας και παρέμβασης και ταυτόχρονα αναβάθμιζε το δημόσιο κύρος των ασφαλιστών<sup>68</sup>. Προσδένοντάς τους στην πόλη, τους αναγόρευε σε υποδειγματικούς «θεσσαλονικείς» πολίτες. Η διεθνотική συνύπαρξη σημασιοδοτείτο επομένως με αναφορά στην πόλη. Κατά δεύτερον, η επαγγελματική ταυτότητα που το Συνδικάτο προωθούσε εξέφραζε μια ιδιαίτερη δυναμική μεταξύ της προσωρινής άρσης των εθνοτικών ταυτίσεων και της διασφάλισης των εθνοτικών ιεραρχιών. Στο Συνδικάτο η κυριαρχία των εβραίων αντιπροσώπων –στην πλειοψηφία τους ορισμένα από τα μεγαλύτερα επιχειρηματικά ονόματα της πόλης– ήταν συντριπτική<sup>69</sup>. Ωστόσο, η σύνθεση του εξελεγκτικού συμβουλίου, του πρώτου και μόνου διοικητικού οργάνου για το οποίο διαθέτουμε στοιχεία, ήταν περισσότερο ισόρροπη. Περιλάμβανε δύο Εβραίους (τον πρόεδρο και τον γραμματέα), δύο αντιπροσώπους δυτικοευρωπαϊκής

---

εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Osterreichisches Handelsmuseum, *Salonik*, σσ. 134-135. Για μια παρακολούθηση της αυξομείωσης του αριθμού των ασφαλιστικών εταιρειών πυρός κατ' έτος μεταξύ 1901 και 1912, βλέπε Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σ. 148.

<sup>65</sup> Στόχος του συνδικάτου ήταν η οριστική εφαρμογή μιας ομοιόμορφης διατίμησης. Προς την υλοποίηση του στόχου αυτού, το συνδικάτο αποφάσισε τη μείωση της διάρκειας των ασφαλιστικών συμβολαίων στο ένα έτος και την εξέταση από «ελεγκτικό συμβούλιο» των υπάρχοντων πολυετών συμβολαίων. Η σύσταση του συνδικάτου ωφέλησε τις μεγάλες ασφαλιστικές εταιρείες καθώς τα ασφάλιστρα ορίστηκαν τελικά σε ψηλά επίπεδα και παγίωσε προς όφελός τους την κατάσταση στην αγορά των ασφαλειών. Η απόπειρα ορισμένων μικρότερων ασφαλιστικών εταιρειών να παρακάμψουν το συνδικάτο και να προσφέρουν χαμηλότερα ασφάλιστρα κατέληξε σε αποτυχία και όσες από αυτές δεν πτώχευσαν προσχώρησαν τελικά στο συνδικάτο. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σσ. 148-149.

<sup>66</sup> Καταστατικό του Syndicat des compagnies d'assurances contre l'incendie (1906). Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>67</sup> Βλέπε παραπάνω σημείωση 65.

<sup>68</sup> Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων».

<sup>69</sup> Από τους είκοσι ταυτισμένους αντιπροσώπους, οι δεκατέσσερις ήταν Εβραίοι, μεταξύ των οποίων οι Ελή Αμάρ, Μ. Μορπούργο, Τζίνο Φερνάντεζ, Ελή Α. Τόρρες, Φ. Αμάρ, Σαούλ Σ. Μοδιάνο, Υιοί Δ. Μοδιάνο. Δύο είναι Ελληνορθόδοξοι και τέσσερις δυτικοευρωπαϊκής καταγωγής. Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων». Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σσ. 36, 148.

καταγωγής (τον αντιπρόεδρο και ένα μέλος) και έναν Ελληνορθόδοξο ως μέλος<sup>70</sup>. Η εθνοτική αυτή κατανομή απηχούσε τη στενή σχέση μεταξύ της διεθνοτικής συνύπαρξης και της εβραϊκής οικονομικής κυριαρχίας. Οι ισχυροί εβραίοι επιχειρηματίες οικοδομούσαν την ηγεμονία τους στην αγορά της πόλης όχι μόνο μέσα από αποκλεισμούς αλλά και μέσα από την προώθηση μορφών διεθνοτικής συλλογικής οργάνωσης. Η παρουσία δυτικοευρωπαϊών διασφάλιζε πολύτιμους διαύλους επικοινωνίας και επιβεβαίωνε τη φιλική τους στάση προς τις δυτικές δυνάμεις. Αντίστοιχα, η παρουσία Ελληνορθόδοξων δεν αποτελούσε μόνο αναγνώριση της θέσης των τελευταίων στην τοπική οικονομία, αλλά και δικλείδα ασφαλείας απέναντι στον ελληνικό εθνικισμό. Ταυτόχρονα όμως, τα συγγενικά δίκτυα που συνένωναν τους ιταλοεβραίους επιχειρηματίες-μέλη του συνδικάτου εγγυούνταν ότι η διαμόρφωση της πολιτικής του δεν θα έθιγε τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Αντίθετα, η προώθησή τους μέσω του Συνδικάτου θα τα νομιμοποιούσε και θα τα αποχρωμάτιζε, αναγορεύοντάς τα στο «γενικό συμφέρον» μιας ευρύτερης επαγγελματικής ομάδας. Χάρη στα μεικτά όργανα διοίκησής του, το Συνδικάτο γινόταν επομένως το όχημα της απόπειρας των εβραίων επιχειρηματιών να καθορίσουν την οργάνωση και τη λειτουργία ενός ολόκληρου κλάδου. Ουσιαστικά, η πρακτική της διεθνοτικής αντιπροσώπευσης αντί να περιστείλει το εύρος της κυριαρχίας τους, το διεύρυνε μετασχηματίζοντας την κυριαρχία σε ηγεμονία.

Ωστόσο, η ηγεμονία των εβραίων επιχειρηματιών δεν θα πρέπει να θεωρηθεί και ως *εβραϊκή* ηγεμονία, δηλαδή ως η ηγεμονία ενός ενιαίου, αποκρυσταλλωμένου, και αυστηρά οροθετημένου *εθνοτικού* συμφέροντος. Αντίθετα, η στενή συνύφανση των ιδιαίτερων συμφερόντων των ιταλοεβραίων με τα ευρύτερα κλαδικά συμφέροντα συνέβαλε ώστε για τους ιταλοεβραίους ειδικότερα και τους εβραίους επιχειρηματίες γενικότερα, η επαγγελματική ταυτότητα να είναι αφενός μεν παρακολούθημα της εβραϊκότητας, αφετέρου όμως να μετασχηματίζει και να διευρύνει την τελευταία για να τη συνδέσει τελικά κατά τρόπο προνομιακό με την οικονομία και την πόλη. Ο τρόπος λειτουργίας του Συνδικάτου αποτελούσε επομένως δείκτη της επίδρασης που μια δεδομένη μορφή της συνύπαρξης μπορούσε να ασκεί ακόμη και στη σημασιολόγηση των ίδιων των εθνοτικών ταυτοτήτων. Στο γύρισμα του αιώνα, η διεθνοτική συνάφεια στο εσωτερικό του Συνδικάτου δεν αποτελούσε φορέα οικοδόμησης μιας υπερεθνικής αστικότητας μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης. Αντίθετα, η σωματειακή οργάνωση συνέβαλε εντέλει στον καθορισμό των εσωτερικών εθνοτικών ιεραρχιών τους όπως και στον επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου των εθνοτικών τους ταυτοτήτων ειδικά όσον αφορά στους Εβραίους.

Το Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιριών κατά του Πυρός ήταν η μόνη εθελοντική συλλογική έκφραση των επιχειρηματιών που είχε την τυπική μορφή ενός επαγγελματικού σωματείου, έστω και αν συνιστούσε ουσιαστικά ένα καρτέλ. Αντίθετα, η ευρύτερη, διακλαδική και διεθνοτική συσπείρωσή τους πήρε τη μορφή όχι ενός εμπορικού συλλόγου, αλλά μιας λέσχης (*cercle, club*). Η διάκριση μεταξύ Εμπορικού Συλλόγου και Εμπορικής Λέσχης έχει μείζον ερμηνευτικό βάρος. Στο παρόν κεφάλαιο η ανάλυση θα επικεντρωθεί στον τρόπο που οι εμπορικές λέσχες οργάνωναν τις διεθνοτικές (και τις εθνοτικές) σχέσεις. Δευτερεύουσες μόνο αναφορές θα γίνουν στον τρόπο που οργάνωναν την αστική κοινωνικότητα των εμπόρων. Όπως όμως θα αναλυθεί εκτενώς στο Κεφάλαιο 10, η κατά κόρον οργάνωση των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης σε διεθνοτικές (αλλά και εθνοτικές) εμπορικές

---

<sup>70</sup> Πρόεδρος και γραμματέας ήταν δύο επιφανείς Εβραίοι, οι Μωύς Μορπούργο και Σ. Μοδιάνο. Αντιπρόεδρος ήταν ο δυτικοευρωπαίος Β. Ροζ, και σύμβουλοι ο δυτικοευρωπαίος Κ. Κάμπελ και ο ελληνορθόδοξος Γ. Καρβωνίδης. Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών κατά του πυρός των εν Θεσσαλονίκη εργαζομένων».

λέσχες είχε ιδιαίτερη σημασία στον τρόπο που σημασιοδοτείτο το εμπόριο και οι έμποροι κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Η ιδιαίτερη πολιτισμική λογική που διέκρινε τη σωματειακή μορφή της Λέσχης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ιστορικά συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που πήρε η ταξική ταυτότητα των εμπόρων.

Ελάχιστες και αντιφατικές είναι οι πληροφορίες που έχουμε για την Εμπορική Λέσχη. Ο Γεώργιος Χριστοδούλου, παραπέμποντας σε έκθεση του βρετανού προξένου, αναφέρει ως έτος ίδρυσής της το 1895 και ο Νίκος Βουργουτζής, ατεκμηρίωτα, ως έτος διάλυσής της το 1905<sup>71</sup>. Αντίθετα, η *Journal de Salonique* κάνει λόγο για το Club Commercial ιδρυμένο το 1904 και το οποίο ήταν ενεργό μέχρι τουλάχιστον και το 1908<sup>72</sup>. Ωστόσο, φαίνεται ότι διαλύθηκε κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο για λόγους που παραμένουν άγνωστοι<sup>73</sup>. Εκεί πάντως που οι δύο πηγές φαίνεται να συγκλίνουν είναι στους σκοπούς που η Εμπορική Λέσχη εξυπηρετούσε και στην κοινωνική και εθνοτική σύνθεσή της. Κύριο μέλημά της ήταν η αντιμετώπιση του έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των εισαγωγέων κυρίως εμπόρων<sup>74</sup> και η βελτίωση της θέσης τους μέσα από τη θέσπιση κοινών κανόνων στη διεξαγωγή των εμπορικών πράξεων<sup>75</sup>. Η Λέσχη συνέβαλε στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των μεγαλεμπόρων της πόλης μέσα από την προώθηση πρακτικών αυτορρύθμισης και όχι μέσα από την οργάνωση των συμφερόντων τους και τη συλλογική εκπροσώπησή τους απέναντι στις οθωμανικές αρχές και τις οικονομικές πολιτικές τους<sup>76</sup>. Σε ένα ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο που καθοριζόταν από τη χαμιτική απολυταρχία, κάτι τέτοιο θα ήταν άλλωστε και δυσχερές και αντιπαραγωγικό. Ωστόσο, το αναγκαστικά περιορισμένο πεδίο δράσης της Λέσχης δεν σήμαινε απαραίτητα και τη διαμόρφωση μιας ασθενούς συλλογικότητας. Αντίθετα, στις δεδομένες συνθήκες η επικέντρωση στο χώρο της αγοράς πρόσφερε στα μέλη της κύρος, καθώς ο δημόσιος λόγος αναγόρευε την Εμπορική Λέσχη στον τρίτο θεσμικό πυλώνα των εμπόρων δίπλα στο Εμποροδικείο και το Εμπορικό Επιμελητήριο<sup>77</sup>. Εξάλλου, η ρύθμιση του ανταγωνισμού αποτέλεσε τη βάση για την οργάνωση της σωματειακής ζωής καθώς η εγγραφή εξαρτιόταν από την αποδοχή δεσμευτικών κανόνων που αφορούσαν στη διεξαγωγή των εμπορικών συναλλαγών. Προσφέροντας μια λύση που συνδύαζε την ανάγκη αποφυγής οικονομικών διενέξεων με τη δυνατότητα διαβούλευσης για επιχειρηματικά ζητήματα, η Εμπορική Λέσχη

---

<sup>71</sup> Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σ. 146. Νίκος Βουργουτζής, *Έμποροι στο Θερμαϊκό* (Θεσσαλονίκη, 2003), σ. 189.

<sup>72</sup> *Journal de Salonique* 03.06.1907, 09.04.1908.

<sup>73</sup> Η έρευνα στον σωζόμενο ελληνόγλωσσο και γαλλόγλωσσο τύπο της Δεύτερης Συνταγματικής Περιόδου όπως και στους εμπορικούς οδηγούς δεν απέδωσε ούτε μία αναφορά στην Εμπορική Λέσχη. Και αυτό, παρά την καταγεγραμμένη όξυνση των κοινωνικών εντάσεων και την θεσμική οργάνωση των επαγγελματικών ομάδων που αναλύεται στο Κεφάλαιο 3.

<sup>74</sup> Η *Journal de Salonique* τον χαρακτηρίζει “guerre sans merci”. *Journal de Salonique* 03.06.1907.

<sup>75</sup> Παραπέμποντας σε έκθεση του βρετανού προξένου, ο Χριστοδούλου παραθέτει σειρά ρυθμίσεων με τις οποίες η Εμπορική Λέσχη καθόρισε το ύψος των παρεχόμενων πιστώσεων στους πελάτες, του απαιτητέου τόκου σε περίπτωση καθυστερήσεων, της προμήθειας προς τους μεσίτες και της έκπτωσης για την εμπρόθεσμη πληρωμή του τιμολογίου. Ταυτόχρονα προβλεπόταν η σύσταση επιτροπής διαιτησίας. Ο σύλλογος προέβαινε επίσης στον εβδομαδιαίο καθορισμό των τιμών του συναλλάγματος ώστε να βάλει τέλος στην αυθαιρεσία “qui ne manque pas de faire du tort aux intérêts des commerçants”. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σ. 146. *Journal de Salonique* 04.07.1907.

<sup>76</sup> Όπως θα συμβεί με τον «ελληνικό» Εμπορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης μετά το 1916. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 10.

<sup>77</sup> Όπως επισήμανε η *Journal de Salonique*, ο σύλλογος με τη δράση του υποβοηθούσε το έργο του Εμποροδικείου και του Εμπορικού Επιμελητηρίου. *Journal de Salonique* 03.06.1907.

υπήρξε επομένως ο κατεξοχήν χώρος όπου οι έμποροι μπορούσαν να συγχρωτιστούν ως συνάδελφοι και όχι να αντιπαρατεθούν ως ανταγωνιστές. Θέτοντας όρια στον ανταγωνισμό, αποτέλεσε έναν χώρο όπου οι άντρες έμποροι μπορούσαν να συγκροτήσουν τη συλλογικότητά τους συνδυάζοντας την κοινωνική επαφή με τη συζήτηση ευρύτερων επιχειρηματικών ζητημάτων<sup>78</sup>.

Η Εμπορική Λέσχη αντιπροσώπευε το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα και εκπροσωπούσε τις τρεις σημαντικότερες εθνοτικές ομάδες της πόλης<sup>79</sup>. Στο εσωτερικό της η εθνοτική συνύπαρξη έπαιρνε ιδιαίτερο περιεχόμενο καθώς χαρακτηριζόταν τόσο από την αριθμητική υπεροχή των Εβραίων όσο όμως και από την παρουσία κορυφαίων επιχειρηματιών άλλων εθνοτήτων στις ανώτερες διοικητικές θέσεις –όπως υποδήλωνε η παρουσία του ντονμέ προέδρου Αχμέτ εφέντη Καπαντζί<sup>80</sup>. Η ανισορροπία αυτή στην αντιπροσώπευση ήταν φαινομενικά μόνο παράδοξη. Η ισχυρή εβραϊκή παρουσία προσέδιδε οικονομικό κύρος στη Λέσχη, ενώ η κομβική θέση που κατείχαν οι ντονμέ προσέθετε πολιτική νομιμότητα. Η συνύπαρξη αποτελούσε επομένως έκφραση ευρύτερων πολιτικών και οικονομικών συσχετισμών που οργάνωναν τις σχέσεις μεταξύ των τριών εθνοτήτων. Την ίδια όμως στιγμή, μέσα από τη συλλογική τους οργάνωση οι έμποροι μετέτρεπαν αυτή τη συγκεκριμένη μορφή της συνύπαρξης από ρυθμιστικό πλαίσιο σε στρατηγική επιλογή και συνέβαλαν με τον τρόπο αυτό στην καλύτερη προώθηση των συμφερόντων τους.

#### *Οι οθωμανικοί εμπορικοί θεσμοί: το Εμποροδικείο και το Επιμελητήριο*

Παρά την επιμέρους συμβολή τους, η ύπαρξη ενός μόνο επαγγελματικού σωματείου και η εσωστρεφής λειτουργία της Εμπορικής Λέσχης μαρτυρούν τον συγκριτικά περιορισμένο ρόλο των διεθνοτικών εθελοντικών συσσωματώσεων στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των επιχειρηματιών της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης. Οι σύλλογοι αυτοί συνεισέφεραν στη διαμόρφωση της ταυτότητας και στην εξασφάλιση της συνοχής μόνο του ανώτερου στρώματος των ασφαλιστών και των μεγαλεμπόρων εισαγωγής. Δεν συνέβαλαν όμως ευρύτερα στην εξασφάλιση της ηγεμονίας τους πάνω στο σύνολο του εμπορικού κόσμου της πόλης. Εξίσου περιορισμένη θεσμικά υπήρξε και η δράση του δυτικού παράγοντα και των βαλκανικών κρατών. Σε αντίθεση με άλλες πόλεις-λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, μέχρι και την κήρυξη της Επανάστασης των Νεότουρκων, δεν λειτούργησε ούτε ένα ξένο εμπορικό επιμελητήριο δυτικού ή βαλκανικού κράτους<sup>81</sup>. Ο ρόλος των δυτικών στη ρύθμιση της εμπορικής δραστηριότητας της πόλης περιοριζόταν αυστηρά στη συμμετοχή τους στα μεικτά δικαστήρια (*Tribunaux mixtes*) που εκδίκασαν τόσο τις αστικές όσο και τις εμπορικές υποθέσεις των ξένων υπηκόων<sup>82</sup>. Ωστόσο, ακόμη και

<sup>78</sup> Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σσ. 115-116.

<sup>79</sup> Αυτό συνάγεται είτε από το γεγονός ότι η Εμπορική Λέσχη ιδρύθηκε από μεγαλέμπορους εισαγωγείς (όπου κυριαρχούσαν οι Εβραίοι) είτε από τη θητεία του ντονμέ επιχειρηματία Αχμέτ Καπαντζί ως προέδρου του. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σσ. 145-147. *Journal de Salonique* 09.04.1908, όπου και αναφορά στη συνεισφορά του “honorable Ahmet effendi Kapandji, président du Club Commercial”.

<sup>80</sup> *Journal de Salonique* 09.04.1908.

<sup>81</sup> “The only chamber of commerce in Saloniki is the Turkish”, σημείωνε στα τέλη του 1908 ο αμερικανός πρόξενος. Αντίθετα στην Κωνσταντινούπολη ήδη το 1905 λειτουργούσαν το Αυστρο-Ουγγρικό Εμπορικό Επιμελητήριο (έτος ίδρυσης 1870), το Γαλλικό (1884), το Ιταλικό (1885), το Αγγλικό (1887) και το Ελληνικό (1891). Αμερικανικό Προξενείο (Θεσσαλονίκη) προς International Lecture Institute (Νέα Υόρκη) (14.12.1908), MMA4/b/7. George Young, *Corps de Droit Ottoman, vol. IV* (Οξφόρδη, 1905), σσ. 2-3.

<sup>82</sup> Για την οργάνωση των μεικτών δικαστηρίων, βλ. George Young, *Corps de Droit Ottoman, vol. I* (Οξφόρδη, 1905), σσ. 239-251.



στην περίπτωση αυτή, συχνά την εκπροσώπηση των δυτικών κρατών αναλάμβαναν ως πάρεδροι (*juges assessesseurs*) ντόπιοι έμποροι –Εβραίοι αλλά και Ελληνορθόδοξοι. Κάτοχοι της αντίστοιχης ξένης υπηκοότητας, δεν ήταν όμως απαραίτητα και φορείς της αντίστοιχης νομομορφροσύνης<sup>83</sup>.

Αντίθετα, ιδιαίτερα καθοριστική υπήρξε η παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας. Ο καθορισμός των ταξικών και εθνοτικών συντεταγμένων του ανώτερου στρώματος των επιχειρηματιών της πόλης υπήρξε κυρίως απόρροια των συντονισμένων ενεργειών του οθωμανικού κράτους για τον εκσυγχρονισμό του πεδίου της οικονομίας. Η απουσία άλλων ανταγωνιστικών φορέων οργάνωσης της συλλογικής έκφρασης των τοπικών επιχειρηματιών συνοδεύτηκε επομένως από την έντονη δραστηριοποίηση των οθωμανικών αρχών. Μέσα από τη σύσταση του Εμποροδικείου και, κυρίως, του Εμπορικού Επιμελητηρίου οι οθωμανικές αρχές μονοπώλησαν τη θεσμική αναδιοργάνωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και διαμόρφωσαν το κυρίαρχο πλαίσιο για τη συγκρότηση της ταξικής και εθνοτικής φυσιογνωμίας της επιχειρηματικής αστικής τάξης της πόλης.

Ο νόμος του 1860 προέβλεπε τη σύσταση εμποροδικείων στην Κωνσταντινούπολη και στις πρωτεύουσες των επαρχιών και αυτός της 6<sup>ης</sup> Ιουλίου 1876 την ίδρυση επιμελητηρίου στην Κωνσταντινούπολη και στις πρωτεύουσες των επιμέρους διοικητικών μονάδων της Αυτοκρατορίας<sup>84</sup>. Άγνωστη παραμένει η χρονολογία σύστασης Εμποροδικείου στη Θεσσαλονίκη<sup>85</sup>, αλλά το Εμπορικό Επιμελητήριο ιδρύθηκε αρκετά νωρίς, το 1882, έξι μόλις χρόνια μετά από της Κωνσταντινούπολης<sup>86</sup>. Η οργάνωση και οι στόχοι των δύο αυτών θεσμών αντανακλούσαν την πρόθεση του κράτους να ασκήσει συστηματικότερο έλεγχο στο χώρο της οικονομίας. Το Εμποροδικείο, κύριος μηχανισμός εφαρμογής του νέου, δυτικότροπου εμπορικού κώδικα, στόχευε στη ρύθμιση, αναμόρφωση και κανονάρχηση των κρατούντων εμπορικών πρακτικών και στην παραγωγή νέων υποκειμενικότητων μέσα από τη διάχυση και την επιβολή της νέας δικαϊκής πραγματικότητας που όφειλε να διέπει την εμπορική δραστηριότητα. Αντίστοιχα, το Επιμελητήριο ενεργούσε ως μηχανισμός διαμεσολάβησης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και το χώρο της αγοράς. Επέτρεπε στο κράτος να αποκτήσει θετική γνώση για την οικονομία καθώς καθιστούσε το δαιδαλώδες σύμπαν της επιχειρηματικής δραστηριότητας μετρήσιμο μέγεθος. Εισάγοντας γραφειοκρατικές διαδικασίες και στατιστικές μεθόδους προώθησε έναν πολιτισμό του αρχείου και των αριθμών και έδωσε τη δυνατότητα στις αρμόδιες κρατικές αρχές να επιτηρούν από απόσταση την εμπορική δραστηριότητα<sup>87</sup>. Αντίστροφα πάλι, η σύνθεση των δύο αυτών θεσμών προσέδιδε στον κρατικό έλεγχο ορατό πρόσωπο. Ο πρόεδρος, αντιπρόεδρος και οι δύο πάρεδροι του εμποροδικείου διορίζονταν από τις κατά τόπους αρχές, τον

---

<sup>83</sup> Βλέπε ενδεικτικά τη σύνθεση των μεικτών δικαστηρίων για το έτος 1908 στο Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 19.

<sup>84</sup> Young, *Corps de Droit Ottoman*, vol. I, σ. 226. Margaret Stevens Hoell, *The Ticaret Odasi: origins, functions, and activities of the Chamber of Commerce of Istanbul, 1885-1899* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ohio State University, 1973), σ. 38.

<sup>85</sup> Ήδη όμως λειτουργούσε το 1878. Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)* (Σκόπελος, 1995), σσ. 30-31.

<sup>86</sup> Gounaris, "Salonica", σ. 505.

<sup>87</sup> Το Επιμελητήριο ήταν μεταξύ άλλων επιφορτισμένο να παρέχει βεβαιώσεις στους εμπόρους και να καταγράφει τις πτωχεύσεις. Αντίστοιχα, ο νόμος για τα επιμελητήρια προέβλεπε την από μέρους τους καταγραφή πληροφοριών που αφορούσαν τρέχουσες τιμές αγαθών, διακίνηση εμπορευμάτων και κίνηση συναλλάγματος και την προώθησή τους στο υπουργείο εμπορίου κατόπιν αίτησής του. Hoell, *The Ticaret Odasi*, σσ. 83, 211.

βαλή στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης<sup>88</sup>. Αντίστοιχα, τα μισά μέλη του δωδεκαμελούς διοικητικού συμβουλίου του εμπορικού επιμελητηρίου επιλέγονταν και αυτά από τον βαλή, ο οποίος διορίζει και τον πρόεδρο<sup>89</sup>.

Αναμφισβήτητα, μια ενδεχόμενη θεώρηση των ουσιωδώς υβριδικών αυτών θεσμών ως κρατικών παρακολουθημάτων θα παρέβλεπε την ευπλαστότητά τους, την εγγενή δυναμική τους ως πεδίων διαπάλης και όχι ως οργάνων επιβολής μιας κεντρικής αρχής. Μια προσέγγιση του Εμποροδικείου ως προέκτασης του κράτους θα αγνοούσε τις δημιουργικές χρήσεις του από τους ίδιους τους εμπόρους και μια ανάλυση του Επιμελητηρίου ως ημικρατικού θεσμού, τις πολλαπλές και ενίοτε απρόβλεπτες οικειοποιήσεις του από τους επιχειρηματίες. Ωστόσο, οι δύο αυτοί θεσμοί αποτελούσαν τον κατεξοχήν φορέα νομιμότητας, απόδοσης κύρους και άσκησης εξουσίας και καθιερώθηκαν τελικά ως τα κυριότερα σημεία αναφοράς και οι σημαντικότεροι άξονες αναπαράστασης των νέων ιεραρχήσεων και συγκρότησης των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των εμπόρων της πόλης. Η νέα επιχειρηματική ελίτ διαμορφώθηκε μέσα από την αλληλόδραση με την κρατική εξουσία.

Ακολουθώντας τον εμπορικό κώδικα, το Επιμελητήριο οριοθέτησε με μεγαλύτερη σαφήνεια τον έμπορο ως νομική κατηγορία και συνεισέφερε μέσα από επιλεκτικές συμπεριλήψεις και καιρίους αποκλεισμούς στη συγκρότηση της θεσμικής υπόστασης μιας νέας συλλογικότητας. Δικαίωμα εγγραφής στο Επιμελητήριο και προσφυγής στο Εμποροδικείο είχαν όσοι δραστηριοποιούνταν όχι μόνο στη λιανική ή χονδρική πώληση εμπορευμάτων, προϊόντων και καταναλωτικών αγαθών, αλλά και σε τραπεζικές εργασίες και στον τομέα της μεταποίησης. Γενικότερα, κάθε πρόσωπο που μπορούσε να κηρυχθεί σε κατάσταση πτώχευσης<sup>90</sup>. Ο νόμος συμπεριλάμβανε σε μια κοινή κατηγορία εμπόρους, τραπεζίτες και βιομήχανους, ενώ παράλληλα επιχειρούσε να τους διαχωρίσει από τα μέλη των συντεχνιών εισάγοντας ως κριτήριο τη διάκριση μεταξύ χειρονακτικής και μη εργασίας<sup>91</sup>. Επιπρόσθετα, μια σειρά από εξαιρετικά περιοριστικούς κανόνες ρύθμιζαν την εγγραφή των μεσιτών. Οι μεσίτες θεωρήθηκαν οριακή περίπτωση. Ευρισκόμενοι εντός και ταυτόχρονα εκτός των ορίων της κατηγορίας του εμπόρου ήταν για το λόγο αυτό αναγκαστικά υποκείμενοι σε συστηματικό έλεγχο. Στα μάτια των άλλων εμπόρων ήταν οι ανυπόληπτοι «απόκληροι κάθε άλλου επαγγέλματος που είχαν βρει καταφύγιο σε αυτή την απασχόληση»<sup>92</sup>, τη μεσιτεία, και για το λόγο αυτό τους απαγορευόταν αυστηρά η άσκηση οποιασδήποτε εμπορικής δραστηριότητας στο όνομά τους και προς όφελός τους<sup>93</sup>. Τις νομικές αυτές διακρίσεις συμπλήρωναν πρακτικές αποκλεισμού. Αν το παράδειγμα του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης εκληφθεί ως ενδεικτικό μιας ευρύτερης τάσης, τότε το Επιμελητήριο θεσμοποίησε το διαχωρισμό των εμπόρων από τους μικρούς εμπόρους λιανικής πώλησης και τα μέλη συντεχνιών αποτρέποντας την εγγραφή των τελευταίων<sup>94</sup>. Ο θεσμός του επιμελητηρίου υπήρξε επομένως καιρίο πεδίο παραγωγής της νομικής και επαγγελματικής κατηγορίας του (μεγαλ)εμπόρου, διαδικασία στην οποία συνέβαλαν τόσο το κράτος μέσω της δικαυκής του παραγωγής όσο όμως και τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα, τα μέλη του Επιμελητηρίου, μέσα από την καταχρηστική ερμηνεία του νόμου.

<sup>88</sup> Δημήτριος Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Γ'* (Κωνσταντινούπολη, 1890), σσ. 2253-2254.

<sup>89</sup> Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 19.

<sup>90</sup> Hoell, *The Ticaret Odasi*, σσ. 215-216.

<sup>91</sup> Στο ίδιο, σ. 215, σημ. 2.

<sup>92</sup> Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 59.

<sup>93</sup> Young, *Corps de Droit Ottoman, vol. IV*, σ. 16.

<sup>94</sup> Για τους λόγους πίσω από αυτήν την απόφαση (που συνδέονται με την επιδίωξη της διατήρησης του κύρους του Επιμελητηρίου ως θεσμού ευυπόληπτων μεγαλεμπόρων), βλ. Hoell, *The Ticaret Odasi*, σσ. 61-63.

Η οριοθέτηση αυτής της κατηγορίας συνοδευόταν και από τον προσδιορισμό των εσωτερικών της διαφοροποιήσεων. Αυτή καθεαυτή η πράξη τής κατά τα άλλα εθελοντικής εγγραφής στο Επιμελητήριο συνιστούσε στοιχείο διάκρισης μεταξύ των εμπόρων της πόλης καθώς προσέδιδε αποκλειστικά προνόμια στον εγγεγραμμένο όπως αυτό της συμμετοχής στις κρατικές δημοπρασίες<sup>95</sup>. Ωστόσο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί κατά πόσο η εγγραφή στο Επιμελητήριο σηματοδοτούσε την είσοδο σε μια επίλεκτη ομάδα εμπόρων (όπως φαίνεται να υπονοεί ο μικρός αριθμός των 486 εγγεγραμμένων για το έτος 1908)<sup>96</sup>, τη συμμετοχή σε μια πιο ευρεία συσσωμάτωση (όπως υποδεικνύουν τα 1.500 μέλη για το έτος 1911)<sup>97</sup> ή (αν ισχύουν και οι δύο αριθμοί) τη μετάβαση από ένα κλειστό σε ένα πιο ανοιχτό σύνολο.

Σε ένα πιο κρίσιμο επίπεδο, οι επιμέρους όροι της εγγραφής παρήγαγαν το κυρίαρχο σχήμα συμβολικής αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας μεταξύ των εμπόρων της πόλης. Ο κανονισμός του Επιμελητηρίου προέβλεπε τέσσερις κατηγορίες μελών ανάλογα με το ύψος της εισφοράς και εν μέρει τον τύπο του επαγγέλματος, καθώς οι μεσίτες περιορίζονταν στην κατώτερη τέταρτη τάξη<sup>98</sup>. Στη Θεσσαλονίκη του 1908 το 10,5% των εγγεγραμμένων μελών ανήκε στην πρώτη τάξη, το 17,1% στη δεύτερη, το 44,7% στην τρίτη και το 27,6% στην τέταρτη<sup>99</sup>. Η τετραμερής αυτή κατάταξη δεν αποτελούσε τον μοναδικό μηχανισμό αναπαράστασης της ιεραρχίας μεταξύ των εμπόρων. Στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού της εμπορικής δραστηριότητας, ο τύπος κατασκεύαζε άλλες διαφοροποιήσεις τις οποίες και επένδυε με αξιολογικό περιεχόμενο, όπως αυτή μεταξύ πλανόδιων και μη εμπόρων, και μεταξύ των εμπόρων του παζαριού της συνοικίας των Φράγκων και της «ευρωπαϊκής» σκεπαστής οδού Σαμπρί Πασά<sup>100</sup>. Ωστόσο, μέσα από τη δημοσιοποίησή της επίσημης λίστας των μελών του Επιμελητηρίου σε εμπορικούς οδηγούς, η τετραμερής αυτή κατάταξη αποκτούσε κανονιστική ισχύ. Η ιεράρχηση καθίστατο πλέον από εσωτερικό ζήτημα μιας κλειστής ομάδας εμπόρων σε δημόσια πληροφορία προσιτή στο σύνολο του εμπορικού κόσμου. Ταυτόχρονα, συνδεόταν ρητά με την οικονομική επιφάνεια του εμπόρου καθώς μπορούσε να συναχθεί μόνο μέσα από τη γνώση του ενός για το μέγεθος του κύκλου εργασιών του άλλου. Συνακόλουθα, η τετραμερής αυτή διάκριση προσδιόριζε με τρόπο καθοριστικό το ατομικό κύρος του εμπόρου ως δημόσια γνώση που καθοριζόταν βάσει γνωστών και διάφανων κριτηρίων<sup>101</sup>.

Η ύπαρξη των τεσσάρων τάξεων δομούσε επομένως τη συλλογικότητα των εμπόρων βάσει ιεραρχικών κατατάξεων. Συγχρόνως, συνέβαλε στην αποκρυστάλλωση μιας ανώτερης, ηγετικής ομάδας επιχειρηματιών μέσω των εκτεταμένων δικαιοδοσιών που ανέθετε στα μέλη της πρώτης και δεύτερης τάξης. Το διοικητικό συμβούλιο του Επιμελητηρίου εκλεγόταν ανάμεσα από τους ίδιους τους

<sup>95</sup> Στο ίδιο, σ. 60.

<sup>96</sup> Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 35-46.

<sup>97</sup> Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, σ. 147.

<sup>98</sup> Για την τετραμερή κατάταξη των μελών του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, βλ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 19. Για το συσχετισμό με το επάγγελμα, βλέπε Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 59. Η κατάταξη των μεσιτών στην κατώτερη τάξη παρατηρείται και στα Επτάνησα κατά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας. Sakis Gekas, "Class formation in the Ionian Islands during the period of British rule, 1814-1864", (ανακοίνωση στο Hellenic Observatory, 2nd LSE Symposium on Current Social Science Research on Greece, Λονδίνο 2005), σ. 104.

<sup>99</sup> Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 35-46.

<sup>100</sup> Mazower, *Salonica, city of ghosts*, σ. 248.

<sup>101</sup> Ακολουθώ εδώ τις εύστοχες παρατηρήσεις του Σάκη Γκέκα. Gekas, "Class formation in the Ionian Islands during the period of British rule, 1814-1864", σσ. 104, 108.

επιχειρηματίες. Η εισαγωγή μηχανισμών αντιπροσώπευσης διεύρυνε αποφασιστικά την αίσθηση αυτονομίας των εμπόρων και παράλληλα τη συνέδεσε με τον έλεγχο της από μια συγκεκριμένη ομάδα. Άλλωστε, οι επιχειρηματίες αυτοί ως μέλη του δ.σ. είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα να αποφασίζουν για την κατάταξη σε τάξη κάθε νέου μέλους, ένα προνόμιο που τους εξασφάλιζε τη δυνατότητα ελέγχου της εισδοχής νέων επιχειρηματιών στα ανώτερα κλιμάκια του επιμελητηρίου<sup>102</sup>. Παράλληλα, τα μέλη της πρώτης και της δεύτερης τάξης αναλάμβαναν καθήκοντα διαιτητή σε περιπτώσεις μηνύσεων, όπως επίσης και εκτιμητή και ελεγκτή των εμπορικών βιβλίων<sup>103</sup>. Οι δικαιοδοσίες τους δεν περιορίζονταν στο εσωτερικό του Επιμελητηρίου, αλλά εκτεινόταν και στους υπόλοιπους οικονομικούς θεσμούς. Επομένως, η κατά τάξεις ιεράρχηση είχε γενικότερη ισχύ. Μετά τη μεταβολή της σχετικής διάταξης, ήταν τα μέλη των δύο πρώτων τάξεων και όχι οι εκλεγέντες από τη συνέλευση των «έπισημοτέρων εμπόρων καί κυρίως ... τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἀρχαιοτέρων καί μᾶλλον διακεκριμένων ἐπί τιμιότητι, τάξει καί οἰκονομία καταστημάτων»<sup>104</sup> που χρημάτιζαν ως προσωρινοί πάρεδροι του Εμποροδικείου<sup>105</sup>. Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση συνέβαλε σε μια διπλά κρίσιμη αναβάθμιση του κύρους τους. Ταυτίζοντας τις σημαντικότερες εμπορικές αξίες, που έως τότε αποδίδονταν σε συγκεκριμένα άτομα, με ευρύτερες τάξεις, πρόσφερε στις δύο πρώτες τάξεις τη συνοχή που διασφάλιζε η αναφορά σε ένα κοινό σύστημα αξιών. Η συμμετοχή στην πρώτη και στη δεύτερη τάξη αποτελούσε ένδειξη ευυποληψίας. Παράλληλα, προικοδοτούσε τα μέλη τους με κρίσιμες εξουσίες κατά την επιδίκαση των πτωχεύσεων και τη ρύθμιση των εμπορικών χρεών –τις κύριες υποθέσεις που έφταναν στο Εμποροδικείο. Καθώς ήταν οι ίδιοι οι σημαντικότεροι πιστωτές της πόλης, η συμμετοχή τους στη λειτουργία του Εμποροδικείου διασφάλισε τα συμφέροντά τους και ενίσχυσε σημαντικά την εξουσία τους απέναντι στους υπόλοιπους εμπόρους της πόλης και της περιφέρειας. Ταυτόχρονα, ταύτισε την κυριαρχία τους με την προώθηση της «εμπορικής ηθικής», δηλαδή της έγκαιρης και «δίκαιης» ρύθμισης των εμπορικών χρεών. Όπως παρατηρούσε το 1907 η *Journal de Salonique*, το Εμποροδικείο λειτουργούσε πλέον προς όφελος των πιστωτών. Σε περιπτώσεις αναστολής πληρωμών επιδίκαζε σημαντικά μεγαλύτερα ποσά από αυτά που διατεινόταν ότι έπρεπε να καταβάλουν οι χρεώστες<sup>106</sup>, ενώ δίκαιε πλέον και πτωχεύσεις εκτός Θεσσαλονίκης όταν η πλειοψηφία των πιστωτών ήταν Θεσσαλονικείς<sup>107</sup>. Με τον τρόπο αυτό “il prouva au corps commercial que le meilleur gardien de ses intérêts est le Tribunal de Commerce”<sup>108</sup>.

Ο ιεραρχικός διαχωρισμός των εμπόρων που επιβλήθηκε από τη λειτουργία του Επιμελητηρίου πρόσφερε το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο για τη διαμόρφωση των όρων συνοχής και άσκησης εξουσίας ενός ανώτερου στρώματος επιχειρηματιών. Όπως παρατηρούσε το 1899 το *Journal de la Chambre de Commerce de*

<sup>102</sup> Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 217.

<sup>103</sup> Στο ίδιο, σ. 58.

<sup>104</sup> Δημήτριος Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί κώδικες* (Κωνσταντινούπολη, 1869), σ. 183. Παρατίθεται στο Βασίλης Κ. Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα. Οικογένεια, οικονομία και αστική κοινωνία στο Μοναστήρι, 1897-1911* (Αθήνα, 2000), σ. 57.

<sup>105</sup> Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 58.

<sup>106</sup> Σε μια περίπτωση το Εμποροδικείο επιδίκασε στους πιστωτές το 60% των πιστώσεων που είχαν καταβάλει και όχι το 15% όπως πρότειναν οι χρεώστες που είχαν αναστείλει τις πληρωμές. *Journal de Salonique* 26.09.1907.

<sup>107</sup> *Journal de Salonique* 08.08.1907. Η αρμοδιότητα αυτή θα αποκτήσει ευρύτερη πολιτική σημασία την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου και θα συντελέσει στη συλλογική κινητοποίηση των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 4, σσ. 204-215.

<sup>108</sup> *Journal de Salonique* 08.08.1907.

*Constantinople*, «τα εμπορικά επιμελητήρια αποτελούνται από την ελίτ του πληθυσμού» της χώρας<sup>109</sup>. Μέσα από τις δικαιοδοσίες που του πρόσφερε το Επιμελητήριο, το στρώμα αυτό κατείχε το μονοπώλιο στη ρύθμιση όχι μόνο του εμπορίου της πόλης, αλλά και της βιομηχανίας και της γεωργίας, ενώ παράλληλα απολάμβανε προνομιακές σχέσεις με τις κρατικές αρχές<sup>110</sup>. Ωστόσο, ο ενοποιητικός ρόλος του Επιμελητηρίου δεν εξαντλείτο στη θεσμική, φορμαλιστική του διάσταση. Αντίθετα, επεκτεινόταν στο πεδίο της οργάνωσης, ενίσχυσης και διεύρυνσης της επιχειρηματικής κοινωνικότητας.

Το Επιμελητήριο συνεισέφερε αποφασιστικά στην ενίσχυση των δεσμών που συνέδεαν το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της πόλης. Η διαρκής παρουσία των σημαντικότερων επιχειρηματιών στα όργανα διοίκησης (και ευρύτερα μεταξύ των μελών της πρώτης και δεύτερης τάξης) πιστοποιεί την κεντρική σημασία του ως πεδίου οικοδόμησης σχέσεων εμπιστοσύνης. Οι τακτικές εβδομαδιαίες συνεδριάσεις του δωδεκαμελούς συμβουλίου και οι *ad hoc* επιτροπές οργάνωναν το Επιμελητήριο ως χώρο έντονης κοινωνικότητας. Διευκόλυναν τη συχνή διαπροσωπική επαφή και πρόσφεραν συνθήκες που ευνοούσαν την αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ των επιχειρηματιών. Με τον τρόπο αυτό τους διαμόρφωναν σε ένα δίκτυο που χαρακτηρίζονταν από ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς. Οι δεσμοί αυτοί συντελούσαν στην οικοδόμηση ενός υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης ανάμεσα στους επιχειρηματίες, απαραίτητου για τη διοίκηση του Επιμελητηρίου, τη ρύθμιση του ανταγωνισμού και την αποδοχή και στη συνέχεια επιβολή κοινών δεσμευτικών κανόνων άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Αν και η έρευνα που έκανα δεν ήταν εξαντλητική<sup>111</sup>, η πλήρης απουσία καταγεγραμμένων παραιτήσεων, έντονων διαφωνιών και φαινομένων διχασμού μεταξύ των μελών του διοικητικού συμβουλίου υποδεικνύει τη διαμόρφωση ενός πολιτισμού διαλόγου και συνεργασίας μεταξύ των επιχειρηματιών και αφοσίωσής τους προς τη συλλογικότητα που προήγαγε το ίδιο το Επιμελητήριο<sup>112</sup>.

Η καλλιέργεια στενών δεσμών που συντελείτο μέσω του Επιμελητηρίου πρόσφερε έναν υψηλό βαθμό συνοχής στο δίκτυο των επιχειρηματιών. Ταυτόχρονα όμως, η ισχύς του δικτύου αυτού και συνακόλουθα του ίδιου του θεσμού του Επιμελητηρίου οφειλόταν κυρίως στην ικανότητα των μελών του να ενεργούν ως σύνδεσμοι και να μετατρέπουν το Επιμελητήριο από πεδίο παραγωγής ενός κλειστού, στάσιμου, εσωστρεφούς δικτύου σε δικτυακό κόμβο, να του προσδίδουν δηλαδή τα χαρακτηριστικά ανοικτού δικτύου. Οι συγγενικές σχέσεις, η συμμετοχή σε σωματεία, κοινοτικούς θεσμούς, όργανα της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης και διεθνείς οργανώσεις επέτρεπε στους επιχειρηματίες αυτούς να διατηρούν επαφή με τους σημαντικότερους παράγοντες της οικονομίας, της κοινοτικής διοίκησης, της

<sup>109</sup> Παρατίθεται στο Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 201.

<sup>110</sup> Στο ίδιο, σσ. 202-207. Ενώ αρχικά προβλεπόταν η σύσταση ξεχωριστών επιμελητηρίων για το εμπόριο, τη βιομηχανία και τη γεωργία, η πολυσθένεια που χαρακτήριζε την επιχειρηματική δραστηριότητα ανάγκασε την οθωμανική κυβέρνηση να αναθέσει στα εμπορικά επιμελητήρια και τις αρμοδιότητες για τη βιομηχανία και τη γεωργία. «Όποιος γνωρίζει την πραγματική κατάσταση των πραγμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», παρατηρούσε το *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*, «θυμάται το περίεργο θέαμα τριών διαφορετικών επιμελητηρίων που αποτελούνταν από τα ίδια πρόσωπα και το μόνο που τα διαφοροποιούσε ήταν οι ώρες και μερικές φορές και ο τόπος των συνεδριάσεων». Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 202.

<sup>111</sup> Τα πρακτικά των συνεδριάσεων του δ.σ. του Οθωμανικού Επιμελητηρίου δεν σώζονται, ενώ ερευνήθηκαν ορισμένα μόνο έτη του τοπικού τύπου.

<sup>112</sup> Η παράγραφος αυτή όπως και οι δύο επόμενες ακολουθούν την ανάλυση των David Merrett, Stephen Morgan & Simon Ville, «Industry associations as facilitators of social capital: The establishment and early operations of the Melbourne Woolbrokers Association», *Business History* 50/6 (2008), σσ. 781-794.

κρατικής γραφειοκρατίας και των ξένων κρατών στην πόλη. Ο Μεχμέτ Καπαντζί, εκτός από πρόεδρος του Επιμελητηρίου, ήταν μέλος της συνέλευσης του βίλαετιού και αδελφός του σημαντικού τραπεζίτη Γιουσούφ Καπαντζί<sup>113</sup>. Ο Ιναέτ Εφένδη, μέλος του δ.σ., ήταν δραγουμάνος του ισπανικού προξενείου και επελέγη επίσης ως πρόεδρος του συμβουλίου υποκαταστήματος της Γεωργικής Τράπεζας, όπου άλλωστε υπηρετούσε ως μέλος και ο Γιακώβ Καζές, ήδη μέλος του δ.σ. του Επιμελητηρίου και μετέπειτα πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας<sup>114</sup>.

Αυτοί οι ασθενείς δεσμοί, χωρίς να διακρίνονται από ιδιαίτερη ισχύ σε σύγκριση με τους στενούς δεσμούς που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό του Επιμελητηρίου, πρόσφεραν ωστόσο σημαντικά πλεονεκτήματα. Προσέδιδαν στα ανώτερα μέλη του Επιμελητηρίου μια μοναδική, στρατηγική θέση, γιατί τους επέτρεπαν να λειτουργούν ως γεφυροποιοί. Αυτοί ήταν που συνέδεαν ανεξάρτητα μεταξύ τους δίκτυα αυξάνοντας έτσι το κοινωνικό τους κεφάλαιο. Επρόκειτο για ένα σημαντικό πλεονέκτημα. Τους έδινε τη δυνατότητα να αποκτήσουν πρόσβαση σε πληροφορίες και πόρους κάθε είδους που διαφορετικά θα παρέμεναν απρόσιτοι, να διαμορφώσουν ανάλογα την πολιτική του Επιμελητηρίου, να κάμψουν αντιστάσεις και να προωθήσουν με μεγαλύτερη ευκολία συνέργειες με άλλους φορείς της πόλης. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1880 τόσο το Επιμελητήριο όσο και ο δήμος υποστήριζαν με επιτυχία την προσπάθεια του επιχειρηματία Τόρρες να οικοδομήσει εργοστάσιο στην περιοχή του Βαρδάρ Καπί, παρά την έντονη αντίδραση των κατοίκων<sup>115</sup>. Αντίστοιχα, το 1888 η συντονισμένη πίεση που άσκησε το Επιμελητήριο (μαζί με τις αρχές του βίλαετιού και τον βρετανό πρόξενο) στην Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων ανάγκασε τελικά την τελευταία να μειώσει τα κόμιστρα μεταφοράς φορτίων στη γραμμή Θεσσαλονίκης-Σκοπίων<sup>116</sup>. Η ύπαρξη του Επιμελητηρίου επέτρεψε επομένως το μετασχηματισμό του ατομικού κοινωνικού κεφαλαίου των επιχειρηματιών σε συλλογικό, οργανωσιακό κοινωνικό κεφάλαιο. Το Επιμελητήριο λειτούργησε ως κόμβος σύνδεσης πολλαπλών δικτύων –ισχυρών και ασθενών, κλειστών και ανοικτών, εσωστρεφών και εξωστρεφών–, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ανόρθωση του ατομικού κύρους, στη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας και εν τέλει στον πολλαπλασιασμό της ισχύος του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της πόλης.

Το στρώμα αυτό ήταν χαρακτηριστικά πολυεθνοτικό. Σύμφωνα με την πρόβλεψη του κανονισμού λειτουργίας του Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, (κανονισμού πρότυπο για τη λειτουργία και των υπόλοιπων περιφερειακών επιμελητηρίων), το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης περιλάμβανε τόσο οθωμανούς όσο και ξένους υπήκοους<sup>117</sup>. Η παροχή της δυνατότητας εγγραφής στους τελευταίους σηματοδοτούσε την πρόθεση του Επιμελητηρίου να ελέγξει πλήρως την εμπορική δραστηριότητα στην πόλη. Ωστόσο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί σε ποιο βαθμό οι 14 εγγεγραμμένοι ξένοι υπήκοοι δυτικής καταγωγής σε σύνολο 110 μελών της πρώτης και της δεύτερης τάξης αποτελούν ένδειξη της ικανότητας απορρόφησης του Επιμελητηρίου ή της αντίστασης στις τάσεις επέκτασής του. Από τους υπόλοιπους, οι Εβραίοι αποτελούσαν σχεδόν την απόλυτη πλειοψηφία (45%), ακολουθούμενοι από τους μουσουλμάνους και τους

<sup>113</sup> Baer, “Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme”, σσ. 150-151.

<sup>114</sup> *Journal de Salonique* 23.03.1908. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 10.04.1908.

<sup>115</sup> Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 265, σημ. 57.

<sup>116</sup> Στο ίδιο, σσ. 86-87.

<sup>117</sup> Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 216. Στη Θεσσαλονίκη, σε ένα σύνολο 110 μελών της πρώτης και δεύτερης τάξης, γύρω στους 14 (με βάση τα ονόματα) πρέπει να ήταν ξένοι υπήκοοι με καταγωγή από δυτικές χώρες.

ντομέ (21%, με τους ντομέ να αποτελούν τουλάχιστον το 10% του συνόλου των μελών) και στη συνέχεια τους Ελληνορθόδοξους (13%). Βούλγαροι και/ή Σέρβοι καθώς και Αρμένιοι ήταν παρόντες αλλά με αμελητέα ποσοστά (3,6% και 1,8% αντίστοιχα)<sup>118</sup>. Αντίστοιχα, το δωδεκαμελές διοικητικό συμβούλιο αντικατόπτριζε τους εθνοτικούς αυτούς συσχετισμούς τόσο όσον αφορά τους αριθμούς αντιπροσώπευσης των εθνοτήτων όσο και τις θέσεις που καταλάμβαναν<sup>119</sup>. Ο πρόεδρος του Επιμελητηρίου ήταν πάντα Ντομέ προερχόμενος κατά κύριο λόγο από την οικογένεια Καπαντζί, ενώ τη θέση του αντιπροέδρου καταλάμβανε συνήθως Εβραίος.

Οι εθνοτικές αυτές κατανομές αντανakλούσαν την οικονομική ισχύ των Εβραίων και την πολιτική πρωτοκαθεδρία των ντομέ. Ταυτόχρονα όμως, υποδήλωναν τη σημασία των εθνοτικών ταυτοτήτων στη διαμόρφωση μιας λειτουργικής διεθνοτικής αστικότητας. Η εθνοτική συμβίωση στο εσωτερικό του Επιμελητηρίου δεν λειτούργησε παραλυτικά. Αντίθετα, ενίσχυσε τον κομβικό του ρόλο καθώς το ενέταξε σε πολλαπλά εθνοτικά δίκτυα. Η ισχύς του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος προερχόταν επομένως και από τη μοναδική ικανότητά του να γεφυρώνει τα χάσματα που χώριζαν τις εθνοθησκευτικές κοινότητες χάρη στα πλεονεκτήματα που του χάριζε η οργάνωσή του σε θεσμούς όπως το Επιμελητήριο και το Εμποροδικείο. Καμία άλλη κοινωνική ομάδα δεν διέθετε πριν το 1908 τέτοια «διακοινοτική ευελιξία»<sup>120</sup>. Αντίστροφα, η στενή διαπροσωπική επαφή που αναπτυσσόταν στο εσωτερικό του Επιμελητηρίου συνέβαλε κατά ανάλογο τρόπο ώστε οι επαγγελματικές σχέσεις να μετασχηματίζονται μέχρι ενός σημείου σε προσωπικούς δεσμούς και να προωθούν με τον τρόπο αυτό τη διεθνοτική συμβίωση<sup>121</sup>.

Παραμένει πάντα δύσκολο να εκτιμηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια το εύρος και το βάθος αυτών των διαδικασιών. Ωστόσο, φαίνεται ότι το Επιμελητήριο δεν υπήρξε μόνο χώρος αποτύπωσης, ρύθμισης και εκμετάλλευσης των διεθνοτικών ισορροπιών, αλλά και αμφισβήτησής τους. Το Μάιο του 1889 η συντριπτική πλειοψηφία των μελών του δ.σ. –Μουσουλμάνοι, Ντομέ και Εβραίοι– συντάχθηκε όπως αναμενόταν με την άποψη των κρατικών αρχών και τοποθετήθηκε αρνητικά στο ενδεχόμενο κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής σύνδεσης με την Ελλάδα η οποία θα παρέκαμπτε τη Θεσσαλονίκη. Μειογήφησαν όμως τρεις: ο ελληνορθόδοξος αυστριακός υπήκοος Δημήτριος Αυγερινός, αλλά και οι Εβραίοι Λεβύ και Μισραχί<sup>122</sup>. Το Επιμελητήριο κατέστησε την τοπική οικονομία αντικείμενο διαβούλευσης και ταυτόχρονα πρόσφερε ένα διακριτό πεδίο το οποίο παρήγαγε συγκλίσεις μεταξύ των επιχειρηματιών, συγκλίσεις οι οποίες ενίοτε φαίνεται πως παρέκαμπταν τους εθνοτικούς διαχωρισμούς ή τις διαφορετικές αλλά αναμενόμενες κατά εθνότητα ταυτίσεις. Όπως συνάγεται, το Επιμελητήριο δεν αποτέλεσε μέσο προώθησης των συλλογικών συμφερόντων των εβραίων επιχειρηματιών. Αντίθετα,

<sup>118</sup> Οι υπολογισμοί έγιναν με επεξεργασία των στοιχείων στο Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*.

<sup>119</sup> Το 1908 το απάρτιζαν εννιά Εβραίοι, ένας Ντομέ, ένας Ντομέ ή Μουσουλμάνος και ένας Ελληνορθόδοξος. Το 1911 οκτώ Εβραίοι, δύο Ντομέ/Μουσουλμάνοι και 2 Ελληνορθόδοξοι. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 34. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 19.

<sup>120</sup> Keyder, "Port-cities in the Ottoman Empire", σ. 556.

<sup>121</sup> Κορυφαίο παράδειγμα αυτής της διαδικασίας παραμένει η Αλεξάνδρεια. Driessen, "Mediterranean Port Cities", σ. 136. Ilbert, *Alexandrie, 1830-1930*.

<sup>122</sup> Blunt (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (14.05.1889), FO 195/1654. Για μια αναλυτική περιγραφή της απόπειρας σιδηροδρομικής σύνδεσης, βλ. Basil Gounaris, "Greco-Turkish railway connection: illusions and bargains in the late nineteenth-century Balkans", *Balkan Studies* 30 (1989), σσ. 311-332.

ίσως υπήρξε τελικά χώρος διαμόρφωσης ενός ευρύτερου «θεσσαλονικιώτικου» εμπορικού συμφέροντος που βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία και όχι αντιπαράθεση με το ευρύτερο οθωμανικό. Χωρίς να παράγουν απαραίτητα ενιαίες και ομοιογενείς στάσεις, η «θεσσαλονικιότητα» και η «οθωμανικότητα» αποτέλεσαν εντούτοις τους κυρίαρχους ρητορικούς κώδικες και καθόρισαν λογοθετικά ένα κοινό πλαίσιο επιχειρηματικής συμβίωσης<sup>123</sup>.

### ***Ενεργώντας συλλογικά. Η έκφραση και τα όρια του κοινού συμφέροντος***

Στην υστεροοθωμανική Θεσσαλονίκη η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και τα μεγάλα έργα υποδομής με ξένα κεφάλαια επανακαθόρισαν ριζικά τα διακυβεύματα και τις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου στην πόλη. Ταυτόχρονα, η εμφάνιση νέων θεσμών τοπικής αυτοδιοίκησης και η αναδιοργάνωση παλαιότερων, η ανάδυση του τύπου και η εισαγωγή νεωτερικών οικονομικών θεσμών αναδιαμόρφωσαν το πεδίο της πολιτικής και άλλαξαν τους τρόπους άσκησης της. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν σε διαλεκτική σχέση με τις μεταβολές αυτές καθώς λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως αποδέκτες και ως παραγωγοί των νέων πραγματικοτήτων. Το ανανεωμένο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο προκάλεσε αντιπαραθέσεις, συγκρότησε μέτωπα και συντέλεσε τελικά στην εμφάνιση νέων μορφών δημόσιας δράσης. Μέσα από αυτές, οι έμποροι διαμορφώθηκαν σταδιακά σε ένα ενεργό, αλλά ταυτόχρονα εύθραυστο και εσωτερικά διαιρεμένο, συλλογικό υποκείμενο.

Αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού υπήρξε σχεσιακή και εντοπισμένη. Η συλλογική δράση προϋποθέτει την αντιπαράθεση και λαμβάνει χώρα σε διαφορετικά πεδία. Η μορφή ωστόσο που πήρε δεν είναι δεδομένη. Οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης συγκρότησαν μια κοινότητα συμφερόντων μέσα από την αντιπαλότητα με συγκεκριμένους φορείς και τη διαπάλη για τον έλεγχο καθορισμένων χώρων. Οι συγκεκριμένες, εντοπισμένες μορφές της δράσης καθόρισαν τελικά και το ιδιαίτερο, ιστορικά προσδιορισμένο περιεχόμενο που έλαβε η συλλογικότητά τους.

Με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας παραμένει άγνωστο κατά πόσο το πεδίο των εργασιακών σχέσεων αποτέλεσε έναν από τους χώρους συγκρότησης συλλογικού συμφέροντος. Στις αρχές του εικοστού αιώνα το ζήτημα της ρύθμισης της βιομηχανικής μισθωτής εργασίας προκάλεσε τη σύγκρουση εργοδοτών και εργαζομένων και το ξέσπασμα μαζικών απεργιών για τρεις διαδοχικές χρονιές στους κυριότερους κλάδους της μεταποίησης στην πόλη<sup>124</sup>. Ταυτόχρονα, οδήγησε στη σύσταση σωματείων αλληλοβοήθειας και ενώσεων με υποτυπώδη συνδικαλιστικό χαρακτήρα κυρίως στο εσωτερικό των κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων<sup>125</sup>. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η μορφή που πήρε η αντίδραση των εργοδοτών στις διαδικασίες αυτές. Με τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία δεν εντοπίζονται ανάλογες

<sup>123</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο η πλειοψηφούσα όσο και η μειοψηφούσα άποψη επιχειρηματολόγησαν στη βάση του οικονομικού και ευρύτερου συμφέροντος της πόλης και του κράτους. Για τον πρόεδρο Μεχμέτ Καπαντζί ενδεχόμενη σιδηροδρομική παράκαμψη της Θεσσαλονίκης θα έβλαπτε το εμπόριο της πόλης προς όφελος του Πειραιά. Ενώ για τους Αυγερινό, Λεβύ και Μισραχί η σιδηροδρομική σύνδεση θα έδινε αντίθετα ώθηση στο εμπόριο “and signally contribute to the material prosperity of the Ottoman Empire and of Greece, besides cementing their friendly relations by common and mutual interests”. Blunt (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (14.05.1889), FO 195.1654.

<sup>124</sup> Το 1904 και το 1905 απήργησαν οι καπνεργάτες, το 1905 οι υφαντουργοί, ενώ το 1906 οι ξουλουργοί, οι σιδηρουργοί, οι υποδηματοποιοί και 450 εργάτες της κεραμοποιείας Αλλατίνι. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 135. Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης* (Αθήνα, 1988), σ. 335.

<sup>125</sup> Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”, σ. 61.



κινήσεις συλλογικής οργάνωσής τους. Είναι πιθανόν πάντως να περιορίστηκε και αυτή στο πλαίσιο της εβραϊκής κοινότητας και να πήρε τη μορφή προνοιακής δράσης μέσα από την κινητοποίηση και ενίσχυση φιλανθρωπικών συλλόγων.

Με δεδομένο τον εμπορικό χαρακτήρα της οικονομίας της πόλης, η κοινωνική αντιπαλότητα εκφράστηκε κυρίως στο χώρο του λιμανιού και πήρε τη μορφή της διαμάχης ανάμεσα στους εισαγωγείς εμπόρους και τις δύο σημαντικότερες ομάδες εργαζομένων σε αυτό, τους αχθοφόρους και τους μαουνιέρηδες. Οι απεργίες των πρώτων ήταν σπάνιες πριν το 1908<sup>126</sup>. Ωστόσο, οι «υπερβολικές» χρεώσεις τους, όπως άλλωστε και των μαουνιέρηδων, οι αργοί ρυθμοί εργασίας και η γενικότερα θεωρούμενη ως αδιάλλακτη συμπεριφορά τους προκαλούσαν συστηματικά τα παράπονα και τις αντιδράσεις των εισαγωγέων και την κινητοποίησή τους προς την κατεύθυνση της μεταρρύθμισης των όρων παροχής υπηρεσιών στο λιμάνι<sup>127</sup>. Η σημασία του διακυβεύματος ήταν τέτοια ώστε ώθησε τους εμπόρους να υπερβούν τις εγγενείς διαιρέσεις που προκαλούσε ο έντονος ανταγωνισμός (κυρίως μεταξύ των εξαγωγέων σιτηρών) και “unis pour une fois, par un mal commun” να συντονιστούν λαμβάνοντας κοινές αποφάσεις για τη διασφάλιση των συμφερόντων τους<sup>128</sup>. Η σύγκρουση γύρω από τις προσφερόμενες υπηρεσίες και η ανάγκη πειθάρχησης των υπάλληλων συλλογικοτήτων του λιμανιού προσέδωσαν επομένως συγκεκριμένο περιεχόμενο στην κοινωνική αντιπαλότητα και αποτέλεσαν τον πρώτο άξονα πάνω στον οποίο αποκρυσταλλώθηκε η έννοια του εμπορικού συμφέροντος και αρθρώθηκε ως συλλογική δράση.

Η εναντίωση στην πολιτική των μεγάλων δυτικών εταιρειών στοιχειοθετούσε τον δεύτερο άξονα κινητοποίησης. Τα υψηλά κόμιστρα που επέβαλαν η Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων και η Εταιρεία του Λιμένος για τη μεταφορά των δημητριακών, τη χρήση των νέων αποβαθρών και αργότερα για τη χρήση της σιδηροδρομικής σύνδεσης μεταξύ του λιμανιού και του σιδηροδρομικού σταθμού προκαλούσαν συστηματικά τη συλλογική αντίδραση του «εμπορικού σώματος»<sup>129</sup>. Η κατακραυγή και η ανάληψη πρωτοβουλιών ενάντια στην πολιτική των δύο αυτών εταιρειών αποτέλεσε σταθερά καθόλη τη διάρκεια της υστεροθωμανικής περιόδου. Η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και η ανάπτυξη νέων υποδομών είχε καίρια σημασία για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των εμπόρων της πόλης. Ωστόσο, η συλλογικότητά τους δεν υπήρξε ούτε μηχανική απόρροια της έλευσης νεωτερικών τρόπων οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων στην Ανατολική Μεσόγειο ούτε και εξάρτημα των δυτικών συμφερόντων. Αντίθετα, συγκροτήθηκε μέσα από την ενεργή εμπλοκή και την αυτόνομη δράση των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων<sup>130</sup>.

Περισσότερο επαμφοτερίζουσα για την ανάπτυξη της συλλογικότητάς τους υπήρξε η συμβολή των σχέσεων που ανέπτυξαν οι έμποροι με την οθωμανική

<sup>126</sup> Brant William Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront: Salonica and Beirut in the late nineteenth century* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2007), σ. 342.

<sup>127</sup> Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 94. *Journal de Salonique* 08.11.1906 (επιπρόσθετα, οι υπηρεσίες που πρόσφεραν οι μαουνιέρηδες χαρακτηρίζονται στο δημοσίευμα αυτό “peu satisfaisants”). Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 342.

<sup>128</sup> *Journal de Salonique*, 08.11.1906.

<sup>129</sup> Ενδεικτικά αναφέρω την κινητοποίηση ενάντια στην Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων με αίτημα τη μείωση των κομίστρων στη γραμμή Θεσσαλονίκη-Σκόπια το 1888. Αναλυτική περιγραφή στο Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 87. Συνεχείς ήταν οι προσπάθειες μείωσης των λιμενικών τελών. Gounaris, *Steam over Macedonia*, σ. 215.

<sup>130</sup> Η παρούσα κατάσταση της έρευνας δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιήθηκε και τις ρητορικές μορφές που έλαβε η αντιπαράθεση μεταξύ εμπόρων και δυτικών εταιρειών ώστε να προσδιορίσουμε εναργέστερα την εννοιολόγηση του «εμπορικού συμφέροντος» και τη σημασιοδότηση της συλλογικής ταυτότητας του εμπόρου.

εξουσία. Η πολιτική κατασκευής υποδομών του οθωμανικού κράτους για τη διευκόλυνση του εμπορίου, η ιδεολογία του ελεύθερου εμπορίου που ενστερνιζόταν και η σύσταση οικονομικών θεσμών που προωθούσε συνέβαλαν στην επιβεβαίωση της ηγεμονίας των μεγαλεμπόρων<sup>131</sup>. Ταυτόχρονα όμως, οι επικρατούσες συνθήκες ελεύθερου εμπορίου (με την εξασφάλιση εξαιρετικά χαμηλών εισαγωγικών δασμών χάρη στον έλεγχο που ασκούσαν οι δυτικές χώρες στο οθωμανικό εξωτερικό εμπόριο), σε συνδυασμό με τον απολυταρχισμό που χαρακτήριζε το χαμιτικό καθεστώς δεν καθιστούσαν την αντιπαράθεση με το κράτος προνομιακό πεδίο για τη διαμόρφωση ενός αυτόνομου συλλογικού εμπορικού συμφέροντος<sup>132</sup>. Επιπρόσθετα, ο ισχυρός κρατικός έλεγχος πάνω στο Επιμελητήριο περιόριζε τα περιθώρια δράσης. Ωστόσο, η ταυτότητα των εμπόρων δεν διαμορφώθηκε ούτε χάρη στην εύνοια της κρατικής εξουσίας, ούτε ερήμην μιας «ασθενούς» (στο οικονομικό πεδίο) παρουσίας της, ούτε στρεβλά ή ανεπαρκώς λόγω του απολυταρχικού της χαρακτήρα. Οι τοπικές αρχές δεν αποτέλεσαν μόνο τον αποδέκτη εκθέσεων και η σχέση μαζί τους δεν δομήθηκε αποκλειστικά πάνω στη συγκατάβαση, στο σεβασμό και στην παράκληση που απέπνεαν οι δημοσιευόμενες στον τύπο ευχαριστήριες επιστολές<sup>133</sup>. Αντίθετα, σε περιορισμένο αλλά υπαρκτό βαθμό, η ταυτότητά των εμπόρων αρθρώθηκε στη βάση μιας απόκλισης συμφερόντων με τις ανώτερες κρατικές αρχές στο τοπικό πάντα επίπεδο και κυρίως στη βάση μιας έντονα συγκρουσιακής σχέσης με τις αρχές του Τελωνείου. Ενώ οι κυβερνητικές πολιτικές αντιμετώπιζαν τα ζητήματα λειτουργίας των νέων, βελτιωμένων λιμανιών μέσα από το πρίσμα της αύξησης των κρατικών φορολογικών προσόδων που θα απέφερε η εντατική εκμετάλλευσή τους, οι έμποροι της πόλης υπονόμευσαν την προσπάθεια αυτή όχι μόνο εκφράζοντας την αντίθεσή τους στα επιβαλλόμενα υψηλά κόμιστρα εκφόρτωσης, αλλά και επιλέγοντας λιγότερο «ορθόδοξους» τρόπους αντίστασης στην κρατική πολιτική και αποφυγής του εντεινόμενου ελέγχου που αυτή ασκούσε, όπως η δωροδοκία των κρατικών αξιωματούχων και η εκφόρτωση των εμπορευμάτων σε χώρους άλλους από το λιμάνι της πόλης<sup>134</sup>. Ταυτόχρονα, η πλημμελής λειτουργία του Τελωνείου υπήρξε το αντικείμενο συστηματικής πολεμικής. Οι έμποροι διαμαρτύρονταν επανειλημμένα τόσο προς το Τελωνείο όσο όμως και προς τις ανώτερες κρατικές αρχές για τις καθυστερήσεις στον έλεγχο των εισαγόμενων προϊόντων, την ανεπαρκή φύλαξή τους και τη μετακίνηση του κτιρίου του Τελωνείου κατά τη μακρόχρονη περίοδο κατασκευής του νέου λιμανιού<sup>135</sup>. Η κατάσταση στο Τελωνείο αναδείχτηκε σε προνομιακό πεδίο συλλογικής διαμαρτυρίας και άσκησης πίεσης προς την οθωμανική κυβέρνηση υπενθυμίζοντας ότι η δράση των εμπόρων μπορούσε να δημιουργεί προβλήματα στην άσκηση της πολιτικής της. Με τον τρόπο αυτό, ανέδειξε τους ίδιους τους εμπόρους σε σημαντική ομάδα πίεσης στο πλαίσιο του υστεροθωμανικού

<sup>131</sup> Η ερμηνεία αυτή ακολουθεί την ανάλυση του Σάκη Γκέκα για το ρόλο της βρετανικής Αρμοστείας στα Ιόνια Νησιά. Sakis Gekas, "Economic institutions and the construction of the merchant elite in the Ionian islands under British rule (1815-1864)" (ανακοίνωση στο *Economic History Society Conference Μπίρμινχαμ*, 2002), σ. 8.

<sup>132</sup> Σε αυτό πρέπει να προστεθεί και η απουσία διατύλων τελών (μέχρι τουλάχιστον το 1911) που δεν δημιουργούσε αφορμές αντιπαράθεσης ούτε με τις δημοτικές αρχές της πόλης. *La Epoka* 04.05.1911.

<sup>133</sup> Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 142, σημ. 61. *Journal de Salonique* 29.04.1907, όπου και αναφορά στην επιστολή που απέστειλε το Εμπορικό Επιμελητήριο στον βαλή με την οποία και τον ευχαριστούσε στο όνομα του «εμπορικού κόσμου» (*monde commercial*) για τις αλλαγές που προώθησε στο Τελωνείο.

<sup>134</sup> Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σσ. 114-115.

<sup>135</sup> *Journal de Salonique* 09.03.1906, 31.03.1898. Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 142.

συστήματος εξουσίας και ταυτόχρονα σε παράγοντα διεύρυνσης και μετασχηματισμού του ίδιου του πεδίου της πολιτικής.

Η κομβική σημασία του λιμανιού και σε μικρότερο βαθμό και των σιδηροδρόμων στη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης των εμπόρων υποδεικνύει τη σημασία του χώρου στην παραγωγή των ταυτοτήτων. Παρόλο που πρωτοβουλίες εμπόρων διαπιστώνονται και σε άλλους, παραδοσιακούς χώρους λειτουργίας της τοπικής οικονομίας<sup>136</sup>, εκείνο που προκάλεσε την κινητοποίηση συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων ήταν η εμφάνιση νεωτερικών χώρων άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας και το ζήτημα του ελέγχου τους<sup>137</sup>. Η ταυτότητά τους είχε μια έντονη χωρική αναφορά. Ως εκ τούτου, το λιμάνι και ο σιδηρόδρομος προσδιόρισαν και το υποκείμενο της δράσης. Στη Θεσσαλονίκη, οι έμποροι εισαγωγών και εξαγωγών, οι βασικοί δηλαδή χρήστες των νέων αυτών χώρων, ήταν η πρώτη και κύρια ομάδα που διαμόρφωσε και εξέφρασε συλλογικά τα συμφέροντά της για να καταλήξει τελικά να ταυτιστεί συνεκδοχικά με το σύνολο του «εμπορικού σώματος» –τόσο από το σύγχρονο δημόσιο λόγο όσο όμως και από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία<sup>138</sup>.

Η συλλογική δράση αυτής της ομάδας, όπως και των άλλων εμπόρων, οργανώθηκε γύρω από συγκεκριμένους θεσμούς και την υιοθέτηση μιας σειράς πρακτικών. Θεσμοί και πρακτικές συγκροτούσαν μια προνομιακή «τεχνολογία της δράσης», η οποία καθιστούσε ιδιαίτερα αποτελεσματική την παρέμβαση του «εμπορικού κόσμου». Ταυτόχρονα, του προσέδιδε ισχύ και προσδιόριζε τον νεωτερικό του χαρακτήρα –διαμόρφωνε δηλαδή την ιδιαίτερη ταυτότητά του. Η παραδοσιακή έκκληση προς τον τοπικό εκπρόσωπο της οθωμανικής εξουσίας δεν εξέλιπε<sup>139</sup>, ενώ και η άμεση διαμαρτυρία ad hoc ομάδων μέσω της καθιερωμένης σύνταξης αναφορών (petitions) αποτέλεσε μια από τις κύριες μορφές έκφρασης και δράσης. Ωστόσο, αυτές συμπληρώνονταν τώρα από νέες πρακτικές και οργανώνονταν γύρω από νέους θεσμούς. Η χρηματοδότηση μελετών<sup>140</sup> και η υποβολή εκθέσεων προς τις αρχές του δήμου και του βιλαετιού<sup>141</sup>, υποδεικνύει τη στενή σχέση γνώσης και εξουσίας και τη σημασία αυτών των κειμένων-δράσεων στην ενίσχυση τόσο της συνοχής όσο και της επιρροής των εμπόρων, επιρροή που εκλαμβάνονταν ως «θετική συμβολή».

Σε αυτή τη διαδικασία ο ρόλος του Εμπορικού Επιμελητηρίου υπήρξε κομβικός. Με τις ενέργειές του συγκρότησε την εμπορική κοινότητα οργανώνοντας τις εσωτερικές σχέσεις μεταξύ των εμπόρων και αποτελώντας την κοινή τους έκφραση

<sup>136</sup> Το 1898 μετά από πρωτοβουλία και χρηματική συνεισφορά των εμπόρων σίτου πλακοστρώθηκε η αγορά του Ιστιρά, κέντρο του εμπορίου στην πόλη. *Journal de Salonique* 02.06.1898.

<sup>137</sup> Στα όσα προαναφέρθηκαν θα μπορούσαν να προστεθούν μια σειρά από πρωτοβουλίες οι οποίες χωρίς να βασίζονται στην αντιπαράθεση, υποδηλώνουν τη σημασία του λιμανιού ως κεντρικού συμβόλου που οργανώνει τη δράση. Ήδη από το 1870 σημαίνοντες έμποροι ανέλαβαν αυτοβούλως τη χρηματοδότηση μιας μικρής αποβάθρας για την πρόσδεση των ατμόπλοιων. Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 106.

<sup>138</sup> Αυτό είναι και το κύριο σφάλμα του Brad Downes, ο οποίος συστηματικά αναφέρεται σε «εμπορική κοινότητα» όταν διαπραγματεύεται ζητήματα κοινωνικών συγκρούσεων γύρω από τη λειτουργία του λιμανιού, τα οποία στην ουσία αφορούν τους εμπόρους εισαγωγών και εξαγωγών. Δες ενδεικτικά στο *ίδιο*, σ. 121.

<sup>139</sup> Το 1907 οι έμποροι λαδιού έστειλαν ευχαριστήρια επιστολή προς τον γενικό διοικητή του βιλαετιού Χουσεϊν Χιλμί Πασά για τις αλλαγές που προώθησε στο Τελωνείο υποβάλλοντάς του ταυτόχρονα και πρόσθετα αιτήματα. *Journal de Salonique* 03.06.1907.

<sup>140</sup> Ήδη την δεκαετία του 1880 ομάδα εμπόρων προετοίμασε μια λεπτομερή πρόταση για την κατασκευή ενός νέου λιμανιού. Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 106.

<sup>141</sup> Έμποροι προετοίμασαν αρνητικές αξιολογήσεις του νέου λιμανιού τις οποίες και υπέβαλαν στον βαλή και στον δήμαρχο. Στο *ίδιο*, σ. 142, 161.

απέναντι σε τρίτους. Ως μηχανισμός διαιτησίας το Επιμελητήριο ρύθμισε τις αντιδικίες, κανονάρχησε τον ανταγωνισμό και συνετέλεσε στην περιστολή των εντάσεων<sup>142</sup>. Όχι λιγότερο σημαντική υπήρξε και η καθημερινή δημοσιοποίηση των τιμών των κυριότερων αγαθών<sup>143</sup> και η ανάρτηση σε κεντρικά σημεία της αγοράς της πόλης των τρεχουσών τιμών συναλλάγματος στη Θεσσαλονίκη και στις άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας<sup>144</sup>. Οι ενέργειες αυτές κατέστησαν την εμπορική πληροφορία κοινό αγαθό και συνετέλεσαν όχι μόνο στη μείωση του εμπορικού ρίσκου και στη διεύρυνση των οικονομικών οριζόντων των εμπόρων, αλλά και στη διαμόρφωση κοινών πρακτικών που η ιδιωτική και δημόσια επιτέλεσή τους δομούσε συμβολικά και χωρικά την ταυτότητα των εμπόρων της πόλης<sup>145</sup>. Ταυτόχρονα, το Επιμελητήριο αποτελούσε τον κύριο αποδέκτη των ποικίλων κλαδικών αιτημάτων των εμπόρων και τον διαβιβαστή τους στις αρμόδιες κρατικές αρχές<sup>146</sup>. Διεξήγαγε επίσης έρευνες, συζητούσε προτάσεις, υπέβαλε υπομνήματα και γνωμοδοτούσε για σειρά ζητημάτων<sup>147</sup>. Κυρίως όμως, υπήρξε ένα μοναδικό μέσο υλοποίησης των αιτημάτων τους ασκώντας πίεση στους κρατικούς φορείς, κινητοποιώντας τους υπέρ των εμπόρων (όπως άλλωστε και τις προξενικές αρχές) και εναντιούμενο στην πολιτική των ξένων εταιρειών<sup>148</sup>. Καθώς αποτελούσε έναν από τους τρεις κυριότερους τοπικούς φορείς της οθωμανικής εξουσίας (δίπλα στο δήμο και στις αρχές του βίλαετιού), κατέστησε τους εμπόρους συμμετέχο στη διακυβέρνηση της οικονομίας της πόλης<sup>149</sup>. Το εύρος και η αποτελεσματικότητα των ενεργειών αυτών ανέδειξαν το Επιμελητήριο σε σημείο αναφοράς για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, στον κύριο εκφραστή του «εμπορικού συμφέροντος» και στο βασικό πόλο διαμόρφωσης μιας κοινής συλλογικότητας<sup>150</sup>.

<sup>142</sup> Όταν οι ναυτιλιακοί πράκτορες ανέβασαν τα κόμιστρα εκφόρτωσης, οι έμποροι, θεωρώντας τα υπερβολικά, αποτάνθησαν στο Επιμελητήριο. Αυτό παρενέβη συστήνοντας επιτροπή που εκτίμησε ως υπερβολική την αύξηση και προχώρησε σε μείωση. *Journal de Salonique* 04.06.1906.

<sup>143</sup> Η δημοσιοποίηση γινόταν σε όλες τις εφημερίδες της πόλης, γαλλικές, ελληνικές, ισπανοεβραϊκές και οθωμανικές. Βλέπε ενδεικτικά “Partie commerciale du 4 Janvier 1905. Les prix fournies par la Chambre de Commerce”. *Journal de Salonique* 04.01.1906. «Εμπορικό Δελτίο του Κυβερνητικού της Θεσσαλονίκης Εμπορικού Επιμελητηρίου», *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 12.01.1908. “Parti Komersyal del 5 Mayo 1911”, *La Epoka* 05.05.1911.

<sup>144</sup> *Journal de Salonique* 28.05.1906.

<sup>145</sup> Όπως παραδείγματος χάριν η καθημερινή ανάγνωση του δελτίου τιμών.

<sup>146</sup> Το 1908 έμποροι προειδοποίησαν το Επιμελητήριο ότι επίκειται η επαναφορά της διάταξης για την απαγόρευση της εξαγωγής ορισμένων σιτηρών. Επειδή όμως η τρέχουσα παραγωγή σιτηρών υπερέβαινε τις τοπικές ανάγκες, το Επιμελητήριο έκανε τα ανάλογα κατάλληλα διαβήματα προς τις αρχές τα οποία και έφεραν τα θεμιτά αποτελέσματα. *Journal de Salonique* 27.02.1908.

<sup>147</sup> Το 1907, μετά από ενδελεχείς έρευνες το Επιμελητήριο υπέβαλε υπόμνημα στον γενικό διοικητή σχετικά με τις αναγκαίες βελτιώσεις στο Τελωνείο. Το 1887 υπέβαλε στον υπουργό Εμπορίου υπόμνημα που εξέφραζε τη δυσαρέσκεια των εμπόρων για την πλημμελή λειτουργία του Τελωνείου. Το 1889 έπειτα από αίτημα των κρατικών αρχών γνωμοδότησε αρνητικά στη σιδηροδρομική σύνδεση με την Ελλάδα. Τέλος, το 1893 η κυβέρνηση προώθησε στο Επιμελητήριο την πρόταση του γάλλου μηχανικού Dufour, εκπροσώπου γαλλικής κοινοπραξίας, για το νέο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. *Journal de Salonique* 29.04.1907. Gounaris, *Steam over Macedonia*, σσ. 58, 208, 213.

<sup>148</sup> Το Επιμελητήριο έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη μείωση των κομίστρων της Εταιρείας Λιμένος ενώ το 1887 και το 1889 πέτυχε με τη βοήθεια του βαλή τη μείωση των κομίστρων της Εταιρείας των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Στο ίδιο, σ. 215, 98.

<sup>149</sup> Βλέπε ως προς αυτό τη γνωμοδότηση του δημοτικού συμβουλίου και του Εμπορικού Επιμελητηρίου για τον τελωνειακό δασμό εισαγόμενων σιτηρών. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 29.01.1908. Το Επιμελητήριο συνέβαλε επίσης στη διαμόρφωση του ύψους των δημοτικών τελών, ενώ η σύμφωνη γνώμη του ήταν απαραίτητη για την εφαρμογή τους. *La Epoka* 04.05.1911.

<sup>150</sup> Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η ρητορική που χρησιμοποιείται στις αποφάσεις του Επιμελητηρίου: «Οί έμποροι τής Θεσσαλονίκης διά τοῦ Ἐπιμελητηρίου ὑποβάλλοντες τό πράγμα τοῦτο εἰς τήν αὐτοκρατορικὴν διακυβέρνησιν...». *Φάρος της Μακεδονίας* 21.03.1899.

Μέσα από τη δράση και το λόγο του, το Επιμελητήριο παρήγαγε λογοθετικά τον «εμπορικό κόσμο» της πόλης ως ένα ισχυρό, ομοιογενές και καθολικό κοινωνικό υποκείμενο. Ταυτόχρονα, η επίκληση του «εμπορικού σώματος» νομιμοποιούσε τον κεντρικό ρόλο του Επιμελητηρίου ως εκπροσώπου του και του προσέδιδε κύρος και δύναμη. Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα στο Επιμελητήριο και τους εμπόρους της πόλης υπήρξε περισσότερο αμφίθυμη, χαράσσοντας όρια στην αντιπροσωπευτικότητά του και περιορίζοντας την ισχύ του. Η στάση ισχυρών εμπόρων υποδηλώνει ότι η αποδοχή του Επιμελητηρίου δεν υπήρξε καθολική. Η ισχυρότερη επιχειρηματική οικογένεια της πόλης, οι Αλλατίνι, δεν προσδέθηκαν ποτέ σε αυτό καθώς μέλη της δεν συμμετείχαν στα όργανα διοίκησής του. Όσον δε αφορά τη δεύτερη επιχειρηματική δυναστεία, τους Μοδιάνο, η εμπλοκή τους ήταν επίσης περιορισμένη<sup>151</sup>. Αντίθετα, με την πολιτική τους αμφισβήτησαν το ρόλο του Επιμελητηρίου ως παράγοντα της τοπικής οικονομίας και επιδίωξαν να περιορίσουν τη δύναμή του. Η σύσταση χρηματιστηρίου σιτηρών, μια από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες που προώθησε το Επιμελητήριο, δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Ο λόγος ήταν η σθεναρή αντίδρασή τους, καθώς οι Αλλατίνι και οι Μοδιάνο έλεγχαν πλήρως το εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών. Ενδεχόμενη λειτουργία του χρηματιστηρίου θα περιέστειλε την κυριαρχία τους μιας και το χρηματιστήριο θα εξασφάλιζε τους απαιτούμενους ελέγχους ποιότητας του προϊόντος και ένα δίκαιο και ανταγωνιστικό για όλους επιχειρηματικό περιβάλλον<sup>152</sup>.

Επιπρόσθετα, η οικογένεια των Αλλατίνι αμφισβήτησε το ρόλο του Επιμελητηρίου ως εκπροσώπου των εμπόρων της πόλης καθώς επέλεξε να ακολουθήσει μια αυτόνομη, απολύτως προσωπική, στρατηγική ηγεμονίας. Με ενέργειες όπως η υποβολή εκθέσεων στο όνομα των εμπόρων της πόλης και η ανάληψη πρωτοβουλιών προς όφελός τους, οι Αλλατίνι διεκδίκησαν για τον εαυτό τους το δικαίωμα να εκπροσωπούν αυτοί τον εμπορικό κόσμο της Θεσσαλονίκης<sup>153</sup>. Η αδιαμφισβήτητη κυριαρχία τους στην τοπική οικονομία και τα ευρέα δίκτυα ισχύος που τους συνέδεαν με τις τοπικές προξενικές αρχές, την οθωμανική περιφερειακή διοίκηση, αλλά ακόμη και την κεντρική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη τους επέτρεπαν να συγκροτούν έναν διακριτό πόλο εξουσίας σε σχέση με το Επιμελητήριο. Ο πόλος αυτός στηριζόταν στις προσωπικές σχέσεις, δηλαδή στη δύναμη που εξασφάλιζαν στους Αλλατίνι τα διαπροσωπικά δίκτυα, και όχι αυτά που οικοδομούνταν μεταξύ και μέσω οργανισμών όπως το Επιμελητήριο. Ταυτόχρονα, η διεκδίκηση του προνομίου της εκπροσώπησης θεμελιωνόταν πάνω στην άμεση και αδιαμεσολάβητη σχέση τους με την πόλη. Μέσα από την ανάληψη φιλανθρωπικών και άλλων πρωτοβουλιών μεγάλης κλίμακας, η εκτεταμένη και διαρκής ατομική δράση τους στα πεδία της οικονομίας και της κοινωνίας ήταν αυτή που τελικά τους

---

<sup>151</sup> Η έρευνα σε τοπικές εφημερίδες των ετών 1898, 1903, 1908 έδωσε μόνο μια αναφορά στον Γιακώβ Σαούλ Μοδιάνο, μέλος του δ.σ. του Εμπορικού Επιμελητηρίου το 1906. *Journal de Salonique* 09.04.1906.

<sup>152</sup> Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 91. Το υπουργείο Εμπορίου ενέκρινε το αίτημα του Επιμελητηρίου για σύσταση χρηματιστηρίου εμπορευμάτων μόλις το 1907. Ωστόσο, παρά τη δημοσίευση του κανονισμού λειτουργίας του, το χρηματιστήριο δεν φαίνεται να λειτούργησε τελικά. *Journal de Salonique* 16.12.1907 και 23.12.1907.

<sup>153</sup> Το 1888 η Εταιρεία των Αδελφών Αλλατίνι αφουγκραζόμενη την ανησυχία των εμπόρων της πόλης και ενεργώντας στο όνομά τους υπέβαλε έκθεση στον βρετανό πρέσβη διαμαρτυρούμενη για το ύψος των κομίστρων μεταφοράς σιτηρών που επέβαλε η Εταιρεία Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Η έκθεση δημοσιεύτηκε αργότερα στο ημεπίσημο δελτίο του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης. Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σσ. 86-87.

προβίβαζε σε «πατέρες της Θεσσαλονίκης» και τους επέτρεπε να εμφανίζονται ως εκπρόσωποι της<sup>154</sup>.

Η αποστασιοποίηση των ισχυρών αυτών εβραϊκών οικογενειών από τη λειτουργία του Επιμελητηρίου και η στάση που κράτησαν απέναντί του υποδηλώνει ότι στην υστεροθωμανική περίοδο η έννοια του «εμπορικού κόσμου» υπήρξε πεδίο διαπάλης αντίρροπων δυνάμεων και η οικειοποίησή του αναδείχθηκε σε κρίσιμο παράγοντα για την εξασφάλιση της ηγεμονίας στο χώρο της οικονομίας. Παράλληλα, υποδεικνύει ότι σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίχθηκε για το Επιμελητήριο της Κωνσταντινούπολης, το Εμπορικό Επιμελητήριο της Θεσσαλονίκης μόνο εν μέρει μπορεί να θεωρηθεί όργανο έκφρασης ενός αδιαφοροποίητου σώματος προυχόντων<sup>155</sup>. Αντίθετα, η κοινωνική σύνθεση της ηγετικής του ομάδας μαρτυρεί την κυριαρχία ενός ανώτερου στρώματος επιχειρηματιών και ενδεχομένως τη μερική αυτονόμησή του από τις πολιτικές των ανώτατων κοινωνικά οικογενειών της πόλης.

Οι ενέργειες των οικογενειών αυτών χαρτογραφούν επίσης τα περιθώρια συλλογικής δράσης των εμπόρων. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονταν από τον εύθραυστο χαρακτήρα της ισχύος τους, παρά την εξουσία που τους προσπόριζαν νεωτερικοί θεσμοί. Η αποτελεσματικότητα της συλλογικής παρέμβασής τους στο πεδίο της οικονομίας περιοριζόταν στην κορυφή από την ύπαρξη τόσο ισχυρών επιχειρηματιών με αυτόνομη δράση όσο και από τη δύναμη μιας άλλης ομάδας, των μεγάλων γαιοκτημόνων με δραστηριοποίηση στην αγορά ακινήτων. Το 1909, η στήριξη που παρείχε «ολόκληρη η εμπορική κοινότητα», σύμφωνα με την αναφορά του γάλλου προξένου, στην αναγκαία επέκταση του λιμανιού προς την προκυμαία της πόλης (τη σημερινή Παλιά Παραλία) ήταν ανεπαρκής. Το σχέδιο μπλόκαραν ο δήμος και το συμβούλιο του βιλαετιού όπου κυριαρχούσαν οι σημαντικότεροι γαιοκτήμονες που είχαν επενδύσει σε ακίνητα στην προκυμαία και οι οποίοι εύλογα ανησυχούσαν ότι ενδεχόμενη επέκταση του λιμανιού θα μείωνε την αξία τους<sup>156</sup>. Παράλληλα, η ισχύς των κατώτερων στρωμάτων περιέστειλε και από τα κάτω τα όρια της συλλογικής παρέμβασής τους. Οι αχθοφόροι και οι μαουνιέρηδες αποτελούσαν μια αναγνωρισμένη δύναμη, η ισχύς των οποίων δεν είχε ιδιαίτερα περισταλεί παρά την έναρξη λειτουργίας του νέου λιμανιού. Μάλιστα, οι δεύτεροι είχαν αναβαθμίσει τη συντεχνία τους σε συνδικάτο για την καλύτερη προάσπιση των συμφερόντων τους ήδη πριν από το 1906. Η αντίδρασή τους λαμβανόταν σοβαρά υπόψη από τις αρμόδιες αρχές και τις προσανατόλιζε στην εξεύρεση συμβιβαστικών λύσεων, συχνά σε βάρος των εμπόρων. Ταυτόχρονα, ανάγκαζε και τους ίδιους τους εμπόρους να διαμορφώνουν τη στάση τους κατά τρόπο ώστε «να μην τους αδικήσουν», ακόμη και αν αυτό απέβαινε σε βάρος των δικών τους συμφερόντων<sup>157</sup>. Η αδυναμία των εμπόρων να κάμψουν την αντίσταση άλλων ανώτερων και

<sup>154</sup> Για τον Μωύς Αλλατίνι ως «πατέρα της Θεσσαλονίκης», βλέπε Nahum, “Charisme et pouvoir”. Επίσης Κεφάλαιο 1.

<sup>155</sup> Hoell, *The Ticaret Odasi*, σ. 63.

<sup>156</sup> Downes, *Constructing the modern Ottoman waterfront*, σ. 164. Το συμβάν αυτό δείχνει επίσης ότι η κοινωνική αντιπαλότητα δεν εξαντλείτο στη διαμάχη με τα κατώτερα στρώματα. Στην αποκρυστάλλωση της έννοιας του εμπορικού συμφέροντος και στην άρθρωση μιας συλλογικής δράσης η αντιπαράθεση των εμπόρων με τους ιδιοκτήτες ακινήτων ήταν ίσως τόσο καθοριστική όσο και η σύγκρουσή τους με τις υπάλληλες ομάδες του λιμανιού.

<sup>157</sup> Παρά τη λειτουργία του νέου λιμανιού, που επέτρεπε τον ελλιμενισμό των πλοίων, οι έμποροι σιτηρών, μια όχι και ιδιαίτερα αδύναμη ομάδα, “pour ne pas faire du tort à la corporation des mahoniers”, συνέχισαν να τους χρησιμοποιούν. Όταν όμως οι μαουνιέρηδες ύψωσαν τα κόμιστρα, οι έμποροι αποφάσισαν να φορτώνουν μόνο στα πλοία που έδεναν στην αποβάθρα. Ωστόσο, ο διοικητής (capitaine) του λιμανιού, με πρόφαση ότι η απόφαση αυτή αδικεί τους μαουνιέρηδες, παρέπεμψε το ζήτημα στο δήμαρχο. *Journal de Salonique* 08.11.1906.

κατώτερων ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων καθιστούσε επομένως εμφανή τα όρια της εξουσίας τους και τη ρευστή ακόμη θέση τους στον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων. Ο εμπορικός χαρακτήρας της οικονομίας της πόλης δεν αντικατοπτριζόταν αναγκαία στην ισχύ των κοινωνικών δυνάμεων. Σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών μετασχηματισμών και αποκρυστάλλωσης νέων κοινωνικών ταυτοτήτων, η κυριαρχία των εμπόρων παρέμενε ακόμη ζητούμενο.

### ***Ένας κοινός πολιτισμός του επιχειρείν; Οι αξίες των θεσσαλονικέων εμπόρων***

Οι νέοι οικονομικοί θεσμοί, η συλλογική κινητοποίηση και κατά δεύτερο λόγο τα σωματεία συνέβαλαν (με τους περιορισμούς που προαναφέρθηκαν) στην ώσμωση μεταξύ των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης και στη διαμόρφωση μιας κοινότητας συμφερόντων μεταξύ του ανώτερου στρώματός τους. Ελλείπει επαρκών στοιχείων δεν γνωρίζουμε θετικά αν οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης υιοθετούσαν επίσης μια κοινή ιδεολογία, αυτή του ελεύθερου εμπορίου. Με βάση ωστόσο την ανταπόκρισή τους στις δασμολογικές εξελίξεις μετά το 1912, μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι κάτι τέτοιο όντως συνέβαινε<sup>158</sup>. Σε κάθε περίπτωση, εξίσου σημαντική στη διασφάλιση της συνοχής τους μοιάζει να υπήρξε και η συμβολή ενός ευρύτερου κοινού κώδικα αξιών. Η επιχειρηματική δράση στην πόλη δεν οργανωνόταν στη βάση διαφορετικών, εθνοτικά προσδιορισμένων αξιακών συστημάτων. Αντίθετα, παρά τις ποικίλες εθνοθησκευτικές τους αναφορές, οι επιχειρηματίες της μοιράζονταν ορισμένες κοινές αναφορές. Η «ευρωπαϊκότητα», η «εντιμότητα» και η «ανεξαρτησία» συναποτελέσαν τους τρεις βασικούς άξονες του αξιακού αυτού κώδικα. Παρόλο που αντλούσε από άλλα αξιακά συστήματα και υπόρρητα συνέβαλε στη διαμόρφωση των εθνοτικών ιεραρχιών, ο κώδικας αυτός οργάνωσε τελικά τις σχέσεις των επιχειρηματιών κατά τρόπο που καταστατικά υπερέβη τις εθνοθησκευτικές ταυτίσεις.

«Οί Έλληνες καταστηματάρχες, επαγγελματίες, επιστήμονες, όπως άλλως τέ και οί μή Έλληνες, είχαν επιγραφές γαλλικές. Αυτές ήταν οί μεγαλύτερες, οί πίο κτυπητές. Έβαζαν κατ' ανάγκην καί τουρκική άπάνω μέν από τή γαλλική, άλλ' όσον τό δυνατόν μικρότερη. Μερικοί είχαν καί έλληνική επιγραφή, αλλά πάντα σάν φοβισμένη»<sup>159</sup>. Η επικριτική επισήμανση του Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη υπογραμμίζει τη σημασία της γαλλικής γλώσσας και, συνεκδοχικά, του ευρωπαϊκού πολιτισμού για την αυτοπαρουσίαση των εμπόρων της πόλης. Η προσφυγή στα γαλλικά δεν οφειλόταν μόνο στη χρηστικότητα τους ως κοινού εργαλείου επικοινωνίας σε μια ενιαία, αλλά πολύγλωσση τοπική αγορά. Αντίθετα, αποτελούσε δημόσια δήλωση της υιοθέτησης από μέρους των εμπόρων μιας σειράς «δυτικών», «ευρωπαϊκών» αξιών. Ποιές ακριβώς ήταν αυτές ούτε ήταν πάντοτε εμφανές ούτε και παρέμενε αμετάβλητο στο χώρο και στο χρόνο<sup>160</sup>. Μπορεί ωστόσο να υποθέσει κανείς ότι περιλάμβαναν την «πρόοδο», την «ορθολογική οργάνωση», την «καινοτομία», το «σύγχρονο» και το «νεωτερικό». Εξίσου ρευστή ήταν όμως και η ακριβής σχέση των εμπόρων με τις αξίες αυτές, ο βαθμός δηλαδή και ο χαρακτήρας του εκδυτικισμού τους. Οι γαλλικές επιγραφές των καταστημάτων υποδήλωναν τη «σύγχρονη επιχείρηση» και το «ποιοτικό εμπόρευμα». Ωστόσο, η δημόσια επίκληση της «Ευρώπης» μέσα από αυτές δεν συνεπαγόταν και την πλήρη, πολιτισμική και

<sup>158</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαια 5 και 6.

<sup>159</sup> Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών*, σ. 43.

<sup>160</sup> Haris Exertzoglou, "The cultural uses of consumption: negotiating class, gender, and nation in the Ottoman urban centres during the 19th century", *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003), σσ. 77-101, σ. 81.

πολιτική, προσωπική κατάφαση σε αυτήν. Σε κάθε περίπτωση όμως, για τα υποκείμενα που τις επιδείκνυαν με τέτοια έμφαση, οι αξίες αυτές είχαν μια αδιαμφισβήτητα κρίσιμη, θετική λειτουργία. Αφενός, γιατί δίπλα στις πολυάριθμες εθνοθησκευτικές ταυτότητες συγκροτούσαν τελικά την ίδια την «Ευρώπη» ως αξία και την αναγόρευαν σε κοινό πλαίσιο αναφοράς του συνόλου του εμπορικού κόσμου της πόλης. Και αφετέρου, γιατί αποτελούσαν δείκτες κοινωνικού κύρους καθώς προσδιόριζαν τα συμβολικά όρια που διαχώριζαν τις διαφορετικές ομάδες εμπόρων και ιεραρχούσαν ανάλογα τις μεταξύ τους σχέσεις<sup>161</sup>. Συνέβαλαν δηλαδή στην παραγωγή ενός αξιακού συστήματος που παρέκαμπε τις εθνοθησκευτικές διαιρέσεις την ίδια στιγμή που παρήγαγε ταξικές. Αν επομένως συνδυαστεί με όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο για την αμοιβαία συγκρότηση της εθνοτικής και ταξικής ταυτότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, το παράδειγμα της «Ευρώπης» υποδεικνύει ότι στην περίπτωσή τους δεν έχουμε να κάνουμε με μια «πρωταρχική» εθνοθησκευτική διαίρεση που την «υποκαθιστά» μια νέα, ταξική αυτή τη φορά. Αντίθετα, δείχνει ότι τάξη και εθνότητα αφενός διαπλέκονται εγγενώς, και αφετέρου ότι ο χαρακτήρας της διαπλοκής τους είναι μεταβαλλόμενος και καθορίζεται από τη συγκυρία. Ενώ δηλαδή η «ελληνικότητα», η «μουσουλμανικότητα» και η «εβραϊκότητα» οδηγούσαν στη σύμπλευση τάξης και εθνότητας, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η «Ευρώπη» ως αξία, παρήγαγε αντίθετα μια ταξικότητα που έτεμνε την εθνότητα.

Δίπλα στην «ευρωπαϊκότητα», η «εντιμότητα» αποτέλεσε τη δεύτερη κεντρική αξία που συνείχε σε πολλαπλά επίπεδα τον εμπορικό κόσμο της Θεσσαλονίκης. Ο εμπορικός χαρακτήρας της οικονομίας της πόλης και η χρόνια έλλειψη ρευστού καθιστούσαν το δανεισμό και την πίστωση εξαιρετικά εκτεταμένες πρακτικές σε όλη την αλυσίδα διακίνησης του προϊόντος. Με δεδομένη την εκ των υστέρων εξόφληση, η διαμόρφωση σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ του πιστωτή και του πιστούχου ήταν επομένως αναγκαία<sup>162</sup>. Η φερεγγυότητα και κυρίως η προσωπική εντιμότητα αναγορεύονταν για το λόγο αυτό σε πρωταρχικές αξίες του «καλού εμπόρου». Ταυτόχρονα, στο βαθμό που ακόμη και στο γύρισμα του αιώνα οι συναλλαγές οργανώνονταν στη βάση προσωπικών γνωριμιών και οι συμφωνίες ήταν κυρίως προφορικές<sup>163</sup>, οι αξίες αυτές συνδέονταν με το «λόγο». Η τήρηση της προφορικής δέσμευσης καθόριζε εν τέλει και την προσωπική τιμή του εμπόρου. Η εμπορική αξία της εντιμότητας και η πίστη (ως άυλο στοιχείο του ενεργητικού της επιχείρησης) συνδέονταν επομένως με τον ευρύτερο αξιακό κώδικα της τιμής. Η τιμή του εμπόρου διαμορφωνόταν επίσης μέσα από τη σχέση με τους άλλους και αντανάκλασε μια

---

<sup>161</sup> Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης επισημαίνει ότι πολλοί έμποροι «έθεωροῦσαν τὴν γαλλικὴ, εὐρωπαϊκὴ ἐπιγραφὴ πῶς chic, πῶς ἀριστοκρατικὴ». Νικολαΐδης, *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν*, σ. 43. Ευρύτερα, οι αξίες αυτές ξεχώριζαν επίσης τα μεσαία από τα κατώτερα αστικά στρώματα. Βλέπε Exertzoglou, “The cultural uses of consumption”, σ. 81.

<sup>162</sup> Ενδεχομένως η παραδοσιακή λαϊκή δυσπιστία απέναντι στους εμπόρους, η μουσουλμανική απαγόρευση του τόκου και ίσως και η αντιπαλότητα με τους αγροτικούς πληθυσμούς, τους μικρεμπόρους και τους βιοτέχνες καθιστούσαν ακόμη περισσότερο κρίσιμη τη σημασία της εντιμότητας. Λείπουν ωστόσο τα αρχαικά τεκμήρια που θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν αυτές τις υποθέσεις εργασίας. Ευχαριστώ τον Χρήστο Χατζηγιωσήφ που μου υπέδειξε τη σημασία των παραγόντων αυτών.

<sup>163</sup> Όπως παρατηρούσε η *Journal de Salonique*, “la procédure commerciale basée sur la bonne foi des parties [est] très en usage dans notre pays et particulièrement à Salonique”, *Journal de Salonique* 13.01.1908.



ευρύτερη αντίληψη περί ανδρικότητας<sup>164</sup>. Ταυτόχρονα, αποτελούσε οργανωτική αρχή όχι μόνο του εσωτερικού, αλλά και του εξωτερικού εμπορίου. Όπως ανέφερε ο αμερικανός πρόξενος, “The commissioner ordering the goods assumes mostly the moral responsibility that the customer will pay”<sup>165</sup>. Η τιμή του εμπόρου είχε επομένως γενικότερη ισχύ όχι μόνο εντός του οικείου πολιτισμικού περιβάλλοντος, αλλά και στον καθορισμό της τροπικότητας των διαπολιτισμικών επαφών.

Η εγκαθίδρυση των νέων οικονομικών θεσμών ενίσχυσε την αξία της εντιμότητας. Την κανονάρχησε, την ανασηματοδότησε, τη συνδέωσε με νέες πρακτικές πέρα από την προφορική δέσμευση και τη μετέτρεψε σε κεντρικό κριτήριο της συλλογικής οργάνωσης των εμπόρων. Ο νέος εμπορικός κώδικας, οι κανονισμοί λειτουργίας του Επιμελητηρίου, καθώς και η λειτουργία των τραπεζών προσέδωσαν εννοιολογικά την «τιμιότητα» στις ηθικές αξίες της «τάξεως», της «οικονομίας», της «ευυποληψίας» και της «δικαιοσύνης»<sup>166</sup>. Η εντιμότητα αποτέλεσε μέρος ενός ευρύτερου «ηθικού κεφαλαίου», μιας συγκεκριμένης «ηθικής καταστάσεως», που θεωρούνταν ότι έπρεπε να χαρακτηρίζει τον καλό έμπορο. Το κεφάλαιο αυτό οργανωνόταν γύρω από τις αξίες της εργατικότητας, της οικονομίας, του «άκεραίου» και «έντιμοτάτου χαρακτήρος» και της «συντηρητικότητας»<sup>167</sup>. Και αντιπαραβαλλόταν στην πτώχευση και στη χρεοκοπία<sup>168</sup>, στο «ἀμφίβολον ἠθικόν», στην αφερεγγυότητα και στην ανάμειξη «εἰς χρηματιστικᾶς κερδοσκοπικᾶς ἐπιχειρήσεις»<sup>169</sup>.

Ταυτόχρονα, με τους νέους θεσμούς ο προφορικός ατομικός λόγος έπαψε να είναι ο μοναδικός δείκτης της εντιμότητας. Η αξιοπιστία του εμπόρου συνδέθηκε πλέον με τον πολιτισμό των αριθμών και την αρχή της δημοσιότητας και επιτελείτο μέσα από μια σειρά νέες πρακτικές. Ο εμπορικός κώδικας κατέστησε τη συστηματική ενημέρωση των εμπορικών βιβλίων προϋπόθεση της εντιμότητας<sup>170</sup>, ενώ τη

<sup>164</sup> Για μια διεξοδική ανάλυση των σημασιοδοτήσεων και του μετασχηματισμού της έννοιας της τιμής στην μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, βλέπε Αβδελά, «Διά λόγους τιμής». Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (Αθήνα, 2002).

<sup>165</sup> Αμερικανός Πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς The Miller Lock Co. (Philadelphia) (29.10.1909) (no. 309) MMA4/b/6.

<sup>166</sup> Σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας των Εμποροδικείων, οι προσωρινοί πάρεδροι εκλέγονταν από συνέλευση «συγκειμένη ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων ἐμπόρων τοῦ τόπου, καί κυρίως ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἀρχαιοτέρων καί μᾶλλον διακεκριμένων ἐπί τιμιότητι, τάξει καί οἰκονομία». Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Γ΄*, σ. 2254. Σύμφωνα με αυτόν των Επιμελητηρίων, μέλη του δ.σ. εκλέγονταν «ἔμποροι εὐνόητοι, ἀξιόχρεοι, καί ἐπί εὐθύτητι καί τιμιότητι δικρινόμενοι». Δημήτριος Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Δ΄* (Κωνσταντινούπολη, 1890), σ. 3288.

<sup>167</sup> Η διεύθυνση της Τράπεζας της Ανατολίας θεωρούσε ότι ο έμπορος Βαγλαμαλής έχει «ἠθικόν κεφάλαιον» (sic) καθότι «ἐργατικώτατος», «λίαν οἰκονόμος, δραστήριος καί ἀκεραίου χαρακτήρος». Γενικότερα, ο αξιόπιστος έμπορος έπρεπε να είναι «χαρακτήρος ἐντιμοτάτου», «λίαν μεμετρημένος» και «λίαν συντηρητικός». Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση (27.05.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολίας, Φάκελος 3, σ. 169. Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση (27.10.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολίας, Φάκελος 3, σσ. 391-394.

<sup>168</sup> Η λειτουργία του Εμποροδικείου και του Επιμελητηρίου αντιπαρέθεσαν την εντιμότητα στην πτώχευση καθώς ενδεχόμενη χρεοκοπία προκαλούσε την έκπτωση του εμπόρου από τη θέση του παρέδρου. Για το Εμποροδικείο, βλέπε Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Γ΄*, σ. 2256. Για το Επιμελητήριο, βλέπε Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Δ΄*, σ. 3288.

<sup>169</sup> Διεύθυνση Τράπεζας της Ανατολίας προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (17/30.07.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολίας, Φάκελος 15, σ. 247.

<sup>170</sup> Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Γ΄*, σσ. 2170, 2241-2242. Για μια παρόμοια ανάλυση του εμπορικού κώδικα στα Επτάνησα κατά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας, βλέπε Gekas, “Class formation in the Ionian Islands during the period of British rule, 1814-1864”. Για έναν ενδιαφέροντα

φερεγγυότητα των εταιρειών αποδείκνυε τώρα η δημοσιοποίηση της αναγγελίας για την έναρξη της λειτουργίας τους, η δημοσίευση των καταλόγων των μετόχων και κυρίως των ισολογισμών τους<sup>171</sup>. Παράλληλα, στο νέο αξιακό περιβάλλον που οργανωνόταν γύρω από θεσμούς, η εντιμότητα καθόριζε όχι μόνο το ατομικό κύρος του εμπόρου αλλά και τη θεσμική του θέση. Αποτελούσε προϋπόθεση για τη συμπερίληψή του στους «έπισημοτέρους εμπόρους του τόπου»<sup>172</sup>. Αντίστροφα, ενδεχόμενη απώλειά της σήμαινε αδυναμία παροχής «πίστης» στο δικαστήριο και πιθανή καταδίκη για δόλια χρεοκοπία, ενώ οδηγούσε στην αυτόματη έκπτωσή του από σημαντικά αξιώματα, όπως αυτό του παρέδρου του εμποροδικείου<sup>173</sup>.

Ο τρόπος λειτουργίας της τοπικής οικονομίας και ο ρόλος των νέων θεσμών συνετέλεσαν επομένως καθοριστικά στην ανάδειξη της «εντιμότητας» σε κεντρική οργανωτική αρχή των κοινωνικών σχέσεων και των ιεραρχήσεων μεταξύ των εμπόρων της πόλης. Ωστόσο, η αξία της εντιμότητας συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας και επειδή οι ίδιοι οι θεσσαλονικείς έμποροι την κατέστησαν συστατικό στοιχείο της υποκειμενικότητάς τους και του τρόπου της αυτοπαρουσίασής τους. Ακολούθησαν δηλαδή μια διαδεδομένη ρητορική στρατηγική των εμπόρων πολλών πόλεων να υπογραμμίζουν τη φερεγγυότητα της τοπικής αγοράς και να ταυτίζουν την εντιμότητα με την τοπικότητα. Στις αφηγήσεις των θεσσαλονικέων, η εντιμότητα προσδιοριζόταν ως ατομική ποιότητα. Την εγγυόταν ο προφορικός λόγος του εμπόρου και το συναίσθημα της τιμής που τον διέκρινε. Για το λόγο αυτό, νεωτερικοί μηχανισμοί διασφάλισης της πίστης, όπως τα γραμμάτια ή τα υπογεγραμμένα συμβόλαια, συνιστούσαν προσβολή καθώς αμφισβητούσαν τον αξιακό πυρήνα της εμπορικής ταυτότητας. Συνακόλουθα, έπρεπε να αποφεύγονται. «It would be an insult to ask a chilibi to supplement his word with a piece of paper. Who would be so dishonest as to go back on his promise? That would be tantamount to commercial and social suicide. ... It was a point of honor to pay all one's debts in full and early»<sup>174</sup>.

Αυτή η συγκεκριμένη αντίληψη περί εντιμότητας θεωρείτο ότι ρύθμιζε υποδειγματικά τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των εμπόρων της πόλης. Απέτρεπε την καταγγελία των συμβάσεων και τη διαμαρτυρία των συναλλαγματικών και διευκόλυνε τη ρύθμιση των χρεών στη βάση «φιλικών διακανονισμών»<sup>175</sup>. Τους

---

και ισορροπημένο προβληματισμό γύρω από τη σημασία και τα όρια της νομοθεσίας για την ανάλυση των εμπορικών αξιών, βλέπε Richard Tilly, "Moral standards and business behaviour in nineteenth-century Germany and Britain", στο Alan Mitchell & Jürgen Kocka (επιμ.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (Οξφόρδη, 1993), σσ. 184-185.

<sup>171</sup> Δες ενδεικτικά την αναγγελία επανασύστασης της Εταιρείας Όλυμπος όπου και αναφέρονται όλα τα ονόματα και οι υπηκοότητες των συμμετεχόντων. *Journal de Salonique* 07.05.1906. Για τη δημοσίευση των ισολογισμών ως πρακτικής που συνδέεται με ένα νέο «πολιτισμό των αριθμών» και αποσκοπεί να υπογραμμίσει το μοντέρνο χαρακτήρα και την αξιοπιστία της διοίκησης της επιχείρησης, βλέπε Sakis Gekas, "Culture and entrepreneurship in the Ionian Islands under British rule, 1815-1864" (ανακοίνωση στο Sixth Mediterranean Social and Political Research Meeting of the Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute, Μοντεκατίνι Τέρμε, 2005), σ. 19.

<sup>172</sup> Βλέπε παραπάνω σημείωση 166.

<sup>173</sup> Σύμφωνα με τον νέο εμπορικό κώδικα, η πλημμελής τήρηση των λογιστικών βιβλίων σήμαινε απώλεια της παροχής «πίστης» στο δικαστήριο και μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και σε καταδίκη για δόλια χρεοκοπία. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμος Γ'*, σσ. 2170, 2241-2242 και 2256.

<sup>174</sup> Sciaky, *Farewell to Salonica*, σσ. 61-62. Βλέπε επίσης την υπόθεση Albert Perez κατά Maison Honaghimian που εκδικάστηκε στο Εμποροδικείο Θεσσαλονίκης τον Ιανουάριο του 1908. Παρά την απουσία γραπτού συμβολαίου, ο Περές ισχυριζόταν ότι ήταν συνétairos του Οίκου Χοβαγκιμιάν καθότι ο συνεταιρισμός μεταξύ των δύο είχε συναφθεί προφορικά επί τη βάσει της «καλής πίστης» (bonne foi). *Journal de Salonique* 13.01.1908.

<sup>175</sup> Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σ. 168.

συγκροτούσε δηλαδή συμβολικά στη βάση της φιλίας, ως μια ιδανική συλλογικότητα «φίλων» που βασιζόνταν στην άμεση, ισότιμη και αδιαμεσολάβητη επικοινωνία<sup>176</sup>. Ταυτόχρονα, αναγόρευε τη συλλογικότητα αυτή και τις αξίες της στον κατεξοχήν παράγοντα της εύρυθμης λειτουργίας της τοπικής οικονομίας. Στις αφηγήσεις των εμπόρων, η «αξιοθαύμαστη οργάνωση της πίστωσης» αποδιδόταν αποκλειστικά στην «εντελώς αποδεδειγμένη» εντιμότητά τους. Όμως την ίδια στιγμή που συνέιχε τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης ως μια διακριτή οντότητα, αυτό το εξιδανικευμένο «αφήγημα της εντιμότητας», όπως θα μπορούσε να ονομαστεί, υπογράμμιζε παράλληλα και την εβραϊκή ηγεμονία. Η πληρωμή των χρεών, η κατεξοχήν δημόσια επιτέλεση της εντιμότητας, γινόταν πάντα την Παρασκευή όταν και από νωρίς όλοι φρόντιζαν να καλύψουν τις υποχρεώσεις τους. Η τελευταία εργάσιμη ημέρα της εβραϊκής εβδομάδας ήταν και η cash day της αγοράς της Θεσσαλονίκης<sup>177</sup>.

Ωστόσο, η σύνδεση του χρόνου της εξόφλησης των πιστώσεων με τον εβραϊκό ιερό χρόνο είχε εντέλει διπλή λειτουργία. Ο εβραϊκός χρόνος μετέτρεψε την αποπληρωμή σε μια χρονικά προσδιορισμένη και τακτικά επαναλαμβανόμενη διαδικασία και της απέδωσε συνακόλουθα χαρακτηριστικά τελετουργίας. Με τον τρόπο αυτό όμως, συνέβαλε στο να καταστεί η «εντιμότητα» ορατή μέσα και έξω από την πόλη και να αναγορευτεί στο ιδιαίτερο, διακριτό γνώρισμα που χαρακτήριζε το σύνολο των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Μετασχηματιζόμενος σε χρόνο της αγοράς, ο εβραϊκός χρόνος κατέστησε τελικά την εντιμότητα, τους εμπόρους και την πόλη έννοιες ταυτόσημες<sup>178</sup>.

Η «ανεξαρτησία» υπήρξε ο τρίτος άξονας γύρω από τον οποίο παγιώθηκε ένας κοινός κώδικας αξιών μεταξύ των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Όπως μαρτυρεί το παράδειγμα της σύστασης Αμερικανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου στη Θεσσαλονίκη το 1911, το ανώτερο εμπορικό στρώμα της πόλης διεκδίκησε με επιμονή τη δυνατότητα να ελέγχει πλήρως τις επιχειρηματικές του υποθέσεις. Παρά την υπόδειξη του αμερικανού προξένου, οι σημαντικότεροι εισαγωγείς και εξαγωγείς της πόλης αρνήθηκαν να εγγραφούν μέλη στο υπό ίδρυση Αμερικανικό Εμπορικό Επιμελητήριο της Κωνσταντινούπολης και επέμειναν αντίθετα στη σύσταση ξεχωριστού, «ανεξάρτητου» (independent) Αμερικανικού Επιμελητηρίου στη Θεσσαλονίκη<sup>179</sup>. Εξίσου επίμονη ήταν και η επιδίωξή τους να αποκαταστήσουν άμεση επαφή με τις επιχειρήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, αρνούμενοι να δουλέψουν μέσω γενικών αντιπροσωπειών εγκατεστημένων στην Ευρώπη ή ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη<sup>180</sup>. Η διεκδίκηση πλήρους αυτονομίας στην επιχειρηματική και συλλογική τους δράση νομιμοποιείτο με αναφορές στην ιδιαίτερη ταυτότητα της πόλης. Στο λόγο των εμπόρων, «θεσσαλονικιότητα» και «ανεξαρτησία» ταυτίζονταν: η επιχειρηματική τους αυτονομία προσδιοριζόταν μέσα από την αποστασιοποίηση

<sup>176</sup> Για το λόγο αυτό η προσφυγή σε θεσμούς διαίτησίας, όπως το Εμποροδικείο, αποφεύγονταν και οι πτωχεύσεις ρυθμιζόνταν «φιλικά» (à l'amiable). *Journal de Salonique* 08.08.1907.

<sup>177</sup> Η ανασύσταση και ανάλυση του εμπορικού «αφηγήματος της εντιμότητας» έγινε με βάση τα κείμενα-μαρτυρίες των Abravanel, *Mémoires posthumes et inachevés de Jacques Abravanel*, Sciaky, *Farewell to Salonica*, και Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*.

<sup>178</sup> Καθόλο το μεσοπόλεμο οι έμποροι της Θεσσαλονίκης θεωρούσαν ότι αυτό που τους διέκρινε από τους εμπόρους άλλων πόλεων ήταν η εντιμότητά τους. Όπως υπογράμμισε ο Μίκο Άλβο (γιος του σημαίνοντος εβραίου εμπόρου σιδηρικών του μεσοπολέμου Σιμών Άλβο), «η τιμή στο εμπόριο έπαιζε πολύ μεγάλο ρόλο. Και ήταν γνωστή η Θεσσαλονίκη σε όλη την Ελλάδα ότι ήταν η πιο καθαρή αγορά». Προφορική συνέντευξη Μίκο Άλβο (Θεσσαλονίκη, 09.10.2005).

<sup>179</sup> Βλέπε τις επανειλημμένες αναφορές του αμερικανού προξένου Horton στον αμερικανό γενικό πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη Ravndal και στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Ενδεικτικά: Horton προς Department of State (15.05.1911), MMA4/b/17. Horton προς Ravndal (16.05.1911), MMA4/b/25. Horton προς Ravndal (11.07.1911) MMA4/b/24.

<sup>180</sup> Horton προς Department of State (01.08.1911), MMA4/b/17.

από την Κωνσταντινούπολη και την ανάδειξη της υψηλής ηθικής που χαρακτήριζε την τοπική οικονομία. Οι έμποροι επισήμαιναν ότι η γεωγραφική θέση της Θεσσαλονίκης την καθιστούσε εξίσου πρωτεύουσα με την Κωνσταντινούπολη και ότι οι σημαντικότεροι εμπορικοί της οίκοι αποτελούσαν αυτοτελείς επιχειρήσεις και όχι παραρτήματα εκείνων της πρωτεύουσας. Ταυτόχρονα, οι πτωχεύσεις ήταν σπάνιες και οι επιχειρήσεις της φημίζονταν για τη φερεγγυότητά τους περισσότερο από εκείνες οποιασδήποτε άλλης πόλης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία<sup>181</sup>. Η Θεσσαλονίκη γινόταν επομένως αντιληπτή ως μια ηθικά απρόσβλητη, οικονομικά ανεξάρτητη και σε καμιά περίπτωση υποτελής στην πρωτεύουσα πόλη. Με τον τρόπο αυτό, η ανεξαρτησία των εμπόρων μετασχηματίστηκε. Από στενά επιχειρηματική αξία που στόχευε στην εξυπηρέτηση των ιδιαίτερων οικονομικών τους συμφερόντων, προσέλαβε τον ευρύτερο χαρακτήρα μιας έντονης αίσθησης τοπικής υπερηφάνειας που υπερέβαινε τις εθνοθησκευτικές ταυτίσεις. Θεσσαλονικιότητα και ανεξαρτησία εφάπτονταν, αλληλοπροσδιορίζονταν και αλληλοτροφοδοτούνταν για να προσδώσουν τελικά μια διπλά συνεκτική ταυτότητα στην ανώτερη ομάδα των επιχειρηματιών της πόλης: τους συγκροτούσαν τόσο ως εμπόρους όσο όμως και ως Θεσσαλονικείς<sup>182</sup>.

### ***Τα όρια της συνεργασίας***

Στις παραμονές της Επανάστασης των Νεότουρκων η εδραίωση των νέων οικονομικών θεσμών, η συλλογική δράση και ένα κοινό σύστημα αξιών είχαν συντελέσει στην παραγωγή δεσμών συνοχής μεταξύ του ανώτερου στρώματος των επιχειρηματιών της πόλης. Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια του εμπόρου, συνέτειναν μέσα από λόγους και πρακτικές στη διαμόρφωση της συλλογικής κατηγορίας του «εμπορικού σώματος» και στη σύνδεσή του με τις ευρύτερες ταυτότητες της οθωμανικότητας και, κυρίως, της πόλης. Η διεθνοτική αυτή ταυτότητα οργάνωσε την κοινωνικότητα των εμπόρων της πόλης και τους προσέδωσε κύρος και δύναμη. Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να διεισδύσει στο σκληρό πυρήνα της οικονομικής δραστηριότητας και να μετασχηματίσει το χαρακτήρα των επιχειρηματικών συμπράξεων. Η συνύπαρξη των επιχειρηματιών δεν μετατράπηκε σε επιχειρηματική συνεργασία καθώς η πίστη εξακολούθησε σε μεγάλο βαθμό να προσδιορίζεται από την κοινή εθνοθησκευτική καταγωγή.

Οι επαγγελματικές σχέσεις έτεμναν βέβαια κάθετα τις εθνοτικές διαιρέσεις. Η αγορά της πόλης ήταν ενιαία και δεν χαρακτηριζόταν από εθνοτική κατάτμηση. Παρά τις κατά εθνότητα εξειδικεύσεις, τα επαγγέλματα δεν ήταν εθνοτικά προσδιορισμένα, ενώ αγοραπωλησίες διενεργούνταν μεταξύ όλων των εθνοτήτων. Ήταν μάλιστα ιδιαίτερα εκτεταμένες εντός του ανώτερου στρώματος, όπως υποδεικνύει η κίνηση της αγοράς γης στην πιο ταξικά προσδιορισμένη περιοχή της πόλης, τη συνοικία των Εξοχών<sup>183</sup>. Ούτε και ήταν σπάνιες οι συνεργασίες μεταξύ εθνοτικά διαφορετικών επιχειρήσεων κατά τη διαδικασία κατεργασίας ενός προϊόντος<sup>184</sup>. Παράλληλα,

<sup>181</sup> Horton προς Department of State (15.05.1911), MMA4/β/17.

<sup>182</sup> Παραμένει ερώτημα ανοιχτό για περαιτέρω έρευνα το αν ο μετασχηματισμός αυτός είναι μόνο απόρροια μιας λογοθετικής κατασκευής ή αν αντίθετα συνδέεται (και με ποιους τρόπους) με όψεις της ευρύτερης συγκυρίας όπως οι βαλκανικοί εθνικισμοί, οι νέοι οθωμανικοί θεσμοί, η ανάδυση ενός οθωμανικού πατριωτισμού κατά τη χαμιτική περίοδο και η ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας «ευρωπαϊκών» επιχειρήσεων στη Μακεδονία και στη Θράκη.

<sup>183</sup> Βλέπε τις πολυάριθμες αναφορές στο Κολώνας, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης*.

<sup>184</sup> Ενδεικτική είναι η περίπτωση του δερματέμπορα Δημήτριου Σερέφα, ο οποίος συνεργαζόταν μεταξύ άλλων με τα βυρσοδεψεία των Αμάρ και Μεβοράχ στη Θεσσαλονίκη. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 402.

μεγάλες εβραϊκές επιχειρήσεις της πόλης, όπως η Εταιρεία των Αδελφών Αλλατίνι, ανέθεταν την αντιπροσώπευσή τους στο εσωτερικό της Μακεδονίας σε ελληνορθόδοξους εμπόρους<sup>185</sup>. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η ραγδαία ανάπτυξη νέων καταναλωτικών πρακτικών και μηχανισμών διάθεσης των προϊόντων στη μακεδονική ενδοχώρα τροφοδότησε την καλλιέργεια των δεσμών μεταξύ των εμπόρων διαφορετικών εθνότητων. Οι Εβραίοι κυριαρχούσαν κατά κύριο λόγο στο εισαγωγικό εμπόριο, ενώ οι Ελληνορθόδοξοι στο εμπόριο με (και στην) ενδοχώρα<sup>186</sup>. Ωστόσο, η συμπληρωματικότητα των οικονομικών λειτουργιών τους σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ανάγκη διακίνησης των προϊόντων μεταξύ της πόλης και της περιφέρειάς της ώθησε στη συνεργασία και καθόρισε τελικά το περιεχόμενο των ελληνοεβραϊκών εμπορικών σχέσεων<sup>187</sup>.

Οι πολυεπίπεδες επαγγελματικές σχέσεις δεν οδήγησαν όμως στον εθνοτικό αποχρωματισμό της πίστης. Η ανάλυση των δικτύων της πίστωσης και ο προσδιορισμός της έκτασης της επιχειρηματικής σύμπραξης –δηλαδή των δύο σημαντικότερων δεικτών του βαθμού που η εμπιστοσύνη υπερέβαινε τα εθνοθρησκευτικά πλαίσια σε μια πολυεθνική οικονομία– υποδεικνύουν ότι στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης πίστη και εθνότητα ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό. Τα πιστωτικά δίκτυα ήταν κατά κύριο λόγο εθνοτικά προσδιορισμένα. Όπως μαρτυρεί σειρά πτωχεύσεων εβραίων εμπόρων, παρά τον όποιο δανεισμό από τα σημαντικότερα ελληνορθόδοξα και ντονμέ τραπεζιτικά γραφεία, η συντριπτική πλειοψηφία των πιστωτών ήταν εβραίοι τραπεζίτες και έμποροι<sup>188</sup>. Παράλληλα, αν και οι ελληνικές τράπεζες δάνειζαν σε ένα σημαντικό αριθμό εβραίων επιχειρηματιών, οι εγγυητές των χρεωστούμενων ποσών ήταν σχεδόν πάντα

---

<sup>185</sup> Στις αρχές του εικοστού αιώνα ο σιατιστινός Ζήσης Βέρρος προσελήφθη από την Εταιρεία Αλλατίνι ως εκπρόσωπός της στο Ούντοβο. Στο *ίδιο*, σ. 92.

<sup>186</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 40-49.

<sup>187</sup> Για ένα ανάλογο φαινόμενο μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων εμπόρων στην Βηρυτό, βλέπε Fawaz, *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut*, σ. 97.

<sup>188</sup> Ο πτωχεύσας Σολομών Φρανσές χρωστούσε σε έναν Ελληνορθόδοξο (τον γνωστό τραπεζίτη Δημοσθένη Αγγελάκη), έναν Μουσουλμάνο ή Ντονμέ και 13 Εβραίους. Ο Σεμτόβ Ισραήλ χρωστούσε σε 29 Εβραίους, δύο Ντονμέ (τους γνωστούς τραπεζίτες Καπαντζί), έναν Μουσουλμάνο/Ντονμέ και τρεις Ελληνορθόδοξους. Ο Ισαάκ Δ. Φλωρεντίν σε τέσσερις Μουσουλμάνους/Ντονμέ, έναν Αρμένιο, πέντε Ελληνορθόδοξους και 48 Εβραίους. Δυστυχώς, η παντελής έλλειψη πληροφοριών για τα πιστωτικά δίκτυα των ελληνορθόδοξων ή των μουσουλμάνων εμπόρων δεν επιτρέπει να εκτιμηθεί αν η κοινή εθνοθρησκευτική καταγωγή που διακρίνει τους εβραίους πιστωτές και οφειλέτες αντανακλά μια γενικότερη κυριαρχία της αντίληψης της συνάφειας της πίστης με την εθνότητα, η οποία και διαπερνά όλες τις εθνοθρησκευτικές ομάδες της πόλης και οργανώνει τις μεταξύ τους επαγγελματικές σχέσεις, ή αν αντίθετα οφείλεται σε ειδικότερους λόγους που έχουν να κάνουν με την πληθυσμιακή υπεροχή και την κυριαρχία των Εβραίων στην αγορά του χρήματος. Ο μικρός αριθμός και η έλλειψη ρευστότητας που χαρακτήριζε τους ελληνορθόδοξους και μουσουλμάνους εμπόρους ενδεχομένως θα ωθούσαν προς τη δημιουργία πιο πολυεθνικών πιστωτικών δικτύων με μεγαλύτερη συγκριτικά συμμετοχή εβραίων εμπόρων και θα αποσυνέδεαν σε ένα πρώτο επίπεδο την πίστη από την εθνότητα. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή όμως, οι πιθανότατα επαχθέστεροι όροι δανεισμού θα συγκροτούσαν σχέσεις ιεραρχίας και όχι εμπιστοσύνης και θα συνέχιζαν να υπογραμμίζουν τη σημασία της εθνότητας για την εκτίμηση της φερεγγυότητας του οφειλέτη. Πάντως σε μια περίπτωση που εντοπίστηκε, αυτή της ομόρρυθμης εμπορικής εταιρίας Σελίμ Μεχμέτ Αβδή (με ομόρρυθμα μέλη τους Σελίμ Ισμαήλ Σιρί και Μεχμέτ Αβδή), ήταν μια επίσης μουσουλμανική/ντονμέ εταιρεία, η ομόρρυθμη εμπορική εταιρεία Αζίζ, Ετέμ & Φικρί, που της παρείχε έντοκα δάνεια σε διάφορες μορφές από την πρώτη μέρα της σύστασής της τον Αύγουστο του 1911. Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση, Αθήνα (23/6.07.1906). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 21, σσ. 216-217. Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση, Αθήνα (25/8.10.1906). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 21, σσ. 261-264. IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 21, σσ. 315-317. Φάκελος «Εταιρεία Σελίμ και Αχμέτ Αβδή». IAM, Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, Δικαστήριο Πτωχεύσεων, ΑΕΕ: Β/Δικ.1.2.

ομοεθνείς, όπως άλλωστε συνέβαινε και στην περίπτωση των Ελληνορθόδοξων<sup>189</sup>. Μόνο στην περίπτωση που ως εγγυητής εμφανιζόταν η σημαντικότερη εταιρεία της πόλης, αυτή των Αδερφών Αλλατίνι, φαίνεται ότι η εμπιστοσύνη ίσως και να υπερέβαινε τα εθνοτικά όρια για να αντλήσει από το αδιαμφισβήτητο κύρος που απολάμβανε η ισχυρότερη επιχειρηματική οικογένεια της πόλης<sup>190</sup>.

Η έλευση των τραπεζών δεν φαίνεται να επηρέασε αυτή τη στενή σχέση μεταξύ πίστης και εθνότητας. Η λειτουργία τους δεν εκτόπισε τα πιστωτικά δίκτυα, αλλά συνυπήρχε μαζί τους. Οι τράπεζες επικεντρώθηκαν κυρίως σε μεσολαβητικές εργασίες, ενώ οι συναλλαγές εξακολούθησαν να εδράζονται στην εμπορική πίστη και όχι στον τραπεζικό δανεισμό<sup>191</sup>. Η συντριπτική πλειοψηφία των πιστωτών συνέχισαν να είναι έμποροι, δηλαδή μέλη ενός εθνοτικά προσδιορισμένου πιστωτικού δικτύου. Η αντοχή που επέδειξαν οι παραδοσιακοί μηχανισμοί πίστης διαιώνισε επομένως τη σημασία της εθνοτικής ταύτισης στην αγορά του χρήματος. Είναι δε πιθανόν ότι κατά έναν φαινομενικά παράδοξο τρόπο η διεθνοτική λειτουργία των τραπεζών ενίσχυσε τη σύνδεση της πίστης με την εθνότητα καθώς η ανάγκη πρόσβασης στην τραπεζική πίστωση από τη μεριά του πελάτη και η ανάγκη εξασφάλισής της από τη μεριά της τράπεζας όχι μόνο δεν εξασθένησε αλλά εντέλει μετασημάτισε και αναβάθμισε την παραδοσιακή θέση του (ομοεθνούς με τον πελάτη) εγγυητή.

Το περιορισμένο εύρος των διεθνοτικών επιχειρηματικών συμπράξεων τεκμηριώνει επίσης τη στενή σύνδεση της πίστης με την εθνότητα. Η συνεργασία των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης σε κοινά εγχειρήματα ήταν βέβαια υπαρκτή και εντοπιζόταν σε μια πληθώρα πεδίων οικονομικής δραστηριότητας, από τα πιο καθιερωμένα μέχρι και τα πιο καινοφανή. Ελληνορθόδοξοι και Εβραίοι συνέπρατταν στην αγορά οικοπέδων, σημαίνοντες εβραίοι τραπεζίτες συνεργάζονταν με μουσουλμάνους προύχοντες σε αρδευτικά έργα και φιλόδοξοι νεαροί ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες συνεισέφεραν την τεχνογνωσία τους συνεργαζόμενοι με κραταιούς ντονμέ εμπόρους για τη σύσταση βιομηχανιών<sup>192</sup>. Με βάση τα υπάρχοντα εξαιρετικά ελλιπή στοιχεία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το υπόβαθρο αυτών των

---

<sup>189</sup> Εγγυητής της πίστωσης που ενέκρινε η Τράπεζα της Ανατολής στον κτηματία Αλμοσνίνο ήταν η Τράπεζα Λεβή Μοδιάνο. Αντίστοιχα και της εταιρείας Μενδέζ Πέρες & Υιοί. Το χρεωστούμενο ποσό του πτωχεύσαντος εμπορικού οίκου Αναστασιάδη ήταν εγγυημένο από τους Ν. Κράλλη & Υιό. Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης προς Γενική Διεύθυνση, Αθήνα (3/16.1.1908). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 3, σ. 6. Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (2/15.12.1909). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 18, σ. 165. Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (10/23.1.1911). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 19, σ. 24.

<sup>190</sup> Αυτό μοιάζει να υποδεικνύει η περίπτωση του αρμενικού εμπορικού οίκου Ο. Μαρκαριάν, εγγυητής του οποίου για το χρεωστούμενο ποσό προς την Τράπεζα της Ανατολής είναι η εταιρεία των Αδελφών Αλλατίνι. Γενική Διεύθυνση προς Διεύθυνση Υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (7/20.12.1911). IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 20, σσ. 328-329.

<sup>191</sup> Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, σσ. 70-72.

<sup>192</sup> Οι Γιακώβ, Σαμουέλ και Μορδοχά Μαλλάχ ήταν μαζί με την οικογένεια Καλλιδοπούλου συνιδιοκτήτες οικοπέδου στην περιοχή του λιμανιού. Το 1904 ο τραπεζίτης Γιακώβ Σαούλ Μοδιάνο και ο τοπικός προύχοντας Χιφζί Μπέη συνεργάστηκαν επιτυχώς επενδύοντας συνολικά 1.000 οθωμανικές λίρες για την κατασκευή καναλιού που θα συνέδεε τον ποταμό Βαρδάρη με ένα τσιφλίκι πλησίον του ποταμού. Το 1905 πάλι, ο Νικόλαος Καζάζης, γόνος σημαίνουσας οικογένειας κατασκευαστών σαγιακών και φεσιών στο Μοναστήρι, εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη. Σε συνεργασία με τον ντονμέ Μεχμέτ Καπαντζί, ο οποίος και αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση, ιδρύει παραγωγική μονάδα που αποτελείται από υφαντουργείο μάλλινων υφασμάτων, βαφείο και φεσοποιείο, με την επωνυμία «Καπαντζί, Καζάζη και Σία». Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος δεύτερος: Η Οθωμανική περίοδος. Ημίτομος πρώτος*, σ. 270. Akarli, *Growth and retardation in the Ottoman economy*, σ. 162. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 142-143.

συνεργασιών και να καθοριστούν οι παράγοντες που τις κατέστησαν εφικτές. Οι γενικότερες ανάγκες εξεύρεσης κεφαλαίων, πρόσβασης σε τεχνογνωσία και κυρίως εκμετάλλευσης των νέων ευκαιριών που άνοιγε η οικονομική ανάπτυξη της πόλης ενδεχομένως να έπαιξαν κάποιο ρόλο. Άγνωστο ωστόσο παραμένει αν οι συνεργασίες αυτές αποτέλεσαν και παράγωγο των νέων μορφών τυπικής κοινωνικότητας που οικοδομούσαν οι νέοι οικονομικοί θεσμοί. Με βάση πάντως τα μέχρι τώρα ισχνά προσωπογραφικά δεδομένα, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχθεί. Για κανένα από τα εγχειρήματα αυτά δεν αποδεικνύεται ότι οι συμπράττοντες αποτελούσαν ταυτόχρονα και μέλη κάποιας άλλης συλλογικότητας επιχειρηματιών. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι συμπράξεις αυτές αποδεικνύουν ότι η κοινή εθνοθησκευτική ταυτότητα δεν συνιστούσε το μοναδικό κριτήριο επιλογής συνεργάτη. Αντίθετα, η εξασφάλιση της πρόσβασης στην οθωμανική διοίκηση, σε κεφάλαια ή σε τεχνογνωσία μπορούσαν να ωθήσουν σε σύμπραξη επιχειρηματίες διαφορετικής εθνοτικής προέλευσης. Αν και ισχυρή, η εθνότητα δεν αποτελούσε τον αποκλειστικό εγγυητή της πίστης.

Ωστόσο, οι συνεργασίες αυτές παρέμειναν σε τελική ανάλυση εξαιρετικά σπάνιες. Ενδεχομένως όμως η αιτία αυτής της απουσίας δεν θα πρέπει να αναζητηθεί μόνο στην αποτρεπτική λειτουργία της εθνοτικής διαφοράς. Το επιχειρηματικό τοπίο της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης χαρακτηριζόταν από μια γενικότερη έλλειψη επιχειρηματικών συνεργασιών, ακόμη και μεταξύ ομοεθνών, καθώς και από τη σχεδόν καθολική κυριαρχία της οικογενειακής επιχείρησης<sup>193</sup>. Είναι επομένως πιθανόν η απουσία των διεθνοτικών συμπράξεων να μην οφειλόταν μόνο στα όρια που έθετε η εθνοτική διαφοροποίηση, αλλά και στην επικράτηση ενός συγκεκριμένου επιχειρηματικού μοντέλου, το οποίο και καθιστούσε τελικά ελάχιστα ελκυστικές άλλες, περισσότερο ανοιχτές και ευεπίφορες στη διαπολιτισμική ώσμωση, μορφές οργάνωσης της επιχείρησης.

Ούτε όμως οι ανώνυμες εταιρείες που συστήθηκαν στην πόλη κατόρθωσαν τελικά να προωθήσουν τη διεθνοτική συνεργασία. Ως μορφή οργάνωσης της επιχείρησης, η ανώνυμη εταιρεία αποτελεί ταυτόχρονα και πολιτισμικό όχημα οικοδόμησης της κοινωνικότητας, απόδοσης κύρους και εξουσίας στους συμμετέχοντες. Η διάθεση μετοχών κινητοποιεί ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και καθιστά την εταιρεία σημείο σύγκλισης διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων<sup>194</sup>. Σε πολυεθνοτικές αστικές κοινωνίες όπως αυτή της υστεροθωμανικής Θεσσαλονίκης, οι ανώνυμες εταιρείες θα μπορούσαν επομένως να αποτελέσουν προνομιακά πεδία διεθνοτικού συγχρωτισμού. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Λόγω του μικρού τους αριθμού, η γενικότερη αποτελεσματικότητά τους ως μηχανισμών προώθησης της διεθνοτικής συνύπαρξης ήταν περιορισμένη<sup>195</sup>. Παράλληλα, οι συσταθείσες εταιρείες παρέμειναν εθνοτικά μονήρεις. Σε επίπεδο εγγραφών, οι αποσπασματικές διαθέσιμες

<sup>193</sup> Αν και μια συστηματική ποσοτική ανάλυση των μορφών που πήρε η επιχειρηματική δράση στη Θεσσαλονίκη παραμένει ακόμη ζητούμενο, μια ενδεικτική καταγραφή με βάση τον εμπορικό οδηγό του Ιγγλέση (1911), υποδηλώνει ότι οι επιχειρήσεις που βασιζόνταν στη συνεργασία δύο ή περισσότερων επιχειρηματιών ήταν γενικά λίγες: μόλις 6 στους 25 εμπορικούς οίκους, 7 στους 50 εμπόρους μανιφατούρας, 2 στους 5 εξαγωγείς, 4 στα 43 εργοστάσια, αλλά και 4 στους 6 εξαγωγείς εσωτερικού. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σσ. 39-40.

<sup>194</sup> Sakis Gekas, *The commercial bourgeoisie of the Ionian Islands under British rule, 1830-1864. Class formation in a semi-colonial society* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Essex, 2004), σ. 115.

<sup>195</sup> Στη Θεσσαλονίκη είχαν την έδρα τους οκτώ ανώνυμες εταιρείες, από τις οποίες μόνο οι πέντε είχαν συσταθεί και με τη συνδρομή τοπικών κεφαλαίων. Επρόκειτο για τις Τράπεζα Θεσσαλονίκης (Banque de Salonique), Société Anonyme de Mines de Kassandra, Commercial Company of Salonica, Société Anonyme Ottomane Industrielle et Commerciale de Salonique, και την Nouvelle Filature de Salonique. E. Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes fonctionnant en Turquie* (Κωνσταντινούπολη, 1911), σσ. 137, 160, 250, 277, 320.

πληροφορίες δεν αποδεικνύουν την τάση σχηματισμού ενός πολυεθνικού σώματος μετόχων<sup>196</sup>. Ενώ σε επίπεδο διοικητικών συμβουλίων, ακόμη και οι ελάχιστες εταιρείες που ιδρύθηκαν από γηγενείς επιχειρηματίες (και όχι με την αποκλειστική συνδρομή ξένων κεφαλαίων) διευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά από Εβραίους<sup>197</sup>. Η απουσία ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών από τέτοια εγχειρήματα ενδεχομένως να οφειλόταν και στη σημαντική έλλειψη επενδυτικών κεφαλαίων που τους διέκρινε. Ωστόσο, η κύρια αιτία πρέπει να αναζητηθεί στους περιορισμούς που έθετε η εθνοτική διαφορά. Ακόμη και οι ισχυροί ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες της Νάουσας δεν αποπειράθηκαν να επεκτείνουν την επιχειρηματική τους δράση επενδύοντας τα σημαντικά διαθέσιμα κεφάλαιά τους στη σύσταση ανωνύμων εταιρειών σε συνεργασία με εβραίους κεφαλαιούχους της Θεσσαλονίκης.

Στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη η εθνοτική ταυτότητα προσδιόριζε επομένως με σαφή τρόπο τις μορφές της συνεργασίας μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης. Οι νεωτερικοί οικονομικοί θεσμοί και η συλλογική δράση προώθησαν τη συνάφεια, αλλά δεν κατόρθωσαν τελικά να αποσυνδέσουν την πίστη από την εθνότητα. Παρά τη σύνδεση με την οθωμανικότητα και την ανάδυση μιας τοπικής ταυτότητας, στον κόσμο των εμπόρων η εννοιολόγηση της ομοιότητας εξακολούθησε να αντλεί κυρίως από τη δεξαμενή της εθνοθησκευτικής κοινότητας. Ωστόσο, η εθνοτική ταυτότητα δεν αποτέλεσε τον μοναδικό ρυθμιστή των όρων και των ορίων της επιχειρηματικής συνεργασίας. Άλλοι παράγοντες αποθάρρυναν επίσης τη διεθνοτική σύμπραξη, όπως το μοντέλο της οικογενειακής επιχείρησης και, σε μικρότερο βαθμό, η χαμηλή ρευστότητα των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών. Οι παράγοντες αυτοί, οργανώνοντας κατά συγκεκριμένο τρόπο τις επαγγελματικές σχέσεις, είχαν τελικά σημαντικό αντίκτυπο στον τρόπο που συντελείτο η διαπολιτισμική επαφή στον χώρο της αγοράς. Και παρότι δεν υπάκουαν σε εθνοτικές λογικές, συνέβαλαν ωστόσο καθοριστικά στην αναπαραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς μεταξύ των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Η εθνότητα παρέμεινε επομένως το κυρίαρχο πολιτισμικό σχήμα οργάνωσης της επαγγελματικής συνάφειας. Αλλά και η ίδια με τη σειρά της διαμορφώθηκε μέσα από την αλληλόδραση με καθιερωμένα επιχειρηματικά πρότυπα και δεδομένες οικονομικές ανισότητες. Υπήρξε δηλαδή τόσο παραγωγός όσο όμως και παράγωγο των πολλαπλών πολιτισμικών και οικονομικών δομών που διείπαν τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης.

### ***Εθνικοί ανταγωνισμοί και εθνοτικές συγκρούσεις στο χώρο της αγοράς***

Χώρος οικοδόμησης μιας εύθραυστης αλλά υπαρκτής διεθνοτικής ταυτότητας μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης, η αγορά της Θεσσαλονίκης υπήρξε ταυτόχρονα πεδίο εθνικών ανταγωνισμών και εθνοτικών συγκρούσεων. Η δυτική οικονομική διεξόδωση, η άνοδος των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και οι νέες μορφές θεσμικής οργάνωσης των εθνοθησκευτικών κοινοτήτων τη συνέδεσαν με ευρύτερα

---

<sup>196</sup> Το 1906, από τους 89 εγγεγραμμένους μετόχους της Τράπεζας της Ανατολής με έδρα διαμονής τη Θεσσαλονίκη, λιγότεροι από τους 20 ήταν Εβραίοι, μόνο ένας Μουσουλμάνος, και κανένας ευρωπαϊκής καταγωγής (με βάση τα ονόματα). Όλοι οι υπόλοιποι ήταν Ελληνορθόδοξοι. «Κατάλογος εγγραφών εις μετοχάς της Τραπεζής της Ανατολής νέας εκδόσεως των 140 φράγκων». IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής. Φάκελος 21, σσ. 129-133.

<sup>197</sup> Με την εξαίρεση του Αλ. Σπανδωνή, που συμμετείχε ως ιδρυτικό μέλος στο διοικητικό συμβούλιο της Société Anonyme de Mines de Cassandra, και του Περικλή Χατζηλαζάρου, που θήτευσε για ένα διάστημα στο διοικητικό συμβούλιο της Τράπεζας Θεσσαλονίκης, τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων των πέντε προαναφερθεισών εταιρειών ήταν (κυρίως Ιταλοί) Εβραίοι. Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes*, σσ. 137, 160, 250, 277, 320. Για τους Χατζηλαζάρου και Σπανδωνή, βλέπε Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 206, 210.



προτάγματα και μετέτρεψαν τον έλεγχο της σε διακύβευμα. Οι διεργασίες αυτές κατέστησαν την αγορά πεδίο συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων. Προσέδωσαν εθνικά χαρακτηριστικά στον οικονομικό ανταγωνισμό και ενίοτε οδήγησαν σε ανοιχτές συγκρούσεις. Ωστόσο, δεν υπερκαθόρισαν το πλαίσιο λειτουργίας της. Αφενός, γιατί η εθνική αντιπαλότητα και ο οικονομικός ανταγωνισμός αναπτύσσονταν μέσα από μια σχέση όχι γραμμική αλλά διαλεκτική: διαπλέκονταν, αλληλοτροφοδοτούνταν και εν τέλει αλληλοπροσδιορίζονταν. Και αφετέρου επειδή οι υπάρχουσες επαγγελματικές σχέσεις και οι καθιερωμένες οικονομικές ισορροπίες περιόριζαν την οξύτητα της αντιπαράθεσης. Η αγορά της πόλης μπορεί να μην στεκόταν πάνω από τις εθνικές συγκρούσεις, ωστόσο δεν έπαυε να τις συνδιαμορφώνει θέτοντας τους δικούς της όρους και κυρίως τα δικά της όρια.

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα οι εθνικές επιδιώξεις των όμορων δυτικών και βαλκανικών κρατών είχαν σοβαρό αντίκτυπο στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των εμπορών της Θεσσαλονίκης. Οι θεσμικές παρεμβάσεις τους προσδιόρισαν τις εθνοτικές αντιπαλότητες στην αγορά της πόλης. Ωστόσο, ο τρόπος που αυτό συνέβη δεν ήταν σε καμιά περίπτωση ευθύγραμμος. Η αντιπαράθεση δεν αφορούσε δηλαδή μόνο τις ομόλογες εθνότητες. Αντίθετα, ενέπλεξε ενεργά τους κραταιούς εβραίους εμπόρους θέτοντας σε δοκιμασία τις σχέσεις τους με τους Ελληνορθόδοξους.

Για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της Ιταλίας και της Αυστροουγγαρίας η οικονομική διείσδυση στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε οργανικό κομμάτι της επέκτασής τους προς την Ανατολική Μεσόγειο. Ελλείπει ισχυρών εμπορικών παροικιών ομοεθνών, η εδραίωση της θέσης τους στο εξωτερικό εμπόριο της πόλης εξαρτιόταν άμεσα από τον προσεταιρισμό των σημαντικότερων γηγενών επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης, των Εβραίων. Αντίστοιχα, για τα μικρά αλλά φιλόδοξα βαλκανικά κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, η ενδυνάμωση της οικονομικής τους παρουσίας ήταν προαπαιτούμενο για την υλοποίηση των αλτρωτικών τους επιδιώξεων. Σε μια περίοδο έντονης οικονομικής ανάπτυξης και με δεδομένο τον εμπορικό χαρακτήρα της οικονομίας της πόλης, ο συντονισμός και η στήριξη της επιχειρηματικής δράσης των «ομογενών» εμπορών αποκτούσε για το λόγο αυτό κομβική σημασία.

Η πρόσδεση των εμπορών στα αντίπαλα εθνικά προγράμματα επιχειρήθηκε κυρίως μέσα από τη θεσμική οργάνωσή τους. Δίπλα στα σχολεία και τις εκκλησίες, η σύσταση επιμελητηρίων και εμπορικών συλλόγων θεωρήθηκε εξίσου απαραίτητη για την προώθηση των εθνικών επιδιώξεων. Οι ενέργειες αυτές υπήρξαν σχεδόν εξ ολοκλήρου ανεπιτυχείς καθώς με την ύστερη εξαίρεση των Ιταλών, τόσο οι Ρουμάνοι όσο και οι Αυστριακοί και οι Έλληνες δεν κατάφεραν τελικά να συστήσουν εθνικά επιμελητήρια και συλλόγους<sup>198</sup>. Πετυχημένες ή αποτυχημένες, οι απόπειρες αυτές είχαν ωστόσο σοβαρές συνέπειες στη διαμόρφωση της εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας των εμπορών της πόλης.

Κατά πρώτο λόγο, κατέστησαν την εμπορική δράση εθνική μέσα από την πολιτικοποίηση των επιχειρηματικών επιλογών. Δυναμικές ομάδες εμπορών, όπως οι Βλάχοι και οι ιταλοί Εβραίοι, είδαν βέβαια αρχικά την πολιτισμικά οριακή τους ταυτότητα να μετασχηματίζεται σε επιχειρηματικό πλεονέκτημα και την οικονομική

---

<sup>198</sup> Για την ύπαρξη Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου στη Θεσσαλονίκη, βλέπε *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 02.02.1908. Για την απόπειρα ίδρυσης ρουμανικού εμπορικού συλλόγου, βλέπε Κουκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, σσ. 97-99. Για την απόπειρα ίδρυσης αυστριακού επιμελητηρίου, βλέπε Σκούρτης, «Προσπάθειες ίδρυσης αυστριακού εμπορικού επιμελητηρίου». Για τις αντίστοιχες ελληνικές, βλέπε Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα», σσ. 150-151.

τους θέση να αναβαθμίζεται λόγω των εθνικών ανταγωνισμών. Το Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο διοικούνταν κυρίως από ιταλούς Εβραίους<sup>199</sup>, ενώ το 1900 οι Ρουμάνοι είχαν μια σχετική ανταπόκριση όταν επιχείρησαν να ιδρύσουν εμπορικό σύλλογο, κύρια λειτουργία του οποίου θα ήταν η προσφορά πιστώσεων και εμπορικών διευκολύνσεων στους σημαντικούς βλάχους εμπόρους της πόλης<sup>200</sup>. Ωστόσο, στην πορεία ο εθνικός ανταγωνισμός κατέστησε εθνικά μονήρεις τις υπάρχουσες πληθυντικές πολιτισμικές ταυτότητες καθώς οι ομάδες αυτές είτε αναγκάστηκαν τελικά να επιλέξουν ανάμεσα σε αντίπαλα εθνικά προγράμματα είτε ταυτίστηκαν με αυτά στα μάτια τρίτων. Η ρουμανική απόπειρα προσεταιρισμού των βλάχων εμπόρων θορύβησε την ελληνορθόδοξη κοινότητα και τις ελληνικές προξενικές αρχές. Παρά την αρχική απελπισία για τη βέβαιη απώλεια της κυριότερης ελληνορθόδοξης εμπορικής ομάδας στην πόλη και τη συνακόλουθη οριστική οικονομική υποβάθμιση της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η κινητοποίηση της κοινότητας και του προξενείου και κυρίως η εγκατάσταση ελληνικών τραπεζών στη Θεσσαλονίκη αποσόβησε τελικά τον κίνδυνο και, σε συνδυασμό με την ήδη συντελεσμένη ενσωμάτωση των βλάχων στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, μετέτρεψε τους τελευταίους οριστικά σε «Ελληνόβλαχους», σε μια δηλαδή ακόμη εκδοχή του ελληνισμού<sup>201</sup>. Στην περίπτωση των Ιταλοεβραίων, η παρουσία τους στο Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο μπορεί να μην ώθησε τους ίδιους στην υιοθέτηση μίας και αποκλειστικής εθνικής ταυτότητας, οδήγησε ωστόσο τρίτους να ερμηνεύσουν την εκεί παρουσία τους ως ταύτιση με τα συμφέροντα μιας ξένης χώρας. Όπως και η συμμετοχή τους στην οργάνωση της αστικής κοινωνικότητας της ιταλικής παροικίας που αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά με πολύ εμφανέστερο πλέον τρόπο, η συμμετοχή τους πολιτικοποίησε ακόμη περισσότερο την ιταλοεβραϊκότητα και τη μετασχημάτισε σε ανεπιθύμητη και επικίνδυνη ξενικότητα. Αυτό συνέβη κυρίως μετά το 1908, όταν η παρουσία της Ιταλίας έγινε με πολλούς τρόπους πιο αισθητή και πιο απειλητική και παράλληλα η ασθενής και ευρεία οθωμανικότητα παραχώρησε τη θέση της αρχικά σε μια αναδύομενη τουρκικότητα και στη συνέχεια σε μια επιθετική ελληνικότητα<sup>202</sup>.

Κατά δεύτερο λόγο, οι εθνικοί ανταγωνισμοί οδήγησαν σε όξυνση των διεθνοτικών σχέσεων. Η σύσταση εθνικών επιμελητηρίων δεν άφησε αδιάφορες τις κυριότερες εθνοθηρσκευτικές ομάδες της πόλης. Αντίθετα, τις ενέπλεξε ενεργά γιατί απειλούσε να διαταράξει τις τοπικές οικονομικές ισορροπίες και να μεταβάλει τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας –κυρίως μεταξύ των Ελληνορθόδοξων και των Εβραίων. Για το λόγο αυτό, στα τέλη της δεκαετίας του 1880, η απόπειρα των Αυστριακών να ιδρύσουν επιμελητήριο δεν προκάλεσε μόνο ζωντανές ανησυχίες μεταξύ των ελληνορθόδοξων εμπόρων για το δυσοίωνα μέλλον της θέσης τους στην αγορά της πόλης. Η με κάθε μέσο εναντίωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας και του ελληνικού προξενείου στο αυστριακό σχέδιο την έφερε ταυτόχρονα και σε αντιπαράθεση με τους ισχυρούς εβραίους και ντονμέ εμπόρους υποστηρικτές του<sup>203</sup>. Λίγο αργότερα, το 1891, ανάλογες ενέργειες του ελληνικού κράτους για την ίδρυση

---

<sup>199</sup> Το 1908 πρόεδρος του ήταν ο ιπότης Φερνάντεζ. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 02.02.1908. Είναι χαρακτηριστικό της διάρκειας και του βάθους των δεσμών ότι ακόμη και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το διοικητικό συμβούλιο του Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης περιλάμβανε απαραίτητα ως μέλος του έναν Εβραίο. Μίκο Αλβό, προφορική συνέντευξη (Θεσσαλονίκη, 02.04.2006). Σήμερα (Σεπτέμβριος 2011) στο δ.σ. του Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης εξακολουθεί να περιλαμβάνεται και ένας Εβραίος (<http://www.italchamber.gr/dioikisi.htm>).

<sup>200</sup> Κουκουδής, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, σσ. 98-99.

<sup>201</sup> Στο ίδιο, σσ. 97-103.

<sup>202</sup> Βλέπε *εδώ*, κεφάλαια 3 και 4.

<sup>203</sup> Σκούρτης, «Προσπάθειες ίδρυσης αυστριακού εμπορικού επιμελητηρίου», σσ. 313-316.

ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου στη Θεσσαλονίκη προκάλεσαν αυτή τη φορά την αντίδραση όχι μόνο των οθωμανικών αρχών, αλλά και των υποστηριζόμενων από τους Αυστριακούς εβραίων εμπόρων<sup>204</sup>. Τα επεισόδια αυτά υποδεικνύουν τη σύνθετη και έντονα διαλεκτική σχέση που συνέδεε το διεθνές με το τοπικό πλαίσιο για τον καθορισμό των όρων των εθνοτικών διενέξεων στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη. Λόγω της ισχυρής παρουσίας των Εβραίων, οι ενδογενείς εθνοτικές αντιπαλότητες δεν αποτέλεσαν ευθεία προβολή των εξωγενών εθνικών ανταγωνισμών, αλλά αντίθετα προϊόν ενός ριζικού μετασχηματισμού των τελευταίων<sup>205</sup>.

Αν στην περίπτωση των ελληνορθόδοξων και των εβραίων εμπόρων οι εθνικοί ανταγωνισμοί συνετέλεσαν στην όξυνση των μεταξύ τους σχέσεων, σε εκείνη μεταξύ των Ελληνορθόδοξων και των Βουλγάρων οδήγησαν σε ανοικτή αντιπαράθεση. Χάρη στη δράση του Μακεδονικού Κομιτάτου, η αγορά της Θεσσαλονίκης

---

<sup>204</sup> Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα», σσ. 150-151.

<sup>205</sup> Ωστόσο, η σημασία των επεισοδίων αυτών για τη διαμόρφωση των ελληνοεβραϊκών σχέσεων ίσως και να μην εξαντλείται μόνο στο ότι έφεραν αντιμέτωπους τους ελληνορθόδοξους και τους εβραίους εμπόρους της πόλης. Πιθανόν να έγκειται κυρίως στο ότι προσέδωσαν στην αντιπαράθεση αυτή νεωτερικά χαρακτηριστικά καθώς εισήγαγαν μια ισχυρή στερεοτυπική εικόνα για την έλλειψη εθνικής αφοσίωσης των εβραίων πολιτών και υπηκόων. Το γεγονός ότι στο ζήτημα των επιμελητηρίων η αντιστοίχιση μεταξύ εθνικών κρατών και ομοειδών εθνοτικών ομάδων δεν ήταν απόλυτη, ότι δηλαδή η αντιπαράθεση των ελληνικών και αυστριακών εθνικιστικών προγραμμάτων διεξήχθη ως ελληνοεβραϊκή διαμάχη, ίσως να προσέδωσε για πρώτη φορά τοπικό περιεχόμενο σε πανευρωπαϊκά διαδεδομένες αντιλήψεις της εποχής για την προβληματική αφοσίωση των Εβραίων στα αντίστοιχα κράτη τους. Σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, τα συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα των εβραίων επιχειρηματιών τους οδήγησαν σε αντιπαράθεση με τους Ελληνορθόδοξους και σε σύγκλιση με τους Αυστριακούς. Όμως για τις ελληνικές αρχές, και ίσως και για τους Ελληνορθόδοξους της Θεσσαλονίκης, η κίνηση αυτή πιθανόν να ερμηνεύθηκε ως ταύτιση των Εβραίων με μια τρίτη, ξένη δύναμη που λειτουργούσε ανταγωνιστικά ακόμη και απέναντι στην ίδια τους τη χώρα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σύμπλευση με την Αυστρία ίσως και να καταδείκνυε επομένως όχι μόνο την ανθελληνική στάση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά κυρίως την εγγενή αντιπατριωτική και αντεθνική συμπεριφορά που τους αποδιδόταν ως φυλής. Μια συστηματική διερεύνηση των ελληνικών προξενικών εκθέσεων, αλλά και της στάσης του ελληνορθόδοξου τύπου της πόλης απέναντι στην περίπου σύγχρονη και ομόλογη με τα παραπάνω γεγονότα υπόθεση Ντρέυφους, θα επέτρεπε την πληρέστερη τεκμηρίωση της παραπάνω υπόθεσης εργασίας. Επιπρόσθετα, θα υποδείκνυε αν στο γύρισμα του αιώνα η συγκρότηση της ταυτότητας του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Θεσσαλονίκης άντλησε όχι μόνο από τη διάδραση με την τοπική σεφαραδίτικη ετερότητα και μια ιστορική θρησκευτική εβραιοφοβία, όσο και από ένα απόθεμα πρόσφατα εισαχθέντων νεωτερικών αντισημιτικών στερεοτύπων. Πάντως, αν τελικά η ελληνοεβραϊκή αντιπαράθεση γύρω από τη σύσταση επιμελητηρίων νοηματοδοτήθηκε όντως μέσα από τέτοια ιδεολογικά σχήματα, τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ελληνικός εθνικισμός οδηγήθηκε από αρκετά νωρίς στη θεώρηση των Εβραίων ως καταστατικά «ξένων». Προσδίδοντας στον ελληνοεβραϊκό τοπικό οικονομικό ανταγωνισμό χαρακτηριστικά αγεφύρωτου χάσματος, έθεσε ήδη από τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα τα θεμέλια για την υστερότερη αναπαράσταση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης ως εσαεί απάτριδων και ξενόφερτων υπονομευτών του ελληνικού έθνους. Βλέπε Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων'». Η ανασηματοδότηση της εβραιοφοβίας, που επιχειρείται να ανιχνευθεί με την παραπάνω υπόθεση εργασίας, εγγράφεται στο πλαίσιο μιας μετάβασης από έναν θρησκευτικού τύπου αντισημιτισμό (όπου οι Εβραίοι καταδικάζονται ως θεοκτόνοι) σε έναν νεωτερικού τύπου, εκκοσμηκευμένο αντισημιτισμό (όπου οι Εβραίοι στιγματίζονται ως ξένο έθνος ή φυλή). Η μετάβαση αυτή έχει αποτελέσει μια σταθερά της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας κυρίως μετά την εμφάνιση της σχετικής μελέτης της Χάννα Αρεντ. Βλέπε Hanna Arendt, *Antisemitism* (Νέα Υόρκη, 1951), και πιο πρόσφατα G. I. Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism* (Μπέρκλεϋ, 1990). Ωστόσο, εκκινώντας από τη δεκαετία του 1980, η σαφήνεια της διάκρισης μεταξύ ενός «θρησκευτικού» και ενός «εκκοσμηκευμένου» αντισημιτισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο ιστοριογραφικού προβληματισμού. Για μια μελέτη που προβληματικοποιεί τη διάκριση, βλέπε J. Connelly, "Catholic Racism and Its Opponents", *Journal of Modern History* 79 (2007), σσ. 813-847. Για μια ευσύνοπτη επισκόπηση της σχετικής συζήτησης, βλέπε J. H. Harris, "Introduction to the Themes: Symposium: Christian Religion and Anti-Semitism in Modern German History", *Central European History* 27/3 (1994), σσ. 261-266.

μεταβλήθηκε σε ένα από τα πολλά θέατρα του Μακεδονικού Αγώνα, έστω και αν τελικά υπήρξε ένα από τα λιγότερο αιματηρά. Υπό την καθοδήγηση του νεαρού έλληνα αξιωματικού Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, το Κομιτάτο προσεταιρίστηκε αρκετούς από τους επιφανέστερους ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες και οργάνωσε έναν επιτυχημένο «οικονομικό κατά τῶν Βουλγάρων πόλεμο»<sup>206</sup>. Αναγκάζοντας τους ελληνορθόδοξους καταστηματάρχες να αναρτούν εμφανείς ελληνόγλωσσες επιγραφές, τόνισε την ελληνική παρουσία στην αγορά της πόλης τόσο «ώστε ἡ Θεσσαλονίκη [νά] φαίνονταν καί στους ξένους, ἀλλά καί σέ μας τούς ἴδιους ἑλληνικότερη ἀπό πρὶν»<sup>207</sup>. Παράλληλα, ἐπιχείρησε (και ως ένα βαθμό φαίνεται ότι κατάφερε) να κλονίσει την οικονομική θέση των Βουλγάρων εφαρμόζοντας ένα συστηματικό οικονομικό μπουκοτάζ που αφορούσε κάθε είδους δοσοληψία –είτε ἐπρόκειτο για την αγορά προϊόντων ἀπό «σχισματικά καταστήματα» είτε για την πρόσληψη «ἐξαρχικῶν» επαγγελματιῶν<sup>208</sup>.

Ἡ παρεμβατική πολιτική των ευρωπαϊκῶν και βαλκανικῶν κρατῶν ἀποτέλεσε ἐπομένως ἕναν σύνθετο και πολλαπλά κρίσιμο παράγοντα για την ἀποκρυστάλλωση των εθνοτικῶν ἀντιπαλοτήτων στην αγορά της πόλης. Ὡστόσο, ἡ εθνοτική διαπάλη δεν υπήρξε μόνο το ἀποτέλεσμα της δράσης ἐξωγενῶν παραγόντων. Ὁ ρόλος ἐνδογενῶν διεργασιῶν, ὅπως οἱ εθνοτικά ὁμοιογενεῖς επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και ἡ σύσταση εθνοτικά προσδιορισμένων ἐμπορικῶν λεσχῶν, υπήρξε ἐπίσης σημαντικός για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα που πήρε ἡ ἀντιπαλότητα μεταξύ των ελληνορθόδοξων και των εβραίων ἐμπόρων κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αἰῶνα.

Ἡ ἀντιπαλότητα αὐτή φαίνεται να εἶχε οικονομικές ἀναφορές. Πιο συγκεκριμένα, ἐκκινούσε ἀπό την ἐπιδίωξη των ελληνορθόδοξων επαγγελματιῶν και ἐμπόρων ἀφενός να διατηρήσουν τα κεκτημένα και ἀφετέρου να βελτιώσουν τη θέση τους στην αγορά της πόλης συγκροτώντας ἐναλλακτικά δίκτυα με χαμηλότερο κόστος. Ὡστόσο, λόγω της υποδεέστερης θέσης τους, ἡ ἐπιτυχής πραγμάτωση των σχεδίων τους προϋπέθετε την ἀποδέσμευσή τους ἀπό τους ἀσύμφορους ὅρους που υπαγόρευε ἡ κυρίαρχη οικονομικά ομάδα, οἱ εβραῖοι ἐμποροὶ και μεσίτες. Ἡ ἡγεμονία των Εβραίων και ἡ περιθωριακή θέση των Ελληνορθόδοξων στην τοπική οικονομία σήμαινε ἐπομένως ὅτι ὁ οικονομικός ἀνταγωνισμός ὠθούσε προς την εθνοτική ἀντιπαλότητα. Στὴ Θεσσαλονίκη οἱ προσπάθειες ἀναπροσαρμογῆς της οικονομικῆς ἡγεμονίας ἀντλήσαν και διαπλέχθηκαν με την εθνότητα και τον ἐθνικισμό.

Ἡ ἐλληνοεβραϊκή ἀντιπαλότητα ἐκφράστηκε ἀρχικά στις ἀρχές της δεκαετίας του 1890, με την ἀρνηση των ελληνορθόδοξων τεχνιτῶν, κυρίως χρυσοχῶν και σιδηρουργῶν, να προσλάβουν εβραίους μαθητευόμενους ἀπόφοιτους της νέας τεχνικῆς σχολῆς της Αλιάνς. Ἡ ἀπόφαση αὐτή εἶχε καθαρὰ οικονομικά κίνητρα. Αποτελούσε ἀντίδραση στην πρόθεση της τοπικῆς ἐπιτροπῆς της Αλιάνς να ἀναβαθμίσει τη θέση των κατώτερων εβραϊκῶν στρωμάτων μέσα ἀπὸ τη συγκρότηση μίας εβραϊκῆς τάξης τεχνιτῶν. Ἡ ἐπιλογή της ἐπιτροπῆς συνεπαγόταν ὁμως την πλήρη ἀνατροπή του καθιερωμένου εθνοτικῶν καταμερισμοῦ της ἐργασίας και ἀπειλούσε το μακρόχρονο μονοπώλιο των Ελληνορθόδοξων στα ἐπαγγέλματα αὐτά –

<sup>206</sup> Νικολαΐδης, *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν*, σ. 47. Βλέπε και ἐδῶ, Κεφάλαιο 1, σ. 56.

<sup>207</sup> Νικολαΐδης, *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν*, σ. 43.

<sup>208</sup> Το κατόρθωσε ἐνισχύοντας οικονομικά την ἴδρυση «ἐλληνικῶν» καταστημάτων σε ὅποιες περιοχές της πόλης δεν υπήρχαν παρά μόνο «σχισματικά» και ἀναλαμβάνοντας τη μεταγωγή στη Θεσσαλονίκη ἐνός ικανοποιητικῶν ἀριθμῶν ἡπειρωτῶν κτιστῶν και τη συγκράτηση των ἀμοιβῶν τους σε ἀνταγωνιστικά ἐπίπεδα ὥστε να περιθωριοποιηθῶν οἱ «ἐξαρχικοὶ» ἐπαγγελματίες που κυριαρχούσαν στις οικοδομικῆς ἐργασίες. *Στο ἴδιο*, σ. 47.

και μάλιστα σε μια περίοδο που η θέση τους καθίστατο ιδιαίτερα επισφαλής λόγω του ευρωπαϊκού ανταγωνισμού. Η άρνησή τους να δεχτούν εβραίους μαθητευόμενους αποτελούσε το πιο αποτελεσματικό μέσο για την υπεράσπιση της θέσης τους και προκάλεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα σοβαρά και δισεπίλυτα προβλήματα στο πρόγραμμα της Αλιάνς<sup>209</sup>.

Επομένως, μέχρι και το γύρισμα του αιώνα, η έντονη δραστηριοποίηση των Εβραίων σε νέα επιχειρηματικά πεδία διασάλευε τις ισορροπίες της αγοράς και αποτελούσε τον κύριο λόγο της εθνοτικής αντιπαλότητας. Προκαλούσε την ανησυχία σε συγκεκριμένες ελληνορθόδοξες επαγγελματικές ομάδες και ταυτόχρονα τροφοδοτούσε στον ελληνόγλωσσο τύπο έναν συνολικότερο προβληματισμό για τις τύχες του ελληνορθόδοξου εμπορίου. «Τό ἰουδαϊκόν στοιχείον καί ἐν Σέρραις ἤρξατο ἐν πολλοῖς ἐμπορεύμασι πρωτεύον... συνεννοούμενον πάντοτε μετά τῶν ἐν Θεσσαλονίκη κεφαλαιούχων καί τῶν ἰουδαϊκῶν καταστημάτων. Ἐφιστῶμεν ἐπί τοῦ ἀντικειμένου τούτου τήν προσοχήν τῶν ἡμετέρων», σχολίαζε το 1886 ο *Φάρος της Μακεδονίας* αναγορεύοντας τους εβραίους εμπόρους σε πηγή «εθνικού» κινδύνου<sup>210</sup>. Ωστόσο, από τις αρχές του εικοστού αιώνα το κύριο αίτιο της αντιπαλότητας αναστράφηκε. Τώρα, ήταν η προσπάθεια ελληνορθόδοξων επαγγελματιῶν και εμπόρων να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερες συνθήκες επιχειρηματικής δράσης που διατάρασσε τις οικονομικές ισορροπίες και αμφισβητούσε την εγκαθιδρυμένη ηγεμονία των εβραίων εμπόρων.

Οι απόπειρες αυτές εκτυλίχθηκαν σε μια σειρά από πεδία, ήταν διαφορετικής έντασης και σημασίας και δεν απέδωσαν αξιοσημείωτα αποτελέσματα. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως εκκινούσαν από την πρόθεση των Ελληνορθόδοξων να απεξαρτηθούν από την οικονομική κηδεμονία των (εβραίων) μεσαζόντων. Από το 1900 οι ελληνορθόδοξοι έμποροι της ενδοχώρας επιχείρησαν συστηματικά να παρακάμψουν τους (εβραίους) μεσίτες της Θεσσαλονίκης εγκαθιστώντας δικούς τους. Αντίστοιχα, στις αρχές του 1908, η απογοήτευση των ελληνορθόδοξων παραγωγῶν φρούτων και λαχανικῶν από τους όρους που επιδίωκαν να τους επιβάλουν οι εβραίοι μεσίτες τους ώθησε να αντικαταστήσουν τους τελευταίους με ομοεθνεῖς. Και στις δύο περιπτώσεις, η αντίδραση των εβραίων μεσιτῶν υπήρξε άμεση: ζήτησαν (και πέτυχαν) ὡστε οι ομόθρησκοί τους έμποροι είτε να μην παρέχουν τις ίδιες διευκολύνσεις στους ελληνορθόδοξους μεσίτες είτε να μη συνεργάζονται μαζί τους<sup>211</sup>. Τα δύο αυτά επεισόδια δεν εξέφραζαν πρωτογενῶς εθνοτικές αντιπαραθέσεις<sup>212</sup>. Αντίθετα, επρόκειτο κατά βάση για απόπειρες συγκρότησης εναλλακτικῶν δικτύων χαμηλότερου κόστους. Ωστόσο, η εθνοτική κατανομή της εργασίας προσέδωσε σε αυτά χαρακτηριστικά ελληνοεβραϊκής σύγκρουσης και ὡς τέτοια αναγνώστηκαν τελικά και από τους σύγχρονους τους: στα μέσα του 1908, η *Journal de Salonique*, παρόλο που υποβάθμιζε τη σημασία άλλων αντιεβραϊκῶν επεισοδίων, έσπευδε να υπογραμμίσει την ανησυχητική ὑπαρξη ενός “esprit exclusiviste qui s’est manifesté chez divers groupements confessionnels qui voulaient s’isoler commercialement parlant”<sup>213</sup>.

Ὅπως υποδεικνύουν τα παραπάνω συμβάντα, ο ελληνοεβραϊκός οικονομικός ανταγωνισμός ήταν πιο έντονος κυρίως στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των

<sup>209</sup> Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”, σ. 65.

<sup>210</sup> *Φάρος της Μακεδονίας* 05.04.1886.

<sup>211</sup> Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”, σσ. 67-68.

<sup>212</sup> Ὅπως υποστηρίζουν οι Ρένα Μόλχο και Bernard Pierron. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 230-231. Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικῶν σχέσεων από το 1821 ὡς το 1945* (μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Αθήνα, 2004), σσ. 87-88.

<sup>213</sup> *Journal de Salonique* 11.06.1908.

εμπόρων και επαγγελματιών. Δεν άφησε ωστόσο ανεπηρέαστο ούτε το ανώτερο στρώμα των επιχειρηματιών. Στην περίπτωσή τους όμως δεν εκφράστηκε μέσω της ανοιχτής επιχειρηματικής αντιπαράθεσης. Αντίθετα, πήρε τη μορφή της οργάνωσης της κοινωνικότητάς τους μέσω μορφών τυπικής συλλογικότητας που προωθούσαν και νοηματοδοτούσαν την εθνοτική ταυτότητα. Η σύσταση εθνοτικά προσδιορισμένων εμπορικών λεσχών θεσμοποίησε την εθνοτική διαφορά στο χώρο της αγοράς προσδίδοντας ταυτόχρονα σε αυτήν και συγκεκριμένα ταξικά χαρακτηριστικά.

Ο Grand Cercle Commercial αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη απόπειρα σωματειακής οργάνωσης των εβραίων εμπόρων. Τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ελλιπή και αντικρουόμενα και δεν επιτρέπουν τον σαφή προσδιορισμό της φυσιογνωμίας του. Πιθανότατα όμως ο σύλλογος αυτός, που ιδρύθηκε μεταξύ του 1884 και του 1890, λειτουργούσε όπως μια τυπική εμπορική λέσχη<sup>214</sup>. Συνδύαζε τον έλεγχο του ανταγωνισμού μεταξύ των εβραίων εμπόρων και την άρθρωση και υπεράσπιση των συμφερόντων τους απέναντι σε τρίτους<sup>215</sup> με τη λειτουργία του ως πεδίου προαγωγής μιας εβραϊκής κοινωνικότητας<sup>216</sup> η οποία ενδεχομένως και να έπαιρνε τη διαδεδομένη εξωστρεφή μορφή της φιλανθρωπικής δράσης<sup>217</sup>. Πάντως, μέχρι και την παραμονή της Επανάστασης των Νεότουρκων, ο Grand Cercle δεν φαίνεται να διαδραμάτισε κάποιον εμφανή ρόλο στην ελληνοεβραϊκή οικονομική αντιπαράθεση και ο ρόλος του στη διαμόρφωση της εβραϊκής ταυτότητας των εμπόρων μελών του επικεντρωνόταν στην καλλιέργεια των κοινωνικών σχέσεων χωρίς να λαμβάνει κάποιον πιο εμφανώς πολιτικό χαρακτήρα.

Από την πλευρά τους, οι ελληνορθόδοξοι έμποροι οργανώθηκαν αρκετά αργά, τουλάχιστον έντεκα χρόνια μετά τους εβραίους ομολόγους τους και εννιά μετά τους ομόδοξους τους μικροεπαγγελματίες, οι οποίοι και είχαν ιδρύσει Λέσχη των Συντεχνιών ήδη από το 1892<sup>218</sup>. Ενδεχομένως οι έντονες ενδοκοινοτικές συγκρούσεις μεταξύ των προκρίτων κατά τη δεκαετία του 1890 να συνέβαλαν στην καθυστέρηση της θεσμικής οργάνωσής τους. Η Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε επομένως μόλις το 1901<sup>219</sup>. Σύντομα μετονομάστηκε σε Νέα Λέσχη, αλλαγή που ενδεχομένως αντανάκλυνε την πρόθεση των μελών της να εκπροσωπεί η Λέσχη όχι μόνο τους εμπόρους αλλά το σύνολο των ελληνορθόδοξων κατοίκων της Θεσσαλονίκης<sup>220</sup>. Η

---

<sup>214</sup> Η Ρένα Μόλχο αναφέρει το 1884 ως έτος λειτουργίας του, ενώ η Esther Benbassa το 1890 ως έτος ίδρυσής του. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 204, σημ. 250.. Esther Benbassa, “Associational strategies in Ottoman Jewish Society in the nineteenth and twentieth Centuries”, στο Avigdor Levy (επιμ.), *The Jews of the Ottoman Empire* (Πρίνστον, 1994), σσ. 461-462.

<sup>215</sup> Το τελευταίο υποστηρίζει η Esther Benbassa. Benbassa, “Associational strategies in Ottoman Jewish Society”, σσ. 461-462.

<sup>216</sup> Ο σύλλογος περιβαλλόταν από αξιοσημείωτο κύρος με κορυφαίες στιγμές της συλλογικής ζωής να αποτελούν και σημείο αναφοράς της κοσμικής ζωής της πόλης. Ταυτόχρονα, εμπλεκόταν και νοηματοδοτούσε κομβικές στιγμές της ζωής των εμπόρων μελών του. Στην κηδεία του Αβράμ Μ. Μπενρουμπί (Abram M. Benrubi) το φέρετρο μεταφέρθηκε από μέλη του Grand Cercle στον οποίο ανήκε και ο θανών. *Journal de Salonique* 12.11.1906, 31.01.1907.

<sup>217</sup> Σύμφωνα με τη Ρένα Μόλχο, στον Grande Cercle Commercial συμμετείχαν έμποροι με στόχο τη φιλανθρωπική δραστηριότητα. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 204, σημ. 250.

<sup>218</sup> *Φάρος της Μακεδονίας* 28.10.1892.

<sup>219</sup> Φάκελος Εμπορικής Λέσχης Θεσσαλονίκης, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Στην *Journal de Salonique* αναφέρεται ως “Club Commercial Orthodoxe”. *Journal de Salonique* 13.02.1908. Την Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης πρέπει να εννοεί και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης όταν αναφέρεται στον «Ελληνικό Εμπορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης». Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών*, σ. 49.

<sup>220</sup> Αυτό τουλάχιστον ισχυριζόταν το 1935 το μέλος της Π. Αξιωτίδης δηλώνοντας ότι «η Λέσχη πρέπει να ανήκει εις όλους τους Θεσσαλονικείς, άνεξαρτήτων επαγγέλματος και δι’ αυτό ακριβώς είχε γίνη ή μετονομασία τής εις Νέαν Λέσχην από τήν αρχικήν επωνυμίαν τής Εμπορικής Λέσχης

μετονομασία αυτή δεν άλλαξε ωστόσο τον εμπορικό της χαρακτήρα, ενώ συνέβαλε στο να ταυτιστούν ρητορικά τα συγκεκριμένα συμφέροντα των ελληνορθόδοξων εμπόρων με τα γενικότερα συμφέροντα της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Μέλη της ήταν «όλοι σχεδόν οι Έλληνες έμποροι»<sup>221</sup>, το διοικητικό συμβούλιο απαρτιζόταν από σημαίνοντες ελληνορθόδοξους εμπόρους και τραπεζίτες της πόλης<sup>222</sup> και σκοπός της παρέμενε η «προαγωγή του όμογενοῦς ἐμπορίου» σε συνδυασμό με την υποστήριξη «παντός μορφωτικοῦ καὶ κοινωφελοῦς ἔργου»<sup>223</sup>.

Περισσότερο από τον Grand Cercle, η Λέσχη αποτέλεσε έναν από τους τόπους οικοδόμησης μιας εθνικής ταυτότητας με αστικά χαρακτηριστικά μεταξύ των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών. Οι δραστηριότητές της δεν εξαντλούνταν στην οργάνωση της κοινωνικότητας των ελληνορθόδοξων εμπόρων και στη συνδρομή στο εκπαιδευτικό έργο της κοινότητας<sup>224</sup>. Αντίθετα, η Νέα Λέσχη προσπάθησε συστηματικά να ενισχύσει συλλογικά τους ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες και να ενδυναμώσει την επιχειρηματική τους θέση. Για το σκοπό αυτό συνέστησε ειδική επιτροπή με τίτλο «Εμπορικό Φροντιστήριο Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης». Το Εμπορικό Φροντιστήριο ήταν επιφορτισμένο με τη μελέτη των εμπορικών και παραγωγικών κλάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη λειτουργία στατιστικού γραφείου, την παροχή πληροφοριών και συστάσεων στα τακτικά και αντεπιστέλλοντα μέλη της Λέσχης και την έκδοση εμπορικού δελτίου<sup>225</sup>. Η σύστασή του απέβλεπε στη διευκόλυνση της πρόσβασης των «όμογενῶν ἐμπόρων, ἢ μὴ» στην «επιστημονική» εμπορική πληροφορία, ταυτόχρονα όμως οργάνωνε τη συνάφειά τους επενδύοντάς την με τα πολιτισμικά νοήματα της «ἐμπορικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀλληλοβοηθείας»<sup>226</sup>. Επιπρόσθετα, η Νέα Λέσχη αποτέλεσε μηχανισμό σύζευξης των

---

πού ἔφερεν ὅταν ἰδρῦθη τό πρῶτον». Πρακτικά εκτάκτου γενικής συνελεύσεων των μελών της Νέας Λέσχης (03.02.1935), Φάκελος Εμπορικής Λέσχης Θεσσαλονίκης, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>221</sup> Επιστολή Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης προς τον Γ. Στρέιτ (πρόεδρο δ.σ. Τράπεζας της Ανατολής) (27.02.1905), Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (στο εξής ΙΑΕΤΕ), Αρχείο 1/Σειρά 22/Υποσειρά 2/Φάκελος 9.

<sup>222</sup> Το 1908 το διοικητικό της συμβούλιο περιλάμβανε τον διευθυντή της Τράπεζας Αθηνών Γ. Χρυσάφη, τον υποδιευθυντή της Τράπεζας Μυτιλήνης Λάλα, και τους εμπόρους και βιομηχάνους Τάσκο Γιαννούλη και Γεώργιο Κ. Τουρνιβούκα, μαζί με το γιατρό Σβορόνο. *Journal de Salonique* 24.02.1908.

<sup>223</sup> «Απόσπασμα εκ του κανονισμού της Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης», *Δελτίον Εμπορικού Φροντιστηρίου Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης* 1 (1912).

<sup>224</sup> Η Λέσχη φιλοδοξούσε σύμφωνα με τον κανονισμό της να αποτελέσει χώρο ανταλλαγής απόψεων και συζητήσεων για εμποροβιομηχανικά και κοινωνικά θέματα και λειτουργούσε αναγνωστήριο και βιβλιοθήκη. Παράλληλα, το 1908 συνέβαλε στην ανέγερση της Αστικής Σχολής της ελληνορθόδοξης κοινότητας με δωρεά 125 τουρκικών λιρών στη σχολική εφορεία, ποσό που αντιπροσώπευε το ένα τρίτο της περιουσίας της. «Απόσπασμα εκ του κανονισμού της Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης», *Δελτίον Εμπορικού Φροντιστηρίου Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης* 1 (1912). *Journal de Salonique* 13.02.1908. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 22.01.1908.

<sup>225</sup> «Απόσπασμα εκ του κανονισμού της Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης», *Δελτίον Εμπορικού Φροντιστηρίου Νέας Λέσχης-Θεσσαλονίκης* 1 (1912). *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 05.02.1908. Οι Χεκίμογλου και Αναστασιάδης αναφέρουν ως έτος ίδρυσης του Εμπορικού Φροντιστηρίου το 1906. Ωστόσο, σύμφωνα με τον *Φάρο της Θεσσαλονίκης* ιδρύθηκε το 1904. Γιώργος Αναστασιάδης & Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Όταν η Θεσσαλονίκη μπήκε στον 20ο αιώνα* (Θεσσαλονίκη, 2000), σ. 82. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 05.02.1908.

<sup>226</sup> Όπως ανέφερε ο *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, το Εμπορικό Φροντιστήριο «ικανόν εἶνε ἵνα πραγματοποιήσῃ τό ἀνά τά στόματα παντός ὁμογενοῦς ἐμπόρου, ἢ μὴ, ἀπό δεκαετηρίδων ἀναφερόμενον ὄνειρον τῆς ἀναστηλώσεως τῆς ἐμπορικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀλληλοβοηθείας ἐν τῇ εὐρυτάτῃ αὐτῆς ἔννοια κατὰ τοὺς οικονομολογικούς καὶ πλουτολογικούς συνδυασμούς, ἔφ ὧν

ελληνορθόδοξων με τα ελληνικά επιχειρηματικά συμφέροντα, όπως υποδεικνύει η επιτυχημένη παρέμβασή της προς τον Γεώργιο Στρέιτ, διευθυντή του διοικητικού συμβουλίου της Τράπεζας της Ανατολής, για την τοποθέτηση ως υποδιευθυντή του υπό σύσταση υποκαταστήματός της Τράπεζας της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη του επιφανή θεσσαλονικέα προκρίτου Κλέωνα Χατζηλαζάρου<sup>227</sup>.

Εντέλει, τόσο η φυσιογνωμία της δράσης της όσο και η ταυτότητα των μελών της προσδιορίστηκαν από τον ελληνικό εθνικισμό. Η Νέα Λέσχη προώθησε ευθέως την ελληνική εθνική ταυτότητα. Μέσα από συγκεκριμένες ενέργειές της, όπως την παροχή συστατικών επιστολών, κατέστησε την ταύτιση του εμπόρου με τον ελληνικό εθνικισμό προαπαιτούμενο για την από μέρους της υποστήριξη της επιχειρηματικής του δράσης. Όπως αφηγούνταν ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, στο τέλος του 1906 είχε προμηθευθεί «συστατικά» από τη Νέα Λέσχη προκειμένου να οργανώσει ένα δίκτυο εμπορικών αντιπροσώπων στο εσωτερικό της Μακεδονίας για τις ραπτομηχανές Nothmann τις οποίες πρακτόρευε ο ίδιος στη Θεσσαλονίκη. Κανείς δεν υποπευθύνθηκε ότι στην πραγματικότητα ήταν πράκτορας. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι «ἀπό τὰ Βοδενά κάποιος ἔγραψε σ' ἕνα συγγενῆ του στήν Θεσσαλονίκη...διὰ νά τοῦ εἰπῆ τήν ἀπορία του πῶς [ἡ Νέα Λέσχη] ἔδωσε συστατικά σέ ἄνθρωπο τόσον ἀδιάφορο γιά τὰ ἐθνικά ὅσον ἐγώ»<sup>228</sup>. Η αναφορά του Νικολαΐδη αποκαλύπτει επομένως ότι στα μάτια τρίτων η Νέα Λέσχη αναγνωριζόταν ως σημαντικός φορέας προώθησης των ελληνικών εθνικιστικών προταγμάτων. Οι συστατικές επιστολές ερμηνεύονταν από τους αποδέκτες τους ως επιβεβαίωση όχι μόνο της φερεγγυότητας, αλλά και των ορθών εθνικών φρονημάτων του κατόχου τους. Με τον τρόπο αυτό, η Νέα Λέσχη συνέβαλε στη συναίρεση των επιχειρηματικών με τις εθνικές αξίες και πρόσδεσε την επιχειρηματική δραστηριότητα των μελών της στην ελληνική εθνική υπόθεση. Καθόρισε δηλαδή και επέβαλε την ταυτότητα του «έλληνα εμπόρου».

### ***Τα όρια της αντιπαράθεσης***

Στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα η ιδεολογία και οι πολιτικές του εθνικισμού συνέδεσαν την εθνική επικράτηση με την οικονομική κυριαρχία και συνακόλουθα μετέβαλαν τον έλεγχο της τοπικής οικονομίας σε διακύβευμα: προκάλεσαν εξωγενείς παρεμβάσεις, καθόρισαν ενδογενείς συλλογικότητες και νοηματοδότησαν τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Ο επεκτατισμός των δυτικών κρατών, ο αλυτρωτισμός των βαλκανικών εθνών και οι τοπικοί οικονομικοί ανταγωνισμοί κατέστησαν την αγορά της πόλης πεδίο εθνοτικής αντιπαράθεσης και επηρέασαν, έστω και με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό, τη διαμόρφωση των σχέσεων στο εσωτερικό τόσο του κατώτερου στρωμάτων των μικρεπαγγελματιών και μικρεμπόρων όσο και του ανώτερου στρώματος των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Η εθνοτική αντιπαράθεση πήρε πολλαπλές μορφές και εκφράστηκε με μια ποικιλία εντάσεων φτάνοντας –στην περίπτωση του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού– ακόμη και στην ανοικτή σύγκρουση. Ωστόσο, δεν υπερπροσδιόρισε τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονταν στο χώρο της αγοράς. Αντίθετα, διαπλέχθηκε μαζί τους. Αν και αμφισβητήθηκαν, οι όροι της διεξαγωγής του εμπορίου δεν μεταβλήθηκαν ριζικά· οι δε οικονομικές ισορροπίες κλονίστηκαν, αλλά δεν ανατράπηκαν. Όπως υποδεικνύει το παράδειγμα της Νέας Λέσχης, η εθνοτική

---

ἑρείδεται σήμερον ἡ τεραστία πρόδος τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐμπορικῶς ἀκμαζουσῶν κοινωνιῶν». *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 05.02.1908.

<sup>227</sup> Επιστολή Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης προς τον Γ. Στρέιτ (πρόεδρο δ.σ. Τράπεζας της Ανατολής) (27.02.1905), ΙΑΕΤΕ, Αρχείο 1/Σειρά 22/Υποσειρά 2/Φάκελος 9.

<sup>228</sup> Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών*, σ. 49.



αντιπαράθεση επηρέαζε τις επιχειρηματικές πρακτικές και διαμόρφωνε εθνικά προσδιορισμένες εμπορικές ταυτότητες. Ωστόσο, ο χαρακτήρας των τοπικών οικονομικών σχέσεων έθετε όρια στην εθνοτική διαμάχη και προσδιόριζε ανάλογα τις προϋποθέσεις και το βαθμό ανταπόκρισης των επιχειρηματιών της πόλης στα εθνικιστικά προτάγματα.

Στην πολυεθνική αγορά της Θεσσαλονίκης οι οξύτητες ήταν γενικά ανεπιθύμητες καθώς διατάρασσαν την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου επηρεάζοντας τους εμπόρους κάθε εθνοθηρησκευτικής ομάδας<sup>229</sup>. Οι ισορροπίες ήταν τόσο λεπτές, η ενοποίηση και ο εκχρηματισμός της αγοράς είχαν προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό και η αλληλεξάρτηση των διαφόρων ομάδων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η παραμικρή διαταραχή μπορούσε να έχει ευρύτατες συνέπειες ακόμη και αν αφορούσε στη λιγότερο επιχειρηματικά ενεργή ομάδα των Βουλγάρων. Το 1903 η σύλληψη ενός μεγάλου αριθμού βουλγάρων εμπόρων και αντιπροσώπων λόγω του κύματος βομβιστικών επιθέσεων της Εσωτερικής Μακεδονικής Οργάνωσης απειλούσε, όπως παρατηρούσε ο ελεγκτής της Οθωμανικής Τράπεζας, να οδηγήσει σε γενικευμένη κρίση την οικονομία όλης της οθωμανικής Μακεδονίας<sup>230</sup>. Η πρόσδεση σε εθνικά προγράμματα καθίστατο επομένως ελκυστική μόνο στο βαθμό που δεν διακυβούνταν οι κεντρικές επιχειρηματικές αξίες της τιμής και του συμφέροντος. Σε μια οικονομία όπου ο ατομικός κώδικας της τιμής εξακολουθούσε να νοηματοδοτεί και να συγκροτεί σχέσεις μεταξύ συναλλασσομένων που ανήκαν σε διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, η αναπροσαρμογή των οικονομικών δικτύων με βάση εθνικές συντεταγμένες δεν ήταν εξαρχής δεδομένη<sup>231</sup>. Όπως αναλύθηκε, γινόταν δυνατή (ή ακόμη και επιδιωκόταν από τους ελληνορθόδοξους εμπόρους της πόλης) μόνο όταν αποτελούσε μοχλό βελτίωσης της οικονομικής τους θέσης. Αν για τους εξωτερικούς προαγωγούς του εθνικισμού στην πόλη, τα προξενία και τις εθνικιστικές ομάδες, η οικονομική ηγεμονία υπάκουε στην ευρύτερη λογική της εθνικής επέκτασης, για τον επιχειρηματικό κόσμο της Θεσσαλονίκης, τους Ελληνορθόδοξους αλλά ενδεχομένως και τους Βουλγάρους, η προσφυγή σε εθνικιστικές πρακτικές υπάκουε αντίστροφα στην επιθυμία της οικονομικής ηγεμονίας. Η εξασφάλιση του επιχειρηματικού συμφέροντος καθόριζε επομένως το βαθμό και τη συνέπεια της εθνικής στοίχισης ακόμη και στην περίπτωση της πιο οξείας εθνικής αντιπαράθεσης μεταξύ των Ελληνορθοδόξων και των Βουλγάρων. Οι ελληνορθόδοξοι καταστηματάρχες επέδειξαν μεγάλη απροθυμία ακόμη και να εγκαταλείψουν τις γαλλικές επιγραφές και να αναρτήσουν ελληνόγλωσσες καθώς μια τέτοια ενέργεια θα μείωνε τόσο το κύρος τους όσο και την πολυεθνική τους πελατεία. Οι συμπεριφορές αυτές, τις οποίες ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης επιτιμούσε ως «ἀνατολίτικη ξιπασία» και «φιλαργυρία», υπογραμμίζουν τη δυσκολία συγκερασμού των πολιτισμικών αξιών μιας πολυεθνικής αγοράς με τις εθνικές προκείμενες και αποδεικνύουν ότι οι έμποροι ήταν διατεθειμένοι να συνυπογράψουν εθνικές δράσεις, όπως το αντιβουλγαρικό μποϊκοτάζ, μόνο στο βαθμό που θα βελτιωνόταν ή τουλάχιστον δεν θα θιγόταν η θέση τους. Η πρόταξη του επιχειρηματικού συμφέροντος από τους ελληνορθόδοξους εμπόρους οδήγησε το Μακεδονικό Κομιτάτο να καταφύγει όχι

<sup>229</sup> Ανάλογη είναι και η παρατήρηση του Βασίλη Γούναρη για τη σχέση μεταξύ εθνικού φρονήματος και επιχειρηματικής δράσης μεταξύ των ελληνορθοδόξων εμπόρων του Μοναστηρίου. Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα*, σσ. 259-260.

<sup>230</sup> Γιάννης Μέγας, *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903* (Αθήνα, 1994), σσ. 146-147.

<sup>231</sup> Πρόκειται για παρατήρηση του Βασίλη Γούναρη που αφορά στο Μοναστήρι. Ωστόσο, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για τη σημασία της προφορικής δέσμευσης μεταξύ των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, αποκτά γενικότερη ισχύ. Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα*, σ. 259.

μόνο σε «φοβέρες» και «μικροζημιές», αλλά ακόμη και σε φόνους ομοεθνών προκειμένου να τους υποχρεώσει να συνταχθούν με την επιθετική πολιτική του. Ταυτόχρονα όμως απέτρεψε έναν «ριζικό» οικονομικό πόλεμο κατά των Βουλγάρων. Ανάγκασε το Μακεδονικό Κομιτάτο να επαναπροσδιορίσει την έκταση και ένταση της δράσης του, να ενεργήσει «μέ προσοχή και έλαστικότητα» και να περιοριστεί στην αποτροπή των συναλλαγών μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Βουλγάρων μόνο στην περίπτωση όπου «ή γενικότερη ωφέλεια από τήν απαγόρευση αυτή άξιζε να ζημιωθεί ένα άτομο»<sup>232</sup>.

Την αποτροπή της εθνοτικής όξυνσης διασφάλιζε εξίσου μία δεύτερη δομική ορίζουσα της τοπικής οικονομίας, η ηγεμονία των Εβραίων. Η πληθυσμιακή τους υπεροχή τους καθιστούσε μια πολύτιμη δεξαμενή καταναλωτών που κανένας επιχειρηματίας δεν μπορούσε να αγνοήσει. Ταυτόχρονα, η κεντρική τους θέση ως μεσαζόντων στις συναλλαγές εξαρτούσε από αυτούς την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς της πόλης. Αυτός ο κομβικός ρόλος προσέδιδε στους εβραίους εμπόρους και μεσίτες αξιοσημείωτη ισχύ και τους καθιστούσε διπλά ρυθμιστικά παράγοντα στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της πολυεθνοτικής συνύπαρξης. Στην οικονομία της Θεσσαλονίκης οι διεθνοτικές σχέσεις συγκροτούνταν ως σχέσεις εξουσίας των Εβραίων πάνω σε επαγγελματικές ομάδες με συνήθως διαφορετική εθνοτική προέλευση. Η κυριαρχία τους παρήγαγε επομένως οικονομικές ανισότητες που τροφοδοτούσαν την εθνοτική αντιπαράθεση. Ταυτόχρονα όμως, απέτρεπε την κλιμάκωση αυτής της αντιπαράθεσης σε ανοιχτή σύγκρουση. Όταν η επιτυχία του οικονομικού μπουκοτάζ κατά των Βουλγάρων ώθησε ορισμένους ελληνορθόδοξους εμπόρους να προτείνουν στο Μακεδονικό Κομιτάτο τη γενίκευσή του και ενάντια στους Εβραίους με σκοπό να βελτιώσουν τη θέση τους, ο Νικολαΐδης τους απέτρεψε αντιτείνοντας τις πολλαπλές εξαρτήσεις των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών από τους εβραίους καταναλωτές και εμπόρους<sup>233</sup>. Η αδιαμφισβήτητη ισχύς των Εβραίων διασφάλιζε τη διεθνοτική ηρεμία όχι μόνο γιατί περιόριζε τις αντισημιτικές εκδηλώσεις σε φραστικό επίπεδο, αλλά και γιατί απέτρεπε τον γενικότερο κατακερματισμό της αγοράς και τη δημιουργία εθνοτικά προσδιορισμένων οικονομικών θυλάκων<sup>234</sup>. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζε την αναπαραγωγή μιας μορφής συμβίωσης που ήταν πολυεθνοτική ακριβώς επειδή ήταν εθνοτικά ιεραρχημένη.

Στην περιστολή του εύρους της διεθνοτικής αντιπαράθεσης οι δομικές ορίζουσες της τοπικής οικονομίας συμπληρώνονταν από την αδυναμία του ελληνικού κράτους και των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών να ενισχύσουν τη θέση τους ανατρέποντας τις εθνοτικές ιεραρχίες στην αγορά της πόλης. Οι έλληνες πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη είχαν αντιληφθεί την ανάγκη της ενίσχυσης του ελληνορθόδοξου εμπορίου στη Μακεδονία. Η εξασφάλιση της οικονομικής αυτάρκειας των ελληνορθόδοξων εμπόρων ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγωγή

<sup>232</sup> Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών*, σσ. 43-48.

<sup>233</sup> Στο ίδιο, σ. 48. Αντίθετα στο Μοναστήρι η οικονομική και δημογραφική κυριαρχία των Ελληνορθόδοξων οδήγησε στη σύγκλιση επιχειρηματικών και εθνικών συμφερόντων και στην κλιμάκωση του ελληνοβουλγαρικού οικονομικού ανταγωνισμού σε μπουκοτάζ όλων των μη ελληνορθόδοξων καταστημάτων. Εξαρτώμενοι οικονομικά από τους Ελληνορθόδοξους, οι Εβραίοι συμφώνησαν να πληρώσει η κοινότητά τους έως και 2.000 οθωμανικές λίρες προκειμένου να αρθεί η εναντίον τους απαγόρευση. Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα*, σ. 242.

<sup>234</sup> Αυτό άλλωστε αποδεικνύει και η εξαιρετική ευκολία με την οποία οι εβραίοι μεσίτες ανάγκασαν τους ελληνορθόδοξους εμπόρους και παραγωγούς να μην προχωρήσουν στη συνεργασία με ομοεθνείς τους μεσίτες επισείοντας την απειλή του πλήρους οικονομικού αποκλεισμού. Για τα δύο αυτά συμβάντα, βλέπε Dumont, "The social structure of the Jewish community of Salonica", σσ. 67-68.

οποιοδήποτε «κατά τῶν ἐχθρικῶν στοιχείων οἰκονομικοῦ πολέμου» και την προώθηση των ελληνικῶν σχεδίων. «Τῶν πλείστων καταναλωτῶν μὴ ὄντων ὁμογενῶν, ἐάν οἱ ἄλλοθενεῖς ἀνταγωνισταὶ ἡμῶν ὑπερισχύσωσι ἐμπορικῶς καὶ βιομηχανικῶς ἐν Μακεδονίᾳ, οὐδέ λόγος πρέπει νά γίνηται πλέον περί τῶν ἐπ' αὐτῆς ἀξιώσεων μας», ἀνέφερε ἐκθεση τοῦ προξενείου τοῦ 1907<sup>235</sup>. Ἢδη ἀπὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, οἱ προτάσεις τοὺς επικεντρῶνονταν στὴν προσέλκυση κεφαλαίων και το συντονισμό τῆς επιχειρηματικῆς δράσης μέσα ἀπὸ τὴν ἰδρυση εταιρειῶν και ελληνικῆς τράπεζας, τῆ σύσταση ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου και τὴν τοποθέτηση στο προξενεῖο ἰκανοῦ οἰκονομολόγου<sup>236</sup>. Κάποια κινητικότητα υπήρξε, ἰδίως στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, χωρὶς ὡστόσο νὰ καταλήξει σε κάποιο ἀπτό ἀποτέλεσμα. Το ελληνικό προξενεῖο δὲν μπόρεσε τελικά νὰ ἀναλάβει συντονιστικό ρόλο καθὼς ἀπέτυχε τόσο στὴν οργάνωση τῶν ντόπιων ἐλληνορθόδοξων επιχειρηματιῶν ὅσο και στὴν προσέλκυση ξένων ὁμογενειακῶν κεφαλαίων<sup>237</sup>.

Ἐσωτερικὲς ἀδυναμίες δὲν ἐπέτρεψαν ἐπίσης στους ἐλληνορθόδοξους ἐμπόρους νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν εβραϊκὴ ἡγεμονία και νὰ οξύνουν τὸν ἐθνοτικό ἀνταγωνισμό. Ἡ δημογραφικά και οἰκονομικά ἀσθενὴς θέση τοὺς στὴν ἀγορά τῆς πόλης τοὺς καθιστοῦσε ἐξαιρετικά ευάλωτους στις πιέσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν και τῶν εβραίων επιχειρηματιῶν. Ὅχι μόνον ἀνάγκαζε τὸ Μακεδονικό Κομιτάτο νὰ εγκαταλείψει τὰ σχέδιά του γιὰ ἓναν «ριζικό» οἰκονομικό πόλεμο ἀπέναντι στους Βουλγάρους<sup>238</sup>, ἀλλὰ καθιστοῦσε ἀσύμφορη τὴ στήριξη οἰκονομικῆς πρωτοβουλίας. Το 1891 οἱ ἐλληνορθόδοξοι επιχειρηματίες ἀπέσυραν τὴν υποστήριξή τοὺς στὰ σχέδια τοῦ προξενείου γιὰ τὴ σύσταση ελληνικοῦ ἐπιμελητηρίου μετὰ τις πρώτες ἀντιδράσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν και τῶν εβραίων ἐμπόρων<sup>239</sup>. Ταυτόχρονα, ἡ ἔλλειψη οργάνωσης λειτουργοῦσε ἀνασταλτικά στὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης τοὺς. Οἱ σφοδρὲς ἐνδοκοινοτικὲς συγκρούσεις κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1890 εἶχαν διχάσει τοὺς ἐλληνορθόδοξους επιχειρηματίες και εἶχαν ἀποτρέψει κεφαλαιούχους ὅπως ὁ Ἀνδρέας Συγγρός νὰ ἐπενδύσουν στὴν ἰδρυση ελληνικῆς τράπεζας στὴν πόλη<sup>240</sup>. Στις ἀρχές τοῦ εικοστοῦ αἰῶνα, ἡ σύσταση τῆς Νέας Λέσχης και τοῦ Ἐμπορικοῦ Φροντιστηρίου πιθανότατα βελτίωσαν ὀριακά τὴν κατάσταση. Ἡ ἔλλειψη ἰκανῶν διευθυντικῶν στελεχῶν σήμαινε ὅτι τὸ Ἐμπορικό Φροντιστήριο υπολειποῦσε, ἐνῶ το 1908 ἓνα σκάνδαλο ἔθεσε τὸ συντονιστικό τοῦ ρόλο σε ἀμφισβήτηση. Ὅρισμένα μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς Νέας Λέσχης εἶχαν κερδοσκοπήσει ἀλλοιώνοντας τὸ ἐκδιδόμενο δελτίο τιμῶν και εξαπατώντας με τὸν τρόπο αὐτό τοὺς ἐμπόρους στο ἐσωτερικό τῆς Μακεδονίας. Ἀν και τὸ Ἐμπορικό Φροντιστήριο εἶχε συσταθεῖ γιὰ νὰ υποστηρίξει τὰ συμφέροντα τῶν ὁμογενῶν ἐμπόρων, «τὴν συνείδησιν τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου εἶχε καταπνίξει τὸ μικρόβιον τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος αὐτῶν». Ὁ κλονισμός τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ «ἐμπορικοῦ κόσμου» πρὸς τὸ Φροντιστήριο ἦταν τέτοιος, ὥστε ὁ *Φάρος τῆς*

<sup>235</sup> Ἐκθεση «Οἰκονομικὴ Οργάνωσις», (χ.χ.). Ἀρχεῖο Υπουργείου Ἐξωτερικῶν, ΑΑΚ/ΣΤ/1907.

<sup>236</sup> Σκούρτης, «Προσπάθειες ἰδρυσης ἀστριακοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου», σσ. 323-329. Ἐκθεση «Οἰκονομικὴ Οργάνωσις», (χ.χ.). Ἀρχεῖο Υπουργείου Ἐξωτερικῶν, ΑΑΚ/ΣΤ/1907.

<sup>237</sup> Οἱ ἐπανειλημμένες προσπάθειες τοῦ ἑλληνα προξένου Δοκοῦ γιὰ τὴ σύσταση ελληνικῆς τράπεζας στὴ Θεσσαλονίκη σκόνταψαν ἀρχικά στὴν ἀπροθυμία τῶν ντόπιων ἐλληνορθόδοξων κεφαλαιούχων και στὴ συνέχεια τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ. Σκούρτης, «Προσπάθειες ἰδρυσης ἀστριακοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου», σσ. 323-329.

<sup>238</sup> Νικολαΐδης, *Ὁ Μακεδονικός Αγών*, σ. 47.

<sup>239</sup> Χατζηωσφ, «Ἡ ἐξωστρέφεια τῆς ελληνικῆς οἰκονομίας στις ἀρχές τοῦ 20<sup>ου</sup> αἰῶνα», σ. 151.

<sup>240</sup> Σκούρτης, «Προσπάθειες ἰδρυσης ἀστριακοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου», σ. 329.

Θεσσαλονίκης σύστηνε στους ελληνορθόδοξους εμπόρους να συμβουλευόνται αντ' αυτού το δελτίο τιμών «του ἑπίσημου Κυβερνητικοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου»<sup>241</sup>.

Αυτοί οι παράγοντες, σε συνδυασμό με τη λειτουργία των διεθνοτικών οικονομικών θεσμών, που αναλύθηκαν παραπάνω, οργάνωναν την ιεραρχική δομή της εθνοτικής συνύπαρξης και εγγυόνταν την αναπαραγωγή της<sup>242</sup>. Παρήγαγαν εντάσεις, εξέθρεφαν τον ανταγωνισμό, αλλά ταυτόχρονα έθεταν όρια στην εθνοτική αντιπαράθεση, ιδίως όσον αφορά τις δύο σημαντικότερες οικονομικά εθνότητες της πόλης, τους Ελληνορθόδοξους και τους Εβραίους. Από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, η δραστηριοποίηση ελληνικών τραπεζών στην πόλη και η όξυνση της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης ενίσχυσαν τον ελληνικό εθνικισμό, ενέτειναν την προσπάθεια για τον εξελληνισμό της Θεσσαλονίκης και ώθησαν σε μια πρώτη αμφισβήτηση της εβραϊκής οικονομικής ηγεμονίας. Οι προσπάθειες αυτές, δηλωτικές της σοβούσας έντασης, περιορίζονταν ωστόσο στα κατώτερα και μεσαία στρώματα των ελληνορθόδοξων παραγωγών και εμπόρων και αποδείχτηκαν τελικά ανεπαρκείς. Μέχρι την Επανάσταση των Νεότουρκων η οργάνωση της αγοράς και οι όροι που αυτή επέβαλε, διαμόρφωναν μια πολυεθνοτική συνύπαρξη αρκετά ισχυρή ώστε όχι μόνο να περιστελλει τον εθνοτικό ανταγωνισμό αλλά και ενίοτε να θρέφεται επιχειρηματικά από αυτόν. «Κομφετί καί σερπαντέν» διαφήμιζε ο *Φάρος της Θεσσαλονίκης* κατά την περίοδο των Αποκριών, μιας από τις κατεξοχήν ελληνορθόδοξες αλλά και την πιο ανοιχτή προς τις άλλες εθνότητες γιορτή της πόλης: «Εἰς τό γνωστόν κατάστημα τῆς πόλεως μας Μπόν Μαρσέ τῶν ἀδελφῶν Ἰπεκτσι έκομίσθησαν κομφετί καί σερπαντέν Ἑλληνικῶν χρωμάτων πωλοῦνται δέ εὐθηνώτερον ἀπό πᾶν ἄλλο κατάστημα»<sup>243</sup>. Η αγορά μπορούσε επομένως να αποδεχθεί την εθνική ταυτότητα και να την ενσωματώσει μεταπλάθοντάς την σε καταναλωτικό προϊόν. Αλλά όταν η καθημερινή πραγματικότητα οριζόταν από ένα πολυκατάστημα με γαλλικό όνομα και ντονμέ ιδιοκτήτες, που πουλούσε σερπαντέν και κομφετί με ελληνικά χρώματα σε ελληνορθόδοξους πελάτες, τότε η συμβολική μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης σε ελληνική πόλη δεν μπορούσε παρά να παραμείνει μια ανεκπλήρωτη επιθυμία, το φευγαλέο αποτέλεσμα μιας καρναβαλικής ανατροπής.

---

<sup>241</sup> *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 05.02.1908.

<sup>242</sup> Με βάση ωστόσο τα διαθέσιμα στοιχεία είναι αδύνατο να τεκμηριωθεί αν οι διεθνοτικοί οικονομικοί θεσμοί και ιδίως το Εμπορικό Επιμελητήριο έπαιζαν και έναν πιο άμεσο ανασταλτικό ρόλο στην αποσόβηση και διευθέτηση των συγκρούσεων πέρα από τη γενικότερη καλλιέργεια μιας διεθνοτικής κοινωνικότητας, τη ρύθμιση των εμπορικών ζητημάτων και τη συμβολή στη διαμόρφωση ενός κοινού συμφέροντος.

<sup>243</sup> *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 22.01.1908.

## **ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ**

### **ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

Οι ισορροπίες που παρήγαγε η χαμιτική απολυταρχία στο χώρο της πολιτικής και η ηγεμονία των εβραίων εμπόρων στην αγορά της Θεσσαλονίκης κλονίστηκαν με την Επανάσταση των Νεότουρκων και κατέρρευσαν πλήρως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η επταετία που ξεκινά με την ανακήρυξη του Συντάγματος τον Ιούλιο του 1908 και ολοκληρώνεται με τις πρώτες εθνικές εκλογές στην ελληνική πλέον Θεσσαλονίκη το Μάιο του 1915 προσεγγίζεται εδώ ως μια ενιαία περίοδος. Αν και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος συνιστούν τομή, εντούτοις τα χρόνια αυτά ενοποιούν η κυριαρχία της πολιτικής, η έντονη πολιτικοποίηση της εμπορικής ταυτότητας. Ο Ιταλοτουρκικός Πόλεμος του 1911-1912 και κυρίως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι προκάλεσαν σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές δομές, όμως οι συνέπειές τους δεν φάνηκαν αμέσως. Κατά ανάλογο τρόπο, η εθνοτική σύνθεση του εμπορικού σώματος παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό σταθερή, παρά την μετανάστευση εβραίων και ντονμέ. Αν επομένως τα πιο δομικά χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του εμπορικού στρώματος της πόλης διατηρήθηκαν, η πρωτοφανής πολιτική ρευστότητα άφησε αντίθετα έντονο το στίγμα της. Έμποροι και εμπόριο πολιτικοποιήθηκαν και έγιναν αντικείμενο μιας σειράς από δημόσιες διαμάχες. Υπό την έννοια αυτή, η πολιτική (με την ευρύτερη έννοια του όρου) υπήρξε το κύριο πεδίο όπου αναδιαμορφώθηκε η ταυτότητα των θεσσαλονικέων εμπόρων. Ο τρόπος που αυτό συνέβη καθώς και οι ταξικές και εθνοτικές του επιπτώσεις είναι το αντικείμενο του δεύτερου μέρους.

Όπως αναλύεται στο τρίτο κεφάλαιο, κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο η εσωτερική συνοχή των εθνοθηρσκευτικών κοινοτήτων και η γενικότερη επιβίωσή τους ταυτίστηκε οριστικά με την πρωτοκαθεδρία στο χώρο της αγοράς. Η ανάγκη της μέριμνας για τη νέα και ανερχόμενη ομάδα των εμποροϋπαλλήλων, όπως και για την παλαιότερη και απειλούμενη ομάδα των τεχνιτών, έθετε σε νέες βάσεις τις σχέσεις των κοινοτικών επιχειρηματικών αρχηγείων με τα κατώτερα στρώματα και τις επιφόρτιζε με νέα καθήκοντα. Σε μια εμπορική πόλη όπως η Θεσσαλονίκη, η οικονομική επικράτηση των εμπόρων της κάθε εθνοθηρσκευτικής ομάδας ήταν πλέον και εθνοτικά απαραίτητη. Επρόκειτο για μια εξέλιξη που οδήγησε στην αντιπαράθεση και μετέτρεψε τον έμπορο από διεθνотικό πρότυπο του θεσσαλονικέα πολίτη σε σύμβολο του εθνοθηρσκευτικού αντίπαλου δέους. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους πάλι, το εμπόριο συνέχισε να αποτελεί ένα καθολικό σημαίνον συμπυκνώνοντας μια σειρά από ευρύτερα ζητήματα. Όπως δείχνουν το τέταρτο και το πέμπτο κεφάλαιο, το μέλλον της εβραϊκής κοινότητας, αλλά και το μέλλον της ίδιας της Θεσσαλονίκης, ταυτίστηκαν με τις τύχες του εμπορίου της. Το να συζητάς για την επιβολή σερβικών δασμών στα προϊόντα Θεσσαλονίκης, για τα όρια της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου, για την έμφαση στην εμπορική ή στη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης, για τη διεθνοποίηση της, για τη μετατροπή της σε ελεύθερο λιμάνι ή για την άμεση και οριστική δασμολογική της αφομοίωση, σήμαινε ουσιαστικά να αντιπαρατίθεται για θέματα που αφορούσαν στο ρόλο του κράτους, στα όρια της δικαιοδοσίας του, στη θέση της πόλης και στο μέλλον των Εβραίων της. Στη συζήτηση για το εμπόριο εξέβαλαν επομένως μια πλειάδα ζητημάτων και αντιπαρατίθονταν μια σειρά από αντίπαλες επιδιώξεις. Συνακόλουθα, ο πολιτικός λόγος ήταν εκείνος που προσήμαινε κατά προνομιακό τρόπο την εμπορική ταυτότητα.

Ωστόσο, οι έμποροι δεν αποτέλεσαν μόνο αντικείμενο του πολιτικού λόγου, αλλά και υποκείμενο της πολιτικής πράξης. Η ρευστότητα της συγκυρίας, οι απρόσμενες και βαθιές ρήξεις, ευνόησαν μια πληθώρα πολιτικών δράσεων. Χαμιτικοί θεσμοί, όπως το Εμπορικό Επιμελητήριο, συνέχισαν να λειτουργούν. Όμως η δημόσια παρουσία τους υποχώρησε και η συλλογικότητα που συγκροτούσαν δεν ήταν πλέον δεδομένη. Όπως δείχνει η ανάλυση των ελληνοεβραϊκών αντιπαραθέσεων στο χώρο της

αγοράς κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και η ελληνοεβραϊκή διαμάχη για τη Θεσσαλονίκη-ελεύθερο λιμάνι (που αναλύονται αντίστοιχα στο τρίτο και πέμπτο κεφάλαιο), η πολιτική δραστηριοποίηση συχνά δίχαζε τους εμπόρους της πόλης. Ωστόσο, η κινητοποίησή τους την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου ενάντια στην επιβολή των σερβικών δασμών και στον περιορισμό των ορίων δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου (που εξιστορούνται στο τέταρτο κεφάλαιο) δείχνει επίσης ότι σε μια συγκυρία οξύτατων αντιπαλοτήτων η δράση τους μπορούσε ακόμη να παράγει συλλογικότητες και να δημιουργεί ευρύτερες συναινέσεις. Το τρίτο μέρος υπογραμμίζει επομένως την έντονη ρευστότητα των συλλογικοτήτων που συγκροτούσαν οι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο αυτή. Ταυτόχρονα όμως υποδεικνύει την κατεύθυνση που η δράση τους έπαιρνε, τη σταδιακή εθνικοποίησή της. Από τη διεθνή κινητοποίηση για το ζήτημα των σερβικών δασμών (κεφάλαιο τέσσερα), η οποία υπάκουε ακόμη σε μια υστεροθωμανική λογική πολιτικής δράσης, στην τοπική συζήτηση για τη Θεσσαλονίκη-ελεύθερο λιμάνι το Δεκέμβριο του 1913 (κεφάλαιο πέντε), και τέλος στη συμμετοχή των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων στις εκλογές του Μαΐου 1915 (κεφάλαιο έξι), η εστίαση στην πολιτική δράση των εμπόρων επιτρέπει να δειχθούν η σταδιακή μεταβολή του πλαισίου και του τρόπου άσκησης της πολιτικής, οι διαφορετικές μορφές δράσης που οι έμποροι επέλεξαν για να υπερασπίσουν τα πολλαπλά συμφέροντά τους και τελικά οι αδράνειες και οι δυσκολίες της μετάβασης από την αυτοκρατορική στην εθνοκρατική πολιτική πραγματικότητα.

Η μετάβαση αυτή αποδείχτηκε δύσκολη, ακόμη και για τους Έλληνες. Η αυτόνομη κάθοδος της Νέας Λέσχης στις εκλογές του Μαΐου 1915 και η προβολή μιας τοπικής ελληνομακεδονικής πολιτικής ταυτότητας απέναντι στα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα ήταν τελικά ανάλογα προβληματική με την αντιδιαμετρική στράτευση των εβραίων αλιανσίστ επιχειρηματιών στο πλευρό του Βενιζέλου. Όπως αναλύεται στο έκτο κεφάλαιο, η ανασηματοδότηση της ελληνομακεδονικότητας και η αναγόρευσή της σε πολιτική ταυτότητα υπήρξε εξίσου αποτυχημένη με την πολιτική ανασηματοδότηση της αφομοίωσης. Οι έλληνες έμποροι δεν μπόρεσαν να γίνουν πολιτικά Μακεδόνες, δηλαδή να ενταχθούν αυτόνομα και με τους δικούς τους όρους στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αντίστοιχα, οι εβραίοι συνάδελφοί τους δεν μπόρεσαν να γίνουν πολιτικά Έλληνες. Αν και συντάχθηκαν με τον πιο προβεβλημένο εκπρόσωπο του ελληνικού εθνικισμού, η υπερνήφιση του αντιβενιζελικού ψηφοδελτίου από το σύνολο σχεδόν του εβραϊκού πληθυσμού τους κατέταξε πέραν του πολιτικού έθνους. Και για τις δύο μερίδες επομένως η προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα και η παράλληλη διατήρηση της θέσης τους υπήρξε τελικά ιδιαίτερα δύσκολη.

Ωστόσο, η προσαρμογή στις νέες συνθήκες αποδείχτηκε ιδιαίτερα επώδυνη κυρίως για τους εβραίους επιχειρηματίες. Αυτή η αρνητική εξέλιξη είχε ως αφετηρία την επαύριο της Επανάστασης των Νεότουρκων. Διατρέχει δηλαδή όλη την επταετία, συνδέοντας τα χρόνια πριν και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, η ηγεμονία των εβραίων επιχειρηματιών κλονίστηκε τόσο εντός όσο και εκτός της κοινότητας. Το τρίτο κεφάλαιο αναδεικνύει την αλληλοδιαπλοκή της τάξης με την εθνότητα και αναλύει πώς η αποτυχία των εβραϊκής επιχειρηματικής αρχηγείας να προστατεύσει τα συμφέροντα των κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων από την ελληνορθόδοξη οικονομική διείσδυση και η παράλληλη ενδυνάμωση των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών στην αγορά της πόλης συνοδεύτηκαν από τον κλονισμό της αλιανσίστ ιδεολογίας που η αρχηγεία αυτή διακονούσε, την άνοδο της Φεντερασιόν και την ανάδυση ενός μικροαστικού σιωνισμού. Οι εξελίξεις αυτές δίχασαν τους εβραίους επιχειρηματίες και κλόνισαν την ταξική και ιδεολογική ηγεμονία που ασκούσαν στο εσωτερικό της κοινότητας και κατ'επέκταση και σε ολόκληρη την πόλη. Σε αντίθεση με ό,τι θα περίμενε κανείς, όσα ακολούθησαν εξασθέ-

νησαν ακόμη περισσότερο τη θέση τους. Η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος δεν συσπείρωσε τον εβραϊκό πληθυσμού γύρω από την παραδοσιακή του αρχηγεία· αντίθετα, παρόξυνε τις εσωτερικές εντάσεις κατά τρόπους που αναλύονται στο τέταρτο και έκτο κεφάλαιο. Η διαφανόμενη οικονομική παρακμή της πόλης, και κατ'επέκταση και της εβραϊκής κοινότητας, κατέστησε προβληματική την έως τότε προνομιακή σύνδεση της εβραϊκής με την εμπορική ταυτότητα και απαξίωσε το συμβολικό κεφάλαιο των εβραίων επιχειρηματιών τόσο ως Εβραίων όσο και ως εμπόρων. Ταυτόχρονα, η προοπτική της απώλειας της οικονομικής τους πρωτοκαθεδρίας εξέθρεψε ταξικές εντάσεις, ενώ η διαλλακτική τους στάση απέναντι στις ελληνικές αρχές επικρίθηκε από τους σιωνιστές ως μειοδοσία. Τέλος, η ίδια η μεταβολή του πεδίου της πολιτικής ήδη από τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, η μετάβαση από μια περίκλειστη πολιτική των προυχόντων (politics of notables) σε μια ανοιχτότερη πολιτική των μαζών (mass politics), περιόρισε την επιρροή που η εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία ασκούσε, προς όφελος των σιωνιστών και της Φεντερασιόν. Πέραν της κοινότητας, η θέση τους κλονίστηκε επίσης. Καθόλη την περίοδο ο πατριωτισμός τους αμφισβητούνταν διαρκώς. Μετά το 1908, η οθωμανικότητά τους τέθηκε υπό αίρεση από Ελληνορθόδοξους αλλά και από Μουσουλμάνους, ενώ μετά το 1912 η ελληνικότητά τους αμφισβητήθηκε τόσο κατά την ανακίνηση του ζητήματος της μετατροπής της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι όσο και κατά τις εκλογές του Μαΐου του 1915. Μετά από επτά ταραχώδη χρόνια, οι Εβραίοι εξακολουθούσαν να δεσπάζουν στην αγορά της πόλης. Αλλά η ταυτότητά τους είχε πλέον πολιτικοποιηθεί, είχε δηλαδή καταστεί διαβλητή. Ως έμποροι, ως Εβραίοι, και ως πολίτες, όλες οι παράμετροι που κάποτε στήριζαν την ηγεμονία τους έμοιαζαν τώρα να αποτελούν πηγές αδυναμίας.



## Κεφάλαιο Τρίτο

### Από πυλώνες της συνύπαρξης σε σύμβολα της ρήξης Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, 1908-1912

Στις 25 Ιουλίου 1908, λίγες μέρες μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων, το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης και η Εμπορική Λέσχη γιόρτασαν ενωμένοι την ανακήρυξη του Συντάγματος οργανώνοντας μια επιβλητική συγκέντρωση. Τα μέλη τους, “sans distinction de nationalité”, πραγματοποίησαν πορεία στις κεντρικές οδούς της πόλης και κατέληξαν στην Πλατεία Ελευθερίας. Εκεί, εκφωνήθηκαν λόγοι από τον γενικό γραμματέα του Επιμελητηρίου, τον ντονμέ Ιμπραήλ Χικμέτ Μπέη, τους σημαίνοντες εβραίους εμπόρους και μέλη του διοικητικού συμβουλίου, Μωύς Μορπούργο και Γιακώβ Καζές, και τους δικηγόρους Ασέρ Σαλέμ και Μωύς Εφέντη Κοέν, ο τελευταίος γνωστότερος σήμερα ως Tekinalp και ως μια μείζονα μορφή του τουρκικού εθνικισμού<sup>1</sup>. Πορείες και συγκεντρώσεις αυτού του είδους, οργανωμένες από διάφορους συλλόγους και οργανώσεις, είχαν πλημμυρίσει τους δρόμους της Θεσσαλονίκης καθόλη τη διάρκεια της ημέρας<sup>2</sup>. Αποτελούσαν δημόσιες εκδηλώσεις της ενότητας του λαού, εκφράσεις της κοινής λαϊκής θέλησης. Ταυτόχρονα όμως συνιστούσαν και συμβολικές αναπαραστάσεις της υπάρχουσας κοινωνικής δομής της πόλης, των ταξικών και εθνοτικών ιεραρχιών της. Συγκεντρώνοντας τα μέλη τους ως ομάδα, το Εμπορικό Επιμελητήριο και η Εμπορική Λέσχη καθιστούσαν ορατή στο δημόσιο, πολιτικοποιημένο πλέον, χώρο την οικονομική πρωτοκαθεδρία των εμπόρων και τη δεσπόζουσα θέση που κατείχαν στην τοπική δομή της εξουσίας. Οι έμποροι ήταν άλλωστε η μόνη επαγγελματική ομάδα που συμμετείχε αυτόνομα στις παρελάσεις. Την ίδια στιγμή όμως, η πορεία και οι ομιλίες επανεπιβεβαίωναν συμβολικά την εθνοτική ιεραρχία που τους διέκρινε: τον ηγεμονικό ρόλο των εβραίων επιχειρηματιών, τη δευτερεύουσα θέση των Ελληνορθόδοξων, την ασυνήθιστη δύναμη της μικρής ομάδας των Ντονμέ και τη μάλλον περιθωριακή θέση που καταλάμβαναν οι Βούλγαροι.

Κατά τα τέσσερα χρόνια που συνθέτουν τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο στη Θεσσαλονίκη, η ταξική και η εθνοτική ιεραρχία που χαρακτήριζε τη ζωή στην πόλη κατά τη χρόνια του Αβδούλ Χαμίτ, και την οποία εξέφραζε όσον αφορά στους εμπόρους το Εμπορικό Επιμελητήριο, υπέστη σοβαρό κλονισμό. Η ανάδυση νέων κοινωνικών ομάδων περιέπλεξε το τοπίο των κοινωνικών σχέσεων. Η δε παράλληλη εμφάνιση νέων μηχανισμών κοινωνικής παρέμβασης, που περιλάμβανε μεταξύ άλλων τον τύπο<sup>3</sup>, τα εργατικά συνδικάτα, τους συλλόγους αλληλοβοήθειας και τα

<sup>1</sup> *Journal de Salonique* 27.07.1908. Για τον Μωύς Κοέν, βλέπε Jacob M. Landau, *Tekinalp, Turkish Patriot, 1883-1961* (Ισταμπούλ, 1984).

<sup>2</sup> Μεταξύ αυτών της αρμενικής και της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εβραϊκή κοινότητα οργάνωσε τη δική της πορεία όχι ως ενιαίο σώμα, όπως οι άλλες κοινότητες, αλλά μέσω της κοινής σύμπραξης των εβραϊκών οργανώσεων Cercle des Intimes, Grand Cercle και της Ένωσης Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς, *Journal de Salonique* 27.07.1908.

<sup>3</sup> Η άρση της λογοκρισίας συνοδεύτηκε από την κυκλοφορία μιας νέας σειράς εντύπων. Είναι επίσης ενδεικτικό του διατοπικού χαρακτήρα της διαμόρφωσης της νέας αναγνωστικής σφαιράς ότι η άρση της λογοκρισίας είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του εμπορίου των εισαγόμενων από το εξωτερικό εντύπων. Βλέπε Μανώλης Κανδυλάκης, «Η λογοκρισία στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1992)*. Πρακτικά (Θεσσαλονίκη, 1993), σ. 571. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, τόμος Α'* (Θεσσαλονίκη, 1998), σ. 21. Ministère du Commerce et de l'Industrie, *Turquie. Mouvement*

εθελοντικά σωματεία, έκανε δυσκολότερη τη διαχείριση και διατήρηση της κοινωνικής συναίνεσης. Σε αυτό το διαρκώς μεταβαλλόμενο πεδίο, οι ταξικές και εθνοτικές ταυτότητες των εμπόρων και βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης αμφισβητήθηκαν και αναδιατάχθηκαν. Η υπάρχουσα ιστοριογραφία, χωρίς να έχει ασχοληθεί ειδικά με τους επιχειρηματίες της πόλης, έχει μέχρι σήμερα εξετάσει τη γενικότερη αποσταθεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων στη Θεσσαλονίκη ως δύο παράλληλες, δηλαδή αναλυτικά και ιστορικά διακριτές, διαδικασίες. Αφενός, οι κομβικές μελέτες του Paul Dumont και της Ρένας Μόλχο διερευνούν την αποσταθεροποίηση υπό το πρίσμα της εθνότητας<sup>4</sup>. Τους απασχολεί δηλαδή η αυξανόμενη εθνοτική ένταση που χαρακτήριζε τις σχέσεις μεταξύ των Εβραίων και των Ελληνορθόδοξων και η συνακόλουθη ανάπτυξη του σιωνισμού –έστω και αν ασχολούνται γενικότερα με τα ύστερα οθωμανικά χρόνια και δεν εστιάζουν ειδικότερα στις ιδιαιτερότητες που διακρίνουν τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο<sup>5</sup>. Αφετέρου, και ξεκινώντας από τις πρωτοπόρες μελέτες του Κωστή Μοσκόφ και του George Haupt, πολυάριθμες μελέτες τονίζουν τη σημασία της τάξης. Τα τελευταία τριάντα τουλάχιστον χρόνια ένα ολόκληρο ρεύμα εργατικής ιστορίας επικεντρώθηκε στο ζήτημα της ανάπτυξης των ταξικών σχέσεων στη Θεσσαλονίκη, αποκλειστικά όμως μέσα από τη μελέτη της Φεντερασιόν, του σοσιαλιστικού δηλαδή κινήματος της πόλης<sup>6</sup>. Πίσω από τις αναλύσεις αυτές υφέρπει συνήθως η μεθοδολογική παραδοχή

---

*commercial de Salonique en 1909* (Rapport commerciaux des agents diplomatiques et consulaires de France, no. 927) (Paris, 1910), σ. 19.

<sup>4</sup> Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”. Rena Molho, “The Zionist movement in Thessaloniki, 1899-1919”, στο I.K. Hassiotis (επιμ.), *The Jewish communities of Southeastern Europe* (Θεσσαλονίκη, 1997), σσ. 327-350. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 227-240.

<sup>5</sup> Γενικότερα, οι αστικές ιστορίες των επιπτώσεων της Επανάστασης των Νεότουρκων και των εξελίξεων κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο παραμένουν ακόμη ιστοριογραφικό ζητούμενο. Η σχετική βιβλιογραφία παρακολουθεί τις διεργασίες σε ένα εθνικό επίπεδο, εστιάζει συνήθως στο πεδίο της υψηλής πολιτικής (και ιδίως στους Νεότουρκους) και παραβλέπει τις τοπικές εκδιπλώσεις της Νεοτουρκικής Επανάστασης και των αλλαγών που αυτή επέφερε στις κοινωνικές σχέσεις συγκεκριμένων πόλεων. Κατά συνέπεια, λίγες είναι οι κοινωνικές και πολιτισμικές ιστορίες των οθωμανικών αστικών κοινωνιών κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Όποτε αυτό συμβαίνει, η έμφαση είναι κυρίως στις εθνοτικές και πολύ λιγότερο στις ταξικές σχέσεις. Βλέπε Ercument Asil, *The reception of liberty in Konya, September 1908-April 1909*, (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogasici University, 2005). Campos, *A ‘shared homeland’ and its boundaries*. Vangelis Kechriotis, “Protecting the city’s interest: the Greek-Orthodox and the conflict between municipal and vilayet authorities in Izmir in the Second Constitutional period” (ανακοίνωση στο Eight Mediterranean Social and Political Research Meeting, Φλωρεντία και Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007). Bedross Der Matossian, *Ethnic politics in post-revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, 2008). Η μελέτη του Γιάννη Μέγα για την Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη περιέχει πλήθος στοιχεία, αλλά δεν διακρίνεται από ανάλογο αναλυτικό βάθος. Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*.

<sup>6</sup> Georges Haupt, “Introduzione alla storia della Federazione operaia socialista di Salonicco”, *Movimento Operaio e Socialista* 18/1 (1972), σσ. 99-114. Ilıcak, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην οθωμανική Θεσσαλονίκη». Donald Quataert, “The industrial working class of Salonica, 1850-1912”, στο Avigdor Levy (επιμ.), *Jews, Turks, Ottomans. A shared history, fifteenth through the twentieth century* (Σύρακιους, 2002), σσ. 194-211. Quataert, *Social disintegration and popular resistance*. Donald Quataert, “The workers of Salonica, 1850-1912”, στο Donald Quataert & Erik Jan Zürcher (επιμ.), *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (Λονδίνο, 1995), σσ. 59-74. Αντώνης Λιάκος, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία. Τα καταστατικά τους* (Θεσσαλονίκη, 1985). Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*. Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου* (Αθήνα, 1975). Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα, 2005).

της προτεραιότητας του ενός ή του άλλου παράγοντα. Η τάξη και η εθνότητα θεωρούνται μεν ως οι δύο μείζονες αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη της ύστερης οθωμανικής περιόδου, αλλά ταυτόχρονα προσεγγίζονται ως αλληλοαποκλειόμενες, αν όχι ανταγωνιστικές, έννοιες. Η κατίσχυση των εθνοτικών δεσμών που συνήθως διαπιστώνεται δεν μπορεί παρά να συμβαίνει λόγω της ασθενούς ανάπτυξης των ταξικών σχέσεων<sup>7</sup>. Σε μεγάλο βαθμό η συγκεκριμένη ερμηνεία αποτελεί απόρροια των επιστημολογικών βεβαιιοτήτων που μοιράζεται το σύνολο της ιστορικής αυτής γραμματείας. Οι μελέτες που αναφέρθηκαν αποτελούν εξαιρετικά δείγματα μιας κλασικής κοινωνικής ιστορίας με ευδιάκριτες όμως τις κοινωνιολογικές της καταβολές. Κατά συνέπεια, χρησιμοποιούν την τάξη και την εθνότητα ως εννοιολογικές κατηγορίες στατικές, δομικές και εξωγενείς προς την ιστορική πραγματικότητα, χωρίς να στέκονται στα πολλαπλά νοήματα που αυτές παίρνουν και στους τρόπους με τους οποίους σημασιοδοτούνται από τα πολλαπλά ιστορικά υποκείμενα στα εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα.

Ωστόσο, οι ιστορικές διαδρομές που διέτρεξαν οι έμποροι της Θεσσαλονίκης και οι ταυτότητες που οι ίδιοι σφυρηλάτησαν μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα αν υιοθετηθεί μια ευρύτερη μεθοδολογικά οπτική. Αν δηλαδή επιχειρηθεί η αναλυτική συνάρθρωση της τάξης και της εθνότητας, αν αναδειχθεί η συγκεκριμένη ιστορική τους έκφραση και αν δοθεί έμφαση τόσο στις κοινωνικές διεργασίες όσο όμως και στη νοηματοδότησή τους από τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα. Τάξη και εθνότητα δεν πρέπει να προσλαμβάνονται σαν δύο διακριτές, ξεχωριστές όψεις της ταυτότητας έστω και συνδεδεμένες μεταξύ τους. Στα πολυπολιτισμικά αστικά περιβάλλοντα της ύστερης οθωμανικής περιόδου επρόκειτο για δύο ρευστές, αλληλοδιαπλεκόμενες και πάνω από όλα αμοιβαία συγκροτούμενες διαδικασίες της διαμόρφωσης των συλλογικών υποκειμένων. Όπως θα υποστηριχθεί στο κεφάλαιο αυτό, στη Θεσσαλονίκη της Δεύτερης Συνταγματικής Περιόδου ενδοκοινοτικά ταξικά ζητήματα, ζητήματα που αφορούσαν τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων στο εσωτερικό της κοινότητας, τροφοδότησαν διακοινοτικές εθνοτικές εντάσεις, δηλαδή συγκρούσεις μεταξύ των κοινοτήτων. Αντίστροφα, διακοινοτικές εθνοτικές εντάσεις αρθρώθηκαν μέσα από μια ταξική γλώσσα. Όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, ο «έμπορος» συνέχισε να αποτελεί ένα κεντρικό σύμβολο της τάξης και της εθνότητας. Όμως η αλληλοδιαπλοκή των δύο όψεων της ταυτότητάς του δεν ήταν πια σταθερή και δεδομένη. Αντίθετα, η συμβολική του αναπαράσταση παρήγαγε πλέον οξύτερες εντάσεις.

### ***Ενδοκοινοτικές αναδιατάξεις και διακοινοτική ένταση. Η αμφισβήτηση των εβραίων επιχειρηματιών***

Γύρω στο 1908 μια σημαντική μεταβολή λάμβανε χώρα στον τρόπο με τον οποίο οι ταξικές σχέσεις αλλά και η εθνοτική ταυτότητα αναπαριστάνονταν στο κοινωνικό φαντασιακό της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Τις προηγούμενες δεκαετίες, η κοινωνική συναίνεση βασιζόταν σε μια αναπαράσταση της κοινωνικής ιεραρχίας που είχε λογοθετικά κατασκευάσει τους «φτωχούς» και τους «άπορους» ως διακριτή κοινωνική ομάδα<sup>8</sup>. Το να φροντίζει κανείς για την πρόνοιά τους ήταν

<sup>7</sup> Για τη Θεσσαλονίκη, βλέπε τις διαπιστώσεις των Gounaris, "Salonica", σσ. 514-516. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, σσ. 403-419. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 151.

<sup>8</sup> Παράβαλλε τη χαρακτηριστική καρτ ποστάλ που είχε τυπώσει το φιλανθρωπικό ίδρυμα Ματανότ Λαεβιονίμ με την ενδεικτική λεζάντα "Pensez aux pauvres". Οι αναφορές στον τύπο είναι ευνόητα πολυπληθείς. Βλέπε απολύτως ενδεικτικά για τον έρανο υπέρ των «φτωχών» και των «ορφανών», *Journal de Salonique* 18.01.1906.

επιβεβλημένο για τη διατήρηση των κοινοτικών κοινωνικών δεσμών, πολύ δε περισσότερο καθώς οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα είχαν μετασηματίσει ριζικά την έννοια της εθνοθησκευτικής κοινότητας και την είχαν μεταβάλει από έναν φοροεισπρακτικό σε έναν εκπαιδευτικό και προνοιακό μηχανισμό<sup>9</sup>. Όπως και στην περίπτωση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, ήταν η διάχυση των αστικών αξιών και ιδεωδών σε αυτή την περιθωριοποιημένη ομάδα των «φτωχών», που σηματοδοτούσε ουσιαστικά την εισδοχή τους στην κοινότητα, που τους καθιστούσε δηλαδή «Εβραίους»<sup>10</sup>. Ευυποληψία και εβραϊκότητα ήταν οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αντίστροφα όμως, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτή η πρακτική της φιλανθρωπίας αποτέλεσε επίσης (στις έμφυλα διακριτές μορφές της) ένα απαραίτητο στοιχείο της μεσοαστικής ταυτότητας. Η εικόνα του «φιλάνθρωπου ανδρός», ιδανικά προσωποποιημένη στη μορφή του Μωύς Αλλατίνι, του γνωστού και ως «πατέρα της Θεσσαλονίκης», συμβόλιζε πλέον τον κολοφώνα των αστικών επιτευγμάτων, όπως άλλωστε και εκείνη της φιλάνθρωπης χήρας ή συζύγου που εξέφραζε η Φακίμα Μοδιάνο<sup>11</sup>. Η φιλανθρωπία θεωρήθηκε επομένως ότι συνέδραμε στη διασφάλιση τόσο της κοινωνικής συναίνεσης όσο όμως και της εθνοτικής συνοχής. Και με το διπλό αυτό περιεχόμενο, προσδιόριζε και το νόημα που έπαιρνε η αστική ταυτότητα. Ο πολλαπλασιασμός των εβραϊκών φιλανθρωπικών σωματείων και προνοιακών θεσμών κατά τον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα, με αποκορύφωμα την ίδρυση του νοσοκομείου Χιρς το 1908, δεν εξέφραζε παρά την ευρεία διάχυση αυτής της ιδιαίτερης θεώρησης της αστικής εβραϊκότητας στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας της πόλης<sup>12</sup>.

Ωστόσο, κοινωνικές εξελίξεις και εθνοτικοί ανταγωνισμοί μετέβαλαν τις συντεταγμένες της εβραϊκής αστικής ταυτότητας και το χαρακτήρα της δημόσιας ευθύνης και κοινωνικής προσφοράς που αυτή εμπεριείχε. Η έλευση της δυτικής εκπαίδευσης και η ολοένα και ταχύτερη ενσωμάτωση της πόλης στην καπιταλιστική παγκόσμια οικονομία είχαν οδηγήσει στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων. Μετρώντας ήδη πάνω από τριάντα χρόνια λειτουργίας, το εκπαιδευτικό σύστημα της Αλιάνς είχε δημιουργήσει μια ολοένα και επεκτεινόμενη ομάδα εκδυτικισμένων εγγράμματων νέων Εβραίων. Ωστόσο, όπως αναλύθηκε και στο Πρώτο Κεφάλαιο, η οριενταλιστική προσέγγιση στο ζήτημα της αναγέννησης των Εβραίων της Ανατολικής Μεσογείου που χαρακτήριζε την Αλιάνς, σήμαινε ότι αυτή θεωρούσε περιττή τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και περιόρισε το έργο της στη σύσταση

<sup>9</sup> Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, σσ. 113-136. Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 84-85, 94-96.

<sup>10</sup> Ενδεικτική από την άποψη αυτή είναι η συστοίχιση αστικών ιδεωδών, ανθρωπιστικών αξιών και υπηρεσιών προς την κοινότητα στην αναγγελία του εράνου υπέρ των σχολείων της Αλιάνς και του Ταλμούδ Τορά το 1879. «Το να καθαγιάσουμε τη θρησκεία μας, το να απομακρύνουμε τη νεολαία από τη σκοτεινή άγνοια, το να τιμήσουμε το έθνος μας [δηλαδή τον εβραϊκό πληθυσμό] και το να προσφέρουμε υπηρεσία στην ανθρωπότητα είναι τα πιο ευγενή πράγματα που πρέπει να ελκύουν όλη την προσοχή μας. Ποιος από εμάς θα αποτραβιόταν από μια τέτοια προσπάθεια, θρησκευτική και ταυτόχρονα φιλανθρωπική; ... Το τέμενός μας σήμερα είναι το Ταλμούδ Τορά και τα σχολεία της Αλιάνς». Αναφέρεται στο Paula Daccarett, *Jewish Social Services in Late Ottoman Salonica (1850-1912)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Brandeis University, 2008), σσ. 68-69. Για τη συνάρθρωση φιλανθρωπίας και εξελληνισμού στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης, βλέπε Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, σσ. 44-47.

<sup>11</sup> Για τον Μωύς Αλλατίνι, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 107-108. Για τη φιλανθρωπική δράση της Φακίμα Μοδιάνο, βλέπε Modiano, *Hamehune Modillano*, τόμος 2, σσ. 36-37.

<sup>12</sup> Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 86-94, για τον τρόπο που εβραϊκότητα και αστικές ηθικές αξίες δομούσαν παράλληλα μέσα από τη σωματειακή ζωή. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των κυριότερων εβραϊκών φιλανθρωπικών σωματείων και προνοιακών θεσμών, βλέπε Daccarett, *Jewish Social Services in Late Ottoman Salonica*, σσ. 40-43.

δημοτικών και μόνο σχολείων για τα φτωχότερα εβραϊκά στρώματα<sup>13</sup>. Η έκθεση στη δυτική παιδεία συνετέλεσε επομένως στην παραγωγή μιας ευρείας, κατώτερης μεσαίας τάξης με πραγματικές, αλλά ξεκάθαρα περιορισμένες, προοπτικές κοινωνικής ανόδου. Επιπρόσθετα, η επέκταση του εμπορίου και όχι τόσο της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα<sup>14</sup>, η απουσία ενός εκτεταμένου και επικερδούς εβραϊκού βιοτεχνικού τομέα<sup>15</sup>, και το αδύνατο μιας σταδιοδρομίας στην οθωμανική δημόσια διοίκηση λόγω ελλειπούς γνώσης της τουρκικής γλώσσας<sup>16</sup>, συρρίκνωσαν σε τελική ανάλυση τις δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης αυτής της κατώτερης μεσαίας τάξης αποκλειστικά στον εμπορικό τομέα. Τη μεταμόρφωσαν δηλαδή σε μια πολυπληθή αλλά τελείως ομοιογενή ομάδα εμποροϋπαλλήλων<sup>17</sup>. Κατά συνέπεια, η διατήρηση της εβραϊκής εμπορικής κυριαρχίας μεταβλήθηκε σε αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση για την εξασφάλιση της επιβίωσης αυτού του νέου κοινωνικού στρώματος. Ωστόσο, η ίδια εβραϊκή κυριαρχία εγγυόταν επίσης ότι όλες οι διενέξεις για εργασιακά ζητήματα θα μετέπιπταν αυτόματα σε ενδοκοινοτικές συγκρούσεις. Όπως γίνεται αντιληπτό, το ζήτημα των ταξικών σχέσεων διαπλέχθηκε αξεδιάλυτα με το ζήτημα της κοινοτικής συνοχής. Με τη σειρά του πάλι, το ζήτημα των ταξικών σχέσεων ανασηματοδότησε το νόημα της κοινοτικής συνοχής αποδίδοντας σε αυτό μια πιο εμφανή διάσταση κοινωνικής διαφοροποίησης.

Μια αντίστοιχη σειρά εξελίξεων έφερε και τις συντεχνίες στο προσκήνιο. Το εβραϊκό ανώτερο αστικό στρώμα εκλάμβανε ολοένα και περισσότερο την επιβίωση των συντεχνιών τόσο ως αναγκαία όσο και ως ευρισκόμενη υπό απειλή. Οι εβραίοι χειρώνακτες εργάτες και τεχνίτες ήταν τα πρώτα θύματα μιας ελληνοεβραϊκής οικονομικής σύγκρουσης που λάμβανε χώρα στα κατώτερα επίπεδα της αγοράς. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι ελληνορθόδοξοι τεχνίτες αρνούσαν συστηματικά να προσλάβουν ως μαθητευόμενους νεαρούς Εβραίους<sup>18</sup>. Την ίδια στιγμή, εβραίοι θεσσαλονικείς κοινωνικοί και ηθικοί αναμορφωτές απέδιδαν τώρα μεγαλύτερη αξία στη χειροτεχνική εργασία<sup>19</sup>. Εκφράζοντας ένα δυτικό λόγο περί εργασίας, καταδίκασαν το μικρεμπόριο ως αντιπαραγωγικό<sup>20</sup> και επαινούσαν την παραγωγική χειρωνακτική εργασία ως τον ακρογωνιαίο λίθο για την οικοδόμηση του σύγχρονου Εβραϊσμού της Ανατολής<sup>21</sup>. Με διαλέξεις και άρθρα υπογράμμιζαν «την υγεία της εργασίας και την ευλογία του ιδρώτα» των τεχνικών επαγγελματιών τα

<sup>13</sup> Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*, σσ. 116-118. Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 95-96.

<sup>14</sup> Για ορισμένες από τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη, βλέπε Palairat, *The Balkan economies*, σσ. 353-354.

<sup>15</sup> Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”, σσ. 43-44, 64.

<sup>16</sup> Το 1910 ο εβραϊκής καταγωγής αμερικανός πρέσβυς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Oscar Strauss κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη δήλωσε έκπληκτος που οι Εβραίοι εξακολουθούσαν ακόμη να μιλούν τη γλώσσα των καταδιωκτών τους και τους προέτρεψε να μάθουν τουρκικά, χάρη στα οποία και σε συνδυασμό με τα έμφυτα χαρίσματά τους θα ανέρχονταν κοινωνικά και πολιτικά. Γαλλικό Προξενείο (Θεσσαλονίκη) προς Ministre des Affaires Etrangères (14.3.1910), Archives du Minister des Affaires Etrangères, MMA5/b/22.

<sup>17</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι); (χ.χ. γύρω στο 1907), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>18</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σσ. 151-152.

<sup>19</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)*, σ. 28, 47.

<sup>20</sup> Esther Benbassa & Aron Rodrigue, “L’artisanat juif en Turquie à la fin du XIXe siècle. L’Alliance Israélite Universelle et ses oeuvres d’apprentissage”, *Turcica* 17 (1985), σσ. 113-114.

<sup>21</sup> Βλέπε ενδεικτικά την πρόταση για συνεργασία της Ένωσης των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς με την Société Carmel ώστε να δημιουργηθεί μια αγροτική παροικία (colonie agricole) κοντά στη Θεσσαλονίκη. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)*, σ. 27.

οποία και «θα απελευθέρωναν το λαό του Ισραήλ από τον ζυγό της δουλείας»<sup>22</sup>. Σε ένα πιο πραγματιστικό επίπεδο, επιδίωκαν επίσης να διαφοροποιήσουν μια επικίνδυνα μονοδιάστατη εβραϊκή αγορά εργασίας και να προσφέρουν στα κατώτερα στρώματα μια εναλλακτική διέξοδο άλλη από αυτή του μικρεμπορίου<sup>23</sup>. Η χειροτεχνία εκπληρούσε όλες τις παραπάνω προσδοκίες τους. “Nos élèves”, ανέφερε ο Νεχαμά, “à l’achèvement de leurs études, ne cherchent une occupation que dans les affaires”<sup>24</sup>. “Ce qu’il faut surtout à notre communauté”, συμπλήρωνε αλλού, “c’est d’avoir un nombre tous les jours croissant de producteurs, de capacités techniques”<sup>25</sup>. Ωστόσο, η κυριαρχία των Ελληνορθόδοξων στον τομέα της χειροτεχνίας σήμαινε ότι η αναδιοργάνωση και επέκταση της εβραϊκής αγοράς εργασίας μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο σε βάρος των ελληνορθόδοξων χειροτεχνών. Και στην περίπτωση αυτή επομένως, οι ταξικές σχέσεις στο εσωτερικό της κοινότητας συνδέονταν στενά με τις εθνοτικές σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων.

Όλες οι παραπάνω κοινωνικές διεργασίες εξέβαλαν σε μια αναδιάταξη των προτεραιοτήτων της εβραϊκής ανώτερης αστικής τάξης. Σε ένα ολοένα πιο περίπλοκο και ανταγωνιστικό οικονομικό περιβάλλον, οι εμποροϋπάλληλοι και οι συντεχνίες αντικατέστησαν τους «φτωχούς» ως το πρωταρχικό αντικείμενο της μέριμνας των αστών<sup>26</sup>. Η κοινωνική ειρήνη στο εσωτερικό της κοινότητας διερχόταν τώρα μέσα από τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, των σχέσεων μεταξύ του εργοδότη και του εργαζόμενου. Συνακόλουθα, στα μέσα Αυγούστου του 1908, η Ένωση Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς άδραξε τις νέες δυνατότητες σωματειακής οργάνωσης και δράσης που πρόσφερε η επανάσταση των Νεότουρκων και ίδρυσε το Συνδικάτο των Εμποροϋπαλλήλων Θεσσαλονίκης (Syndicat des Commis et Employés de Salonique)<sup>27</sup>. Όπως έχει αναλυθεί στο Πρώτο Κεφάλαιο, η Ένωση Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς ήταν ο πιο σημαντικός σύλλογος της εβραϊκής νεολαίας και απολάμβανε την ηθική και οικονομική στήριξη της κοινοτικής αρχηγείας. Η πρωτοβουλία της για τη σύσταση του Συνδικάτου απηχούσε επομένως τις νέες προτεραιότητες του ανώτερου στρώματος των εβραίων επιχειρηματιών. Αυτή καθεαυτή η συμμετοχή στο Συνδικάτο ήταν ελεύθερη για τους εμποροϋπαλλήλους όλων των εθνοθησκευτικών ομάδων “sans distinction de race et de religion”<sup>28</sup>.

<sup>22</sup> Αναφέρεται στο Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 170.

<sup>23</sup> Στο ίδιο, σ. 168.

<sup>24</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι); (χ.χ. γύρω στο 1907), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>25</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année)*, σ. 5-6.

<sup>26</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι σκοπός της νεοϊδρυμένης Section d’Apprentissage της Ένωσης Παλαιών Μαθητών ήταν η δημιουργία «καλών εβραίων εργατών» (bons ouvriers israélites) στα διάφορα χειρωνακτικά επαγγέλματα και η διανοητική και ηθική ανόρθωση της «εβραϊκής εργατικής τάξης» (classe ouvrière israélite). “Dans l’ordre communal, c’est surtout l’élément ouvrier qui nous préoccupe”, ανέφερε ο πρόεδρος της το 1910. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12ème année)*, σ. 49. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1910 (14ème année)*, σ. 51.

<sup>27</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (09.09.1908), FO 195/2298. Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 317-318. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12ème année)*, σ. 27. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1910 (14ème année)*, σ. 51. *Journal de Salonique* 09.08.1908, 13.08.1908, 16.08.1908, 20.08.1908, 23.08.1908, 25.08.1908, 01.09.1908, 20.09.1908, 29.09.1908, 06.10.1908, 08.10.1908, 21.12.1908.

<sup>28</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12ème année)*, σ. 27. Σύμφωνα με επιστολή του προέδρου της Ένωσης Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς και μέλους της μασονικής στοάς Veritas, Ζωζέφ Νεχαμά, προς τη μασονική στοά Grand Orient de France (της οποίας και ζητούσε τη βοήθεια για τη σύσταση του Συνδικάτου), “L’AAEAIU, profitant

Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε ότι η τάξη και οι ταξικοί δεσμοί απέκτησαν προτεραιότητα έναντι της εθνότητας. Αντίθετα, οι αρχικές πολυεθνικές φιλοδοξίες του Συνδικάτου Εμποροϋπαλλήλων Θεσσαλονίκης ήταν η άλλη όψη του νομίσματος της εβραϊκής ηγεμονίας. Το Συνδικάτο συνιστούσε μια ακόμη περίπτωση της «νοοτροπίας της πλειοψηφίας» (majority mentality) που χαρακτήριζε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης: μιας νοοτροπίας ηγεμονικής και επομένως ανοιχτής, που ώσμωνε την εβραϊκή με την επαγγελματική και τη σαλονικιώτικη ταυτότητα<sup>29</sup>. Ο πολυεθντικός χαρακτήρας του θα επέτρεπε στους Εβραίους να διαφυλάξουν την περιπόθητη από άλλες εθνότητες θέση τους στην αγορά εργασίας. Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα πρώτα μέτρα του Συνδικάτου ήταν να προτείνει στους μουσουλμάνους εργοδότες να είναι το Σάββατο και όχι η Παρασκευή η ημέρα αργίας και των μουσουλμάνων υπαλλήλων «μιας και αυτή την ημέρα η αγορά είναι σχεδόν κλειστή»<sup>30</sup>. Παρά τη ρητορική της προσέγγισης των εθνοτήτων, η σύσταση και διαχείριση ευρύτερων πολυεθνικών συλλογικοτήτων όπως το Συνδικάτο εξασφάλιζε ουσιαστικά την εβραϊκή ηγεμονία. Σύντομα όμως το Συνδικάτο έχασε κάθε πολυεθνικό χαρακτηριστικό, λόγω της μηδενικής συμμετοχής μη Εβραίων σε αυτό, και μεταβλήθηκε στον εκπρόσωπο των εβραίων εμποροϋπαλλήλων<sup>31</sup>. Μάλιστα, ο πρόεδρος του Αλμπέρτ Ναχμίας ήταν μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Cercle des Intimes, του νέου, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, φορέα μιας πιο διεκδικητικής εβραϊκής ταυτότητας<sup>32</sup>.

Σκοπός της λειτουργίας του Συνδικάτου ήταν η διασφάλιση της εβραϊκής κοινωνικής συνοχής. Συνακόλουθα, συνεισέφερε στη θεσμική οργάνωση μιας νέας, ρευστής, κοινωνικής ομάδας και την εισήγαγε στον αστικό τρόπο άσκησης μιας ευυπόληπτης πολιτικής. Το Συνδικάτο καταδίκασε τις απεργίες και απέρριπτε την ιδέα ότι οι σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων ήταν εγγενώς συγκρουσιακές. “Le but de ce syndicat n’est nullement de s’insurger contre les patrons”, δήλωνε η *Journal de Salonique*<sup>33</sup>. Αντ’αυτού επιδίωκε να εγγράψει τα συλλογικά συμφέροντα των εργαζομένων στο αξιακό πλαίσιο της «ευυποληψίας» –δηλαδή των αρμονικών εργασιακών σχέσεων, της πειθαρχίας και της ηθικής και διανοητικής βελτίωσης. Όπως ενημέρωνε η προσωρινή επιτροπή του το αναγνωστικό κοινό της *Journal de Salonique*, οι εργοδότες δεν είχαν τίποτα να φοβηθούν. Αντίθετα, θα ήταν οι πρώτοι που θα επωφελούνταν καθώς το Συνδικάτο θα ενοφθάλμιζε στα μέλη του την αγάπη για το καθήκον και τη φιλοδοξία να εκπληρώσουν τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. “Syndicat ne veut pas dire grève”, δήλωναν. “L’idée syndicale n’implique pas la guerre ... Loin de là. Le syndicat disciplinera les salariés du commerce. Il aura le double résultat de relever moralement les employés et de les mettre en mesure de mieux s’acquitter leurs fonctions”. Για το λόγο αυτό η επιτροπή

---

de la liberté que la constitution octroie aux citoyens ottomans, organise à Salonique un syndicat de commis et employés. Aussitôt que ce syndicat sera définitivement constitué, l’Association organisera un syndicat ouvrier. Ainsi, elle créera des liens de solidarité parmi les diverses populations de la ville jusqu’ici hostiles”. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Grand Orient de France (Παρίσι) (17.08.1908), Αρχείο Grand Orient de France, Κουτί 1753.

<sup>29</sup> Για άλλες αποτυπώσεις αυτής της νοοτροπίας βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 2, σσ. 120-121.

<sup>30</sup> *Journal de Salonique* 20.09.1908.

<sup>31</sup> Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι δέκα μήνες μετά το Συνδικάτο αυτοπροσδιορίζονταν πλέον ως “Syndicat des Commis et Employés Israélites”, όπως αναφέρεται στο Ψήφισμα της συγκέντρωσης εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης κατά του νέου νόμου για τα σωματεία και τις απεργίες. Εντούτοις ο εβραϊκός τύπος συνέχισε να αναφέρεται σε αυτό ως “Syndicat des Commis et Employés”, υπογραμμίζοντας έτσι τη βαθιά ταύτιση της (μερικής) εβραϊκής με την (καθολική) θεσσαλονικιώτικη ταυτότητα. *Journal de Salonique* 20.06.1909, 14.06.1909, 16.06.1909, 12.05.1910.

<sup>32</sup> *Journal de Salonique* 21.12.1908 και 17.01.1909.

<sup>33</sup> *Journal de Salonique* 09.08.1908.

ήταν πεπεισμένη ότι οι εργοδότες θα έβλεπαν με καλό μάτι το Συνδικάτο και τους καλούσε να το συνδράμουν ηθικά. Έτσι, αυτό θα υιοθετούσε “une sage ligne de conduite et contribuera au bien d’une importante catégorie de la population sans toutefois faire préjudice à aucun intérêt particulier”<sup>34</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, οι δράσεις του Συνδικάτου ήταν κυρίως ρυθμιστικές. Επικεντρώθηκε στην επιδιαιτησία εργατικών διενέξεων στους εβραϊκούς εμπορικούς οίκους και επιπλέον σύστησε ένα γραφείο εργασίας, ώστε να εξυπηρετεί τα αμοιβαία, κοινά συμφέροντα των εβραίων εργοδοτών και εργαζομένων<sup>35</sup>. Ως εκ τούτου, το Συνδικάτο προωθούσε την αποκλειστικά εβραϊκή απασχόληση και μεριμνούσε για μια κοινωνική ειρήνη με εμφανώς εθνοτικές αποχρώσεις.

Χωρίς αμφιβολία, η σύσταση του Συνδικάτου οφείλει αρκετά στον ουμανιστικό σοσιαλισμό του Ζωρές καθώς και στη μασονική ιδεολογία, όπως αποδεικνύει και η αλληλογραφία του Ζωζέφ Νεχαμά<sup>36</sup>. Πρόεδρος της Ένωσης Παλαιών Μαθητών και μέλος της μασονικής στοάς Veritas, ο Νεχαμά είχε ζητήσει από τη Μεγάλη Στοά της Ανατολής (Grand Loge d’Orient) στο Παρίσι να του στείλει καταστατικά ανάλογων γαλλικών συνδικάτων<sup>37</sup>. Ωστόσο, καθοδηγητική αρχή της Ένωσης Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς, τέκνο της οποίας ήταν το Συνδικάτο Εμποροϋπαλλήλων, ήταν η «εβραϊκή αλληλεγγύη» (solidarité juive) και η προσφορά υπηρεσιών προς την κοινότητα<sup>38</sup>. Η ίδρυση του Συνδικάτου Εμποροϋπαλλήλων πρέπει επομένως να θεωρηθεί πρωτίστως απόρροια αυτής της συγκεκριμένης αντίληψης περί εβραϊκότητας την οποία όμως με τη σειρά της άλλαξε. Σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, ο αστικός λόγος περί εβραϊκής αλληλεγγύης που διακινούσε η Αλιάνς προσέδωσε νόημα στη δράση και προσδιόρισε τον τρόπο ανταπόκρισης σε πιεστικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Ωστόσο, τη στιγμή που ο λόγος περί εβραϊκής αλληλεγγύης προσδιόριζε τη δράση, άλλαξε και ο ίδιος. Η οργάνωση έκθεσης εβραϊκών χειροτεχνικών προϊόντων από την Ένωση Παλαιών Μαθητών συμβάδιζε με τις συνεχείς αναφορές των μελών της σε νέες κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι “prolétaires du commerce”, και κυρίως με μια ρητορική περί οικονομικού πολέμου, για τις “batailles inévitables qu’elles se livreront sur le terrain politique et économique”, όπου τα έθνη είτε θα επικρατήσουν είτε θα αφανιστούν<sup>39</sup>. “Pour ne pas succomber dans la lutte de la vie”, ανέφερε το ετήσιο δελτίο της Ένωσης, “il est nécessaire, en effet, de savoir au juste ce que l’on vaut et ce que valent les concurrents. Les individus et les peuples ne combattent plus, désormais, que sur le terrain économique. Quiconque ne veut pas rester parmi les éclopés de la mêlée

<sup>34</sup> *Journal de Salonique* 25.08.1908.

<sup>35</sup> Ήδη το φθινόπωρο του 1908 παρενέβη για τη λήξη της απεργίας των υπαλλήλων των καταστημάτων Ερρέρα και Οροσδι-Βακ. “Nous devons ici signaler un beau geste du comité du syndicat en cette occasion”, ανέφερε επαινετικά η *Journal de Salonique*, “aussitôt informé de l’événement [της απεργίας στο κατάστημα Ερρέρα], le syndicat engageait une partie du personnel à aller mettre à jour toutes les écritures et les rayons en ordre, ce qui fut aussitôt fait”. *Journal de Salonique* 15.09.1908, 06.10.1908. Για το γραφείο εργασίας, *Journal de Salonique* 19.06.1910.

<sup>36</sup> Για τον εμπνευσμένο από τον Ζωρές ουμανιστικό σοσιαλισμό του Νεχαμά, βλέπε τις αναφορές του Μπεναρόγια. Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, σ. 21. Επίσης, Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 127.

<sup>37</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Grand Orient de France (Παρίσι) (17.08.1908), Αρχείο Grand Orient de France, Κουτί 1753.

<sup>38</sup> Βλέπε Κεφάλαιο 1.

<sup>39</sup> *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année)*, σσ. 16-17. *Journal de Salonique* 05.10.1909. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12ème année)*, σ. 27. *Association des Anciens élèves de l’Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1910 (14ème année)*, σ. 67.



sociale doit mesurer ses forces, consulter souvent ses capacités et surtout se comparer aux autres»<sup>40</sup>. Τέτοιοι λόγοι και πρακτικές ήταν δηλωτικοί μιας νέας διαμόρφωσης του εβραϊκού κοινωνικού φαντασιακού (του τρόπου δηλαδή αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχία από τους εβραίους αστούς) και μιας πιο ταξικής αντίληψης του εθνικού καθήκοντός τους.

Η μέριμνα για τις εβραϊκές συντεχνίες έγινε επίσης ο κύριος λόγος ύπαρξης νέων αστικών σωματείων, όπως το Nouveau Cercle des Intimes (Λέσχη των Φίλων). Το Cercle des Intimes ιδρύθηκε στις αρχές του 1908<sup>41</sup>. Ήταν το αποτέλεσμα της αντίδρασης μιας σημαντικής μερίδας αποφοίτων των σχολείων της Αλιάνς στην αδιαφορία της παλιάς κοινοτικής ελίτ για τις συνθήκες διαβίωσης των κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων και στην αδυναμία της να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη οικονομική επιθετικότητα των Ελληνορθόδοξων απέναντί τους<sup>42</sup>. Αντλούσε τα μέλη του από τα ευρύτερα αστικά στρώματα υπό την καθοδήγηση όμως εκπροσώπων των σημαντικότερων εβραϊκών οικογενειών, των Μοδιάνο, Ερρέρα, Αμάρ, Αελιόν και Τιάνο<sup>43</sup>, ενώ στα επίτιμα μέλη του περιλαμβάνονταν ο ιππότης Γιακώβ Μοδιάνο, ο δρ. Μωΐς Μισραχί, ο δικηγόρος Εμανουέλ Σαλέμ και ο επιχειρηματίας Ζωζέφ Μισραχί<sup>44</sup>. Την επαύριο της Επανάστασης των Νεότουρκων, το Cercle des Intimes μεταβλήθηκε στον κυριότερο εκπρόσωπο των κοινοτικών συμφερόντων αντικαθιστώντας ουσιαστικά το κοινοτικό συμβούλιο<sup>45</sup>. Σκοπός του ήταν να συμβάλει στην «ηθική και υλική ανύψωση» (relèvement morale et matériel) του εβραϊκού πληθυσμού συνενώνοντας όλους τους εργαζόμενους και προασπίζοντας τα συμφέροντα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης<sup>46</sup>. Αν και οι δραστηριότητες του ήταν ποικίλες, το Cercle εστίασε επομένως κυρίως στην προστασία των εβραϊκών

<sup>40</sup> *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année)*, σσ. 48-49.

<sup>41</sup> Cercle des Intimes (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (15.07.1908), Αρχείο AIU Grèce X E 147.

<sup>42</sup> Uziel, Yosef, "Moaddonim (Klubim) veAgudot Lesugehem" [Τύποι συλλόγων και σωματείων], στο *Saloniki, Ir va-em be Yisrael* [Σαλονίκη, Μητέρα-πόλη του Ισραήλ] (Ιερουσαλήμ και Τελ Αβίβ, 1967), σσ. 127-128. Εξού και η υιοθέτηση της επωνυμίας Nouveau Cercle des Intimes η οποία και παρέπεμπε στον αρχικό Cercle des Intimes, σύλλογο που είχαν ιδρύσει οι «μεταρρυθμιστές» της κοινότητας τη δεκαετία του 1870 με σκοπό να αντιμετωπίσουν το «ραββινικό κατεστημένο» και να πετύχουν την μεταρρύθμιση των κοινοτικών θεσμών και τη μεγαλύτερη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου. Βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 84-85.

<sup>43</sup> Βλέπε ενδεικτικά τη σύνθεση του νέου διοικητικού συμβουλίου, *La Epoka* 15.01.1911.

<sup>44</sup> "El Klub des Intim i el kavalyer Yakob Modiano", *La Nation* 7 (1909), σ. 7. Το *La Nation* ήταν το περιοδικό του Nouveau Cercle des Intimes.

<sup>45</sup> Η υποχώρηση της ισχύος του κοινοτικού συμβουλίου και η ανάδυση των εβραϊκών συλλόγων ως οργανωτικών πυρήνων του θεσσαλονικιώτικου εβραϊσμού είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και ανεξερεύνητες εξελίξεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αντίθεση με την ελληνορθόδοξη κοινότητα, δεν ήταν η εβραϊκή κοινότητα που ενεπλάκη στο ζήτημα των εβραϊκών υποψηφιοτήτων για τις δημοτικές εκλογές του 1912, αλλά μια ιδιαίτερη επιτροπή αποτελούμενη από διάφορα μέλη εβραϊκών συλλόγων. Η εξέλιξη αυτή υποδεικνύει, νομίζω, το μετασχηματισμού του δημόσιου εβραϊκού χώρου, των τρόπων άσκησης πολιτικής και τη συνακόλουθη μεταβολή των σχέσεων ισχύος –μεταβολή που όμως ταυτόχρονα προστάτευε τον κοινοτικό θεσμό καθώς σε μια συγκυρία έντονων εθνοτικών διαμαχών του προσέδιδε υπερπολιτικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα, στην περίπτωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας, ανάλογες κινήσεις τελούσαν υπό τον έλεγχο των κοινοτικών οργάνων. Οι ελληνορθόδοξοι υποψήφιοι στις εθνικές εκλογές του 1912 υποδείχθηκαν από μια δωδεκαμελή επιτροπή την οποία συνέστησε η κοινοτική αντιπροσωπεία και η οποία αποτελείτο από τέσσερα μέλη της κοινοτικής αντιπροσωπείας, δύο της Εμπορικής Λέσχης, δύο του Συνδέσμου Εμποροϋπαλλήλων, δύο των συντεχνιών και μόλις δύο του Πολιτικού Συνδέσμου. *Μακεδονία* 04.02.1912, 13.03.1912.

<sup>46</sup> *Journal de Salonique* 23.08.1908. Cercle des Intimes (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (15.07.1908), Αρχείο AIU Grèce X E 147. Μπενγκιάτ (Benghiat) (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (24.03.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265.

βιοτεχνικών και εργατικών τάξεων και ανέλαβε σειρά πρωτοβουλιών για την αναδιοργάνωση και το συντονισμό των εβραϊκών συντεχνιών τόσο στο συμβολικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο<sup>47</sup>. Στους δημόσιους εορτασμούς, όλες οι εβραϊκές συντεχνίες παρήλαυναν ενωμένες υπό το λάβαρό του, μέλη του Cercle des Intimes συμμετείχαν στα διοικητικά συμβούλιά τους, ενώ συζητήθηκε η σύσταση ταμείου αλληλοβοήθειας για τις εργατικές οικογένειες και ιδρύθηκε ένα εσπερινό σχολείο<sup>48</sup>. Το Cercle αποπειράθηκε επίσης να ενώσει όλες τις εβραϊκές συντεχνίες σε μια συνομοσπονδία, ενώ πολύ κοντά στο στάδιο της υλοποίησης έφτασε και ένα φιλόδοξο σχέδιό του για τη σύσταση Λαϊκής Τράπεζας (Banka Popolara) που θα μεριμνούσε για τις πιστωτικές ανάγκες των αναριθμητών εβραίων μικρεμπόρων<sup>49</sup>.

Όπως και η Ένωση Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς, έτσι και το Cercle ανέλαβε όλη αυτή την εντατική εργασία ρύθμισης των ενδοκοινοτικών ταξικών σχέσεων στο όνομα του «εβραϊκού έθνους» (la nation juive). Τα μέλη του δεν φείσθηκαν κόπων και θυσιών, χρόνου και χρημάτων «για να σηκώσουν ψηλά τη σημαία του Ισραήλ», όπως σημείωνε ο γραμματέας του Πέπο Μοδιάνο<sup>50</sup>. Συγκρίνοντας το εβραϊκό έθνος με τα οργανωτικά επιτεύγματα των άλλων μιλλέτ, του ελληνορθόδοξου, αλλά κυρίως του βουλγαρικού, το Cercle διαπίστωνε την αδυναμία του<sup>51</sup>. Οι οθωμανοί Εβραίοι μειονεκτούσαν σοβαρά στην αποτελεσματικότητα της διοίκησής τους και κυρίως στην ενότητά τους, και μάλιστα σε μια περίοδο όπου όλες οι εθνότητες αγωνίζονταν να προωθήσουν πάση θυσία τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους<sup>52</sup>. Παραφράζοντας την ονομασία της νεοτουρκικής Επιτροπής «Ένωση και Πρόοδος» (Union i Progresso στα ισπανοεβραϊκά), το Cercle des Intimes έδωσε την ονομασία “Union i Kongreso” («Ενότητα και Συνέδριο») σε μια από τις πρωτοβουλίες που πήρε για να συγκαλέσει σε συνδιάσκεψη τους αντιπροσώπους όλων των εβραϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να συστήσει ένα κεντρικό όργανο διοίκησής τους<sup>53</sup>. Η φροντίδα που έδειξε για τα χαμηλότερα στρώματα αντανάκλασε την ίδια

<sup>47</sup> Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.12.1909), Αρχείο AIU Grèce I C 48. “La fiesta del Lavoro”, *La Nation* 5 (1911), σ. 3. Βλέπε επίσης και τη συστηματική μέριμνα για τους εργάτες από τις στήλες του. Ενδεικτικά, “Por el byen de los onradores. Pasate de los plazeros e o ekonomia”, *La Nation* 1 (1909), σσ. 7-9.

<sup>48</sup> *Journal de Salonique* 18.12.1908, 28.04.1909, 14.09.1909. Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, σ. 48.

<sup>49</sup> Για τη συνομοσπονδία, βλέπε *Journal de Salonique* 10.01.1909. Για την απόπειρα σύστασης της Τράπεζας, Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (17.06.1909), Αρχείο AIU Grèce I G 3. Επίσης, *Journal de Salonique* 06.10.1910, *La Epoka* 06.01.1911, 27.01.1911. Η Τράπεζα θα είχε κεφάλαιο ένα εκατομμύριο φράγκα. *Journal de Salonique* 19.07.1910. Για την ιδρυτική συνέλευση των μετόχων, *Journal de Salonique* 27.10.1910.

<sup>50</sup> “...por yevar adelantre alta la bandiera de Israel”. *La Epoka* 15.01.1911.

<sup>51</sup> Βλέπε τις επανειλημμένες αναλύσεις στο *La Nation*. “Djudaizmo Otomano. Unyon, Kongreso”, *La Nation* 1 (1909), σ. 1. “Kongreso del Djudaizmo otomano (un puevlo ke no es puevlo)”, *La Nation* 2 (1909), σ. 4. Για τη σύγκριση με το «βουλγαρικό έθνος», βλέπε “Muestra onra”, *La Nation* 4 (1909), σ. 13, όπου και η αναφορά στους Βουλγάρους ως υπόδειγμα. Το άρθρο αυτό επισήμαινε ότι έστω και ένας Βούλγαρος να «χτυπηθεί» με ένα κομμάτι χαρτί, σε 24 ώρες το έχει πληροφορηθεί, δημοσιοποιήσει και καταγγείλει στην κοινή γνώμη η τοπική βουλγαρική συνταγματική λέσχη της Θεσσαλονίκης. Για να κατάλήξει: “Es esto koraze, esta konfiensa en se mizmo ke mozotros kyerimos dar al djidyo”.

<sup>52</sup> Για τις διοικητικές ανεπάρκειες της κοινότητας σε σύγκριση με την ελληνορθόδοξη (που εντοπίζονταν στην απουσία ενός γενικού γραμματέα), βλέπε *La Epoka* 01.03.1911.

<sup>53</sup> “Djudaizmo Otomano. Unyon, Kongreso”, *La Nation* 1 (1909), σ. 1. “Nuestra Kampanya Union i Kongreso”, *La Nation* 2 (1909), σ. 2. “Nuestra Kampanya Unyon i Kongreso”, *La Nation* 3 (1909), σ. 9. Επίσης, Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (21.11.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265.

αντίληψη περί ενότητας<sup>54</sup>. Η μετατροπή του Cercle σε ένα “verdadero protektor de la klasa onradera” αποσκοπούσε στην ενίσχυση της κοινοτικής αλληλεγγύης και στην ισχυροποίηση της θέσης της κοινότητας στο νέο μετεπαναστατικό εθνοτικό περιβάλλον<sup>55</sup>. Κάθε αποτυχία επίτευξης αυτού του στόχου όχι μόνο θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την κοινοτική συνοχή, αλλά (και αυτό ήταν το κρίσιμο σημείο) θα επιδείνωνε γενικότερα τη θέση που κατείχε το σύνολο του εβραϊκού έθνους σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Έτσι, σε μια συγκεκριμένη συγκυρία πειστικά ταξικά ζητήματα εννοιολογήθηκαν μέσω ενός αστικού λόγου περί εθνότητας. Ωστόσο, η διαπραγμάτευση αυτών των ζητημάτων είχε επίσης ως συνέπεια τη μεταβολή του ίδιου του λόγου περί εθνότητας. Η σύσταση του Συνδικάτου των Εμποροϋπαλλήλων, οι διαρκείς αναφορές στις ανάγκες τους, όπως και η συστηματική φροντίδα για τις συντεχνίες υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας πιο διαστρωματωμένης εκδοχής του εβραϊκού κοινωνικού φαντασιακού και συνεπώς μιας πιο «ταξικής» αντίληψης του εβραϊκού καθήκοντος εντός του μεσαίου και ανώτερου στρώματος της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Εξίσου όμως σημαντικό είναι το γεγονός πως υποδηλώνουν επίσης ότι η διασφάλιση της εβραϊκής αστικής ηγεμονίας εντός της κοινότητας εξαρτιόταν τώρα όλο και περισσότερο από την προώθηση μιας πιο δυναμικής, ενσυνείδητης εβραϊκής ταυτότητας εντός αλλά και εκτός της. Κατά συνέπεια, το Cercle des Intimes έγινε ο πιο επίμονος υποστηρικτής των εβραϊκών συντεχνιών, υπερασπιζόμενος τα συμφέροντά τους οποτεδήποτε αυτά αμφισβητούνταν από τη μεριά των Ελληνορθόδοξων<sup>56</sup>. Η υπεράσπισή τους ήταν τόσο έντονη ώστε περισσότερο μετριοπαθείς παρατηρητές, όπως ο Ζωζέφ Νεχαμά, μιλούσαν για “tendances nationalistes” του Cercle, “qu’ils s’expriment par une hostilité chauvine contre les Grecs”<sup>57</sup>. Ωστόσο, η εστίαση της προσοχής μας στην επιχειρηματολογία που χρησιμοποίησαν όσοι ενεπλάκησαν στο διάσημο επεισόδιο των караγωγέων, αναδεικνύει τα όρια και τις εγγενείς αντιφάσεις του λόγου του Cercle και κατά συνέπεια, τις δυσχέρειες που χαρακτήριζαν τον τρόπο άσκησης πολιτικής των εβραϊκών αστικών στρωμάτων και περιόριζαν την αποτελεσματικότητά τους.

Στα τέλη του 1908 ορισμένοι άνεργοι ελληνορθόδοξοι εργάτες, απολυμένοι από το Κεραμοποιείο Αλλατίνι, απέκτησαν κάποια κάρα και ήρθαν σε συμφωνία με τους ελληνορθόδοξους εμπόρους να μεταφέρουν αυτοί τα εμπορεύματά τους<sup>58</sup>. Οι έμποροι, επιδιώκοντας διακαώς να απεξαρτηθούν από τους δυσμενείς όρους που τους επέβαλαν οι εβραίοι караγωγείς, βρήκαν τη συγκεκριμένη προσφορά οικονομικά ελκυστική. Όπως όμως ήταν αναμενόμενο, οι εβραίοι караγωγείς την εξέλαβαν ως πρόκληση στο μονοπώλιό τους. Και υπό την απειλή ότι δεν θα μεταφέρουν τα εμπορεύματά τους, εξασφάλισαν με τη σειρά τους την υποστήριξη των εβραίων χονδρεμπόρων. Οι τελευταίοι αποφάσισαν να απέχουν από κάθε δοσοληψία με τους ελληνορθόδοξους εμπόρους για όσο διάστημα εκείνοι δεν θα απασχολούσαν ξανά τους εβραίους караγωγείς. Το ζήτημα παρέμεινε ανοιχτό για μέρες και εξελίχθηκε σε πραγματική διαμάχη. Τελικά διευθετήθηκε όταν οι δύο πλευρές συμφώνησαν να

<sup>54</sup> Βλέπε επίσης τη συναινετική στάση μεταξύ των εργατών που επιχειρούσε να προωθήσει η συστηματική αναφορά σε εργατικά ζητήματα στο περιοδικό *La Nation*. Ενδεικτικά, “Por el bien de los onradores. Kontenta al patron i al kliente”, *La Nation* 4 (1909), σ. 6.

<sup>55</sup> “Muestra ovra”, *La Nation* 4 (1909), σ. 11.

<sup>56</sup> Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.12.1909), Αρχείο AIU Grèce I C 48.

<sup>57</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (20.03.1909), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202.

<sup>58</sup> Για την πολιτική της Εταιρείας Αλλατίνι, αλλά και άλλων μεγάλων εβραϊκών εταιρειών, να απασχολούν συστηματικά ετερόδοξους εργάτες, βλέπε Quataert, “The industrial working class of Salonica, 1850-1912”, σσ. 206-207.

επιτραπεί στους Ελληνορθόδοξους να εισέλθουν στη συντεχνία των καραγωγέων με δικό τους επικεφαλής<sup>59</sup>.

Η συμφωνία αυτή μόνο κατ'εμφημισμό μπορεί να θεωρηθεί συμβιβασμός, όπως την πρόβαλαν οι εφημερίδες. Στην πραγματικότητα, αποτέλεσε σοβαρό χτύπημα στην αυτοπεποίθηση των κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων. Τερματίζοντας το μονοπώλιό τους στη μεταφορά εμπορευμάτων έθεσε ένα προηγούμενο και προοικονόμησε ανήκουστες μέχρι τότε απειλές για την επαγγελματική επιβίωσή τους. Την ίδια περίοδο που προέκυπτε το ζήτημα των καραγωγέων, η επιτροπή του αντιαυστριακού μπουκοτάζ εξέταζε σοβαρά το ζήτημα της επέκτασής του και στα ελληνικά πλοία και προϊόντα λόγω των δυσμενών για τους Οθωμανούς εξελίξεων στο κρητικό ζήτημα<sup>60</sup>. Ωστόσο, οι εβραίοι βαρκάρηδες και αχθοφόροι του λιμανιού διατύπωσαν τις επιφυλάξεις τους προς αυτήν, φοβούμενοι ότι το μπουκοτάζ θα κατέληγε στη διείσδυση ελληνορθόδοξων εργατών σε ένα ακόμη παραδοσιακά εβραϊκό επάγγελμα. Όπως δήλωναν, «άν εφαρμοσθῆ τό μπουκοτάζ κατά τῆς Ἑλλάδος ἡμεῖς θά καταστραφῶμεν καί ἡ ἐκφορτωτική ἐργασία θά ἐκφύγη τῶν χειρῶν ἡμῶν, διότι οἱ Ἕλληνες θά φέρωσι καί φορτηγίδας ὡς ἔφερον καί κάρρα. Καί ὡς ἔχομεν παραδείγματα μέχρι τοῦδε θά μᾶς ἀνταγωνισθῶσιν ἐπιτυχῶς καί ἐπί τῆς ἐκφορτώσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀτμοπλοίων»<sup>61</sup>.

Επιπρόσθετα, το ζήτημα των καραγωγέων καταδείκνυε επίσης την εμφάνιση νέων πρωταγωνιστών και νέων λόγων οι οποίοι και σημασιοδοτούσαν τις ταξικές και εθνοτικές σχέσεις. Η απουσία του Εμπορικού Επιμελητηρίου από τις διαπραγματεύσεις σήμανε την περιθωριοποίηση των παραδοσιακών μηχανισμών ελέγχου της λειτουργίας της αγοράς που χαρακτήριζαν το προγενέστερο χαμιτικό καθεστώς. Αυτοί οι ημι-κρατικοί θεσμοί παραμερίστηκαν από φορείς μιας αναδυόμενης «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή από τις ελληνορθόδοξες και εβραϊκές εφημερίδες και από έναν σύλλογο, το Cercle des Intimes. Η εμπλοκή τους μετέτρεψε το επεισόδιο των καραγωγέων σε αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης. Οι διεθνοτικές επαγγελματικές διαφορές υπερέβησαν επομένως τα όρια της αγοράς και εισέβαλαν στη δημόσια σφαίρα. Αυτό σήμαινε ότι η κατάληξή τους θα εξαρτιόταν αξιωματικά από την πιο αποτελεσματική εθνοτική οικειοποίηση του κυρίαρχου νομιμοποιητικού λόγου των ημερών, δηλαδή του λόγου του οθωμανικού συνταγματισμού.

Κατά την περίοδο εκείνη αλλά και αργότερα, ο Cercle des Intimes διαχώριζε τη δική του εκδοχή της εβραϊκής ταυτότητας από τον εθνικισμό των άλλων μη

<sup>59</sup> Για την οπτική του ελληνικού προξενείου στο ζήτημα των καραγωγέων, βλέπε Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Μπαλτατζή (Υπουργό Εξωτερικών) (21.02.1909), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Α,Β: Μακεδονικό Ζήτημα, Προξενείο Θεσσαλονίκης, διάφορα πρεσβειών (1909). Για την οπτική του ελληνορθόδοξου τύπου της πόλης, *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 12.02.1909, *Αλήθεια* 14.12.1908, 15.02.1909, 19-20.02.1909, 25.02.1909. Για την οπτική των τοπικών εκπροσώπων της Αλιάνς, βλέπε Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.12.1909), Αρχείο ΑΠΥ Grèce I C 48.

<sup>60</sup> Τον Οκτώβριο του 1908 η ανακοίνωση της προσάρτησης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρο-Ουγγαρία προκάλεσε το ξέσπασμα ενός ευρύτατου, πεντάμηνου μπουκοτάζ των αυστρουογγρικών προϊόντων σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιτροπές μπουκοτάζ υπό την υψηλή εποπτεία της Επιτροπής «Ένωσις και Πρόοδος» συστήθηκαν στις κυριότερες πόλεις-λιμάνια. Στη Θεσσαλονίκη η επιτροπή μπουκοτάζ συνερχόταν καθημερινά στην Εμπορική Λέσχη. Βλέπε Roderic H. Davison, "The Ottoman boycott of Austrian goods in 1908-1909 as a diplomatic question", στο Heath W. Lowry & Ralph S. Hattox (επιμ.), *IIIrd Congress on the social and economic history of Turkey. Proceedings* (Ισταμπούλ, 1990), σσ. 1-28. Ειδικά για τη Θεσσαλονίκη, βλέπε τα στοιχεία που παρέχει η μελέτη του Γιάννη Μέγα. Μέγας, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 213, 361-368.

<sup>61</sup> *Εμπρός* 27.12.1908.

μουσουλμανικών μιλλέτ. Ο εβραϊκός εθνικισμός διέφερε γιατί περιοριζόταν μόνο στην έκφραση μιας εβραϊκής αλληλεγγύης. Η ίδια η εβραϊκή αλληλεγγύη δεν ήταν παρά αναγκαία απάντηση στον αντισημιτισμό. Ως τέτοιος, ο εβραϊκός εθνικισμός δεν ήταν ούτε αποκλειστικός ούτε αλτρωτικός· αντίθετα, ήταν πλήρως συμβατός με την αγάπη για όλες τις εθνότητες. Επιπλέον, επιδιώκοντας το καλό της κοινότητας, συνέβαλε επίσης στην εν γένει πρόοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>62</sup>.

Αντίθετα, ο ελληνορθόδοξος τύπος υιοθέτησε τη ρητορική της πολιτικής οικονομίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων. Το Cercle des Intimes καταδικαζόταν γιατί παρότρυνε τους Εβραίους σε πράξεις που απάδουν του εμπορικού ανταγωνισμού<sup>63</sup>. Παράλληλα, ο τύπος υπογράμμισε το απαραβίαστο δικαίωμα στην εργασία που κάθε οθωμανός πολίτης έπρεπε να απολαμβάνει. «Η έλευθερία της εργασίας νομίζομεν ότι είναι τό πρώτιστον κεφάλαιον εις Κράτος συνταγματικόν καί έλευθεροκυβερνώμενον καί τό κυριώτερον γνώρισμα ενός λαοῦ εις τόν όποιον, καθό έλευθερον, ύπάρχει καί έλευθερία βουλήσεως καί συνειδήσεως», υπογράμμισε ο *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, συμπληρώνοντας ότι «μέ τοιαύτας μικροπρεπείς καί άνελευθέρους καί αυταρχικᾶς πράξεις [όπως αυτές των εβραίων παραγωγέων) βεβαίως δέν δύναται νά έπιτευχθῆ ή ποθουμένη συναδέλφωσις»<sup>64</sup>. Έτσι, ενώ το Cercle des Intimes ανέγνωσε το επεισόδιο των παραγωγέων ως περίπτωση αντιπατριωτικού/αντιοθωμανικού αντισημιτισμού<sup>65</sup>, ο ελληνορθόδοξος τύπος είδε σε αυτό μια περιφρόνηση για το φιλελεύθερο Σύνταγμα. Ήταν οι Εβραίοι και όχι οι Ελληνορθόδοξοι που είχαν αντιδράσει αντιπατριωτικά. Η επιχειρηματολογία αυτή ενισχυόταν και νομιμοποιείτο ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι είχε αποτελέσει την κύρια ρητορική γραμμή άμυνας τόσο του ελληνορθόδοξου όσο όμως και του εβραϊκού τύπου ενάντια στις εργατικές κινητοποιήσεις. Κατά τη διάρκεια του απεργιακού κύματος του Αυγούστου 1908, ο τύπος, αν και καλωσόριζε τη σύσταση εργατικών σωματείων<sup>66</sup> και αναγνώριζε συχνά με θερμά λόγια το δικαίωμα των εργατών να απεργήσουν<sup>67</sup>, καταδίκαιζε έντονα την παρεμπόδιση των απεργοσπαστών από τους απεργούς ως παραβίαση του δικού τους δικαιώματος στην εργασία<sup>68</sup>.

Ο οθωμανικός συνταγματισμός διέπνεε επομένως τόσο τις εθνοτικές όσο και τις ταξικές πολιτικές όλων των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων<sup>69</sup>. Καθώς αποτελούσε

<sup>62</sup> “Nuestro nasyonalismo”, *La Nation* 7 (1909), σσ. 1-2.

<sup>63</sup> *Αλήθεια* 15.05.1909.

<sup>64</sup> *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 12.02.1909. Βλέπε επίσης Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Μπαλατζή (Υπουργό Εξωτερικών) (21.02.1909), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Α,Β: Μακεδονικό Ζήτημα, Προξενείο Θεσσαλονίκης, διάφορα πρεσβειών (1909).

<sup>65</sup> “Muestra onra”, *La Nation* 4 (1909), σ. 11.

<sup>66</sup> *Journal de Salonique* 06.08.1908.

<sup>67</sup> Βλέπε χαρακτηριστικά το θετικό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε η *Journal de Salonique* την απεργία και τα αιτήματα των “*rauvres travailleurs*” καπνεργατών. *Journal de Salonique* 10.09.1908.

<sup>68</sup> “Nous n’avons même pas des motifs de nous insurger contre les grèves”, σχολίαζε η *Journal de Salonique*, για να προσθέσει όμως αμέσως μετά: “J’ai le droit de me mettre en grève, mais pas celui d’attenter à la liberté du travail, de maltraiter les patrons ou de matraquer les ouvriers”. *Journal de Salonique* 27.08.1908.

<sup>69</sup> Οι πολλαπλές χρήσεις της γλώσσας του οθωμανικού συνταγματισμού από διαφορετικές εθνοτικές και κοινωνικές ομάδες αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα για την κατανόηση της διαμόρφωσης του πεδίου της πολιτικής κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και τη διαμόρφωση αντιπαρατιθέμενων πολιτικών ταυτοτήτων. Ωστόσο, δεν έχει ακόμη απασχολήσει συστηματικά την ιστοριογραφία της περιόδου. Για μια πρώτη πρόσφατη προσπάθεια, βλέπε Fujinami Nobuyoshi, “The Patriarchal Crisis of 1910 and Constitutional logic: Ottoman Greeks dual role in the Second Constitutional Politics”, *Journal of Modern Greek Studies* 27 (2009), σσ. 1-30.

το μοναδικό λογοθετικό πλαίσιο που δεν μπορούσε να αμφισβητηθεί από κανέναν, καμιά υπεράσπιση των κοινοτικών συμφερόντων δεν ήταν δυνατή πέρα και έξω από αυτόν στο δημόσιο χώρο. Όμως ως κυρίαρχος λόγος, ο οθωμανικός συνταγματισμός εξασθένησε τελικά τη θέση του εβραϊκού μεσαίου και ανώτερου στρώματος. Το Cercle des Intimes εκτέθηκε ακριβώς επειδή αδυνατούσε να φανεί συνεπές στη χρήση του, όσο και αν συνέδεε την εβραϊκή αλληλεγγύη με την ευημερία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η από μέρους του υιοθέτηση μιας γλώσσας ατομικών δικαιωμάτων για την υπεράσπιση των ταξικών συμφερόντων (το δικαίωμα στην εργασία), αλλά η αδυναμία του να πράξει το ίδιο όταν επρόκειτο για την υπεράσπιση της εθνοτικής αλληλεγγύης, περιόρισε την αποτελεσματικότητα της πολιτικής του δράσης. Κατά συνέπεια, κατέστησε ορατά τα όρια της απόπειρας να σφυρηλατηθεί μια νέα κοινωνική συναίνεση εντός της εβραϊκής κοινότητας, η οποία και θα βασιζόταν σε μια ευυπόληπτη αστική πολιτική δράση. Μια αστική ηγεμονία που θα ανταποκρινόταν στις νέες ανάγκες των κατώτερων στρωμάτων και θα θεμελιωνόταν στην ευθυγράμμιση των εθνοτικών και ταξικών συμφερόντων αποδείχθηκε τελικά αδύνατη. Η υπεράσπιση των παραδοσιακών προνομίων των συντεχνιών, ακόμη και όταν επενδύονταν με τη νεωτερική γλώσσα της εθνικής αλληλεγγύης, σήμαινε σε τελική ανάλυση την υπεράσπιση μιας προνεωτερικής οργάνωσης των σχέσεων στην αγορά της πόλης. Για το λόγο αυτό, ήταν εγγενώς ασύμβατη με τις νεωτερικές ρυθμίσεις μιας αστικής κοινωνίας την οποία διαμόρφωνε ο συντελούμενος κοινωνικός μετασχηματισμός και νομιμοποιούσε το σύνταγμα.

Η απόπειρα του Cercle des Intimes να συνδέσει την αστική ευυποληψία με την εθνική αποτελεσματικότητα και να συμπλέξει την κοινωνική και την εθνική συνοχή τελικά υπονομεύτηκε όχι μόνο από τα όρια που επέβαλε ο οθωμανικός συνταγματικός λόγος στη δράση του, αλλά και από την ανάδυση νέων ανταγωνιστικών κοινωνικών υποκειμένων. Η σοσιαλιστική Φεντερασιόν πρόσφερε μια εναλλακτική αντίληψη των ταξικών σχέσεων, η οποία αμφισβητούσε τον αστικό τρόπο άσκησης πολιτικής. Με τη σειρά τους, οι σιωνιστές διέσπασαν την εβραϊκή αστική τάξη σε δύο αντιτιθέμενα στρατόπεδα.

Αν και η ιστοριογραφία έχει μάλλον υπερεκτιμήσει τη συμβολή της Φεντερασιόν στην εξέλιξη των τοπικών ταξικών σχέσεων κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο<sup>70</sup>, η σύσταση της οργάνωσης είχε απεναντίας ιδιαίτερα βαθύ αντίκτυπο στην εξέλιξη των εβραϊκών ενδοκοινοτικών πολιτικών πραγμάτων –αντίκτυπο τον οποίο η υπάρχουσα βιβλιογραφία εξακολουθεί να παραβλέπει. Η εδραίωση της Φεντερασιόν ως συνδικαλιστικής δύναμης εξαρτιόταν κυρίως από την εξουδετέρωση της επιρροής που ασκούσε το Cercle des Intimes στα κατώτερα στρώματα. Πραγματικά, μέσα στον πρώτο χρόνο της ύπαρξής της, μεταξύ 1909 και 1910, η Φεντερασιόν αμφισβήτησε με επιτυχία τον έλεγχο που ασκούσε το Cercle des Intimes στα διοικητικά συμβούλια των πιο σημαντικών εβραϊκών ενώσεων και συντεχνιών και κατάφερε να τις προσεταιριστεί. Ξεκινώντας από το μεγαλύτερο εβραϊκό εργατικό σωματείο των καπνεργατών (επικεφαλής του οποίου ήταν καπνέμπορος-μέλος του Cercle), οι αντιπρόσωποι του τελευταίου στα συμβούλια αποπέμφθηκαν και η συναινετική πολιτική μιας αρμονικής συνύπαρξης εργοδοτών και εργαζομένων εγκαταλείφθηκε υπέρ μιας πιο μαχητικής γραμμής δράσης<sup>71</sup>. Ακόμη και στο συμβολικό επίπεδο, ο χωριστός εορτασμός της παλινόρθωσης του Συντάγματος από τη Φεντερασιόν και η

<sup>70</sup> Η εκτίμηση αυτή του Sukru Ilıcak επιβεβαιώνεται και από την παντελή απουσία της Φεντερασιόν από το κατεξοχήν πεδίο διαμόρφωσης ταξικών σχέσεων στην πόλη, το λιμάνι, ιδίως κατά την περίοδο του αντιαυστριακού και ανθελληνικού μπουϊκοτάζ. Ilıcak, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην οθωμανική Θεσσαλονίκη», σσ. 56-57.

<sup>71</sup> Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, σσ. 24, 46-49.

απόδοση σε αυτόν συνδικαλιστικού περιεχομένου<sup>72</sup>, σηματοδότησαν την αποστασιοποίηση των οπαδών της από μια πολιτική αντίληψη που συνταίριαζε την ταξική πολιτική με την κοινοτική και εθνοτική ισχύ<sup>73</sup>. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο οργανώσεων για την εξασφάλιση του ελέγχου των κατώτερων τάξεων υπήρξε ιδιαίτερα σκληρή και η σύλληψη των τεσσάρων ηγετικών στελεχών της Φεντερασιόν μετά από καταγγελία του Cercle des Intimes τον Ιούνιο του 1911 πιστοποιεί τη σημασία των διακυβευμάτων<sup>74</sup>.

Από την αντίθετη πλευρά, η ανάπτυξη του σιωνισμού περιόρισε ακόμη περισσότερο την έλξη που ασκούσε η πολιτική γραμμή του Cercle des Intimes διχάζοντας την επιχειρηματική αστική τάξη της κοινότητας. Στα τέλη του 1909, οι διενέξεις μεταξύ των προκρίτων για τον έλεγχο του κοινοτικού συμβουλίου συνέπεσαν χρονικά με μια αυξανόμενη δυσφορία πολλών μελών του Cercle για την ολοένα και πιο φιλική στάση του συλλόγου απέναντι στην Αλιάνς<sup>75</sup>. Το αποτέλεσμα ήταν το Cercle να διασπαστεί τον Απρίλιο του 1910 μέσα σε ένα εξαιρετικά φορτισμένο κλίμα. Όσοι αποχώρησαν, ίδρυσαν το σιωνιστικό Nouveau Club<sup>76</sup>. Η διαμάχη μεταξύ των δύο συλλόγων πήρε τα χαρακτηριστικά ενός «λυσσώδους πολέμου» (*guerre acharnée*)<sup>77</sup>. Το Nouveau Club προσέλκυσε τα πιο επιφανή στελέχη του από την κοινοτική ελίτ και κέρδισε τη στήριξη καταξιωμένων επιχειρηματιών, όπως του Γιακώβ Καζές<sup>78</sup>, του Νταβίντ Ματαλόν<sup>79</sup> και του Λεών Ρεκανάτι<sup>80</sup>.

<sup>72</sup> Όπως ανέφερε ο γάλλος πρόξενος, τα συνθήματα που κυριαρχούσαν ήταν “Vive le parti ouvrier future”, “Vive le parti socialiste de Salonique”, “Ouvriers de tous les pays unissez-vous”. Γαλλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Γαλλική Πρεσβεία (Κωνσταντινούπολη) (24.07.1909), MAE CADN., Constantinople, Série D, Salonique, Carton 37.

<sup>73</sup> Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, σ. 48.

<sup>74</sup> *Νέα Αλήθεια* (29.05.1911). Βλέπε αναλυτική αναφορά για τη σύλληψη χωρίς ωστόσο την ερμηνευτική πλαισίωση που ακολουθείται εδώ, στο Julia Phillips Cohen, *Fashioning imperial citizens: Sephardi Jews and the Ottoman state, 1856-1912* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2008), σσ. 244-258.

<sup>75</sup> Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (31.12.1909), Αρχείο AIU Grèce IX E 119. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (28.06.1911), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>76</sup> Σημειώθηκαν μέχρι και συμπλοκές στους δρόμους της πόλης μεταξύ των δύο μερίδων. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (28.06.1911), Αρχείο AIU Grèce I G 3. Για το Nouveau Club, βλέπε Καταστατικό Νέας Λέσχης (Nouveau Club), Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων. Για τη διάσπαση από την οπτική γωνία του Cercle des Intimes, βλέπε “Muestra onra. Un paso adelante”, *La Nation* 14 (1909), σ. 1.

<sup>77</sup> Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (05.05.1910). Αρχείο AIU Grèce IX E 119.

<sup>78</sup> Ήδη από τις αρχές του 1909, ο Καζές υποστήριζε το εκπαιδευτικό έργο της ανταγωνιστικής προς την Αλιάνς, φιλοσιωνιστικής οργάνωσης Hilfsverein des Deutschen Juden και χρημάτισε πρόεδρος της τοπικής επιτροπής του σχολείου της. Από τον Απρίλιο του 1909 θα αποτελεί και μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου, ενώ από το Σεπτέμβριο πρόεδρος του Grand Cercle Israélite. Μέλος του δ.σ. του Grand Cercle Israélite θα είναι επίσης και ο πρόεδρος του Nouveau Club, Ζακ Ασσέο. Η γερμανική φιλανθρωπική οργάνωση Hilfsverein der Deutschen Juden ιδρύθηκε στο Βερολίνο το 1901 με σκοπό ανάλογο με αυτόν της Αλιάνς, τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και την κοινωνική και πολιτισμική ανύψωση των Εβραίων των Βαλκανίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ιδεολογικά τοποθετείτο στο χώρο του πολιτισμικού σιωνισμού δίνοντας έμφαση στη διδασκαλία των εβραϊκών, στη φυσική άσκηση και απασχολώντας γερμανοεβραίους σιωνιστές ως διδακτικό προσωπικό. Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (17.02.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265. *Journal de Salonique* 01.04.1909, 14.09.1909, 03.04.1910. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 195-198.

<sup>79</sup> *Bulletin de la Grande Loge de district XI et de la Loge de Constantinople no. 678* (Fevrier 1911-Fevrier 1913), σ. 103. Ο Αλφόνσο Λεβύ τον αναφέρει ως έμπορο αυτοκινήτων. Άτιτλο έγγραφο, Ιδιωτικό αρχείο Αλφόνσο Λεβύ.

<sup>80</sup> Ο Λεών Ρεκανάτι, γόνος σημαίνουσας εβραϊκής οικογένειας, ήταν εμπορικός αντιπρόσωπος ενώ ασχολήθηκε παράλληλα με το καπνεμπόριο και τη συσκευασία. Άτιτλο έγγραφο, Ιδιωτικό αρχείο Αλφόνσο Λεβύ.

Ωστόσο, η βάση της ισχύος του εδραζόταν κυρίως μεταξύ των μεσαίων και κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων που στερούνταν το δικαίωμα ψήφου<sup>81</sup>. Το Nouveau Club, πρόβαλε τον εαυτό του ως κίνηση ενάντια στο κοινοτικό κατεστημένο και κατόρθωσε να προσεταιριστεί τα στρώματα αυτά. Προσέδωσε έτσι ταξική χροιά στην εθνικιστική ατζέντα του. Αντίστροφα, οι κύριοι αντίπαλοί του, οι σημαίνοντες επιχειρηματίες, φίλα προσκείμενοι προς την Αλιάνς και μέλη του κοινοτικού συμβουλίου, επικρίθηκαν ως αφομοιωμένοι, δηλαδή ως εξευρωπαϊσμένοι μη Εβραίοι<sup>82</sup>. Ως εκ τούτου, υιοθετώντας τον πολιτισμικό σιωνισμό, το Nouveau Club και άλλες οργανώσεις όπως η Bnei Zion δεν μετέτρεψαν απλώς την «εβραϊκή αλληλεγγύη» του Cercle des Intimes σε μια πρωτο-εθνική ταυτότητα<sup>83</sup>. Αντίθετα, απαξιώνοντας τη μέχρι τότε παραδειγματική εβραϊκότητα της ανώτερης αστικής τάξης αμφισβήτησαν στην πραγματικότητα την ηγεμονία της. Προσφέροντας εναλλακτικές εκδοχές του εβραϊκού έθνους διαμόρφωσαν ταυτόχρονα πιο ταξικά συγκρουσιακές συμβολικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής του ιεραρχίας.

Όλα τα παραπάνω συγκλίνουν στη μεθοδολογική διαπίστωση ότι εντός της εβραϊκής κοινότητας η τάξη και η εθνότητα βρίσκονταν σε συνεχή αλληλόδραση. Αντί να αποτελούν σταθερές και αμετάβλητες δομικές κατηγορίες που να επιδρούν η μία πάνω στην άλλη, ήταν στην πραγματικότητα ευμετάβλητοι λογοθετικοί σχηματισμοί, ρητορικές κατασκευές σε μια διαρκή διαδικασία αμοιβαίας συγκρότησης. Οι δεδομένες κοινωνικές συνθήκες διασφάλιζαν ότι δεν θα παρέμεναν ανοιχτά σημαίνοντα, ότι το νόημά τους θα προσδιοριζόταν. Όμως το νόημα σταθεροποιείτο στο πεδίο του πολιτικού λόγου και πάντοτε κατά τρόπο μερικό και προσωρινό.

### ***Αλυτρωτισμός, ταξική ιεραρχία και κοινωνική συνοχή. Η ενδυνάμωση των ελληνορθόδοξων εμποροβιομηχάνων***

Αντίστοιχες διαδικασίες αναδιάταξης του κοινωνικού τοπίου εντοπίζονται στο εσωτερικό όλων των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων της πόλης. Στα 1908-1909 συστήθηκαν ελληνικοί και μουσουλμανικοί σύνδεσμοι εμποροϋπαλλήλων, ιδρύθηκε ένας βουλγαρικός εμπορικός σύλλογος και οι ελληνορθόδοξες συντεχνίες συνενώθηκαν στο Σύνδεσμο Συντεχνιών. Όλη αυτή η σωματειακή δράση συνέδεσε με διακριτούς τρόπους την τάξη με την εθνότητα. Ξεκινώντας από τη βουλγαρική κοινότητα, η περίπτωση του βουλγαρικού Εμπορικού Συλλόγου δεν αποτελούσε απλώς την καθυστερημένη αναπαραγωγή ενός προτύπου. Η ίδρυσή του δηλαδή στις αρχές του 1909<sup>84</sup> δεν ακολουθούσε την πολιτισμική λογική που χαρακτήριζε τους

<sup>81</sup> Ακόμη και μετά την αλλαγή του εκλογικού συστήματος, εκλόγιμοι ήταν όσοι πλήρωναν κοινοτικό φόρο 50 πιάστρα και εκλογείς όσοι πλήρωναν 25 πιάστρα. Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (09.05.1911), Αρχείο AIU Grèce IX E 119.

<sup>82</sup> Η κριτική των σιωνιστών στρεφόταν κυρίως ενάντια στα σχολεία της Αλιάνς τα οποία και κατέκριναν ότι απομάκρυναν τα νεαρά Εβραίοπουλα από τη θρησκεία και τα καθιστούσαν «κακούς Οθωμανούς, κακούς Εβραίους και κακούς γιους» («mauvais ottomans, mauvais juifs et mauvais fils»). Έκτακτη συνεδρίαση τοπικής επιτροπής της Αλιάνς (11.01.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265.

<sup>83</sup> Για τους σκοπούς της Bnei Zion, βλέπε Καταστατικό Σωματείου Νέα Λέσχη Μπενέ Σιών, Αρχείο Συλλόγων Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Για μια επισκόπηση της ανάπτυξης του σιωνισμού στη Θεσσαλονίκη, βλέπε Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.05.1916), Αρχείο AIU Grèce I G 3. Για την έντονη έντυπη δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι σιωνιστικές οργανώσεις καταφέροντας έτσι να προσελκύσουν τα εγγράμματα μεσαία και κατώτερα στρώματα, βλέπε Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.11.1909), Αρχείο AIU Grèce I G 3. «Aujourd'hui avec la liberté de réunion, la liberté de la presse, des comités sionistes se fondent partout», ανέφερε ο Μπενγκιάτ ήδη στις αρχές του 1909. Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (26.01.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265.

<sup>84</sup> *Journal de Salonique* 04.01.1909 και 05.01.1909.



υπάρχοντες ελληνικούς και εβραϊκούς συλλόγους, την Εμπορική Νέα Λέσχη και τον Grand Cercle Commercial, οι οποίοι και οικοδομούσαν μια συλλογική επαγγελματική ταυτότητα, αυτή των εμπόρων και βιομηχάνων, πάνω σε εθνοθησκευτικά θεμέλια. Αντίθετα, δεδομένης της ισχυρής ιδεολογικής παρουσίας του σοσιαλισμού στο πολιτικό τοπίο της βουλγαρικής κοινότητας, η σύσταση ενός εμπορικού συλλόγου ανταποκρίνονταν τόσο σε οριζόντιους, διακοινοτικούς εθνοτικούς ανταγωνισμούς όσο όμως και σε κάθετες, ενδοκοινοτικές ταξικές διεργασίες<sup>85</sup>.

Αντίστοιχα, η περίπτωση του μουσουλμανικού Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων υποδεικνύει αφενός το ρόλο του εθνικισμού στην ενίσχυση της ορατότητας νέων κοινωνικών ομάδων και αφετέρου τη σημασία αυτών ακριβώς των κοινωνικών ομάδων στη διαμόρφωση της πορείας που πήραν οι διακοινοτικές σχέσεις στη μεταεπαναστατική Θεσσαλονίκη. Ο Σύλλογος οργάνωσε αντιβουλγαρικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας<sup>86</sup>, ανθελληνικά συλλαλητήρια ενάντια στην προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα, και τάχθηκε υπέρ ενός μποϋκοτάζ των ελληνικών προϊόντων και καταστημάτων. Φαίνεται λοιπόν ότι πολιτικά βρισκόταν πολύ κοντά στην Επιτροπή «Ένωσις και Πρόοδος», αν δεν αποτελούσε όργανό της. Επιπρόσθετα, απαιτούσε την καθιέρωση της Παρασκευής ως ημέρας αργίας για τους μουσουλμάνους εμποροϋπαλλήλους<sup>87</sup> και, μέσω του περιοδικού του «Διερμηνεύς των Υπαλλήλων» (Terdjumani Mustahdimin), εξαπέλυε δριμυείς επιθέσεις ενάντια στους εβραίους εμπόρους, οι οποίοι κατά το Σύλλογο αντιδρούσαν στη μεταφορά της ημέρας του κλεισίματος των λογαριασμών στην αγορά από την ιερή για τους μουσουλμάνους Παρασκευή στην κοσμική Πέμπτη<sup>88</sup>. Περαιτέρω πρόσβαση σε πηγές στην οθωμανική γλώσσα θα επέτρεπε να γνωρίζουμε αν η δημόσια δράση του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων οδήγησε ενδεχομένως και σε αναδιάταξη των σχέσεων μεταξύ Μουσουλμάνων και Ντονμέ, με δεδομένο άλλωστε ότι οι περισσότεροι από τους εργοδότες ήταν Ντονμέ. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι αναφορές του ελληνικού και του εβραϊκού τύπου στη δημόσια δράση του Συλλόγου δείχνουν καθαρά τη συνθετότητα των κοινωνικών διεργασιών που πυροδότησε ο οθωμανικός μουσουλμανικός πατριωτισμός. Ο πατριωτισμός αυτός όχι μόνο υπερέβη το στενό πλαίσιο μιας αρχηγείας, αλλά σήμαινε πολύ περισσότερα από την εν γένει είσοδο κάποιων αδιαφοροποίητων μουσουλμανικών λαϊκών στρωμάτων στην πολιτική διαδικασία, όπως υπονοεί η λιγοστή υπάρχουσα βιβλιογραφία<sup>89</sup>. Αντίθετα, ο οθωμανικός μουσουλμανικός πατριωτισμός μοιάζει να προκάλεσε τις πιο σύνθετες

<sup>85</sup> Δηλαδή, εν τέλει στη διαπλοκή τους. Η ίδρυση του Συλλόγου εντασσόταν επίσης στο πλαίσιο ενός «μακροχρόνιου πολέμου» μεταξύ των ελληνορθόδοξων και των βουλγάρων εμπόρων (*guerre commerciale qui'ils se font depuis longtemps*). *Journal de Salonique* 16.03.1909. Η ίδρυση εμπορικής λέσχης μοιάζει να αποτελεί χαρακτηριστικό παρακολούθημα των εθνικιστικών κινημάτων τα ύστερα οθωμανικά χρόνια. Είναι ενδιαφέρον ότι αμέσως μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος, μουσουλμάνοι αλβανοί πρόκριτοι και μερικοί δημόσιοι υπάλληλοι αποφάσισαν επίσης να καταρτίσουν αλβανικό σύλλογο «ύποκρύπτοντα πολιτικούς σκοπούς ... υπό τύπον συματείου εμπορικού και φιλανθρωπικού», όπως ανέφερε ο έλληνας πρόξενος. Κανελλόπουλος προς ΥΠΕΞ (12/25.08.1908), Κανελλόπουλος προς ΥΠΕΞ (13.08.1908), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Α,Β: Μακεδονικό Ζήτημα, Προξενείο Θεσσαλονίκης, διάφορα πρεσβειών (1909).

<sup>86</sup> Το σωματείο διαμαρτυρήθηκε έντονα για την καταδίκη του εκδότη Edhem Rouchi bey, ιδιοκτήτη της εφημερίδας *Balkan* της Σόφιας. *Journal de Salonique* 27.09.1910, *Εμπρός* 19.09.1910.

<sup>87</sup> *Journal de Salonique* 07.08.1910.

<sup>88</sup> Για το ζήτημα της μετάθεσης της αργίας, βλέπε *Journal de Salonique* 07.08.1910, 09.08.1910, 13.09.1910. Για τις επιθέσεις του περιοδικού του Συλλόγου, βλέπε *Journal de Salonique* 06.09.1910, 08.09.1910.

<sup>89</sup> Βλέπε την επιχειρηματολογία του Yusuf Dogan Cetinkaya, *Economic boycott as a political weapon: the 1908 boycott in the Ottoman Empire* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 2002).

διεργασίες μιας οριακά ταξικής πολιτικής δράσης, η οποία με τη σειρά της είχε σημαντικό αντίκτυπο στις τοπικές διακοινοτικές σχέσεις.

Σε αντίθεση με όλες τις άλλες περιπτώσεις που εξετάστηκαν μέχρι τώρα, η διαπλοκή τάξης και εθνότητας εμπέδωσε την κοινωνική συνοχή στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Όπως έχει αναλυθεί στο Κεφάλαιο 1, από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες είχαν σταδιακά επιτύχει να βελτιώσουν τη μέχρι τότε περιθωριακή θέση τους στην αγορά της πόλης<sup>90</sup>. Η άφιξη εμπόρων από τη μακεδονική ενδοχώρα πύκνωσε δημογραφικά τις τάξεις τους και η σύσταση υποκαταστημάτων των ελληνικών τραπεζών, της Τράπεζας της Ανατολής και της Τράπεζας Αθηνών, τους παρέσχε τις απαραίτητες πιστώσεις και μια σχετική αυτονομία από τους εβραίους δανειστές –ή τη «Σαυλώκειον τοκογλυφίαν», όπως τους αποκαλούσε ο ελληνορθόδοξος τύπος<sup>91</sup>. Μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων οι εξελίξεις αυτές επιταχύνθηκαν. Οι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες εισήλθαν τώρα σε νέα, ιδιαίτερα επικερδή επιχειρηματικά πεδία, τα οποία μέχρι τότε μονοπωλούσαν οι Εβραίοι. Στις αρχές του 1909 ένας όμιλος επιφανών εμπόρων και βιομηχάνων με στενές σχέσεις με την Τράπεζα της Ανατολής ίδρυσε την «Αγγλοελληνική». Η «Αγγλοελληνική» ήταν εταιρεία εισαγωγών και χονδρικής πώλησης που επιδίωκε να σπάσει την απόλυτη κυριαρχία των Εβραίων στο κερδοφόρο εισαγωγικό εμπόριο και να μειώσει την εξάρτηση των ελληνορθόδοξων εμπόρων της μακεδονικής ενδοχώρας από αυτούς<sup>92</sup>. Την ίδια περίοδο, σημαντικοί ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες με έδρα τη Νάουσα, οι οποίοι και επιδίωκαν να διεισδύσουν στην αγορά της Θεσσαλονίκης, ίδρυσαν το παγοποιείο και ζυθοποιείο «Νάουσα». Αυτή η νέα βιομηχανική μονάδα συνεργαζόταν στενά με τη σημαντική ελληνορθόδοξη συντεχνία των οινοπνευματοκαφεπωλών και αμφισβήτησε το μονοπώλιο που ασκούσε μέχρι τότε το εβραϊκό παγοποιείο και ζυθοποιείο «Όλυμπος» των Φερνάντεζ- Μισραχί<sup>93</sup>.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η επισφαλής αλλά σταθερή οικονομική άνοδος των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών συνέπεσε με μια εθνικοποίηση της επαγγελματικής τους ταυτότητας στο πεδίο του λόγου. Όπως αναλύθηκε στο Δεύτερο Κεφάλαιο, οι ελληνορθόδοξες επιχειρήσεις δεν ήταν αποκομμένες από την πολυεθνική οικονομία της πόλης. Οι δε ελληνικές τράπεζες ήταν ιδιαίτερα διστακτικές στον απεριόριστο δανεισμό των ελληνορθόδοξων εμπόρων, ενώ ταυτόχρονα επιδίωκαν να προσελκύσουν τους πιο σημαντικούς μη-ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες. Ωστόσο, όπως απαιτούσαν οι ιδεολογικές επιταγές των καιρών, ο κυρίαρχος ελληνικός εθνικός λόγος συνέδεε πλέον τον αλυτρωτισμό με την οικονομική κυριαρχία και αυτήν με την κοινωνική μηχανική. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμπορική επιχείρηση απέκτησε τόση σημασία για την εθνική επέκταση και για την υγεία ενός δαρβινιστικού «κοινωνικού σώματος» όση και η φιλανθρωπία. «Ο ιδρύων σήμερα εν έργοστάσιον εις τοιαύτην

<sup>90</sup> Βλέπε γενικές διαπιστώσεις στο Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάδα, ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων ελληνικών χωρών* (Αθήνα, 1913), σ. 22.

<sup>91</sup> *Μακεδονία* (12.10.1911). Βλέπε και εδώ, Κεφάλαιο 2, σσ. 114-119. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των εξελίξεων από την οπτική γωνία των ελληνικών αρχών, βλέπε «Εκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρειά Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Γ (1908): Προξενικά Θεσσαλονίκης.

<sup>92</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 358-360. Για την ενθουσιώδη υποδοχή της σύστασης της εταιρείας από τον ελληνορθόδοξο τύπο στη συγκυρία μάλιστα που όριζε το ελληνοεβραϊκό επεισόδιο των караγωγέων, βλέπε *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 21.02.1909. Για την από ό,τι φαίνεται επιτυχή της πορεία, βλέπε *Μακεδονία* 22.09.1911, όπου και ο οικονομικός απολογισμός του 1910-1911.

<sup>93</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 120-121. *Αλήθεια* 12.05.1909, 09.06.1909, 13.06.1909.

πόλιν, οἶα ἡ ἡμετέρα ἢ ὁ θεμελιῶν ἓνα καλόν ἐμπορικόν οἶκον ἢ ἀναλαμβάνων μίαν σοβαρᾶν ἐταιρικήν ἐπιχείρησιν δέν εἶναι μικροτέρας τιμῆς καί εὐλογίας ἄξιος του ἰδρύντος ἐν εὐποίας ἢ φιλανθρωπίας ἄσυλον, μέ τήν διαφοράν μάλιστα ὅτι οὗτος μέν πάσχοντας, ἀσθενεῖς καί ἀναπήρους περιθάλλει, ἐκεῖνος δέ ὑγιεῖς καί εὐρώστους εὐεργετῆ, ὧν ἔχει ἀνάγκην ἢ κοινωνία καί τό Ἔθνος. Τίς τῶν δυό ὠφελιμώτερος ἀποβαίνει;», δήλωνε ο Γεώργιος Χατζηκυριακού<sup>94</sup>. Συνακόλουθα, στο ελληνορθόδοξο δημόσιο πεδίο της Θεσσαλονίκης η επιχειρηματική δράση προβαλλόταν και προσλαμβάνόταν ως προώθηση των εθνικών συμφερόντων. Η εξέλιξη αυτή προίκισε την επαγγελματική ταυτότητα των εμπόρων με εθνικά, δηλαδή ευγενή και καθολικά αποδεκτά, νοήματα και ενίσχυσε την κοινωνική τους θέση προσδίδοντάς τους πρόσθετο συμβολικό κεφάλαιο. Ὅπως παρατηρούσε η *Μακεδονία*, η «ἐμποροβιομηχανική τάξις» αποτελούσε πλέον «τήν δύναμιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ»<sup>95</sup>.

Επιπρόσθετα, η συνοχή των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιῶν ως κοινωνικής ομάδας ενισχύθηκε. Το 1906, η υιοθέτηση ενός νέου κοινοτικού κανονισμοῦ τερμάτισε μια μακρά περίοδο παραλυτικῶν διαιρέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας<sup>96</sup>. Την ἴδια περίπου περίοδο, η μαζική εμπλοκή των εμπόρων στο Μακεδονικό Αγώνα και στην εθνικιστική «Ὀργάνωση Θεσσαλονίκης» του Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη τους ἔφεραν κοντύτερα τον ἓνα στον ἄλλο. Στο χώρο της αγοράς, τα ελληνορθόδοξα καταστήματα διακρίνονταν ἀπό τα λευκά και γαλάζια χρώματα και τις ευμεγέθεις ελληνικές επιγραφές στις προσόψεις τους. «Ἀπό ἑνός περίπου ἔτους οἱ ἐν Θεσσαλονίκη Ἑλληνας ἔμποροι πρὸς διάκρισιν τῶν καταστημάτων τῶν ἀπό τῶν λοιπῶν τοιούτων ἄλλοεθνῶν ἀνήρτησαν ἐπιγραφές κεχρωματισμένας διὰ τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν χρωμάτων μετὰ διαφόρων συμβολισμῶν τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν πόθων καί ἰδεωδῶν», ανέφερε ο ἔλληνας πρόξενος στις αρχές του 1908<sup>97</sup>. Οι εξελίξεις αυτές ἦταν στην πραγματικότητα ενδεικτικές μιας ευρύτερης ιδεολογικής σύγκλισης στο επίπεδο της κοινότητας. Καταρχῆν, ο ιδεολογικός ἔλεγχος που ασκούσε το ελληνικό κράτος μέσω των μηχανισμῶν του προξενείου και της εκπαίδευσης, ὅπως και μια ἔντονα αμυντική «μειονοτική» ἀντίληψη που ἐξέθρεψε η μακρόχρονη ελληνοβουλγαρική διένεξη για τη Μακεδονία και επέτεινε ο ελληνομουσουλμανικός και ελληνοεβραϊκός ανταγωνισμός μετὰ την Επανάσταση των Νεότουρκων, ἀκύρωσαν την πιθανότητα οποιασδήποτε αντιπαράθεσης για το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας που θα μπορούσε να διχάσει την κοινότητα. Ο ενθουσιασμός που προκάλεσε η Επανάσταση των Νεότουρκων ἦταν βραχύβιος. Ὅπως παρατηρούσε ο ἔλληνας πρόξενος:

«Οἱ πάντοτε εὐεπίφοροι εἰς ἐνθουσιασμούς καί ἀπογοητεύσεις ὁμογενεῖς, μωρῶ ἐλπίσαντες ὅτι διὰ τοῦ Συντάγματος εἰσηλθε πλέον τό Ὄθωμανικόν Κράτος καί ὁ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμός εἰς τόν χρυσοῦν αἰῶνα καί ὅτι συνεπῶς πάσα ἐθνική ἐργασία εἶναι περιττή ... ἐδημιούργησαν διὰ φωνασκιῶν θόρυβον καί μομφᾶς κατὰ τῆς ἐθνικῆς ἐν γένει ἐργασίας. Εἶναι ἀληθές ὅτι οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἀπετέλεσαν πάντοτε εὐάριθμον ὁμάδα ἐξ ἐπαγγέλματος συζητητῶν καί ἐπικριτῶν καί ὅτι ὁ πολὺς λαός καί τῆς πόλεως καί τῶν ἐπαρχιῶν διετήρησε καί τόν ἐνθουσιασμόν αὐτοῦ καί τήν εἰς τό Γέν.

<sup>94</sup> *Ἀλήθεια* 13.06.1909.

<sup>95</sup> *Μακεδονία* 14.03.1912.

<sup>96</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 18.03.1910.

<sup>97</sup> Προξενεῖο Θεσσαλονίκης πρὸς Υπουργό Εξωτερικῶν (28.01.1908), Ἱστορικό Ἀρχεῖο Υπουργείου Εξωτερικῶν, Φάκελος ΑΑΚ/Γ (1908): Προξενικά Θεσσαλονίκης.

Προξενεῖον ἀφοσίωσιν, ἦν περιτράνωσ κατά τᾶσ διεξαχθείσας ἐκλογᾶσ ἀπέδειξεν συμμορφωθεῖς ἐντελῶσ πρὸσ τᾶσ ὀδηγίᾶσ αὐτοῦ. Εἶναι ἀληθῆσ ἐπίσης ὅτι ἐξατμισθέντοσ ταχέωσ τοῦ πρώτοσ ἐνθουσιασμοῦ, καί εἰσ τοῦτο θεία προνοία συντέλεσαν καί αἱ τουρκικαί αὐθαιρεσίᾶ καί αἱ βουλγαρικαί βιαιότητεσ, πάντεσ συνησθάνθησαν τό φροῦδοσ τῶν ἐλπίδων αὐτῶν»<sup>98</sup>.

Ταυτόχρονα, το 1908, ἡ ἰδρυση του Εθνικοῦ Συλλόγου σήμανε τὴν εμφάνιση ἐνὸσ κεντρικοῦ, καθολικά ἀποδεκτοῦ ὀργάνου που θα διαχειριζόταν τὴσ σχέσεισ τῆσ κοινότητασ με τὴν ὀθωμανική ἐξουσία καὶ τὴν Επιτροπή «Ἐνωσισ καὶ Πρόδοσ». Τέλοσ, οἱ διαφορέσ μεταξύ τῶν γηγενῶν ἐλληνορθόδοξων ὀθωμανῶν καὶ τῶν μετοίκων πολιτῶν του ἐλληνικοῦ κράτοσ ἦταν ἀνῦπαρκετεσ καὶ το διετέσ ἀνθελληνικό μπουκοτάζ συνέβαλε στὴν ἐνίσχυση τῶν μεταξύ τουσ δεσμῶν παρὰ στὴ διάρρηξή τουσ<sup>99</sup>.

Ἡ εὐθραυστη ἀλλά σταθερή οικονομική ἀνάπτυξη τῶν ἐλληνορθόδοξων επιχειρηματιῶν, ἡ συναρμογή τῆσ επαγγελματικῆσ με τὴν ἐθνοτική τουσ ταυτότητα καὶ ἡ κοινοτική συναίνεση γύρω ἀπὸ ἐθνικά ζήτήματα προσδιόρισαν τὴν πορεία που πήραν οἱ σχέσεισ μεταξύ τῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Οἱ ἐλληνορθόδοξοι επιχειρηματίεσ, ὀπωσ καὶ οἱ εβραῖοι συνάδελφοί τουσ, ἀντιλήφθησαν τὴ δυναμική τῶν «λαϊκῶν τάξεων» καὶ ἀρθρωσαν ἕναν ἀντίστοιχο ἠθικολογικό λόγο αὐτοβοήθειασ, ἀλληλοβοήθειασ καὶ κοινῶν συμφερόντων ἐργοδοτῶν-ἐργαζομένων<sup>100</sup>. Ἡ Νέα Λέσχη συνεισέφερε χρηματικά στὴ λειτουργία τῆσ νυχτερινῆσ σχολῆσ του Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκησ, που εἶχε «μεγάλην ἀποστολήν παρὰ τὴ ἐμπορική καί βιοτεχνική τάξει τῶν ὀμογενῶν νέων τῆσ ἡμετέρασ πόλεωσ [με] εὐεργετικά ἀποτελέσματα, προάγοντα σπουδαίωσ τὴν διανοητικήν ἀνάπτυξιν καί βελτιούντα κατά πολὺ τὴν ἠθικήν διάπλασιν τῶν νέων»<sup>101</sup>. Συστήθηκε ἐπίσης ἕνασ Σύνδεσμοσ Ἐμποροῦπαλλήλων (με τὴν ἐνδεικτική ἐπωνυμία «Ὁ Ἐρμῆσ»), ὀπωσ καὶ

<sup>98</sup> «Ἐκθεσισ τῶν γεγονότων καὶ τῆσ καταστάσεωσ ἐν τῆ περιφερείᾳ Θεσσαλονίκησ κατά το ἔτοσ 1908», Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ὑπουργεῖοσ Ἐξωτερικῶν, Φάκελοσ ΑΑΚ/Γ (1908): Προξενικά Θεσσαλονίκησ.

<sup>99</sup> Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή εἶναι ἐνδεικτική ἡ ἐντονη ἀντίδραση τῆσ *Ἀλήθειασ* στο ἐνδεχόμενο να συσταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη σωματεῖο αὐτοχθόνων κατά το παράδειγμα τῶν Ἰωαννίνων. *Ἀλήθεια* 13.05.1909. Το ἀνθελληνικό μπουκοτάζ προκλήθηκε λόγω τῆσ πρωτοβουλίασ τῶν Ἑλλήνων Κρητῶν να κηρύξουν τὴν ἕνωσὴ τῆσ Κρήτησ με τὴν Ἑλλάδα στὴσ 26 Ἰουλίου 1909. Μετά ἀπὸ πίεση τῆσ Επιτροπῆσ «Ἐνωσισ καὶ Πρόδοσ», ἡ ὀθωμανική κυβέρνηση διέταξε τον ἀποκλεισμό ὀλων τῶν ἐλληνικῶν πλοίων καὶ προϊόντων ἀπὸ τα ὀθωμανικά λιμάνια. Σταδιακά το μπουκοτάζ στράφηκε ὀχι μόνο ἐνάντια στοὺσ ἕλληνεσ πολίτεσ που διαβιούσαν στὴν ὀθωμανική Ἀυτοκρατορία ἀλλά καὶ στοὺσ ἐλληνορθόδοξοὺσ υπηκόουσ τῆσ. Κράτησε, με διάφορεσ αὐξομειώσεισ, μέχρι τον ὀκτώβριο του 1911, ὀταν καὶ ἔπαψε λόγω τῆσ κήρυξησ του ἰταλοτουρκικοῦ πολέμου. Για το ἀνθελληνικό μπουκοτάζ στὴ Θεσσαλονίκη, βλέπε Ἀγγελοσ Χοτζίδησ, «Νεότουρκοι καὶ Κρητικό ζήτημα (1908-1911): ἐθνικέσ καὶ οικονομικέσ παράμετροι στὴ Μακεδονία», στο *ΚΣΤ' Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο (27-29 Μαῖου 2005)*. Πρακτικά (Θεσσαλονίκη, 2006), σσ. 267-283.

<sup>100</sup> Βλέπε ἐνδεικτικά ἄρθρο του ὑποδιευθυντή τῆσ Τράπεζασ Μυτιλήνησ Ε.Σ. Καραμάνου. *Ἀλήθεια* 01.10.1908, 02.10.1908, 08.10.1908, 15.10.1908, 21.10.1908. Ἀντίστοιχο περιεχομένου ἦταν καὶ ἡ διάλεξη «περὶ ἀμοιβαιότητοσ» του επιχειρηματία Γ. Καρβωνίδη στον Ἐθνικό Σύνδεσμο. ὀπωσ ὑπογράμμιζε ἡ *Ἀλήθεια*, «ἡ ἐκλαϊκευσισ τῶν τοιοῦτων ὕγιῶν καί ὀικονομολογικῶν ἀρχῶν καί ἡ ἐφαρμογή αὐτῶν θέλει συντελέσει ὕλικῶσ μὲν εἰσ τὴν ὀικονομικήν ἡμῶν ἐπικράτησιν, ἠθικῶσ δὲ εἰσ τὴν ἄρσιν τοῦ ὕφισταμένου χάσματοσ μεταξύ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καί τὴν πλήρωσιν αὐτοῦ διὰ τῆσ ἀμοιβαιότητοσ τῶν συμφερόντων. ... Ἡ διάλεξισ τοῦ κ. Καρβωνίδου [θα] συνεισφέρει ... εἰσ τό μέγα ἔργον τῆσ κοινωνικήσ ἀναγεννήσεωσ καί τοῦ ἐθνικοῦ πλουτισμοῦ καί τῆσ ἐν ἀμοιβαιότητι εὐδαιμονίασ». *Ἀλήθεια* 20.12.1908.

<sup>101</sup> *Λογοδοσία του Διοικητικοῦ Συμβουλίου του Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου διὰ το 36<sup>ον</sup> συλλογικόσ ἔτοσ* (Θεσσαλονίκη 1909), σσ. 6-7. *Λογοδοσία Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκησ ἀπαγγελθείσα τὴ 19<sup>η</sup> Σεπτεμβρίου 1910 ὑπὸ του προέδρου Δημητρίου Ι. Ρίζου (ιατροῦ)*, σ. 6.

ένας Σύνδεσμος Συντεχνιών το 1909, ενώ παράλληλα σχεδιαζόταν και η ίδρυση λαϊκής τράπεζας<sup>102</sup>. Ωστόσο, αυτή η θεσμική αναδιοργάνωση των κοινωνικών ομάδων της κοινότητας δεν κλόνισε εντέλει την ηγεμονία του ανώτερου επιχειρηματικού της στρώματος. Οι απεργίες στις ελληνορθόδοξες επιχειρήσεις ήταν ανύπαρκτες, όπως και η συμμετοχή ελληνορθόδοξων εργατών στη Φεντερασιόν. Όπως δείχνει ο πολλαπλασιασμός των τοπικών συλλόγων μετά το 1908<sup>103</sup>, σε μια κοινότητα που την απάρτιζαν κυρίως μετανάστες από τη μακεδονική ενδοχώρα, η εντοπιότητα πιθανότατα καθόριζε σε ικανό βαθμό τις σχέσεις εργοδότη-εργαζόμενου και θεμελιώνει δεσμούς σεβασμού και υποταγής. Ωστόσο, η αστική ηγεμονία εδραζόταν πρωτίστως στον ελληνικό εθνικισμό. Ο Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων είχε στενές σχέσεις με τον Εθνικό Σύλλογο<sup>104</sup>, ενώ οι πρόεδροι των διαφόρων συντεχνιών δεν ήταν μόνο αστοί δικηγόροι και εκπαιδευτικοί, αλλά και ένθερμοι οπαδοί του ελληνικού εθνικισμού. Από την άποψη αυτή, ο Γεώργιος Χατζηκυριακού αποτελεί την πιο εμφανή ίσως περίπτωση. Έλληνας και όχι οθωμανός υπήκοος, που απελάθηκε από τις οθωμανικές αρχές το 1910 για αντιοθωμανική δράση<sup>105</sup>, ο Χατζηκυριακού ήταν ο κυριότερος εκπρόσωπος των ελληνορθόδοξων επιχειρηματικών συμφερόντων. Με άρθρα και λόγους σε τελετές εγκαινίων εκθείαζε τα εθνικά οφέλη της επέκτασης των ελληνορθόδοξων επιχειρήσεων<sup>106</sup>. ως γραμματέας δε του Εθνικού Συλλόγου, κατηγορούσε τα υποκαταστήματα των ελληνικών τραπεζών στη Θεσσαλονίκη για την ανεπαρκή πιστωτική υποστήριξη που πρόσφεραν στους ελληνορθόδοξους εμπορικούς οίκους<sup>107</sup>. Την ίδια στιγμή, ο Χατζηκυριακού ήταν πρόεδρος της σημαντικής Συντεχνίας των Αρτοποιών, επίτιμος πρόεδρος της Συντεχνίας των Εργατών και πρώτος, προσωρινός πρόεδρος της Ομοσπονδίας των Προεδρείων των Συντεχνιών, η οποία το 1911 μετεξελίχθηκε στο Σύνδεσμο Συντεχνιών<sup>108</sup>. Κατέχοντας στρατηγικές θέσεις, άτομα όπως ο Χατζηκυριακού εισήγαγαν μια ελληνική και αστική ευυποληψία στα κατώτερα στρώματα. Κατά συνέπεια, ο ελληνικός εθνικισμός εξασφάλισε την κοινωνική συνοχή και ενίσχυσε τις ταξικές ιεραρχήσεις σε τέτοιο βαθμό ώστε ακόμη και οι απεργίες ήταν καλοδεχούμενες. Όπως μαρτυρεί η επιδοκιμασία του έλληνα προξένου για την «άνδρική στάσιν» των ελληνορθόδοξων σερβιτόρων και την απόφασή τους να απεργήσουν παρά να σερβίρουν τους βούλγαρους επισκέπτες τον Αύγουστο του 1908, ο κυριότερος φόβος του ανώτερου ελληνορθόδοξου στρώματος ήταν

---

<sup>102</sup> *Εμπρός* 21.08.1908, *Νέα Αλήθεια* 11.12.1909. Φάκελος Συνδέσμου Συντεχνιών, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *Αλήθεια* 24.10.1908.

<sup>103</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 50-51.

<sup>104</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι το σημείο συνάντησης των μελών του Συνδέσμου για τη συμμετοχή τους στον πρώτο εορτασμό της παλινόρθωσης του οθωμανικού συντάγματος ήταν τα γραφεία του Εθνικού Συνδέσμου. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 09.07.1909.

<sup>105</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.10.1910.

<sup>106</sup> Βλέπε το λόγο του στα εγκαινία του παγοποιείου Νάουσα των Ι. Γεωργιάδη και Σια όπου και τόνισε «τήν μεγάλην σπουδαιότητα τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ὑπὸ ἐθνικὴν ἔποσιν» και τη συμβολή του νέου εργοστασίου «εις τήν ὅλην της χώρας μας ὁμογενῆ δύναμιν». Αντίστοιχου περιεχομένου ήταν και ο λόγος του στα γραφεία του Εθνικού Συνδέσμου «περί ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἐνίσχυσεως». *Θερμαϊκαὶ Ἡμέραι. Εβδομαδιαία Μακεδονική Επιθεώρησις* 7 (14.06.1909), σσ. 73-74. *Αλήθεια* 21.11.1908, 25.11-02.12.1908.

<sup>107</sup> *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1909* (Αθήνα, 1909), σ. 314. Τράπεζα Ανατολής (Αθήνα) προς διεύθυνση υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης (08/21.05.1909), IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 17.

<sup>108</sup> *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1909* (Αθήνα, 1909), σ. 315. *Φάρος της Θεσσαλονίκης* 29.09.1909. *Αλήθεια* 18.03.1909.

περισσότερο η οθωμανική αδελφοποίηση των εθνότητων παρά μια ανύπαρκτη ταξική σύγκρουση<sup>109</sup>.

### **Οι έμποροι τον καιρό της επανάστασης: παράγοντες κατευνασμού και σύμβολα της ρήξης**

Ο κοινωνικός μετασχηματισμός είχε επομένως αντίκτυπο σε όλες τις εθνοθησκευτικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης. Η δε συγκεκριμένη μορφή που πήρε η διαπλοκή τάξης και εθνότητας εντός κάθε μιας από αυτές παρήγαγε διαφορετικά μοτίβα κοινωνικής συνοχής και σύγκρουσης, ενδυνάμωσης ή αποδυνάμωσης του ανώτερου στρώματος, κυρίως μεταξύ των Εβραίων και των Ελληνορθόδοξων. Ωστόσο, αυτή η διαπλοκή δεν προσδιόρισε μόνο τις ενδοκοινοτικές σχέσεις αλλά και τις ευρύτερες σχέσεις στην πόλη. Τα διάφορα εθνοτικά τμήματα της επιχειρηματικής αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης έγιναν τόσο οι υποκινητές μιας εθνοτικής σύγκλισης όσο όμως και τα κεντρικά σύμβολα της εθνοτικής αντιπαλότητας.

Καθόλη τη διάρκεια της περιόδου, η συνεργασία μεταξύ των εμπόρων συνεχίστηκε. Επιτροπές διαμαρτυρίας έκαναν συχνά διαβήματα προς τις αρχές<sup>110</sup> και η λειτουργία του Εμπορικού Επιμελητηρίου υπήρξε απρόσκοπτη<sup>111</sup> παρόλο που η δημόσια ορατότητά του ήταν τώρα περιορισμένη<sup>112</sup>. Ταυτόχρονα, το απεργιακό κύμα του Σεπτεμβρίου 1908 προκάλεσε μια έστω και ασθενή συσπείρωση των εμπόρων. Αντιπροσωπεία τους συνεχάρη στο όνομα της «εμπορικής τάξης» την Επιτροπή «Ένωσις και Πρόοδος» και το δήμαρχο Αδύλ Μπέη για την αποτροπή της απεργίας των υπαλλήλων των Ανατολικών Σιδηροδρόμων· ενώ η απεργία των καπνεργατών προκάλεσε την αντίδραση των καπνεργοστασιαρχών, το σχηματισμό «συνδικάτου» (syndicat) και την απειλή ενός γενικού lock out<sup>113</sup>. Επιπρόσθετα, το αντι-αυστριακό και κυρίως το ανθελληνικό μπουκοτάζ έφεραν στο προσκήνιο τα κοινά (και απειλούμενα) επαγγελματικά συμφέροντά τους<sup>114</sup>. Υπήρχε ένας γενικότερος δισταγμός συμμετοχής στα μπουκοτάζ. Συστήθηκαν επιτροπές διαβούλευσης με την κυβέρνηση και την Επιτροπή «Ένωσις και Πρόοδος» ενώ συντάχθηκαν ακόμη και διαμαρτυρίες ενάντια στη συνέχισή τους<sup>115</sup>. Ο δισταγμός δεν εδραζόταν μόνο στην

<sup>109</sup> «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Γ (1908): Προξενικά Θεσσαλονίκης. Η αντίθετη ερμηνεία από τη Μαρίνα Αγγελοπούλου δεν ευσταθεί καθότι δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Μαρίνα Αγγελοπούλου, «Ζητήματα σχετικά με την απεργία των σερβιτόρων στη Θεσσαλονίκη το 1908», στο *Έλληνες και εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων* (Ιωάννινα, 2004), σσ. 61-124.

<sup>110</sup> Βλέπε ενδεικτικά τη συνάντηση εμπόρων και ναυτικών πρακτόρων για το ζήτημα της προγραμματιζόμενης ύψωσης των φορτωτικών από την κυβέρνηση. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (23.02.1910), FO 195/2357.

<sup>111</sup> Βλέπε ενδεικτικά την παρέμβαση του Επιμελητηρίου σχετικά με το ζήτημα της εισαγωγής διαπύλων τελών. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (19.1.1911), FO 195/2381. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (07.05.1911), FO 195/2381. *Journal de Salonique* 03.03.1910. Άλλες ενέργειές του, που αφορούν κυρίως ζητήματα ρύθμισης των φορτωτικών, αναφέρονται περιοδικά από τη *Journal de Salonique* 30.06.1909.

<sup>112</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά την έξαρση των απεργιών και της κοινωνικής αντιπαλότητας, το Επιμελητήριο δεν ανέλαβε απολύτως καμία πρωτοβουλία προσέγγισης των αντιπαρατιθέμενων πλευρών, διαμεσολάβησης ή παρέμβασης προς τις αρχές.

<sup>113</sup> *Journal de Salonique* 06.09.1908.

<sup>114</sup> Το Νοέμβριο του 1908, συστήθηκε «Επιτροπή Μπουκοτάζ» από τους σημαντικότερους εμπόρους της πόλης με σκοπό την εφαρμογή του αντι-αυστριακού μπουκοτάζ κατά τρόπο που να μη θίγει τα συμφέροντα των οθωμανών εμπόρων. *Journal de Salonique* 22.11.1908, *Αλήθεια* 09.11.1908.

<sup>115</sup> Στις 18 Αυγούστου 1909 εβραίοι και ντονμέ έμποροι σε κοινή συνάντηση αποφάσισαν να ζητήσουν από τον βαλή και την Επιτροπή «Ένωσις και Πρόοδος» να παρέμβουν για να σταματήσει το

απειλή που τα μπουκοτάζ στοιχειοθετούσαν για τα επιχειρηματικά τους συμφέροντα. Η ενδυνάμωση των μουσουλμάνων (κυρίως Κούρδων) εκφορτωτών του λιμανιού και η ανάδυσή τους σε υπολογίσιμη πολιτική δύναμη προσέδωσε έναν επιπρόσθετο «ταξικό» χαρακτήρα στην αντιαυστριακή και ανθελληνική αντίδραση. Η ορατότητα των αχθοφόρων, η έντονη και «απειλητική» δημόσια παρουσία τους, ο αυτοπροσδιορισμός τους ως εκπροσώπων του «λαού» αμφισβήτησε την αστική ηγεμονία στο χώρο της πόλης και θορύβησε τους εμπόρους και το «εὐυπόληπτον στοιχείον τῆς πόλεως»<sup>116</sup>.

Κυρίως όμως, κατά το πρώτο έτος μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων η έκταση της αντιπαλότητας μεταξύ των ελληνορθόδοξων και των εβραϊκών κατώτερων στρωμάτων, τροφοδοτούμενη μάλιστα από έναν αχαλίνωτο τύπο, αναστάτωσε τους επιχειρηματίες και των δύο εθνοτήτων<sup>117</sup>. Έτσι, μετά το επεισόδιο των караγωγέων, οι ελληνορθόδοξοι και οι εβραίοι έμποροι συμφώνησαν να συστήσουν μια κοινή επιτροπή που θα επέβλεπε την αγορά και θα προλάμβανε οποιαδήποτε σύγκρουση στη γέννησή της. Επιπλέον, ο επιχειρηματίας Περικλής Χατζηλαζάρου, ως μέλος της κοινοτικής αντιπροσωπείας, αποδοκίμασε τον Ιωάννη Κούσκουρα, εκδότη της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια*, για τα αντιεβραϊκά άρθρα του<sup>118</sup>. Ως πρόεδρος δε του σημαίνοντος πολυεθνικού συλλόγου Cercle de Salonique (γνωστού και ως Λέσχη Θεσσαλονίκης), αποπειράθηκε να συστήσει ένα σωματείο για την ενίσχυση των ελληνοεβραϊκών σχέσεων<sup>119</sup>. Ενθερμος οπαδός της Μεγάλης Ιδέας και μέλος της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης, ο Χατζηλαζάρου διατηρούσε επίσης εξαιρετικές σχέσεις με την εβραϊκή επιχειρηματική ελίτ. Η στάση του υποδεικνύει επομένως ότι οι ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες δεν αισθάνονταν ακόμη έτοιμοι να αμφισβητήσουν ανοιχτά την εβραϊκή οικονομική κυριαρχία<sup>120</sup>.

---

ανθελληνικό μπουκοτάζ. Λίγες μέρες αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1909, τα μέλη της «Ναυτικής Λέσχης», που αποτελείτο από αντιπροσώπους των ξένων ναυτιλιακών εταιρειών, προέβησαν επίσης σε κοινή διαμαρτυρία. Τον ίδιο μήνα η παύση του ανθελληνικού μπουκοτάζ προκάλεσε κατά το βρετανό πρόξενο «γενική ικανοποίηση» στην πόλη, ενώ τον Ιούνιο του 1910 η κήρυξη ενός νέου προκάλεσε εκ νέου την αντίθεση των εμπόρων. Σύμφωνα με το βρετανό πρόξενο οι εβραίοι έμποροι ήταν ήδη από τον Αύγουστο του 1909 απρόθυμοι να συμμετάσχουν σε ένα ανθελληνικό μπουκοτάζ, *Αλήθεια* 04.09.1909. Satow (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (08.08.1909, 19.08.1909, 02.09.1909), FO 195/2329. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (10.6.1910), FO 195/2358.

<sup>116</sup> *Εμπρός* 11.07.1910. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επιτροπή του ανθελληνικού μπουκοτάζ υπό τον αχθοφόρο Κερίμ Αγά υποχρέωσε με εκβιασμούς, απειλές ακόμη και με την άσκηση φυσικής βίας, τους ελληνορθόδοξους και εβραίους οθωμανούς εμπόρους να πληρώσουν στην επιτροπή προκειμένου να τους χορηγηθεί πιστοποιητικό οθωμανικής υπηκοότητας ώστε να εξαιρεθούν από το μπουκοτάζ. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (28.06.1910), FO 195/2358. Για τα μπουκοτάζ ως μέσα κινητοποίησης και πολιτικοποίησης των κατώτερων στρωμάτων κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, βλ. Cetinkaya, *Economic boycott as a political weapon*.

<sup>117</sup> Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι εφημερίδες *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, *Αλήθεια*, *Journal de Salonique*, και *Γενή Ασρ* καταφερόμενες η μία ενάντια στην άλλη ήταν εξαιρετικά φορτισμένη. Ενδεικτικά, η *Αλήθεια* παρουσίαζε το Cercle des Intimes ως «μυστικό σωματείο», ενώ η *Journal de Salonique* αποκαλούσε «παληάλογο» (rosse), “gros imbecile”, «αρκούδα» (ours), «μαϊμουδόφατσα» (face simiesque) και «ψωριάτικο θηρίο» (bête galeuse) τον εκδότη του *Φάρου* Γκαρπολά. *Journal de Salonique* 30.05.1909, 20.09.1908.

<sup>118</sup> *Αλήθεια* 12.05.1909, 15.05.1909. Ο Χατζηλαζάρου δεν ήταν ο μόνος. Οι πρόχοντες της ελληνορθόδοξης κοινότητας προσήλθαν μαζικά στην πανήγυρη (kermesse) για τα εβραϊκά σχολεία προκειμένου να αποδείξουν ότι δεν είχαν καμιά σχέση με τους «ταραξίες» του τύπου. Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.12.1909), Αρχείο AIU Grèce I C 48. Επίσης, Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.06.1909), Αρχείο AIU Grèce XX bis E 265.

<sup>119</sup> *Αλήθεια* 05.10.1908, *Journal de Salonique* 15.10.1908.

<sup>120</sup> Αυτή ήταν άλλωστε και η πολιτική που ακολουθούσε το ελληνικό προξενείο. Όπως σημείωνε ο έλληνας πρόξενος κατά τη διάρκεια του ζητήματος των караγωγέων, «μέχρις ότου οί Έλληνες

Αυτές οι στιγμές πολυεθνικής συνεργασίας αντιπροσώπευαν την απόπειρα των αστών εμπόρων και βιομηχάνων να περιορίσουν τη διεθνοτική αντιπαράθεση και να σταθεροποιήσουν τις σχέσεις τους ως ομάδας σε μια περίοδο οξείας ρευστότητας. Για πρώτη φορά οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις καθίσταντο αντικείμενο προβληματισμού, μετατρέπονταν δηλαδή σε δημόσιο «ζήτημα» το οποίο έπρεπε να αντιμετωπιστεί και να επιλυθεί όχι πλέον μέσω κλειστών συζητήσεων των αντίστοιχων θρησκευτικών ηγετών, αλλά μέσω ανοιχτών διαβουλεύσεων στο πλαίσιο μιας αστικής δημόσιας σφαίρας<sup>121</sup>. Ωστόσο, αντιπαρατιθέμενα αφηγήματα προστέθηκαν στις ενδοκοινοτικές εξελίξεις που αναλύθηκαν προηγουμένως για να καταστήσουν την επίτευξη αυτής της επιδίωξης όλο και λιγότερο πιθανή. Τα αφηγήματα αυτά ήταν ιδιαίτερα προβληματικά για τους εμπόρους, ακριβώς γιατί κατασκεύαζαν την εθνοτική διαφορά εστιάζοντας στα υποτιθέμενα επιχειρηματικά τους συμφέροντα. Έτσι, οι Εβραίοι και οι Μουσουλμάνοι είδαν στην ελληνορθόδοξη οικονομική επέκταση την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και ερμήνευσαν τη διείσδυση των ελληνορθόδοξων εμπόρων σε παραδοσιακά εβραϊκούς τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας (όπως και τις επακόλουθες συγκρούσεις) ως το αποτέλεσμα ξένου δάκτυλου, της κακόβουλης επιρροής που ασκούσαν έλληνες υπήκοοι, οπαδοί του αλτρωτισμού, στους παραδοσιακά φιλειρηνικούς ελληνορθόδοξους οθωμανούς κατοίκους της Θεσσαλονίκης<sup>122</sup>. Αντίστοιχα, οι Ελληνορθόδοξοι διείδαν στο ανθελληνικό μπουκοτάζ τις μηχανοραφίες των ντονμέ και των εβραίων επιχειρηματιών που στόχευαν στην εξασθένιση και τελικά στην αποκαθίλωση των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών από την κυρίαρχη θέση που κατείχαν γενικότερα στην οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Οί ντονμέδες ως άρνησίθρησκοι καί έβραϊκώς κερδοσκόποι δέν ἔχουν καμιά φιλοπατρία, οὐδέν δέ τρέφουσι πρὸς τήν Τουρκίαν φίλτρον άγνόν καί ιδεῶδες», ανέφερε ο Γεώργιος Χατζηκυριακού. Αντίθετα, οι Ντονμέ υιοθέτησαν «έκθύμως τό πρόγραμμα τῶν Νεοτούρκων» μόνο και μόνο για

---

ἔμποροι παρασκευασθῶσι τελείως πρὸς συναγωνισμόν τῶν Ἑβραίων συνεστήσαμεν εἰς αὐτούς πολλήν περίσκεψιν εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν, πολλῶ μᾶλλον διότι ἐπαγγέλματα τινά ὡς τὰ τῶν ἀχθοφόρων καί ἐκφορτωτῶν τοῦ λιμένος εὐρίσκονται εἰς χεῖρας ἰσραηλιτῶν, ἄν δ' οὗτοι ἀπήρουν θά ἐδημιούργουν στενοχωρίαν ἔστω καί πρόσκαιρον εἰς τοὺς Ἑλληνας ἔμπορους». Προξενεῖο Θεσσαλονίκης προς Μπαλατζή (Υπουργό Εξωτερικών) (21.02.1909), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος ΑΑΚ/Α,Β: Μακεδονικό Ζήτημα, Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, διάφορα πρεσβειῶν (1909).

<sup>121</sup> Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι πρωταγωνιστές του επεισοδίου των караγωγέων, το Cercle des Intimes, και οι αρχισυντάκτες ελληνικών και εβραϊκών εφημερίδων συμφώνησαν σε συνάντησή τους ότι θα έπρεπε να συσταθεί μια μεικτή και διαρκής επιτροπή η οποία θα επέβλεπε την αγορά και θα επέλυε στη γέννησή της κάθε τυχόν διαφορά που θα ανέκυπτε μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Εβραίων. *Αλήθεια* 20.05.1909.

<sup>122</sup> Για τους Εβραίους, Benghiat (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.12.1909), Αρχείο AIU Grèce I C 48. Πανομοιότυπη ήταν και η επιχειρηματολογία της *Progrès de Salonique* (αναδημοσιεύεται και σχολιάζεται στην *Αλήθεια* 13.05.1909). Για τους Μουσουλμάνους, βλέπε *Εμπρός* 20.06.1909, όπου αναδημοσιεύεται άρθρο της *Γενί Ασρ* με ανάλογο περιεχόμενο κατά των ελλήνων υπηκόων «ὡς συντελούντων εἰς τήν ἐξάπλωσιν τῶν ἑλληνικῶν ιδεῶν εἰς τό ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικόν στοιχεῖον, ὅπερ ἄνευ τῆς ἐπιδράσεως ταύτης θά ἦτο πρόθυμον νά ἀσπασθῆ τήν ιδεάν τοῦ ὀθωμανισμοῦ». Αντίστοιχη ήταν και η φρασεολογία της προκήρυξης υπέρ του ανθελληνικού μπουκοτάζ που δημοσιεύτηκε στα μουσουλμανικά φύλλα: «[οἱ ελληνορθόδοξοι οθωμανοὶ υπήκοοι] δέον νά γινώσκωσι καλῶς, ὅτι ὁ πόλεμος οὗτος, τόν ὁποῖον ἐκηρύξαμεν κατά τῆς Ἑλλάδος ἀφορᾶ ὅλους τοὺς ὑπόπτους καί στασιαστᾶς ἐκείνους Ἑλληνας, οἵτινες ἤλθον ἐνταῦθα, ἵνα ἐνσπείρωσι διχονοίας μεταξύ τῶν Ἑλλήνων (ρούμι) συμπατριωτῶν μας πρὸς ἀναζήτησιν καί ἀποδίωξιν τῶν ὁποίων θά γείνωσιν ἐνέργειαι παρά τῆ Κυβερνήσει», ανέφερε χαρακτηριστικά η προκήρυξη. Αναδημοσιεύεται στη *Νέα Αλήθεια* 02.08.1909.



να πετύχουν το «διωγμόν τῶν Χριστιανικῶν ἔθνικοτήτων καί ἰδίᾳ τῶν ἔμπορικῶν αὐτῶν ἀντιπάλων Ἑλλήνων. ... Ἐκαλλιέργησαν παρά τοῖς Νεοτούρκοις σατανικῶ τῶ τρόπῳ τό κατά τῶν Ἑλλήνων μίσος. Οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης καί Μακεδονίας ἰδίᾳ παρουσιάζονται εἰς τά ὄμματα αὐτῶν ἔμπορικοί καί συμφεροντολογικοί αὐτῶν ἀντίπαλοι ἐπίφθοι, συγχρόνως δέ πολιτικοί παράγοντες ἐν τῶ Συντάγματι ἐπίφοβοι. [Για το λόγο αὐτό] πείθουσι τοὺς εὐπίστους Νεοτούρκους καί ἀφυπνίζουσι τό παρ'αὐτοῖς ἐμφωλεῦον ἄσπονδον καί πατροπαράδοτον κατά τῶν Ἑλλήνων μίσος καί οὕτω δίδουσι τὴν ᾠθησιν καί τό σύνθημα τοῦ κατά τῶν Ἑλλήνων ἀπηνουῶς διωγμοῦ». Κατά ἀνάλογο τρόπο «καί οἱ ὀνομαστοί της Θεσσαλονίκης Ἑβραῖοι δέν παρέλειψαν πάσαν εὐκαιρίαν εἰς τό νά ἐπιδείξωσι τόν μισελληνισμόν των καί νά μετάσχωσι ζωηρῶς, ἀποβλέποντες καί οὗτοι εἰς τό ἔμπορικόν αὐτῶν συμφέρον καί τόν κορεσμόν τῆς ἀκορέστου Ἑβραϊκῆς κερδοσκοπίας, τοῦ κατά τῶν Ἑλλήνων διωγμοῦ»<sup>123</sup>. Τέλος, οἱ Μουσουλμάνοι, εκτεθειμένοι στην επιχειρηματολογία των αντεπαναστατικῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος που αντιπολιτευόταν τους Νεότουρκους, ἐβλεπαν ολοένα καὶ περισσότερο τους Ντονμέ ὡς μὴ αυθεντικούς Μουσουλμάνους, ὡς λιμπερτίνους καὶ κρυπτοεβραίους, οἱ ὁποῖοι σε συνεργασία με τοὺς σιωνιστῆς Ἑβραίους χειραγωγούσαν τὴν Επιτροπὴ «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος»<sup>124</sup>. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι το 1909, ἀκόμη καὶ τὸ συνέδριό τῆς Επιτροπῆς «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος» ἀποφάσισε ὅτι οἱ ἔμποροι δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι μέλη τῆς κεντρικῆς

<sup>123</sup> Γεώργιος Χατζηκυριακού, «Νεοτουρκικά», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον 1912*, σσ. 100, 103, 104. Βλέπε ἐπίσης, Γεώργιος Χατζηκυριακού, «Τὸ ἄδοξον των νεοτούρκων τέλος», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον 1913*, σσ. 172-176. *Ἐμπρός* 29.06.1910, 14.05.1912.

<sup>124</sup> Ὅπως ἀνέφερε τὸ *Ἐμπρός*, «ἐκεῖνο τό ὅποῖον δέν δύνανται νά χωνεύσουν οἱ πραγματικοὶ Τούρκοι εἶνε τό ὅτι ἡ διοίκησις τῆς χώρας εἰς ὅλα τά ζητήματα περιήλθεν ἐντελῶς εἰς τὰς χεῖρας τῶν Δολμῆδων. ... Ἡ κυριαρχία αὕτη τῶν Δολμῆδων εἰς πάντα καί ἡ ἐνάσκησις τῆς πλήρους ἐξουσίας μόνον ἐκ μέρους αὐτῶν ἐξεγείρει σήμερον πολὺ τὴν φιλοτιμίαν καί τὸν ἐγωισμόν τῶν ἐκ καταγωγῆς γνησίων Τούρκων. Οἱ Δολμῆδες οὗτοι εἶνε σήμερον καί οἱ κυρίως ἀποτελοῦντες τό Νεοτουρκικὸν Κομιτάτον». *Ἐμπρός* 12.10.1909. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μία ἀπὸ τις ἰδρυμένες ἀπὸ τὸ νεοτουρκικὸ κομιτάτο πολιτικῆς λέσχης στη Θεσσαλονικὴ στράφηκε κατά των Ντονμέ. Ὅπως ἀνέφερε ὁ ἄλλοτε πρόξενος, ἡ λέσχη ἀποφάσισε, «ὅπως διατηρηθῶσι τά Τουρκικά ἤθη καί ἔθιμα καί καταπολεμηθῇ πάσα ἐλευθεριάζουσα τάσις, ἣτις παρατηρεῖται ἴδια ὑπὸ τῶν ντονμέδων (ἐξισλαμισθέντων Ἑβραίων). Διὰ τοῦτο καί οἱ Ντονμέδες ὑφίστανται πολλᾶς πιέσεως καί εἰς βαρῦτατα καθυποβάλλονται πρόστιμα». Γενικὸς Πρόξενος Θεσσαλονίκης πρὸς Μπαλτατζή (Υπουργὸ Εξωτερικῶν) (02.12.1908), Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Υπουργείου Εξωτερικῶν, Φάκελος ΑΑΚ/Α,Β: Μακεδονικὸ Ζήτημα, Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, διάφορα πρεσβειῶν (1909). Για τὴν ἀντίθεση στο σιωνισμό, Γαλλικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης πρὸς Γαλλικὴ Πρεσβεία (Κωνσταντινούπολη) (28.01.1911), Archives Diplomatiques, Nantes, Salonique, Série B, Carton 21. Ἐπίσης, *Ἐμπρός* 22.02.1911, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στις εφημερίδες τῆς ἀντιπολίτευσης, οἱ ὁποῖες «ἐπιτίθενται κατά τῶν σιωνιστῶν καί ἐν γένει κατά τῶν Ἰσραηλιτῶν οἱ ὁποῖοι ἐπιδιώκουν νά ὑποδουλώσουν οἰκονομικῶς τὴν Τουρκία». «Μόνον ὁ Νεότουρκος», ἀνέφερε τὸ *Ἐμπρός* ἀπηχώντας μίαν διαδεδομένη ἀντίληψη μεταξύ των ἀντιπάλων τῆς Επιτροπῆς Ἐνωσις καὶ Πρόοδος, «ὑπεραμύνεται φανατικῶς τῶν σιωνιστῶν, ἀφοῦ ἄλλως τέ εἶνε καί ὄργανον αὐτῶν». Ἡ δὲ εφημερίδα *Λικμέτ* ὑποστήριζε ὅτι τὴν πολιτικὴν τῶν Νεότουρκων καθόριζαν οἱ σιωνιστῆς καὶ οἱ Γερμανοὶ (οἱ δύο ἔννοιες συχνά ταυτίζονταν). Οἱ σιωνιστῆς ἐπιδίωκαν νὰ χρησιμοποιήσουν τοὺς Τούρκους κατά των μὴ μουσουλμανικῶν ἐθνοτήτων τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας καὶ νὰ ἐπιδεινώσουν τὶς σχέσεις μεταξύ των ἐθνοτήτων. Ἡ πολιτικὴ αὕτη θεωρεῖτο υπεύθυνη γιὰ τὴν ἐπιδείνωσι τῶν διεθνοτικῶν σχέσεων, τὴν ἀποξένωσι τῶν χριστιανῶν, τὴν ἐξέγερσι στὴν Ἀλβανία καὶ στὴν Ἀραβικὴ χερσόνησο. Τὸ ἄρθρο ἀναπαράγεται στὴ *Μακεδονία* 27.07.1912.

επιτροπής παρά μόνο αν απείχαν από τις επαγγελματικές τους ασχολίες<sup>125</sup>. Για ακόμη μια φορά, η τάξη και η εθνότητα διαπλέχθηκαν, καθώς η εικόνα του εμπόρου χρησιμοποιήθηκε από όλους για την παραγωγή εθνικών στερεοτύπων.

Ταξικές εικόνες της εθνοτικής διαφοράς αντιπαρατέθηκαν επομένως η μία στην άλλη και εξουδετέρωσαν τις απόπειρες του ανώτερου πολυεθνικού στρώματος να διαχειριστεί τις διεθνοτικές σχέσεις. Όπως και με τις ενδοκοινοτικές σχέσεις, η διαπλοκή τάξης και εθνότητας επηρέασε τόσο τους λόγους όσο και τις κοινωνικές πρακτικές και αναδιαμόρφωσε την ταυτότητα των εμπόρων. Κατά τα χρόνια του Αβδούλ Χαμίτ οι έμποροι ήταν πυλώνες σταθερότητας: οι ενδοκοινοτικοί κάθετοι δεσμοί που τους ένωναν με τα κατώτερα στρώματα και οι διακοινοτικές οριζόντιες επαφές που τους συνέδεαν μεταξύ τους καθιστούσαν δυνατή τη λειτουργία της πολυεθνικής πόλης υπό τη δική τους ηγεμονία. Ωστόσο, κατά την τρικυμιώδη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, ο «έμπορος» μεταβλήθηκε σε συμβολική αναπαράσταση της τάξης και της εθνότητας σε κατάσταση ρευστότητας. Πού θα κατέληγαν όλα αυτά δεν επρόκειτο να γίνει γνωστό. Στα 1912-1913 οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ανακάτωσαν ξανά τα τραπουλόχαρτα του παιχνιδιού ανάμεσα στην τάξη και στην εθνότητα. Ή μάλλον, όπως θα επιχειρηθεί να αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια, άλλαξαν πλέον άρδην τους ίδιους τους κανόνες του παιχνιδιού.

---

<sup>125</sup> Γαλλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Πρεσβεία Γαλλίας (Κωνσταντινούπολη) (23.10.1909), Archives Diplomatiques, Nantes, Constantinople, Série D, Salonique, Carton 37.

## Κεφάλαιο Τέταρτο

### Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

#### Μεταβαλλόμενες σχέσεις και ασταθής ισχύς των εβραίων εμπόρων

#### *Οικονομικές δυσχέρειες και διεθνοτικές εντάσεις την επαύριο της ελληνικής κατοχής*

Την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων η οικονομία της Θεσσαλονίκης χαρακτηριζόταν ήδη από έντονη αστάθεια και ρευστότητα. Αν και κατά το 1911 τα μεγέθη του εξαγωγικού και κυρίως του εισαγωγικού εμπορίου συνέχιζαν να παραμένουν σταθερά και αξιοπρόσεκτα υψηλά, οι συνέπειες του ιταλο-τουρκικού πολέμου υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικές<sup>1</sup>. Τομπούκοτάζ στα ιταλικά προϊόντα ακολούθησε η επιβολή εισαγωγικού δασμού 100% σε αυτά και τέλος η απέλαση όλων των ιταλών υπηκόων<sup>2</sup>. Οι εξελίξεις αυτές έπληξαν κυρίως τους σημαντικότερους εβραίους επιχειρηματίες, των οποίων η οικονομική και κοινωνική κυριαρχία τόσο στο εσωτερικό της κοινότητας όσο όμως και ευρύτερα στην αγορά της πόλης στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στις στενές σχέσεις που διατηρούσαν με την Ιταλία: στους μακραιώνους εμπορικούς δεσμούς τους με αυτήν και στην κατοχή της ιταλικής υπηκοότητας<sup>3</sup>. Η σημαντικότερη και εμβληματικότερη οικογένεια της Θεσσαλονίκης, οι Αλλατίνι, αναχώρησαν εσπευσμένα, ενώ οι οθωμανικές αρχές προχώρησαν στο κλείσιμο της μεγαλύτερης ιδιωτικής τράπεζας της πόλης, της Τράπεζας Σαούλ Μοδιάνο. Αν και η γενικευμένη, αλυσιδωτή κρίση στο τοπικό πιστωτικό σύστημα αποφεύχθηκε και το εξωτερικό εμπόριο κατόρθωσε τελικά να αναπροσανατολιστεί προς εναλλακτικούς προμηθευτές και αγορές (κυρίως Αυστριακούς και Βρετανούς), οι κλυδωνισμοί που δέχτηκε τόσο η τοπική οικονομία όσο και η ηγετική θέση των Εβραίων σε αυτήν υπήρξαν τελικά ιδιαίτερα έντονες<sup>4</sup>.

Σε αυτό το ήδη εξαιρετικά ρευστό και εύθραυστο οικονομικό περιβάλλον ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος πρόσθεσε νέες δυσκολίες για τους εμπόρους κάθε εθνικότητας. Η κήρυξη του συνοδεύτηκε από το πάγωμα ή ακόμη και την ακύρωση

---

<sup>1</sup> Έστω και αν η ανοδική τους τάση είχε πλέον ανακοπεί, το 1911 οι εισαγωγές και οι εξαγωγές από το λιμάνι της πόλης διατηρήθηκαν στα ύψη του 1910. *Parliamentary Papers. Accounts and Papers. Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1911*, σ. 5.

<sup>2</sup> *Parliamentary Papers. Accounts and Papers. Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1911*, σσ. 5-6. *Parliamentary Papers. Accounts and Papers. Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1912*, σ. 5. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ιταλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Λιβύη ενώ λίγους μήνες αργότερα κατέλαβαν και τα Δωδεκάνησα. Ο πόλεμος έληξε στις 18 Οκτωβρίου 1912 με την Συνθήκη του Ουσύ (Ouchy), βάσει της οποίας η Λιβύη παραχωρήθηκε στην Ιταλία η οποία επιπρόσθετα αρνήθηκε να εκκενώσει τα Δωδεκάνησα. Λίγο μετά την έναρξη του ιταλο-τουρκικού πολέμου το συνέδριο της Επιτροπής «Ένωση και Πρόοδος» που είχε συγκληθεί στη Θεσσαλονίκη κήρυξε μπούκοτάζ των ιταλικών προϊόντων, ενώ μετά το βομβαρδισμό της Βηρυτού τον Ιανουάριο του 1912 διατάχθηκε και η απέλαση όλων των ιταλών υπηκόων που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τις διπλωματικές διαστάσεις του πολέμου, βλέπε Timothy Winston Childs, *Italo-Turkish diplomacy and the war over Libya, 1911-1912* (Λάιντεν, 1990). Για μια ευσύννοπη περιγραφή του, A.L. Macfie, *The end of the Ottoman Empire, 1908-1923* (Λονδίνο, 1998), σσ. 66-70.

<sup>3</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 100-103.

<sup>4</sup> *Parliamentary Papers. Accounts and Papers. Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1911*, σσ. 5-6. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευάγγελο Χεκίμογλου, η στάση πληρωμών της Τράπεζας Σαούλ Μοδιάνο σηματοδότησε το τέλος του εβραϊκού αστισμού στην πόλη. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, σ. 13. Για το κλείσιμο του τραπεζιτικού γραφείου των Αλλατίνι και την αναχώρησή τους από την πόλη, βλέπε Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, σσ. 52-54.

όλων των παραγγελιών από το εξωτερικό, την αναστολή κάθε εμπορικής συναλλαγής με την εμπόλεμη πλέον ενδοχώρα, την περιστολή στο ελάχιστο των διαθέσιμων τραπεζικών πιστώσεων ακόμη και από το ισχυρότερο πιστωτικό ίδρυμα της πόλης, την Οθωμανική Τράπεζα, και τέλος την κάθετη πτώση των συναλλαγών στην ίδια την αγορά της Θεσσαλονίκης. Οι δΟΣΟΛΗΝΙΕΣ περιορίζονταν πλέον στα είδη πρώτης ανάγκης, ενώ η υπερτίμηση των τροφίμων κατά 35% έπληξε όχι μόνο τα χαμηλότερα στρώματα, αλλά και τις πλέον ευκατάστατες κοινωνικές ομάδες<sup>5</sup>.

Η είσοδος των ελληνοβουλγαρικών στρατευμάτων στην πόλη επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Η κατάληψη του τελωνείου αποτέλεσε μια από τις πρώτες ενέργειες του ελληνικού στρατού, κίνηση έμφορτη συμβολισμών αλλά και πραγματικών συνεπειών. Το κλείσιμό του για τρεις εβδομάδες δέσμευσε μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων προκαλώντας ταυτόχρονα όργιο φημών για την τύχη τους<sup>6</sup>. Περιορίζοντας επομένως την εμπορική δραστηριότητα στο ελάχιστο, οι παραπάνω καταγιστικές εξελίξεις επηρέασαν την τοπική οικονομία στο σύνολό της. Όλοι οι έμποροι, Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Ντονμέ, υπέστησαν τις συνέπειες του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου. Ωστόσο, οι επιπτώσεις του δεν περιορίζονταν μόνο σε μια γενική επιδείνωση των συνθηκών διεξαγωγής του εμπορίου· υπήρξαν βαθύτερες και πολυπλοκότερες. Κλόνισαν τις διεθνотικές σχέσεις στην αγορά της πόλης και επηρέασαν τις σχέσεις ιεραρχίας στο εσωτερικό της κυρίαρχης κοινότητάς της, της εβραϊκής.

Στο μεταίχμιο καταρχήν της μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία, η νέα και ποιοτικά πιο σημαντική εξέλιξη στο πεδίο των διεθνοτικών σχέσεων ήταν η συστηματική προσφυγή στη διαπροσωπική βία και η καταστροφή και λεηλασία ιδιωτικών περιουσιών. Οι δύο βαλκανικοί στρατοί δεν περιορίστηκαν στις πολυάριθμες επιτάξεις αγαθών<sup>7</sup>. Αντίθετα, την πρώτη εβδομάδα της κατοχής τακτικά και άτακτα στρατεύματα (με τη συνέργεια και γηγενών Ελλήνων) επιδόθηκαν σε πληθώρα επιθέσεων ενάντια σε Εβραίους και Μουσουλμάνους. “La brutalité des soldats, des grecs en particulier, dépasse les limites permises même à des soudards enivrés de poudre”, ανέφερε ο Μισραχί<sup>8</sup>. Οι βιασμοί και οι ξυλοδαρμοί δεν φαίνεται να έλειψαν, ούτε και οι λεηλασίες, όχι μόνο σπιτιών αλλά και συναγωγών και βέβαια καταστημάτων και αποθηκών –των τελευταίων μάλιστα ανεξαρτήτως εθνότητας<sup>9</sup>. Μολονότι τα φαινόμενα αυτά παρατηρούνταν κυρίως στις εβραϊκές και μουσουλμανικές φτωχογειτονιές, σε καφενεία και σε παντοπωλεία, δεν άφησαν

---

<sup>5</sup> Kehl (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσιγκτον) (25.10.1912), MMA4/b/27. Kehl (Θεσσαλονίκη) προς Rockhill (Κωνσταντινούπολη) (10.10.1912), MMA4/b/27. Αρχιραβίνος Γιακώβ Μείρ (Θεσσαλονίκη) προς Gaster (Λονδίνο) (25.11.1912), Gaster Papers, Albanian Committee (11.1912-10.01.1913), File 1.

<sup>6</sup> Kehl (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσιγκτον) (13.12.1912), MMA4/b/27.

<sup>7</sup> “Bordereau des réclamations pour les dommages subis par des administrés français du fait des troupes bulgares” (1913), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Salonique, Série B, Carton 134. Misrahi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (25.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>8</sup> Misrahi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>9</sup> Για τη μεγάλη έκταση της βίας ενάντια στους Εβραίους αλλά και στους Μουσουλμάνους βλέπε τις αναφορές τοπικών ανταποκριτών της Αλιάνς. Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (04.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 49 (όπου και αναφορά για την «semaine de terreur» που έζησαν οι Εβραίοι). Misrahi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50 (όπου και αναφορά σε βιασμούς και ιερόσυλες πράξεις). Τη νύχτα της 12<sup>ης</sup> προς 13<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1912 έλληνες στρατιώτες έσπασαν την πόρτα πολλών αποθηκών, μεταξύ των οποίων και της Société Mouradoglou & Cie στην οποία συμμετείχε ως ετερόρρυθμο μέλος ο τραπεζίτης Σαούλ Αμάρ. “Bordereau des réclamations pour les dommages subis par des administrés français du fait des troupes grecques” (1913), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Salonique, Série B, Carton 134.

ανεπηρέαστες ούτε τις μεγάλες επιχειρήσεις<sup>10</sup>. Παρά την ύψωση της γαλλικής σημαίας, η βιοτεχνία φεσιών και υφασμάτων του Ισαάκ Ι. Γιαχιέλ (που βρισκόταν μάλιστα στην επιφανή συνοικία των Εξοχών), λεηλατήθηκε από έλληνες χωροφύλακες<sup>11</sup>. Ανάλογα, το περιώνυμο πολυκατάστημα νεωτερισμών Orosdi-Back, επίσης γαλλικών συμφερόντων, δέχτηκε την επίθεση ελλήνων στρατιωτών οι οποίοι απωθήθηκαν μόνο χάρη στην αποφασιστικότητα του καβάση και στην παρέμβαση των υπαλλήλων<sup>12</sup>.

Στο κρίσιμο πεδίο των ελληνοεβραϊκών σχέσεων η έλευση του ελληνικού στρατού, η εγκατάσταση της ελληνικής διοίκησης και το φάσμα μιας οριστικής ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια, αναθέρμαναν τον υπάρχοντα ελληνοεβραϊκό ανταγωνισμό, όξυναν τις ελληνοεβραϊκές αντιθέσεις στο χώρο της αγοράς και αποδυνάμωσαν την ηγεμονική θέση που ασκούσαν οι εβραίοι έμποροι. Οι ρητές διαβεβαιώσεις των νεοεγκαθιδρυμένων ελληνικών αρχών για ισονομία και ισοπολιτεία αδυνατούσαν να πραγματοποιούν στο πεδίο των καθημερινών συναλλαγών<sup>13</sup>. Αντίθετα, η αγορά μεταβλήθηκε σε δείκτη της όξυνσης και ταυτόχρονα σε πεδίο συμβολικής αντιπαράθεσης της νεοπαγούς ελληνικής κρατικής εξουσίας με την κατεστημένη εβραϊκή ηγεμονία. Η προληπτική ενέργεια των εβραίων καταστηματαρχών να κλείσουν τα καταστήματά τους υπό το φόβο της επανάληψης των λεηλασιών των πρώτων ημερών συντέλεσε στην κλιμάκωση της έντασης καθώς θεωρήθηκε ότι διακινούσε ένα ξεκάθαρο πολιτικό μήνυμα<sup>14</sup>: για τις ελληνικές αρχές, τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό της πόλης, όπως και για τους ξένους απολογητές τους, η νέκρωση ολόκληρης της αγοράς δεν συνιστούσε παρά μια απαράδεκτη πράξη σιωπηλής διαμαρτυρίας για την ελληνική κατοχή της Θεσσαλονίκης<sup>15</sup>.

Ταυτόχρονα, έλληνες στρατιώτες και γηγενείς έλληνες επαγγελματίες επιδίδονταν σε ένα μπουκοτάζ των εβραίων πλανόδιων εμπόρων και καταστηματαρχών<sup>16</sup>. Με τον τρόπο αυτό επαναλάμβαναν και αυτοί με τη σειρά τους δοκιμασμένες από το παρελθόν πρακτικές υπάλληλης πολιτικής δράσης σε μια από τα κάτω εκδήλωση της αρτισύστατης εξουσίας τους και σε μια απόπειρα επέκτασης του ελέγχου που πλέον ασκούσαν και στην αγορά της πόλης. Κατά το Νεχαμά, επρόκειτο για έναν «πόλεμο» των «petits boutiquiers et des petites gens qui boycottent nos marchands ambulants, nos revendeurs de tout ordre, car, en ce moment les milliers de grecs qui campent chez nous s'informent, avant d'acheter deux pièces de nougat, Ti is-ise? (qu'êtes-vous?). Et ils s'éloignent rapidement dès qu'ils voient qu'ils ont à faire à un Evreos»<sup>17</sup>.

Αυτή η όξυνση των καθημερινών σχέσεων και η πολιτικοποίηση του χώρου της αγοράς αποτελούσαν κατά τους εβραίους ιθύνοντες ευθείες ενδείξεις της πρόθεσης της ελληνικής εξουσίας να εκριζώσει την εβραϊκή ηγεμονία. Οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων προσδιορίζονταν επομένως

<sup>10</sup> Για την εκτεταμένη βία και ανασφάλεια στις εβραϊκές και μουσουλμανικές φτωχογειτονιές, βλέπε Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>11</sup> Υπουργός Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (03.02.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>12</sup> Υπουργείο Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (19.12.1912), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 134.

<sup>13</sup> Misrachi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>14</sup> Οπ.π.

<sup>15</sup> Jean Leune, *Une revanche, une étape* (Paris, 1914), σ. 402.

<sup>16</sup> *American Jewish Yearbook 1913-1914*, σ. 299.

<sup>17</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (22.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 49. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

τόσο από ελληνικές πρακτικές που αμφισβητούσαν την εβραϊκή οικονομική παρουσία όσο όμως και από έναν εβραϊκό λόγο που τις εννοιολογούσε ως αναπόφευκτα ανταγωνιστικές. Στο στόχαστρο δεν έμπαινε μόνο το ελληνικό κράτος και οι αφομοιωτικές του πολιτικές<sup>18</sup>, αλλά κυρίως η στάση των γηγενών ελλήνων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. “Les grecs n’aiment pas les israélites”, σημείωνε ο γάλλος πρόξενος, “mais les grecisants macedoniens les detestent plus particulièrement”<sup>19</sup>. “Les grecs de chez nous”, έγραφε ο Νεχαμά, “envient notre prospérité commerciale et veulent nous supplanter à tout jamais. Ils croient leur règne arrive et ils voudraient être les seuls maîtres de la place. Ils oublient les Turcs, peu nombreux et inexistantes comme concurrents économiques, pour s’en prendre à nos coreligionnaires. Ils répandent contre eux les bruits les plus absurdes”<sup>20</sup>.

Η μεταβολή της κυριαρχίας όξυνε επομένως τις διεθνотικές σχέσεις και αποδυνάμωσε τη θέση των εβραίων εμπόρων στην αγορά της πόλης. Όμως οι άμεσες συνέπειές της ήταν τελικά βαθύτερες. Η έλευση της ελληνικής διοίκησης τροφοδότησε μια σειρά από σύνθετες εξελίξεις που έθιξαν τη θέση των εβραίων εμπόρων στο εθνοτικό σύστημα αξιών, υπονόμισαν την ηγετική τους θέση στο εσωτερικό της κοινότητας, και τελικά απείλησαν ακόμη και την εσωτερική τους συνοχή.

### ***Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος και η κρίση της εβραϊκής εμπορικής ταυτότητας***

Στο επίπεδο της αυτοθεώρησης του εθνοτικού εαυτού η σύνδεση της εβραϊκότητας με το εμπόριο προσδιοριζόταν πλέον ως αυτοκτονική επιλογή. Ήδη από την πρώτη δεκαετία του αιώνα μια κάπως αποστασιοποιημένη ή και σχετικά αρνητική θεώρηση του εμπορίου -και ιδίως του μικρεμπορίου- είχε αποτελέσει σταθερά του λόγου τόσο των οργανώσεων της Αλιάνς όσο και των σιωνιστικών επιγόνων τους<sup>21</sup>. Η παραπάνω αντίληψη καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τους τρόπους που αυτές παρενέβαιναν δημόσια για να αντιμετωπίσουν το «κοινωνικό ζήτημα» των κατώτερων στρωμάτων της κοινότητας. Η «παραγωγική», χειρωνακτική εργασία του τεχνίτη ή του αγρότη προσημαινόταν πάντα θετικά και ωθούσε είτε προς τη σύσταση σχολών χειροτεχνίας (όσον αφορά στην Αλιάνς και το Σύλλογο Αποφοίτων της)<sup>22</sup> είτε προς ένα ευρύτερο πρόγραμμα οικοδόμησης ενός νέου τύπου «μυώδους εβραίου» στην Παλαιστίνη και στη Διασπορά (όσον αφορά στις ολοένα αναπτυσσόμενες σιωνιστικές οργανώσεις)<sup>23</sup>.

<sup>18</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>19</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (31.07.1913), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 22.

<sup>20</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (12.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>21</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 171-172.

<sup>22</sup> Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 168-174.

<sup>23</sup> Βλέπε ενδεικτικά την αρχική πρόθεση του Cercle des Intimes (όταν ακόμη διακρινόταν από έναν φιλοσιωνιστικό προσανατολισμό) να ιδρύσει Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων για την επαγγελματική κατάρτιση των αποφοίτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και στη συνέχεια τη σύσταση εργαστηρίων. Στο *ίδιο*, σσ. 204-205. Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και η ίδρυση νέων σιωνιστικών συλλόγων όπως η Μακαμπί κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Οι σύλλογοι αυτοί έδιναν έμφαση στη γυμναστική και στόχευαν στη δημιουργία ενός νέου τύπου αρρενωπού Εβραίου. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή ήταν όσα υποστήριζε σε διάλεξή του στο σιωνιστικό Nouveau Club, ο δρ. Έπσταιν: “Erstein a prouvé par des démonstrations scientifiques très réussies, que, si toutes les parties du cerveau juif ont pu atteindre leur parfait développement, il n’en est pas de même pour la musculature juive qui présente à l’analyse une dégénérescence frappante. Il est donc du devoir de toutes les mères juives de développer le corps de leurs enfants, de ne pas craindre d’astreindre leurs petits à tous les exercices physiques sains, comme la course, la nage, le canotage etc.”. *Journal de Salonique* 14.08.1910. Για το έμφυλο σιωνιστικό πρότυπο του «νέου» ή «μυώδους Εβραίου» που προωθούσε πανευρωπαϊκά το σιωνιστικό κίνημα, βλέπε ενδεικτικά Todd Samuel Presner, “Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard

Ωστόσο, οι τάσεις αυτές συνυπήρχαν ή και υποσκελίζονταν από μια ηγεμονική αντίληψη της εβραϊκότητας στο πλαίσιο της οποίας το εμπόριο και οι έμποροι σημασιοδοτούνταν θετικά. Στο εσωτερικό της κοινότητας, ο «έμπορος», ο “merkadero” ή “komerciante”, δεν αποτελούσε μόνο επαγγελματική κατηγορία, αλλά τον υψηλότερο δείκτη κοινωνικού κύρους. Χρησιμοποιούμενος εναλλακτικά προς τους “notavles”, προσδιόριζε και ονοματοδοτούσε το ηγετικό της στρώμα<sup>24</sup>. Στην ευρύτερη πάλι δημόσια σφαίρα (εβραϊκή και μη), το εμπόριο προσδιόριζε τη σχέση των Εβραίων με την πόλη. Τους αγκύρωνε στο χώρο, τους πίστωνε την πρόοδό της και κατοχύρωνε την ηγετική τους θέση σε αυτή. Με τον τρόπο αυτό προσέδενε τη Θεσσαλονίκη στην εβραϊκότητά τους τροφοδοτώντας μια έντονα θεσσαλονικιώτικη εβραϊκή ταυτότητα. Η Θεσσαλονίκη, ως πόλη του εμπορίου, ήταν μια πόλη εβραϊκή.

Η προοπτική μιας ελληνικής Θεσσαλονίκης, αποκομμένης από την ενδοχώρα της, αμυντικό προπύργιο ενός κράτους που διέθετε ήδη τα απαραίτητα λιμάνια, ακύρωνε την παρούσα λειτουργία της πόλης και έπληττε καίρια την εβραϊκή ηγεμονία. “Salonique grec ne serait plus Salonique”, δήλωνε ο Νεχαμά και αυτό θα σήμαινε “la fin de notre communauté”<sup>25</sup>. Ταυτόχρονα όμως απαξίωνε την ίδια την έννοια του (εβραίου) εμπόρου καθώς τον μετέτρεπε από στυλοβάτη της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη σε πρωτεύον αίτιο της αναπόφευκτης εκρίζωσης της κοινότητας. “Quel malheur que nous soyons presque tous des commerçants, des intermédiaires, presque des parasites”, έφτανε να δηλώνει ακόμη και ένας ορκισμένος αντισιωνιστής όπως ο Νεχαμά<sup>26</sup>. Υιοθετώντας ένα αρχετυπικό μοτίβο του νεωτερικού ευρωπαϊκού αντισιμιτισμού<sup>27</sup>, αναχωνεμένο με τη σειρά του από τον σύγχρονό του σιωνιστικό λόγο, ο Νεχαμά συνέδεε την προσωρινότητα της εβραϊκής παρουσίας και τον αντισιμιτισμό που αυτή προκαλεί με την απουσία πρόσδεσης στη γη: “colporteurs, rouliers ou missionnaires, nous l’avons assez été et nous n’avons récolté que mépris et que haines. ... Il faut que le Juif devienne producteur, qu’il retourne à la terre”<sup>28</sup>. Μέσα στην έντονη απελπισία που κατέλαβε την εβραϊκή αρχηγεία την επαύριο της ελληνικής κατοχής και το φόβο που την διακατείχε για το αβέβαιο μέλλον της κοινότητας, ο «εβραίος έμπορος της Θεσσαλονίκης» μετασηματιζόταν τώρα από πηγή μιας τοπικής, αστικής περηφάνειας (civic pride), έκφραση της αναγέννησης και του δυναμισμού της κοινότητας, σε σταθερά ενός λόγου αυτολύπησης που εντόπιζε στο εμπόριο τη γενεσιουργό αιτία της εβραϊκής δυστυχίας στη διαχρονία.

Η συμβολική έξωση του εβραίου εμπόρου από τον πυρήνα μιας θετικής εβραϊκής ταυτότητας συνοδεύτηκε από μια περαιτέρω αμφισβήτηση της ηγετικής του θέσης, την οποία τροφοδότησε η ριζοσπαστικοποίηση των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων. Οι δυνατότητες της κοινότητας να φροντίσει τα φτωχότερα στρώματά της, ώστε να διασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή και η αναπαραγωγή των κοινωνικών ιεραρχιών, ήταν πάντοτε οριακή. Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου και τους πρώτους μήνες της ελληνικής κατοχής, οι επιτάξεις μεταφορικών μέσων από τον οθωμανικό στρατό, η ανάγκη πρόνοιας για τις οικογένειες των εβραίων επιστράτων και κυρίως η υπολειτουργία των εργοστασίων, η νέκρωση του

---

Muscles”: Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration’, *Modernism/Modernity* 10/2 (2003), σσ. 269-296.

<sup>24</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 1, σσ. 86-94, 103-108. Επίσης, “Atansyon!”, *La Nation* 9 (1909), σ. 2.

<sup>25</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>26</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (13.01.1913), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>27</sup> Βλέπε την ενδελεχή ανάλυση του Derek J. Penslar, *Shylock’s children. Economics and Jewish identity in modern Europe* (Μπέρκλεϋ, 2001).

<sup>28</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (13.01.1913), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

τοπικού εμπορίου και η παρελκόμενη έλλειψη και ύψωση των τιμών των τροφίμων (που προκάλεσαν επίσης η ταυτόχρονη παρουσία των βαλκανικών στρατευμάτων, των τούρκων αιχμαλώτων και των περίπου 10.000 μουσουλμάνων προσφύγων στην πόλη), πλήθυναν τις τάξεις των ανέργων και όσων είχαν ανάγκη προνοιακής υποστήριξης<sup>29</sup>. Αν και οι δυνατότητες αρωγής της κοινότητας εξαντλήθηκαν γρήγορα, η βοήθεια που αναζητήθηκε και εξασφαλίστηκε από το εξωτερικό<sup>30</sup>, καθώς και ο συντονισμός της σωματειακής δράσης μέσω της σύστασης του Interclub, μιας συνομοσπονδίας των έξι κυριότερων εβραϊκών σωματείων της πόλης, συνετέλεσαν στην προσωρινή αντιμετώπιση της κατάστασης<sup>31</sup>.

Ως μέλη του κοινοτικού συμβουλίου και του Interclub, οι σημαντικότεροι εβραίοι έμποροι ενεργοποίησαν επομένως το ιστορικά δοκιμασμένο, υστεροθωμανικό μοντέλο φιλανθρωπικής προνοιακής πολιτικής έστω και αν υπό το βάρος των περιστάσεων το αναδιοργάνωσαν σε μια πιο συγκεντρωτική βάση. Όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μοντέλο αυτό απέβλεπε στην ανακούφιση των κατώτερων στρωμάτων των «φτωχών», των «υπαλλήλων» και των «εργατών» ώστε να αποτραπεί η ρήξη της κοινότητας και να αποφευχθεί η απώλεια της ηγεμονικής θέσης των εβραίων μεγαλεμπόρων σε αυτήν. Ωστόσο, ο πόλεμος δεν συνετέλεσε τελικά στην παλινόρθωση των παραδοσιακών μορφών φιλανθρωπίας ούτε και αποκατέστησε την ηγεμονική θέση των επιχειρηματιών, θέση η οποία είχε κλονιστεί κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Κατά ένα φαινομενικά παράδοξο τρόπο, ενώ η αλλαγή κυριαρχίας και η έλευση ενός νέου, εθνοκρατικού, πολιτικού καθεστώτος ενίσχυσαν το συμβολικό κύρος της πιο παραδοσιακής μορφής εξουσίας και εκπροσώπησης του κοινοτικού κοινωνικού σώματος, δηλαδή του αρχιραβίνου<sup>32</sup>, οι δυσκολίες της μετάβασης υπονόμευσαν ταυτόχρονα τη θέση της ιστορικής κοσμικής κοινοτικής αρχιηγείας των εβραίων εμπόρων. Ο πόλεμος επέτεινε την πορεία αυτονόμησης, αυτοοργάνωσης και ριζοσπαστικοποίησης του νέου εμποροϋπαλληλικού στρώματος και την αντιπαράθεσή του με τους εμπόρους-εργοδότες. Το Δεκέμβριο του 1912 το σύνολο του ισπανόγλωσσου τύπου δημοσίευσε μια έκκληση της νεοσύστατης Association mutuelle des Employés. Η έκκληση αυτή

<sup>29</sup> Bigart (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50. Misrach (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (25.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>30</sup> Αρχιραβίνος Θεσσαλονίκης προς Gaster (Λονδίνο) (25.11.1912), Gaster Papers, Albanian Committee (11.1912-10.01.1913), File 1. Τοπική επιτροπή (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (06.01.1913), Αρχείο AIU Grèce VI B 26.

<sup>31</sup> Για τη σύσταση του Interclub, βλέπε Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (12.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51. Τα σωματεία που αποτελούσαν το Interclub ήταν τα: Cercle Macabi, Société de gymnastique Macabi, Nouveau Club, Association des Anciens élèves de l'École Franco-Allemande, Cercle des Intimes, και Association des Anciens élèves de l'Alliance. D. Florentin (Θεσσαλονίκη) προς Organisation Sioniste (Βερολίνο) (17.12.1912), Central Zionist Archives (στο εξής CZA) Z3/119.

<sup>32</sup> Δεν έχει προσεχτεί ιδιαίτερα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία ότι ενώ η Δεύτερη Συνταγματική Περίοδος ενδυνάμωσε το ρόλο συσσωματώσεων όπως το Cercle des Intimes και το Nouveau Club στα ευρύτερα κοινοτικά πράγματα, αντίθετα, η εγκαθίδρυση της ελληνικής κυριαρχίας συνοδεύτηκε από την ενίσχυση της θέσης του αρχιραβίνου Γιακώβ Μείρ. Αυτός και όχι το κοινοτικό συμβούλιο αναδείχθηκε σε προνομιακό συνομιλητή των ελληνικών αρχών (και ιδίως της βασιλικής οικογένειας) όπως και σε σημείο αναφοράς των Εβραίων της πόλης. Για μια παρουσίαση ορισμένων όψεων της πολιτικής δραστηριότητας του αρχιραβίνου Μείρ, βλέπε Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.10.1913), Αρχείο AIU Grèce VI B 26. Σήμερα, διαθέτουμε πλέον μια πλήρη πολιτική βιογραφία του σημαντικού αυτού αρχιραβίνου. Βλέπε David Ashkenazi, *Mi-Yerushalayim le-Saloniki uve-Hazara: Minhiguto shel ha-rav Ya'akov Meir haham bashi be-Yerushalayim ve-rav rashi be-Saloniki* [Από την Ιερουσαλήμ στη Θεσσαλονίκη. Η ηγεσία του ραβίνου Γιακώβ Μείρ, χαχάμ μπασί της Ιερουσαλήμ και αρχιραβίνου της Θεσσαλονίκης] (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bar Ilan University, 2008).



προειδοποιούσε για ενδεχόμενες «αυθαιρεσίες» (abus) των «αφεντικών» (patrons), δηλαδή πιθανές απόπειρες να προβούν σε μειώσεις των μισθών ή και σε απολύσεις σε μια περίοδο έντονης ακρίβειας και οικονομικών δυσκολιών. Καλούσε δε όλους τους εμποροϋπάλληλους να τις αντιμετωπίσουν μέσα από την ενότητα και την οργάνωση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους ως «τάξης» (classe). Ωστόσο, στην έκκληση αυτή, η αντιμετώπιση της δυσχερούς συγκυρίας δεν προβαλλόταν ούτε ως το μόνο ούτε και ως το πρωταρχικό κίνητρο οργάνωσης. Αντίθετα, ήταν οι ενδεχόμενες επικείμενες μεταβολές σε αυτό καθεαυτό το ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας του εμπορίου στην πόλη που ωθούσαν σε συλλογική δράση: “Si un changement de régime commercial venait à se produire en notre ville, la société tacherait de guider vos efforts dans la direction la plus appropriée à vos intérêts”<sup>33</sup>.

Όπως και κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, η μεταβολή του πολιτικού καθεστώτος συνοδευόταν και τώρα από μια ανασηματοδότηση των αναπαραστάσεων της κοινωνικής ιεραρχίας στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας. Αυτές αποκτούσαν πλέον ένα ολοένα και πιο «ταξικό» πρόσημο. Αν, ωστόσο, το 1908 η σύσταση του θνησιγενούς Σωματείου των Εμποροϋπαλλήλων από το Σύλλογο των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς αποτελούσε μια από τα πάνω απόπειρα ελέγχου των κοινωνικών διεργασιών και αναπαραγωγής τόσο της κοινωνικής συναίνεσης όσο και της κοινοτικής συνοχής σε νέες βάσεις, τέσσερα χρόνια μετά, η πρωτοβουλία των ίδιων των εμποροϋπαλλήλων να συστήσουν αλληλοβοηθητικό σωματείο αμφισβητούσε την επίτευξη και των δύο αιτούμενων. Σε μια συγκυρία κρίσης, ενώ οι φιλανθρωπικές πρακτικές επιχειρούσαν να αναδείξουν την ηγετική θέση των εβραίων εμπόρων και να συγκροτήσουν συμβολικά τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης ως ενοποιημένης, αλληλέγγυας και εσωτερικά ιεραρχημένης κοινότητας, η συλλογική αυτοοργάνωση των εβραίων εμποροϋπαλλήλων αποτελούσε έμπρακτη αμφισβήτηση της αναπαράστασης αυτής και υπονόμειε τόσο την «ταξική» όσο και την «κοινοτική» ηγεμονία του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος.

Όμως τα νέα δεδομένα που δημιουργούσε η ελληνική κατοχή δοκίμαζαν ακόμη και την ίδια τη συνοχή των εβραίων εμπόρων. Η στάση που θα έπρεπε να τηρήσει η εβραϊκή κοινότητα απέναντι στους νέους κυρίαρχους δίχασε τα εβραϊκά ηγετικά στρώματα. Αντί να λειτουργήσει συσπειρωτικά, επικάθησε πάνω σε διαμορφωμένες διαιρέσεις και επέτεινε τις ήδη υπάρχουσες διαχωριστικές γραμμές.

Ήδη από την επαύριο της Επανάστασης των Νεότουρκων, η κυριαρχία της κατεστημένης ηγετικής ομάδας στα κοινοτικά όργανα είχε γίνει αντικείμενο αμφισβήτησης: αρχικά από τα μέλη του Συλλόγου των Αποφοίτων της Αλιάνς και το Cercle des Intimes και στη συνέχεια (και ακόμη εντονότερα) από το σιωνιστικών τάσεων Nouveau Club<sup>34</sup>. Στο λόγο των συλλόγων αυτών, η κατεστημένη ηγετική ομάδα αναφέρονταν τώρα ως «οι Παλιοί» (les Vieux), ενώ οι ίδιοι ως «οι Νέοι» (les Jeunes)<sup>35</sup>. Τέτοιοι όροι δεν αντιπροσώπευαν ηλικιακές κατηγορίες αλλά τις νέες πρακτικές σημασιοδότησης πολιτικών συλλογικοτήτων που η έλευση των Νεότουρκων εισήγαγε πλέον και εντός των κοινοτήτων<sup>36</sup>. Η ανατροπή του παλαιοθωμανικού, χαμιτικού καθεστώτος και η μεταβολή του ευρύτερου πολιτικού

<sup>33</sup> *El Avenir* (:.12.1912). Τα παραθέματα από τη γαλλική μετάφραση του Γραφείου Τύπου της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (εφεξής ΓΔΜ). Γραφείο Τύπου ΓΔΜ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα) (22.12.1912), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1912/A.A.K.-Θ.

<sup>34</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 181-182.

<sup>35</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>36</sup> Από την άποψη αυτή χαρακτηριστική ήταν η προτροπή του *La Nation* για την εκλογή ενός “konsilyo jeune-israelit”, δηλαδή ενός “konsilyo reformador, konsilyo aktivo, konsilyo korazozo, konsilyo enerziko, konsilyo devuado komo lo es el kabineto jeune-Turk atualmente al poder”. “El konsilyo jeune-israelit”, *La Nation* 5 (1909), σ. 1.

πλαίσιου καθιστούσαν νόμιμη την υιοθέτηση μιας ομόλογης ενδοκοινοτικής ρητορικής της αμφισβήτησης. Ταυτόχρονα, οι εξωγενείς αυτοί όροι συνδέονταν με ενδογενείς. «Οι Παλιοί» ταυτίζονταν με τους “notavles” και τους “merkaderes” (εμπόρους), όροι που επίσης χρησιμοποιούνταν, όπως είδαμε, για να περιγράψουν την κοινοτική αρχηγεία. Αντίστοιχα, «οι Νέοι» γίνονταν ολοένα και περισσότερο αντικείμενο οικειοποίησης από τους σιωνιστές καθώς μάλιστα συνομιλούσαν με μια θετική ανασηματοδότηση της νεότητας στο πλαίσιο του ευρύτερου σιωνιστικού λόγου περί αναγέννησης του εβραϊκού έθνους<sup>37</sup>.

Αυτές οι νέες συλλογικότητες που διαμορφώνονταν μέσα στο ανανεωμένο πεδίο του κοινοτικού πολιτικού λόγου αντιπαρατέθηκαν εκ νέου (και κατά συνέπεια αποκρυσταλλώθηκαν συγκροτώντας τα ιδιαίτερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά τους) γύρω από το ζήτημα της στάσης απέναντι στις ελληνικές αρχές κατοχής. Για τους «Παλιούς», η ενδεδειγμένη στάση συνίστατο στην αποδοχή του οριστικού της ελληνικής κατοχής και κατ'επέκταση στην καλλιέργεια όσο το δυνατόν καλύτερων σχέσεων με τους νέους κυρίαρχους. Η αδιαφορία ή η ουδετερότητα ήταν απευκταίες καθώς θα συνέβαλλαν μόνο στην τροφοδότηση της καχυποψίας και της εχθρότητας εκ μέρους των ελληνικών αρχών οδηγώντας τελικά στον αφανισμό της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη: “on nous massacrerait tous, ou pour le moins, on nous expulserait à bref délai”<sup>38</sup>. Αντίθετα, η ενεργοποίηση της δοκιμασμένης πρακτικής της «βασιλικής συμμαχίας»<sup>39</sup> προκρινόταν ως η λυσιτελέστερη επιλογή. Στόχος δηλαδή έπρεπε να είναι η σφυρηλάτηση όσο το δυνατόν στενότερων σχέσεων με τους πυλώνες της ελληνικής καθεστηκυίας τάξης και τις ακλόνητες σταθερές του ελληνικού πολιτικού συστήματος, δηλαδή κυρίως με τη βασιλική αυλή, και όχι τόσο με τις πρόσκαιρες και προσωρινές κυβερνήσεις των ευμετάβλητων πολιτικών κομμάτων.

Πραγματικά, στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής, το κοινοτικό συμβούλιο ανταποκρίθηκε ενεργά στα ανοίγματα της ελληνικής βασιλικής οικογένειας και επιχείρησε να αποκαταστήσει μαζί της διαύλους επικοινωνίας<sup>40</sup>. Συμμετείχε συστηματικά στις ποικίλες τελετές που ενοφθάλμιζαν την ελληνική κυριαρχία στο χώρο και στο χρόνο της πόλης -στα γενέθλια και στην κηδεία του βασιλιά Γεωργίου, στις δοξολογίες για τις νίκες του ελληνικού στρατού, στα μνημόσυνα υπέρ των

<sup>37</sup> Η σύνδεση αυτή εκδηλωνόταν στη Θεσσαλονίκη μέσα από την ίδρυση των σιωνιστικών νεανικών συλλόγων Μακαμπί και Μαξ Νόρδαου. Η Μακαμπί αποσκοπούσε «νά αναπτύσσει παρά τῷ Ἰουδαϊκῷ στοιχείῳ τὴν πρακτικὴν τῆς γυμναστικῆς καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς πᾶν τὸ ἀφορῶν τὴν φυσικὴν ἐκπαίδευσιν ...τὴν ἔθνικὴν Ἰουδαϊκὴν συνείδησιν, τὴν γνῶσιν τῶν ἔθνικῶν δικαίων καὶ καθηκόντων, τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν τύχην τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς χώρας καὶ τοῦ ἑξωτερικοῦ». Ανάλογα στραμμένο προς τη φυσική άσκηση ήταν και το σωματείο Νόρδαου, ιδρυμένο το 1909. Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Σωματείων. Επιστολή του A. Maissa προς τον Max Nordau (28.02.1911), CZA A119.127. Για την αναβάθμιση της νεότητας στο σιωνιστικό λόγο και τη σύνδεσή της με ένα επινοημένο εβραϊκό πάνθεον ηρώων, βλέπε Michael Berkowitz, *Zionist culture and West European Jewry before the First World War* (Κέμπριτζ, 1993), κεφάλαιο 4.

<sup>38</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>39</sup> Η «βασιλική συμμαχία» αποτελεί μια σταθερά της εβραϊκής ιστοριογραφίας στην ανάλυση των πολιτικών πρακτικών της εβραϊκής διασποράς στην νεότερη Ευρώπη. Ο όρος περιγράφει τους στενούς δεσμούς που ιστορικά ανέπτυξαν οι Εβραίοι με τις κατά τόπους ευρωπαϊκές αυλές. Οι δεσμοί αυτοί ερμηνεύονται ως η βασική πολιτική πρακτική μέσα από την οποία οι Εβραίοι οικοδόμησαν τη σχέση τους με την κρατική εξουσία. Για μια διεξοδικότερη συζήτηση της έννοιας, βλέπε Cohen, *Fashioning imperial citizens*, Εισαγωγή.

<sup>40</sup> Για τα ανοίγματα της βασιλικής οικογένειας προς την εβραϊκή ιθύνουσα τάξη προκειμένου να διασκεδαστούν οι εντυπώσεις από τις βιαιοπραγίες που συνόδευσαν την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη, βλέπε Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (04.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

πεσόντων και στις υποδοχές του τροπαιούχου διαδόχου- επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό τη συμβολική ενσωμάτωση της εβραϊκής κοινότητας στο ελληνικό πολιτικό σώμα<sup>41</sup>. Παράλληλα, σημαντικά πρόσωπα και επιχειρήσεις συνέβαλαν στους εράνους υπέρ των ελλήνων τραυματιών, ενώ οι κυρίες των εγκριτότερων εβραϊκών οικογενειών ενσωματώνονταν στον κύκλο της βασίλισσας και συνέδραμαν στις φιλανθρωπικές της πρωτοβουλίες<sup>42</sup>. Όπως και κατά την ύστερη χαμιτική περίοδο, η δημόσια δράση της κοινοτικής αρχηγείας συνέβαλε και πάλι στην κατασκευή μιας «μοναρχικής δημόσιας σφαίρας»<sup>43</sup>. Η διεθνοτική κοινωνικότητά της επενδυόταν και τώρα με τα νοήματα του πατριωτισμού, της νομιμοφροσύνης, αλλά και της αποδοχής των ευρύτερων αναπαραστάσεων της κοινωνικής ιεραρχίας –με τη φιλάνθρωπο μητέρα–ηγεμόνα, ελληνίδα αυτή τη φορά, στην κορυφή.

Για τους «Νέους», ωστόσο, αυτή η πολιτική στάση των «Παλιών» δεν αποτελούσε απλώς «συμβιβασμό» (compromission), αλλά «χαμέρπεια» (bassesse), «εξευτελισμό» (aplatissement) και «ανανδρία» (lâcheté). Στο λόγο τους, οι «Παλιού» αποτελούσαν τους φορείς μιας καταδικαστέας θεώρησης της εβραϊκότητας ως παθητικότητας. Ήταν οι εκφραστές μιας αντίληψης που προσλάμβανε την υποταγή στον ισχυρό, την «κολακεία» του και την αδυναμία αντίδρασης στην αυθαιρεσία της εξουσίας ως συστατικά, διαχρονικά και αμετάβλητα, στοιχεία της εβραϊκής ταυτότητας. Για τους ίδιους αντίθετα, η τήρηση αποστάσεων από τους Έλληνες επιβαλλόταν καταρχήν για λόγους συμφέροντος. Η στοίχιση μαζί τους θα ισχυροποιούσε τις διεκδικήσεις των τελευταίων πάνω στην πόλη, τη στιγμή μάλιστα που μια ενδεχόμενη ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος ισοδυναμούσε για τους Εβραίους της με οικονομική καταστροφή. Ταυτόχρονα, η καλλιέργεια καλών σχέσεων μαζί τους θα αποξένωνε τους Βούλγαρους και τους Τούρκους, όλοι τους σημαντικοί πελάτες των εβραίων εμπόρων, και συνακόλουθα θα εξέθετε στον κίνδυνο των αντιποίνων τους εβραϊκούς πληθυσμούς της Βουλγαρίας και της Μικράς Ασίας<sup>44</sup>.

Ωστόσο, όπως και για τους «Παλιούς» έτσι και για τους «Νέους», ο καθορισμός της στάσης απέναντι στους Έλληνες αντλούσε τελικά από μια διαφορετική αντίληψη του εθνοτικού εαυτού. “Plus on s’aplatit et moins l’on a droit à l’estimer”, δήλωναν οι «Νέοι». Η «αξιοπρέπεια» (dignité) και ο «σεβασμός» (respect humain), που όφειλε να απολαμβάνει ο κάθε Εβραίος, αποτελούσαν τον αξιακό πυρήνα μιας αγωνιστικής και διεκδικητικής πολιτικής ταυτότητας. Η εβραϊκή αυτή ταυτότητα είχε βέβαια

<sup>41</sup> Για τα γενέθλια του βασιλιά, *Μακεδονία* 13.12.1912. Στην κηδεία του βασιλιά Γεωργίου η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης κατέθεσε αργυρό δάφνινο στεφάνι χωριστά από τις άλλες εβραϊκές κοινότητες της χώρας, ενώ στην τελετή που προηγήθηκε στη Θεσσαλονίκη χορός μαθητών του Ταλμούδ Τορά έψαλε με κατάνυξη «έλεγειον έβραϊκόν» κατά τη διάβαση της βασιλικής σορού από το πεδίο του Άρεως, και σχημάτισε «περί τόν κοιμώμενον Βασιλέα στεφάνι σάν από φανταστικά τριαντάφυλλα άσπρα καί έθρήνησε εις τήν γλώσσαν τών Σεραφείμ τόν δίκαιον πατέρα, τόν εύσπλαγγνον νικητήν, τόν προστάτην τών αδυνάτων». *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 2/1 (03.1913), σ. 13. Για τα επίσημα συγχαρητήρια της κοινότητας για την κατάληψη των Ιωαννίνων, Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.03.1913), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>42</sup> Ενδεικτικά για συμμετοχές σε εράνους, *Μακεδονία* 03.01.1913. Για την προσέγγιση της βασίλισσας Όλγας με εβραίες του ανώτερου στρώματος, Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 50. Για την εγγραφή νεαρών εβραίων γυναικών του ανώτερου στρώματος στο σώμα νοσοκόμων, *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 2/5 (07.1913), σ. 87.

<sup>43</sup> Ως αναλυτική κατηγορία, η έννοια της «μοναρχικής δημόσιας σφαίρας» αποδίδει την οικοδόμηση μιας αστικής κοινωνικότητας στην παράλληλη εμπέδωση και ιδεολογική νομιμοποίηση της σουλτανικής εξουσίας κατά την χαμιτική περίοδο. Βλέπε Ozbek, “Philanthropic activity, Ottoman patriotism and the Hamidian regime”.

<sup>44</sup> Αυτή είναι η καταγραφή των απόψεών τους από το Νεχαμά. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

τοπικές και παραδοσιακές αναφορές καθώς απηχούσε την αίσθηση της πληθυσμιακής υπεροχής και ασφάλειας που ιστορικά απολάμβαναν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα όμως, ήταν παραδειγματικά νεωτερική. Αντλήσε αρχικά από το φιλελεύθερο ιδεολογικό υπόβαθρο της Αλιάνς, με την έμφασή του στη χειραφέτηση, τον αυτοσεβασμό και την εβραϊκή αλληλεγγύη<sup>45</sup>. Και στην πορεία εμπλουτίστηκε, αποκρυσταλλώθηκε και ριζοσπαστικοποιήθηκε λόγω της συνάντησής της με το σιωνισμό τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και πιθανότατα και εξαιτίας της εμπειρίας των εκτεταμένων αντιεβραϊκών βιαιοτήτων που ακολούθησαν την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη.

Το ζήτημα της στάσης απέναντι στην ελληνική διοίκηση απέκτησε επομένως μείζονα σημασία. Αντί να συσπειρώσει την κοινότητα τη δίχασε για δύο κυρίως λόγους. Καταρχήν, γιατί γινόταν αντιληπτό μέσα από την εγγραφή του στο λογοθετικό πλαίσιο άλλων, ιδιαίτερα σημαντικών, αλλά και εξαιρετικά διαιρετικών ενδοκοινοτικών πολιτικών αντιπαραθέσεων. Κυρίως όμως, γιατί συντονιζόταν με το ανοιχτό ζήτημα του επαναπροσδιορισμού της ίδιας της εβραϊκότητας. Αντιστρόφως, το ζήτημα της τοποθέτησης απέναντι στους Έλληνες εγκαλούσε τις διαφορετικές πολιτικές συνιστώσες να πάρουν θέση. Ως εκ τούτου, ανατροφοδότησε τις αντιπαραθέσεις τους και συνέβαλε στην αποκρυστάλλωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Μεταβλήθηκε δηλαδή (ιδίως από ό,τι φαίνεται στο λόγο των «Νέων» σιωνιστών) σε όχημα εξασφάλισης της ιδεολογικής τους ηγεμονίας στο εσωτερικό της κοινότητας και στην αυτοπαρουσίασή τους ως εγγυητών τόσο των οικονομικών συμφερόντων των εβραίων εμπόρων όσο και της εθνοτικής τους ιδιοσυστασίας.

Η συγκεκριμένη αντιπαραθέση κατέστησε προβληματική και αμφισβητήσιμη την ίδια την έννοια του «εβραίου εμπόρου». Την επαύριο της κατάληψης της πόλης από τον ελληνικό στρατό, ο “merkader” μεταβλήθηκε σε συνώνυμο μιας διπλά απαξιωμένης εβραϊκότητας. Στο ρευστό κλίμα των ημερών, που επέτεινε τον αναστοχασμό για τους βασικούς όρους της εβραϊκής ύπαρξης, ο “merkader” συνδέθηκε αφενός, όπως ειπώθηκε παραπάνω, με τη συνθήκη της περιπλάνησης, της εκρίζωσης και της εξορίας, και αφετέρου, ως «Παλιός» με αυτήν της παθητικής υποταγής. Από μια καθολικά αποδεκτή κατηγορία κατέστη τώρα απορριπτέα, ανίκανη να εκτιμήσει ακόμη και τα ίδια τα εμπορικά της συμφέροντα, τις θεμελιώδεις αξίες που τη συγκροτούσαν. Αυτά τα εκπροσωπούσαν τώρα καλύτερα οι «Νέοι»: “Situation bizarre!”, κατέληγε ο Νεχαμά. “Ce sont les Jeunes qui crient aux Vieux: Ne vous emballez pas! Réfléchissez, soyez prudents. C’est la jeunesse hardie et enthousiaste qui crie casse-cou aux barbons assagis par la vie: Calculez, mais calculez donc!”<sup>46</sup>

Παράλληλα, το ζήτημα της ελληνικής κατοχής δίχασε αυτούς καθεαυτούς τους εβραίους εμπόρους. Ως συλλογικότητα, οι εβραίοι μεγαλέμποροι δεν υιοθέτησαν μια ενιαία στάση. Αντίθετα, βρέθηκαν και από τις δύο πλευρές της αντιπαραθέσης των «Παλιών» και των «Νέων». Οι «Παλιοί» εκπροσωπούσαν κυρίως από το διοικητικό συμβούλιο της κοινότητας, τα μέλη του οποίου προέρχονταν από την τάξη των σημαινόντων, ιταλοεβραίων κυρίως, επιχειρηματιών<sup>47</sup>. Οι «Νέοι», με τη σειρά τους, αντιπροσωπεύονταν από το Interclub, το συντονιστικό όργανο των κυριότερων εβραϊκών συλλόγων. Λόγω του ελέγχου που ασκούσε στη διαχείριση και τη διάθεση της σημαντικής βοήθειας που έστελναν οι εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού, το

<sup>45</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 94-100.

<sup>46</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>47</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 82-86.

Interclub απολάμβανε εκτεταμένες αρμοδιότητες παρέμβασης στο κοινοτικό πεδίο<sup>48</sup>. Λειτουργούσε επομένως ως παράλληλο θεσμικό όργανο, συμπλήρωμα και αντίβαρο στα καθεαυτό διοικητικά όργανα της κοινότητας. Αν και ενσωμάτωνε συλλόγους κάθε πολιτικής απόχρωσης, οι περισσότεροι και σημαντικότεροι ήταν σιωνιστικού προσανατολισμού –το Cercle Macabi, η Société de gymnastique Macabi, το Nouveau Club και η Ένωση Παλαιών Μαθητών της Ecole Franco-Allemande<sup>49</sup>. Η παρουσία των εβραίων εμπόρων στο Interclub ήταν εμφανής και καταδείκνυε τη στενή σχέση των «Νέων» με το σιωνισμό και το εμπορικό σώμα. Σημαίνων μέλος του Interclub ήταν ο παραγγελιοδότης Νταβίντ Ματαλόν, γραμματέας του σιωνιστικού Nouveau Club αλλά και πρόεδρος της φιλοσιωνιστικής Bene Berith<sup>50</sup>. Επιπρόσθετα, ο ιστορικός σύλλογος Grand Cercle Commercial ήταν τώρα και αυτός υπό την προεδρία του φιλοσιωνιστή, προέδρου της τοπικής επιτροπής της Hilfsverein, και αντιπάλου της Αλιάνς, μεγαλεμπόρου Γιακώβ Καζές<sup>51</sup>.

Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος και η έλευση της ελληνικής διοίκησης στην πόλη είχαν επομένως πολλαπλές και σημαντικές επιπτώσεις για τους εβραίους εμπόρους της τόσο στα ποικίλα πεδία της δημόσιας δράσης τους όσο και σε αυτό του αυτοπροσδιορισμού τους. Καθώς το πλαίσιο μεταβαλλόταν, οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις καθώς και οι ιδεολογικές αναφορές πάνω στις οποίες είχε οικοδομηθεί η υπεροχή τους κλονίζονταν και η ηγεμονική τους θέση αμφισβητούνταν. Στο χώρο της αγοράς, οι εβραίοι έμποροι είδαν την οικονομική τους ευρωστία να υποχωρεί, τις σχέσεις τους με τους Έλληνες να επιδεινώνονται και τις μελλοντικές τους προοπτικές να καθίστανται αβέβαιες. Από την άλλη πλευρά, στο χώρο της κοινότητας, τόσο στο επίπεδο των λόγων όσο και σε εκείνο των πρακτικών, νέα κοινωνικά υποκείμενα τους αντιπαλεύονταν, ενώ αντιστικτικοί ταυτοτικοί λόγοι και αντιπαρατιθέμενες πολιτικές συλλογικότητες τους διαιρούσαν.

Η υπάρχουσα ιστοριογραφία περιορίζεται να προσεγγίζει τις συνέπειες του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου μακροσκοπικά. Υιοθετώντας ως διακριτά αναλυτικά πρίσματα τις γενικές κατηγορίες της «οικονομίας» και της «κοινότητας» εξαντλεί την προσοχή της στις ευρύτερες οικονομικές επιπτώσεις του πολέμου και στον αντίκτυπό του στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης<sup>52</sup>. Ωστόσο, μια στροφή της εστίασης από τις δομές και τις αδιαφοροποίητες συλλογικότητες στα δρώντα υποκείμενα –στις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες αυτά εμπλέκονται, αλλά και στις πολιτισμικές

<sup>48</sup> Για το συντονιστικό ρόλο του Interclub στη διανομή της εξωτερικής βοήθειας, βλέπε Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>49</sup> Αντίθετα, μόνο δύο ήταν αλιανσίστ, το Cercle des Intimes και η Association des Anciens élèves de l'Alliance. D. Florentin (Θεσσαλονίκη) προς Organisation Sioniste (Βερολίνο) (17.12.1912), CZA Z3/119.

<sup>50</sup> *Annuaire Oriental 1914*, σ. 1811. *Bulletin de la Grande Loge de district XI et de la Loge de Constantinople no. 678* (Fevrier 1911-Fevrier 1913), σ. 80.

<sup>51</sup> *Annuaire Oriental 1914*, σ. 1811. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>52</sup> Palairot, *The Balkan economies*, σσ. 354-356. Mazower, *Salonica, city of ghosts*, κεφάλαιο 14. Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond*, σσ. 167-173. Mark Levene, "Port Jewry of Salonika: between neo-colonialism and nation-state", *Jewish Culture and History* 4/2 (2002), σσ. 125-154. Rena Molho, "Popular anti-Semitism and state policy in Salonika during the city's annexation to Greece" *Jewish Social Studies* 50/3-4 (1988/1993), σσ. 253-264. Ρένα Μόλχο, «Η αβεβαιότητα της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912: ξένη προπαγάνδα και εβραϊκή κοινότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (1994), σσ. 25-32. Σπύρος Μαρκέτος, «Η ενσωμάτωση της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: το πλαίσιο, 1912-1914», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 65-92.

ανανοηματοδοτήσεις που υφίστανται— επιτρέπει να ανιχνευθεί καλύτερα η συνθετότητα και το βάθος των διεργασιών που πυροδότησε ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος. Η πολεμική συνθήκη επηρέασε το σύνολο των σχέσεων που δομούσαν την εβραϊκή ηγεμονία. Πέρα από τις διεθνοτικές εντάσεις που προκάλεσε, όξυνε τις ταξικές αντιπαραθέσεις ακόμη και τους ενδοεθνοτικούς ανταγωνισμούς. Η συνεξέταση των διαπλεκόμενων και μεταβαλλόμενων αυτών πεδίων δείχνει επομένως με μεγαλύτερη ακρίβεια την ένταση και το εύρος της πίεσης που υπέστη ένα μέχρι τότε κυρίαρχο στρώμα, αυτό των εβραίων μεγαλεμπόρων.

Επιπρόσθετα, η μεθοδολογική εστίαση στα υποκείμενα δεν συμβάλλει μόνο στον εμπλουτισμό και την πύκνωση της εικόνας που προσφέρει η υπάρχουσα, αποσπασματική ιστοριογραφία. Η ανάδειξη της εμπρόθετης δράσης τους επιτρέπει εξίσου να εξισορροπηθεί η τάση να αντιμετωπίζονται οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ως παθητικοί δέκτες καταγιστικών εξελίξεων. Η ανατροπή των οθωμανικών βεβαιοτήτων και το ρευστό πολιτικό σκηνικό που χαρακτήριζε τη μετάβαση προς την ελληνική κυριαρχία δεν συντέιναν μόνο στην περιστολή της ηγεμονίας των εβραίων μεγαλεμπόρων. Η αβεβαιότητα της συγκυρίας δημιουργούσε επίσης ορισμένα διόλου ευκαταφρόνητα περιθώρια δράσης, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα των εμπόρων εισαγωγής, που θα δούμε αμέσως παρακάτω. Οι (εβραίοι) έμποροι εισαγωγείς κινούμενοι δραστήρια εντός μεταιχμιακών καταστάσεων κατόρθωσαν έστω και οριακά, έστω και παροδικά, να συγκροτήσουν συμμαχίες, να διαμορφώσουν συναινέσεις και να επιτύχουν ευρύτερες συμπλεύσεις σε μια απόπειρα υπεράσπισης των συμφερόντων τους. Κατόρθωσαν δηλαδή να ασκήσουν πολιτική συγκεραίνοντας το δικό τους συμφέρον με αυτό όλων των εμπόρων, το εβραϊκό συμφέρον με αυτό της πόλης και το εθνικό με το διεθνές· και να συμμετάσχουν με τον τρόπο αυτό ενεργά στη διαπραγμάτευση των πρώτων όρων της ενσωμάτωσής τους στο νέο ελληνικό καθεστώς.

***Οι εβραίοι έμποροι εισαγωγής, οι σερβικοί δασμοί και το ζήτημα της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης. Οθωμανικές λογικές και εθνικές προσαρμογές***

Το εισαγωγικό εμπόριο αποτελούσε τον πιο σημαντικό και τον πιο επικερδή τομέα επιχειρηματικής δράσης στη Θεσσαλονίκη. Οι εισαγωγές, εμφανώς ανώτερες από τις εξαγωγές και με αυξητικές τάσεις<sup>53</sup>, εκτιμούνταν στα 135 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα ετησίως<sup>54</sup>. Ταυτόχρονα όμως, το εμπόριο αυτό διακρινόταν από ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Καθώς η πόλη αποτελούσε την πύλη εισόδου για ολόκληρο το ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και τη Σερβία, οι εισαγωγές δεν εξυπηρετούσαν μόνο την τοπική αγορά. Αντίθετα, το εμπόριο ήταν κυρίως διαμετακομιστικό: αποσκοπούσε στην ικανοποίηση των ολόένα και αυξανόμενων καταναλωτικών αναγκών των τρεισήμισι περίπου εκατομμυρίων κατοίκων της μακεδονικής ενδοχώρας<sup>55</sup>. Κατά συνέπεια, γύρω στο 60% των προϊόντων προωθούνταν στο εσωτερικό<sup>56</sup>. Στη διαδικασία αυτή ο ρόλος των εισαγωγέων εμπόρων της Θεσσαλονίκης ήταν κομβικός. Καταρχήν, γιατί καθώς οι έμποροι του εσωτερικού (ακόμη και εκείνοι μεγάλων πόλεων όπως το Μοναστήρι)

<sup>53</sup> Gounaris, *Steam over Macedonia*, σσ. 164-165. Σύμφωνα με τον Quataert, την περίοδο 1860-1912 οι εξαγωγές δεκαπλασιάστηκαν, ενώ οι εισαγωγές αυξήθηκαν κατά 36 φορές. Faroqhi, *An economic and social history of the Ottoman Empire*, σ. 832.

<sup>54</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (19.05.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>55</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (19.05.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>56</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (19.02.1913), FO 424/242.

αδυνατούσαν λόγω χαμηλής ρευστότητας και έλλειψης επαφών να κάνουν απευθείας παραγγελίες από το εξωτερικό, ήταν οι έμποροι της Θεσσαλονίκης εκείνοι που τις μονοπωλούσαν. Και κατά δεύτερο λόγο (και εδώ έγκειται ακόμη μία ιδιαιτερότητα του εισαγωγικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης), γιατί η διαμετακόμιση δεν ήταν άμεση. Μετά τον εκτελωνισμό τους τα προϊόντα παρέμεναν συνήθως αποθηκευμένα στη Θεσσαλονίκη για να μεταπωληθούν στη συνέχεια στο εσωτερικό σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ποσότητες ανάλογα με τη συγκυρία και την εκάστοτε τοπική ζήτηση<sup>57</sup>. Κατά κανόνα μάλιστα, η μεταπώληση δεν γινόταν διά της αυτοπρόσωπης μετάβασης του ίδιου του εμπόρου από το εσωτερικό στη Θεσσαλονίκη. Αντίθετα, πραγματοποιούνταν με την προώθηση των προϊόντων μέσω ενός πυκνού και εκτεταμένου δικτύου περιοδεύοντων αντιπροσώπων, ή μέσω παραγγελιοδόχων εγκατεστημένων στη Θεσσαλονίκη και επιφορτισμένων με τη διενέργεια αγορών για λογαριασμό των εμπόρων του εσωτερικού<sup>58</sup>.

Λόγω της χρόνιας έλλειψης ρευστού που χαρακτήριζε τη μακεδονική οικονομία, τον σχετικά χαμηλό βαθμό εκχρηματισμού της αγοράς και την απουσία πιστωτικών ιδρυμάτων στις πόλεις του εσωτερικού, το πολύπλοκο αυτό σύστημα εισαγωγών στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην πίστωση. Η πληρωμή γινόταν όχι με την αγορά, αλλά με την ανανέωση της παραγγελίας τόσο όσον αφορά στους εμπόρους του εσωτερικού όσο όμως και στους μεγάλους εισαγωγείς εμπόρους της Θεσσαλονίκης. Οι τελευταίοι πίστωναν με σημαντικά ποσά τους πελάτες τους για μια περίοδο που συνήθως εκτεινόταν από έξι έως δώδεκα μήνες. Με τη σειρά τους, ήταν και οι ίδιοι χρεωμένοι για ανάλογα ποσά στους μεγάλους ευρωπαϊούς προμηθευτές τους<sup>59</sup>. Αυτός ήταν ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου παντού στην Ανατολή, παρατηρούσε ο γραμματέας του Εμπορικού Επιμελητηρίου του Μάντσεστερ, και κατά συνέπεια, λόγω του έντονου διεθνούς ανταγωνισμού και της ικανότητας των θεσσαλονικέων εισαγωγέων να τον χειραγωγούν προς όφελός τους, δέσμευε και τους ίδιους τους ξένους εμπορικούς οίκους<sup>60</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, οι εισαγωγείς έμποροι εξασφάλιζαν την αναγκαία ρευστότητα κυρίως μέσω της πρόσβασης σε βραχυπρόθεσμα τραπεζικά δάνεια και σε ανοιχτούς λογαριασμούς, για ποσά όμως που συχνά υπερέβαιναν κατά τρεις και τέσσερις φορές τα ίδια τα κεφάλαιά τους. Ταυτόχρονα, διασφάλιζαν την τήρηση των συμβολαίων από τους εμπόρους του εσωτερικού και την καταβολή των χρεωστούμενων ποσών με δύο κυρίως τρόπους. Αφενός, χάρη στο μονοπώλιο που ασκούσαν οι έμποροι της Θεσσαλονίκης στο εισαγωγικό εμπόριο ελλείπει άλλων κέντρων εισαγωγής. Το γεγονός αυτό ανάγκαζε τους εμπόρους του εσωτερικού να αποπληρώνουν τα προηγούμενα χρέη τους προκειμένου να τύχουν πίστωσης για κάθε νέα παραγγελία τους. Και αφετέρου, σε περίπτωση αθέτησης του συμβολαίου, από την αναγνώριση της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης και από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη<sup>61</sup>.

Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά του εισαγωγικού εμπορίου παρείχαν πολλαπλά πλεονεκτήματα στους εβραίους εμπόρους. Τους επέτρεψαν καταρχήν να το μονοπωλήσουν, κυρίως λόγω της ευκολότερης πρόσβασής τους σε τραπεζικές

<sup>57</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (19.02.1913), FO 424/242.

<sup>58</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (19.05.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>59</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (27.12.1912), FO 368/872. Σωτήριος Σκληρός, *Η νέα Ελλάδα, ήτοι πλήρης περιγραφή των υπό του ελληνικού στρατού και στόλου ελευθερωθέντων χρυσογαίων και υδατορρύτων επαρχιών της Μακεδονίας, της ενάνδρου Ηπείρου και των γραφικωτάτων νήσων του Αιγαίου* (Αλεξάνδρεια, 1913), σ. 66.

<sup>60</sup> Manchester Chamber of Commerce (Μάντσεστερ) προς Grey (Λονδίνο) (10.01.1913), FO 424/241.

<sup>61</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (27.12.1912), FO 368/872.

πιστώσεις<sup>62</sup>, αλλά και χάρη στα ευρύτερα ευρωπαϊκά εμπορικά τους δίκτυα σε σχέση με τους ελληνορθόδοξους ανταγωνιστές τους<sup>63</sup>. Επιπρόσθετα, λόγω του πυκνού

<sup>62</sup>Οι εβραίοι επιχειρηματίες κυριαρχούσαν γιατί σε αντίθεση με τους ελληνορθόδοξους ομολόγους τους κατόρθωναν να αντλούν τα απαραίτητα κεφάλαια από μια σειρά πηγών. Η ισχυρή θέση που οικογένειες όπως οι Αλλατίνι και οι Φερνάντεζ κατείχαν στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο από τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, τους επέτρεψε να απολαμβάνουν ήδη από το 1860 πιστώσεις από τους ξένους εμπορικούς οίκους. Ταυτόχρονα, κατάφεραν να αντλούν κεφάλαια από το εξωτερικό, είτε μέσα από τους δεσμούς τους με ισχυρούς Εβραίους της κεντρικής Ευρώπης, όπως ο Βαρόνος Χιρς, είτε μέσα από τη συνεργασία τους με πιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού, κυρίως γαλλικά και αυστριακά. Τέλος, η σύσταση της Τράπεζας Θεσσαλονίκης το 1888, της πρώτης τράπεζας που λειτούργησε στην πόλη μετά την ίδρυση του υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας το 1864, πρόσφερε σημαντικά οφέλη κυρίως σε αυτούς (βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σ. 114-115). Η εβραϊκή κυριαρχία στην αγορά του χρήματος συνοδευόταν από την προνομιακή πρόσβαση των εβραίων εμπόρων στις αναγκαίες πιστώσεις και ευρύτερα από τη διευκόλυνσή τους στις εμπορικές συναλλαγές και την προστασία της επιχείρησής τους σε περίπτωση πτωχεύσεων. Η Τράπεζα Σαούλ (συμφερόντων Μοδιάνο) δανειζόταν από ένα πλήθος δυτικές τράπεζες, αλλά δάνειζε μόνο σε Εβραίους. Η δε Τράπεζα Λεβή Μοδιάνο προέβαινε στην άμεση χρηματοδότηση εβραίων εμπόρων που είχαν αναστείλει προσωρινά τις πληρωμές τους, ενώ παράλληλα εγγυόταν και τα ανεξόφλητα γραμμάτια τους καθώς και τα δάνειά τους από αλλοεθνείς τράπεζες. Δεδομένου ότι το τρίμηνο γραμμάτιο ήταν το κυρίαρχο μέσο συναλλαγής στην αγορά της πόλης, και καθώς η χρήση του θεμελιωνόταν στην καλή γνώση του πληρωτή και στην εγγύηση που πρόσφεραν τα διάφορα τραπεζικά γραφεία, ο έλεγχος των τελευταίων από Εβραίους ενίσχυε εντέλει τη θέση των εβραίων εμπόρων στην τοπική οικονομία. Gounaris, *Steam over Macedonia*, σ. 168. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 26-27. Κωστής Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, σ. 264. Δημήτρης Τακάς και Γιάννης Μέγας, *Μετοχές και Ομόλογα. Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, 1870-1940* (Αθήνα, 2001), σ. 32. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, σ. 63. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης* (Θεσσαλονίκη, 1996), σσ. 229-230. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 12.

<sup>63</sup>Οι εβραίοι εισαγωγείς διατηρούσαν μόνιμα πρακτορεία στο εξωτερικό, μετέβαιναν συχνά οι ίδιοι στους τόπους παραγωγής και διακρίνονταν από την ικανότητά τους να προωθούν στην αγορά της Θεσσαλονίκης τα φθηνότερα *démodé* προϊόντα. Ταυτόχρονα, η εκλογή του εισαγωγέα εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη γνωμοδότηση περί της φερεγγυότητάς του από το αντίστοιχο προξενείο, ενώ η πρόσβαση σε αυτό εξασφάλιζε για τον ίδιο πολύτιμες εμπορικές πληροφορίες. Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας του εμπορίου, η ξένη υπηκοότητα, όπως και τα αξιώματα του επίτιμου προξένου, του υποπροξένου ή του δραγουμάνου που κατείχαν κυρίως Εβραίοι, αποτιμώνταν ιδιαίτερα θετικά ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τη θέση τους στο εισαγωγικό εμπόριο σε σχέση με τους ανταγωνιστές τους. Ήδη στα 1888 η θέση τους ήταν πλέον τόσο ισχυρή, ώστε οι εβραίοι εισαγωγείς αυστρουγγρικών προϊόντων κατόρθωσαν να εξουδετερώσουν την απόπειρα συγγρικής εταιρείας να τους υπερκεράσει (και να διαχειριστεί η ίδια τη διακίνηση των συγγρικών προϊόντων στη Θεσσαλονίκη μέσα από τη σύσταση τοπικού γραφείου), διατηρώντας για τους εαυτούς τους το μονοπώλιο στη διάθεσή τους. Επιπρόσθετα, η άνοδος του εμπορίου με την Ιταλία ευνόησε κυρίως τους μεγάλους ιταλοεβραίους επιχειρηματίες οι οποίοι και εκμεταλλεύτηκαν τους ποικίλους δεσμούς που τους ένωσαν με τη χώρα προέλευσής τους. Στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη η οργάνωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας με άξονα τα συγγενικά δίκτυα αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό που το μοιράζονταν όλες οι εθνοτικές ομάδες. Όμως στην περίπτωση των ιταλών κυρίως εβραίων επιχειρηματιών, εκείνο που προσέδιδε στο συγγενικό δίκτυο ιδιαίτερη αξία σε σχέση με τα συγγενικά δίκτυα των ελληνορθόδοξων εμπόρων ήταν η διεθνής τους διάσταση. Με απολήξεις σε όλα τα μεγάλα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, στα σημαντικότερα οικονομικά κέντρα της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης και βεβαίως κατεξοχήν στην Ιταλία, τα συγγενικά δίκτυα των Ιταλών Εβραίων συνέβαλαν στην από μέρους τους μονοπώληση του εμπορίου με σημαντικούς εμπορικούς εταίρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Ιταλία, στην απόκτηση αξιόπιστης πληροφόρησης από πληθώρα πηγών και στην υποδοχή της καινοτομίας. Ήταν η διεθνής διάσταση των εβραϊκών δικτύων που καθιστούσε τα δίκτυα συγγένειας παράγοντα προώθησης της εβραϊκής επιχειρηματικότητας. Αντίθετα, στην περίπτωση των ελληνορθόδοξων εμπόρων, η απουσία της μετέτρεπε τα δικά τους δίκτυα συγγένειας σε τροχοπέδη καθώς η ταύτιση συγγένειας και εντοπιότητας συντέλεσε στη διαίωνιση των παραδοσιακών στοιχείων της επιχείρησης. Όπως παρατηρεί η Μαργαρίτα Δρίτσα, «εκεί όπου έλειπε η διεθνής διάσταση, ο οικογενειακός χαρακτήρας μεταβαλλόταν σε έντονα περιοριστικό παράγοντα των δυνατοτήτων εξέλιξης και διεύρυνσης μιας επιχείρησης». Μαργαρίτα Δρίτσα,



δικτύου παραγγελιοδοτών και αντιπροσώπων που διατηρούσαν στο εσωτερικό της Μακεδονίας<sup>64</sup>, μπορούσαν να αντιλαμβάνονται καλύτερα τις κατά τόπους μεταβολές της ζήτησης, να ρυθμίζουν ανάλογα τις τιμές προσφοράς και κατά συνέπεια να συσσωρεύουν ιδιαίτερα μεγάλα κέρδη.

Η εβραϊκή οικονομική ηγεμονία στη Θεσσαλονίκη ήταν επομένως σε μεγάλο βαθμό απόρροια της κυριαρχίας τους στο εισαγωγικό εμπόριο. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος τρόπος διεξαγωγής του την καθιστούσε επίσης εξαιρετικά ευάλωτη. Οι εισαγωγείς λειτουργούσαν διαρκώς στα πιστωτικά τους όρια και συχνά και πέραν αυτών, διενεργώντας συναλλαγές που εμπεριείχαν μεγάλο ποσοστό ρίσκου<sup>65</sup>. Ταυτόχρονα, λόγω των ευρύτατων πιστώσεων, το εισαγωγικό εμπόριο δημιουργούσε πολλαπλές εξαρτήσεις προς κάθε κατεύθυνση. Για τους λόγους αυτούς ήταν τελικά ιδιαίτερα ευπαθές σε κάθε μεταβολή της συγκυρίας. Όπως παρατηρούσε ο Νεχαμά, με δεδομένο ότι οι σημαντικότεροι (εβραίοι) εισαγωγείς εργάζονταν συνήθως με τραπεζικές πιστώσεις πολλαπλάσιες των διαθέσιμων κεφαλαίων τους, αρκούσε μια υποτίμηση της τάξης του 15% ή 20% στα εμπορεύματά τους ή στα χρέη προς αυτούς για να εκπέσουν αυτόματα στη χρεοκοπία<sup>66</sup>.

Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος έφερε όλες αυτές τις αδυναμίες στον τρόπο διεξαγωγής του εισαγωγικού εμπορίου στο προσκήνιο. Κατά συνέπεια, έπληξε με ιδιαίτερη ένταση κυρίως τους εισαγωγείς εμπόρους, περισσότερη ίσως από κάθε άλλη επαγγελματική ομάδα. Η μετατροπή της Μακεδονίας σε πεδίο μάχης και η μαζική έξοδος των μουσουλμάνων προσφύγων κατέστρεψε οικονομικά το μισό πληθυσμό<sup>67</sup>, έπληξε καίρια τους εμπόρους του εσωτερικού και κατέστησε δυσχερή την αποπληρωμή των χρεών τους προς τους εισαγωγικούς οίκους της Θεσσαλονίκης<sup>68</sup>. Έτσι, οι τελευταίοι βρέθηκαν εκτεθειμένοι. Η θέση τους ήταν μάλιστα επιπλέον βεβαρυσμένη από το γεγονός ότι το καλοκαίρι του 1912, ενθαρρυνμένοι από την προοπτική τερματισμού του ιταλοτουρκικού πολέμου, είχαν προβεί σε μαζικές παραγγελίες προϊόντων, τα οποία όμως τώρα αδυνατούσαν να διαθέσουν<sup>69</sup>.

Όσο σημαντικές και αν ήταν οι επιπτώσεις αυτών καθεαυτών των πολεμικών συγκρούσεων, για τους θεσσαλονικείς εισαγωγείς οι κρισιμότερες συνέπειες του πολέμου εντοπίζονταν εντούτοις κυρίως στην προοπτική της κατάτμησης του ενιαίου μέχρι τότε οικονομικού και διοικητικού χώρου της Μακεδονίας. Η διαμοίρασή της

---

«Πολιτισμική ιδιαιτερότητα και επιχειρήσεις: η περίπτωση των εβραϊκών δικτύων», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 337, 336 (όπου και μια διεξοδική περιγραφή του περιεχομένου της πληροφόρησης που εκτεινόταν από την ενημέρωση για κυβερνητικές προθέσεις μέχρι τη διάχυση προτύπων επιχειρησιακής οργάνωσης). Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, σ. 89. *Ministère du Commerce et de l'Industrie, Turquie. Mouvement commercial de Salonique en 1909*, σσ. 5, 24. Meron, "Sub ethnicity and elites", σ. 187.

<sup>64</sup> Η στενή σύνδεση των τοπικών αγορών του εσωτερικού με τη Θεσσαλονίκη οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη σύσταση πρακτορείων εβραϊκών εταιρειών όπως των Αλατίνι σε πόλεις του εσωτερικού ή στην εκεί δραστηριοποίηση εβραίων θεσσαλονικέων εμπόρων που είχαν μεταναστεύσει σε πόλεις όπως η Κομοτηνή, η Ξάνθη, η Δράμα και η Καβάλα. Gounaris, *Steam over Macedonia*, σ. 197. Βασίλης Ριτζαλέος, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007), σσ. 22, 103-104.

<sup>65</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (19.05.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>66</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (13.01.1913), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>67</sup> Όπως υπολόγιζε ο άγγλος πρόξενος στην πόλη. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (27.12.1912), FO 368/872.

<sup>68</sup> Leon Roussou (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.03.1914), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>69</sup> *Parliamentary Papers. Accounts and Papers. Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1912*, σ. 5.

μεταξύ των βαλκανικών κρατών δεν θα τους στερούσε μόνο από την κυριότερη πηγή εσόδων τους· θα έθετε επίσης ανυπέρβλητες δυσχέρειες στην είσπραξη των υψηλότατων οφειλών των εμπόρων του εσωτερικού προς αυτούς. Οι τελευταίοι βρίσκονταν πλέον εκτός της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης και η κατά τόπους δικαστική καταδίωξή τους –πολυέξοδη, μακροχρόνια και συχνά για ασήμαντα επιμέρους ποσά– δεν μπορούσε να αποτελέσει λύση<sup>70</sup>. Ταυτόχρονα, μια ενδεχόμενη επιβολή τελωνειακών δασμών στις κατακτημένες περιοχές (και μάλιστα από κράτη που σε αντίθεση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία εφάρμοζαν προστατευτικές πολιτικές) θα απομάκρυνε τους εμπόρους του εσωτερικού από την αγορά της Θεσσαλονίκης και επομένως και από τους πιστωτές τους.

Οι χειρότεροι φόβοι των εβραίων εισαγωγέων εμπόρων έμοιαζαν επομένως να πραγματοποιούνται όταν στις 17 Δεκεμβρίου 1912 η *Indépendant* ανακοίνωσε ότι οι σερβικές αρχές της Γευγελής επέβαλαν υπέρογκους τελωνειακούς δασμούς σε όλα τα εμπορεύματα «προελεύσεως Θεσσαλονίκης» και ιδίως στα προϊόντα μανιφατούρας που αποτελούσαν και το 75% των εισαγωγών<sup>71</sup>. Κατά τους επόμενους μήνες οι Σέρβοι (αλλά και οι Βούλγαροι) προέβαλαν σημαντικά εμπόδια στη διάθεση των εμπορευμάτων αυτών στις κατακτημένες περιοχές. Επιβλήθηκαν φόροι και δασμοί κάθε μορφής και είδους, η εξαγωγή σερβικών νομισμάτων ποινικοποιήθηκε, η διοχέτευση προϊόντων που ενέπιπταν στην κατηγορία του σερβικού μονοπωλίου απαγορεύτηκε και η σιδηροδρομική ή θαλάσσια μεταφορά εμπορευμάτων είτε δυσκόλεψε είτε και διακόπηκε<sup>72</sup>. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των σερβικών αρχών, την επιβολή δασμών υπαγόρευε τόσο το δίκαιο του πολέμου (που προέβλεπε τη φορολόγηση των κατακτημένων περιοχών για τη συντήρηση των στρατευμάτων κατοχής) όσο κυρίως η ανάγκη πάταξης του λαθρεμπορίου και της κερδοσκοπίας: μετά την εισαγωγή των προϊόντων προέλευσης Θεσσαλονίκης στις κατακτημένες περιοχές ήταν πολύ εύκολη η προώθησή τους και στην παλιά Σερβία<sup>73</sup>. Το τελευταίο αυτό επιχείρημα φαίνεται ότι είχε όντως κάποια βάση. Μεγάλοι και ευυπόληπτοι εμπορικοί οίκοι της Θεσσαλονίκης, όπως των Fils de G.A. Errera & Co. Ltd. και του καταστήματος νεωτερισμών Orosdi Back, είτε είχαν ήδη σπεύσει να ανοίξουν υποκαταστήματα στο Μοναστήρι και στα Σκόπια<sup>74</sup>, είτε (στην περίπτωση των Fils de G.A. Errera) είχαν μεταφέρει στις κατακτημένες περιοχές τεράστιες ποσότητες προϊόντων που υπερκάλυπταν τις τοπικές ανάγκες και προορίζονταν εμφανώς για διάθεση στην παλιά Σερβία<sup>75</sup>.

Ωστόσο, στην αντίληψη των εισαγωγέων εμπόρων της Θεσσαλονίκης η δασμολογική πολιτική των σερβικών αρχών υπαγορευόταν από τελείως διαφορετικά κίνητρα. Βραχυπρόθεσμα, η πρόθεση των Σέρβων ήταν να αποκόψουν το εμπόριο των κατακτημένων περιοχών με τη Θεσσαλονίκη (που είχε αρχίσει να

<sup>70</sup> Manchester Chamber of Commerce προς Grey (18.01.1913), FO 424/241.

<sup>71</sup> Όπως αναδημοσιεύεται στη *Μακεδονία*. *Μακεδονία* 18.12.1912. Γάλλος πρόξενος προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (19.05.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>72</sup> Paget (Βελιγράδι) προς Grey (Λονδίνο) (23.01.1913), FO 424/241. Memorandum communicated by Count Trauttmansdorff (17.02.1913), FO 424/242. Paget (Βελιγράδι) προς Grey (Λονδίνο) (05.03.1913), FO 424/243.

<sup>73</sup> Βλέπε επιστολή του Εμπορικού Επιμελητηρίου Βελιγραδίου προς το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. *Νέα Αλήθεια* 15.02.1913.

<sup>74</sup> Πρόξενος ΗΠΑ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσιγκτον) (13.10.1913), National Archives, Washington (DC), Archives of the United States Department of State, Σειρά: Turkey, Μικροφίλμ 353.

<sup>75</sup> Grey (Λονδίνο) προς Lamb (Θεσσαλονίκη) (14.02.1913), FO 424/242. Ανάλογα για Βουλγαρία και τον εμπορικό οίκο de Botton: Bax-Ironside (Σόφια) προς Gueshof (πρωθυπουργός, Σόφια) (30.04.1913), FO 424/245.

αναζωογονείται μετά την παύση των πολεμικών επιχειρήσεων στη Μακεδονία)<sup>76</sup> και με τον τρόπο αυτό να εξυπηρετήσουν τους μεσάζοντες του Βελιγραδίου που είχαν συσσωρεύσει μεγάλα και αδιάθετα στοκ εμπορευμάτων κατά τη διάρκεια του πολέμου<sup>77</sup>. Μεσοπρόθεσμα πάλι, η επιβολή των τελωνειακών δασμών απέβλεπε στην αποκοπή του λιανικού εμπορίου των περιοχών αυτών από τη Θεσσαλονίκη και τον αναπροσανατολισμό του προς τα εμπορικά κέντρα της παλιάς Σερβίας σε αντιστοιχία με τις νέες συνοριακές πραγματικότητες των Βαλκανίων<sup>78</sup>. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο όμως, αφενός θα περιόριζε το πελατολόγιο των εισαγωγέων της Θεσσαλονίκης και αφετέρου θα καθιστούσε οριστικά αδύνατη την αποπληρωμή των χρεών προς αυτούς, καθώς το όποιο διαθέσιμο ρευστό θα κατευθυνόταν τώρα προς τους εισαγωγείς εμπόρους του Βελιγραδίου<sup>79</sup>. Όπως εύστοχα έθετε το ζήτημα ο συντάκτης της εφημερίδας *El Liberal*, “Les négociants de l’intérieur qui doivent des sommes énormes à notre marché, ne pouvant plus, et ce malgré eux, se fournir ici, seront obligés d’avoir recours avec notre (sic) argent à d’autres places. De telle sorte que les crédits immenses que nos commerçants ont dans l’intérieur, les sommes importantissimes qu’ils ont disséminées partout, ... restent lettre morte sans possibilité d’encaissement”<sup>80</sup>.

Για τους λόγους αυτούς, η επιβολή των σερβικών δασμών προκάλεσε «έντονη συγκίνηση» στην αγορά της Θεσσαλονίκης και οδήγησε σε μια πρωτοφανή σε έκταση και μορφές κινητοποίηση των εισαγωγέων εμπόρων<sup>81</sup>. Ήδη την επομένη, 18 Δεκεμβρίου 1912, το Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης συνεδρίασε μετά από αίτημά τους και αποφάσισε το σχηματισμός μεικτής επιτροπής που θα απαρτιζόταν από μέλη του και εμπόρους εισαγωγής<sup>82</sup>. Ταυτόχρονα, «όμιλοι εμπόρων» διαμαρτυρήθηκαν στο διευθυντή της οικονομικής υπηρεσίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Γεώργιο Κοφινά, και ζήτησαν την παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης<sup>83</sup>. Άλλοι πάλι μετέβησαν στους ξένους προξένους, ενώ τέλος συντάχθηκε «αναφορά» (petition) με την οποία ζητούνταν η κατάργηση των σερβικών τελωνειακών διατιμήσεων στη Γευγελή<sup>84</sup>. Τις επόμενες μέρες, επιτροπές και αντιπρόσωποι απευθύνθηκαν στον νομάρχη, έμποροι συγκάλεσαν αλληπάλληλες συσκέψεις και απέστειλαν επιστολές στο Επιμελητήριο, ενώ αυτό με τη σειρά του οργάνωσε διευρυμένες συνεδριάσεις με την παρουσία των ενδιαφερόμενων και των οικονομικών αρχών προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα<sup>85</sup>.

Αν και η συντριπτική πλειοψηφία των εισαγωγέων της Θεσσαλονίκης ήταν Εβραίοι και παρόλο που ο έλεγχος του εισαγωγικού εμπορίου είχε αποτελέσει το κατεξοχήν πεδίο εθνοτικού ανταγωνισμού, ιδίως μετά τη σύσταση της Αγγλοελληνικής Εταιρείας το 1909<sup>86</sup>, το ζήτημα των σερβικών δασμών συνέβαλε στην υποχώρηση των εντάσεων και στην οικοδόμηση συναινέσεων μεταξύ των

<sup>76</sup> Γραφείο Τύπου ΓΔΜ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα) (22.12.1912), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1912/A.A.K.-Θ.

<sup>77</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (31.12.1912), FO 424/241.

<sup>78</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Paget (Βελιγράδι) (12.03.1913), FO 371/1806.

<sup>79</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Paget (Βελιγράδι) (12.03.1913), FO 371/1806. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (31.12.1912), FO 424/241.

<sup>80</sup> Γραφείο Τύπου ΓΔΜ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα) (22.12.1912), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1912/A.A.K.-Θ.

<sup>81</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (31.12.1912), FO 424/241.

<sup>82</sup> *Μακεδονία* 19.12.1912.

<sup>83</sup> *Μακεδονία* 19.12.1912, *Νέα Αλήθεια* 19.12.1912.

<sup>84</sup> *Μακεδονία* 19.12.1912, *Νέα Αλήθεια* 19.12.1912.

<sup>85</sup> *Μακεδονία* 20.12.1912, *Νέα Αλήθεια* 24.01.1913, 30.01.1913.

<sup>86</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σ. 184.

εισαγωγέων εμπόρων κάθε εθνοτικής προέλευσης. Η αναφορά (petition) υπογράφηκε από εμπόρους-εισαγωγείς όλων των εθνικοτήτων, ενώ οι παραστάσεις προς τους ευρωπαίους προξένους έγιναν από μια πολυεθνική επιτροπή 15 εμπόρων<sup>87</sup>. Αναμφίβολα, οι συναινέσεις αυτές εδράζονταν στην κοινή απειλή που συνιστούσε η εισαγωγή του σερβικού δασμολογίου για όλους τους εισαγωγείς εμπόρους της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, τη δεδομένη χρονική στιγμή, το διακύβευμα ήταν ιδιαίτερα υψηλό κυρίως για τους Εβραίους, καθώς ελλείπει μιας οποιασδήποτε κρατικής αναφοράς, η οικονομική τους επιβίωση εξαρτιόταν ουσιαστικά από την ανάκαμψη του διαμετακομιστικού εμπορίου. Η επιλογή μιας πολυεθνικής κινητοποίησης, στην οποία λόγω αριθμού και κοινωνικού κύρους θα πρέπει να είχαν πρωτοστατήσει, κατέδειχνε τη φύση της εξουσίας που αυτοί εξακολουθούσαν να ασκούν ακόμη και μέσα σε αντίξοες συνθήκες εθνοτικής πόλωσης και πολλαπλών δυσκολιών. Επρόκειτο για μια ηγεμονία η οποία, αποκρύπτοντας τις εθνοτικές ιεραρχίες στο εσωτερικό της ομάδας των εισαγωγέων εμπόρων και αποχρωματίζοντας τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, επιτύγχανε να τα προωθεί διαμέσου της επίκλησης των ευρύτερων συμφερόντων μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας.

Η άρθρωση των συμφερόντων των εβραίων εισαγωγέων εμπόρων ως «επαγγελματικών» ήταν ένας μόνο, και ίσως ο μερικότερος, από τους τρόπους έκφρασης που πήρε στο δημόσιο λόγο η υπεράσπιση των κεκτημένων τους. Στην ουσία, ο ιδιαίτερος δυναμισμός των εβραίων εμπόρων και η θετική ορατότητα που απέκτησαν στο δημόσιο χώρο οφειλόταν κυρίως στην ικανότητά τους να απηχούν (στη συγκεκριμένη συγκυρία) ευρύτερα αιτήματα και φόβους και να κινητοποιούν ποικίλες συλλογικότητες. Με τον τρόπο αυτό πέτυχαν να καταστήσουν τα συμφέροντά τους καθολικά, νόμιμα και αποδεκτά.

Στο τοπικό πλαίσιο, η κεντρική θέση που κατείχε το εισαγωγικό εμπόριο στην τοπική οικονομία και η ταύτιση της δεύτερης με την τύχη του πρώτου, συνέβαλαν όχι μόνο στην κινητοποίηση μιας ομάδας εμπόρων ευρύτερης από τους εισαγωγείς, αλλά κυρίως στη μετωπική αναγόρευση των τελευταίων στον «εμπορικό κόσμο» της πόλης και εντέλει στην ίδια την πόλη. «Πάντες ἀδιακρίτως οἱ ἔμποροι Θεσσαλονίκης κατανοοῦντες ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πόσο βαρεῖαι εἶνε αἶ συνέπειαι τῆς ὑπὸ τῆς σερβικῆς κυβερνήσεως ληφθείσης ἀποφάσεως περὶ ἐφαρμογῆς ἐξογκωμένης τελωνειακῆς διατιμῆσεως ἐπὶ τῶν προελεύσεων Θεσσαλονίκης καταβάλλουν πάσαν προσπάθειαν πρὸς κατάργησιν τοῦ τόσο αὐθαιρέτου ὅσον καὶ ἐναντίου εἰς τὸ διεθνές δίκαιον μέτρου τούτου», ανέφερε η *Μακεδονία*. Ενώ οι αντιπρόσωποι του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πεσνικίδης και Μόλχο εξέφρασαν στον νομάρχη Ρακτιβάν «τὴν λύπην τοῦ ἐμπορικοῦ σώματος τῆς πόλεώς μας διὰ τὴν τελωνειακὴν διατίμησιν, ἣν ἡ Σερβία ἐπέβαλεν ἐν Γευγελῇ» και του εξέθεσαν «τᾶς σοβαρωτάτας συνεπείας ἃς τὸ μέτρον τῆς Σερβικῆς Κυβερνήσεως θά ἐπενέγκῃ εἰς τὸ ἐμπόριον Θεσσαλονίκης»<sup>88</sup>.

Σε ένα ακόμη ευρύτερο πλαίσιο, η έντονη και θετική δυναμική που απέκτησε η κινητοποίηση των εισαγωγέων εμπόρων οφειλόταν επίσης στην ανάδειξη της εθνικής και διεθνούς διάστασης των αιτημάτων τους, όπως και στην ικανότητα των ίδιων να ενεργοποιούν τόσο τις εθνικές αρχές όσο και μια πληθώρα διεθνών παραγόντων. Οι εισαγωγείς έμποροι εκμεταλλεύτηκαν τον ανταγωνισμό μεταξύ των βαλκανικών κρατών και την ανάγκη των τελευταίων να πείσουν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και τον τοπικό πληθυσμό ότι μπορούσαν να εγγυηθούν το οικονομικό μέλλον της

<sup>87</sup> *Μακεδονία* 19.12.1912, 21.12.1912.

<sup>88</sup> *Μακεδονία* 21.12.1912.

Θεσσαλονίκης. Η επιτυχία τους να προσεταιριστούν την ελληνική διοίκηση οφειλόταν κυρίως στην προσωρινή αύξηση του ειδικού πολιτικού τους βάρους λόγω της ρευστότητας της συγκυρίας. Η ελληνική κυβέρνηση επεδίωκε συστηματικά να κερδίσει τη συμπάθεια των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, ελπίζοντας με τη σειρά της να εξασφαλίσει την πολιτική τους στήριξη κατά την επικείμενη αντιπαράθεσή της με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη για την κυριαρχία πάνω στην πόλη<sup>89</sup>. Για το λόγο αυτό, οι ελληνικές οικονομικές αρχές ανταποκρίθηκαν θετικά στα αιτήματά τους και προέβησαν όχι μόνο σε διαβήματα προς τους Σέρβους, αλλά και στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων και στην υλοποίηση μέτρων που επιχειρούσαν σε μεγάλο βαθμό να διασφαλίσουν τα συμφέροντα των εισαγωγέων εμπόρων –των Ελλήνων, αλλά κυρίως των Εβραίων<sup>90</sup>. Όπως σημείωνε ο Κοφινάς, «ἐθυσίασαμεν τό ταμιευτικόν συμφέρον τοῦ Δημοσίου χάριν τοῦ ἐμπορικοῦ συμφέροντος τῆς πόλεως καί ἀπεδείξαμε ὅτι ἐμπορικός καί ναυτιλιακός λαός, ὅπως ἡμεῖς, ἔχομεν ἐπίγνωσιν τῶν ἀναγκῶν καί τῶν συμφερόντων τῶν ἐμπορικῶν τῆς πόλεως, καί γνωρίζομεν πῶς νά ἐξυπηρετήσωμεν αὐτά»<sup>91</sup>.

Αντίστοιχα επιτυχημένη ήταν η διεθνοποίηση του ζητήματος μέσω της υιοθέτησης των θέσεων των εισαγωγέων εμπόρων της Θεσσαλονίκης από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Το ζήτημα των σερβικών δασμών απασχόλησε για μακρύ χρονικό διάστημα την ευρωπαϊκή διπλωματία. Σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό την απασχόλησε επίσης το ζήτημα των γεωγραφικών ορίων της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης. Αίτημα των εμπόρων της πόλης ήταν να δοθεί η δυνατότητα να εξακολουθήσουν να κρίνονται σε αυτό όλα τα συμβόλαια με τους εμπόρους του εσωτερικού. Τα συμβόλαια αυτά, ενώ είχαν συναφθεί κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αφορούσαν πλέον διαδίκους που ανήκαν σε διαφορετικές κρατικές οντότητες και σε διαφορετικά δικαιικά συστήματα. Και στις δύο περιπτώσεις, οι εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών κρατών υποστήριζαν τα αιτήματα των εισαγωγέων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, ασκώντας πίεση στις σερβικές (και στις βουλγαρικές) αρχές και προωθώντας το ζήτημα του Εμποροδικείου στη Συνδιάσκεψη των πρεσβευτών στο Λονδίνο<sup>92</sup>. Η θετική ανταπόκριση της ευρωπαϊκής διπλωματίας οφειλόταν στη σύμπτωση των συμφερόντων. Ο ιδιαίτερος τρόπος διεξαγωγής του εισαγωγικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη με τα μεγάλα, αμφίπλευρα πιστωτικά ανοίγματα των εμπόρων της τόσο προς το εσωτερικό όσο όμως και προς την Ευρώπη, έθετε σε κίνδυνο όχι μόνο τους εμπόρους της πόλης αλλά και τους ευρωπαϊκούς οίκους. Μια τοπική κρίση μπορούσε επομένως να προσλάβει διεθνείς διαστάσεις. Συνακόλουθα, ένα κοινό πεδίο δράσης δημιουργείτο εκ των πραγμάτων μεταξύ των εμπόρων της Θεσσαλονίκης και των Μεγάλων Δυνάμεων.

<sup>89</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Paget (Βελιγράδι) (12.03.1913), FO 371/1806.

<sup>90</sup> Οι προτάσεις προέβλεπαν κυρίως την προώθηση των εμπορευμάτων στις σερβικές και βουλγαρικές περιοχές μετά από την παροχή πιστοποιητικού από τις ελληνικές αρχές προκειμένου να διαρρυθμιστούν ζητήματα εκτελωνισμού τους. Τα μέτρα που πάρθηκαν περιλάμβαναν τη διατήρηση του χαμηλού οθωμανικού δασμολογίου, τη μη είσπραξη φόρου εισαγωγής από προϊόντα προερχόμενα από τις περιοχές της Μακεδονίας που είχαν κατακτήσει Σέρβοι και Βούλγαροι και κυρίως την εισαγωγή του συστήματος ιδιωτικής αποταμίευσης μέσω της σύστασης ιδιωτικών αποθηκών. Sir F. Bertie (Παρίσι) προς Grey (Λονδίνο) (12.02.1913), FO 424/242. *Μακεδονία* 15.01.1913, *Νέα Αλήθεια* 30.01.1913.

<sup>91</sup> Από συνέντευξη στην *Indépendant*. Αναδημοσιεύτηκε στη *Μακεδονία* 14.04.1913.

<sup>92</sup> Sir F. Bertie (Παρίσι) προς Grey (Λονδίνο) (12.02.1913), FO 424/242. Sir F. Bertie (Παρίσι) προς Grey (Λονδίνο) (25.02.1913), FO 424/242. Για το ζήτημα του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης, βλέπε τη μακρά ανταλλαγή εγγράφων στο FO 371/1799 και στο FO 424/242. Επίσης, σειρά εγγράφων στο MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288 και στο MAE CADN, Ambassade de France à Constantinople, Série D, Carton 37.

Ωστόσο, η ενδυνάμωση της θέσης των εμπόρων της Θεσσαλονίκης δεν ήταν μόνο απόρροια της ευνοϊκής διεθνούς συγκυρίας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του εξωτερικού εμπορίου της πόλης. Οφειλόταν εξίσου στη δράση που ανέλαβαν οι ίδιοι. Επιτροπές εμπόρων προέβησαν σε διαβήματα προς τους προξένους, ενώ συντάχθηκαν και υποβλήθηκαν υπομνήματα και αναφορές<sup>93</sup>. Μάλιστα, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η καταφυγή στη διπλωματική οδό δεν αποτέλεσε τον μοναδικό τρόπο άσκησης πολιτικής. Ενεργοποιήθηκαν επίσης και θεσμοί που συμμετείχαν στη δημόσια σφαίρα. Οι έμποροι εισαγωγείς της Θεσσαλονίκης κινητοποίησαν το Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης και ενημέρωσαν τους προμηθευτές τους στο εξωτερικό. Με τον τρόπο αυτό πέτυχαν ώστε τα μεγάλα εμπορικά επιμελητήρια της Αυστρίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας (όπως αυτά της Βιέννης, του Μάντσεστερ, του Λονδίνου και του Παρισιού) να εκδηλώσουν την αλληλεγγύη τους προς αυτούς έμπρακτα και να προβούν σε ανάλογα διαβήματα προς τις κυβερνήσεις τους<sup>94</sup>. Κατόρθωσαν δηλαδή να συγκροτήσουν δίκτυα πίεσης τα οποία υπερέβαιναν το πλαίσιο του έθνους-κράτους και εξέφραζαν μια διεθνική «κοινή γνώμη» των ευρωπαϊών εμπόρων.

Το ζήτημα των σερβικών δασμών και του Εμποροδικείου υποδεικνύει επομένως ότι η ρευστή συγκυρία των μηνών που ακολούθησαν τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο χαρακτηριζόταν από μια εγγενή αντιφατικότητα. Στην αβέβαιη διαδικασία της μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία, οι έμποροι της Θεσσαλονίκης, και πρώτοι μεταξύ αυτών οι Εβραίοι, δεν υπήρξαν μόνο παθητικοί αποδέκτες δομικών μετασχηματισμών που τους υπερέβαιναν και τους υπερκαθόριζαν. Ούτε και οι επιπτώσεις των μετασχηματισμών αυτών περιορίζονταν αποκλειστικά στην περαιτέρω εθνοτική διαίρεσή τους. Αντίθετα, η συντονισμένη κινητοποίησή τους παρήγαγε έστω και φευγαλέα διεθνολογικές συλλογικότητες και επικαιροποίησε το αίτημα της σωματειακής αυτοοργάνωσής τους. “Est vrai”, ομολογούσε η εβραϊκή εφημερίδα *El Liberal*, “qu’il y a encore à Salonique des négociants qui ne trouvent pas utile la fondation d’une union commerciale, qui indépendamment de la chambre de commerce, pourrait nous rendre des services signales”. Ευχόταν ωστόσο, “que l’exemple d’aujourd’hui nous soit une leçon salutaire et puisse-t-il contribuer à dessiller les yeux de ceux qui s’obstinent à vouloir les tenir fermes”<sup>95</sup>.

Αυτή η εύθραυστη οργάνωση των εισαγωγέων εμπόρων σε συλλογικότητα συγκροτείτο στη βάση μιας πολιτισμικής λογικής που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «υστεροοθωμανική». Τα αιτήματα που βρίσκονταν στον πυρήνα της κινητοποίησής τους –η κατάργηση των δασμών και κυρίως η διακρατική δικαιοδοσία του Εμποροδικείου– αποτελούσαν στην πραγματικότητα μια απόπειρα διατήρησης του

<sup>93</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (31.12.1912), FO 368/872.

<sup>94</sup> Γάλλος Υπουργός Εξωτερικών (Παρίσι) προς πρέσβη (Αθήνα) (02.04.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288. Υπουργός Εμπορίου (Παρίσι) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (03.04.1913) MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288. Υπουργός Εξωτερικών (Παρίσι) προς πρέσβη (Αθήνα) (15.04.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288. Manchester Chamber of Commerce (Μάντσεστερ) προς Grey (Λονδίνο) (18.01.1913), FO 424/241. London Chamber of Commerce (Λονδίνο) προς Board of Trade (Λονδίνο) (02.01.1913), FO 424/241. Manchester Chamber of Commerce (Μάντσεστερ) προς Grey (Λονδίνο) (10.01.1913), FO 424/241. *Μακεδονία* 05.02.1913.

<sup>95</sup> *El Liberal* 03.01.1913, Γραφείο Τύπου ΓΔΜ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα) (22.12.1912), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1912/A.A.K.-Θ. Το γεγονός ότι η εφημερίδα *El Liberal* αντιτίθετο στους σιωνιστές μπορεί ενδεχομένως να σημαίνει ότι το ζήτημα της σύστασης ή μη ενός διεθνολογικού εμπορικού συλλόγου αποτελούσε μια ακόμη περίπτωση διαφοροποίησης μεταξύ των σιωνιστών και των περισσότερο αφομοιωτικών οπαδών της Αλιάνς.

υστεροθωμανικού, «αυτοκρατορικού» πολιτικού και οικονομικού πλαισίου κυριαρχίας. Το Εμποροδικείο θα αποτελούσε έναν υβριδικό θεσμό κατ'αναλογία προς το σύστημα των διομολογήσεων, την οργάνωση της χωροφυλακής στη Μακεδονία και την Υπηρεσία του Οθωμανικού Δημόσιου Χρέους. Λειτουργώντας υπό την εγγύηση και την εποπτεία των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, θα περιέστειλε την εξουσία των βαλκανικών εθνών κρατών πάνω στη νεοαποκτημένη επικράτειά τους και τους πληθυσμούς της και θα πρόσφερε προστασία στους εισαγωγείς εμπόρους της Θεσσαλονίκης.

Ανάλογα «υστεροθωμανικός» ήταν όμως και ο χαρακτήρας της δράσης τους, οι τρόποι που μετέβησαν οι έμποροι για να ασκήσουν πολιτική. Ο χαρακτηρισμός αυτός δεν έχει μόνο τυπολογικό περιεχόμενο. Δεν αφορά δηλαδή μόνο στη γραμματική της κινητοποίησης –στη συγκρότηση επιτροπών, στην καταφυγή στο Εμπορικό Επιμελητήριο, στη σύνταξη και επίδοση αναφορών. Αντίθετα, αφορά κυρίως σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για το πλέγμα εξουσίας και τους συσχετισμούς ισχύος που ρυθμίζαν και που θα έπρεπε να συνεχίσουν να ρυθμίζουν την οικονομία και την πολιτική στο χώρο της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Η αντίληψη αυτή αναγνώριζε τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιζαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις στα πολιτικά πράγματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προσανατόλιζε ανάλογα τις στρατηγικές δημόσιας δράσης των ίδιων των υποκειμένων. Εκκινώντας από την παραδοχή αυτή, οι έμποροι φρόντισαν να διαμορφώσουν καθ'όλη την ύστερη οθωμανική περίοδο ένα πυκνό πλέγμα σχέσεων που τους συνέδεε με την Ευρώπη και τους προσέδιδε προστασία, κύρος και δύναμη: ξένη υπηκοότητα, ανάληψη προξενικών αξιωμάτων, μορφές τυπικής κοινωνικότητας, γαμήλιες στρατηγικές, πανευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα και απόκτηση ευρωπαϊκού πολιτισμικού κεφαλαίου<sup>96</sup>. Ως εκ τούτου, την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, αυτή η «υστεροθωμανική» πολιτισμική λογική υπαγόρευε την άμεση και αδιαμεσολάβητη προσφυγή των εισαγωγέων εμπόρων στη συνδρομή των ευρωπαϊκών δυνάμεων<sup>97</sup>. Όχι μέσω του ελληνικού κράτους, των ιθυνόντων του και των θεσμών του, αλλά απευθείας: μέσω της επίδοσης αναφορών στους προξένους και την αποστολή διαμαρτυριών σε εμπορικούς οίκους και επιμελητήρια του εξωτερικού. Οι εισαγωγείς έμποροι της Θεσσαλονίκης διαμόρφωσαν επομένως τη συλλογικότητά τους διαμέσου μιας ιδιαίτερης μορφής πολιτικής δράσης. Και ήταν η υστεροθωμανική πολιτισμική λογική από την οποία αυτή εμφορούνταν που προσέδωσε νόημα και σχήμα στην κινητοποίησή τους και την κατέστησε για το λόγο αυτό δυνατή.

Ταυτόχρονα, το γεγονός ότι το ζήτημα της Θεσσαλονίκης και του καθορισμού της μελλοντικής της τύχης δεν είχε μόνο πολιτικές διαστάσεις, αλλά και μια ιδιαίτερη εμπορική χροιά (λόγω του τρόπου διεξαγωγής του εισαγωγικού εμπορίου)<sup>98</sup>, διευκόλυνε τη συλλογική έκφραση των εισαγωγέων εμπόρων της πόλης καθώς διέυρνε και αναβάθμιζε τα περιθώρια της κινητοποίησής τους. Προσδίδοντάς τους σημαντικές δυνατότητες παρέμβασης σε διεθνές επίπεδο, τους ισχυροποίησε. Η υπάρχουσα ιστοριογραφία εξαντλείται στην κατάδειξη της έντονης διπλωματικής δραστηριότητας που ανέπτυξε η εβραϊκή κοινότητα της πόλης προκειμένου να καταδείξει το σημαντικό ειδικό βάρος της τελευταίας –σχεδόν ισότιμο με αυτό ενός εθνικού κράτους<sup>99</sup>. Ωστόσο, αυτή η εβραϊοκεντρική οπτική, με την αναλυτική

<sup>96</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 1, σσ. 94-100, ιδίως όσον αφορά στους εβραίους εμπόρους.

<sup>97</sup> Και μάλιστα όχι όλων, αλλά των έξι ευρωπαϊκών δυνάμεων που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη του Βερολίνου.

<sup>98</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (27.12.1912), FO 368/872.

<sup>99</sup> Ρένα Μόλχο, «Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)», στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (Θεσσαλονίκη,

προτεραιότητα που δίνει στην κατηγορία της εθνότητας, παραβλέπει ότι η αβεβαιότητα της κυριαρχίας που χαρακτήριζε την περίοδο μετά το τέλος του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου και οι πολλαπλές διαστάσεις (πολιτικές αλλά και οικονομικές) που έπαιρνε η επαναχάραξη των συνόρων συνέβαλαν στην ανάδειξη στο διεθνές προσκήνιο και μιας άλλης, διαφορετικού τύπου συλλογικότητας, αυτής των εισαγωγέων εμπόρων της πόλης<sup>100</sup>. Οι έμποροι αυτοί δεν ήταν η μόνη κοινωνική ομάδα της πόλης που συγκροτήθηκε ως συλλογικό υποκείμενο τη στιγμή που αποκτούσε διεθνή ορατότητα. Στην πιο διεθνή στιγμή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης και άλλες συλλογικότητες γίνονταν αντικείμενο εκτεταμένης διεθνούς κινητοποίησης με κυριότερους τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που συνέρρεαν κατά δεκάδες χιλιάδες από το εσωτερικό<sup>101</sup>. Σε αντίθεση όμως με αυτούς, οι οποίοι καθώς αποτελούσαν αντικείμενο πρόνοιας παράγονταν κατά κύριο λόγο στο πεδίο του λόγου και συγκροτούνταν εξωτερικά, τη στιγμή που έπεφτε επάνω τους το βλέμμα του παρατηρητή-φιλανθρώπου, οι εισαγωγείς έμποροι της Θεσσαλονίκης οργάνωσαν τη συλλογικότητά τους μέσα από τη δική τους εμπρόθετη, διεθνή δράση.

Η διεθνής συγκυρία ισχυροποίησε επομένως τους εισαγωγείς εμπόρους, καθώς τους πρόσφερε τη δυνατότητα να παρέμβουν δημόσια στο ανώτερο δυνατό επίπεδο προκειμένου να υπερασπιστούν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Την ικανότητά τους αυτή τη μοιράζονταν με την εβραϊκή κοινότητα της πόλης, τα συμφέροντα της οποίας άλλωστε, όσον αφορά στην οικονομική λειτουργία της Θεσσαλονίκης, δεν διαφοροποιούνταν από τα δικά τους. Ωστόσο, περισσότερο κρίσιμη για τη συγκυριακή ενδυνάμωσή τους δεν ήταν τόσο αυτή καθαυτή η δυνατότητα διεθνοποίησης της δράσης τους όσο η εναρμόνιση των πολλαπλών επιπέδων της. Σε αντίθεση με την εβραϊκή κοινότητα (όπου η επιδίωξη της διεθνούς στήριξης γινόταν σε βάρος των σχέσεών της με τις ελληνικές αρχές), στην περίπτωση των εμπόρων εισαγωγής το διεθνές δεν αντιπαράτεθηκε στο εθνικό. Αντίθετα, ήταν κυρίως η συγκυριακή ταύτιση των επαγγελματικών, τοπικών, εθνικών και διεθνών

---

1986), σσ. 285-301. Rena Molho, “Thessalonique après 1912. Propagandes étrangères et communitaire juive”, στο Yannis Mourellos (επιμ.), *La France et la Grèce dans la Grande Guerre* (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 47-60. Mark Levene, “‘Ni grec, ni bulgare, ni turk’ –Salonika Jewry and the Balkan Wars, 1912-1913”, *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts* 2 (2003), σσ. 65-97. N. M. Gelber, “An Attempt to Internationalize Salonika, 1912-1913”, *Jewish Social Studies* 17/2 (1955), σσ. 105-120.

<sup>100</sup> Είναι χαρακτηριστικό, προκειμένου να διαφανεί το εύρος της επιρροής που οι εισαγωγείς έμποροι ασκούσαν, ότι η σχέση μεταξύ των εμπόρων και των προξενικών αρχών των ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν εξαντλούνταν ούτε στην υποβολή διαβημάτων ούτε καν στην προώθηση ολοκληρωμένων προτάσεων οι οποίες υιοθετούνταν από αυτές. Αντίθετα, εισαγωγείς έμποροι και προξενικές αρχές βρίσκονταν σε διαρκή επικοινωνία, με τους ευρωπαίους διπλωμάτες να κοινοποιούν τις προτάσεις τους στους εμπόρους και να επιδιώκουν την έγκρισή τους από αυτούς. Για την επιδοκιμασία της γαλλικής πρότασης για τη ρύθμιση της δικαιοδοσίας του Εμποροδικείου Θεσσαλονίκης από τους εμπόρους της πόλης, βλέπε Υπουργός Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (16.09.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>101</sup> Η τύχη των περίπου 300.000 μουσουλμάνων προσφύγων που πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το διάστημα 1912-1914 προκάλεσε τη σύσταση μιας «Διεθνούς Επιτροπής» στη Θεσσαλονίκη, κινητοποίησε την τοπική μουσουλμανική κοινότητα και επιπρόσθετα προσέλκυσε το ενεργό ενδιαφέρον της Βρετανικής Ερυθράς Ημισελήνου (British Red Crescent), του Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού και της Οθωμανικής Κυβέρνησης, φτάνοντας να απασχολήσει μέχρι και τους ινδούς μουσουλμάνους οι οποίοι και συνέδραμαν το έργο της Βρετανικής Ερυθράς Ημισελήνου με σημαντικά χρηματικά ποσά. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lord Onslow (Λονδίνο) (10.03.1913), FO 371/1762. Omer Ali (Λονδίνο) προς Lord Onslow (Λονδίνο) (21.02.1913), FO 371/1762. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Principal Secretary of State for Foreign Affairs (Λονδίνο) (09.03.1913), FO 371/1762. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Lowther (Κωνσταντινούπολη) (25.05.1913), FO 371/1826. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Πρόεδρο της Red Crescent Society (Λονδίνο) (11.12.1912), FO 295/23. Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Mansion House Relief Fund (Λονδίνο) (26.10.1914), FO 295/23.



συμφερόντων που συνέβαλε στην προσωρινή ενδυνάμωσή τους. Η ταύτιση αυτή ήταν κρίσιμη κυρίως για τους εβραίους εμπόρους και φανερώνει την ικανότητά τους να συγκροτήσουν το ευρύτερο δυνατό μέτωπο συναινέσεων σε μια περίοδο έντονης πόλωσης. Η σύμπλευση ιδιαίτερα των επαγγελματιών τους συμφερόντων με αυτά του ελληνικού κράτους τους προσέφερε διαπραγματευτική ισχύ, δημιούργησε διαύλους επικοινωνίας και συνεργασίας με τις ελληνικές αρχές και συνέβαλε τόσο στην αποδοχή των ίδιων από τους εκπροσώπους του ελληνικού εθνικισμού στην πόλη όσο και αντίστροφα στην αναγνώριση του ελληνικού κράτους από μια μερίδα της εβραϊκής κοινής γνώμης. Τα διαβήματα των ελληνικών αρχών χαιρετίστηκαν από τον εβραϊκό τύπο και οι ενέργειες του Κοφινά συνάντησαν την επιδοκιμασία των εμπόρων όλων των εθνοτήτων<sup>102</sup>. Οι τελευταίοι μάλιστα μακροπρόθεσμα αναγνώρισαν ότι οι ελληνικές αρχές επεδείκνυαν μεγαλύτερη κατανόηση των εμπορικών τους αναγκών από ότι τα άλλα βαλκανικά κράτη<sup>103</sup>. Παράλληλα, ο ελληνικός τύπος αναφερόταν στους εισαγωγείς μιλώντας για τους «εμπόρους μας» και τα «συμφέροντα τῆς Θεσσαλονίκης»<sup>104</sup>.

Τελικά όμως, οι εισαγωγείς έμποροι της Θεσσαλονίκης δεν πέτυχαν κανέναν από τους στόχους τους. Ούτε οι σερβικοί δασμοί καταργήθηκαν, ούτε και η διευρυμένη, διακρατική δικαιοδοσία του Εμποροδικείου συμπεριλήφθηκε στις διατάξεις της Συνθήκης του Βουκουρεστίου που ρύθμιζε τις νέες πραγματικότητες στη Μακεδονία. Ούτε όμως και οι τελωνειακές ρυθμίσεις των ελληνικών αρχών, πολύπλοκες και γραφειοκρατικές καθώς ήταν, διευκόλυναν τελικά τη διαμετακόμιση<sup>105</sup>. Η λογική των εθνών κρατών αποδείχτηκε ισχυρότερη από το ελεύθερο εμπόριο<sup>106</sup>. Την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, οι εισαγωγείς έμποροι της Θεσσαλονίκης πρωτοστατούντων των Εβραίων, κινητοποιήθηκαν ως σώμα, άσκησαν πολιτική και οργανώθηκαν σε συλλογικότητα. Όμως τα αιτήματα που τους ένωναν και οι τρόποι δράσης που τους δομούσαν ανήκαν πλέον σε έναν κόσμο που είχε χαθεί και που δεν μπορούσε πια να αναβιώσει. Τη στιγμή της μετάβασης, οι εισαγωγείς έμποροι της Θεσσαλονίκης συνέλαβαν και υπερασπίστηκαν τα συμφέροντά τους στη βάση οθωμανικών παραδοχών. Ωστόσο, ο κόσμος στον οποίο καλούνταν πλέον να δράσουν ήταν οριστικά μεταοθωμανικός.

<sup>102</sup> *El Liberal* 03.01.1913, Γραφείο Τύπου ΓΔΜ (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα) (22.12.1912), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1912/A.A.K.-Θ. *Νέα Αλήθεια* 30.01.1913.

<sup>103</sup> Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Βρετανική Πρεσβεία (Κωνσταντινούπολη) (29.11.1913), FO 295/24.

<sup>104</sup> *Μακεδονία* 03.01.1913. *Νέα Αλήθεια* 02.02.1913.

<sup>105</sup> Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (19.02.1913), FO 424/242.

<sup>106</sup> Ο άγγλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη σχολίαζε ότι η λύση της επιστροφής από την ελληνική κυβέρνηση στους εισαγωγείς εμπόρους του δασμού εισαγωγής 11% για όλα τα προϊόντα που προωθούνταν στο εσωτερικό, είτε αυτά είχαν εισαχθεί πριν είτε μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, “is perhaps too liberal a measure to expect them to adopt”. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (19.02.1913), FO 424/242. Ανάλογη ήταν και η συνομιλία του άγγλου πρέσβη στην Αθήνα Elliot με τον Βενιζέλο. Ο Elliot παρατήρησε στο Βενιζέλο ότι η κατάκτηση της οθωμανικής Μακεδονίας έδινε μια θαυμάσια ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση να ομογενοποιήσει τους εισαγωγικούς δασμούς στο σύνολο της επικράτειας μειώνοντάς τους στα οθωμανικά επίπεδα του 11%. Αλλά πρόσθεσε μελαγχολικά, “I was, however, a free trader, and perhaps he would not agree with me”. Elliot (Αθήνα) προς Grey (Λονδίνο) (14.02.1913), FO 424/242.

## Κεφάλαιο Πέμπτο

### Ο καπιταλισμός των «άλλων»; Η αντιπαράθεση για το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης

Όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η μεταβολή της κυριαρχίας και η ελληνική κατοχή της Θεσσαλονίκης κλόνισαν σε πολλαπλά επίπεδα την ηγεμονία των εβραίων μεγαλεμπόρων. Ταυτόχρονα όμως, επιβεβαίωσαν τη δυνατότητά τους να συγκροτούν ευρύτερες συμμαχίες προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντά τους. Φαινομενικά αντιφατικές, οι δύο αυτές εξελίξεις εδράζονταν εντέλει σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για το εμπορικό μέλλον της πόλης. Το ζήτημα αυτό δεν ήταν όμως στενά εβραϊκό. Από τα τέλη του 1912 και μέχρι τις αρχές του 1914, οι τύχες του εμπορίου της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν το κεντρικό θέμα μιας συζήτησης που διαμείφθηκε σε πολλά επίπεδα, ενέπλεξε μια πλειάδα συνομιλητών και συνδέθηκε με διαφορετικά διακυβεύματα. Σε αυτήν τη συζήτηση οι έμποροι της Θεσσαλονίκης – Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Ντονμέ – ήταν πολλαπλά παρόντες. Διασταυρούμενοι λόγοι τους διεκδίκησαν, αλλά και τους αμφισβήτησαν. Ταυτόχρονα, η δική τους ενεργή συμμετοχή επηρέασε τόσο τις εθνοτικές όσο και τις επαγγελματικές ορίζουσες της ταυτότητάς τους. Παρά τον τεχνικό, «επιστημονικό» της χαρακτήρα, η τροπή που πήρε η συζήτηση καθορίστηκε τελικά από ευρύτερα αιτούμενα. Και συνέβαλε με τη σειρά της στην ανασηματοδότηση των εννοιών της ελληνικότητας και της εβραϊκότητας, του εμπόρου και του βιομήχανου, παράγοντας όχι πλέον συναινέσεις, αλλά πολλαπλές τομές και ρήξεις.

#### ***Ο μαρασμός του εμπορίου και τα σχέδια διεθνοποίησης της πόλης***

Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό και η διαφαινόμενη προοπτική της ένταξής της στο ελληνικό κράτος προκάλεσαν ευρύτατη ανησυχία σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της πόλης. Η ανησυχία αυτή είχε τόσο εθνοτικές όσο όμως και επαγγελματικές αναφορές. Αντανακλούσε τους φόβους των Μουσουλμάνων, των Ντονμέ και, κυρίως, των Εβραίων της πόλης, όπως και όλων των εμπόρων ανεξαρτήτως εθνότητας. Στους εμπορικούς κύκλους, η διαφαινόμενη απώλεια της ενδοχώρας συνδεόταν με την οριστική και αμετάκλητη παρακμή της Θεσσαλονίκης και τη δική τους οικονομική καταστροφή<sup>1</sup>. Η άποψη αυτή ήταν τόσο διαδεδομένη, ώστε ακόμη και έλληνες έμποροι εκτιμούσαν ότι η μετανάστευση σε άλλα μεγάλα οθωμανικά εμπορικά κέντρα, όπως η Βηρυτός ή η Σμύρνη, ήταν η μόνη λύση για την επαγγελματική τους επιβίωση<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Kehl (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Εξωτερικών (Ουάσιγκτον) (30.12.1912), MMA4/b/27. Misrachi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (03.01.1913), Αρχείο AIU Grèce I C 50.

<sup>2</sup> Η αφήγηση του Νεχαμά είναι και στην περίπτωση αυτή εξαιρετικά παραστατική. “Néanmoins, le bon sens ne perd pas ses droits. J’ai vu un amis grec qui sortait d’un discours et courait à une harangue. Je l’ai happé au passage. Que pensait-il si toutefois il avait le loisir de penser. Oui, il avait pensé. Mais, il se défiait de me communiquer en plein vent ses réflexions. Il m’entraîna au fond d’une librairie. ‘Mon cœur de grec est plein de joie, me dit-il. C’est l’heure de l’elefteria, de la liberté que a sonné. Mais, une chose m’inquiète: Je vends des machines à coudre. 150 environ par semaine. J’ai fait mes comptes. 125 vont en Vieille-Serbie, en Albanie, en Epire, en Thrace, à l’intérieur de la Macédoine. 25 seulement sont vendues en ville. Salonique grecque perd tout son marché, toute sa cliente. Je ne suis même pas sûr de pouvoir vendre mes pauvres 25 machines en ville, car, mes clients ordinaires travaillent pour le paysan de l’intérieur et ces diables de Serbes, de Bulgares et d’Albanais vont nous enlever tout l’intérieur. Il saisit le bouton de mon paletot et continue: ‘Ce n’est pas ma seule angoisse; j’ai une gentille maison nette bien loin du centre la ville et, à trois kilomètres de là, je possède trois hectares de terrain que j’espérais vendre un jour pour une fortune. Mes espoirs s’envolent. Avec les grecs ici, la

Στους εβραϊκούς κύκλους πάλι, εθνοτική και οικονομική επιβίωση ταυτίστηκαν. Στις θεωρήσεις των νέων συνθηκών η τύχη των εβραίων εμπόρων αναδείχθηκε σε καίριο ζήτημα με πολλαπλές και κρίσιμες προεκτάσεις. Συνδέθηκε άμεσα με τις οικονομικές προοπτικές της Θεσσαλονίκης και θεωρήθηκε ότι προοικονομεί το μέλλον ολόκληρης της κοινότητας. Οι εβραίοι έμποροι θα υφίσταντο τις διπλές συνέπειες του γενικότερου περιορισμού της οικονομικής δραστηριότητας αλλά και του έντονου ανταγωνισμού των ελλήνων συναδέλφων τους, τους οποίους θα στήριζε πλέον ένα εθνικό κράτος αποφασισμένο να προωθήσει με κάθε τρόπο τον εξελληνισμό της πόλης<sup>3</sup>. Ο διαφαινόμενος υποβιβασμός της Θεσσαλονίκης στα επίπεδα του Βόλου ή της Χαλκίδας θα συντελούσε στην απώλεια της οικονομικής τους ηγεμονίας, θα συνδυαζόταν με την όξυνση των διεθνοτικών σχέσεων μεταξύ των εμπόρων της πόλης και θα απέληγε τελικά στην πλήρη παρακμή της κοινότητας. “Après avoir été la reine de la judaïté d’Orient pendant quatre siècles, la communauté salonicienne, déclinée et décimée, s’acheminera[it?] tristement vers sa disparition. ... Voilà la crainte, voilà le cauchemar qui hante ici les esprits”, προέβλεπε ο Νεχαμά<sup>4</sup>.

Τελικά, στον λόγο που διακινείτο μεταξύ των Εβραίων, τα εμπορικά, τα τοπικά και τα εθνοτικά συμφέροντα συνέπεσαν σε τέτοιο βαθμό ώστε οι έννοιες του Εβραίου, του Θεσσαλονικέα και του εμπόρου να καταλήξουν ταυτόσημες. Η τριπλή αυτή σύμπτωση ήταν καθοριστική και δεν εξαντλείται μόνο στο στενό πεδίο του λόγου. Αντίθετα, διαμόρφωσε τους όρους και καθόρισε τους φορείς της παρέμβασης των Εβραίων καθώς αποτυπώθηκε τόσο στη συλλογιστική των διαφόρων σχεδίων διεθνοποίησης της πόλης όσο όμως και στην ιδιότητα εκείνων που τα προώθησαν.

Η διασφάλιση της συνέχειας της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη δεν επιδιώχθηκε μόνο μέσα από μια πολιτική διατήρησης των κοινοτικών προνομίων. Αν και η κρισιμότητα του ζητήματος αυτού αναγνωρίστηκε και υπήρξαν όντως αποτελεσματικές ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή<sup>5</sup>, τους πρώτους μήνες της ελληνικής κατοχής πολυάριθμοι εβραϊκοί φορείς εστίασαν τη δράση τους σχεδόν αποκλειστικά στην προώθηση του σχεδίου διεθνοποίησης της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η επιβίωση της κοινότητας θα στηριζόταν στη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι υπό την προστασία των ευρωπαϊκών δυνάμεων και στην απονομή εμπορικών προνομίων σε όλα τα όμορα βαλκανικά κράτη. Επομένως, το σχέδιο αποσκοπούσε κυρίως στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εβραίων εμπόρων και επιδίωκε να διασφαλίσει το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης αναπαράγοντας τις οθωμανικές οικονομικές λειτουργίες της και μαζί, τις εθνοτικές αλλά και τις ταξικές σχέσεις που αυτές δομούσαν.

Το σχέδιο αυτό προκάλεσε ένα σχεδόν μεσσιανικό κύμα ελπίδων στον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, παροξυσμικές “*épidémies des folies mystiques*”, τις οποίες υπέθαλψαν και οικειοποιήθηκαν κυρίως οι ντόπιοι σιωνιστές<sup>6</sup>. Ταυτόχρονα όμως, η προώθησή του στις κυριότερες εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού<sup>7</sup> και η πίστη ότι

---

ville perdant son commerce, perd aussi sa population. L’habitant va se replier sur les quartiers du centre, les maisons de la périphérie seront abandonnées, les terrains tomberont a zéros. C’est pour moi la ruine. Il faut que je pense a émigrer, connaissez-vous Beyrouth ? Qu’est-ce qui vaut mieux de Smyrne et de Beyrouth?” Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>3</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>4</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.12.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>5</sup> Δήλωση Βενιζέλου στο *Jewish Chronicle*. “Jews in the Balkans”, *Jewish Chronicle* (24.01.1913), σσ. 20-22. Επίσης, Misrachi (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (09.06.1913), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>6</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>7</sup> Πρώτες μεταξύ αυτών τις σιωνιστικές. Gelber, “An Attempt to Internationalize Salonika”.

θα τύχει υποστήριξης από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ενεργοποίησαν εξ αντανακλάσεως στον ελληνικό τύπο τον εξίσου δυνατό φόβο της εβραϊκής παντοδυναμίας<sup>8</sup>. Η μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι προσέδωσε επομένως ένα διττό νόημα στη θεσσαλονικιώτικη εβραϊκότητα. Εντός και εκτός της κοινότητας τη συνέδεσε με το σιωνισμό, ενώ επιπρόσθετα, για τους εξωτερικούς παρατηρητές, την ταύτισε με τον θεωρούμενο και ως πολιτικό υποστηρικτή του σιωνισμού, την Αυστρία<sup>9</sup>. Με δεδομένη δε τη διάχυτη αντίληψη περί καθόδου της Αυστρίας στα Βαλκάνια μέσω της κατοχής της Θεσσαλονίκης, οι Εβραίοι θεωρήθηκαν διπλά επικίνδυνοι για τα ελληνικά συμφέροντα, ως ανθέλληνες αλλά και ως όργανα μιας ξένης μεγάλης δύναμης.

Ουσιαστικά, στο ρευστό διπλωματικό πεδίο που χαρακτήριζε την περίοδο μεταξύ των δύο βαλκανικών πολέμων, η μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι αποτέλεσε βασική παράμετρο σχεδόν κάθε σχεδίου αποτροπής της κυριαρχίας των βαλκανικών κρατών πάνω σε αυτήν. Καθώς θεσσαλονικείς Εβραίοι και Μουσουλμάνοι, μέλη ή συνεργάτες της νεοτουρκικής Επιτροπής «Ένωσις και Πρόοδος», προωθούσαν από την Κωνσταντινούπολη τη μετατροπή της πόλης σε ελεύθερο λιμάνι<sup>10</sup> και η Μουσουλμανική-Εβραϊκή-Βλάχικη Επιτροπή (Comité de défense des intérêts des populations Musulmanes, Israélites et Koutzo-Valaque) πρότεινε το ίδιο στα πλαίσια μιας αυτόνομης «Μακεδονίας των Μακεδόνων» (La Macédoine aux Macédoniens), το σχέδιο του ελεύθερου λιμανιού εμφανιζόταν διαρκώς στη διπλωματική συζήτηση ως παρακολούθημα της απόπειρας προώθησης εβραϊκών επιδιώξεων στο πλαίσιο ετερόκλητων πολιτικών σχεδίων<sup>11</sup>. Με τον τρόπο

<sup>8</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>9</sup> Όπως για το γάλλο πρέσβη στο Λονδίνο. Γάλλος πρέσβης (Λονδίνο) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (03.04.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>10</sup> Γάλλος Πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Παρίσι) (17.03.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288. *Νέα Αλήθεια* (15.03.1913).

<sup>11</sup> Ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για την ιδιότυπη αυτή Επιτροπή της οποίας πρόεδρος ήταν ο Fazli Nedjib και γραμματέας της ο Nizameddin Hassib. Με έδρα την Κωνσταντινούπολη, η Επιτροπή ανέπτυξε δράση για μια αυτόνομη Μακεδονία με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη και υπό τον έλεγχο των Μεγάλων Δυνάμεων, “où les éléments Musulman, Koutzo-Valaque et Israélite puissent occuper la place qui leur revient en vertu de leur individualité ethnique et de leur importance numérique”. Η Επιτροπή είχε την υποστήριξη των ανώτερων εβραϊκών κύκλων της Κωνσταντινούπολης (μεταξύ των οποίων και του αρχιραββίνου Henri Nahum), οι οποίοι διέβλεπαν στην αυτονόμηση της Μακεδονίας «την πρώτη εκδήλωση μιας σταδιακής λύσης του εβραϊκού ζητήματος στην Ανατολή» (la première manifestation d'une solution partielle de la question juive en Orient). Το Φεβρουάριο του 1913 η Επιτροπή υπέβαλε υπόμνημα προς τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, ενώ στις 5 Μαρτίου αποφάσισε να αποστείλει αντιπροσωπεία στην Ευρώπη για να προωθήσει το αίτημά της στις αρμόδιες κυβερνήσεις και στη Διάσκεψη του Λονδίνου. Την αντιπροσωπεία αποτελούσαν οι Halil Sami (πρόεδρος), Nissim Roussou και Nehmed Galib. Ο Halil Sami Bey, γεροϋσιαστής, ήταν πρώην υπουργός Δικαιοσύνης. Ο Εβραίος Nissim Roussou, με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη, ήταν αυτοκρατορικός επίτροπος στη Régie du Tabac, πρώην πρόεδρος του Consistoire Central des Israélites de Turquie και μέλος της Στοάς Μπενέ Μπερίτ της Κωνσταντινούπολης. Ο δε Galib Bey ήταν προύχοντας της Θεσσαλονίκης μετεγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη. Σε συνεννόηση με βρετανούς συμπαθούντες (με κυριότερο τον αρχιραββίνο των Σεφαραδιτών της Βρετανίας Moses Gaster), η αντιπροσωπεία κατόρθωσε να συστήσει μια «Μακεδονική Επιτροπή» στο Λονδίνο (Macedonian Committee of London), η οποία και προέβη στην εκτύπωση ανάλογου ενημερωτικού υλικού. Η δράση της επιτροπής δεν πέρασε απαρατήρητη από τον ελληνικό τύπο της Θεσσαλονίκης. Επιστολή της Comité de défense des intérêts des populations Musulmanes, Israélites et Koutzo-Valaque (Κωνσταντινούπολη) προς τον άγγλο πρέσβη (Κωνσταντινούπολη) (16.02.1913), Gaster Papers, Albanian Committee, File 3. “Memoire de la Comité de défense des intérêts des populations Musulmanes, Israélites et Koutzo-Valaque” (χ.χ.), Gaster Papers, Albanian Committee, File 3. “Procuration”, Gaster Papers, Albanian Committee, File 4. Grande Loge de District XI International Order of B'nei B'rit (Κωνσταντινούπολη) προς Dr. Gaster (Λονδίνο) (10.03.1913),

όμως αυτό, οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης και οι επιδιώξεις τους συνδέθηκαν συνεκδοχικά με μια πληθώρα αντίπαλων εθνικισμών.

Επιπρόσθετα, η σύνδεση της ιδιότητας του Εβραίου και του εμπόρου και οι πολλαπλές «αντεθνικές» αναπλαισιώσεις της γίνονταν περισσότερο ορατές και επειδή το αίτημα για τη Θεσσαλονίκη-ελεύθερο λιμάνι διακινούνταν όχι μόνο από εκφραστές πολιτικών προγραμμάτων, αλλά και από φορείς επαγγελματικών συμφερόντων. Εξέχοντες έμποροι της πόλης υπήρξαν μια από τις κύριες ομάδες που το προώθησαν, συντάσσοντας πανομοιότυπο υπόμνημα για το μέλλον της με αυτό των εβραϊκών οργανώσεων και διοχετεύοντάς το προς πολλαπλές κατευθύνσεις – προς τις προξενικές αρχές, τις εβραϊκές οργανώσεις και τα εμπορικά επιμελητήρια του εξωτερικού<sup>12</sup>. Στο λόγο των πηγών η εθνοτική σύνθεση της ομάδας των εμπόρων δεν τεκμηριώνεται. Μπορεί ωστόσο να υποθεθεί με σχετική ακρίβεια. Αν η βαρύνουσα συμμετοχή Εβραίων, Μουσουλμάνων και Ντονμέ συνάγεται από ανάλογες συνεργασίες σε άλλα πλαίσια, η συμμετοχή των Ελλήνων δεν φαίνεται να υπονοείται από καμία πηγή. Ακόμη όμως και αν υπήρξε, δύσκολα θα ανέτρεπε την κεντρική ταύτιση των εμπορικών με τα εβραϊκά και κατ'επέκταση με τα μη ελληνικά συμφέροντα.

Στους εβραϊκούς κύκλους επομένως, το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης και ο ρόλος των εμπόρων της σε αυτό γίνονταν αντιληπτά μέσα από μια προοπτική που ήταν ταυτόχρονα υστεροθωμανική και κοινοτιστική. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική κυριαρχία σταθμιζόταν αρνητικά, οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις θεωρούνταν ανταγωνιστικές και η επιβίωση του εβραίου εμπόρου και της παραδοσιακής του λειτουργίας αναγορευόταν σε προϋπόθεση της εθνοτικής επιβίωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μέσω της μετατροπής της πόλης σε ελεύθερο λιμάνι. Αν την επαύριο του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου ο «εβραίος έμπορος» μετατρέποταν στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας σε αντικείμενο αμφισβήτησης και αναγορευόταν στο κύριο αίτιο μιας εβραϊκής κακοδαιμονίας (όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο), στο λόγο που φορείς της άρθρωναν προς τα έξω αποτελούσε αντίθετα θεμέλιο της παρούσας και μελλοντικής ευδαιμονίας της. Ως αποτέλεσμα, η «εύπλαστη» ταυτότητα του εβραίου εμπόρου πολιτικοποιήθηκε εκ νέου, αυτή τη φορά σε ένα υπερ-κοινοτικό πλαίσιο. Τη στιγμή που ο ίδιος αναγορευόταν σε κεντρικό σύμβολο της εθνοτικής επιβίωσης, μετατρέποταν αναπόφευκτα και σε σύμβολο μιας αντεθνικής στάσης.

### ***Έμποροι και εμπόριο στον επίσημο ελληνικό λόγο για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης***

Στον αντίποδα του λόγου που άρθρωναν οι εβραϊκοί κύκλοι βρισκόταν εκείνος που εξέφραζαν μέλη και πολιτικοί συνοδοιπόροι της ελληνικής κυβέρνησης. Οι έλληνες ιθύνοντες επιχείρησαν να κρατήσουν μια εφεκτική στάση απέναντι στην εβραϊκή κοινότητα. Αντιλαμβάνονταν πόσο εύθραυστη ήταν η ελληνική κατοχή της Θεσσαλονίκης, γνώριζαν ότι κινούνταν σε ένα εξαιρετικά ρευστό διεθνές περιβάλλον και για το λόγο αυτό επιδίωκαν να εξασφαλίσουν τις ευρύτερες δυνατές διεθνείς συμμαχίες<sup>13</sup>. Στο ευαίσθητο πλαίσιο που όριζαν οι συνθήκες αυτές, ο λόγος τους

---

Gaster Papers, Albanian Committee, Files 3. “The London Macedonian Committee” (06.05.1913), Gaster Papers, Albanian Committee, File 5. *Νέα Αλήθεια* 15.03.1913.

<sup>12</sup> Υπουργός Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (07.06.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (30.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51. Lamb (Θεσσαλονίκη) προς Grey (Λονδίνο) (30.05.1913), FO 368/872.

<sup>13</sup> Molho, “Thessalonique après 1912”, σς. 50-51. Levene, “Port Jewry of Salonika”, σ. 148.

συγκροτούσε μια διαφορετική αντίληψη για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης, για τη θέση των εβραίων εμπόρων σε αυτή και τις σχέσεις τους με τους Έλληνες και με το ελληνικό κράτος.

Σύμφωνα με τον κατεξοχήν εκφραστή των κυρίαρχων ελληνικών απόψεων, τον Γεώργιο Κοφινά<sup>14</sup>, την απώλεια της ενδοχώρας θα αντιστάθμιζε η αλλαγή του χαρακτήρα του εμπορίου της Θεσσαλονίκης, η βιομηχανική πρόοδος της πόλης και της ευρύτερης περιφέρειάς της και τέλος η γεωργική ανάπτυξη της Μακεδονίας. Σε αντίθεση με το σχέδιο διεθνοποίησης, η πρότασή του ουσιαστικά προέβλεπε μια διπλή αλλαγή στην οικονομική λειτουργία της Θεσσαλονίκης. Η σύσταση ελεύθερης ζώνης θα μετέβαλλε το εμπόριό της από εισαγωγικό σε διαμετακομιστικό, ενώ η θέσπιση προστατευτικών μέτρων θα έδινε ώθηση στη βιομηχανία<sup>15</sup>. Η Θεσσαλονίκη δεν θα ήταν πλέον μόνο πόλη του εμπορίου, αλλά και σημαντικό βιομηχανικό κέντρο<sup>16</sup>.

Στο πλαίσιο του λόγου αυτού, ιδιαίτερη έμφαση δινόταν επίσης στις ευοίωνες προοπτικές που ανοίγονταν γενικότερα για τους Θεσσαλονικείς και ειδικότερα για τους εβραίους εμπόρους<sup>17</sup>. Οι δύο αυτές κατηγορίες σπάνια διαφοροποιούνταν – ενδεικτικό της ευρύτερης, πέραν της κοινότητας, αποδοχής που είχε η ταύτιση των εβραίων εμπόρων με το σύνολο του εμπορικού κόσμου της πόλης και τελικά και με την ίδια την πόλη. Όπως ανέφερε επιδοκιμαστικά ο Κοφινάς, η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ένα “vaste champ d’action... admirablement cultivé déjà par des travailleurs acharnés, dignes de respect et d’admiration: j’ai nommé les négociants de cette ville”<sup>18</sup>. Ταυτόχρονα όμως, οι εβραίοι έμποροι διακρίνονταν με τρόπο θετικό και εντάσσονταν οργανικά στο σχέδιο ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας. Αναγορεύονταν σε σημαντικό επιχειρηματικό παράγοντα και πιστώνονταν με ιδιαίτερες εμπορικές αρετές<sup>19</sup>. Συνακόλουθα, καλούνταν να επιτελέσουν έναν κομβικό ρόλο. Δίπλα στην ελληνική ναυτιλία και τη χρηστή διοίκηση, ο Κοφινάς απαριθμούσε τους «ικανούς εβραίους εμπόρους», “car dans cette ville l’Israélite est un grand commerçant et un grand industriel”<sup>20</sup>. Αντίστοιχα, ο Λέων Μακκάς υπολόγιζε στη σημαντική εισροή εβραϊκών κεφαλαίων που θεωρούσε ότι θα προέκυπτε ως φυσιολογική απόρροια της λειτουργίας μιας φιλελεύθερης ελληνικής διοίκησης<sup>21</sup>.

Ακολουθώντας την ίδια λογική, ανάλογα θετική ήταν και η θεώρηση του διαφαινόμενου ανταγωνισμού μεταξύ ελλήνων και εβραίων εμπόρων. Ο ανταγωνισμός ανασηματοδοτήθηκε όχι ως «ζυλοτυπία», αλλά ως «άμιλλα»<sup>22</sup>.

<sup>14</sup> Τμηματάρχης τότε του Υπουργείου Οικονομικών, ο Γεώργιος Κοφινάς τοποθετήθηκε επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών της νεοσύστατης Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας το Δεκέμβριο του 1912 και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το Σεπτέμβριο του 1913. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδη. Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1989), σσ. 13-14.

<sup>15</sup> G.N. Cofinas, *La question de Salonique. Pourquoi Salonique prétend demeurer grecque (extrait du journal “Le Progrès”)* (Αθήνα, 1913), σ. 12. G.N. Cofinas, *Salonique, son avenir* (Αθήνα, 1913), σσ. 6-7. *Μακεδονία* 13.09.1913. Βλέπε και τις δηλώσεις Βενιζέλου στη *Μακεδονία* 29.04.1914.

<sup>16</sup> Βλέπε τη συνέντευξη του Κοφινά με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η Θεσσαλονίκη ως πόλις βιομηχανική και ως λιμνή διαμετακομίσεως», *Μακεδονία* 13.09.1913.

<sup>17</sup> Cofinas, *Salonique, son avenir*, σσ. 11-12. Cofinas, *La question de Salonique*, σ. 15.

<sup>18</sup> Cofinas, *Salonique, son avenir*, σσ. 11-12.

<sup>19</sup> Cofinas, *La question de Salonique*, σ. 15. Cofinas, *Salonique, son avenir*, σ. 19.

<sup>20</sup> Στο ίδιο, σ. 20. Ανάλογες ήταν και οι εκτιμήσεις του Ρέπουλη όπως αποτυπώνονται σε συνέντευξη του στην *Indépendant*. Αναδημοσιεύεται στην *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 2/7-8 (09-10.1913), σ. 139.

<sup>21</sup> Άρθρο στην *Ακρόπολη*. Αναδημοσιεύεται στην *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 2/6 (08.1913), σσ. 104-105.

<sup>22</sup> Σύμφωνα με τον αθηναίο βουλευτή και ειδικό στα οικονομικά θέματα Αλέξανδρο Δεμερτζή. *Μακεδονία* 03.05.1913.

Εξατομικεύτηκε δηλαδή και έλαβε το περιεχόμενο μιας κεντρικής, φιλελεύθερης, αστικής αξίας<sup>23</sup>. Στη βάση του ισχυρισμού περί απουσίας αντισημιτισμού στην Ελλάδα (σε αντίθεση με άλλες χώρες), ο ανταγωνισμός θεωρήθηκε «νόμιμον όπλον»<sup>24</sup>, κίνητρο για την προαγωγή της προόδου και των δύο εθνοτήτων και κατά συνέπεια και του γενικού καλού ολόκληρης της Θεσσαλονίκης<sup>25</sup>.

Τέλος, σε ένα ευρύτερο επίπεδο, το ίδιο το εμπόριο και οι αξίες του αναγορεύτηκαν σε βάση της αρμονικής ελληνοεβραϊκής συνύπαρξης. Στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων, η «έμπορική σύνεσις» των Ελλήνων θεωρήθηκε ότι υπαγόρευε την καλή συμπεριφορά προς τους εβραίους συμπολίτες τους<sup>26</sup>. Ανάλογα, στο επίπεδο της σχέσης με το κράτος, η αυτοθεώρηση των Ελλήνων ως λαού εμπορικού προβλήθηκε ως κλειδί για την κατανόηση των εβραϊκών ανησυχιών και τη διαμόρφωση μιας στέρεης αντίληψης για τις ανάγκες των Εβραίων και της Θεσσαλονίκης<sup>27</sup>. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο μιας διαδεδομένης θεώρησης που συνέδεε την ενασχόληση με το εμπόριο με ένα ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο, η εμπορική μέριμνα της ελληνικής διοίκησης αναδείχτηκε σε δείκτη του εκπολιτιστικού χαρακτήρα της αποστολής της, της «πατρικής» της φροντίδας<sup>28</sup>, και σε επιχείρημα νομιμοποίησής της έναντι τόσο του προηγούμενου οθωμανικού καθεστώτος όσο και των βουλγαρικών αξιώσεων πάνω στην πόλη.

Ωστόσο, αυτές οι θετικές θεωρήσεις των εβραίων εμπόρων και οι εγγυήσεις για τη διασφάλιση των συμφερόντων τους δεν αντανάκλωνταν τελικά στις πρόνοιες των κυβερνητικών σχεδιασμών για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης. Τόσο ο τοπικός τύπος όσο και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι πρόβαλλαν συστηματικά την επικείμενη σύσταση της ελεύθερης ζώνης ως δείγμα της προσοχής που έδινε η ελληνική κυβέρνηση στην οικονομική επιβίωση της πόλης και ως απόδειξη των θετικών της προθέσεων προς τους εμπόρους της, συμπεριλαμβανομένων και των Εβραίων. Ανάλογης δημοσιότητας τύγχανε άλλωστε και η εφαρμογή του προσωρινού μέτρου των ιδιωτικών αποθηκών αποταμίευσης, όπως και του περιορισμού στο 1% (και στη συνέχεια της κατάργησής) του δασμού εισαγωγής για τα εμπορεύματα διαμετακόμισής<sup>29</sup>. Στην πραγματικότητα όμως, οι ίδιοι οι έμποροι της πόλης δεν θεωρούσαν τα μέτρα αυτά (όπως και την εφαρμογή της ελεύθερης ζώνης) επαρκή για την αναστροφή της τάσης υποβάθμισης της Θεσσαλονίκης –όσο και αν αναγνώριζαν ότι κινούνταν προς τη σωστή κατεύθυνση. Η αποτροπή της υποβάθμισης, υποστήριζαν οι ίδιοι, θα επιτυγχανόταν μόνο με τη μετατροπή της πόλης σε ελεύθερο λιμάνι<sup>30</sup>. Αδυνατώντας να ικανοποιήσει πλήρως τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, ο κυβερνητικός σχεδιασμός τους έπληττε επομένως συνολικά, αλλά υπονόμεινε ειδικότερα την εβραϊκή εμπορική ηγεμονία.

Ταυτόχρονα, η έμφαση των ελληνικών κυβερνητικών προτάσεων στη βιομηχανική ανάπτυξη αντανάκλούσε μεν διαδεδομένες αντιλήψεις για τη βάση της οικονομικής ισχύος μιας χώρας, υπαγορευόταν όμως εξίσου και από την ανάγκη

<sup>23</sup> Για τη σημασία της «άμιλλας» στη συγκρότηση της αστικής ταυτότητας, βλέπε Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, Εισαγωγή.

<sup>24</sup> Και πάλι από τον Δεμερτζή. *Μακεδονία* 03.05.1913.

<sup>25</sup> Cofinas, *Salonique, son avenir*, σ. 22.

<sup>26</sup> *Μακεδονία* 16.05.1913.

<sup>27</sup> *Μακεδονία* 16.04.1913.

<sup>28</sup> *Νέα Αλήθεια* 02.02.1913.

<sup>29</sup> *Μακεδονία* 27.02.1913 και 01.05.1913.

<sup>30</sup> Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Mallet (Κωνσταντινούπολη) (21.03.1914), FO 286/580. Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Mallet (Κωνσταντινούπολη) (11.05.1914), FO 286/580.

στήριξης των βιομηχανιών της κεντρικής Μακεδονίας –όλες ιδιοκτησίας Ελλήνων<sup>31</sup>. Αυτές οι μεταποιητικές μονάδες όφειλαν να επεκταθούν και στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να διευρύνουν τον κύκλο των εργασιών τους και να αποτελέσουν τόσο τη βάση για τη δημιουργία μιας ομάδας κεφαλαιούχων εθνικής και όχι πλέον τοπικής εμβέλειας όσο και παράγοντα εξελληνισμού της μακεδονικής οικονομίας. Έως τότε, και στα πλαίσια των εθνοτικών συσχετισμών που είχε επιβάλει η οθωμανική πολιτική τάξη, η εβραϊκή ηγεμονία στην πόλη είχε λειτουργήσει αποτρεπτικά προς την επέκτασή της<sup>32</sup>. Ωστόσο, η στήριξη στη βιομηχανία που θα πρόσφερε πλέον το ελληνικό κράτος μπορούσε να συμβάλει καθοριστικά και να αλλάξει μαζί με το χαρακτήρα της οικονομίας της πόλης και τις εθνοτικές της ιεραρχίες<sup>33</sup>.

### **«Ελεύθερος λιμάνη» ή «άφομοιώσις»; Η παραγωγή της εθνοτικής διαφοράς**

Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν επομένως το βασικό σημείο αναφοράς δύο αντιστικτικών θεωρήσεων για το οικονομικό μέλλον της πόλης. Στο πλαίσιο των θεωρήσεων αυτών η έννοια του εμπόρου, οι εθνοτικές της παράμετροι και η αλληλόδρασή της με τις διεθνοτικές σχέσεις σημασιοδοτήθηκαν με ριζικά διαφορετικούς τρόπους. Ωστόσο, η διαπραγμάτευση του ζητήματος του οικονομικού μέλλοντος της πόλης δεν κινήθηκε μόνο στη σφαίρα της υψηλής πολιτικής και των στρατηγικών σχεδιασμών· και για το λόγο αυτό δεν παρήγαγε μόνο μια σειρά στατικών αναπαραστάσεων των εμπορών και του εμπορίου της Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, συνδέθηκε με τη δράση των ίδιων των υποκειμένων καθώς αποτέλεσε επίσης το αντικείμενο μιας ευρύτατης δημόσιας συζήτησης μεταξύ των εμπορών στην ίδια την πόλη.

Στην πορεία της συζήτησης αυτής αποκρυσταλλώθηκαν και αντιπαρατέθηκαν δύο διαφορετικές προτάσεις για το μέλλον της Θεσσαλονίκης. Οι προτάσεις αυτές αρθρώθηκαν σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, καταγράφηκαν ποικιλοτρόπως από τον τοπικό και τον αθηναϊκό ελληνόφωνο τύπο και συνδέθηκαν με διαφορετικά διακυβεύματα. Η πληθώρα των νοημάτων που διακινήθηκε συνέβαλε εντέλει στη συγκρότηση διακριτών εικόνων του εαυτού και του άλλου, οργάνωσε τη δράση των εμπορών και κατέληξε τελικά να προκαλέσει μια διπλή ρήξη στο εσωτερικό τους, εθνοτική, αλλά, λογοθετικά, και οριακά επαγγελματική.

Η συζήτηση ξεκίνησε ως καθαρά τεχνική. Στις 10 Αυγούστου 1913 το Εμπορικό Επιμελητήριο όρισε (όπως συστηματικά έκανε και για πλήθος άλλα θέματα) μια διεθνοτική επιτροπή «ἐκ μεγαλεμπόρων τῆς πόλης», αντικείμενο της οποίας θα ήταν η μελέτη του οικονομικού συστήματος που θα ἄρμοζε καλύτερα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης<sup>34</sup>. Εισηγητής ορίστηκε ένα από τα κορυφαία μέλη του και σημαντικός παράγοντας της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, ο Μάριο Μοδιάνο, ο

<sup>31</sup> Βλέπε δηλώσεις του Κοφινά στη *Μακεδονία* όπου δηλώνεται ότι το κράτος οφείλει να προστατεύσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη χρησιμοποιώντας την κινητήρια δύναμη των καταρρακτών των Βοδενών. *Μακεδονία* 06.12.1913.

<sup>32</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 46-49. Lapavitsas, “Social origins of Ottoman industrialization”, σσ. 3-4.

<sup>33</sup> Βλέπε και τις παρατηρήσεις «ένός βιομηχάνου» για το νέο ρόλο στην ανάπτυξη της μακεδονικής βιομηχανίας που αναλογούσε πλέον στους ναουσαίους κεφαλαιούχους. «Τό τρίτον πρὸς προαγωγήν τῆς βιομηχανίας εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἐμπείρων βιομηχάνων. Τοιοῦτοι εἶναι σχεδὸν πάντες οἱ Ἕλληνες τῶν μερῶν τούτων, ἔχουσι τὸ ρεκόρ ὅμως οἱ Ναουσαῖοι». *Μακεδονία* 02.02.1913.

<sup>34</sup> *Μακεδονία* 11.10.1913. Μέλη της επιτροπῆς ἦταν ἐπιφανεῖς ἔμποροι, τραπεζίτες καὶ βιομηχάνοι, Ἕλληνες, Εβραῖοι καὶ Ντονμέ: οἱ Κλέων Χατζηλαζάρου, Κ. Ροδόπουλος, Κωνσταντῖνος Πλατσούκας, Κύρος Κύρτσης, Γεώργιος Παπαμόσχου, Αθανάσιος Σερέφας, Ζωζέφ Μισραχί, Νίκο Σαλιτιέλ, Μωύς Μορπούργου, Γιακώβ Καζές, Μάριο Μοδιάνο, Φελίξ Αμάρ, Φριδολίν και Ζεκὴ Αχμέτ Καπαντζί. *Μακεδονία* 22.11.1913.



οποίος κάλεσε με τη σειρά του τους εμπόρους, τους βιομήχανους και τους εμπορικούς πράκτορες να αποφανθούν για το ζήτημα αυτό<sup>35</sup>. Όσο η σύνταξη της εισήγησης προχωρούσε, το Επιμελητήριο προσκάλεσε επίσης τον επιφανέστερο ίσως έλληνα επιχειρηματία της Θεσσαλονίκης, τον Κλέωνα Χατζηλαζάρου, να αναλάβει την προεδρία της επιτροπής, πρόσκληση που ο ίδιος αποδέχτηκε<sup>36</sup>.

Η εισήγηση του Μοδιάνο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο διοικητικό συμβούλιο του Επιμελητηρίου στις 31 Αυγούστου 1913. Προέβλεπε τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι. Το Επιμελητήριο υιοθέτησε την πρόταση και ακολουθώντας τη συνήθη διαδικασία αποφάσισε να προβεί στα ανάλογα διαβήματα προς τις αρχές<sup>37</sup>. Η απάντηση του Κοφινά ήταν απορριπτική με την επιχειρηματολογία του να εστιάζει αποκλειστικά στις τεχνικές αδυναμίες της πρότασης και στα πλεονεκτήματα της ελεύθερης ζώνης<sup>38</sup>. Το ζήτημα φάνηκε να κλείνει εκεί και λίγες μέρες αργότερα η επιτροπή ανέστειλε επ'αόριστον τις εργασίες της<sup>39</sup>.

Όμως προς τα μέσα Οκτωβρίου η επιτροπή ανασυστήθηκε συμπεριλαμβάνοντας αυτή τη φορά και τον υποδιευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, Γεώργιο Ροδόπουλο<sup>40</sup>. Ένα μήνα αργότερα ολοκλήρωσε τις εργασίες της. Αυτή τη φορά το υπόμνημά της δεν κατατέθηκε στο Επιμελητήριο προκειμένου να προωθηθεί στην κυβέρνηση, αλλά αντίθετα υποβλήθηκε πρώτα σε δημόσια συζήτηση. Στις 18 Νοεμβρίου 1913 παρουσιάστηκε από τον Χατζηλαζάρου στα ελληνικά και στα γαλλικά σε συγκέντρωση εμπόρων, Εβραίων κυρίως, αλλά και Ελλήνων και μερικών Μουσουλμάνων και Αρμενίων, στην αίθουσα της Γερμανικής Λέσχης της πόλης<sup>41</sup>.

Το υπόμνημα εστίαζε στα προβλήματα που δημιούργησε η απώλεια της ενδοχώρας για το εισαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης, στα χρέη των εμπόρων του εσωτερικού και στις δυσκολίες του συστήματος της ελεύθερης ζώνης που προωθούσε η κυβέρνηση<sup>42</sup>. Ως λύση πρότεινε τη μετατροπή ολόκληρης της πόλης σε ελεύθερο λιμάνι για ένα διάστημα οκτώ ετών και την απαλλαγή από δασμούς του ενός τρίτου των εμπορευμάτων που προορίζονταν για επιτόπια κατανάλωση. Για την αποτροπή του κινδύνου του λαθρεμπορίου, σύστηνε την ανέγερση ενός φράχτη από συρματοπλέγμα γύρω από την πόλη, τη δημιουργία σημείων ελέγχου της εισόδου και εξόδου από αυτήν και τη συγκρότηση ενός σώματος 400 τελωνοφυλάκων δαπάνη της πόλης<sup>43</sup>. Μετά από μακρά συζήτηση, που επικεντρώθηκε σε αυστηρά οικονομικά θέματα, το υπόμνημα έγινε δεκτό «σχεδόν παμνηφεί» και «διά παταγωδῶν χειροκροτημάτων», ενώ αποφασίστηκε επίσης η σύσταση μιας διαρκούς επιτροπής

<sup>35</sup> *Μακεδονία* 11.08.1913. *Νέα Αλήθεια* 11.08.1913.

<sup>36</sup> *Μακεδονία* 23.08.1913). Για την οικογένεια Χατζηλαζάρου και ειδικότερα για τον Κλέωνα Χατζηλαζάρου, βλέπε προηγούμενα κεφάλαια και Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου».

<sup>37</sup> *Μακεδονία* 31.08.1913.

<sup>38</sup> *Μακεδονία* 12.09.1913.

<sup>39</sup> *Μακεδονία* 14.09.1913. *Νέα Αλήθεια* 14.09.1913.

<sup>40</sup> *Μακεδονία* 10.10.1913. *Νέα Αλήθεια* 11.10.1913.

<sup>41</sup> *Νέα Αλήθεια* 20.11.1913. Από τους έλληνες εμπόρους παρέστησαν οι Αθ. Σερέφας, Βοσνιάκος, Νιούσας, Λεμονίδης, Πολυζόπουλος, Μακρής, Φ. Τσίτσης, Κ. Μέλφος, Κύρτσης, Δούμας, Αδελφοί Θεοδωρίδου και ορισμένοι άλλοι. *Νέα Αλήθεια* 20.11.1913. *Μακεδονία* 19.11.1913.

<sup>42</sup> *Νέα Αλήθεια* 20.11.1913.

<sup>43</sup> *Μακεδονία* 29.11.1913. Η περίφραξη θα άρχιζε από το μικρό Καραμπουνάκι, θα προχωρούσε 1.500 μέτρα πέραν του κεντρικού σταθμού των τραμ κατά μήκος της Καλαμαριάς, θα έφτανε στο Γεντί Κουλέ και αφού περιλάμβανε τα νεκροταφεία και ακολουθούσε τα υπάρχοντα αρχαία τείχη μέχρι τη συνοικία Βαρδαρίου, θα κάλυπτε τη μονή Μεβλεβήδων, τα οθωμανικά νεκροταφεία και το σταθμό των Ενωτικών Σιδηροδρόμων και θα κατέληγε τελικά στο Σφαγείο και στη θάλασσα. *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

που θα αναλάμβανε διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των εμπόρων και της κυβέρνησης κατά τις διαπραγματεύσεις<sup>44</sup>.

Ωστόσο, παρά την αποδοχή του και έπειτα από πρόταση του Κλέωνα Χατζηλαζάρου, το υπόμνημα συζητήθηκε και στην ελληνική Νέα Λέσχη, αρχικά σε συνεδρίαση του διοικητικού της συμβουλίου, στη συνέχεια όμως και σε ευρύτερη συγκέντρωση<sup>45</sup>. Για τον Χατζηλαζάρου η εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής συναίνεσης και ιδίως η συμφωνία των ελλήνων εμπόρων ήταν απολύτως απαραίτητη αν το υπόμνημα επρόκειτο τελικά να υποβληθεί στην κυβέρνηση<sup>46</sup>. Όμως στη μεγάλη συγκέντρωση που ακολούθησε στις 27 Νοεμβρίου 1913, παρουσία όχι μόνο διακοσίων ελλήνων εμπόρων, αλλά και εκπροσώπων των συντεχνιών και δημοσιογράφων, το υπόμνημα αποδοκιμάστηκε έντονα και απορρίφθηκε διά βoής<sup>47</sup>. Στη θέση του υιοθετήθηκε, και μάλιστα με συντριπτική πλειοψηφία, πρόταση για την άμεση τελωνειακή «αφομοίωσιν» της Μακεδονίας με την Παλιά Ελλάδα<sup>48</sup>. Λίγες μέρες αργότερα, η επιτροπή, έχοντας ολοκληρώσει το έργο της διαλύθηκε και το Επιμελητήριο –μετά και την αντίδραση που υπήρξε– δεν υπέβαλε τελικά το υπόμνημα στην κυβέρνηση<sup>49</sup>.

Το ζήτημα φαινόταν να είχε κλείσει, αλλά επανήλθε για μια τελευταία φορά στην επικαιρότητα κατά την επίσκεψη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη. Ενόψει της επίσκεψης και μετά από πρόσκληση της Νέας Λέσχης, εβραίοι έμποροι προσήλθαν μαζικά σε σύσκεψη. Το ζήτημα της ελεύθερης πόλης, αν και προτάθηκε, δεν συζητήθηκε καν. Αυτό που τελικά αποφασίστηκε ήταν να πραγματοποιηθεί κοινή σύσκεψη των ελλήνων εμπόρων της Νέας Λέσχης με τους εβραίους συναδέλφους τους προκειμένου να υποβάλουν υπόμνημα στον Βενιζέλο για την όσο το δυνατόν ταχύτερη λειτουργία της ελεύθερης ζώνης στην πόλη<sup>50</sup>. Στη συζήτηση που διεξήχθη κατά τη νέα αυτή κοινή σύσκεψη τα θέματα της ελεύθερης ζώνης και της άμεσης ή σταδιακής τελωνειακής αφομοίωσης δίχασαν τους εμπόρους, με τους Έλληνες και τη Νέα Λέσχη να επιμένουν υπέρ της ελεύθερης ζώνης και της άμεσης δασμολογικής αφομοίωσης με την υπόλοιπη Ελλάδα<sup>51</sup>.

Τις ίδιες μέρες όμως, το Επιμελητήριο σε συνεδρίαση 27 μελών του (όπου πλειοψηφούσαν οι Εβραίοι) αποφάσισε με τη σειρά του και παρά τις αντιρρήσεις των Ελλήνων, να υποβάλει στον Βενιζέλο μεταξύ άλλων αιτημάτων και την πρόταση για την προσωρινή μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερη πόλη<sup>52</sup>. Τελικά τον Βενιζέλο συνάντησε (μετά από παράκλησή του) μια τριμελής επιτροπή εβραίων εμπόρων του Επιμελητηρίου και μια διμελής αντιπροσωπεία της Νέας Λέσχης. Στην κοινή αυτή σύσκεψη ο Βενιζέλος απέκλεισε κατηγορηματικά το ενδεχόμενο να καταστεί η Θεσσαλονίκη ελεύθερη πόλη. Αντίθετα, συνέστησε στο Επιμελητήριο να συνεργαστεί με τη Νέα Λέσχη προκειμένου να υποβάλουν από κοινού στην

<sup>44</sup> *Μακεδονία* 06.12.1913, 19.11.1913.

<sup>45</sup> *Νέα Αλήθεια* 21.11.1913.

<sup>46</sup> *Νέα Αλήθεια* 21.11.1913, *Μακεδονία* 06.12.1913.

<sup>47</sup> *Μακεδονία* 24.11.1913, *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

<sup>48</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

<sup>49</sup> *Μακεδονία* 05.12.1913.

<sup>50</sup> *Μακεδονία* 11.04.1914.

<sup>51</sup> *Μακεδονία* 16.04.1914. Βλέπε και δηλώσεις του προέδρου της Νέας Λέσχης υπέρ της άμεσης αφομοίωσης, *Μακεδονία* 21.04.1914.

<sup>52</sup> Από τα 27 παρόντα μέλη, οι 18 ήταν Εβραίοι, οι 6 Έλληνες και οι 3 Μουσουλμάνοι. Πέντε Έλληνες μειοψήφισαν (Τάσκος Γιαννούλης, Κύρος Κύρτσης, Ζάχος Ευσταθιάδης, Αθανάσιος Μακρής, Κ. Σέρτσος), ενώ ο υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας Γεώργιος Ροδόπουλος απείχε. *Νέα Αλήθεια* 23.04.1914.

κυβέρνηση τις σκέψεις τους σχετικά με την καλύτερη εφαρμογή του σχεδίου της ελεύθερης ζώνης<sup>53</sup>.

Με τις συστάσεις του Βενιζέλου το ζήτημα της ελεύθερης πόλης έκλεισε οριστικά και δεν απασχόλησε ξανά ούτε τους εμπόρους ούτε και την κοινή γνώμη της Θεσσαλονίκης. Όμως το διάστημα που το ζήτημα αυτό βρέθηκε στην επικαιρότητα υπήρξε παρ'όλα αυτά καθοριστικό καθώς η ίδια η συζήτηση λειτούργησε μετασχηματιστικά. Κατά την πορεία της οι εθνοτικές ιεραρχίες στο εσωτερικό της ομάδας των εμπόρων της πόλης μετατοπίστηκαν, το εθνικό και εθνοτικό περιεχόμενο της ταυτότητάς τους μεταβλήθηκε, ενώ ταυτόχρονα αναδύθηκε δειλά στο δημόσιο πεδίο μια νέα τομή, μεταξύ εμπορίου και βιομηχανίας.

Η συζήτηση διεξήχθη σε μια μεταβατική περίοδο. Η συνέχιση της λειτουργίας των οθωμανικών θεσμών, του δήμου, του εμπορικού επιμελητηρίου και της νομοθεσίας, αντανάκλούσε τη ρευστότητα του θεσμικού πλαισίου και των συντεταγμένων άσκησης της εξουσίας που χαρακτήριζαν αρχικά την ελληνική κυριαρχία. Ωστόσο, η έλευση της τελευταίας είχε ήδη μεταβάλει δραστικά τις συνθήκες άσκησης πολιτικής και τους τρόπους νομιμοποίησης της συλλογικής δράσης. Στο νέο πλαίσιο που σταδιακά αποκρυσταλλωνόταν, οι Ελληνορθόδοξοι, από εθνοτική ομάδα (και μάλιστα την υποδεέστερη), μετατρέπονταν πλέον σε κυρίαρχο έθνος καθιστώντας επιτακτική τη διασφάλιση της συναίνεσής τους για την προώθηση οποιουδήποτε ευρύτερου αιτήματος<sup>54</sup>. Η συζήτηση για την ελεύθερη πόλη αποτέλεσε επομένως μια ειδικότερη όψη της ευρύτερης αυτής διαδικασίας και ταυτόχρονα υπήρξε παράγοντας επιτάχυνσής της στο χώρο δράσης των εμπόρων.

Η αρχική τοποθέτηση του Κλέωνα Χατζηλαζάρου ως προέδρου της επιτροπής και η ισότιμη συμμετοχή ελλήνων και εβραίων εμπόρων συνιστούσε μια πρώτη αντανάκλαση των ευρύτερων αυτών αλλαγών. Ταυτόχρονα όμως υποδεικνυε και την αλληλεπικάλυψη με το οθωμανικό παρελθόν. Η επιτροπή λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός οθωμανικού θεσμού, του Εμπορικού Επιμελητηρίου, και αντανάκλούσε τόσο την πολυεθνοτική σύνθεση του τελευταίου όσο και τον βαρύνοντα θεσμικό του ρόλο. Επιπλέον, αν και πρόσωπο με εθνική δράση, ο Χατζηλαζάρου διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις με τους εβραίους επιχειρηματίες της πόλης ως διευθυντής του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής<sup>55</sup>. Ο ρόλος που ανέλαβε ήταν επομένως γεφυροποιητικός, καθώς μάλιστα οι απόψεις του σχετικά με το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης και την αναγκαιότητα μετατροπής της σε ελεύθερη πόλη συμφωνούσαν απολύτως όχι τόσο με εκείνες της Νέας Λέσχης όσο με αυτές του εισηγητή του υπομνήματος Μάριο Μοδιάνο<sup>56</sup>.

Στην πραγματικότητα όμως, η συζήτηση επηρέασε τους εθνοτικούς συσχετισμούς μεταξύ των εμπόρων όχι επειδή συνέβαλε στην προώθηση των Ελλήνων σε υπάρχοντες θεσμούς, αλλά γιατί αναδιαμόρφωσε ριζικά το ίδιο το πεδίο της θεσμικής εκπροσώπησης των εμπόρων. Καταρχήν, οδήγησε στην υποβάθμιση του εμπορικού επιμελητηρίου. Καθόλη τη διάρκεια της συζήτησης, ο ελληνικός τύπος απονομιμοποιούσε το Επιμελητήριο ως επιβίωμα του οθωμανικού παρελθόντος, ενώ παράλληλα αμφισβητούσε το ρόλο του ως εκπροσώπου των συμφερόντων όλων των εμπόρων. Όπως κατήγγειλε ο διευθυντής της εφημερίδας

<sup>53</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.04.1914.

<sup>54</sup> Όπως διαπιστώνει και η Έφη Αβδελά. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων'», σ. 172.

<sup>55</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 2, σ. 118.

<sup>56</sup> *Νέα Αλήθεια* 21.11.1913. Τη σύμπτωση των απόψεων αντανάκλούσε και ενίσχυε η επαγγελματική συνεργασία μεταξύ των δύο επιχειρηματιών. Στα τέλη Μαΐου 1913, ο Μάριο Μοδιάνο σύστησε διαμετακομιστικό γραφείο εξασφαλίζοντας τη σύμπραξη των Γενικών Αποθηκών της Τράπεζας της Ανατολής. *Μακεδονία* 24.05.1913.

*Εμπρός*, «ώς παρανόμως ύφιστάμενον» το Επιμελητήριο δεν είχε το δικαίωμα να συντάξει υπόμνημα για το εμπορικό μέλλον της πόλης<sup>57</sup>. Η ύπαρξή του θεωρείτο πλέον ότι οφειλόταν αποκλειστικά στην «ευγένειαν τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως», την οποία μάλιστα το Επιμελητήριο φρόντιζε να καταχράται καθώς νομίζοντας ότι «εὐρίσκεται ἀκόμη ὑπὸ τὸ πρῶν καθεστῶς ... περιφρονεῖ ἐντελῶς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον»<sup>58</sup>.

Ωστόσο, μια ακόμη πιο σημαντική εξέλιξη ήταν ότι κατά τη διάρκεια της συζήτησης η Νέα Λέσχη αναδείχθηκε για πρώτη φορά σε σημαντικό φορέα οργάνωσης και καθοδήγησης των εμπορικών της πόλης. Αν κατά την προηγούμενη κινητοποίηση των εμπορικών για την άρση των σερβικών τελωνειακών δασμών η Νέα Λέσχη ήταν απολύτως απύσχα, το ζήτημα της ελεύθερης πόλης την προήγαγε σταδιακά σε θέση ισότιμη με εκείνη του Επιμελητηρίου. Αρχικά, η διαπίστωση της ανάγκης να συγκληθεί η συνέλευση των μελών της Νέας Λέσχης (όπως και η ευρεία κάλυψη που αυτή έτυχε από τον τύπο), δείχνουν ότι το ζήτημα κατέστησε τη Νέα Λέσχη απαραίτητο συμμετοχο σε μια δημόσια συζήτηση. Η λήξη του όμως τη βρήκε τελικά ακόμη περισσότερο ενισχυμένη. Στα μάτια των ελληνικών αρχών η Νέα Λέσχη είχε πλέον αναβαθμιστεί σε θεσμικό ισότιμο του Επιμελητηρίου, όπως υποδεικνύει η συμμετοχή της στην κοινή σύσκεψη των επιτροπών της Νέας Λέσχης και του Επιμελητηρίου κατ'απαίτηση μάλιστα του ίδιου του Βενιζέλου. Άλλωστε, αμέσως μετά τη σύσκεψη αυτή ο Βενιζέλος δέχτηκε το προεδρείο της και αποδέχθηκε μάλιστα την ανακήρυξή του σε επίτιμο πρόεδρό της<sup>59</sup>.

Επιπρόσθετα, η δράση της Νέας Λέσχης υπερέβη τώρα τα στενά εθνοτικά και κοινοτικά πλαίσια. Η Νέα Λέσχη ανέλαβε πλέον ένα ρόλο συντονιστικό και επέδειξε μια πρωτοφανή εξωστρέφεια. Όχι μόνο οργάνωνε μεικτές ελληνοεβραϊκές επιτροπές και κοινές συνελεύσεις, αλλά και συγκαλούσε προπαρασκευαστικές συσκέψεις των *εβραίων* εμπορικών της πόλης. Με τον τρόπο αυτό, ο ίδιος ο χαρακτήρας της Νέας Λέσχης άλλαξε και από εθνοτικός έγινε εθνικός. Καθώς διεκδίκησε την άρθρωση και εκπροσώπηση των συμφερόντων του συνόλου των εμπορικών της πόλης, μετατράπηκε από στενά ελληνορθόδοξη σε ευρύτερα «ελληνική» εμπορική συσσωμάτωση. Αποτέλεσε δηλαδή μέσο εγκαθίδρυσης της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας ως ηγεμονικής στον πολυεθνικό χώρο των εμπορικών της πόλης.

Η διαδικασία της αλλαγής των εθνοτικών ιεραρχιών αλληλοδιαπλέχτηκε επομένως με το μετασηματισμό των ίδιων των όρων διεξαγωγής της διαβούλευσης. Καθώς η συζήτηση εξελισσόταν, το ζήτημα του εμπορικού μέλλοντος της Θεσσαλονίκης έπαυσε να συζητείται εντός των στενών ορίων που όριζαν οι παραδεδεγμένες διαδικασίες του Επιμελητηρίου (η διαπραγμάτευση στη συνέλευση και η υποβολή υπομνήματος προς τις αρχές) και διαχύθηκε στο δημόσιο χώρο. Όσο όμως το πεδίο διευρυνόταν, φορείς όπως η Νέα Λέσχη ισχυροποιούνταν. Η διεύρυνση του επικοινωνιακού πεδίου υπήρξε τελικά η άλλη όψη της μεταβολής των εθνοτικών ισορροπιών.

Αυτή η μεταβολή στη θεσμική αποτύπωση των εθνοτικών ιεραρχιών ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη κυρίως γιατί συνοδεύτηκε και από μια ρήξη στο εσωτερικό της ομάδας των εμπορικών της πόλης. Η πρόταση της επιτροπής για μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι δίχασε τους εμπόρους σε δύο ομάδες με ευδιάκριτα εθνοτικά χαρακτηριστικά. Την πρώτη ομάδα εκπροσωπούσε το Εμπορικό Επιμελητήριο. Όπως έδειξε και η συνέλευση στη Γερμανική Λέσχη, η ομάδα αυτή

<sup>57</sup> Αναφέρεται στη *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

<sup>58</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.04.1914.

<sup>59</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.04.1914.

συγκέντρωνε κυρίως εβραίους και μουσουλμάνους μεγαλεμπόρους, αν και δεν εξαντλείτο μόνο σε αυτούς. Θερμοί θιασώτες της πρότασης για το ελεύθερο λιμάνι ήταν επίσης και ο πρόεδρος της επιτροπής Κλέων Χατζηλαζάρου και τουλάχιστον ορισμένοι Έλληνες μέλη της, όπως ο Παπαμόσχος<sup>60</sup>. Η δεύτερη ομάδα πάλι συσπειρωνόταν γύρω από τη Νέα Λέσχη και την αποτελούσαν αποκλειστικά έλληνες έμποροι και βιομήχανοι.

Οι δύο αυτές ομάδες εξέφραζαν δύο διαφορετικές στρατηγικές όσον αφορά στο εμπορικό μέλλον της πόλης. Η πρώτη πρέσβευε την εφαρμογή ενός ιδιαίτερου, προνομιακού τελωνειακού καθεστώτος, ενώ η δεύτερη τασσόταν υπέρ της άμεσης και πλήρους δασμολογικής αφομοίωσης με την Παλαιά Ελλάδα. Η αντιπαράθεση αυτή εγγραφόταν σε μια συγκεκριμένη συγκυρία που την καθόριζε η επικείμενη εισαγωγή του υψηλότερου ελληνικού δασμολογικού συστήματος<sup>61</sup>. Ωστόσο, ο χαρακτήρας της διαφωνίας δεν ήταν σε καμιά περίπτωση στενά επαγγελματικός. Οι δύο ομάδες, αποτελούμενες κατά το πλείστον από εμπόρους, δεν εξέφραζαν σε καμιά περίπτωση αντικρουόμενα συμφέροντα. Μάλιστα, όπως παρατηρήθηκε, οι έλληνες έμποροι ενήργησαν ουσιαστικά «παρορῶντες τὰ ἑαυτῶν συμφέροντα»<sup>62</sup>. Αντίθετα, η έντονη πολεμική που αναπτύχθηκε οφείλεται στις πλούσιες συνδηλώσεις με τις οποίες επενδύθηκαν οι δύο προτάσεις από τους έλληνες εμπόρους, τη Νέα Λέσχη και μερίδα του ελληνικού τύπου<sup>63</sup>. Το ζήτημα προκάλεσε τη ρήξη επειδή βγήκε από το στενό πλαίσιο μιας «τεχνικής» συζήτησης μεταξύ ειδημόνων και εισήλθε στη δημόσια σφαίρα ως ζήτημα κατεξοχῆν εθνικό.

Σε αυτό το νέο πλαίσιο, η πρόταση για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι αναγνώστηκε ως περιστολή της εθνικής κυριαρχίας. Η περιβαλλόμενη από συρματοπλέγμα Θεσσαλονίκη κινδύνευε να θεωρηθεί «ξένον ἔδαφος, ξένον Κράτος, οὐχί ὅμως ὡς ἡ Βουλγαρία ἢ ἡ Τουρκία ἀλλὰ πολὺ ὀχληρότερον ἢ ἐπικινδυνότερον διὰ τὰ συμφέροντα τοῦ τόπου ὡς κείμενον ἐντὸς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν»<sup>64</sup>. Η ανάγνωση αυτή «κατοχυρωνόταν» από το γεγονός ότι η αναγόρευση της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερη πόλη αποτελούσε πρόνοια όλων των σχεδίων διεθνοποίησης της πόλης και αυτονομίας της Μακεδονίας τα οποία είχαν διακινηθεί κατά το αμέσως προηγούμενο διάστημα. Συνακόλουθα, η πρόταση θεωρήθηκε ομολογία άλλων προσπαθειῶν αμφισβήτησης της ελληνικότητας της πόλης. «Τουῦρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, καὶ οἱ ὀπίσω αὐτῶν ἰστάμενοι, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ὀρέγονται τὴν Θεσσαλονίκην, ὅτι ἐργάζονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ραδιουργοῦσι καὶ ὑποκινούσιν ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς», προειδοποιούσε το *Εμπρός*. Επομένως, για μια μερίδα του ελληνικού τύπου η

<sup>60</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

<sup>61</sup> Κατὰ τον Χατζηλαζάρου το μέτρο του ελεύθερου λιμανιού «θὰ ἐμποδίσῃ τὰς μεγάλας ζημίας, τὰς ὁποίας θὰ ὑφίστατο ἡ ἀγορά μας, ἂν μεταβαίνομεν ἀποτόμως ἀπὸ τὸ τουρκικὸν φορολογικὸν σύστημα εἰς τὴν φορολογικὴν ἀφομοίωσιν μετὰ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος». *Νέα Αλήθεια* 21.11.1913.

<sup>62</sup> *Νέα Αλήθεια* 07.12.1913.

<sup>63</sup> Τὴν ἐντονότερη πολεμικὴ κατὰ τῆς πρότασης για τὴ μετατροπὴ τῆς Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι ἀνέπτυξε τὸ σύνολο τοῦ ελληνικοῦ τύπου τῆς Θεσσαλονίκης (*Νέα Αλήθεια*, *Εμπρός*, *Θάρρος*) πλην τῆς *Μακεδονίας* που κράτησε οὐδέτερη στάση. Οἱ λόγοι τῆς στάσης τῆς *Μακεδονίας* δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ τεκμηριωθοῦν. Δὲν φαίνεται πάντως να σχετίζονται με μια πιο ευρεία ἀντίληψη για τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος ἢ με μια περισσότερο ἀνεκτικὴ στάση ἀπέναντι στους μη ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἡ ρητορικὴ τῆς *Μακεδονίας* υπῆρξε ἐξίσου ἐπιθετικὴ ἀπέναντι τους ὅσο και αὐτὴ τῆς *Νέας Αλήθειας*. Σε κάθε περίπτωση, ἡ στάση τῆς ἐμφανίζεται ομολογία με ἐκείνη που κράτησε ἀρχικὰ λίγους μῆνες ἀργότερα κατὰ τὴ μεγάλη καπνεργατικὴ ἀπεργία τοῦ Μαρτίου-Ἀπριλίου 1914. Βλέπε, Ἀβδελά, «Ο σοσιαλισμὸς τῶν ‘ἄλλων’», σσ. 191-195.

<sup>64</sup> *Νέα Αλήθεια* 30.11.1913.

Θεσσαλονίκη-ελεύθερη πόλη αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης, συντονισμένης απόπειρας υπονόμευσης του ελληνικού κράτους που περιλάμβανε επίσης τη δράση των βουλγαρικών συμμοριών και των νεοτουρκικών οργανώσεων στο εσωτερικό της Μακεδονίας<sup>65</sup>. Για αυτόν τον λόγο, «ή πρότασις αὕτη προσβάλλει εἰς τὰ καίρια τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς Κυβερνήσεως καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Κράτους» και ακύρωνε τις θυσίες του ελληνικού έθνους. «Δέν ἐχύθη τόσον τίμιον αἷμα καὶ δέν ἔδαπανήθη τόσον ἐθνικόν χρῆμα πρὸς κατάκτησιν τῆς Θεσσαλονίκης διὰ νά ἴδωμεν τὴν ὠραίαν αὐτὴν νύμφην τοῦ Θερμαϊκοῦ καθισταμένην πόλιν διεθνή, τῆς ὁποίας ὄλος ὁ κόσμος θ' ἀπολαύη τὰ θέλητρα καὶ μόνον οἱ Θεσσαλονικεῖς, καὶ μόνον οἱ Πανέλληνες ὡς ἄλλοι Τάνταλοι μάτην θά προσπαθοῦν νά ψαύσουν τὸ ἔκπαγλον σῶμα»<sup>66</sup>.

Κατ'αντιδιαστολή, η δραστικότητα του αιτήματος για άμεση τελωνειακή αφομοίωση οφειλόταν στο γεγονός ότι κατέληξε εντέλει να εκφράζει ένα ευρύτερο ζητούμενο, αυτό της οριστικής ένταξης της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Ως μέτρο οικονομικής πολιτικής, οι έλληνες ιθύνοντες θεωρούσαν την άμεση δασμολογική αφομοίωση αλυσιτελή. «Ἀποφεύγομεν πάντα ἀπότομον νεωτερισμόν ὁ ὁποῖος δύναται νά διαταράξη τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων ... Ἡ αὐτὴ σῶφρων καὶ ἀξία διὰ πεπολιτισμένον κράτος πολιτικὴ πρέπει νά ἐξακολουθήσῃ», δήλωνε ο Κοφινάς. Αντίθετα, η προτίμησή τους στρεφόταν προς μια βαθμιαία προσαρμογή της νομοθεσίας<sup>67</sup>. Για τον λόγο αυτό, με το νόμο ΔΡΛΔ διατηρήθηκε σε ισχύ το υφιστάμενο οθωμανικό εμπορικό, διοικητικό, οικονομικό και φορολογικό δίκαιο<sup>68</sup>. Παράλληλα, η εσωτερική αγορά δεν ενοποιήθηκε πλήρως καθώς μια σειρά αγαθά είτε φορολογούνταν κατά την εισαγωγή τους από την παλιά στη νέα Ελλάδα είτε η εξαγωγή τους από τις Νέες Χώρες απαγορευόταν για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα<sup>69</sup>.

Το αίτημα επομένως μιας άμεσης τελωνειακής αφομοίωσης, δηλαδή της εισαγωγής ενός υψηλότερου δασμολογίου, αντέβαινε στα επαγγελματικά συμφέροντα των εμπόρων της πόλης, ενώ παρέκκλινε ταυτόχρονα και από την κυβερνητική πολιτική. Ωστόσο, η φαινομενικά παράδοξη υιοθέτησή του από τους έλληνες εμπόρους εξηγείται από το γεγονός ότι αποτελούσε τόσο τρόπο επιβεβαίωσης της ελληνικότητας της Μακεδονίας όσο όμως και ισότιμης ένταξής τους στο ελληνικό κράτος. Η διατύπωσή του εγγράφεται δηλαδή σε μια διπλή συγκυρία. Κατά πρώτον,

<sup>65</sup> *Νέα Αλήθεια* 28.11.1913.

<sup>66</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.04.1914. Η αληθοφάνεια αυτής της ανάγνωσης της πρότασης για ελεύθερο λιμάνι οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο έντονο κλίμα ανησυχίας που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη για το μέλλον της ελληνικής κυριαρχίας σε αυτήν. Παρά τις συνεχείς διαβεβαιώσεις για την οριστική απόδοση της πόλης στην Ελλάδα (ή ίσως και λόγω αυτών), τόσο ο δημόσιος λόγος όσο και η κρατική αλληλογραφία έβριθαν από αναφορές για απόπειρες αμφισβήτησής της ελληνικότητάς της δημιουργώντας ένα κλίμα έντασης, καχυποψίας, πραγματικού φόβου και αβεβαιότητας για το ελληνικό της μέλλον. Βλέπε ενδεικτικά: *Νέα Αλήθεια* 03.04.1913, όπου και διάψευση για τη σύσταση ελληνοβουλγαρικής επιτροπής που θα επέλυε το ζήτημα της κατοχής της Θεσσαλονίκης και θα αποφαινόταν οριστικά για το ποιος στρατός την κατέλαβε πρώτος. Επίσης, την αναφορά του ελληνικού προξενείου Κωνσταντινούπολης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας για δράση νεότουρκων πρακτόρων στη Θεσσαλονίκη με τη συνεργασία ντονμέ εμπόρων σε Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη. Έκθεση σχετικά με την «ανθελληνική δράση των εβραϊκής καταγωγής μουσουλμάνων (ντονμέδων)», (χ.χ.), ΙΑΜ, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής ΓΔΜ), Φάκελος 64.

<sup>67</sup> *Μακεδονία* 13.09.1913, 17.09.1913.

<sup>68</sup> *Μακεδονία* 15.03.1913.

<sup>69</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.04.1913. Για την απαγόρευση εξαγωγής σιτηρών από τη Μακεδονία στην Παλαιά Ελλάδα που αναστάτωσε τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης και θεωρήθηκε ότι ενισχύει τη σιτοπαραγωγή της Θεσσαλίας, βλέπε *Νέα Αλήθεια* 17.10.1913, 20.10.1913.

από τη στιγμή που η μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι θεωρήθηκε απόπειρα απόσπασης της πόλης από την ελληνική κυριαρχία, η άμεση τελωνειακή αφομοίωση συνιστούσε αντιστικτικά πράξη ενσωμάτωσης και εξελληνισμού της πόλης. Η «φορολογική όμοιογένεια» θα συνέβαλε καθοριστικά στην άρση του υβριδικού θεσμικού καθεστώτος που επικρατούσε στις Νέες Χώρες. Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς υπέθαλπε απόπειρες αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας και η προσωρινότητά του θεωρήθηκε ότι «ήμπορεῖ νά βλάψει τᾶς νέας ἐπαρχίας». Αντίθετα, η αφομοίωση θα τις επανέφερε «εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ὁμαλότητος»<sup>70</sup>.

Κατὰ δεύτερο λόγο, η δυναμική της δασμολογικής αφομοίωσης ενισχύθηκε από το γεγονός ότι η «αφομοίωση» προβαλλόταν ταυτόχρονα ως απάντηση και σε μια παράλληλη συζήτηση που διεξαγόταν την ίδια ακριβώς περίοδο σχετικά με το μελλοντικό σύστημα διοίκησης των Νέων Χωρών. Μια σειρά από δημοσιεύματα του αθηναϊκού τύπου, που ανακυκλώθηκαν και στις στήλες των εφημερίδων της πόλης, πρότειναν για τις Νέες Χώρες ένα ιδιαίτερο διοικητικό σύστημα ανάλογο με εκείνο που υιοθέτησε η Ρουμανία για τη Δοβρουτσά. Βάσει αυτού, οι Νέες Χώρες θα διοικούταν ουσιαστικά ως προτεκτοράτο (protectorat direct) και οι κάτοικοί τους θα στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων ως πολιτικά ανώριμοι εξαιτίας του μακρόχρονου οθωμανικού καθεστώτος και της παρουσίας πολυπληθών αλλογενών πληθυσμών<sup>71</sup>.

Προς αποτροπή του κινδύνου αυτού, ο τοπικός τύπος μεταστράφηκε και έπαψε να στηρίζει την κυβερνητική θέση περί σταδιακής μετάβασης<sup>72</sup>. Αντίθετα, επέκρινε ανοιχτά το γεγονός ότι «ἔτος πλησιάζει, ἀφ' ὅτου διοικούμεθα καὶ κυβερνώμεθα μέ τό προϋπάρχον καθεστῶς» και προωθούσε πλέον ως επιτακτικό το αίτημα «νά καταρριφθοῦν τὰ παλαιὰ παρ' ἡμῖν συστήματα» και να γίνει «πλήρης ἀφομοίωσις τῆς Μακεδονίας», ώστε οι κάτοικοί της να συμμετέχουν πλέον ως ισότιμοι πολίτες του «ἐνωθέντος ἑλληνισμού» και όχι ως κυβερνώμενοι «μέ τὰ ἀνάμικτα τουρκοελληνικά διοικητικά καὶ δημαρχιακά συστήματα»<sup>73</sup>. Εγγραφόμενο σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα για δασμολογική αφομοίωση των ελλήνων εμπόρων συνδέθηκε πλέον και με την από μέρους τους συμμετοχή στα κοινά δρώμενα, δηλαδή τη διεκδίκηση της κρίσιμης και αμφισβητούμενης γι'αυτούς ιδιότητας του ἑλληνα πολίτη. Όπως υποστήριζε ο γραμματέας της Νέας Λέσχης, Δούμας, η συνέλευση των μελών της ὀφείλε να εκφράσει τη γενική ευχή «ὅπως ὡς τάχιστα ἀφομοιωθῆ τελωνειακῶς ἡ

<sup>70</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.09.1913.

<sup>71</sup> *Μακεδονία* 09.11.1913.

<sup>72</sup> Βλέπε τα αρχικά σχόλια της *Μακεδονίας* αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου ΔΡΛΔ «περί διοικήσεως των νέων επαρχιών» και τον θετικό αντίκτυπο που αυτός και η σταδιακή μετάβαση υπολογιζόταν να έχει στον εξελληνισμό των αλλογενών πληθυσμών. Ο νόμος εξαίρονταν ως «φιλελεύθερος», «φιλοδικαιος» και «φιλοκοινωνικός». «Προσθέτει νέα χωρίς νά καταρρίπτη πάντα τὰ ὑπάρχοντα. ...Αποτελεῖ μίαν τεχνικωτάτην καὶ ἀριστουργηματικωτάτην γέφυραν τῆς μεταβάσεως τῶν νέων χωρῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τουτέστι τό καλλίτερον καὶ ὠραιότερον μέσον τῆς φυσιολογικῆς ἀφομοιώσεως αὐτῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. ...Καὶ θά ἐννοήσουν, ὅσοι ἀκόμη δέν ἐννόησαν, οἱ μὴ ἑλληνικοὶ ἴδια πληθυσμοί, τί ἐστὶ κράτος καὶ θά τό ἀγαπήσουν καὶ θά τό σεβασθοῦν καὶ θά τό καμαρώσουν. Διότι ἔως τώρα τόσον οἱ Τουρκοκρατούμενοι Ἑλληνες ὅσον καὶ οἱ Τουρκοκρατούμενοι μὴ Ἑλληνες ἔθεωροῦσαν τό κράτος ὡς ἐχθρόν. Καὶ δι' αὐτό ἐκαυχῶντο ὅταν ἐφυγοστράτουν, ὅταν ἐφυγοδίκουν, ὅταν ἠπάτων τό κράτος, ὅταν ἐλαθρεμπορεύοντο. Καὶ ἂν σήμερον πρέπει οἱ Ἑλληνες καὶ εὐχαριστοῦν μέ κουλουβές μετάνοιες τόν Θεόν διότι ἡ τύχη τοῦς ἀπῆλλαξε τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ τοῦς ἔρριπεν εἰς τὰ ἀγκάλας τῆς Μητρός Ἑλλάδος, πρέπει ἐξίσου καὶ οἱ μὴ Ἑλληνες τῶν νέων μας ἐπαρχιῶν νά πράττουν τό ἴδιον διότι εὐρίσκονται σήμερον ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἑλλάδος ἡ ὁποία θά φανῆ καὶ εἰς αὐτοῦς ἐξίσου Μήτηρ φιλόστοργος καὶ πονετική». *Μακεδονία* 16.03.1913.

<sup>73</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.09.1913.

χώρα μας μέ τήν Παλαιά Ἑλλάδα ἵνα καί ἡμεῖς εἴμεθα εἰς θέσιν νά ἐκφράσωμεν γνώμην κατά τήν ἐπικείμενην τροποποίησιν τοῦ ἰσχύοντος ἐκεῖ δασμολογίου»<sup>74</sup>.

Ἡ στάση των ελλήνων ἐμπόρων τῆς πόλης προσδιορίστηκε ἐπομένως ἀπό τα νοήματα με τα οποία ἐπενδύθηκαν τα δύο αἰτήματα τῆς δασμολογικῆς ἀφομοίωσης καί τῆς ἐλεύθερης πόλης. Οἱ προτάσεις αὐτές θεωρήθηκε ὅτι ἀντιπροσώπευαν δύο ριζικά διαφορετικές στάσεις ἀπέναντι στο ἐλληνικό κράτος, ὅτι ἀποτελοῦσαν πράξεις κατάφασης καί ἀρνήσεως ἀντίστοιχα τῆς ἐλληνικότητας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή δέν ἦταν ἡ μόνη που διακινήθηκε. Στὴν πραγματικότητα, οἱ χρήσεις τῆς ἐθνικῆς ἀναφοράς δέν ἦταν προνόμιο των μελῶν τῆς Νέας Λέσχης καί μερίδας του ἐλληνικοῦ τύπου. Ἀντίθετα, ἡ συζήτηση ἀνέδειξε διαφορετικές ἐκδοχές του ἐθνικοῦ συμφέροντος. Οἱ υπέρμαχοι τῆς πρότασης γιὰ ἐλεύθερο λιμάνι δέν ἐπέμεναν μόνο στο ὅτι το ζήτημα δέν ἐπρεπε νὰ ἐκτραπεί τῆς «κανονικῆς, τῆς οἰκονομολογικῆς, τῆς καθαρῶς δημοσιονομικῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς του τροχιάς [καί] νά καταλήξῃ εἰς ἀτομικόν τοιοῦτον»<sup>75</sup>. Ἀντέτειναν ἐπίσης ὅτι ἡ πρόταση αὐτή ἦταν καί ἡ μόνη ἐθνικά ὀρθή. Σὲ μια ἀντιστροφή του ἀντίπαλου ἐπιχειρήματος, υποστήριζαν ὅτι ἐνδεχόμενος οικονομικός ξεπεσμός τῆς Θεσσαλονίκης θὰ ἐπληττε ἀνεπανόρθωτα το κύρος τῆς Ἑλλάδας καί θὰ ἐξυπηρετοῦσε οὐσιαστικά τα συμφέροντα των ἐχθρῶν τῆς:

«Ἡ Ἑλλάς δέν θέλει οὔτε δύναται νά θέλῃ νά ἰδῇ τήν περιπόθητον κόρην τραυματιζομένην καί ἐξαιμασσομένην μόλις τῆ ἀπεδόθη εἰς τοὺς κόλπους τῆς. Ἡ Ἑλλάς, ἐκτός τούτου, διὰ λόγους πολλοὺς καί λίαν εὐνοήτους δέν πρέπει, δέν δύναται, δέν τῆ ἐπιτρέπεται, νά ἀφίση νά πάθῃ, νά μειωθῇ, νά ἐξασθενίσει ἢ Θεσσαλονίκη ὑπὸ τήν κυριαρχία τῆς. Τῆ ἐπιβάλλεται νά μὴ παρίδῃ, ὅτι ἐχθροὶ καί ἀνταπαιτηταὶ καί ἄλλοι ὑποβλέποντες τήν περικαλλῆ νύμφην, θὰ χαρώσι καί θὰ τρίψωσιν ἐκ χαρᾶς τᾶς χεῖρας καί πολλὰ καί ἀπαίσια θὰ διαλογισθῶσιν ὅσοι ἀσύστατα ὄνειρα δι' αὐτὴν τρέφουν, ὅταν ἴδωσιν, ὅτι εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλλάδος ἢ Θεσσαλονίκη κατάπεσεν, ὅτι ἢ Θεσσαλονίκη ἔχασε τήν ἐμπορικὴν τιμὴν τῆς, καί οἱ κάτοικοί τῆς ἐδυστύχησαν, αἱ χιμαιρικαὶ ἐλπίδες τῶν θ' ἀναπτρωθοῦν»<sup>76</sup>.

Ὡστόσο, δεδομένης τῆς συγκυρίας, τέτοιες θεωρήσεις του ἐθνικοῦ συμφέροντος ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ ἐπικοινωνιακά ἀδύναμες. Ἡ ταύτιση τῆς τελωνειακῆς ἀφομοίωσης με τὴν ἐθνικά ὀρθή στάση συσπείρωσε τους ἔλληνας ἐμπόρους καί περιθωριοποίησε ὅσους μεταξύ αὐτῶν υποστήριζαν τὴν ἀντίπαλη πρόταση. Παρά τὴ στήριξη που του πρόσφερε ἡ Νέα Λέσχη, ὁ Κλέων Χατζηλαζάρου κατηγορήθηκε ἀπὸ μερίδα του τύπου γιὰ ἀνεθνική στάση καί ὠδηγήθηκε τελικά στὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν προεδρεία τῆς ἐπιτροπῆς του ὑπομνήματος<sup>77</sup>. Ἐνῶ παρά τὶς διαψεύσεις, ἀνάλογα ἐρμηνεύτηκε καί ἡ διαφωνία του Κωνσταντίνου Πλατσούκα (ἐπίσης μέλους τῆς ἐπιτροπῆς) με το διοικητικό συμβούλιο τῆς Νέας Λέσχης καί ἡ παραίτησή του ἀπὸ τὴν προεδρεία τῆς<sup>78</sup>.

Συνακόλουθα, οἱ ἀναπαραστάσεις που διακινήθηκαν γιὰ τους φορεῖς των ἀντιτιθέμενων αὐτῶν ἀπόψεων συγκρότησαν τελικά ἰσχυρές εἰκόνες του εαυτοῦ καί του ἄλλου ὅσον ἀφορᾶ στους ἐμπόρους τῆς Θεσσαλονίκης. Σὲ αὐτὸ το πλαίσιο, οἱ ἐμποροὶ τῆς Νέας Λέσχης ἀναδείχθηκαν στους κατεξοχὴν «Ἕλληνας». «Παρορῶντες, ὡς πάντοτε, τὰ ἑαυτῶν συμφέροντα, ὅταν διαβλέπουν ἔστω καί πόρρωθεν θιγόμενον

<sup>74</sup> Μακεδονία 01.12.1913.

<sup>75</sup> Μακεδονία 21.11.1913.

<sup>76</sup> Μακεδονία 22.11.1913.

<sup>77</sup> Μακεδονία 06.12.1913, Νέα Ἀλήθεια 07.12.1913.

<sup>78</sup> Μακεδονία 06.12.1913.



τό Κράτος»<sup>79</sup>, όπως τους επαινούσε η *Νέα Αλήθεια*, η ελληνικότητά τους εδραζόταν στο γεγονός ότι η δράση τους προσδιοριζόταν με γνώμονα την υπεράσπιση των γενικότερων εθνικών και όχι των στενά ατομικών τους συμφερόντων. Η τοποθέτησή τους απέναντι στο υπόμνημα δεν μπορούσε λοιπόν παρά να αρθρωθεί ως έκφραση της εθνικής τους υπόστασης. Όφειλαν, τόνιζε ο δημοσιογράφος Κουτρούμπας, να «σκέπτονται ως Έλληνες», ενώ ο βιομήχανος Τουρπάλης διακήρυττε ότι «θά θεωρήσει προσβολήν τοῦ ὡς Έλληνοσ νά ψηφίση σχέδιον περί Θεσσαλονίκης ὡς ἔλευθέρας πόλεως»<sup>80</sup>.

Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές της πρότασης για μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι απονομιμοποιήθηκαν καθώς εξορίστηκαν από την εθνική κοινότητα και αναγορεύτηκαν σε εχθρούς τους έθνους. Επρόκειτο για «ὀλίγοσ ἔμποροσ», για μια ομάδα «Έβραίων τινῶν ἔμπορων, Τούρκων καί Ἀρμενίων», «ξένων ὑπηκόων» με συμφέροντα «αλλοιούντα εν ικανῷ μέτρῳ την φυσιογνωμίαν και υπόστασιν της Ελληνικῆς πόλεως ... συγκρουόμενα προς συμφέροντα εμποροβιομηχανικά των Ελλήνων υπηκόων, αξιούντα επικράτησιν, και αποτελούντα εμπόδιον εις σκοπούς ημών πολιτικούς και εθνικούς»<sup>81</sup>. Οι συγκεκριμένοι ἔμποροι κατηγορήθηκαν ότι παρέβλεψαν τις θυσίες του ελληνικού κράτους, «τᾶς ἑκατόμβες αἱ ὁποῖαι ἔπιπτον ὑπέρ τῆς ἔλευθερίας ἀλυτρώτων λαῶν», και ότι «ἐφρόντιζον μόνον πῶσ νά ἔξασφαλίσωσι τὰ οἰκονομικά αὐτῶν συμφέροντα»<sup>82</sup>. Ταυτόχρονα ὁμως, και η ἴδια η επιχειρηματική τους δράση στιγματίστηκε ως ανήθικη και αποσυνδέθηκε από το μέλλον της πόλης. Επρόκειτο για «μεγάλους κερδοσκόπους», που δεν μπορούσαν πλέον να υπολογίζουν «ἐπί τῶν μυθῶδῶν κερδῶν, τὰ ὁποῖα ἐπραγματοποιῶν ἀνέτως καθ' ἕκαστον ἔτοσ» καθόλη τη διάρκεια της υστεροθωμανικῆς περιόδου<sup>83</sup>. Αντίθετα, η ελληνική κυριαρχία εγγυόταν ὅτι τα πραγματικά εμπορικά συμφέροντα, τα δικά τους αλλά και της πόλης, δεν θα παραβλέπονταν.

«Οἱ μεταχειριζόμενοι ἕως τώρα τὰ κεφάλαια τῶν κατὰ τόν ἕνα τρόπον, ἤμποροῦν ἀπό τοῦδε καί εις τό ἕξῆσ νά τὰ μεταχειρισθοῦν κατὰ τόν ἄλλον. Διενήργουν εἰσαγωγικόν ἔμποριον. Ἄσ διενεργήσουν ἔξαγωγικόν, ἄσ γίνουν βιομήχανοι, ἐπιχειρηματῖαι, γαιοκτήμονες, κτηνοτρόφοι. Αὐτά δέν γίνονται εις μίαν ἡμέραν. Θά γίνουν ἀσφαλῶσ ἐντόσ ὀλίγοσ. Ἄν οἱ ὀλίγοι βιάζωνται καί δέν ἔχουν τήν ὑπομονήν νά περιμένουν, ὑπάρχουν πλεῖστοι κεφαλαιουχοι ὁμογενεῖσ τόσοσ ἐν Ἑλλάδι, ὅσοσ καί ἐν Ρουμανία καί Αἰγύπτῳ οἱ ὁποῖοι θά σπεύσουν νά τοῦσ ὑποκαταστήσουν»<sup>84</sup>.

Οι ανησυχίες τους δεν ήταν επομένως «εἰλικρινεῖσ», αλλά αποτελούσαν πρόσχημα και υπέκρυπταν «δολίας προθέσεις»<sup>85</sup>. Συνακόλουθα, το υπόμνημα ήταν μια «σκοτεινή ἀπόπειρα» με στόχο «ἡ Ἑλληνική Διοίκησισ νά μείνη χάρτης ἄγραφος εις Θεσσαλονίκην». Η επιτροπή απέβλεπε στην «ξενικήν ἐπέμβασιν» και ως εκ τούτου διέπραττε «ἔγκλημα ἔσχάτης προδοσίας»<sup>86</sup>.

<sup>79</sup> *Νέα Αλήθεια* 07.12.1913.

<sup>80</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913.

<sup>81</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.12.1913, *Εμπρός* 23.11.1913, *Εστία* 26.11.1913.

<sup>82</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.12.1913.

<sup>83</sup> *Νέα Αλήθεια* 26.04.1914.

<sup>84</sup> *Νέα Αλήθεια* 26.04.1914.

<sup>85</sup> *Νέα Αλήθεια* 26.04.1914.

<sup>86</sup> Γραφόμενα στον τύπο που αναφέρονται από τη *Μακεδονία* 27.11.1913.

Η δημόσια συζήτηση για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης διαίρεσε επομένως εθνοτικά τους εμπόρους της πόλης, μετέβαλε τις εθνοτικές ισορροπίες στο εσωτερικό τους και παράλληλα παρήγαγε αντιτιθέμενες και αλληλοαποκλειόμενες εκδοχές της ελληνικότητας και της εβραϊκότητας σε μεγάλο μέρος του ελληνικού τύπου της πόλης. Όμως η εθνοτική ρήξη συμπληρώθηκε και από την ανάδυση μιας νέας τομής μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης. Η πρόταση για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι ανέδειξε για πρώτη φορά στο δημόσιο λόγο τη διάσταση των εμπορικών και των βιομηχανικών συμφερόντων. Επρόκειτο για μια διάσταση που εκδιπλώθηκε παράλληλα με την εθνοτική ρήξη και εν μέρει συνέπεσε με αυτήν. Δεν προκάλεσε ωστόσο μια διαφορετική στοίχιση σε επίπεδο προσώπων. Αν και προσδιόρισε επικουρικά τις ατομικές επιλογές των ελλήνων εμποροβιομηχάνων, δεν συνέβη το ίδιο και με τους Εβραίους.

Η πρόταση για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι δεν παρείχε ιδιαίτερα ευνοϊκές πρόνοιες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Προέβλεπε βέβαια την προστασία των προϊόντων που παρήγαγε η υπάρχουσα τοπική βιομηχανία μέσα από τη δασμολόγηση παρόμοιων προϊόντων που εισάγονταν από το εξωτερικό. Ωστόσο, δεν μεριμνούσε για την επέκταση της ρύθμισης αυτής στα βιομηχανικά προϊόντα που θα παράγονταν στο μέλλον, ούτε και στα βιομηχανικά προϊόντα που παράγονταν ήδη σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια<sup>87</sup>. Τις προβλέψεις αυτές υπαγόρευε μια συγκεκριμένη θεώρηση της οικονομικής λειτουργίας της πόλης. Κατά τον Κλέωνα Χατζηλαζάρου για τα επόμενα χρόνια δεν προβλεπόταν σημαντική αύξηση των βιομηχανικών μονάδων της, κάτι που θα ήταν άλλωστε ασύμφορο λόγω του αυξημένου κόστους εργασίας που προκαλούσε η χρόνια έλλειψη εργατικού δυναμικού στη Μακεδονία<sup>88</sup>. Για αυτόν τον λόγο, το υπόμνημα του Επιμελητηρίου έδινε προτεραιότητα στη διαφύλαξη του εμπορικού ρόλου της Θεσσαλονίκης ως λιμανιού εισαγωγής.

Όπως όμως προαναφέρθηκε, η υποδοχή του υπομνήματος από τους εμποροβιομηχάνους υπήρξε ανομοιομορφη. Οι λόγοι της διαφοροποίησης δεν σχετίζονταν μόνο με την εθνοτική τους προέλευση. Αν και πάντα αναφέρονταν ως «έμποροι», στην επιτροπή της κατάρτισης του υπομνήματος συμμετείχαν τόσο έλληνες όσο και εβραίοι επιχειρηματίες με δραστηριότητα στον τομέα της μεταποίησης<sup>89</sup>. Όσον αφορά στους Εβραίους, η στάση τους απέναντι στο υπόμνημα δεν τεκμηριώνεται ρητά. Ωστόσο, στο βαθμό που δεν καταγράφονται διαφοροποιήσεις (και με δεδομένη την ήδη σημαίνουσα παρουσία τους στο χώρο της μεταποίησης όπως και την απειλή που θα συνιστούσε μια αναμενόμενη επέκταση των ελληνικών βιομηχανιών στην πόλη), μπορεί να υποθεθεί ότι το υπόμνημα εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους όχι μόνο ως Εβραίων αλλά και ως βιομηχάνων και ως εκ τούτου δεν υπήρχε λόγος να μην το υιοθετήσουν. Αντίθετα όμως, οι προβλέψεις του υπομνήματος προκάλεσαν την αντίδραση των ελλήνων εμποροβιομηχάνων –τόσο των μελών της επιτροπής όσο και άλλων. Επρόκειτο για τους κορυφαίους έλληνες επιχειρηματίες, Ναουσαίους και μη, που είτε δραστηριοποιούνταν σε νηματοουργίες της Νάουσας, είτε συνδέονταν συγγενικά με τις μεγάλες οικογένειες των βιομηχάνων της<sup>90</sup>. Η επιχειρηματολογία τους ήταν διττή: η

<sup>87</sup> Μακεδονία 28.11.1913.

<sup>88</sup> Μακεδονία 20.11.1913.

<sup>89</sup> Συγκεκριμένα, οι Κωνσταντίνος Πλατσούκας, Κύρος Κύρτης, Ζωζέφ Μισραχί (Commercial Company) και Μωύς Μορπούργο (Μύλοι και Κεραμοποιεία Αλλατίνι).

<sup>90</sup> Βλέπε και συνεδρίαση του δ.σ. της Νέας Λέσχης όπου κατά του νομοσχεδίου τάχθηκαν οι ναουσαίοι «έμποροι» Τουρπάλης, Κύρτης και Πλατσούκας (*Νέα Αλήθεια* 21.11.1913). Στη μεγάλη συνέλευση της Νέας Λέσχης κατά του υπομνήματος εκφράστηκε επίσης ο έμπορος Αθανάσιος Μακρής (*Νέα*

επίκληση των εθνικών λόγων συνοδευόταν και από την επισήμανση των «καταστροφῶν αἴτινες θά ἐπέλθωσι μέ τό σχέδιον τοῦ ὑπομνήματος εἰς τήν βιομηχανίαν καί βιοτεχνίαν τοῦ τόπου»<sup>91</sup>. Το υπόμνημα ὄντως ἔθιγε τις προοπτικές επέκτασης τῆς δράσης των επιχειρηματιῶν αὐτῶν. Ὅμως ἡ κατηγορία περί παράβλεψης τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης εἶχε ευρύτερη ἀπήχηση καθώς μεταβλήθηκε σε κοινό τόπο τῆς γενικότερης αντιρρητικῆς ρητορικῆς. Ἡ υπεράσπιση των συμφερόντων τῆς βιομηχανίας καί τῆς βιοτεχνίας ἀποτελέσσε ἕνα ἀπό τα κυριότερα ἐπιχειρήματα κατά του ὑπομνήματος που ἀντέταξαν τόσο ἡ Νέα Λέσχη<sup>92</sup> ὅσο καί ὁ ἐλληνικός τύπος<sup>93</sup>.

Ἡ συζήτηση γιά τῆ μετατροπή τῆς Θεσσαλονίκης σε ἐλεύθερο λιμάνι ἀνέδειξε ἐπομένως γιά πρώτη φορά τα ἰδιαίτερα συμφέροντα τῆς βιομηχανίας στο δημόσιο λόγο. Κινητοποίησε τους ἔλληνες ἐμποροβιομήχανους καί ἐνδεχομένως ἀποτελέσσε ἕναν ἀπό τους παράγοντες που οδήγησαν δύο μήνες ἀργότερα, στις 6 Φεβρουαρίου 1914, στη σύσταση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας στα ὄργανα του οὐοίου κυριάρχησαν ἀπό τὴν ἀρχή οἱ ἰδιοί. Ἄλλωστε, μία ἀπό τις πρώτες ἐνέργειες του Συνδέσμου ἦταν ἡ προσαρμογή τῆς φορολογίας καί του δασμολογίου των νέων χωρῶν στο ἰσχύον ἐλληνικό φορολογικό σύστημα –ἐνέργεια που ἀπηχούσε το αἴτημα τῆς «αφομοίωσης»<sup>94</sup>. Ταυτόχρονα, ἡ συζήτηση συνέδεσε τα συμφέροντα τῆς βιομηχανίας με ἐκεῖνα του ἐλληνικό κράτους. Το υπόμνημα θεωρήθηκε ὅτι προστάτευε τις ἐπιδιώξεις μίας «μεμονωμένης κλάσεως ἐμπόρων» οἱ οὐοίες καί προσέκρουαν στα γενικότερα κρατικά συμφέροντα. Ἀντίθετα, ἡ προστασία τῆς βιομηχανίας ἀποτελούσε πλέον κρατικό καθήκον<sup>95</sup>.

Ἐλληνικότητα καί βιομηχανία, ἐθνικό καθήκον καί βιομηχανική δράση διαπλέχθηκαν ἐπομένως καθώς ὑπηρετούσαν καί τα δύο το γενικό καλό. Ἀν καί το ἐμπόριο δεν ἀφελληνίστηκε ταυτιζόμενο συλλήβδην με τους μη Ἐλληνες καί κυρίως με τους Εβραίους, αὐτή καθαυτή ἡ ἐμπορική δραστηριότητα των Εβραίων καί των Μουσουλμάνων ἀπονομιμοποιήθηκε. Οἱ ὑποστηρικτές του ὑπομνήματος μπορεῖ να δήλωναν ὅτι «τό ἐκπονηθέν σχέδιον [ἦταν] τό μᾶλλον συμφερότερον πρὸς προστασίαν τῶν συμφερόντων τῆς ἀγορᾶς Θεσσαλονίκης»<sup>96</sup>. Ὅμως στο λόγο μερίδας του ἐλληνικού τύπου το υπόμνημα ἀπέβλεπε ἀντίθετα στην ἐξυπηρέτηση των «μικροσυμφεροντιδίων μίας τάξεως ἀνθρώπων, οὐδέν κοινόν ἐχούσης πρὸς τούς διεξαχθέντας ἀγῶνας»<sup>97</sup>. Θα ὠφελοῦσε «ὀρισμένα πρόσωπα» σε βάρος μάλιστα του λαοῦ<sup>98</sup>. Ὁ τελευταίος, δεδομένου ὅτι οἱ δαπάνες γιά τὴν ἀνέγερση καί περιφρούρηση του συρματοπλέγματος θα βάρυναν τὴν πόλη, «θά ὑφίστατο βάρη χάριν μερικῶν ἐμπόρων, ὅπερ ἄτοπον καί ἀπαράδεκτον»<sup>99</sup>. Ἀν καί ἡ συζήτηση γιά το ἐλεύθερο

---

*Ἀλήθεια* 29.11.1913). Γιά τους στενοῦς δεσμούς του με ναυσαίους ἐπιχειρηματίες καί τὴν ἐπιχειρηματική δραστηριοποίησή του στη Νάουσα, βλέπε ἐδώ, Κεφάλαιο 1, σ. 49.

<sup>91</sup> Ὅπως ἰσχυριζόταν «δι' ἐπιχειρημάτων ἀκαταγωνίστων» ὁ Κύρος Κύρτης. *Νέα Ἀλήθεια* 29.11.1913.

<sup>92</sup> Βλέπε τὴν ἀρθρογραφία του γραμματέα τῆς Δοῦμα στη *Μακεδονία* 01.12.1913.

<sup>93</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 07.12.1913.

<sup>94</sup> Λόγω τῆς διατήρησης του οθωμανικό δασμολογικό καθεστῶτος τα μακεδονικά προϊόντα ἐπιβαρύνονταν κατά τὴν εἰσαγωγή τους στην Παλαιά Ελλάδα με ὑψηλό προστατευτικό δασμό, ἐνῶ ἀντίθετα τα εἰσαγόμενα στη Μακεδονία ἐλληνικά προϊόντα κατέβαλαν δασμό μόνο 11%. Γιά τὴ σύσταση καί τις πρώτες ἐνέργειες του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, βλέπε Ἐμπορικό καί Βιομηχανικό Ἐπιμελητήριο Θεσσαλονίκης, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος* (Θεσσαλονίκη, 1966), σ. 195.

<sup>95</sup> Δηλώσεις Κοφινά στη *Μακεδονία* 06.12.1913.

<sup>96</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 21.11.1913.

<sup>97</sup> *Ἐμπρός* 23.11.1913.

<sup>98</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 21.11.1913.

<sup>99</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 29.11.1913.

λιμάνι κατέστησε τη βιομηχανία διακριτή και την εννοιολόγησε ως ελληνική, δεν παρήγαγε ωστόσο έναν αντιστικτικό εθνικό χρωματισμό του εμπορίου και της βιομηχανίας. Η ταύτιση του Εβραίου με το εμπόριο παρέμενε ισχυρή, αλλά «έμπορος» και «Έλληνας» δεν μεταβλήθηκαν σε δυο αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες. Παρ'όλα αυτά, ως σωστό εμπόριο εννοιολογήθηκε πλέον εκείνο που υποτασσόταν στα ευρύτερα εθνικά συμφέροντα. Στο επιχείρημα ότι η προαγωγή της εμπορικής ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης ως ελεύθερο λιμάνι ήταν η πραγματικά εθνικά ορθή λύση αντιτασσόταν τώρα εμφατικά ότι η προνομιακή θέση της Θεσσαλονίκης ήταν «ἐπιζήμια διά τήν ἄλλην Ἑλλάδα», ότι «τά ζητούμενα θά βλάβωσι καιρίως ἐκείνους οἵτινες ἔχυσαν τό αἷμα τῶν ὑπέρ τῆς ἀπελευθερώσεως ἡμῶν». Και ως τέτοια, «τα ζητούμενα» έπρεπε να «ἀπορριφθῶσιν»<sup>100</sup>.

Στις πολλαπλές του εκφάνσεις το ζήτημα του οικονομικού μέλλοντος της Θεσσαλονίκης ενέπλεξε τους εμπόρους της πόλης τόσο ως αντικείμενα διαφορετικών λόγων όσο και ως δρώντα υποκείμενα. Εγγραφόμενο σε μια ρευστή συγκυρία, συνδυάστηκε με ευρύτερα διακυβεύματα και αποτέλεσε ένα πρώτο, καίριο σημείο καμπής στην πορεία του εξελληνισμού των εμπόρων και του εμπορίου της πόλης. Εκβάλλοντας στο δημόσιο πεδίο, αναδιοργάνωσε τους όρους της δράσης των εμπόρων. Ταυτόχρονα, συνετέλεσε στη θεσμική ενίσχυση των ελλήνων εμπόρων, στην προαγωγή τους αρχικά σε ισότιμη κοινότητα και τελικά σε συντονιστή των απόψεων όλου του «εμπορικού κόσμου» της πόλης. Στην πορεία του ζητήματος αντιτιθέμενες εκδοχές του εθνικού συμφέροντος αντιπαρατέθηκαν, αλλά τελικά η πιο μερικευτική υπερίσχυσε. Επρόκειτο για μια εκδοχή που έφερε έντονα τα τοπικά χαρακτηριστικά της προέλευσής της. Στο επίπεδο της κεντρικής πολιτικής σκηνής, ο οικονομικός σχεδιασμός του βενιζελισμού (τμήμα μιας ευρύτερης «στρατηγικής ελληνικής εθνικής ταυτότητας»<sup>101</sup>) επιδίωκε την έστω και ρητορική ενσωμάτωση των εβραίων εμπόρων στο οικονομικό του όραμα για το έθνος. Ωστόσο, στο επίπεδο της πόλης, οι έλληνες έμποροι και βιομήχανοι, όπως άλλωστε και μεγάλη μερίδα του ελληνικού τύπου, διεκδίκησαν την ελληνικότητά τους μέσα από ένα λόγο περί αφομοίωσης που εξόριζε τους εβραίους αλλά και τους μουσουλμάνους εμπόρους εκτός των ορίων του έθνους ως εκφραστές μιας άλλης πρότασης για το οικονομικό μέλλον της πόλης.

Λίγους μήνες μετά, η μεγάλη καπνεργατική απεργία του Απριλίου 1914 θα στοχοποιήσει μιαν άλλη κοινωνική ομάδα, τους εβραίους εργάτες, και μιαν άλλη οργάνωση, τη Φεντερασιόν. Κατά τη διάρκειά της, ο σοσιαλισμός, «πατρίδα των Εβραίων», θα ταυτιστεί με τον ανθελληνισμό<sup>102</sup>. Εεπομένως, σε κάποιο βαθμό, η τροπή που πήρε η συζήτηση για τη Θεσσαλονίκη-ελεύθερο λιμάνι μπορεί να αναγνωστεί ως μια ακόμη έκφραση μιας ευρύτερης διαδικασίας αποκλεισμού. Η πρώιμη αυτή έκφραση αναδεικνύει επίσης τις ταξικά πολλαπλές όψεις που η διαδικασία αυτή τελικά πήρε. Αφορούσε όχι μόνο τη βάση, τους εργάτες, αλλά και την κορυφή του πληθυσμού της πόλης, τους εβραίους μεγαλεμπόρους. Για αυτούς, το εισαγωγικό εμπόριο με την ενδοχώρα ήταν πατρίδα, καθώς στήριζε την κοινότητα και καθιστούσε ουσιαστικά τη Θεσσαλονίκη εβραϊκή πόλη. Η Θεσσαλονίκη-ελεύθερο λιμάνι, αντίβαρο στις ελληνικές πολιτικές ενσωμάτωσης που απειλούσαν να τους αποκλείσουν, θα ήταν μια σεφαραδίτικη δημοκρατία, “une petite république

<sup>100</sup> Μακεδονία 01.12.1913.

<sup>101</sup> Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των ‘άλλων’», σ. 202.

<sup>102</sup> Στο ίδιο, σ. 202.

Israélite”, όπως παρατηρούσε ο γάλλος πρόξενος<sup>103</sup>. Για τους Έλληνες όμως, μια «προνομιακή» θέση της πόλης αποτελούσε εμπόδιο στην κατάκτηση της ελληνικής ταυτότητας. Υπογράμμιζε εντέλει τη διαφορά τη στιγμή που η πολιτισμική αντίληψη του ελληνικού εαυτού (την οποία επέτεινε και η ρευστότητα της συγκυρίας) στηριζόταν ακριβώς σε μια ποιητική της ομοιότητας και σε μια απαξίωση της οποιασδήποτε ένδειξης διαφορετικότητας<sup>104</sup>. Για το λόγο αυτό, το εισαγωγικό εμπόριο, θεμέλιο μιας παλιάς εβραϊκής πατρίδας, κατέληξε να θέσει τους εβραίους μεγαλεμπόρους εκτός των συμβολικών ορίων της νέας τους πατρίδας, μιας πατρίδας που αυτή τη φορά ήταν ελληνική.

---

<sup>103</sup> Εσωκλείεται σε αναφορά του γάλλου πρέσβη (Λονδίνο) προς Υπουργό Εξωτερικών (Παρίσι) (03.04.1913), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 288.

<sup>104</sup> Εξού και οι συνεχείς αρνήσεις μιας «προνομιούχου θέσεως» της Θεσσαλονίκης σε σχέση με τις άλλες ελληνικές πόλεις. Ενδεικτικά, *Νέα Αλήθεια* 01.12.1913.

## Κεφάλαιο Έκτο

### Εμπορικές αρχηγείες και πολιτική ενσωμάτωση: οι πρώτες εθνικές εκλογές

Οι εθνικές εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου 1915 σηματοδότησαν την ένταξη των Νέων Χωρών στον κοινοβουλευτικό χάρτη της χώρας και την ενσωμάτωση των κατοίκων τους στο πολιτικό της σώμα. Με αυτές κλείνει και η πρώτη περίοδος της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη. Λίγους μήνες αργότερα, η απόβαση των στρατευμάτων της Αντάντ θα πυροδοτήσει νέες εξελίξεις οι οποίες και θα μεταβάλουν ξανά το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό στην πόλη.

Απόντες από αυτή τη διαδικασία ήταν οι ντονμέ και οι μουσουλμάνοι έμποροι. Οι πρώτοι, πρωταγωνιστές κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, δεν είναι πλέον πολιτικά δραστήριοι –τουλάχιστον στο δημόσιο χώρο. Το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Τουρκία αραίωσε τις τάξεις τους και περιόρισε την παρουσία τους στην πόλη<sup>1</sup>. Ταυτόχρονα, η σύσταση της μουσουλμανικής κοινότητας φαίνεται ότι συνοδεύτηκε από τον θεσμικό εξοστρακισμό τους. Οι Ντονμέ δεν συμμετείχαν σε κανένα από τα νεοσύστατα κοινοτικά όργανα, ούτε και συμπεριλαμβάνονται στους καταλόγους των κοινοτικών προκρίτων<sup>2</sup>. Κυρίως όμως, η ενθουσιώδης συμπόρευσή τους με τις πολιτικές επιλογές των Νεότουρκων πριν αλλά και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους οδήγησε στη διπλή περιθωριοποίησή τους. Αφενός, τους κατέστησε την κατεξοχήν ύποπτη εθνοτική ομάδα στα μάτια των ελληνικών αρχών. Η ελληνική διοίκηση εκτιμούσε ότι αποτελούσαν όργανο της νεοτουρκικής προπαγάνδας στην πόλη, ότι διενεργούσαν κατασκοπευτική δράση και ότι διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με ένα ευρύτερο δίκτυο θεσσαλονικέων Ντονμέ, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην Κωνσταντινούπολη και είχαν διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στους εκεί ανθελληνικούς διωγμούς<sup>3</sup>. Αφετέρου όμως, οι νεοτουρκικές τους συμπάθειες όξυναν επίσης και τις σχέσεις τους με την ηγεσία της τοπικής μουσουλμανικής κοινότητας. Στο πλαίσιο των έντονων ενδομουσουλμανικών πολιτικών συγκρούσεων μεταξύ των Νεότουρκων και των αντιπάλων τους (οι οποίες μάλιστα στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης διαπλέκονταν άμεσα με την ελληνοτουρκική διαμάχη και τη στάση απέναντι στην ελληνική διοίκηση), ο μουφτής αμφισβήτησε τόσο την πολιτική όσο όμως και τη θρησκευτική νομιμοφροσύνη τους. Όχι μόνο τους κατήγγειλε στις ελληνικές αρχές ως ακραιφνείς οπαδούς των Νεότουρκων και υποκινητές μιας σκευωρίας που επιζητούσε την αντικατάστασή του από φιλονεότουρκο ιερωμένο, αλλά ταυτόχρονα τους διαχώριζε πλέον και ρητά από τον «πράγματι μουσουλμανικόν πληθυσμόν» αμφισβητώντας με τον τρόπο αυτό τη μουσουλμανικότητά τους<sup>4</sup>. Η δημογραφική απίσχναση και η διπλή στοχοποίηση των Ντονμέ, τόσο από τις αρχές και την ελληνική κοινή γνώμη της πόλης όσο και από την ίδια τη μουσουλμανική κοινότητα, συγκροτούσαν επομένως ένα ισχυρό πλέγμα παραγόντων που καθιστούσαν ανεπιθύμητη την πολιτική τους δράση, είτε με τη

<sup>1</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβη (Αθήνα) (10.05.1915), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 277.

<sup>2</sup> *Πανελλήνιος Οδηγός* (Αθήνα, 1915), σσ. 898-899.

<sup>3</sup> Έκθεση σχετικά με την ανθελληνική δράση των εβραϊκής καταγωγής μουσουλμάνων (ντονμέδων) (χ.χ.), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64. Χαρακτηριστική η αναφορά ότι «όλοι οί έν Θεσσαλονίκη καί Καβάλλα ντονμέδες έπιβουλεύονται τό Έλληνικόν Κράτος καί συμμετέχουσι τοῦ ένταῦθα άνθελληνικοῦ διωγμοῦ».

<sup>4</sup> ΓΔΜ προς Υπουργείο Εξωτερικών (29.09.1913), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 75.

μορφή της συμμετοχής στη μουσουλμανική εκλογική επιτροπή είτε με αυτή της συμπερίληψής τους στα ψηφοδέλτια των ελληνικών κομμάτων.

Περισσότερο δύσκολο είναι να προσδιοριστεί ο ρόλος των μουσουλμάνων επιχειρηματιών ελλείψει μάλιστα πρόσβασης στις κατάλληλες πηγές. Με βάση ωστόσο τα διαθέσιμα τεκμήρια, φαίνεται ότι υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένος. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η θέση τους στην αγορά της πόλης, ιστορικά δευτερεύουσας σημασίας, πιθανότατα μειώθηκε ακόμη περισσότερο. Για έναν άγνωστο αριθμό από αυτούς, η μετανάστευση προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία ίσως και να αποτέλεσε την ενδεδειγμένη λύση, αν και η επιβολή του δικαιοστάσιου ενδεχομένως να λειτούργησε ανασταλτικά. Σε κάθε περίπτωση, το 1915 η παρουσία τους μεταξύ της ομάδας των κοινοτικών προκρίτων ήταν μικρή<sup>5</sup>. Η γενικότερη αποδυνάμωσή τους και η υποδεέστερη θέση που κατείχαν στην κοινοτική ζωή αντανάκλαται και στην προεκλογική δραστηριοποίησή τους. Ήταν κυρίως θρησκευτικά στελέχη που κινήθηκαν προεκλογικά ως αντιπρόσωποι του μουσουλμανικού πληθυσμού, όπως δείχνει και η σύνθεση της επιτροπής του «Τουρκικού Κόμματος των Φιλελευθέρων» το οποίο και τάχθηκε με τη γουναρική παράταξη<sup>6</sup>. Με δεδομένη άλλωστε και τη γενικότερα περιορισμένη παρουσία των Μουσουλμάνων στα ψηφοδέλτια, η συμμετοχή των εμπόρων πιθανότατα υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση αναμικτή και δεν φαίνεται να συνιστούσε παρά μόνο μεμονωμένη, ατομική επιλογή<sup>7</sup>.

Αντίθετα, σε αυτές τις εκλογές εκείνοι που αναμείχθηκαν ενεργά ήταν οι σημαίνοντες Έλληνες και εβραίοι επιχειρηματίες. Συμμετείχαν ως άτομα αλλά κυρίως ως συλλογικότητες. Ωστόσο, ο εκλογικός προσανατολισμός τους δεν υπήρξε ενιαίος, αλλά εθνοτικά διακριτός. Η Νέα Λέσχη, θεσμικός εκπρόσωπος των ελλήνων εμπόρων, δεν στοιχήθηκε με κανένα από τα υπάρχοντα πανελλήνια πολιτικά κόμματα. Αντίθετα, λειτούργησε ως ανεξάρτητος πολιτικός φορέας εκφράζοντας μian ιδιότυπη και διακριτή ελληνομακεδονική ταυτότητα με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά. Στον αντίποδα, οι εβραίοι επιχειρηματίες εντάχθηκαν εξ αρχής στο υφιστάμενο ελληνικό πολιτικό σύστημα συντασσόμενοι με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Η εκλογική συμπεριφορά των ελλήνων και των εβραίων επιχειρηματιών αποτέλεσε επομένως έκφραση μιας ευρύτερης διαδικασίας, αυτής της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος. Η ενσωμάτωση συνιστούσε ζήτημα που αφορούσε εξίσου και τις δύο εθνοτικές ομάδες, τόσο τους Εβραίους όσο όμως και τους Έλληνες. Οι διαφορετικές επιλογές τους αντανάκλουν ουσιαστικά δύο διακριτές στρατηγικές χειρισμού της –όπως άλλωστε είχε συμβεί και πρωτύτερα, με τη συλλογική κινητοποίηση για το ζήτημα των σερβικών τελωνειακών δασμών και ιδίως με την αντιπαράθεση για το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης. Με τη

<sup>5</sup> Από τους 25 προκρίτους, μόλις τέσσερις προσδιορίζονται ως έμποροι, εργοστασιάρχες ή τραπεζίτες, ενώ οι κτηματίες είναι πέντε και αρκετοί οι ιερωμένοι. *Πανελλήνιος Οδηγός* (Αθήνα, 1915), σσ. 898-899.

<sup>6</sup> Την επιτροπή αποτελούσαν σχεδόν αποκλειστικά ουλεμάδες και μουδέριδες. *Νέα Αλήθεια* 07.04.1915. Η φυσιογνωμία του Τουρκικού Κόμματος των Φιλελευθέρων παραμένει αδύνατο να προσδιοριστεί λόγω έλλειψης στοιχείων.

<sup>7</sup> Το ψηφοδέλτιο του Κόμματος των Φιλελευθέρων δεν περιλάμβανε κανένα μουσουλμάνο, ενώ αυτό των Ανεξάρτητων-Λαϊκών ένα δικηγόρο. Από τους επτά υποψηφίους της γουναρικής Ηνωμένης Αντιπολίτευσης ο ένας ήταν κτηματίας, ενώ δεν στάθηκε δυνατό να προσδιοριστεί η επαγγελματική κατάσταση των υπόλοιπων. Πιθανότατα όμως πρέπει να ήταν κτηματίες, αφού αυτό ήταν το παραδοσιακά ηγετικό μουσουλμανικό στρώμα στη Μακεδονία. Επιπρόσθετα, η πολιτική επιλογή του μουσουλμανικού πληθυσμού, όπως αυτή θα καθοριζόταν από το συνέδριο των Μουσουλμάνων της Μακεδονίας που συγκλήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 2 Μαΐου 1915, εξαρτώνταν πρωτίστως από την επιστροφή των τσιφλικιών. Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του Ελληνικού κράτους, 1915-1936* (Αθήνα, 2005), σσ. 219-223. *Νέα Αλήθεια* 02.05.1915.

διαφορά όμως ότι στην περίπτωση των εκλογών του Μαΐου 1915, δεν ήταν οι εβραίοι αλλά οι έλληνες επιχειρηματίες εκείνοι που αποτέλεσαν τους εκφραστές μιας αποκλίνουσας στάσης.

Ταυτόχρονα, οι διακριτές πολιτικές τοποθετήσεις των ελλήνων και εβραίων επιχειρηματιών επηρέασαν την άρθρωση των ταξικών σχέσεων στο εσωτερικό της κάθε εθνοτικής ομάδας. Η συμμαχία της Νέας Λέσχης με το Λαϊκό Κόμμα του Συνδέσμου Συντεχνιών άμβλυσε τις αντιθέσεις μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων του ελληνικού πληθυσμού της πόλης. Αντίθετα, η δυναμική υποστήριξη που πρόσφεραν η Φεντερασιόν και οι σιωνιστές στη γουναρική Ηνωμένη Αντιπολίτευση βάρυνε το ρήγμα στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Τη στιγμή που οι έλληνες επιχειρηματίες βγήκαν μεν πολιτικά ηττημένοι αλλά κοινωνικά ανέπαφοι από την εκλογική αναμέτρηση, η επιχειρηματική ελίτ της εβραϊκής κοινότητας υπέστη διπλό πλήγμα. Λόγω της διαφορετικής πολιτικής επιλογής των μεσαίων και κατώτερων εβραϊκών στρωμάτων, είδε τόσο την ηγεμονία της στο εσωτερικό της κοινότητας να κλονίζεται όσο και τη νεοπαγή ταυτότητά της ως ελλήνων Εβραίων να αμφισβητείται, από Έλληνες αλλά και Εβραίους, εντός αλλά και εκτός της κοινότητας.

#### **«Όττεντότσι» και «Κάφροι». Κυβερνητικές επιλογές και τοπική δυσaréσκεια κατά το 1914**

Κατά την περίοδο 1912-1915 η διακυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και ευρύτερα της Μακεδονίας από την ελληνική διοίκηση προκάλεσε μια οξεία κοινωνική δυσaréσκεια. Η δυσaréσκεια δεν συνδεόταν μόνο με τη συστηματική «εθνοκορησκειτική καταστολή» που συνόδευε τις πολεμικές επιχειρήσεις του 1912-1913, ούτε και περιοριζόταν αποκλειστικά μεταξύ των μη ελληνικών πληθυσμών της πόλης και της περιφέρειας<sup>8</sup>. Αντίθετα, απέκτησε ιδιαίτερη ένταση κατά τον πρώτο χρόνο της ειρήνης, το 1914, και περιλάμβανε πλέον και τους Έλληνες. Επιπλέον, η δυσaréσκεια αυτή επεκτεινόταν πέρα από την αυθαιρεσία των κατώτερων διοικητικών υπαλλήλων (την οποία και αναδεικνύει εναργώς η πρόσφατη βιβλιογραφία<sup>9</sup>), και στρεφόταν κυρίως κατά της ίδιας της κεντρικής κυβέρνησης και των μείζονων νομοθετημάτων της<sup>10</sup>.

Για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης τα περισσότερα από τα νομοθετήματα αυτά ήταν ιδιαίτερα επιζήμια –ιδίως όσα αφορούσαν σε ζητήματα φορολόγησης. Οι ρυθμίσεις που εισήγαγε σταδιακά η κυβέρνηση προωθώντας τη δασμολογική αφομοίωση σήμαιναν στην πράξη τη συγκρότηση ενός ιδιαίτερα επαχθούς, δισυπόστατου φορολογικού συστήματος που περιλάμβανε τους υψηλότερους φόρους

<sup>8</sup> Όπως αφήνει να εννοηθεί ο Σπύρος Μαρκέτος, καθώς εστιάζει στην αντιβενιζελική πολιτική συμπεριφορά των μη ελληνικών κυρίως πληθυσμών. Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998), σσ. 349, 371.

<sup>9</sup> Στο ίδιο, σσ. 373-380.

<sup>10</sup> Τρία ήταν τα κυριότερα νομοθετήματα τα οποία εισήγαγε η κυβέρνηση κατά το 1914 προκαλώντας τη μίση του πληθυσμού της Μακεδονίας: το νομοσχέδιο για τη δασμολογική αφομοίωση των Νέων Χωρών (το οποίο και αύξανε τον εισαγωγικό δασμό αλλά απαγόρευε την εξαγωγή των ήδη υπάρχοντων προϊόντων από τις Νέες Χώρες στην Παλαιά Ελλάδα): το νομοσχέδιο περί φορολογίας καπνού (που επέτρεπε την ατελή εισαγωγή καπνών και ελάττωνε το φόρο εισαγωγής τσιγάρων από την Παλαιά Ελλάδα στη Μακεδονία, ενώ παράλληλα απαγόρευε την εισαγωγή καπνού σε φύλλα από το εξωτερικό στη Μακεδονία και επέβαλλε υψηλή φορολογία στα καπνά και στα τσιγάρα): και τέλος, το νομοσχέδιο περί διοικητικής διαίρεσης των Νέων Χωρών βάσει του οποίου απολύονταν οι έκτακτοι μακεδόνες υπάλληλοι των Γενικών Διοικήσεων καθώς δεν πληρούσαν τα νόμιμα προσόντα. *Μακεδονία* 30.10.1914, 05.11.1914, 07.11.1914.



τόσο της ελληνικής όσο όμως και της οθωμανικής φορολογίας<sup>11</sup>. Επομένως, αν και η φορολογική πολιτική της κυβέρνησης στόχευε θεωρητικά στην προστασία της εγχώριας βιομηχανίας, οι πληττόμενοι έμποροι θεωρούσαν ότι στερείτο οποιασδήποτε λογικής και ότι δεν απέβλεπε παρά μόνο στη με κάθε μέσο αύξηση των δημόσιων εσόδων<sup>12</sup>.

Επιπρόσθετα, οι νέες ρυθμίσεις ήταν ιδιαίτερα επώδυνες γιατί έπλητταν καίρια τους δύο πιο προσοδοφόρους κλάδους της οικονομίας της πόλης, το εισαγωγικό εμπόριο και την καπνοβιομηχανία. Στα τέλη Δεκεμβρίου 1913, η εισαγωγή του νέου δασμολογίου περιλάμβανε και μια απότομη ύψωση των εισαγωγικών δασμών στο 15%. Για ορισμένα προϊόντα αυτό σήμαινε μια κατακόρυφη αύξηση μέχρι και 85% σε σχέση με τον οθωμανικό φόρο εισαγωγής. Η παραπάνω εξέλιξη προκάλεσε βραχυπρόθεσμα ένα έντονο κύμα κερδοσκοπίας καθώς οι εισαγωγείς έσπευσαν να υψώσουν τις τιμές πώλησης προϊόντων που είχαν ήδη εισαχθεί αλλά ήταν ακόμη αδιάθετα, αποκομίζοντας υψηλά κέρδη. Ωστόσο, μεσοπρόθεσμα το νέο δασμολόγιο οδήγησε σε ακυρώσεις παραγγελιών από το εξωτερικό (καθώς αυτές είχαν γίνει με βάση το παλιό, χαμηλότερο δασμολόγιο), στασιμότητα στην αγορά, ελλείψεις και αποκρύψεις ειδών πρώτης ανάγκης και τελικά στην πρώτη συστηματική επιβολή αστυνομικών διατιμήσεων έξι μήνες πριν από την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου<sup>13</sup>. Ακόμη μεγαλύτερο ήταν το πλήγμα που προκάλεσε ο νέος νόμος περί φορολογίας του καπνού που ψηφίστηκε ένα χρόνο αργότερα, στα τέλη Δεκεμβρίου 1914. Οι διατιμήσεις που επιβλήθηκαν στις διαφορετικές κατηγορίες τσιγάρων θεωρήθηκαν καταστροφικές για έναν αναδυόμενο παραγωγικό κλάδο, ο οποίος μετά την κατάργηση του μονοπωλίου της Régie χαρακτηριζόταν από δυνητικά μεγάλα περιθώρια κερδοφορίας, αλλά συγχρόνως και από έναν οξύτατο ανταγωνισμό μεταξύ μιας πληθώρας μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων<sup>14</sup>.

Την ίδια περίοδο, μια σειρά άλλων κυβερνητικών αποφάσεων (που αφορούσαν στο εμπορικό μέλλον της πόλης) όχι μόνο δεν αντιστάθμισαν, αλλά αντίθετα επέτειναν τη δυσφορία που προκάλεσαν αυτές οι μείζονες φορολογικές παρεμβάσεις. Τον Μάρτιο του 1914 η σύνδεση του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου με το ευρωπαϊκό στο Πλατύ, δέκα χιλιόμετρα δυτικά της Θεσσαλονίκης, έφερε σε απόγνωση τους εμπόρους καθώς θεωρήθηκε ότι απομόνωνε την πόλη<sup>15</sup>. Αντίστοιχα, η αρμόδια κυβερνητική επιτροπή απέρριψε τις προτάσεις του Εμπορικού Επιμελητηρίου για τη σχεδιαζόμενη ελεύθερη ζώνη επειδή θεώρησε ότι εξέφραζαν μόνο τα στενά τοπικά εμπορικά συμφέροντα<sup>16</sup>. Την κατάσταση επιβάρυνε ακόμη περισσότερο η καθυστέρηση στην ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς. Αμέσως μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης η κυβέρνηση έλαβε μια σειρά από έκτακτα μέτρα προκειμένου να αποτρέψει την πλήρη κατάρρευση της οικονομίας της Μακεδονίας:

<sup>11</sup> Μεταξύ των οθωμανικών φόρων που διατηρούνταν μέχρι τα τέλη του 1914 ήταν ο κτηματικός και ο πολεμικός φόρος και οι φόροι επί των αιγοπροβάτων, της αλιείας, της δεκάτης και της οδοποιίας. *Μακεδονία* 09.12.1914.

<sup>12</sup> “Mémoire sur la Macédoine” (χ.χ.), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

<sup>13</sup> Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Elliot (Αθήνα) (26.01.1914), FO 286/580. Milne (Εμπορικό Επιμελητήριο Λίβερπουλ) προς undersecretary του Υπουργείου Εξωτερικών (Λονδίνο) (16.01.1914), FO 368/998. Morgan (Θεσσαλονίκη) προς Elliot (Αθήνα) (22.01.1914), FO 286/580. *Μακεδονία* 08.02.1914, 09.02.1914.

<sup>14</sup> *Το Φως* 03.01.1915. Για τον ανταγωνισμό των πολυπληθών καπνοβιομηχανιών, βλέπε *Μακεδονία* 22.10.1914.

<sup>15</sup> *Μακεδονία* 06.03.1914, 10-12.03.1914.

<sup>16</sup> Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα, 1970), σ. 143. Το Επιμελητήριο επέμενε η ελεύθερη ζώνη να περιοριστεί στο διμετακομιστικό λιανικό εμπόριο σε αντίθεση με την κυβερνητική επιτροπή που επέμενε να συμπεριλάβει και το χονδρικό εμπόριο.

κήρυξε το δικαιοστάσιο και επέτρεψε την κυκλοφορία των τουρκικών νομισμάτων<sup>17</sup>. Παράλληλα, διατήρησε τους δασμούς για μια σειρά προϊόντων που εξήγαγαν οι μακεδονικές βιομηχανίες προς την Παλαιά Ελλάδα. Ωστόσο, από τα μέσα του 1914 η παράταση αυτής της «λελογισμένης» και σταδιακής νομισματικής και οικονομικής ενσωμάτωσης της Μακεδονίας<sup>18</sup> είχε χάσει την όποια νομιμοποίησή της και προκαλούσε μια ολοένα και εντονότερη δυσφορία μεταξύ των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Η νομισματική κρίση στην πόλη τον Ιούλιο του 1914 συνδέθηκε με την πολυνομισματικότητα και την κυριαρχία του «ἀπαίσιου γροσιού» και κατέδειξε, κατά τους εμπόρους, την ανάγκη επιβολής της κυκλοφορίας ελληνικών και μόνο νομισμάτων, στην οποία όμως η κυβέρνηση δεν προέβη παρά μόνο ένα εξάμηνο αργότερα<sup>19</sup>. Πρόσθετα προσκόμματα στην αγορά προκαλούσε πλέον και η παράταση του δικαιοστασίου<sup>20</sup>, όπως και οι εξαγωγικοί δασμοί στα μακεδονικά προϊόντα που προορίζονταν για την Παλαιά Ελλάδα<sup>21</sup>.

Η γενικευμένη αυτή δυσφορία προς την κυβερνητική πολιτική πήρε τη μορφή της συλλογικής διαμαρτυρίας και εξέβαλε στο δημόσιο χώρο. Προκάλεσε ευρύτερες διεθνοτικές κινητοποιήσεις και αποτέλεσε τη θρυαλίδα για τη σωματειακή οργάνωση των επιχειρηματιών της πόλης. Το σιδηροδρομικό ζήτημα οδήγησε τους κυριότερους συλλόγους της Θεσσαλονίκης, τη Νέα Λέσχη, το Club des Intimes και το Σύνδεσμο Συντεχνιών, όχι μόνο στην υποβολή υπομνήματος, αλλά για πρώτη φορά μετά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στην πόλη, στην απόπειρα οργάνωσης ενός αντικυβερνητικού συλλαλητηρίου το Μάρτιο του 1914. Έστω και βραχύβια, έστω και χωρίς συνέχεια, αυτή ήταν ταυτόχρονα και η πρώτη κοινή, διεθνοτική δράση των ελληνικών και εβραϊκών αστικών στρωμάτων. Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου από τον αστυνομικό διευθυντή Θεσσαλονίκης για προφανείς λόγους έδειξε ότι η κρατική αυθαιρεσία, ο αστυνομικός χαρακτήρας του ελληνικού καθεστώτος και η πλημμυρής εφαρμογή του κράτους δικαίου στις Νέες Χώρες δεν έθιγαν μόνο τους αλλοεθνείς πληθυσμούς, ούτε και αφορούσαν μόνο στα «εθνικά» ζητήματα. Αντίθετα, μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να αγγίζουν ακόμη και τα πιο ευυπόληπτα (εθνικά και ταξικά) στρώματα της πόλης. Προσλαμβάνοντας την αντικυβερνητική διαμαρτυρία ως αντεθνική δράση, οι διοικητικές αρχές περιέστειλαν τη δημόσια κινητοποίηση και προσδιόρισαν συνολικά τα όρια, τους όρους και το περιεχόμενο της δημόσιας σφαίρας<sup>22</sup>.

---

<sup>17</sup> Αικατερίνη Καριζώνη, «Η νομισματική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά την απελευθέρωση», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1994), σ. 498. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, «Θεσσαλονίκη, 1912-1940: οικονομικές εξελίξεις», στο Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός, τ. Α'* (Θεσσαλονίκη, 1997), σσ. 198-199.

<sup>18</sup> Σύμφωνα με τα λόγια του Γεώργιου Κοφινά. Αναφέρεται στο Καριζώνη, «Η νομισματική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά την απελευθέρωση», σ. 499.

<sup>19</sup> Όπως ζητούσε με διάβημά του το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. *Μακεδονία* 22.07.1915, 23.07.1914.

<sup>20</sup> Όπως τηλεγραφούσαν έμποροι και βιομήχανοι της πόλης στον Βενιζέλο ζητώντας την άρση του. *Μακεδονία* 07.09.1914.

<sup>21</sup> Βλέπε διάβημα του Συνδέσμου Βιομηχάνων για την ατελή εισαγωγή στην Παλαιά Ελλάδα των βιομηχανικών προϊόντων των Νέων Χωρών. *Μακεδονία* 13.10.1914.

<sup>22</sup> *Μακεδονία* 10-15.03.1914. Από την άποψη αυτή είναι ενδεικτικοί οι όροι με τους οποίους η αστυνομική διεύθυνση Θεσσαλονίκης επέτρεψε τη διοργάνωση ενός επόμενου συλλαλητηρίου κατά των φορολογικών και διοικητικών νόμων της κυβέρνησης το Νοέμβριο του 1914. Οι ομιλητές θα έπρεπε να μιλήσουν όλοι στα ελληνικά, οι διαδηλωτές να διαλυθούν επί τόπου μετά το πέρας των ομιλιών, και τέλος, να μην διατυπωθούν εκφράσεις που θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τρίτοι. *Μακεδονία* 08.11.1914.

Ταυτόχρονα, οι κυβερνητικές πολιτικές ωθούσαν αντιστικτικά προς τη συλλογική οργάνωση των επιχειρηματιών της πόλης. Μέσω του Γραφείου Εργασίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η κυβέρνηση είχε επιχειρήσει να εισάγει τη μορφή του επαγγελματικού σωματείου. Θεωρώντας ότι ήταν ο άκρατος ανταγωνισμός μεταξύ των ενδιαφερόμενων επιχειρηματιών που προκαλούσε την κρίση (ιδίως στον κρίσιμο τομέα της καπνοβιομηχανίας), κυβερνητικοί παράγοντες προώθησαν το επαγγελματικό σωματείο ως μορφή αυτοοργάνωσης και αυτοελέγχου των καπνεμπόρων με στόχο την από τα μέσα κανονάρχηση του πεδίου της αγοράς<sup>23</sup>. Ωστόσο, ο ρόλος της κυβέρνησης δεν ήταν τελικά επικουρικός στην οργάνωση της συλλογικής δράσης, ούτε και η λειτουργία των σωματείων εσωστρεφής. Αντίθετα, η εμφάνιση συλλογικών συσσωματώσεων επαγγελματικής υφής προσέλαβε τα χαρακτηριστικά της αντίδρασης στις πολιτικές της. Η σύσταση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας τον Ιανουάριο του 1914 (μετά από πρωτοβουλία των ελλήνων βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης) ήταν άμεση απόρροια της ανάγκης τους να αντιμετωπίσουν συντεταγμένα τα νέα ζητήματα που έθετε η εισαγωγή της ελληνικής νομοθεσίας. Για το λόγο αυτό, η δράση του Συνδέσμου επικεντρώθηκε στην υποβολή υπομνημάτων, διαβημάτων και διαμαρτυριών προς την κεντρική αρχή για φορολογικά και δασμολογικά κυρίως ζητήματα<sup>24</sup>. Ανάλογη ήταν η λογική που διέπει την ίδρυση του Κτηματικού Συνδέσμου το Νοέμβριο του 1914<sup>25</sup>. Περιλαμβάνοντας στην τάξη του πολλούς μεγαλεμπόρους-κτηματίες, Εβραίους, Μουσουλμάνους και (σε ηγετική θέση) Έλληνες, στόχευε στην υπεράσπιση των συμφερόντων τους απέναντι σε μια κυβέρνηση η οποία επέμενε να διατηρεί τον οθωμανικό κτηματικό φόρο και το καταστρεπτικό για τους ίδιους δικαιοστάσιο την ίδια στιγμή που πρόσφερε μεγάλες διευκολύνσεις στους πρόσφυγες ενοικιαστές των κτημάτων τους<sup>26</sup>.

Το γεγονός ότι η δυσφορία των επιχειρηματιών προς την κυβέρνηση αφορούσε κυρίως σε ζητήματα που είχαν να κάνουν με την αφομοίωση της Μακεδονίας και το μέλλον της Θεσσαλονίκης προσδιόρισε επίσης τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που αυτή προσέλαβε. Η δυσαρέσκεια προς τη βενιζελική κυβέρνηση δεν αρθρωνόταν στη βάση ενός καθαρά «ταξικού» λόγου. Δεν εφορούσε δηλαδή από την εναντίωση στον μεταρρυθμιστικό της χαρακτήρα, στις προοδευτικές θεσμικές αλλαγές που αυτή εισήγαγε και ιδίως στη φιλεργατική νομοθετική πολιτική της<sup>27</sup>. Αν και ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων επέκρινε ενίοτε την εισαγωγή της εργατικής νομοθεσίας στη Μακεδονία και επεσήμανε ως παράβλεψη της πολιτείας τη μη θέσπιση νόμων που να περιφρουρούν τα δικαιώματα και των βιομηχάνων, τέτοιου τύπου αντιδράσεις εμφανίζονταν ιδιαίτερα σπάνια<sup>28</sup>. Αντίθετα, η επικέντρωση της διαμαρτυρίας των επιχειρηματιών σε ζητήματα αφομοίωσης συνέδεσε το επαγγελματικό συμφέρον με το συμφέρον της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας και προσέδωσε σε αυτό τοπικές αναφορές. Οι πολιτικές της κυβέρνησης επικρίνονταν ως διπλά επιβλαβείς: αφενός, επειδή αποτύγχαναν να προστατεύσουν τα συμφέροντα των μακεδόνων εμπόρων και βιομηχάνων και αφετέρου επειδή προωθούσαν τα ανταγωνιστικά συμφέροντα των επιχειρηματιών της Παλαιάς Ελλάδας. Από τα τέλη του 1913 κάθε μείζονα κυβερνητική νομοθετική παρέμβαση αναλυόταν και καταδικαζόταν υπό το πρίσμα

<sup>23</sup> Μακεδονία 22.101.14, 07.11.1914, 08.11.1914.

<sup>24</sup> ΕΒΕΘ, Δημήτριος Β. Χατζόπουλος, σσ. 194-195.

<sup>25</sup> Μακεδονία 19.11.1914, Νέα Αλήθεια 25.03.1915.

<sup>26</sup> Μακεδονία 21.11.1914, Το Φως 11.01.1915.

<sup>27</sup> Για τον προοδευτικό χαρακτήρα των πρώτων βενιζελικών κυβερνήσεων, βλέπε George Th.Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Μπέρκλεϋ, 1983), σ. 142.

<sup>28</sup> Νέα Αλήθεια 16.02.1915.

αυτό. Η εισαγωγή του νέου δασμολογίου το Δεκέμβριο του 1913 είχε γίνει για να προστατευθούν κάποια «μίξερα βυρσοδεψεία» στην Παλαιά Ελλάδα<sup>29</sup>. Ανάλογα, η νέα φορολογία του καπνού και η διατίμηση των τσιγάρων ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων και θεωρήθηκε «στραγγαλιστική» της μακεδονικής καπνοβιομηχανίας κυρίως επειδή η ασύμμετρη ελάττωση του φόρου εισαγωγής τσιγάρων από την Παλαιά Ελλάδα στις Νέες Χώρες καθιστούσε τους καπνοβιομήχανους της Μακεδονίας «ύπόδουλους» των καπνοβιομηχανιών της πρώτης<sup>30</sup>. Το κράτος αποδεικνυόταν «άστοργον» προς τη μακεδονική καπνοβιομηχανία την ίδια στιγμή που η «στοργή» του εξαντλούνταν στην προστασία εκείνης της Παλαιάς Ελλάδας<sup>31</sup>.

Οι πολιτικές της κυβέρνησης ελέγχονταν επομένως ως επιζήμιες υπό το πρίσμα των «μακεδονικῶν συμφερόντων». Αντίστροφα πάλι, οι πολιτικές αυτές μετέβαλαν το νόημα της μακεδονικότητας λόγω των ρυθμίσεων που εισήγαγαν. Η μακεδονικότητα διατήρησε το εθνικό, ελληνικό της περιεχόμενο, αλλά ταυτόχρονα απέκτησε μια χαρακτηριστικά αντιαθηναϊκή, επικριτική προς την Παλαιά Ελλάδα χροιά<sup>32</sup>. Οι αναφορές στην «ἐγκατάλειψιν τῆς Μακεδονίας» από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τις άλλες αρχές ήταν συστηματικές<sup>33</sup>. Ἐτσι σημασιοδοτημένη, η ελληνομακεδονικότητα αποτέλεσε τελικά τον κύριο τρόπο εννοιολόγησης των κυβερνητικών ρυθμίσεων από τους επιχειρηματίες και ευρύτερα από την κοινή γνώμη της πόλης<sup>34</sup>. Κατέστη ηγεμονικός λόγος που επισκίασε την αναφορά στη Θεσσαλονίκη ακόμη, απ' ό,τι φαίνεται, και σε αυτές τις εβραϊκές εφημερίδες<sup>35</sup>. Κυρίως όμως επρόκειτο για έναν λόγο καθολικής αποδοχής. Τον υιοθέτησαν όλες οι ελληνικές εφημερίδες της πόλης, ανεξάρτητα από την πολιτική τους απόχρωση, και σε σημαντικό βαθμό και οι γαλλόφωνες εβραϊκές<sup>36</sup>. Κατά τη διάρκεια μάλιστα του 1914 αυτός ο λόγος, τροφοδοτούμενος από τις επικριτέες κυβερνητικές νομοθετικές παρεμβάσεις, απέκτησε μεγάλη δραστηριότητα και δημιούργησε κοινό έδαφος για τη σύγκλιση διαφορετικών κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων, όπως αποδεικνύει η απόπειρα οργάνωσης συλλαλητηρίου διαμαρτυρίας κατά της σιδηροδρομικής παράκαμψης της Θεσσαλονίκης το Μάρτιο του 1914 και κυρίως κατά της «ἀθρόας ψήφισης διαφόρων ἀστόχων καὶ ἐπιζημιῶν διὰ τὴν Μακεδονίαν νομοσχεδίων» το Νοέμβριο του 1914<sup>37</sup>. Τότε, στο όνομα του «Μακεδονικοῦ Λαοῦ» συντόνισαν τις κινήσεις τους δεκαπέντε ελληνικά σωματεία πρωτοστατούντων του Συνδέσμου Συντεχνιών και της Νέας Λέσχης, μαζί με τα σημαίνοντα εβραϊκά σωματεία Nouveau Club και Club des Intimes. Ωστόσο, η μακεδονικότητα δεν προσέφερε τελικά μια αρκετά ισχυρή εννοιολογική βάση για τη διαμόρφωση ενός ενιαίου μετώπου στο πεδίο της συλλογικής δράσης. Την τελευταία στιγμή, τα εβραϊκά σωματεία αποχώρησαν από το συλλαλητήριο θεωρώντας ότι αυτό στρέφεται κατά της κυβέρνησης –παρά τις περί του αντιθέτου ρητές διαβεβαιώσεις

<sup>29</sup> William Chasseaud (παραγγελιοδόχος Θεσσαλονίκης) προς Messrs Hamilton Caldwell & Sons Ltd (Λονδίνο) (12.01.1914), FO 368/998.

<sup>30</sup> *To Φως* 09.01.1915.

<sup>31</sup> *Μακεδονία* 29.10.1914, 30.10.1914.

<sup>32</sup> Ενδεικτικός είναι ο ισχυρισμός της *L'Opinion* ότι ο αθηναϊκός «εγωισμός» είναι εκείνος που προκαλεί το μαρασμό της Θεσσαλονίκης, *L'Opinion* 30.01.1915.

<sup>33</sup> Ενδεικτικά *Μακεδονία* 14.09.1914, 19.04.1914, 21.05.1914.

<sup>34</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι οι καπνοβιομήχανοι αντιτάχθηκαν στο νομοσχέδιο για τη φορολογία του καπνού γιατί αυτό αποτελούσε «καταφανή παράβλεψιν τῶν δικαίων τοῦ Μακεδονικοῦ Λαοῦ». *Μακεδονία* 01.11.1914.

<sup>35</sup> Βλέπε ενδεικτικά *L'Indépendant* 26.01.1915.

<sup>36</sup> Ενδεικτικά, *L'Opinion* 22.01.1915, *L'Indépendant* 24.01.1915, 26.01.1915.

<sup>37</sup> *Μακεδονία* 07.11.1914.

του Συνδέσμου Συντεχνιών. Αντίστοιχα, η Νέα Λέσχη ακύρωσε επίσης τη συμμετοχή της με τον φόβο ότι το συλλαλητήριο μπορούσε να πάρει μια επικριτική για τους εμπόρους χροιά. Η Νέα Λέσχη, παρά την κατηγορηματική διάψευση του Συνδέσμου Συντεχνιών, ανησυχούσε μήπως η διαμαρτυρία για τη δασμολογική αφομοίωση και τη συνακόλουθη άνοδο των τιμών των τροφίμων (που είχε προκαλέσει η ύψωση των εισαγωγικών δασμών) διολίσθαινε τελικά σε μια ειδικότερη καταγγελία της κερδοσκοπίας των εμπόρων<sup>38</sup>.

Ο χαρακτήρας της κυβερνητικής νομοθεσίας και η εννοιολόγησή της υπό το πρίσμα της μακεδονικότητας νομιμοποίησαν εν τούτοις πλήρως το αίτημα για άμεση διενέργεια εκλογών και την εκλογή μακεδόνων βουλευτών. Το σύνολο του τύπου, ελληνικού αλλά και εβραϊκού, χρέωνε τον αντιμακεδονικό χαρακτήρα των κυβερνητικών ρυθμίσεων στην άγνοια της Βουλής γύρω από τα μακεδονικά ζητήματα και στην απουσία μακεδόνων βουλευτών<sup>39</sup>. Παράλληλα, ήταν διάχυτος ο φόβος ότι η Μακεδονία θα είχε την τύχη της Θεσσαλίας. Όπως και εκείνη δηλαδή, θα στερείτο για αρκετό καιρό μετά την ενσωμάτωσή της γηγενών πολιτικών εκπροσώπων και θα μεταβαλλόταν σε χώρο πολιτικής δράσης δευτεροκλασάτων παλαιοελλαδιτών πολιτικών<sup>40</sup>. Τον φόβο αυτό επέτεινε και ο παραγκωνισμός των έκτακτων μακεδόνων υπαλλήλων που προέβλεπε το διοικητικό νομοσχέδιο της κυβέρνησης, καθώς μάλιστα η τοποθέτηση δημοσίων υπαλλήλων από την Παλαιά Ελλάδα θεωρήθηκε ουσιαστικά μέσο εξυπηρέτησης της εκλογικής πελατείας των παλαιοελλαδιτών πολιτικών<sup>41</sup>.

Κατά συνέπεια, η λύση σε αυτά τα ζητήματα εντοπιζόταν στην άμεση διενέργεια εκλογών (ώστε να πάψει η Βουλή να νομοθετεί ερήμην της Μακεδονίας), και κυρίως στην ανάδειξη μακεδόνων βουλευτών προκειμένου να αποτραπεί η εκλογή των «πολιτικῶν ναυαγῶν» της Παλαιάς Ελλάδας<sup>42</sup>. Η δυναμική του αιτήματος ήταν τέτοια ώστε η μακεδονικότητα των βουλευτών αναγορεύτηκε σε υπέρτατο κριτήριο, καθιστώντας αναγκαία την υπέρβαση των κοινωνικών διαίρεσεων και προσφέροντας το κοινό εννοιολογικό πεδίο για τη σφυρηλάτηση διαταξικών πολιτικών συμμαχιών. Όπως επισήμανε η *Νέα Αλήθεια*, οι Μακεδόνες δεν μπορούσαν «νά ἔμμενον μέχρι τέλους κεχωρισμένοι ἀλλήλων ἀπό λόγους ἀντιθέσεως συμφερόντων», ούτε οι συντεχνίες να βρεθούν αντιμέτωπες με τους κεφαλαιούχους. Αντίθετα, ήταν ανάγκη κεφάλαιο και εργασία να συμπράξουν και όλες οι κοινωνικές ομάδες να οργανωθούν και να συνεργαστούν «πρός ἐπίτευξιν τοῦ κοινοῦ σκοποῦ καί πόθου, ἤτοι τῆς ἀναδείξεως βουλευτῶν, καταγομένων ἐκ Μακεδονίας»<sup>43</sup>.

Κατά τη διάρκεια επομένως του 1914 μια σειρά κυβερνητικών νομοθετημάτων προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, προσδιόρισε το χαρακτήρα των νέων συλλογικών συσσωματώσεών τους, διαπλέχθηκε με την ιδιαίτερη ελληνομακεδονική τους ταυτότητα και διαμόρφωσε τα πολιτικά αιτήματά τους. Δεν καθόρισε ωστόσο άμεσα την πολιτική τους στάση. Η αίγλη του Βενιζέλου εξακολουθούσε να παραμένει ιδιαίτερα ισχυρή. Και όπως δείχνει το συλλαλητήριο του Νοεμβρίου 1914 κατά των νομοθετημάτων της κυβέρνησης, η έκφραση της

<sup>38</sup> *Μακεδονία* 09.11.1914, 13.11.1914, 14.11.1914, 15.11.1914, 16.11.1914.

<sup>39</sup> *Το Φως* 26.01.1915. *L'Indépendant* 28.01.1915. Αυτό ήταν και ένα από τα αιτήματα του συλλαλητηρίου κατά των κυβερνητικών νομοσχεδίων και ο λόγος που οργανώθηκε. Όχι δηλαδή κατά της κυβέρνησης, αλλά προκειμένου να ακουστεί η φωνή του «Μακεδονικοῦ Λαοῦ», ελλείψει εκπροσώπων του στη Βουλή. *Μακεδονία* 10.11.1914, 14.11.1914.

<sup>40</sup> *Νέα Αλήθεια* 17.01.1915.

<sup>41</sup> *Μακεδονία* 31.10.1914. “Mémoire sur la Macédoine” (χ.χ.), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

<sup>42</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.01.1915.

<sup>43</sup> *Νέα Αλήθεια* 13.01.1915, 23.01.1915.

δυσαρέσκειας δεν νοηματοδοτείτο, τουλάχιστον στο δημόσιο λόγο, ως αντικυβερνητική εκδήλωση. Αντίθετα, συνιστούσε έκκληση για παρέμβαση του ηγέτη. Όπως διαβεβαίωνε ο Σύνδεσμος Συντεχνιών, «οὐδέν πνεῦμα ἀντιπολιτεύσεως ἐμπνέει τὰς τάξεις τῆς Μακεδονίας ... μόνος σκοπός τῆς λαϊκῆς διαμαρτυρίας εἶνε ὅπως τὰ αἰτήματα τοῦ λαοῦ φθάσωσιν ἀπ'εὐθείας ἀδόλως καί ἐντόνως εἰς τὰ ὦτα τῆς Κυβερνήσεως»<sup>44</sup>. Στις αρχές του 1915, οι περισσότεροι από τους εμπόρους ἐκλιναν ἀκόμη πρὸς τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. Παρ'όλα αυτά, οι ἐξελίξεις τῆς προηγούμενης χρονιάς ἀποδείχτηκαν σημαντικές. Καθὼς ἐπανεννοιολογήθηκαν στο πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ, πρόσφεραν ἐντέλει τὴ μαγιά γιὰ τὴν πολιτικὴ δραστηριοποίηση καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἰδεολογικὴ ἐκφραση τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς Νέας Λέσχης καθὼς καὶ τὴ μετᾶλλαξη τῆς τελευταίας σε ἕναν ἀνεξάρτητο, ἰδιότυπα τοπικιστικὸ καὶ ἀντιβενιζελικὸ πολιτικὸ σχηματισμό.

**«Μακεδονικὸς Λαός»: Ἡ Νέα Λέσχη καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν Ἀνεξάρτητων-Λαϊκόν**  
Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1914 ἡ Νέα Λέσχη ἐνίσχυσε τὴ θέση τῆς στο δημόσιο χῶρο τῆς πόλης. Ἡ δράση τῆς ἐφορμούσε ἀπὸ τὴν υπεράσπιση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ ἐπαίρνε πλέον ἐυρύτερο χαρακτῆρα. Ὁ πρωταγωνιστικὸς τῆς ρόλος ἀποτυπώθηκε κυρίως στὴν κινήτοποίηση ἐναντῖα στὴν ἀπόφαση τῆς κυβέρνησης γιὰ τὴ σιδηροδρομικὴ παράκαμψη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴ σύνδεση τῶν ἐλληνικῶν σιδηροδρόμων με τὸ ἐυρωπαϊκὸ δίκτυο στο Πλατύ, 10 χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς πόλης. Τότε, με πρωτοβουλία τῆς Νέας Λέσχης τὰ κυριότερα ἐλληνικά καὶ ἐβραϊκά σωματεία (τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐκπροσωποῦσαν ἕνα ἐυρὺ κοινωνικὸ φάσμα), συντόνισαν γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δράση τους<sup>45</sup>. Ἐπιπλέον, ἡ Νέα Λέσχη ἀρθρώσε ἕνα διαταξικὸ καὶ τοπικιστικὸ λόγο διαμαρτυρίας με σημεῖο ἀναφορᾶς ὄχι τοὺς ἐμπόρους καὶ τὰ ἐιδικὰ ζητήματά τους, ἀλλὰ τὸ «λαὸ τῆς Θεσσαλονίκης» καὶ τὰ ἐυρύτερα «συμφέροντα τῆς πόλεως»<sup>46</sup>.

Ὁ μετασηματισμὸς τῆς Νέας Λέσχης ὁλοκληρώθηκε με τὴν ἀπόφαση τῶν μελῶν τῆς γιὰ πολιτικὴ δραστηριοποίηση καὶ ἐνεργὴ συμμετοχὴ στὶς ἐπικείμενες ἐκλογές τῆς 31<sup>ης</sup> Μαΐου 1915<sup>47</sup>. Ἐνεαμελὴς ἐπιτροπὴ ἀνέλαβε τὴ συνεννόηση με τὰ ὑπόλοιπα σωματεία, τὴ μουσουλμανικὴ καὶ τὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα, καθὼς καὶ τὰ δύο κόμματα, τῶν Φιλελευθέρων καὶ τῆς γουναρικής Ἡνωμένης Ἀντιπολίτευσης<sup>48</sup>. Οἱ διαπραγματεύσεις με τὰ κόμματα καὶ τὶς κοινότητες δὲν ἀπέδωσαν, ἀλλὰ ἡ Νέα Λέσχη κατόρθωσε παρ'όλα αὐτὰ νὰ ἐρθεῖ σε συμφωνία ἀρχικά με τὰ ἄλλα δύο σημαντικὰ σωματεία ἀστικῶν συμφερόντων τῆς πόλης –τὸ Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας καὶ τὸν Κτηματικὸ Σύνδεσμο– καὶ τέλος με τὸ Λαϊκὸ Κόμμα τοῦ Συνδέσμου Συντεχνιών<sup>49</sup>. Ἔτσι σχηματίστηκε ὁ Συνδυασμὸς τῶν Ἀνεξάρτητων-

<sup>44</sup> *Μακεδονία* 14.11.1914.

<sup>45</sup> Συγκεκριμένα ὁ Σύνδεσμος Συντεχνιών, τὸ Club des Intimes, ἡ Ἐνωσις Ἀρχαίων Μαθητῶν τῆς Ἀλιάνς καὶ οἱ σιωνιστικὲς οργανώσεις. *Μακεδονία* 10.03.1914.

<sup>46</sup> *Μακεδονία* 11.03.1914.

<sup>47</sup> *Τὸ Φῶς* 05.02.1915.

<sup>48</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 15.03.1915. Ἀργυρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, σ. 164. Κέντρο Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, *Ἡ σοσιαλιστικὴ Ὀργάνωσις Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909-1918. Ζητήματα γύρω ἀπὸ τὴ δράση τῆς* (Ἀθήνα, 1989), σσ. 182-183.

<sup>49</sup> Ἀργυρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, σ. 164. Κέντρο Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, *Ἡ σοσιαλιστικὴ Ὀργάνωσις Φεντερασιόν*, σσ. 182-183. *Τὸ Φῶς* 27.03.1915, *Νέα Ἀλήθεια* 27.03.1915, 05.04.1915, 08.04.1915, 09.04.1915. Τὸ Λαϊκὸ Κόμμα εἶχε συσταθεῖ με πρωτοβουλία τοῦ Συνδέσμου Συντεχνιών Θεσσαλονίκης τὸν Ἰούνιο τοῦ 1914. Αυτοπροσδιορίζοταν ὡς «κόμμα ἀρχῶν, ὀνομασθέν διὰ τὴν ἰδεολογίαν καὶ λόγῳ τῆς συνθέσεώς τοῦ 'Λαϊκόν'» καὶ δὲν εἶχε καμία σχέση με τὸ μεταγενέστερο Λαϊκὸ Κόμμα τῶν γουναρικών. Διοικεῖτο ἀπὸ ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕναν ἀντιπρόσωπο κάθε

Λαϊκών, επικεφαλής του οποίου τέθηκε, μετά από πρόσκληση της Νέας Λέσχης, ο γηραιός μακεδόνας πολιτικός και τέως Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Στέφανος Δραγούμης<sup>50</sup>.

Σημαινόντες έμποροι, που διατηρούσαν δεσμούς με τη Νέα Λέσχη, συμμετείχαν βέβαια και στους συνδυασμούς των άλλων δύο κομμάτων –μεμονωμένα όμως. Ο τέως πρόεδρος της Κωνσταντίνος Πλατσούκας ήταν επικεφαλής της εκλογικής επιτροπής της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και υποψήφιος βουλευτής<sup>51</sup>, ενώ ο πρώην γραμματέας της Σπυρίδων Δούμας περιλαμβανόταν στο συνδυασμό των Φιλελευθέρων<sup>52</sup>. Ταυτόχρονα, η απόφαση της Νέας Λέσχης να μετατραπεί σε πολιτικό κόμμα και να κατέβει στις εκλογές δεν υπήρξε ομόφωνη. Αντίθετα, φαίνεται ότι συνάντησε τη δημόσια διαφωνία ορισμένων τουλάχιστον μελών της<sup>53</sup>. Ωστόσο, η κάθοδός της είχε μια αξιοσημείωτη δυναμική και συσπείρωσε εντέλει το σώμα των ελλήνων επιχειρηματιών της πόλης. Στο συνδυασμό των Ανεξάρτητων-Λαϊκών οι τελευταίοι συμμετείχαν θεσμικά και όχι ατομικά και μάλιστα μέσω της σύμπραξης και των τριών σημαντικότερων σωματειακών εκπροσώπων τους, της Νέας Λέσχης, του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας και του Κτηματικού Συνδέσμου.

Από την άλλη μεριά, η συνεργασία με το Σύνδεσμο Συντεχνιών και το Λαϊκό Κόμμα δεν ήταν βέβαια αυτονόητη. Αν και οι εκπρόσωποι των αστικών σωματείων δεν αντιτίθονταν καταστατικά στις αρχές του Λαϊκού Κόμματος (καθότι αναγνώριζαν ότι αυτό δεν ήταν σοσιαλιστικό)<sup>54</sup>, η γενική εντύπωση ήταν ότι «χάσμα έχωριζεν άλλοτε [τη Νέα Λέσχη και το Σύνδεσμο Συντεχνιών] καί αντίθεσις τάσεων καί βλέψεων ώρθοῡντο μεταξύ τῶν»<sup>55</sup>. Καθόλο το 1914 ο Σύνδεσμος κατήγγειλλε συστηματικά την αισχροκέρδεια των εμπόρων και πίεζε τις αρχές για τη λήψη μέτρων. Μόλις λίγους μήνες νωρίτερα, το Δεκέμβριο του 1914, η Νέα Λέσχη είχε αρνηθεί να συμμετάσχει στο συλλαλητήριο του Συνδέσμου κατά των νομοθετημάτων της κυβέρνησης Βενιζέλου για λόγους «γενικοῦ συμφέροντος» και επειδή είχε φοβηθεί ότι αυτό θα στρεφόταν τελικά κατά των εμπόρων. Από τη μεριά πάλι του

---

οργάνωσης και από μια γραμματεία, είχε δε δημιουργήσει παραρτήματα σε διάφορες πόλεις του εσωτερικού της Μακεδονίας, μεταξύ των οποίων στις Σέρρες, Δράμα, Καβάλλα, Βέροια, Νάουσα και Κοζάνη. Το πρόγραμμά του είχε αντικεφαλαιοκρατικές αλλά και αντισοσιαλιστικές ροπές. Απέσπασε μάλιστα τον έπαινο του πρωτοεμφανιζόμενου τότε μοναστηριώτη νομομαθούς Αλέξανδρου Σβώλου για το «πνεῦμα συνεταιρισμοῦ» και τα «πανεργατικά ἰδανικά» που διέκριναν το Σύνδεσμο. Το πρόγραμμα εστίαζε στην κοινή δράση επαγγελματιών, αγροτών και εργατών, στη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων (αλλά και στην αρμονική συμβίωσή τους με τους εργοδότες μέσα από την ίδρυση κρατικών εργατικών συμβουλίων) και τέλος σε μια αλτρωτική εξωτερική πολιτική που είχε ως αφετηρία της την πεποίθηση ότι «τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος καλεῖται νά διεξαγάγη πόλεμον πολιτισμοῦ ἀπελευθερώσεως δούλων ἀδελφῶν». Μετά τις εκλογές του Μαΐου 1915 το Λαϊκό Κόμμα έπαψε να δραστηριοποιείται αυτόνομα. Στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 συνέπραξε με τη γουναρική Ηνωμένη Αντιπολίτευση και στη συνέχεια απορροφήθηκε από αυτή. Σημαινόντα στελέχη του είτε εκλέχτηκαν βουλευτές της (Περικλής Κράλλης) είτε υπέστησαν διώξεις και εξορίες λόγω της αντιβενιζελικής τους στάσης κατά την τετραετία 1916-1920 (Σωτήριος Γκοτζαμάνης). *Μακεδονία* 01.06.1914, 22.10.1914, 08.01.1915, 13.01.1915. *Νέα Αλήθεια* 02.12.1915. Σωτήριος Π. Γκοτζαμάνης, *Κοινωνικά τάξεις και πολιτικά κόμματα* (Θεσσαλονίκη, 1923), σσ. α'-β', 137-140 (όπου και το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος).

<sup>50</sup> *Νέα Αλήθεια* 23.04.1915.

<sup>51</sup> *Νέα Αλήθεια* 12.05.1915. Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 219.

<sup>52</sup> Στο ίδιο, σ. 221.

<sup>53</sup> Τις οποίες έσπευσαν να προβάλουν οι αντιπολιτευόμενες προς αυτήν εφημερίδες. *Το Φως* 24.04.1915.

<sup>54</sup> Συνέντευξη Δημήτριου Χατζόπουλου, γραμματέα του Συνδέσμου Βιομηχάνων στη *Μακεδονία* 09.06.1914.

<sup>55</sup> *Νέα Αλήθεια* 08.04.1915.

Συνδέσμου, δεν έλειψαν οι αντιδράσεις μετά την ανακοίνωση της εκλογικής σύμπραξης και οι κατηγορίες ότι η συνεργασία «μετά τῶν Κεφαλαιοκρατῶν» της Νέας Λέσχης αντέβαινε τα συμφέροντα του «φιλεργατικοῦ» Λαϊκού Κόμματος<sup>56</sup>.

Αν τελικά οι όποιες ταξικές αντιπαλότητες υποβαθμίστηκαν, αυτό οφειλόταν στο ότι η συνεργασία οικοδομήθηκε στη βάση μιας κοινής αντίληψης περί «ανεξαρτησίας», η οποία και έθετε άλλου τύπου προτεραιότητες. Κεντρικά στοιχεία της αντίληψης αυτής ήταν η αποστασιοποίηση από τα γνωστά πολιτικά κόμματα (τα οποία και καταδικάζονταν ως αρχηγικές ομαδώσεις στερούμενες αρχών), η συλλογική οργάνωση και η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των επιμέρους επαγγελματικών συμφερόντων και συνακόλουθα, η εκλογή των «κρατίστων» μακεδόνων βουλευτῶν<sup>57</sup>. Στόχος ήταν η ανάδειξη «ἀχρωματίστων» υποψηφίων<sup>58</sup>. Η μακεδονικότητα αναδεικνυόταν επομένως σε μια πυκνή και πολύσημη έννοια και ταυτόχρονα ενέγραφε στο τοπικό πλαίσιο ευρύτερες πολιτικοϊδεολογικές αναζητήσεις. Διαπλεκόταν με μια αντίληψη κορπορατισμού και αυτόνομης συμμετοχής των επαγγελματικών τάξεων στην πολιτική ζωή, καθώς και με την αντίθεση στον παλαιοκομματισμό<sup>59</sup>. Την ίδια στιγμή όμως, προτεινόταν ως το καταλληλότερο φάρμακο στις παθογένειες του τελευταίου, τις οποίες ενέτεινε η πολιτική όξυνση. Οι ανεξάρτητοι μακεδόνες βουλευτές θα αποτελούσαν την «ἀσφαλιστική δικλείς» στον ανταγωνισμό των Βενιζελικών με τους Γουναρικούς, μια «μέση οδό» που θα προωθούσε τόσο τα εθνικά όσο και τα μακεδονικά συμφέροντα<sup>60</sup>. Η ανεξαρτησία σημασιοδοτείτο ως το «διάμεσον» των δύο κομμάτων, των οποίων οι αρχές αντιτίθονταν προς ένα λαό που ποθούσε να μη γίνει έρμαιο των κομματικών επιρροών<sup>61</sup>. Ο ανεξάρτητοι συνιστούσαν επομένως το κράτιστο «ἐξυγιαντικόν στοιχείον», κέρδος όχι μόνο για τη Μακεδονία αλλά και για ολόκληρο το ελληνικό έθνος, καθώς ο «Μακεδονικός Λαός», παραμένοντας ανεξάρτητος και από τα δύο κόμματα, «θά ἔδινε ζωὴν εἰς μίαν νέαν Ἐθνικὴν ζύμωσιν»<sup>62</sup>.

Η ενότητα των Μακεδόνων λοιπόν όχι μόνο δεν συνιστούσε παρεκκλίνοντα τοπικισμό, αλλά αντίθετα προτεινόταν ως αντίδοτο στις διαιρέσεις που προκαλούσαν τα ίδια τα παλαιοελλαδίτικα προσωπικά κόμματα. Την απαιτούσε δηλαδή το γενικό συμφέρον της Ελλάδας<sup>63</sup>. Με την έννοια αυτή, μια τοπική ταυτότητα προβαλλόταν ως η κατεξοχήν ελληνική: στη συλλογιστική των Ανεξάρτητων, η οθωμανική κυριαρχία και ο Μακεδονικός Αγώνας είχαν ωθήσει ιστορικά τους Μακεδόνες προς μια «ἐθνική πολιτική» και τους είχαν οδηγήσει να θέτουν «πάντες ἀνεξαιρέτως τὰ ἐθνικά συμφέροντα ὑπεράνω πάντως ἀτομικοῦ ἐγωισμοῦ καὶ ὑπολογισμοῦ»<sup>64</sup>. Με την έννοια αυτή, τους είχαν μεταβάλει στους κατεξοχήν εκφραστῆς της εθνικής ενότητας.

Αυτή η αντίληψη περί κομματικής ανεξαρτησίας, την οποία μοιράζονταν τόσο η Νέα Λέσχη όσο και το Λαϊκό Κόμμα<sup>65</sup>, καλούσε επομένως στη συνεργασία «ὄλων

<sup>56</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.04.1915, 08.05.1915.

<sup>57</sup> Εκλογική προκήρυξη Νέας Λέσχης. *Νέα Αλήθεια* 10.04.1915.

<sup>58</sup> *Νέα Αλήθεια* 11.03.1915.

<sup>59</sup> *Νέα Αλήθεια* 28.03.1915.

<sup>60</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.03.1915, 01.05.1915.

<sup>61</sup> *Νέα Αλήθεια* 26.05.1915.

<sup>62</sup> *Νέα Αλήθεια* 08.05.1915, 27.03.1915, 23.05.1915.

<sup>63</sup> *Νέα Αλήθεια* 17.05.1915.

<sup>64</sup> *Νέα Αλήθεια* 17.05.1915, 05.05.1915, 09.05.1915.

<sup>65</sup> Βλέπε την εκλογική προκήρυξη της Νέας Λέσχης. *Νέα Αλήθεια* 10.04.1915. Για το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, *Μακεδονία* 22.10.1914.



των μακεδονικῶν τάξεων» και στήριζε ιδεολογικά τη σύμπραξη<sup>66</sup>. Ταυτόχρονα, απαντούσε σε έναν πραγματικό και κοινό φόβο, αυτόν της απορρόφησης των μακεδονικῶν αρχηγεισίων από τα παλαιά κόμματα και την άλωση της Μακεδονίας από πολυτευτές της Παλαιάς Ελλάδας. Κατά τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη, η ανεξαρτησία του Λαϊκού Κόμματος δεν στρεφόταν κατά της Ελλάδας, αλλά είχε «σκοπόν ἀμύνης τῆς χώρας καθ' ὅλων ἐκείνων οἱ ὅποιοι καταδικασθέντες πολιτικῶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς ἰδιαίτερας πατρίδας τῶν ἤλθον ἐνταῦθα ἵνα λάβωσι παρά τοῦ λαοῦ μας ἀθωωτικὴν ψῆφον»<sup>67</sup>. Αὐτός ἴσως να ἦταν τελικά και ο κύριος λόγος της μη συνεργασίας της Νέας Λέσχης και ευρύτερα των Ανεξάρτητων με τους Γουναρικούς, παρά τις κατά τα ἄλλα συγκλίσεις τους<sup>68</sup>. Παρόλο που λείπουν τα στοιχεία που μπορούν να επιβεβαιώσουν αὐτὴν την ερμηνεία, τόσο η ευρύτερη καταγγελία των αρχηγικῶν κομμάτων ὅσο κυρίως οἱ επανειλημμένες καταδίκες της ἔλευσης παλαιοελλαδιτῶν υπαλλήλων, της δραστηριοποίησης παλαιοελλαδιτῶν επιχειρηματιῶν και της στήριξης που προσφέρθηκε σε αὐτούς από τις διοικητικές αρχές μπορούν να θεωρηθῶν εκφράσεις αὐτῆς της ανησυχίας. Το Μάρτιο του 1914 οἱ ἔμποροι εἶχαν διαμαρτυρηθεῖ για την αντικατάσταση των πολύγλωσσων και ἔμπειρων μακεδόνων υπαλλήλων του τελωνείου ἀπὸ Αθηναίους<sup>69</sup>. Επιπλέον η δεκάχρονη σύμβαση καθαριότητας που υπέγραψε ο δήμος Θεσσαλονίκης με αθηναίους επιχειρηματίες ἀπασχόλησε για ἄλλο τόσο το σύνολο του τύπου της πόλης κινητοποιώντας και το Σύνδεσμο Συντεχνιῶν. Η ἀντίδραση πήρε τη μορφή της ρητορικής ἀντίστιξης ἀνάμεσα σε παλαιοελλαδίτες εργολάβους «θύτες» και νεοελλαδίτες δημότες «θύματα» και της καταγγελίας για ἀδράνεια του μη μακεδόνα νομάρχου Περικλή Αργυρόπουλου<sup>70</sup>. Ευρύτερα ἄλλωστε, η καχυποψία με την οποία ἔβλεπαν οἱ κάτοικοι της Μακεδονίας –Ἕλληνες και Εβραῖοι– την ἐγκατάσταση των παλαιοελλαδιτῶν ἦταν κοινός τόπος του αθηναϊκοῦ τύπου, ο οποίος και τους κατηγοροῦσε ὅτι ἐπιδίωκαν την «ξενηλασίαν» τους<sup>71</sup>.

Σε κάθε περίπτωση λοιπόν, παρά το διευρυνόμενο, πολιτικό περιεχόμενο που προσέδωσε στη μακεδονικότητα, ο λόγος των Ανεξάρτητων-Λαϊκῶν ἀγκυρωνόταν πρωτίστως στην υπεράσπιση των ἀπειλούμενων τοπικῶν μακεδονικῶν συμφερόντων. Ὡς τέτοιος, εἶχε πάρει πλέον μια σαφέστατα ἀντιβενιζελική χροιά. Η ρήξη του Βενιζέλου με το βασιλιά και η παραίτησή του ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ἀποστασιοποίηση της Νέας Λέσχης (ὅπως ἄλλωστε και μεγάλου τμήματος του ελληνοκῶ πληθυσμοῦ της Μακεδονίας) ἀπὸ το Κόμμα των Φιλελευθέρων, προς το οποίο φαίνεται ὅτι προσανατολίζονταν μέχρι ἐκείνη τη στιγμή σύμφωνα με τον τύπο<sup>72</sup>. Στη Μακεδονία και στην Ἡπειρο η αἴγλη του ἀπελευθερωτῆ Κωνσταντίνου ἦταν ἀδιαμφισβήτητη, ἐνῶ ο πατέρας του εἶχε ἐπίσης «θυσιαστεί» για τη

<sup>66</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.03.1915.

<sup>67</sup> *Νέα Αλήθεια* 06.04.1915.

<sup>68</sup> Και οἱ δύο χώροι μοιράζονταν την ἀνάγκη ἀνάδειξης μακεδόνων βουλευτῶν, την πίστη στο βασιλιά και στην ἀκεραιότητα της Μακεδονίας, ἐνῶ, ὅπως ἐπισήμαινε *Το Φως*, το πρόγραμμα των Ανεξάρτητων ταυτίζονταν ουσιαστικά με το πρόγραμμα των γουναρικῶν. *Το Φως* 10.04.1915. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικῆς ἐκστρατείας, οἱ Ανεξάρτητοι δὲν ἐπιτέθηκαν ποτὲ στην παράταξη των γουναρικῶν.

<sup>69</sup> *Μακεδονία* 16.03.1914.

<sup>70</sup> *Μακεδονία* 28.09.1914, 29.09.1914, 30.09.1914, 02.10.1914.

<sup>71</sup> *Ὁ Βιομήχανος* 22.03.1915. Για την καχυποψία των κατοίκων της Μακεδονίας ἀπέναντι στους παλαιοελλαδίτες, βλέπε “Mémoire sur la Macédoine” (χ.χ.), Ἀρχεῖο ΑΙΥ Grèce XVII E 202c.

<sup>72</sup> *Νέα Αλήθεια* 09.05.1915. Η Νέα Λέσχη ἄλλωστε εἶχε ἀναγορεύσει τον Βενιζέλο σε ἐπίτιμο πρόεδρο της. Βλέπε ἐδῶ, Κεφάλαιο 5, σ. 227.

Θεσσαλονίκη<sup>73</sup>. Η πολιτική ακτινοβολία του Βενιζέλου στη Μακεδονία βασιζόταν επομένως στη διατήρηση των καλών σχέσεων με το μονάρχη. Ειδικότερα πάλι, όσον αφορά στους εμπόρους της Νέας Λέσχης μια πληθώρα λόγων καθιστούσαν δύσκολη τη συμμαχία με τον Βενιζέλο στη συγκυρία του Διχασμού. Ορισμένοι είχαν ιδιαίτερα στενές σχέσεις με το βασιλιά<sup>74</sup>. Άλλοι πάλι κατάγονταν από πόλεις που είχαν αποδοθεί στη Σερβία, με προεξάρχον το Μοναστήρι. Η διαφωνία του Βενιζέλου στην προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων προς τη βόρεια Μακεδονία κατά τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, όπως επιθυμούσε ο τότε διάδοχος, ενδεχομένως να καθόρισε τις μετέπειτα πολιτικές τους προτιμήσεις<sup>75</sup>. Για άλλους, όπως ο επιτυχημένος δερματέμπορος και υποψήφιος βουλευτής Δούκας Σαχίνης, οι στενοί εμπορικοί δεσμοί με την Κεντρική Ευρώπη πιθανόν να τους προσανατόλισαν προς τον γερμανόφιλο και ουδετερόφιλο Κωνσταντίνο<sup>76</sup>. Ταυτόχρονα, η κίνηση των βενιζελικών πολιτευτών Δίγκα και Χωναίου να επιδιώξουν να ζητήσει η Νέα Λέσχη αναβολή των εκλογών, να αποστασιοποιηθεί δηλαδή από ένα πάγιο αίτημά της ερχόμενη ταυτόχρονα και σε αντίθεση με τον βασιλιά, προκάλεσε την έντονη αντίδραση των μελών της και συνετέλεσε στην αντιβενιζελική της στάση<sup>77</sup>.

Ήταν ωστόσο η δημοσιοποίηση των προθέσεων του Βενιζέλου το Μάρτιο του 1915 να παραχωρήσει τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία (προκειμένου αυτή να εξέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ) με αντάλλαγμα εδάφη για την Ελλάδα στη Μικρά Ασία, που σφράγισαν τη στάση της Νέας Λέσχης και προσδιόρισαν το αντιβενιζελικό περιεχόμενο της μακεδονικότητάς της<sup>78</sup>. Η «αντιμακεδονική» πολιτική του Βενιζέλου μετατράπηκε στο κυριότερο επιχείρημα εναντίον του κόμματος των Φιλελευθέρων. Το σύνολο των πολιτικών της κυβέρνησής του επανερμηνεύθηκε υπό το πρίσμα αυτό και αναγνώστηκε ως ένα ενιαίο αφήγημα που απέβλεπε στην εκποίηση της Μακεδονίας. Η δυσφορία που χαρακτήριζε την πρόσληψη των κυβερνητικών νομοθετημάτων –πολιτικά άμορφη μέχρι και το Φεβρουάριο του 1915– μετατράπηκε τώρα σε πολιτικό επιχείρημα. Κατά τον Γκοτζαμάνη, μια «σπείρα πολιτευομένων» είχε εμφανιστεί αμέσως μετά την απελευθέρωση στη Μακεδονία για να εκμεταλλευτεί τη χώρα. Πούλησε τον καπνό σε παλαιοελλαδίτες, φορολόγησε διπλά και κατέστησε εντέλει τη Μακεδονία «άποικία κάφρων καί ότεντότων»<sup>79</sup>. Η εγκατάλειψη της Μακεδονίας και η καταστροφή της, η περιφρόνηση των «ύγιεστερων στοιχείων του τόπου», η στρατοκρατία, η

<sup>73</sup> Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, τόμος Β'* (μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα, 2004), σσ. 890-891.

<sup>74</sup> Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε βαφτίσει την κόρη του μέλους της Νέας Λέσχης και υποψηφίου Κλέωνα Χατζηλαζάρου, ενώ ο βασιλιάς Γεώργιος είχε διαμείνει στην οικία της οικογένειας κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη. *Νέα Αλήθεια* 21.05.1915.

<sup>75</sup> Για τον πολιτικό προσανατολισμό των αστών προσφύγων του Μοναστηρίου, βλέπε Λουκιανός Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», στο Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης και Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση* (Αθήνα, 2004), σσ. 220-225.

<sup>76</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.05.1915.

<sup>77</sup> *Νέα Αλήθεια* 16.03.1915, 22.03.1915, *Το Φως* 18.03.1915.

<sup>78</sup> Βλέπε ενδεικτικά φύλλα της *Νέας Αλήθειας*, όπου και παραφράζοντας τη γνωστή ρήση του Μπίσμαρκ, η εφημερίδα διαπίστωνε ότι «εις τήν αντίληψιν του κ. Βενιζέλου ή Μακεδονία 'δέν ἤξιζε τὰ ὀστᾶ ἐνὸς Κρητῶς', ὅπως εις τήν αντίληψιν του Βίσμαρκ ή 'Κρήτη δέν ἤξιζε τὰ ὀστᾶ ἐνὸς Πομμερανῶς'». *Νέα Αλήθεια* 24.03.1915, 28.03.1915. Για την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου την περίοδο αυτή, βλέπε Γεώργιος Δαφνής, *Η Ελλάδα του 1910-1920, τόμος Α'* (Αθήνα, 1931), κεφάλαια 11 και 12. Σπύρος Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964, τόμος Γ'* (Αθήνα, 1966), Μέρος 6, Κεφάλαιο 5.

<sup>79</sup> *Νέα Αλήθεια* 09.05.1915.

κακοδιοίκηση, η φορολογική και δασμολογική πολιτική, μέχρι και το χάσμα που θεωρήθηκε ότι προκάλεσε η βενιζελική κυβέρνηση μεταξύ παλαιοελλαδιτών και νεοελλαδιτών απέκτησαν πολιτικό νόημα γιατί έγιναν αντιληπτά ως προοίμιο σε μια προδιαγεγραμμένη, οριστική παράδοση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία. Όπως περιέγραφε η *Νέα Αλήθεια* τη βενιζελική πολιτική:

«Παρουσίαζε ή Έλλάς τό αξιοθρήνητον θέαμα, νά ἔχη ἐλευθέρωση διά τοῦ αἵματος τοῦ στρατοῦ της καί διά τεραστίων θυσιῶν τῶν ὑποδούλων τέκνων τῆς διάφορα μέρη, νά τά κρατή δέ μετά δυόμισυ ἔτη ἐν διασπορᾷ, χωρίς κανένα δεσμό μεταξύ τῶν καί χωρίς καμμίαν ἄλλην ἐπαφήν μέ τήν μητρόπολιν, παρ' ἐκείνην, ἥτις συνέκειτο εἰς τό νά πληρώνουν βαρυτάτους φόρους, διά τήν πολυτελῆ συντήρησιν τῆς διοικήσεως καί τήν εὐμάρειαν τῶν φίλων τοῦ κόμματος. Ἡ Α.Μ., ὁ δαφνοστεφής Βασιλεύς, ὁ Μέγας Ἐλευθερωτής καί Δημιουργός της Μείζονος Ἑλλάδος, ἐθλίβετο βλέπων ὅτι τό μέγα ἐθνικόν κατόρθωμα ἐξουδετεροῦτο διά τῆς τοιαύτης ἀκατανομάστου πολιτικῆς, ἀλλ' εἰς ἐκάστην Τοῦ παρατήρησιν ἐγείρετο ἐνώπιόν Του τό ἀνάστημα τοῦ κ. Βενιζέλου... Ὁ κ. Βενιζέλος πολιτευόμενος ὡς ἐπολιτεύετο εἰς τᾶς νέας χώρας, δέν ἐσκέπτετο ἄλλο, παρά πῶς νά τᾶς πωλήσῃ ἀκριβώτερον, ἀδιαφορῶν ἄν ἐκεῖ βοᾷ ἀκόμη τό χυθέν τίμιον αἷμα καί ἄν οἱ ἀπελευθερωθέντες λαοί δέν εἶνε γιδοπρόβατα, τά ὅποια ἡμπορεῖ νά προσφέρῃ κανεῖς εἰς τόν πρῶτον τυχόντα πλειοδότην. ... Σημειώσατε ὅτι ὁ κ. Βενιζέλος, ἐπικρεμαμένου τοῦ Ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου, ἔστειλε «στό διάβολο τήν ὥρα καί τήν στιγμή πού πήραμε τήν Θεσσαλονίκην», τήν βαρείαν δέ αὐτήν βλασφημίαν ἐξεστόμισεν ἐν πλήρει ὑπουργικῷ συμβουλίῳ. Ἡ κατάπληξις ὑπῆρξε τότε τοιαύτη, ὥστε ὁ κ. Στρέιτ ἐλιποθύμησεν, ὅπως θά λιποθυμήσουν καί οἱ Θεσσαλονικεῖς σήμερον ἀπό φρίκην. Ἦτο λοιπόν πολύ φυσικόν μέ τοιαύτας σκέψεις, αἱ ὅποιαι ἤθελον τᾶς νέας χώρας ὡς οἰκόπεδα κατάλληλα πρὸς πώλησιν ἢ πρὸς ἀνταλλαγὴν, ἢ κυβερνήσις Βενιζέλου νά μὴ ἐννοῇ νά βελτιώσῃ τήν θέσιν τῶν νεοελλαδικῶν πληθυσμῶν, νά ἐπιδιώκῃ δέ ἐκ παντός τρόπου, διά τῆς κακοδιοικήσεως, τῆς βαρείας φορολογίας, τῆς ἐξαντλήσεως, τῆς καταβαραθρώσεως τῶν πάντων καί τῆς καταρρίξεως παντός ὅ,τι ἐστέκετο ὄρθιον, τήν ἀποξένωσιν τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε νά γεννηθῇ αὐτόματος παρ' αὐτοῖς ἡ βέβηλος σκέψις νά στρέψουν ἄλλου τά βλέμματα, νά ἐπωφεληθῇ δέ τῆς ψυχολογικῆς αὐτῆς στιγμῆς ὁ κ. Βενιζέλος καί τοὺς πωλήσῃ ὑπό τοὺς συμφερωτέρους ὅρους... Φαντάζεσθε τήν Ἑλλάδα ζωέμπορον; Ἐκεῖ ἤθελε νά τήν καταστήσῃ ὁ κ. Βενιζέλος. Ὅλα τά ἰδανικά τῆς φυλῆς θά περιεκλείοντο εἰς μίαν συναλλαγὴν, εἰς ἓνα παζάρεμα, εἰς μίαν μεγάλην δουλεμπορικὴν ἐπιχείρησιν»<sup>80</sup>

Τη στιγμή λοιπόν που η υπόσταση της Μακεδονίας και ο επικείμενος ακρωτηριασμός της αποτέλεσαν μόνιμο μοτίβο της επίθεσης των Ανεξάρτητων-Λαϊκών κατά του Κόμματος των Φιλελευθέρων, η υπεράσπιση της ακεραιότητάς της μετατράπηκε σε κεντρικό σημείο αναφοράς της ρητορικής τους<sup>81</sup>.

Ωστόσο, η εκλογική απήχηση του συνδυασμού των Ανεξάρτητων-Λαϊκών δεν υπῆρξε τελικά πλειοψηφική παρά τη μακεδονοκεντρική ρητορική της. Η ελληνομακεδονικότητα, ως ένας ευρύτερος λόγος θεώρησης των σχέσεων με την κεντρική εξουσία και τους τοπικούς εκπροσώπους της, προσέδιδε νόημα στη δημόσια δυσφορία και είχε καταστεί ήδη από το 1914 ηγεμονική στο δημόσιο χώρο της Θεσσαλονίκης. Παρόλα αυτά, η δυναμική της ως πολιτικό εγχείρημα αποδείχτηκε πεπερασμένη. Οι Ανεξάρτητοι-Λαϊκοί απέτυχαν να εκλέξουν βουλευτή στο νομό Θεσσαλονίκης και ήρθαν τρίτοι μετά την Ηνωμένη Αντιπολίτευση και τους Φιλελεύθερους. Ακόμη και μεταξύ των ελλήνων ψηφοφόρων κατέλαβαν από ό,τι

<sup>80</sup> *Νέα Αλήθεια* 31.03.1915.

<sup>81</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.04.1915, 04.05.1915.

φαίνεται τη δεύτερη θέση, πίσω από τους Φιλελεύθερους<sup>82</sup>. Η ακριβής αποτίμηση της εκλογικής επιρροής τους εκκρεμεί και η συνθετότητα του εγχειρήματος ξεφεύγει από τους στόχους αυτής της μελέτης. Παρ'όλα αυτά, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία μια πρώτη ανάλυση είναι δυνατή.

Στο επίπεδο της πολιτικής επιχειρηματολογίας η ελληνομακεδονικότητα που πρόσβευαν οι Ανεξάρτητοι-Λαϊκοί ενδεχομένως να εξισορροπήθηκε, αν όχι και να ακυρώθηκε, από την ισχύ του διλήμματος που έθετε ο Διχασμός. Στο επιχείρημα του ανεξάρτητου «διάμεσου», της εκλογής δηλαδή μιας ομάδας μακεδόνων βουλευτών που θα έπαιρνε θέση υπέρ της μίας ή της άλλης παράταξης μετά τις εκλογές, οι Γουναρικοί και πιθανότατα και οι Βενιζελικοί αντιπαρέθεσαν την ανάγκη για μια ισχυρή κυβέρνηση και τη σημασία της επιλογής μεταξύ του ενός ή του άλλου κυρίαρχου συνδυασμού<sup>83</sup>. Το πραγματικό δίλημμα ήταν μεταξύ των δυο τους και οποιαδήποτε άλλη στάση ισοδυναμούσε με παρέκκλιση και ανωμαλία. Όπως το έθετε με έντονα έμφυλους όρους το γουναρικό *Φως*, «Ανεξάρτητος θά ειπή νά είσαι άνήρ καί νά ξυρήσεις τά μουστάκια. ... [Αλλά] όπως εις τήν κοινωνική ζωή, ούτω καί εις τόν πολιτικόν βίον, ή τάξις τῶν έρμαφροδίτων ουδέποτε ήξιώθη συμπαθείας καί ύποστηρίξεως»<sup>84</sup>.

Ταυτόχρονα, η ελληνομακεδονικότητα επικρίθηκε έντονα ως τοπικισμός που διασπά το κράτος, ως «αὐτοχθονισμός» που διαιρεί τους Έλληνες σε Μακεδόνες και μη, ως μια ουσιαστικά μη ελληνική ταυτότητα που εξέθετε την ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία στα μάτια των ξένων<sup>85</sup>.

Την ίδια στιγμή, οι Ανεξάρτητοι δεν κατόρθωσαν να μονοπωλήσουν ούτε τη χρήση της ελληνομακεδονικής ρητορικής ούτε και το επιχείρημα της προάσπισης της ακεραιότητας της Μακεδονίας. Οι Γουναρικοί αποδείχθηκαν εξίσου ικανοί στην οικειοποίηση και των δύο. Η παράκαμψη των κομματικών εντολών και η από τα κάτω ανάδειξη των υποψηφίων που διέκριναν την πολιτική ρητορική και πρακτική των Ανεξάρτητων-Λαϊκών, βρήκαν το ισότιμό τους στα στρατηγήματα του γουναρικού νομάρχη Γούδα. Ο τελευταίος ανταποκρίθηκε στο αίτημα της μη κομματικής ανάμιξης και «ἀναγνώρισε πρωτοβουλία στόν τόπο» και στον «μακεδονικό λαό» ως προς την ανάδειξη των υποψηφίων προβαίνοντας στη δημιουργία ενός τύπου ανεξάρτητου Μακεδονικού Κέντρου<sup>86</sup>. Αυτό περιλάμβανε εμπόρους και εκπροσώπους συντεχνιών και πρόσφερε τελικά τη στήριξή του στο ψηφοδέλτιο της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης<sup>87</sup>. Παράλληλα, η γουναρική παράταξη υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό την ελληνομακεδονική ρητορική και πρακτική, καταγγέλλοντας όμως ταυτόχρονα τον ακραίο «αὐτοχθονισμό» των Ανεξάρτητων-Λαϊκών<sup>88</sup>. Σε αντίθεση με τους Βενιζελικούς, οι οποίοι ήταν συνεχώς εκτεθειμένοι στην κατηγορία ότι καθοδηγούνταν από τον μη Μακεδόνα πρώην νομάρχη Περικλή Αργυρόπουλο<sup>89</sup>, η εκλογική επιτροπή των Γουναρικών απαρτίστηκε «ἐξ εἴκοσιν ἐγκρίτων Μακεδόνων, οἵτινες κατέχουσι τά σκῆπτρα ἐν τῷ ἐμπορίων καί ἐν τῇ

<sup>82</sup> Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 170. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ. 283.

<sup>83</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.03.1915.

<sup>84</sup> *Το Φως* 20.03.1915.

<sup>85</sup> *Νέα Αλήθεια* 04.03.1915, 31.05.1915, *Το Φως* 20.03.1915, *Ο Βιομήχανος* 26.04.1915.

<sup>86</sup> *Το Φως* 19.03.1915.

<sup>87</sup> Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 164. *Νέα Αλήθεια* 19.03.1915, 14.04.1915.

<sup>88</sup> *Το Φως* 20.03.1915, 22.03.1915.

<sup>89</sup> *Νέα Αλήθεια* 28.04.1915. Τη δυσκολία αυτή αναγνώριζε και ο ίδιος ο Αργυρόπουλος. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 163.

κοινωνική καί ἐθνική δράσει»<sup>90</sup>, ενώ ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην επιλογή μακεδόνων υποψηφίων, ώστε να διασκεδαστούν με τον τρόπο αυτό οι φόβοι για παλαιοελλαδίτικη εκλογική πατρωνεία<sup>91</sup>. Κυρίως όμως, ο γουναρικός τύπος επέμεινε εξίσου στην ακεραιότητα της Μακεδονίας απέναντι στις παραχωρήσεις των Βενιζελικών. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική της κυβέρνησης προβλήθηκε ως η μόνη δυνατή «ἐθνική καί μακεδονική πολιτική» και το «μακεδονικόν συμφέρον» συνδέθηκε με το δημοφιλή βασιλιά και την κυβέρνησή του<sup>92</sup>.

Εντέλει, η περιορισμένη εμβέλεια του συνδυασμού των Ανεξάρτητων-Λαϊκών οφειλόταν και στην ακραιφνώς ελληνική διάσταση της μακεδονικότητας που αυτός εξέφραζε –και αυτό παρά τις διεθνοτικές αναφορές των συλλογικοτήτων των προσώπων που τον απάρτιζαν. Οντως, στο επίπεδο της σωματειακής συνεργασίας, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας και ο Σύνδεσμος Κτηματιών, με τους οποίους συνέπραξε η Νέα Λέσχη, ήταν, σε αντίθεση με αυτή, διεθνοτικά σωματεία που περιλάμβαναν ισχυρούς εβραίους και μουσουλμάνους επιχειρηματίες<sup>93</sup>. Υποψήφιοι όπως ο Κλέων Χατζηλαζάρου διατηρούσαν ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με την εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία και η εκλογική επιτροπή της Νέας Λέσχης πραγματοποίησε ανοίγματα τόσο προς τους Εβραίους όσο και προς τους Μουσουλμάνους<sup>94</sup>. Επιπρόσθετα, η θεώρηση της Μακεδονίας που διακινούσε ο πολιτικός λόγος των Ανεξάρτητων-Λαϊκών δεν απέκλειε καταστατικά τους εβραίους και τους μουσουλμάνους κατοίκους της. Αντίθετα, η αναφορά στη μακεδονικότητά τους, στην «κοινή πατρίδα» Μακεδονία, συνιστούσε το κύριο επιχείρημα για την επιθυμητέα στήριξή τους<sup>95</sup>. Σύμφωνα με τους Ανεξάρτητους, την πολιτική απόφαση των Εβραίων και των Μουσουλμάνων όφειλαν να υπαγορεύουν τα «πατριωτικά τῶν αισθήματα ὡς Μακεδόνων» και η εύλογη συνάφεια που θα ένιωθαν προς τους πιο προσιτούς συντοπίτες βουλευτές τους<sup>96</sup>.

Ωστόσο, και δεδομένων των περιορισμένων αυτών ανοιγμάτων, η εθνοτική σύνθεση του ψηφοδελτίου, οι ποιότητες των υποψηφίων βουλευτών και ο πολιτικός λόγος που αρθρωνόταν μέσω του συνδυασμού αποτελούσαν τελικά καταθέσεις ελληνικότητας. Παρά τη διεθνοτική σύνθεσή τους, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας και ο Σύνδεσμος Κτηματιών αποτελούσαν πρωτοβουλίες ελλήνων επιχειρηματιών και κτηματιών (οι δύο ιδιότητες συχνά συνέπιπταν στο ίδιο πρόσωπο) και τελούσαν υπό τον έλεγχό τους<sup>97</sup>. Το ίδιο το ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων-Λαϊκών δεν περιλάμβανε παρά μόνο τρεις μη Έλληνες –δύο Εβραίους και έναν Μουσουλμάνο– τους λιγότερους από κάθε άλλο<sup>98</sup>. Επικεφαλείς του δε είχαν τεθεί δύο

<sup>90</sup> *Το Φως* 19.04.1915.

<sup>91</sup> *Το Φως* 20.03.1915.

<sup>92</sup> *Το Φως* 03.04.1915, 22.04.1915.

<sup>93</sup> Βλέπε τη σύνθεση του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας και του Κτηματικού Συνδέσμου. *Μακεδονία* 25.01.1914, 19.11.1914.

<sup>94</sup> *Το Φως* 03.04.1915.

<sup>95</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.05.1915.

<sup>96</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.04.1915, 01.05.1915.

<sup>97</sup> Βλέπε τη σύνθεση του δ.σ. του Κτηματικού Συνδέσμου (τρεις Έλληνες, ένας Εβραίος και ένας Ντονμέ) και τον κατάλογο των ιδρυτικών μελών του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας (πέντε Έλληνες, τρεις Εβραίοι). Και στους δύο συνδέσμους την προεδρεία κατείχαν μέλη της οικογένειας Χατζηλαζάρου, ο Περικλής Χατζηλαζάρου στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων και ο Κλέων Χατζηλαζάρου στο Σύνδεσμο Κτηματιών. Καταστατικό Κτηματικού Συνδέσμου, Καταστατικό Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, Αρχείο Συλλόγων.

<sup>98</sup> Σε σύνολο 32 υποψηφίων, το ψηφοδέλτιο του Κόμματος των Φιλελευθέρων περιλάμβανε πέντε Εβραίους, ενώ αυτό της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης εφτά Μουσουλμάνους και πέντε Εβραίους. Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 219-223.

από τους ακραιφνότερους οπαδούς του ελληνικού αλυτρωτισμού στη Μακεδονία, ο Στέφανος και ο Ίωνας Δραγούμης<sup>99</sup>, με τους υπόλοιπους υποψηφίους όχι μόνο να προβάλλουν τις περγαμηνές τους από το Μακεδονικό Αγώνα, αλλά και να συμμετέχουν ενεργά σε αλυτρωτικές επιτροπές<sup>100</sup>. Τέλος, το νόημα που προσέδιδαν στη μακεδονικότητα και το περιεχόμενο που έπαιρνε η έννοια του «μακεδονικού λαού» δεν διαφοροποιούνταν από αυτό που τους απέδιδε ο ελληνικός αλυτρωτικός λόγος περί Μακεδονίας. Κύριο σημείο αναφοράς του ήταν η προαγωγή του ελληνισμού. Επομένως, η απήχηση που θα μπορούσε να έχει το ψηφοδέλτιο σε μη ελληνικούς πληθυσμούς δεν μπορούσε παρά να είναι περιορισμένη.

Η εμπλοκή της Νέας Λέσχης στις εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου 1915 και η κάθοδος του συνδυασμού των Ανεξάρτητων-Λαϊκών υποδεικνύει ότι η πολιτική συμπεριφορά των ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης ακολούθησε μια αποκλίνουσα πορεία σε σχέση με εκείνη των ομόλογών τους της Παλαιάς Ελλάδας. Σε αντίθεση με τους εμπόρους της Αθήνας και του Πειραιά, που πρόσφεραν και θεσμικά την υποστήριξή τους στη βενιζελική παράταξη, οι έλληνες επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης βρέθηκαν απέναντί της<sup>101</sup>. Χωρίς αμφιβολία, η στάση τους καθορίστηκε από τη συγκυρία των δυσχερειών της ενσωμάτωσης και του Διχασμού. Ωστόσο, η συγκυρία δεν προσδιόρισε και την πολιτισμική λογική που παρήγαγε τη δράση<sup>102</sup>. Η πολιτισμική αυτή λογική είχε μια διττή αναφορά, τη μακεδονικότητα και την κοινότητα. Η δυναμική της ανεξάρτητης καθόδου και το περιεχόμενο που αυτή προσέλαβε, αποτύπωναν την επιβίωση και προσαρμογή καθιερωμένων στρατηγικών, εκείνων που χαρακτήριζαν την πολιτική ζωή της ελληνορθόδοξης κοινότητας της πόλης κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Η ενσωμάτωση της ελληνικής επιχειρηματικής αρχηγείας της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα επιχειρήθηκε μέσα από την εκ νέου ενεργοποίηση υστεροθωμανικών εννοιολογήσεων της πολιτικής δράσης. Πριν το 1912, η ελληνοβουλγαρική διαπάλη για τη Μακεδονία, η αντιπαράθεση με τη νεοτουρκική εξουσία για το ζήτημα των προνομίων και ο ελληνοεβραϊκός ανταγωνισμός στην πόλη συσπείρωσαν τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα της κοινότητας, άμβλυαν τις ταξικές διαφορές,

---

<sup>99</sup> Πέραν της πολύχρονης δραστηριοποίησής του στο πλαίσιο του Μακεδονικού Αγώνα, ο Στέφανος Δραγούμης είχε εκδηλώσει και πιο πρόσφατα την εχθρότητά του απέναντι στους μη ελληνικούς πληθυσμούς. Το Σεπτέμβριο του 1913 διαφώνησε με τον Βενιζέλο στο ζήτημα της αναγνώρισης ρουμανικής-βλαχικής μειονότητας στη Μακεδονία, την οποία και προέβλεπε η Συνθήκη του Βουκουρεστίου, και παραιτήθηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Για τον Ίωνα Δραγούμη η ελληνικότητα της Μακεδονίας συνδυαζόταν με έναν έντονο αντιαθηναϊσμό. «Μούρχεται νά γράψω ένα βιβλίο που νά φαίνεται όλο τό μίσος μου γιά τήν Ἀθήνα, δηλαδή γιά τούς Ἀθηναίους. Στο ἴδιο βιβλίο θά βρίσκεται βαλμένος καί ὅλος ὁ θαυμασμός καί ἡ ἀγάπη μου γιά τόν τόπο», σημείωνε στο ημερολόγιό του το 1915. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σσ. 164. Φίλιππος Στεφάνου Δραγούμης, *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι, 1912-1913* (Αθήνα, 1988), σ. 380. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)* (Αθήνα, 1986), σ. 101.

<sup>100</sup> Όπως ο Ιωσήφ Αδαμίδης που ήταν δραστήριο μέλος της Επιτροπής Ἀμυνας των Κορυτσαίων. Ο Σύνδεσμος Συντεχνιών είχε εξάλλου συντονίσει τις εκδηλώσεις υποδοχής του πρώην μακεδονομάχου Τσόντου Βάρδα που τώρα μαχόταν για την «ελληνική» Βόρειο Ἡπειρο. *Νέα Ἀλήθεια* 30.05.1915, *Μακεδονία* 01.11.1914.

<sup>101</sup> Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών στήριζε συστηματικά τον Βενιζέλο ήδη από τις εκλογές του 1910. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ. 127.

<sup>102</sup> Το γεγονός αυτό αγνοούν τόσο ο Βασίλης Γούναρης όσο και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος όταν αναλύουν την ανάπτυξη ενός αντιαθηναϊκού τοπικισμού στη μεταοθωμανική και μεσοπολεμική Μακεδονία με αναφορά αποκλειστικά στις συγκυριακές δυσκολίες της αφομοίωσης. Basil C. Gounaris, "Doing business in Macedonia. Greek Problems in British Perspective (1912-1921)", *European Review of History* 5/2 (1998), σσ. 169-180. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σσ. 280-281.

παγίωσαν τις κοινωνικές ιεραρχίες στο εσωτερικό της και ώθησαν προς τη διαμόρφωση ενός κοινού πολιτικού μετώπου<sup>103</sup>. Έκφραση του μετώπου αποτέλεσε ο Εθνικός ή Πολιτικός Σύνδεσμος, στον οποίο συμμετείχαν τόσο ο Σύνδεσμος Συντεχνιών όσο και ελληνορθόδοξοι επιχειρηματίες<sup>104</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, η επίκληση σε μια επινοημένη και εισηγμένη τοπική ταυτότητα, στον μακεδονικό ελληνοισμό, προσέδωσε νόημα στις διατελούμενες διεργασίες, συγκρότησε τη συλλογικότητα του «μακεδονικού λαού», και λειτούργησε ως μηχανισμός εθνικοποίησης συμβάλλοντας στην προνομιακή ενσωμάτωση των ελληνορθόδοξων κατοίκων της οθωμανικής Θεσσαλονίκης στο ευρύτερο ελληνικό έθνος<sup>105</sup>. Μετά το 1912, η ακύρωση της κοινότητας ως πεδίου και μηχανισμού άσκησης της εξουσίας για τους ελληνορθόδοξους επιχειρηματίες<sup>106</sup> δεν συνοδεύτηκε και από την αντίστοιχη εγκατάλειψη της «κοινοτιστικής» πολιτικής λογικής. Αντίθετα, αυτή επιβίωσε, όπως φανερώνει η συνεργασία της Νέας Λέσχης με το Σύνδεσμο Συντεχνιών, των δύο σημαντικότερων ελληνορθόδοξων εθελοντικών συσσωματώσεων. Η αναπαραγωγή της ισχύος τους εξαρτιόταν από τη διατήρηση και επέκταση της «κοινοτιστικής» τους λειτουργίας. Δηλαδή, της διαφύλαξης του προνομίου της από κοινού αντιπροσώπευσης του ελληνικού πληθυσμού της πόλης (και ευρύτερα της Μακεδονίας) που κατείχαν οι δύο αυτές οργανώσεις απέναντι σε άλλους, εξωγενείς πολιτικούς σχηματισμούς. Όπως το έθετε η ανακοίνωση του Λαϊκού Κόμματος απαντώντας στη βενιζελική εφημερίδα *Θάρρος*:

«Ποίος δέ είναι ο μεγαλύτερος έχθρος των Λαϊκών ιδεών και τάξεων Μακεδονίας, τό οργανωμένον προσωπικόν κεφαλαιοκρατικόν Κόμμα... ή οί περί τήν Νέαν Λέσχην, οί όποιοί αντιπροσωπεύοντες τό Μακεδονικόν Κεφάλαιον δέχονται έναντι αυτών έν ίση μοίρα τήν οργανωμένην έργασίαν και μετ'αυτής ζητούσι συνεργασίαν μέ ώρισμένους όρους και δι'ώρισμένας προϋποθέσεις; Ποίοι είναι μάλλον ακίνδουνοι και ειλικρινέστεροι έν τή συνεργασία; οί Μακεδόνες κεφαλαιοϋχοι ή οί ιδικοί σας;»<sup>107</sup>

<sup>103</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 182-188. Μάλιστα, η αντίδραση των Ελληνορθόδοξων της Θεσσαλονίκης στα νομοσχέδια των Νεότουρκων για τα σχολεία και τις εκκλησίες πήρε τη μορφή συλλαλητηρίου. *Νέα Αλήθεια* 29.06.1910, 01.07.1910. Ευρύτερα, για το ζήτημα των προνομίων κατά τη χαμιτική και τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, βλέπε Χάρης Εξερχζόγλου, «Το προνομιακό ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 16 (1992), σσ. 65-84.

<sup>104</sup> Ο Εθνικός Σύνδεσμος ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1908 για να μετονομαστεί το Σεπτέμβριο του 1909 σε Πολιτικό Σύνδεσμο. Μετά από ένα διάστημα έντονης λειτουργίας, η δράση του ατόνησε και ο Σύνδεσμος ανασυστήθηκε ουσιαστικά τον Απρίλιο του 1911. Ο Σύνδεσμος δραστηριοποιήθηκε κυρίως κατά τη διάρκεια των ανθελληνικών μπούκοτς του 1909-1910 και ξανά γύρω από το ζήτημα των προνομίων το 1911. Μέλη του ήταν επιφανείς γιατροί και δικηγόροι, όπως ο Δ. Ρίζος και ο Κ. Καμμώνας (αμφότεροι πρόεδροι και του Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης), επιχειρηματίες όπως οι Γεώργιος Καρβωνίδης, Δημήτριος Σερέφας, Κ. Πλατσούκας και Τ. Γιαννούλης (όλοι μέλη και της Νέας Λέσχης), αλλά και ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου Συντεχνιών όπως οι Γεώργιος Χατζηκυριακού, Περικλής Κράλλης, Γ. Παπανικολάου και άλλοι. Η ιδρυτική συνέλευση του τελευταίου είχε άλλωστε λάβει χώρα στα γραφεία του Εθνικού Συνδέσμου. *Αλήθεια/Νέα Αλήθεια* 15.01.1909, 18.03.1909, 08.07.1909, 12.09.1909, 16.09.1909, 01.11.1909, 05.04.1911.

<sup>105</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 52-59. Ενδεικτικές από την άποψη αυτή είναι οι αναφορές στους «Ελληνομακεδονικούς πληθυσμούς», στους «Ελληνομακεδόνες» και στο «Μακεδονικόν έδαφος» στα κείμενα που διαμαρτύρονταν κατά του νομοσχεδίου για τις εκκλησίες στη Μακεδονία και στη Θράκη. *Νέα Αλήθεια* 25.06.1910, 01.07.1910.

<sup>106</sup> Αν και η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Θεσσαλονίκης παρέμενε θεσμικά ενεργή, οι περισσότερες λειτουργίες της είτε είχαν ανασταλεί λόγω οξυτάτων οικονομικών δυσχερειών είτε είχαν αναληφθεί πλέον από την ελληνική διοίκηση. Ο θεσμός είχε απονομιμοποιηθεί πλήρως και αντιμετωπιζόταν ως απολίθωμα του οθωμανικού παρελθόντος, με συνέπεια τον Ιούλιο του 1914, δεκαεννιά μέλη της κοινοτικής αντιπροσωπείας να υποβάλουν την παραίτησή τους θεωρώντας την περαιτέρω λειτουργία της κοινότητας άνευ νοήματος. *Μακεδονία* 07.10.1914, 08.10.1914.

<sup>107</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.05.1915.

Συνακόλουθα, μια τοπική εκδοχή του ελληνικού εθνικισμού προσδιόρισε τη μορφή με την οποία οι ταξικές σχέσεις στο εσωτερικό του ελληνικού πληθυσμού της πόλης εκφράστηκαν πολιτικά. Στο όνομα της «μακεδονικότητας» ταξικές αντιθέσεις παραμερίστηκαν και ενιαία πολιτικά μέτωπα οικοδομήθηκαν ξανά. Το έθνος διαπλέχθηκε και πάλι με την τάξη, αυτή τη φορά όμως μέσω μιας ιδιαίτερης, τοπικής εκδοχής του. Η ιδιαίτερη τροπή της διαπλοκής κατέδειξε την εσωτερική ένταση που χαρακτήριζε τη σχέση των ελλήνων «μακεδόνων» επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης με το ελληνικό κράτος και με την εθνική ιδεολογία. Γιατί ουσιαστικά, οι πολιτικές χρήσεις της μακεδονικότητας από τους Ανεξάρτητους-Λαϊκούς αποκαλύπτουν τις ιστορικές μεταπλάσεις και την εγγενή αμφισημία που γεννούσαν οι χρήσεις της έννοιας. Η μακεδονικότητα δεν αποτέλεσε μόνο μια από τα πάνω και από τα έξω σημασιολόγηση του τοπικού, το μέσο μιας ιδεολογικής αποικιοποίησης του τόπου από την ελληνική εθνική ιδεολογία, όπως επιμένει ο Michael Herzfeld και καταδεικνύει η χρήση του όρου πριν από το 1912<sup>108</sup>. Υπήρξε επίσης, μετά το 1912, τρόπος οργάνωσης και νοηματοδότησης της δράσης από τα μέσα και από τα κάτω. Ως ένας υπερπατριωτικός, ακραιφνώς ελληνικός τοπικισμός, η μακεδονικότητα συναρθρώθηκε σε μια ανταγωνιστική (αν και όχι αντιπαραθετική ή ανοιχτά συγκρουσιακή) σχέση με την επίσημη ελληνική εθνική ιδεολογία και προσέδωσε νόημα και νομιμοποίηση στην τοπική διαμαρτυρία προς τους κεντρικούς εκπροσώπους της, την ελληνική κυβέρνηση. Στις εκλογές του Μαΐου 1915 οι έλληνες επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης βρήκαν σε αυτήν ένα μέσο πολιτικής έκφρασης που εξυπηρετούσε πολλαπλά τα ταξικά τους συμφέροντα και απαντούσε στα προβλήματα που έθετε η πολιτική τους ενσωμάτωση. Η απόπειρα ήταν ανεπιτυχής και αποκάλυπτε τα όρια της μακεδονικότητας ως στενά πολιτικής πλατφόρμας. Στις νέες εκλογές που θα ακολουθήσουν το Δεκέμβριο του 1915, οι έλληνες επιχειρηματίες θα συνταχθούν πλέον με τα δύο πανελλήνια κόμματα<sup>109</sup>. Όπως όμως συνέβη μεταγενέστερα και με άλλες, πολιτικά περιθωριακές ιδεολογίες στην Ελλάδα (όπως ο φασισμός)<sup>110</sup>, η κοινωνική διάχυση της μακεδονικότητας υπήρξε αντίθετα ευρύτατη και καθόρισε τη δυσφορία του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου της Θεσσαλονίκης απέναντι στην Αθήνα για όλη τη δεκαετία του 1910<sup>111</sup>. Όπως και με τους Εβραίους, έτσι και στην περίπτωση των ελλήνων επιχειρηματιών, έστω και με διαφορετικό τρόπο, η παραγωγή της (ελληνικής) ομοιότητας συνοδεύτηκε εντέλει από τον τονισμό της (τοπικής) διαφοράς.

<sup>108</sup> Herzfeld, "Localism and the Logic of Nationalistic Folklore".

<sup>109</sup> Βλέπε τις λίστες υποψηφίων στο Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 219-238.

<sup>110</sup> Βλέπε τις εύστοχες, πρώιμες παρατηρήσεις της Έφης Αβδελά. Έφη Αβδελά, «'Φυσικός προορισμός' και ο ρόλος του κράτους: μια πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Τα Ιστορικά* 16 (1992), σσ. 121-134. Η συνύπαρξη μιας περιθωριακής πολιτικής έκφρασης με μια ευρεία κοινωνική αποδοχή των βασικών συνιστωσών ακραίων πολιτικών ιδεολογιών δεν έχει ακόμη προσεχθεί ούτε από την ελληνική διανοητική ιστορία ούτε από την κοινωνική ιστορία, παρόλο που αποτελεί δυνητικά ένα προνομιακό σημείο συνάντησής τους.

<sup>111</sup> Βλέπε τις παρατηρήσεις του βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη Smart το 1920: "There can be no doubt that Salonica is sacrificed to the Piraeus. The financial and commercial interests of the Piraeus exercise a powerful influence over the government. They have the advantage of being at the elbow of the central authorities and the Macedonians are far from the centre of favours. This Piraeus clique has not scrupled to subordinate the interests of Greater Greece, the realisation of a race's long-cherished dreams, to a narrow and short sighted policy which aims at concentrating Greek commerce at the gates of the Capital ... The Macedonians are so discontented with this disastrous Athenian control of their affairs that they would probably welcome any change of regime in the hope of alleviation". Παρατίθεται στο Gounaris, "Doing business in Macedonia", σσ. 177-178.



### ***Η εβραϊκή αρχηγεία. Ενδοκοινοτικές διεργασίες τα χρόνια 1912-1915***

Οι εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου 1915 εγγράφονται στο πλαίσιο έντονων και πολυεπίπεδων διαρρέσεων στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Η πρώτη περίοδος της ελληνικής κυριαρχίας στην πόλη όξυνε τις προϋπάρχουσες ενδοκοινοτικές αντιθέσεις και οδήγησε σε ανακατατάξεις της κοινωνικής ισχύος των διαφορετικών ιδεολογικών συνιστωσών της. Η έντονη δράση της Φεντερασιόν και, κυρίως, η θεαματική άνοδος των σιωνιστών συνοδεύτηκαν από την εξασθένηση της επιρροής των υποστηρικτών της Αλιάνς. Στο βαθμό που οι ομάδες αυτές εξέφραζαν διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, η μεταξύ τους αντιπαράθεση είχε και ευρύτερες ταξικές προεκτάσεις καθώς επέτεινε την αμφισβήτηση της κοινοτικής ηγεμονίας των κορυφαίων εβραίων επιχειρηματιών. Ταυτόχρονα, η διαδικασία αυτή διαπλέχθηκε με τον αναπροσδιορισμό των όρων της πολιτικής δράσης. Οι παραδεδεγμένες κλειστές κοινοτικές διαδικασίες αμφισβητήθηκαν και νέοι θεσμοί εισήχθησαν παράλληλα προς τους προϋπάρχοντες κοινοτικούς. Οι αλλαγές αυτές αντανάκλουν τη σταδιακή είσοδο νέων ομάδων στην πολιτική διαδικασία, μια εξέλιξη που είχε την αφετηρία της στη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο. Ως εκ τούτου, η διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής αποτέλεσε ουσιαστικά έναν ακόμη παράγοντα περιστολής της επιρροής που ασκούσε στο εσωτερικό της κοινότητας η ηγετική ομάδα των εβραίων επιχειρηματιών.

Οι νέες συνθήκες που δημιουργούσε η ελληνική κυριαρχία στην πόλη επηρέασαν καίρια τους ενδοκοινοτικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Ήδη κατά το πρώτο εξάμηνο του 1913 το φιλικό προσκείμενο προς την Αλιάνς κοινοτικό συμβούλιο έγινε αντικείμενο έντονων επικρίσεων ακόμη και από υποστηρικτές του. Οι κριτικές των συλλόγων και του τύπου επικεντρώνονταν κυρίως στη στάση που κρατούσε απέναντι στις ελληνικές αρχές, η οποία και θεωρήθηκε υπερβολικά εφεκτική<sup>112</sup>. Ενέργειες όπως η επίδοση συγχαρητηρίων για την κατάληψη των Ιωαννίνων από τον ελληνικό στρατό, η κινητοποίηση των σχολείων και η αποστολή πολυμελούς αντιπροσωπείας στην κηδεία του βασιλιά Γεώργιου αποδοκιμάστηκαν έντονα από μια εβραϊκή κοινή γνώμη που αγανακτούσε από τις αυθαιρεσίες της ελληνικής διοίκησης και προσδοκούσε στην αλλαγή της κυριαρχίας στην πόλη. Αδυνατώντας να την εκφράσει και να την κατευθύνει, το συμβούλιο αποδεικνυόταν στερούμενο ηγετικών προσωπικοτήτων και κατώτερο των «σοβαρών περιστάσεων που διερχόμαστε». «Il comprend de vieux renards –aucun lion», παρατηρούσε ο Νεχαμά<sup>113</sup>. Άμεση συνέπεια της απονομιμοποίησής του ήταν η περιστολή της επιρροής της αφομοιωτικής ιδεολογίας της Αλιάνς και του ηγετικού επιχειρηματικού στρώματος που τη διακονούσε.

Στον αντίποδα, η έλευση της ελληνικής διοίκησης συνέβαλε πολλαπλά στην ενίσχυση των σιωνιστών. Όπως αναλύθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο, η απειλή που συνιστούσε για την εβραϊκή ηγεμονία στην πόλη η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, η βίαιη συνειδητοποίηση της ευάλωτης θέσης στην οποία είχε περιέλθει ο εβραϊκός πληθυσμός της και η συνακόλουθη ανάγκη αντιμετώπισης της αφομοιωτικής δυναμικής του ελληνικού εθνικισμού ωθούσαν προς το σιωνισμό. Ο τελευταίος εξέφραζε λιγότερο ένα πολιτικό πρόγραμμα και μια στρατηγική εξόδου και περισσότερο έναν τρόπο προάσπισης *επιτόπου* της ιδιαίτερης θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής πολιτισμικής ταυτότητας μέσω της καλλιέργειας και του τονισμού των «παραδοσιακών», αρχετυπικά εβραϊκών της στοιχείων. Ο αναμορφωτικός ρόλος του σιωνισμού δεν ήταν μικρότερος από αυτόν της αφομοιωτικής Αλιάνς και η εθνοτική

<sup>112</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (04.04.1913), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>113</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (28.05.1913), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

ταυτότητα που προωθούσε δεν ήταν βέβαια λιγότερο νεωτερική. Σε αντίθεση όμως με την Αλιάνς, η δική του εκδοχή της εβραϊκότητας προσανατολιζόταν προς την υπογράμμιση της διαφοράς και μιλούσε στο όνομα της υπεράσπισης μιας εβραϊκής παράδοσης την οποία ανασηματοδοτούσε ή και επινοούσε. Για αυτόν τον λόγο ανταποκρινόταν καλύτερα στις συνθήκες σύγκρουσης και αμφισβήτησης των κεκτημένων που χαρακτήριζαν τις ελληνοεβραϊκές σχέσεις τα χρόνια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ταυτόχρονα όμως, η έλξη του σιωνισμού οφειλόταν στο γεγονός ότι η όξυνση της πολιτισμικής διαφοράς συνοδευόταν και από την υπογράμμιση της καταστατικής ομοιότητας με τους κυρίαρχους Έλληνες. Ο σιωνισμός αποτελούσε μια εθνικιστική ιδεολογία. Ως τέτοια, μετέτρεπε τους Εβραίους από εθνότητα ή θρησκευτική ετερότητα σε έθνος. Τους προβίβαζε δηλαδή στην ίδια κλίμακα με τις γύρω εθνικές ομάδες και με τον τρόπο αυτό εξίσωνε (χωρίς όμως να προσομοιώνει) τους Εβραίους με τους Έλληνες. Σε μια ρευστή συγκυρία επανακαθορισμού των εθνικών και εθνοτικών ορίων, ο σιωνισμός υπερτόνιζε τη διαφορά τους με τα άλλα έθνη, αλλά συγχρόνως καλλιεργούσε και την αίσθηση της αξιακής ομοιότητας με αυτά. Η αφομοιοτική ιδεολογία των αλιανσιστών αδυνατούσε εκ των πραγμάτων να προσφέρει μια ανάλογα θετική αξιολόγηση. Κατά συνέπεια, ο σιωνισμός μονοπώλησε πλήρως το αίσθημα μιας εβραϊκής «εθνικής» υπερηφάνειας και κατέστη κυρίαρχος.

Επιπλέον, η δυναμική των σιωνιστικών ιδεών ενισχύθηκε και γιατί η δημόσια δράση των σιωνιστικών οργανώσεων διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από την αλλαγή της κυριαρχίας. Κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, ο σιωνισμός, λόγω του πολιτικού προγράμματός του, αντιμετώπιζε τη συστηματική καχυποψία των οθωμανικών αρχών και βρισκόταν διαρκώς έκθετος σε κατηγορίες για εβραϊκό αλυτρωτισμό και αντεθνική δράση<sup>114</sup>. Η εκδίπλωσή του, ακόμη και με τη μορφή ενός πολιτισμικού εθνικισμού, υπόκειτο επομένως σε περιορισμούς. Η έλευση όμως της ελληνικής διοίκησης ανέστειλε προσωρινά τις εγγενείς δυσκολίες που έθετε το υστεροοθωμανικό πλαίσιο και συνέβαλε θετικά στην ανάπτυξη του σιωνισμού. «Τῶν ἀλύσεων τῆς ὑπὸ τοὺς τούρκους δουλείας ἄπαξ θραυσθεισῶν, ὁ σιωνισμὸς εὐρίσκει πλέον ἐλεύθερον τὸν δρόμον τῆς ἀναπτύξεως», παρατηρούσε η *Ισραηλιτική Επιθεώρησις*<sup>115</sup>. Συνακόλουθα, ο σιωνισμός κατοχύρωσε την ηγεμονική παρουσία του στον εβραϊκό δημόσιο χώρο μέσα από ένα πλέγμα δραστηριοτήτων που προωθούσαν την «καθαρῶς ἐβραϊκὴν ζωὴν». Παραδοσιακές εβραϊκές θρησκευτικές γιορτές γιορτάζονταν δημόσια και με κάθε επισημότητα από τα σιωνιστικά σωματεία, προσδένοντας τη θρησκευτικότητα στην πολιτική ιδεολογία και εγγράφοντας την τελευταία στην παραδοσιακή εβραϊκή οργάνωση του χρόνου<sup>116</sup>. Το αίτημα για

<sup>114</sup> Για τη δύσκολη σχέση μεταξύ των οθωμανών εβραίων σιωνιστών και των Νεότουρκων, βλέπε Mim Kemal Öke, “Young Turks, freemasons, Jews and the question of Zionism in the Ottoman Empire”, στο Ralph S. Hattox και Heath W. Lowry (επιμ.), *IIIrd Congress on the social and economic history of Turkey. Proceedings* (Ισταμπούλ, 1990), σσ. 29-46. Ilber Ortayli, “Ottomanism and Zionism during the Second Constitutional Period, 1908-1915”, στο Avigdor Levy (επιμ.), *The Jews of the Ottoman Empire* (Πρίνστον, 1994), σσ. 527-537.

<sup>115</sup> «Επιστολή εκ Θεσσαλονίκης», *Ισραηλιτική Επιθεώρησις* 2/2 (04.1913), σ. 30.

<sup>116</sup> «Ισραηλιτικά κοινότητες Ελλάδος», *Ισραηλιτική Επιθεώρησις* 1/10-12 (10.1912-01.1913), σ. 158. Ο σύλλογος Μαξ Νόρδου (Société Nordau) όριζε ως έναν από τους στόχους του να «συντείνη εις τήν ἔντασιν τῆς λάμψεως τῶν ἐθνικῶν μας ἑορτῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων διὰ συνεδριάσεων μυστικῶν ἢ δημοσίων». Η δε Ισραηλιτική Βιβλιοθήκη Καντίμα προτίθετο σύμφωνα με το καταστατικό της να «ἐπωφεληται τῶν ἑορτῶν μας διὰ νά ἐμψυχώσῃ τὸν Ἰουδαϊκὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἰουδαϊκὸν πνεῦμα παρά ταῖς λαϊκαῖς τάξεσι». Καταστατικό «Εταιρείας Νόρδου (Société Nordau)»,

επιβίωση της κοινότητας ενσωματώνονταν στην καλλιέργεια μιας νέας αντίληψης για τον «καλό Εβραίο» (*bon juif*), “qui doit pourrir dans son cœur que le rève de l’État-Juif”<sup>117</sup>. Το γεγονός αυτό καθιστούσε το σιωνισμό μια θελκτική πολιτικά και πολιτισμικά προοπτική. Ταυτόχρονα, το εθνικό συναίσθημα, η «εβραϊκή αξιοπρέπεια» (*dignité juive*), μετατρέπονταν πλέον σε δημόσια στάση που επιβαλλόταν να εκδηλώνεται μέσα από τη χρήση της εβραϊκής γλώσσας και την εμφανή τοποθέτηση εβραϊκών επιγραφών στα καταστήματα<sup>118</sup>.

Νέες σιωνιστικές οργανώσεις παντός είδους ιδρύθηκαν, κυρίως μεταξύ των νέων και δευτερευόντως των γυναικών, ενώ οι παλιότερες είδαν τα μέλη τους να πολλαπλασιάζονται<sup>119</sup>. Μέσω αυτών, αλλά και του φτηνού τύπου, ο σιωνισμός απέκτησε ευρύτατη κοινωνική βάση. Προσεταιρίστηκε τα εξευρωπαϊσμένα αστικά στρώματα που είχε δημιουργήσει το σχολικό σύστημα της Αλιάνς και αφού καθόρισε το περιεχόμενο της τυπικής κοινωνικότητάς τους, τα πολιτικοποίησε. Σύλλογοι όπως η Αχαντούτ (Φιλαδέλφεια), η Εταιρεία Μαξ Νόρδαου και η Μπενέ Σιών συνδύαζαν την ψυχαγωγία μιας έντονης σωματειακής ζωής, που οργανωνόταν γύρω από διαλέξεις, εσπερίδες και θεατρικές παραστάσεις, με την «περίσσει τῶν δικαιωμάτων καί τῶν συμφερόντων τῶν Ἑβραίων»<sup>120</sup>. Πρόσφεραν στα μέλη τους «ὄλας τᾶς τέρψεις τᾶς ἀπαραιτήτους διά μίαν ἀνεπτυγμένην νεολαίαν», αλλά ταυτόχρονα τις συνάρμοζαν σε μια συστηματική, εξωστρεφή προπαγάνδα που αποσκοπούσε «νά καταστήση γνωστόν τόν σκοπόν τόν ἐπιδιωκόμενον ὑπό τοῦ Σιωνισμοῦ οὐχί μόνον ἐν Θεσσαλονίκη ἀλλά ἀπανταχοῦ ὅπου ἡ δράσις του θά ἴδύνατο νά ἐπεκταθῆ»<sup>121</sup>.

Ωστόσο, ο πολλαπλασιασμός των σιωνιστικών συλλόγων που διευκόλυνε η ελληνική κατοχή δεν συνέβαλε μόνο στην κινητοποίηση των νέων κοινωνικών στρωμάτων. Η ισχύς του σιωνισμού εδραζόταν σε μια διπλή κοινωνική δυναμική. Η ενεργοποίηση αδρανών έως τότε τμημάτων του πληθυσμού συνοδευόταν από την περαιτέρω διείσδυσή του και στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα, τον ιδεολογικό προσανατολισμό του οποίου καθόριζε μέχρι τότε σχεδόν αποκλειστικά η Αλιάνς. Το 1912 οι σιωνιστές συνέβαλαν καθοριστικά στην ίδρυση παραρτήματος στη Θεσσαλονίκη της αναγνωρισμένης, διεθνούς εβραϊκής μασονικής οργάνωσης Μπενέ Μπερίτ και του γυναικείου αντίστοιχού της, της Μπενόθ Ισραήλ, και στελέχωσαν το πρώτο διοικητικό της συμβούλιο<sup>122</sup>. Ο μεγαλοαστικός χαρακτήρας της στοάς και ο μυστικισμός που απέπνεαν οι πρακτικές της προσέλκυσε αρκετούς από τους προκρίτους της κοινότητας δίνοντας διέξοδο στις αγωνίες τους σε μια περίοδο έντονων ανατροπών και αβεβαιότητας. Η δε κυριαρχία των σιωνιστών τούς προσέδωσε “dans l’orbite d’un nationalisme agressif”, σύμφωνα με το Νεχαμά<sup>123</sup>. Ανάλογος εξακολούθησε να είναι και ο ρόλος της Hilfsverein. Η τελευταία αναβάθμισε τη δράση της και αύξησε την επιρροή της στα ανώτερα στρώματα.

---

Καταστατικό «Ισραηλιτικής Βιβλιοθήκης Καδίμα», Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων.

<sup>117</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.05.1916), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>118</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (28.05.1913), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>119</sup> Έτσι, με πρωτοβουλία της δεσποινίδας Ραχήλ Κοέν, ο γυμναστικός σύλλογος Μακαμπί σύστησε και γυναικείο τμήμα. «Επιστολή εκ Θεσσαλονίκης», *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 2/2 (04.1913), σ. 32.

<sup>120</sup> Καταστατικό Σωματείου «Αχαντούτ (Φιλαδέλφεια)», Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων.

<sup>121</sup> Καταστατικό «Εταιρείας Νόρδαου (Société Nordau)», Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων.

<sup>122</sup> Καταστατικό Ισραηλιτικού Σωματείου «Μπενέ Μπερίθ»/«Η Στοά των Φιλαλλήλων», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>123</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.05.1916), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

Εξασφάλισε μεγάλες δωρεές επιφανών προκρίτων που μέχρι τότε πρόσκεινταν φιλικά προς την Αλιάνς, όπως του Νεχαμά Μαλλάχ, και σχεδίαζε πλέον τη σύσταση γερμανοεβραϊκού σχολείου στη μεγαλοαστική συνοικία των Εξοχών με στόχο την πρόσδεση στο εκπαιδευτικό της σύστημα των γόνων των σημαντικότερων εβραϊκών οικογενειών<sup>124</sup>.

Η άνοδος των σιωνιστών, σε συνδυασμό με την εξασθένηση των οπαδών της Αλιάνς, αλλά, όπως θα επισημανθεί, και την εμπλοκή της Φεντερασιόν οδήγησαν τελικά σε όξυνση των ενδοκοινοτικών αντιθέσεων. Οι συγκρούσεις σιωνιστών και αλιανσιστ ήταν συνεχείς, αναφύονταν με κάθε «τεχνικό» ζήτημα και το χρωμάτιζαν ανάλογα, καθώς οι σιωνιστές το μετέτρεπαν σε ενδείκτη πλημμελούς εβραϊκότητας των αντιπάλων τους<sup>125</sup>. Η ελληνική κατοχή όχι μόνο δεν παρήγαγε ευρύτερες συναινέσεις, αλλά αντίθετα φαίνεται ότι αναβάθμισε τη σημασία των διακυβευμάτων. Η μορφή της ενσωμάτωσης στο νέο καθεστώς διαπλέχθηκε με το ζήτημα της από καιρού αναγκαίας αναθεώρησης του «αρχαϊκού» κοινοτικού κανονισμού, καθιστώντας κρίσιμη για κάθε ομάδα την εξασφάλιση του ελέγχου της κοινότητας<sup>126</sup>. Για τον λόγο αυτό, οι κοινοτικές εκλογές του Μαΐου 1913 διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα ιδιαίτερης έντασης και οδήγησαν στην τριχοτόμηση της κοινότητας και στην πολύμηνη διοικητική παράλυσή της. Οι σιωνιστές βγήκαν ενισχυμένοι, αλλά η αδιάλλακτη στάση τους στο ζήτημα της κατάρτισης κοινού ψηφοδελτίου όλων των πολιτικών μερίδων και η επιλογή της αυτόνομης καθόδου υπονόμισαν κάθε προσπάθεια ενότητας. Την ίδια στιγμή, η Φεντερασιόν κινητοποίησε τις πολυπληθείς δυνάμεις της υπέρ της ακύρωσης των εκλογών, την αλλαγή του κοινοτικού κανονισμού και την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας – αίτημα που έτυχε μεγάλης απήχησης. Ανάλογα αμφισβήτησε τη νομιμότητα των εκλογών και το προσκείμενο στην Αλιάνς παλιό κοινοτικό συμβούλιο, προκειμένου όμως να αποτρέψει τον έλεγχο της κοινότητας από τους σιωνιστές αντιπάλους του<sup>127</sup>.

Οι οξύτατες ενδοκοινοτικές αντιπαραθέσεις και, κυρίως, οι εντεινόμενες συγκρούσεις σιωνιστών και αλιανσιστ αποτέλεσαν επομένως μια σταθερά της περιόδου 1912-1915. Στη διαμάχη αυτή, οι διαφορετικές θεωρήσεις της εβραϊκής ταυτότητας των δύο μερίδων συνέπεσαν με τις διαφορετικές ταξικές αναφορές τους. Το αποτέλεσμα ήταν μια διπλή υπονόμηση της ηγεμονίας του ηγετικού εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος. Οι εβραίοι επιχειρηματίες, θιασώτες ενός μέχρι πρότινος ηγεμονικού προτύπου εβραϊκής ταυτότητας, αυτού που διακινούσε η Αλιάνς, και

---

<sup>124</sup> Σημαντικός έμπορος υφασμάτων, ο Νεχαμά Μαλλάχ υπήρξε επίτιμο μέλος του Συνδέσμου Παλιών Μαθητών της Αλιάνς την περίοδο 1905-1908. Με το θάνατό του στις αρχές του 1913 κληροδότησε 10.000 φράγκα στη φιλοσιωνιστική Hilfsverein για την ίδρυση εβραιογερμανικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη. Anne-Marie Faraggi Rychner, *Les Mallah. Une famille sépharade de Salonique* (Νοσατέλ, 1997), σ. 14-15. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.03.1913), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>125</sup> Ενδεικτικό από την άποψη αυτή είναι το περιεχόμενο και οι διαστάσεις που πήρε το ζήτημα της κρεατοσκοπίας τον Οκτώβριο του 1914. Αφορμή φαίνεται ότι ήταν η επιθεώρηση των σφαγίων από κρατικούς κτηνιάτρους που εισήγαγε η ελληνική διοίκηση. Υιοθετώντας μίαν επιστημονική ρητορική, οι αλιανσιστ επέμεναν ότι η άγνοια των ραβίνων κρεατοσκόπων (σιαχτίμ) οδήγούσε στην κατανάλωση ανθυγιεινού κρέατος και υποστήριζαν την επιθεώρηση των σφαγίων από τις ελληνικές κτηνιατρικές αρχές. Αντίθετα, οι σιωνιστές άρθρωναν έναν νεοπαραδοσιακό λόγο και αντιτίθονταν στην παρέμβαση «τρίτων» στα θρησκευτικά καθήκοντα των ραβίνων, «οίτινες τηρούσι τὰς παραδόσεις τῆς φυλῆς». Η διαμάχη πήρε ευρύτατες διαστάσεις και οδήγησε μέχρι και σε παραίτηση μελών της κοινοτικής αντιπροσωπείας, ενώ μερίδα του ελληνικού τύπου προσέλαβε την αντίθεση των σιωνιστών ως απείθεια προς τις αρχές και τους νόμους του ελληνικού κράτους. *Μακεδονία* 12.10.1914, 15.10.1915.

<sup>126</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (04.04.1913), Αρχείο AIU Grèce XVI E 202a.

<sup>127</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (31.08.1913), Αρχείο AIU Grèce VI B 26.

σημαίνοντα μέλη της τοπικής επιτροπής της, κατηγορούνταν τώρα από τους σιωνιστές για έλλειψη θρησκευτικότητας και προώθηση της αποεβραιοποίησης μέσω της στήριξης του γαλλόφωνου σχολικού συστήματός της<sup>128</sup>. Η επιτάχυνση της ανάπτυξης του σιωνισμού μετά το 1912 οδήγησε επομένως στην έκλειψη της ιδεολογικής τους ηγεμονίας εντός της κοινότητας.

Ταυτόχρονα, οι σιωνιστικές οργανώσεις, κινητοποιώντας τα μεσαία και κατώτερα εβραϊκά αστικά στρώματα, τα απέσπασαν από την ιδεολογική επιρροή της επιχειρηματικής ελίτ και προσέδωσαν ευκρινέστερα ταξικά χαρακτηριστικά στη σύγκρουση αλιανσίστ και σιωνιστών. Η διαδικασία αυτή είχε ήδη ξεκινήσει κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο<sup>129</sup>. Επιταχύνθηκε όμως και παγιώθηκε κυρίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Από την άποψη αυτή, η τροχιά που διέτρεξε το αλιανσίστ Cercle des Intimes είναι ενδεικτική. Κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο το Cercle απολαμβάνοντας τη στήριξη της κοινοτικής ελίτ, είχε αναλάβει την οργάνωση και προάσπιση των συμφερόντων των ανερχόμενων μεσοαστικών εβραϊκών στρωμάτων επιχειρώντας να συμβάλει στην ανανέωση της κοινοτικής ηγεμονίας των εβραίων επιχειρηματιών. Αλλά ήδη στις κοινοτικές εκλογές του 1913 η δύναμή του είχε μειωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποτελεί, κατά τον Νεχαμά, μια “puissance dechu” και να είναι αναγκασμένο να συμμαχήσει με το αντίπαλο σιωνιστικό σωματείο Nouveau Club προκειμένου να μπορέσει να εκλέξει αντιπροσώπους του στα κοινοτικά όργανα<sup>130</sup>. Η άνοδος των σιωνιστών και η παράλληλη παρακμή των αλιανσίστ σωματείων είχε επομένως ως παράπλευρη συνέπεια μια αποκρυστάλλωση των ταξικών διαφοροποιήσεων και τη δραστική περιστολή των ορίων όχι μόνο της ευρύτερα ιδεολογικής αλλά και της ειδικότερα ταξικής ηγεμονίας που ασκούσε το ανώτερο εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα.

Ωστόσο, ο περιορισμός της επιρροής τού συγκεκριμένου στρώματος οφειλόταν εξίσου και στη μεταβολή του πεδίου άσκησης της πολιτικής. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο ο έλεγχος της κοινοτικής διοίκησης εξασφάλιζε την πολιτική κυριαρχία. Καθώς μάλιστα τα κοινοτικά όργανα εκλέγονταν από ένα περιορισμένο σώμα εκλογέων, η πολιτική ασκούνταν ουσιαστικά εντός ενός κλειστού κύκλου επιχειρηματιών-προυχόντων. Επρόκειτο για το ανώτερο κοινωνικά στρώμα των «πετσέρος», όσων δηλαδή πλήρωναν τον κοινοτικό φόρο «πέτσα» και οι οποίοι το 1913 δεν υπερέβαιναν τα 1.300 άτομα, το 7% του ενήλικου ανδρικού εβραϊκού πληθυσμού της πόλης<sup>131</sup>. Από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, η ανάπτυξη των συλλόγων είχε βέβαια συμβάλει στη διεύρυνση του πλαισίου άσκησης της πολιτικής και στη διαμόρφωση μιας νεωτερικής ιδιότητας του πολίτη. Ωστόσο, στο βαθμό που οι σύλλογοι αυτοί τελούσαν υπό την ιδεολογική και οικονομική κηδεμονία της κοινοτικής ελίτ και οι δραστηριότητές τους ήταν επικουρικές προς αυτές της κοινότητας, η κοινοτική διοίκηση παρέμενε το επίκεντρο της πολιτικής ζωής και το ανώτερο στρώμα των επιχειρηματιών ο κύριος φορέας της.

Η μεταβολή της κυριαρχίας το 1912-1913 κλόνισε όλα τα παραπάνω δεδομένα, τα οποία άλλωστε είχαν ήδη αρχίσει να υπονομεύονται κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο<sup>132</sup>. Σε συνθήκες κρίσης και αμφισβήτησης της κοινοτικής ηγεσίας, η ανάγκη συντονισμού, συσπείρωσης και κινητοποίησης των εγγράμματων

<sup>128</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.05.1916), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>129</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 181-182.

<sup>130</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (28.05.1913), Αρχείο AIU Grèce I G 3.

<sup>131</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (31.08.1913), Αρχείο AIU Grèce VI B 26. Για τα διοικητικά όργανα της κοινότητας και τον τρόπο εκλογής τους, βλέπε Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 85-88.

<sup>132</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 169-182.

μεσαίων στρωμάτων του εβραϊκού πληθυσμού, η αναζήτηση της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης και η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη νομιμοποίηση των λαμβανομένων αποφάσεων οδήγησαν στην πολιτική αναβάθμιση των συλλόγων και στην ενεργότερη εμπλοκή τους στα κοινοτικά πράγματα. Η σύσταση του Interclub, μιας ομοσπονδίας των έξι σημαντικότερων εβραϊκών σωματείων, υπήρξε απόρροια αυτών των διεργασιών. Ο κεντρικός ρόλος που διαδραμάτισε το Interclub στη διανομή της ανθρωπιστικής βοήθειας κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, όπως και η πρωτοβουλία του να καθορίσει ένα ενιαίο ψηφοδέλτιο υποψηφίων για τις κοινοτικές εκλογές του Μαΐου 1913, αντανakλούσαν την ανάδυσή του ως εναλλακτικού φορέα άσκησης της εξουσίας –δίπλα στην κοινοτική διοίκηση, αλλά και διακριτά από αυτήν<sup>133</sup>.

Από αυτή την αναβάθμιση του ρόλου των συλλόγων ωφελημένοι βγήκαν κυρίως οι σιωνιστές. Όπως έχει αναφερθεί, οι σύλλογοί τους είχαν δεσπύζουσα θέση στο Interclub<sup>134</sup>. Ο κυριότερος μεταξύ αυτών, το Nouveau Club, ανέλαβε το σημαντικό έργο της συνεννόησης με τις ελληνικές αρχές για τη συμπλήρωση των κενών των εβραϊκών εκλογικών καταλόγων (αρχικά ως εκπρόσωπος των εβραϊκών σωματείων και στη συνέχεια έπειτα και από ανάθεση της κοινότητας)<sup>135</sup>. Η μεταφορά αρμοδιοτήτων από την κοινότητα στους συλλόγους σηματοδοτούσε επομένως τη μεταβολή του πεδίου άσκησης της πολιτικής, την απόσπασή του από το στενό κύκλο της κοινοτικής αρχηγείας και τη διεύρυνσή του. Όμως αυτή η μεταβολή είχε καίριες συνέπειες όσον αφορά στον ενδοκοινοτικό συσχετισμό των δυνάμεων. Η μετάβαση προς πιο ανοιχτές πολιτικές πρακτικές οδήγησε νομοτελειακά στον περιορισμό της εξουσίας που ασκούσε το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα των αλιανσίστ και αντιστρόφως, στην ενδυνάμωση των καλύτερα οργανωμένων στο επίπεδο της σωματειακής δράσης, σιωνιστών<sup>136</sup>.

#### **«Όλοι οι έμποροι που μετράνε». Πολιτικές επιλογές, ενδοκοινοτικές συγκρούσεις και η διπλή περιθωριοποίηση των εβραίων επιχειρηματιών**

Οι εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου 1915 εγγράφονται στο πλαίσιο των σημαντικών αυτών μεταβολών στους συσχετισμούς δυνάμεων στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας. Αρχικά, υπήρξε προσπάθεια για τη σύγκλιση των διαφορετικών πολιτικών μερίδων και τον καθορισμό μιας ενιαίας εκλογικής στάσης. Στις αρχές Απριλίου 1915 συνεκλήθη υπό την προεδρεία του αρχιραβίνου μια συνέλευση 32 αντιπρόσωπων εβραϊκών συντεχνιών και σωματείων<sup>137</sup>. Η συνέλευση αυτή, που τη συνέθεταν «μέλη αντιπροσωπεύοντα τὰς γενικᾶς ιδέας τῶν διαφόρων ὀργάνων τῆς Ἰσραηλιτικῆς δημοσίας γνώμης»<sup>138</sup>, αποτέλεσε την εβραϊκή εκλογική επιτροπή. Με τη σειρά της η

<sup>133</sup> Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (03.05.1913), Αρχείο AIU Grèce I C 51. Για τον προνοιακό ρόλο του Interclub, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 4, σσ. 197-198. Παρά τις εσωτερικές τριβές, το Interclub αναδείχθηκε τελικά σε μια νέα σταθερά της εβραϊκής πολιτικής σκηνής καθόλη τη διάρκεια της μεταοθωμανικής και μεσοπολεμικής περιόδου.

<sup>134</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 4, σσ. 202-203.

<sup>135</sup> *Νέα Αλήθεια* 08.01.1915, 13.01.1915, 31.01.1915, *Το Φως* 12.01.1915, *Indépendant* 24.01.1915, *L'Opinion* 05.02.1915.

<sup>136</sup> Αξίζει να προσεχτεί ότι ο περιορισμός της αίγλης των αλιανσίστ και του κοινοτικού συμβουλίου οφειλόταν εξίσου και σε μια παράλληλη, αντίθετη διαδικασία, αυτή της ενδυνάμωσης του συμβολικού κύρους του αρχιραβίνου (βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 4, σσ. 198-199). Αποτελώντας το πρόσωπο της κοινότητας προς τα έξω και απολαμβάνοντας την εύνοια της ελληνικής βασιλικής οικογένειας, ο αρχιραβίνος Γιακώβ Μείρ συνέβαλε με την ακτινοβολία του και τη δράση του στην αποδυνάμωση ενός κοσμικού θεσμού, αυτού του κοινοτικού συμβουλίου. Όντας όμως φιλοσιωνιστής, συνέβαλε εξίσου και στην αποδυνάμωση μιας ιδεολογίας, της αλιανσίστ ιδεολογίας των μελών του.

<sup>137</sup> *L'Opinion* 14.04.1915.

<sup>138</sup> *Το Φως* 27.04.1915.

επιτροπή αυτή προέβη στην εκλογή εξαμελούς αντιπροσωπείας, έργο της οποίας ήταν ο καθορισμός μιας κοινής πολιτικής στάσης μετά και από συνεννόηση, δηλαδή διαπραγμάτευση, με τους Έλληνες και τους Μουσουλμάνους<sup>139</sup>. Η συγκρότηση της επιτροπής αποτελούσε συνέχεια και εμβάθυνση ανάλογων διεργασιών που είχαν λάβει χώρα κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο με χαρακτηριστικότερη την εκλογή των εβραίων υποψηφίων για τις δημοτικές εκλογές του Φεβρουαρίου 1912 από επιτροπή αποτελούμενη και αυτή από μέλη των εβραϊκών συλλόγων<sup>140</sup>. Η εκλογική επιτροπή και όχι το κοινοτικό συμβούλιο αναγορευόταν επομένως στο συμβολικό εκφραστή της βούλησης της κοινότητας, γεγονός που αντανakλούσε τον βαρύνοντα ρόλο των σωματείων στις ενδοεβραϊκές πολιτικές υποθέσεις καθώς και την ιδεολογική παγίωση της «δημοσίας γνώμης» ως της κύριας νομιμοποιητικής αρχής της πολιτικής διαδικασίας.

Ωστόσο, η δυναμική της κοινοτιστικής λογικής που εξέφραζε η σύσταση της επιτροπής αποδείχτηκε θνησιγενής. Η απόφασή της να ταχθεί υπέρ της ειρήνης, δηλαδή ουσιαστικά υπέρ της γουναρικής Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και κατά του Κόμματος των Φιλελευθέρων, προκάλεσε την αντίδραση του αρχιραβίνου και της συντριπτικής πλειοψηφίας των προκρίτων, οι οποίοι υποστήριζαν τον Βενιζέλο<sup>141</sup>. Αποτέλεσμα αυτής της διαφωνίας ήταν η διάσπαση και η σύσταση μιας αντίπαλης βενιζελικής εκλογικής επιτροπής που ανέλαβε έναν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στον προεκλογικό αγώνα. Τα μέλη της κατέβαλαν σημαντικά ποσά στο φτωχό ταμείο των Βενιζελικών, ενώ κατάφεραν να κινητοποιήσουν (κατά τα λεγόμενά τους) περίπου 20.000 υποστηρικτές, οι οποίοι και συμμετείχαν στη μεγάλη συγκέντρωση των Φιλελευθέρων ως συντεταγμένη ομάδα παρατεταγμένοι γύρω από το άρμα της επιτροπής που ήταν μάλιστα διακοσμημένο με τα ελληνικά χρώματα<sup>142</sup>.

Με τη βενιζελική εβραϊκή επιτροπή συντάχθηκε η εβραϊκή αρχηγεία –“la plus grande partie des notables”, “les plus grand chefs”, “le conseil communal”, αλλά και “tout ce que compte à Salonique, tous les negociants, les gens bien”<sup>143</sup>. Στο δημόσιο εβραϊκό λόγο, οι «εβραίοι έμποροι» δεν προσλάμβαναν τη σημασία ενός αθροίσματος ατόμων, αλλά μιας συγκροτημένη συλλογικότητας που συσχετιζόταν μάλιστα συστηματικά με τους υποστηρικτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Γινόταν αναφορά στην «επιβλητική» (imposante) αντιπροσωπεία τους που είχε παραβρεθεί στη συγκέντρωση των Φιλελευθέρων, ενώ εκτιμήθηκε ότι οι πέντε εβραίοι υποψήφιοι που συμπεριλήφθηκαν στο βενιζελικό ψηφοδέλτιο αντιπροσώπευαν «τήν έμπορικήν τάξιν»<sup>144</sup>. Στις αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας που διακινούσε ο δημόσιος εβραϊκός λόγος, «έμποροι», «πρόκριτοι» και «αριστοκρατία» ουσιαστικά ταυτίζονταν, αποτελώντας εναλλακτικούς τρόπους προσδιορισμού του ανώτερου στρώματος της κοινότητας<sup>145</sup>. Οι «εβραίοι έμποροι» συγκροτούνταν επομένως

<sup>139</sup> *Νέα Αλήθεια* 01.04.1915.

<sup>140</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σ. 175, σημ. 45.

<sup>141</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>142</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53. *L'Opinion* 04.06.1915. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>143</sup> Μεταξύ αυτών ο πρόεδρος και ο αντιπρόεδρος του κοινοτικού συμβουλίου και όλα τα «επίσημα πρόσωπα», “tous nos gros bonnets”, όπως τα ονόμαζε ο Νεχαμά, “les Modiano, les Misrachi, les Cazes, les Saltiel, les Assael”. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>144</sup> *L'Opinion* 04.06.1915. «Αι εκλογαί και οι Εβραίοι», *Ισραηλιτική Επιθεώρησης* 4/2-4 (04-06.1915), σ. 17.

<sup>145</sup> *L'Opinion* 06.06.1915.

λογοθετικά (και) στο πεδίο του πολιτικού λόγου, ως μια πολιτική οντότητα που τώρα αποκτούσε όχι μόνο ιδεολογικά (αλιανσίστ) αλλά και κομματικά χαρακτηριστικά.

Όπως επομένως συνέβη και με την ανάλογη περίπτωση της ελληνικής Νέας Λέσχης, οι κυριότεροι εβραίοι επιχειρηματίες διαμόρφωσαν, ως κοινοτική αρχηγεία, μια ενιαία πολιτική στάση. Μάλιστα, προηγούμενες εσωτερικές ρήξεις μεταξύ αλιανσίστ και φιλοσιωνιστών που είχαν προκύψει κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και είχαν οξυνθεί κατά το πρώτο έτος της ελληνικής διοίκησης γεφυρώθηκαν, αποκαθιστώντας την πρότερη υστεροθωμανική εσωτερική συνοχή τους<sup>146</sup>. Οι κυριότεροι φιλοσιωνιστές έμποροι καθώς και ο αρχираββίνος Μείρ στήριξαν ολόπλευρα το βενιζελικό ψηφοδέλτιο –κατέβηκαν μάλιστα και υποψήφιοι<sup>147</sup>. Δεν στάθηκε δυνατόν να τεκμηριωθούν οι λόγοι της διαφοροποίησής τους από την απόφαση των σιωνιστικών οργανώσεων να στηρίζουν το ψηφοδέλτιο της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως. Οι εγκυρότερες διαθέσιμες πηγές, οι αναφορές του Νεχαμά προς την Αλιάνς, σιωπούν ως προς το σημείο αυτό. Πάντως, η σύμπραξη του συνόλου της εβραϊκής επιχειρηματικής αρχηγείας δεν φαίνεται να οφείλεται στην εξυπηρέτηση των στενών επιχειρηματικών τους συμφερόντων. Αν και ορισμένες δασμολογικές αποφάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου είχαν ευνοήσει τους εβραίους εισαγωγείς και ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε υπερασπιστεί τα συμφέροντα των εβραίων εμπόρων στη Βουλή, οι στενοί οικονομικοί δεσμοί που αρκετοί από τους εβραίους επιχειρηματίες διατηρούσαν παραδοσιακά με την Αυστροουγγαρία, λειτουργούσαν αντισταθμιστικά<sup>148</sup>. Στην πραγματικότητα η στάση τους φαίνεται ότι καθορίστηκε από το ρόλο τους ως κοινοτικής αρχηγείας – από την ανάγκη υπεράσπισης των ευρύτερων συμφερόντων της κοινότητας (όπως αυτοί τα αντιλαμβάνονταν) και από την αλιανσίστ ιδεολογία που η πλειοψηφία τους διακονούσε.

Για τους υποστηρικτές και μη της Αλιάνς στη Θεσσαλονίκη, όπως και για τους ιθύνοντες της οργάνωσης στο Παρίσι (οι οποίοι μάλιστα φρόντισαν να προβούν και στις κατάλληλες υποδείξεις), ο Βενιζέλος αντιπροσώπευε την κυρίαρχη δύναμη στην ελληνική πολιτική σκηνή και τον κατεξοχήν εκπρόσωπο των ελληνικών εθνικών προσδοκιών. Παράλληλα, έχαιρε μεγάλης εκτίμησης σε όλες τις δυτικές χώρες, οι οποίες όχι μόνο είχαν χειραφετήσει τους εβραίους πολίτες τους, αλλά υποστήριζαν ενεργά τη γενικότερη χειραφέτηση των Εβραίων σε ολόκληρο τον κόσμο. Ενδεχόμενη επομένως υποστήριξη των αντιπάλων του Βενιζέλου θα εξέθετε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στην κατηγορία της έλλειψης ελληνικού πατριωτισμού και παράλληλα θα προκαλούσε τη δυσαρέσκεια εκείνων ακριβώς των δυτικών δυνάμεων, της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες ιστορικά τους υπερασπίζονταν απέναντι στις εκάστοτε κυβερνητικές παρεμβάσεις<sup>149</sup>. Επρόκειτο για μια εξέλιξη την οποία η κοινοτική αρχηγεία λόγω της θέσης της ήθελε με κάθε τρόπο να αποφύγει.

Ταυτόχρονα, το ανώτερο εβραϊκό στρώμα των «προυχόντων» και των “merkaderes”, όντας στην πλειοψηφία του φορέας της ιδεολογίας της Αλιάνς και ενεργός υποστηρικτής της οργάνωσης, τασσόταν με τον φιλοανταντικό Βενιζέλο λόγω της έντονης γαλλοφιλίας που το διέκρινε. Η επιλογή αυτή αντανακλούσε στην πραγματικότητα το βαθύ ρήγμα που είχε προκαλέσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

<sup>146</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαια 3 και 4.

<sup>147</sup> Ο φιλοσιωνιστής Γιακώβ Καζές, πρόεδρος της τοπικής επιτροπής της Hilfsverein, “la cheville ouvrière de notre communauté, notre ennemi d’hier, notre grand ami et défenseur d’aujourd’hui”, όπως τον χαρακτήριζε ο Νεχαμά, ήταν υποψήφιος με το ψηφοδέλτιο των Φιλελευθέρων. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>148</sup> Για την υπεράσπιση των εβραίων εμπόρων από τον Βενιζέλο στη Βουλή και την από μέρους του αποδοκιμασία των κατηγοριών για ανθελληνισμό, βλέπε *Μακεδονία* 11.11.1914. Για τους επιχειρηματικούς προσανατολισμούς των εβραίων εμπόρων, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 7, σσ. 275-182.

<sup>149</sup> Αλιάνς (Παρίσι) προς Νεχαμά (28.05.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.



στο εσωτερικό του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Οι σιωνιστές, εκφράζοντας τα πολυπληθή μεσαία και κατώτερα στρώματα, ήταν γερμανόφιλοι. Οι στενοί οργανωτικοί δεσμοί με το γερμανικό σιωνιστικό κίνημα, η ελπίδα ότι ενδεχόμενη νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων θα συνεπαγόταν την επαναχάραξη των συνόρων στη Βαλκανική και την κάθοδο της Αυστροουγγαρίας προς το Αιγαίο και τέλος τα πυκνά εμπορικά συμφέροντα που συνέδεαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης με τις οικονομίες των κεντροευρωπαϊκών χωρών τους προσανατόλιζαν προς τις Κεντρικές Δυνάμεις<sup>150</sup>. Μετά τη ρήξη Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, στους παράγοντες αυτούς προστέθηκε ο φόβος ότι ενδεχόμενη είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ θα επέφερε νέες οικονομικές καταστροφές και την ερήμωση της Μακεδονίας, δυο μόλις χρόνια μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων<sup>151</sup>. Η συνισταμένη των λόγων αυτών ωθούσε προς μια γερμανόφιλη ουδετερότητα και τη συνακόλουθη στήριξη της γουναρικής Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Αντίθετα, η κοινοτική αρχηγεία, “l’élément intellectuel”, στήριζε την Αντάντ, με τα μέλη της Ένωσης Παλιών Μαθητών της Αλιάνς να συμμετέχουν σε εκδηλώσεις υπέρ της Γαλλίας και να εκφράζουν την αφοσίωσή τους προς αυτήν τραγουδώντας τη Μασσαλιώτιδα<sup>152</sup>.

Επομένως, η πολιτική επιλογή του ανώτερου στρώματος των επιχειρηματιών να στηρίζουν τον Βενιζέλο, όπως και εκείνη των αντιπάλων τους να ταχθούν με τον Γούναρη, αντανακλούσε και ταυτόχρονα επέτεινε την κάθετη διαίρεση της κοινότητας σε όλα τα επίπεδα. Ταξικά, αντιπαρέθεσε το ανώτερο προς τα μεσαία και κατώτερα στρώματα. Ιδεολογικά, τους αλιανσίστ με τους σιωνιστές. Και γεωστρατηγικά, τους γαλλόφιλους με τους γερμανόφιλους<sup>153</sup>. Η ταξική αντιπαλότητα στο εσωτερικό της κοινότητας διαπλεκόταν, νοσηματοδοτείτο και εντέλει ευθυγραμμίζοταν με άλλες, παράλληλες αντιπαλότητες και για το λόγο αυτό αποκτούσε ιδιαίτερα, έντονα και σταθερά στο χρόνο χαρακτηριστικά. Η διαμόρφωση των δύο αντίπαλων στρατοπέδων, των σιωνιστών και των αλιανσίστ, που είχε ξεκινήσει κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, εμπλουτίστηκε τώρα με νέες ποιότητες, απέκτησε συγκεκριμένο σε κάθε περίπτωση πολιτικό προσανατολισμό και αποτέλεσε μια σταθερά της εβραϊκής πολιτικής ζωής για όλη τη μεταοθωμανική και μεσοπολεμική περίοδο<sup>154</sup>.

Ταυτόχρονα όμως, αυτό καθαυτό το αποτέλεσμα των εκλογών επιβεβαίωσε την ταχύτατη υποχώρηση της επιρροής της ηγετικής ομάδας των εβραίων επιχειρηματιών στο εσωτερικό της κοινότητας. Αν και οι προσδοκίες δεν ήταν εξαρχής μεγάλες<sup>155</sup>, η νίκη του ψηφοδέλιου των Γουναρικών, το οποίο υποστήριζαν από κοινού οι σιωνιστές και η Φεντερασιόν, υπήρξε παρ’όλα αυτά σαρωτική. Από τους πέντε Εβραίους που εκλέχτηκαν βουλευτές, οι τέσσερις ήταν σιωνιστές και ο ένας σοσιαλιστής<sup>156</sup>. Απηχώντας τις απόψεις των βενιζελικών Εβραίων, ο και

<sup>150</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (19.05.1916), Αρχείο AIU Grèce I G 3. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 145.

<sup>151</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 145.

<sup>152</sup> *L’Opinion* 10.02.1915. Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβη (Αθήνα) (14.06.1915), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 277. *Το Φως* 19.01.1915.

<sup>153</sup> Η διαίρεση ήταν τόσο έντονη και το νόημα που έπαιρνε η αντίθεση γερμανόφιλων-γαλλόφιλων τόσο πυκνό, ώστε προκάλεσε ακόμη και μονομαχίες ανάμεσα σε οπαδούς των δύο στρατοπέδων. *Το Φως* 24.01.1915.

<sup>154</sup> Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ. 256. Vassilikou, “Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years”.

<sup>155</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (07.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>156</sup> Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 110-111.

υποστηρικτής τους Ζωζέφ Νεχαμά ανέφερε ότι οι Εβραίοι ψήφισαν “comme un seul homme”<sup>157</sup>. Η γενικότερη επικράτηση των γουναρικών υποψηφίων στη Μακεδονία αποδόθηκε από τον Νεχαμά κυρίως στις μηχανογραφίες του γουναρικού νομάρχη Γούδα –στους εκβιασμούς, στη διαφθορά, στην αστυνομική τρομοκρατία και στην εκτεταμένη διπλοψηφία. Ειδικά όμως για τους εβραίους ψηφοφόρους, ο Νεχαμά θεωρούσε εξίσου κρίσιμη τη συστηματική δράση των σιωνιστικών συλλόγων και σε μικρότερο βαθμό και της Φεντερασιόν. “Aux Israélites on a dit: le Roi, le grand Rabbin, les Clubs veulent que vous votiez contre Venizelos”, σημείωνε<sup>158</sup>. Η έντονη προπαγάνδα των σιωνιστικών συλλόγων, η ατέρμονη προεκλογική δραστηριότητά τους και οι δεσμοί που είχαν σφυρηλατήσει όλο το προηγούμενο διάστημα με τα μεσαία και κατώτερα στρώματα αποτέλεσαν σημαντική παράμετρο της εκλογικής τους επιτυχίας.

Η ικανότητα των σιωνιστικών οργανώσεων να προσεταιρίζονται ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, να τα κινητοποιούν και να τα στρέφουν ενάντια στην επιχειρηματική και κοινοτική αρχηγεία φάνηκε ιδιαίτερα στο μποϋκοτάζ της φιλοβενιζελικής εφημερίδας *L'Indépendant* την επαύριο των εκλογών. Σε άρθρο της με τίτλο «Οι Ισραηλίται και αι εκλογαί» η εφημερίδα είχε αντιπαραβάλει την «ἀριστοκρατία τῆς κοινωνίας καί τοῦ πνεύματος», όλους όσους «γνωρίζουν νά σκέπτονται καί ἔχουν συνείδησιν τῶν πράξεων τῶν» και οι οποίοι «ἔδωκαν τᾶς ψήφους τῶν εἰς τᾶς βενιζελικᾶς κάλπας», με «ὀλόκληρο τόν πληθυσμό», τον «ἀμαθῆ», τον «πλανηθέντα» και «φανатισθέντα» «ὑπό δρακός δημαγωγῶν καί αἰρετικῶν». «Οἱ δημαγωγοί, δι' ἐξόδων τῆς κυβερνήσεως, οἱ μουσουλμάνοι καί οἱ διεθνεῖς σοσιαλιστές ἐνισχυθέντες ὡς ἐκ τῆς περιστάσεως ὑπό τῶν ἐθνικοφρόνων ἰσραηλιτῶν ἐνήργησαν τᾶς ἐκλογᾶς κατ' ἄρεσκείαν, ὑποστηριζόμενοι ὑπό τῶν Γουναρικῶν ἀρχῶν!»<sup>159</sup>.

Το συγκεκριμένο άρθρο προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση τόσο των μελών της Φεντερασιόν όσο και των σιωνιστών. Φύλλα της εφημερίδας σκίστηκαν δημόσια και η πώλησή της παρεμποδίστηκε. Το σιωνιστικό *Nouveau Club* κατηγόρησε την *Indépendant* για αντιεβραϊκή στάση και προσπάθησε να τη γονατίσει οικονομικά ασκώντας έντονη και αποτελεσματική πίεση στους εμπόρους να ακυρώσουν τις συνδρομές και τις καταχωρήσεις διαφημίσεων σε αυτήν<sup>160</sup>. Ο βίαιος και εκτεταμένος χαρακτήρας της αντίδρασης θορύβησε το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της κοινότητας. Το νέο σκηνικό που διαμόρφωνε η είσοδος των κατώτερων στρωμάτων στην πολιτική διαδικασία και η αυτονόμησή τους από την επιρροή της κοινοτικής και επιχειρηματικής αρχηγείας οδηγούσε στην ταχεία περιθωριοποίηση της τελευταίας. “Nous nous tenons trop à l’Ecart, nous restons trop dans la coulisse, et nous ne parvenons pas à créer un contrepoids suffisant à toutes ces forces néfastes de réaction”, σχολίαζε ο Νεχαμά<sup>161</sup>. Συνακόλουθα, ο Ζωζέφ Μισραχί, πρόεδρος της τοπικής επιτροπής της Αλιάνς, ζήτησε από τον Νεχαμά να συμβάλει στην οργάνωση ενός σώματος προσκόπων, το οποίο προσελκύνοντας τη νεολαία προς την ιδεολογία

<sup>157</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>158</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>159</sup> Το άρθρο δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στη *Μακεδονία* 02.06.1915. Παρατίθεται στο Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 112.

<sup>160</sup> “Notre attitude et la commission électorale Israélite venizeliste”, *L'Indépendant* 17.06.1915. Πρόκειται για επιστολή της βενιζελικής εβραϊκής εκλογικής επιτροπής όπου εκφράζεται ο αποτροπιασμός της για τις βιαιότητες στις οποίες προέβησαν σιωνιστές και σοσιαλιστές κατά της *Indépendant*.

<sup>161</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

της Αλιάνς θα ισοστάθμιζε τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε η Μακαμπί. Αντίστοιχα, πολλοί έμποροι κινούνταν πλέον προς την κατεύθυνση της σύστασης ενός “grand centre”, ενός ισχυρού συλλόγου που θα επιχειρούσε να προσελκύσει τις μάζες και, όταν κριθεί αναγκαίο, να τις κινητοποιήσει προς όφελός του<sup>162</sup>. Η διεύρυνση επομένως του πολιτικού πεδίου οδήγησε το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα να αντιληφθεί την αναποτελεσματικότητα των παλιών μεθόδων άσκησης μιας «πολιτικής των προκρίτων» (politics of notables) και την ανάγκη προσέγγισης των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων μέσα από την υιοθέτηση μορφών μαζικής οργάνωσης ανάλογων με αυτές των σιωνιστών αντιπάλων τους.

Ωστόσο, οι εκλογές συνέβαλαν στην περαιτέρω εξασθένιση της ισχύος των εβραίων επιχειρηματιών (τόσο στο εσωτερικό της κοινότητας, όσο όμως και στην ευρύτερη κοινωνία της πόλης) για τον επιπρόσθετο λόγο ότι προκάλεσαν τη διπλή αμφισβήτηση αφενός της ελληνικότητας και αφετέρου της εβραϊκότητάς τους. Η σχεδόν καθολική υπερψήφιση του ηττημένου γουναρικού ψηφοδέλιου από τους Εβραίους και τους Μουσουλμάνους οδήγησε στην έντονη αμφισβήτηση της νομιμοφροσύνης τους από τους νικητές Βενιζελικούς και από μεγάλη μερίδα του ελληνόγλωσσου τύπου της Θεσσαλονίκης<sup>163</sup>. Η ψήφος τους θεωρήθηκε αντεθνική και αποδόθηκε (στην περίπτωση των Εβραίων) στη δράση των «σοσιαλιαναρχικῶν» της Φεντερασιόν<sup>164</sup>. Αν και λόγω της υψηλής αποχής των ελλήνων εκλογέων<sup>165</sup> ένα μεγάλο μέρος των βενιζελικών ψήφων ήταν εβραϊκές και ο ίδιος ο Βενιζέλος απέστειλε ευχαριστήριο τηλεγράφημα προς την εβραϊκή ελίτ για τη στήριξη που του πρόσφερε, στα μάτια των νικητών οι εκλογές επιβεβαίωσαν την ανθελληνική στάση του συνόλου των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και την ανάγκη περιορισμού της εκλογικής επιρροής τους. Στο πλαίσιο αυτό, αμέσως μετά τις εκλογές, ο επικεφαλής του ψηφοδέλιου των Φιλελευθέρων στη Θεσσαλονίκη και πρώην νομάρχης Περικλής Αργυρόπουλος εισηγήθηκε στον Βενιζέλο τη χωριστή εκλογή των εβραίων και μουσουλμάνων αντιπροσώπων «ἵνα ἀφεθῶν οἱ Ἕλληνες ἐλεύθεροι νά κανονίζουν μεταξύ τούς τά ἔθνικα ζητήματα»<sup>166</sup>.

Παρά τη σύμπραξή του με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το ανώτερο στρώμα των εβραίων επιχειρηματιών δεν απέφυγε επομένως την κατηγορία για αντιπατριωτική συμπεριφορά και τον αποκλεισμό του από το εθνικό πολιτικό σώμα. Ταυτόχρονα όμως, η πολιτική του επιλογή και ο λόγος που άρθρωσε συνέτειναν στην αμφισβήτηση και της εβραϊκότητάς του. Αναπαράγοντας τον χειραφετητικό λόγο της Αλιάνς, οι εβραίοι Βενιζελικοί επιχειρήσαν να αρθρώσουν ένα λόγο που συνδύαζε την εβραϊκότητα και την ελληνικότητα. Το κόμμα των Φιλελευθέρων προβαλλόταν ως το κόμμα των Ελλήνων, αλλά ταυτόχρονα και όσων ήθελαν να γίνουν Έλληνες. Επιδίωκε την εθνική ολοκλήρωση, αλλά και την “union des races” συνδυάζοντας την

<sup>162</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) 18.06.1915, Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>163</sup> Συγκεκριμένα από τις εφημερίδες *Μακεδονία* και *Νέα Αλήθεια* που υποστήριζαν τους Φιλελεύθερους και τους Ανεξάρτητους αντίστοιχα, τα δύο δηλαδή ψηφοδέλτια που είχαν ψηφιστεί σχεδόν αποκλειστικά από τους Έλληνες εκλογείς. Αντίθετα, το γουναρικό *Φως* υπερασπίστηκε την κομματική επιλογή των Εβραίων και των Μουσουλμάνων. *Το Φως* 04.06.1915, 06.06.1915, 09.06.1915.

<sup>164</sup> *Μακεδονία* 01.06.1915. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι ο ελληνικός τύπος απέδιδε την ομόθυμη στάση των Εβραίων στην επιρροή της Φεντερασιόν, ενώ αντίθετα ο αλιανσίστ εβραϊκός στους σιωνιστές. Οι δύο ερμηνείες απηχούν, κατά τη γνώμη μου, τα διαφορετικά ιδεολογικά διακυβεύματα εντός και εκτός της εβραϊκής κοινότητας. Ο «εβραϊκός» σοσιαλισμός αποτελούσε την κύρια απειλή για την ελληνική κοινωνική ευταξία, ενώ αντίθετα ήταν ο σιωνισμός που απειλούσε την κοινοτική κυριαρχία της αλιανσίστ εβραϊκής αρχηγείας.

<sup>165</sup> Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σ. 113.

<sup>166</sup> Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 167.

προώθηση της Μεγάλης Ιδέας με τα φιλελεύθερα πολιτικά ιδεώδη<sup>167</sup>. Η δε στήριξη στον Βενιζέλο αποτελούσε έκφραση των κατεξοχήν εβραϊκών αξιών της αγάπης για την ελευθερία, την πρόοδο και τον πολιτισμό<sup>168</sup>. Επομένως οι βενιζελικοί Εβραίοι συμβάλλοντας στη ελληνοεβραϊκή σύγκλιση, συμπεριφέρονταν τόσο ως καλοί πατριώτες όσο και ως καλοί Εβραίοι<sup>169</sup>.

Αντίθετα όμως, για τους σιωνιστές αντιπάλους τους, αυτή ακριβώς η εκδοχή εβραϊκού πατριωτισμού καθιστούσε τους βενιζελικούς Εβραίους επιρρεπείς στην πλήρη αφομοίωση και συνακόλουθα «ντροπή της φυλής»<sup>170</sup>. Ταυτόχρονα, ο φιλελληνισμός ορισμένων από αυτούς, όπως του Σαμ Καράσσο, διευθυντή των ορυχείων Αλλατίνι στην Κασσάνδρα, επικρίθηκε ως έκφραση ενός στενού επιχειρηματικού συμφέροντος, ανταπόδοση στη στήριξη που παρείχε η κυβέρνηση Βενιζέλου στον εμπορικό οίκο Αλλατίνι. Στο πλαίσιο του νέου ιδεώδους της εβραϊκότητας που προωθούσε ο σιωνισμός, με την έμφαση στην περηφάνια, την αξιοπρέπεια και την αυτοπεποίθηση, η στάση του Καράσσο νοηματοδοτήθηκε ως τυπική ενός Εβραίου της διασποράς όπως τον είχε περιγράψει ο Χερτζλ<sup>171</sup>. Δηλαδή, ως η ατομική, συμφεροντολογική επιλογή του υποταγμένου εβραίου εμπόρου που αρνείται συστηματικά την ίδια την ταυτότητά του. Στο λόγο των σιωνιστών η ταξική αντιπαλότητα αρθρωνόταν μέσα από τη γλώσσα του εθνικισμού θέτοντας σε διπλή αμφισβήτηση τη θέση του ανώτερου στρώματος των εβραίων επιχειρηματιών.

Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο η πολιτική στρατηγική των σημαϊόντων εβραίων εμπόρων συνάρμοζε ομαλά μια παραδειγματική εβραϊκότητα, τον οθωμανικό πατριωτισμό και την ταξική και κοινοτική ηγεμονία τους. Η απόφασή τους να υποστηρίξουν το Κόμμα των Φιλελευθέρων απηχούσε την ίδια πολιτική λογική, τη συνοδοιπορία με την κυρίαρχη πολιτικά δύναμη και εθνική ιδεολογία με στόχο την προάσπιση των κοινοτικών κεκτημένων στο ευρύτερο πλαίσιο θεώρησης της εβραϊκής ταυτότητας που όριζε η πολιτισμική λογική της Αλιάνς. Όμως οι ραγδαίες αλλαγές που είχε στο μεταξύ εισαγάγει στο εθνικό και κοινοτικό πολιτικό τοπίο η Δεύτερη Συνταγματική Περίοδος και είχε επιτείνει η προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος άμβλυαν την αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής στρατηγικής. Η αδυναμία διαχείρισης των δυσκολιών της μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία και η ταυτόχρονη διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής κατέστησαν προβληματικό τον έως τότε αποτελεσματικό τρόπο δράσης τους. Συνακόλουθα, αν και υπηρετούσε τη λογική της ενσωμάτωσης, η πολιτική επιλογή των σημαϊόντων εβραίων εμπόρων στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915 οδήγησε τελικά σε μια πολύπλευρη περιθωριοποίησή τους.

---

<sup>167</sup> *L'Indépendant* 11.06.1915.

<sup>168</sup> *L'Opinion* 02.06.1915.

<sup>169</sup> Βλέπε επιστολή της Commission Electorale Israélite Venizeliste. “Notre attitude et la commission électorale Israélite venizeliste”, *L'Indépendant* 17.06.1915.

<sup>170</sup> “L'opprobre de leur race”, *L'Opinion* 03.07.1915.

<sup>171</sup> Αυτή είναι η επιχειρηματολογία της σιωνιστικής εφημερίδας *L'Avenir*, όπως μεταφέρεται από την *L'Opinion* 27.06.1915.

## **ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ**

### **ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΟΥΦΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1914-1919**

Η ρευστότητα που χαρακτήριζε την πρώτη τριετία μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος μεταβλήθηκε σε δομικό συστατικό της δεκαετίας του 1910. Η σημασία της συγκυρίας ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας στην πόλη καθώς το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου ακολούθησε η έλευση της Στρατιάς της Ανατολής, η εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης και τέλος η πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917. Η υπάρχουσα ιστοριογραφία έχει επανειλημμένα αναγνωρίσει το ιστορικό βάρος της συγκυρίας αυτής. Ωστόσο, της έχει αποδώσει κυρίως ανασταλτικό ρόλο. Ρητά ή υπόρητα, τα χρόνια μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923 προσεγγίζονται ως μια τελευταία αναλαμπή της οθωμανικής Θεσσαλονίκης, μια ιστορική αδράνεια την οποία επέτρεψαν ο Μεγάλος Πόλεμος, η Μικρασιατική Εκστρατεία, η ξενική παρουσία, η εσωτερική πολιτική αναστάτωση και η συνακόλουθη αναβολή της εφαρμογής των αφομοιωτικών πολιτικών του ελληνικού κράτους. Ο θεωρητικός προσανατολισμός της ιστοριογραφίας στη μελέτη της αφομοίωσης από τη σκοπιά της εφαρμογής των κρατικών πολιτικών έχει οδηγήσει στην υποτίμηση της σημασίας της περιόδου αυτής για την αναδιάταξη των ταξικών και κυρίως των εθνοτικών σχέσεων στην πόλη. Για το λόγο αυτό άλλωστε, ως αυτονόητο σημείο αφετηρίας για την ανάλυση της αφομοίωσης προκρίνεται συνήθως το 1922<sup>1</sup>.

Ωστόσο, η στροφή του ιστορικού βλέμματος από τις κρατικές πολιτικές στο χώρο της πόλης αναδεικνύει τη συμβολή της περιόδου όπως και το ρόλο της συγκυρίας στη διαμόρφωση της νέας ταξικής και εθνοτικής ταυτότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Το τρίτο μέρος οργανώνεται επομένως γύρω από τον εντοπισμό των μείζονων εξελίξεων στην τοπική οικονομία και κοινωνία και την αποτίμηση του αντίκτυπου που αυτές είχαν στους εμπόρους της. Η οργάνωση της πολεμικής οικονομίας, οι δημογραφικές μεταβολές, το ζήτημα του επισιτισμού και η εμφάνιση νέων εμπορικών συσσωματώσεων αποτέλεσαν τους τέσσερις καίριους παράγοντες που καθόρισαν την επιχειρηματική ισχύ των θεσσαλονικέων εμπόρων, την εθνοτική τους σύνθεση, τη μεταβολή των εθνοτικών ιεραρχιών όπως επίσης και τις σχέσεις τους με άλλες επαγγελματικές ομάδες προσδιορίζοντας τελικά και το περιεχόμενο της ταξικότητάς τους. Οι συγκεκριμένες διεργασίες προηγήθηκαν χρονικά των κρατικών πολιτικών ενσωμάτωσης και προσδιόρισαν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 το προφίλ του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης. Ο εξελληνισμός αποτέλεσε επομένως για τους εμπόρους μια καταρχήν ενδογενή και όχι εξωγενή διαδικασία. Για το λόγο αυτό, η μελέτη αυτή επιλέγει ως χρονικό όριο της περιόδου όχι το 1922, αλλά αντίθετα το 1919, χρονολογία εξελληνισμού του τελευταίου οθωμανικού θεσμού της αγοράς της πόλης, του Εμπορικού Επιμελητηρίου, το οποίο και θα λειτουργεί στο εξής με βάση τον ελληνικό νόμο.

Το στρώμα που προέκυψε από τις εξελίξεις αυτές είχε, έστω και σε εμβρυακή μορφή, τα χαρακτηριστικά που θα το διακρίνουν σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Καταρχήν, όπως δείχνουν τα κεφάλαια 8 και 10, λόγω της εκδίωξης των Βουλγάρων, της μετανάστευσης πολλών μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων καθώς και

---

<sup>1</sup> Η ερμηνευτική αυτή στάση εκκινεί ήδη από τον Νεχαμά. Joseph Nehama, "The Jews of Salonika and the rest of Greece under hellenic rule: the death of a great community", στο W.M. Schwab & R.D. Barnett (επιμ.), *The Sephardi Heritage: the western Sephardim*, vol. 2 (Γκρέντον, 1989), σσ. 203-242. Βλέπε επίσης, Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*. Katherine Elizabeth Fleming, *Greece. A Jewish history* (Πρίνστον, 2008). Mazower, *Salonica, city of ghosts*. Vassilikou, *Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years*. Μερική εξαίρεση αποτελούν οι μελέτες του εργατικού κινήματος της πόλης. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων'».

της απουσίας από τις νέες και παλιές συσσωματώσεις όσων είχαν παραμείνει, το στρώμα αυτό ήταν τώρα ξεκάθαρα ελληνοεβραϊκό και όχι πλέον πολυεθνοτικό. Κατά δεύτερο, οι εσωτερικές εθνοτικές του ιεραρχίες είχαν πια ανατραπεί. Όπως αναλύεται στα κεφάλαια 7 και 8, οικονομικά, οι Εβραίοι συνέχιζαν να κυριαρχούν αριθμητικά στην αγορά της πόλης. Άλλωστε, ο Μεγάλος Πόλεμος, ενθαρρύνοντας το λαθρεμπόριο, δημιουργώντας μια προσοδοφόρα αγορά εφοδιασμού των αγγλογαλλικών στρατευμάτων και εγκαθιστώντας μια ξένη αρχή στην πόλη (παράλληλη και ανταγωνιστική προς την ελληνική), είχε έστω και προσωρινά ενισχύσει τη θέση τους. Ωστόσο, πολύ σύντομα, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η ηγεμονία τους εξέλειπε. Η μεταπολεμική μετανάστευση έπληξε κυρίως τις μεγάλες ιταλοεβραϊκές επιχειρηματικές οικογένειες. Η παραδοσιακή εβραϊκή αρχηγεία ήταν τώρα οικονομικά ασθενέστερη, ενώ είχε παράλληλα απωλέσει την ιδεολογική ηγεμονία και την άσκηση της εξουσίας στο εσωτερικό της κοινότητας. Ταυτόχρονα, η παρουσία των εβραίων επιχειρηματιών στις νέες και παλιές εμπορικές συσσωματώσεις αποδυναμώθηκε. Ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας, ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης και το Εμπορικό Επιμελητήριο, που συστήθηκαν ή ανασυγκροτήθηκαν τα χρόνια μετά το 1914, αποτέλεσαν μοχλούς εξελληνισμού του θεσμικού τοπίου της αγοράς της πόλης. Χάρη στο συσσωρευμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο, οι εβραίοι επιχειρηματίες ενσωματώθηκαν ομαλότερα από κάθε άλλη εβραϊκή επαγγελματική ομάδα. Ωστόσο, το αντάλλαγμα παρέμενε η αποδοχή της δευτερεύουσας πλέον θέσης τους. Προτού επομένως κλονιστεί η αριθμητική και οικονομική τους υπεροχή με την έλευση των προσφύγων, οι εβραίοι έμποροι είχαν ήδη μετατραπεί από ηγεμονική εθνότητα σε μειονότητα καθώς χαρακτηρίζονταν πλέον από περιορισμένη θεσμική ισχύ αλλά και από «μειονοτικές» επιχειρηματικές στρατηγικές, όπως αναλύεται διεξοδικά στο όγδοο και στο δέκατο κεφάλαιο.

Τα ίδια κεφάλαια δείχνουν επίσης τους τρόπους με τους οποίους οι έλληνες επιχειρηματίες προβιάστηκαν στην κυρίαρχη ομάδα. Είχαν αριθμητικά ενισχυθεί, είχαν διεισδύσει ή επικρατήσει στους κυριότερους κλάδους της τοπικής οικονομίας και ήταν εκείνοι που αποτελούσαν τώρα τους θεσμικούς και συμβολικούς εκπροσώπους του συνόλου του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης λόγω της πλειοψηφικής τους παρουσίας στις παλιές και νέες συσσωματώσεις. Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν όμως ούτε γραμμική ούτε και χωρίς αντιφάσεις. Όπως και στο τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα, η ελληνική εμπορική ομάδα ήταν και τώρα σε μεγάλο βαθμό νέα. Τα μέλη της προέρχονταν εξίσου από το παλιό υστεροθωμανικό ελληνορθόδοξο ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα όσο και από πρόσφατα ανερχόμενους επιχειρηματίες. Ταυτόχρονα, το προφίλ της εξακολουθούσε να παραμένει «ελληνομακεδονικό». Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις συνέχιζαν να φέρνουν στην πόλη βορειομακεδόνες και θράκες εμπόρους, ενώ η σχέση με τους αθηναίους επιχειρηματίες (που σταδιακά εγκαθίσταντο σε αυτήν ή απειλούσαν να εγκατασταθούν μετά την πυρκαγιά του 1917) ήταν τουλάχιστον αμφίσημη. Εδώ εντοπίζονται και οι φαινομενικά παράδοξες συνέπειες της ενσωμάτωσης στην παραγωγή των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων. Καθώς η θεσσαλονικιώτικη εβραϊκότητα «μειονοτικοποιούνταν», μετατρέποταν σταδιακά από εθνοτική ταυτότητα με έντονες τοπικές αναφορές σε μια ταυτότητα που ήταν πια υπερτοπική και προσδιοριζόταν (έστω και αρνητικά) από τη νέα συνθήκη του έθνους-κράτους. Η ενσωμάτωση μετέτρεπε τους «θεσσαλονικείς Εβραίους» σε υποδεέστερους, αλλά παρ'όλα αυτά «έλληνες Εβραίους». Με δεδομένο ότι η έννοια της μειονότητας δεν αποκτά νόημα παρά μόνο στα πλαίσια του έθνους-κράτους, οι Εβραίοι «εξελληνίζονταν» ακριβώς επειδή μετατρέπονταν σε μειονότητα, ενσωματώνονταν ακριβώς επειδή αποκλείονταν. Το αντίθετο ακριβώς συνέβη με τους έλληνες εμπόρους της πόλης. Η ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος συνοδεύτηκε από την επίταση

της διαφοράς στο όνομα της διεκδίκησης της ομοιότητας. Λόγω της αυξανόμενης έντασης των σχέσεών τους με την κεντρική εξουσία, η ελληνικότητά τους προσδιοριζόταν ολοένα και περισσότερο από έναν έντονο, πολιτικά μεν υποτονικό, κοινωνικά όμως διάχυτο «ελληνομακεδονισμό», μια νέα υπογράμμιση της θεσσαλονικιότητας και κυρίως από έναν ακραιφνή αντιαθηναϊσμό. Αυτές ήταν, όπως δείχνουν τα κεφάλαια 8 και 9 οι αμφισημίες της «αφομοίωσης».

Ο εξελληνισμός του επιχειρηματικού κόσμου της Θεσσαλονίκης συνοδεύτηκε επομένως από την ανασύνθεσή του τόσο όσον αφορά στη σχετική ισχύ των εβραίων και των ελλήνων επιχειρηματιών όσο και στο περιεχόμενο της εθνικής και εθνοτικής τους ταυτότητας. Η νέα αυτή ομάδα ήταν όμως διαφορετική από την υστεροθωμανική προκάτοχό της (και προοικονομούσε τη μεσοπολεμική επίγονό της) και γιατί χαρακτηριζόταν από μια ανανεωμένη ταξικότητα. Όπως αναλύεται διεξοδικά στο ένατο κεφάλαιο, την περίοδο 1914-1919 το οξύτατο ζήτημα του επισιτισμού που αντιμετώπισε η πόλη αναδιέταξε τις κοινωνικές ισορροπίες. Στο πεδίο του λόγου, η εννοιολόγηση της επισιτιστικής κρίσης μέσα από το ιδίωμα της αισχροκέρδειας αντιπαρέθεσε τους «κερδοσκόπους» εμπόρους τόσο στους βιομηχανικούς εργάτες όσο όμως και στους μικροαστούς «καταναλωτές». Δημιούργησε δηλαδή ιδιόμορφες, αλλά πάντως τριμερείς και «ταξικές» αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας, όπου οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων γίνονταν πλέον αντιληπτές ως εγγενώς συγκρουσιακές. Στο πεδίο της συλλογικής δράσης πάλι, η επισιτιστική κρίση συνέβαλε επίσης στην ανάδυση των εμπόρων ως συλλογικότητας που προσδιοριζόταν τώρα από την υπεράσπιση ενός πιο οροθετημένου συμφέροντος απέναντι στις επαγγελματικές συντεχνίες, στους αυτονομημένους από την επιρροή τους εμποροϋπαλλήλους, αλλά και απέναντι στο κράτος. Η επικράτηση των επαγγελματικών συσσωματώσεων ως των νέων μονάδων οργάνωσης της αστικής κοινωνικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης συνδέθηκε οργανικά με αυτή τη διαδικασία. Οι επαγγελματικοί σύλλογοι αποτέλεσαν το κύριο όχημα για την έκφραση αλλά και για την αποκρυστάλλωση του νέου περιεχομένου της ταξικής ταυτότητας των εμπόρων. Ως εκ τούτου, το καταληκτήριο δέκατο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη αντικατάσταση της (υστεροθωμανικής) Εμπορικής Λέσχης από τον (ελληνικό) Εμπορικό Σύλλογο και επισημαίνει τη σημασία της μετάβασης αυτής για την ανασηματοδότηση της αστικότητας και τη μετατροπή της από καθολικό ιδεώδες σε στενά προσδιορισμένο συμφέρον. Στη γεμάτη συγκυρίες πενταετία 1914-1919 τάξη και εθνότητα αλληλοδιαπλέχθηκαν εκ νέου με ιστορικά προσδιορισμένους τρόπους. Το αποτέλεσμα ήταν να μετασχηματιστούν όχι μόνο οι εθνοτικές αλλά και οι ταξικές παράμετροι της ταυτότητας των εμπόρων της πόλης. Λίγο πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, μια νέα, θεσσαλονικιώτικη επιχειρηματική αστική τάξη εμφανιζόταν, παράγωγο πλέον αλλά και παραγωγός τόσο ενός εθνικού κράτους όσο όμως και μιας ταξικής κοινωνίας.



## Κεφάλαιο Έβδομο

### Οικονομία και εθνότητα την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου

Οι οικονομικές εξελίξεις κατά την περίοδο που ορίζεται από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την άμεση μεταπολεμική περίοδο (1914-1919) άλλαξαν πολλαπλά, αν και όχι μονοσήμαντα, το πεδίο δράσης των εμπορών της Θεσσαλονίκης. Κατά πρώτον, ο πόλεμος μετέβαλε ριζικά τις συνθήκες διεξαγωγής του διεθνούς εμπορίου· όχι μόνο επειδή ανέτρεψε τις έως τότε κανονικότητες των διεθνών δικτύων, αλλά και επειδή αντιστικτικά το κλείσιμο των συνόρων και ο έλεγχος των θαλάσσιων οδών δημιούργησε νέα, προσοδοφόρα πεδία εμπορικής δραστηριοποίησης –νόμιμης ή και παράνομης. Κατά δεύτερον, το πεδίο της οικονομίας μεταβλήθηκε σε χώρο άσκησης νέων μορφών κρατικής εξουσίας. Όπως και κατά το παρελθόν, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης αυτές διακρίνονταν από την πληθθυντικότητά τους<sup>1</sup>. Ο παρεμβατισμός του επίσημου ελληνικού κράτους (που επικεντρωνόταν κυρίως στο ζήτημα του επισιτισμού), συμπληρωνόταν από εκείνον της Προσωρινής Κυβέρνησης, αλλά και από τις συστηματικές και συχνά αντίρροπες δράσεις του Στρατού της Ανατολής. Τέλος, κατά τρίτον, η μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917 και η πολιτική της ανοικοδόμησης που προέκρινε η κυβέρνηση Βενιζέλου έθιξαν με ποικίλους τρόπους το εύρος και τους όρους διεξαγωγής της επιχειρηματικής δράσης.

Οι επιπτώσεις των πολυσχιδών αυτών εξελίξεων στις εθνοτικές ισορροπίες του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης είναι δύσκολο να προσδιοριστούν επακριβώς με βάση την υπάρχουσα κατάσταση της έρευνας και τα στοιχεία που στάθηκε δυνατόν να συγκεντρωθούν. Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου έχει ελάχιστα μελετηθεί, ενώ οι σωζόμενες πηγές, αν και πολυάριθμες, είναι ετερογενείς και συχνά αποσπασματικές. Αναπόφευκτα επομένως, το κεφάλαιο αυτό συγκεραίνει αποκλειστικά ποιοτικά ευρήματα, διατυπώνει υποθέσεις εργασίας και περιορίζεται στον εντοπισμό βασικών τάσεων. Τεκμηριώνει ωστόσο όχι μόνο την έντονη κινητικότητα που χαρακτήριζε τις εθνοτικές εξελίξεις στο χώρο του εμπορίου αλλά και εκείνες τις αντίρροπες τάσεις που τελικά φαίνεται ότι ωθούσαν προς μια κατάσταση δυναμικής ισορροπίας μεταξύ των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων.

#### ***Εθνότητα και επιχειρηματικότητα: ορισμένες γενικές τάσεις***

Για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, τα χρόνια μεταξύ του 1914 και του 1919 καταγράφονται ως περίοδος έντονης κρίσης. Κεντρικοί επιχειρηματικοί κλάδοι, στενά συνδεδεμένοι με την εθνοτική κυριαρχία στο χώρο της οικονομίας, κλονίστηκαν. Ξεκινώντας από τον κλάδο της μεταποίησης, τα μεγαλύτερα πλήγματα υπέστησαν οι ελληνικές βιομηχανίες της κεντρικής Μακεδονίας, τα υφαντουργεία και νηματουργεία της Νάουσας, της Έδεσσας και της Βέροιας, που αποτελούσαν και τον πυλώνα της οικονομικής ισχύος των ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Στην περιστολή του χώρου διάθεσης των προϊόντων τους, που προκάλεσαν οι εδαφικές αναδιατάξεις των βαλκανικών πολέμων και η αποκοπή τους από τις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας, προστέθηκαν τώρα οι δυσκολίες στην εύρεση και μεταφορά των απαραίτητων πρώτων υλών για τη λειτουργία των εργοστασίων με αποτέλεσμα την υπολειτουργία τους και το κατά διαστήματα κλείσιμό τους<sup>2</sup>. Ταυτόχρονα, εργατικές αναταραχές και σποραδικές απεργίες επέτειναν τις δυσχέρειες που προκαλούσαν ήδη από το 1914 η εισαγωγή του υψηλού ελληνικού δασμολογίου και η

<sup>1</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σσ. 114-119.

<sup>2</sup> *Μακεδονία* 27.09.1915.

επιβολή των διαπύλιων τελών από το δήμο Θεσσαλονίκης<sup>3</sup>. Τέλος, παρά τις επίμονες αιτήσεις των ενδιαφερόμενων επιχειρηματιών (ήδη από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων), οι κρατικές παραγγελίες υφασμάτων για λογαριασμό του στρατού – δοκιμασμένη διέξοδος κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο– δεν υλοποιήθηκαν παρά μόνο στα 1917 από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και πιθανότατα για έναν περιορισμένο αριθμό εργοστασίων, κυρίως δε την «Ερια». Αντίστοιχα, οριακά μόνο φαίνεται να λειτούργησαν και οι παραγγελίες χαμηλής ποιότητας υφασμάτων από τη γαλλική Στρατιά της Ανατολής για λογαριασμό των αποικιακών μονάδων της<sup>4</sup>.

Ανάλογα προβλήματα στη διάθεση των προϊόντων τους αντιμετώπισαν κατά καιρούς και οι βιομηχανίες σαπουνιού της Θεσσαλονίκης, ένας παραδοσιακός, αν και όχι αποκλειστικός, χώρος βιομηχανικής δραστηριοποίησης των ελλήνων κυρίως επιχειρηματιών. Οι βιομηχανίες αυτές επλήγησαν διπλά. Αφενός, οι συστηματικές απαγορεύσεις που επέβαλε η ελληνική κυβέρνηση στην εισαγωγή ελαίου στη Θεσσαλονίκη από τα νησιά, τις ανάγκαζαν συχνά να διακόπτουν τις εργασίες τους<sup>5</sup>. Αφετέρου, η γενική απαγόρευση εξαγωγής σαπουνιού στο εξωτερικό κλόνιζε τη θέση τους κυρίως στην προνομιούχα αγορά της νότιας Σερβίας, στις περιοχές των Σκοπίων και του Μοναστηρίου, όπου και εξήγαν «από ετών» ένα σημαντικό τμήμα της παραγωγής τους. «Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη», όπως υπογράμμιζαν «θά ἀναγκάσῃ τοὺς πελάτας μας τῶν μερῶν τούτων νά στραφῶσιν εἰς ἄλλας ξένας ἀγορᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοιουτοτρόπως ἡ ἀνθηρὰ ἔστω καὶ μικρὰ μας βιομηχανία προόρισται διὰ τῶν ἀστόχων τούτων περιορισμῶν νά καταστραφῇ»<sup>6</sup>. Όπως και στην περίπτωση των υφαντουργείων της Κεντρικής Μακεδονίας, τις απώλειες αυτές δεν φαίνεται ότι στάθηκε δυνατό να αναπληρώσουν οι αυξημένες (λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών) κρατικές προμήθειες, που εντοπίζονταν μεταξύ άλλων σε αγορές της Επιτροπής Εγκαταστάσεως Προσφύγων<sup>7</sup>. Άγνωστο παραμένει επίσης με βάση τα συγκεντρωμένα στοιχεία, αν οι διάφορες εθνικές στρατιωτικές αποστολές της πολυεθνικής Στρατιάς της Ανατολής, και μεταξύ αυτών ιδιαίτερα οι Γάλλοι, οι οποίοι και είχαν κυρίως υιοθετήσει την επιτόπου προμήθεια ειδών, αποτέλεσαν μια εναλλακτική αγορά διάθεσης των προϊόντων της τοπικής ελληνικής σαπυνοβιομηχανίας<sup>8</sup>.

Αντίθετα από την ελληνική βιομηχανία, φαίνεται ότι οι σημαίνουσες εβραϊκές βιομηχανικές επιχειρήσεις επέδειξαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στην παρατεταμένη

<sup>3</sup> Συνεδρίασις Μ (02.11.1915), Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου (1915). *Εφημερίς των Βαλκανίων* 22.06.1919.

<sup>4</sup> Director of Supplies, Salonika Army, War Diary (08.03.1916), War Office (στο εξής WO) 95/4787.

<sup>5</sup> *Μακεδονία* 01.12.1917. Έμποροι προς Εμπορικό Σύλλογο (01.12.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Εμπορικός Σύλλογος προς Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Θεσσαλονίκης (29.11.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Οι απαγορεύσεις αυτές εντάσσονταν στο πλαίσιο της επισιτιστικής πολιτικής της κυβέρνησης. Μέσω της χορήγησης ειδικών αδειών και του περιορισμού της ελεύθερης διακίνησης, αγοράς και πώλησης προϊόντων τόσο προς το εξωτερικό όσο όμως και στο εσωτερικό της επικράτειας, η κυβέρνηση στόχευε στην καταπολέμηση της κερδοσκοπίας και στην κάλυψη των βασικών αναγκών του πληθυσμού στο σύνολο της χώρας. Βλέπε παρακάτω στο κεφάλαιο αυτό και αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 9, σσ. 359-361.

<sup>6</sup> Αίτηση εργοστασιαρχών σάπωνος Θεσσαλονίκης προς Εμπορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης (07.09.1920), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929». Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (04.11.1918), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1918-1919).

<sup>7</sup> Για το είδος και το ύψος των προμηθειών βλέπε ενδεικτικά, Επιτροπή Εγκαταστάσεως Προσφύγων, Πρακτικά 16<sup>15</sup> Συνεδριάσεως (12.07.1914), ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64.

<sup>8</sup> Director of Supplies, Salonika Army, War Diary (08.03.1916), WO 95/4787.

κατάσταση έκτακτης ανάγκης που διαμόρφωσαν οι διαδοχικοί πόλεμοι. Παρά τις πιέσεις που αναπόφευκτα δέχτηκαν, η σχεδόν μονοπωλιακή κυριαρχία που ασκούσαν σε κρίσιμους τομείς (ιδίως της διατροφής) τους επέτρεψε τουλάχιστον να διατηρήσουν τη θέση τους στην τοπική αγορά και συχνά να εκμεταλλευτούν τις απρόσμενες ευκαιρίες που πρόσφερε η συγκυρία. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της ζυθοποιείας «Όλυμπος». Για περίπου τρεισήμισι χρόνια, από τον Σεπτέμβριο του 1915 μέχρι και τις αρχές του 1919, όσο δηλαδή διάρκεσε η παραμονή του αγγλικού εκστρατευτικού σώματος στη Μακεδονία, το ζυθοποιείο και παγοποιείο παρήγαγαν μύρα και πάγο αποκλειστικά για τις ανάγκες των Άγγλων, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε αδυνατούσαν πλέον να καλύψουν τη ζήτηση στην πόλη. Ο προσανατολισμός της παραγωγής στην κάλυψη των αγγλικών αναγκών πρόσφερε πλήθος ωφελήματα στην εταιρεία, κυρίως γιατί καθιστούσε δυνατή την απρόσκοπτη λειτουργία της. Δεδομένης της προτεραιότητας των αγγλικών αναγκών, η ζυθοποιεία «Όλυμπος» δεν φάνηκε να αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα στην εξασφάλιση των πρώτων υλών και των αναγκαίων καυσίμων, δύο ζητήματα που απασχολούσαν διαρκώς κάθε θεσσαλονικιώτικη μονάδα μεταποίησης. Αντίθετα, ήταν οι ίδιες οι αγγλικές αρχές που ανέλαβαν την τακτική προμήθεια κάρβουνου, λιγνίτη, βύνης, ακόμη και νέων μηχανημάτων παραγωγής πάγου, για τις επιπλέον ανάγκες που αυτή καλείτο τώρα να καλύψει<sup>9</sup>.

Παρά τα πλήγματα επομένως που δέχτηκε κατά τον ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911, τη συνακόλουθη αναχώρηση της οικογένειας των Αλατίνι και την πτώχευση της τράπεζας Μοδιάνο, το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα των ιταλών Εβραίων φαίνεται ότι κατάφερε να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες. Πέρα από τη σημασία της συγκυρίας, που υποδεικνύει η περίπτωση της ζυθοποιείας «Όλυμπος», η πορεία της κυριότερης εβραϊκής επιχείρησης της πόλης, της Ανωνύμου Εμπορικής και Βιομηχανικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης (πρώην αλευροποιείο και κεραμοποιείο Αλατίνι) κατά τα χρόνια αυτά, καταδεικνύει τη δυνατότητα των κορυφαίων εβραίων επιχειρηματιών να εκμεταλλεύονται τα εγγενή πλεονεκτήματα που τους προσέδιδε ακόμη και στις πιο αντίξοες περιστάσεις η κομβική τους θέση στην τοπική αγορά. Η θέση αυτή τους καθιστούσε απαραίτητο σημείο αναφοράς και αναπόσπαστο τμήμα κάθε κρατικής ή στρατιωτικής πολιτικής επισιτισμού. Αν και οι δραστηριότητες της Εταιρείας υπέστησαν σημαντική υποχώρηση κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και η κερδοφορία της ήταν οριακή, η σχεδόν μονοπωλιακή θέση που κατείχε λόγω του μεγέθους της στην άλεση του σίτου της επέτρεψε αρχικά να αντέξει και στη συνέχεια να ανακάμψει. Η Εταιρεία εκμεταλλεύθηκε τις ανάγκες του επισιτισμού αρχικά του ελληνικού στρατού και των πολυάριθμων προσφύγων και στη συνέχεια του πληθυσμού της πόλης καθώς και του αγγλικού και κυρίως του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος. Τα άλευρα που το ελληνικό Υπουργείο Επισιτισμού προμήθευε μέσω της Εθνικής Τράπεζας αλέθονταν στους μύλους της, όπως άλλωστε και εκείνα της ελληνικής και της γαλλικής επιμελητείας<sup>10</sup>. Παράλληλα, η Εταιρεία επεκτάθηκε και στον τομέα της αρτοποιείας, παρέχοντας ψωμί στον αγγλικό, γαλλικό και ελληνικό στρατό<sup>11</sup>. Αν

<sup>9</sup> Director of Supplies and Transport, British Salonika Force (στο εξής BSF), War Diary (22.03.1918), WO 95/4791. Quartermaster Branch, General Headquarters (G.H.Q), War Diary (13.07.1917), WO 95/4766. Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (24.03.1917), WO 95/4790. Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (17.10.1917), WO 95/4790.

<sup>10</sup> *Μακεδονία* 24.08.1915. *Νέα Αλήθεια* 24.08.1915. Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης προς Διοίκηση Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ), Υπηρεσία Προμηθειών (Αθήνα) (09.11.1920), ΙΑΕΤΕ, Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, Α1/Σ42/Υ1/Φ76.

<sup>11</sup> *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 19eme assemblée générale ordinaire du 27 Décembre 1916. Rapport du conseil d'administration*, σ. 5. *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 21me assemblée générale ordinaire du 3 Juin 1918.*

και η γαλλική επιμελητεία φαίνεται ότι ασκούσε σημαντικό έλεγχο στις δραστηριότητες της, η Εταιρεία λειτούργησε εύρυθμα καθόλη την περίοδο επιτυγχάνοντας σταθερή παραγωγή και αυξανόμενη κερδοφορία. Το γεγονός αυτό της επέτρεψε να ισοσκελίσει τις ζημιές που προκαλούσε στο κεραμοποιείο η χρόνια στασιμότητα στην τοπική αγορά της οικοδομής, έως ότου το 1920 πλέον, η έναρξη της ανοικοδόμησης της πόλης και η αναζωογόνηση της εσωτερικής αγοράς της επέτρεψαν να επαναδραστηριοποιηθεί με επιτυχία και στον τομέα αυτό<sup>12</sup>.

Στον σημαντικότερο τομέα της τοπικής μεταποίησης πάλι, στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού, οι εξελίξεις της περιόδου αυτής ήταν τόσο ρευστές και ευμετάβλητες και ο αντίκτυπός τους τόσο αμφίσημος, ώστε να μην επιτρέπουν την αποκρυστάλλωση πιο σταθερών τάσεων όσον αφορά στις εθνοτικές ιεραρχίες στο εσωτερικό του σώματος των καπνοβιομηχανών. Ήδη από τις αρχές του 1914 το σύνολο των καπνοβιομηχανιών της Θεσσαλονίκης αντιμετώπιζε δυσκολίες λόγω της πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της φορολόγησης και διακίνησης των μακεδονικών καπνών και τσιγάρων, αλλά και των έντονων εργατικών κινητοποιήσεων<sup>13</sup>. Με την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου, οι συγκεκριμένες καπνοβιομηχανίες, παραδοσιακά προσανατολισμένες προς τις αγορές της κεντρικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας<sup>14</sup>, αντιμετώπισαν επιπλέον τις δυσχέρειες του αποκλεισμού της Αντάντ καθώς και των γενικότερων ανωμαλιών στις χερσαίες μεταφορές που προκάλεσαν οι πολεμικές συγκρούσεις. Από τα διαθέσιμα στοιχεία διαφαίνεται ότι ήταν κυρίως οι σημαντικές εταιρείες μη εθνοτικά ελληνικών συμφερόντων που βρέθηκαν συχνά σε δεινή θέση, καθώς ήταν εκείνες που πρωτίστως συμπεριλήφθηκαν στις αγγλογαλλικές μαύρες λίστες του λαθρεμπορίου και της συνεργασίας με τον εχθρό. Αυτό συνέβη με τους εμπορικούς οίκους του Ντονμέ Χασάν Ακίφ Ζαδέ και του Μουσουλμάνου Κιαζίμ Εμίν καθώς και με την εβραϊκών συμφερόντων Salonica Cigarette Company του Ιταλοεβραίου Ροδόλφου Μισραχί<sup>15</sup>. Ωστόσο, η τελευταία αποτέλεσε για μεγάλο διάστημα τον βασικό προμηθευτή τσιγάρων τόσο για τον αγγλικό όσο και για τον ιταλικό στρατό, προτού τελικά αποκαλυφθεί η λαθρεμπορική της

---

*Rapport du conseil d'administration*, σ. 5. *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 22me assemblée générale ordinaire du 28 Juillet 1919. Rapport du conseil d'administration*, σ. 6. *Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρία Θεσσαλονίκης. 23<sup>η</sup> τακτική γενική συνέλευσις της 23/5 Αυγούστου 1920. Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου*, σ. 5.

<sup>12</sup> *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 18eme assemblée générale ordinaire du 28 Décembre 1915. Rapport du conseil d'administration*, σ. 6. *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 19eme assemblée générale ordinaire du 27 Décembre 1916. Rapport du conseil d'administration*, σ. 6. *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 21me assemblée générale ordinaire du 3 Juin 1918. Rapport du conseil d'administration*, σσ. 5-6. *Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 22me assemblée générale ordinaire du 28 Juillet 1919. Rapport du conseil d'administration*, σ. 6. *Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρία Θεσσαλονίκης. 24<sup>η</sup> τακτική γενική συνέλευσις της 15/28 Ιουνίου 1921. Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου*, σ. 3.

<sup>13</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 6, σ. 240. Όπως θα αναλυθεί στο Κεφάλαιο 10, οι απεργίες θα συνεχιστούν καθόλη τη διάρκεια του πολέμου.

<sup>14</sup> Για την προπολεμική επιχειρηματική δραστηριοποίηση της Salonica Cigarette Company στη Γερμανία, βλέπε Capitaine Huguet (Commandant militaire des PTT) προς de Sandfort (Gérant du Consulat de France) (30.08.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139.

<sup>15</sup> Πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Εμπορικό Ακόλουθο (Αθήνα) (01.09.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139. Sous-lieutenant Duvernou de la Commission Mixte de Ravitaillement προς Πρόξενος (Θεσσαλονίκη) (22.01.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139. Capitaine Huguet (Commandant militaire des PTT) προς de Sandfort (Gérant du Consulat de France) (30.08.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139.

δραστηριότητα<sup>16</sup>. Επομένως, η περίπτωση της υποδεικνύει ότι οι ενδεχόμενες επιπρόσθετες δυσκολίες που αντιμετώπισαν στο εξαγωγικό εμπόριο οι μη εθνοτικά ελληνικοί εμπορικοί οίκοι μπορούσαν να συνυπάρχουν και με την ισχυροποίηση της θέσης τους στο εσωτερικό εμπόριο, στην τοπική, πολυεθνική αγορά που δημιουργούσε ο πόλεμος.

Περισσότερο ευδιάκριτες, αν και όχι ομότροπες, ήταν οι τάσεις εξελληνισμού και εξασθένησης της εβραϊκής παρουσίας που διαμορφώθηκαν στο πεδίο της τραπεζικής πίστης. Την περίοδο αυτή συστήθηκε στη Θεσσαλονίκη υποκατάστημα της αγγλικών συμφερόντων Ιονικής Τράπεζας. Παράλληλα, στις αρχές Ιανουαρίου 1917 μια ομάδα ντόπιων ελλήνων κεφαλαιούχων, πολιτικών και ανώτερων στρατιωτικών αξιωματούχων, όλων βενιζελικών φρονημάτων, προχώρησε στην ίδρυση της Τράπεζας Εμπορικής Πίστης<sup>17</sup>.

Ωστόσο, η ισχυροποίηση των ελληνικών πιστωτικών ιδρυμάτων δεν συνέβη κατά κύριο λόγο μέσα από τον έλεγχο των εμπορικών πιστώσεων. Άλλωστε, η μεγαλύτερη ελληνική τράπεζα, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, άρχισε να δραστηριοποιείται στον τομέα αυτό μόνο προς τα τέλη της περιόδου<sup>18</sup>. Αντίθετα, η τοπική ισχυροποίηση της Εθνικής οφείλεται στη σημαντική θέση που κατέλαβε στην αγορά συναλλάγματος. Παρά την αρχική δραστηριοποίηση της Τράπεζας Σαούλ Αμάρ, η Εθνική, όπως σε πολύ μικρότερο βαθμό και οι υπόλοιπες ελληνικές τράπεζες, αποτέλεσαν τελικά τους βασικούς προμηθευτές συναλλάγματος για τη Στρατιά της Ανατολής<sup>19</sup>. Κατέχοντας το εκδοτικό προνόμιο, η Εθνική είχε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα απέναντι στις υπόλοιπες τράπεζες. Επιπρόσθετα, αν και το γαλλικό στράτευμα προμηθευόταν αρχικά συνάλλαγμα και από τη γαλλοεβραϊκών συμφερόντων Τράπεζα Θεσσαλονίκης, το γεγονός ότι η έδρα της τελευταίας είχε από το 1909 μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να περιόρισε σημαντικά τις δυνατότητές της<sup>20</sup>. Μάλιστα, στα τέλη του 1919, ο ρόλος της Εθνικής ως μοχλού εξελληνισμού ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο καθώς απέκτησε αποκλειστικά δικαιώματα στη χορήγηση εμπορικού συναλλάγματος στο πλαίσιο του ελέγχου των εισαγωγών και των συναλλαγματικών αποθεμάτων που προωθούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου<sup>21</sup>. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε ιδιαίτερα δυσάρεστη τόσο για τις μη εθνοτικά ελληνικές τράπεζες όσο και για τους εβραίους, μουσουλμάνους και ντονμέ εμπόρους που παραδοσιακά συναλλάσσονταν με αυτές. Αυτοί οι έμποροι αναγκάζονταν πλέον να στραφούν προς την Εθνική, να λειτουργήσουν δηλαδή σε ένα νέο, ανοίκειο προς αυτούς περιβάλλον όπου οι μακροχρόνιοι δεσμοί εμπιστοσύνης που είχαν οικοδομήσει με τα προηγούμενα πιστωτικά ιδρύματα έπρεπε να

<sup>16</sup> Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (26.03.1917), WO 95/4790. Ιταλικό Προξενείο (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης (25.04.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης, E/5. 1917.

<sup>17</sup> Τράπεζα Εμπορικής Πίστης (29.04.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης, E/5. 1917.

<sup>18</sup> *Το Φως* 06.05.1919.

<sup>19</sup> Για τη συνεχή χορήγηση συναλλάγματος από την Εθνική Τράπεζα στο αγγλικό στράτευμα, βλέπε ενδεικτικά τις αναφορές για τον Απρίλιο του 1916 στο Command Paymaster Salonika, War Diary, WO 95/4789. Μετά από συμφωνία της Εθνικής Τράπεζας με τη γαλλική κυβέρνηση το 1916, το υποκατάστημα της Θεσσαλονίκης κατέβαλε 10 εκατομμύρια ανά δεκαπενθήμερο στις τοπικές γαλλικές στρατιωτικές αρχές. Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη και Εθνική Τράπεζα, 1913-1940* (Θεσσαλονίκη, 1989), σ. 34.

<sup>20</sup> Για τη χορήγηση συναλλάγματος από την Τράπεζα Θεσσαλονίκης, βλέπε γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (20.10.1915), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 275. Για ένα ιστορικό της Τράπεζας Θεσσαλονίκης, βλέπε Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, σσ. 62-63.

<sup>21</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 22.11.1919.

θεμελιωθούν εξαρχής και μάλιστα με περισσότερο αμφίβολα αποτελέσματα σε σχέση με τους Έλληνες συναδέλφους τους.

Ανάλογα αμφίρροπες τάσεις με εκείνες στη μεταποίηση και στην πίστη διαπιστώνονται και στο εμπόριο. Καθόλη τη διάρκεια της περιόδου, οι έμποροι της Θεσσαλονίκης, κεντρικός πυρήνας της οικονομίας της πόλης, αναγκάστηκαν ουσιαστικά να λειτουργήσουν μέσα σε ένα απρόβλεπτο, μεταβαλλόμενο και δυσχερές επιχειρηματικό περιβάλλον. Οι δυσκολίες εξειδικεύονταν ανάλογα με τον εθνικά αδρό επιχειρηματικό προσανατολισμό. Το εμπόριο με το εσωτερικό της Μακεδονίας, όπου οι Έλληνες διατηρούσαν ισχυρή θέση, είχε να αντιμετωπίσει τις συχνές διακοπές στις σιδηροδρομικές μεταφορές, τη διαίρεση της περιοχής σε ζώνες διακριτής δικαιοδοσίας των Άγγλων, Γάλλων και Ιταλών, τις ποικίλες άδειες μεταφοράς που έπρεπε να εξασφαλιστούν και κυρίως τις τακτικές απαγορεύσεις στην εξαγωγή προϊόντων από τη Θεσσαλονίκη προς το εσωτερικό που επέβαλαν τόσο η Μικτή Επιτροπή Επισιτισμού της Στρατιάς της Ανατολής όσο και η Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης. Οι απαγορεύσεις αυτές έτειναν μάλιστα να έχουν διαρκέστερα αποτελέσματα καθώς έστρεφαν τους πελάτες της μακεδονικής ενδοχώρας προς άλλες αγορές και άλλα λιμάνια για τις προμήθειές τους<sup>22</sup>.

Αντίστοιχα, η ισχυρή ομάδα των εβραίων εισαγωγέων και εξαγωγέων εμπόρων, πυλώνας της εβραϊκής κυριαρχίας στην τοπική οικονομία, υπέστη επίσης τις συντονισμένες πιέσεις μιας πληθώρας παραγόντων. Με την έναρξη του πολέμου, η επίταξη των πλοίων από τα εμπόλεμα κράτη, όπως και το υψηλό κόστος και ρίσκο που ενείχαν πλέον οι θαλάσσιες μεταφορές, μετέτρεψε τις τελευταίες σε ένα εν πολλοίς απαγορευτικό εγχείρημα για τους ιδιώτες εμπόρους. Επιπλέον, ο συστηματικός έλεγχος που ασκούσε στη Μεσόγειο ο αγγλικός στόλος (προκειμένου να ελέγξει τον τελικό προορισμό των εμπορευμάτων και να αποτρέψει το λαθρεμπόριο) προκαλούσε, ιδίως κατά τα πρώτα έτη του πολέμου, συστηματικές και μακροχρόνιες καθυστερήσεις στις αφίξεις των πλοίων συχνά δε ακόμη και τον υποχρεωτικό ελλιμενισμό τους στη Μάλτα ή στη Λήμνο, προτού τελικά το ζήτημα ρυθμιστεί σε διακρατικό επίπεδο<sup>23</sup>. Τέλος, οι περιορισμοί στις εξαγωγές των προϊόντων τους που επέβαλαν οι δυνάμεις της Αντάντ και κυρίως οι δυσκολίες (αρχικά) και η πλήρης απαγόρευση (στη συνέχεια) του εμπορίου με τις Κεντρικές Δυνάμεις (δηλαδή τις χώρες που κυριαρχούσαν έως τότε στο εισαγωγικό εμπόριο της πόλης) έπληξαν τους μεγάλους εβραϊκούς οίκους εισαγωγής<sup>24</sup>.

Τις πιέσεις της Αντάντ συμπλήρωνε η πολιτική του ελληνικού κράτους. Η γενικότερη απαγόρευση της εισαγωγής ειδών πρώτης ανάγκης από ιδιώτες και η ανάθεση της μεταφοράς τους στην Εθνική Τράπεζα έπληξε το εισαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης<sup>25</sup>. Επιπρόσθετα, οι χαμηλές διατιμήσεις και οι συστηματικές επιτάξεις των ειδών διατροφής στις οποίες προέβαιναν οι τοπικές αστυνομικές αρχές, όπως και οι σημαντικές καθυστερήσεις στην αποπληρωμή των εμπορών, δυσχέραναν ακόμη περισσότερο τη διεξαγωγή του εισαγωγικού εμπορίου<sup>26</sup>.

<sup>22</sup> Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης προς την Κυβέρνηση (03.11.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>23</sup> Union Transit Company (Γλασκώβη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Λονδίνο) (27.08.1915), Colonial Office (στο εξής CO) 323/675.

<sup>24</sup> J. Saias, *La Grèce et les Israélites de Salonique* (Παρίσι, 1919), σ. 38.

<sup>25</sup> Στα τέλη του 1914, και μετά από συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε την αποκλειστική αγορά και μεταφορά σίτου από το εξωτερικό προκειμένου να διασφαλιστεί σε μια πρώτη φάση η επισιτιστική επάρκεια της χώρας. Κώστας Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940* (Αθήνα, 2003), σ. 182. Βλέπε περισσότερα *εδώ*, Κεφάλαιο 9, σ. 356.

<sup>26</sup> *L'Opinion* 18.03.1916, 10.01.1915.

Σε αυτούς τους γενικότερους λόγους έρχονταν να προστεθούν ειδικότεροι παράγοντες που συνέτειναν στην επιδείνωση της θέσης της Θεσσαλονίκης συγκριτικά με άλλα ελληνικά λιμάνια. Η σημασία του λιμανιού της εξασθένησε σημαντικά και εξαιτίας της κυβερνητικής ρύθμισης περί ελεύθερης εξαγωγής και εισαγωγής του συνόλου σχεδόν των βασικών προϊόντων μόνο μέσω του Πειραιά<sup>27</sup>. Η ρύθμιση αυτή αναβάθμισε εμπορικά τον Πειραιά, μετατρέποντάς τον στην αποκλειστική πύλη εισόδου, ενώ παράλληλα υποβάθμισε καίρια τη θέση της Θεσσαλονίκης. Το πλεονέκτημα που πρόσφερε η εγγύτητα των Πειραιωτών εισαγωγέων στα κέντρα εξουσίας στο πλαίσιο μιας ολοένα και πιο γραφειοκρατικοποιούμενης πολεμικής οικονομίας<sup>28</sup>, οι καθυστερήσεις και οι κίνδυνοι της επίταξης που αντιμετώπιζαν τα προϊόντα με προορισμό τη Θεσσαλονίκη<sup>29</sup>, το πρόσθετο κόστος μεταφοράς με το οποίο αυτά επιβαρύνονταν<sup>30</sup>, και, τέλος, η επακόλουθη απώλεια αγορών του εσωτερικού, οι έμποροι των οποίων προτιμούσαν να συναλλάσσονται απευθείας με τον Πειραιά<sup>31</sup>, συνέβαλαν πιθανότατα στην περιστολή του κύκλου εργασιών των εβραίων εισαγωγέων. Μετά την απώλεια της ενδοχώρας και τους υψηλούς εισαγωγικούς δασμούς που είχαν ακολουθήσει την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, οι εξελίξεις αυτές συνέκλιναν στην περαιτέρω επιδείνωση της θέσης τους.

Σε ένα τέτοιο δυσμενές πλαίσιο, τα περιθώρια ανταπόκρισης των εβραίων εισαγωγέων φαίνεται ότι εξαντλούνταν στη διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου. Εκεί άλλωστε είχε περιοριστεί το εμπόριο της πόλης από την έκρηξη σχεδόν του πολέμου. Αρχικά, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης λειτούργησε ως κέντρο διαμετακόμισης προς τη Σερβία. Όμως έπειτα από την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και το κλείσιμο των Δαρδανελίων, η Θεσσαλονίκη μετατράπηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα (μέχρι δηλαδή να εισέλθει στον πόλεμο και η Βουλγαρία) σε πραγματικό διαμετακομιστικό κόμβο καθώς εξυπηρετούσε πλέον και τη Ρουμανία και κυρίως τη Ρωσία<sup>32</sup>. Οι εξελίξεις αυτές πιθανότατα ωφέλησαν παροδικά τους εβραίους εισαγωγείς. Ωστόσο, και στο μοναδικό αυτό πεδίο επιχειρηματικής δράσης είχαν να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό ανταγωνισμό του ρουμανικού και του ρωσικού εμπορικού πρακτορείου που είχαν συσταθεί στη Θεσσαλονίκη. Σκοπός της εγκαθίδρυσης των πρακτορείων ήταν η διευκόλυνση της αποστολής πολεμικού υλικού. Όμως λόγω των σημαντικών προνομίων που απολάμβαναν στη διανομή των δυσεύρετων βαγονιών, κατέληξαν τελικά να κατέχουν μονοπωλιακή σχεδόν θέση στο διενεργούμενο διαμετακομιστικό εμπόριο. Κατά συνέπεια, η λειτουργία των πρακτορείων απειλούσε να προκαλέσει την «έξακολουθητικήν ζημίαν τῶν ἰθαγενῶν ἐμπόρων καί [τόν] πλουτισμόν τῶν ξένων» σε τέτοιο βαθμό, ώστε το Εμπορικό Επιμελητήριο να αντιδράσει έντονα ζητώντας πιεστικά την άμεση κατάργησή τους<sup>33</sup>.

<sup>27</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (20.04.1915), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1914-1917). Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (14.06.1916), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1914-1917). *Το Φως* 07.06.1918.

<sup>28</sup> Smart (Θεσσαλονίκη) προς Granville (Αθήνα) (25.03.1920), FO 286/744. Υπουργείο Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (11;03.1919), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton23.

<sup>29</sup> Ανώτατη Διεύθυνση Εθνικής Οικονομίας προς Υπουργείο Εξωτερικών (28.05.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης, Ε/10. 1916. *Νέα Αλήθεια* 10.10.1915.

<sup>30</sup> *L'Indépendant* 14.07.1915.

<sup>31</sup> Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης προς την Κυβέρνηση (03.11.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>32</sup> *Echo de Salonique* 30.6.1915, 08.09.1915, *L'Indépendant* 30.06.1915, *Νέα Αλήθεια* 16.04.1915.

<sup>33</sup> *Μακεδονία* 01.09.1915.

Οι επιπτώσεις του πολέμου στους κύριους τομείς της οικονομίας της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν επομένως σε στενή, αν και σπάνια μονοσήμαντη, συνάφεια με τις εθνοτικές διαστάσεις της τοπικής επιχειρηματικότητας. Ωστόσο, η οικονομική δυναμική του πολέμου και οι εθνοτικές της συνέπειες δεν περιοριζόταν μόνο στην αναδιάρθρωση ή στην εξαρχής δημιουργία μιας σειράς από *νόμιμα* πεδία επιχειρηματικής δράσης. Το λαθρεμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία αποτέλεσε επίσης μια ιδιαίτερα επικερδή δραστηριότητα με σχετικά ευδιάκριτο εθνοτικό πρόσημο. Ο χαρακτήρας της δραστηριότητας αυτής, η βαρύνουσα θέση που κατείχαν οι παραπάνω χώρες στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της πόλης, καθώς και τα εκτεταμένα και ισχυρά επιχειρηματικά δίκτυα που συνέδεαν τους εβραίους και ντονμέ εμπόρους της Θεσσαλονίκης κυρίως με την Αυστροουγγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ενδεχομένως να τους ωφέλησαν. Αν εξεταστεί από αυτήν την έκκεντρη οπτική γωνία, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος μοιάζει να αναζωογόνησε εκείνα τα επιχειρηματικά πλεονεκτήματα που διέκριναν τους εβραίους και τους ντονμέ εμπόρους κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και των οποίων η σημασία είχε ατονήσει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Σε μια πολεμική συγκυρία που καθοριζόταν τόσο από τον αυξημένο κρατικό έλεγχο κάθε οικονομικής δραστηριότητας, όσο και από την ανάδυση αφανών διακρατικών διαπροσωπικών δικτύων με υψηλό βαθμό συνοχής (στη βάση των οποίων και λειτουργούσε το λαθρεμπόριο), το διευρυμένο οικογενειακό δίκτυο και οι εκτεταμένες και στενές διεθνείς επαφές που χαρακτήριζαν την εβραϊκή και τη ντονμέ επιχειρηματικότητα ίσως και να γνώρισαν μια δεύτερη ζωή.

#### ***Οι πολλαπλές εξουσίες και η εθνοτική εξισορρόπησή τους***

Οι αντίρροπες τάσεις που διαπιστώνονται στον τρόπο που οι οικονομικές επιπτώσεις του πολέμου επηρέασαν τις εθνοτικές επιχειρηματικές ισορροπίες είχαν το ανάλογο τους στις αλλαγές που αυτός επέφερε στις μορφές και την ένταση της κρατικής παρέμβασης στην αγορά της πόλης. Ο πόλεμος έθεσε με επιτακτικό τρόπο το ζήτημα του επισιτισμού της χώρας, προβιβάζοντάς το σε μείζον διακύβευμα της κρατικής πολιτικής. Ως προς την κατά τόπους κρισιμότητά του, ελάχιστες ελληνικές πόλεις θα μπορούσαν να συγκριθούν με τη Θεσσαλονίκη. Τον Ιούλιο του 1914 η πόλη είχε ήδη υποδεχθεί ένα αξιοσημείωτα μεγάλο κύμα ελληνορθόδοξων προσφύγων από τη νότια Βουλγαρία και τη Μικρά Ασία. Μετά δε το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, η κατάρρευση του σερβικού μετώπου αρχικά και η βουλγαρική προώθηση στην Ανατολική Μακεδονία στη συνέχεια προκάλεσαν νέες καθόδους Σέρβων, Εβραίων και Ελλήνων. Ταυτόχρονα, η άφιξη και εγκατάσταση της Στρατιάς της Ανατολής το Σεπτέμβριο του 1915 σχεδόν διπλασίασε τον πληθυσμό της πόλης. Ο κύκλος της προσφυγοποίησης έκλεισε με δραματικό τρόπο τον Αύγουστο του 1917, όταν η καταστρεπτική πυρκαγιά κατέστησε το μεγαλύτερο τμήμα του γηγενούς πληθυσμού, τους ίδιους δηλαδή τους Θεσσαλονικείς, πρόσφυγες στην ίδια τους την πόλη.

Η εντυπωσιακή συγκέντρωση ενός τόσο ετερόκλητου, νομαδικού ή (μετά το 1917) νομαδοποιημένου πληθυσμού, και επιπλέον η στρατηγική αναβάθμιση της πόλης σε κέντρο των επιχειρήσεων της Αντάντ στα Βαλκάνια όπως και η αναγόρευσή της σε έδρα της προσωρινής κυβέρνησης Βενιζέλου, κατέστησαν τον επισιτισμό μείζον ζήτημα. Τον σηματοδότησαν πολλαπλά, ως ένα διακύβευμα που αφορούσε όχι μόνο τη διαβίωση του πληθυσμού αλλά και την εξασφάλιση της κοινωνικής ευταξίας, της πολιτικής σταθερότητας και της στρατιωτικής επάρκειας. Ως εκ τούτου, ο επισιτισμός αποτέλεσε το κατεξοχήν πεδίο παρέμβασης μιας πληθώρας θεσμικών παραγόντων στο πεδίο της τοπικής οικονομίας –από το ελληνικό κράτος και την Προσωρινή Κυβέρνηση μέχρι την αγγλική και τη γαλλική διοίκηση της Στρατιάς της Ανατολής.



Αυτές οι παρεμβάσεις, ετεροβαρείς και ετερογενείς, αναδιέταξαν τον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου. Επειδή όμως είχαν σύνθετες και συχνά αντικρουόμενες επιπτώσεις, δεν μετέβαλαν ριζικά τις εθνοτικές ισορροπίες στο χώρο της αγοράς.

Πιο συγκεκριμένα, η αφομοιωτική δυναμική της κρατικής παρέμβασης και της θεσμικής αναδιαμόρφωσης στο χώρο της αγοράς εξισορροπούσαν κυρίως από την παρουσία στο πεδίο του επισιτισμού και άλλων, ανεξάρτητων κέντρων εξουσίας. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης συνιστά ένα ενδιαφέρον παράδοξο ακριβώς γιατί η οικονομία του πολέμου συνδιαμορφωνόταν από την παράλληλη εκδίπλωση δύο αντίρροπων διαδικασιών. Αφενός, όπως άλλωστε συνέβη και σε ολόκληρη την Ελλάδα, ο πόλεμος επέτεινε την παρουσία του κράτους στην οργάνωση και λειτουργία της τοπικής οικονομίας. Αφετέρου όμως, η δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους και τα όρια της εξουσίας του τίθενταν συνεχώς υπό αίρεση λόγω της παρουσίας της Στρατιάς της Ανατολής. Η πολλαπλότητα των κέντρων εξουσίας που χαρακτήριζε την υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη εμφανίστηκε ξανά κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου.

Η ελληνική διοίκηση επιχείρησε να αντιμετωπίσει το ζήτημα του επισιτισμού εισάγοντας ένα ευρύ πλέγμα ρυθμίσεων και ελέγχων που αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση της επάρκειας των ειδών πρώτης ανάγκης και στην αποτροπή της κερδοσκοπίας. Η αυστηρή επιτήρηση της διακίνησης των εμπορευμάτων αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής που ακολούθησε. Η εισαγωγή και η εξαγωγή των περισσότερων ειδών τόσο στο εξωτερικό όσο όμως και στο εσωτερικό της χώρας ρυθμιζόνταν από ένα καθεστώς ειδικών αδειών που δίνονταν κατά περίπτωση και ανάλογα με τις τρέχουσες ανάγκες<sup>34</sup>. Αν και η διαδικασία της έκδοσής τους δεν παρέμεινε σταθερή κατά τη διάρκεια της περιόδου, τη διέκρινε πάντοτε ένας υψηλός βαθμός γραφειοκρατικοποίησης. Η γραφειοκρατικοποίηση αυτή ήταν το απότοκο της ολοένα και μεγαλύτερης εμπλοκής διαφόρων κλιμακίων της κρατικής διοίκησης στην εθνική και τοπική οικονομία –από το νεοσυσταθέν Υπουργείο Επισιτισμού μέχρι τη Νομαρχία και την τοπική Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα όμως, απόρρεε και από τον συμβουλευτικό και ελεγκτικό ρόλο που κλήθηκαν να παίξουν ποικίλες επαγγελματικές συσσωματώσεις, με κυριότερες, όσον αφορά στους εμπόρους, το Εμπορικό Επιμελητήριο και τον νεοσύστατο Εμπορικό Σύλλογο. Αυτοί οι φορείς αναβαθμίστηκαν καθώς συνεπικουρούσαν το έργο των κρατικών φορέων έχοντας πλέον αναλάβει πλήθος αρμοδιοτήτες. Μεταξύ άλλων, κατένειμαν το χώρο στα δυσεύρετα διαθέσιμα βαγόνια, αξιολογούσαν τις αιτήσεις των εμπόρων πιστοποιώντας την επαγγελματική τους ιδιότητα, ενώ εκπρόσωποί τους συμμετείχαν σε γνωμοδοτικά συμβούλια και επιτροπές<sup>35</sup>.

Η οργάνωση της πολεμικής οικονομίας στον χώρο του εμπορίου αποτέλεσε επομένως μια σύνθετη διαδικασία που ενέπλεξε τόσο το κράτος όσο και την κοινωνία των πολιτών –στη μεταξύ τους όμως σχέση. Δεν χαρακτηριζόταν δηλαδή μόνο από μια μονοσήμαντη επέκταση της κρατικής εξουσίας στο πεδίο του εμπορίου. Την διέκριναν εξίσου οι αυξημένες δικαιοδοσίες και δυνατότητες παρέμβασης που απολάμβαναν οι συλλογικοί θεσμοί των εμπόρων στην οργάνωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας.

<sup>34</sup> *Μακεδονία* 11.07.1915, 17.07.1915.

<sup>35</sup> *Μακεδονία* 02.07.1915, 09.07.1915, 08.08.1915. *Το Φως* 14.06.1918. *Δελτίο ΕΒΕΘ* 9 (15.02.1920), σ. 224. Εμπορικός Σύλλογος προς ΓΔΜ (21.03.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Εμπορικός Σύλλογος προς ΓΔΜ, Διεύθυνση Επισιτισμού (26.09.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Εμπορικός Σύλλογος προς Νομαρχία Θεσσαλονίκης και Διεύθυνση Αστυνομίας Θεσσαλονίκης (χ.χ., circa 10.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Βλέπε αναλυτικότερα για την εμπλοκή των επαγγελματικών φορέων, *εδώ*, κεφάλαιο 10, σσ. 388-389.

Η συνειδητοποίηση αυτής της διπλής δυναμικής είναι απαραίτητη για να κατανοήσει κανείς τις συνέπειες των εξελίξεων αυτών στις εθνοτικές ισορροπίες στο χώρο της αγοράς. Η αυξανόμενη κρατική παρουσία συνιστούσε μοχλό εξελληνισμού και ενσωμάτωσης αλλά ταυτόχρονα και παράγοντα επιπρόσθετων δυσκολιών για τους μη έλληνες εμπόρους, κυρίως δε τους Εβραίους. Οι τελευταίοι ήταν πλέον υποχρεωμένοι να κινούνται σε ένα ολοένα και πιο ανοικτό επιχειρηματικό περιβάλλον. Αυτό δεν καθοριζόταν πια πρωτίστως από τα εθνοτικά και οικογενειακά εμπορικά δίκτυα ή τη σχέση με επιχειρήσεις ξένων συμφερόντων (όπως η Εταιρεία του Λιμένος ή εκείνες των σιδηροδρόμων), όπως συνέβαινε κατά την υστεροθωμανική περίοδο. Αντίθετα, το νέο επιχειρηματικό περιβάλλον το διέκρινε η στενότερη και τακτικότερη επαφή με την ελληνική διοίκηση και η συνακόλουθη αναβάθμιση της σημασίας της γλωσσικής επάρκειας και των επαφών με έναν ανώνυμο και καχύποπτο γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Ανάλογος ήταν και ο ρόλος του Εμπορικού Συλλόγου. Επαγγελματική συσσωμάτωση με κυρίαρχο στη διοίκηση το ελληνικό στοιχείο, ο Εμπορικός Σύλλογος ανέλαβε αρκετές από τις δικαιοδοσίες που κανονικά αναλογούσαν στο Εμπορικό Επιμελητήριο. Επομένως, η σύστασή του το 1916 σηματοδοτούσε την υποβάθμιση του Επιμελητηρίου, το οποίο λειτουργώντας ακόμη υπό το οθωμανικό νομικό πλαίσιο αντανακλούσε καθαρότερα την πολυεθνική σύνθεση του εμπορικού κόσμου της πόλης. Στο πλαίσιο της οργάνωσης της πολεμικής οικονομίας, η εξασφάλιση ενός αξιόπιστου θεσμικού εταίρου στο χώρο της αγοράς αποτελούσε για το ελληνικό κράτος το αναγκαίο παρακολούθημα της διεύρυνσης της κρατικής παρέμβασης. Συνακόλουθα, ο Εμπορικός Σύλλογος αποτέλεσε μηχανισμό θεσμικής αναβάθμισης των ελλήνων εμπόρων και μάλιστα μεταφοράς εξουσίας προς αυτούς<sup>36</sup>.

Παραμένει πάντα δύσκολο να εκτιμηθεί κατά πόσο η πραγματική αυτή μεταβολή στη θεσμική οργάνωση της εθνοτικής ισχύος, που προκάλεσε η οικονομία του πολέμου, εξέβαλε και στην ίδια τη δράση των εμπόρων, δημιουργώντας όχι μόνο νέου τύπου εξαρτήσεις, αλλά και περιθωριοποιήσεις, αποκλεισμούς και εθνοτικές προτιμήσεις. Αυτό υποστηρίζουν τα πιο πολεμικά κείμενα εβραϊκών ηγετικών κύκλων, γραμμένα όμως με τον ρητό στόχο της ευαισθητοποίησης ενός διεθνούς ακροατηρίου εβραϊκών οργανώσεων, δεκτικού στην καταγγελία του αντισημιτισμού<sup>37</sup>. Ωστόσο, η απουσία ποσοτικών στοιχείων (όπως π.χ. καταστάσεις εγκεκριμένων αδειών εισαγωγής και εξαγωγής) δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Άλλωστε, ο ρόλος του Εμπορικού Επιμελητηρίου, αν και υποβαθμισμένος, εξακολούθησε να παραμένει σημαντικός αφού λειτούργησε εντέλει ως θεσμικό αντίβαρο και φορέας επικοινωνίας του πολυεθνικού εμπορικού κόσμου με την ελληνική κρατική εξουσία<sup>38</sup>.

Σε κάθε περίπτωση, και με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, άλλοι παράγοντες αποδείχθηκαν εξίσου καθοριστικοί για την επιτυχημένη επιχειρηματική δράση ακυρώνοντας την προτεραιότητα του κριτηρίου της εθνοτικής προτίμησης. Σε μια περίοδο που το κράτος διεύρυνε τη θέση του στην πόλη μέσω της στρατιωτικής του παρουσίας και της προνοιακής του δράσης, και αποτελούσε, μέσα σε συνθήκες οικονομικής στασι-

<sup>36</sup> Βλέπε αναλυτικότερα για το ρόλο του Εμπορικού Συλλόγου *εδώ*, Κεφάλαιο 10, σσ. 373, 375-377.

<sup>37</sup> “Situation de la population Israélite sous la domination grecque” (12.1918), London Metropolitan Archives, Archive of the Board of Deputies of British Jews (στο εξής LMA, ABDBJ), ACC 3121/C211/2/13.

<sup>38</sup> Σε συνεδρίαση της 22.02.1917, το διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού Επιμελητηρίου διόρισε τον Γιακώβ Μόλχο ως αντιπρόσωπό του-μέλος της επιτροπής καθορισμού διατιμήσεως τροφίμων που έδρευε στην Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (22.02.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1914-1917).

μότητα, επίζηλο πελάτη για τους τοπικούς προμηθευτές, η εδραιωμένη θέση των Εβραίων στην τοπική οικονομία τους έδινε τη δυνατότητα να προτείνουν ιδιαίτερα ελκυστικές προσφορές υποσκελίζοντας τους έλληνες ανταγωνιστές τους. Την προμήθεια χόρτου για τον ελληνικό στρατό είχε αναλάβει ο προμηθευτής Φλωρεντίν, τις στρατιωτικές μεταφορές στο λιμάνι η κραταιά εταιρία Γιακώβ Μόλχο, ενώ η εταιρεία Άλβο είχε υπεργολαβία για την προμήθεια συρματοπλεγμάτων. Αντίστοιχα, εβραίοι προμηθευτές ήταν συμβεβλημένοι και με την Επιτροπή Εγκαταστάσεως Προσφύγων<sup>39</sup>.

Παράλληλα, η κομματική προτίμηση και οι στενές σχέσεις με το κυβερνών κόμμα συνιστούσαν ένα εξίσου ισχυρό κριτήριο επιλογής καθώς μάλιστα εγγράφονταν σε μια συγκυρία που χαρακτηριζόταν από την έντονη πόλωση μεταξύ των δύο αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων. Η πολιτική αντιπαράθεση ωθούσε προς τη μετατροπή του κρατικού παρεμβατισμού σε εργαλείο οικοδόμησης πολιτικών συμμαχιών και προώθησης ατομικών επιχειρηματικών επιδιώξεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο πολιτικός διπολισμός διαπλέχθηκε με τις εθνοτικές ισορροπίες μεταξύ των εμπόρων με επαμφοτερίζοντα όμως αποτελέσματα. Αν στην περίπτωση της τοπικής Λέσχης των Φιλελευθέρων ο συντριπτικά ελληνικός χαρακτήρας της εθνοτικής σύνθεσης των μελών της σήμαινε ότι οι παρεμβάσεις της για τη διευκόλυνση της επιχειρηματικής δράσης των φιλοβενιζελικών εμπόρων συνέβαλαν εντέλει στον εξελληνισμό της αγοράς<sup>40</sup>, το αντίθετο φαίνεται να ίσχυε για το κυβερνητικό στρατόπεδο του Γούναρη. Η ικανότητα της γουναρικής παράταξης να ενσωματώνει πολιτικά τους αλλοεθνείς πληθυσμούς της Μακεδονίας άφηνε εντέλει περιθώρια δράσης και για τους εβραίους επιχειρηματίες. Το 1915 ο εβραίος γουναρικός βουλευτής Ζωζέφ (Πέπο) Μαλλάχ, σιωνιστής και γόνος μιας ονομαστής οικογένειας εμπόρων, κατόρθωσε να εξασφαλίσει από την κυβέρνηση Γούναρη την άδεια υλοτόμησης και εξαγωγής στην Αίγυπτο μιας κολοσσιαίας ποσότητας καυσόξυλων για λογαριασμό ενός «τραστ» το οποίο περιλάμβανε τον ίδιο και άλλους εβραίους επιχειρηματίες, τη στιγμή που η πόλη αντιμετώπιζε σημαντική έλλειψη καύσιμων υλών. Το «σκάνδαλο Μαλλάχ», όπως το κατήγγειλε ο αντιπολιτευόμενος τύπος –ελληνικός και εβραϊκός– είναι επομένως ενδεικτικό των αμφίσημων τρόπων με τους οποίους συνδεόταν εντέλει ο κρατικός παρεμβατισμός αλλά και ο εθνικός διχασμός με τις εθνοτικές σχέσεις στο χώρο των εμπόρων<sup>41</sup>.

Παρά την περιορισμένη τελικά λειτουργία του κριτηρίου της εθνικής προτίμησης, η πολεμική συνθήκη ωθούσε προς τον εξελληνισμό του επιχειρηματικού τοπίου της πόλης καθώς επιτάχυνε τις αλλαγές στο επίπεδο των θεσμών εκπροσώπησης των εμπόρων και αναβάθμιζε το ρόλο του κράτους. Αν όμως δεν παρήγαγε άμεσα αποτελέσματα, αυτό δεν οφειλόταν μόνο στην αντοχή των δοκιμασμένων στο χρόνο εθνοτικών επιχειρηματικών ιεραρχιών ή στην ανασχετική συγκυρία του Εθνικού Διχασμού. Αντίθετα, η άνευ προηγουμένου διεύρυνση των δικαιοδοσιών του ελληνικού κράτους αντισταθμίστηκε, έως και αμφισβητήθηκε, από την παράλληλη δραστηριοποίηση ενός άλλου, ισχυρότερου ίσως, κέντρου εξουσίας, αυτού της Στρατιάς της Ανατολής. Η Θεσσαλονίκη του Μεγάλου Πολέμου ήταν μια πόλη όπου οι πολιτικές

<sup>39</sup> *To Φως* 19.05.1919. David Recanati (επιμ.), *Zikhron Saloniki. La grandeza y la destruycion del Yerushalayim del Balkan*, Τόμος Α' (Τελ Αβίβ, 1972-1986), σ. 68. Union Transit Company (Γλασκώβη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Λονδίνο) (27.08.1915), CO 323/675. Επιτροπή Εγκαταστάσεως Προσφύγων. Πρακτικά 16<sup>ης</sup> Συνεδριάσεως (12.07.1914), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64.

<sup>40</sup> *To Φως* 15.06.1916.

<sup>41</sup> *Echo de Salonique* 09.09.1915 [06.09.1915], 08.09.1915, 08.10.1915, *L'Indépendant* 25.08.1915, 26.08.1915, 29.08.1915, 01.09.1915, 21.09.1915, *L'Opinion* 22.07.1915, 25.07.1915. Αναλυτικότερα για το ζήτημα αυτό, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 9, σσ. 341-342.

ενσωμάτωσης συνυπήρχαν με την ξένη κατοχή<sup>42</sup>. Η παρουσία της Αντάντ συνδιαμόρφωσε επομένως τις εθνοτικές ισορροπίες στην αγορά της πόλης συμβάλλοντας κυρίως στην ενδυνάμωση της θέσης των εβραίων επιχειρηματιών.

Οι οικονομικές επιπτώσεις της εγκατάστασης ενός στρατού 250.000 περίπου ανδρών υπερέβαιναν την τόνωση της εμπορικής κίνησης στην πόλη. Οι συμμαχικές αρχές, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις επισιτιστικές και άλλες ανάγκες των στρατευμάτων τους, προέβαιναν σε επιτάξεις προϊόντων, κυρίως όμως σε συμφωνίες με μια σειρά ντόπιους προμηθευτές<sup>43</sup>. Ο ρόλος των τελευταίων ήταν αμφίδρομος. Σε αυτούς κατέληγαν συνήθως και τα συμμαχικά διατροφικά υπόλοιπα για να διατεθούν στη συνέχεια στη χειμαζόμενη τοπική αγορά τροφίμων προσπορίζοντάς τους σημαντικά κέρδη<sup>44</sup>. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι σύμμαχοι ασκούσαν κεντρικό έλεγχο στη διακίνηση των προϊόντων. Η διαίρεση της Μακεδονίας σε ζώνες ευθύνης σήμαινε ότι οποιαδήποτε μεταφορά από και προς το εσωτερικό προϋπόθετε την προηγούμενη εξασφάλιση άδειας από την αρμόδια στρατιωτική αρχή<sup>45</sup>. Η σύσταση της Μεικτής Επιτροπής Επισιτισμού Μακεδονίας (Commission Mixte de Ravitaillement), ενός ελληνοσυμμαχικού οργάνου υπεύθυνου για τον καθορισμό του ύψους της ποσότητας των εισαγόμενων τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, τη χορήγηση αδειών και τον έλεγχο και την αποτροπή του λαθρεμπορίου και της κερδοσκοπίας, κατέστησε τους συμμάχους συνυπεύθυνους για τη διαβίωση του πληθυσμού<sup>46</sup>. Τέλος, η ίδια η εισαγωγή εμπορευμάτων από τις συμμαχικές χώρες εξαρτιόταν από την εξασφάλιση της έγκρισης των αρμόδιων προξενείων, τα οποία, προκειμένου να τη χορηγήσουν, συνεξέταζαν τις τοπικές ανάγκες στο συγκεκριμένο είδος, το επαγγελματικό ποιόν του εμπόρου, τη φερεγγυότητά του και κυρίως οποιεσδήποτε υπόνοιες για συμμετοχή του σε λαθρεμπορικές δραστηριότητες<sup>47</sup>.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, η στρατιωτική παρουσία των συμμάχων στη Μακεδονία επιχειρήθηκε να συνδυαστεί με την ισχυροποίησή τους στο εισαγωγικό εμπόριο της περιοχής. Οι Ιταλοί και κυρίως οι Γάλλοι υπήρξαν ιδιαίτερα δραστήριοι στο πεδίο αυτό. Σε έντονο ανταγωνισμό μεταξύ τους, επιδίωξαν να καλύψουν το κενό που άφη-

<sup>42</sup> Βλέπε τη χαρακτηριστική αν και μάλλον απόλυτη απόφαση του Alan Palmer ότι η δράση της συμμαχικής χωροφυλακής μετέτρεψε τη Θεσσαλονίκη «σε κατεχόμενη πόλη, ουσιαστικά υπό ξένη στρατιωτική διοίκηση όσο και οι Βρυξέλλες, η Βαρσοβία ή το Βελιγράδι». Alan Palmer, *The gardeners of Salonika* (Νέα Υόρκη, 1965), σ. 68.

<sup>43</sup> Για τις επιτάξεις, βλέπε Εμπορικός Σύλλογος προς Service de l'Intendance Anglaise (14.06.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Για τις συμφωνίες, βλέπε ενδεικτικά, Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (17.03.1916), WO 95/4760. Ο κατάλογος των προϊόντων που προμηθεύονταν οι σύμμαχοι ήταν ευρύς. Ενδεικτικά, μεταξύ Ιουλίου και Σεπτεμβρίου 1917 οι Βρετανοί προμηθεύτηκαν "charcoal, wood, lignite, fresh vegetables, fresh fruit, cigarettes, lemons, fresh fish, mineral waters, olives, olive oil, hay, eggs, goats, caroub beans [κουκιά χαρουπιών], wine, ice, potatoes, tea, coffee, raisins, currants, onions, caroubs [χαρούπια], potatoes, native white cheese". Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (31.10.1917), WO 95/4790.

<sup>44</sup> Quartermaster General's Branch, BSF, War Diary (06.05.1918), WO 95/4768. Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (21.03.1918), WO 95/4791. Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (10.04.1918), WO 95/4791. Τα συμμαχικά διαθέσιμα περιλάμβαναν προϊόντα κατώτερης και κατώτατης ποιότητας, που συνήθως κρίνονταν ακατάλληλα για τα στρατεύματα, όπως "hay sweepings, damaged [χαλασμένο] hay, flour sweepings, damaged flour, straw sweepings, condemned [ακατάλληλο] straw, grain sweepings, condemned atta, seed barley, seed potatoes, condemned bran, damaged salt, damaged lentils, condemned h. beans, locust beans sweepings, damaged sugar". Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary, (May 1918), Appendix C, WO 95/4791.

<sup>45</sup> Director of Supplies and Transport, General Headquarters, BSF, War Diary (January 1918), Appendix F, WO 95/4791.

<sup>46</sup> *L'Opinion* 20.11.1916, 11.08.1916, 18.11.1916.

<sup>47</sup> A.C. Wratislav, *A Consul in the East* (Λονδίνο 1924), σ. 323.

σαν η Αυστροουγγαρία και η Γερμανία ώστε να κινηθούν από πλεονεκτικότερη θέση κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι Ιταλοί προέβησαν στη σύσταση εμπορικού επιμελητηρίου όπως και ενός ιταλικού πρακτορείου (Magazzino Italiano) που απέκτησε ευρεία πελατεία<sup>48</sup>. Με τη σειρά τους, οι Γάλλοι έθεσαν από νωρίς υπό τον έλεγχό τους τη Μεικτή Επιτροπή Επισιτισμού Μακεδονίας, η οποία, παρά τον τυπικά διασυμμαχικό της χαρακτήρα, αποτέλεσε ουσιαστικά όργανο προώθησης των γαλλικών επιχειρηματικών συμφερόντων<sup>49</sup>. Παράλληλα, ίδρυσαν εμπορικό γραφείο με σκοπό τη διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ γάλλων και θεσσαλονικέων εμπόρων και ξεκίνησαν την εκτύπωση εμπορικού δελτίου. Προχώρησαν δε μέχρι το σημείο να ενθαρρύνουν τη σύσταση στη Γαλλία περιφερειακών επιτροπών. Τέτοιες επιτροπές τελούσαν υπό τη διοίκηση των κατά τύπους εμπορικών επιμελητηρίων και αναλάμβαναν τη σύσφιξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ της Μακεδονίας και της αντίστοιχης γαλλικής περιφέρειας<sup>50</sup>. Η προσπάθεια Γάλλων και Ιταλών να κυριαρχήσουν οικονομικά στη Μακεδονία ήταν ιδιαίτερα συστηματική. Μάλιστα, οι πρόξενοί τους έφτασαν να προτείνουν μέχρι και τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερη πόλη-λιμάνι μετά το τέλος του πολέμου<sup>51</sup>.

Πώς διαπλέχθηκε αυτή η πολυσχιδής συμμαχική οικονομική παρουσία με τις εθνοτικές σχέσεις στην αγορά της πόλης; Τα διαθέσιμα στοιχεία είναι αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν τη συνολική ανασύσταση της εικόνας. Οι λίστες των προμηθευτών του στρατού, οι καταστάσεις των αιτήσεων και εγκρίσεων για άδειες εισαγωγής και τα περίπου 1.500 δελτία των εμπορικών οίκων που συνέταξε το γαλλικό Εμπορικό Γραφείο λανθάνουν. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατός ένας έστω και κατά προσέγγιση υπολογισμός της εθνοτικής κατανομής των ποσών που διατέθηκαν από τη Στρατιά της Ανατολής και της συσσώρευσης κεφαλαίων που συντελέστηκε. Ωστόσο, η αδρή ιχνογράφηση του πεδίου την οποία επιτρέπουν τα υπάρχοντα ποιοτικά δεδομένα οδηγεί στη διαπίστωση ότι η συμμαχική παρουσία τόνωσε την εβραϊκή επιχειρηματικότητα και συνέβαλε στη διατήρηση των κεκτημένων των εβραίων εμπόρων.

Για τους εβραίους επιχειρηματίες η δημιουργία ενός δεύτερου ουσιαστικά παράλληλου πλέγματος εξουσίας, που συχνά μάλιστα αντικαθιστούσε τις ελληνικές αρχές, εξισορρόπησε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν με τις τελευταίες. Ο μεγαλύτερος βαθμός οργάνωσης και αποτελεσματικότητας που διέκρινε τη συμμαχική διοίκηση διευκόλυνε όσους συναλλάσσονταν μαζί της. Σε αντιδιαστολή με την πρακτική της ελληνικής διοίκησης, οι συμμαχικές αποζημιώσεις για τις επιτάξεις εμπορευμάτων και αποθηκών ήταν υψηλότερες και καταβάλλονταν συντομότερα. Ταυτόχρονα, η επιχειρηματική συνεργασία με τους συμμαχικούς στρατούς πρόσφερε στους εμπόρους, Έλληνες αλλά και Εβραίους, ειδικότερα πλεονεκτήματα –διευκόλυνση στην εξασφάλιση αδειών εισαγωγής, προτεραιότητα στη διάθεση των μεταφορικών μέσων και των πρώτων υλών, απαλλαγή των εργατών από την επιστράτευση στον ελληνικό στρατό,

<sup>48</sup> D'Esperey (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Πολέμου (Παρίσι) (19.11.1918), Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αρχείο Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Μικροφίλμ 418.

<sup>49</sup> Director of Supplies and Transport, General Headquarters, BSF, War Diary (January 1918), Appendix F, WO 95/4791. Για τις αντιδράσεις των Αγγλων, βλ. Wratisslav (Θεσσαλονίκη) προς Elliot (Αθήνα) (10.09.1916), FO 368/1534.

<sup>50</sup> D'Esperey (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργό Πολέμου (Παρίσι) (19.11.1918), Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αρχείο Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Μικροφίλμ 418.

<sup>51</sup> Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (29.05.1919), Ιδιωτικό αρχείο Ρένας Μόλχο. Ενταγμένη σε ένα ευρύτερο ιμπεριαλιστικό εγχείρημα (που περιλάμβανε πέρα από την οικονομία, την εκπαίδευση και τον πολιτισμό), η προσπάθεια αυτή προκάλεσε ιδιαίτερη ανησυχία στις ελληνικές αρχές, οι οποίες και διείδαν σε αυτήν μια απόπειρα υπονόμευσης της εθνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη.

αλλά και προστασία απέναντι στην ελληνική διοίκηση<sup>52</sup>. Μάλιστα, αυτό το τελευταίο μπορούσε κάποτε να πάρει και τη μορφή πλήρους περιφρόνησης προς τις ελληνικές αρχές<sup>53</sup>.

Το θετικό αυτό πλαίσιο ωφέλησε κυρίως τους εβραίους εμπόρους, προμηθευτές και επιχειρηματίες καθώς φαίνεται ότι αυτοί κάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος των επιτόπιων αναγκών της Στρατιάς της Ανατολής. Μεταξύ των σημαντικών προμηθευτών του αγγλικού στρατού δεν έλειπαν οι έλληνες έμποροι, όπως ο σιατιστινής καταγωγής Δημήτριος Σερέφας και ο νεοεμφανιζόμενος Γουλανδρής<sup>54</sup>. Ωστόσο, οι σημαίνοντες εβραίοι επιχειρηματίες εμφανίζονται πολύ συχνότερα στις πηγές. Το κατάστημα νεωτερισμών Orosdi-Bach είχε αναλάβει εργολαβικά το πλύσιμο των λευκών ειδών του αγγλικού νοσοκομείου και της Βάσης Θεσσαλονίκης και ο οίκος Μόλχο τις μεταφορές στο λιμάνι του αγγλικού στρατού<sup>55</sup>. Η δε επιχείρηση Fils de G.A. Errera & Cie προμήθευε μάλλινα είδη<sup>56</sup>. Τέλος, ο οίκος Νεχαμά, Κοέν και Σία ήταν καθόλη την περίοδο ο σημαντικότερος μάλλον προμηθευτής του βρετανικού στρατού. Τα συμβόλαιά του προέβλεπαν την προμήθεια πλήθους ειδών σε μια ακτίνα που εκτεινόταν πέρα από τη Μακεδονία και που περιλάμβανε μέχρι και εισαγωγές από το εξωτερικό<sup>57</sup>.

Η ηγεμονική παρουσία των εβραίων προμηθευτών ήταν η συνισταμένη μιας σειράς παραγόντων, αποτέλεσμα του ιδιαίτερου οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου που τους χαρακτήριζε. Η δεσπόζουσα θέση που κατείχαν στην αγορά της πόλης επέτρεπε στους εβραίους εμπόρους όχι μόνο να κυριαρχούν στις στρατιωτικές δημοπρασίες, αλλά και να πετυχαίνουν αισθητά υψηλότερες τιμές πώλησης χάρη στην από μέρους τους μονοπώληση αρκετών ειδών. Πολύ περισσότερο, η ικανότητά τους να συνάπτουν μεταξύ τους συμφωνίες και να σχηματίζουν κατά τους Βρετανούς «σπείρες» (rings), ενίσχυε τη θέση τους έναντι των ανταγωνιστών τους. Το Νοέμβριο του 1916 ο έμπορος Μοδιάνο, μοναδικός κάτοχος μιας μεγάλης ποσότητας κεριού παραφίνης, συμμετείχε αυτοπροσώπως αλλά και μέσω τρίτων στη δημοπρασία του αγγλικού στρατού, κατορθώνοντας έτσι να υψώσει τεχνητά την τελική τιμή πώλησης<sup>58</sup>. Κατά ανάλογο τρόπο, αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, όταν προέκυψε το ζήτημα της εκποίησης του πλεονάζοντος υλικού του αναχωρούντος αγγλικού στρατού, ο επιθεωρητής της Ιονικής Τράπεζας ενημέρωνε ότι “already the speculators in Salonica and especially the Jews, are... making plans for the purchase

---

<sup>52</sup> Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (16.11.1916), WO 95/4764. Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (30.06.1916), WO 95/4762. Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (08.03.1916), WO 95/4760. Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (17.03.1916), WO 95/4760.

<sup>53</sup> Προμηθευτές ξύλου στο βρετανικό στρατό παραβίαζαν συστηματικά την ελληνική νομοθεσία υλοτομώντας μεγαλύτερες ποσότητες από εκείνες που αυτή επέτρεπε, καθώς εκτιμούσαν εσφαλμένα ότι οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές θα τους παρείχαν την αναγκαία ασυλία απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (27.12.1917), WO 95/4790.

<sup>54</sup> Ενδεικτικά για τον Γουλανδρή, Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (30.08.1917), WO 95/4790. Για το Δημήτριο Σερέφα, Director of Supplies and Transport, BSF, War Diary (26.09.1916), WO 95/4790.

<sup>55</sup> Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (17.01.1917), WO 95/4764. Quartermaster General's Branch, BSF, War Diary (05.08.1918), WO 95/4769. Recanati (επιμ.), *Zikhron Saloniki*, σ. 113.

<sup>56</sup> Director of Supplies, Salonica Army, War Diary (26.01.1916), WO 95/4787.

<sup>57</sup> Deputy Adjutant and Quartermaster General's Branch (A & Q), BSF, War Diary (16.11.1916), WO 95/4764.

<sup>58</sup> Director of Ordnance Services, Salonika, War Diary (28.11.1916), WO 95/4787.

of all remaining stores for a song, by forming a group or groups, and paying a small amount on account”<sup>59</sup>.

Ταυτόχρονα, η εκμετάλλευση του υπάρχοντος πολιτισμικού κεφαλαίου και η καλλιέργεια των κοινωνικών επαφών στο πλαίσιο μιας ανανεωμένης αστικής κοινωνικότητας συνέβαλε στην προσέγγιση μεταξύ των εβραίων επιχειρηματιών και του σώματος των ξένων αξιωματικών και συνέτεινε στη μεταξύ τους εξοικείωση και καλλιέργεια δεσμών εμπιστοσύνης. Κάτι ανάλογο δεν συνέβη με τους Έλληνες. Παρά την ύπαρξη του «Συνδέσμου Γαλλία-Ελλάδα», όπου πρόεδρος ήταν ο γνωστότερος έλληνας επιχειρηματίας Κλέων Χατζηλαζάρου<sup>60</sup>, και αργότερα τη σύσταση και του «Αγγλοελληνικού Συνδέσμου», η αφάνεια στην οποία περιέπεσε ο πρώτος και η γενικότερη ασημαντότητα του δεύτερου υποδεικνύουν ότι οι ελληνικοί επιχειρηματικοί κύκλοι υπολείπονταν σημαντικά στο πεδίο αυτό<sup>61</sup>. Αντίθετα, ο ευρύτερα ευρωπαϊκός και ιδιαίτερα ο γαλλικός και ιταλικός προσανατολισμός που χαρακτήριζε την εκπαίδευση και τον πολιτισμό των εβραϊκών μεσαίων στρωμάτων καθιστούσαν ευχερέστερη την ώσμωση και πρόσφεραν το αναγκαίο υπόστρωμα για τη διαπολιτισμική επαφή. Αυτή πραγματοποιείτο μέσα από ένα ευρύ πλέγμα δραστηριοτήτων, ενώ τη διευκόλυνε και η ύπαρξη των απαραίτητων θεσμικών υποδοχών. Η κατοχή της γαλλικής ή της ιταλικής υπηκοότητας, η συμμετοχή σε τοπικά παραρτήματα γαλλικών και ιταλικών φιλανθρωπικών συλλόγων<sup>62</sup> και η συνεισφορά σε εράνους υπέρ των γάλλων, ιταλών και βέλγων τραυματιών και ορφανών<sup>63</sup> συμπληρώνονταν από το άνοιγμα των τοπικών μασονικών στοών στους γάλλους και ιταλούς «αδελφούς», Εβραίους και μη<sup>64</sup>, τη διοργάνωση παραστάσεων με γάλλους στρατευμένους καλλιτέχνες<sup>65</sup> και τη μετατροπή των εντευκτηρίων της Ένωσης των Αρχαίων Μαθητών της Αλιάνς και της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής σε γαλλικές εστίες<sup>66</sup>.

Παράλληλα, η γαλλική παιδεία που πρόσφεραν τα σχολεία της Αλιάνς και η συμμετοχή σε συλλόγους με γαλλόφιλο προσανατολισμό, όπως η Ένωση Αρχαίων Μαθητών, λειτουργούσαν τώρα σαν εχέγγυα επιχειρηματικής φερεγγυότητας. Όταν το Μάρτιο του 1918 ο Σαμ Σιαλώμ, διευθυντής του εμπορικού οίκου Αλμπέρτ Σιαλώμ (μιας επιχείρησης με μεγάλη δραστηριότητα στο εμπόριο του οπίου), συμπεριλήφθηκε στην αγγλική μαύρη λίστα για διακίνηση οθωμανικού οπίου, χρησιμοποίησε την ιταλική του υπηκοότητα, την ιδιότητά του ως επίλεκτου μέλους της ιταλικής παροικίας, τη μαθητεία του στα σχολεία της Αλιάνς, τη συμμετοχή του στην Ένωση Παλαιών Μαθητών της οργάνωσης και τέλος την αγορά πολεμικών ομολόγων του γαλλικού κράτους ως πειστήρια προκειμένου να πετύχει τη διαγραφή του από τη λίστα<sup>67</sup>. Ακόμη και οι τοπικοί εβραίοι εκπρόσωποι του γαλλικού πολιτισμού είδαν τη

<sup>59</sup> S. De Bilinski (inspector, Θεσσαλονίκη) προς Chairman of Directors of the Ionian Bank (Λονδίνο) (14.08.1917), FO 368/1755.

<sup>60</sup> *Νέα Αλήθεια* 21.05.1915.

<sup>61</sup> Δεν υπάρχει καμιά αναφορά στον τύπο ή σε προξενικές πηγές σε δραστηριότητα του Συνδέσμου Γαλλία-Ελλάδα μετά το 1915. Για τη μικρή σημασία που απέδιδαν οι Βρετανοί στον Αγγλοελληνικό Σύνδεσμο, βλέπε Wratlavan (Θεσσαλονίκη) προς Granville (Αθήνα) (12.02.1919), FO 286/708.

<sup>62</sup> Όπως της Association nationale des orphelins de la guerre και της Société de secours aux soldats de l'armée italienne d'Orient. *L'Indépendant* 16.04.1916, 27.10.1916.

<sup>63</sup> *L'Indépendant* 28.03.1916, 21.07.1915, *L'Opinion* 26.08.1915.

<sup>64</sup> *L'Opinion* 19.01.1916, 20.08.1916.

<sup>65</sup> *L'Indépendant* 08.02.1916.

<sup>66</sup> Πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρόξενο (Αθήνα) (02.04.1919), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 141.

<sup>67</sup> Ιταλός πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (20.10.1917), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (20.03.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139.

θέση τους να αναβαθμίζεται μετά την έλευση των Γάλλων καθώς ήταν πλέον αυτοί που ενεχειρίαζαν τα απαραίτητα πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης. Ο Σιαλώμ, προκειμένου να βελτιώσει τη θέση του, επιδίωξε και κατόρθωσε να εξασφαλίσει θετικές συστάσεις τόσο από τον ιταλό πρόξενο όσο όμως και από το διευθυντή των σχολών της Αλιάνς, Ζωζέφ Νεχαμά<sup>68</sup>. Λόγω της συνύπαρξης πολλαπλών κέντρων εξουσίας, δικτυώσεις σαν και αυτές συγκροτούσαν τώρα εκ νέου ένα πολύτιμο συμβολικό κεφάλαιο, στο οποίο οι εβραίοι έμποροι είχαν (όπως και στην ύστερη οθωμανική περίοδο) προνομακική πρόσβαση.

Η αναβάθμιση της θέσης των εβραίων εγγραφόταν όμως και σε ένα ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο –αυτό της διεύρυνσης της ιταλικής και της γαλλικής οικονομικής επιρροής στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα και της Μακεδονίας ειδικότερα. Στον γαλλικό και στον ιταλικό σχεδιασμό η υλοποίηση της επιδίωξης αυτής διερχόταν μέσα από τον προσεταιρισμό της οικονομικά πιο δραστήριας, πολιτισμικά πιο οικείας, αλλά πολιτικά πιο μετέωρης επιχειρηματικής ομάδας της πόλης, των Εβραίων. Συνακόλουθα, η διοίκηση του Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου, που συστήθηκε μετά από πρωτοβουλία του ιταλού προξένου, αποτελείτο κυρίως από ιταλούς Εβραίους<sup>69</sup>. Επικεφαλής δε του *Magazzino Italiano* τοποθετήθηκε ο ιταλικής υπηκοότητας θεσσαλονικίος Εβραίος Γουλιέλμο Ερρέρα<sup>70</sup>. Αντίστοιχα, το γαλλικό Υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας προγραμματίζε με τη σειρά του τη σύσταση μιας τοπικής επιτροπής “*de patronage Franco-Hellenico-Judaïque*” για την προώθηση του γαλλικού εμπορίου<sup>71</sup>.

Οι ενέργειες αυτές συμβάδιζαν με μια ευρύτερη γεωστρατηγική στόχευση, αυτή της μετατροπής της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης σε ελεύθερη πόλη-λιμάνι, την οποία και διακινούσαν τόσο γαλλικοί όσο και ιταλικοί διπλωματικοί κύκλοι, αν και όχι από κοινού. Στο σημείο αυτό συναντούσαν ένα παλιότερο εβραϊκό αίτημα, που είχε επανέλθει στο προσκήνιο κατά την περίοδο της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης<sup>72</sup>. Οι ιταλογαλλικοί σχεδιασμοί και η σύμπτωση των εβραϊκών, ιταλικών και γαλλικών επιδιώξεων ενίσχυσαν τη θέση των Εβραίων και τους προβίβασαν σε προνομιακούς επιχειρηματικούς συνομιλητές των δύο αυτών ανταγωνιστικών δυτικών δυνάμεων<sup>73</sup>.

<sup>68</sup> Ιταλός πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (20.10.1917), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139. Nehama προς πρόξενο (20.03.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139.

<sup>69</sup> *Το Φως* 26.07.1917. Office Commercial Français du Levant, Agence de Salonique (Ministère du Commerce) προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (07.06.1920), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 24. Πρόεδρος του Επιμελητηρίου ήταν ο ιταλοεβραίος Ιππότης Μορπουργο, διευθυντής της Ανώνυμης Βιομηχανικής και Εμπορικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης και της Τράπεζας Θεσσαλονίκης.

<sup>70</sup> Commandement en chef des Armées Alliées. Etat Major de l'Armée, 2<sup>e</sup> bureau προς Υπουργείο Εξωτερικών (14.02.1917), Archives de la Défense, Carton 7 N 723.

<sup>71</sup> Ministère du Commerce de l'Industrie des Postes et des Télégraphes, Office National du Commerce Extérieur προς Graillet (Θεσσαλονίκη) (23.12.1918), Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αρχείο Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Μικροφίλμ 418.

<sup>72</sup> Υπουργείο Εξωτερικών (Παρίσι) προς γάλλο πρέσβη (Αθήνα) (11.03.1919), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 23. Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (29.05.1919), Ιδιωτικό αρχείο Ρένας Μόλχο. Για τις ιταλικές προσπάθειες να παρακινήθουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης να αιτηθούν τη διεθνοποίηση της πόλης, βλέπε Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (16.04.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>73</sup> Βλέπε τις παρατηρήσεις του γαλλικού Δεύτερου Γραφείου της Στρατιάς της Ανατολής αναφορικά με την πεποίθηση εβραίων μεγαλεμπόρων ότι η διεθνοποίηση είναι η προσφορότερη λύση για τη διατήρηση της εμπορικής θέσης της πόλης. Commandement en chef des Armées Alliées. Etat Major de l'Armée, 2<sup>e</sup> bureau προς Υπουργείο Εξωτερικών (Παρίσι) (14.02.1917), Archives de la Défense, Carton 7 N 723.



Ταυτόχρονα όμως επιδείνωσαν τις σχέσεις τους με τις ελληνικές αρχές<sup>74</sup>. Οι τελευταίες ανησυχούσαν ιδιαίτερα για τα όρια στην άσκηση της κρατικής εξουσίας που έθετε εκ των πραγμάτων η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής και την πιθανότητα μιας μειωμένης εθνικής κυριαρχίας στη μεταπολεμική Μακεδονία λόγω της αύξησης της ιταλικής επιρροής και μιας ενδεχόμενης οικονομικής κυριαρχίας των γαλλικών κεφαλαίων<sup>75</sup>. Η στάση των ελληνικών αρχών προσδιοριζόταν λιγότερο από έναν διακριτό αντισημιτισμό και περισσότερο από έναν οικονομικό εθνικισμό καθώς και από τον γεωστρατηγικό προσανατολισμό της χώρας ως μεγάλης δύναμης της Ανατολικής Μεσογείου που πρέσβευε το βενιζελικό στρατόπεδο. Συγχρόνως όμως, οι εβραίοι έμποροι, όπως και το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, αναγορεύονταν ξανά όχι μόνο σε παραδοσιακούς ανταγωνιστές των ελλήνων επιχειρηματιών αλλά και σε προνομιακό μοχλό προώθησης των ξένων συμφερόντων –γαλλοϊταλικών αυτή τη φορά<sup>76</sup>.

Συνισταμένη αντίρροπων δυνάμεων, ο τρόπος που λειτούργησε τελικά η πολεμική οικονομία στη Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να μετέβαλε στη συγχρονία τις εθνοτικές επιχειρηματικές ισορροπίες. Ωστόσο, οι επιπτώσεις της δεν ήταν για αυτόν τον λόγο λιγότερο αμελητέες. Και αυτό γιατί είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο αυξανόμενος παρεμβατισμός του ελληνικού κράτους και ο σταδιακός θεσμικός εξελληνισμός της αγοράς, σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση εναλλακτικών κέντρων εξουσίας που προκάλεσε η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής προς όφελος κυρίως των Εβραίων, έτεινε προς τη δημιουργία δύο εθνοτικά διακριτών πεδίων επιχειρηματικής

<sup>74</sup> Ενδεικτικός του κλίματος που επικρατούσε ήταν ο θόρυβος που προκάλεσε η «φυγάδευση» βουλγάρων αιχμαλώτων και η «απόκρυψη» τους στα γραφεία της Σιωνιστικής Λέσχης Θεσσαλονίκης. Στα τέλη Απριλίου 1919, ελληνικό στρατιωτικό απόσπασμα συνέλαβε δύο γερμανούς αξιωματικούς με στολή ιταλού στρατιώτη τη στιγμή που επιχειρούσαν να διαφύγουν στη Βουλγαρία. Οι δύο Γερμανοί είχαν δραπετεύσει από το γαλλικό στρατόπεδο αιχμαλώτων και κατά την ανάκρισή τους δήλωσαν ότι κρύβονταν για δεκαεφτά μέρες στη Σιωνιστική Λέσχη της Θεσσαλονίκης. Τη δέκατη όγδοη μέρα ένας ιταλός στρατιώτης τους εφοδίασε με ιταλικές στολές και ανέλαβε τη φυγάδευσή τους μέσω αμαξοστοιχίας που είχε διατεθεί για τον ιταλικό στρατό. Οι γερμανοί αιχμάλωτοι πρόσθεσαν ότι και άλλοι αιχμάλωτοι κρύβονταν στα γραφεία της Λέσχης. Πράγματι, μετά από έρευνα της αστυνομικής διεύθυνσης Θεσσαλονίκης συνελήφθησαν δύο βούλγαροι αιχμάλωτοι (επίσης με στολή ιταλού στρατιώτη), ενώ οι αρχές προέβησαν ακόμη στη σύλληψη του γραμματέα της Λέσχης Ουζιέλ και του μέλους της Χασίδ. Οι τελευταίοι αφέθηκαν τελικά ελεύθεροι καθώς δεν υπήρχε καμία ένδειξη ότι γνώριζαν για τη φυγάδευση των αιχμαλώτων. Ωστόσο, προφυλακίστηκαν τελικά οι υπάλληλοι της Λέσχης. Το συμβάν αυτό έδωσε αφορμή για σειρά δημοσιευμάτων στον αθηναϊκό τύπο, όπου σύσσωμη η Σιωνιστική Λέσχη θεωρήθηκε υπεύθυνη και κατηγορήθηκε ότι ασκούσε «προπαγάνδα προς βλάβην του Έλληνικού Κράτους». Το ίδιο συμβάν προκάλεσε επίσης ανακοινωθέν-διάψευση του ιταλικού προξενείου Θεσσαλονίκης, το οποίο όμως έσπευσε να προσθέσει (σε μια προφανή απόπειρα αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας) ότι «τοιαῦτα γεγονότα, ἀκόμη καὶ ἂν ἦσαν ἀληθῆ, ἔπρεπε καθ' ἃ συνηθίζεται μεταξύ φίλων καὶ συμμάχων, νά ἐξετασθοῦν ἀπό κοινού [sic] μεταξύ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ἰταλικῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν, πρὶν ἢ ἀνακοινωθοῦν δημόσια». Τελικά το παραπάνω γεγονός αναδεικνύει ευκρινώς τα πολλαπλά επίπεδα (τοπικά, εθνικά και διεθνή) στα οποία εγγράφονταν οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις στην πόλη και τους πολλαπλούς παράγοντες που τις επηρέαζαν, σε μια συγκυρία που καθοριζόταν από την ξένη παρουσία, τη δράση των βούλγαρων κομιτατζήδων και την πολιτική αναβάθμιση του σιωνισμού μετά τη Διακήρυξη Μπάλφουρ. Αποκαλύπτουν έτσι τα πολλαπλά νοήματα που σηματοδοτούσαν την ένταση μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων, προσδίδοντας στον «αντισημιτισμό» αντισιωνιστικό και αντεθνικό περιεχόμενο. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 31.04.1919, *Μακεδονία* 28.04.1919, *Το Φως* 27.04.1919, 01.05.1919. Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (25.04.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>75</sup> Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών (25.04.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>76</sup> Για μια ανάλογη περίπτωση όπου οι εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατηγορήθηκαν ως φορέας εξυπηρέτησης των αυστριακών συμφερόντων, βλέπε άρθρο της *Μακεδονίας* όπως αυτό σχολιάζεται από την *L'Indépendant*. *L'Indépendant* 8.9.1917.

δράσης και ηγεμονίας των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων. Αυτός ο θεσμικός διχασμός του ενιαίου χώρου της τοπικής αγοράς αντανάκλυνε και τροφοδοτούσε έναν υπαρκτό ανταγωνισμό. Δεν απέληξε όμως και σε μια ορατή ελληνοεβραϊκή αντιπαράθεση. Οι εθνοτικές αντιπαλότητες που εντοπίστηκαν είναι ελάχιστες και σε καμιά περίπτωση δεν εξέβαλαν στο δημόσιο χώρο<sup>77</sup>. Ωστόσο, ο διχασμός είχε τελικά επίδραση στην αντιστικτική σημασιοδότηση της εθνικής και της εθνοτικής ταυτότητας. Αν η σύνδεση του Εμπορικού Συλλόγου με την κρατική πολιτική ενίσχυσε την ελληνικότητα των ελλήνων εμπόρων, οι στενές επαφές που ανέπτυξαν οι εβραίοι συνάδελφοί τους με τις συμμαχικές αρχές έτειναν αντίθετα να μετατρέψουν την εβραϊκότητα σε ανθελληνική ταυτότητα.

### ***Η μεγάλη πυρκαγιά και ο κλονισμός του (εβραϊκού) κεφαλαίου***

Παράλληλα με τον πόλεμο, το σύνθετο επιχειρηματικό περιβάλλον στο οποίο δρούσαν οι έμποροι της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο 1915-1919 προσδιορίστηκε από τις επιπτώσεις της Μεγάλης Πυρκαγιάς του Αυγούστου 1917.

Η πυρκαγιά προκάλεσε ανυπολόγιστες καταστροφές στο εμπόριο της πόλης. Άφησε άστεγους περίπου 70.000 Θεσσαλονικείς, μεταξύ των οποίων 55.000 Εβραίους, και συρρίκνωσε δραματικά την τοπική αγοραστική δύναμη. Κατακαίοντας το κέντρο, διέρρηξε τον εμπορικό ιστό της πόλης και μετέτρεψε σε ερείπια το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος των καταστημάτων<sup>78</sup>. Σημαίνοντα τοπόσημα, όπως το κατάστημα νεωτερισμών Τίριγκ, και προεξέχοντες εμπορικοί οίκοι, όπως του προέδρου του Εμπορικού Συλλόγου Αθανάσιου Μακρή, ήταν μεταξύ αυτών που επλήγησαν<sup>79</sup>. Αμέσως μετά την κατάσβεση της πυρκαγιάς, το σύνολο των ειδών που διασώθηκαν στις αποθήκες τροφίμων επιτάχθηκε με διαταγή του Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι επείγουσες ανάγκες των πυροπαθών. Η επίταξη προκάλεσε αντιδράσεις<sup>80</sup>, ενώ τους επόμενους μήνες η κωλυσιεργία που επέδειξαν οι ασφαλιστικές εταιρείες είχε ως συνέπεια η καταβολή των αποζημιώσεων να μετατραπεί σε μια σχοινοτενή και αβέβαιη διαδικασία που καθήλωσε οικονομικά για

---

<sup>77</sup> Εντοπίστηκαν μόνο δύο. Το Σεπτέμβριο του 1915 πολλοί «όμογενείς έμποροι» (δηλαδή Έλληνες) εξέφρασαν δημόσια την αγανάκτησή τους για τις αδικίες που σημειώνονταν στις επιτάξεις των εμπορευμάτων στις οποίες προέβαιναν οι αρχές. Συγκεκριμένα, παραπονιούνταν ότι σε αντίθεση με τους ίδιους, πολλοί «άλλοεθνείς έμποροι τής πόλεώς μας κατωρθώνουν έπιτηδείως νά αποκρύπτουν τά εμπορεύματα τών παρουσιάζοντες εις τās αρχάς ποσότητας πολύ όλιγοτέρας τών πραγματικών, αίτινες εύρίσκονται έν ταίς αποθήκαις τών καί μεταφέροντες λάθρα μέρος τών εμπορευμάτων εις τās ίδιαις αυτών οικίας». *Νέα Αλήθεια* (28.09.1915). Στη δεύτερη περίπτωση, τον Απρίλιο του 1917, Έλληνες αγρότες και προμηθευτές διαμαρτύρονταν προς την ελληνική διοίκηση για τις επιτάξεις χόρτου στις οποίες προέβη ο προμηθευτής Νεχαμά για λογαριασμό του αγγλικού στρατού προσποριζόμενος με τον τρόπο αυτό «κέρδος άνω του ένάμιση εκατομμυρίου εις βάρος του πτωχού ελληνικού άγροτικού πληθυσμοῦ καί του άγγλικού γοήτρου καί αξιοπρέπειας όπερ λίαν ύψιλά εις τήν ελληνικήν συνείδησιν εύρηται». Αίτηση Μαρίας Αθ. Κατασαμένη, κατοίκου Θεσσαλονίκης, ιδιοκτήτριας του 1/3 διηρημένως του τσιφλικιού Αλή Χοτζαλάρ περιφερείας Κιλκισίου, και του Κωνσταντίνου Αθ. Κατασαμένη, κατοίκου Θεσσαλονίκης μισθωτού του 1/3 διηρημένως του αυτού τσιφλικιού Αλή Χοτζαλάρ προς Βενιζέλο (04.04.1917). Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκη-Νύσσα-Βελιγράδι) προς Βενιζέλο (12.04.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης Ε/5. 1917. Αίτηση των κατοίκων των χωριών Λαγκαδά, Σαράτσι, Καβαλάρ και Μπαλάφτσας προς το Υπουργείο Εσωτερικών (22.04.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης Ε/5. 1917.

<sup>78</sup> Βλέπε τις ιδιαίτερα ζωντανές περιγραφές της *L'Indépendant*. *L'Indépendant* 22.08.1917.

<sup>79</sup> *Το Φως* 28.07.1919.

<sup>80</sup> *L'Indépendant* 24.08.1917.

μεγάλο διάστημα τους εμπόρους της πόλης<sup>81</sup>. Στο διάστημα αυτό, ένας απροσδιόριστος αριθμός «πλούσιων Θεσσαλονικέων» αναχώρησε οδεύοντας προς την Αθήνα<sup>82</sup>.

Η κυβερνητική πολιτική τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα επιβάρυνε την κατάσταση. Από την πρώτη στιγμή, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, μέσω του υπουργού Συγκοινωνιών Αλέξανδρου Παπαναστασίου, αποφάσισε το πάγωμα κάθε οικοδομικής δραστηριότητας στην πυρκαυστή ζώνη. Παρά τις συνεχείς διαμαρτυρίες ιδιοκτητών και εμπόρων (ενίοτε οι δύο ιδιότητες ταυτίζονταν), τις παραστάσεις του Δήμου και την παρέμβαση του Γενικού Διοικητή, οι οικοδομικές άδειες που δόθηκαν στην πυρκαυστή ζώνη ήταν ελάχιστες (και αυτές μόνο για μερική και προσωρινή επισκευή καταστημάτων), ενώ η γενική απαγόρευση εφαρμόστηκε με αυστηρότητα<sup>83</sup>. Κατά συνέπεια, το εμπόριο διεξαγόταν για μεγάλο διάστημα σε υπαίθριους πάγκους και τέντες, στην προκουαία, στη συνοικία των Εξοχών, και στην καλύτερη περίπτωση, στα παραπήγματα που είχε αναγείρει ο δήμος κοντά στο μουσουλμανικό νεκροταφείο<sup>84</sup>. Μάλιστα, πολλοί έμποροι και καταστηματάρχες επιβαρύνθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα με την πληρωμή υπέρογκων ενοικίων λόγω της κτιριακής έλλειψης που χαρακτήριζε πλέον την πόλη<sup>85</sup>.

Ταυτόχρονα, η απόφαση της κυβέρνησης να προχωρήσει σε αναγκαστική απαλλοτρίωση της πυρκαυστής ζώνης και να αποζημιώσει τους παλιούς ιδιοκτήτες χορηγώντας τους μη μεταβιβάσιμα κτηματογράφα εικοσαετούς ισχύος, στερήσε από τους σημαίνοντες εμπόρους μια σημαντική πηγή εισοδημάτων και τη διασφάλιση της πιστοληπτικής τους ικανότητας. Στη Θεσσαλονίκη, καταξιωμένοι έμποροι όπως ο Γακάβ Καζές<sup>86</sup>, αλλά και νεότεροι όπως ο Αθανάσιος Μακρής, θεμελιώναν την ισχύ τους στην ανάπτυξη μιας πολυσθενούς επιχειρηματικής δραστηριότητας που συνδύα-

---

<sup>81</sup> Ενδεικτικά, *L'Indépendant* 31.10.1917, 03.11.1917. Όπως τεκμηριώνει ο Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμπου, η αβελτηρία των ασφαλιστικών εταιριών ενισχυόταν και από την ανησυχία της βρετανικής κυβέρνησης ότι ενδεχόμενη ξαφνική εισροή αγγλικών λιρών στην πόλη θα προκαλούσε πληθωριστικές τάσεις και τη συνακόλουθη υποτίμηση της λίρας. Alexandra Yerolympos, "L'incendie de Salonique en août 1917. Fait divers ou 'dégât collatéral'?" στο Institute for Balkan Studies, *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War. Proceedings of the International Conference (Thessaloniki 2005)* (Θεσσαλονίκη, 2005), σσ. 254-257.

<sup>82</sup> *Το Φως* 15.08.1917. Ευρύτερα για τις μετακινήσεις των εμπόρων, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 8, σσ. 297-308.

<sup>83</sup> *L'Indépendant* 09.09.1917, 16.09.1917, *Το Φως* 21.08.1917, 24.08.1917.

<sup>84</sup> *L'Indépendant* 20.09.1917. Α.Α. Πάλλης προς Αδοσίδη (20.02.1919), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 28. *L'Indépendant* 05.09.1917. *Το Φως* 23.08.1917.

<sup>85</sup> *Το Φως* 02.12.1919. Σταθμός στην ιστορία της ελληνικής πολεοδομίας, σημείο μετάβασης από την «υστεροθωμανική» και «κλειστή» στη «νεωτερική» και «ανοιχτή» πόλη, η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης έχει από την άποψη αυτή υποδειγματικά αναλυθεί από την Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης*. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 172-203. Η ίδια έχει δώσει και μια πρώτη εκτίμηση των επιπτώσεων της πυρκαγιάς στην εθνοτική και ταξική σύνθεση της κατοχής ιδιοκτησίας στην πυρκαυστή ζώνη. Σύμφωνα με το επιχειρήμά της, μετά τις τροποποιήσεις που επέφερε στο σχέδιο της ανοικοδόμησης η κυβέρνηση Γούναρη, «κερδισμένα βγήκαν τα υψηλότερα εισοδηματικά στρώματα ανεξαρτήτως θρησκευματος, στα οποία όμως υπερτερούσαν αριθμητικά οι Εβραίοι, και χαμηνοί βγήκαν οι μικροϊδιοκτήτες, όπου και πάλι υπερτερούσαν οι Εβραίοι». Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου & Βασίλης Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας. Θεσσαλονίκη 23-24/11/1991* (Αθήνα, 1995), σ. 238. Επίσης, Αλεξάνδρα Γερόλυμπου, «Το μερίδιο της φωτιάς», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 287-289.

<sup>86</sup> *L'Opinion* 18.02.1921.

ζε την ενασχόληση με το εμπόριο με την επένδυση στην ταχεία αναπτυσσόμενη αγορά ακινήτων της πόλης. Η κατοχή ακινήτων δεν αποτελούσε μόνο ασφαλή τοποθέτηση αλλά και μέσο βελτίωσης της πιστοληπτικής ικανότητας του επιχειρηματία, καθώς χρησιμοποιε ως εγγύηση για την εξασφάλιση βραχυπρόθεσμων τραπεζικών δανείων, απολύτως απαραίτητων για τη διεξαγωγή του εμπορίου στη Μακεδονία<sup>87</sup>.

Αν και ο αντίκτυπος των αρνητικών αυτών εξελίξεων ήταν ευρύς, ωστόσο αυτές έπληξαν ιδιαίτερα τους εβραίους εμπόρους και πιθανότατα και τους Μουσουλμάνους και Ντονμέ. Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της πυρίκαιστης ζώνης αποτελείτο από μικρές και μεγάλες εβραϊκές ιδιοκτησίες και, σε μικρότερο βαθμό, ακίνητα μουσουλμάνων εισοδηματιών, τσιφλικούχων και ντονμέ εμπόρων<sup>88</sup>. Οι αυστηροί όροι επιδιόρθωσης των κατεστραμμένων καταστημάτων και κυρίως η αναγκαστική απαλλοτρίωση έθιγαν επομένως κυρίως τη δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα.

Η ίδια η απόφαση της απαλλοτρίωσης ερμηνεύτηκε από τους Εβραίους ως μια κυβερνητική απόπειρα ριζικού αποεβραϊσμού της πόλης. Στο σημείο αυτό, η αρνητική στάση τους παρακολουθούσε εκείνη των αλλοεθνών συναδέλφων τους. Το σύνολο του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης, ανεξαρτήτως εθνοτικών καταβολών, αντιμετώπιζε απολύτως αρνητικά το κυβερνητικό σχέδιο ανοικοδόμησης, το οποίο στηριζόταν στη χωροθέτηση και δημοπράτηση μεγάλης έκτασης οικοπέδων. Λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που αντιμετώπιζε, το στρώμα αυτό αδυνατούσε να καταβάλει τα ασυνήθιστα υψηλά αντίτιμα που απαιτούνταν για την αγορά των εκτεταμένων δημοπρατούμενων οικοπέδων στα πιο προνομιούχα τμήματα της πυρίκαιστης ζώνης. Συνακόλουθα, στις ενέργειες της κυβέρνησης διέβλεπε την πρόθεση να εξυπηρετηθεί ομάδα ισχυρών αθηναίων κεφαλαιούχων στην αγορά και οικοδόμησή τους. Παρά τις επανειλημμένες διαψεύσεις του Παπαναστασίου και τις πρόνοιες του νόμου, τουλάχιστον μέχρι και το 1919 εκφράζονταν φόβοι ότι η κυβέρνηση «ἐργάζεται νά ίδρύση ὄμιλον τῶν ἐν Ἀθήναις κεφαλαιούχων... Τοιοῦτος ξένος πρὸς τὴν πόλιν ὄμιλος, θά τὴν ὑποδουλώσῃ οικονομικῶς, καὶ θά καταθλίβῃ τὸ ἐμπόριον τοῦ τόπου, ὅπως ἐπιτύχῃ ὅσον τὸ δυνατόν πλείοτερα κέρδη»<sup>89</sup>.

Οι εβραίοι ιθύνοντες, ιδιοκτήτες και επιχειρηματίες, υιοθετούσαν επίσης την ίδια επιχειρηματολογία προσδίνοντάς της όμως ένα ευδιάκριτο εθνοτικό πρόσημο. Με δεδομένη την ταύτιση της εβραϊκής κοινότητας με την πόλη, και δη με την πόλη ως εμπόριο, ο φόβος της αθηναϊκής διείσδυσης και επικράτησης μεταγραφόταν σε φόβο αποεβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Στο λόγο τους, ο αντιαθηναϊκός τοπικισμός μεταπλάθονταν σε ρητορική καταγγελία του αντιεβραϊσμού. Η αναγκαστική απαλλοτρίωση και η πώληση των οικοπέδων σε αθηναίους επιχειρηματίες ερμηνεύθηκε ως μέσο εξελληνισμού. Επιπρόσθετα, αποτελούσε «τέχνασμα» για την εξασθένιση της δεσπόζουσας θέσης των Εβραίων στο εμπόριο της Βαλκανικής προς όφελος των εμπόρων του Πειραιά και του λιμανιού του<sup>90</sup>. Στερημένοι από τα καταστήματα και τα ακίνητά τους, αποκομμένοι από κάθε δεσμό με τη γενέθλια γη της Θεσσαλονίκης, οι εβραίοι έμποροι, όπως και οι υπόλοιπες επαγγελματικές τάξεις, θα αδυνατούσαν να συνεχίσουν τη δραστηριότητά τους. “Ils seraient aussi acculés à l’exil”, σημείωνε ο Νεχαμά.. “Salonique sera ainsi dépeuplée”, “La communauté israélite aura été anéantie par

<sup>87</sup> Για περιπτώσεις επενδύσεων εμπόρων σε ακίνητα, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 47-49, 51-52, 72.

<sup>88</sup> Σύμφωνα με τον Νεχαμά, “Les 4/5 de ces immeubles sont la propriété des israélites et ils représentent les 2/3 de la fortune immobilière de nos coreligionnaires de Salonique”. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.09.1917), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>89</sup> *Το Φως* 03.12.1919. Βλέπε και τις δηλώσεις του βουλευτή Νικόλαου Γερμανού στη σχετική συζήτηση στη Βουλή. *Το Φως* (07.12.1919). Εκτενής ανάλυση της αντιαθηναϊκής ρητορικής που χαρακτήριζε την περίοδο εκείνη το δημόσιο λόγο γίνεται *εδώ*, Κεφάλαιο 9, σσ. 366-369.

<sup>90</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.09.1917), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

un double fléaux: l'incendie due à des contingences fatales, et l'expropriation, fruit de la cupidité de quelque tripsteurs[?] et de l'ostracisme haineux de certains fanatiques"<sup>91</sup>.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε πολλαπλά την οικονομία της Θεσσαλονίκης. Η πολεμική κινητοποίηση και η διεύρυνση της κρατικής παρέμβασης συνδυάστηκαν με την παρουσία του στρατού της Ανατολής και την εγκαθίδρυση παράλληλων και ενίοτε ανταγωνιστικών κέντρων εξουσίας. Το αποτέλεσμα του συγκερασμού αυτών των παραγόντων ήταν η διατήρηση των εθνοτικών ιεραρχιών στο χώρο της αγοράς. Η οργάνωση της πολεμικής οικονομίας δεν συνέβαλε ούτε στην οργανικότερη ενσωμάτωση των μη ελλήνων επιχειρηματιών στην εθνική οικονομία ούτε όμως και στην περιθωριοποίησή τους. Αντίθετα, λόγω των ειδικών συνθηκών που επικράτησαν στη Θεσσαλονίκη, οι οικονομικές εξελίξεις στο χώρο της αγοράς έτειναν μάλλον προς τη διεύρυνση της απόστασης που χώριζε πρωτίστως τους εβραίους εμπόρους από το ελληνικό κράτος. Η πυρκαγιά του 1917 και η τροπή που πήρε η διαδικασία της ανοικοδόμησης της πόλης μετέτρεψαν την απόσταση αυτή σε πραγματικό χάσμα.

Με το τέλος του πολέμου το εμπόριο της πόλης βρέθηκε εκ νέου αντιμέτωπο με μια πολύπλευρη κρίση. Η αναχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων σήμανε την παύση των χρηματικών εισροών στη Μακεδονία, η σταδιακή επιστροφή μέρους των θρακών και μικρασιατών προσφύγων προς τις περιοχές που είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός έκαμψε την τοπική κατανάλωση<sup>92</sup> και η σημαντική καθυστέρηση στο πρόγραμμα της ανοικοδόμησης επέτεινε την ύφεση. Παράλληλα, η πόλη μαστιζόταν από χρόνια επισιτιστική κρίση, οι εξαγωγές προς τις βαλκανικές χώρες εξακολουθούσαν να τελούν υπό απαγόρευση ή έλεγχο<sup>93</sup>, η Ανατολική Μακεδονία είχε ερημώσει από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ το λιμάνι της Θεσσαλονίκης είχε υποσκελιστεί από τον Πειραιά.

Οι έλληνες και εβραίοι θεσσαλονικείς έμποροι είδαν την οικονομική τους ισχύ να μειώνεται και τη θέση τους στην αγορά (της πόλης, της περιφέρειας και της εθνικής επικράτειας) να υποχωρεί. Για τους Εβραίους όμως το μέλλον προβλεπόταν ακόμη περισσότερο δυσοίωνο. Η επέκταση του ελληνικού κράτους στη Θράκη και στη Μικρά Ασία χαιρετίστηκε ως θετική εξέλιξη καθώς διεύρυνε δυνητικά το πεδίο της επιχειρηματικής τους δράσης<sup>94</sup>. Αλλά οι διαρκείς δυσκολίες στο διαμετακομιστικό εμπόριο επανήλθαν, όπως και οι τάσεις εξελληνισμού της αγοράς. Στις αρχές του 1919 τέθηκε το ζήτημα της τήρησης των εμπορικών βιβλίων αποκλειστικά στα ελληνικά<sup>95</sup>, ενώ τον Ιούλιο του ίδιου έτους το Υπουργείο Οικονομικών εισήγαγε την Κυριακή αργία των κουρείων<sup>96</sup>. Παρόλο που και τα δύο ζητήματα διευθετήθηκαν τελικά κατά τρόπο ευνοϊκό για τους εβραίους εμπόρους<sup>97</sup>, εντούτοις προοικονομούσαν μια

<sup>91</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.09.1917), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>92</sup> *Το Φως* 30.11.1919.

<sup>93</sup> *Το Φως* 07.11.1918.

<sup>94</sup> Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς ΥΠΕΞ (17.10.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>95</sup> *L'Indépendant* 20.2.1919. Consulat de France à Salonique. Annexe a la dépêche du Consulat de France à Salonique à la Direction Politique no. 31 du 01.03.1919. "Situation économique et politique de la Macédoine", Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αρχείο Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Μικροφίλμ 418.

<sup>96</sup> Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας προς Βενιζέλο (24.07.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>97</sup> Βλέπε την άμεση παρέμβαση του Βενιζέλου για την ακύρωση της απόφασης περί Κυριακής αργίας. Βενιζέλος (Παρίσι) προς Υπουργείο Εξωτερικών (08.07.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

περισσότερο επιθετική μεταπολεμική στρατηγική του ελληνικού κράτους. Μια τέτοια στρατηγική δεν είχε αποκλειστικό στόχο την ενσωμάτωση των Εβραίων, αλλά την ευρύτερη εθνικοποίηση του ελληνικού οικονομικού χώρου, καθώς προέβλεπε και την κρατικοποίηση όλων των ξένων επιχειρήσεων στη Μακεδονία<sup>98</sup>. Περιτέλλοντας όμως την οικονομική επιρροή των ευρωπαϊκών δυνάμεων, αφαιρούσε ταυτόχρονα από τους εβραίους επιχειρηματίες ένα ιστορικά αποτελεσματικό δίκτυ προστασίας. Οι εβραίοι έμποροι έβλεπαν τώρα την ισχύ τους, την οποία είχαν διατηρήσει καθόλη τη διάρκεια του πολέμου, να εξασθενεί. Στο νέο μεταπολεμικό επιχειρηματικό περιβάλλον, η θέση τους σταδιακά θα περιθωριοποιείτο –τόσο ως Εβραίων όσο όμως και ως Θεσσαλονικιών.

---

<sup>98</sup> Βλέπε τις εκτιμήσεις του γάλλου προξένου για τη μεταπολεμική οικονομική στρατηγική των ελληνικών κυβερνήσεων. Annexe à la dépêche du consulat de France à Salonique no. 7 (09.01.1918), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 275.

## Κεφάλαιο Όγδοο

### Προς τον εξελληνισμό

#### Δημογραφικές μεταβολές, επιχειρηματικοί αναπροσανατολισμοί και η σταδιακή ανασύνθεση του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης

Όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι διαφορετικοί και συχνά αντίρροποι τρόποι που ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε το επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης άφησαν σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητες τις εθνοτικές ισορροπίες που το διέκριναν. Ωστόσο, η κληρονομιά του πολέμου αποδείχτηκε τελικά εξαιρετικά βραχύβια. Η έλευση της ειρήνης συνοδεύτηκε από την ενεργοποίηση διαδικασιών οι οποίες και μετέβαλαν τα δομικά χαρακτηριστικά του επιχειρηματικού στρώματος της πόλης. Το κεφάλαιο αυτό εστιάζει σε τρεις κύριες όψεις αυτής της μεταβολής. Πρώτον, τα μεταναστευτικά ρεύματα προς αλλά κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, διακριτικό γνώρισμα ολόκληρης της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922, εντάθηκαν μετά το 1918 επιδρώντας πολλαπλά στην εθνοτική σύνθεση του θεσσαλονικιώτικου εμποροβιομηχανικού κόσμου. Δεύτερον, οι Έλληνες και οι Εβραίοι, οι δύο κυρίαρχες εθνοτικές ομάδες, ακολούθησαν διαφορετικές επιχειρηματικές στρατηγικές, οι οποίες και αντανακλούσαν τη διαφορετική τους θέση στην υπό διαμόρφωση μεταπολεμική εθνική οικονομία. Και τρίτον, κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια καταγράφεται μια σταδιακή ανανέωση του επιχειρηματικού δυναμικού της πόλης. Αυτή η ανανέωση δεν αφορούσε μόνο στους εβραίους αλλά και στους έλληνες επιχειρηματίες. Μάλιστα η ισχυροποίηση της θέσης των τελευταίων ήταν και απότοκο σημαντικών μεταβολών στο εσωτερικό τους. Σημαίνοντες έλληνες έμποροι της υστεροθωμανικής περιόδου είδαν τη θέση τους να υποχωρεί, την ίδια στιγμή που οι προοπτικές της τοπικής αγοράς έλκυαν επιχειρηματίες από την Παλαιά Ελλάδα.

Απόληξη των εξελίξεων αυτών ήταν η γενικότερη εξασθένηση της πολυεθνοτικής σύνθεσης που διέκρινε το επιχειρηματικό στρώμα της πόλης και η παράλληλη ενδυνάμωση των ελλήνων εμπόρων και, κυρίως, βιομηχάνων ήδη πριν από το 1922. Ένα μεγάλο μέρος της υπάρχουσας βιβλιογραφίας υποβαθμίζει ή αγνοεί τη σημασία των διεργασιών αυτών και στέκεται αποκλειστικά στην καταλυτική επίδραση που άσκησε στην οικονομία της πόλης και στις εθνοτικές συντεταγμένες της η ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση των προσφύγων<sup>1</sup>. Ωστόσο, οι αλλαγές κατά τη δεκαετία 1912-1922 και κυρίως η δυναμική που χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική τετραετία 1919-1922, υποδεικνύουν ότι τελικά ο μετασχηματισμός του επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε μια διαδικασία περισσότερο σύνθετη και με αφετηρίες αρκετά πιο πρώιμες από ό,τι μια συμβατική, εξωτερική περιοδολόγηση αφήνει να διαφανεί.

#### **Οι πολλαπλές συνέπειες των μεταναστεύσεων**

Κατά τη δεκαετία 1912-1922 η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στο επίκεντρο αλληπάλληλων μετακινήσεων πληθυσμών αποτελώντας το σημείο αναχώρησης ή τον τόπο άφιξης πολλών και εθνοτικά διαφορετικών προσφυγικών ομάδων. Αν και κάθε μία από τις μετακινήσεις αυτές επηρέασε με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό το επιχειρηματικό στρώμα της πόλης, ως σύνολο συνέτειναν τελικά σε μια πρώτη μεταβολή των υστεροθωμανικών εθνοτικών ιεραρχιών. Τις παραμονές της Μικρασιατικής

<sup>1</sup> Οι σημαντικότερες μεταξύ αυτών είναι των Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, Mazower, *Salonica, city of ghosts*.

καταστροφής, η έκλειψη των Βουλγάρων και η δημογραφική αποδυνάμωση των μουσουλμάνων και των εβραίων επιχειρηματιών συνδυάζονταν με την οριακή ενίσχυση των Ελλήνων και σηματοδοτούσε την αναδιάταξη των ισορροπιών μεταξύ των τριών εθνοτικών ομάδων που είχαν απομείνει στο χώρο της αγοράς.

Οι βούλγαροι έμποροι, η πιο μικρή, αλλά και η πιο επίφοβη πολιτικά εθνοτική ομάδα, ήταν η πρώτη που οδηγήθηκε στην οριστική και πλήρη απαλοιφή της από τον εθνολογικό χάρτη της πόλης. Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος κατέστησε δύσκολη, αν όχι ανυπόφορη, την παρουσία τους στη Θεσσαλονίκη. Ταυτόχρονα, οι Βούλγαροι αποτέλεσαν τη μόνη εθνοτική ομάδα εμπόρων απέναντι στην οποία το ελληνικό κράτος έλαβε διοικητικά μέτρα. Τον Ιούλιο του 1913 οι ελληνικές αρχές συνέλαβαν ορισμένους από τους σημαντικότερους βούλγαρους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης με την ανυπόστατη κατηγορία της συμμετοχής στην επαναστατική ομάδα του Τσουραπτσίεφ. Κάποιοι φυλακίστηκαν, άλλοι εκτοπίστηκαν στην Παλαιά Ελλάδα (στην Αθήνα και στην Ιθάκη) και ένας, ο επιφανής έμπορος Σπύρο Σουροντζίεφ, πέθανε από τις κακουχίες της φυλακής και της εξορίας<sup>2</sup>. Το Νοέμβριο του 1915 πάλι, ένα πλήθος από πολιτικά ενεργούς βουλγαρίζοντες εμπόρους και προύχοντες της Μακεδονίας εκτοπίστηκαν στη Σαντορίνη, τη Σύρο και την Αμοργό<sup>3</sup>. Μέσα σε διάστημα τριών ετών, η βουλγαρική εμπορική παρουσία στη Θεσσαλονίκη είχε πλέον πάψει να υφίσταται.

Όσον πάλι αφορά στους μουσουλμάνους και κυρίως στους ντονμέ εμπόρους, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται επίσης από τη δραστική περιστολή της παρουσίας τους. Το Εμπορικό Εγκόλπιο που εξέδωσε το 1921 το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης περιλάμβανε ελάχιστα μουσουλμανικά ονόματα και σχεδόν κανέναν από τους σημαίνοντες ντονμέ επιχειρηματίες της υστεροθωμανικής περιόδου. Οι μεγάλες οικογένειες των Καπαντζί, Καρακάς και Ικεκτσι ήταν ολοκληρωτικά απύσες, έστω και αν μέλη τους παρέμεναν ακόμη στην πόλη. Ακόμη και αν συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά, η απουσία της καταγραφής τους δεν μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική μόνο των πολιτικών αποκλεισμού και της ανάδειξης του ελληνικού χαρακτήρα της πόλης, που χαρακτηρίζουν εν γένει την απογραφική λογική του Επιμελητηρίου. Αντίθετα, δηλώνει την ευρύτερη περιθωριοποίησή τους από την τοπική οικονομική ζωή.

Η περιορισμένη παρουσία των μουσουλμάνων και των ντονμέ εμπόρων υπήρξε κυρίως απόρροια της μετανάστευσής τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία του *Guide de Salonique*, το 1918 στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν 10.000 Μουσουλμάνοι και 7.000 Ντονμέ, μόλις ο μισός πληθυσμός σε σύγκριση με την ύστερη οθωμανική περίοδο<sup>4</sup>. Ορισμένοι ντονμέ έμποροι, όπως ο καπνέμπορας Κιαζίν Εμίν, εκμεταλλεύτηκαν την ξένη υπηκοότητα που κατείχαν καθώς και τα εκτεταμένα επιχειρηματικά δίκτυα που

<sup>2</sup> O'Reilly (Sofia) προς Grey (22.08.1913), FO 371/1843. Lamb προς Grey (28.08.1913), FO 371/1843. Morgan προς Grey (04.09.1913), FO 371/1843. Το τέλος της βουλγαρικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης δεν έχει ακόμη απασχολήσει την ελληνική ιστοριογραφία έρευνα εξακολουθεί να παραμένει ζήτημα ταμπού. Για μια σύντομη ιστορική επισκόπηση της βουλγαρικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη, που όμως αποσιωπά πλήρως τις συνθήκες εξαφάνισής της, βλ. Iakovos D. Michailidis, "From Christians to Members of an Ethnic Community: Creating Borders in the City of Thessaloniki (1800-1912)", στο Luda Klusáková & Laure Teulière (επιμ.), *Frontiers and identities: cities in regions and nations* (Πίζα, 2008), σσ. 169-180. Μια πρώτη ιχνογράφηση της βουλγαρικής κοινότητας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο επιχειρεί ο Γιάννης Μέγας, βλ. Μέγας, *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης*, σσ. 213-225.

<sup>3</sup> Comité de Secours aux réfugiés de Castoria, Florina et Kailar en Bulgarie προς Les déléguées de l'Union Internationale de la Croix-Rouge de Genève (Σόφια) (17.05.1917), FO 371/2890.

<sup>4</sup> Παρατίθεται στην *L'Indépendant* 19.07.1918. Ωστόσο, ο Darques υποστηρίζει ότι μέχρι το 1917 είχε αναχωρήσει μόνο το ένα τέταρτο του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Darques, *Salonique au XXe siècle*, σ. 64.



είχαν δημιουργήσει και μετανάστευσαν στη δυτική και κεντρική Ευρώπη όταν η έλευση των συμμαχικών στρατευμάτων το Σεπτέμβριο του 1915 κατέστησε δυσχερή την παραμονή τους στη Θεσσαλονίκη<sup>5</sup>. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των ντονμέ εμπόρων μετοίκησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (και πιο συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη) αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν η Συνθήκη του Βουκουρεστίου σήμανε το τέλος των προσπαθειών για την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Η αυθαίρετη βία που ασκούσε η ελληνική εξουσία ωθούσε προς την έξοδο<sup>6</sup>, αλλά όπως υποδεικνύει το παράδειγμα του Μουσταφά Σιαμλή, οι στενές σχέσεις με το νεοτουρκικό κομιτάτο και η προηγούμενη δραστηριοποίησή τους στην αγορά της Κωνσταντινούπολης καθιστούσαν ταυτόχρονα τη μετάβαση επιχειρηματικά αποδεκτή<sup>7</sup>.

Η μετανάστευση δεν αφορούσε μόνο τους εμπόρους, αλλά και τους εργοστασιάρχες, όπως τον Μολά Ζιά, ο οποίος στις αρχές του 1914 μετέφερε το εργοστάσιο φανελών που διηύθυνε από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη<sup>8</sup>. Με εξαίρεση όσους εμπόρους ήταν παράλληλα και μεγαλοκτηματίες, ο μόνος άλλος κλάδος που δεν επηρεάστηκε τόσο έντονα από τη μετανάστευση ήταν πιθανότατα η ιδιαίτερα επικερδής κατεργασία καπνού, όπου το σημαντικό καπνεργοστάσιο του Χασάν Ακίφ συνέχισε να λειτουργεί καθόλη τη διάρκεια της περιόδου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, για τους πιο σημαντικούς ντονμέ επιχειρηματίες μεταξύ όσων αναχώρησαν, η μετοίκηση δεν σήμανε την πλήρη παύση κάθε επιχειρηματικής δραστηριοποίησης στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Κατά τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, οι Ρουστή και Μετζήτ Καρακάς, οι Αδελφοί Μπαλτζή και ο Διλμπέρ Ζαδέ συνδύαζαν τη μεταφορά της έδρας τους στην Κωνσταντινούπολη με τη διατήρηση υποκαταστημάτων στη Θεσσαλονίκη και την παραμονή σε αυτήν ενός αριθμού συγγενών υπεύθυνων για τη λειτουργία τους<sup>9</sup>. Ωστόσο, ήδη από το 1915, η μετανάστευση είχε πλέον οδηγήσει τους ντονμέ επιχειρηματίες σε τέτοια δημογραφική απίσχναση, ώστε η από μέρους τους διεκδίκηση οποιουδήποτε ρόλου στην πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης να είναι πια αδύνατη<sup>10</sup>.

Καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 1912-1922 αντίρροπες πληθυσμιακές μετακινήσεις από, αλλά και προς, τη Θεσσαλονίκη συνετέλεσαν στο δημογραφικό μετασχηματισμό και του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος. Κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Βαλκανικού και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε έναν από τους κύριους πόλους έλξης για τους χειμαζόμενους εβραϊκούς πληθυσμούς της Ανατολικής Μακεδονίας και της νέας Σερβίας. Οι εβραϊκές κοινότητες των Σερρών, της Δράμας, της Καβάλας και του Μοναστηρίου βρέθηκαν στη ζώνη των πολεμικών συγκρούσεων. Οι σερραίων και μοναστηριώτες Εβραίοι ιδιαίτερα δοκιμάστηκαν σκληρά από την ολοσχερή καταστροφή των Σερρών το 1913 και τους

<sup>5</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβυ (Αθήνα) (17.05.1918), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 139.

<sup>6</sup> "La situation des musulmans en Macédoine" (26.03.1914), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 74.

<sup>7</sup> Σημειώνων έμπορος ειδών νεωτερισμού της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, ο ντονμέ Μουσταφά Σιαμλή είχε επεκτείνει τις δραστηριότητές του και στην Κωνσταντινούπολη συστήνοντας εκεί υποκατάστημα της επιχείρησής του. Μετά τη μετοίκισή του δραστηριοποιήθηκε στους κύκλους των Νεότουρκων συμμετέχοντας στη σύσταση συνδέσμου-παραρτήματος της Επιτροπής «Ένωσις και Πρόοδος». Όπως ανέφερε ο Έλληνας πρέσβυς, ο σύνδεσμος είχε στόχο την εμπορική ενίσχυση των Τούρκων και την καταστροφή των Ελλήνων. IAM, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, Φάκελος 21. Έκθεση σχετικά με την ανθελληνική δράση των εβραϊκής καταγωγής μουσουλμάνων (ντονμέδων) (χ.χ. ca. 1914), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64.

<sup>8</sup> Υπουργείο Εξωτερικών προς ΓΔΜ (14.05.1914), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64.

<sup>9</sup> Υπουργείο Εξωτερικών προς ΓΔΜ (14.05.1914), IAM, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 64.

<sup>10</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβυ (Αθήνα) (10.05.1915), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 277.

επανειλημμένους βομβαρδισμούς του Μοναστηρίου κατά τον Μεγάλο Πόλεμο. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η μετακίνηση ενός σημαντικού αριθμού εύπορων εβραίων εμπόρων προς τη συγκριτικά ασφαλέστερη Θεσσαλονίκη και προς άλλες πόλεις της Παλαιάς Ελλάδας<sup>11</sup>.

Μια τέτοια μετακίνηση αντανάκλασε τους πολλαπλούς επιχειρηματικούς δεσμούς που ένωναν τις εβραϊκές κοινότητες της μακεδονικής ενδοχώρας με τη σεφραδίτικη μητρόπολη και υπογράμμιζε την κεντρική θέση που ιστορικά κατείχε η τελευταία στην εβραϊκή οικονομική τοπογραφία της Μακεδονίας. Ήδη από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, το εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης αντλούσε δημογραφικά και από την έλευση νέων επιχειρηματιών από το εσωτερικό της Μακεδονίας, με εκπροσώπους μοναστηριώτικων οικογενειών όπως οι Καλδερόν να δραστηριοποιούνται στην αγορά της πόλης<sup>12</sup>. Είναι όμως αμφίβολο αν κάτι τέτοιο συνέβη στην ίδια κλίμακα και κατά την πολεμική δεκαετία του 1910. Η υπάρχουσα κατάσταση της έρευνας δεν επιτρέπει την εξαγωγή στέρεων συμπερασμάτων σχετικά με το μόνιμο ή προσωρινό χαρακτήρα της εγκατάστασης των εβραίων μακεδόνων εμπόρων, όπως και για το εύρος και το βαθμό της επιχειρηματικής δραστηριοποίησής τους. Με βάση ωστόσο τα διαθέσιμα αποσπασματικά στοιχεία για τη σημαντικότερη ομάδα, αυτή των Μοναστηριωτών, φαίνεται ότι από τους περίπου 1.250 που κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου, ένας σημαντικός αριθμός επέστρεψε στο Μοναστήρι μετά το τέλος των εχθροπραξιών<sup>13</sup>. Όσοι παρέμειναν, ενσωματώθηκαν στην οικονομία και στην εβραϊκή κοινωνία της πόλης διατηρώντας παράλληλα την ιδιαίτερη τοπική τους ταυτότητα, όπως υποδεικνύει η οικοδόμηση της συναγωγής των Μοναστηριωτών το 1926<sup>14</sup>. Και ενδεχομένως ορισμένοι, όπως ο Χαϊμ Σ. Αροέστι, σημαίων παραγγελιοδόχος και κύριος χρηματοδότης της συναγωγής, να μπόλιασαν με την παρουσία τους το ανώτερο εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης<sup>15</sup>.

Ωστόσο επρόκειτο για μια αναμικτή ενίσχυση που δεν μπόρεσε να ισοσταθμίσει ούτε κατ'ελάχιστο τα διαδοχικά κύματα εβραϊκής μετανάστευσης από τη Θεσσαλονίκη. Οι διαδοχικοί πόλεμοι, η απώλεια της ενδοχώρας, το νέο δασμολογικό καθεστώς, η σημαντική καθυστέρηση στην προώθηση του σχεδίου της ελεύθερης ζώνης, η πυρκαγιά του 1917, το σχέδιο ανοικοδόμησης, ο αναμενόμενος εξελληνισμός του χώρου της αγοράς και τέλος οι προβληματικές μεταπολεμικές οικονομικές προοπτικές της πόλης δημιούργησαν ένα ασφυκτικό για την εβραϊκή επιχειρηματικότητα καθεστώς και αποτέλεσαν τους κύριους λόγους που ώθησαν τους εβραίους εμπόρους και επιχειρηματίες στη μετοίκιση.

Για ορισμένους από αυτούς η μετανάστευση συνιστούσε πράξη εξελληνισμού. Ήδη πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ένας αριθμός θεσσαλονικιώτικων εβρα-

<sup>11</sup> Για τη μετακίνηση των Εβραίων της Ανατολικής Μακεδονίας, βλέπε Ριζαλέος, «Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», σσ. 33-34. Για εκείνη από το Μοναστήρι, βλέπε American Red Cross Mission to Greece, Report no. 30. Investigation of the needs of the Jewish Communities of Greece (01.06.1919), Ιδιωτικό αρχείο Ρένας Μόλχο.

<sup>12</sup> Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σ. 39. Οι μετεγκαταστάσεις αυτές δεν πήραν βέβαια ποτέ την έκταση, το βάθος και τις επιπτώσεις που χαρακτήριζαν τη μετακίνηση των ελληνορθόδοξων εμπόρων προς τη Θεσσαλονίκη.

<sup>13</sup> Mark Cohen, *Last century of a Sephardic Community. The Jews of Monastir, 1839-1943* (Νέα Υόρκη, 2003), σ. 139.

<sup>14</sup> Αλβέρτος Ναρ, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Τα τραγούδια μας. Μελετήματα γύρω από την ιστορία και παράδοση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1985), σ. 78.

<sup>15</sup> *Εμπορικό Εγκόλπιο 1921* (Θεσσαλονίκη, 1921), σ. 255. Cohen, *Last century of a Sephardic Community. The Jews of Monastir*, σ. 134.

ϊκών εμπορικών οίκων είχε ιδρύσει υποκαταστήματα στον Πειραιά<sup>16</sup>, ενώ η εβραϊκή κοινότητα της πρωτεύουσας αριθμούσε ανάμεσα στα μέλη της μια όχι ευκαταφρόνητη “colonie salonicienne”<sup>17</sup>. Ο βομβαρδισμός της Θεσσαλονίκης από γερμανικά Ζέπελιν το 1916 και η πυρκαγιά του 1917 πιθανότατα ενίσχυσαν την τάση αυτή. Το 1916, κάποιες εκατοντάδες οικογένειες αναζήτησαν καταφύγιο στην Παλαιά Ελλάδα<sup>18</sup>, ενώ μετά την πυρκαγιά η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης επέτρεψε τη μετάβαση σε Αθήνα και Λάρισα σε 4.000 «παθόντες πλουσίους» της πόλης<sup>19</sup>. Τέλος, η κατάληψη της Σμύρνης και η προοπτική της επέκτασης της ελληνικής κυριαρχίας στον οικονομικό χώρο της Μικράς Ασίας ώθησαν εμπόρους, όπως τον Αβράμ Μπενβένιστε, να δοκιμάσουν την τύχη τους στην άλλη πλευρά του Αιγαίου<sup>20</sup>.

Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των εβραίων μεταναστών κατευθύνθηκε εκτός ελληνικών συνόρων. Ένα πρώτο κύμα φυγής εκδηλώθηκε σχεδόν αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τη νέα κατάσταση είτε ανοίγοντας υποκαταστήματα στα διάφορα βαλκανικά κράτη είτε μεταφέροντας αλλού το σύνολο των δραστηριοτήτων τους<sup>21</sup>. Μέχρι τον Ιούνιο του 1913, 120 σημαίνοντες εβραίοι έμποροι της πόλης είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Σόφια<sup>22</sup>. Ήταν όμως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, “terre bénie des commerçants”, που αποτέλεσε την πρώτη τους επιλογή<sup>23</sup>. Το 1913, ένας μεγάλος αριθμός εβραίων εμπόρων έκανε χρήση του ιραδέ της οθωμανικής κυβέρνησης, που προέβλεπε την ατελή εισαγωγή του συνόλου των αποθεμάτων τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη για τη Σμύρνη και κυρίως για την Κωνσταντινούπολη<sup>24</sup>. Ήδη τον Ιούλιο του 1913 διακόσιοι θεσσαλονικείς Εβραίοι είχαν αφιχθεί στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε διάστημα μιας μόλις εβδομάδας<sup>25</sup>. Μάλιστα, η τάση φυγής έτεινε να πάρει τέτοιες ανεξέλεγκτες διαστάσεις, ώστε τον Ιούνιο του 1914 οι κατά τόπους εβραϊκές στοές Μπενέ Μπερίτ αποφάσισαν σε κοινή τους σύσκεψη στην Κωνσταντινούπολη να συστήσουν γραφεία μετανάστευσης, αντίστοιχα με εκείνα που λειτουργούσαν στη Ρωσία, προκειμένου να διευκολύνουν τη μετοίκηση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας<sup>26</sup>. “If more merchants have not left up to the present, the reason may be found partly in the fact that they can hardly reconcile themselves to the idea that the present division of the Balkans is permanent”, σημείωνε ο άγγλος πρόξενος το Μάρτιο του 1914, αποτυπώνοντας την απελπισία και αναστάτωση που διακατείχε τον εμπορικό κόσμο της πόλης<sup>27</sup>.

Το ρεύμα μετανάστευσης των εβραίων εμπόρων ανακόπηκε προσωρινά λόγω των δυσκολιών που προκάλεσε στις θαλάσσιες συγκοινωνίες ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αλλά και των νέων επιχειρηματικών ευκαιριών που αυτός δημιούργησε στην

<sup>16</sup> J. Saias, *La Grèce et les Israélites de Salonique*, σ. 38.

<sup>17</sup> *L'Indépendant* 03.08.1918, όπου και αναφορά στο θάνατο του Ραφαήλ Μοδιάνο στην Αθήνα και στην παρουσία στην κηδεία του όλης της “colonie salonicienne”. Γενικότερα για την τάση εγκατάστασης σεφαραδιτών Εβραίων στην Αθήνα πριν και μετά από την υπό εξέταση περίοδο, βλέπε Fleming, *Greece. A Jewish history*, κεφάλαιο 3.

<sup>18</sup> “Réponse au questionnaire de la mission Hoover” (01.04.1919), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>19</sup> *Το Φως* 15.08.1917.

<sup>20</sup> Προφορική συνέντευξη Μάρι Άλβο (το γένος Μπενβένιστε) (02.04.2006).

<sup>21</sup> Morgan (Salonica) προς Mallet (Constantinople) (21.03.1914), FO 286/580.

<sup>22</sup> *American Jewish Yearbook* (1914), σ. 196. Ο αριθμός είναι μάλλον υπερβολικός, αλλά υποδεικνύει μια ενδιαφέρουσα τάση φυγής και προς τη Βουλγαρία.

<sup>23</sup> Leon Rouso (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (27.03.1914), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>24</sup> Morgan (Salonica) προς Mallet (Constantinople) (21.03.1914), FO 286/580. *American Jewish Yearbook* (1914), σ. 255.

<sup>25</sup> *American Jewish Yearbook* (1914), σ. 197.

<sup>26</sup> *American Jewish Yearbook* (1914), σσ. 197, 255.

<sup>27</sup> Morgan (Salonica) προς Mallet (Constantinople) (21.03.1914), FO 286/580.

πόλη<sup>28</sup>. Ωστόσο, διογκώθηκε εκ νέου μετά την πυρκαγιά του 1917 και ιδίως έπειτα από τον τερματισμό των εχθροπραξιών<sup>29</sup>. Ήδη το 1919 το *Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου* ζητούσε τη λήψη άμεσων μέτρων «διά νά σταματήσει αυτό τό φυλλορρόημα τοῦ ἀειθαλοῦς ἄλλοτε δένδρου τοῦ ἐμπορίου Θεσσαλονίκης»<sup>30</sup>. Ανάλογα, το 1920 ο Εμπορικός Σύλλογος ανέφερε στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ότι «πολλοί ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου διέλυσαν τά καταστήματα τῶν οἱ μὲν περισσότεροι ὡς ἀποδημήσαντες ἄλλαχού»<sup>31</sup>.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1917-1922 οι εβραίοι ἔμποροι μετέβησαν μαζικά προς την Αμερική και τη δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα δε προς την Ιταλία και τη Γαλλία<sup>32</sup>. Μέχρι το 1921 περίπου 3.000-4.000 Θεσσαλονικεῖς είχαν ἤδη μεταναστεύσει μόνο στο Παρίσι<sup>33</sup>. Η πλειονότητα των μεταναστών ανήκε και στην περίπτωση αυτή στο ανώτερο εισοδηματικό στρώμα. Την αποτελούσαν κεφαλαιούχοι και μεγαλέμποροι που ανησυχούσαν για τη συρρίκνωση των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων στη Θεσσαλονίκη<sup>34</sup>. Το στρώμα αυτό κατευθύνθηκε προς τα μεγάλα γαλλικά λιμάνια, τη Νίκαια, τη Μασσαλία και την Τουλούζη, αλλά πρωτίστως προς το Παρίσι<sup>35</sup>. Το 1920 ο τραπεζίτης Αβραάμ Αμάρ εγκατέλειψε τη διοίκηση του πιστωτικού του ιδρύματος και εγκαταστάθηκε εκεί, ενώ την ίδια χρονιά ο Ζωζέφ Μισραχί ἔφυγε για τη Μασσαλία<sup>36</sup>. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις είχε προηγηθεί η μετοίκιση των νεώτερων μελών της οικογένειας και η σταδιακή μεταφορά των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στο εξωτερικό. Οι πρεσβύτεροι ἦταν οι τελευταίοι που αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη<sup>37</sup>. Το αποτέλεσμα του οικογενειακού χαρακτήρα των μετακινήσεων αυτών ἦταν η σχεδόν πλήρης ἔκλειψη της παρουσίας σημαντικών εβραϊκών οι-

<sup>28</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (03.11.1916), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202d. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (15.10.1917), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>29</sup> Σύμφωνα με την *L'Indépendant*, τα κυριότερα αίτια του νέου αυτού μεταναστευτικού ρεύματος ἦταν η ἔλλειψη κατοικιών και καταστημάτων μετά την πυρκαγιά, η ακρίβεια του βίου, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το εμπόριο και το ἄδηλο οικονομικό μέλλον της πόλης. *L'Indépendant* 21.01.1920. Ανάλογη ἦταν και η εκτίμηση του Εμπορικού Συλλόγου. Εμπορικός Σύλλογος προς Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης (20.03.1920), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929». Η *L'Opinion* διαπίστωνε επίσης ότι η πυρκαγιά ἀνάγκασε ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ Θεσσαλονικέων να μεταναστεύσουν. *L'Opinion* 17.08.1920.

<sup>30</sup> *Δελτίο ΕΒΕΘ* 5-6 (15.12.1919), σ. 1.

<sup>31</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (04.05.1920), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

<sup>32</sup> Για τη μετανάστευση θεσσαλονικέων Εβραίων στη Νάπολη, βλέπε Samuel Varsano, «Des Juifs de Salonique à Naples (1917-1940): un témoignage», στο Elie Carasso (επιμ.), *Les voix de la mémoire* (Ταρασκόν, 1997), σσ. 95-102. Για τη μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλέπε Devin E. Naar, «From the 'Jerusalem of the Balkans' to the Goldene Medina: Jewish immigration from Salonika to the United States», *American Jewish History* 93/4 (2007), σσ. 435-473. Aviva Ben-Ur, *Sephardic Jews in America: A Diasporic History* (Νέα Υόρκη, 2009). Για τη μετανάστευση στη Γαλλία, βλέπε Annie Benveniste, *Le Bosphore à la Roquette: la communauté judéo-espagnol à Paris (1914-1940)* (Παρίσι, 1989). Η Nadia Malinovich υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου 35.000 Εβραίοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εγκαταστάθηκαν στη Γαλλία, με τους Θεσσαλονικεῖς να ἀπαρτίζουν την ισχυρότερη πληθυσμιακά υποομάδα. Nadia Malinovich, «Salonican Jews in Paris in the 1920s» (ἀνακοίνωση στο συνέδριο της Association for Jewish Studies, Σικάγο, 1999), σ. 1.

<sup>33</sup> Ιωάννης Σκούρτης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά τον Μεσοπόλεμο», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σ. 236.

<sup>34</sup> Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, σσ. 103, 117.

<sup>35</sup> Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο*, σσ. 1519, 1526, 1583.

<sup>36</sup> *Le Judaisme Sephardi* 8/70 (04.1939), σ. 57. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>37</sup> Όταν φεύγουν από την πόλη, ο Αβραάμ Αμάρ είναι 70 ετών και ο Ζωζέφ Μισραχί 71.

κογενειών από την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης<sup>38</sup>. Ήδη το 1920, ο Ζωζέφ Νεχαμά αναφερόταν στον “négociant notable” Ντίνο Φερνάντεζ ως “l’un des rares représentants de l’ancienne aristocratie juive de Salonique” που διέμεναν ακόμη στην πόλη, αν και όχι για πολύ<sup>39</sup>.

Όπως και στην περίπτωση των μουσουλμάνων εμπόρων, αλλά για μια πολύ μακρύτερη χρονικά περίοδο, η μετακίνηση αυτή δεν σήμαινε πάντοτε την οριστική ρήξη των επιχειρηματικών δεσμών με την πόλη. Παρά την αναχώρηση του Σαούλ Αμάρ το 1920, το υποκατάστημα της ομώνυμης Τράπεζας συνέχισε να λειτουργεί καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου<sup>40</sup>. Αντίστοιχα μακροχρόνια ήταν και η λειτουργία της καπνεμπορικής επιχείρησης Commercial Company of Salonica των Ζωζέφ, Λάζαρου και Ερρίκου Μισραχί<sup>41</sup>. Ο δε Ντίνο Φερνάντεζ, αν και κάτοικος πλέον Παρισίων, κατείχε το πλειοψηφικό πακέτο των μετοχών της νέας εταιρείας που προήλθε από τη συγχώνευση των ζυθοποιείων «Όλυμπος» και «Νάουσα» το 1920<sup>42</sup>.

Ωστόσο, η διατήρηση ορισμένων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στη Θεσσαλονίκη αδυνατούσε να εξισορροπήσει τις πολλαπλές αρνητικές συνέπειες που είχε η μετανάστευση ενός τόσο σημαντικού αριθμού εβραίων εμπόρων στην ηγεμονία που ασκούσε το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της κοινότητας. Καθώς συνοδεύτηκε από τη σημαντική μεταφορά κεφαλαίων, η μετανάστευση εξασθένησε σημαντικά την εβραϊκή κεφαλαιακή βάση στην πόλη. Ήδη κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου αρκετοί έμποροι είχαν φροντίσει να τοποθετήσουν στη Γαλλία τα κέρδη που είχαν συγκεντρώσει από τις πληρωμές του Στρατού της Ανατολής σε γαλλικά φράγκα, προετοιμάζοντας πιθανότατα με αυτόν τον τρόπο τη μελλοντική τους μετεγκατάσταση<sup>43</sup>. Μετά τον πόλεμο, η ίδια η μετακίνηση σήμανε και τη φυγή μεγάλου μέρους των εβραϊκών κεφαλαίων. Μόνον οι 4.000 Θεσσαλονικείς που μετανάστευσαν στο Παρίσι μέχρι το 1921 μετέφεραν μαζί τους γύρω στα 120 εκατομμύρια φράγκα<sup>44</sup>. Καθώς μάλιστα η εβραϊκή επιχειρηματικότητα και η τοπική οικονομία διαπλέκονταν διαχρονικά σε ένα ενιαίο συνεχές, ο αντίκτυπος της φυγής αυτής ήταν ευρύτατος. Στις αρχές του 1920 ο έλληνας πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου ανέφερε με έκδηλη ανησυχία στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης ότι η διαρροή κεφαλαίων είχε ήδη προκαλέσει «μεγίστην ζημίαν τῆς οικονομικῆς θέσεως τῆς πόλεώς μας»<sup>45</sup>. Αναμφισβήτητα, η υποχώρηση της κεφαλαιακής ισχύος των εβραίων επιχειρηματιών οδηγούσε προς α-

<sup>38</sup> Ανάλογη ήταν και η περίπτωση της οικογένειας του σημαίνοντα υφασματέμπορου Νεχαμά Μαλλάχ. Μεταξύ του 1913 και του 1920 τέσσερα από τα πέντε παιδιά του είχαν μεταναστεύσει στη Ζυρίχη και κυρίως στο Παρίσι. Rychner, *Les Mallah*, σσ. 15-22.

<sup>39</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.06.1920), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

<sup>40</sup> Συνεδρίαση Διοικητικής Επιτροπής ΕΒΕΘ (29.05.1920), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικής Επιτροπής (1920). Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη*, σσ. 105, 132-133, 136.

<sup>41</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 21.

<sup>42</sup> Στο ίδιο, σ. 22. Ανάλογα, η μετανάστευση δεν σήμαινε ρήξη με την ταυτότητα του θεσσαλονικέα ούτε στο επίπεδο των νοοτροπιών. Αντίθετα, η «θεσσαλονικιότητα» παρέμεινε ισχυρή καθώς μεταφέρθηκε και καλλιεργήθηκε στους νέους τόπους εγκατάστασης. Έτσι, το 1919 θεσσαλονικείς Εβραίοι ίδρυσαν στο Παρίσι την *Association Amicale des Israelites Saloniciens*. Malinovich, “Salonican Jews in Paris in the 1920s”, σσ. 7-8.

<sup>43</sup> Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυπου & Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7 (2002), σ. 176. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 19.

<sup>44</sup> Σκούρτης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά τον Μεσοπόλεμο», σ. 236.

<sup>45</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης (20.03.1920), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

ναδιάταξη των τοπικών εθνοτικών ιεραρχιών. Ωστόσο, ο κομβικός ρόλος που οι ίδιοι διαδραμάτιζαν στην τοπική πολυεθνοτική οικονομία της Θεσσαλονίκης σήμαινε ότι η αποχώρησή τους συμπαρέσυρε προς την ύφεση το σύνολο του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης, ανεξαρτήτως εθνοτικής προέλευσης.

Παράλληλα, η μετανάστευση ενός σημαντικού αριθμού εβραίων επιχειρηματιών πρώτης γραμμής μέσα σε ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα διεργύγγυε τα κοινωνικά δίκτυα τα οποία επέτρεπαν στο ανώτερο εβραϊκό επιχειρηματικό στρώμα να ασκεί την ηγεμονία του στην τοπική αγορά και ευρύτερα στο χώρο της πόλης. Μεταξύ του 1918 και του 1920 τέσσερα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Εμπορικού Επιμελητηρίου, ο αντιπρόεδρος Σαούλ Αμάρ και οι Ζωζέφ Μισραχί, Αβράμ Σαπόρτα και Ούγκω Μοσσέρι, παραιτήθηκαν λόγω αναχώρησης για την Ευρώπη<sup>46</sup>. Η μετοίκιση του Μισραχί είχε ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς ως γάλλος υπήκοος αποτελούσε επίλεκτο μέλος της γαλλικής παροικίας<sup>47</sup>. Οι αποχωρήσεις αυτές, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη παραίτηση από το διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Γιακώβ Καζές, σημαίνοντος εμπόρου και του σημαντικότερου εκείνη την περίοδο στελέχους της κοινότητας,<sup>48</sup> περιέστειλαν δραστικά το εύρος των σύνθετων, εκτεταμένων αλλά έντονα προσωποπαγών εβραϊκών κοινωνικών δικτύων, δίκτυα τα οποία στήριζαν την εβραϊκή επιχειρηματικότητα, διευκόλυναν την πρόσβαση σε ποικίλα κέντρα εξουσίας, θεμελιώναν τη διεθνοτική επικοινωνία και συνεννόηση και προσέδιδαν εντέλει κοινωνική ισχύ στο ανώτερο στρώμα των εβραίων επιχειρηματιών. Τη θέση των επώνυμων εβραίων επιχειρηματιών κατέλαβαν είτε χριστιανοί είτε άλλοι εβραίοι έμποροι –μικρότερου όμως πλέον οικονομικού διαμετρήματος και πιο περιορισμένης κοινωνικής ορατότητας.

Αυτές οι αναχωρήσεις επηρέασαν επίσης και τις ενδοκοινοτικές πολιτικές ισορροπίες. Η μετανάστευση προς τη Γαλλία οδήγησε στην απίσχναση των κοινωνικών συσσωματώσεων και στην εξασθένιση της πολιτικής ισχύος της μερίδας των αλιανσίστ. Μέσα στο 1916 σχεδόν εκατό μέλη της Ένωσης των Παλαιών Μαθητών της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής είχαν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη. Η κατάσταση του σωματείου είχε φτάσει να είναι τόσο άσχημη, ώστε μόνο η οικονομική ενίσχυση του γαλλικού προξενείου απέτρεψε τελικά τη διάλυσή του<sup>49</sup>. Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζε πιθανότατα και η Ένωση των Παλαιών Μαθητών της Αλιάνς. Παράλληλα, μόνο μέσα στο 1920 αναχώρησαν επτά από τα μέλη της τοπικής διοικητικής επιτροπής των σχολείων της Αλιάνς<sup>50</sup>. Οι αναχωρήσεις αυτές στερούσαν από τη μερίδα των αλιανσίστ την οικονομική ισχύ, τα ηγετικά στελέχη και το κοινωνικό κύρος που τους παρείχε η ενεργή υποστήριξη του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της κοινότητας καθώς και τις δυνατότητες διάπλασης και αναπαραγωγής του πολιτικού προσωπικού της. Η αναχώρηση ειδικά του Ζωζέφ Μισραχί, ενεργού μέλους της τοπικής επι-

<sup>46</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (27.12.1918), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου, Βιβλίο Πρώτο, 1914-1919. Συνεδρίαση Διοικητικής Επιτροπής ΕΒΕΘ (14.01.1920), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικής Επιτροπής (1920). Συνεδρίαση Διοικητικής Επιτροπής ΕΒΕΘ (29.05.1920), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικής Επιτροπής (1920).

<sup>47</sup> Παρασημοφορημένος από τη γαλλική κυβέρνηση, ο Μισραχί συμμετείχε στην τοπική επιτροπή της Alliance Française, της Mission Laïque και του γαλλικού Ερυθρού Σταυρού, ενώ η σύζυγός του προήδρευε της τοπικής Comité des Femmes de France. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (15.03.1919), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

<sup>48</sup> Συνεδρίαση Διοικητικής Επιτροπής ΕΒΕΘ (16.05.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου, Βιβλίο Δεύτερο, 1914-1919.

<sup>49</sup> Association des Anciens Elèves de la Mission Laïque Française προς γάλλο πρόξενο (Θεσσαλονίκη) (15.11.1916), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 87.

<sup>50</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (14.06.1920), Αρχείο AIU Grèce XVII E 202c.

τροπής της Αλιάνς από την ίδρυσή της το 1873 και προέδρου της για σειρά ετών, άφηνε κατά τον Νεχαμά “un grand vide dans notre comité ainsi que dans la communauté Israélite elle-même”. “Notre bien aimé président”, σημείωνε, “a acquis, au cours d’un demi-siècle d’activité, un prestige et une autorité qui faisaient de lui le guide et le conseiller de la population israélite”<sup>51</sup>.

Αντίθετα, τα διαδοχικά κύματα μετανάστευσης δεν έπληξαν στον ίδιο βαθμό τη μερίδα των σιωνιστών. Την περίοδο αυτή ο σιωνισμός δεν αποτελούσε στρατηγική εξόδου, αλλά κυρίως πολιτικό κίνημα διεκδίκησης της ισονομίας και εξασφάλισης της εθνοτικής επιβίωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης –ως πολιτών όμως του ελληνικού κράτους. Τέτοιες επιλογές αντικατοπτρίζονταν και στην οργανωτική του δομή. Οι πολιτιστικοί και γυμναστικοί σύλλογοι ανδρών, νέων και γυναικών, φορείς καλλιέργειας ενός πολιτισμικού εθνικισμού της διασποράς, αφθονούσαν. Αντίθετα, απουσίαζαν οι θεσμικοί μηχανισμοί και τα εταιρικά σχήματα που θα διευκόλυναν την επένδυση ή την εγκατάσταση στην Παλαιστίνη<sup>52</sup>. Δεδομένων δε και των πολεμικών συνθηκών, ελάχιστοι Θεσσαλονικείς σχεδίασαν ή πραγματοποίησαν τελικά τη μετανάστευση προς την Παλαιστίνη ακόμη και μετά την εκεί εγκατάσταση της αγγλικής διοίκησης. Ταυτόχρονα, το σύνολο των ηγετών του σιωνιστικού κινήματος της Θεσσαλονίκης παρέμεινε στην πόλη, εδραιώνοντας τη θέση του στα ενδοκοινοτικά πράγματα και αναπτύσσοντας έντονη δραστηριότητα στον εβραϊκό δημόσιο χώρο καθόλη τη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Το 1919 οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη το πρώτο, ιδιαίτερα επιτυχημένο, πανελλήνιο σιωνιστικό συνέδριο, ενώ στις κοινοτικές εκλογές του ίδιου έτους εκλέχτηκε πρόεδρος ο φιλοσιωνιστής Γιακώβ Καζές<sup>53</sup>.

Μετανάστευση και ενδοκοινοτικές εξελίξεις βρίσκονταν επομένως σε σχέση στενής αλληλεξάρτησης. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, ο έλεγχος της κοινότητας συμπλήρωνε τις επιχειρηματικές στρατηγικές των εβραίων μεγαλεμπόρων. Ενίσχυε την οικονομική τους δύναμη, προσέδιδε σε αυτήν τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου και εξασφάλιζε την ηγεμονία τους στην πόλη<sup>54</sup>. Ωστόσο, η άνοδος των σιωνιστών και η επακόλουθη αμφισβήτηση της κοινοτικής ηγεμονίας των αλιανσίστ επιχειρηματιών μετέτρεψε τον κοινοτικό έλεγχο από πηγή εξουσίας σε πεδίο έντονων συγκρούσεων. Ταυτόχρονα, η διπλή μεταπολεμική προοπτική του εξελληνισμού και του οικονομικού μααρασμού της Θεσσαλονίκης αναιρούσε τη σημασία της κοινότητας στη διασφάλιση της αστικής ηγεμονίας. Η διαχείριση των κοινοτικών υποθέσεων αποτελούσε πλέον επικίνδυνο ρίσκο χωρίς μάλιστα ορατά οφέλη. Καθώς η κοινότητα και η πόλη μετατρέπονταν σταδιακά από βάση της οικονομικής ισχύος του ανώτερου στρώματος των εβραίων επιχειρηματιών σε τροχοπέδη, η μετανάστευση προέβαλε ως η ενδεδειγμένη λύση.

Με τη σειρά της, η μετανάστευση επέτεινε τις εξελίξεις αυτές. Συντέλεσε στην πολιτική περιθωριοποίηση της μερίδας των αλιανσίστ και στην έμμεση ενίσχυση των σιωνιστών οδηγώντας στην αποδυνάμωση του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της κοινότητας. Δημογραφικά ασθενές, με περιορισμένη κεφαλαιακή βάση, με τα ο-

<sup>51</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (01.03.1920), Αρχείο AIU Grèce VII B 27.

<sup>52</sup> Το πρώτο και σημαντικότερο από αυτά, η ανώνυμη εταιρεία «Θεσσαλονίκη-Παλαιστίνη», ιδρύθηκε το 1924. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 23.

<sup>53</sup> “Note sur la communauté Israélite” (22.01.1919), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 23. Βλέπε αναλυτική περιγραφή των εργασιών του συνεδρίου στο σιωνιστικό περιοδικό *Pro Israel* 42 (21.03.1919), σσ. 1-7. Για τη γενικότερη σιωνιστική κίνηση στη Θεσσαλονίκη την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου, βλέπε Molho, “The Zionist movement in Thessaloniki”, σσ. 347-350.

<sup>54</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 1, σσ. 81-94.

ριζόντια διεθνοτικά κοινωνικά του δίκτυα περιορισμένα και τις κάθετες ενδοκοινοτικές του σχέσεις σε αμφισβήτηση, το στρώμα αυτό στερείτο πλέον και τους τέσσερις πυλώνες πάνω στους οποίους είχε θεμελιώσει την υστεροθωμανική αστική του ηγεμονία.

Εν κατακλείδι, η οριακή δημογραφική ενίσχυση των Ελλήνων ολοκλήρωσε τις αλλαγές που επέφερε η έξοδος των μουσουλμάνων, ντονμέ και εβραίων εμπόρων στην πολυεθνική φυσιογνωμία του επιχειρηματικού στρώματος της πόλης. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος και οι βιαιότητες κατά των ελληνορθόδοξων πληθυσμών στη Βουλγαρία, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία προκάλεσαν ένα ευρύ κύμα προσφύγων προς τη Θεσσαλονίκη και τόνωσαν πληθυσμιακά την ελληνική παρουσία στην πόλη. Στους πρόσφυγες αυτούς, που προέρχονταν κυρίως από αστικά κέντρα, πρέπει να συμπεριλαμβάνονταν και αρκετοί έμποροι. Ωστόσο, επειδή τα ακριβή στοιχεία λανθάνουν και το πεδίο παραμένει ακόμη αχαρτογράφητο, είναι αδύνατο να προσμετρηθεί με ακρίβεια το μέγεθος, ο βαθμός και ο τρόπος ενσωμάτωσής τους στην οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης. Είναι πιθανόν λόγω του βίαιου και εσπευσμένου χαρακτήρα της μετακίνησης η μετάβαση στη Θεσσαλονίκη να μην συνοδεύτηκε και από την αντίστοιχη μεταφορά κεφαλαίων. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, και τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια, οι πρόσφυγες έμποροι ενδέχεται να απασχολήθηκαν σε χειρωνακτικά επαγγέλματα ή στο μικρεμπόριο, δηλαδή να κινήθηκαν στην καλύτερη περίπτωση στις παρυφές της αγοράς. Προς την υπόθεση αυτή οδηγεί και το γεγονός ότι ο Θρακικός και ο Μικρασιατικός Σύλλογος που συστήθηκαν τότε στη Θεσσαλονίκη συνεργάστηκαν πολιτικά με το Σύνδεσμο Συντεχνιών και το Λαϊκό Κόμμα, όπως και το ότι μέλη των διοικητικών τους συμβουλίων δεν εντοπίζονται στα αντίστοιχα διοικητικά συμβούλια των κυριότερων επαγγελματικών συλλόγων της πόλης<sup>55</sup>. Επιπρόσθετα, η παρουσία τους στην αγορά της Θεσσαλονίκης ενδέχεται να ήταν προσωρινή, καθώς η κατάπαυση των εχθροπραξιών το 1918 και η εδαφική επέκταση της Ελλάδας στη Θράκη και τη Μικρά Ασία κατά το επόμενο έτος ίσως να οδήγησε αρκετούς από αυτούς στην παλιννόστηση.

Ωστόσο, κατά την περίοδο 1912-1922 φαίνεται ότι συγκεκριμένες ομάδες προσφύγων εμπόρων εντάχθηκαν οργανικότερα στην τοπική οικονομία. Καταρχήν, έμποροι με σημαντική περιουσία στον τόπο καταγωγής τους μπόρεσαν να την αναδημιουργήσουν στη Θεσσαλονίκη. Ο Γρηγόριος Καραγιαννίδης διατηρούσε στη Φιλιππούπολη εργοστάσιο κυτοποιίας και επεξεργασίας καπνών, κατείχε ακίνητα και δραστηριοποιείτο στο εμπόριο καπνόφυλλων. Αν και οι Βούλγαροι τον εξόρισαν στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τον ανάγκασαν να εγκαταλείψει το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων του, ο Καραγιαννίδης κατάφερε να επαναδραστηριοποιηθεί στη Θεσσαλονίκη στο γνώριμο για τον ίδιο και επικερδές την περίοδο του πολέμου (λόγω της παρουσίας της Στρατιάς της Ανατολής) εμπόριο καπνόφυλλων<sup>56</sup>.

Ακόμη πιο εντυπωσιακή ήταν η ενσωμάτωση της οικογένειας Μαρίντσογλου με καταγωγή από την Ανατολική Ρωμυλία. Έχοντας αναπτύξει μια πολυσχιδή επιχειρηματική δράση στη νότια Βουλγαρία (κεφαλαιακή συμμετοχή στη σιδηροδρομική γραμμή Στενιμάχου-Σόφιας, μονάδα παραγωγής ηλιελαίου, μονάδα παραγωγής οίνου, συμμετοχή σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις), οι αδελφοί Γεώργιος, Κυριάκος και Αχιλλέας Μαρίντσογλου είδαν τους Βούλγαρους να καταστρέφουν το σύνολο της περιουσίας τους και αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Θεσσαλονίκη. Αφού εκμεταλλεύτηκαν τις ευνοϊκές συνθήκες του πολέμου, οι Μαρίντσογλου κατάφεραν να

<sup>55</sup> *Μακεδονία* 18.10.1915. Ο Θρακικός Σύλλογος συστήθηκε στις αρχές του 1914, ενώ ο Μικρασιατικός λίγους μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. *Μακεδονία* 10.05.1914, 10.09.1914.

<sup>56</sup> Γρηγόριος Καραγιαννίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών Προσωρινής Κυβέρνησης (09.05.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης Ε/10. 1916.



δραστηριοποιηθούν στο εμπόριο οίνου και να συστήσουν «βιομηχανικόν κατάστημα» στο οποίο απασχολούσαν δώδεκα πρόσφυγες εργάτες από την Αγκιάλο<sup>57</sup>. Το 1920 επεκτάθηκαν στο εμπόριο οίνων, σιτηρών και αποικιακών, στις προμήθειες και στις αντιπροσωπείες<sup>58</sup>. Ο δε Αχιλλέας Μαρίντσογλου, «διευθυντής της εταιρείας» το 1917<sup>59</sup>, εντάχθηκε αμέσως στα βενιζελικά κοινωνικά δίκτυα της πόλης –αδύναμα έως τότε, αλλά γοργά αναπτυσσόμενα μετά το 1916. Συμμετείχε σε επιτροπές του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, διετέλεσε γραμματέας της οργάνωσης «Αδελφή του Στρατιώτου» και αποτέλεσε ιδρυτικό μέλος και μέλος του δ.σ. της Λέσχης των Φιλελευθέρων<sup>60</sup>. Το 1919 ο Αχιλλέας Μαρίντσογλου ήταν πλέον μέλος του δ.σ. του Εμπορικού Συλλόγου<sup>61</sup>, ενώ δύο χρόνια αργότερα συμμετείχε σε δύο επιχειρήσεις, μια γεωργικών μηχανημάτων και ένα εργοστάσιο ξυλουργικής<sup>62</sup>. Η ενσωμάτωσή του στο ανώτερο ελληνικό κοινωνικό στρώμα υπήρξε εντυπωσιακά γρήγορη και υποδεικνύει ενδεχομένως τόσο τη ρευστότητα που χαρακτήριζε το στρώμα αυτό σε περιόδους ραγδαίων ανακατατάξεων όσο και τη σημασία των πολιτικών δικτύων στην επιχειρηματική και κοινωνική καταξίωση των νεήλυδων εμπόρων.

Η δεύτερη διακριτή ομάδα προσφύγων επιχειρηματιών που εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη αφορά στους ελληνόφωνους Βλάχους της Πελαγονίας και κυρίως του Μοναστηρίου. Η ένταξη αυτής της περιοχής στη σερβική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους προκάλεσε ένα πρώτο κύμα μετανάστευσης του ελληνόφωνου πληθυσμού προς την Ελλάδα. Ένα δεύτερο, εντονότερο κύμα ακολούθησε κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου λόγω της σερβικής επιστράτευσης και στη συνέχεια και της βουλγαρικής κατοχής. Τέλος, η μετοίκιση ολοκληρώθηκε (λαμβάνοντας πλέον μόνιμα χαρακτηριστικά) μετά τις πολιτικές εκσερβισμού που ακολούθησε η κυβέρνηση της Γιουγκοσλαβίας την επαύριο του πολέμου<sup>63</sup>. Η γεωγραφική διασπορά αυτών των πληθυσμών στην Ελλάδα αντανάκλασε την κοινωνική τους θέση, με τους πιο ευκατάστατους εμπόρους να επιλέγουν ως έδρα τους τη Θεσσαλονίκη και σε μικρότερο βαθμό την Αθήνα και τη Φλώρινα. Μεταξύ των προσφύγων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, οι Μοναστηριώτες αποτέλεσαν μια συμπαγή ομάδα που χαρακτηριζόταν από έναν διακριτό, αντιβενιζελικό και βασιλόφρονα, πολιτικό προσανατολισμό όπως και τη διατήρηση της εθνοτοπικής τους ταυτότητας και την καλλιέργεια αλτρωτικών επιδιώξεων μέσα από το Σύλλογο Μοναστηριωτών η «Καρτερία»<sup>64</sup>.

Οι βλάχοι βορειομακεδόνες έμποροι αποτελούσαν ένα από τα πιο δυναμικά στοιχεία του σώματος των ελλήνων επιχειρηματιών ήδη από τα τέλη του δέκατου έ-

<sup>57</sup> Αδελφοί Μαρίντσογλου προς Υπουργείο Εξωτερικών Προσωρινής Κυβέρνησης (09.05.1917), Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αρχείο Θεσσαλονίκης Ε/10. 1916.

<sup>58</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 214.

<sup>59</sup> Αδελφοί Μαρίντσογλου προς Εμπορικό Σύλλογο (16.01.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>60</sup> *Το Φως* 07.08.1918, 01.06.1917, 13.04.1919. Αδελφοί Μαρίντσογλου προς Εμπορικό Σύλλογο (16.01.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>61</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Σύλλογο Εμπόρων και Προμηθευτών εγχωρίων προϊόντων (11.04.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>62</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 214-216. Ας σημειωθεί ότι ο Αχιλλέας Μαρίντσογλου είχε παντρευτεί την Ιφιγένεια Καραγιαννίδου, κόρη του Γρηγόριου Καραγιαννίδη. Η κίνηση αυτή μαρτυρεί τη σημασία της κοινής εντοπιότητας στη διαμόρφωση των γαμήλιων και επιχειρηματικών στρατηγικών των προσφύγων εμπόρων.

<sup>63</sup> Κουκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, σ. 112. Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική», σσ. 217-219.

<sup>64</sup> Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική», σ. 218.

νατου αιώνα και ήταν πλήρως ενταγμένοι στις κοινοτικές και επιχειρηματικές δομές της πόλης. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη θυλάκων υποδοχής, η ενσωμάτωση των νεοεισερχομένων εμπόρων δεν φαίνεται να υπήρξε μια βραχύβια διαδικασία. Με βάση τα υπάρχοντα αποσπασματικά στοιχεία, στους επαγγελματικούς θεσμούς και στις συλλογικές συσσωματώσεις της πόλης αντιπροσωπεύονταν κυρίως παλαιότεροι βορειομακεδόνες έμποροι, όπως ο μοναστηριώτης Αλέξανδρος Κράλλης. Όπως και στην περίπτωση των μικρασιατών και θρακών προσφύγων, μέλη των διοικητικών συμβουλίων των συναφών βορειομακεδονικών σωματείων, της «Καρτερίας», του συλλόγου Στρωμνιτσιωτών «Τιβεριούπολις» και του συλλόγου Γευγελιωτών «Η Ειδομένη», δεν απαντώνται συνήθως στα διοικητικά συμβούλια του Εμπορικού Επιμελητηρίου ή του Εμπορικού Συλλόγου<sup>65</sup>. Αντίθετα, ορισμένες φορές, η διοίκηση των παραπάνω προσφυγικών συλλόγων ανατίθονταν για προφανείς λόγους στην παλαιότερη γενιά των καθιερωμένων βορειομακεδόνων εμπόρων. Αυτό συνέβη με τον έμπορο αποικιακών, παλαιό γραμματέα της Νέας Λέσχης και πρόεδρο της Λέσχης Φιλελευθέρων, Σπυρίδωνα Δούμα, πρόεδρο του Συλλόγου Μοναστηριωτών το 1917, και τον Κωνσταντίνο Τορνιβούκα, πρόεδρο του Συλλόγου Κλεισουριέων το 1918<sup>66</sup>. Πέρα από το εύλογο χρονικό διάστημα που απαιτούσε η ενσωμάτωση στον κοινωνικό και επαγγελματικό ιστό της πόλης, ενδεχομένως να έπαιξε ανασταλτικό ρόλο και η αβεβαιότητα που χαρακτήριζε για κάποια χρόνια την παραμονή των βορειομακεδόνων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη. Μέχρι το 1920 και την επίταση της πολιτικής εκσερβισμού της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης, πολλοί, μοναστηριώτες κυρίως, πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη διατήρησαν τη σερβική τους υπηκοότητα και δεν προχώρησαν στη ρευστοποίηση της περιουσία τους στο Μοναστήρι, αναμένοντας αντίθετα την αναδιευθέτηση των συνόρων και την επιστροφή τους στην παλιά πατρίδα μετά το τέλος του πολέμου και την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης<sup>67</sup>.

Επομένως, η σημαντική αύξηση του ελληνικού πληθυσμού της πόλης κατά την περίοδο 1912-1922 δεν συνοδεύτηκε από μια ανάλογη πύκνωση του ανώτερου στρώματος των ελλήνων επιχειρηματιών. Πορείες όπως αυτές του Αχιλλέα Μαρίντσογλου αποτέλεσαν την εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα. Ωστόσο, στο τέλος της περιόδου η θέση τους στην αγορά της πόλης ήταν σαφώς ενισχυμένη. Η δημογραφική εξασθένιση των μουσουλμάνων, ντονμέ και εβραίων εμπόρων σε συνδυασμό με τη δική τους οριακή ενδυνάμωση οδηγούσε προς μια μετατόπιση των εθνοτικών ισορροπιών. Αριθμητικά, η εβραϊκή κυριαρχία δεν είχε ακόμη ανατραπεί. Όμως ήδη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι Έλληνες συνιστούσαν πια το μόνο δημογραφικά δυναμικό τμήμα του επιχειρηματικού κόσμου της πόλης.

### ***Επιχειρηματικές στρατηγικές και εθνοτικές μεταβολές***

Τις παραπάνω δημογραφικές τάσεις ενίσχυε η μεταβολή του επιχειρηματικού προσανατολισμού των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων. Η άνοδος των ελλήνων εμπόρων πραγματοποιήθηκε καταρχήν μέσα από τη βελτίωση της αριθμητικής τους παρουσίας στο σύνολο σχεδόν των επαγγελματικών κατηγοριών<sup>68</sup>. Οι ποσοτικοί συσχετισμοί μεταξύ Ελλήνων, Εβραίων και Μουσουλμάνων άλλαξαν εμφανώς. Ωστόσο, η μεταβολή

<sup>65</sup> Φάκελος «Σύλλογος Στρωμνιτσιωτών η 'Τιβεριούπολις'», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>66</sup> Πρακτικά συνεδρίασης διοικητικού συμβουλίου (20.09.1917), Αρχείο Συνδέσμου Μοναστηριωτών «Η Καρτερία», Βιβλίο Πρακτικών διοικητικού συμβουλίου (1917-1921). Φάκελος «Σύλλογος των απανταχού Κλεισουριέων 'Ο Άγιος Μάρκος'», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>67</sup> Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική», σ. 219.

<sup>68</sup> Orly C. Meron, "Jewish Entrepreneurship in Salonica (1912-1921): An Overview" (Κείμενο εργασίας, Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007).

της εθνοτικής ιεραρχίας είχε λιγότερο ποσοτικά και περισσότερο ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η ενίσχυση της ελληνικής επιχειρηματικότητας οφείλεται κυρίως στην έντονη δραστηριοποίηση των Ελλήνων στους κύριους κλάδους της τοπικής και της εθνικής οικονομίας και ιδίως στον τομέα της μεταποίησης. Με άλλα λόγια, η επενδυτική συμπεριφορά των ελλήνων εμπόρων και βιομηχάνων λάμβανε πια τα χαρακτηριστικά μιας πλειοψηφούσας εθνικής αστικής τάξης. Αντίθετα, Μουσουλμάνοι και Ντονμέ περιοριζόνταν τώρα σε πιο παραδοσιακούς τομείς του εμπορίου. Όσο για τους Εβραίους, αυτοί έτειναν, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, προς μια οικονομική συμπεριφορά που προσidiaζε κυρίως σε μειονότητα, παρόλο που συνέχιζαν να αποτελούν το αριθμητικά κυρίαρχο στοιχείο στην αγορά της πόλης<sup>69</sup>.

Το 1921 οι εβραϊκές επιχειρήσεις ανέρχονταν στο 52% του συνόλου των επιχειρήσεων της πόλης, οι ελληνικές στο 36,6%, ενώ οι μουσουλμανικές και ντονμέ στο αμελητέο 3,4%<sup>70</sup>. Αν και σε σχέση με την ευρύτερη εθνοτική κατανομή του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, οι Εβραίοι συνέχισαν να υπερεκπροσωπούνται και να κυριαρχούν στην αγορά της πόλης, οι καθολικές τάσεις ήταν ήδη εμφανείς. Τα πρώτα δέκα χρόνια της ελληνικής κυριαρχίας το ποσοστό των εβραϊκών επιχειρήσεων είχε μειωθεί κατά 6%, από 57,8% το 1912 σε 52% το 1921. Αντίθετα, κατά την ίδια περίοδο οι ελληνικές επιχειρήσεις είχαν διπλασιαστεί, περνώντας από το 17,6% το 1912 στο 36,6% το 1921. Ταυτόχρονα, οι έλληνες επιχειρηματίες επέκτειναν τη δραστηριότητά τους σε περισσότερους επαγγελματικούς κλάδους, ενώ αντίθετα σημειώθηκε μια πρώτη συρρίκνωση της κατά κλάδο κατανομής των εβραϊκών επιχειρήσεων<sup>71</sup>.

Αναλυτικότερα, οι εβραίοι επιχειρηματίες απώλεσαν τον έλεγχο που ασκούσαν έως τότε σε βασικούς τομείς της τοπικής οικονομίας. Ο έλεγχος του πιστωτικού συστήματος πέρασε στις ελληνικές τράπεζες<sup>72</sup>. Επιπλέον, η προστατευτική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων και η αναδιανομή της γης περιόρισαν τις εξαγωγές σιτηρών και το ρόλο των εβραίων μεσαζόντων. Από την άλλη πλευρά, η εβραϊκή παρουσία στο εμπόριο αποικιακών ειδών, κύριο κλάδο του εισαγωγικού εμπορίου της πόλης, περιορίστηκε στην εξυπηρέτηση του εγκατεστημένου στα περίχωρα της πόλης πυροπαθούς εβραϊκού καταναλωτικού κοινού. Η εβραϊκή επιχειρηματική κυριαρχία εντοπιζόταν τώρα σε συγκεκριμένους τομείς, στο εμπόριο ειδών πολυτελείας και κυρίως έτοιμων προϊόντων. Η δραστηριοποίησή τους στο εμπόριο κινητών αγαθών υψηλής αξίας αντανάκλωνε την αβεβαιότητα για το οικονομικό τους μέλλον, την προτίμησή τους για βραχυπρόθεσμες επενδύσεις που δεν προϋπέθεταν την τοποθέτηση και δέσμευση μεγάλων κεφαλαίων και τη στροφή προς κλάδους οι οποίοι βασιζόνταν στην άμεση επαφή με τον καταναλωτή και όχι στην κρατική επιχορήγηση ή τη θεσμική υποστήριξη. Αυτές οι επιχειρηματικές στρατηγικές προσidiaζαν σε μια εθνοτική ομάδα που είχε ήδη αποδεχτεί την προσωρινότητα της παρουσίας της, την περιθωριακή της θέση και το ενδεχόμενο αναγκαστικής μετοίκησης και που οργάνωνε ανάλογα τις επιχειρηματικές της κινήσεις<sup>73</sup>. Εξέφραζαν δηλαδή τη νοοτροπιακή μεταβολή των Εβραίων σε μειονότητα.

Αντίθετα, οι έλληνες επιχειρηματίες ισοσκέλισαν τους Εβραίους σε βασικούς κλάδους του τοπικού εμπορίου και κυριάρχησαν στον κρίσιμο τομέα της μεταποίησης. Στο εισαγωγικό εμπόριο βασικών αγαθών (όπως η ζάχαρη, ο καφές και το τσάι), η μεγάλη αύξηση του ελληνικού πληθυσμού σε συνδυασμό με την οργάνωση απο-

<sup>69</sup> Η ανάλυση των εθνοτικά διαφορετικών επιχειρηματικών στρατηγικών που ακολουθεί, επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει το ερμηνευτικό σχήμα που πρότεινε η Meron. Στο ίδιο.

<sup>70</sup> Στο ίδιο, σ. 16.

<sup>71</sup> Στο ίδιο, σ. 21.

<sup>72</sup> Για τα αίτια της μετατόπισης αυτής, βλέπε Στο ίδιο, σσ. 22-25.

<sup>73</sup> Στο ίδιο, σσ. 26-32.

κλειστικά ελληνικών συνεταιρισμών ενίσχυσε την ελληνική παρουσία. Ωστόσο, ο βασικός ενδείκτης της μεταβολής της οικονομικής συμπεριφοράς των ελλήνων επιχειρηματιών ήταν ο έλεγχος που απέκτησαν στην τοπική βιομηχανία. Αυτή η εξέλιξη υποδήλωνε τον μετασχηματισμό τους από μια μικρή και οικονομικά δευτερεύουσα ομάδα μιας πολυεθνικής αυτοκρατορικής πόλης στην κυρίαρχη ομάδα στο πλαίσιο μιας εθνικής οικονομίας. Παρά τη συνεχιζόμενη αριθμητική υπεροχή των Εβραίων, οι Έλληνες είχαν υιοθετήσει την οικονομική συμπεριφορά της εθνικής πλειονότητας ήδη πριν από το 1922. Έχοντας εξασφαλίσει την πρόσβαση στα αναγκαία κεφάλαια, δραστηριοποιούνταν στο βασικό τομέα της τοπικής και εθνικής οικονομίας, επεξεργάζονταν πρώτες ύλες και προέβαιναν σε μακροπρόθεσμες και ευμεγέθεις επενδύσεις για την ανέγερση σχετικά μεγάλων εργοστασιακών μονάδων<sup>74</sup>.

Η παραπάνω εξέλιξη είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή καθώς συνέβη μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Η αλλαγή στην επενδυτική στρατηγική των Ελλήνων διαπιστώνεται ήδη από την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων όταν έλληνες επιχειρηματίες κινήθηκαν για την αγορά χρεοκοπημένων βιομηχανικών επιχειρήσεων<sup>75</sup>. Την επόμενη διετία κάποια ελληνικά κεφάλαια επενδύθηκαν επίσης και στον τομέα της επεξεργασίας καπνού<sup>76</sup>. Ωστόσο, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος απέτρεψε την ίδρυση νέων επιχειρήσεων και πάγωσε τις εξελίξεις. Οι ρυθμοί σύστασης ελληνικών βιομηχανιών εντάθηκαν επομένως μόνο μετά τη λήξη του όταν μια πλειάδα επιχειρήσεων ιδρύθηκαν μεταξύ του 1918 και του 1922. Μέσα σε τέσσερα μόλις χρόνια οι έλληνες επιχειρηματίες είχαν καταφέρει σε μεγάλο βαθμό να κυριαρχήσουν στον τομέα της μεταποίησης.

Η κυριαρχία τους ήταν συνισταμένη τριών διακριτών εξελίξεων. Κατά πρώτον, οφειλόταν στην επιβίωση των ελληνικών βιομηχανιών που είχαν ιδρυθεί κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Το σύνολο σχεδόν των σημαντικών ελληνικών εργοστασίων συνέχισε τη λειτουργία του παρά τις σημαντικές δυσκολίες που αντιμετώπισε μετά τους Βαλκανικούς και κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Αντίθετα, σημαντικές επιχειρήσεις ντονμέ και εβραϊκών συμφερόντων οδήγηθηκαν σε διακοπή των εργασιών τους<sup>77</sup>. Κατά δεύτερο, τις χρεοκοπημένες αυτές επιχειρήσεις τις εξαγόρασαν έλληνες επιχειρηματίες στα τέλη της δεκαετίας του 1910. Και τέλος κατά τρίτον, οι Έλληνες ήταν οι μόνοι που προέβησαν σε συστάσεις νέων βιομηχανικών εταιρειών αμέσως μετά το τέλος του πολέμου. Την ίδια περίοδο την εβραϊκή βιομηχανία διέκρινε στασιμότητα και υποχώρηση αφενός λόγω των καταστροφών που είχε προκαλέσει η πυρκαγιά σε εβραϊκά εργοστάσια και αφετέρου λόγω της απουσίας επενδύσεων –είτε επρόκειτο για την ανανέωση του εξοπλισμού των παλιών βιομηχανικών μονάδων είτε για τη σύσταση νέων. Χαρακτηριστική των νέων συσχετισμών θα πρέπει να θεωρηθεί και η συγχώνευση των δύο ζυθοποιείων της πόλης. Το 1920, ο «Όλυμπος» των Φερνάντεζ-Μισραχί συνενώθηκε με τη «Νάουσα» των Τσί-

<sup>74</sup> Στο ίδιο, σ. 32.

<sup>75</sup> Το 1913, οι Χατζηλαζάρου και Μακρής ενδιαφέρθηκαν για την απόκτηση της Ανώνυμης Οθωμανικής Εταιρείας Φεσιών και Υφασμάτων, ενώ ο Αθανάσιος Σωσσιδής εξαγόρασε το εργοστάσιο των αδελφών Χατζηνικολάκη. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 17.

<sup>76</sup> Συγκεκριμένα, το 1915 συστήθηκαν το Καπνεργοστάσιο «Ατλας» και η Ανώνυμη Μετοχική Εταιρεία Καπνού και Σιγαρέττων «Νέστος». *Νέα Αλήθεια* 19.01.1915. «Βασιλικό Διάταγμα περί εγκρίσεως της συστάσεως ανωνύμου εταιρείας υπό την επωνυμίαν 'Ανώνυμος Μετοχική Εταιρεία καπνών και σιγαρέττων Νέστος', *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* φύλλο 296 (31.08.1915).

<sup>77</sup> Με κυριότερες την Ανώνυμη Οθωμανική Εταιρεία Φεσιών των Καπαντζι-Γιαχιέλ και την Nouvelle Filature των Τόρρες-Μισραχί (η οποία και έκλεισε το 1914). Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940* (Θεσσαλονίκη, 1998), σ. 64.

την-Γεωργιάδη στην ανώνυμη εταιρεία «Όλυμπος-Νάουσα». Στη νέα εταιρεία οι Εβραίοι διαχειρίζονταν το πλειοψηφικό πακέτο των μετοχών και υπερτερούσαν αριθμητικά στο διοικητικό συμβούλιο<sup>78</sup>. Ωστόσο, η συγχώνευση υποδεικνύει επίσης τη σημασία που αποκτούσε πλέον η συνεργασία με έλληνες επιχειρηματίες για την εδραίωση και επέκταση της θέσης μιας εβραϊκής επιχείρησης σε μια εθνική αγορά.

Η παραπάνω ανάλυση οδηγεί σε ορισμένες ενδιαφέρουσες ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές διαπιστώσεις. Η υπάρχουσα ιστοριογραφία τείνει να προτείνει μια περιοδολόγηση της διαδικασίας του εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης που επιμένει στη χρονική προτεραιότητα των πολιτικών και θεσμικών διεργασιών. Εστιάζοντας στην περίοδο μετά το 1922 καθώς και σε μια μακροσκοπική ανάλυση του ρόλου του ελληνικού κράτους, συγκροτεί ένα ερμηνευτικό σχήμα όπου οι εθνοτικές ανακατατάξεις στο πεδίο της τοπικής οικονομίας θεωρούνται ύστερο απότοκο των κρατικών παρεμβάσεων στον ευρύτερο χώρο της ανοικοδομούμενης πόλης και στην οργάνωση του πεδίου της αγοράς. Η σκλήρυνση της φορολογικής πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης, η θέσπιση της υποχρεωτικής Κυριακής αργίας το 1924 και η επιβολή της τήρησης των εμπορικών βιβλίων στα ελληνικά το 1925 θεωρούνται για το λόγο αυτό κομβικές στιγμές και οι οικονομικές τους συνέπειες κρίσιμες<sup>79</sup>. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, η περιστολή της οικονομικής κυριαρχίας των Εβραίων έπεται της πολιτικής και κοινωνικής τους περιθωριοποίησης και αποτελεί παρακολούθημά τους. Ταυτόχρονα, ο μετασχηματισμός τους σε μειονότητα συντελείται καταρχήν στο πεδίο της πολιτικής, αποτελώντας συγχρόνως εξωτερική προς αυτούς διαδικασία την οποία υφίστανται και τελικά αναγκάζονται να αποδεχτούν.

Ωστόσο, η εστίαση στη δεκαετία 1912-1922 και η επικέντρωση στις διεργασίες που αναπτύσσονται ενδογενώς στο πεδίο της τοπικής οικονομίας επιτρέπει μια πιο σύνθετη θεώρηση της διαδικασίας εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρακολούθηση των μετατοπίσεων στην επιχειρηματική στρατηγική και στην οικονομική συμπεριφορά Ελλήνων και Εβραίων υποδεικνύει ότι στο χώρο της αγοράς ο εξελληνισμός ανέπτυξε μια ιδιαίτερη δυναμική. Μια τέτοια δυναμική ήταν καταρχήν χρονικά πρόωπη, καθώς προηγήθηκε εκείνων των πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στην περιθωριοποίηση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. **Επιπρόσθετα**, την διέκρινε μια σχετική αυτονομία. Ο εξελληνισμός της αγοράς δεν συνιστούσε την αναπόφευκτη απόρροια των δημογραφικών μεταβολών ούτε και εξαρτήθηκε αποκλειστικά από τον ρυθμιστικό, παρεμβατικό ρόλο του ελληνικού κράτους –ρόλο υπαρκτό, αλλά αρκετά άνευρο κατά την πρώτη δεκαετία της ελληνικής κυριαρχίας. Αντίθετα, αποτέλεσε μια ποιοτική κυρίως παρά ποσοτική εξέλιξη, η οποία προωθήθηκε μέσα από την αναπροσαρμογή των στρατηγικών των ίδιων των επιχειρηματιών. Με την έννοια αυτή, η παράλληλη διαδικασία της μετατροπής των Εβραίων σε μειονότητα συντελούνταν *ήδη* στο πεδίο των οικονομικών συμπεριφορών προτού ακόμη οι ίδιοι απωλέσουν την αριθμητική τους υπεροχή στο χώρο της αγοράς. Ως εκ τούτου, η «μειονοτικοποίηση» τούς ενέπλεξε όχι μόνο ως παθητικούς δέκτες αλλά και ως δρώντα υποκείμενα καθώς η επικέντρωση σε συγκεκριμένους κλάδους αποτελούσε μια στρατηγική προσαρμογής τους στις νέες συνθήκες που επέβαλε η λειτουργία στα πλαίσια μιας εθνικής οικονομίας.

<sup>78</sup> “Société Anonyme Brasseries Olympos-Naoussa” (10.1920), MAE CADN, Consulat général de France à Salonique, Série B, Carton 44.

<sup>79</sup> Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, σσ. 187-195. Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond: the Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945* (μετάφραση Karen Gold, Τελ Αβίβ, 2005), σ. 262. Naar, “From the ‘Jerusalem of the Balkans’ to the Goldene Medina”, σ. 456. Molho, *Salonica and Istanbul*, σ. 25.

Η τάξη συνιστά επομένως μια κρίσιμη μεταβλητή στη διερεύνηση των πολλαπλών διαστάσεων του εξελληνισμού και της μειονοτικοποίησης. Η επαγγελματική και η εθνική ταυτότητα αλληλοδιαπλέκονται συγκροτούμενες και μεταλλασσόμενες στην αμοιβαιότητά τους. Το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης δεν υπήρξε μόνο μία από τις πρώτες κοινωνικές ομάδες όπου οι υστεροθωμανικές εθνικές ισορροπίες έτειναν να ανατραπούν. Ήταν ταυτόχρονα και ένας χώρος όπου οι ταυτότητες των εμπόρων και βιομηχανών μετασχηματίστηκαν. Τόσο ως Ελλήνων και κυρίως ως Εβραίων όσο όμως και ως επιχειρηματιών.

### ***Έλληνες επιχειρηματίες, θεσσαλονικείς επιχειρηματίες;***

Η ενδυνάμωση της θέσης των ελλήνων επιχειρηματιών στους κυριότερους κλάδους της τοπικής οικονομίας και ιδίως στη μεταποίηση συνοδεύτηκε από τη μερική ανανέωση στη σύνθεσή τους. Ήδη το 1922 το ανώτερο ελληνικό επιχειρηματικό στρώμα διέφερε αισθητά από εκείνο που δραστηριοποιούνταν στην πόλη τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων. Η μεταβολή των εθνικών ισορροπιών στο χώρο της αγοράς δεν συνέβη επομένως αποκλειστικά μέσα από την ενίσχυση της θέσης των παλιών θεσσαλονικέων ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών. Υπήρξε μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία όπου η έκλειψη της παρουσίας ηγετικών επιχειρηματικών μορφών της ύστερης οθωμανικής περιόδου συνδυάστηκε με την ανάδυση ή την έλευση και δραστηριοποίηση στην πόλη νέων εμπόρων και βιομηχάνων. Η δυναμική της σταδιακής ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης στην εθνική οικονομία ωθούσε προς τον εξελληνισμό της αγοράς, αλλά παράλληλα και προς την ανασύνθεση της ομάδας των ελλήνων επιχειρηματιών. Όμως καθώς το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της πόλης εξελληνιζόταν γίνονταν ταυτόχρονα και κάπως λιγότερο θεσσαλονικιώτικο.

Η ενδεικτική εξέταση περιπτώσεων ελλήνων θεσσαλονικέων επιχειρηματιών με σημαντική δράση κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο φανερώνει την ύπαρξη αντίρροπων τάσεων στη διαδρομή αυτής της ομάδας κατά τη δεκαετία 1912-1922. Όπως αναλύθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, μέχρι το 1912 επιφανείς επιχειρηματίες όπως οι Χατζηλαζάρου, ή ανερχόμενοι έμποροι όπως ο Αθανάσιος Μακρής, προτιμούσαν να ανοιχθούν στο χώρο της μεταποίησης εκτός Θεσσαλονίκης, επενδύοντας στη σύσταση βιομηχανικών μονάδων στον οικονομικά ελληνοκρατούμενο χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας, στη Νάουσα και στην Έδεσσα<sup>80</sup>. Η δραστηριοποίηση στην περιοχή αυτή δεν διακόπηκε μετά το 1912<sup>81</sup>. Ωστόσο, τώρα πλέον συνδυαζόταν με την ίδρυση βιομηχανικών μονάδων και στη Θεσσαλονίκη. Μεταξύ 1919 και 1922 ο δραστήριος Αθανάσιος Μακρής συνεταιρίστηκε με άλλους επιχειρηματίες της πόλης και ίδρυσε την ανώνυμη υφαντουργική εταιρεία «Εργάνη» και την «Γαλλοελληνική Εταιρεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων». Ταυτόχρονα, υπήρξε μέλος της «Πρώτης Οικοδομικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης» και των «Ψυγείων Θεσσαλονίκης»<sup>82</sup>. Υστεροθωμανοί έλληνες θεσσαλονικείς έμποροι όπως ο Μακρής, μετεξελίχθηκαν σε βιομήχανους και πέτυχαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να εδραιώσουν την πρωτοκαθεδρία τους στην οικονομία της πόλης και ευρύτερα της Μακεδονίας.

Εντούτοις, για ορισμένα από τα πιο επιφανή στελέχη της ομάδας αυτής, η μετάβαση από το οθωμανικό στο ελληνικό καθεστώς δεν οδήγησε τελικά στην καθιέρωσή τους ως επιχειρηματικών ηγετών ολόκληρης της Θεσσαλονίκης. Η περίπτωση του

<sup>80</sup> Και οι δύο συμμετείχαν στην ίδρυση της «Ερια» το 1907. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 202.

<sup>81</sup> Το 1921 ο Αθανάσιος Μακρής πρωτοστάτησε στην ίδρυση εταιρείας στη Βέροια, με την επωνυμία Βέρμιον, η οποία εκτός από κλωστήριο και υφαντήριο διέθετε και εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού. Στο ίδιο, σ. 204.

<sup>82</sup> Στο ίδιο, σσ. 20, 200-202.

Κλέωνα Χατζηλαζάρου είναι από την άποψη αυτή η πιο εμβληματική. Διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής και μέτοχος της «Έρια», ανελίχθηκε μετά την ενσωμάτωση της πόλης σε πρόεδρο της Αγγλοελληνικής Εταιρείας και σε διευθύνοντα σύμβουλο της Εταιρείας Τροχιοδρόμων και Ηλεκτροφωτισμού. Παράλληλα, βασιζόμενος στις στενές σχέσεις που τον συνέδεαν με τη βασιλική οικογένεια και στην πολύχρονη παρουσία της οικογένειάς του στην κοινοτική αλλά και στην πολυεθνική κοινωνική ζωή της πόλης, αναδείχθηκε σε σημαίνουσα μορφή του εξελληνισμού των παλιών οθωμανικών θεσμών και της εγκαθίδρυσης των νέων και «ελληνικών» στο δημόσιο χώρο<sup>83</sup>. Ήδη στα μέσα του 1915 διατελούσε μέλος του νομαρχιακού συμβουλίου, πρόεδρος του νεοσύστατου ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, μέλος της επιτροπής του Φθισιατρείου και της επιτροπής των προσφύγων, ενώ στις αρχές του 1917 εξελέγη πρώτος Έλληνας πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου<sup>84</sup>.

Η ανοδική πορεία του Κλέωνα Χατζηλαζάρου και η ανάδειξή του σε ένα από τα πιο προβεβλημένα μέλη της τοπικής αρχηγείας υποδεικνύει τη σημασία των πολλαπλών συμβολικών κεφαλαίων για την εξασφάλιση της κοινωνικής ηγεμονίας στη Θεσσαλονίκη των πρώτων μεταοθωμανικών χρόνων. Ο Χατζηλαζάρου ενίσχυσε τη θέση του γιατί συγκέντρωνε (πέρα από την αναγνώριση των τοπικών ελληνικών κύκλων) τόσο την επιδοκίμασία της ανώτερης ελληνικής αρχής –της βασιλικής οικογένειας– όσο όμως και την εμπιστοσύνη της εβραϊκής κοινοτικής και επιχειρηματικής αρχηγείας. Η τελευταία έβλεπε στο πρόσωπό του έναν γνώστη των συμφερόντων της καθώς το 1911 ο Χατζηλαζάρου είχε κινηθεί ως διευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής για τη διάσωση της Τράπεζας Σαούλ Μοδιάνο, ενώ το 1913, ως προϊστάμενος επιτροπής του Εμπορικού Επιμελητηρίου είχε ταχθεί υπέρ της μετατροπής της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι<sup>85</sup>. Σε μια περίοδο μεγάλης ρευστότητας και εθνικής έντασης, η ευρύτατη, πολυεθνική κοινωνική δικτύωση του Χατζηλαζάρου υπενθυμίζει ότι ο εξελληνισμός του δημόσιου χώρου δεν προωθήθηκε μόνο μέσα από διαδικασίες επιβολής, περιθωριοποίησης και σύγκρουσης, αλλά και μέσα από την εξασφάλιση της συναίνεσης του ισχυρού τοπικού εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος.

Ωστόσο, η πορεία του συγκεκριμένου εμπόρου έμεινε τελικά μετέωρη. Στις αρχές του 1917 η επιχειρηματική του βάση κλονίστηκε όταν μετά το θάνατο του πατέρα του ο εκλιπών ουσιαστικά τον απέκλεισε από τη διανομή της περιουσίας του<sup>86</sup>. Την

<sup>83</sup> Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη και μέχρι τη δολοφονία του ο βασιλιάς Γεώργιος κατέλυσε στην οικία Χατζηλαζάρου. Ενώ ο διάδοχος Κωνσταντίνος είχε βαφτίσει την κόρη του Κλέωνα Χατζηλαζάρου. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 6, σ. 249, σημ. 74. Ο πατέρας του Κλέωνα, Περικλής Χατζηλαζάρου ήταν για χρόνια πρόεδρος της Λέσχης Θεσσαλονίκης. *Νέα Αλήθεια* 20.05.1915. Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σ. 189.

<sup>84</sup> *Νέα Αλήθεια* 21.05.1915. Συνεδρίαση διοικητικού συμβουλίου ΕΒΕΘ (22.02.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου, Βιβλίο Πρώτο, 1914-1919.

<sup>85</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαια 2 (σ. 118) και 5 (σ. 223-226). Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, σσ. 38-46. Το 1915 ο Κλέων Χατζηλαζάρου εκλέχτηκε επίσης πρώτος πρόεδρος του νεοσύστατου, πολυεθνικού Συνδέσμου Κτηματιών, γεγονός δηλωτικό των στενών του σχέσεων με το στρώμα των ισχυρών μουσουλμάνων γαιοκτημόνων· ενώ αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης από τα ελληνικά στρατεύματα και σε συνεννόηση με ανώτερους εβραϊκούς κύκλους είχε κινηθεί για τη σύσταση ελληνοεβραϊκού συνδέσμου. Ο δε πατέρας του ως πρόεδρος της Λέσχης Θεσσαλονίκης είχε επίσης κινηθεί για τη συγκρότηση επιτροπών επίλυσης των ελληνοεβραϊκών διαφορών κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Συνταγματικής Περιόδου. Φάκελος «Κτηματικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 109. *Εδώ*, Κεφάλαιο 3, σ. 189.

<sup>86</sup> *L'Indépendant* 19.01.1917. *Το Φως* 06.02.1917. Τα αίτια του αποκλεισμού του από τη διανομή της πατρικής περιουσίας παραμένουν άγνωστα. Επιπλέον, ο Χατζηλαζάρου είχε παραιτηθεί από τη διεύθυνση του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής ήδη από το Φεβρουάριο του 1916 επίσης για άγνωστους λόγους. *Το Φως* 08.02.1916.

ίδια περίοδο, η μεταβολή των πολιτικών συνθηκών και η εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη δυσχέραναν την παρουσία στην πόλη ενός τόσο προβεβλημένου βασιλόφρονα και τον ανάγκασαν να την εγκαταλείψει. Μετά από σύντομη παραμονή στο εξωτερικό εγκαταστάθηκε τελικά οριστικά στην Αθήνα όπου και δραστηριοποιήθηκε επιχειρηματικά<sup>87</sup>.

Οι διαφορετικές πορείες των Μακρή και Χατζηλαζάρου δείχνουν επομένως ότι αν ένα τμήμα των υστεροθωμανών ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης κατόρθωσε να ωφεληθεί από τη μετάβαση και να ισχυροποιήσει τη θέση του, για κάποιους άλλους η ρευστότητα που χαρακτήριζε τη δεκαετία του 1910 οδήγησε στην έκλειψή τους. Οι επιπτώσεις της ρευστότητας δεν ήταν πάντως μονοσήμαντες για τη διαμόρφωση της μεταοθωμανικής ομάδας των ελλήνων εμπόρων και βιομηχάνων. Οι εξελίξεις που πυροδότησε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο εθνικός διχασμός στην πόλη επέτρεψαν ταυτόχρονα τη δραστηριοποίηση νέων ελλήνων θεσσαλονικέων επιχειρηματιών. Η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής πρόσφερε νέες ευκαιρίες πλουτισμού και η συστράτευση με τον Βενιζέλο την απαραίτητη πολιτική στήριξη για την πραγματοποίηση επιχειρηματικών ανοιγμάτων στον κλάδο της μεταποίησης. Στα τέλη του 1918, ο προμηθευτής των συμμαχικών στρατευμάτων Θεαγένης Τρομπέτας επένδυσε τα συσσωρευμένα κέρδη του στην ίδρυση εργοστασίου οινοπνευματοποίησης με την επωνυμία «Η Εθνική Άμυνα»<sup>88</sup>. Ανάλογα, το 1919 ομάδα ελλήνων επιχειρηματιών βενιζελικών φρονιμάτων (μεταξύ των οποίων οι Αλέξανδρος και Κωνσταντίνος Ζάννας και ο Στυλιανός Νεγρεπόντης) σύστησε τη «Γαλλοελληνική Εταιρεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων»<sup>89</sup>.

Παρά την ανάπτυξη της ομάδας των ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης που περιγράφηκε παραπάνω, το μικρό αριθμητικά μέγεθος που την χαρακτήριζε κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και η χαμηλή κεφαλαιακή της βάση καθιστούσαν αδύνατη την παγίωση της θέσης της, ιδίως σε τομείς έντασης κεφαλαίων όπως η μεταποίηση. Επομένως ήταν απαραίτητη η σημαντική μεταφορά κεφαλαίων από άλλες περιοχές<sup>90</sup>. Η ισχυροποίηση του ανώτερου ελληνικού επιχειρηματικού στρώματος δεν αποτέλεσε μια αποκλειστικά ενδογενή διαδικασία. Αντίθετα, ο σταδιακός εξελληνισμός των βασικών κλάδων της τοπικής οικονομίας επιτεύχθηκε κυρίως μέσα από την έλευση και δραστηριοποίηση στην πόλη μη θεσσαλονικέων επιχειρηματιών.

Μεταξύ αυτών, οι ναουσαίοι επιχειρηματίες αποτελούσαν την πιο ευδιάκριτη, αλλά ταυτόχρονα και την πιο οικεία ομάδα. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο η αξιοσημείωτη ελληνορθόδοξη δραστηριότητα στον κλάδο της μεταποίησης επικεντρωνόταν κυρίως στις πόλεις της κεντρικής Μακεδονίας, στη Νάουσα, και, σε μικρότερο βαθμό, στην Έδεσσα και στη Βέροια. Όμως η μετατροπή των ναουσαίων επιχειρηματιών σε μια αστική τάξη εθνικής (δηλαδή οθωμανικής) εμβέλειας εξαρτιόταν πρωτίστως από την υπέρβαση των κοινοτικών ορίων και την επέκτασή τους στο μείζον αστικό κέντρο της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, τη Θεσσαλονίκη. Την προοπτική

<sup>87</sup> *Το Φως* 14.08.1917. Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου», σ. 42.

<sup>88</sup> Θεαγένης Γ. Τρομπέτας προς Εμπορικό Σύλλογο (14/27.12.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>89</sup> Η εταιρεία αγόρασε τις εγκαταστάσεις του γαλλικού στρατού στην περιοχή Καραμπουρνάκη και προχώρησε στη σύσταση μονάδων βυρσοδεψείας, καρφοβελονοποιείου, ζυλουργείου και πιλοποιείου. Παναγιώτης Γεωργούλης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης, από τον 19ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού* (Θεσσαλονίκη, 2005), σ. 106. Από το 1920 οι Αλέξανδρος και Κωνσταντίνος Ζάννας συνεργάστηκαν επίσης με τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο στην εκμετάλλευση των Ψυγείων Θεσσαλονίκης. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 20.

<sup>90</sup> Darques, *Salonique au XXe siècle*, σ. 205.



αυτή απέτρεπε κυρίως η εβραϊκή επιχειρηματική κυριαρχία<sup>91</sup>. Συνακόλουθα, αν και ναουσαίοι επιχειρηματίες δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη ήδη πριν από το 1912, η παρουσία τους ήταν συγκριτικά περιορισμένη και περιοριζόταν κυρίως σε μικρής κλίμακας επικουρικές και εμπορικές επιχειρήσεις<sup>92</sup>.

Η εγκαθίδρυση της ελληνικής κυριαρχίας μετέβαλε το γεωγραφικό πλαίσιο της δράσης τους και επέτρεψε το μερικό επαναπροσδιορισμό των επιχειρηματικών τους στρατηγικών. Κατά τη δεκαετία του 1910 η Κεντρική Μακεδονία παρέμεινε σημαντικός βιομηχανικός πυρήνας της ναουσαϊκής και ευρύτερα της ελληνικής μακεδονικής επιχειρηματικότητας. Βιομηχανικές μονάδες συνέχισαν να ιδρύονται ή να επεκτείνονται<sup>93</sup>, παρόλο που όταν αναπτυσσόμενες εταιρείες όπως η «Έρια» μετατρέπονταν σε ανώνυμες έδρα οριζόταν πλέον η Θεσσαλονίκη<sup>94</sup>. Ωστόσο, μετά το 1912 οι ναουσαίοι επιχειρηματίες κινήθηκαν ενεργότερα και στη θεσσαλονικιώτικη αγορά. Μέλη της δεύτερης γενιάς συμμετείχαν ως μέτοχοι σε μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, ενώ άλλοι επέκτειναν τις δραστηριότητές τους από το εμπόριο και τα ακίνητα στη μεταποίηση<sup>95</sup>. Ταυτόχρονα, εντάθηκε η ίδρυση βιομηχανικών μονάδων στην πόλη από αμιγώς ναουσαίους επιχειρηματίες, είτε στον γνώριμο τομέα της νηματουργίας είτε σε άλλους τομείς που εμφάνιζαν προοπτικές ανάπτυξης. Το 1921 οι γιοι του πρωτόπλου της ναουσαϊκής υφαντουργίας Γρηγορίου Τσίτση συνεργάστηκαν με τους αδελφούς Κύρο και Παναγή Κύρτση και συνέστησαν μια νέα κάθετη βιομηχανική μονάδα παραγωγής βαμβακερών νημάτων στην περιοχή Σφαγεία Θεσσαλονίκης<sup>96</sup>. Δυο χρόνια νωρίτερα, το 1919 ο Ηρακλής Χατζηδημούλας είχε επεκτείνει τις βιομηχανικές του δραστηριότητες πέρα από την υφαντουργία ιδρύοντας στη Θεσσαλονίκη τη «Βιομηχανική Εστία» με αντικείμενο την παραγωγή γεωργικών εργαλείων<sup>97</sup>.

Αναμφίβολα, οι μεταβαλλόμενες αλλά στενές σχέσεις που συνέδεαν επιχειρηματικά τη Θεσσαλονίκη με τη Νάουσα κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο είχαν σε σημαντικό βαθμό καταστήσει τους ναουσαίους βιομήχανους τμήμα του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου της πόλης ήδη πριν από το 1912<sup>98</sup>. Η μεταφορά κεφαλαίων και η ενεργότερη δραστηριοποίηση των Ναουσαίων δεν σήμαινε επομένως και την έλευση ενός ολοκληρωτικά νέου επιχειρηματικού δυναμικού. Ωστόσο, την περίοδο 1912-1922 δραστηριοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη και ένας αριθμός επιχειρηματιών από άλλες περιοχές της Ελλάδας και του εξωτερικού, ο οποίος και επένδυσε στους πιο σημαντικούς κλάδους της τοπικής οικονομίας. Ο εγκατεστημένος στη Βιέννη σιατιστινός δερματέμπορος Δούκας Σαχίνης μετέφερε τις δραστηριότητές του στη Θεσσαλονίκη και ίδρυσε το καπνεργοστάσιο «Ατλας» στις αρχές του 1915<sup>99</sup>, την ίδια χρονιά που οι ισχυροί ξανθιώτες καπνέμποροι Αθανάσιος Στάλιος και Μιλτιάδης Πε-

<sup>91</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 46-49. Lapavitsas, "Social origins of Ottoman industrialization", σ. 4.

<sup>92</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, 46-49. Αυτό αφήνει άλλωστε να διαφανεί και η κατάταξή τους στην τρίτη και τέταρτη κατηγορία των μελών του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif du Vilayet de Salonique*, σσ. 35-46.

<sup>93</sup> Η Έρια μετατράπηκε σε ανώνυμη εταιρεία το 1915 αυξάνοντας το κεφάλαιο της από 36.000 σε 60.000 λίρες, ενώ το 1921 ιδρύθηκε στη Βέροια η εταιρεία Βέρμιον, η οποία εκτός από κλωστήριο και υφαντήριο διέθετε και εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 21, 204.

<sup>94</sup> Στο ίδιο, σ. 443.

<sup>95</sup> Οι Ιωάννης Πλατσούκας και Θρασύβουλος Τουρπάλης ήταν μέτοχοι του Οινοπνευματοποιείου «Πρωτεύς» των Αδελφών Γεωργιάδου (1918). Ο δε Κύρος Κύρτσης συμμετείχε στην ίδρυση της Γαλλοελληνικής Εταιρείας Βιομηχανικών Επιχειρήσεων Θεσσαλονίκης Α.Ε. (1919). Στο ίδιο, σσ. 123, 178-179.

<sup>96</sup> Η μονάδα περιλάμβανε στριπήτριο, βαφείο και λευκαντήριο. Στο ίδιο, σ. 300.

<sup>97</sup> Στο ίδιο, σ. 468.

<sup>98</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 46-49.

<sup>99</sup> *Νέα Αλήθεια* 19.01.1915, 24.05.1915.

τρίδης σύστηναν στην πόλη, σε συνεργασία με τον Κωνσταντίνο Τορνιβούκα, την ανώνυμη εταιρεία καπνού «Νέστος»<sup>100</sup>. Η τάση αυτή εντάθηκε μετά τον πόλεμο. Η οικογένεια Πιερράκου, κάτοχοι νηματουργείου στον Πειραιά, αγόρασαν την εβραϊκή “Nouvelle Filature” των Τόρρες και Σίδες και δημιούργησαν το 1919 την ομόρρυθμη εταιρεία «Πιερράκος, Οικονομόπουλος & Σία» μετακινούμενοι επιχειρηματικά στη Θεσσαλονίκη<sup>101</sup>. Ανάλογα κινήθηκε και η οικογένεια Φιλίππου, με μακρύ ιστορικό δράσης στην κεραμοπλινθοποιία στη Σύρο, η οποία εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1919 και σύστησε κεραμοουργείο αμφισβητώντας το μονοπώλιο της κεραμοποιίας Αλατίνι<sup>102</sup>.

Ωστόσο, οι σημαντικότερες επενδύσεις στην πόλη πραγματοποιήθηκαν από τον αθηναίο επιχειρηματία Επαμεινώνδα Χαρίλαο στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Το 1920 ο Χαρίλαος αγόρασε τα ψυγεία του γαλλικού στρατού και ίδρυσε την εταιρεία «Ψυγεία Θεσσαλονίκης» συνεργαζόμενος με την πειραιϊκή παγοποιία των αδελφών Σιφναίου και με τους θεσσαλονικείς επιχειρηματίες Αθανάσιο Μακρή και Αλέξανδρο Ζάννα. Την ίδια χρονιά προχώρησε επίσης στην ίδρυση της «Πρώτης Οικοδομικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης». Η εταιρεία, με πρόεδρο τον ίδιο και μετόχους σημαντικούς αθηναίους κεφαλαιούχους (όπως οι Στρίγγος, Εμπειρικός, Νικολετόπουλος και Δέλτας), εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που πρόσφερε η ανοικοδόμηση της πόλης και δραστηριοποιήθηκε στην κατασκευή οικιών<sup>103</sup>.

Όπως επομένως συνέβη και κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, η ισχυροποίηση του ελληνικού επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης διαπλέχθηκε με την ανανέωσή του –έστω και σε μικρότερο βαθμό. Η αναπαραγωγή του υπήρξε μια ενδογενής όσο όμως και μια εξωγενής διαδικασία. Για το λόγο αυτό, ο σταδιακός εξελληνισμός των σημαντικότερων κλάδων της τοπικής οικονομίας έθετε εκ νέου το ζήτημα της «θεσσαλονικοποίησης» του στρώματος αυτού, της οργανικής δηλαδή ένταξης των νέων επήλυδων επιχειρηματιών στο θεσμικό πλαίσιο της τοπικής αγοράς και στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Για κάποιους μακεδόνες επιχειρηματίες, όπως ο Δούκας Σαχίνης, η ύπαρξη θυλάκων συντοπιτών στη Θεσσαλονίκη καθώς και η εγκόλπωση της θεσσαλονικιότητας σε μια ευρύτερη, ισχυρή ελληνομακεδονική ταυτότητα (η οποία και λειτουργούσε ουσιαστικά σαν μια ποιητική της ομοιότητας), επέτρεπαν τη γρήγορη και ομαλή ενσωμάτωσή τους στα πολιτικά, κοινωνικά και επαγγελματικά δίκτυα της πόλης<sup>104</sup>. Όμως η ελληνομακεδονικότητα δεν κάλυπτε τους επιχειρηματίες από την Παλαιά Ελλάδα. Αυτοί βρίσκονταν αντιμέτωποι με έναν δημόσιο λόγο, ο οποίος φοβόταν και αποδοκίμαζε μια ανεξέλεγκτη, μαζική έλευση Παλαιοελλαδιτών στη Μακεδονία<sup>105</sup>. Με δεδομένο ότι η εγκατάσταση επιχειρηματιών από την Παλαιά Ελλάδα ουσιαστικά ξεκίνησε μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, για να συνεχιστεί κατά τη δεκαετία του 1920, η εκτίμηση της επίδρασης

<sup>100</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 21.

<sup>101</sup> Στο ίδιο, σσ. 240-242.

<sup>102</sup> Γεωργούλης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης*, σ. 104.

<sup>103</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 314-330.

<sup>104</sup> Μέσα στον πρώτο χρόνο της εγκατάστασής του στη Θεσσαλονίκη, ο σιατιστινός Δούκας Σαχίνης ήταν αντιπρόεδρος του νεοσύστατου Συλλόγου Σιατιστιέων Θεσσαλονίκης, μέλος σε επιτροπές καπνοβιομηχάνων και υποψήφιος με το συνδυασμό των Ανεξάρτητων στις εκλογές του Μαΐου 1915. *Νέα Αλήθεια* 07.02.1915, 14.04.1915, 01.05.1915, 24.05.1915.

<sup>105</sup> Μετά την πυρκαγιά του 1917 το σύνολο του τύπου της Θεσσαλονίκης προδίκαιε ότι η πολιτική της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης που προωθούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου θα οδηγούσε στην οικονομική καταστροφή της πόλης καθώς εξυπηρετούσε την έλευση αθηναίων κεφαλαιούχων στην αγορά ακινήτων της πυρκαϊούστου ζώνης. Ενδεικτικά, *L'Indépendant* 08.09.1917, *Το Φως* 16.09.1917.

που άσκησαν οι αντιλήψεις αυτές στον «γηγενή» επιχειρηματικό κόσμο της πόλης, καθώς και ο προσδιορισμός του τρόπου, του βαθμού και του χρόνου ενσωμάτωσής των παλιοελλαδικών επιχειρηματιών εκφεύγει από τα χρονικά όρια αυτής της μελέτης καθώς εκτυλίσσεται μετά το 1922. Αν πάντως δηλώνει κάτι η εκλογή των Νικόλαου και Ιωάννη Πιερράκου στο τριακονταμελές διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης μόλις το 1928, δέκα δηλαδή χρόνια μετά τη δραστηριοποίησή τους στη Θεσσαλονίκη, τότε για τους παλαιοελλαδίτες επιχειρηματίες η ενσωμάτωση ενδεχομένως να υπήρξε μια πιο μακρόχρονη διαδικασία<sup>106</sup>.

Κατά τη δεκαετία 1912-1922 το ανώτερο στρώμα των εμπόρων και βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης εισήλθε σε μια σύνθετη διαδικασία μετασχηματισμού. Η έξωση των Βουλγάρων και η μετανάστευση σημαντικού αριθμού μουσουλμάνων, ντονμέ και εβραίων επιχειρηματιών μετέβαλε τις υστεροθωμανικές εθνοτικές δημογραφικές ισορροπίες στο εσωτερικό του και το κατέστησε λιγότερο πολυεθνικό. Η σημαντική φυγή γηγενών, κυρίως εβραϊκών, ιδιωτικών κεφαλαίων σε συνδυασμό με την εισροή ελληνικών και τη σταδιακή παγίωση της θέσης των ελληνικών τραπεζών στην πιστωτική αγορά της πόλης αναπροσδιόριζε σταδιακά την κεφαλαιακή ισχύ των διαφορετικών εθνοτικών συνιστωσών του. Ταυτόχρονα, η κρυστάλλωση της μετάβασης από μια αυτοκρατορική σε μια εθνική οικονομία αναπροσάρμοζε τη σχέση ανάμεσα στην επιχειρηματικότητα, την εθνοτική ταυτότητα και τις κοινοτικές δομές. Η μεταβολή των επιχειρηματικών στρατηγικών των Εβραίων σηματοδοτούσε την έναρξη μετατροπής τους σε μειονότητα· ενώ η μαζική αναχώρηση αλιανσίστ επιχειρηματιών στέρησε από την εναπομείνασα εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία τον έλεγχο της κοινότητας. Από πυλώνα της εβραϊκής κυριαρχίας σε ολόκληρη την αγορά της πόλης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, η κοινότητα μεταβαλλόταν πλέον (λόγω και των νέων χωροθετήσεων του εβραϊκού πληθυσμού που επέβαλε η πυρκαγιά) αποκλειστικά σε μια κλειστή αγορά καταναλωτών, σε θύλακα. Δηλαδή, σε έναν από τους σταδιακά ολοένα και πιο περιορισμένους χώρους επικέντρωσης της εβραϊκής επιχειρηματικής δράσης.

Αυτές οι διαδικασίες ωθούσαν προς τον εξελληνισμό αναδιατάσσοντας ωστόσο τις ισορροπίες και στο εσωτερικό του τοπικού ελληνικού επιχειρηματικού στρώματος. Όπως συνέβη και κατά τη δεκαετία του 1870, έτσι και την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου η έκλειψη επιφανών ελληνορθόδοξων επιχειρηματικών οικογενειών της ύστερης οθωμανικής περιόδου συνοδεύτηκε από την άνοδο τοπικών εμποροβιομηχάνων και την εγκατάσταση ή εντονότερη δραστηριοποίηση στην πόλη ελλήνων μακεδόνων ή παλιοελλαδικών επιχειρηματιών. Επρόκειτο για επιχειρηματικές διαδρομές που τις καθόρισε σε μεγάλο βαθμό η πολιτική συγκυρία –ο εθνικός διχασμός, η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής και οι μεταπολεμικές ευκαιρίες που πρόσφερε η εκτεταμένη ανοικοδόμηση της πόλης. Με τη σειρά τους όμως, οι διαδρομές αυτές έτειναν επίσης προς έναν επαναπροσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στο τοπικό και στο εθνικό, ανάμεσα στη «θεσσαλονικιότητα» και στην «ελληνικότητα» επιτείνοντας την αμφισημία που χαρακτήριζε τη μεταξύ τους σχέση. Το 1922 το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της Θεσσαλονίκης ήταν αισθητά διαφορετικό από εκείνο της ύστερης οθωμανικής περιόδου τόσο στα ποσοτικά όσο κυρίως στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του. Έτεινε προς τον εξελληνισμό μέσα όμως από την εσωτερική ανανέωσή του. Η εγγενής ρευστότητα που το διέκρινε ευνοούσε επομένως την ανάπτυξη αντίρροπων

<sup>106</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (30.07.1928), Βιβλίο Παρουσιάσεως Συμβούλων Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (1925-1932), Αρχείο ΕΒΕΘ.

δυναμικών. Η Θεσσαλονίκη εξελληνιζόταν μέσα από μια διπλή διαδικασία. Η φυγή των εβραίων επιχειρηματιών ενίσχυε εξ αντικειμένου τους ντόπιους Έλληνες, αλλά οδηγούσε ταυτόχρονα και στον οικονομικό μαρασμό ολόκληρης της πόλης – συμπεριλαμβανομένων και των ίδιων των Ελλήνων. Παράλληλα, η σταδιακή άφιξη επιχειρηματιών από την Παλαιά Ελλάδα συνοδευόταν από σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίων. Κινδύνευε ωστόσο να καταλήξει στον εκτοπισμό των ντόπιων ελλήνων θεσσαλονικέων επιχειρηματιών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όσο η «θεσσαλονικιότητα» των επιχειρηματιών προσδενόταν σταδιακά στην «ελληνικότητα» τόσο εντεινόταν και η ένταση ανάμεσα στις δύο αυτές ταυτοτικές κατηγορίες<sup>107</sup>. Καθώς οι επιχειρηματίες της πόλης γίνονταν περισσότερο Έλληνες, μετατρέπονταν ταυτόχρονα και σε περισσότερο Θεσσαλονικείς.

---

<sup>107</sup> Η συγχώνευση των δύο θεσσαλονικιώτικων ζυθοποιείων, του εβραϊκού «Όλυμπος» και της ελληνομακεδονικής «Νάουσας» το 1919, μπορεί να θεωρηθεί εμβληματική των αντίρροπων αυτών τάσεων. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 22.

## Κεφάλαιο Ένατο

### Οι ταξικές διαστάσεις του Μεγάλου Πολέμου

Ήδη από την επαύριο της αποβίβασης των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων, το Σεπτέμβριο του 1915, μια πληθώρα δημοσιευμάτων επανέγραψε τη Θεσσαλονίκη στο οριενταλιστικό αφήγημα φιλοτεχνώντας αυτή τη φορά την εικόνα μιας πολύβουης, «κοσμοπολίτικης» πόλης, σημείο συνάντησης μιας «άχρονης» Ανατολής με τις ακραίες πραγματικότητες της εμπόλεμης Δύσης<sup>1</sup>. Το δυτικό βλέμμα πολυάριθμων γάλλων, άγγλων, ιταλών και ρώσων στρατιωτών, διπλωματών, νοσοκόμων και δημοσιογράφων, ανδρών και γυναικών, παρά την όποια εσωτερική ποικιλία που το διέκρινε, εστίαζε τώρα όχι μόνο στο περίπλοκο μωσαϊκό των εθνοτήτων που κατοικούσαν τη μεταοθωμανική πόλη, αλλά κυρίως στην εκπληκτική και συνάμα αντιστικτική πολυχρωμία που διέκρινε το δημόσιο χώρο της, χώρο όπου οι εθνότητες αυτές συγχρωτιζόνταν πλέον με μια εξίσου πολύχρωμη Δύση –ευρωπαϊκή αλλά και αποικιακή<sup>2</sup>. Η συναρπαστική εικόνα μιας διαπολιτισμικής «συνάντησης» *in extremis* φιλοτεχνήθηκε καταρχήν επιτόπου και ταυτόχρονα στις λογοτεχνικές απόπειρες των συντελεστών των *Balkan News* και της *Revue Franco-Macédonienne*, για να εμπλουτιστεί στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου από μια πληθώρα απομνημονευμάτων, ταξιδιωτικών εντυπώσεων και στρατιωτικών αναμνήσεων και να παγιωθεί τελικά στα μεταπολεμικά χρόνια χάρη στις σελίδες του *Mosquito*, της περιοδικής έκδοσης των βρετανών βετεράνων της British Salonika Force<sup>3</sup>. Οπτικοποιημένη στις πολυάριθμες καρτ-ποστάλ της εποχής, η εικόνα της «κοσμοπολίτικης» Θεσσαλονίκης του Μεγάλου Πολέμου κυριάρχησε στη δημόσια μνήμη, τόσο ευρωπαϊκή όσο και τοπική<sup>4</sup>, για

<sup>1</sup> Βλέπε την πολύ παραστατική περιγραφή του στρατιώτη William Knott (η υπογράμμιση δική μου): «My word, what a change in Salonika and its surroundings. Besides 4 new divisions 22, 26, 27, & 28 landing, also thousands of French, the roads were lined with base hospitals, ammunition stores, supply stores of huge stacks some 40ft high of bully beef, biscuits, milk, jam and other necessaries, huge bakeries, long strings of motor lorries, ASC convoys, infantry limbers, while the harbour is packed with hospital ships, transports, warships, launches for the staff, *in fact it is a revolution for Orientalism into military organization*». Αναφέρεται στο Alan Wakefield & Simon Moody, *Under the devil's eye. Britain's forgotten army at Salonika, 1915-1918* (Στράουοντ, 2004), σ. 44.

<sup>2</sup> Το συγχρωτισμό αυτό περιγράφει γλαφυρά η Δήμητρα Βακά: «Tables and chairs overflowed the streets, at which sat the fighting men of twenty different tribes, from three continents, in their various uniforms, talking their own languages and drinking their accustomed drinks. There were French, English, Scotch, Serbs, Italians, Greeks, Cretans, Indo-Chinese, and Senegalese; and of civilians, Turks, Jews, Greeks, and a sprinkling of almost every other nationality. It was the most marvelous show we had seen». Demetra Vaka, *In the heart of German intrigue* (Βοστόνη, 1918), σσ. 247-248. Για μια ενδελεχή διαπραγμάτευση του τρόπου αναπαράστασης της Θεσσαλονίκης από το δυτικό περιηγητικό βλέμμα και των μεταβολών του στο χρόνο, βλ. Mazower, «Travellers and the Oriental city, c. 1840-1920».

<sup>3</sup> *The Balkan News* 26.03.1916, 31.03.1916 (μεταξύ άλλων). Για δύο παραδείγματα από τη *Revue Franco-Macédonienne*, Jean de Tournes, «Contes et Nouvelles: Lidoire et Azyade», *Revue Franco-Macédonienne* 1 (04.1916), σσ. 26-28. Capitaine D... (du 1er Régiment de marche d' Afrique), «Impressions d'Orientaliste. L'âme musulmane en Macédoine», *Revue Franco-Macédonienne* 2 (05.1916), σσ. 49-60. Για μια πρώτη, συνοπτική παρουσίαση της εργογραφίας της Θεσσαλονίκης του Μεγάλου Πολέμου με παρατηρήσεις σχετικά με τον οριενταλιστικό χαρακτήρα των απομνημονευμάτων και αναμνήσεων, βλέπε Λουκιανός Ι. Χασιάδης, «Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918. Μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8 (1996), σσ. 164-178.

<sup>4</sup> Βλέπε Γιώργος Θ. Βαφόπουλος, «Στον Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 277-279. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, σσ. 381-382. Γιώργος Βαφόπουλος, *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 46-51.

να επηρεάσει τελικά υπόρρητα τις ελάχιστες πρόσφατες ιστοριογραφικές αποτιμήσεις της περιόδου<sup>5</sup>.

Ωστόσο, η ηγεμονική αυτή εικόνα δεν οφείλεται μόνο στην αναπαραστατική ισχύ του μακροσκοπικού δυτικού βλέμματος. Η καταστρεπτική πυρκαγιά του 1917 και η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922-1923 συνέβαλαν εξίσου στον καθορισμό της θέσης της Θεσσαλονίκης του Μεγάλου Πολέμου στην ιστορική μνήμη. Το τέλος της εβραϊκής παρουσίας στο κέντρο της πόλης, η έξοδος των μουσουλμάνων κατοίκων της και η εγκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων σήμαναν μια απότομη εθνική ομοιογενοποίηση του αστικού χώρου που οδηγούσε ανακλαστικά στον αναδρομικό υπερτονισμό των πολυεθνικών χαρακτηριστικών της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Παραβλέποντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσέδιδε στην πόλη η πολεμική συγκυρία, η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καταγράφηκε ως η ύστατη αναλαμπή της «κοσμοπολίτικης» υστεροθωμανικής πόλης. Ταυτόχρονα, η τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς συνέβαλε στην εξιδανίκευση των όσων είχαν μόλις προηγηθεί. Η επενέργειά της υπήρξε μνημονικά δραστική γιατί η προσφυγιά αυτή ήταν ουσιαστικά διπλή: οι αφικνούμενοι Μικρασιάτες έρχονταν στην πραγματικότητα να προστεθούν στους πολυάριθμους εβραίους πυροπαθείς. Εκτοπισμένοι από τις γειτονίες του κέντρου, οι τελευταίοι είχαν πλέον εγκατασταθεί σε πρόχειρους συνοικισμούς στις παρυφές του αστικού ιστού και είχαν γίνει αυτοί, πριν από όλους τους άλλους, πρόσφυγες στην ίδια τους την πόλη. Οι τρομακτικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν αυτοί οι δύο προσφυγικοί πληθυσμοί στην ανασυγκρότηση των ζώων τους και η έντονη φτώχεια που χαρακτήριζε γενικότερα τις συνθήκες διαβίωσης των κατώτερων στρωμάτων στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη προσδιόρισαν τη μνημονική ανάκληση της πολεμικής περιόδου, ιδίως από τους Εβραίους, ως μιας τελευταίας εποχής ευημερίας την οποία είχε τροφοδοτήσει η εκμετάλλευση των επιχειρηματικών ευκαιριών που πρόσφερε η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής.

Απόρροια της σύγκλισης των διεργασιών αυτών, η κρατούσα θεώρηση της Θεσσαλονίκης του Μεγάλου Πολέμου από τη δημόσια μνήμη και από την ιστοριογραφία οργανώνεται επομένως γύρω από δύο αφηγηματικά μοτίβα. Αφενός, η αφήγηση στέκεται προνομιακά στις πολύπλοκες διεθνοτικές και διαπολιτισμικές μορφές άτυπης κοινωνικότητας που αναπτύχθηκαν στο δημόσιο χώρο<sup>6</sup>. Κατά συνέπεια, η α-

<sup>5</sup> Για το πιο χτυπητό ίσως παράδειγμα, βλέπε Mazower, *Salonica, city of ghosts*. Επίσης, Wakefield, *Under the devil's eye*. Ανάλογες είναι και οι διαπιστώσεις του Λουκιανού Χασιώτη, ο οποίος στέκεται κυρίως στο γεγονός ότι «η περίοδος του Μακεδονικού Μετώπου ήταν ουσιαστικά η τελευταία περίοδος μιας πολυεθνικής Μακεδονίας». Χασιώτης, «Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918», σ. 178. Οι Χεκίμογλου και Γερόλυμπου αναφέρονται επίσης στην «πολυεθνική δομή της πόλης» και υπογραμμίζουν την «ιδιότυπη, εύθυμη και απροσδιόριστη» όψη της, την οποία δίνουν το «πέραςμα προσφύγων, τυχοδιωκτών και συνωμοτών» και η «πλημμυρίδα των ξένων στρατιωτικών, που ξεπερνούν αριθμητικά τον πληθυσμό της πόλης, [και] σφραγίζουν το υφιστάμενο σκηνικό». Ωστόσο, είναι οι μόνοι που δίνουν μια πιο ισορροπημένη και πλήρη εικόνα της κοινωνίας της περιόδου. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου». Χαρακτηριστικό της αντοχής του σχήματος της «κοσμοπολίτικης» Θεσσαλονίκης του Μεγάλου Πολέμου (που ανατροφοδοτείται από την πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος για το «πολυπολιτισμικό» παρελθόν της πόλης), είναι το γεγονός ότι η ιστοριογραφική και βιβλιογραφική παραγωγή επικεντρώνεται σήμερα σε έργα που αναδεικνύουν τον πολυεθνικό της χαρακτήρα. Ενδεικτικά: Miltiade Hatzopoulos & V. Hautefeuille, «Le journal intime de Léon Rey: un témoignage exceptionnel sur le service archeologique de l'Armée d' Orient et sur la vie dans le camp retranché de Salonique», στο Yannis Mourellos (επιμ.), *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 191-199. Marcelle Tinayre, *Ενα καλοκαίρι στη Θεσσαλονίκη. Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1916* (μετάφραση Αλεξάνδρα Νεστοροπούλου, Αθήνα, 2008).

<sup>6</sup> Wakefield, *Under the devil's eye*, σσ. 158-179. Mazower, *Salonica, city of ghosts*, σσ. 311-314. Χασιώτης, «Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918», σ. 168. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», σ. 172. Palmer, *The gardeners of Salonika*, σσ. 155, 253. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο*, σ. 1571.

ναλυτική κατηγορία της εθνότητας προτείνεται υπόρρητα ως το ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της εμπειρίας του πολέμου στην πόλη και προσδιορίζεται ως ο κύριος άξονας συγκρότησης των επιμέρους κοινωνικών ταυτοτήτων. Αφετέρου, η επαναλαμβανόμενη, ανεκδοτολογική και μονομερής, αναφορά στις πληθωρικές καταναλωτικές ανάγκες των 200.000 στρατιωτών της Αντάντ, όπως και στην απότομη και ολοκληρωτική απώλεια των συσσωρευμένων πολεμικών κερδών λόγω της πυρκαγιάς, οδηγεί την ιστορική ανάλυση στην αναγόρευση του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στην τελευταία περίοδο οικονομικής άνθισης που γνώρισε η πόλη<sup>7</sup>.

Ωστόσο, αν κάτι χαρακτήριζε τη ζωή στην πόλη κατά τα χρόνια 1914-1919 δεν ήταν μια αίσθηση ευημερίας αλλά τα έντονα επισιτιστικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός της. Ο τοπικός τύπος κατέγραφε καθημερινά και με λεπτομέρεια τις εξελίξεις –τα φορτία που έφταναν ή αναμενόταν, τις ατέρμονες συναντήσεις των εμπλεκόμενων φορέων, τις επιτάξεις, τις απαγορεύσεις και τις κατασχέσεις. Στα γαλλόγλωσσα εβραϊκά έντυπα, η “dhiatimissis” αναφερόταν ενίοτε ως επεξήγηση της “tarification”, ένδειξη του βαθμού που τα ζητήματα αυτά είχαν επηρεάσει βαθιά τις γλωσσικές πραγματικότητες στην πόλη διαμορφώνοντας μια κοινή διεθνοτική ιδιόλεκτο<sup>8</sup>. Τα πολυάριθμα ρεπορτάζ, ανακοινωθέντα και ειδήσεις γραφόμενα συχνά σε τόνο πολεμικό, υιοθετώντας μια ρητορική μάχης και δίνοντας έμφαση στις έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ αντίπαλων συμφερόντων καθώς και στις επιχειρήσεις της αστυνομίας, μετέτρεπαν το ζήτημα του επισιτισμού σε ένα δεύτερο μέτωπο. Το μέτωπο αυτό έφτασε μάλιστα να επισκιάσει ακόμη και τον ίδιο τον πόλεμο και να μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης. Όπως ανέφερε τον Ιούλιο του 1915 η *Echo de Salonique*, “depuis quelque temps on n’entend plus parler dans les journaux que des négociants en farine, des négociants en sucre et d’autres gens de cet acabit. ... Avant Varsovie et les Dardanelles, il faut qu’on nous rabache les oreilles avec la question du sucre. C’est une scie qui va finir par nous rendre tous diabétiques et neurasthéniques”<sup>9</sup>.

Το «επισιτιστικό», όπως κατέληξε να αναφέρεται, αποτέλεσε επομένως αυτό καθεαυτό την κατεξοχήν «αρένα της πολιτικής» κατά την εύστοχη έκφραση της Maureen Healy<sup>10</sup>. Προσδιόρισε τους δημόσιους χώρους στους οποίους αυτή ασκούσαν, τους φορείς που την ασκούσαν, τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, όπως και μεταξύ αυτών και των κρατικών αρχών. Το επισιτιστικό κλόνησε την κοινωνική συνοχή της πόλης, διαμόρφωσε νέες αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας, ανασηματοδότησε παλιές συλλογικές ταυτότητες και συνέβαλε στη συγκρότηση νέων –εφήμερων και μη. Η πρόσβαση ή μη στην τροφή αποτέλεσε τον νέο άξονα της κοινωνικής διάκρισης. Αυτός ο άξονας καθόρισε το περιεχόμενο των κοινωνικών αντιπαραθέσεων, συνέτεινε στη συσπείρωση κοινωνικών ομάδων και παράλληλα κατέστησε περισσότερο ευδιάκριτα τα ταξικά χαρακτηριστικά τους.

<sup>7</sup> Palmer, *The gardeners of Salonika*, σ. 69. Βουργουτζής, *Εμποροι στο Θερμαϊκό*, σσ. 85-87. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, σ. 381. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο*, σσ. 1571-1575. Katherine Elizabeth Fleming, “Becoming Greek: The Jews of Salonica, 1912-1917” (ανακοίνωση στο συνέδριο Religion, Identity, and Empire, Νιου Χέιβεν, 2005), σσ. 15-16. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι εργασίες των Χεκίμογλου και Γερόλυμπου, χωρίς ωστόσο να προβαίνουν σε μια πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση της πολεμικής οικονομίας και των κοινωνικών συνεπειών της. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», σσ. 176-178. Χεκίμογλου, «Θεσσαλονίκη, 1912-1940: οικονομικές εξελίξεις», σσ. 199-200.

<sup>8</sup> *L’Indépendant* 14.02.1919.

<sup>9</sup> *Echo de Salonique* 25.07.1915.

<sup>10</sup> Maureen Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I* (Κέμπριτζ, 2004), σ. 33.

Ταυτόχρονα, στο νέο πλαίσιο πολιτικής δράσης που όριζε το ζήτημα του επισιτισμού, οι εθνοτικές αντιπαραθέσεις υποχώρησαν. Κάτω από την επιφάνεια της εθνοτικής πολυχρωμίας, στην οποία επιμένει η υπάρχουσα ιστοριογραφική θεώρηση, η εθνοτική διάσταση της ταυτότητας στη Θεσσαλονίκη του Μεγάλου Πολέμου υποβαθμίστηκε. Τόσο στο πεδίο των αναπαραστάσεων όσο και σε εκείνο των συλλογικών πρακτικών, ο λόγος της εθνοτικής διαφοράς δεν αποτέλεσε τον κεντρικό μηχανισμό σημασιοδότησης της πραγματικότητας και της παραγωγής εμπρόθετης δράσης. Παρά τη δεδομένη κυριαρχία των Εβραίων στο τοπικό εμπόριο, το επισιτιστικό δεν όξυνε τις ελληνοεβραϊκές σχέσεις ούτε και παρήγαγε νέες αρνητικές αναπαραστάσεις της εβραϊκότητας. Αντίθετα, η ρητορική του θύματος που επικράτησε στο δημόσιο λόγο για την κατάσταση του πληθυσμού της πόλης και η ανάδειξη της Αθήνας στον κύριο θύτη, υπεύθυνο για την επισιτιστική συμφορά που έπληττε τη Θεσσαλονίκη, διαμόρφωσε ένα λογοθετικό πεδίο σύγκλισης των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων καθώς πρόσφερε μια νόμιμη, αποδεκτή, κοινή γλώσσα της «θεσσαλονικιότητας» για την έκφραση των όποιων ιδιαίτερων αιτημάτων τους.

Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης βρέθηκαν στο επίκεντρο των διεργασιών αυτών. Παρά τη δυναμική εμπλοκή των ίδιων των εμπορικών συλλογικών συσσωματώσεων στην υλοποίηση και ενίοτε στη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής, ο παρεμβατισμός των ελληνικών κρατικών αρχών και οι συχνά βίαιες μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν, όξυναν τις σχέσεις των εμπόρων με τις αρχές και προσέδωσαν στοιχεία «καταδιωκόμενου» στην ταυτότητά τους. Ταυτόχρονα, το ζήτημα του επισιτισμού επηρέασε τις σχέσεις των εμπόρων με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Τους αποξένωσε από τα αναδυόμενα εμποροϋπαλληλικά στρώματα και περιέπλεξε κατά τρόπους συχνά αντιφατικούς τις σχέσεις τους με τις ποικίλες επαγγελματικές συντεχνίες. Τέτοιες αντιπαραθέσεις αντλούσαν σε μεγάλο βαθμό από τη διάχυτη σύνδεση της εικόνας του εμπόρου με την αισχροκέρδεια και την κερδοσκοπία, δύο έννοιες γύρω από τις οποίες διαμορφώθηκαν τα ηγεμονικά ερμηνευτικά σχήματα της επισιτιστικής κρίσης στο δημόσιο λόγο. Μέσα από τις πολλαπλές, ρευστές και μεταβαλλόμενες στο χρόνο μορφές αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας που διακινούσε το ιδίωμα της αισχροκέρδειας, οι έμποροι αποσυνδέθηκαν από την πόλη με την οποία μέχρι τότε συμβολικά ταυτίζονταν. Ωστόσο, η αποσύνδεση αυτή δεν υπήρξε οριστική. Αν κατά τη διάρκεια του πολέμου ο δημόσιος λόγος θυματοποιούσε τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης μετατρέποντας τον κερδοσκοπό έμπορο σε θύτη, προς το τέλος των συγκρούσεων και κατά την αμέσως μεταπολεμική περίοδο ανάλογη θέση καταλάμβανε πλέον η Αθήνα και η κεντρική κυβέρνηση. Ο έντονα αντιαθηναϊκός λόγος κυριαρχούσε τώρα στη ρητορική των ίδιων των εμπόρων και συνέβαλε στη συλλογική αυτοπαρουσίασή τους ως θυμάτων. Συνακόλουθα, επέτρεψε τον συντονισμό τους με το ευρύτερο δημόσιο αίσθημα και διευκόλυνε την αποκατάσταση των συμβολικών δεσμών τους με την πόλη.

*«Ἡ αισχροκέρδεια ἔχει ἀπλώσει τούς πλοκάμους τῆς ἔως μέσα εἰς τὴν καρδίαν τοῦ πτωχοκόσμου καὶ ροφᾷ ἡδονικῶς τὸ αἷμα τῆς»<sup>11</sup>. Ἐμποροὶ καὶ κερδοσκοπία στο συλλογικό φαντασιακό*

Με βάση τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία είναι αδύνατον να προσδιοριστεί ἔστω και κατά προσέγγιση η θέση της αισχροκέρδειας στο δημόσιο λόγο και τα νοήματα που αυτή διακινούσε κατά την ὕστερη οθωμανική περίοδο. Οπωσδήποτε, η ταχεία ανάπτυξη του εμπορίου και οι μεταβολές στις δομές του πρόσφεραν τις κατάλληλες προ-

<sup>11</sup> *Νέα Αλήθεια* 02.09.1915.



υποθέσεις για την ανάπτυξη κερδοσκοπικών πρακτικών<sup>12</sup>. Προς το τέλος της περιόδου, το ανταυστριακό μπουκοτάζ του 1908 και ο ιταλοτουρκικός πόλεμος του 1911 συνοδεύτηκαν επίσης από την εμφάνιση φαινομένων αισχροκέρδειας<sup>13</sup>. Ταυτόχρονα, η ανταγωνιστική συνύπαρξη των νεοεισηγμένων αρχών της δυτικής πολιτικής οικονομίας με τις τοπικές εθμικές αντιλήψεις περί κέρδους (που απηχούσαν ενδεχομένως την πολιτισμική λογική των παρηκμασμένων συντεχνιών) πρέπει να ωθούσε προς την καταδίκη του αθέμιτου πλουτισμού. Σε κάθε περίπτωση, στη σημαντικότερη αναφορά που εντοπίστηκε, το Σεπτέμβριο του 1907 η πολυετής συνεργασία μιας ομάδας κορυφαίων αλευρεμπόρων του Ιστιρά καταγγέλθηκε δημόσια ως “trust” ή “syndicat”. Η αντίδραση του τύπου της πόλης ήταν έντονη και καθολική και η απαίτηση για διάλυσή του ομόθυμη. Τόσο η μουσουλμανική *Yeni Asr* όσο και η εβραϊκή *Journal de Salonique* υιοθέτησαν πλήρως τη ρητορική της κοινωνικής αδικίας που διέτρεχε τη διαμαρτυρία των ίδιων των αλευρεμπόρων δεύτερης κατηγορίας. Αυτή η ρητορική έδινε έμφαση στον κίνδυνο για την επιβίωση “de plusieurs centaines de pères de famille” και η λειτουργία του «συνδικάτου» καταδικαζόταν ως “absolument contraire aux intérêts vitaux de toute une armée de travailleurs et gagne-petit”. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία δεν φαίνεται να αντανάκλασε απαραίτητα ούτε μια αντίληψη ηθικής οικονομίας ούτε όμως και μια αντικαπιταλιστική δυτική ρητορική κατά του μεγάλου κεφαλαίου<sup>14</sup>. Στη *Journal de Salonique* η έκκληση υπέρ της επιβίωσης των μικρεμπόρων συνοδευόταν από θετικές αναφορές στις αρχές της πολιτικής οικονομίας, ενώ οι μονοπωλιακές πρακτικές καταδικάζονταν στη βάση της ασυμβατότητάς τους με την παραδεδεγμένη αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού και τις δυσμενείς επιπτώσεις τους όχι στον μικρό παραγωγό ή έμπορο, αλλά στον καταναλωτή<sup>15</sup>.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως και στην Παλαιά Ελλάδα, όπως εύστοχα έχει υποδείξει ο Νίκος Ποταμιάνος<sup>16</sup>, έτσι και στη Θεσσαλονίκη, στις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου η αισχροκέρδεια των εμπόρων συνδεόταν με συγκυριακά φαινόμενα αθέμιτου πλουτισμού και όχι συνολικότερα με τις υψηλές τιμές. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1913, η επέκταση του υψηλότερου ελληνικού δασμολογίου στις Νέες Χώρες προκάλεσε ένα ευρύ κύμα αγανάκτησης στην πόλη όταν αποκαλύφθηκε ότι η ύψωση των δασμών δεν περιλάμβανε και όσα εμπορεύματα είχαν μεν παραγγελθεί πριν από την έκδοση του βασιλικού διατάγματος, δεν είχαν όμως ακόμη διατεθεί προς πώληση. Ο

---

<sup>12</sup> Καθώς δεν διαφοροποιούνται σημασιολογικά στον τύπο της εποχής, στο κεφάλαιο αυτό η «αισχροκέρδεια» και η «κερδοσκοπία» χρησιμοποιούνται εναλλάξ και έχουν ταυτόσημο εννοιολογικό περιεχόμενο.

<sup>13</sup> *Αλήθεια* 26.10.1908, *Νέα Αλήθεια* 16.04.1911, *Μακεδονία* 14.04.1912.

<sup>14</sup> Για την έννοια της «ηθικής οικονομίας», βλέπε την μελέτη σταθμό του Edward Palmer Thompson, “The moral economy of the English crowd in the eighteenth century”, *Past and Present* 50 (1971), σσ. 76-136. Η έννοια της ηθικής οικονομίας έχει χρησιμοποιηθεί και για την ανάλυση φαινομένων αισχροκέρδειας και ταραχών για την τροφή (food riots) κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και ευρύτερα κατά τον εικοστό αιώνα. Ωστόσο, η χρήση είναι συνήθως αδόκιμη και περιγραφική καθώς παραγνωρίζεται η ιστορικότητα του συγκεκριμένου φαινομένου και παραβλέπεται ο ρυθμιστικός ρόλος που αποκτά το κράτος τον εικοστό αιώνα. Βλέπε ενδεικτικά, Anthony James Coles, “The moral economy of the crowd: some twentieth-century food riots”, *The Journal of British Studies* 18/1 (1978), σσ. 157-176. Barbara Alpern Engel, “Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I”, *The Journal of Modern History* 69 (1997), σσ. 696-721.

<sup>15</sup> *Journal de Salonique* (12.09.1907, 16.09.1907). Για μια ακόμη αναφορά σε ένα ανάλογο φαινόμενο «συνεταιρισμού άσυνειδήτων τινών πωλητῶν ειδῶν τῆς πρώτης ἀνάγκης, οἷον τοῦ ἄρτου, τοῦ κρέατος, τῶν λαχανικῶν, τῶν ἀνθράκων» και «τᾶς στερήσεις, ἅς ἔνεκα τῆς αισχροκερδείας τῶν πωλητῶν τῶν εἰρημένων ειδῶν ὑφίσταται ὁ κόσμος», βλέπε *Νέα Αλήθεια* 26.06.1911.

<sup>16</sup> Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες, 1880-1925* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011), κεφάλαιο 14.

Σύνδεσμος Συντεχνιών, σωματεία και η μερίδα του τύπου που τα υποστήριζε κατήγγειλαν ως «αισχροκέρδεια» τη διάθεσή των εμπορευμάτων αυτών σε «υπερτιμημένες» τιμές, σε τιμές δηλαδή που ενσωμάτων τους μη φόρους του νέου δασμολογίου που δεν είχαν καταβληθεί<sup>17</sup>. Ωστόσο, υιοθετώντας μια «πατριωτική» στάση, οι φορείς αυτοί δεν απαιτούσαν τη μείωση των τιμών των προϊόντων στα προ του δασμού επίπεδα. Αντίθετα, επέμεναν στη φορολόγηση των αποθεμάτων ώστε τα πρόσθετα κέρδη από την υπερτίμηση να καταλήξουν στο δημόσιο ταμείο και να μην «εϊσρέουν θορυβωδώς εις τὰ βαλάντια τῶν κερδοσκοπῶν ἀφαιμασσομένου τοῦ λαοῦ»<sup>18</sup> «Πρέπει δέ νά μάθουν ὅλοι ὅτι οἱ Μακεδόνες στέργουν πάσαν θυσίαν, ἀρκεῖ νά εἶνε πεπεισμένοι ὅτι συντελοῦν εἰς τήν ἐνίσχυσιν τοῦ Δημοσίου Ταμείου. Αὐτό ὅμως δέν τό βλέπουν καί δι' αὐτό ἐξανίστανται καί θά ἐξακολουθήσουν τόν ἀγῶνα μέχρις ὅτου θριαμβεύσῃ τό δίκαιον», σημείωνε η *Νέα Αλήθεια*<sup>19</sup>. Επομένως, η μήνις του Συνδέσμου Συντεχνιών και των σωματείων, όπως και του εντύπου που τους υποστήριζε, δεν στράφηκε τόσο κατά του άδικου διατάγματος αυτού καθεαυτού, ούτε και της ίδιας της ύψωσης της τιμής, όσο εναντίον των κερδοσκοπώντων εμπόρων που αισχροκερδούσαν, στη βάση μιας λογικής που διέκρινε το ηθικό από το νόμιμο, ταύτιζε το άγραφο δίκαιο με το δημόσιο συμφέρον και διερωτάτο «ποιός νόμος ήθικός καί ποῖον δίκαιον, Ἑλληνικόν, Ρωμαϊκόν, ἤ Βυζαντινόν ἤ οἰονδήποτε ἄλλο, ἐπιτρέπει εἰς τούς διαφόρους ἐμπόρους νά ἐκμεταλλεύονται ὅλως ἀδίκως τούς καταναλωτᾶς»<sup>20</sup>. Παρά την αντεπιχειρηματολογία του Υπουργού Οικονομικών Διομήδη για το παράνομο οποιασδήποτε επέκτασης της νέας φορολογίας και στα αποθέματα της αγοράς, η ρητορική του Συνδέσμου Συντεχνιών αποδείχτηκε τελικά πολιτικά δραστική: σε μια ενέργεια που χαιρετίστηκε ως «ὁ θρίαμβος τοῦ δικαίου» η αστυνομία παρενέβη και επέβαλε διατίμηση στη βάση ακριβώς της πάταξης της αισχροκέρδειας<sup>21</sup>.

Τελικά όμως, το σημασιολογικό περιεχόμενο του λόγου περί αισχροκέρδειας πύκνωσε, οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες αυτός αναφερόταν πλήθυναν και η ερμηνευτική του εμβέλεια διευρύνθηκε κυρίως λόγω του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και των δυσεπίλυτων επισιτιστικών ζητημάτων που έθεσε.

Όπως και στην Αθήνα, έτσι και στη Θεσσαλονίκη, το ιδίωμα της αισχροκέρδειας αναβαθμίστηκε από ηθική απαξίωση του ατομικού υπερβολικού κέρδους σε ευρύτερο ερμηνευτικό σχήμα της γενικότερης έλλειψης και ακρίβειας των τροφίμων στην πόλη<sup>22</sup>. Το ιδίωμα αυτό δεν μονοπώλησε ποτέ πλήρως το δημόσιο λόγο καθώς συχνά συνυπήρχε με άλλες, ανταγωνιστικές ή παράλληλες, ερμηνείες. Η κυριότερη από αυτές απέδιδε τις υψηλές τιμές στη φορολογία. Το «ιδίωμα των φόρων» είχε μακρά προϊστορία στην Παλαιά Ελλάδα ιδίως μετά τη θέσπιση των προστατευτικών δασμών για την ενθάρρυνση της εγχώριας βιομηχανίας<sup>23</sup>. Ήταν όμως άνύπαρκτο στις Νέες Χώρες, όπου οι εισαγωγικοί δασμοί είχαν διατηρηθεί εξαιρετικά χαμηλοί καθόλη την ύστερη οθωμανική περίοδο –απότοκο των διεθνών πιέσεων, αλλά και της μακραιώνης πολιτικής της Υψηλής Πύλης να προτάσσει την εξασφάλιση χαμηλών τιμών για τα είδη πρώτης ανάγκης από τη μέριμνα για την ανάπτυξη της εγχώριας μεταποίησης.

<sup>17</sup> Καθόλη τη διάρκεια του επεισοδίου, η *Νέα Αλήθεια* επέκρινε συστηματικά τους εισαγωγείς εμπόρους για αισχροκέρδεια, ενώ αντίθετα η *Μακεδονία* τους υποστήριζε. *Μακεδονία* 14.02.1914.

<sup>18</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.01.1914.

<sup>19</sup> *Νέα Αλήθεια* 25.01.1914.

<sup>20</sup> *Νέα Αλήθεια* 15.01.1914. Βλέπε επίσης *Νέα Αλήθεια* 21.01.1914, 22.01.1914.

<sup>21</sup> Έστω και αν η διατίμηση αφορούσε τη λιανική τιμή πώλησης του προϊόντος και επομένως δεν έθιγε τους εμπόρους χονδρικής. *Νέα Αλήθεια* 07.02.1914, *Μακεδονία* 08.02.1914.

<sup>22</sup> Για την Αθήνα, βλέπε Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας», κεφάλαιο 14.

<sup>23</sup> Στο ίδιο.

Στον τοπικό δημόσιο λόγο το ιδίωμα των φόρων δεν εμφανίστηκε επομένως παρά μόνο μετά την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Ουσιαστικά αποτέλεσε παρακολούθημα της δασμολογικής αφομοίωσης η οποία και ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις, στις αρχές και στα τέλη του 1914. Για το λόγο αυτό η σύντομη διάχυσή του κατά το δίμηνο Δεκεμβρίου 1914-Ιανουαρίου 1915 μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στη δυναμική μιας συγκυρίας που οριζόταν από το συνδυασμό της απότομης ύψωσης των τιμών των εισαγόμενων αλεύρων (τον οποίο και είχε προκαλέσει η δασμολογική αφομοίωση) με την οξεία έλλειψή τους λόγω του πολέμου. Την περίοδο αυτή, το αίτημα της ελάττωσης του εισαγωγικού δασμού του σιταριού και των αλεύρων κυριάρχησε στο δημόσιο λόγο ως η ενδεδειγμένη λύση στο πρόβλημα της έλλειψης και της ακρίβειας του ψωμιού. Υποστηρίχτηκε από τις μεγαλύτερες ελληνικές και εβραϊκές εφημερίδες<sup>24</sup> και συσπείρωσε τους κυριότερους φορείς της πόλης, αν και όχι στη βάση μιας κοινής επιχειρηματολογίας. Για το Σύνδεσμο Συντεχνιών η ύψωση των δασμών δεν αποσκοπούσε παρά μόνο στην προστασία των συμφερόντων λίγων παλαιοελλαδικών αλευροβιομηχανών. Για το λόγο αυτό η ελάττωσή τους κρινόταν απαραίτητη προκειμένου να «ἀνακουφισθεῖ» ο «λαός»<sup>25</sup>. Για τους εμπόρους αντίθετα, οι οποίοι μάλιστα προέβησαν και σε σχηματισμό διεθνοτικής επιτροπής για το ζήτημα, το αίτημα της μείωσης υπαγορευόταν από μια ευρύτερη αντίληψη για το ρόλο των δασμών στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να μετατραπεί σε βιομηχανική χώρα, οι έμποροι της Θεσσαλονίκης καταδίκαιζαν τους υψηλούς δασμούς ως ανώφελους και εντέλει καταστρεπτικούς για το ελληνικό εμπόριο<sup>26</sup>.

Παρά την πρόσκαιρη ανάδυσή του, το ιδίωμα των φόρων εξαφανίστηκε σύντομα από το δημόσιο λόγο<sup>27</sup>. Ιδίωμα ανοίκειο καθότι χωρίς μακροχρόνια χρήση από φορείς και στρώματα της πόλης, ήταν πιθανότατα και πολιτικά προβληματικό τόσο για τις ελληνικές όσο και για τις εβραϊκές επαγγελματικές της ομάδες. Ενάμιση μόλις χρόνο μετά την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος και με την υψηλή φορολογία να αποκτά όπως είδαμε εθνικιστικές συνδηλώσεις ως πράξη συμβολής στην ισχυροποίηση του εμπόλεμου ουσιαστικά ακόμη κράτους, το αίτημα για δασμολογική μείωση έφερνε ενδεχομένως αντιμέτωπους τους επαγγελματίες και εμπόρους της πόλης με το ελληνικό κράτος και τους εξέθετε σε κατηγορίες για αντιπατριωτική συμπεριφορά και σε αιτιάσεις για νοσταλγία του οθωμανικού καθεστώτος των διομολογήσεων και των χαμηλών δασμών.

Αντίθετα, ήδη από την έναρξη του πολέμου και με αμείωτη ένταση καθόλη τη διάρκειά του αλλά και αμέσως μετά, η αισχροκέρδεια αποτέλεσε το ηγεμονικό εννοιολογικό μοτίβο κατανόησης των επισιτιστικών προβλημάτων της πόλης. Το λεξιλόγιο της αισχροκέρδειας υιοθετήθηκε από το σύνολο του τύπου ανεξαρτήτως πολιτικών προτιμήσεων ή εθνοτικών και κοινωνικών αναφορών. Με ιδιαίτερη ένταση απαντάται

<sup>24</sup> Ενδεικτικά *Νέα Αλήθεια* 03.12.1914, *Μακεδονία* 05.12.1914, 09.12.1914, *Το Φως* 22.01.1915, *L'Indépendant* 21.01.1915, 24.01.1915, 25.01.1915.

<sup>25</sup> *Μακεδονία* 05.12.1914, *Νέα Αλήθεια* 23.01.1915, 24.01.1915, *Το Φως* 23.01.1915, όπου και το πλήρες υπόμνημα του Συνδέσμου Συντεχνιών προς την κυβέρνηση.

<sup>26</sup> *L'Indépendant* 21.01.1915, 24.01.1915, 25.01.1915.

<sup>27</sup> Οι μεταγενέστερες αναφορές είναι ελάχιστες και σποραδικές. Τον Οκτώβριο του 1916 το *Φως* πρότεινε την κατάργηση του δασμού του σίτου και των αλεύρων σε συνδυασμό με μια βαρύτερη φορολογία των πολεμικών κερδών των «πλουσίων τάξεων» συγκεραίνοντας με τον τρόπο αυτό το ιδίωμα των φόρων με αυτό της αισχροκέρδειας. Τρία χρόνια μετά, η *Μακεδονία* με κύριο άρθρο της επανέρχεται με ανάλογη επιχειρηματολογία διαμαρτυρούμενη για την «κολοσσιαία φορολογία επί του ψωμιού» και υποστηρίζοντας ότι για την κάλυψη των ζημιών του επισιτισμού υπάρχουν «κάλλιστα πλείστοι άλλοι τρόποι ολιγότερον έπαχθεις διά τόν λαόν και περισσότερον από τούς έκμεταλλευθέντας τήν πολεμικήν κατάστασιν και πλουτίσαντας». *Το Φως* 30.10.1916, *Μακεδονία* 24.10.1919.

βέβαια στα έντυπα που αυτοπροβάλλονταν ως η φωνή των «λαϊκών στρωμάτων». Το *Φως* και η *Νέα Αλήθεια* περιλάμβαναν εντυπωσιακές αναφορές για τον «κληστευόμενον κόσμον»<sup>28</sup>. Μάλιστα σε μια αξιοπρόσεκτη ερμηνεία, που αντλούσε από τη ρητορική της θείας δίκης και υπόρρητα και από βιβλικές αναφορές στα Σόδομα και στα Γόμμορα, το *Φως* έφτανε να υποστηρίζει ότι «ἄν ὑπάρχει μία τιμωρία δίκαια εἰς τὴν τρομερᾶν πυρκαϊᾶν αὐτὴ εἶνε ἡ καταστροφή καὶ κατασύντριψις αὐτῶν τῶν [αἰσχροκερδῶν] παληανθρώπων»<sup>29</sup>. Η δε σταθερά βενιζελική *Μακεδονία* επισήμαινε επίσης ότι «η κερδοσκοπεία ἐκτελεῖ μὲ ὄλην τὴν δυνατὴν εὐχέρειαν τὸ ἀπαισιώτατον ἔργον της»<sup>30</sup>. Ωστόσο, ανάλογες σε συχνότητα και ένταση αναφορές συναντά κανείς και στη φιλικά προσκείμενη προς τον Παπαναστασίου και την πιο ριζοσπαστική μερίδα του βενιζελικού στρατοπέδου *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, η οποία και μιλούσε για την «κυρά αἰσχροκέρδεια» και κατήγγειλε τις αποκρύψεις ειδῶν πρώτης ανάγκης «στά μυστηριώδη ὑπόγεια τῶν αἰσχροκερδῶν», ὥστε αυτοὶ «να απομυζήσουν ὡς τὸ κόκκαλο τὸν δυστυχή κοσμάκη»<sup>31</sup>. Ακόμη και η συνήθως μετριοπαθής *Indépendant*, με την προτίμηση στις ισορροπημένες και σφαιρικές αναλύσεις και την προσεκτική διατύπωση, απέδιδε την ὑψωση των τιμῶν ὄχι μόνο στα υψηλά μεταφορικά και στις υψωμένες εργατικές αμοιβές, ἀλλὰ κυρίως στους «intermédiaires qui, en passant du producteur au consommateur, provoquent ces bonds effrayants dans les prix». Αυτοὺς μάλιστα ἔφτασε στο σημεῖο να τους αποκαλεῖ «βαμπίρ»<sup>32</sup>.

Πέρα από τον τύπο, το λεξιλόγιο της αἰσχροκέρδειας καθόριζε το λόγο των συσσωματώσεων ὅλων των κοινωνικοεπαγγελματικῶν ομάδων της πόλης<sup>33</sup>. Συνδυάζοντάς το με το λεξιλόγιο της ταξικής ἀνάλυσης, τὸ Εργατικὸ Κέντρο Θεσσαλονίκης ἐπιτίθετο στις συντεχνίες και στη «μεγάλην ἀστικήν τάξιν» «ποῦ ἐγέμισαν τίς τσέπες τους ἀπὸ χιλιάρικα ἀπὸ τὰ ἔκτακτα κέρδη τοῦ πολέμου»<sup>34</sup>. Ὁ δε Σύνδεσμος Συντεχνιῶν συνήθιζε να καταγγέλλει τὸ «σύνηθες τέχνασμα τῶν κερδοσκόπων ἐμπόρων διὰ νὰ ἐπιτύχουν ὑψωσιν τιμῶν»<sup>35</sup>, οἰκτίρε «τὴν παροῦσαν ἀπελπιστικήν κατάστασιν ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν ειδῶν πρώτης ἀνάγκης, ὀφειλομένην εἰς τὴν αἰσχροκέρδειαν μερικῶν κεφαλαιούχων»<sup>36</sup> και ἐπισήμαινε τὴν «ἐκμετάλλευσιν εἰς ἣν

<sup>28</sup> *Τὸ Φως* 06.07.1917, 23.05.1917, 24.10.1918, *Νέα Αλήθεια* 28.11.1914.

<sup>29</sup> *Τὸ Φως* 15.08.1917. Η ερμηνεία της πυρκαϊγᾶς ὡς θείας τιμωρίας για τὸν «πακτωλό» τοῦ εὐκόλου χρήματος που εἶχε εἰσρεύσει στην πόλη φαίνεται ὅτι ἦταν διαδεδομένη: “Les jalousies s’exacerbaient et les malédictions qui pleuvaient dru sur les nouveaux ploutocrates ne pouvaient pas rester sans effet. Et la ville fut détruite et les richesses facilement accumulées transformées en cendres”, ἀναφέρει προκειμένου να ἀντικρούσει ἡ *Indépendant*. *L’Indépendant* 24.08.1917.

<sup>30</sup> *Μακεδονία* 26.07.1914.

<sup>31</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 16.06.1919.

<sup>32</sup> *L’Indépendant* 09.01.1918.

<sup>33</sup> Ὅπως θα φανεῖ ευκρινέστερα παρακάτω στο κείμενο, οἱ κοινωνικοεπαγγελματικοὶ φορεῖς της πόλης ἦταν τόσο υποκειμένα ὅσο ὅμως και ἀντικείμενα λόγων περὶ αἰσχροκέρδειας. Ἦταν δηλαδή αφενὸς φορεῖς ἐνὸς λόγου περὶ αἰσχροκέρδειας, ἀλλὰ αφετέρου και στόχοι ἄλλων λόγων περὶ αἰσχροκέρδειας, κυρίως αὐτῶν που διακινούσε ο τύπος.

<sup>34</sup> *Τὸ Φως* 14.02.1919. Ἀνάλογες διαπιστώσεις για τὴ γλώσσα τοῦ συνδικαλισμοῦ κάνει και ὁ Κώστας Φουντανόπουλος. Ἀγνοεῖ ὡστόσο τὸν υβριδικὸ χαρακτήρα τοῦ λεξιλογίου τοῦ το ὁποῖο και συνδυάζει ταξικὲς κατηγορίες ἀναπαράστασης της κοινωνικῆς πραγματικότητας με τὸ ευρύτερο λεξιλόγιο της αἰσχροκέρδειας. Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτὴ ἐργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (ἐπιμ.), *Ιστορία της Ἑλλάδας τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ ἀπαρχές 1900-1922* (Ἀθήνα, 1999), σσ. 110-111.

<sup>35</sup> Σύνδεσμος Συντεχνιῶν Θεσσαλονίκης προς Θ. Λιβέριο (Διευθυντὴ Γραφείου Ἐργασίας) (23.08.1914), ΙΑΜ, Ἀρχεῖο ΓΔΜ, Φάκελος 30, υποφάκελος 1.

<sup>36</sup> *Μακεδονία* 22.09.1915.

ἐπιδίδεται ἡ αἰσχροκέρδεια εἰς βάρος τῶν λαϊκῶν τάξεων»<sup>37</sup>. Ὡς ἓνα βαθμὸ ἀκόμη και ὁ Ἐμπορικὸς Σύλλογος και τὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον ἔφτασαν νὰ υιοθετήσουν τὸ λεξιλόγιον τῆς αἰσχροκέρδειας. Τὸ λεξιλόγιον αὐτὸ δὲν τροφοδοτοῦσε μιὰ λόγῳ και ἔργῳ αυτοκριτικὴ. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς κρουσμάτων αἰσχροκέρδειας στὶς τάξεις τῶν ἐμπόρων, οἱ ὁποῖες και ἐξέθεταν «la loyauté et la probité du corps commercial de Salonique» ἦταν διστακτικὴ<sup>38</sup> και ἡ σύσταση μιᾶς επιτροπῆς ὥστε οἱ ἔμποροι νὰ «ἀποφεύγουν τὴν διὰ τῆς μεταπωλήσεως τεχνητὴν ὑψωσιν τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τὸ ὑπερβολικὸν κέρδος καὶ νὰ βοηθοῦν διὰ τῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς τῶν τᾶς ἀρχῆς εἰς τᾶς προσπάθειας τῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῶν λαϊκῶν τάξεων» ἦταν ὀψιμη<sup>39</sup>. Ἀντίθετα, τὸ λεξιλόγιον τῆς αἰσχροκέρδειας χρησιμοποιήθηκε κυρίως γιὰ τὴν καταγγελίαν μὴ ἐμπόρων και «ξένων», οἱ ὁποῖοι ὄψιμα ἐμπλεκόμενοι στὸ ἐμπόριον βασικῶν διατροφικῶν εἰδῶν εἴτε καρπῶνονταν τὶς εἰδικῆς ἀδείας ἐξαγωγῆς εἴτε ἐπιδίδονταν σὲ χρηματιστηριακὰ παιχνίδια αὐξάνοντας τὶς τιμῆς στα ὑψηλά. Γίνονταν ἔτσι «παραίτιον ζημίας τῶν ἐμπόρων καὶ κακοδαιμονίας τοῦ λαοῦ»<sup>40</sup>.

Γίνεται ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ «αἰσχροκέρδεια» μετατράπηκε σὲ καθολικὸ σημαίνον. Ὡς τέτοιο, τὸ νόημά του παρέμενε ἐγγενῶς ρευστό, ἀσταθές και ἀμφίσημο. Στὸ ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀναπαράστασης παρέμεναν βέβαια σταθερά. Ἡ αἰσχροκέρδεια δὲν ἀντιμετωπίστηκε ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ ὡς ζωντανὸς οργανισμὸς. Ὁ «αἰσχροκερδής» ἢ «κερδοσκόπος» ἀπεικονίστηκε κατὰ κῶρον ὡς μιὰ μὴ ἀνθρώπινη, δηλαδὴ ζωόμορφη και τερατώδης, μορφή. Ἦταν «βαμπίρ», «τίγρης», «βδέλλα» ἢ εἶχε «πλοκάμια»<sup>41</sup>. Τρεφόταν δηλαδὴ σὲ κάθε περίπτωσιν ἀπὸ τὸ «αἷμα τοῦ λαοῦ». Ἡ «ἀπομύζησις» και τὰ παράγωγά της ἦταν ὁ χαρακτηρισμὸς που συνόδευε συχνότερα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο τὴν αἰσχροκέρδεια και τὸν αἰσχροκερδῆ. Ἡ *Μακεδονία*, ἡ *Ἐφημερίς τῶν Βαλκανίων*, και ἡ *Νέα Ἀλήθεια* ἀναφέρονταν συστηματικὰ στὶς «φυσιολογίας τυχαρπᾶστων νεοπλοῦτων πλασμάτων, προσπαθούτων νὰ ἀπομυζώσουν τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν κοινωνικὴν ταύτην δίνην», στὸς ἐμπόρους «ἀπομυζητᾶς τοῦ αἵματος τῆς κοινωνίας», στὴν «αἰσχροκέρδειαν, ἢ ὅποια ἀπομυζᾷ ἀπὸ πολλοῦ τὸ αἷμα τοῦ κοσμάκη» και στὸν μεταπράτη, «ὁ ὁποῖος δίδει εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ τὸ δικαίωμα νὰ μεταβάλλεται εἰς βδέλλαν καὶ νὰ ἀπομυζᾷ τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ»<sup>42</sup>. Ἡ ἀναφορὰ στὸ αἷμα γινόταν βέβαια ἀκόμη περισσότερο δραστηρικὴ λόγῳ τῆς συγκυρίας. Σὲ συνθήκες πολέμου τὸ αἷμα καθίστατο ἱερό καθὼς συμβόλιζε τὴν ὑψιστὴ θυσία γιὰ τὴν πατρίδα. Ὁ τύπος ἔκανε συχνὰ ἀναφορὰ στὸν «φτωχόκοσμον ὅστις κατὰ τὸ πλεῖστον πληρῶνει τὴν μεγαλυτέραν θυσίαν εἰς τὴν πατρίδα διὰ τοῦ αἵματός του», σὲ ἐκεῖνες τὶς «πτωχοτέρας τάξεις, αἱ ὁποῖαι χύνουν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὸ αἷμα τῶν διὰ τὴν προᾶσπισιν τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων» και ἀντιπαρέθετε τὴ θυσία αὐτή, συχνὰ ὑπόρρητα ἀλλὰ κάποτε και ρητά, στὶς «ἀπομυζητικᾶς

<sup>37</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 23.09.1915.

<sup>38</sup> Ὑπόμνημα Ἐμπορικῶν και Βιομηχανικῶν Ἐπιμελητηρίων στὴν Τριανδρία. *L'Indépendant* 26.05.1917.

<sup>39</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 09.08.1918. Βλέπε και διαβεβαίωση τοῦ Ἐμπορικῶν Συλλόγου ὅτι αὐτὸς οὐδέποτε ἐπαυε νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὶς λαϊκῆς τάξεις μέσω τῆς καταπολέμησης τῆς αἰσχροκέρδειας. Συνέστησε ἐπιτροπὴς που σὲ συνεργασία με τὸν ἀστυνομικὸ διευθυντὴ καθόριζαν τὶς διατιμήσεις και υποδείκνυαν μέσα περιστολῆς τῶν μερικῶν κερδοσκοποῦντων ἐμπόρων. Ὑπόμνημα Ἐμπορικῶν Συλλόγων Θεσσαλονίκης (26.04.1917), Ἀρχεῖο Ἐμπορικῶν Συλλόγων Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>40</sup> Βλέπε τὴν καταγγελίαν τοῦ Ἐμπορικῶν Ἐπιμελητηρίου. *Νέα Ἀλήθεια* 18.07.1915.

<sup>41</sup> *L'Indépendant* 09.01.1918, *Νέα Ἀλήθεια* 05.11.1914, 02.09.1915, 28.07.1918, 18.06.1918.

<sup>42</sup> *Μακεδονία* 23.07.1919, 06.08.1919, *Νέα Ἀλήθεια* 30.09.1915, 28.07.1918.

τάσεις ώρισμένων ατόμων, πού έκμεταλλεύονται μίαν κατάστασιν ἐνῶ ἄλλοι θυσιάζονται εἰς τὰ μέτωπα»<sup>43</sup>. Ταυτόχρονα, δίπλα στην «απομύζηση», το ολιγάριθμο των κερδοσκόπων αποτελούσε το δεύτερο χαρακτηριστικό της αναπαράστασής τους, σε ευθεία αντιδιαστολή με το πλήθος των θυμάτων τους. Οι αναφορές στην «περίφημον κλίκα», στο «καταχθόνιον τράστ», στην «ἀπό ὀλίγων ἐμπόρων μονοπώλησιν», στην «αἰσχροκέρδειαν τῶν ὀλίγων» και στα «θυλάκια ὀλίγων ἐπιτηδείων κερδοσκόπων» ἦταν συνεχεῖς και οδηγούσαν σε υπόγειους παραλληλισμούς των κερδοσκόπων με συμμορίες εγκληματιῶν πόσο μάλλον που η αισχροκέρδεια αναφερόταν επίσης συχνά και ως «ἐγκληματική πράξις», οι δε αισχροκερδείς ως «κλησταί τοῦ κόσμου»<sup>44</sup>.

Το πορτρέτο του κερδοσκόπου φιλοτεχνήθηκε επομένως ἀπό στοιχεία που παρέμειναν σταθερά στο χρόνο. Ωστόσο, οι χρήσεις του υπήρξαν πολλαπλές. Η καθολική αποδοχή μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης της «αισχροκέρδειας» ως «πραγματικότητας» οδήγησε στην περιοδική σύνδεσή της με επιμέρους προτάγματα. Πιο συγκεκριμένα, η αισχροκέρδεια και τα αἰτία της συνδέθηκαν με προϋπάρχουσες πολιτικές αντιπαλότητες. Στο πεδίο της κομματικής αντιπαράθεσης, οι «αισχροκερδείς» χρεώνονταν κατὰ περίπτωση εἴτε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων (κόμμα που «ἐχάριζε κατὰ δεκάδας τὰ ἑκατομμύρια εἰς τήν πλουτοκρατίαν τῆς Θεσσαλονίκης» και του οποίου η περίοδος διακυβέρνησης χαρακτηριζόταν ως ο «καιρός τῆς ρεμούλας»<sup>45</sup>), εἴτε στο ἀντίπαλο στρατόπεδο το οποίο ὄχι μόνο ἀνεχόταν την αισχροκέρδεια των λίγων ἐμπόρων, ἀλλά και την ἐνθάρρυνε μέσα ἀπό την ἐπιλεκτική διανομή ἀδειῶν ἐξαγωγῆς εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης σε φίλους βουλευτές ἀδιαφορώντας για την τύχη της «πτωχολογιάς»<sup>46</sup>. Επιπρόσθετα, ως μέρος ευρύτερων κριτικῶν λόγων, η ὑπαρξη της αισχροκέρδειας ἀποδιδόταν στην ἴδια τη φύση και λειτουργία του «κράτους». Το 1915, στο πλαίσιο μιας γενικότερης κριτικῆς του πολιτικοῦ συστήματος που ἀρθρώναν ἐκπρόσωποι του Συνδέσμου Συντεχνιῶν, η κερδοσκοπία συνδέθηκε με τα προσωπικά κόμματα. Λόγω του πελατειακοῦ συστήματος, αὐτά ἐξαρτώνταν ἀπό τους «πλουσίους καί κερδοσκόπους κομματάρχας»<sup>47</sup>. Το κράτος «ζῆ καί δρᾶ κερδοσκοπικῶς», ἦταν ἓνα «κράτος κερδοσκόπων»<sup>48</sup>. Ἐνάμιση χρόνο ἀργότερα, το αἶτημα για την πάταξη της αισχροκέρδειας προσέδωσε κοινωνικά χαρακτηριστικά στο κίνημα της Ἐθνικῆς Ἀμυνας. Κατὰ τους υποστηρικτές του, το κίνημα και η ἐγκατάσταση της Προσωρινῆς Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη αποτελούσαν «λαϊκὴν ἐπανάστασιν», η οποία «δέν δύναται βεβαίως νά ἀνεχθῆ τήν ἐγκατάστασιν τῆς οἰκονομικῆς ὀλιγαρχίας εἰς χώραν ἢ ὁποία ἐμίσησε πάντα δεσποτισμόν. Ὅπως ἡ γῆ ἔχει χωρον δι' ὅλα τὰ δίκαια ἔθνη, καί ὁ πλοῦτος τῆς Θεσσαλονίκης ἐπαρκεῖ διά νά ἱκανοποιήσῃ ὅλας τᾶς ἐφέσεις τῆς θεμιτῆς κερδοσκοπίας. Ἀλλά δέν πρέπει νά γείνη μονοπώλιον τοῦ θησαυρισμοῦ τῶν ὀλίγων καί μέσον τῆς κατατurrανήσεως τῶν πολλῶν»<sup>49</sup>.

<sup>43</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 25.08.1914, 19.09.1915, *Το Φως* 18.11.1917.

<sup>44</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 03.08.1915, 17.11.1914, 28.11.1914, 29.07.1915, *Το Φως* 13.06.1915, 07.07.1917, 15.11.1918, *Μακεδονία* 17.01.1916, 27.01.1916, 05.11.1914.

<sup>45</sup> *Το Φως* 28.02.1915, 09.06.1915. Το γουναρικό *Φως* θεωροῦσε ὅτι οἱ ζαχαρέμποροι «ἐξεγέρθησαν καί πάλιν» ζητώντας ἀύξηση της διατίμησης «διά νά πλουτίσουν εἰς βάρος τοῦ λαοῦ, ἴσως-ἴσως διά νά καλύψουν ὅσα ἐδαπάνησαν κατὰ τᾶς παρελθούσας ἐκλογᾶς» υπέρ του βενιζελικοῦ ψηφοδελτίου. *Το Φως* 10.06.1915.

<sup>46</sup> *L'Opinion* 06.08.1916, *Μακεδονία* 27.01.1916, 10.12.1915.

<sup>47</sup> Ἄρθρο του Περικλή Κράλλη στη *Νέα Ἀλήθεια* 20.06.1915.

<sup>48</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 24.09.1915.

<sup>49</sup> *Το Φως* 03.10.1916.

Η αισχροκέρδεια υπήρξε επομένως κεντρικό σύμβολο που διακινούσε πληθώρα νοημάτων. Έννοια έμφορτη με τις πλέον αρνητικές συνδηλώσεις, κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου μετατράπηκε σε εργαλείο κάθε είδους πολεμικής. Το γεγονός αυτό είχε ιδιαίτερα σημαντικές συνέπειες για τη σήμανση της κατηγορίας του εμπόρου. Η αναπαράστασή του διαπλεκόταν πλέον αζεδιάλυτα με την εικόνα του αισχροκερδούς. Στο λόγο του τύπου οι αναφορές στην κερδοσκοπική του δράση έτειναν να τυποποιηθούν λαμβάνοντας τα χαρακτηριστικά πολιτισμικού σεναρίου<sup>50</sup>. Έχοντας άμεση πρόσβαση στα είδη πρώτης ανάγκης, οι έμποροι θεωρούνταν υπεύθυνοι για τις ελλείψεις και την ακρίβεια στην αγορά. Ψυχολογίζουσες ερμηνείες απέδιδαν την αισχροκέρδεια στην έμφυτη «πλεονεξία», «βουλιμία» και «άπληστία» τους, ή, αργότερα, στο ότι είχαν «γλυκαθεί» και «συνηθίσει» στα μεγάλα κέρδη που τους είχε προσπορίσει ο πόλεμος<sup>51</sup>. Στο επίπεδο των «πρακτικών», η αισχροκέρδεια πραγματοποιόταν καταρχήν μέσω της «σκοπίμου άποκρύψεως» των αποθηκευμένων εμπορευμάτων<sup>52</sup>. Οι έμποροι «[μετέφεραν] λάθρα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων εἰς τᾶς ἰδίας αὐτῶν οἰκίας» προκειμένου να «ἀποφύγουν τὴν ἐπίταξιν καὶ νὰ πωλήσουν... κερδοσκοποῦντες» διαθέτοντας τα προϊόντα τους «κρυφά εἰς κατανάλωσιν μὲ πολὺ ὑψηλᾶς τιμᾶς καὶ μὲ πολὺ χατήρι»<sup>53</sup>. Άλλες φορές πάλι αρνούταν να πουλήσουν στους επαγγελματίες, κυρίως σε αρτοποιούς και παντοπώλες, τα απαιτούμενα είδη στις τιμές της διατίμησης<sup>54</sup>. Οι ελλείψεις που παρατηρούνταν ήταν επίσης αποτέλεσμα των εγωιστικών εκβιασμών τους. Προκειμένου να πετύχουν ύψωση των διατιμήσεων στα επίπεδα που τους συνέφεραν, οι έμποροι κατηγορούνταν ότι προέβαιναν συστηματικά σε παύση της παραγγελίας ειδών πρώτης ανάγκης από το εξωτερικό<sup>55</sup>. Τέλος, οι συστηματικές αναφορές για κερδοσκοπία στο αυτοσχέδιο «ὑπαίθριον χρηματιστήριο» εμπορευμάτων, όπου παραδοσιακά λάμβανε χώρα η αγοραπωλησία της ζάχαρης, προσέδωσε χωρικά χαρακτηριστικά στη διάχυτη αισχροκέρδεια. Η χωροθέτησή της κατέστησε επομένως νοητικά δυνατό τον εντοπισμό της στον πυκνό αστικό ιστό, την έκανε απτή, προσδιορίσιμη. Αντίστροφα, ανασηματοδότησε το χώρο της αγοράς, μετατρέποντάς τον από πεδίο ανοιχτών συναλλαγών σε άντρο κερδοσκοπικών παιχνιδιών. Με τον τρόπο αυτό, η αισχροκέρδεια και οι έμποροι φορείς της εντοπίστηκαν, οπτικοποιήθηκαν. Με το πολιτισμικό σενάριο της κερδοσκοπίας να ενοφθαλμίζεται στο χώρο, η αισχροκέρδεια μεταβλήθηκε σε θέαμα, απέκτησε θεατρικότητα με πρωταγωνιστές τους εμπόρους, κομπάρσους τις κρατικές αρχές και τραγικούς, ανήμπορους θεατές το λαό της πόλης:

<sup>50</sup> Για την έννοια του «πολιτισμικού σεναρίου», βλέπε Αβδελά, «Διά λόγους τιμής», σσ. 44-49, όπου και η διάκριση ανάμεσα στη δυναμική έννοια του «πολιτισμικού σεναρίου» και στην πιο στατική έννοια του «ρητορικού σχήματος».

<sup>51</sup> *Το Φως* 26.06.1919, 13.11.1917, 06.07.1917, 24.07.1919, 25.05.1919, *Μακεδονία* 05.11.1914, *L'Indépendant* 02.03.1919.

<sup>52</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.09.1915.

<sup>53</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.09.1915, 28.09.1915, *Το Φως* 15.10.1917. Βλέπε ενδεικτικά και αλλού, *Μακεδονία* 11.01.1916.

<sup>54</sup> Βλέπε ενδεικτικά, *Νέα Αλήθεια* 06.06.1915, 08.07.1915, 14.08.1915. «Όταν την επομένη μετέβαινον οι παντοπώλαι προς αγοράν ελαίου, ευρέθησαν ενώπιον πρωτοφανούς θεάματος, διότι όλοι οι κάτοχοι ελαίου είχαν κλείσει τα καταστήματά των, ίνα αποφύγωσι την πώλησιν αυτού. Είδον τότε έμπορον της πόλεώς μας κάτοχον μεγάλης ποσότητος ελαίου, συλληφθέντα υπό αξιωματικού της Αστυνομίας, διότι ηρνείτο την πώλησιν αυτού, να λέγη: 'Δεν με συμφέρει να πωλήσω και εις αυτήν την τιμήν, διότι τώρα είνε εποχή να κερδίσω'», ανέφερε το *Φως* τον Νοέμβριο του 1917. *Το Φως* 13.11.1917.

<sup>55</sup> Βλέπε ενδεικτικά, *Νέα Αλήθεια* 27.11.1914, 28.11.1914, 01.09.1914.

«Τό ύπαίθριο χρηματιστήριο, τό κείμενον εἰς τήν πλατείαν τῶν κάρρων ἔκαμε χθές καί πάλιν ὄλως ἀπροόπτως ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν του. Ἐπρόκειτο περί τοῦ ζητήματος τῶν ζακχάρων. Ἐμποροί καί μεσίται συνελθόντες ἐκ τῶν περάτων τῆς Θεσσαλονίκης ἠγόραζον καί ἐπώλουν διάφορα ποσά ζακχάρων, κερδοσκοποῦντες ἐπί τῶν ἀποθεμάτων τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Αἱ πράξεις ἦσαν ζωηραί. Οἱ παίζοντες εἶχον ἀρκετήν ὄρεξιν καί ἡ τιμή τῆς ζακχάρως ἀνήρχετο καταπληκτικῶς. Πρός στιγμὴν –περί τήν 5ην μ.μ. ὥραν– διεκόπησαν αἱ πράξεις. Εἶχε προσέλθει ἀξιωματικός τίς τῆς χωροφυλακῆς καί ἐκράτησε σημείωσιν τῶν ὀνομάτων πάντων ἐκείνων, ὅσοι κατεγίνοντο εἰς τήν αἰσχροκέρδειαν ταύτην. Ἀναχωρήσαντος ὁμοῦ τοῦ ἀξιωματικοῦ, ἔμποροι καί μεσίται ἐπανέλαβον τό ἔργον τῶν μέ μεγαλύτερον ζῆλον. ... Οἱ διερχόμενοι διά τῆς πλατείας τοῦ Χρηματιστηρίου πολίται συνωθοῦντο περί τούς κερδοσκοποῦντας καί παρηκολούθουν τᾶς διαφόρους φάσεις τοῦ παιχνιδιοῦ, τό ὅποιον θά ξεσπάσῃ ἀναμφιβόλως αὔριον ἢ μεθαύριον εἰς βᾶρος τοῦ λαοῦ. Ἐκίνουν οἱ διαβᾶται τήν κεφαλὴν εἰς σημεῖον ἀπαισιοδοξίας καί ἀπεμακρύνοντο σκεπτόμενοι καί διερωτώμενοι ἂν ὑπάρχη κανεῖς νά προφυλάξῃ τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ»□

Εντέλει, ταυτίζοντας τους εμπόρους με τους κερδοσκόπους, το ιδίωμα της αἰσχροκέρδειας τους υποβίβασε σε παράγοντα διασάλευσης της κοινωνικής ειρήνης. Από φορεῖς της κοινωνικής συνοχῆς και κύριοι παράγοντες της οικονομικῆς ευμάρειας της πόλης οι ἔμποροι μετατράπηκαν σε αἴτιο πρόκλησης κοινωνικῶν ταραχῶν. Σε μία αλυσιδωτή ἀντίδραση, ἡ ὑψωση των τιμῶν των βασικῶν αγαθῶν ἀπό μέρος των ἐμπόρων οδήγούσε τους εργάτες σε αιτήματα ὑψωσης των ημερομισθίων. Οι εργοδότες ικανοποιούσαν το αἴτημα αὐτό μέσα ἀπό την εκ νέου ὑψωση των τιμῶν, των παραγόμενων αὐτῆ τη φορά προϊόντων. Το ἀποτέλεσμα ἦταν ο περιορισμός της κατανάλωσης, οι ἀπολύσεις και ἐντέλει ἡ δημιουργία μιᾶς ἀνεξέλεγκτης στρατιάς ἀνέργων. «Νέος κίνδυνος ἀπειλεῖ ἐντεῦθεν τήν κοινωνικήν μας ὀργάνωσιν, ἡ ἔλλειψις ἐργασίας, ἡ τάξις τῶν ἄνευ ἐργασίας ἐργατῶν». Χωρίς τον περιορισμό της «πλεονεξίας τῶν μεταπρατῶν», οι «ἀλλεπάλληλοι ἐκδηλώσεις ἀνωμαλίας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» θεωροῦνταν ἐπομένως βέβαιες. Επιπρόσθετα, οι κερδοσκοπικὲς τους πρακτικὲς ὄξυναν τὴν κοινωνικὴ ἀντιπαράθεση και ἀπειλούσαν τις κοινωνικὲς ἱεραρχίες ὄχι μόνο ἐπειδὴ ριζοσπαστικοποιούσαν τα εργατικὰ στρώματα, ἀλλὰ και ἐπειδὴ προκαλοῦσαν ρήξεις στο ἐσωτερικὸ της αστικῆς τάξης. Ὅπως ἀφῆνε να διαφανεῖ ἡ ἀπεργία των τραπεζικῶν υπαλλήλων, των «ἀνηκόντων εἰς τᾶς κατεξοχὴν ἀστικᾶς τάξεις», τον Ιούνιο του 1919, ἡ ἐνδεια και οι στερήσεις οδήγούσαν ἀξιωματικὰ στη «νέαν διαίρεσιν τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς παχνομένους καί εἰς λιμοκτονοῦντας, εἰς χορτάτους καί εἰς νηστικούς», δημιουργώντας τέτοιες ἀδιέξοδες συνθήκες για τους δευτέρους, ὥστε «ὄλοι οἱ ἀστοὶ θά ἠὺτομόλουν εἰς τό Ἐργατικόν Στρατόπεδον»<sup>56</sup>. Οι κερδοσκοπικὲς πρακτικὲς των ἐμπόρων δεν ἐννοιολογοῦνταν ἐπομένως ὡς διαταρακτικὲς για τὴν κοινωνικὴ συνοχή στο πλαίσιο μιᾶς ἀντίληψης περί «ἠθικῆς οικονομίας», ἡ ὁποία και ὑπερασπιζόταν τὴ διατροφικὴ ἐπάρκεια της κοινότητος ἀπέναντι σε ὅποιον τὴν ἀπειλοῦσε, μέσα ἀπό τὴ νομιμοποίηση της αὐτοδικίας των υπάλληλων στρωμάτων. Ἀντίθετα, σε ἓνα πλαίσιο που ὀριζόταν ἐνδεχομένως και ἀπό σχετικὲς ἀναγνώσεις της Ρωσικῆς Φεβρουαριανῆς Ἐπανάστασης (ἡ ὁποία και εἶχε ξεκινήσει ὡς διαμαρτυρία για τις ἐπισιτιστικὲς ἐλλείψεις), ἡ κερδοσκοπία των ἐμπόρων προβαλλόταν ὡς κοινωνικὰ ἐπικίνδυνη ἀκριβῶς γιατί ἀπειλοῦσε να ἀνατρέψει τις κοινωνικὲς ἱεραρχίες της ἴδιας της αστικῆς κοινότητος, οδηγώντας ὄχι πλέον σε συμπλοκὲς για τὴν

<sup>56</sup> Το Φῶς 26.06.1919.



τροφή (food riots) χωρίς αυστηρό ιδεολογικό πρόσημο, αλλά σε κοινωνικές επαναστάσεις νεωτερικού τύπου.

Αναμφίβολα, η εικόνα του κερδοσκόπου εμπόρου δέσποζε στο δημόσιο λόγο. Ωστόσο, η συσχέτιση του εμπορίου με την αισχροκέρδεια δεν αποκρυσταλλώθηκε ποτέ σε μια πλήρη ταύτιση των δύο όρων. Το ιδίωμα της αισχροκέρδειας δεν καταδικάζει συλλήβδην το κέρδος, έστω και αν τα όρια θεμιτής και αθέμιτης κερδοφορίας παρέμεναν εκ των πραγμάτων ασαφή. Ως εκ τούτου, το ιδίωμα αυτό παρήγαγε επίσης αξιωματικά και την αντιστικτική εικόνα του «τίμιου εμπόρου». Η έννοια της αισχροκέρδειας υπάκουε δηλαδή σε μια λογική αντιθετικών δίπολων, όπου οι κατηγορίες προσδιορίζονταν μέσα από μια σχέση σύζευξης και διάζευξης ταυτόχρονα. «Εντιμότητα» και «ανεντιμότητα», «κερδοσκόπος» και «τίμιος» έμπορος ετεροπροσδιορίζονταν. Η ποιητική της ταυτότητας ήταν συνάμα και ποιητική της διαφοράς. Ο «τίμιος έμπορος» αποτελούσε επομένως παράγωγο και όχι αντίρροπο του ιδιώματος της αισχροκέρδειας. Σχολιάζοντας τη σύσταση επιτροπής εμπόρων από τον Εμπορικό Σύλλογο με σκοπό την εποπτεία των τιμών, η *Μακεδονία* ανέφερε ότι «οὐδείς, πράγματι, είναι δυνατόν νά ἀμφιβάλῃ, ὅτι οἱ τίμιοι ἔμποροι, οἱ καλῆς ἀπολαύοντες φήμης χρηστῶν πολιτῶν, τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῆς προόδου καί εὐημερίας ἑνός τόπου, δέν θά συντελέσουν ὑπό τήν κρατική πάντοτε αἰγίδα, εἰς τή βελτίωσιν τῶν βαρειῶν συνθηκῶν τοῦ σημερινοῦ βίου. Ἐν μόνον ἀπομένει νά συστήσωμεν: Ἡ ἐπιτροπή νά περιλαμβάνῃ ἔμπορους χρηστούς, ἔμπορους περιβαλλόμενους ἀπό τήν κοινήν ἐκτίμησιν καί ὄχι νά ἀποτελεῖται ἀπό φυσιογνωμίας τυχαρπάστων νεοπλούτων πλασμάτων»<sup>57</sup>. Τα χαρακτηριστικά του «τιμίου καί ἠθικοῦ εμπόρου» προσδιορίζονταν επομένως με βάση κυρίως εξωοικονομικά στοιχεία τα οποία συνδύαζαν το συμβολικό κεφάλαιο («φήμη», «κοινωνική εκτίμηση») με την αναγνωρισιμότητα και την αποδοχή που εξασφάλιζαν η παλαιότητα και η εμπειρία, και πρωτίστως με τη διάθεση για κοινωνική προσφορά και την ιδιότητα του πολίτη<sup>58</sup>.

Συνάμα, ως έννοια στενότερη του εμπόρου, ο «αισχροκερδής» ήταν ταυτόχρονα και έννοια πολύ ευρύτερη από αυτόν. Οι κοινωνικές του αναφορές δεν εξαντλούνταν στον μεγαλέμπορο ή τον χονδρέμπορο, παρά την κεντρική θέση που αυτοί κατείχαν στο ιδίωμα της αισχροκέρδειας. Αντίθετα, ο αισχροκερδής αναγνωριζόταν σε πληθώρα επαγγελματικών τύπων. Συνηθέστερα, η παρατακτική σύνδεση περιλάμβανε τον έμπορο και τον «συντεχνίτη», ενώ η συχνή αναφορά στον μεταπράτη σήμαινε ουσιαστικά τον έμπορο λιανικής<sup>59</sup>. Λόγω της οξυτάτης έλλειψης σιτηρών και ζάχαρης, οι αρτοποιοί και οι παντοπώλες μοιράζονταν ουσιαστικά τον τίτλο του αισχροκερδούς μαζί με τους αλευρεμπόρους και τους ζαχαρεμπόρους. Οι μεγαλοπαντοπώλες καταγγέλλονταν ως οι «νέοι έκμεταλλευταί», ενώ η *Μακεδονία*, αναστρέφοντας την ιεράρχηση των κερδοσκόπων, έφτανε να διακηρύσσει ότι είναι οι αρτοποιοί και όχι οι αλευρέμποροι που κερδοσκοπούν<sup>60</sup>. Κρεοπώλες, γαλακτοπώλες, ακόμη και καραγωγείς εμφανίζονταν επίσης να επιδεικνύουν συστηματικά κερδοσκοπικές τάσεις<sup>61</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, η *Indépendant* κατέληγε να προσδιορίζει τον «mercanti» (κερδοσκόπο) στη Θεσσαλονίκη ως τον έμπορο λιανικής –τον κρεοπώλη, υποδηματοποιό, ράφτη,

<sup>57</sup> *Μακεδονία* 23.07.1919.

<sup>58</sup> *Το Φως* 24.08.1918.

<sup>59</sup> “La renommée du commerçant salonicien n’est plus à faire, sa probité est universellement connue, mais je me demande ce que doivent penser de nous nos hôtes en se voyant voler avec l’aplomb que savent avoir nos petits sarafs et nos marchands de détail pour ne parler que de ceux-ci!” αναρωτιόταν η *Indépendant*. *L’Indépendant* 24.10.1915.

<sup>60</sup> *Νέα Αλήθεια* 05.07.1915, *Μακεδονία* 31.07.1914.

<sup>61</sup> *L’Opinion* 14.08.1916, *Νέα Αλήθεια* 07.04.1918, 15.10.1915.

ζαχαροπλάστη, οπωροπώλη, οινοπώλη και ιχθυοπώλη– συμπεριλαμβάνοντας ουσιαστικά στον ορισμό κάθε επαγγελματική κατηγορία<sup>62</sup>. Αντίστοιχα, ο ελληνόγλωσσος τύπος στο σύνολό του κατήγγειλλε την «ἀχαρακτήριστον ἀπληστίαν τοῦ Συνδέσμου Συντεχνιῶν» όταν αυτός διαμαρτυρόταν για τη μείωση των διατιμήσεων και σάρκαζε τους «ύστεροβούλους κλαυθμηρισμούς του» όταν επιχειρούσε να πετύχει την κατάργηση ή αναθεώρησή τους<sup>63</sup>. Μάλιστα στην κατηγορία του αισχροκερδούς έφτασε να εντάσσεται ακόμη και το κράτος. Από τη στιγμή που αποφάσισε να αναλάβει το ρόλο του εμπόρου μονοπωλώντας την προμήθεια και διάθεση βασικών επισιτιστικών ειδών, αντιμετωπίστηκε και αυτό μέσα από το πρίσμα του ιδιώματος της αισχροκέρδειας. Οι τιμές των τροφίμων που διέθετε επικρίνονταν ως υπερβολικά υψηλές, ενώ το ίδιο κατηγορείτο ότι μονοπωλεί το εμπόριο συγκεκριμένων προϊόντων ώστε να πετυχαίνει τα υψηλότερα δυνατά κέρδη λόγω της απουσίας ιδιωτών ανταγωνιστών. Προς το τέλος της περιόδου η *Εφημερίς των Βαλκανίων* μιλούσε για «κρατικήν καὶ ιδιωτικήν αισχροκέρδειαν», υποστήριζε ότι αυτή οφειλόταν πρώτιστα στο εμπορευόμενο κράτος και αναρωτιόταν «ποῖου λοιπόν αισχροκέρδειαν νά θαυμάσωμεν πρωτίστως; Τοῦ κράτους, τό ὁποῖον δίνει τό κακόν παράδειγμα εἰς τόν ἔμπορον, ἢ τοῦ ἔμπορου, ὁ ὁποῖος τείνει πρὸς τήν ληστείαν;»<sup>64</sup>

Ο «αισχροκερδής» δεν ταυτιζόταν επομένως με μία συγκεκριμένη προϋπάρχουσα κοινωνική κατηγορία, αυτή του εμπόρου. Ως εκ τούτου, συγκροτούσε μια νέα κοινωνική ταυτότητα. Η ιδιαίτερη δυναμική του ιδιώματος της αισχροκέρδειας ήταν ακριβώς ότι παρήγαγε λογοθετικά νέες κοινωνικές διαιρέσεις με βάση την πρόσβαση ή μη στα είδη πρώτης ανάγκης (όπως κάθε φορά αυτά ορίζονταν<sup>65</sup>) και όχι την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής. Συγκροτούσε δηλαδή πολιτικές ταυτότητες με αναφορά στην κατανάλωση και όχι στον τρόπο παραγωγής<sup>66</sup>. Ο χαρακτήρας αυτών των νέων διαιρέσεων καθόρισε εντέλει και τις συμβολικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας στην πόλη κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και αμέσως μετά. Το ιδίωμα της αισχροκέρδειας δεν αντικατέστησε, αλλά διαπλέχθηκε με το υπάρχον σύστημα κοινωνικών αναπαραστάσεων. Επιτέλεσε δηλαδή μια διπλή αναπαραστατική λειτουργία. Αφενός, επέτεινε παλιότερες συμβολικές διακρίσεις μεταξύ των υπάρχοντων (στο πεδίο του λόγου) κοινωνικών ομάδων. Αφετέρου, δημιούργησε νέες, έστω και αν αυτές αποδείχτηκαν σε μεγάλο βαθμό εφήμερες. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση όμως, η ταυτότητα των εμπόρων της Θεσσαλονίκης σημάνθηκε με ιδιαίτερα αρνητικά χαρακτηριστικά.

<sup>62</sup> *L'Indépendant* 03.06.1917.

<sup>63</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 12.04.1919, *Το Φως* 13.04.1919. Άλλες ενδεικτικές αναφορές: *Το Φως* 18.05.1918 (για τους φουρνάρηδες που κερδοσκοπήσαν, έγιναν κεφαλαιούχοι και «συναναστρέφονται με χιλιάρικα»), *L'Opinion* 18.08.1916 (για τους παντοπώλες που αποκρύβουν τη ζάχαρη επειδή θέλουν πάντα να κερδίζουν περισσότερο), και *Μακεδονία* 29.01.1916 (για παντοπώλες οι οποίοι προκειμένου να αποφύγουν την αγορανομία, δεν πουλούν σε όσους υποπτεύονται ότι μπορεί να τους καταγγείλουν, ενώ αντίθετα πουλούν υπερτιμημένα στους γνωστούς τους).

<sup>64</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 18.04.1919, 21.04.1919, 07.05.1919, 29.07.1919.

<sup>65</sup> Για μια εύστοχη ανάλυση των πολιτισμικών διαστάσεων των «ειδών πρώτης ανάγκης» ως συνόλου προϊόντων το οποίο δεν ορίζεται με βάση τη θερμιδική αξία, αλλά καταναλωτικές συνήθειες, ιστορικές παραδόσεις και συμβολικές αξίες, βλέπε Belinda Davis & Thierry Bonzon, “Feeding the cities”, στο Jay Winter & Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919* (Κέιμπριτζ, 1997), σσ. 305-341, 339. Engel, “Not by Bread Alone”, σσ. 718-721.

<sup>66</sup> Για τις πολιτικές της κατανάλωσης (consumer politics), βλέπε Matthew Hilton, *Consumerism in 20th Century Britain: The Search for a Historical Movement* (Νέα Υόρκη, 2003). Για τα όριά τους, βλέπε τις σύντομες αλλά εύστοχες παρατηρήσεις του Ben Fine, “Book Review: Matthew Hilton, *Consumerism in 20th Century Britain: The Search for a Historical Movement* (New York, 2003)”, *Review of Social Economy* 63/2 (2005), σσ. 296-298.

Το ιδίωμα της αισχροκέρδειας στηριζόταν στο δίπολο (κερδοσκόπος) πωλητής- (πληττόμενος) καταναλωτής. Κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου ο καταναλωτής ταυτιζόταν με το «λαό». Ως «λαός» οριζόταν το άθροισμα των «βιοπαλαιστών» και για το λόγο αυτό οι συναφείς έννοιες του «κοσμάκη» και του «φτωχόκοσμου» χρησιμοποιούνταν και εναλλακτικά προς αυτόν<sup>67</sup>. Στο πλαίσιο μιας δεσπόζουσας ρητορικής που άρθρωνε ο Σύνδεσμος Συντεχνιών και τα φιλικά προς αυτόν ελληνόγλωσσα έντυπα (με προεξάρχουσα τη *Νέα Αλήθεια*), η έννοια του «λαού» ενσωμάτωνε τις συντεχνίες τις οποίες μάλιστα και προβίβαζε σε βασικές οργανωτικές μονάδες του. Σύμφωνα με τη λογική αυτή, η επιτυχής αντιμετώπιση των κερδοσκόπων διερχόταν μέσα από τη συσπείρωση του «λαού» γύρω από τις συντεχνίες και τη σύσταση «έπιτροπών κοινωνικής άμυνας» από αντιπροσώπους όλων των επαγγελματικών οργανώσεων για το διακανονισμό των επειγόντων ζητημάτων του επισιτισμού<sup>68</sup>. Έτσι, το ιδίωμα της αισχροκέρδειας παρακολουθούσε τον παραδοσιακά αντιπλουτοκρατικό λόγο των συντεχνιών αντιπαραθέτοντας τον πληττόμενο «λαό» στους «πλουτοκράτες»<sup>69</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, οι μεγαλέμποροι ταυτιζόταν με τους τελευταίους και αναγορεύονταν στους κύριους υπαίτιους των δεινοπαθημάτων του «ληστευομένου κόσμου». Ήταν εκείνοι που «εὔρον τόν καιρόν νά ὑπερπληρώσουν τά θυλάκια τῶν εἰς βάρος τοῦ καταπιεζομένου λαοῦ»<sup>70</sup>. Ο χαρακτήρας των επισιτιστικών κρίσεων που αντιμετώπισε η Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη περίοδο του πολέμου ενίσχυσε την ερμηνευτική ισχύ του λόγου αυτού. Οι έμποροι εισαγωγής κατείχαν κομβικό ρόλο σε ένα ασυντόνιστο ακόμη σύστημα επισιτισμού της πόλης. Το σύστημα αυτό εξακολουθούσε να στηρίζεται από, αλλά και να στηρίζει, την ιδιωτική πρωτοβουλία. Άδειες εισαγωγής και εξαγωγής, διατιμήσεις, καταγραφές και επιτάξεις αποθεμάτων αποτελούσαν τα κυριότερα εργαλεία άσκησης επισιτιστικής πολιτικής από τις τοπικές κρατικές αρχές. Κατά συνέπεια, οι εμφανιζόμενες ελλείψεις και υπερτιμήσεις αποδίδονταν σε «σκάνδαλα» που είχαν να κάνουν είτε με την εκμετάλλευση και μεταπώληση των αδειών<sup>71</sup>, είτε με την «απόκρυψη» εμπορευμάτων -την απροθυμία εκτελωνισμού ή και διάθεσής τους. Οι έμποροι εισαγωγείς στοχοποιούνταν ως οι κατεξοχήν υπεύθυνοι<sup>72</sup>. Η απονομιμοποίησή τους στηριζόταν στην αθέτηση ενός σιωπηρού αλλά δεδομένου κοινωνικού και ηθικού συμβολαίου, στο πλαίσιο του οποίου οι έμποροι ό-

<sup>67</sup> *Νέα Αλήθεια* 23.09.1915, 24.09.1915, 17.08.1914, 02.08.1914, *Μακεδονία* 11.08.1914.

<sup>68</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.09.1915, *Το Φως* 18.10.1915.

<sup>69</sup> *Νέα Αλήθεια* 02.08.1914, *Μακεδονία* 11.08.1914, όπου ένας ανθρωπομορφικός λαός εμφανίζεται ευγνώμων προς τον αστυνομικό διευθυντή και το διευθυντή του Γραφείου Εργασίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας που «κατόρθωσαν νά ὑπερισχύσουν μεταξύ ομάδος πλουτοκρατῶν καί νά ἐπιβάλλουν τήν ὀρθήν, τήν πηγάζουσαν ἀπό μόνη τήν ιδέαν τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ φτωχοκόσμου, γνώμην τῶν» στο ζήτημα των τροφίμων.

<sup>70</sup> *Το Φως* 06.07.1917. Τρία χρόνια νωρίτερα, η *Νέα Αλήθεια* αναφερόταν στο «λαό [που] γογγύζει, ἀσχάλλει, ἀγωνιᾷ» γιατί «οἱ ἔμποροι ὀργιάζουν φρικωδῶς εἰς βάρος τοῦ σφυρηλατοῦντες ἐπί τοῦ τραχήλου τοῦ τόν σκληρότερον ζυγόν». Αντιπαρέθετε δε «τᾶς πλουσίας τάξεις καί τοῦς χρηματιστᾶς» στον «πτωχόν λαόν» και στον «ἀδύνατον ἐργάτην». *Νέα Αλήθεια* 05.11.1914, 20.12.1914. Για άλλες ανάλογες αναφορές, βλέπε *Νέα Αλήθεια* 11.11.1914, 12.11.1914, 13.11.1914, 16.11.1914, 18.11.1914, 16.06.1915, 08.07.1915, 07.11.1915, 12.11.1915.

<sup>71</sup> Βλέπε ιδιαίτερα το σκάνδαλο με την παροχή άδειας εξαγωγής τεράστιας ποσότητας άνθρακα στον ανθρακέμπορα και βουλευτή της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, Πέππο Μαλλάχ το διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1915. Διάφορα φύλλα των *Μακεδονία*, *Νέα Αλήθεια*, *Το Φως*, *L'Indépendant*, *Echo de Salonique*, *L'Opinion* μεταξύ Ιουλίου και Σεπτεμβρίου 1915. Βλέπε επίσης και παρακάτω.

<sup>72</sup> Βλέπε ενδεικτικά τη «ζαχαρένια κρίση» που ξέσπασε τον Ιούνιο 1915 όταν οι ζαχαρέμποροι αρνούσαν να εκτελωνίσουν ζάχαρη ή να τη διαθέσουν στους παντοπώλες στην τιμή της διατίμησης. Διάφορα φύλλα των *Μακεδονία*, *Νέα Αλήθεια*, *Το Φως*, *L'Indépendant*, *Echo de Salonique*, *L'Opinion* του Ιουνίου 1915.

φείλαν να έχουν «ἀνεπτυγμένην κατά τί τήν συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι τοῦ δυστυχοῦντος λαοῦ»<sup>73</sup>. «Ἀπό τινῶν ἐτῶν», σχολίαζε το *Φως*,

«οἱ πλούσιοί μας ... ἔχασαν τόν παλαιόν εὐγενικόν χαρακτήρα τῆς τάξεως τῶν πλουσίων ἣτις ἐγέννησε τοὺς μεγάλους εὐεργέτας. Ἡ διάθεσις σημαντικῶν ποσῶν ὑπέρ τῶν κοινῶν συμφερόντων εἶνε ἔργον ἄλλης ἐποχῆς. Ὁ πόλεμος ἐδημιούργησε σήμερον νέαν ψυχολογίαν καί ἤπλωσε τήν σαπίλλαν ἐκείνην ἐπί τῆς ὁποίας ἐφύτρωσεν ἡ αἰσχροκέρδεια. Ἡ μεγάλη αἵματοχυσία ἐχαρακτηρίσθη μόνον ὡς εὐκαιρία ἀπό μερικoὺς καί ἐξήντησαν οὗτοι πᾶν μέσον καί κατέβαλον πάσαν προσπάθειαν ὅπως ἐκμεταλλευθοῦν τήν εὐκαιρίαν αὐτήν»<sup>74</sup>.

Για το λόγο αυτό οι αισχροκερδεῖς ἔμποροι ἦταν «ἐγωισταί» και εἶχαν «πάθη»<sup>75</sup>. Ο κερδοσκόπος, σημείωνε ο Περικλῆς Κράλλης, «ὡς ἄτομον θέλει νά εἶνε μόνον ἐγωιστής καί ἀμφιβάλλομεν ἂν ἀνήκη εἰς τόν Χριστιανισμόν ἢ γελᾶ καί μέ τήν ἰδέαν τῆς θρησκείας»<sup>76</sup>. Ταυτόχρονα, οι μικροεπαγγελματίες παρουσιάζονταν επίσης ὡς θύματα των εμπορῶν. Με δεδομένη την ικανότητα των «αἰσχροκερδῶν τράστ τῶν κεφαλαιούχων» να υπεκφεύγουν ἀπό την επίβλεψη των οργάνων της πολιτείας, η αυστηρότητα της τελευταίας ἐξαντλούνταν πλέον μόνο πάνω στους «ἀτυχεῖς μικροκαταστηματάρχας»<sup>77</sup>.

Σε μια σύγχρονη παραλλαγή του παραπάνω λόγου, ο «λαός» των καταναλωτῶν αντιπαρατίθετο ὄχι μόνο στους μεγαλέμπορους, ἀλλά και στους μικρεμπόρους και κατ'ἐπέκταση και στις συντεχνίες. Η ἔννοια του καταναλωτή συνέχιζε να ταυτίζεται με το «λαό». Ωστόσο, αὐτός ἐπάψε πλέον να περιλαμβάνει τους παραδοσιακοὺς φορεῖς του, τους λιανεμπόρους, τους μικροκαταστηματάρχες και τους μικροεπαγγελματίες, ὅπως και τη θεσμική τους ἐκφραση, τις συντεχνίες. Αὐτές ἀντίθετα ἀνασημασιοδοτήθηκαν τώρα σε ἐκφραστῆς των δικῶν τους ἰδιαίτερων συμφερόντων και σε ἐκμεταλλευτῆς του «λαοῦ» ἤδη ἀπό την ἐναρξῆ σχεδόν του πολέμου. Τον Αύγουστο του 1914 ἡ *Μακεδονία* ἀσκούσε κριτική στη γνωμοδοτική ἐπιτροπή για την ἀποτυχία της να καθορίσει μια «λογικὴν τιμὴν» για τα ἀλευρα, ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἡ ἐπιτροπή μετετράπει ἀπό γνωμοδοτικῆς εἰς τρία ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα τῶν ἐμπόρων, τῶν ἀρτοποιῶν καί τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ. ...Εἶχε λησμονηθῆ, δυστυχῶς, ἀπό μερικoὺς ἢ ἰδιότης τῶν ὡς μελῶν. Καί τὰ πρόσωπα αὐτὰ ὑπερασπίζοντα τὰ συμφέροντα τῶν ἀπό κερδοσκοπικῆς ἀπόψεως ἐζήτουν νά βλάψουν τοὺς ἄλλους καί κυρίως τόν λαόν»<sup>78</sup>. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, το *Φως* κατήγγειλε ὅτι «τό γνωμοδοτικό [συμβούλιο γιά τόν καθορισμό τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων] κατηρτίσθη ἀπό

<sup>73</sup> *Το Φως* 06.07.1917.

<sup>74</sup> *Το Φως* 24.05.1918.

<sup>75</sup> Ἀρθρο-ἀπάντηση του Περικλή Κράλλη στον Σπυρίδωνα Δούμα. *Νέα Ἀλήθεια* 29.08.1914.

<sup>76</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 25.08.1914. Η ἀναφορά στο Χριστιανισμό γίνεται ἀντιστικτικᾶ προς τον σοσιαλισμό και δὲν συνιστᾶ ἀιχμή για την εβραϊκὴ καταγωγή των κερδοσκόπων. Λίγο πιο πριν ο Κράλλης εἶχε ἰσχυριστεί ὅτι «ὁ κερδοσκοπῶν εἶνε ὁ μᾶλλον ἀναρμόδιος νά κάμνη χρῆσιν τοῦ σοσιαλισμοῦ ὡς καλῆς θεωρίας ἢ οὐτοπίας».

<sup>77</sup> *Το Φως* 06.07.1917. Βλέπε ἐπίσης ἐνδεικτικᾶ *Το Φως* 15.11.1918, ὅπου ἀσκεῖται κριτική στην ἀστυνομία που «καταδιώκει μικροὺς καί πτωχοὺς βιοπαλαιστᾶς διότι ἐπώλησαν τρεῖς ὀκάδας ἀσβέστι ... καί δὲν φροντίζει νά κτυπήσῃ κατακέφαλα τὰ μεγάλα τράστ τῶν ξυλεμπόρων καί ἀνθρακεμπόρων».

<sup>78</sup> *Μακεδονία* 08.08.1914.

εμπόρους καί Συντεχνίτας, τουτέστιν ἀπό τήν τάξιν ἐκείνην, τῆς ὁποίας τά συμφέροντα εἶναι ἀντίθετα πρὸς τά συμφέροντα τοῦ πάσχοντος λαοῦ»<sup>79</sup>.

Σε μια ισχυρή εκδοχή του επομένως, την οποία διακινούσαν όλα τα ελληνόγλωσσα έντυπα κατά τη διάρκεια του πολέμου, το ιδίωμα της αισχροκέρδειας διαπλέχθηκε με το λαϊκιστικό ιδίωμα του «λαοῦ» προκαλώντας ὁμως μια σημαντική σημασιολογική διολίσθηση. Ο «λαός», ο «κόσμος» ἢ το “publique” στον γαλλόγλωσσο τύπο, περιλάμβανε πλέον μόνο τους καταναλωτές. Οι δυσκολίες του επισιτισμοῦ και η ἀνάδυση της διατροφῆς στο κατεξοχὴν αντικείμενο της πολιτικῆς ἀλλάξε επομένως το ίδιο το πεδίο του πολιτικῆς δημιουργώντας νέες συλλογικές ταυτότητες. Ο «καταναλωτής», ἢ καλύτερα, ο «λαός» των καταναλωτῶν ἀναδύθηκε ως μια νέα πολιτικῆ κατηγορία, ως ένα νέο πολιτικό υποκείμενο στο δημόσιο λόγο. Ἀπέναντί σε αυτό τοποθετούνταν πλέον ὅσοι ἐμπλέκονταν στη διάθεση των τροφίμων, ἀπὸ τους εμπόρους εἰσαγωγῆς μέχρι τους μικροκαταστηματάρχες. Ἀν και η ἔννοια της «τάξης» ἐξακολουθούσε να ἀναφέρεται κατὰ κύριο λόγο σε επαγγελματικές κατηγορίες, η συγκεκριμένη παραλλαγή του ιδιώματος της αισχροκέρδειας προσαρμοζε το περιεχόμενό της και συγκροτούσε μια ἀναπαράσταση της κοινωνικῆς ιεραρχίας στη βάση δύο νέων διακριτῶν «τάξεων», οι οποίες και ορίζονταν με ἄξονα την κατανάλωση. Ἀπὸ τη μια μεριά υπήρχαν οι ἔμποροι και οι «συντεχνίτες» προσδιοριζόμενοι ως «ἡ τάξις ἐκείνη τῆς ὁποίας τά συμφέροντα εἶναι ἀντίθετα πρὸς τά συμφέροντα τοῦ πάσχοντος λαοῦ»<sup>80</sup>. Και ἀπέναντί τους βρισκόταν «ἡ τάξις ἐκείνη ἣτις δὲν ἔξασκεῖ ἔμποριον» και που δεν ἀνήκε στα «αἰσχροκερδοῦντα ἐπαγγέλματα», δηλαδή οι «καταναλωταί»<sup>81</sup>. Ἀκόμη και ὅταν ἔμποροι και συντεχνίες δεν προσδιορίζονταν ως ἀνήκοντες στην ίδια «τάξη», διακρίνονταν ὡστόσο πάντα ἀπὸ το «λαό» των καταναλωτῶν με βάση την ἀσκηση του ἐμπορίου. Για αὐτὸν τον λόγο, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ἐννοιολόγησης τα μέλη των συντεχνιῶν, οι «συντεχνίτες», προσδιορίζονταν πλέον ως «μεταπράτες» και ἀπαριθμοῦνταν δίπλα στους εμπόρους ως υπεύθυνοι για την ἀκρίβεια και τις ἐλλείψεις στην ἀγορά. Η ρητορικῆ του *Φωτός*, ἐφημερίδας φιλολαϊκῶν τάσεων που στήριξε το ἀντιβενιζελικό στρατόπεδο στις ἐκλογές του 1915 για να μεταστραφεί σε βενιζελική μετὰ την ἐγκαθίδρυση της Προσωρινῆς Κυβέρνησης, εἶναι ἀπὸ την ἀποψη αὐτῆ παραδειγματικῆ. Το *Φως* κατηγοροῦσε τους «ἐμπόρους τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὅλα τά ἰσνάφια» ὅτι «ἐσυνείθησαν νά πωλοῦν ἀκριβά καὶ νά κερδίζουν πολλά», ἀναφερόταν στην «πλεονεξία τῶν μεταπρατῶν» που οδηγούσε σε ἀκρίβεια των τροφίμων και δήλωνε ρητὰ ὅτι τις υπερτιμήσεις προκαλοῦσαν «ἡ πλεονεξία τοῦ ἔμπορου καὶ τοῦ μεταπράτου»<sup>82</sup>.

Σε μια τρίτη εκδοχή, κατὰ την ἀμέσως μεταπολεμικῆ περίοδο, αὐτῆ η μετεξέλιξη του ιδιώματος της αισχροκέρδειας (με την ἀνασημασιοδοτημένη, ἀντισυντεχνιακῆ ἔννοια του «λαοῦ»), διαπλέχθηκε με το νεοεἰσαχθέν «μαρξιστικό» λεξιλόγιο της «τάξης» (ὡς κοινωνικῆ πλέον υποκειμένου και ὄχι μόνο ὡς επαγγελματικῆς κατηγορίας) και παρήγαγε μια ἰδιότυπα «ταξικῆ» ἀναπαράσταση των κοινωνικῶν ιεραρχιῶν. Οι καταναλωτές δεν προσδιορίζονταν μόνο ὡς «λαός», ἀλλὰ αποκτούσαν σαφέστερα

<sup>79</sup> *Το Φως* 16.11.1918. Ἀνάλογα και *Το Φως* 12.11.1918, ὅπου σχολιάζεται ὅτι οι «ἔμποροι και οι συντεχνίες... ἀπορροφῶνται ἀπὸ τα συμφέροντα της τάξεώς των». Ἀνάλογες ἀναφορές υπήρχαν και στον γαλλόγλωσσο τύπο: “Le commerçant gros accapareur ou petit détaillant, car l’un et l’autre travaillent de concert, le commerçant est le maître du marché et nul ne peut savoir ce que demain nous réserve si ce régime de laisser-faire, de laisser-aller durait ou, mieux, continue”. *L’Opinion* 22.01.1916.

<sup>80</sup> *Το Φως* 16.11.1918.

<sup>81</sup> *Το Φως* 16.11.1918, 12.11.1918, 30.06.1919.

<sup>82</sup> *Το Φως* 25.05.1919, 29.05.1919, 26.06.1919.

ταξικά χαρακτηριστικά. Αναφέρονταν πλέον και ως «μικροαστοί»<sup>83</sup>. Ταυτόχρονα, οι έμποροι και οι μεταπράτες από τους οποίους συνέχιζαν να διαχωρίζονται, αναφέρονταν τώρα συστηματικότερα και αυτοί ως «κεφαλαιούχοι» και επίσης με τον καινοφανή όρο «έργοδοται»<sup>84</sup>. Κυρίως όμως οι εργάτες διαχωρίζονταν τώρα από τους καταναλωτές και προσδιορίζονταν ως θύτες, ως υπεύθυνοι για την ακρίβεια των αγαθών και τη δυσχερή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι μικροαστοί καταναλωτές. Ιχνογραφούνταν επομένως ένα τριμερές σχήμα συμβολικής αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας. Το σχήμα αυτό είχε έντονες «μαρξιστικές» καταβολές και αρθρωνόταν μέσα από ένα αντίστοιχο λεξιλόγιο. Στηριζόταν στην ύπαρξη της ταξικής σύγκρουσης «κεφαλαίου καί εργασίας» και προσδιόριζε δύο «άντίπαλα κοινωνικά στρατόπεδα», των «κεφαλαιούχων» «εμπόρων καί μεταπρατών», ή αλλιώς «των έργοδοτών», από τη μια μεριά, και της «εργατικής τάξεως», ή της «εργασίας», από την άλλη<sup>85</sup>. Η ακρίβεια ήταν ακριβώς το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο αυτών κοινωνικών τάξεων. Οι υψηλές τιμές των εμπορών-εργοδοτών ωθούσαν τους εργάτες στη διεκδίκηση υψηλότερων ημερομισθίων μέσω επιτυχημένων απεργιών. Ωστόσο, το αυξημένο εργατικό κόστος δεν συνοδευόταν από τη μείωση των κερδών του εργοδότη. Απεναντίας, ενσωματωνόταν στη τελική τιμή του προϊόντος, χρεωνόταν δηλαδή τελικά στον καταναλωτή. Παραμερίζοντας τα συγκεκριμένα, αυστηρά «βιομηχανικά» ή εργασιακά ζητήματα, το νέο πεδίο οξύτατης αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο αυτών αντίπαλων τάξεων ήταν πλέον η ακρίβεια και οι κοινωνικές συνέπειές της. Όπως παρατηρούσε το *Φως*, η ακρίβεια ήταν η αιτία μιας πρωτοφανούς έντασης που υπερέβαινε τα πλαίσια του καθιερωμένου ταξικού ανταγωνισμού συμφερόντων. «Τά δύο αντίπαλα κοινωνικά στρατόπεδα», ανέφερε,

«έριζουσι περί του τίς φέρει τὰς εὐθύνας τῆς ἀδικαιολογήτου ἀκρίβειας τοῦ βίου. ... Αἱ ἐξ ἐμπόρων ἢ μεταπρατῶν προερχόμεναι ἐπιστολαὶ ἐπιρρίπτουσι τὴν ἀκρίβειαν τῆς ζωῆς εἰς τὰ μεγάλα ἡμερομίσθια τῶν εργατῶν. ... Αἱ ἐκ τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἐξ ἀντιθέτου, ἐπιρρίπτουσι τὴν ἀκρίβειαν εἰς τὴν ἀπληστίαν τοῦ ἐμποροῦ. Μεταξὺ τῶν δύο τάξεων δὲν ὑπάρχει πλέον πᾶλη συμφερόντων, ἀλλὰ μῖσος ἄσπονδον»<sup>86</sup>.

Έτσι, σε μια πρωτότυπη αναδιατύπωση της κλασικής «ταξικής» ανάγνωσης, το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων μεταφερόταν εντέλει από το χώρο της παραγωγής σε αυτόν της κατανάλωσης. Το αποτέλεσμα αυτής της μετατόπισης ήταν να αναγορευόνται σε θύματα της σύγκρουσης «κεφαλαίου-εργασίας» οι καταναλωτές μικροαστοί, δηλαδή το στρώμα των (εμπορο-)υπαλλήλων. Ξεκινώντας από το 1918 και με ιδιαίτερη ένταση κατά το 1919 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη μια σειρά παρατεταμένων και αρκετά βίαιων απεργιών σε πολλούς κλάδους της μεταποίησης που περιλάμβαναν τη σιγαροποιεία, την οινοπνευματοποιεία και την υποδηματοποιεία<sup>87</sup>. Το σύνολο του

<sup>83</sup> *Το Φως* 30.06.1919.

<sup>84</sup> *Το Φως* 26.06.1919, 13.07.1919.

<sup>85</sup> *Το Φως* 13.07.1919, 12.07.1919, 26.06.1919, 12.07.1919, 13.07.1919.

<sup>86</sup> *Το Φως* 12.07.1919. Αν και η συγκεκριμένη ανάλυση αντλεί κυρίως από το *Φως*, και άλλες εφημερίδες υιοθετούσαν το τριμερές σχήμα αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας και τη διάκριση μεταξύ εργατών και «καταναλωτών», όπως θα φανεί και στις παρακάτω σελίδες.

<sup>87</sup> Βλέπε ενδεικτικά *Νέα Αλήθεια* 11.06.1918 (απεργία καπνεργατών), *Μακεδονία* 27-29.06.1919 (απεργία εργατών στα εργοστάσια ζυθοποιείας και παγοποιείας Όλυμπος και Νάουσα), *Μακεδονία* 13-22.03.1919 (απεργία υποδηματεργατών), *Μακεδονία* 09-26.09.1919 (απεργία σιγαροποιών). Ενδελεχή ανάλυση των απεργιών του 1919 κάνει και ο Κώστας Φουντανόπουλος, ο οποίος ωστόσο εστιάζει αποκλειστικά στο ρόλο τους στη συγκρότηση της εργατικής-συνδικαλιστικής ταυτότητας. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 191-198.

ελληνόγλωσσου τύπου, από τη *Μακεδονία* μέχρι την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*<sup>88</sup>, τοποθετήθηκε αρνητικά απέναντι στα εργατικά στρώματα χωρίς ωστόσο να συνταχθεί πλήρως με τους εργοδότες. Το γεγονός ότι οι απεργίες αυτές διεξάγονταν σε μια περίοδο έντονης ακρίβειας συνετέλεσε στην προβολή, δίπλα στα άλλα επιχειρήματα, της άποψης ότι οι εργάτες χρησιμοποιούσαν την απεργία ως μέσο προκειμένου να αυξήσουν το ημερομίσθιό τους ώστε να ανταπεξέλθουν με τον τρόπο αυτό στην ακρίβεια του βίου. Αν επομένως για τους ίδιους τους εργάτες το ζήτημα του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας βρισκόταν στο επίκεντρο των διεκδικήσεών τους, όπως επιμένει ο Κώστας Φουντανόπουλος<sup>89</sup>, στο δημόσιο λόγο, όπου και κυριαρχούσαν τα ζητήματα της ακρίβειας, οι απεργίες τους νοσηματοδοτούνταν αντίθετα και ως ζήτημα μισθολογικής αναβάθμισης προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη μείωση της αγοραστικής τους δύναμης λόγω των υπερτιμήσεων των βασικών ειδών διατροφής. «Πολλά παίρνουν, πολλά δίνουν», παρατηρούσε το *Φως*<sup>90</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, η σύγκρουση μεταξύ εργατών και εργοδοτών αντιμετωπιζόταν ως ένας παράδοξος πόλεμος ο οποίος, χωρίς να εξασθενεί επ' ουδενί τους μαχόμενους, προκαλούσε εντούτοις ανυπολόγιστες παράπλευρες απώλειες, καθώς κάθε αύξηση του κόστους μετακυλιόταν στον καταναλωτή. «Κατά τῆς πλεονεξίας ταύτης [τῶν κεφαλαιούχων] ἀμύνεται ἐν μέρει ὁ ἐργατικὸς κόσμος διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν ἡμερομισθίων», παρατηρούσε το *Φως*. «Ἀλλὰ καὶ τό ὄπλον τοῦτο εἶναι ἀνίσχυρον, διότι ὁ ἐργοδότης ἐφόρτωσεν τὴν αὐξήσιν τοῦ ἡμερομισθίου εἰς τοὺς ὤμους τοῦ καταναλωτοῦ. Κατέστησε δηλονότι ἀκριβώτερα τὰ προϊόντα του»<sup>91</sup>. Λίγες μέρες αργότερα, χρησιμοποιούσε ακόμη σκληρότερους όρους και για τις δύο αντίπαλες τάξεις:

«Εἶναι κεκηρυγμένος σήμερον πόλεμος μεταξύ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, ἀλλ' οἱ μαχόμενοι μένουσιν ἐκ τοῦ πολέμου τούτου ἐντελῶς ἄτρωτοι καὶ ἀβλαβεῖς καὶ διὰ τοῦτο δέν βιάζονται νά τόν τερματίσωσι διὰ μίας λογικῆς εἰρήνης καὶ συμφιλίωσεως. ... Εἰς τόν διεξαγόμενον οικονομικόν πόλεμον μεταξύ ἐργοδότη καὶ ἐργάτου, μεταξύ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, ἀμφοτέροι οἱ ἀντίπαλοι μάχονται ἄνευ ἀπωλειῶν καὶ ἄνευ θυσιῶν. Ἡ τάξις τῶν καταναλωτῶν πληρώνει πάντοτε τὰ ἔξοδα καὶ τὰς ζημίας τῶν ἐρίδων τῶν συρράξεων τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ. Πάσα αὐξήσις τοῦ ἡμερομισθίου, πάσα ἀξίωσις τοῦ ἐργοδότη, καὶ πάσα ἐκτακτος ἢ τακτικὴ φορολογία φορτώνεται πάντοτε εἰς βᾶρος τῶν καταναλωτῶν»<sup>92</sup>.

Κατά συνέπεια, οι καταναλωτές «ἐγίναν τό ἀμμόνι ὅπου κτυποῦν ὅλοι»<sup>93</sup>.

Στη διαπλοκή της με το ιδίωμα της αισχροκέρδειας η ρητορική της σύγκρουσης κεφαλαίου-εργασίας κατέληγε επομένως σε ένα τριμερές σχήμα αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας: εργάτες, εργοδότες και καταναλωτές. Οι τελευταίοι ταυτίζονταν με τη «δεινοπαθοῦσα» μεσαία τάξη<sup>94</sup>. Η κοινωνική αναφορά αυτής της «μεσαίας» ή «μικροαστικής», όπως είδαμε, τάξης των «καταναλωτῶν» ήταν πλέον οι υπάλληλοι –οι δημόσιοι, αλλά πρωτίστως οι ιδιωτικοί. “Qui est-ce qui souffre de cette augmentation?”, αναρωτιόταν η *Indépendant*. “Pas le négociant qui retire, le premier, de beaux bénéfices de cette situation; pas l’ouvrier ou l’artisan qui ont vu leurs salai-

<sup>88</sup> Παρά τη γενικά φιλεργατική της στάση, η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* καταφερόταν ενάντια στους απεργούντες εργάτες κατηγορώντας τους ότι επιδίωκαν να ανατρέψουν το καθεστώς. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 12.07.1919.

<sup>89</sup> Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, κεφάλαια 2 και 3.

<sup>90</sup> *Το Φως* 30.06.1919.

<sup>91</sup> *Το Φως* 26.06.1919.

<sup>92</sup> *Το Φως* 13.07.1919.

<sup>93</sup> *Το Φως* 15.05.1919.

<sup>94</sup> *Μακεδονία* 14.07.1919, *Εφημερίς των Βαλκανίων* 07.05.1919, *Το Φως* 08.05.1919.

res augmenter de 500, voire même de 1.000%. Ce sont les employés et les fonctionnaires, les éternels sacrifiés, qui se sont vus tout au plus octroyer une indemnité ridicule de cherté de vie»<sup>95</sup>. Οι έμποροι ήταν εκείνοι που κρίνονταν υπεύθυνοι για την κατάσταση αυτή. «Έν αντίθεσει μέ τās Αθήνας», διαπίστωνε το *Φως*,

«ἐδῶ ὑπερισχύουν τά συμφέροντα τῶν ἐμπόρων, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν [ὅτι] διά τῆς ἀντιστάσεως, τῆς μεσολαβήσεως τῶν ἰσχυρῶν, κάμπτονται πάντοτε αἱ ἀποφάσεις τῶν ἀρχῶν. Ἀλλά μέ τοιοῦτον σύστημα, ἡ κοινωνία οὐδέποτε θ' ἀνακουφισθῆ. Ἡ ἐργασία θ' αὐξάνη τίς ἀπαιτήσεις της, οἱ μεταπραῖται θά γίνουν ὑπερπλούσιοι, καί οἱ ἀτυχεῖς ὑπάλληλοι, μὴ δυνάμενοι ν' ἀνταπεξέλθωσι κατά τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου, θά γίνουν κατ' ἀνάγκην κλέπται καί καταχρησταί»<sup>96</sup>.

Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία είναι κοινή η διαπίστωση ότι κατά τον εικοστό αιώνα οι ελλείψεις τροφίμων σε περιόδους πολέμου εννοιολογήθηκαν κυρίως μέσα από το ιδίωμα της αισχροκέρδειας<sup>97</sup>. Το ζήτημα του επισιτισμού μπορεί να ήταν κοινό σε πόλεις που αντιμετώπισαν οξύτατα προβλήματα έλλειψης και υπερτίμησης των τροφίμων, όπως η Βιέννη, το Βερολίνο και η Θεσσαλονίκη, και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε ανάλογο<sup>98</sup>. Ωστόσο, το σημασιολογικό περιεχόμενο του ιδιώματος αυτού, η διαπλοκή του με άλλους προϋπάρχοντες λόγους για το κοινωνικό και οι πολιτικές ταυτότητες που παρήγαγε, διέφεραν. Στη Βιέννη, το ζήτημα του επισιτισμού προκάλεσε την ανάδειξη ενός νέου κοινωνικού λεξιλογίου, το οποίο και αντικατέστησε το προηγούμενο λεξιλόγιο των ταξικών διαφορών<sup>99</sup>. Στο Βερολίνο, διαπλέχτηκε με τις έμφυλες σχέσεις καθώς συνέβαλε στην ανάδυση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου στη δημόσια σφαίρα, της «γυναίκας χαμηλού εισοδήματος» (“minderbemittelte”, “woman of lesser means”), η οποία ερχόταν σε αντιπαράθεση με τις «αισχροκερδείς» πρακτικές των παραγωγών και των εμπόρων χονδρικής και λιανικής<sup>100</sup>. Στη Θεσσαλονίκη όμως, τα έμφυλα χαρακτηριστικά του «καταναλωτή» δεν

<sup>95</sup> *L'Indépendant* 09.01.1918.

<sup>96</sup> *Το Φως* 08.05.1919.

<sup>97</sup> Η ανάλυση των κοινωνικών και πολιτισμικών όψεων των πολιτικών του επισιτισμού, ιδίως μέσα από προσεγγίσεις «από τα μέσα» και «από τα κάτω», οι οποίες και εστιάζουν σε συγκεκριμένα αστικά περιβάλλοντα, έχει προσφέρει μια πρόσφατη, αλλά εξαιρετικά πλούσια σοδειά ιστορικών μελετών. Για μια συγκριτική προσέγγιση, βλέπε Davis, “Feeding the cities”. Για το Βερολίνο, βλέπε τη σημαντική μονογραφία της Belinda Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin* (Τσάπελ Χιλ, 2000). Για τη Βιέννη, Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*. Για τη Νέα Υόρκη, Dana Frank, “Housewives, Socialists, and the Politics of Food: The 1917 New York Cost-of-Living Protests”, *Feminist Studies* 11/2 (1985), σσ. 255-285. Για την Ιταλία, M.C. Dentoni, “Questione alimentare e questione sociale durante la prima Guerra mondiale in Italia”, *Società e Storia* 37 (1987), σσ. 612-646. Για μια επαρχιακή πόλη των συνόρων, Roger Chickering, *The Great War and urban life in Germany: Freiburg, 1914-1918* (Κέμπριτζ, 2007).

<sup>98</sup> Η Θεσσαλονίκη θεωρείτο τόσο από τους τοπικούς φορείς της κοινής γνώμης όσο και από ξένους παρατηρητές εξαιρετικά ακριβή πόλη με ελλείψεις και υπερτιμήσεις μεγαλύτερες και από εκείνες αστικών κέντρων εμπόλεμων κρατών. Ήδη το 1915 η *Μακεδονία* ανέφερε ότι οι «υπερτιμήσεις των πάντων ... κατέστησαν εσχάτως φορολογία άβάστακτος, μη παρατηρούμενη ούτε εις τά εμπόλεμα κράτη». Ο δε βρετανός πρόξενος A.C. Wratislav διαπίστωνε ότι “there were times when the poorer classes of the population came within measurable distance of starvation”. Αντίστοιχα, ο αμερικανός συνάδελφος του George Horton σημείωνε ότι “the prices at which the simplest necessities of existence can be obtained, are fantastic”. *Μακεδονία* 03.08.1915. Wratislav, *A Consul in the East*, σσ. 346-347. Αμερικανός πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσινγκτον) (02.05.1918), National Archives, Archives of the US Department of State, Σειρά: Greece, Μικροφίλμ 443.

<sup>99</sup> Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, σσ. 61-72.

<sup>100</sup> Davis, *Home Fires Burning* και ιδίως Belinda Davis, “Food Scarcity and the Empowerment of the Female Consumer in World War I Berlin”, στο Victoria De Grazia & Ellen Furlough (επιμ.), *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective* (Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες, 1996), σσ. 287-310.



μεταβλήθηκαν. Στο δημόσιο λόγο δεν παρατηρείται η επισήμανση μιας μεγαλύτερης ορατότητας των γυναικών στη δημόσια σφαίρα της πόλης, η οποία συγκροτείτο τώρα πλέον και από τις ουρές μπροστά από τα αρτοποιεία, τα κρεοπωλεία και τα παντοπωλεία<sup>101</sup>. Αντίθετα, η ατέλειωτη γραφειοκρατία για την απόκτηση της απαραίτητης σφραγίδας στο δελτίο από την αστυνομία και η εξίσου χρονοβόρα παραμονή στην ουρά προβαλλόταν ως εμπόδιο για τη μετάβαση του (άνδρα) εργαζόμενου στο χώρο της εργασίας<sup>102</sup>. Παράλληλα, ο «καταναλωτής» είχε (γραμματικά και σημασιολογικά) ανδρικό περιεχόμενο όπως βέβαια και ο «ἀπομυζητής» έμπορος. Στη Θεσσαλονίκη οι ταυτότητες που παρήγαγαν οι πολιτικές της κατανάλωσης παρέμειναν ανδρικές. Αντίστοιχα, το ιδίωμα της αισχροκέρδειας δεν αντικατέστησε, έστω και προσωρινά, την υπάρχουσα συμβολική αναπαράσταση της κοινωνικής ιεραρχίας (όπως συνέβη στη Βιέννη), αλλά διαπλέχθηκε μαζί της παράγοντας υβριδικά λεξιλόγια, τα οποία προσάρμοζαν την προϋπάρχουσα «λαϊκιστική», ή τη νέα «ταξική», γλώσσα του κοινωνικού στις εξαιρετικές περιστάσεις που δημιουργούσαν οι επισιτιστικές δυσκολίες στις κοινωνικές σχέσεις στην πόλη. Οι κατηγορίες του «λαού» αρχικά και της «μεσαίας τάξης» στη συνέχεια ανασηματοδοτήθηκαν καθώς συνδέθηκαν με την κατηγορία του «καταναλωτή».

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι το ιδίωμα της αισχροκέρδειας ενέγραφε την ταυτότητα του εμπόρου σε μια σειρά από μεταβάλλομενα συστήματα αναπαράστασης της κοινωνικής πραγματικότητας. Ταυτόχρονα όμως, μετέβαλε και το περιεχόμενο της ίδιας της ταυτότητας αυτής. Ο «κερδοσκόπος» δεν ταυτίστηκε ποτέ αποκλειστικά και καθολικά με τον «έμπορο». Ωστόσο, ο «έμπορος» απέκτησε σε πολύ μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά του «κερδοσκόπου». Η εικόνα του δημόσιου άντρα και ευεργέτη της πόλης, ηγέτη της κοινότητας και ενσάρκωτή των δημόσιων αρετών (*civic virtues*), η οποία είχε συγκροτηθεί κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, αποδομήθηκε. Ο «έμπορος» απονομιμοποιήθηκε καθώς συνδεόταν τώρα με τον αρνητικό πόλο στο πλαίσιο ενός ιδιώματος της αισχροκέρδειας το οποίο και αρθρωνόταν γύρω από το ηθικής χροιάς δίπολο του «θύτη» και του «θύματος».

Επιπρόσθετα, η ταξικότητα του εμπόρου-επιχειρηματία μετασχηματίστηκε. Από αντίπαλο δέος ενός θολού «λαού» βιοπαλαιστών συντεχνιτών, απέκτησε λογοθετικά πιο κλασικά «ταξικά» χαρακτηριστικά. Συνδέθηκε με το «κεφάλαιο», τους «εργοδότες», και αντιπαράτεθηκε τόσο στην εργατική όσο όμως και στη μεσαία υπαλληλική τάξη. Ωστόσο, η ταξικότητά του εξακολουθούσε πάντοτε να παράγεται και στο πεδίο της κατανάλωσης και όχι μόνο σε αυτό της παραγωγής. Όμως οι τρόποι της παραγωγής της στο πεδίο αυτό άλλαξαν μέσα στο χρόνο. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο η κατανάλωση διαμόρφωσε την «αστική» ταυτότητα των εμπόρων της Θεσ-

<sup>101</sup> Για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση του έμφυλου και ταξικού επαναπροσδιορισμού της δημόσιας σφαίρας στο Βερολίνο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου με έμφαση στις χωρικές αναφορές της, βλέπε Belinda Davis, "Reconsidering Habermas, gender, and the public sphere: the case of Wilhelmine Germany", στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, culture and the state in Germany 1870-1930* (Ανν Άρμπορ, 1996), σσ. 397-442. Κατά την Davis ο δρόμος και η ουρά αποτελούσαν πλέον τόπους συγκρότησης ταυτοτήτων, σημαίνοντες χώρους της «πολιτικής δημόσιας σφαίρας», κόμβους όπου συναντιούνταν διαφορετικές γνώμες και όπου τα άτομα μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή πάνω σε άλλα άτομα και στο κράτος. Στο ίδιο, σσ. 407-408.

<sup>102</sup> "To buy any article at the price fixed by the municipal tariff, one must obtain a permit stamped by the proper official, and then must present himself at the place where the article is sold. I am told that so much time is wasted over the formalities and over the actual purchasing, that any one who has any business or profitable work to do, cannot afford to spend many hours standing in line, or going fruitlessly two or three times to the places designated", υπογράμμιζε ο αμερικανός πρόξενος. Αμερικανός πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσινγκτων) (02.05.1918), National Archives, Archives of the US Department of State, Σειρά: Greece, Μικροφίλμ 443.

σαλονίκης κυρίως ως σύνολο πολιτισμικών πρακτικών που ήταν ταυτόχρονα και φορείς συμβολικών νοημάτων. Με τη λειτουργία αυτή συνιστούσε βασικό πεδίο άρθρωσης της κοινωνικής διάκρισης ανάμεσα στα «ανώτερα», «ευρωπαϊκά-εθνικά», και τα «κατώτερα», «ανατολίτικα-μη εθνικά», αστικά στρώματα<sup>103</sup>. Κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η κατανάλωση εξακολούθησε να ορίζει τους άξονες της κοινωνικής διαφοροποίησης. Τώρα όμως δεν ήταν πια τόσο ένα σύνολο πρακτικών όσο κυρίως ένας λόγος περί αισχροκέρδειας και επισιτισμού. Ο λόγος αυτός καθόριζε το περιεχόμενο και τους όρους άσκησης της πολιτικής και παρήγαγε αγωνιστικές ταυτότητες και πολιτικά αυτή τη φορά υποκείμενα. «Εἰς τόν διεξαγόμενον οἰκονομικόν πόλεμον μεταξύ ἐργοδότη καί ἐργάτου», ανέφερε το *Φως*, «δέν ὑπάρχει ἐλπίς νά ἐπέλθῃ κοινωνική γαλήνη, ἐφ' ὅσον δέν ἀνθίστανται οἱ καταναλωταί, ἐφόσον ἡ κατανάλωσις δέν σηκώσῃ εἰρηνικά ὄπλα κατ' ἀμφοτέρων. ... Αἰταιεῖται ὀργάνωσις τῆς τάξεως τῶν καταναλωτῶν»<sup>104</sup>. Εισερχόμενη επομένως στο πεδίο της πολιτικής σύγκρουσης, η ίδια η ταξική ταυτότητα των εμπόρων πολιτικοποιήθηκε. Σε ένα ιδιαίτερα ρευστό πεδίο, η πολιτική διάσταση της εμπορικής ταυτότητας έπαυσε να ορίζεται αποκλειστικά από την προνομιακή σύνδεση του εμπόρου με την αναπτυσσόμενη πόλη, με τη γενικά αποδεκτή ιδιότητά του ως δημόσιου άνδρα που δρα για το κοινό καλό. Αντίθετα, απέκτησε μερικότερα, λιγότερο αποδεκτά και περισσότερο μαχητά χαρακτηριστικά καθώς συνδεόταν πλέον με την πιο ακραία έκφραση του «ιδιοτελοῦς συμφέροντος».

Ωστόσο, αν και το περιεχόμενο της ταξικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης μεταβλήθηκε, δεν συνέβη το ίδιο με την εθνοτική διάσταση της ταυτότητάς τους. Στο ιδίωμα της αισχροκέρδειας, ο «κερδοσκόπος έμπορος» δεν απέκτησε ποτέ ιδιαίτερα εμφανή εθνοτικά χαρακτηριστικά. Σε αντίθεση με άλλες πόλεις με ανάλογα πολυεθνοτική πληθυσμιακή σύνθεση, όπως η Βιέννη, στη Θεσσαλονίκη ο αισχροκερδής δεν ταυτίστηκε με τον Εβραίο<sup>105</sup>. Στο δημόσιο λόγο οι επώνυμες αναφορές σε εβραίους εισαγωγείς, ιδίως των επισιτιστικά ευαίσθητων ειδών της ζάχαρης και του αλευριού, δεν έλειπαν<sup>106</sup>. Κάποτε μάλιστα, οι αναφορές αυτές έφτασαν να λειτουργούν και ως μετωνυμίες του κερδοσκόπου<sup>107</sup>. Ωστόσο, αυτές οι χρήσεις της εθνοτικής διαφοράς ήταν λίγες, σποραδικές και χωρίς συνέχεια. Όπως δε θα αναλυθεί αμέσως παρακάτω, ακόμη και το πολύκροτο «σκάνδαλο Μαλλάχ» εντασσόταν κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο μιας αντιπαράθεσης που ήταν κομματική και ενδοκοινοτική, όχι όμως και ελληνοεβραϊκή<sup>108</sup>.

<sup>103</sup> Για τις καταναλωτικές πρακτικές ως κοινωνικές και πολιτισμικές σημάσεις, βλέπε Exertzoglou, "The cultural uses of consumption".

<sup>104</sup> Το *Φως* 13.07.1919.

<sup>105</sup> Για την περίπτωση της Βιέννης, βλέπε Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, σσ. 61-62.

<sup>106</sup> Τον Ιανουάριο του 1915 το *Φως* αναφερόταν στην αισχροκέρδεια της «εβραϊκής εταιρίας τῶν ἀλευρεμπόρων». Το *Φως* 15.01.1915. Για άλλες ανάλογες αναφορές, βλέπε *Νέα Αλήθεια* 25.08.1914, 12.06.1915, *Μακεδονία* 05.10.1914, *Το Φως* 12.06.1915.

<sup>107</sup> «Εἶναι ὁμως δυνατόν νά τιμωρηθοῦν οἱ ἀλευρέμποροι μέ τᾶς βαρύτατας τῶν ποινῶν, τᾶς ὁποίας προβλέπουν οἱ νόμοι δι' ἐκείνους οἵτινες περιφρονοῦν αὐτούς καί τούς ἐκτελεστᾶς τῶν. Μόνον οὕτω ὑπάρχει ἐλπίς ὅτι θά σωφρονισθοῦν ἐπιτέλους οἱ διάφοτοι Ἀελιόν καί Ἀλατίνη», κατήγγειλε η *Μακεδονία* το Δεκέμβριο του 1914. Ανάλογα και η *Νέα Αλήθεια* μισό χρόνο αργότερα: «Ποῖος μας ἐγγυᾶται ἡμᾶς ὅτι ὀπισθεν αὐτῆς τῆς Σερβικῆς ἐπωνυμίας δέν κρύπτεται ὁλόκληρος ὁ Γιουδά Μεναχέμ μέ τόν Σολομῶν Γατένιο χειροπιασμένοι σφιχτά; ... Αὐτοῖ ὑπολογίζουν ἐπί μιᾶς γενναίας ἀφαιμάξεως τῆς ἀγορᾶς μας ἐκ μέρους τῆς Σερβικῆς ἀγορᾶς, καί ἐάν τό τοιοῦτον γίνη, ἀντίο· ἡ τιμή τῆς ζακχάρεως θά πάρῃ δρόμο πρός τά ἐπάνω». *Μακεδονία* 21.12.1914, *Νέα Αλήθεια* 30.06.1915.

<sup>108</sup> *L'Opinion* 29.08.1915.

Στα τέλη Ιουλίου του 1915 ο αντισιωνιστικός και φιλοβενιζελικός γαλλόγλωσσος εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης (και στη συνέχεια και μια μερίδα των ελληνόγλωσσων εφημερίδων) κατήγγειλε το νεαρό σιωνιστή βουλευτή της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης Πέππο Μαλλάχ για αισχροκέρδεια<sup>109</sup>. Τον κατηγόρησε ότι ως επικεφαλής ενός «τραστ» ελλήνων και εβραίων ανθρακεμπόρων κατόρθωσε να εξασφαλίσει από την κυβέρνηση Γούναρη την άδεια εξαγωγής μιας τεράστιας ποσότητας ενάμιση εκατομμυρίου οκάδων μακεδονικών ανθράκων στην Αίγυπτο<sup>110</sup>. Ο Μαλλάχ και οι συν αυτό είχαν επομένως αποφασίσει «ν' αφήσουν κατά τόν χειμώνα τόν κόσμον ν' αποθάνη από τό ψύχος διά νά προσπορισθούν [αυτοί] μεγάλα κέρδη»<sup>111</sup>. Η «υπόθεση Μαλλάχ» απασχόλησε εκτενώς τον τύπο για ενάμιση περίπου μήνα. Εγγραφόταν δε σε μια εξαιρετικά πυκνή συγκυρία, την οποία όριζαν ο Διχασμός, η παράλληλη όξυνση των ελληνοεβραϊκών (όπως και των ενδοεβραϊκών) σχέσεων λόγω του αποτελέσματος των εκλογών του Ιουνίου 1915<sup>112</sup>, οι ελλείψεις και οι υπερτιμήσεις των βασικών προϊόντων που προκαλούσε ο πόλεμος, και, τέλος, οι συνεχείς καταγγελίες του τύπου για κερδοσκοπική δράση των εμπόρων. Οι αναγνώσεις του υπήρξαν για το λόγο αυτό πολλαπλές και αλληλοδιαπλεκόμενες.

Στην εσωτερική εβραϊκή συζήτηση που διεξήχθη μεταξύ των φιλοβενιζελικών, φιλοανταντικών και αντισιωνιστικών εντύπων *Opinion* και *Indépendant* από τη μια μεριά, και της αντιβενιζελικής, φιλογερμανικής και φιλοσιωνιστικής *Echo de Salonique* από την άλλη, η «υπόθεση Μαλλάχ» εγγράφηκε στην ενδοκοινοτική ιδεολογική διαμάχη «αλιανσίστ» και σιωνιστών. Ταυτόχρονα, ήταν μια διαμάχη με «ταξικά» χαρακτηριστικά μεταξύ της ιστορικής (αλιανσίστ) κοινοτικής αρχηγείας και των ανερχόμενων (σιωνιστικών) μεσαίων στρωμάτων. Τέλος, υπερπροσδιοριζόταν από τον εθνικό διχασμό και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου οι δύο μερίδες είχαν επιλέξει αντίπαλα στρατόπεδα. Στις 25 Ιουλίου 1915 η *Indépendant* ανέφερε ότι ο Πέπο Μαλλάχ, σε συνεργασία με τον Νταβίντ Ματαλόν, πρόεδρο του Nouveau Club και σημαίνοντα σιωνιστή, κατόρθωσε επιπρόσθετα να εξασφαλίσει από την κυβέρνηση Γούναρη και μια άδεια εξαγωγής υφασμάτων<sup>113</sup>. Αντίστοιχα, η *Echo de Salonique* ερμήνευσε την πολεμική της *Indépendant* ως μεροληπτική. Η *Indépendant* είχε επιλέξει να επιτεθεί αποκλειστικά στον Μαλλάχ και όχι και στους άλλους τρεις σημαίνοντες ανθρακεμπόρους Φερνάντεζ, Αλμοζνίνο και Αγγελάκη, επειδή ο Μαλλάχ «a commis la faute impardonnable de ne pas venir, aux dernières élections, rehausser de sa jeunesse l'éclat de l'hypothétique assemblée d'élite sur laquelle s'appuyait l'Indépendant»<sup>114</sup>.

Πέρα από το ενδοεβραϊκό πλαίσιο, στην ευρύτερη δημόσια συζήτηση η «υπόθεση Μαλλάχ» προσεγγίστηκε υπό το πρίσμα του Εθνικού Διχασμού. Η *Μακεδονία* μπορεί να επισήμαινε ότι «ό βουλευτής έξυπηρετεί πολύ κακώς τά συμφέροντα τῶν ψηφισάντων αὐτόν Τουρκοεβραίων», ωστόσο επέμενε κυρίως να επικρίνει την κυβέρνηση Γούναρη για την άδεια εξαγωγής που το «άμαρτωλόν ύπουργεῖον» του είχε

<sup>109</sup> Ο Πέππο Μαλλάχ ήταν γόνος μιας από τις πιο ονομαστές εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 7, σ. 374, και Rychner, *Les Mallah*, σσ. 14-22.

<sup>110</sup> *L'Opinion* 15.08.1915.

<sup>111</sup> *Μακεδονία* 02.08.1915. Για ανάλογες καταγγελίες που επισήμαιναν ότι η άδεια θα οδηγούσε σε έλλειψη και υπερτίμηση των ανθράκων «προς βλάβην των φτωχών» και σε «βέβαιο ξεπάγιασμά του», βλέπε *L'Indépendant* 26.08.1915, 29.08.1915, 01.09.1915, *L'Opinion* 29.08.1915, *Μακεδονία* 24.08.1915, 05.09.1915.

<sup>112</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 6, σσ. 261-267.

<sup>113</sup> *L'Opinion* 25.07.1915.

<sup>114</sup> *Echo de Salonique* 08.09.1915.

παραχωρήσει και να επαινεί τη διάδοχη κυβέρνηση Βενιζέλου που την ανακάλεσε<sup>115</sup>. Η αντιδιαστολή των συχνών καταγγελιών της βενιζελικής *Μακεδονίας* με τη σιωπή που επέδειξε για το όλο ζήτημα η αντιβενιζελική *Νέα Αλήθεια*<sup>116</sup> υποδεικνύει επίσης ότι ο ελληνόγλωσσος τύπος διείδε τελικά στο ζήτημα αυτό έναν κομματικό ανταγωνισμό και όχι μια εβραϊκή «ανθελληνική» ενέργεια. Άλλωστε, η υιοθέτηση ενός κοινού και κυρίως εθνοτικά ουδέτερου λεξιλογίου θυματοποίησης αποτελεί πρόσθετη ένδειξη ότι η υπόθεση αυτή δεν έλαβε τελικά εθνοτικές αποχρώσεις. Τόσο ο εβραϊκός όσο όμως και ο ελληνικός τύπος προσδιόριζαν γενικά τους “*raunves*”, τους “*petits charbonniers*”, τη «Θεσσαλονίκη» και τον «πτωχόκοσμον» της ως τα κατεξοχήν θύματα της κερδοσκοπικής δράσης του Μαλλάχ<sup>117</sup>.

Αυτή η απουσία αντιεβραϊκής διάστασης στο ιδίωμα της αισχροκέρδειας αναμφίβολα ξαφνιάζει. Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι Εβραίοι εξακολουθούσαν να κατέχουν κομβική θέση στο εμπόριο των ειδών πρώτης ανάγκης τόσο σε επίπεδο χονδρικής όσο και σε επίπεδο λιανικής πώλησης. Στο δε πρόσφατο παρελθόν ο ρόλος τους ως μεσαζόντων μεταξύ των ελληνορθόδοξων παραγωγών και των καταναλωτών της πόλης είχε αποτελέσει σημείο τριβής, προκαλώντας εντάσεις και επιδεινώνοντας τις διακοινοτικές σχέσεις<sup>118</sup>. Μάλιστα, από τις αρχές του αιώνα και με ιδιαίτερη ένταση κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο ο ελληνορθόδοξος αντιεβραϊσμός είχε αποβάλει σταδιακά τα «παραδοσιακά», θρησκευτικά χαρακτηριστικά του που τον διέκριναν ως τότε και εκδηλωνόταν πια μέσα από τη μορφή του οικονομικού ανταγωνισμού. Μέχρι και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ο πετροπόλεμος Ελληνόπαιδων και Εβραϊόπαιδων στις αλάνες γύρω από το εβραϊκό νεκροταφείο συνιστούσε την κυριότερη εκδήλωσή του, γεγονός που επέτρεπε στις κοινοτικές αρχηγείες να καταδικάζουν τις συγκρούσεις ως επιβίωμα «προκαταλήψεων» που η μόρφωση των νέων θα εξάλειφε<sup>119</sup>. Κατά την πρώτη όμως δεκαετία του εικοστού αιώνα και μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους οι παρυφές της αγοράς (το μικρεμπόριο), και στη συνέχεια και ο πυρήνας της (το εισαγωγικό εμπόριο και το χονδρεμπόριο), αποτέλεσαν το νέο πεδίο ελληνοεβραϊκής σύγκρουσης καθώς οι ελληνορθόδοξοι έμποροι και επιχειρηματίες επιχειρούσαν να ενισχύσουν τη θέση τους αποδεσμευόμενοι από την εβραϊκή κυριαρχία<sup>120</sup>. Ο «εβραϊός έμπορος» αναδεικνυόταν τώρα στο αντίπαλο δέος του ελληνικού εθνικισμού. Μετά το 1912, η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος και η εντόπια απαίτηση για τον γοργό εξελληνισμό της ενίσχυσε αυτή την εκδοχή του θεσσαλονικιώτικου ελληνικού αντιεβραϊσμού. Στις αρχές του 1914 η *Μακεδονία* επέκρινε τη φορολογία αποθεμάτων που είχε επιβάλει η κυβέρνηση αναρωτούμενη αν «διά τοῦ μέσου αὐτοῦ θά ἐνισχύσωμεν τούς ἐμπόρους μας [καί] θά ἐπιτύχωμεν τήν ἐμπορικὴν τῆς Θεσσαλονίκης κατάκτησιν»<sup>121</sup>. Με ανάλογο τηλεγράφημα προς το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας έλληνες έμποροι διαμαρτύρονταν επίσης για ένα «παράδοξον μέτρον ἀστυνομικῆς διατάξεως, ... ἥτις ἀπειλεῖ σήμερον [μέ] ἐξόντως ἐξήκοντα ὁμογενῶν καταστημάτων καί κλονισμὸν πλειόνων»<sup>122</sup>.

<sup>115</sup> *Μακεδονία* 22.07.1915, 02.08.1915, 16.01.1916.

<sup>116</sup> Το διάστημα Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1915 δεν υπάρχει ούτε μία αξιόλογη αναφορά της εφημερίδας στη συγκεκριμένη υπόθεση.

<sup>117</sup> *L'Opinion* 22.07.1915, 15.08.1915, *Μακεδονία* 29.08.1915, 05.09.1915.

<sup>118</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαια 2 και 3 και Dumont, “The social structure of the Jewish community of Salonica”, σσ. 67-70.

<sup>119</sup> Levy, “Salonique et la Guerre Gréco-Turque de 1897”, σσ. 50-52. Cohen, *Fashioning imperial citizens*, σσ. 180-182.

<sup>120</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 3, σσ. 177-178, 184.

<sup>121</sup> *Μακεδονία* 09.02.1914.

<sup>122</sup> *Μακεδονία* 08.02.1914.

Κατά τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι εβραίοι έμποροι κατείχαν επομένως κομβική θέση τόσο στην τοπική αγορά τροφίμων όσο και στο συμβολικό σύστημα του ελληνικού θεσσαλονικιώτικου αντιεβραϊσμού. Ωστόσο, το ιδίωμα της αισχροκέρδειας δεν διαπλέχθηκε με τον αντιεβραϊκό λόγο. Ο αισχροκερδής δεν απέκτησε ποτέ, ρητά ή άρρητα, τα χαρακτηριστικά του Εβραίου. Όσον αφορά στο δημόσιο λόγο η περιορισμένη παρουσία μιας αντιεβραϊκής ρητορικής περί αισχροκέρδειας δεν μπορεί να αποδοθεί στη λογοκρισία. Ακόμη και πριν την επιβολή της από τις συμμαχικές αρχές το Σεπτέμβριο του 1915 η απουσία του συγκεκριμένου λόγου από τον τύπο της πόλης είναι εμφανής, παρά τα διαρκώς καταγγελλόμενα περιστατικά αισχροκέρδειας<sup>123</sup>. Όσον αφορά πιο «ιδιωτικούς» χώρους, δεν σημειώνονται περιπτώσεις καταγγελίας ή δυσaráσκειας απέναντι σε εβραίους εμπόρους ούτε προς το Εμπορικό Επιμελητήριο, ούτε προς τον Εμπορικό Σύλλογο, ούτε και προς τις κυβερνητικές αρχές<sup>124</sup>. Σε κάθε περίπτωση το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί επίσης να αποδοθεί σε μια υποτιθέμενη γενικότερη υποχώρηση της ελληνικής εβραιοφοβίας στην πόλη –εξήγηση στην οποία θα έτεινε να οδηγήσει η θετική υποδοχή του τοπικού σιωνιστικού κινήματος από τον ελληνόγλωσσο τύπο μετά τη διακήρυξη Μπάλφουρ<sup>125</sup>. Αντίθετα, κατά την τετραετία του πολέμου, αλλά και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η ελληνική εβραιοφοβία παρέμενε ισχυρή καθώς η φιγούρα του Αβραάμ Μπεναρόγια και των υπόλοιπων εβραίων ηγετών της Φεντερασιόν δαιμονοποιήθηκαν. Ο μαχητικός εργατικός συνδικαλισμός και ο σοσιαλισμός συνδέθηκαν με τους Εβραίους, χαρακτηρίστηκαν ως «αντεθνικές» πρακτικές και απονομιμοποιήθηκαν<sup>126</sup>. Ταυτόχρονα όμως, αυτό σήμαινε ότι, σε μια αντίστροφη διαδικασία σημασιοδότησης, οι πιο επικίνδυνες εκδοχές της εβραϊκότητας συνδέθηκαν τώρα με το σοσιαλισμό και το εργατικό κίνημα. Με καταβολές στη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, αλλά με πραγματικό σημείο εκκίνησης τη μεγάλη καπνεργατική απεργία του Απριλίου 1914, η ηγεμονική εκδοχή του θεσσαλονικιώτικου ελληνικού αντιεβραϊσμού (τουλάχιστον

<sup>123</sup> Για τη λογοκρισία στον τύπο της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, βλέπε Κανδυλάκης, «Η λογοκρισία στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», σσ. 577-580.

<sup>124</sup> Η έρευνα στα πρακτικά των συνεδριάσεων του δ.σ. του Εμπορικού Επιμελητηρίου, στον φάκελο των εισερχόμενων εγγράφων του Εμπορικού Συλλόγου, στο αρχείο της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης και στο αρχείο Βενιζέλου δεν απέδωσε κανένα σχετικό τεκμήριο.

<sup>125</sup> «Μέ συμπάθειαν πολλήν παρακολουθεί ό ελληνικός λαός τήν εθνικιστικήν τών Ισραηλιτών συμπολιτών μας κίνησιν. Οί Έλληνες, οίτινες ποταμούς αίμάτων έχυσαν υπέρ τής Έλευθερίας, ένέκριναν, καί πάντοτε έχειροκρότησαν καί πάντοτε έτειναν χείρα πρός πάσαν προσπάθειαν, τείνουσα εις τήν άπόκτησίν της», ανέφερε χαρακτηριστικά η *Μακεδονία* με την ευκαιρία της έναρξης του πρώτου πανελλήνιου σιωνιστικού συνεδρίου στη Θεσσαλονίκη το Φεβρουάριο του 1919. *Μακεδονία* 26.02.1919. Βλέπε επίσης τις δηλώσεις του υπουργού εξωτερικών Νικόλαου Πολίτη, του βασιλιά Αλέξανδρου και του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Αργυρόπουλου υπέρ της σύστασης εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. *Pro Israel* 1/1 (07.1917), σ. 2. *Pro Israel* 1/13 (02.1918), σ. 1. *Pro Israel* 1/4 (08.1917), σ. 4.

<sup>126</sup> Βλέπε την ενδελεχή ανάλυση της Έφης Αβδελά. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των ‘άλλων’». Η συμβολική δυναμική της φιγούρας του Μπεναρόγια ήταν πανελλήνια. Το Νοέμβριο του 1919 ο Βενιζέλος απαντούσε ως εξής στους εργατές του Πειραιά: «Άν θέλουν πάλιν οί εργάται νά άποτελέσουν ίδιον κόμμα εις τήν Βουλήν, καί τοϋτο θά τό δεχθώμεν συνεργαζόμενοι μάλιστα μετ’ αϋτοϋ εις τās έκλογās κατά τό σύστημα τής αντιπροσωπεύσεως τών μειοψηφιών. Θέλετε πάλιν αντί τοϋ Βενιζέλου τόν Μπεναρόγια; Δικαίωμά σας. Αλλά σκεφθήτε ότι η Κυβέρνησις, ή προερχομένη εκ τής πλειοψηφούσης άστικης τάξεως, θά σκεφθή άν δέν πρέπει νά σταματήση τό φιλεργατικόν πρόγραμμά της. Οί εργάται πρέπει νά εξακολουθήσουν συνεργαζόμενοι υπέρ τής κοινωνικής άλληλεγγύης. Αλλοίμονον εάν μετά τόσους έξωτερικούς πολέμους, αρχίσωμεν έσωτερικούς τοιούτους». *Μακεδονία* 30.11.1919.

για τα μεσαία και ανώτερα χριστιανικά στρώματα) συγκροτήθηκε γύρω από τη μορφή του «εβραίου σοσιαλιστή επαναστάτη»<sup>127</sup>.

Εδώ ίσως να βρίσκεται και το ερμηνευτικό κλειδί του μη εβραιοφοβικού χαρακτήρα του ιδιώματος της αισχροκέρδειας. Καθώς ο «εβραίος σοσιαλιστής επαναστάτης» αντικατέστησε τον «εβραίο (αστό) έμπορο» ως την πιο απειλητική εκδοχή της εβραϊκότητας για τον ελληνικό εθνικισμό, η σύνδεση κερδοσκοπίας και εβραϊκότητας έπαψε να είναι χρηστική, δηλαδή πολιτικά δραστική. Η αλλαγή στη μορφή της αναπαράστασης του Εβραίου σηματοδότησε ταυτόχρονα και μια μετατόπιση στο περιεχόμενο της επικινδυνότητάς του<sup>128</sup>. Επρόκειτο δηλαδή για μια λογοθετική διολίσθηση που εξέβαλε εντέλει σε μια υποβάθμιση της εθνοτικής διάστασης της ταυτότητας του εμπόρου, σε μια απομείωση των εβραϊκών αναφορών της<sup>129</sup>.

Κατά την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου, ο χώρος της αγοράς της πόλης, η συνοικία των Φράγκων και η Πλατεία Ελευθερίας, κατακλυζόταν από μια πλημμύρα εθνών και εθνοτήτων. Γάλλοι, άγγλοι, σκώτοι, ιταλοί και ρώσοι, σενεγαλέζοι και αναμίτες στρατιώτες, καθώς και σέρβοι πρόσφυγες συναλλάσσονταν με έλληνες, εβραίους και μουσουλμάνους μικροπωλητές και εμπόρους. Όμως αυτή η παρόξυνση της εθνικής και εθνοτικής διαφοράς που προκάλεσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν εντέλει επιφανειακή –και όχι μόνο επειδή υπήρξε βραχυχρόνια και απέληξε στην πρώτη μεγάλη επιχείρηση εθνικής ομοιογενοποίησης που γνώρισε η ευρωπαϊκή ήπειρος, στην ανταλλαγή των πληθυσμών του 1922-1923. Ήταν επίσης επιφανειακή γιατί στον τοπικό δημόσιο λόγο η ηγεμονική θέση του ιδιώματος της αισχροκέρδειας ωθούσε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κατά τη διάρκεια του πολέμου το ιδίωμα αυτό, στη διαπλοκή του με άλλους λόγους, συνέβαλε στη συγκρότηση ενός ιδιότυπου, αλλά πάντως πιο κλασικά «ταξικού» συστήματος αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας με άξονα την κατανάλωση. Συνακόλουθα, έτεινε να αμβλύνει την εθνοτική διαφορά. Στη Θεσσαλονίκη του Μεγάλου Πολέμου οι φωνές των πωλητών και των αγοραστών μεταμόρφωναν την αγορά σε ένα ηχητικό τοπίο που προσομοίαζε στην πολύγλωσση Βαβέλ. Όμως στο ιδίωμα της αισχροκέρδειας οι έμποροι, Έλληνες και Εβραίοι, μιλούσαν με και μιλιούνταν εντέλει μέσα από την κοινή γλώσσα του κερδοσκόπου.

<sup>127</sup> Για τον ξενικό, μη ελληνικό χαρακτήρα του σοσιαλισμού της Φεντερασιόν και του βούλγαρου υπήκοου και επικεφαλής της Μπεναρόγια, ανέφερε η *Μακεδονία* ήδη από το 1911: «Χωρίς νά εϊμεθα έναντίοι τῶν σοσιαλιστικῶν ιδεῶν, δέν δυνάμεθα νά βλέπωμεν μεθ'ήσυχίας τήν προπαγάνδαν, ἤν ὁ ἐν τῇ πόλει μας Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος τῶν Βουλγάρων ἤρχισε μεταξύ τῶν Ἑλληνικῶν Συντεχνιῶν. Οἱ Ἕλληνες ἐπαγγελματίαι πρέπει νά γνωρίζουν, ὅτι μοναδικός σκοπός τοῦ Σοσιαλιστικοῦ αὐτοῦ Συνδέσμου δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ καλλιέργεια σοσιαλιστικῶν μόνον ιδεῶν καί ἡ ἐπιδιώξις τῆς πραγματώσεως αὐτῶν... Ἄν δέ αἱ σοσιαλιστικαί ιδέαι, τουθ' ὅπερ εὐχόμενθα, ἤλθον εἰς ἐπαφήν τινά μετά τῶν Ἑλληνικῶν ἐργατικῶν τάξεων καί ἐξεπήδησαν ἐξ αὐτῶν διλεττάντε τῶν ὠραίων τούτων ιδεῶν, δύνανται κάλλιστα οἱ Ἕλληνες ἐπαγγελματίαι νά συμπήξουν ἴδιον Σοσιαλιστικόν Κέντρον. Πῶς; Πρέπει οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκίας νά γνωρίζουν καί τοῦτο, ὅτι διά τόν Ἑλληνικόν Σοσιαλισμόν, ἄν μορφωθῇ τοιοῦτος, τό ὠραῖον ἐκεῖνο 'Διατί νά κτυπήσω τόν ὅμοιόν μου, τόν ἀδελφόν μου; Διότι κατοικεῖ πέραν τοῦ Ρήνου;' θά εἶναι ξένον πρός αὐτόν». *Μακεδονία* 07.08.1911.

<sup>128</sup> Ευχαριστώ την Έφη Αβδελά για αυτή την επισήμανση.

<sup>129</sup> Η υποβάθμιση αυτή προκύπτει επίσης και από την καθολική αποδοχή που απολάμβαναν οι φορείς θεσμικής εκπροσώπησης των εμπόρων όπως και από τη γενικά καλή συνεργασία που διέκρινε όλα τα μέλη τους, Έλληνες και Εβραίους. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 10, σσ. 383-393.

### *Εμπρόθετη δράση, κοινωνικές αντιπαραθέσεις και η συγκρότηση της συλλογικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης*

Στο συλλογικό φαντασιακό λοιπόν οι «έμποροι» της πόλης αντιπαρατίθονταν σε έναν «λαό» καταναλωτών. Αυτές οι λογοθετικές κατηγορίες προσλάμβαναν όλο και πιο ευδιάκριτα «ταξικά» χαρακτηριστικά καθώς το σχήμα της αναπαράστασης των κοινωνικών σχέσεων μετασχηματιζόταν από διμερές («έμποροι» -«λαός») σε τριμερές («εργοδότες»-«εργάτες»-«καταναλωτές»). Την ίδια όμως περίοδο, η συλλογικότητα των εμπόρων διαμορφωνόταν επίσης και μέσα από την εμπρόθετη δράση τους, δηλαδή από τις σχέσεις σύγκλισης και αντιπαλότητας που ανέπτυσαν με τις κρατικές αρχές –τοπικές, κεντρικές και συμμαχικές–, με τις πολυάριθμες συντεχνίες της πόλης και με το ολοένα και πιο ορατό στρώμα των εμποροϋπαλλήλων. Το ιδίωμα της αισχροκέρδειας αποτέλεσε το γενικό εννοιολογικό πλαίσιο που προσέδιδε νόημα στις ενέργειες των υποκειμένων. Ωστόσο, η συλλογική ταυτότητα των εμπόρων δεν συγκροτήθηκε μόνο από τον ρητορικό ετεροπροσδιορισμό τους. Επιτελούνταν και στο σημείο εκείνο όπου λόγοι και πρακτικές, συλλογικές αναπαραστάσεις και εμπρόθετη δράση αλληλοδιαπλέκονταν. Οι έμποροι συμμετείχαν επίσης στην παραγωγή της νέας ταυτότητάς τους, αυτοπροσδιορίζονταν. Και αυτή η νέα εννοιολόγησή τους προέκυψε μέσα από τις μεταβαλλόμενες σχέσεις τους κατά πρώτον με τους εμποροϋπαλλήλους, κατά δεύτερον με τις συντεχνίες και κατά τρίτον με τις ελληνικές και συμμαχικές αρχές.

#### *Οι απέναντι: οι εμποροϋπάλληλοι*

Ο πόλεμος έπληξε με ιδιαίτερη βαρύτητα κυρίως τα εμποροϋπαλληλικά στρώματα της Θεσσαλονίκης. Οι μισθοί τους υπολείπονταν σταθερά της ραγδαίας και συνεχούς υπερτίμησης των βασικών αγαθών, με συνέπεια τη διαρκή επιδείνωση του βιωτικού τους επιπέδου. Οι δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν ήταν ιδιαίτερα επώδυνες γιατί συνυποδύονταν και από τον παράλληλο κλονισμό της θέσης τους στην κοινωνική ιεραρχία. Ο πόλεμος δεν επηρέασε ούτε με τον ίδιο τρόπο ούτε και στον ίδιο βαθμό όλα τα κοινωνικά στρώματα. Οι κοινωνικές του όμως επιπτώσεις δεν εξαντλούνταν στη διεύρυνση του οικονομικού χάσματος μεταξύ των «ανώτερων» και των «κατώτερων» στρωμάτων και στην όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως επισημαίνει –ορθά αλλά γενικευτικά– η υπάρχουσα βιβλιογραφία<sup>130</sup>. Αντίθετα, η κυριότερη συνέπεια του ήταν ότι συνετέλεσε στη μεταβολή αυτών καθεαυτών των κοινωνικών αναφορών της έννοιας του «ανώτερου» και του «κατώτερου» στρώματος αναδιατάσσοντας τις σχέσεις ιεραρχίας μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Προς το τέλος του πολέμου η μισθολογική επιδείνωση των εμποροϋπαλλήλων βρισκόταν στον αντίποδα τόσο των όποιων ευκαιριών πλουτισμού πρόσφεραν οι πολεμικές συνθήκες σε έως τότε άσημες ομάδες της αγοράς όσο και στην οικονομική σταθεροποίηση και κοινωνική αναβάθμιση των εργατικών στρωμάτων. Ο τύπος επισημαινε την ανάδυση μιας νέας τάξης, ενός «νέου μπουρζουαζικοῦ κόσμου» αποτελούμενου από «φυσιογνωμίας τυχαρπάστων, νεοπλούτων πλασμάτων»<sup>131</sup>. Η επιδεικτική κατανάλωση και ο έκλυτος βίος τους αντιπαραβάλλονταν προς τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο υπόλοιπος πληθυσμός της πόλης<sup>132</sup>. Επρόκειτο για καταδικαστέες

<sup>130</sup> Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (μετάφραση Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, 2000), σ. 176. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα, 1999), σσ. 344-345.

<sup>131</sup> *Το Φως* 24.05.1918, *Μακεδονία* 23.07.1919. Βλέπε επίσης *Εφημερίς των Βαλκανίων* 07.05.1919.

<sup>132</sup> Για μια ολοζώντανη περιγραφή, βλέπε *Το Φως* 15.05.1918: «Μένει ζαλισμένος κανείς πρό τῶν χαρτονομισμάτων πού πετοῦνται ἀδιάκοπα καί ἀλύπητα καί μεγαλόδωρα [στα νέα κέντρα που ανοί-

συμπεριφορές, οι οποίες κλώνιζαν το έως τότε ηγεμονικό σύστημα των αστικών αξιών. Το σύστημα αυτό καθόριζε την κοινωνική ιεραρχία καθώς διαμόρφωνε το πολιτισμικό κεφάλαιο των εγγράμματων μεσαίων υπαλληλικών στρώματων, τα διαχώριζε από τα κατώτερα εργατικά στρώματα, έθρεφε τις προοπτικές κοινωνικής ανέλιξης και καταξίωσής τους στη βάση της πολιτισμικής αξίας της «άμιλλας» και τελικά δημιουργούσε ισχυρές ταυτίσεις με τα ανώτερα αστικά στρώματα. Οι απρόσμενες επιχειρηματικές δυνατότητες που πρόσφερε ο πόλεμος και η τουλάχιστον συμβολική (αν και για το λόγο αυτό όχι λιγότερο «πραγματική» ως προς τις συνέπειές της) συγκρότηση ενός νέου στρώματος «νεόπλουτων» έθεσαν σε αμφισβήτηση το αξιακό αυτό σύστημα και αναδιέταξαν την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας σε βάρος των εμποροϋπαλλήλων. Προς την ίδια κατεύθυνση έτεινε και η ενίσχυση της θέσης εκείνων των επαγγελματιών που συνέθεταν τα «παλιά» μικροαστικά στρώματα των συντεχνιών. Αρτοποιοί, υποδηματοποιοί, παντοπώλες και άλλοι μικρέμποροι ειδών πρώτης ανάγκης είδαν πιθανότατα την οικονομική τους κατάσταση αν όχι να βελτιώνεται, τουλάχιστον να παραμένει σταθερή λόγω της παρουσίας των συμμαχικών στρατευμάτων και του καίριου ρόλου που επωμίζονταν οι ίδιοι στο σύστημα του επισιτισμού της πόλης<sup>133</sup>. Οι ιδιόμορφες πολεμικές συνθήκες τους πρόσφεραν ιδεώδεις ευκαιρίες για παράπλευρα και άδηλα κέρδη. Όπως παρατηρούσε ο αμερικανός πρόξενος, “the prices at which the simplest necessities of existence can be obtained, are fantastic. High prices are to be expected, but everybody in business down to the smallest shopkeeper, is pervaded with the mania of getting rich quick and of making enormous profits, beginning with 200%”<sup>134</sup>. “Les patrons, les petites boutiquiers, tous ceux enfin qui se sont trouvés en possession d’un stock quelconque de marchandises, réalisent sur celles-ci des bénéfices assez importants. Les employés par contre continuent à vivre sur les appointements de misère qu’ on leur servait avant la guerre”, ανέφερε αντίστοιχα η *Echo de Salonique*<sup>135</sup>. Ως εκ τούτου, οι εμποροϋπάλληλοι είδαν τη θέση τους στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας να υποβαθμίζεται καθώς παρακάμπτονταν τόσο από μια ομάδα νεόπλουτων όσο και από τα παλιά συντεχνιακά στρώματα. Η αίσθηση της πολιτισμικής υπεροχής που πιθανότατα διατηρούσαν απέναντι στις δύο αυτές ομάδες συγκρουόταν τώρα με την εμπειρία της οικονομικά κατώτερης πλέον θέσης τους και επέτεινε ακόμη περισσότερο το αίσθημα του ξεπεσμού που τους κατείχε<sup>136</sup>.

Από την άλλη μεριά, οι εμποροϋπάλληλοι συμπίεζονταν και από τα κάτω. Προς το τέλος του πολέμου τα εργατικά στρώματα είδαν τη δική τους θέση να βελτιώνεται –έστω και οριακά. Δυναμικές απεργίες των καπνεργατών οδήγησαν το 1918 στην υπογραφή πρωτοκόλλου που ρύθμιζε τις εργασιακές σχέσεις ενισχύοντας το ρόλο των

---

γουν στη Θεσσαλονίκη]. Χιλιάδες! Τή στιγμή πού οί φτωχοί άνθρωποι ξοδεύουν δυνάμεις καί δέν μποροῦν νά τᾶς ἀνανεώσουν, οί διψασμένοι πλούσιοι τῆς ἐποχῆς, ἐννοοῦν νά ξοδεύουν ἐπιδεικτικά, νά πάλλουν κατοστάρικα καί νά ἐπιβάλλουν τόν ἀνεκδιήγητον σεβασμόν τοῦ χρήματος. Ένας πακτωλός πού ρέει μανιασμένος, ἀφρισμένος, γεμάτος ἀπό θησαυρούς. Βλέπει κανείς καί μένει ἔκπληκτος. Ἀλλοίμονον, ἐάν θελήσει καί ὁ φτωχός ν’ ἀναμειχθῆ στά κέντρα ἐκεῖνα, μέ τᾶ δέντρα καί τᾶ ἠλεκτρικά καί τίς ἐλαφρές γυναικες πού ἀπομυζοῦν μέχρι θανάτου! Εἶνε κι’ αὐτό ἕνα στάδιον τῆς ζωῆς τῶν νεαρῶν πλουσιῶν».

<sup>133</sup> *L’Opinion* 18.03.1916.

<sup>134</sup> Αμερικανός πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Ουάσιγκτον) (02.05.1918), National Archives, Archives of the US Department of State, Σειρά: Greece, Μικροφίλμ 443.

<sup>135</sup> *Echo de Salonique* 13.10.1915.

<sup>136</sup> Βλέπε ανακοίνωση του Συνδέσμου Εμποροϋπαλλήλων, όπου οι εμποροϋπάλληλοι αναφέρονται ως το «μᾶλλον μεμορφωμένον στοιχείον τῆς ἀγορᾶς». *Το Φως* 27.01.1915.



συνδικάτων στην εργασιακή διαδικασία<sup>137</sup>. Ανάλογες απεργίες των υποδηματεργατών και των εργαζομένων στο καπνεργοστάσιο Σωσσίδου και στα ζυθοποιεία «Όλυμπος» και «Νάουσα» κατά το 1919 πέτυχαν την ύψωση των ημερομισθίων, πιθανότατα λόγω και της εξισορροπητικής πολιτικής που ακολουθούσε μετά το 1917 και για ένα διάστημα η κυβέρνηση Βενιζέλου<sup>138</sup>. Ταυτόχρονα, η διανομή τροφίμων και καύσιμης ύλης από το Εργατικό Κέντρο ενδεχομένως απάλυνε ως ένα σημείο τις συνέπειες των υπερτιμήσεων και σε κάθε περίπτωση συνέβαλε –όπως και τα σχέδια για τη σύσταση εργατικού πρατηρίου– στην αυτοοργάνωση των εργατών<sup>139</sup>. Τέλος, η θεσμική υπόσταση των τελευταίων αναβαθμίστηκε έπειτα από την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, όπως άλλωστε και ο ρόλος τους στη ζωή της πόλης με την ισότιμη συμμετοχή τους στο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο<sup>140</sup>. Το τελευταίο συγκροτήθηκε το Μάιο του 1918 και απαρτιζόταν «ἐξ ὄλων τῶν ἐπαγγελματικῶν τάξεων» με σκοπό να «διαφωτίζει τὴν κοινὴν γνώμην περὶ τῶν ἐπισιτιστικῶν ἐν γένει πραγμάτων»<sup>141</sup>. Δίπλα στο Σύνδεσμο Συντεχνιών, τον Εμπορικό Σύλλογο και το Επιμελητήριο, τα εργατικά στρώματα αντιπροσωπεύονταν τώρα από δύο εκπροσώπους, έναν του Εργατικού Κέντρου και έναν της Φεντερασιόν<sup>142</sup>.

Οι διεργασίες αυτές φαίνεται ότι έτειναν προς τη βελτίωση ή έστω τη συγκράτηση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης των εργατικών στρωμάτων. Ωστόσο, είναι άγνωστο σε ποιο βαθμό μειώθηκε ή εκμηδενίστηκε η μισθολογική απόσταση που τα χωρίζε από τα υπαλληλικά στρώματα. Άγνωστος επίσης παραμένει (με βάση τις διαθέσιμες πηγές) και ο τρόπος που βίωσαν οι εμποροϋπάλληλοι την αναβάθμιση των εργατικών στρωμάτων και κατά πόσο τη διαισθάνθηκαν ως απειλή για τη δική τους, ολόένα και πιο επισφαλή, θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Ωστόσο, στον δημόσιο λόγο η αντιστροφή των θέσεων ήταν ευδιάκριτη. Λόγω της κατακόρυφης αύξησης των εισοδημάτων τους, διατεινόταν η *Indépendant*, δεν ήταν πλέον οι εργάτες, αλλά οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, “qui se sont vus tout au plus octroyer une indemnité ridicule de cherté de vie”. Αυτοί αποτελούσαν τώρα τους “éternels sacrifiés”<sup>143</sup>.

Αυτή η πολλαπλή αμφισβήτηση της κοινωνικής θέσης των εμποροϋπαλλήλων ενισχυόταν πιθανότατα και από τον κλονισμό της σχέσης τους με τους εργοδότες. Όπως τουλάχιστον επισήμαινε ο τύπος, τα υψηλά κέρδη που είχαν προσποριστεί οι έμποροι λόγω του πολέμου δεν οδήγησαν και σε ανάλογη αύξηση των μισθών των υπαλλήλων τους. Ο απότομος πλουτισμός των μεν και η αυξανόμενη δυστυχία των δε αποτελούσαν τον κυρίαρχο, διαλεκτικό τρόπο απεικόνισης των μεταξύ τους σχέσεων. “Les commerçants ont doublé, voire triplé leur fortune”, ανέφερε η *Opinion*. Απεναντίας, “les employés ont vu leur situation devenir plus critique. Car comment concilier la cherté exorbitante d’une vie qui renchérit toujours, avec de maigres appointements,

<sup>137</sup> *Νέα Αλήθεια* 24.06.1918. Αντίστοιχα και κατά το 1919: *Εφημερίς των Βαλκανίων* 15.05.1919, *Το Φως* 15.05.1919.

<sup>138</sup> Για τις απεργίες, βλέπε *Μακεδονία* 08-27.03.1919, 19.06.1919, 27-29.06.1919. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1918 η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας μελετούσε την επίταξη των καπνεργοστασίων γιατί οι καπνοβιομήχανοι αρνούσαν την αύξηση του μισθού των καπνεργατών. *Νέα Αλήθεια* 12.05.1918.

<sup>139</sup> *Το Φως* 16.05.1918, 07.02.1919, *Μακεδονία* 23.02.1919. Για τα σχέδια σύστασης πρατηρίου του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, βλέπε *Νέα Αλήθεια* 12.05.1918.

<sup>140</sup> *Το Φως* 03.06.1917. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της ίδρυσης και δράσης του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, βλέπε Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 319-328.

<sup>141</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς ΓΔΜ (11.05.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». *Νέα Αλήθεια* 12.04.1918, 13.08.1918, *Το Φως* 16.05.1918.

<sup>142</sup> *Νέα Αλήθεια* 12.04.1918.

<sup>143</sup> *L’Indépendant* 09.01.1918.

qui en certains cas ont même été réduits par des patrons inconscients et inhumains?»<sup>144</sup>. Συνακόλουθα, μερίδα του τύπου απέδιδε το χάσμα αυτό και τη μισθολογική καθήλωση των εμποροϋπαλλήλων στην «απληστία» (“avaracité”) των εμπόρων, τους οποίους και κατηγορούσε από τη σκοπιά μιας ηθικολογικής κριτικής για απανθρωπιά και αναισθησία<sup>145</sup>.

Το φάσμα της πείνας συνιστούσε για τον τύπο καίρια απειλή καθώς θεωρούνταν ο «κάκιστος τῶν συμβούλων». Μπορούσε να επιφέρει «τρικυμίας εκ των σφοδροτέρων εις τας κοινωνίας» και να οδηγήσει τον «πτωχόν λαόν» να «έκτραπῆ καί νά δημιουργήσῃ κατάστασιν, τῆς ὁποίας οὔτε τᾶς διαστάσεις οὔτε τᾶς συνεπείας δυνάμεθα ἐκ τῶν προτέρων νά σταθμίσωμεν»<sup>146</sup>. Μια τέτοια ρητορική συνδυαζόταν με τη διαπίστωση της κρίσιμης θέσης στην οποία είχαν περιέλθει οι εμποροϋπάλληλοι, και πιθανότατα και με τη συνεκτίμηση του κοινού αξιακού συστήματος που μοιράζονταν με τα ανώτερα αστικά στρώματα, και ωθούσε τον τύπο προς τη διατύπωση εκκλήσεων προς τους εργοδότες εμπόρους. Όπως η κριτική, έτσι και οι συγκεκριμένες εκκλήσεις απηχούσαν μια πατερναλιστική αντίληψη για την οργάνωση των εργασιακών σχέσεων στον εμπορικό κόσμο. Έκαναν αναφορά στις ηθικές και ανθρωπιστικές ποιότητες των εμπόρων και αντιμετώπιζαν τη μισθολογική αύξηση ως «ευγενή χειρονομία» (“geste noble”) που αντανάκλουσε το «πνεῦμα γενναιοδωρίας» που πάντα τους διέκρινε<sup>147</sup>. Στο ίδιο πλαίσιο, η ανταπόκριση των εμπόρων επαινούσαν ως «δικαία καί φιλάνθρωπος ἐκδήλωσις», η οποία «μακράν του νά ἐπιφέρῃ καί ἐλάχιστον κλονισμόν, ἀπ’ ἐναντίας στηρίζει καί ἐνδυναμώνει καί τήν ἐκτίμησιν τῆς κοινωνίας, καί τόν ζῆλον τοῦ προσωπικοῦ»<sup>148</sup>. Ωστόσο, όσο διαδεδομένη και αν υπήρξε, η πατερναλιστική αυτή αντίληψη και οι πρακτικές που την εξέφραζαν έπαψαν βαθμιαία να καθορίζουν τις σχέσεις εμπόρων και υπαλλήλων και να παράγουν την απαραίτητη ιεραρχημένη συναίνεση. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, το εμποροϋπαλληλικό στρώμα αυτονομήθηκε και ριζοσπαστικοποιήθηκε. Οι σχέσεις του με τους εμπόρους εργοδότες του μεταβλήθηκαν και απέκτησαν πιο ευδιάκριτα ταξικά χαρακτηριστικά.

Στις αρχές του πολέμου ο ελληνικός Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων Θεσσαλονίκης συνεργαζόταν στενά με το Σύνδεσμο Συντεχνιών αποτελώντας ουσιαστικά τμήμα του<sup>149</sup>. Ρητορικά, οι εμποροϋπάλληλοι περιλαμβάνονταν στην ευρύτερη συσσωμάτωση των «λαϊκῶν τάξεων»<sup>150</sup>. Επιπρόσθετα, την πενιχρή αυτόνομη δημόσια δράση τους έμοιαζε να καθορίζει η σύμπτωση των εμποροϋπαλληλικών με τα εμπορικά συμφέροντα. Τον Ιανουάριο του 1915 ο Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων απέδιδε τις αθρόες απολύσεις των εμποροϋπαλλήλων όχι στην «άπλην απληστίαν κέρδους» των εμπόρων, αλλά στην κρίση που είχαν προξενήσει στο εισαγωγικό εμπόριο της πόλης η εφαρμογή της δασμολογικής αφομοίωσης και η απότομη αύξηση των εισα-

<sup>144</sup> *L’Opinion* 18.03.1916.

<sup>145</sup> Άγνωστη εφημερίδα (1916), Αρχείο AIU Grèce XIX E 213. *L’Opinion* 18.03.1916.

<sup>146</sup> *Το Φως* 04.01.1915.

<sup>147</sup> Ενδεικτικά *L’Opinion* 18.03.1916. Άγνωστη εφημερίδα (1916), Αρχείο AIU Grèce XIX E 213.

<sup>148</sup> *Το Φως* 18.08.1917. Για αντίστοιχα συγχαρητήρια προς τον εμπορικό οίκο Stein Oriental Stores, βλέπε *L’Indépendant* 26.01.1916.

<sup>149</sup> Η διαπραγματεύσει της μεταβολής των σχέσεων μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων γίνεται με αναφορά στον ελληνικό Σύνδεσμο Εμποροϋπαλλήλων. Ελάχιστα ήταν τα στοιχεία που στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν στον τύπο για τους εβραίους εμποροϋπαλλήλους και τις συσσωματώσεις τους.

<sup>150</sup> Βλέπε ενδεικτικά το ψήφισμα που υπέγραψαν ο Σύνδεσμος Συντεχνιών και τα συνεργαζόμενα σωματεία (μεταξύ των οποίων και ο Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων) τον Οκτώβριο του 1915. Το ψήφισμα περιέγραφε τα προβλήματα επισιτισμού που αντιμετώπιζαν οι «λαϊκές τάξεις» και πρότεινε στην κυβέρνηση τη σύσταση επιτροπών κοινωνικής άμυνας από εκπροσώπους όλων των επαγγελματικών τάξεων για την αντιμετώπισή τους. *Μακεδονία* 18.10.1915.

γωγικών δασμών που επακολούθησε. Έτσι, τα αιτήματά του εστίαζαν στην κυβερνητική και όχι στην εργοδοτική πολιτική. Επικεντρώνονταν στην αναπροσαρμογή του δασμολογίου προκειμένου να επέλθει η «ἀνακούφισις τοῦ Εἰσαγωγικοῦ Ἐμπορίου καί ἡ διευκόλυνσις τῆς θέσεώς του, ὥστε νά δυνηθῆ νά ἐξακολουθήσῃ ὅπως καί πρῶτον τᾶς ἐργασίας του, διατηρήσῃ δέ καί τᾶς εἰς τήν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀσχολουμένου» Ὑπαλληλικᾶς καί Ἐργατικᾶς χεῖρας»<sup>151</sup>. Ἡ ρητορική καί ἡ δράση του Σύνδεσμου κινούνταν ἀκόμη στη βάση του ιδιώματος των φόρων παρά εκείνου της αἰσχροκέρδειας.

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, ὅλες οἱ παραπάνω συντεταγμένες τῆς δράσης των ἐμποροῦπαλλήλων εἶχαν ἀναθεωρηθεῖ. Κατά τῆς διάρκειας του πολέμου, ὁ Σύνδεσμος φαίνεται ὅτι εἶχε περιπέσει σε ἀφάνεια καί ἐνδεχομένως νά εἶχε διαλυθεῖ ἴσως καί λόγω των πολιτικῶν διαιρέσεων που προκάλεσαν στο ἐσωτερικό του οἱ ἐκλογές του Μαΐου 1915<sup>152</sup>. Ὡστόσο, τὸ Μάρτιο του 1919 ἀνασυστήθηκε ἀπὸ τον γενικό γραμματέα του Συλλόγου Φιλελευθέρων Θεσσαλονίκης καί πρῶτον πρόεδρο του Σύνδεσμου Συντεχνιῶν καί Σωματείων Χαράλαμπο Τσακιράκη σε διαφορετικές ἀπὸ τὴν φορά βάσεις<sup>153</sup>. Ἡ σύστασή του, ἐκπορευόμενη ἀπὸ κύκλους του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ἀπηχούσε τὸ βενιζελικό πρόταγμα τῆς κοινωνικῆς οργάνωσης στη βάση τῆς αὐτόνομης συλλογικῆς ἀντιπροσώπευσης των ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων. Συνιστοῦσε προληπτική ἀπόπειρα χαλιναγώγησης καί οριοθέτησης τῆς συνδικαλιστικῆς δράσης των ἐμποροῦπαλλήλων καί ταυτόχρονα προσεταιρισμοῦ τους στη βενιζελική παράταξη. Ὁ Σύνδεσμος Ἐμποροῦπαλλήλων ἀσπαζόταν τὸ μεταπολεμικό «πνεῦμα ἀλληλεγγύης καί αὐτοοργάνωσης» («esprit de solidarité et d'organisation») που ἐπνεε παγκοσμίως καί φιλοδοξούσε νά συσπειρώσει ὅλους τους ἐμποροῦπαλλήλους τῆς Θεσσαλονίκης «χωρὶς διάκριση φύλου, θρησκείας ἢ τάξεως»<sup>154</sup>. Συνακόλουθα, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα των ἐλληνικῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων, δὲν εἶχε πλέον οργανικὲς σχέσεις με τὸ Σύνδεσμο Συντεχνιῶν<sup>155</sup>.

Οἱ ἐγγραφές ὑπῆρξαν ἀθρόες<sup>156</sup>. Ἀρχικά, ὁ Σύνδεσμος Ἐμποροῦπαλλήλων εἶχε ἀλληλοβοηθητική λειτουργία, οργαζόνοντας τὴν διανομὴ ξυλανθράκων στα μέλη του καί μεριμνώντας για ζητήματα μισθοδοσίας<sup>157</sup>. Σύντομα ὅμως ριζοσπαστικοποιήθηκε, προσεγγίζοντας τὸ ὑπὸ σοσιαλιστικῆς πλέον ἐπιρροή Ἐργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης<sup>158</sup>. Παρά τὴν ἀντεργατικὴ στάση του προέδρου του Χαράλαμπου Τσακιράκη κατὰ τὸ παρελθόν<sup>159</sup> καί τις ἀντιρρήσεις «ὀρισμένων ἐπιτηδείων» που ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἐμποροῦπάλληλοι δὲν μπορούσαν ὡς «ἀνώτεροι» νά ὑπαχθῶν στην τάξη των

<sup>151</sup> *Το Φῶς* 27.01.1915.

<sup>152</sup> *Το Φῶς* 26.05.1919.

<sup>153</sup> *Το Φῶς* 05.02.1918, 08.02.1918, *Νέα Ἀλήθεια* 16.06.1918.

<sup>154</sup> *L'Indépendant* 05.03.1919.

<sup>155</sup> Τὸ Μάρτιο του 1917 τα συνεργαζόμενα με τὴν συντεχνίαν ἐλληνικά ἐργατικά σωματεία γκαρσονιών, ραπτοεργατῶν, οἰκοδόμων, ὑποδηματεργατῶν, καπνεργατῶν «Ἡ Πρόοδος», ελαιοχρωματιστῶν, ἐλλήνων τυπογράφων καί ἀρτεργατῶν ἰδρύσαν τὸ Ἐργατικό Κέντρο παύοντας κάθε σχέση με τὸ Σύνδεσμο Συντεχνιῶν. *Το Φῶς* 03.06.1917.

<sup>156</sup> *Το Φῶς* 06.04.1919.

<sup>157</sup> *Μακεδονία* 11.03.1919, 06.03.1919, *Το Φῶς* 21.03.1919.

<sup>158</sup> Για τὴν σταδιακὴ ἐνταξὴ του Ἐργατικοῦ Κέντρου στην ἐπιρροή τῆς Φεντερασιόν, βλέπε Φουντανόπουλος, *Ἐργασία καί ἐργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 319-322. Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία του ἐλληνικοῦ προλεταριάτου*, σσ. 96-105. Κέντρο Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, *Ἡ σοσιαλιστικὴ Ὀργάνωση Φεντερασιόν*, σσ. 204-215.

<sup>159</sup> Σύμφωνα με τὴν ἐγκρίσει τῶν Εὐαγγέλου Εὐαγγέλου, ὁ Τσακιράκης εἶχε ἀντιταχθεῖ στο ἐνδεχόμενον χωριστὴν οργάνωση των ἐργατῶν, εἶχε ἀρνηθεῖ ὡς ἀντιπρόσωπος των ἐμποροῦπαλλήλων νά συναινέσει στην ἰδρυση του Ἐργατικοῦ Κέντρου καί ἐπαίρνε συστηματικὰ ἀντεργατικὲς θέσεις ὡς ἀντιπρόσωπος του Σύνδεσμου Συντεχνιῶν στο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο. *Το Φῶς* 26.05.1919.

«χαμάλιδων έργατων»<sup>160</sup>, ο Σύνδεσμος προσχώρησε «παμψηφεί» στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης δύο μόλις μήνες μετά τη σύστασή του, στις 30 Απριλίου 1919<sup>161</sup>. Την ίδια περίοδο προώθησε ενεργά το αίτημα μισθολογικών αυξήσεων των εμποροϋπαλλήλων, ζητώντας από το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας την «άφομοίωσιν» τους με τους συναδέλφους τους των Αθηνών μέσα από την επέκταση και στη Θεσσαλονίκη του πρωτοκόλλου που είχε συναφθεί το 1918 μεταξύ του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και του εμπορικού κόσμου<sup>162</sup>.

Ήδη από την αρχή, οι οργανώσεις των εμπόρων είχαν αντιμετωπίσει συγκρατημένα την αυτονόμηση των εμποροϋπαλλήλων. Δεδηλωμένη πεποίθησή τους ήταν ότι «δέν υπάρχουν παρ' ἡμίν ζητήματα μεταξύ προϊσταμένων καί ύφισταμένων»<sup>163</sup>. Η συζήτηση γύρω από την εφαρμογή του πρωτοκόλλου κατέστησε ακόμη πιο ορατές τις διαφορές και προκάλεσε ρήγμα στις σχέσεις τους. Τον Ιούνιο του 1919, σε κοινή σύσκεψή τους, τα προεδρεία των τριών μεγάλων εργοδοτικών οργανώσεων –του Εμπορικού Συλλόγου, του Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Συνδέσμου Βιομηχάνων– μαζί με το προεδρείο του Συνδέσμου Συντεχνιών και Σωματείων απέρριψαν το σύνολο των αιτημάτων που είχε καταθέσει ο Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων «ώς άνεφάρμοστων»<sup>164</sup>. Το πρωτόκολλο των Αθηνών εγκρίθηκε μόνο εν μέρει και χωρίς τη μισθολογική αναβάθμιση που προέβλεπε, με το επιχείρημα ότι οι ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Θεσσαλονίκη (έλευση συμμαχικών στρατευμάτων, εγκατάσταση προσωρινής κυβέρνησης και επιστράτευση) είχαν ήδη οδηγήσει σε μείωση του αριθμού των διαθέσιμων εμποροϋπαλλήλων και σε αύξηση του μισθού τους<sup>165</sup>. Λίγες μέρες αργότερα, στις 20 Ιουνίου 1919, ο Σύνδεσμος Εμποροϋπαλλήλων μαζί με το Εμπορικό Κέντρο Θεσσαλονίκης τάχθηκε με τη σειρά του «άλληλέγγυος» στη μεγάλη πανελλαδική απεργία των τραπεζικών υπαλλήλων<sup>166</sup>.

Η πυκνότητα των εξελίξεων αυτών υποδεικνύει τις έντονες μεταβολές που επέφερε ο πόλεμος στις σχέσεις μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων. Οι επιπτώσεις της ακρίβειας στην κοινωνική ιεραρχία, τα βενιζελικά πολιτικά προτάγματα, όπως και το ηγεμονικό ιδίωμα της αισχροκέρδειας είχαν εντείνει το αίσθημα διαφοροποίησης – αν όχι αποξένωσης– των εμποροϋπαλλήλων από το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα. Οικονομικά, κοινωνικά και λογοθετικά η θέση τους στις παρυφές του αστικού κόσμου κατέστη ευάλωτη και αμφισβητήσιμη. Μετά το τέλος του πολέμου και εν μέσω μιας εντεινόμενης κοινωνικής πώλωσης οι διεργασίες αυτές εξέβαλαν τελικά στη σύγκλιση των εμποροϋπαλλήλων με τα εργατικά στρώματα. Το 1908, την επαύριο της επανάστασης των Νεότουρκων, ο λόγος και οι πρακτικές των ελλήνων και εβραίων εμπόρων-κοινοτικών προυχόντων συγκροτούσε τους εμποροϋπαλλήλους ως το νέο αντικείμενο της κοινοτικής μέριμνας στο πλαίσιο μιας εθνοτικής οργάνωσης της οικονομίας και διασφάλισης της ηγεμονίας τους. Δέκα χρόνια αργότερα, ο άξονας είχε μετατοπιστεί από την εθνότητα στην τάξη και οι εμποροϋπάλληλοι βρίσκονταν πλέον απέναντί τους.

---

<sup>160</sup> *Το Φως* 22.04.1919.

<sup>161</sup> *Το Φως* 30.04.1919, *Εφημερίς των Βαλκανίων* 04.05.1919.

<sup>162</sup> *Το Φως* 30.04.1919.

<sup>163</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς ΓΔΜ (18.05.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>164</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (03.06.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.

<sup>165</sup> Εμπορικός Σύλλογος. Πρακτικό (02.06.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». *Μακεδονία* 17.06.1919. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (03.06.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.

<sup>166</sup> *Μακεδονία* 20.06.1919.

### *Μαζί και χώρια: οι συντεχνίες*

Η σύγκλιση των ελλήνων εμπόρων και επαγγελματιών που σηματοδότησε η συνεργασία της Νέας Λέσχης με το Λαϊκό Κόμμα του Συνδέσμου Συντεχνιών στις εκλογές του Μαΐου 1915, αποδείχθηκε εξαιρετικά πρόσκαιρη. Ήδη από τις αρχές του 1914, η σταδιακή δασμολογική ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος είχε οξύνει τις σχέσεις μεταξύ των εισαγωγέων εμπόρων και των πωλητών. Αρχικά, οι συντεχνίες θεώρησαν άδικη τη μη φορολόγηση των αποθεμάτων που είχε αποφασίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου. Η εναντίωσή τους σε αυτήν υπήρξε εντονότατη<sup>167</sup>. Η «έξεγερσις τῶν συντεχνιῶν», όπως χαρακτηρίστηκε από τον φιλικό τύπο, άρθρωσε έναν λόγο καταγγελίας της αισχροκέρδειας των εμπόρων «εἰς βάρος λαοῦ καὶ δημοσίου χάνοντος ἑκατομμύρια ὄλα» και προκάλεσε τελικά την αστυνομική παρέμβαση και διατίμηση σειράς αγαθών<sup>168</sup>. Ωστόσο η ένταση δεν εκτονώθηκε. Οι ἔμποροι ἀντέδρασαν στη διατίμηση αρνούμενοι να πουλήσουν ζάχαρη και πετρέλαιο στους παντοπώλες, οι οποίοι με τη σειρά τους τούς κατήγγειλαν στις αρχές<sup>169</sup>. Στο τέλος του ίδιου χρόνου η ολοκλήρωση της δασμολογικής αφομοίωσης προκάλεσε περαιτέρω κλιμάκωση της αντιπαράθεσης. Η πλήρης εισαγωγή του ελληνικού δασμολογίου συνοδεύτηκε από υπερτιμήσεις και κερδοσκοπικά φαινόμενα, γεγονός που οδήγησε σε νέο κύκλο διαμαρτυριῶν τῶν συντεχνιῶν. «Ὁ λαός» ανέφερε η *Νέα Ἀλήθεια* «καταλαμβάνεται ἀπὸ συναίσθημα ζοηρᾶς ἀγανακτήσεως ἐναντίον τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἔμπόρων, ὑψωσάντων τὰς τιμὰς χωρὶς κανένα λόγον»<sup>170</sup>. Οι διαμαρτυρίες κορυφώθηκαν με την οργάνωση παμμακεδονικοῦ συλαλλητηρίου ἀπὸ το Σύνδεσμο Συντεχνιῶν στις 17 Νοεμβρίου 1914. Ἀν και σκοπὸς τοῦ συλαλλητηρίου ἦταν ἡ ευρύτερη ἀποδοκιμασία τῶν κυβερνητικῶν νομοθετημάτων για τὴ Μακεδονία, ἀπὸ τοὺς λόγους δὲν ἔλειψαν οἱ επικρίσεις για τὴν προνομιακὴ ἀντιμετώπιση τῶν εμπόρων καθὼς οἱ ομιλητὲς υποστήριζαν ὅτι τὰ νομοσχέδια ψηφίζονταν «διὰ νὰ πληρῶσουν τὰ ταμεῖα τοῦ Κράτους δῆθεν, ἐνῶ πράγματι ἐπλήρουν τὰ θυλάκια ὀλίγων ἐπιτηδείων κερδοσκοπῶν»<sup>171</sup>.

Το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οἱ ελλείψεις τῶν τροφίμων και οἱ δυσχέρειες στὸν εφοδιασμὸ τῆς αγοράς ἔθεσαν σε ἀκόμη μεγαλύτερη δοκιμασία τὶς ἤδη τεταμένες σχέσεις εμπόρων και συντεχνιῶν. Οδήγησαν ὡστόσο καθοδόν και σε περιοδικὲς συγκλίσεις, τὶς οποίες υπαγόρευε ὁ νέος, διευρυμένος ρόλος τοῦ κράτους στὴν αγορά, ἀλλὰ ἐπίσης και ἡ ἀπὸ κοινού ἀντιμετώπιση τῆς ριζοσπαστικοποίησης τῶν υπαλληλικῶν και εργατικῶν στρωμάτων.

Οἱ προμήθειες τῶν δύο σημαντικότερων για τὸν ἐπισιτισμὸ τῆς πόλης επαγγελματικῶν ομάδων, τῶν ἀρτοποιῶν και τῶν παντοπωλῶν, ἀναδείχθηκαν στὸ βασικὸ σημεῖο προστριβῶν. Οἱ πρακτικὲς τῶν χονδρεμπόρων βρέθηκαν στὸ ἐπίκεντρο τῆς διαμαρτυρίας τῶν συντεχνιῶν. Ἡ ἐπιλεκτικὴ πώληση πρὸς ὀρισμένους μόνο πελάτες τοὺς<sup>172</sup>, ἡ ἀρνήσή τους νὰ πουλήσουν σύμφωνα με τὶς διατιμήσεις<sup>173</sup>, ἡ πώληση τῶν ἐμπορευμάτων σε υπερτιμημένες τιμές, ἡ πρακτικὴ τῆς μεταπώλησης σε

<sup>167</sup> Βλέπε ἐδῶ, Κεφάλαιο 6, σσ. 243-244.

<sup>168</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 04.01.1914, 21.01.1914. Τηλεγράφημα Συνδέσμου Συντεχνιῶν πρὸς Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, ὅπως δημοσιεύεται στὴ *Νέα Ἀλήθεια* 21.01.1914.

<sup>169</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 07.02.1914, 11.02.1914, 16.02.1914, 11.02.1914.

<sup>170</sup> *Μακεδονία* 05.11.1914, *Νέα Ἀλήθεια* 05.11.1914.

<sup>171</sup> Ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ προέδρου τῆς Συντεχνίας Ξενοδόχων Γ. Λογιωτάτου. *Νέα Ἀλήθεια* 17.11.1914.

<sup>172</sup> Ἦδη στα τέλη Ἰουλίου 1914, λίγες μέρες μετὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ αὐστροσερβικοῦ πολέμου, οἱ ἀρτοποιὸι κατήγγειλαν ὅτι ὁ ἀλευρόμυλος Ἀλλατίνι δὲν πουλοῦσε ἄλευρα πρὸς μόνο τοὺς πελάτες τοῦ και ἐπισήμαναν τὸν κίνδυνο κλεισίματος πολλῶν ἀρτοποιείων. *Νέα Ἀλήθεια* 29.07.1914.

<sup>173</sup> Ἐνδεικτικὰ *Νέα Ἀλήθεια* 28.08.1914, 16.06.1915, *Τὸ Φῶς* 30.08.1918 (ἀρνήση τῆς ζυθοποιείας Ὀλυμπος νὰ πουλήσει κριθᾶρι σε συντεχνία ἐνῶ εἶχε ἀποθέματα).

«κερδοσκοποῦντες διαμέσους» (που προκαλούσε τεχνητή ύψωση των τιμών), η προτίμηση των εμπόρων στις επικερδέστερες και πλημμελέστερα ελεγχόμενες αγορές του εσωτερικού και του εξωτερικού μέσα από την εκμετάλλευση των αδειών εξαγωγής και η μεταξύ τους συνεννόηση για ύψωση των τιμών αποτελούσαν τις συχνότερες αιτίες δυσφορίας<sup>174</sup>. Ταυτόχρονα, οι παντοπώλες και οι αρτοποιοί υφίσταντο συχνά τις συνέπειες της διαμάχης μεταξύ εμπόρων και αστυνομίας για τον καθορισμό του ύψους των διατιμήσεων καθώς οι έμποροι επέλεγαν συνήθως ως τρόπο διαμαρτυρίας για τις χαμηλές διατιμήσεις τον μη εκτελωνισμό των εμπορευμάτων, την απόκρυψη των αποθεμάτων, ή και την άρνηση διάθεσής τους<sup>175</sup>. Τέλος, αντί να μετριάσει την ένταση, η παρέμβαση των κρατικών αρχών -μέσω της γραφειοκρατικοποίησης, του ελέγχου και της αστυνόμευσης της αγοράς- πρόσθεσαν νέες εστίες αντιδικίας. Οι αρμόδιες συντεχνίες κατηγορούσαν συχνά τις αρχές ότι αρκούσαν στη γνώμη του Εμπορικού Επιμελητηρίου για τον καθορισμό των διατιμήσεων και διαμαρτύρονταν για τους αστυνομικούς «οίτινες μόνον παντοπώλας γνωρίζουσι νά καταγγέλουσι, ἐνῶ οἱ παντοπῶλαι δὲν εἶναι οἱ κάτοχοι Σάπωνος, Καφέ καὶ ἄλλων εἰδῶν τὰ ὅποια ἔφθασαν εἰς ἀνώτατα ὕψη»<sup>176</sup>. Η εισαγωγή της υποχρεωτικής έκδοσης τιμολογίου κατέστησε το πρόβλημα της «άνισης» αυτής μεταχείρισης εντονότερο. Η επίμονη άρνηση των εμπόρων να εκδόσουν τιμολόγιο (καθώς το ύψος του θεμιτού κέρδους παρέμενε ακαθόριστο), άφηνε έκθετους τους αρτοποιούς και τους παντοπώλες σε κατηγορίες για κερδοσκοπία και ανήμπορους να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους στα δικαστήρια, προκαλώντας τριβές στις σχέσεις των δύο ομάδων<sup>177</sup>.

Οι παραπάνω δυσχέρειες έστρεψαν τις συντεχνίες κατά των εμπόρων. Όπως έχει αναφερθεί, οι συντεχνίες υιοθέτησαν το ιδίωμα της αισχροκέρδειας αποδίδοντας όχι στο κράτος αλλά στους εμπόρους χονδρικής και στους μεσάζοντες την ευθύνη για τις υπερτιμήσεις των ειδών πρώτης ανάγκης και τις ελλείψεις στην αγορά. Η αντιδικία μεταξύ των δύο ομάδων καθοριζόταν από την κοινή, καταγγελτική χρήση του ιδιώματος αυτού<sup>178</sup>. Η απαγγελία της κατηγορίας της αισχροκέρδειας προσλαμβάνονταν εκατέρωθεν μέσα από τα αξιακά συστήματα της τιμής και της φιλίας ως προσβολή «καθαπτομένη τῆς ὑπολήψεως» της ομάδας και ως ένδειξη ανειλικρίνειας<sup>179</sup>. Η

<sup>174</sup> *Μακεδονία* 13.08.1915, 25.12.1915, 03.10.1914, 04.10.1914, 05.10.1914, *Echo de Salonique* 30.06.1915, *Νέα Αλήθεια* 26.01.1915, 10.06.1915, 17.07.1915, *Το Φως* 10.01.1915, 22.01.1915. Σύνδεσμος Συντεχνιών Θεσσαλονίκης προς Θ. Λιβέριο (Διευθυντή Γραφείου Εργασίας) (23.08.1914), ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 117, υποφάκελος 1. *Νέα Αλήθεια* 17.06.1915 (παντοπώλες διαμαρτύρονται στην αστυνομία ότι οι ζαχαρέμποροι αρνούνται να τους πουλήσουν ζάχαρη ενώ εξακολουθούν να την εξάγουν στη Σερβία).

<sup>175</sup> *Μακεδονία* 19.12.1914, *Βιομήχανος* 28.12.1914, *Το Φως* 16.06.1915.

<sup>176</sup> *Νέα Αλήθεια* 15.04.1915, *Το Φως* 12.08.1916. Νικόλαος Κουλάνδρου (πρόεδρος Συντεχνίας Παντοπωλών) στο *Το Φως* 24.09.1918.

<sup>177</sup> *Νέα Αλήθεια* 13.08.1918, 12.08.1918, *Το Φως* 24.09.1918.

<sup>178</sup> Ενδεικτικά, τον Απρίλιο του 1918 το Σωματείο Γαλακτοπωλών ζητούσε από τους αρμόδιους να λάβουν μέτρα κατά των τυρεμπόρων ώστε να αντιμετωπιστεί η έλλειψη γάλατος στη Θεσσαλονίκη. Αντίστοιχα, σε υπόμνημά του προς την κυβέρνηση, το Εμπορικό Επιμελητήριο κατήγγειλε ότι «υπήρξαν καί υπάρχουν έμποροι παντοπώλες καί αρτοποιοί αισχροκερδίσαντες ... επί ζημία εν γένει τῆς ὑπολήψεως τῶν τιμῶν ἐμπόρων». *Νέα Αλήθεια* 07.04.1918. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (11.05.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>179</sup> Βλέπε την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ της Συντεχνίας Παντοπωλών και του Εμπορικού Συλλόγου, όπου και η ενδιαφέρουσα αναφορά (για τον τρόπο εννοιολόγησης της σχέσης παντοπωλών και εμπόρων) στην «πρό πολλοῦ παρατηρουμένη ὄχι εἰλικρινή συνεργασία πολλῶν ἐκ τῶν ἐμπόρων μεθ' ἡμῶν [τους παντοπώλες] οἵτινες πάντοτε ἐκαλύψαμεν βαρέας ποινᾶς ἐμπόρων τοιούτων». Εμπορικός Σύλλογος προς Συντεχνία Παντοπωλών (17.11.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης,

απόδοση ανθρωπομορφικών χαρακτηριστικών στις δύο ομάδες εννοιολογούσε τις κοινωνικές σχέσεις και ενίσχυε τις συλλογικές ταυτίσεις. Η αντιπαράθεση αυτή διεξαγόταν τόσο στο επίπεδο του δημόσιου λόγου, μέσω ανταλλαγής άρθρων και επιστολών, όσο και σε εκείνο των προσωπικών καταγγελιών<sup>180</sup>. Την όξυνε δε ακόμη περισσότερο η καταφυγή σε ποικίλα, ιδεολογικά φορτισμένα, ρητορικά σχήματα. Περισσότερο από το λόγο οποιασδήποτε άλλης κοινωνικής ομάδας, την κριτική των συντεχνιών προς τους εμπόρους διέκριναν διάσπαρτες αντιεβραϊκές συνδηλώσεις με αναφορές στην αισχροκέρδεια της «έβραϊκής εταιρείας τῶν ἀλευρεμπόρων»<sup>181</sup>, την καταγγελία κυρίως εβραίων αλευρεμπόρων<sup>182</sup> και την κριτική στους έλληνες «πατριώτας ἐμπόρους οἵτινες καί σήμερον ἴσως διαβεβαίωσαν τούς Ἰσραηλίτας συναδέλφους τῶν νά μή νιάζωνται, καί αὐτοί ἔχουν τά μέσα νά χαλάσουν ὅλας τᾶς ἀστυνομικᾶς διατάξεις»<sup>183</sup>. Από την πλευρά πάλι των εμπόρων, οι εκπρόσωποι των συντεχνιών κατηγορούνταν αντίθετα για αντισημιτισμό αλλά και για υιοθέτηση «τῶν οὐτοπιστικῶν θεωριῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ»<sup>184</sup>. Ταυτόχρονα, η αντιπαράθεση χρωμάτιζε και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Με τη σειρά τους όμως οι διαπροσωπικές αυτές αντεκλήσεις προσλαμβάνονταν τώρα ως ομαδικές προσβολές της τιμής μιας ανθρωπομορφικά νοούμενης κοινωνικής ομάδας. Επρόκειτο για μια αλληλοτροφοδοτούμενη αιώρηση ανάμεσα στη δημόσια συλλογικότητα και τον ιδιωτικό εαυτό που κατέληγε στην ταύτιση των δύο εννοιών, διαμόρφωνε ισχυρές ταυτότητες και συντελούσε στην κλιμάκωση της έντασης. «Σήμερον», ανέφερε επιστολή της Συντεχνίας Παντοπωλών προς τον Εμπορικό Σύλλογο στις 14 Νοεμβρίου 1917,

«ἡμέτερος σύμβουλος μετέβη εἰς τό κατάστημα κ. Ν. Παπάζογλου ὅπως παραδῶση ὑμέτερον ἔνταγμα πρὸς παραλαβὴν ἐλαίου, ἀλλ' ἐκεῖνος [ο Παπάζογλου] ἐξύβρισεν ἡμᾶς [sic] διὰ τῆς ἐξῆς φράσεως 'κλέφτες δέν ἐντρέπεσθε, ἔρχεσθε νά πάρετε ἔλαιον'. Ἐπειδὴ ἡ ἀνωτέρω φράσις προσβάλλει τὴν ὑπόστασιν τῆς Συντεχνίας μας παρακαλοῦμεν ὑμᾶς ὅπως καλέσητε τὸν ὡς ἀνωτέρω Κύριον ἵνα γραπτῶς πρὸς ἡμᾶς ἀνακαλέσει τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντα, ἄλλως μετὰ παρέλευσιν τριῶν ἡμέρων ἀπὸ σήμερον θέλομεν ὡποσδήποτε μηνύσιν ἀρμοδίως εἰς τὴν Εἰσαγγελίᾳς διὰ τὰ περαιτέρω»<sup>185</sup>.

Η έμπρακτη αντίδραση μελών των συντεχνιών στις πρακτικές των εμπόρων υπήρξε εξίσου έντονη. Οι αυθόρμητες καταγγελίες εμπόρων από ομάδες παντοπωλών και αρτοποιών (ή και από τις αντίστοιχες συντεχνίες τους) στην αστυνομική διεύθυνση, όπως και τα πιο συντονισμένα διαβήματα του Συνδέσμου Συντεχνιών στη Γενική Διοίκηση, ήταν συχνά<sup>186</sup>. Ενίοτε αυτά συνοδεύονταν από απειλές για μαζικότερη δη-

---

Φάκελος «1916-1919». Συντεχνία Παντοπωλών προς Εμπορικό Σύλλογο (18.11.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>180</sup> Βλέπε την ανταλλαγή άρθρων μεταξύ του εμπόρου αποικιακών Σπυρίδωνα Δούμα και του προέδρου του Συνδέσμου Συντεχνιών Περικλή Κράλλη, *Νέα Αλήθεια* 02-25.08.1914.

<sup>181</sup> Διαμαρτυρία αρτοποιών, *Το Φως* 15.01.1915.

<sup>182</sup> Βλέπε καταγγελία του αλευρεμπόρου Λεβή από τους αρτοποιούς για παροχή κακής ποιότητας αλεύρων και του αλευρεμπόρου Σίδες ο οποίος κατόρθωσε να αγοράσει σε χαμηλή τιμή κανονικά επιταγμένα άλευρα και να τα πουλήσει υπερτιμημένα σε έλληνες αρτοποιούς. *Μακεδονία* 19.10.1915, 06.01.1916.

<sup>183</sup> Άρθρο-απάντηση του Περικλή Κράλλη στον Σπυρίδωνα Δούμα, *Νέα Αλήθεια* 25.08.1914.

<sup>184</sup> Άρθρο-απάντηση του Σπυρίδων Δούμα στον Περικλή Κράλλη, *Νέα Αλήθεια* 24.08.1914.

<sup>185</sup> Συντεχνία Παντοπωλών προς Εμπορικό Σύλλογο (14.11.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>186</sup> Βλέπε ενδεικτικά: διαμαρτυρία Συνδέσμου Συντεχνιών στον Διευθυντή του Γραφείου Εργασίας της ΓΔΜ όπου καταγγέρονται ζαχαρέμποροι για μη πώληση ζάχαρης στους παντοπώλες: καταγγελία ζαχαρέμπόρων από παντοπώλες στην αστυνομία για συνεννόηση και ύψωση της τιμής της ζάχαρης: καταγγελία από τους Συνδέσμους Παντοπωλών και Συντεχνιών στην αστυνομία ότι οι ζαχαρέμποροι αρ-

μόσια δράση, όπως κλείσιμο καταστημάτων και οργάνωση συλλαλητηρίου<sup>187</sup>. Ωστόσο, η προσφυγή στην κρατική παρέμβαση ή η διάχυση της διαμαρτυρίας στο χώρο της πόλης συμπληρώνονταν σταδιακά και από την υιοθέτηση νέων πρακτικών δράσης. Η ιδιαιτερότητα των πρακτικών αυτών έγκειτο στο ότι συνιστούσαν μια ποιοτική αλλαγή στον τρόπο αυτοκαθορισμού των συντεχνιακών στρωμάτων. Αφενός, είχαν τα χαρακτηριστικά μιας αυτόνομης παρέμβασης στην εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και αφετέρου αμφισβητούσαν την ίδια την κεντρική θέση των εμπόρων στην οργάνωσή της προτείνοντας νέα μοντέλα διάθεσης των προϊόντων.

Ήδη το Σεπτέμβριο του 1915, την επαύριο του νέου κύματος κερδοσκοπίας που προκάλεσε η επιστράτευση, ο Σύνδεσμος Συντεχνιών πρότεινε στη Νομαρχία τη σύσταση ενός δωδεκαμελούς οργάνου προκειμένου να καταπολεμηθεί η «αίσχροκέρδεια μερικῶν κεφαλαιούχων». Η «ἐπιτροπή κοινωνικῆς ἄμυνας», όπως εξώχως δηλωτικά ονομάστηκε, είχε ως δηλωμένο πρότυπό της ανάλογες διευθετήσεις στη Σερβία, τη Γερμανία και άλλα εμπόλεμα κράτη<sup>188</sup>. Αποτελούμενη εξ ολοκλήρου από «πολίτες»-μέλη των συντεχνιών, στόχευε στην αποτροπή της κερδοσκοπίας μέσα από την αποδυνάμωση του ρυθμιστικού ρόλου των εμπόρων στον καθορισμό των τιμών. Η επιτροπή θα είχε νομική υπόσταση. Έργο της θα ήταν η παρακολούθηση των τιμών των τροφίμων και των ειδών πρώτης ανάγκης και η διακανόνισή τους «κατά τό ὀρθόν καί δίκαιον». Οι αποφάσεις της θα λαμβάνονταν σύμφωνα «μέ τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ» και θα ήταν «ὀριστικά, ἐπικυρουμένα ἀνεπιφυλάκτως ἀπό τήν κυβέρνησιν»<sup>189</sup>. Το σκεπτικό της αντανάκλωνε επομένως μια αποστασιοποίηση των συντεχνιών από τις αρχές του ελεύθερου εμπορίου, τις οποίες και πρέσβευαν κατεξοχήν οι ἔμποροι.

Η επιτροπή δεν συστήθηκε ποτέ, αλλά οι συντεχνίες δεν έπαψαν να αναλαμβάνουν ανάλογες πρωτοβουλίες παρέμβασης και ελέγχου της λειτουργίας της αγοράς. Οι πρωτοβουλίες αυτές οικοδομούσαν την αυτόνομη παρουσία του Συνδέσμου Συντεχνιών στη βάση μιας βαθιάς βεβαιότητας για την κερδοσκοπία των εμπόρων. Τον Ιούλιο του 1918 ο Σύνδεσμος Συντεχνιών εξέλεξε τριμελή επιτροπή «γνωρίζουσα καλῶς τά τῆς ἀγορᾶς» με σκοπό «[να] παρακολουθῆ ἀποκλειστικῶς τούς ἔμπορους, [να] κανονίζῃ τήν τιμήν τῶν ἐμπορευμάτων, [να] ὀρίζῃ τό νόμιμον κέρδος καί ἐν ἡ περιπτώσει οἱ ἔμποροι θά ζητοῦν ὑπέρογκον τιμήν ἢ θά ἀποκρύπτουν τό ἐμπόρευμα

---

νούνται να τους πουλήσουν ζάχαρη ενώ εξακολουθούν την εξαγωγή στη Σερβία και σε άλλες ξένες χώρες. Σύνδεσμος Συντεχνιών Θεσσαλονίκης προς Θ. Λιβέριο (Διευθυντή Γραφείου Εργασίας) (23.08.1914), ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 117, υποφάκελος 1. *Νέα Αλήθεια* 10.06.1915, 17.06.1915.

<sup>187</sup> *Νέα Αλήθεια* 17.06.1915, 27.06.1915.

<sup>188</sup> *Το Φως* 20.09.1915. Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η ανίχνευση των πιθανών ευρωπαϊκών επιρροών στους τοπικούς λόγους και πρακτικές περί αισχροκέρδειας είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και κρίσιμο ζήτημα διεθνούς ιστορίας, το οποίο όμως δεν φιλοδοξεί έστω καν να αγγίξει η παρούσα εργασία. Πάντως, ο τοπικός τύπος και οι επαγγελματικές οργανώσεις είχαν αντίληψη της επισιτιστικής κατάστασης άλλων εμπόλεμων χωρών και ενδιαφέρονταν για τον τρόπο αντιμετώπισής της, ιδίως δε στη Γαλλία, ίσως και λόγω του ιδεολογικού προσανατολισμού τού πιο εξωστρεφούς, γαλλόγλωσσου εβραϊκού τύπου της πόλης. Βλέπε ενδεικτικά, *L'Opinion* 27.12.1916, *L'Indépendant* 06.03.1919 (όπου και έκκληση στην ελληνική κυβέρνηση να ακολουθήσει την πρωτοβουλία του γαλλικού κοινοβουλίου το οποίο θέσπισε αυστηρότατες κυρώσεις “contre ces hydres et leurs intermédiaires, qui partagent à part égale la responsabilité de la vie chère”). Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (26.04.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «Εγγραφα 1916-1919» (όπου και θετική αναφορά σε απόφαση της εισαγγελίας για το θεμιτό κέρδος «κατά τά κρατοῦντα ἐν Γαλλίᾳ»). *Νέα Αλήθεια* 24.09.1915 (όπου λόγος για το «γερμανικόν ἐργαλεῖον ἀναλάμπον καί ἐν τῇ κοινωνικῇ προνοίᾳ»).

<sup>189</sup> *Μακεδονία* 20.09.1915, 22.09.1915. Για άλλες αναφορές στην επιτροπή κοινωνικής άμυνας, όλες θετικές, βλέπε *Νέα Αλήθεια* 21.09.1915, *Το Φως* 20.09.1915, *Echo de Salonique* 06.10.1915.



τῶν, [να] τούς καταγγέλλη ἐξ ὀνόματος τοῦ Συνδέσμου τῶν Συντεχνιῶν ἐπὶ αἰσχροκερδία ἢ ἐπὶ ἀποκρύψει»<sup>190</sup>. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ προκάλεσε ρήγμα καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ «μέτρα κατὰ τῶν ἐμπόρων», ὅπως ἐσπευσε νὰ δηλώσει ὁ Σύνδεσμος Τυρεμπόρων ζητώντας καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου<sup>191</sup>. Τὸ ἰδίωμα τῆς αἰσχροκέρδειας διαμόρφωνε τὴν ἐμπρόθετη δρᾶση τῶν συντεχνιῶν καὶ ὠθοῦσε πρὸς τὴν ἀποστασιοποίησιν ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους. Αὐτὴ ἡ ἐπενέργειά του ἐνισχυόταν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δρᾶση τῶν συντεχνιῶν καθοριζόταν με γνώμονα μιὰ κοινὴ γνώμη ἢ ὁποῖα συνήθιζε νὰ συστοιχίξει ἐμπόρους καὶ συντεχνίες ὡς κερδοσκόπους. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, σὲ αἴτημα τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου νὰ προστεθεῖ καὶ μέλος τοῦ ἐπιτροπῆ ἐλέγχου τῶν ἐμπόρων, ὁ Σύνδεσμος Συντεχνιῶν ἐσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ ἀρνητικὰ καθὼς μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ μπορούσε νὰ προσληφθεῖ «ἀπὸ τίς ἀρχές καὶ τὸν λαόν» ὡς «συμπαιγνία»<sup>192</sup>.

Γίνεται ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα ρύθμισης τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ἢ ὁποῖα ἀναδύθηκε ἐξαιτίας τοῦ πολέμου, ἀπέτελεσε διακύβευμα πρὸς τὴν ἀναδίωξη τοῦ αἰσχροκέρδους. Ἡ «ρύθμιση» αὐτὴ δὲν μεταφραζόταν ἀπαραίτητα σὲ κρατικὴ παρέμβαση, οὔτε καὶ φορέας υλοποίησής τῆς ἦταν αὐτονόητα τὸ κράτος. Δὲν συγκροτοῦσε δηλαδὴ μόνον ἓνα κεντρικὸ πεδίο δράσης, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἓνα ἀνοικτὸ καὶ δυναμικὸ. Ἀνοικτὸ, γιὰ τὴν ἐπέλευσιν τοῦ κράτους προσέκλυε ὡς αἴτημα μιὰ πλειάδα κοινωνικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες τὸ οἰκιοποιοῦνταν ἀναπροσαρμόζοντας τὴ δρᾶση τους. Αὐτὸ τὸ αἴτημα, καὶ ὄχι μιὰ παραδοσιακὴ ἀντίληψη περὶ «ἠθικῆς οικονομίας», νοηματοδοτοῦσε τὴν ἐνέργειαν τῶν συντεχνιῶν. Καὶ ἦταν παράλληλα ἓνα πεδίο δυναμικὸ γιὰ τὴν ὠθούσῃ ἐνέργειαν πρὸς μιὰ ἀναδιευθέτησιν τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν δυνάμεων. Ὅπως ὑποδεικνύει ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀνάληψης ἐνὸς νέου ἐλεγκτικοῦ ρόλου ἀπὸ τὴν μεριά τῶν συντεχνιῶν, οἱ σχέσεις μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐμπόρων καθορίζονταν τῶρα ἀπὸ τὴν συστηματικὴν ἀπόπειραν τῶν συντεχνιῶν νὰ περιορίσουν τὰ περιθώρια παρέμβασης τῶν ἐμπόρων ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἀγορᾶς. Με ἄλλα λόγια τὸ διακύβευμα τῆς «ρύθμισης» ἔτεινε νὰ ἀναδιαμορφώσῃ ὄχι μόνον τὸν ρόλο τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ τὴν σχέσιν ἐκείνην μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν ομάδων.

Παράλληλα, στὸν ἐπανακαθορισμὸ τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐμπόρων καὶ συντεχνιῶν συντελοῦσε ἐξίσου καὶ ἡ υιοθέτησις μιᾶς νέας ἀντίληψης ἀπὸ τὴν μεριά τῶν συντεχνιῶν γιὰ τὸν τρόπο ὁργάνωσιν τῆς διάθεσιν τῶν προϊόντων. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐκκινούσε ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἰδίωμα τῆς αἰσχροκέρδειας καὶ τὴν ἰδέαν μιᾶς ἐγγενούς κερδοσκοπικῆς τάσεως πρὸς τὴν δρᾶσιν τῶν ἐμπόρων ὡς μεσαζόντων. Ἡ καινοτομία τῆς ὁμοῦς ἐγκέλιτο σὲ τὸ ὅτι πρότεινε ὡς λύσιν τὴν ἀπ'εὐθείας προμήθειαν τῶν εἰδῶν πρῶτης ἀνάγκης. Ἀντανακλούσε δηλαδὴ ἓνα τελείως διαφορετικὸ σχῆμα συγκρότησιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἐπιτηρητικὲς δρᾶσεις τῶν συντεχνιῶν, οἱ ὁποῖες ἀναλύθησαν παραπάνω, στόχευαν ἀποκλειστικὰ ἐν τῇ ἀποκατάστασιν τῶν «ορθῶν» σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐμπλεκόμενων ἐν τῇ διάθεσιν τῶν προϊόντων. Ἐλέγχαν δηλαδὴ καὶ περιέστειλαν τὴν δύναμιν τῶν ἐμπόρων, χωρὶς ὁμοῦς νὰ φτάνουν σὲ μιὰ καταστατικὴ ἀμφισβήτησιν τῆς θέσεώς τους. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀπ'εὐθείας προμήθειας εἶχε ἓνα δυναμικὸν πολὺ πρὸς τὸν ἐκτελεστικὸν περιεχόμενον καθὼς ἀποσκοπούσε ἐν τῇ ἀνάκαμψιν τῶν ἐμπόρων, ἐν τῇ ἐξάλειψίν τους ὡς βασικῶν παραγόντων ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἀγορᾶς καὶ ἐν τῇ ἀντικατάστασίν τους ἀπὸ συλλογικὰ σχήματα. Ἢδη τὸν Αὐγούστου τοῦ 1914 ὁ Σύνδεσμος Συντεχνιῶν ζητοῦσε ἀπὸ τὸ διευθυ-

<sup>190</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 30.07.1918.

<sup>191</sup> Σύνδεσμος Ἐμπόρων καὶ Τυροκόμων Θεσσαλονίκης πρὸς Ἐμπορικὸν Σύλλογον (03.08.1918), Ἀρχεῖον Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>192</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 03.08.1918.

ντή του Γραφείου Εργασίας Λιβέριο να πουλιούνται τα εισαγόμενα από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία άλευρα κατευθείαν στη Συντεχνία των Αρτοποιών προκειμένου να αποφευχθεί η εκμετάλλευση των εμπορών. Πρότεινε μάλιστα ως μεταπωλητή μια από τις τράπεζες μαζί με μια επιτροπή του Σύνδεσμου Συντεχνιών<sup>193</sup>. Πέντε μήνες αργότερα η κυβερνητική ανάθεση στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ενεργού ρόλου στην αγορά και μεταφορά ειδών πρώτης ανάγκης από τις αγορές του εξωτερικού ωθούσε τη Συντεχνία των Αρτοποιών να επικρίνει την «πλεονεξίαν τῶν ἀλευρεμπόρων», να ζητά την απαγόρευση της μεταπώλησης των αλεύρων στους ενδιάμεσους εμπόρους της Θεσσαλονίκης και να προτείνει στην κυβέρνηση να τα παραδίδει η Εθνική Τράπεζα κατευθείαν στους αρτοποιούς<sup>194</sup>. Την ίδια περίοδο ο Σύνδεσμος Συντεχνιών εισηγούνταν στον υπουργό Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλη τη σύσταση επιτροπής που θα διένειμε τα άλευρα στους αρτοποιούς της Θεσσαλονίκης και του εσωτερικού, «καταργουμένων τῶν διαμέσεων»<sup>195</sup>. Παράλληλα, αναλαμβάνοντας έναν ευρύτερο συντονιστικό ρόλο, προέτρεπε με ανοιχτή επιστολή τους αρτοπώλες και τους αρτοποιούς του εσωτερικού να συνασπιστούν σε συντεχνίες και συνεταιρισμούς και να αποταθούν μέσω αυτών απευθείας στο Υπουργείο Εσωτερικών ζητώντας το ποσό του σίτου που χρειάζεται η περιφέρειά τους<sup>196</sup>.

Τα επόμενα χρόνια, η παράκαμψη των εμπορών απέκτησε ευκρινέστερο ιδεολογικό και μορφολογικό αποτύπωμα καθώς επιχειρήθηκε κυρίως μέσα από την οργάνωση συνεταιριστικών σχημάτων. Το Δεκέμβριο του 1917 η Συντεχνία Διευθυντών Εστιατορίων και Μαγειρείων, με 629 καταστήματα-μέλη, προέβη στη σύσταση «συνεργατικής καταναλώσεως» «διά νά διευκολυνθοῦν τά μέλη τῆς εἰς τήν προμήθειαν τῶν ἀναγκαίων διά τά καταστήματα τῶν εἰδῶν, τά ὅποια ἡ αἰσχροκέρδεια ἀφ' ἑνός καί ἡ κατάστασις ἀφ' ἑτέρου ἐξηφάνισεν ἀπό τήν ἀγοράν». Ο συνεταιρισμός θα πουλούσε τα είδη στην τιμή του κόστους, ενώ τα κέρδη θα διανέμονταν στα μέλη του «ἀναλόγως τῶν μετοχῶν ἐκάστου». Έτσι, τα κέρδη θα παρέμεναν στη συντεχνία και θα εξέλειπαν οι «μεσάζοντες» με προφανές όφελος όχι μόνο για τους ίδιους τους καταστηματάρχες αλλά και για την υπολοιπη κοινωνία<sup>197</sup>. Η σύστασή του συνεταιρισμού χαιρετίστηκε από τον Βενιζέλο, ο οποίος ενθάρρυνε τις υπόλοιπες συντεχνίες να πράξουν το ίδιο. Κίνητρο του Βενιζέλου ήταν πιθανότατα η έγνοιά του να εξευρευθούσαν λύσεις που θα διασφάλιζαν την κοινωνική ειρήνη και ταυτόχρονα θα συνέβαλαν στην επίλυση των οξύτατων προβλημάτων αισχροκέρδειας και διαφθοράς που χαρακτήριζαν τη λειτουργία των αρμόδιων κρατικών οργάνων<sup>198</sup>. Ωστόσο, και παρά τις προτροπές και του τύπου προς το Σύνδεσμο των Συντεχνιών, τα επόμενα χρόνια μόνο μία ακόμη συντεχνία, αυτή των οπωρολαχανοπωλών, ίδρυσε πρατήριο για την απ'ευθείας διάθεση των προϊόντων της τον Ιούλιο του 1919<sup>199</sup>.

<sup>193</sup> Σύνδεσμος Συντεχνιών Θεσσαλονίκης προς Θ. Λιβέριο (Διευθυντή Γραφείου Εργασίας) (23.08.1914), ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 117, υποφάκελος 1.

<sup>194</sup> *Νέα Αλήθεια* 26.01.1915, *Το Φως* 10.01.1915, 22.01.1915. Για το ρόλο της Εθνικής Τράπεζας, βλέπε Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, σ. 182.

<sup>195</sup> *Το Φως* 26.01.1915.

<sup>196</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.01.1915, *Το Φως* 23.01.1915.

<sup>197</sup> Συντεχνία Διευθυντών Εστιατορίων και Μαγειρείων Θεσσαλονίκης προς Εμπορικό Σύλλογο (08.12.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919», *Το Φως* 26.01.1918, 27.01.1918, 22.02.1918, *Νέα Αλήθεια* 22.02.1918.

<sup>198</sup> *Νέα Αλήθεια* 27.03.1918. Για τα οξύτατα επισιτιστικά προβλήματα και την αδυναμία της κυβέρνησης Βενιζέλου να τα αντιμετωπίσει, βλέπε Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, σσ. 163-180.

<sup>199</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.04.1818, *Το Φως* 17.07.1919.

Η πενιχρή εμφάνιση συνεταιριστικών πρατηρίων δείχνει ότι η θέση των εμπόρων στην αγορά τελικά δεν εξασθένησε. Αλλά η συνεταιριστική ρητορική των συντεχνιών φανερώνει επίσης ότι οι δύο κοινωνικές ομάδες ήταν τώρα φορείς αποκλινοσών οικονομικών αντιλήψεων, οι οποίες και έτρεφαν την αντιπαράθεση. Αν και πρόϊόν των έκτακτων αναγκών του πολέμου, η συνεταιριστική οργάνωση προτεινόταν πλέον ως πρότυπο για την εν γένει λειτουργία της αγοράς και ως πρωτεύον μέσο για την προάσπιση των συμφερόντων των συντεχνιών και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μια περίοδο που προβλεπόταν ότι θα τη χαρακτήριζαν οξύτατες αντιπαράθεσεις. «Έχετε ύπ' όψει, κύριου», ανέφερε ο Ρίζος στη γενική συνέλευση της Συντεχνίας Διευθυντών Εστιατορίων και Μαγειρείων, «ότι τήν έπομένην τῆς εἰρήνης, ὁ κοινωνικός ἀνταγωνισμός θά εἶνε ἐπίσης σοβαρός, ὥστε ἡ ὕπαρξις τῆς Συνεργατικῆς νά ἐξυπηρετήσῃ ζωτικῶς τὰ συμφέροντα τῆς Συντεχνίας. ... Δέν ὑπάρχει οὐδεὶς λόγος καί ὅταν παρέλθουν αἱ δύσκολοι περιστάσεις τὰ κέρδη τὰ ὅποια διανέμονται μεταξύ τῶν μελῶν τῆς Συντεχνίας νά εἰσέρχονται εἰς τὰ βαλάντια δέκα ἢ δεκαπέντε μεγαλεμπόρων»<sup>200</sup>.

Η συγκυρία του πολέμου μετέβαλε επομένως τα χαρακτηριστικά που διείπαν τις σχέσεις των συντεχνιών με τους εμπόρους και αναβάθμισε ιδεολογικά τις συντεταγμένες της αντιπαράθεσης. Δεν έπαυε πάντως να προκαλεί και συγκλίσεις. Το 1917, συντεχνίες και εμπορικοί φορείς αντέδρασαν έντονα στο νέο νόμο για την αισχροκέρδεια υιοθετώντας κοινή επιχειρηματολογία –αν και όχι κοινή δράση<sup>201</sup>. Η τελευταία κατέστη τελικά δυνατή μόνο στο πλαίσιο της κοινής εναντίωσής τους στο αναπτυσσόμενο συνδικαλιστικό κίνημα. Σε αντίθεση με την περίπτωση των εμποροϋπαλλήλων, οι συντεχνίες και τα εργατικά σωματεία διένυαν αποκλίνουσες τροχιές. Το 1917, η σύσταση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης προήλθε από την αποχώρηση πολλών ελληνικών εργατικών σωματείων από το Σύνδεσμο Συντεχνιών αποστερώντας από τον τελευταίο τον έλεγχο που ασκούσε στα ελληνικά εργατικά στρώματα. Τα επόμενα χρόνια οι απεργίες έφεραν τα δύο αυτά στρώματα αντιμέτωπα και παράλληλα συνέδραμαν την προσέγγιση των συντεχνιών με τους εμπόρους. Το Μάρτιο του 1919 ο Σύνδεσμος Συντεχνιών απέρριψε ως απαράδεκτα τα αιτήματα των απεργών υποδηματεργατών και συντάχθηκε στο πλευρό της Συντεχνίας των Υποδηματοποιών, την ίδια στιγμή που οι καταστηματαρχες συνέπτυσσαν ενιαίο μέτωπο με τους μικροκαταστηματαρχες και τους επιδιορθωτές υποδημάτων<sup>202</sup>. Το Εργατικό Κέντρο διείδε στις κινήσεις αυτές την «κήρυξιν πολέμου» των επαγγελματικών τάξεων προς τους εργάτες και το «συνασπισμόν τῆς κεφαλαιοκρατίας», ενώ το *Φως* έκανε λόγο για το «ἄσπονδον μίσος» που διαχώριζε εμπόρους και «μεταπράτας» από την εργατική τάξη<sup>203</sup>. Επρόκειτο για ένα ερμηνευτικό σχήμα καθοδηγητικό της δράσης το οποίο έτειναν να υιοθετήσουν και τα ίδια τα στρώματα αυτά. Τον Ιούλιο του 1919 το Εμπορικό Επιμελητήριο οργάνωσε μεγάλη σύσκεψη με συμμετοχή αντιπροσώπων «ὄλων τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων» για την ακρίβεια του βίου

<sup>200</sup> *Το Φως* 01.02.1918.

<sup>201</sup> Πυρήνας της επιχειρηματολογίας αυτής ήταν ότι οι ασάφειες του νόμου (κυρίως όσον αφορά στον μη προσδιορισμό του θεμιτού κέρδους) και οι αυστηρές ποινές που αυτός προέβλεπε απειλούσαν με αθρόες μηνύσεις και καταδικές όσους εμπλέκονταν στο κύκλωμα της διανομής ειδών πρώτης ανάγκης. Βλέπε ενδεικτικά υπόμνημα του Εμπορικού Επιμελητηρίου και αντίδραση της Συντεχνίας Παντοπωλών. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (11.05.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο. *Το Φως* 22.11.1917.

<sup>202</sup> *Μακεδονία* 13.03.1919, 21.03.1919.

<sup>203</sup> Συνεδρίαση Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης στην *Μακεδονία* 22.03.1919. *Το Φως* 12.07.1919.

με συμμετοχή και του Σύνδεσμου των Συντεχνιών<sup>204</sup>. Η σύσκεψη αυτή χαρακτηρίστηκε από τη σφοδρή επίθεση της πλειοψηφίας των ομιλητών στο συνδικαλισμό (ο οποίος θεωρήθηκε το κύριο αίτιο της ακρίβειας), όπως επίσης και από κατηγορίες προς τους εργάτες για «σπατάλη», «τεμπελιά» και «έκμετάλλευσιν». Κατέληξε δε στην υιοθέτηση της πρότασης του εμπόρου Σταύρου Γρηγοριάδη για την αναγκαιότητα της «όργανώσεως τῆς ἐργοδοτικῆς τάξεως» και εξέλεξε επιτροπή για τη σύνταξη του καταστατικού του σωματείου<sup>205</sup>. Παρά τις διακριτές διαφορές τους, τα νέα μέτωπα που συγκροτούσε η όξυνση των κοινωνικών αντιπαραθέσεων και η διαμεσολάβηση ενός μαχητικού συνδικαλιστικού κινήματος ωθούσαν εμπόρους και συντεχνίες στη συνεργασία. Ο «οὐτοπιστικός σοσιαλισμός», που οι έμποροι διέβλεπαν στο Σύνδεσμο Συντεχνιών το 1914, είχε τώρα δώσει τη θέση του στην ενεργοποίηση μιας κοινής συνθήκης, αυτής του εργοδότη, και στο μετασχηματισμό της σε μια επιλεκτική έστω συλλογική πολιτική ταυτότητα.

Υπό το πρίσμα αυτό, η κληρονομιά του πολέμου στις σχέσεις εμπόρων και συντεχνιών έμοιαζε τελικά αμφίσημη. Κατά τη διάρκειά του, οι έλληνες ιδίως έμποροι είδαν τη συνεργασία που είχαν οικοδομήσει με το Σύνδεσμο Συντεχνιών κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο να δοκιμάζεται. Οι δυσχέρειες του επισιτισμού προστέθηκαν στην αντιπλουτοκρατική ιδεολογική ροπή του προέδρου του Σύνδεσμου Περικλή Κράλλη και στις αποκλίνουσες ροπές μεταξύ εμπόρων και συντεχνιών που προκαλούσε η διαδικασία της ενσωμάτωσης, ιδίως μέσα από την εφαρμογή του νέου δασμολογίου. Προσλαμβανόμενο μέσα από το ιδίωμα της αισχροκέρδειας, το ζήτημα του επισιτισμού ανασημασιοδότησε και όξυνε τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο στρωμάτων, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη θέση των εμπόρων στην αγορά και μαζί με αυτήν τη συμβολική ηγεμονία τους στην πόλη. Μετά τους εμποροϋπαλλήλους, η δράση και η ιδεολογία των συντεχνιών σηματοδοτούσαν την αυτονόμηση και των επαγγελματικών μικροαστικών στρωμάτων από ένα καθολικά αποδεκτό αστικό ιδεώδες και την από μέρους τους πρόσκτηση περισσότερο ταξικά ευδιάκριτων χαρακτηριστικών<sup>206</sup>. Η νεοπαγής ταξική τους ταυτότητα διαμορφωνόταν επομένως κυρίως μέσα από την αντιπαράθεσή τους με τους εμπόρους σε ένα πλαίσιο που όριζαν οι ιδιάζουσες συνθήκες του πολέμου. Ωστόσο, οι εξελίξεις κατά την άμεση μεταπολεμική περίοδο απέτρεψαν την περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή τους και συνέβαλαν αντίθετα στη (μερική) επαναπροσέγγιση. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, τον συγκολλητικό αρμό μεταξύ των ανερχόμενων ελλήνων εμπόρων και των απειλούμενων από την εβραϊκή ηγεμονία συντεχνιών τον συνιστούσε ο εθνικισμός. Την επαύριο του πολέμου η εναντίωση στο συνδικαλιστικό κίνημα θα έπαιζε εν μέρει ανάλογο ρόλο στοχεύοντας αυτή τη φορά στην εξασφάλιση της ηγεμονίας των ελλήνων (αλλά και των εβραίων) εμπόρων και στην επιβίωση των ελλήνων (αλλά και των εβραίων) μικροαστών επαγγελματιών.

<sup>204</sup> Εκτός από το Σύνδεσμο Συντεχνιών, συμμετείχαν επίσης ο Εμπορικός Σύλλογος, ο Δήμος, ο Σύλλογος Φιλελευθέρων, το Nouveau Club Israélite, το Club des Intimes, ο Ιατρικός Σύνδεσμος και διευθυντές εφημερίδων. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (21.07.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.

<sup>205</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (21.07.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο. *Μακεδονία* 22.07.1919, 25.07.1919, 26.07.1919. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 22.07.1919.

<sup>206</sup> Από την άποψη αυτή η συμμετοχή του αντιπροέδρου της Ένωσης Συντεχνιών Θεσσαλονίκης στην πανελλήνια συνέλευση των διοικητικών συμβουλίων της τριτοβάθμιας Ενώσεως των Συντεχνιών Ελλάδας τον Ιούνιο του 1919 ήταν ενδεικτική της θεσμική τους αποκρυστάλλωσης. *Μακεδονία* 21.06.1919.

*Θεσσαλονικείς εν διωγμώ: οι έμποροι και οι κρατικές αρχές*

Κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου η παρουσία των κρατικών αρχών στην αγορά της Θεσσαλονίκης ενισχύθηκε<sup>207</sup>. Οι δυσκολίες που δημιουργούσε στον επισιτισμό της πόλης η πολεμική συνθήκη επιτάθηκαν από την παρουσία των μικρασιατών και θρακών προσφύγων, την έλευση σέρβων υπηκόων από την εμπόλεμη περιοχή του Μοναστηρίου, όπως και Ελλήνων από τη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία, και τέλος από την παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής αλλά και τη μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου 1917. Υπό τις συνθήκες αυτές, το ζήτημα του επισιτισμού πήρε γρήγορα εκρηκτικές διαστάσεις, όπως φάνηκε παραπάνω. Ήδη με την κήρυξη του πολέμου διαπιστώθηκαν ελλείψεις και υπερτιμήσεις στα βασικά καταναλωτικά αγαθά, οι οποίες οξύνονταν περιοδικά καθόλη τη διάρκεια του πολέμου. Η ποιότητα των διατιθέμενων τροφίμων, ιδίως του ψωμιού, χειροτέρευσε δραματικά, η ποσότητά τους μειώθηκε κατακόρυφα και τα υπάρχοντα αποθέματα άγγιζαν συχνά τα όρια της εξάντλησης. Ο επισιτισμός της πόλης αναδείχθηκε σε χρόνιο πρόβλημα, το οποίο στάθηκε αδύνατο να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τόσο η κεντρική εξουσία όσο και οι τοπικοί εκπρόσωποί της.

Η κρατική παρέμβαση είχε τριπλή μορφή. Κατά πρώτον, οι τοπικές ελληνικές αρχές έλαβαν μια σειρά μέτρων διοικητικής φύσεως. Τα μέτρα αυτά στόχευαν στη συγκράτηση των τιμών μέσα από τη συστηματικότερη επιτήρηση της διάθεσης των τροφίμων. Περιλάμβαναν ένα συνδυασμό παρεμβάσεων με έντονα γραφειοκρατικό χαρακτήρα και αστυνομικών μέτρων. Η εισαγωγή τιμολογίου και δελτίου τροφίμων, οι καταγραφές και διατιμήσεις, η παροχή ειδικών αδειών πώλησης, διάθεσης, εισαγωγής και εξαγωγής, συμπληρώνονταν από συλλήψεις, επιτάξεις, αναγκαστική διανομή, απαγορεύσεις μεταπώλησης και απαγορεύσεις εισαγωγής και εξαγωγής από την πόλη. Τα αστυνομικά μέτρα εντάθηκαν ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή ενός αυστηρότερου θεσμικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της αισχροκέρδειας με το νόμο 703/1917<sup>208</sup>.

Κατά δεύτερον, οι κρατικές αρχές παρενέβησαν στον τρόπο προμήθειας και διάθεσης των τροφίμων. Σε κεντρικό επίπεδο, το κράτος, με τη σύσταση του Υπουργείου Επισιτισμού, συντόνισε –και από ένα σημείο και μετά μονοπώλησε– την εμπορία ορισμένων ειδών πρώτης ανάγκης<sup>209</sup>. Σε τοπικό επίπεδο πάλι οργάνωσε τη διανομή τους μέσω δημόσιων πρατηρίων<sup>210</sup>. Τέλος η παρέμβασή του στηρίχτηκε τόσο στη διεύρυνση αυτών καθ'αυτών των αρμοδιοτήτων που είχαν οι τοπικές αρχές όσο και στη συνεργασία τους με τους θεσμικούς ή άτυπους εκπροσώπους της αγοράς. Ad hoc επιτροπές εμπόρων, εκπρόσωποι επαγγελματικών συλλόγων, ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης και το Εμπορικό Επιμελητήριο ενεπλάκησαν ενεργά σε διαδικασίες που είχαν να κάνουν με τον καθορισμό των επισιτιστικών αναγκών της πόλης, τον

<sup>207</sup> Υπό τον γενικό όρο «κρατικές αρχές» ορίζεται εδώ μια πληθώρα ανταγωνιστικών συχνά φορέων που περιλάμβαναν, εκτός από τις τοπικές κρατικές αρχές (αστυνομία, Νομαρχία, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας), την Προσωρινή Κυβέρνηση και τη Στρατιά της Ανατολής. Η τελευταία έπαιζε καθοριστικό ρόλο στον επισιτισμό της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας μέσα από τη λειτουργία της Μεικτής Επιτροπής Επισιτισμού Μακεδονίας και Θεσσαλονίκης, η οποία συστήθηκε στις αρχές του 1916.

<sup>208</sup> Βλέπε ενδεικτικά *Νέα Αλήθεια* 21.08.1918 (εισαγωγή τιμολογίου), *Το Φως* 22.07.1917 (εισαγωγή δελτίου τροφίμου), *Μακεδονία* 30.08.1914 (καταγραφές), *Μακεδονία* 06.01.1916 (διατιμήσεις), *L'Indépendant* 29.07.1915 (παροχή ειδικών αδειών πώλησης, διάθεσης, εισαγωγής και εξαγωγής), *Νέα Αλήθεια* 01.08.1918 (συλλήψεις), *Μακεδονία* 30.08.1914 (επιτάξεις), *Νέα Αλήθεια* 29.12.1914 (αναγκαστική διανομή), *Το Φως* 16.07.1917 (απαγορεύσεις μεταπώλησης), *Μακεδονία* 15.08.1914 (απαγορεύσεις εισαγωγής και εξαγωγής από την πόλη), *Το Φως* 01.05.1917 (νόμος 703/1917).

<sup>209</sup> Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα, 1999), σ. 218.

<sup>210</sup> *Μακεδονία* 19.12.1917, *Το Φως* 22.03.1918.

έλεγχου των αποθεμάτων, τη διανομή των τροφίμων, τη ρύθμιση των διατιμήσεων και την παροχή των ειδικών αδειών εισαγωγής και εξαγωγής<sup>211</sup>.

Αυτές οι πολύμορφες κρατικές πολιτικές συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας εμπορικής συλλογικότητας με έναν διπλό και αμφίσημο τρόπο. Η συστηματική συμμετοχή των εμπόρων σε μια πληθώρα από προσωρινές ή μόνιμες επιτροπές έτεινε προς την αποκρυστάλλωση μιας έννοιας του κοινού συμφέροντος. Καθώς μάλιστα οι έμποροι εκπροσωπούσαν κυρίως μέσω των θεσμικών τους οργάνων, τα τελευταία ενίσχυσαν σημαντικά τη θέση τους. Το Εμπορικό Επιμελητήριο, που είχε παραμείνει αδρανές κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και είχε αμφιλεγόμενη αντιμετώπιση από τον τύπο και τις ελληνικές αρχές κατά το διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, είδε τη θέση του να αναβαθμίζεται<sup>212</sup>. Ταυτόχρονα, ο νεοσύστατος Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης αναδείχθηκε σε προνομιακό συνομιλητή των κρατικών αρχών. Τον Απρίλιο του 1918 η σύσταση του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου, του κυριότερου οργάνου εκπροσώπησης των «ἐπαγγελματικῶν τάξεων», από τον Γενικό Διοικητή Περικλή Αργυρόπουλο, βασίστηκε εν πολλοίς σε προσχέδιο του Εμπορικού Συλλόγου<sup>213</sup>. Η λειτουργία του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου, όπως και μιας πληθώρας ανάλογων επιτροπών, ενίσχυσε την πορεία της θεσμικής (ανα)συγκρότησης των εμπόρων της πόλης στο νέο πλαίσιο που όριζε η συγκυρία του πολέμου και η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέτεινε και ο κομβικός ρόλος του Επιμελητηρίου και του Εμπορικού Συλλόγου στη διανομή των ειδών, όπως και στην παροχή πάσης φύσεως πιστοποιητικών<sup>214</sup>. Παράλληλα με τη διεύρυνση της κρατικής παρουσίας, η γραφειοκρατικοποίηση της εμπορικής πράξης επέκτεινε επομένως ανάλογα τα όρια δικαιοδοσίας των εμπορικών συσσωματώσεων καθιστώντας τες, όπως θα φανεί ευκρινέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, σε κομβικά στοιχεία της συλλογικής ταυτότητας των εμπόρων της πόλης.

Ωστόσο, ήταν κυρίως η αστυνομική διάσταση των κρατικών πολιτικών στο χώρο του εμπορίου που συσπείρωσε τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης και καθόρισε τον τρόπο αυτοπροσδιορισμού τους. Οι πολιτικές αυτές είχαν κατασταλτικό χαρακτήρα και διαπλέκονταν σε μεγάλο βαθμό με το ιδίωμα της αισχροκέρδειας. Η αστυνομία και οι κρατικές αρχές έτειναν συχνά να αντιμετωπίζουν τους εμπόρους ως κερδοσκόπους. Ήδη στις αρχές του 1914 ο νομάρχης Θεσσαλονίκης δικαιολογούσε την επιβολή διατίμησης στα αποθέματα δηλώνοντας στους διαμαρτυρούμενους εμπόρους ότι «[λυπάται] μὲν διότι ἴσως μερικοί ἐξ αὐτῶν χάνουν εἰς τὴν περίστασιν αὐτήν, ἀλλὰ οὗτο εἶναι μία συνέπεια ἐξ ἐκείνων, εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκεινται οἱ παίζοντες εἰς τὰ χρηματιστήρια. Πότε χάνουν καὶ πότε κερδίζουν»<sup>215</sup>. Δυο χρόνια αργότερα, το Μάρτιο του 1916, το υπουργείο Οικονομικών κατηγορούσε τους αισχροκερδείς για την άνοδο των τιμών<sup>216</sup>. Οι ελλείψεις στα τρόφιμα αποδίδονταν επίσης στην απόκρυψη

<sup>211</sup> Απολύτως ενδεικτικά, *Μακεδονία* 27.12.1914, 26.11.1915, *Το Φως* 15.01.1915, 27.09.1915, 08.02.1917, *Νέα Αλήθεια* 25.06.1915, 17.07.1915, *L'Indépendant* 24.02.1917.

<sup>212</sup> Για την αμφιλεγόμενη στάση του τύπου και των τοπικών αρχών απέναντι στο Εμπορικό Επιμελητήριο, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 5, σσ. 226-227.

<sup>213</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς ΓΔΜ (11.05.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Για την τελική σύνθεση και τις δικαιοδοσίες του γνωμοδοτικού συμβουλίου βλέπε *Νέα Αλήθεια* 12.04.1918.

<sup>214</sup> Βλέπε ενδεικτικά τη εβδομαδιαία διανομή λαδιού στους παντοπώλες από τον Εμπορικό Σύλλογο διαμέσου της Συντεχνίας των Παντοπωλών και τη διανομή 10.000 σάκων αραβόσιτου που διέθεσε η επιτροπή του ανεφοδιασμού στο Εμπορικό Επιμελητήριο. *Το Φως* 09.11.1917, 03.04.1916, *L'Indépendant* 13.03.1916, 15.05.1916.

<sup>215</sup> *Νέα Αλήθεια* 09.02.1914.

<sup>216</sup> *Το Φως* 13.03.1916.

των εμπορευμάτων και στην πώλησή τους εκτός Θεσσαλονίκης. Κατά συνέπεια, η πολιτική των τοπικών κρατικών αρχών προσανατολίστηκε στην ενεργοποίηση της αστυνομίας. Οι καταγραφές, οι έλεγχοι και οι επιτάξεις των εμπορευμάτων ήταν συχνές, συστήθηκε τμήμα αγορανομίας, ενώ ενίοτε η πώληση γινόταν παρουσία αστυνομικού<sup>217</sup>. Παράλληλα, οι καταναλωτές ενθαρρύνονταν από τον τύπο να καταγγέλλουν και αυτοί τους κερδοσκόπους<sup>218</sup>. Το αποτέλεσμα ήταν (ιδίως μετά την εισαγωγή του νέου αυστηρότερου νόμου 703/1917 «περί αισχροκέρδειας») μια πληθώρα μηνύσεων ενάντια σε εμπόρους λιανικής αλλά και χονδρικής πώλησης, Έλληνες, Εβραίους και Μουσουλμάνους, η προσαγωγή τους σε δίκη και η συχνή καταδίκη τους<sup>219</sup>.

Εντοπίζοντας στην αισχροκέρδεια την κύρια αιτία της έλλειψης και της ακρίβειας των τροφίμων, τα μέτρα των αρχών έθεσαν επομένως τους εμπόρους στο επίκεντρο της κρατικής πολιτικής. Συνακόλουθα, προκάλεσαν μεταξύ τους ένα βαθύ κύμα δυσαρέσκειας. Οι έμποροι αντέδρασαν υιοθετώντας συλλογικές μορφές κινητοποίησης. Η συγκρότηση *ad hoc* επιτροπών για τη διατύπωση των παραπόνων συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων στον αστυνομικό διευθυντή και τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ήταν συχνή<sup>220</sup>. Ωστόσο, η συλλογικότητά τους υπερέβη τα στενά κλαδικά όρια και συγκροτήθηκε σε ένα ευρύτερο σώμα μέσα από τη δραστηριοποίηση των θεσμικών τους οργάνων. Η κλήση εκπροσώπων συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων στις συνελεύσεις της διοικητικής επιτροπής του Εμπορικού Επιμελητηρίου, οι έκτακτες συνελεύσεις του όπως και αυτές του Εμπορικού Συλλόγου, τα τηλεγραφήματα, υπομνήματα και διαβήματα που υπέβαλαν τα δύο σώματα και συχνά ο συντονισμός της δράσης τους μέσα από κοινές συνεδριάσεις ή άλλες ενέργειες, δημιούργησαν ένα πυκνό πλέγμα πάνω στο οποίο υφάνθηκαν δεσμοί αλληλεγγύης μεταξύ των εβραίων και των ελλήνων εμπόρων της πόλης<sup>221</sup>.

Αυτοί οι δεσμοί εγγράφονταν σε ένα τριπλό εννοιολογικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό το συγκροτούσαν η αυτοθυματοποίηση, η ιδεολογία του ελεύθερου εμπορίου, και, τέλος, μια έντονα αντιαθηναϊκή θεσσαλονικιότητα. Επρόκειτο για διεθνοτικές πολιτισμικές στάσεις, που εξέφραζαν τόσο τους Έλληνες όσο και τους εβραίους εμπόρους. Οι στάσεις αυτές προσέδιδαν νόημα στην αντιπαράθεση με τις κρατικές αρχές, καθόριζαν την εμπρόθετη δράση και κατά συνέπεια διαμόρφωναν και τη συλλογική ταυτότητα των εμπόρων.

Λόγος και πρακτικές των τοπικών αστυνομικών και δικαστικών αρχών έτειναν να παράγουν τη συλλογική ταυτότητα του εμπόρου ως θύτη. Για τους ίδιους τους εμπόρους όμως οι ενέργειες της εξουσίας συντελούσαν αντίθετα στη διαμόρφωση της αυτοεικόνας τους ως θυμάτων που υφίσταντο την κρατική αναληγσία. Η διατίμηση «[απειλούσε] νά έπιφέρη καταστροφᾶς περιουσιῶν καί έμπορικῶν ύπολήψεων»<sup>222</sup>, ενώ η επίταξη και ο εξαναγκασμός προς πώληση συνιστούσαν «αυτόχρημα δήμεις τῆς περιουσίας τῶν, μέτρον έν χρήσει μόνον παρά τοίς Νεοτούρκοις»<sup>223</sup>. Οι δε αρμό-

<sup>217</sup> *Μακεδονία* 27.01.1916, 06.01.1916.

<sup>218</sup> *Μακεδονία* 30.07.1914, 20.11.1914.

<sup>219</sup> Ενδεικτικά στις 25.06.1915 καταγγέθηκαν 35 έμποροι και 50 κάτοχοι ζάχαρης για κερδοσκοπία. *Νέα Αλήθεια* 25.06.1915. Αντίστοιχα, στις 08.07.1915 έγιναν 95 δίκες κερδοσκόπων ζαχαρεμπόρων. *Μακεδονία* 08.07.1915, *L'Indépendant* 20.07.1915.

<sup>220</sup> *Το Φως* 25.06.1915. *L'Indépendant* 03.06.1917, 07.06.1917. Έκτακτη συνεδρίαση ΕΒΕΘ (08.01.1916), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>221</sup> Βλέπε αναλυτικότερα στο επόμενο Κεφάλαιο 10, σσ. 383-392.

<sup>222</sup> Συνέντευξη του προέδρου της Νέας Λέσχης και εμπόρου αποικιακών Σπυρίδωνα Δούμα στη *Μακεδονία* 08.02.1914. Ανάλογη επιστολή του ιδίου στη *Μακεδονία* 14.09.1914.

<sup>223</sup> Άρθρο του Δούμα στη *Νέα Αλήθεια* 24.08.1914.

διοι κατηγορούνταν ότι δεν έχουν «αίσθημα δικαιοσύνης»<sup>224</sup>. Ήταν όμως κυρίως οι αυστηρές και ασαφείς διατάξεις του νόμου 703/1917 περί αισχροκέρδειας, όπως και οι αθρόες καταγγελίες και καταδίκες που αυτός προκάλεσε, που ενέτειναν το αίσθημα της καταδίωξης μεταξύ των εμπόρων. Ο Εμπορικός Σύλλογος με υπόμνημά του μιλούσε για «άθροα», «άπεινή» και «συστηματική καταδίωξιν», η οποία και «τάραξε τόν έμπορικόν κόσμον» της πόλης. Απέδιδε δε στις δικαστικές αρχές «προκατάληψιν» απέναντι στους κατηγορούμενους για αισχροκέρδεια εμπόρους και πρόθεση να «καταθλίψουν» το ίδιο το εμπόριο<sup>225</sup>. Αντίστοιχα, το Εμπορικό Επιμελητήριο διαμαρτυρόταν προς την κυβέρνηση για τις συνεχείς καταδίκες και μιλούσε για «συστηματική καταπίεση (“répression systématique”) των εμπόρων»<sup>226</sup>. Τέλος, το έντονο ενδιαφέρον που επεδείκνυε ο τύπος για τις συλλήψεις, τις δίκες και τις καταδίκες των «αισχροκερδών» εμπόρων, όπως και η τακτική δημοσίευση των ονομάτων των κατηγορουμένων, μετέτρεπαν τις δίκες σε δημόσιο θέαμα και συνιστούσαν πιθανότατα έναν προσβλητικό μηχανισμό διαπόμπευσης για τους ίδιους τους εμπόρους<sup>227</sup>.

Η αυτοθεώρησή τους ως θυμάτων λειτούργησε συσπειρωτικά για τους εμπόρους της πόλης. Προσέδωσε νόημα στην αντιπαράθεσή τους με τις κρατικές αρχές και αποτέλεσε τον πρώτο από τους τρεις κύριους άξονες συγκρότησης της ταυτότητάς τους. Ο δεύτερος ήταν η ιδεολογία του ελεύθερου εμπορίου. Καθόλη τη διάρκεια του πολέμου η ελευθερία του εμπορίου συνιστούσε για τους εμπόρους το βασικό κριτήριο για την αποτίμηση της κρατικής πολιτικής και την κεντρική τους πρόταση για την επίλυση των επισιτιστικών ζητημάτων. Στην αντίληψή τους, ο ελεύθερος ανταγωνισμός θεωρούνταν η «ψυχή του έμπορίου» και αποτελούσε τον πυρήνα όχι μόνο της επαγγελματικής αλλά και της ταξικής τους υπόστασης<sup>228</sup>. Θέτοντας εμπόδια στην ελεύθερη διεξαγωγή του εμπορίου, ο κρατικός παρεμβατισμός οδηγούσε στην ακύρωση των εμπόρων και κατά συνέπεια προκάλεσε τη συσπείρωσή τους εναντίον του<sup>229</sup>. Παράλληλα, οι έμποροι υπερασπιζόνταν την κλονιζόμενη θέση τους στο δημόσιο χώρο προτάσσοντας ως μοναδική λύση για τον απρόσκοπτο επισιτισμό της πόλης την πλήρη ελευθερία στις συναλλαγές. Στο ηγεμονεύον ιδίωμα της αισχροκέρδειας ο ελεύθερος ανταγωνισμός συνδεόταν με την κερδοσκοπία και οδηγούσε σε αμφισβήτηση του δημόσιου ρόλου των εμπόρων, αποδίδοντάς τους «αντικοινωνικές» συμπεριφορές. Σε μια πόλη-λιμάνι όπως η Θεσσαλονίκη, τη θέση των εμπόρων και του εμπορίου ως φορέων εκπολιτισμού και ευημερίας έτεινε να πάρει η αναφορά στον ευεργετικό, παρεμβατικό ρόλο του κράτους, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου. Οι αναφορές στην «πυγμή» που έπρεπε να επιδείξει μια αστυνομία που «άγρυπνοῦσε», στον «πέλεκυ τῆς ἑλληνικῆς δικαιοσύνης», στις πρωτοβουλίες της

<sup>224</sup> Επιστολή του Δούμα στη *Μακεδονία* 14.09.1914.

<sup>225</sup> Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (26.04.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>226</sup> *L'Indépendant* 03.07.1917, 07.06.1917.

<sup>227</sup> Μεταξύ άλλων *Νέα Αλήθεια* 29.08.1914, 09.09.1914, 11.09.1914, 25.06.1915, *L'Indépendant* 20.07.1915, *L'Opinion* 11.07.1915, *Μακεδονία* 08.07.1915, *Το Φως* 25.07.1916, 27.07.1916, 28.07.1916, 29.07.1916, 30.07.1916. Σημαντικοί έμποροι όπως οι Γαβριήλ Πεντζίκης, Κωνσταντίνος Χονδροδήμος, Αβραάμ Πελουσώφ, Κωνσταντίνος Πλατσούκας, Δημήτριος Ρώμπαπας, Γαβριήλ Αελιών, Καμπίτογλου, Παντελής Γεωργιάδης, Ευάγγελος Φλόκας, Ερρέρα, Δανιέλ Άντζελ παραπέμφθηκαν σε δίκη και ορισμένοι καταδικάστηκαν κιάλας. *Το Φως* 25.07.1916, 31.07.1916, 09.08.1918, *L'Opinion* 14.08.1916, *Νέα Αλήθεια* 04.04.1918, *Μακεδονία* 13.06.1919.

<sup>228</sup> *L'Opinion* 17.02.1915, 06.08.1916, *L'Indépendant* 02.08.1917.

<sup>229</sup> Βλέπε ενδεικτικά το υπόμνημα του Εμπορικού Συλλόγου κατά της μονοπώλησης των ειδών πρώτης ανάγκης από το κράτος. Εμπορικός Σύλλογος προς πρωθυπουργό, υπουργό εθνικής οικονομίας, υπουργό επισιτισμού, κυβερνητικό αντιπρόσωπο (07.1917), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».



τοπικής διοίκησης και στην «εὐγνωμοσύνη» ενός λαού που «χειροκροτεῖ» τις ενέργειες των αρχών ήταν συνεχείς, ιδίως από έναν ελληνόγλωσσο τύπο ο οποίος συνέδεε τον εξελληνισμό της πολυεθνικής πόλης με την επιβολή μιας ισχυρῆς κρατικής εξουσίας σε αυτήν<sup>230</sup>. Στο λόγο των εμπορῶν αντίθετα, η κύρια αιτία των επισιτιστικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η Θεσσαλονίκη ήταν οι παρεμβάσεις των κρατικών αρχών. Ελλείψεις και υπερτιμήσεις των ειδῶν πρώτης ανάγκης οφείλονταν κυρίως στις «παράλογες» διατιμήσεις, στις «αὐθαίρετες» επιτάξεις, στις απαγορεύσεις εισαγωγῆς και εξαγωγῆς, στο κρατικό μονοπώλιο των ειδῶν πρώτης ανάγκης, στο σύστημα των ειδικῶν αδειῶν και στις αθρόες καταδίκες για αισχροκέρδεια<sup>231</sup>. Η «ἐφαρμογή ἀντιδραστικῶν μέτρων κατὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἐμπορίου» ωθούσε τους παραγωγούς να διαθέτουν τα προϊόντα τους «στὸν ἐπιτήδειον προμηθευτὴν καὶ κερδοσκόπον τῶν ξένων Ἐπιμελητειῶν» της Στρατιάς της Ανατολῆς (που αγόραζαν σε υψηλότερες τιμές), αποθάρρυνε τον «ἀπεινῶς καταδιωκόμενον καὶ τιμωρούμενον ἔμπορον νά ἐνισχύσῃ τὸ ἐμπόριόν του, νά πολλαπλασιάσῃ τὰς παραγγελίας του καὶ νά συντελέσῃ οὕτω εἰς τὸν ἀνεφοδιασμόν», οδηγούσε σε απόκρυψη των ειδῶν και μαύρη αγορά, εξαντλούσε τις παρακαταθήκες, δημιουργούσε ολιγοπώλια, και προκαλούσε ανεπάρκειες λόγω «τοῦ ἀσύντακτου ἐμπορικῶς κράτους», το οποίο επιχειρούσε να αναλάβει το ρόλο των εμπορῶν<sup>232</sup>. Κατὰ το Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον μάλιστα, «δύναται νά λεχθῆ ὅτι ἡ αἰσχροκέρδεια εὐρίσκει ἔδαφος μόνον ὅταν λαμβάνονται παρὰ τοῦ Ὑπουργείου περιοριστικὰ μέτρα κατὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἐμπορίου»<sup>233</sup>.

Αντίθετα, η πλήρης ελευθερία του εμπορίου ήταν εκείνη που εξασφάλιζε ἐπάρκεια και προσιτές τιμές. Συνακόλουθα, ο ελεύθερος συναγωνισμός προβαλλόταν ως το μοναδικό μέσο «προστασίας τῶν λαϊκῶν τάξεων»<sup>234</sup>. Αποτελούσε «ἀναλλοίωτον νόμον» που «συντελεῖ εἰς τὴν εὐζωίαν» κάνοντας «καὶ τὸν βίον εὐθηνότερον καὶ [φέρνοντας] τὴν εὐημερίαν εἰς τὸν λαόν»<sup>235</sup>. Στην αντίληψη των εμπορῶν, το κράτος εἶχε αποτύχει γιατί ἦταν «μέτριος ἔμπορος» και «mauvais administrateur», καταστατικά αναρμόδιο για ζητήματα επισιτισμοῦ<sup>236</sup>. «Ἐπισιτισταὶ τοῦ κράτους [ἦταν] οἱ ἔμποροι καὶ ὄχι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι», δήλωνε το *Φως*<sup>237</sup>. «Ἡ ἰκανότητα, ἡ πείρα, τὰ κεφάλαια, αἱ γνώσεις, τὸ ριψοκίνδυνον, ἡ δραστηριότης τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου», υπενθύμιζαν υπομνήματα του Ἐμπορικοῦ Συλλόγου, αποτελούσαν «τά πολύτιμα

<sup>230</sup> Ενδεικτικὰ *Νέα Ἀλήθεια* 20.02.1914, 11.09.1914, 17.08.1914, 10.07.1915, 28.07.1918), *Μακεδονία* (08.12.1914, 09.12.1914).

<sup>231</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 13.04.1918. Κύριο ἀρθρο του Σπυρίδωνα Δούμα, ἐμποροῦ ἀποικιακῶν και προέδρου της Λέσχης Φιλελευθέρων στη *Νέα Ἀλήθεια* 03.10.1918. Υπόμνημα Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης (26.04.1917), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>232</sup> Συνεδρίαση Διοικητικῆς Επιτροπῆς ΕΒΕΘ (12.02.1920), Ἀρχεῖο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικῶν Συνεδριάσεων Διοικητικῆς Επιτροπῆς (1920). Ἐμπορικὸς Σύλλογος προς Νομαρχία Θεσσαλονίκης και Διεύθυνση Αστυνομίας Θεσσαλονίκης (χ.χ., 10.1917;), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Υπόμνημα Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης (26.04.1917), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». *Νέα Ἀλήθεια* 08.07.1918, 11.01.1918.

<sup>233</sup> Συνεδρίαση Διοικητικῆς Επιτροπῆς ΕΒΕΘ (12.02.1920), Ἀρχεῖο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικῶν Συνεδριάσεων Διοικητικῆς Επιτροπῆς (1920). Ἄλλη ἀνάλογη ἀναφορά σε *Το Φως* 15.10.1917.

<sup>234</sup> Ἐμπορικὸς Σύλλογος προς Νομαρχία Θεσσαλονίκης και Διεύθυνση Αστυνομίας Θεσσαλονίκης (χ.χ., 10.1917;), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>235</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 29.09.1918, 03.10.1918.

<sup>236</sup> *Το Φως* 20.11.1917, *L'Indépendant* 24.07.1917.

<sup>237</sup> *Το Φως* 20.11.1917.

ἐφόδια τῶν ἐμπόρων, τὰ ὅποια οὐδέποτε θά δυνηθῆ νά εὕρη τό Κράτος, ἂν χρησιμοποιοῦν καί τούς εὐφραστεροῦς καί τούς δραστηριοτέρους ἀντιπροσώπους καί ὑπαλλήλους»<sup>238</sup>. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ ἀρετές τῶν ἐμπόρων προβάλλονταν ὡς ἐγγύηση τόσο γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ εὐταξία.

Ἐπομένως, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἡ ἰδεολογία τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου προσδιόρισε τοὺς ὅρους τῆς ἀντιπαράθεσης με τὶς κρατικὲς ἀρχές καὶ ἐνίσχυσε τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς συλλογικῆς αὐτοεικόνας τῶν ἐμπόρων ὡς ἐπαγγελματιῶν καὶ πολιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα αὐτοπροσδιορισμὸ που ἀντιδιαστέλλονταν στὸν ἑτεροπροσδιορισμὸ τοὺς ἀπὸ τὸ ἴδιωμα τῆς ἀισχροκέρδειας. Ἀν καὶ συχνὰ ἀμυντικός, δὲν ἦταν σὲ καμιά περίπτωση ἐσωστρεφής. Δὲν ἀντανακλούσε δηλαδὴ τὴν περιθωριοποίησιν τῶν ἐμπόρων στὸ δημόσιο χῶρο. Ἀντίθετα, ἀποτελοῦσε μὴ ἀναπαράστασιν με σημαντικὴ ἀπήχησιν ἰδίως πρὸς τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια. Τὸ ἴδιωμα τῆς ἀισχροκέρδειας ἦταν ἠγεμονικό, ὄχι ὅμως καὶ κυρίαρχο καθὼς συνυπῆρχε σταδιακὰ –ὅπως φάνηκε καὶ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναφορές– με μὴ θετικὴ στάσιν τοῦ τύπου ἀπέναντι τοὺς ἐμπόρους τῆς πόλης. Καθὼς ἡ ἀπογοήτευσιν τοῦ τύπου γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς κυβέρνησης νὰ βελτιώσῃ τὴν ἐπισιτιστικὴν κατάστασιν τῆς πόλης ἀντικαθιστοῦσε ἀπὸ τὸ 1917 καὶ ἐξῆς τὴν πίστιν τοῦ ἐν ἀναμορφωτικῇ δυνάμει τοῦ ἰσχυροῦ κράτους, στὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων τὸ αἶτημα γιὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς ἀισχροκέρδειας συνοδεύετο συχνὰ με τὴν παραδοχὴ τῆς ἀποτυχίας τοῦ κράτους στὸν ἐπισιτισμὸ τῆς πόλης καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀναγκαιότητος ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἐμπορίου.

Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου ὁ τοπικὸς τύπος ἀναγνώριζε ὡς αὐτονόητον τὸν ἐλεύθερον συναγωνισμὸν. Δὲν ἔπαυε ὡστόσο νὰ θεωρεῖ ἀπολύτως ἀπαραίτητη τὴν ἄρσιν τοῦ καθὼς τὸ ἐμπόριον λόγῳ τῶν ἐκτάκτων συνθηκῶν ἔρρεπε πρὸς τὴν ἀισχροκέρδειαν<sup>239</sup>. Ἐπιτάξεις, ἀπαγορεύσεις ἐξαγωγῆς, διατιμήσεις καὶ καταγγελίες ἐπιδοκιμάζονταν. Τῆς στάσιν αὐτὴν υἱοθετοῦσε τὸ σύνολον τοῦ τύπου ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν ἢ ἐθνικῶν ἀναφορῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ φίλα προσκείμενη στὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων *Opinion* ἔφτασε νὰ μιλά γιὰ τὸν ἐλεύθερον ἀνταγωνισμὸν ὡς “cette économie politique à l’usage des accapareurs [qui] a eu pour résultat d’enrichir des gens déjà millionnaires et d’appauvrir les autres”<sup>240</sup>. Ἀντίστοιχη ἦταν καὶ ἡ τοποθέτησιν τῶν ἐβραϊκῶν φύλλων, ὅπου παραδοσιακὰ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ταυτιζόταν με τὴν κοινοτικὴν εὐημερία. Μέχρι καὶ ἡ *Indépendant*, ἡ ἐφημερίδα που ἐξέφραζε περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη τὰ πάγια συμφέροντα τῆς ἐμπορικῆς ἀρχηγείας τῆς κοινότητος, ἀναγνώριζε ὅτι ἡ ἐξαγωγή τῶν προϊόντων ἔπρεπε νὰ ἀπαγορευθεῖ ὥσπου νὰ καλυφθοῦν οἱ τοπικὲς ἀνάγκες<sup>241</sup>.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1917 ὅμως καὶ με ἀυξανόμενη ἐντασιν κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ στάσιν αὐτὴ μεταβλήθηκε. Ἡ ἀποτυχία τῆς κρατικῆς παρέμβασιν στὸν τομέα τοῦ ἐπισιτισμοῦ καὶ ἡ ἐντονὴ κρίσιν που περνοῦσε μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 ὁ κύριος οικονομικὸς πνεῦμονας τῆς πόλης, τὸ ἐμπόριόν τῆς, ὡδήγησαν τὸν τύπον πρὸς τὴ σταθερὴν υποστήριξιν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ὡς μοναδικῆς λύσιν γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν οικονομικὴ τῆς ἐπιβίωσιν. Αὐτὸς ἐγένε τῶρα ὁ «μέγας ἀγὼν» που διεξήγαγε κάθε ἐφημερίδα –αὐτοαπουκαλούμενη τῶρα καὶ ὡς «ὀπαδὸς τοῦ

<sup>238</sup> Ἐμπορικὸς Σύλλογος πρὸς πρωθυπουργό, ὑπουργό ἐθνικῆς οικονομίας, ὑπουργό ἐπισιτισμοῦ, κυβερνητικὸ ἀντιπρόσωπον (07.1917), Ἀρχεῖον Ἐμπορικῶν Συλλόγων Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». Ἐπίσης *Echo de Salonique* 26.04.1917.

<sup>239</sup> Βλέπε ἐνδεικτικὰ *L’Opinion* 17.02.1915, *L’Indépendant* 02.09.1915, *Νέα Ἀλήθεια* 19.02.1915.

<sup>240</sup> *L’Opinion* 06.08.1916.

<sup>241</sup> *L’Indépendant* 02.09.1915.

ελεύθερου εμπορίου»<sup>242</sup>. «Όπου τό εμπόριον ἀφέθη ἐλεύθερον», ὑποστήριζε πλέον τό Φῶς, «ἐπετεύχθη ἡ μεταφορά ἐμπορευμάτων καί εὗρεν ὁ λαός τά προϊόντα ἴσως μὲν ἀκριβώτερα, πάντως ὅμως ἐν σχετικῇ ἀφθονίᾳ»<sup>243</sup>. Ἡ λήψη μέτρων γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς αἰσχροκέρδειας θεωρεῖτο ἀναγκαῖα, ταυτόχρονα ὅμως υπογραμμίζονταν ὅτι αὐτά δεν ἔπρεπε σὲ καμία περίπτωση νὰ συντελοῦν στὴν παρεμπόδιση τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ σύσταση τοῦ Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου ἐπιδοκιμαζόταν γιὰτί θὰ ἔδινε τέλος στὶς «παράλογες» διατιμήσεις, ἐνῶ τονιζόταν ἡ ἀνάγκη ἀρσης τῶν ἐμποδίων στὴ διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ παροχή ευκολιών, ὥστε «νά μὴ μεταβάλληται εἰς μαρτύριον τό ἔργον τῶν ἐμπορευομένων»<sup>244</sup>. Ἡ παρέμβαση τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία ἐλεγχόταν πλέον ὡς πέρασμα «χειροπέδων» στο εμπόριον καὶ ἐνέργειες τοῦ Υπουργείου Ἐπισιτισμοῦ, ὅπως οἱ ἐπιτάξεις, γίνονταν ἀντιληπτές ὡς «πόλεμος» ἐνάντια σὲ μιὰ «τάξιν πολιτῶν»<sup>245</sup>. Συνακόλουθα, ἡ δημόσια εἰκόνα τῶν ἐμπόρων ἀναβαθμίστηκε. Το «συντεταγμένον» καὶ «πεπειραμένον εμπόριον τῆς Θεσσαλονίκης» ἀντιπαραβαλλόταν στο «ἀσύντακτον ἐμπορικῶς κράτος» καὶ ἀναμενόταν ὅτι θὰ εἶναι αὐτό που θὰ «εὕρη τὸν τρόπον νὰ κατισχύση τῶν δυσχερειῶν» καὶ νὰ εξασφαλίσῃ τὸν ἐπισιτισμὸ τῆς πόλης<sup>246</sup>.

Ἐπιπλέον, ὁ τύπος ἀπέδιδε τὸν «μοναδικὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἐμπορίου» «μαρασμόν» τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στα «ἀπειράριθμα περιοριστικὰ μέτρα, τῶν ὁποίων τινὰ ὑπῆρξαν αὐτόχρημα καταθλιπτικά» καὶ συνέδεε ἀντίθετα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τῆς πόλης με τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἐμπορίου. «Ἡ ζωὴ εἰς τὴ Θεσσαλονίκη», ὑποστήριζε ἡ *Νέα Ἀλήθεια*, «θὰ ἐπανέλθῃ μόνον μὲ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τῆς κινήσεως τοῦ ἐμπορίου»<sup>247</sup>. Ὡς ἐκ τούτου, στὴν ἀντιπαράθεσή τους με τὸ κράτος οἱ θεσμικοὶ φορεῖς τῶν ἐμπόρων μποροῦσαν πλέον νὰ επικαλοῦνται τὴν ὑποστήριξη τῆς κοινῆς γνώμης. Το 1919 ὁ Ἐμπορικὸς Σύλλογος διαμαρτυρόταν στὴ Γενικὴ Διοίκηση Μακεδονίας «διὰ τὴν παρατηρούμενην κατ'αυτὰς τάσιν πρὸς ἐπαναφορὰν διατιμήσεων καὶ περιοριστικῶν διατάξεων» καὶ υπογράμμιζε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ θεσμό «ὅστις τελείως ἡστόχησε καὶ κατεδικάσθη ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας ὡς ἐπενεγκότος κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ ὅλως ἀντίθετα τῶν προσδοκωμένων ἀποτελέσματα»<sup>248</sup>. Ἄλλωστε, τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου ὑπερέβαινε τῶρα τὰ στενὰ ὅρια τοῦ κύκλου τῶν ἐμπόρων καὶ μετατρέποταν ἀπὸ ἐπαγγελματικὴ ἐπιδίωξη σὲ διαταξικὸ σύνθημα. Υἱοθετοῦνταν ἀπὸ ευρύτερα στρώματα τῆς πόλης (που συμπεριλάμβαναν τὴ δημοτικὴ ἀρχή, τὸ Σύνδεσμο Συντεχνιῶν, τὰ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα, πολιτικὲς λέσχες καὶ εβραϊκοὺς συλλόγους –σιωνιστικοὺς καὶ ἀλιανσίστ) καὶ παρήγαγε ευρύτερες συναινέσεις, συνέχοντας τὸν ἀστικὸ καὶ μικροαστικὸ κόσμον τῆς Θεσσαλονίκης<sup>249</sup>. Το 1919, ἡ προφανὴς ἐπισιτιστικὴ ἀποτυχία τοῦ

<sup>242</sup> Βλέπε ἐνδεικτικὰ *Νέα Ἀλήθεια* 11.01.1918, 22.06.1918, *Μακεδονία* 24.10.1919.

<sup>243</sup> *Τὸ Φῶς* 20.11.1917.

<sup>244</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 13.04.1918, *Τὸ Φῶς* 18.11.1917.

<sup>245</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 05.01.1918, 11.01.1918, *L'Indépendant* 02.08.1917.

<sup>246</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 11.01.1918.

<sup>247</sup> *Νέα Ἀλήθεια* 03.11.1918.

<sup>248</sup> Ἐμπορικὸς Σύλλογος πρὸς ΓΔΜ (21.03.1919), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>249</sup> Βλέπε τὸ ὑπόμνημα διασωματειακῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν κυβέρνηση, τὸ ὁποῖο καὶ ἀνέφερε ὅτι «ἡ ἐπικρατοῦσα παρὰ τῶ κοινῶ γνώμη εἰς τὴν πείραν τῶν τελευταίων ἐτῶν στηριζομένη δὲν εὖνοιε τὰς διατιμήσεις». Τὴν ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου, τοῦ Δήμου, τοῦ Συνδέσμου Συντεχνιῶν, τοῦ Συλλόγου Φιλελευθέρων καὶ τοῦ Ἰατρικοῦ

κεντρικού κράτους και η σταδιακή εξομάλυνση του παγκόσμιου εμπορίου έτειναν επομένως προς την αποκατάσταση των συμβολικών σχέσεων των εμπορών με την πόλη και προς την επανεπιβεβαίωση της ηγεμονίας τους. Από αιτία της κακοδαιμονίας της κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι έμποροι προβιβάζονταν ξανά στον βασικό συντελεστή της ευδαιμονίας της.

Τέλος, το ελεύθερο εμπόριο, όπως άλλωστε και η αυτοθυματοποίηση, διαπλεκόταν με την αποκρυστάλλωση μιας αντιθηναϊκής θεσσαλονικιότητας. Αυτός ήταν και ο τρίτος άξονας που προσδιόριζε τη σχέση των εμπορών με τις κρατικές αρχές και συγκροτούσε τη συλλογική τους ταυτότητα. Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι κρατικές πολιτικές στον τομέα του επισιτισμού προκάλεσαν τη ραγδαία υποχώρηση της θέσης της Θεσσαλονίκης ως κύριου διαμετακομιστικού λιμένα προς όφελος του Πειραιά. Ήδη από το 1915 ο Πειραιάς, όπως και όλα τα λιμάνια της Παλαιάς Ελλάδας, εξαιρέθηκαν από την απαγόρευση της εξαγωγής αποικιακών που ίσχυσε αντίθετα για όλα τα λιμάνια των Νέων Χωρών. Το αποτέλεσμα ήταν έμποροι που έφταναν στη Θεσσαλονίκη από τις γειτονικές εμπόλεμες χώρες (κυρίως από τη Σερβία) για αγορά εμπορευμάτων να μεταβαίνουν τελικά στον Πειραιά<sup>250</sup>. Το ίδιο χρονικό διάστημα, η εκεί συγκέντρωση των αποθεμάτων σίτου έφερε σε δύσκολη θέση τους θεσσαλονικείς αλευροποιούς, οι οποίοι αναγκάζονταν να τον προμηθεύονται ακριβότερα. “Salonique est obligé de passer par les fourches caudines du Pirée, car le gouvernement ne vend pas de blé directement aux minotiers des Nouvelles Provinces”, διαμαρτυρόταν η *Indépendant*<sup>251</sup>. Περιπτώσεις σαν και αυτές πολλαπλασιάστηκαν κατά το επόμενο διάστημα<sup>252</sup>. Η δε συγκεντρωτική λειτουργία του ελληνικού κράτους απόβαινε επίσης σε βάρος των θεσσαλονικέων εμπορών. Οι αποφάσεις για το εμπόριο της πόλης λαμβάνονταν κατά κύριο λόγο στην Αθήνα ερήμην των ενδιαφερομένων. “Les fonctionnaires qui décident ainsi de l’existence de notre commerce paraissent agir un peu à la légère”, σχολίαζε η *Echo de Salonique*, προσθέτοντας ειρωνικά ότι “s’imagine-t-on que les fonctionnaires ministériels sont plus au courant de nos besoins que nos négociants ou nos banquiers”<sup>253</sup>. Τις δυσμενείς αυτές επιπτώσεις του συγκεντρωτισμού επέτεινε η γραφειοκρατικοποίηση της εμπορικής διαδικασίας. Καθώς βρίσκονταν εγγύτερα στην κεντρική εξουσία, οι έμποροι του Πειραιά εξασφάλιζαν με μεγαλύτερη ευκολία άδειες εξαγωγής. Αντίθετα, οι πολυπληθείς παραγγελιοδόχοι της Θεσσαλονίκης, στους οποίους και θεμελιωνόταν η ευημερία της πόλης, βρίσκονταν στα πρόθυρα της πτώχευσης<sup>254</sup>, ενώ οι αλευρέμποροι και σιτέμποροι της εργαζόνταν από «προφανώς μειονεκτική θέση». Ουσιαστικά, «δέν ήδύναντο να εργασθώσιν», καθώς αναγκάζονταν να προμηθεύονται τα εμπορεύματα από τον Πειραιά σε υψηλές τιμές και να «υπόκεινται εις γραφειοκρατίαν» για την εξασφάλιση των αδειών εξαγωγής<sup>255</sup>.

---

Συλλόγου, ενώ στη συνέλευση που τη συγκρότησε συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι του Club des Intimes και του Nouveau Club Israélite. *Μακεδονία* 24.07.1919, 11.08.1919, 12.08.1919.

<sup>250</sup> *Το Φως* 27.04.1915, *Νέα Αλήθεια* 12.06.1915. Βλέπε και διαμαρτυρία των εμπορών αποικιακών. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (20.04.1915), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>251</sup> *L’Indépendant* 14.07.1915.

<sup>252</sup> Άλευρα που παράγγελναν έμποροι της Θεσσαλονίκης επιτάσσονταν στον Πειραιά, κατάρχονταν από την κυβέρνηση και παραδίδονταν σε αλευροποιεία των Αθηνών. *Το Φως* 12.10.1915, 14.12.1915, *Νέα Αλήθεια* 10.10.1915.

<sup>253</sup> *Echo de Salonique* 27.07.1915.

<sup>254</sup> *L’Opinion* 26.07.1915.

<sup>255</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (14.07.1916), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

Ταυτόχρονα, η απαγόρευση των εισαγωγών από την Παλαιά Ελλάδα προς τη Θεσσαλονίκη, με το επιχείρημα ότι αυτά θα καταναλώνονταν εντέλει από τους συμμάχους, παρεμπόδιζε την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου στην πόλη προς όφελος κεφαλαίου των Αθηνών που μπορούσαν να εξασφαλίσουν εύκολα τις σχετικές άδειες<sup>256</sup>. Ανάλογες ήταν και οι επιπτώσεις της απαγόρευσης εξαγωγής από τη Θεσσαλονίκη στη μακεδονική ενδοχώρα. Η γραφειοκρατία στην εξασφάλιση των αδειών και οι δυσκολίες στις μεταφορές συνέτειναν προς τη στροφή των αγορών του εσωτερικού της Μακεδονίας από τη Θεσσαλονίκη στον Πειραιά, από όπου οι μακεδόνες έμποροι μπορούσαν να προμηθεύονται ευκολότερα και να μεταφέρουν γρηγορότερα τα προϊόντα τους<sup>257</sup>.

Μέσα από τέτοιες διαδικασίες, όπως και με την αναγόρευση του Πειραιά στο μοναδικό λιμάνι άφιξης των εισαγόμενων εμπορευμάτων, το λιμάνι της πρωτεύουσας εξασκούσε τώρα το εμπορικό μονοπώλιο σε ολόκληρο το Αιγαίο. Η δε αγορά του συγκέντρωνε πλέον το σύνολο σχεδόν του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου της χώρας. Χωρίς άμεση αμτοπλοϊκή σύνδεση με το εξωτερικό, η Θεσσαλονίκη απώλεσε την «αυτονομία της» ως μείζον διαμετακομιστικό λιμάνι και οι έμποροί της “se virent obligés de s’adresser au Pirée, malgré leur répugnance à favoriser un port concurrent”<sup>258</sup>. Η εμπορική υποχώρηση της πόλης δεν ανεστάλη ούτε και με τη λήξη των εχθροπραξιών. Η συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας και η αποκατάσταση της ειρήνης στα Βαλκάνια πρόσφεραν στους εμπόρους της Θεσσαλονίκης νέες ευκαιρίες ανάκτησης της χαμένης οικονομικής τους ενδοχώρας και πραγματοποίησης σημαντικών κερδών λόγω και των μεγάλων αποθεμάτων που είχαν συγκεντρώσει. Ωστόσο, η απαγόρευση των εξαγωγών τους έθεσε εκ νέου σε μειονεκτική θέση, τη στιγμή μάλιστα που οι πειραιώτες συνάδελφοί τους δεν ήταν υποχρεωμένοι να ζητούν άδεια ούτε και να υποβάλλουν τα τιμολόγια τους στο Υπουργείο Επισιτισμού<sup>259</sup>.

Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν βαθιά δυσαρέσκεια στους εμπόρους της πόλης. Αυτή πήρε τη μορφή έντονης αντίθεσης προς την κεντρική εξουσία και προσέλαβε τοπικιστικά χαρακτηριστικά. Οι έμποροι διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους με αναφορές σε μια αντιαθηναϊκή και αντιπειραϊκή θεσσαλονικιότητα την οποία και διέκρινε μια εμφανής τάση αυτοθυματοποίησης. Επισήμαιναν την «προφανή μειονεκτική στάσι των εμπόρων της Θεσσαλονίκης»<sup>260</sup> και την ανισότητα στη μεταχείριση των δύο λιμανιών<sup>261</sup>, την οποία και απέδιδαν σε μια κυβέρνηση η οποία «ού μόνον ουδόλως έμερύμνησε περί του εμπορίου της Θεσσαλονίκης αλλά τουναντίον άσυναισθήτως ίσως καί κατέτρεξεν αυτό». «Τά υπό της Κυβερνήσεως ληφθέντα μέχρι σήμερον μέτρα», κατέληγε υπόμνημα του Εμπορικού Συλλόγου, ήταν εκείνα που «συντετέλεσαν κατά τό πλείστον εις τόν μαρασμόν του Έμπορίου της Θεσσαλονίκης»<sup>262</sup>. Κατά συνέπεια, η πόλη από εμπορικά ανεξάρτητη υφίστατο πλέον το «ζυγό» του Πειραιά<sup>263</sup>. Αντίστοιχα, η κυβέρνηση καταγγελλόταν για πρωτοφανή εύνοια των

<sup>256</sup> Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (03.11.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>257</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.09.1918, 03.09.1918, 24.08.1918.

<sup>258</sup> *L'Indépendant* 12.08.1918, 19.08.1918. Αντίστοιχα, *Νέα Αλήθεια* 08.06.1918.

<sup>259</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.10.1918. Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβυ (Αθήνα) (25.02.1919), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 275.

<sup>260</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (14.07.1916), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>261</sup> *Νέα Αλήθεια* 03.10.1918.

<sup>262</sup> Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (03.11.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>263</sup> *L'Indépendant* 08.08.1918.

πειραιωτών εμπόρων, η οποία και είχε συντελέσει «τεχνητά» (“artificiellement”) στη μεταφορά της εμπορικής δραστηριότητας ολόκληρης της Ελλάδας στο λιμάνι της πρωτεύουσας<sup>264</sup>. Μάλιστα, η συμπεριφορά της ελεγχόταν ως ενσυνείδητη απόπειρα καταστροφής των υπόλοιπων ελληνικών λιμανιών. «Εἰς τούς Ἀθηναίους φθάνει ὁ Πειραιεύς», σχολίαζε το *Φως*, «ὁ λιμὴν αὐτός δύναται νά λάβῃ ὅλην τήν δυνατήν ἀνάπτυξιν, ἀπορροφῶν τό ἐμπόριον τοῦ Κράτους. Τί σημασίαν ἔχουν ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Πάτραι, ὁ Βόλος, αἱ Καλαμαί; Ἄς ἀπονεκρωθοῦν, ἄς ἐρημωθοῦν καί ἄς ζήσουν ἀπό τήν Πειραιϊκὴν ἐλεημοσύνην»<sup>265</sup>. Ουσιαστικά, για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, οι επιλογές της κεντρικής κυβέρνησης εξηγούνταν από τη μετατροπή της σε υποχείριο μιας χρηματιστικής και εμπορικής «κλίμακας του Πειραιά», η οποία και χρησιμοποιούσε το διοικητικό μηχανισμό για να «καταδιώξει» τη Θεσσαλονίκη και να στρέψει το εμπόριό της προς το λιμάνι της πρωτεύουσας. “In many of the administrative acts adversely affecting the fortunes of Salonica, the hand of this selfish clique can be detected and there seems no immediate prospect of relief from this oppression”, ανέφερε ο άγγλος πρόξενος απηχώντας τις αντιλήψεις εμπορικών κύκλων της πόλης<sup>266</sup>.

Η αντιπαράθεση των εμπόρων με την κεντρική αρχή δεν ενίσχυσε μόνο τη θεσσαλονικιότητά τους. Μετέβαλε επίσης και το περιεχόμενο της καθώς ο έντονα αντιαθηναϊκός της χαρακτήρας συντελούσε στην αναδιατύπωση της τοπικής διάστασης της εμπορικής ταυτότητας. Η τελευταία δεν συγκροτούνταν πλέον στη βάση μιας λογικής αστικής υπερηφάνειας (civic pride), όπως κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο<sup>267</sup>, αλλά αντίθετα σε εκείνη του θύματος. Οι έμποροι, και μετωνυμικά ολόκληρη η πόλη, αποτελούσαν τώρα τα θύματα της αδιαφορίας της κεντρικής εξουσίας.

Αυτός ο αντιαθηναϊκός λόγος του «θύματος» δεν αρθρωνόταν μόνο από τους εμπόρους. Καθολικά αποδεκτός από ποικίλες κοινωνικές ομάδες, υιοθετούνταν ως ένα ρητορικό εργαλείο που συντελούσε στη νομιμοποίηση των ιδιαίτερων αιτημάτων τους. Εβραϊκοί κύκλοι εξέφραζαν την αγωνία τους για την επιβίωσή της κοινότητας στο νέο καθεστώς μέσα από αναφορές στον εμπορικό μαρασμό της πόλης. Χρησιμοποιώντας μια γλώσσα πανομοιότυπη με εκείνη του Εμπορικού Συλλόγου και του Εμπορικού Επιμελητηρίου, υπομνήματα προς εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού επισήμαιναν ότι “par un jeu savant d’autorisation et de défenses, le gouvernement parvient à paralyser le commerce macédonien au profit de celui du Pirée”<sup>268</sup>. Ο δε Ζωζέφ Νεχαμά σχολίαζε ότι, “il est encore un autre sujet de mécontente dans la population israélite qui vit surtout du commerce. C’est le favoritisme exagéré dont bénéficient les négociants du Pirée au détriment de la place de Salonique”<sup>269</sup>. Κατ’ αντίστοιχο τρόπο, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης επικέντρωσε τη δράση του στο πρόβλημα του επισιτισμού αναδεικνύοντας τις ευθύνες του κεντρικού κράτους, επισημαίνοντας τις «διακρίσεις» σε βάρος της Μακεδονίας και απαιτώντας την ισότιμη μεταχείριση της Θεσσαλονίκης. Επρόκειτο για μια προφανή απόπειρα του Κέντρου να συγκροτήσει μια νόμιμη, δημόσια αποδεκτή και πολιτικά θελκτική εργατική ταυτότητα στη βάση πολιτικοκοινωνικών και όχι αυστηρά συνδικαλιστικών αιτημάτων. Αυτό υποδεικνύει άλλωστε και το εξαιρετικά επιτυχημένο συλλαλητήριο που οργάνωσε το Φεβρουάρι-

<sup>264</sup> *L’Indépendant* 19.08.1918.

<sup>265</sup> *Το Φως* 20.08.1918.

<sup>266</sup> Smart (Θεσσαλονίκη) προς Granville (Αθήνα) (25.03.1920), FO 286/744.

<sup>267</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 2, σσ. 141-143.

<sup>268</sup> *Memoire sur la portion de la Macedoine devolue à la Grece par la traite de Bucarest* (22.12.1918), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

<sup>269</sup> Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (10.11.1920), Αρχείο AIU Grèce II C 53.

ου του 1919 με κεντρικό αίτημα την παροχή στους θεσσαλονικείς εργαζόμενους ψωμιού ίσης ποσότητας, όμοιας ποιότητας και ίδιας τιμής με εκείνο που απολάμβαναν οι Αθηναίοι<sup>270</sup>.

Ωστόσο, παρά το διαφορετικό περιεχόμενο που κατά περίπτωση λάμβανε, η αντιαθηναϊκή θεσσαλονικιότητα εξακολουθούσε να συνδέει τους εμπόρους με ολόκληρη την πόλη. Ως κοινή γλώσσα, δημιουργούσε διαταξικά και διεθνοτικά συνεχή στη βάση μιας κοινής αίσθησης θυματοποίησης. Με τον τρόπο αυτό συγκροτούσε μια νοούμενη κοινότητα συναισθήματος εκεί όπου η εμπειρία του επισιτισμού και το ιδίωμα της αισχροκέρδειας παρήγαγαν πολλαπλές ρήξεις στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Επιπρόσθετα, για την ίδια την ομάδα των εμπόρων, η ανασηματοδοτημένη θεσσαλονικιότητα αποτέλεσε ένα δεύτερο σημείο σύμπτωσης των μελών της και οικοδόμησης δεσμών συνοχής, μετά από αυτό της ρητορικής του ελεύθερου εμπορίου. Υπήρξε δηλαδή ένα σημείο όπου συναντήθηκαν οι διαφορετικές εθνοτικές συνιστώσες τους και οικοδομήθηκε μια κοινά αποδεκτή επαγγελματική και αστική (civil) ταυτότητα. Καθώς το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τα σχέδια της ανοικοδόμησης σηματοδοτούσαν την έναρξη του ραγδαίου εξελληνισμού της πόλης, η ανάδυση μιας αντιαθηναϊκής τοπικής ταυτότητας με έντονα στοιχεία αυτοθυματοποίησης επέτρεπε επομένως την οριακή ενσωμάτωση των εβραίων εμπόρων σε μια εμπορική συλλογικότητα και τελικά τη συμβολική αποκατάσταση των δεσμών μιας διεθνοτικής εμπορικής αρχηγείας με ολόκληρη την πόλη.

Η εμπειρία του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου μετασχημάτισε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, αναπροσδιόρισε τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία, επανακαθόρισε τις σχέσεις τους με άλλες κοινωνικές ομάδες, με την κρατική εξουσία και με την πόλη και ανασυγκρότησε εντέλει την αυτοεικόνα τους. Η πρόσληψη της πολεμικής εμπειρίας δεν ήταν μονοσήμαντη. Αντίθετα, επενδύθηκε με πολύσημα πολιτισμικά νοήματα. Το ιδίωμα της αισχροκέρδειας μπόλιασε τις αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας, ανασηματοδότησε παλαιές κοινωνικές ταυτότητες, διαμόρφωσε την εικόνα του κερδοσκόπου εμπόρου, αμφισβήτησε τη σχέση του με την πόλη και προκάλεσε νέες συμβολικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Ήταν ηγεμονικό, ωστόσο δεν μονοπώλησε το δημόσιο λόγο. Τα τελευταία έτη του πολέμου, η αποκατάσταση της ρητορικής του ελεύθερου εμπορίου και η αποκρυστάλλωση μιας αντιαθηναϊκής θεσσαλονικιότητας με χαρακτηριστικά αυτοθυματοποίησης παρήγαγαν με τη σειρά τους διαταξικές συναινέσεις, εισήγαγαν θετικότερες απεικονίσεις των εμπόρων, οδήγησαν στην επαναπροσέγγισή τους με την πόλη και όρισαν εκ νέου τους άξονες διαμόρφωσης της ταυτότητάς τους.

Οι λόγοι αυτοί, θέτοντας τους εμπόρους στο επίκεντρό τους, διαμόρφωναν αντιφατικές θεωρήσεις τους στο δημόσιο χώρο. Σε κάθε περίπτωση όμως, αποτύπωναν, και με τη σειρά τους συντελούσαν, στην υποχώρηση της εθνοτικής διάστασης της ταυτότητάς τους. Από σύμβολο της εθνοτικής διαμάχης κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, η εικόνα του εμπόρου, είτε στην αρνητική εκδοχή του κερδοσκόπου είτε στη θετική εκδοχή του οικονομικού πυλώνα της πόλης, ήταν τώρα εθνοτικά «ουδέτερη» καθώς συμπεριλάμβανε Έλληνες αλλά και Εβραίους. Επρόκειτο βέβαια για μια «συγκαταβατική» ουδετερότητα που οικοδομείτο σε μια πρόσφατη αίσθηση υπεροχής των ελλήνων εμπόρων. Όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια και θα φανεί ευκρινέστερα και στο επόμενο, η πολεμική δεκαετία κλόνισε σοβαρά την πρωτοκαθεδρία των εβραίων εμπόρων, κατά τρόπο ώστε η δράση τους να

<sup>270</sup> Γάλλος πρόξενος (Θεσσαλονίκη) προς πρέσβη (Αθήνα) (25.02.1919), MAE CADN, Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Carton 275. *Μακεδονία* 05.02.1919, 06.02.1919, 09.02.1919, 10.02.1919, *L'Indépendant* 25.02.1919.

μην προκαλεί πια εντάσεις. Στο ανανεωμένο αυτό πλαίσιο, οι έμποροι της πόλης ετεροπροσδιορίζονταν και αυτοπροσδιορίζονταν πλέον στη βάση κυρίως ταξικών αναφορών. Το ζήτημα του επισιτισμού και οι διαφορετικές πολιτισμικές σημάνσεις του νοηματοδότησαν την εμπρόθετη δράση τους και καθόρισαν τις συγκλίσεις, τις αποκλίσεις και τις αντιπαραθέσεις τους με άλλα κοινωνικά στρώματα και με τις κρατικές αρχές πάνω στον άξονα της τάξης. Για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, η πιο πολυεθνική στιγμή της πόλης ήταν στην πραγματικότητα η στιγμή της ανασυγκρότησης της (μονοεθνοτικής) ταξικότητάς τους.



## Κεφάλαιο Δέκατο

### Από την Εμπορική Λέσχη στον Εμπορικό Σύλλογο Θεσμική αναδιοργάνωση, εθνοτικές επανιεραρχήσεις και ανασηματοδότηση της τάξης στη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος συνοδεύτηκε από μια βαθιά αναδιάρθρωση των θεσμών εκπροσώπησης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης. Κατά την περίοδο 1912-1919 νέες μορφές επαγγελματικών συσσωματώσεων εμφανίστηκαν, ενώ οι ήδη υπάρχουσες είτε ατόνισαν είτε ανασυστήθηκαν με βάση την ελληνική νομοθεσία. Η ίδρυση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας το 1914, του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης το 1916, όπως και η αναδιοργάνωση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της πόλης το 1919 σηματοδότησαν τη μεταβολή των εθνοτικών ιεραρχήσεων στο πεδίο της θεσμικής εκπροσώπησης του εμπορικού και βιομηχανικού κόσμου. Οι δευτεροβάθμιες αυτές οργανώσεις συνιστούσαν τους νέους, αλλά και τους σημαντικότερους πλέον, χώρους συνένυσης των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων. Ωστόσο, αν και οργάνωναν τις διεθνοτικές σχέσεις στη βάση της εκπροσώπησης και της ισότητας, συνέβαλαν εν τέλει αποφασιστικά στην προώθηση της ηγεμονίας των ελλήνων επιχειρηματιών.

Οι εθνοτικές αυτές ανακατατάξεις διαπλέκονταν στενά με μια ομόχρονη μεταβολή του περιεχομένου της αστικής ταυτότητας. Οι νέοι επαγγελματικοί σύλλογοι εξέφραζαν τη νεωτερική αντίληψη των βενιζελικών κυβερνήσεων για την οργάνωση της κοινωνίας στη βάση των οργανωμένων συμφερόντων. Παράλληλα, συστήθηκαν σε μια περίοδο έντονης κρατικής παρέμβασης στο χώρο της οικονομίας και κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τον ογκούμενο ριζοσπαστισμό των εργατικών στρωμάτων της πόλης. Η ταυτότητα που δόμησαν αντανακλούσε επομένως μια διαφορετική θεώρηση του κοινωνικού σε σχέση με εκείνη της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Από κοινωνικό ιδεώδες, η αστικότητα των εμπόρων και βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης αποτελούσε πλέον μερικότερη ταυτότητα, που οργανωνόταν στη βάση του επαγγελματικού συμφέροντος και βρισκόταν σε ανοιχτή αντιπαράθεση με την ταυτότητα άλλων ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων. Η μετάβαση από την εμπορική λέσχη στον εμπορικό σύλλογο συνιστούσε την πλέον ευκρινή εικονογράφηση αυτής της πορείας και είναι αυτή που θα αναλυθεί εδώ.

Για λόγους αφήγησης οι δύο παραπάνω μεταβολές –η εθνοτική και η ταξική– εξετάζονται εδώ ξεχωριστά. Αποτελέσαν ωστόσο ενιαία ιστορική διαδικασία. Η βενιζελική θεώρηση της κοινωνίας ως άθροισμα οργανωμένων κοινωνικών δυνάμεων, με το κράτος αμερόληπτο εξισορροπιστή τους, ανταποκρινόταν στο αίτημα της προληπτικής ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων και της ενσωμάτωσης στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, τόσο ταξικών όσο όμως και εθνοτικών<sup>1</sup>. Αυτή η τελευταία πρόθεση δεν έχει προσεχθεί όσο θα έπρεπε από τη σχετική βιβλιογραφία<sup>2</sup>. Η επέκταση του ελληνικού κράτους μετά τους Βαλκανικούς Πο-

<sup>1</sup> Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Αθήνα, 1993), σσ. 159-163, 443-444. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, σ. 247 κ.ε. Ηering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, τόμος Β'*, σσ. 784, 793, 803-811, 927-929. Αντώνης Λιάκος, «'Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια'; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο», στο ΕΛΙΑ και Μουσείο Μπενάκη, *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά* (Αθήνα, 1988), σσ. 170-171.

<sup>2</sup> Εκκρεμεί μια συστηματική διερεύνηση της πολιτικής των βενιζελικών κυβερνήσεων και των τοπικών τους εκπροσώπων προς τους μη ελληνικούς πληθυσμούς των Νέων Χωρών και κυρίως του τρόπου που

λέμους και η ενσωμάτωση περιοχών οικονομικά πολλά υποσχόμενων, αλλά προς το παρόν φτωχών, καθιστούσε επιτακτική την οργανωμένη κρατική παρουσία τόσο στο πεδίο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας. Η άμεση, πανελλαδική εφαρμογή του νόμου 281/1914 περί σωματείων και η μετά τέσσερα έτη επέκταση της ισχύος του νόμου 184/1914 περί επιμελητηρίων και στη Μακεδονία –όπως άλλωστε και η επιμονή στην εφαρμογή της προστατευτικής εργατικής νομοθεσίας και στις Νέες Χώρες<sup>3</sup>–, πιστοποιεί, όσον αφορά στη Θεσσαλονίκη και στο εμποροβιομηχανικό της στρώμα, τη βούληση των βενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου να επανακαθορίσουν τη σχέση κράτους και (πολυεθνοτικής) κοινωνίας. Να άρουν δηλαδή την ισχύ των προσωποπαγών, πελατειακών δικτύων και των κοινοτικών θεσμών και να εισάγουν ένα αυστηρό πλαίσιο διαπραγμάτευσης των επιμέρους συμφερόντων με την κρατική εξουσία, επιτυγχάνοντας με τον τρόπο αυτό την εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας στο χώρο της αγοράς της πόλης αλλά και την προοδευτική ενσωμάτωση των εβραίων επιχειρηματιών της στις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή δεν θα έπρεπε επομένως να ερμηνευθεί ως μια γραμμική, προοδευτική πορεία αντικατάστασης των εθνοτικών από τους ταξικούς δεσμούς –όσο και αν αυτό εξέφραζε ενδεχομέ-

---

η αντιμετώπισή τους εντασσόταν και συνδιαλεγόταν με το ευρύτερο βενιζελικό εγχείρημα του «αστικού εκσυγχρονισμού», της ανασυγκρότησης και ισχυροποίησης του κράτους και της αναδιαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1910. Η διερεύνηση αυτή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη στο βαθμό που η δεκαετία εκείνη συνιστούσε την πιο πολυεθνοτική περίοδο του ελληνικού κράτους. Ο πολυεθνοτικός του χαρακτήρας αποτυπωνόταν στη σύνθεση των πληθυσμών του, καθόριζε τις τρέχουσες πολιτικές διαχειρίσις τους, αλλά επιπρόσθετα εμπότιζε την πολιτική ιδεολογία, την εθνική αυτοεικόνα και το βενιζελικό όραμα της μελλοντικής μορφής του ως δύναμης αποικιακής και αυτοκρατορικής κατά τις βυζαντινές παραδόσεις και τα σύγχρονα, βρετανικά -θα μπορούσε να υποθέσει κανείς- πρότυπα. «Η Ελλάδα», δήλωνε ο Βενιζέλος ήδη από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, «είναι προωρισμένη ημέραν τινά νά καταστή δύναμις Μουσουλμανική εν ή οι μουσουλμάνοι νά ζώσι τελείως εύχαριστημένοι». Η ελληνική ιστοριογραφία έχει σε μεγάλο βαθμό αγνοήσει τις όψεις αυτές. Οι πιο σχετικές μελέτες των Βασίλη Γούναρη και Τάσου Κωστόπουλου είτε προσεγγίζουν τα πελατειακά δίκτυα ως δίκτυα ενσωμάτωσης είτε στην καλύτερη περίπτωση προκρίνουν μεθοδολογικά την τεκμηρίωση της βίας που χαρακτήριζε την αντιμετώπιση των κατακτημένων πληθυσμών και τους τρόπους που αυτή στη συνέχεια «εξάχθηκε» από τις Νέες Χώρες στην Παλαιά Ελλάδα μεταλασσομένη από εθνοτική σε πολιτική. Από τις παρεμφερείς μελέτες, εκείνη του Σπύρου Μαρκέτου προσφέρει μια ευκρινή ανάλυση των σχέσεων των τοπικών και κεντρικών αρχών με τους κατακτημένους πληθυσμούς της Μακεδονίας, αλλά επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην κρατική αυθαιρεσία και στα πρώτα χρόνια μετά τους Βαλκανικούς. Ο δε Αντώνης Λιάκος, αν και αναδεικνύει έμμεσα τη διαπλοκή του ταξικού με το εθνικό, υποτάσσει το δεύτερο στο πρώτο και εστιάζει στα εργατικά στρώματα και στην πρόθεση του Βενιζέλου να προωθήσει τη «φιλεργατική» πολιτική του στη Μακεδονία ως ανάχωμα στην επιρροή της Φεντερασιόν. Τέλος, ο Gunnar Hering είναι ο μόνος που αναφέρεται έστω και επιγραμματικά στο θεσμό των Γενικών Διοικήσεων και στην πρωτοφανή συγκέντρωση εξουσιών που τις χαρακτήριζε. Γιάννης Γκλαβίνας, «Ελληνικό κράτος και μειονότητες», *Η Αυγή της Κυριακής*, «Αναγνώσεις» (31.01.2010). Basil C. Gounaris, “Bonds made power: clientelism, nationalism, and party strategies in Greek Macedonia (1900-1950)”, στο Mark Mazower (επιμ.), *Networks of power in Modern Greece. Essays in honour of John Campbell* (Λονδίνο, 2008), σσ. 109-128. Γούναρης, «Βουλευτές και καπετάνιοι», σσ. 313-335. Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνικά καθαρή. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)* (Αθήνα, 2007). Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, σσ. 366-384. Λιάκος, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*, σσ. 101-102. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, τόμος Β*, σ. 811. Για μια εκτεταμένη περιγραφή της εικόνας του μουσουλμάνου υπήκοου στις αντιλήψεις των φορέων της κεντρικής εξουσίας, βλέπε τώρα Ιωάννης Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008), σσ. 377-384, 390-426.

<sup>3</sup> Λιάκος, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*, σ. 102. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 143-144.

νως τις προσδοκίες των ιθυόντων. Αντίθετα, το βενιζελικό πρόγραμμα, όπως τελικά εφαρμόστηκε στη Θεσσαλονίκη, υπάκουε σε μια πιο σύνθετη, διπλή λογική, με βάση την οποία η εθνοτική επανιεράρχηση συνιστούσε την άλλη όψη της ταξικής αναδιάρθρωσης του επιχειρηματικού στρώματος της πόλης.

### **Οι νέοι θεσμοί και η μεταβολή των εθνοτικών ιεραρχιών**

*Μια νέα, μακεδονική ελληνική αρχηγεία*

Η μεγαλύτερη ορατότητα της ελληνορθόδοξης Νέας Λέσχης στο δημόσιο χώρο της Θεσσαλονίκης κατά τους τελευταίους μήνες του 1913 σήμανε, όπως αναφέρθηκε στο πέμπτο κεφάλαιο, τη σταδιακή ανάληψη ενός κεντρικότερου, συντονιστικού ρόλου από τους έλληνες επιχειρηματίες. Κατά τα επόμενα χρόνια, αυτή η διαδικασία συνεχίστηκε και επιταχύνθηκε μέσα όμως από πρωτοβουλίες για τη σύσταση ευρύτερων διεθνοτικών συσσωματώσεων. Τη σύσταση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας το 1914 ακολούθησε αυτή του Εμπορικού Συλλόγου το 1916, ενώ η πορεία μετάβασης από το οθωμανικό στο ελληνικό θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης ολοκληρώθηκε με τη ριζική αναδιοργάνωση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου στη βάση της ελληνικής νομοθεσίας την άνοιξη του 1919.

Η ηγετική παρουσία των ελλήνων εμπόρων και βιομηχάνων στα νέα σωματεία υπήρξε αδιαμφισβήτητη. Όπως αφήνει να υπονοηθεί και ο τίτλος του, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας απέβλεπε λιγότερο στη συσπείρωση των βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης και περισσότερο στην εκπροσώπηση αυτών της Κεντρικής Μακεδονίας όπως και στη λυσιτελέστερη προώθηση των συμφερόντων τους<sup>4</sup>. Η σύστασή του υπήρξε πρωτοβουλία ελλήνων βιομηχάνων<sup>5</sup>, στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο χρημάτισε πρόεδρος ο Περικλής Χατζηλαζάρου, ενώ πέντε από τα εννέα μέλη του ήταν Έλληνες<sup>6</sup>. Άλλωστε, η προεδρία και η πλειοψηφία στο διοικητικό συμβούλιο παρέμειναν ελληνικές καθόλη τη διάρκεια της περιόδου.

Ανάλογη ήταν και η πορεία συγκρότησης του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Η πρώτη διοικητική επιτροπή απαρτιζόταν αποκλειστικά από έλληνες εμπόρους<sup>7</sup>, ενώ παρά τη μετέπειτα επιλεκτική εκλογή και Εβραίων, η προεδρία και η πλειοψηφία του διοικητικού συμβουλίου συνέχισαν να αποτελούν ελληνικό μονοπώλιο.

Αντίθετα, ο εξελληνισμός του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου αποτέλεσε μια αρκετά πιο αργόσυρτη και σύνθετη διαδικασία. Το Επιμελητήριο διατήρησε την οθωμανική του δομή λειτουργίας μέχρι το 1919, όταν και ανασυστήθηκε με βάση τον ελληνικό νόμο περί επιμελητηρίων 184/1914. Στο διάστημα αυτό η σύνθεση της διοικητικής του επιτροπής σταδιακά μεταβλήθηκε προς όφελος του ελληνικού στοιχείου, χωρίς όμως να απωλέσει ολοκληρωτικά τον πολυεθνοτικό της χαρακτήρα. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1917 η διοικητική επιτροπή απαρτιζόταν από εννιά Εβραίους, έναν Ντονμέ και δύο Έλληνες, ενώ πρόεδρος παρέμενε μέχρι και τον Μάιο του 1915 ο Ντονμέ Μεχμέτ Καπαντζί<sup>8</sup>. Μετά την αποχώρησή του, η θέση πληρώθηκε προσωρινά από τους Εβραίους Γιακώβ Καζές και Γιοσέφ Μισραχί. Έκτοτε, χάρη στις

<sup>4</sup> Σκοπός του Συνδέσμου ήταν η «μέριμνα για την ενίσχυση και προαγωγή της βιομηχανίας στη Μακεδονία». *Μακεδονία* 03.04.1914.

<sup>5</sup> Η πρώτη σύσκεψη έγινε στο κατάστημα του γνωστού επιχειρηματία Αθανάσιου Μακρή, υφασματέμπορου στη Θεσσαλονίκη, αλλά με ενεργή συμμετοχή σε επιχειρηματικές πρωτοβουλίες στη ναυοσαϊκή υφαντουργία. *Μακεδονία* 25.01.1914.

<sup>6</sup> *Μακεδονία* 03.04.1914.

<sup>7</sup> *L'Opinion* 23.11.1916, *Το Φως* 28.10.1916.

<sup>8</sup> Η τελευταία παρουσία του ως προέδρου καταγράφεται στη συνεδρίαση του διοικητικού συμβουλίου της 20ής Απριλίου 1915. Συνεδρίαση διοικητικού συμβουλίου ΕΒΕΘ (20.04.1915), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

επιλογές του νομάρχη, η αριθμητική ισχύς των ελλήνων εμπόρων αυξήθηκε σε πέντε και η περιορισμένη μουσουλμανική παρουσία εξαλείφθηκε πλήρως<sup>9</sup>. Ωστόσο, η εβραϊκή συμμετοχή παρέμεινε σταθερή, υπακούοντας πιθανότατα στην ανάγκη της εύθραυστης Προσωρινής Κυβέρνησης να μην αποξενώσει περαιτέρω την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης διαταράσσοντας τις τοπικές εθνοτικές ισορροπίες και προκαλώντας την αντίδραση των εβραϊκών οργανώσεων κρατών-μελών της Αντάντ<sup>10</sup>. Άλλωστε, σε αντίθεση με τους επαγγελματικούς συλλόγους, το Επιμελητήριο, όπως και ο Δήμος, αποτελούσαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τμήματα της ελληνικής διοίκησης και αντανακλούσαν τις προθέσεις των κυβερνώντων. Σε κάθε περίπτωση, παρά τις εξισοροπητικές κινήσεις των ελληνικών αρχών και την εβραϊκή αριθμητική πλειοψηφία στο διοικητικό συμβούλιο, το Φεβρουάριου του 1917 η προεδρία του Επιμελητηρίου πέρασε τελικά στον Έλληνα Κλέωνα Χατζηλαζάρου, έστω και για το μικρό χρονικό διάστημα πριν από την αναχώρησή του από την πόλη<sup>11</sup>. Τελικά, όλες αυτές οι παλινδρομήσεις έλαβαν οριστικά τέλος με την ολοκλήρωση της ανασύστασης του Επιμελητηρίου το πρώτο εξάμηνο του 1919. Τον Ιούλιο του 1919, η νέα πενταμελής διοικητική επιτροπή απέκτησε ελληνική πλειοψηφία τριών συμβούλων, ενώ πρόεδρος εκλέχτηκε ο νέος ισχυρός επιχειρηματίας της πόλης, ο Αθανάσιος Μακρής<sup>12</sup>.

Τον εξελληνισμό των διοικητικών οργάνων των τριών αυτών σημαντικότερων επαγγελματικών συσσωματώσεων συμπλήρωνε η δεσπόζουσα ελληνική παρουσία στα διοικητικά συμβούλια των περισσότερων πρωτοβάθμιων εργοδοτικών σωματείων που ιδρύθηκαν ή ανασυστήθηκαν κατά την περίοδο μετά το 1914<sup>13</sup>. Με τον τρόπο αυτό, ολοκληρώθηκε η διαδικασία της μετάβασης των ελλήνων επιχειρηματιών από τις παρυφές στο κέντρο της συλλογικής οργάνωσης του εμποροβιομηχανικού κόσμου της Θεσσαλονίκης. Όπως έχει ήδη δειχθεί στο πρώτο κεφάλαιο, πριν το 1912 η θέση των ελλήνων εμπόρων ήταν θεσμικά δευτερεύουσα. Η εκπροσώπησή τους σε διεθνικά σώματα όπως το Επιμελητήριο ή η Λέσχη Θεσσαλονίκης ήταν αριθμητικά περιο-

<sup>9</sup> Σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία που παρέμενε σε ισχύ, τα μέλη της διοικητικής επιτροπής προέρχονταν από ένα σώμα 20 εκλεκτόρων, από τους οποίους οι δέκα εκλέγονταν από τα μέλη του Επιμελητηρίου και οι άλλοι δέκα ορίζονταν από το νομάρχη. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (06.02.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>10</sup> Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην έντονη αντίδραση του Βενιζέλου όταν το 1919 τέθηκαν για πρώτη φορά το ζήτημα της Κυριακής αργίας και της διεύρυνσης του δημοτικού συμβουλίου (με τον νομάρχη να μην αυξάνει ανάλογα τον αριθμό των εβραίων δημοτικών συμβούλων). Βενιζέλος (Παρίσι) προς ΥΠΕΞ (08.07.1919), Βενιζέλος (Παρίσι) προς ΥΠΕΞ (12.02.1919), Βενιζέλος (Παρίσι) προς ΥΠΕΞ (02.03.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>11</sup> Μετά την αναχώρησή του, καθήκοντα προεδρεύοντας ανέλαβε ο αντιπρόεδρος Γιακώβ Καζές. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (18.05.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>12</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (08.07.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.

<sup>13</sup> Το 1922 ο Σύνδεσμος Εμπόρων Δασικών Προϊόντων Μακεδονίας, ο Σύνδεσμος Εμπόρων Αποικιακών, ο Σύλλογος Παραγγελιοδόχων, ο Σύνδεσμος Εκτελωνιστών και Φορτωτών, ο Σύνδεσμος Τυροκόμων και Τυρεμπόρων και ο Σύλλογος Καπνεμπόρων, είχαν έλληνα πρόεδρο και συνήθως και γενικό γραμματέα. Εξάιρεση αποτελούσε το Ναυτικό Επιμελητήριο (όπου το οκταμελές διοικητικό συμβούλιο περιλάμβανε τέσσερις Εβραίους, δύο Έλληνες και δύο Δυτικοευρωπαίους), το Σωματείο Ανθρακωπωλών (όπου πρόεδρος και γενικός γραμματέας ήταν Εβραίοι) και ο Σύνδεσμος Υφασματεμπόρων και Ειδών Νεωτερισμού (όπου ο πρόεδρος ήταν Εβραίος, ενώ το δ.σ. περιλάμβανε έξι Εβραίους, τέσσερις Έλληνες και δύο Μουσουλμάνους). Δέκα από τα δώδεκα ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου Ιδιωτικών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης και Μακεδονίας ήταν Έλληνες και μόλις δύο Εβραίοι. *Εμπορικών Εγκόλπιον* (Θεσσαλονίκη, 1922), σσ. 157, 162-163. *Εμπορικών Εγκόλπιον* (Θεσσαλονίκη, 1923), σσ. 155-156. Φάκελος «Σύνδεσμος Εμπόρων Δασικών Προϊόντων Μακεδονίας», Φάκελος «Σύνδεσμος Ιδιωτικών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης και Μακεδονίας», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

ρισμένη και οι δυνατότητες παρέμβασής τους αναιμικές. Η ηγεμονική θέση των Εβραίων στην οικονομία και κοινωνία της πόλης, οι στενοί δεσμοί που συνδέαν τους Ντονμέ με την οθωμανική εξουσία, αλλά και η βραχύβια παρουσία των ίδιων των ελλήνων μακεδόνων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη συνέκλιναν εντέλει στην περιθωριοποίησή τους. Εξαιτίας αυτού, αμιγώς εθνοτικές συσσωματώσεις, όπως η Νέα Λέσχη, αποτελούσαν πρωτίστως εκφράσεις ενός ελληνορθόδοξου δημόσιου χώρου. Ο χώρος αυτός αναπαρήγαγε τις δομές του ευρύτερου δημόσιου χώρου της πόλης στο εσωτερικό όμως της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο συγκροτούσε ουσιαστικά ένα διακριτό, αυτόνομο πεδίο ανάπτυξης μιας εσωστρεφούς αστικής κοινωνικότητας για τους περιθωριοποιημένους, νεοφερμένους έλληνες μακεδόνες εμπόρους.

Η μεταβολή των συνθηκών μετά το 1912 ενίσχυσε τη θέση των ελλήνων επιχειρηματιών απαξιώνοντας παράλληλα τους υπάρχοντες οθωμανικούς θεσμούς εκπροσώπησης του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης. Ο ελληνόγλωσσος τύπος κατήγγειλλε το Επιμελητήριο ως «παρὰ νόμους ύφιστάμενον», κατηγορούσε τον ντονμέ πρόεδρό του ότι συμπεριφερόταν με «σανφασονισμό» απέναντι στην ανεκτική ελληνική διοίκηση, ενώ αποδοκίμαζε ως ανθελληνικές τις θέσεις του Επιμελητηρίου για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι<sup>14</sup>. Ταυτόχρονα, συνέδεε τον εξελληνισμό της πόλης με την ανάγκη στήριξης των ελλήνων εμπόρων, τόνιζε τη σημασία της «εμπορικῆς κατακτήσεως τῆς Θεσσαλονίκης» και προσέδιδε στη μακεδονική βιομηχανία τα χαρακτηριστικά μιας «καθαρῶς ἐθνικῆς βιομηχανίας»<sup>15</sup>. Το πλαίσιο αυτό ευνοούσε την υιοθέτηση μιας περισσότερο εξωστρεφούς στάσης από τους έλληνες επιχειρηματίες, την παράκαμψη των υπάρχοντων θεσμών και την ανάληψη διεθνολικών πρωτοβουλιών που θα συνέβαλαν πλέον στην εδραίωση της ηγεμονίας τους στον ευρύτερο χώρο της πόλης.

Ωστόσο, η σταδιακή μετάβαση των ελλήνων επιχειρηματιών από το περιθώριο στο κέντρο της συλλογικής εκπροσώπησης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης, και πιο συγκεκριμένα οι πρωτοβουλίες τους για τη σύσταση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας και του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, δεν οφείλονταν μόνο στο ευνοϊκότερο πλαίσιο δράσης που παρείχε η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Πιστώνονταν εξίσου και στα προβλήματα που αυτή δημιουργούσε στους επιχειρηματίες της πόλης και ευρύτερα της Μακεδονίας. Ο βασικός λόγος σύστασης του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας ήταν η ανάγκη αναπροσανατολισμού της βιομηχανίας της Μακεδονίας λόγω της αλλαγής των συνόρων και της εισαγωγής του ελληνικού δασμολογίου. Η υπεράσπιση των συμφερόντων της μακεδονικής βιομηχανίας και η αντιμετώπιση της άνισης δασμολογικής μεταχείρισης που αυτή υφίστατο σε σχέση με τη βιομηχανία της Παλαιάς Ελλάδας ωθούσε στην ανάληψη δράσης «πρὸς ἐπίλυσιν τῶν πολλῶν ἀνακυπτόντων προβλημάτων. ... Δί ὃ ἐκρίθη ἐπιβεβλημένο νά ἰδρυθῆ εἰδικόν σωματεῖον γιά τήν παρακολούθησιν ἀπὸ κοινοῦ τῶν βιομηχανικῶν ἀναγκῶν»<sup>16</sup>. Η συμμετοχή του Συνδέσμου στο ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων της Νέας Λέσχης στις εκλογές του Μαΐου 1915 πιστοποιεί περαιτέρω όχι μόνο τον ελληνικό του χαρακτήρα αλλά και αυτή την ιδιαίτερη, αντιαθηναϊκή και τοπικιστική χροιά που εξαρχής τον διέκρινε<sup>17</sup>.

<sup>14</sup> *Νέα Αλήθεια* 29.11.1913, 25.04.1914. Για τις θέσεις του Εμπορικού Επιμελητηρίου στο ζήτημα της μετατροπής της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι, βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 5, σσ. 223-226.

<sup>15</sup> *Μακεδονία* 26.01.1914, 07.02.1914, 09.02.1914, 13.05.1914.

<sup>16</sup> ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σσ. 194-195.

<sup>17</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 6, σσ. 245-246.

Όπως και στην περίπτωση του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, έτσι και σε εκείνη του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης η λογική της «από κοινού» συνέργειας των ελλήνων εμπόρων εκκινούσε από μια ορισμένη σχέση με την κρατική εξουσία. Ωστόσο, σε αντίθεση με το Σύνδεσμο Βιομηχάνων, η συγκυρία της σύστασης του Εμπορικού Συλλόγου μοιάζει να υποδεικνύει ότι βάση της συγκρότησής του ήταν η στήριξη των κρατικών επιταγών και όχι η απόκρουσή τους. Η ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου το Νοέμβριο του 1916 ενδεχομένως να συνδεόταν με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και να απηχούσε την επιθυμία της Προσωρινής Κυβέρνησης να ενισχύσει τη θέση της στο χώρο της πόλης και να αντιμετωπίσει το ευαίσθητο πεδίο της οργάνωσης του επισιτισμού –της αντιμετώπισης των οξυμένων διατροφικών αναγκών και της καταπολέμησης της κερδοσκοπίας στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Επώνυμοι Βενιζελικοί μέλη της τοπικής Λέσχης Φιλελευθέρων, όπως ο Δήμος Παπακωνσταντίνου, συμμετείχαν στην πρώτη διοικητική επιτροπή του Συλλόγου, ενώ μέλη της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας, όπως ο Αθανάσιος Μακρής, χρημάτισαν πρόεδροί του<sup>18</sup>. Αντίστοιχης στόχευσης ήταν άλλωστε και η εκπαραθύρωση της ηγεσίας του εξίσου κρίσιμου, αλλά αντιβενιζελικού, Συνδέσμου Συντεχνιών και Σωματείων και η αντικατάστασή της με άτομα γνωσμένων βενιζελικών φρονημάτων αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας<sup>19</sup>, όπως και η εκπεφρασμένη –αν και απραγματοποίητη– πρόθεση της Προσωρινής Κυβέρνησης να αναδιοργανώσει το Εμπορικό Επιμελητήριο με βάση τον ελληνικό νόμο ώστε αυτό να «άφομοιωθῆ πρὸς τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι ὑπάρχοντα Ἐμπορικά Ἐπιμελητήρια»<sup>20</sup>. Παράλληλα, όπως κατήγγειλαν στο εξωτερικό στελέχη της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, οι ελληνικές τοπικές αρχές στήριζαν με κάθε τρόπο τον Εμπορικό Σύλλογο και περιθωριοποιούσαν συστηματικά το Επιμελητήριο<sup>21</sup>. Αν και οι εβραίοι ιθύνοντες διέβλεπαν στην ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου μιαν απόπειρα των ελληνικών αρχών να ενισχύσουν τη θέση των ελλήνων εμπόρων και να αλλοιώσουν τις πολυεθνικές ιεραρχίες στο χώρο της αγοράς, είναι εξίσου πιθανό η κρατική πολιτική να οφειλόταν στην ανάγκη σύστασης και στήριξης ενός φερέγγυου και εποπτεύσιμου οργάνου ρύθμισης και ελέγχου της αγοράς της πόλης στη συγκυρία του πολέμου<sup>22</sup>. Η ενίσχυση των δευτεροβάθμιων επαγγελματικών σωματείων και η εμπλοκή τους στην οργάνωση της πολεμικής οικονομίας αποτελούσε την άλλη όψη του αυξανόμενου κρατικού παρεμβατισμού κατά την περίοδο αυτή.

Η ανάδειξη των διαφορετικών λογικών που υπαγόρευσαν τη σύσταση των δύο αυτών σωματείων επιτρέπει να προσδιοριστεί η σημασία της συγκυρίας και ο σύνθετος, αμφίσημος ρόλος που έπαιξε η κρατική εξουσία στη διαδικασία της συγκρότησης της θεσμικής ηγεμονίας των ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα όμως, επιτρέπει να καθοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νέας αυτής ηγέτιδας ομάδας και να εικονογραφηθούν στοιχεία του προφίλ της.

<sup>18</sup> *L'Opinion* 30.01.1916, 23.11.1916, *Το Φως* 28.10.1916, 11.09.1916.

<sup>19</sup> Πρόεδρος του Συνδέσμου Συντεχνιών και Σωματείων ορίστηκε ο Ρώμπαπας. *Το Φως* 11.10.1916. Ενδεικτικό των πολλαπλών εθνικών αλλά και ριζοσπαστικών κοινωνικών αιτημάτων που συμπύκνωνε το βενιζελικό εγχείρημα της Προσωρινής Κυβέρνησης είναι το γεγονός ότι μερίδα του ελληνόγλωσσου τύπου επικροτούσε την αποπομπή της παλιάς ηγεσίας των Κράλλη, Γκοτζαμάνη και Πολυζόπουλου ως αντιεργατικής και «συνοδοῦ του κεφαλαίου». *Το Φως* 02.10.1916.

<sup>20</sup> *L'Indépendant* 15.12.1916, *Το Φως* 03.12.1916.

<sup>21</sup> “Situation de la population Israélite sous la domination grecque” (12.1918), LMA ABDBJ, ACC 3121/C211/2/13.

<sup>22</sup> Χωρίς βέβαια η δεύτερη πρόθεση να αποκλείει απαραίτητα και την πρώτη.

Καταστατικά, οι τρεις συσσωματώσεις καλούνταν να εξυπηρετήσουν διαφορετικούς σκοπούς και τυπικά συνέτειναν στη διάκριση μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών (ιδίως μεταξύ των εμπόρων και των βιομηχάνων). Εντούτοις, συνέβαλαν καθοριστικά στη συγκρότηση μιας ενιαίας επιχειρηματικής αρχηγείας μεταξύ των ελλήνων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης. Σε επίπεδο προσώπων καταρχήν, παρατηρείται μια έντονη αλληλοκάλυψη, η οποία λόγω των εναλλαγών παρουσιάζει ταυτόχρονα σχετική διάρκεια στο χρόνο. Στις αρχές του 1914 πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχάνων εκλέχτηκε ο Περικλής Χατζηλαζάρου, ηγετική φυσιογνωμία –όπως έχει δείχθει– της υστεροθωμανικής ελληνορθόδοξης κοινότητας της Θεσσαλονίκης<sup>23</sup>, ενώ το Φεβρουάριο του 1917 ο γιος του Κλέων ανέλαβε την προεδρία του «οθωμανικού» Εμπορικού Επιμελητηρίου. Η έκλειψη των Χατζηλαζάρου από το επιχειρηματικό προσκήνιο της πόλης (με το θάνατο του πατέρα και την αποχώρηση του γιου), συνοδεύτηκε από την ανάρρηση του Αθανάσιου Μακρή. Από τους πρωτεργάτες της σύστασης του Συνδέσμου Βιομηχάνων και του Εμπορικού Συλλόγου, ο Μακρής εκλέχτηκε το 1917 πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου και το 1919 και του ανασυγκροτημένου «ελληνικού» Επιμελητηρίου της πόλης<sup>24</sup>. Η διαδοχή αυτή σηματοδοτεί επομένως και μια εσωτερική μεταβολή όσον αφορά στο στρώμα των ελλήνων επιχειρηματιών: περισσότερο από ό,τι στο ευρύτερο επιχειρηματικό πεδίο (όπως δείχθηκε στο όγδοο κεφάλαιο), ο εξελληνισμός των εμπορικών θεσμών της πόλης συνδυάστηκε τελικά όχι με την επικράτηση της παλιάς υστεροθωμανικής ελληνορθόδοξης κοινοτικής επιχειρηματικής αρχηγείας ή της συνύπαρξης με αυτήν, αλλά με τη συγκρότηση και ανάρρηση μιας σχετικά νέας ομάδας ελλήνων επιχειρηματιών. Υπό το πρίσμα αυτό, η νέα αυτή ομάδα δεν ήταν μεταοθωμανική, αλλά ελληνική, σημαδι ρήξης και όχι συνέχειας με τις δομές του παρελθόντος.

Πέρα από την αλληλοκάλυψη των προσώπων, στο επίπεδο της δράσης, οι τρεις συσσωματώσεις συχνά συντόνιζαν τις παρεμβάσεις τους είτε ανά δύο είτε όλες μαζί, ενώ περιπτώσεις αντιπαράθεσης δεν σημειώνονται. Η συνεργασία εκτεινόταν σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από την κοινή σύνταξη υπομνημάτων για νομοθετικά ζητήματα, μέχρι τη συγκρότηση κοινής επιτροπής εράνου για τον πληθυσμό της Ανατολικής Μακεδονίας<sup>25</sup>. Η ομοιογένεια σε επίπεδο προσώπων και ο συντονισμός στο επίπεδο της δράσης συνέτειναν επομένως ώστε η ολιγάριθμη ακόμη ομάδα των ελλήνων επιχειρηματιών της πόλης να συγκεντρώσει αξιόλογες θεσμικές δικαιοδοσίες, να συγκροτηθεί σε ένα ενιαίο και αναγνωρίσιμο σώμα (τόσο από τον εμπορικό κόσμο της πόλης όσο και από τις κρατικές αρχές) και να μετασχηματιστεί από περιφερειακή ομάδα κοινοτικής εμβέλειας στον κατεξοχήν εκπρόσωπο των τοπικών επιχειρηματικών συμφερόντων. Η νέα ελληνική αρχηγεία, αναλαμβάνοντας τη θέση που ως τότε κατείχαν σε μεγάλο βαθμό οι εβραίοι επιχειρηματίες, πέτυχε μέσα από τη θεσμική αναρρίχηση της να ταυτίσει τα συμφέροντά της με τα συμφέροντα ολόκληρης της πόλης και να προσδέσει με τον τρόπο αυτό τη «θεσσαλονικιότητα» στην υπάρχουσα ελληνομακεδονική ταυτότητα.

Με την αποκρυστάλλωση της νέας αρχηγείας ολοκληρωνόταν η ενσωμάτωση των ελλήνων επιχειρηματιών, σε μεγάλο βαθμό επήλδων και με ποικίλες γεωγραφι-

<sup>23</sup> ΕΒΕΘ, Δημήτριος Β. Χατζόπουλος, σσ. 194-195.

<sup>24</sup> Μακεδονία 25.01.1914, *L'Opinion* 20.11.1916, *Το Φως* 24.08.1917, 17.05.1919. Ήδη από τον Φεβρουάριο 1917 ο Μακρής συμμετείχε στο διοικητικό συμβούλιο και του «οθωμανικού» Επιμελητηρίου. *Το Φως* 08.02.1917.

<sup>25</sup> Ενδεικτικά, το Μάιο του 1919 κοινή επιτροπή αντιπροσώπων του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας και του Εμπορικού Συλλόγου υπέβαλε υπόμνημα για το νόμο περί καθαρής προσόδου. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 07.05.1919. Για έναν έρανο, βλέπε, *Νέα Αλήθεια* 05.10.1918.

κές και οικονομικές αναφορές στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, στο θεσμικό ι-στό της αγοράς της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, οι νέες συσσωματώσεις συνέβαλαν αποφασιστικά στην ενδυνάμωση της θέσης των ελλήνων βιομηχάνων της Κεντρικής Μακεδονίας –της Βέροιας, της Έδεσσας και κυρίως της Νάουσας. Αν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1910, οι βιομήχανοι αυτοί σταδιακά επεκτείνονταν ή μετέφεραν την έδρα των επιχειρήσεών τους στη Θεσσαλονίκη<sup>26</sup>, η Κεντρική Μακεδονία συνέχιζε να συνιστά τον πυρήνα της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας. Ελλείψει ενός τοπικού, θεσσαλονικιώτικου ελληνικού επιχειρηματικού στρώματος που θα μπορούσε να σταθεί απέναντι στους εβραίους εμποροβιομήχανους, ο ρόλος των μακεδόνων βιομηχάνων στη διαδικασία εξελληνισμού ήταν επομένως ιδιαίτερα κρίσιμος. Αυτοί επάνδρωναν άλλωστε τη σημαντικότερη δύναμη για την «εμπορική κατάκτηση» της πόλης. Για το λόγο αυτό, ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης επέμενε ιδιαίτερα να μη συσταθεί ιδιαίτερο επιμελητήριο στην Έδεσσα, ενώ υπογράμιζε την ανάγκη να στηθούν κάλπες για τις πρώτες εκλογές του ανασυγκροτημένου Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και στις υποδιοικήσεις που υπάγονταν στην αρμοδιότητά του<sup>27</sup>.

Μαζί με τη σταδιακή επιχειρηματική δραστηριοποίηση και στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ήταν κυρίως η δεσπόζουσα θέση τους στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας που επέτρεψε στους ναουσαίους βιομηχάνους να υπερβούν τα στενά κοινοτικά και γεωγραφικά πλαίσια στα οποία τους καθήλωνε ως τότε ο υστεροθωμανικός συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των επιχειρηματιών διαφορετικών εθνοτικών ομάδων: δηλαδή να εξισορροπήσουν την ισχύ των εβραίων θεσσαλονικέων βιομηχάνων, να αποκτήσουν άμεση επαφή με την κεντρική και περιφερειακή εξουσία και να επιχειρήσουν να μετατραπούν στον επιχειρηματικό πυρήνα ολόκληρης της Μακεδονίας έχοντας ως έδρα τους τη Θεσσαλονίκη. Από τους πέντε Έλληνες που συμμετείχαν στο πρώτο εννεαμελές διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου, οι τρεις αντιπροσώπευαν μεγάλες επιχειρηματικές οικογένειες της Νάουσας (οι Γρηγόριος Λόγγος, Δημήτριος Τουρπάλης και Ηρακλής Χατζηδημούλας), ενώ οι άλλοι δύο, ο πρόεδρος Περικλής Χατζηλαζάρου και ο γενικός γραμματέας Θ. Δάνος συμμετείχαν επίσης ενεργά στη βιομηχανία της περιοχής, ως πρόεδρος της «Έρια» ο πρώτος και ως σύμβουλος του νηματουργείου «Βέρμιον» ο δεύτερος<sup>28</sup>. Άλλωστε, η συγκυρία ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη και η αναζήτηση της κρατικής αρωγής επιβεβλημένη. Ήδη από τις αρχές του 1913, η κακή κατάσταση των μακεδονικών νηματουργιών καθιστούσε επιτακτική την κρατική στήριξή τους<sup>29</sup>, ενώ καθόλο το 1914 το διφυές δασμολογικό καθεστώς και η έλ-

<sup>26</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 8, σ. 315.

<sup>27</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (02.02.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>28</sup> ΕΒΕΘ, Δημήτριος Β. Χατζόπουλος, σσ. 194-195. Αντίθετα, κανένας ναουσαίος βιομήχανος δεν εξελέγη μέλος του πρώτου τριακονταμελούς διοικητικού συμβουλίου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης μετά την ανασυγκρότησή του με βάση τον ελληνικό νόμο. Αυτό πιθανότατα οφειλόταν στην κυριαρχία των εμπόρων στο νέο όργανο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα συμφέροντά τους εκπροσωπούσαν. Ο πρώτος πρόεδρος του Επιμελητηρίου Αθανάσιος Μακρής υπήρξε από τους πρωτεργάτες της σύστασης της υφαντουργίας «Έρια» και διατελούσε διευθύνων σύμβουλος της. Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, «Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου», *Θεσσαλονίκη* 4 (1994), σσ. 253-254. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 202-204.

<sup>29</sup> Βλέπε την επιστολή του Αθανάσιου Μακρή, γενικού συμβούλου της Έρια, προς τον Βενιζέλο με την οποία και του ζητά να αναλάβει «υπό την προστασία του» το εργοστάσιο της υφαντουργικής εταιρείας Έρια μέσω της παραγγελίας 120.00 ερέων για τον ελληνικό στρατό. Α. Μακρής (Σύμβουλος Γενικού Διευθυντή της Υφαντουργικής Εταιρείας Ναούσης Έρια) προς Βενιζέλο (31.01.1913), Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος 220. Δ.Β. Χατζόπουλος, «Μελέτη περί της παραγωγής



λειψη κρατικών παραγγελιών απειλούσε την ελληνική βιομηχανία της Μακεδονίας με καταστροφή<sup>30</sup>. Ελέγχοντας το Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας, οι ναουσαίοι επιχειρηματίες κατώρθωσαν έστω και εν μέρει να αμβλύνουν τις συνέπειες της μετάβασης. Κατά το 1914 η υποβολή υπομνημάτων και η επίδοση διαμαρτυριών προς τις τοπικές και κεντρικές αρχές συνέβαλε στην ψήφιση του νομοσχεδίου περί φορολογικής και δασμολογικής αφομοιώσεως των Νέων Χωρών τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Παράλληλα, οι ναουσαίοι βιομήχανοι ενίσχυσαν τη θέση τους και απέναντι στις εβραϊκές βιομηχανίες της Θεσσαλονίκης, διεκδικώντας και πετυχαίνοντας τη μείωση των διαπύλιων τελών για τις εισαγόμενες στη Θεσσαλονίκη πρώτες ύλες που προορίζονταν για τα εργοστάσια του εσωτερικού, όπως και τη συγκράτηση των σιδηροδρομικών κομίστρων για τη μεταφορά τους από τη Θεσσαλονίκη προς αυτά<sup>31</sup>.

Η μεγαλύτερη ορατότητα των ναουσαίων βιομηχάνων και η θεσμικά αναβαθμισμένη παρουσία τους αποτέλεσε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που καθόρισαν την ταυτότητα της νέας, ελληνικής αρχηγείας της πόλης: ήταν ταυτόχρονα θεσσαλονικιώτικη και μακεδονική. Ο πολιτικός της προσανατολισμός προσδιορίστηκε επίσης από τη συνθήκη της ελληνομακεδονικότητας. Εστιάζοντας στο μεσοπόλεμο, ο Mark Mazower έχει υποστηρίξει ότι οι θεσμοί εκπροσώπησης του επιχειρηματικού κόσμου, όπως ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και τα κατά τόπους εμποροβιομηχανικά επιμελητήρια, «πρόσφεραν μια ισχυρή φωνή στα συμφέροντα των επιχειρηματιών, η οποία γεφύρωνε το πολιτικό χάσμα μεταξύ Λαϊκών και Φιλελευθέρων»<sup>32</sup>. Η διαπίστωσή του ισχύει και για την υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη, αλλά με έναν ακραίο και ιδιόμορφο τρόπο. Οι έλληνες επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στους συλλογικούς θεσμούς διακρίνονταν πράγματι από πληθώρα πολιτικών συμπεριφορών, οι οποίες μάλιστα εμφάνιζαν φαινομενικά οβιδιακές μεταμορφώσεις μέσα στο χρόνο. Ενδεικτικά, ο Αθανάσιος Μακρής υποστήριξε το αντιβενιζελικό ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων στις εκλογές του Μαΐου 1915, ενώ το 1916 ήταν μέλος της Λέσχης των Φιλελευθέρων και συμμετείχε ενεργά στην Επιτροπή Εθνικής Αμυνας<sup>33</sup>. Αντίστοιχα, ο σημαίων καπνέμπορος και καπνοβιομήχανος Δούκας Σαχίνης, μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου, της ιδρυτικής διοικητικής επιτροπής του Εμπορικού Συλλόγου και του διοικητικού συμβουλίου του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, έθεσε το Μάιο του 1915 υποψηφιότητα με τους Ανεξάρτητους<sup>34</sup>, στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 συμμετείχε στο ακραία εθνικιστικό ψηφοδέλτιο του Εθνικού Κόμματος<sup>35</sup>, ενώ το 1916 έστειλε τσιγάρα ως προσφορά για τα εγκαίνια

---

και βιομηχανίας Μακεδονίας», *Δελτίον του Γραφείου Εργασίας Μακεδονίας έτους 1914* (Θεσσαλονίκη, 1914), σσ. 100-101.

<sup>30</sup> Μέχρι το 1914 ίσχυε το οθωμανικό δασμολογικό καθεστώς με συνέπεια τα μακεδονικά βιομηχανικά προϊόντα να επιβαρύνονται με ιδιαίτερα υψηλούς δασμούς κατά την εξαγωγή τους στην Παλαιά Ελλάδα, ενώ αντίθετα τα (παλαιο)ελληνικά προϊόντα να εισάγονται στη Μακεδονία με τον χαμηλό οθωμανικό δασμό του 11%. Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 6, σσ. 239-240, και ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σ. 195. *Νέα Αλήθεια* 11.05.1914, 10.03.1914.

<sup>31</sup> ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σ. 196.

<sup>32</sup> Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, 2002), σ. 82.

<sup>33</sup> *L'Opinion* 20.11.1916, *Το Φως* 11.09.1916.

<sup>34</sup> *Το Φως* 08.02.1917, *L'Opinion* 23.11.1916. «Η ετήσια γενική συνέλευσις του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας», *Δελτίο ΕΒΕΘ* 12 (31.03.1920), σ. 349. *Νέα Αλήθεια* 26.05.1915.

<sup>35</sup> Το Εθνικό Κόμμα διεκδικούσε τη στέρηση του δικαιώματος ψήφου από τους εβραίους και μουσουλμάνους της Μακεδονίας στη βάση της μη στράτευσής τους. Το μανιφέστο του καταγγέλλθηκε ως αντισημιτικό και επέσυρε τη σύσσωμη διαμαρτυρία των εβραϊκών σωματείων της Θεσσαλονίκης. *Νέα Αλήθεια* 03.12.1915. Για τις εβραϊκές αντιδράσεις, βλέπε *Courrier de Salonique* 08.12.1915, 09.12.1915, 10.12.1915, 12.12.1915, 13.12.1915, 16.12.1915. Για τη διαμαρτυρία των εβραϊκών σωματείων, βλέπε *L'Indépendant* 15.12.1915.

της Λέσχης Φιλελευθέρων<sup>36</sup>! Ωστόσο, όπως οι δύο αυτές περιπτώσεις μαρτυρούν, από τα μέσα του 1916 και εξής ένας σημαντικός αριθμός εμπόρων που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης και στελέχωσαν το Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας και το αναδιοργανωμένο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο τοποθετούνταν πλέον στο βενιζελικό στρατόπεδο. Για το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση, η σύσταση και ο έλεγχος των παραπάνω θεσμών ήταν κρίσιμοι προκειμένου να εδραιώσουν την εύθραυστη εξουσία τους πάνω στην επιφυλακτική, αν όχι εχθρική, πολυεθνική κοινωνία της πόλης. Σε αντίθεση επομένως με ό,τι υποστηρίζει ο Mazower, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στη συγκυρία του Διχασμού οι θεσμοί αυτοί δεν συνιστούσαν έναν ενδιάμεσο χώρο πολιτικής ουδετερότητας, αλλά αντίθετα ένα εργαλείο επιβολής της βενιζελικής πολιτικής παράταξης. Η διαπίστωση αυτή ισχύει. Ωστόσο, η παρακολούθηση των πολιτικών διαδρομών των επιφανέστερων μελών τους δείχνει επίσης ότι ο όψιμος βενιζελισμός τους εδραζόταν όχι σε μια υιοθέτηση του φιλελεύθερου προγράμματος, αλλά στην παραδοχή ότι ο Βενιζέλος προέβαλε ως ο ικανότερος υπερασπιστής της ελληνικότητας της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης σε μια εξαιρετικά δύσκολη συγκυρία, την οποία καθόριζε η άφιξη των στρατευμάτων της Αντάντ, ο κίνδυνος κατάρρευσης του σερβικού μετώπου και η εισβολή των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία. Η ελληνομακεδονικότητα αποτελούσε καίριο στοιχείο συνοχής της νέας ελληνικής επιχειρηματικής αρχηγείας της πόλης και αυτήν, πέρα από τα επιχειρηματικά συμφέροντα που αναφέρει ο Mazower, ανέλαβαν να εκφράσουν οι νέοι θεσμοί. Ως τέτοια, μπορεί να θεωρηθεί ότι η ελληνομακεδονικότητα όντως «γεφύρωνε το χάσμα» μεταξύ διαφορετικών πολιτικών προτιμήσεων και ότι επιπρόσθετα καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές επιλογές των ελλήνων επιχειρηματιών στη ρευστή δεκαετία του 1910. Συνακόλουθα, ο Εμπορικός Σύλλογος και το Επιμελητήριο «έγιναν» και παρέμειναν βενιζελικά, για όσο καιρό όμως το Κόμμα των Φιλελευθέρων θα μπορούσε να ταυτίζεται με την απειλούμενη ελληνικότητα της Μακεδονίας. Όταν αυτή θα εξασφαλιζόταν, όπως συνέβη μετά τη Συνθήκη των Σεβρών, οι πολιτικές επιλογές της ελληνικής αρχηγείας θα διαχέονταν εκ νέου σε πολλαπλές κατευθύνσεις.

Κλείνοντας με την ανασυγκρότηση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου το 1919, η ρευστή δεκαετία του 1910 εξέβαλε τελικά στο θεσμικό εξελληνισμό της αγοράς της Θεσσαλονίκης. Όπως συνέβη και με τις δημογραφικές και κοινωνικές μεταβολές που αναλύθηκαν στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, η επιφανειακή επίταση των πολυεθνικών χαρακτηριστικών που προκάλεσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος συμπορευόταν με έναν γοργό, αλλά υπόγειο μετασχηματισμό των πολυεθνικών δομών και θεσμών της. Ταυτόχρονα, οι νέοι αυτοί θεσμοί ήταν το προϊόν μιας πολυποίκιλης διάδρασης των επιδιώξεων της κεντρικής εξουσίας με τις μεταβαλλόμενες προθέσεις των ελλήνων επιχειρηματιών. Τοποθετούνταν δηλαδή και ταυτόχρονα ανακαθόριζαν το σημείο επαφής του κράτους με την κοινωνία. Μακράν του να αποτελεί προϊόν άνωθεν επιβολής, ο θεσμικός εξελληνισμός του τοπικού επιχειρηματικού στρώματος υπήρξε επομένως η συνισταμένη άλλοτε αντίρροπων και άλλοτε ομόροπων δυνάμεων που εκπορεύονταν τόσο από την κρατική εξουσία όσο και από την τοπική κοινωνία. Συνακόλουθα, η επιχειρηματική αρχηγεία που συγκρότησαν οι νέοι θεσμοί ήταν ελληνική, επειδή όμως ήταν ταυτόχρονα νέα και μακεδονική.

*Οι μουσουλμάνοι και οι εβραίοι επιχειρηματίες στο νέο θεσμικό πλαίσιο της αγοράς*

«Τό ἡμέτερον ἔθνος, κατ' ἀπομίμησιν τῶν Φοινίκων, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων  
ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος φορεὺς τοῦ ἐμπορίου καὶ ἤγαγεν εἰς ἀκμὴν ὅλας τᾶς παραλίους

<sup>36</sup> *L'Indépendant* 24.05.1916.

πόλεις τῆς Μεσογείου. ...Ὡς πρώτη δέ ἐμπορική πρωτεύουσα διέπρεψεν ἡ Κωνσταντινούπολις, ἥτις συγκεντρώνει τό ἐμπόριον ὀλοκλήρου του κόσμου. ...Τό ἡμέτερον ἔθνος διεδραμάτισε σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τήν προαγωγήν τοῦ ἐμπορίου καί εἰς τήν διάδοσιν αὐτοῦ εἰς τά διάφορα παράλια τῶν Δυτικῶν χωρῶν... Τρανά δέ μαρτύρια τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ἰδιοφυΐας ὑπῆρξαν καί οἱ ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων πρὸς ἐμφύχωσιν τοῦ ἐμπορίου ψηφισθέντες Νόμοι τῶν Ἀθηναίων καί Ροδίων, οἵτινες ἀνήγαγον τοὺς Ἕλληνας ἐμπόρους εἰς λίαν ἐπίζηλον θέσιν. Ἐν ἐνί λόγῳ, οἱ ἔμποροι ἐξασκοῦντες τό ἔργον τῶν σπουδαίως συνετέλεσαν εἰς τήν διάδοσιν τοῦ πολιτισμοῦ καί δι' αὐτό πολὺ δικαίως ὁ Ἡσαΐας τοὺς ὀνομάζει “ἐνδόξους ἄρχοντας τῆς γῆς”»<sup>37</sup>

Ο λόγος του Αθανάσιου Μακρή στα εγκαίνια του νέου, ελληνικού Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης στις 23 Σεπτεμβρίου 1919 εικονογραφεί αδρά τα νέα χαρακτηριστικά που προσλάμβανε στον επίσημο, κανονιστικό λόγο η ταυτότητα του θεσσαλονικέα εμπόρου. Η αποκρυστάλλωσή της συντελείτο μέσα από την απαλοιφή μιας προβληματικής (καθότι πολυεθνικής) τοπικότητας και την ένταξή της στο τρίσημο εθνικό αφήγημα. Στη νέα συμβολική τάξη πραγμάτων ο «ἐμποροβιομηχανικός κόσμος» της Θεσσαλονίκης και οι ηγέτες του θα είναι ελληνικοί και χριστιανικοί. Με τον τρόπο αυτό, οι Ἕλληνες εβραίοι και μουσουλμάνοι ἔμποροι αποκλείστηκαν ἀπὸ τὴ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνικο-επαγγελματικῆς ομάδας στην οποία ανήκαν και επομένως και τῆς πόλης στην οποία μέχρι πρότινος κυριαρχούσαν.

Ο συμβολικός αποκλεισμός συμβάδιζε ωστόσο με μια αρκετά πιο περίπλοκη πραγματικότητα στο επίπεδο τῆς δράσης τῶν υποκειμένων. Για τους μουσουλμάνους και τους ντομμέ επιχειρηματίες, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ οθωμανικὸ στο ἑλληνικὸ πλαίσιο οργάνωσης τῆς αγοράς σήμανε τὴ σχεδὸν πλήρη ἀπουσία θεσμικῆς εκπροσώπησής τους. Ὡστόσο, ἡ περίπτωσή τους δεν ἀντανακλά μίαν γενικότερη ἀορατότητα ὀλοκλήρου τοῦ ἀνώτερου μουσουλμανικοῦ στρώματος τῆς πόλης. Ἀντίθετα, ἡ ἀντιπαραβολή με τους μουσουλμάνους κτηματίες υποδεικνύει τις διαφορετικὲς τροπὲς τῆς μετάβασης ἀνάλογα με τὴν κοινωνικό-επαγγελματικὴ ἔνταξη. Τσιφλικοῦχοι τῆς Μακεδονίας και κάτοχοι ἀκινήτων στη Θεσσαλονίκη, οἱ μουσουλμάνοι κτηματίες ἀνέπτυξαν ἐντονὴ δραστηριότητα για τὴν υπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους ἀπέναντι στα σχέδια τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου για ἀναδασμό τῆς γῆς στη Μακεδονία και για ολικὴ ἀπαλλοτρίωση τῆς πυρίκαυστης ζώνης στη Θεσσαλονίκη. Συμμετείχαν στον Κτηματικὸ Σύνδεσμο<sup>38</sup>, κινήτοποιησαν μουσουλμάνους βουλευτὲς και συνεργάστηκαν με ἐπιφανεῖς Ἕλληνες κτηματίες, ὅπως ὁ δήμαρχος τῆς πόλης Κωνσταντῖνος Ἀγγελάκης<sup>39</sup>. Ἀντίθετα, οἱ μουσουλμάνοι και ντομμέ ἔμποροι και βιομηχάνοι τῆς Θεσσαλονίκης οὔτε ἐγγράφηκαν ἀμέσως στις νέες επαγγελματικὲς συσσωματώσεις οὔτε και ἀντιπροσωπεύτηκαν στα πρώτα διοικητικὰ τους συμβούλια. Ἀν τὸ 1914 τὸ πρῶτο ἐννεαμελὲς διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων περιλάμβανε ἀκόμη ἕνα Μουσουλμάνο, τὸν καπνεργοστασιάρχη Σαμπρὴ Βέη, τὸ 1918 οὔτε ἕνα ἀπὸ τα 288 μέλη τοῦ Εμπορικοῦ Συλλόγου δεν ἦταν Μουσουλμάνος<sup>40</sup>.

<sup>37</sup> «Σκοπὸς Εμπορικοῦ και Βιομηχανικοῦ Επιμελητηρίου», *Δελτίο ΕΒΕΘ* 1/1 (15.10.1919), σσ. 1-2.

<sup>38</sup> Ο Κτηματικὸς Σύνδεσμος ἰδρύθηκε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1914. Τέσσερα ἀπὸ τα δώδεκα ἰδρυτικὰ μέλη τοῦ ἦταν Μουσουλμάνοι, ἐνῶ στο πρῶτο δωδεκαμελὲς διοικητικὸ συμβούλιο συμμετείχαν τρεῖς. Φάκελος «Κτηματικὸς Σύνδεσμος», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>39</sup> Βλέπε τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο τοῦ *Φωτός*. «Οἱ σύμμαχοι τοῦ δημάρχου. Ὑπόμνημα τῶν Τούρκων βουλευτῶν. Νά μὴν ἐφαρμοσθῆ ὁ νόμος 1072 [για τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν]». *Τὸ Φῶς* 27.04.1919.

<sup>40</sup> ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σσ. 194-195. Μητρώο τοῦ Εμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης (1917-1918), Ἀρχεῖο Εμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Ἐπιπρόσθετα, κανένα ἀπὸ τα οκτῶ ἰδρυτικὰ

Αντίστοιχη ήταν και η διαδικασία «απομουςουλμανοποίησης» του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, παρά το στοιχείο της συνέχειας που του προσέδιδαν οι υστεροθωμανικές καταβολές του και η αδιάλειπτη λειτουργία του, όπως και το γεγονός ότι συνέχιζε να λειτουργεί με βάση το οθωμανικό δίκαιο μέχρι το 1919<sup>41</sup>. Όπως έχει αναφερθεί, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο το Επιμελητήριο σηματοδοτούσε την ενεργή παρουσία του οθωμανικού μεταρρυθμιστικού κράτους στην οργάνωση του χώρου της αγοράς, περιλάμβανε στα μέλη του έναν όχι ευκαταφρόνητο αριθμό Μουσουλμάνων, και προσέδιδε κύρος και δύναμη στην ολιγάριθμη αλλά δυναμική ομάδα των ντονμέ επιχειρηματιών. Από αυτήν, και συγκεκριμένα από την οικογένεια των Καπαντζί, προέρχονταν άλλωστε κατά κύριο λόγο οι πρόεδροί του, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε η διοίκηση του Επιμελητηρίου να εξελιχθεί σταδιακά σε οικογενειακή υπόθεση<sup>42</sup>.

Μεταξύ του 1912 και του 1919 η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε ριζικά. Στα 1913 τρία από τα δώδεκα μέλη του διοικητικού συμβουλίου ήταν Ντονμέ και ένας ακόμη Μουσουλμάνος, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος Μεχμέτ Καπαντζί και ο γραμματέας Ιμπράήλ Χικμέτ Εφένδη<sup>43</sup>. Το 1914 ο Μουσουλμάνος ήταν απών, οι Ντονμέ είχαν μειωθεί σε δύο<sup>44</sup> και από τα τέλη του έτους σε έναν, τον Μεχμέτ Καπαντζί, ο οποίος και προήδρευσε για τελευταία φορά στα τέλη Απριλίου του 1915<sup>45</sup>. Το 1919, οι Μουσουλμάνοι και οι Ντονμέ δεν εκπροσωπούνταν πλέον καθόλου στην πενταμελή διοικητική επιτροπή του ανασυγκροτημένου «ελληνικού» Επιμελητηρίου, ενώ το νεοεκλεγμένο τριακονταμελές διοικητικό συμβούλιο περιλάμβανε μόλις έναν Ντονμέ ή Μουσουλμάνο στις τάξεις του, τον Μεχμέτ Ικμπάλ, που έφερε και τον τιμητικό τίτλο του προέδρου της Ολομέλειας του Τριακονταμελούς συμβουλίου<sup>46</sup>.

Είναι ωστόσο δύσκολο να σταθμίσει κανείς αν η γοργή και καθολική υποχώρηση της μουσουλμανικής και ντονμέ παρουσίας από τους νέους θεσμούς αποτελούσε προϊόν της συγκυρίας ή συνιστούσε μη αναστρέψιμη εξέλιξη με δομικότερα χαρακτηριστικά. Και αυτό γιατί στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μπορεί κανείς να διακρίνει ορισμένες μικρές, αλλά εμφανείς, τάσεις επανάκαμψης. Κατά το 1921 οι εγγεγραμμένοι στον Εμπορικό Σύλλογο μουσουλμανικοί και ντονμέ εμπορικοί οίκοι αυξήθηκαν από μηδέν σε εννιά σε σύνολο 239<sup>47</sup>. Ένας μάλιστα εξ αυτών ήταν και ο σημαντικός οίκος των Αδελφών Διλμπέρ Ζαδέ<sup>48</sup>. Επιπρόσθετα, ο Οσμάν Νουρή αποτε-

---

μέλη του Συνδέσμου Βιομηχάνων δεν ήταν Μουσουλμάνος. Φάκελος «Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>41</sup> Η ίσως και λόγω αυτού, καθώς το τέταρτο άρθρο του οργανικού κανονισμού του οθωμανικού Επιμελητηρίου έδινε μεγάλες δικαιοδοσίες στο βαλή (και μετέπειτα στο νομάρχη) να καθορίζει τη σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου επιτρέποντας έτσι τον έλεγχό του. Τα μέλη του δ.σ. εκλέγονταν από ένα σώμα είκοσι εκλεκτόρων, δέκα από τους οποίους διόριζε ο βαλής (ή ο νομάρχης). Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (06.02.1917), Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>42</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 2, σ. 130.

<sup>43</sup> *Annuaire Oriental* (1914), σ. 1811.

<sup>44</sup> Στο Μεχμέτ Καπαντζί και στον υφασματέμπορο Οσμάν Ντερβίς. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>45</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (20.04.1915), Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>46</sup> «Τα τμήματα του Επιμελητηρίου», *Δελτίο ΕΒΕΘ* 1/2 (31.10.1919), σ. 23. *Εμπορικό Εγκόλπιο* 1921, σ. 169.

<sup>47</sup> Μητρώο του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (1917-1918), Μητρώο του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (1921), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης.

<sup>48</sup> Ο οίκος υπαγόταν στην τρίτη τάξη των επιχειρήσεων του Εμπορικού Επιμελητηρίου το 1908. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σ. 38.

λούσε πλέον μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Συλλόγου<sup>49</sup>. Αναμφίβολα, ο αριθμός των μουσουλμανικών επιχειρήσεων παρέμενε αμελητέος και η ανταλλαγή των πληθυσμών δύο χρόνια αργότερα δεν επιτρέπει την εκτίμηση της όποιας τάσης έτεινε να αναπτυχθεί. Τα στοιχεία όμως αυτά μπορούν, έστω και με επιφυλάξεις, να θεωρηθούν ενδεικτικά μιας διπλής τάσης. Αφενός, φανερώνουν μια αναιμική έστω, αλλά υπαρκτή ορατότητα του στρώματος των μουσουλμάνων εμπόρων που είχε απομείνει στην πόλη: καταγράφουν μια πρώτη προσαρμογή του στους νέους θεσμούς και αποκαλύπτουν τις χρονικότητες μιας λανθάνουσας δυναμικής ενσωμάτωσης που χαρακτήριζε ένα τμήμα τουλάχιστον του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Αφετέρου, τα ονόματα που εμφανίζονται στα μητρώα των μελών και στο διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού Συλλόγου δεν προέρχονταν από τις μεγάλες ντονμέ υστεροθωμανικές επιχειρηματικές οικογένειες –τους Καπαντζί, Καρακάς, Ιπεκτσι και άλλους. Πιστοποιούν δηλαδή μια τάση εσωστρέφειας, αν όχι απομόνωσης, των Ντονμέ που είχαν απομείνει, η οποία έχει διαπιστωθεί και στο πεδίο της κοινοτικής και τοπικής πολιτικής<sup>50</sup>. Αντίθετα, τα ονόματα αυτά φωτίζουν έστω και αμυδρά τους πιθανούς εκπροσώπους μιας νέας, μουσουλμανικής επιχειρηματικής αρχηγείας εν τω γίνεσθαι. Επρόκειτο για μια ομάδα ομολογουμένως αισθητά μικρότερης εμβέλειας από την προηγούμενη, η οποία όμως δεν απαρτιζόταν πλέον κυρίως από Ντονμέ, αλλά από Μουσουλμάνους. Ο σύμβουλος του Εμπορικού Συλλόγου Οσμάν Νουρή και τα μέλη Αδελφοί Ντιλμπέρ Ζαδέ και Χασάν Μπιν Ισμαήλ ήταν έμποροι με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια ήδη κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο<sup>51</sup>. Το δε μέλος Μουράντογλου και Σία, που δραστηριοποιόταν στο εμπόριο φεσιών, αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες εταιρείες της Θεσσαλονίκης, με κύκλο εργασιών το 1910, 100.000 δολάρια<sup>52</sup>. Οι εμπορικοί αυτοί οίκοι παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη και φαίνεται ότι κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1920 επιδίωξαν να ενταχθούν στους νέους θεσμούς. Επέδειξαν δηλαδή μια εξωστρέφεια που αναγνώριζε στην ενσωμάτωση δυνατότητες διατήρησης ή βελτίωσης της επιχειρηματικής τους θέσης, ώσπου η ανταλλαγή των πληθυσμών ανέκοψε βίαια και οριστικά την όποια ενδεχόμενη απόπειρα επανακαθορισμού της θέσης τους στην ελληνική, αλλά ακόμη πολυεθνική, Θεσσαλονίκη.

Στην πραγματικότητα βέβαια, και παρά τη φευγαλέα παρουσία των μουσουλμάνων επιχειρηματιών, οι νέοι θεσμοί αντανakλούσαν και ταυτόχρονα συνέβαλαν στο μετασηματισμό του εμπορικού κόσμου της πόλης από πολυεθνικό σε ελληνοεβραϊκό. Έλληνες και Εβραίοι ήταν οι δύο εθνοτικές ομάδες επιχειρηματιών που αντιπροσωπεύονταν στα μητρώα και στα διοικητικά συμβούλια των νέων συσσωματώσεων –δευτεροβάθμιων, αλλά και πρωτοβάθμιων. Η παρουσία των εβραίων εμπόρων και βιομηχάνων ήταν εμφανής, τόσο αριθμητικά όσο και στο ειδικό της βάρος. Οι νέοι θεσμοί αποδείχτηκαν καταρχήν ελκυστικοί για τις σημαντικότερες εβραϊκές επιχειρηματικές δυναστείες, ιδιαίτερα δε μεταξύ των Ιταλοεβραίων. Το 1914, τρία από τα οκτώ ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας (και στη συνέ-

<sup>49</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Αβλούν Ισμαήλ (1922), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

<sup>50</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαια 6 και 8.

<sup>51</sup> Ο Οσμάν Νουρή θεωρούνταν αρκετά αξιόπιστος ώστε να διαθέτει το 1906 ανοιχτό λογαριασμό στην Τράπεζα της Ανατολής. Οι Αδελφοί Ντιλμπέρ Ζαδέ, εισαγωγείς υφασμάτων, κατατάσσονταν στην τρίτη τάξη του Εμπορικού Επιμελητηρίου το 1908, ενώ ο ξυλέμπορος Χασάν Μπιν Ισμαήλ στη δεύτερη. Ο επίσης έμπορος ψιλικών Αβδούς Ισμαήλ περιλαμβανόταν σε υστεροθωμανικούς εμπορικούς οδηγούς. Δελτίο 128, ΙΑΜ, Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, 11<sup>η</sup> Ενότητα. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 38, 40. Osterreichisches Handelsmuseum, *Salonik*, σ. 160.

<sup>52</sup> Αχρονολόγητη έκθεση του αμερικανικού προξενείου Θεσσαλονίκης (1909-1910). Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Μικροφίλμ MMA4/b/6.

χεια και του διοικητικού του συμβουλίου) προέρχονταν από τις οικογένειες των Μορπούργου, Μισραχί και Φερνάντεζ<sup>53</sup>. Τα πιεστικά προβλήματα μετάβασης στο ελληνικό δασμολογικό και νομοθετικό καθεστώς, που αντιμετώπιζε η μακεδονική βιομηχανία στο σύνολό της, φαίνεται ότι δημιουργούσαν ένα κοινό, ελληνοεβραϊκό πεδίο συνεννόησης. Ωστόσο, η πολιτισμική λογική που υπαγόρευε τη συνεννόηση αυτή δεν ήταν καινοφανής. Αντίθετα, εδραζόταν σε υστεροθωμανικά πολιτισμικά πρωτόκολλα ρύθμισης της διεθνοτικής αστικής κοινωνικότητας των επιχειρηματικών και ταυτόχρονα κοινοτικών αρχηγεισιών της πόλης. Τα πρωτόκολλα αυτά καθόρισαν και το χαρακτήρα της μετάβασης στη νέα κοινωνική και οικονομική συνθήκη. Η παρουσία του Περικλή Χατζηλαζάρου μεταξύ των ιδρυτών του Σύνδεσμου Βιομηχάνων και η εκλογή του ως πρώτου προέδρου του αντανάκλυνε ουσιαστικά τις συνέχειες των εγχειρημάτων<sup>54</sup>. Πρόεδρος επί σειρά ετών της πολυεθνικής Λέσχης Θεσσαλονίκης και έχοντας αναλάβει σειρά πρωτοβουλιών κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο για τη συνεννόηση μεταξύ των εβραίων και ελλήνων επιχειρηματιών και την αποσόβηση όσων προστριβών προέκυπταν μεταξύ τους, ο Χατζηλαζάρου διατηρούσε άριστες σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα. Ταυτόχρονα, διέθετε το κύρος του κοινοτικού προύχοντα και του έλληνα πατριώτη, τα οποία του προσέδιδαν η πολυετής συμμετοχή του στα ελληνορθόδοξα κοινοτικά δρώμενα και η δράση του κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα<sup>55</sup>. Λειτουργούσε επομένως ως ο ιδανικός διάμεσος μεταξύ των ελλήνων και των εβραίων επιχειρηματιών εκφράζοντας τη συνέχεια και τη σταθερότητα σε μια ιδιαίτερα ρευστή περίοδο.

Πέρα από τα κοινά προβλήματα και την ύπαρξη των κατάλληλων υποδοχών εγκόλπωσης τους, η ανταπόκριση των ιταλοεβραίων επιχειρηματιών στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας ενδεχομένως να σχετιζόταν και με τις εξελίξεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Η παλιά επιχειρηματική αρχηγεία έχανε σταδιακά τον έλεγχο της λόγω της ανόδου των σιωνιστών και της ριζοσπαστικοποίησης των κατώτερων στρωμάτων που επέφερε η δράση της Φεντερασιόν. Ταυτόχρονα, η κοινότητα από εργαλείο ενδυνάμωσης της θέσης των Ιταλοεβραίων στην οικονομία της Θεσσαλονίκης μετατρέποταν σε βαρίδι λόγω των διαρκών προστριβών με τις ελληνικές αρχές και της αμφισβήτησης της νομιμοφροσύνης της<sup>56</sup>. Η ενεργή συμμετοχή στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας μπορεί επομένως να συσχετιστεί με τη σταδιακή απομάκρυνσή της ιταλοεβραϊκής αρχηγείας από τα κοινοτικά δρώμενα και να θεωρηθεί ως αντίρροπη κίνηση για τη διασφάλιση της θέσης της. Για τους Ιταλοεβραίους, η συμμετοχή στο Σύνδεσμο πρόσφερε την απαραίτητη δικτύωση, νέους διαύλους πρόσβασης στην κεντρική εξουσία, καθώς και τα απαραίτητα πιστοποιητικά ελληνικότητας σε μια περίοδο όπου η διπλή τους ταυτότητα ως Ιταλών και ως Εβραίων τους καθιστούσε διπλά ύποπτους λόγω των ελληνοεβραϊκών προστριβών και του ελληνοϊταλικού ανταγωνισμού<sup>57</sup>. Το αν η συμμετοχή σήμαινε και ενσωμάτωση

<sup>53</sup> Φάκελος «Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σσ. 194-195.

<sup>54</sup> Φάκελος «Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. ΕΒΕΘ, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος*, σσ. 194-195.

<sup>55</sup> Για μια πρώτη βιογραφική του βλέπε Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου» και τις διάσπαρτες αναφορές εδώ, Κεφάλαια 2, 3, 5 και 6.

<sup>56</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 6, σσ. 266-267. Ανάλογη είναι η επισήμανση της Minna Rozen. Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond*, σ. 178.

<sup>57</sup> Όσον αφορά τον δεύτερο, οι ελληνικές αρχές ανησυχούσαν ιδιαίτερα για την ιταλική προπαγάνδα για τη διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης και φοβούνταν ότι «έν συνεργασία μετά βουλγάρων κομιτατζήδων καί τινών ισραηλιτών, ένταύθα, ξένων ώς επί τό πολύ ύπηκων, [η Ιταλία] έπιδιώκει τήν δημιουργίαν ταραχών πρός δικαιολογίαν καί ένίσχυσιν τής κακοβούλου πολιτικής της». Γραφείο Τύπου

(με την έννοια της σταδιακής πρόσκτησης μιας περισσότερο μονοδιάστατης, «ελληνικής» ταυτότητας) παραμένει ωστόσο συζητήσιμο. Οι στενοί δεσμοί που οι ιταλοεβραίοι επιχειρηματίες διατήρησαν με την Ιταλία κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και η καθοριστική συμβολή τους στην ίδρυση και στελέχωση του Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου το 1917<sup>58</sup>, υποδηλώνει ότι η συμμετοχή τους στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας συνιστούσε πιθανότατα μια στρατηγική κίνηση για τη διατήρηση και αναπαραγωγή των πολλαπλών ερεισμάτων τους στα διαφορετικά κέντρα εξουσίας τα οποία και καθόριζαν το τοπικό επιχειρηματικό τοπίο κατά τη ρευστή δεκαετία του 1910.

Πέρα από την ειδική περίπτωση των ιταλών Εβραίων, τα υπάρχοντα αριθμητικά δεδομένα καταγράφουν επίσης σημαντική παρουσία των εβραίων εμπόρων στους νέους θεσμούς – με αυξητικές μάλιστα τάσεις. Το 1917, από τα 222 μέλη του Εμπορικού Σύλλογου Θεσσαλονίκης μόλις 51 ήταν Εβραίοι. Μέσα στο 1918 όμως αντιπροσώπευαν τους 50 από τους 66 νεοεγγραφέντες με συνέπεια το 1921 σε σύνολο 239 εγγεγραμμένων οι Έλληνες να είναι 134 και οι Εβραίοι 96. Τα στοιχεία αυτά είναι ιδιαίτερα σημαντικά καθώς αφορούν σε μια περίοδο έντονων μεταναστευτικών κινήσεων του εβραϊκού εμπορικού στρώματος και σε ένα σύλλογο με καταστατικά ελληνική φυσιολογία. Ακόμη υψηλότερο ήταν το ποσοστό των εγγεγραμμένων Εβραίων στο ανασυγκροτημένο «ελληνικό» Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο της πόλης. Από ένα δείγμα 300 εγγραφών που στάθηκε δυνατόν να αναλυθεί, οι 167 αφορούσαν εβραϊκές επιχειρήσεις<sup>59</sup>. Όπως υποδηλώνουν και οι ημερομηνίες εγγραφής (Αύγουστος-Οκτώβριος 1919), οι εβραϊκοί εμπορικοί οίκοι έσπευσαν να εγγραφούν μαζί με την έναρξη της λειτουργίας του «ελληνικού» Επιμελητηρίου. Αντίστοιχα μεγάλο ήταν και το ενδιαφέρον που επέδειξαν για την εκλογή του πρώτου τριακονταμελούς διοικητικού συμβουλίου τον Απρίλιο του 1919. Από τους 130 περίπου ψηφίσαντες, τα δύο τρίτα ήταν Εβραίοι και μόλις το ένα τρίτο Έλληνες<sup>60</sup>.

Αυτά τα αριθμητικά δεδομένα, αν συγκριθούν με στοιχεία από την ύστερη οθωμανική περίοδο, πιστοποιούν μια μικρή μόνο υποχώρηση της θεσμικής παρουσίας των εβραίων εμπόρων. Παρόλο που αποτελούσαν τη μειοψηφία στο νεοσύστατο Εμπορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης, συνέχιζαν να πλειοψηφούν στο Εμπορικό Επιμελητήριο με ποσοστά ανάλογα των υστεροοθωμανικών χρόνων<sup>61</sup>. Η μετεωρική ποσοστιαία άνοδος των ελλήνων εμπόρων και η ισχνή παρουσία των Μουσουλμάνων είχαν βέβαια κλονίσει τις υστεροοθωμανικές εθνοτικές ιεραρχίες και έτειναν να διαμορφώσουν μια νέα αριθμητική ισορροπία μεταξύ των δύο κυριότερων εθνοτήτων της μεταοθωμανικής Θεσσαλονίκης. Έτσι, η σύνθεση των θεσμικών εκπροσώπων της αγοράς δεν αντανάκλούσε πλέον την έστω και μειωμένη υπεροχή των Εβραίων σε αυτήν<sup>62</sup>. Ακόμη και στο Επιμελητήριο, τον πιστότερο καταγραφέα των επιχειρηματικών εθνοτικών συσχετισμών, οι εγγεγραμμένοι Έλληνες, οι οποίοι μετά βίας ξεπερ-

---

Θεσσαλονίκης προς ΥΠΕΞ (25.04.1919), New Archive of the History of Jews in Greece, Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1.

<sup>58</sup> *L'Indépendant* 08.08.1917. Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 7, σ. 290.

<sup>59</sup> Τα μητρώα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου για την περίοδο 1919-1924 περιλαμβάνουν πάνω από 2.000 εγγραφές, όμως στο μεγαλύτερό τους μέρος δεν είναι προσβάσιμα λόγω της κακής κατάστασής τους. Οι 300 εγγραφές που στάθηκε δυνατόν να ερευνηθούν προέρχονται από τα τρία πρώτα βιβλία και αφορούν με ελάχιστες εξαιρέσεις εγγραφές που έγιναν κατά την περίοδο Αυγούστου-Οκτωβρίου 1919. Αναγγελίες Εμπορικής Επωνυμίας, Εγγραφές. Αριθμός Μητρώου 1-100, 101-200, 201-300, Αρχείο ΕΒΕΘ.

<sup>60</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 30.04.1919.

<sup>61</sup> Το 1908 από τα 398 μέλη του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, οι 205 ήταν Εβραίοι. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 35-46.

<sup>62</sup> Βλέπε την ανάλυση *εδώ*, Κεφάλαιο 8, σ. 309.

νούσαν τους μουσουλμάνους και ντονμέ εμπόρους το 1908<sup>63</sup>, πλησίαζαν τώρα τα ποσοστά των Εβραίων.

Η τάση αλλαγής των συσχετισμών ήταν επομένως έκδηλη και τεκμηριώνει τη σταδιακή έκλειψη της εβραϊκής επιχειρηματικής ηγεμονίας. Ωστόσο, η παρουσία των Εβραίων εξακολουθούσε να παραμένει αξιοσημείωτα υψηλή με δεδομένο μάλιστα ότι και οι τρεις συσσωματώσεις, οι δύο σύλλογοι και το Επιμελητήριο, αντλούσαν καταστατικά τα μέλη τους από ολόκληρη τη διοικητική ενότητα της Μακεδονίας. Πέρα από το Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας, ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης παρείχε το δικαίωμα εγγραφής σε κάθε έμπορο, εμποροβιομήχανο, τραπεζίτη, παραγγελιοδόχο και αντιπρόσωπο εταιρειών «ἀσκούντα τό ἐπιτήδευμα αὐτοῦ ἐν οἰαδῆποτε πόλει τῆς Μακεδονίας»<sup>64</sup>. Αντίστοιχα, μέλος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου μπορούσε να εγγραφεί κάθε έμπορος και βιομήχανος του νομού Θεσσαλονίκης<sup>65</sup>. Οι τρεις συσσωματώσεις είχαν ως ουσιαστικό πεδίο αναφοράς τους τη Μακεδονία ακόμη και όταν προέβαλαν τη Θεσσαλονίκη, γιατί υπάκουαν σε μια λογική που ρητά ή άρρητα αναγνώριζε τη δεσπίζουσα θέση των Εβραίων στην οικονομία της πόλης, εννοιολογούσε ως προβληματικό τον από μέρους τους ενδεχόμενο έλεγχο των νέων θεσμών και κατανοούσε ότι ο θεσμικός εξελληνισμός της δεν μπορούσε να προέλθει παρά μόνο μέσα από την κινητοποίηση αριθμητικά ευρύτερων ελληνικών επιχειρηματικών ομάδων. Ο «απεβραϊσμός» της Θεσσαλονίκης και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος ήταν δυνατός μόνο μέσω της προηγούμενης ένταξής της σε μια «ελληνική» Μακεδονία.

Στην πράξη βέβαια, τα ποσοστά των Εβραίων καθιστούσαν προβληματικό το παραπάνω σκεπτικό. Η υψηλή αναλογικά παρουσία τους φαίνεται ότι οφειλόταν καταρχήν στη χαμηλή ανταπόκριση των ελλήνων εμπόρων στους νέους θεσμούς. Οι δυσκολίες στη συγκοινωνία που προκάλεσαν οι καταστροφές των Βαλκανικών Πολέμων επιτάθηκαν από το καθεστώς αυστηρού ελέγχου των μετακινήσεων που επέβαλαν οι συμμαχικές αρχές κατά το διάστημα 1915-1918, καθώς και από την οξεία έλλειψη μεταφορικών μέσων καθόλη τη διάρκεια της περιόδου. Κατέστησαν έτσι ιδιαίτερα δύσκολη τη μετάβαση των ελλήνων εμπόρων της Κεντρικής Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη, την εγγραφή τους στους συλλόγους και στο Επιμελητήριο και τη συμμετοχή τους στις εκλογές<sup>66</sup>. Από το δείγμα των 300 εγγεγραμμένων επιχειρήσεων στο Επιμελητήριο τον Οκτώβριο του 1919 ούτε μια δεν είχε έδρα εκτός Θεσσαλονίκης. Στις αντικειμενικές αυτές δυσχέρειες πρέπει ενδεχομένως να προστεθεί και η γενικότερη από ό,τι φαίνεται τάση αποστασιοποίησης των Ελλήνων της πόλης από τις ποικίλες εκλογικές διαδικασίες που εγκαινίαζε η έλευση του φιλελεύθερου ελληνικού πολιτεύματος. Οι μόλις 43 έλληνες έμποροι που ψήφισαν στις πρώτες εκλογές του Επιμελητηρίου τον Απρίλιο του 1919<sup>67</sup> (και παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις του Εμπορικού Συλλόγου για εγγραφή στα μητρώα<sup>68</sup>) έρχονταν ουσιαστικά να προστεθούν στην ιδιαίτερα χαμηλή προσέλευση των ελλήνων ψηφοφόρων της Θεσσαλονίκης στις εθνικές εκλογές του Μαΐου 1915<sup>69</sup>. Πιστοποιούσαν δηλαδή την από μέρους

<sup>63</sup> Το 1908 σε σύνολο 398 μελών του Επιμελητηρίου οι Έλληνες ήταν 73 και οι Μουσουλμάνοι και Ντονμέ 64. Modiano, *Annuaire Commercial & Administratif*, σσ. 35-46.

<sup>64</sup> Φάκελος «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>65</sup> Βασιλικό Διάταγμα της 16/18 Νοεμβρίου 1918 «περί ιδρύσεως εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων». Παρατίθεται στο Αντώνιος Ν. Μαλαγαρδής, *Γενική Κωδικοποίησης ολοκλήρου της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας, τόμος ΙΑ' (έτη 1919-1920)* (Αθήνα, 1932), σ. 106.

<sup>66</sup> Εμπορικός Σύλλογος προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (02.02.1919), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>67</sup> Σε σύνολο 130 εκλογέων. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 30.04.1919.

<sup>68</sup> *Το Φως* 08.03.1919, *Μακεδονία* 08.03.1919.

<sup>69</sup> Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 113-114.



τους δυσκολία αποδοχής μιας σειράς θεσμών αντιπροσώπευσης οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως εργαλεία μιας ελεγχόμενης ενσωμάτωσης των υπόλοιπων εθνοτήτων μόνο στο βαθμό που θα εξασφάλιζαν ταυτόχρονα την ηγεμονία των Ελλήνων.

Ωστόσο, η υψηλή συμμετοχή των εβραίων εμπόρων δεν αποτελεί μια μαγική εικόνα που οφειλόταν αποκλειστικά στη σχετικά περιορισμένη παρουσία των Ελλήνων. Ούτε και αντανakλούσε απλώς τη γενικότερη αριθμητική υπεροχή τους στην αγορά της πόλης. Αντίθετα, εδραζόταν τόσο σε ένα προϋπάρχον έθος συλλογικής οργάνωσης και χρήσης των νεωτερικών θεσμών αντιπροσώπευσης στο πεδίο της αγοράς όσο και στη συγκυρία, στην ανάγκη ανταπόκρισης στις νέες συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου που επέβαλε ο πόλεμος.

Καθόλη τη διάρκεια της ύστερης οθωμανικής περιόδου οι εβραίοι έμποροι και βιομήχανοι αποτέλεσαν την κατεξοχήν εθνοτική ομάδα επιχειρηματιών που στήριξε τη σύσταση νεωτερικών μορφών τυπικής επαγγελματικής κοινωνικότητας τις οποίες και αντιλήφθηκε ως το κύριο μέσο προώθησης των συμφερόντων της<sup>70</sup>. Ο εβραϊκός Grand Cercle Commercial ήταν η πρώτη εθνοτική εμπορική λέσχη που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη, αλλά και ένας από τους σημαντικότερους συλλόγους της. Παρέχοντας ένα χώρο συνεννόησης μεταξύ των εβραίων επιχειρηματιών, ανταλλαγής πληροφοριών, ρύθμισης του ανταγωνισμού τους και στοιχειοθέτησης μιας έννοιας του «κοινού (εβραϊκού και θεσσαλονικιώτικου) συμφέροντος», προώθησε την αυτοοργάνωσή τους και τους επέτρεψε ταυτόχρονα να ασκούν ηγεμονία σε ολόκληρη την τοπική οικονομία. Η ελληνορθόδοξη Νέα Λέσχη ακολούθησε πολύ αργότερα, είχε άλλες, περισσότερο «αμυντικές» στοχεύσεις και ποτέ δεν υπερέβη τα όρια της κοινότητας. Κατ' ανάλογο τρόπο, η πολυεθνική Λέσχη Θεσσαλονίκης, προνομιακός χώρος συνάντησης των επιχειρηματιών της πόλης, υπήρξε μια πρωτοβουλία του άγγλου πρόξενου Harry Lamb στην οποία η εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία ανταποκρίθηκε τάχιστα. Πληθαίνοντας τις τάξεις των μελών της και στελεχώνοντας τα όργανα διοίκησής της, η αρχηγεία αυτή επέβαλε κατ' αυτόν τον τρόπο τον κεντρικό της ρόλο στη συγκρότηση των νεωτερικών δομών μιας αναδυόμενης διεθνοτικής αστικής και επιχειρηματικής κοινωνικότητας<sup>71</sup>. Αντίστοιχα, η αθρόα συμμετοχή στο οθωμανικό Εμπορικό Επιμελητήριο, και κυρίως η μακρόχρονη συμβίωση ενός πλειοψηφικά εβραϊκού διοικητικού συμβουλίου με έναν ντονμέ πρόεδρο, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνέβαλε στην καλλιέργεια μιας νοοτροπίας διαπραγμάτευσης, η οποία και συνυπήρχε με μια οξυμένη αναγνώριση της σημασίας της κρατικής εξουσίας για την επιχειρηματική δράση, των δυνατοτήτων αλλά και των ορίων που η σχέση μαζί της επέβαλε.

Η μεγάλη σημασία που έδιναν οι εβραίοι επιχειρηματίες στις επαγγελματικές συσσωματώσεις και στις σχέσεις εξουσίας που αυτές δομούσαν, αποτελούσε μια πολιτισμική παρακαταθήκη που φαίνεται ότι τους χαρακτήριζε ιδιαίτερα διαφοροποιώντας τους ενδεχομένως από τους ντονμέ και τους μουσουλμάνους συναδέλφους τους. Στην περίπτωση των τελευταίων, ήταν πιθανότατα η συμβολική ή «πραγματική», αλλά σε κάθε περίπτωση προνομιακή, πρόσδεση στο κράτος, η οποία και έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο, καθορίζοντας τις κοινωνικές πρακτικές και τις επιχειρηματικές στρατηγικές τους<sup>72</sup>. Όταν η πρόσδεση αυτή εξέλειπε, όπως συνέβη μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η εσωστρέφεια εντάθηκε και η αποδοχή των νέων συλλογικών θεσμών που εισήγαγε η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στις ελληνικές δομές υπήρξε αποσπασματική και μακροχρόνια. Αντίθετα, χάρη και στο υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο που ήδη διέθετε, το στρώμα των εβραίων εμπόρων μπόρεσε να πραγματοποιήσει τη

<sup>70</sup> Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σσ. 119-123.

<sup>71</sup> Μόλχο, "Le Cercle de Salonique".

<sup>72</sup> Βλέπε και *εδώ*, Κεφάλαιο 1, σσ. 67, 72, 77-78.

μετάβαση με περισσότερο ομαλό, μαζικό και συντεταγμένο τρόπο και να υιοθετήσει τους νέους πολυεθνικούς θεσμούς εκπροσώπησης. Ειδομένη υπό το πρίσμα αυτό, η έντονη δραστηριοποίηση που επέδειξαν οι εβραϊκοί σύλλογοι (και όχι αυτή καθαυτή η κοινότητα) για την εγγραφή των εβραίων ψηφοφόρων στους εκλογικούς καταλόγους, όπως και η μαζική προσέλευση των τελευταίων στις εκλογές του Μαΐου 1915, αποτυπώνουν επίσης τη σημασία που απέδιδε το ευρύτερο εβραϊκό αστικό στρώμα στην εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που παρείχαν οι νέοι μηχανισμοί αντιπροσωπευσης<sup>73</sup>.

Ωστόσο, στη διαδικασία υιοθέτησης των νέων θεσμών από τους εβραίους επιχειρηματίες, η συγκυρία έπαιξε έναν εξίσου καθοριστικό ρόλο. Η έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η έλευση της Στρατιάς της Ανατολής, η εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης, αλλά και η συνέχιση της πολεμικής προσπάθειας και μετά την ανακωχή μετέβαλαν ριζικά τους όρους διεξαγωγής του ελληνικού εμπορίου. Μέσα από την επιβολή σωρείας ρυθμίσεων, ελέγχων και περιορισμών οδήγησαν στη γραφειοκρατικοποίησή του και στη συγκεντροποίηση των δομών του. Η ελληνική και ξένη βιβλιογραφία έχει ερμηνεύσει την πανευρωπαϊκή αυτή μεταβολή κρατικοκεντρικά, εστιάζοντας στην επέκταση του ρόλου του κράτους και στην ανάδυση κρατικιστικών ιδεών και συστηματικότερων μορφών παρεμβατισμού στο σύνολο της οικονομίας, της δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής<sup>74</sup>. Ωστόσο, η συγκυρία του ολοκληρωτικού πολέμου συνέβαλε επίσης στην ενδυνάμωση θεσμών που τυπολογικά τείνουν συνήθως να τοποθετούνται στο χώρο της «κοινωνίας των πολιτών» ή σε έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ αυτής και της κρατικής εξουσίας. Η οργάνωση της πολεμικής οικονομίας στη Θεσσαλονίκη δεν συντελέστηκε μόνο, και ενδεχομένως ούτε και κυρίως, μέσα από τη διόγκωση αυτού καθαυτού του κρατικού μηχανισμού –υπό διαμόρφωση άλλωστε ακόμη. Αντίθετα, προωθήθηκε και μέσα από την ανάθεση καθηκόντων στον Εμπορικό Σύλλογο και στο Εμπορικό Επιμελητήριο, στη μετατροπή τους σε ελεγκτικούς, διανεμητικούς και γνωμοδοτικούς μηχανισμούς σε στενή σχέση με τις αρμόδιες τοπικές αρχές. Στο πλαίσιο των πολιτικών αντιμετώπισης του οξύτατου προβλήματος επισιτισμού της πόλης, η κεντρική κυβέρνηση, η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, αλλά και οι συμμαχικές αρχές ανέθεσαν στο Εμπορικό Επιμελητήριο και στον Εμπορικό Σύλλογο ένα ευρύ φάσμα δικαιοδοσιών. Αυτές περιλάμβαναν με-

<sup>73</sup> Για την έντονη δράση των εβραϊκών συλλόγων στις εκλογές του Μαΐου 1915 βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 6 (σσ. 261-262). Ο ελληνικός τύπος τόνιζε συστηματικά την εξαιρετική οργάνωση και την έντονη δραστηριότητα που επέδειξαν οι Εβραίοι για την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους και την προμήθεια εκλογικών βιβλαρίων, την οποία και αντιπαρέβαλλε με την αβελτηρία και αδιαφορία των Ελλήνων. *Νέα Αλήθεια* 08.01.1915, 13.01.1915, 31.01.1915, *Το Φως* 12.01.1915, *L'Indépendant* 24.01.1915.

<sup>74</sup> Για τις πιο ρητές, αν και ακροθιγείς, αναφορές στην Ελλάδα, βλέπε Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα, 1996). Χατζηιωσήφ, «Η μπελ ε-πόκ του κεφαλαίου», σσ. 344 (για τη διόγκωση των κρατικών δαπανών) και 346-348 (για την ευρεία απήχηση κρατικιστικών πρακτικών και για τις δύο διαφορετικές εκδοχές του κρατισμού). Λιάκος, «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια», σ. 177. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, σ. 85 (για την ανάπτυξη των ιδεών περί αυτάρκειας). Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας*, κεφάλαιο 14. Αντίθετα, ο Γιώργος Λεονταρίτης υποστηρίζει ότι οι παρεμβάσεις του Βενιζέλου στην οικονομία ήταν τελικά περιορισμένες κλίμακας λόγω της πολιτικής έντασης. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, σ. 243. Σε κάθε περίπτωση, η συστηματική έρευνα για τις επιπτώσεις του Πολέμου στην ανάπτυξη του κράτους εκκρεμεί. Για τις ευρωπαϊκές χώρες, βλέπε τις επιμέρους συμβολές για τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, στο Mark Harrison & Stephen Broadberry (επιμ.), *The Economics of World War I* (Κέμπριτζ, 2005). Για την επέκταση της κρατικής εξουσίας στον πιο εμβληματικό τομέα, αυτόν της διατροφής, βλέπε Margaret Bartlett, *British Food Policy during the First World War* (Λονδίνο, 1985). Davis, «Feeding the cities». Για τοπικές εκφάνσεις του κρατικού παρεμβατισμού, βλέπε Chickering, *The Great War and urban life in Germany*.

ταξύ άλλων την παροχή πιστοποιητικών για την έκδοση αδειών εξαγωγής στο εσωτερικό της Μακεδονίας ή εκτός της ελληνικής επικράτειας<sup>75</sup>, τον τρόπο διανομής του χώρου στα ελάχιστα βαγόνια που διατίθονταν για τη μεταφορά εμπορευμάτων στη μακεδονική ενδοχώρα και στα λιγιστά πλοία που διαμετακόμιζαν προαγορασμένα εμπορεύματα από την Αγγλία και τη Γαλλία στη Θεσσαλονίκη, την τακτική έκδοση δελτίων τιμών, τον υπολογισμό των αποθεμάτων που βρίσκονταν στην αγορά της πόλης, την κοινοποίηση προς τους εμπόρους αποφάσεων της διοίκησης και τη συμμετοχή σε ποικίλες επιτροπές και κυρίως στο γνωμοδοτικό συμβούλιο επισιτισμού<sup>76</sup>. Η επιτυχής διεξαγωγή της επιχειρηματικής δραστηριότητας προϋπέθετε επομένως σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στο παρελθόν την πρόσβαση και τη συμμετοχή στους αναβαθμισμένους από τις περιστάσεις φορείς θεσμικής εκπροσώπησης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης. Η ιδιότητα του μέλους συγκροτούσε τώρα προνομιούχες επιχειρηματικές κοινότητες και παρήγαγε κρίσιμους αποκλεισμούς. Ιστορικά, η εβραϊκή κυριαρχία στο επικερδές εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της πόλης στηριζόταν στην εκμετάλλευση ενός γεωγραφικά εκτεταμένου, διευρυμένου οικογενειακού εμπορικού δικτύου στο πλαίσιο μιας ελεύθερης οικονομίας. Στη συγκυρία του ολοκληρωτικού πολέμου, το πλεονέκτημα αυτό και κλονίστηκε και δεν επαρκούσε πλέον. Κατά συνέπεια, η εγγραφή στον Εμπορικό Σύλλογο και στο Επιμελητήριο αποτελούσε για τους εβραίους επιχειρηματίες την απαραίτητη προϋπόθεση για την κατά το δυνατόν εξυπηρέτηση των δικών τους επιχειρηματικών συμφερόντων.

Συγκεκριμένα, οι θεσμοί συνέβαλαν πολλαπλά στη σταδιακή ενσωμάτωση των εβραίων. Κατά πρώτον, αποτέλεσαν κοινό σημείο αναφοράς τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους εβραίους εμπόρους και διαμόρφωσαν ένα κοινό ρεπερτόριο πρακτικών. Οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν ήταν οι αποκλειστικοί χρήστες των νέων θεσμών. Αμιγώς εβραϊκές ή συχνότερα μεικτές ομάδες, που εκπροσωπούσαν διάφορους επαγγελματικούς κλάδους, απευθύνονταν συχνά στον Εμπορικό Σύλλογο και στο Επιμελητήριο προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για κυβερνητικές πολιτικές ή να επιτύχουν τη στήριξη και προώθηση των αιτημάτων τους<sup>77</sup>. Ταυτόχρονα, η λειτουργία των θεσμών αυτών επικεντρωνόταν σε μεγάλο βαθμό στην τακτική συγκρότηση επιμέρους επιτροπών για την επίλυση των ζητημάτων που προέκυπταν κάθε φορά, καθώς και στην αποστολή αντιπροσώπων σε διάφορα ευρύτερα συντονιστικά όργανα. Και στις δύο περιπτώσεις η εβραϊκή παρουσία ήταν ορατή. Οι επιτροπές, είτε επρόκειτο για τη ρύθμιση τιμών είτε για τη διεξαγωγή εράνων, ήταν κατά κανόνα μεικτές. Αντίστοιχα, η εκπροσώπηση του Εμπορικού Συλλόγου ή του Επιμελητηρίου στα ποικίλα τοπικά διαβούλια ανατίθονταν όχι μόνο σε Έλληνες αλλά και σε Εβραίους<sup>78</sup>. Η ισχύς των

<sup>75</sup> Ενδεικτικά, ο Εμπορικός Σύλλογος δεν εξέδιδε πιστοποιητικά για άδειες εξαγωγής παρά μόνο στα μέλη του. *L'Indépendant* 31.01.1917.

<sup>76</sup> *Μακεδονία* 02.07.1915, 03.07.1915, 26.11.1915. *Το Φως* 13.07.1918, 03.11.1917. Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης προς ΓΔΜ, Διεύθυνση Επισιτισμού (14.04.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>77</sup> Τα παραδείγματα είναι πολλά. Ενδεικτικά, τον Ιούνιο του 1918, Έλληνες και εβραίοι έμποροι ζήτησαν από τον Εμπορικό Σύλλογο να μεσολαβήσει στις αγγλικές αρχές για τον ορισμό μιας δίκαιης τιμής αγοράς των προϊόντων τους που αυτές είχαν επιτάξει. Εμπορικός Σύλλογος προς Service de l'Intendance Anglaise (14.06.1918), Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919». *L'Indépendant* 02.06.1918.

<sup>78</sup> Έτσι, τον Μάρτιο του 1916 το Επιμελητήριο αποφάσισε να ορίσει τον Γιακώβ Καζές αντιπρόσωπό του στη Μικτή Επιτροπή Επισιτισμού που είχαν συστήσει οι αρχές του Στρατού της Ανατολής σε συνεργασία με την ελληνική διοίκηση. Ακόμη ενδεικτικότερο είναι ότι ο Καζές ορίστηκε «ομοφώνως» εκπρόσωπός του στη συνέλευση των εμπορικών συλλόγων της χώρας που θα μελετούσε τις αλλαγές στο δασμολογικό καθεστώς. *L'Indépendant* 23.03.1916, 21.02.1918, *Το Φως* 10.03.1916, 09.02.1918.

εβραίων μεγαλεμπόρων, ιδιαίτερα στον κρίσιμο τομέα της αγοράς τροφίμων, πιθανότατα συνέβαλε στην απόφαση αυτή. Ο αποκλεισμός τους θα σήμαινε την αυτονομήσή τους και η αδυναμία δημιουργίας συναινέσεων μπορούσε να οδηγήσει σε παράλυση τον ήδη οριακά αποτελεσματικό επισιτισμό της πόλης<sup>79</sup>. Ωστόσο, επρόκειτο ταυτόχρονα και για συνειδητή επιλογή, η οποία και μαρτυρούσε την ύπαρξη κοινής ταυτότητας, ενός *esprit de corps*, μεταξύ των μελών ιδίως του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Η ταυτότητα αυτή βασιζόταν στην αρχή της ισότητας όλων των μελών και της εξειδικευμένης τους γνώσης, αναγνωρίζοντας κατά τρόπο ουσιαστικό την ιδιότητα του έλληνα πολίτη και στους εβραίους εμπόρους. Ήταν μάλιστα τόσο ισχυρή, ώστε καθόριζε το περιεχόμενο που έπαιρνε η ίδια η έννοια της «αξιοπρέπειας» του θεσμού. Όταν στις 16 Νοεμβρίου 1916 ο διευθυντής του λιμανιού ζήτησε από το Επιμελητήριο να ορίσει έναν έμπορο ελληνικής υπηκοότητας στην επιτροπή που θα εξέταζε το ζήτημα του τρόπου εκφόρτωσης των πλοίων στο λιμάνι, το διοικητικό συμβούλιο επέλεξε τον έμπειρο στα ναυτιλιακά ζητήματα ναυτικό πράκτορα Γιακώβ Μόλχο. Όμως ο διευθυντής αρνήθηκε να επικυρώσει το διορισμό ζητώντας από το Επιμελητήριο να αντικαταστήσει τον Μόλχο με έμπορο «ελληνικής καταγωγής»<sup>80</sup>. Στο «όνομα τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ Ἐπιμελητηρίου», ο προεδρεύων Γιακώβ Καζές αρνήθηκε να το πράξει, ενώ το μέλος του διοικητικού συμβουλίου Κλέων Χατζηλαζάρου διαμαρτυρήθηκε στο αρμόδιο υπουργείο της Προσωρινής Κυβέρνησης καταφέροντας να αποσπάσει από τον υπουργό την ειλικρινή και «ζωηρᾶν» του μεταμέλεια για το ατυχές γεγονός<sup>81</sup>.

Καμία διένεξη με εθνοτικές αναφορές δεν εντοπίζεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου και καμία ανάλογη καταγγελία στα έγγραφα του Εμπορικού Συλλόγου. Η ομαλή αυτή συνύπαρξη Ελλήνων και Εβραίων δεν εξαντλείτο όμως στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Αντανακλώνταν επίσης και σε ένα πιο ουσιαστικό επίπεδο: στη μορφή που πήραν οι παρεμβάσεις, πρωτοβουλίες και προτεραιότητες των δύο αυτών συσσωματώσεων (στο βαθμό βέβαια που κάτι τέτοιο είναι δυνατό να εκτιμηθεί). Αναμφίβολα, τα ζητήματα που αφορούσαν κυρίως τους έλληνες εμπόρους απασχολούσαν συστηματικά τόσο τον Εμπορικό Σύλλογο όσο και το Επιμελητήριο. Η ιστορική ενασχόληση των Ελλήνων με το εσωτερικό εμπόριο καθρεφτιζόταν στην έντονη δραστηριοποίηση των δύο οργανώσεων για τη διευκόλυνση των μεταβάσεων στη μακεδονική ενδοχώρα καθώς και στην άρση των ποικίλων απαγορεύσεων και περιορισμών που επέβαλλαν οι ελληνικές και συμμαχικές αρχές<sup>82</sup>. Επιπρόσθετα, σε ένα γενικότερο προγραμματικό επίπεδο,

---

Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (06/19.02.1918), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>79</sup> Από την άποψη αυτή, είναι ενδεικτικό ότι τον Ιανουάριο του 1915, σε σύσκεψη της διοικητικής επιτροπής του Επιμελητηρίου με τον νομάρχη και τον αστυνομικό διευθυντή για το ζήτημα της έλλειψης αλεύρων, οι ειδικοί που κλήθηκαν να καταθέσουν τη γνώμη τους ήταν όλοι εβραίοι αλευρέμποροι. *L'Indépendant* 14.01.1915, 17.01.1915, *L'Opinion* 16.01.1915. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (04.02.1915), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>80</sup> “Hellenique de race” στο πρωτότυπο. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (28.11.1916), Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>81</sup> “Situation de la population Israélite sous la domination grecque” (12.1918), LMA ABDBJ, ACC 3121/C211/2/13. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (28.11.1916), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>82</sup> Ακόμη μεγαλύτερη προτεραιότητα έδωσε βέβαια ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας για την ικανοποίηση των ζητημάτων που αφορούσαν στις ελληνικές βιομηχανίες της Κεντρικής Μακεδονίας με διαβήματα προς την κυβέρνηση για τη διάθεση βαγονιών για τη μεταφορά των πρώτων υλών από τη Θεσσαλονίκη και τη Σερβία και τη μεταφορά υφαντουργικών προϊόντων από τη Νάουσα και τα Βοδενά στη Θεσσαλονίκη. *L'Indépendant* 11.10.1915, 16.03.1916, 18.03.1916.

ο Εμπορικός Σύλλογος διακήρυττε ότι είχε πάντοτε υπόψη του «τᾶς γενναίας προσπαθείας τοῦ Ἑθνους» και ότι σταθερή επιδίωξή του ήταν «ἵνα καί τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου αἱ γενικώτεροι ἀντιλήψεις προσαρμοσθῶσι πρὸς τᾶς ἐκ τῶν [ἔθνικῶν] ζητημάτων γεννηθείσας ἐκάστοτε περιστάσεις»<sup>83</sup>. Ωστόσο, ζητήματα που αφορούσαν τομείς όπου κατεξοχὴν δραστηριοποιούνταν οι εβραῖοι ἔμποροι τύγχαναν ἀνάλογης προσοχῆς και μέριμνας τόσο ἀπὸ τον πιο «ελληνικό» Εμπορικό Σύλλογο ὅσο και ἀπὸ το Επιμελητήριο –στην «οθωμανική» ἀλλὰ και στην «ελληνική» εκδοχή του. Στον κλάδο του εισαγωγικοῦ ἐμπορίου, το Επιμελητήριο αἰτούνταν πρὸς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης την ἀποστολή ελληνικῶν πλοίων στη Μασσαλία για τη μεταφορά προϊόντων αγορασμένων ἀπὸ τους (εβραίους) ἐμπόρους της πόλης<sup>84</sup>. πρὸς δε το Υπουργεῖο Επισιτισμοῦ την κατάργηση του κρατικοῦ μονοπωλίου και την ἐλεύθερη εισαγωγή ζάχαρης και ἄλλων ειδῶν πρώτης ἀνάγκης<sup>85</sup>. Παράλληλα, πίεζε για την πληρωμὴ των ασφαλιστρῶν στους κατὰ κύριο λόγο εβραίους πυροπαθείς ἐμπόρους με διαβήματα πρὸς τα ἐπιμελητήρια του Λονδίνου και του Παρισιῦ και πρὸς την ἐλληνική κυβέρνηση και ἀντιτάχθηκε, ὅπως και ο Εμπορικός Σύλλογος, στο ἐπιβλαβές πρὸς τα εβραϊκά επιχειρηματικά συμφέροντα σχέδιο ἀνοικοδόμησης που προωθοῦσε ἡ κυβέρνηση Βενιζέλου<sup>86</sup>. Σε μεγάλο βαθμό, ἡ στάση αὐτή ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τον ἐνιαῖο χαρακτήρα της πολυεθνικῆς ἀγορᾶς της πόλης και τον κεντρικὸ ρόλο που οι Εβραῖοι ἐξακολουθοῦσαν να διαδραματίζουν στην ἀπρόσκοπτη λειτουργία της. Ωστόσο, Εμπορικός Σύλλογος και Εμπορικό Επιμελητήριο τήρησαν μια θετική πρὸς τους Εβραίους στάση ἀκόμη και σε περισσότερο ἰδεολογικά φορτισμένα ζητήματα με αὐξημένη συμβολική σημασία για τον ἐλληνικὸ εθνικισμό και τους τοπικούς δημόσιους ἐκφραστῆς του. Τον Φεβρουάριο του 1919 το Επιμελητήριο ζήτησε την ἀναβολὴ της ἐφαρμογῆς του νόμου που προέβλεπε την υποχρεωτικὴ τήρηση των λογιστικῶν βιβλίων στα ἐλληνικά, ἐνὼ τον Ιούνιο του 1920 ο Εμπορικός Σύλλογος πρότεινε στο Υπουργεῖο Οικονομικῶν να δοθεῖ παράταση για την υποβολὴ των δηλώσεων της καθαρᾶς προσόδου καθὼς πολλοὶ ἔμποροι δεν γνώριζαν την ἐπίσημη γλώσσα του κράτους<sup>87</sup>.

Ἡ παροχὴ χώρου για την ἐκφραση των ἰδιαίτερων συμφερόντων τους ευνόησε την υιοθέτηση των νέων θεσμῶν ἀπὸ τους εβραίους επιχειρηματίες. Πρὸς την ἴδια κατεύθυνση συνέβαλε και ἡ λειτουργία τους ως σημείου ἀναφοράς στο πλαίσιο ἀρθρωσης ἐνός κοινού «θεσσαλονικιώτικου» λόγου μεταξύ των ἐμπόρων της πόλης. Τον Ιούνιο του 1915 ἔμποροι διαμαρτυρήθηκαν για τη χορήγηση βαγονιῶν σε «ξένους» για τη διαμετακόμιση ἐμπορευμάτων. Ὅπως κατήγγειλαν, «ξένοι ἔμποροι ἐρχόμενοι ἐν τῇ ἀγορᾷ μας, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἀλλαχοῦ συμβαίνοντα, ἐνθα δὲν ἐπιτρέπεται ἢ χορήγησις βαγονιῶν εἰς τοὺς μὴ ἀναγνωρισμένους ἐμπόρους τῆς ἀγορᾶς, κατορθώνουν νὰ λαμβάνουν ἀπ'εὐθείας βαγόνια, εὐκολώτερον τῶν ἐντοπίων, πρὸς ζημίαν τῶν ἐμπόρων, ἐμπορομεσιτῶν καὶ ἀποστολέων τῆς ἀγορᾶς μας, οἵτινες ὑφίστανται ὅλα τὰ βάρη τῶν φόρων». Για το λόγο αὐτὸ και ζητοῦσαν να ἀντιπροσωπευθεῖ και το Επιμελητήριο στην ἐπιτροπὴ κατανομῆς των βαγονιῶν, κα-

<sup>83</sup> Εμπορικός Σύλλογος πρὸς Υπουργὸ των Οικονομικῶν (27.06.1920), Ἀρχεῖο Εμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

<sup>84</sup> *L'Indépendant* 04.05.1918.

<sup>85</sup> *L'Indépendant* 09.03.1919.

<sup>86</sup> *L'Indépendant* 03.10.1917, 05.10.1917, 14.10.1917, 02.11.1917, 03.11.1917. *Δελτίο ΕΒΕΘ* 13 (15.04.1920), σ. 385. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 10.11.1919.

<sup>87</sup> Συνεδρίαση Διοικητικοῦ Συμβουλίου ΕΒΕΘ (04.02.1919), Ἀρχεῖο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικοῦ Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο. Εμπορικός Σύλλογος πρὸς Υπουργὸ των Οικονομικῶν (27.06.1920), Ἀρχεῖο Εμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

θόσον τα μέλη του «είναι εις θέσιν νά γνωρίζουν καί τά πρόσωπα καί τά πράγματα»<sup>88</sup>. Οι δυσχέρειες του πολέμου σε συνδυασμό με την ενσωμάτωση στον ελληνικό οικονομικό χώρο ενίσχυαν επομένως την ανάπτυξη ενός κοινού αισθήματος εντοπιότητας. Προσέδιδαν περιεχόμενο σε μια αίσθηση του συνανήκειν και συγκροτούσαν μια συναινετική, υπερεθνική θεσσαλονικιώτικη ταυτότητα με άξονα τους τοπικούς θεσμούς. Σε μια τέτοια ευρύχωρη ταυτότητα μπορούσαν να αναγνωριστούν εξίσου οι έλληνες και οι εβραίοι έμποροι ως «ντόπιοι» Θεσσαλονικείς και αυτήν αναλάμβανε να εκφράσει τώρα το Επιμελητήριο της πόλης, ένας θεσμός που σημασιοδοτείτο τόσο ως «εθνικός» όσο όμως και ως «τοπικός».

Αυτή η «εντόπια» διάσταση της λειτουργίας των νέων θεσμών συνυπήρχε με την ένταξή τους σε υπερτοπικά δίκτυα. Για τους έλληνες και τους εβραίους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης η ενσωμάτωση αποτελούσε μια διπλή διαδικασία παραγωγής τοπικών και εθνικών ταυτοτήτων. Οι νέες συσσωματώσεις ενοφθάλμιζαν την τοπική επιχειρηματική κοινότητα σε ευρύτερα εθνικά συμφραζόμενα. Ήδη από τα μέσα του 1914, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας και το Επιμελητήριο συμμετείχαν στην οργανωτική επιτροπή του Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Εμπορίου, Βιομηχανίας και Γεωργίας το οποίο και επρόκειτο να συγκληθεί στη Θεσσαλονίκη<sup>89</sup>. Κατά τα επόμενα χρόνια, το Επιμελητήριο και ο Εμπορικός Σύλλογος διεύρυναν το πλαίσιο της δράσης τους πέρα από τα όρια της πόλης, ενισχύοντας τους δεσμούς τους με ομοειδείς οργανώσεις στην Παλαιά Ελλάδα και επιχειρώντας να συντονίσουν την επιχειρηματική παρέμβαση σε πανελλαδικό επίπεδο. Το Νοέμβριο του 1917 το Επιμελητήριο συζήτησε τη σύγκλιση πανελληνίου εμπορικού συνεδρίου προκειμένου να συζητηθεί ο νέος νόμος περί αισχροκέρδειας και να τηρηθεί μια ενιαία και αποτελεσματικότερη στάση των εμπόρων της χώρας<sup>90</sup>. Αυτή την κίνηση αυτοοργάνωσης σε εθνικό επίπεδο από τα κάτω, από τους ίδιους τους φορείς, συμπλήρωνε και ενίσχυε από τα πάνω μια παρεμβατική κρατική πολιτική. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις προωθούσαν την ενιαία οργάνωση και έκφραση των κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων μέσα από τη σύγκλιση πανελλαδικών συνελεύσεων των εμπορικών συλλόγων και επιμελητηρίων της χώρας<sup>91</sup>. Διά μέσω της εκπροσώπησής τους, το Εμπορικό Επιμελητήριο και ο Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης ενσωματώθηκαν οργανικά σε έναν υπό διαμόρφωση ενιαίο χώρο, στον οποίο τα τοπικά επιχειρηματικά στρώματα μετασχηματίζονταν σε πανελλήνια οντότητα. Οι εβραίοι επιχειρηματίες δεν αποκλείστηκαν από τις διαδικασίες αυτές. Αντίθετα, οι φορές που κλήθηκαν να αναλάβουν το ρόλο του αντιπροσώπου του θεσσαλονικιώτικου εμπορικού κόσμου δεν ήταν αμελητέες<sup>92</sup>. Η συγκρότηση του πανελληνίου αυτού δικτύου συνετέλεσε επομένως στην ένταξή τους (όπως άλλωστε και των ελλήνων συναδέλφων τους) τόσο σε ένα αναδιατασσόμενο τοπικό σύνολο όσο και σε ένα αναδυόμενο εθνικό. Ο σταδιακός εξελληνισμός τους έπαιρνε τη διπλή μορφή πρόσκτησης μιας ευρύτερης εθνικής ταυτότητας αλλά ταυτόχρονα και μιας ανανεωμένης και νομιμοποιημένης τοπικής –στη βάση όμως πάντα μιας επαγγελματικής και εντέλει (όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια) ταξικής ταυτότητας.

<sup>88</sup> *Νέα Αλήθεια* 23.06.1915.

<sup>89</sup> *Μακεδονία* 15.06.1914, *Νέα Αλήθεια* 16.06.1914, 21.06.1914, 30.06.1914.

<sup>90</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (23.11.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>91</sup> Ενδεικτικά, το Φεβρουάριο του 1918 το Υπουργείο Οικονομικών ζήτησε από το Επιμελητήριο να ορίσει αντιπρόσωπο στη συνέλευση των εμπορικών συλλόγων της χώρας που θα μελετούσε τις αλλαγές στο δασμολογικό. *L'Indépendant* 21.02.1918.

<sup>92</sup> *Το Φως* 09.02.1918.

Περισσότερο δύσκολο είναι να εντοπιστεί το πολιτικό προφίλ των εβραίων μελών των διοικητικών συμβουλίων των τριών δευτεροβάθμιων εργοδοτικών συσσωματώσεων και να προσμετρηθεί η συμβολή του στη διαμόρφωση της διαδικασίας της ενσωμάτωσης. Ωστόσο, μια πρώτη, έστω και αποσπασματική, διερεύνηση των εβραίων μελών του «οθωμανικού» και του «ελληνικού» Εμπορικού Επιμελητηρίου, της κατ'εξοχήν συσσωμάτωσης όπου εκπροσωπείτο ο εβραϊκός επιχειρηματικός κόσμος, επιτρέπει τη διαπίστωση ορισμένων τάσεων. Το διοικητικό συμβούλιο δεν περιλάμβανε κανένα από τα προβεβλημένα στελέχη των σιωνιστών που στήριζαν το αντιβενιζελικό ψηφοδέλτιο της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης στις εκλογές του Μαΐου και του Δεκεμβρίου 1915<sup>93</sup>. Αντίθετα, τρία τουλάχιστον μέλη, οι Μωύς Ασσαέλ, Γιακώβ Καζές και Νίκο Σαλιέλ, υπήρξαν ενεργοί υποστηρικτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων στη Θεσσαλονίκη, στηρίζοντας τον προεκλογικό του αγώνα, κατερχόμενοι ως υποψήφιοί του και στελεχώνοντας την τοπική Λέσχη Φιλελευθέρων<sup>94</sup>. Η βενιζελική αυτή συνιστώσα ήταν πιθανόν ευρύτερη αν προσμετρηθεί το γεγονός ότι στα διοικητικά όργανα του Επιμελητηρίου εκπροσωπούσαν ορισμένες από τις μεγαλύτερες εβραϊκές επιχειρηματικές οικογένειες, οι Αμάρ, Μοσσέρι, Ερρέρα και Μισραχί, μέλη της ανώτερης τάξης των εβραίων εμπόρων, η οποία –όπως αναλύθηκε στο έκτο κεφάλαιο– συντάχθηκε με το Βενιζέλο στις εκλογές του Μαΐου 1915. Η απόφαση της Προσωρινής Κυβέρνησης να μη μεθοδεύσει την αντικατάσταση της διοίκησης του Επιμελητηρίου (όπως έκανε στην περίπτωση του Συνδέσμου Συντεχνιών) καθώς και τα μακρά διαστήματα παραμονής του αντιπροέδρου Γιακώβ Καζές στη θέση του προσωρινού προέδρου κατά την περίοδο 1915-1919 ενδεχομένως να οφείλονται, πέρα από την πρόνοια της κυβέρνησης να μη διαταράξει τις σχέσεις της με την εβραϊκή κοινότητα, και στα εγγύα πολιτικής νομιμοφοροσύνης που παρείχε η φιλοβενιζελική στάση των εβραίων μελών του διοικητικού συμβουλίου. Αν συνδυαστεί με τη βενιζελική στάση άλλων σημαίνοντων μελών, όπως ο μετέπειτα πρόεδρος Αθανάσιος Μακρής και οι Σταύρος Γρηγοριάδης και Δούκας Σαχίνης<sup>95</sup>, η ένταξη στο βενιζελικό στρατόπεδο φαίνεται ότι αποτέλεσε κεντρικό μοτίβο εννοιολόγησης της θεσμισμένης συνάφειας στη συγκυρία του Διχασμού και κύριο άξονα που διευκόλυνε την ενσωμάτωση μιας μερίδας τουλάχιστον εβραίων επιχειρηματιών στους νέους θεσμούς.

Ωστόσο, καθώς ενσωματώνονταν στις νέες συλλογικότητες, οι Εβραίοι μετατρέπονταν σε μειονότητα. Αριθμητικά κυρίαρχοι στο χώρο της αγοράς, εκπρόσωποι της επιχειρηματικής αρχηγείας της πόλης, οι εβραίοι έμποροι και επιχειρηματίες αποτελούσαν τώρα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μειοψηφία στα διοικητικά όργανα των δευτεροβάθμιων σωματείων και του Επιμελητηρίου: Εβραίοι ήταν τα τρία από τα εννέα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Συνδέσμου Βιομηχάνων, κανένα αρχικά και τρία στη συνέχεια από τα δέκα μέλη του δ.σ. του Εμπορικού Σύλλογου<sup>96</sup>. Η σύνθεση των διοικητικών οργάνων του «ελληνικού» Επιμελητηρίου ήταν

<sup>93</sup> Η αντιπαραβολή έγινε με τους καταλόγους υποψηφίων που παραθέτει ο Δημοσθένης Δώδος. Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, σσ. 219-226.

<sup>94</sup> Ο Νίκο Σαλιέλ ήταν πρόεδρος της βενιζελικής εβραϊκής εκλογικής επιτροπής, οι Μωύς Ασσαέλ και Γιακώβ Καζές υποψήφιοι, και ο Γιακώβ Καζές και μέλος της Λέσχης Φιλελευθέρων. *L'Opinion* 15.06.1915. Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (18.06.1915), Αρχείο AIU Grèce II C 53. *L'Opinion* 20.11.1916.

<sup>95</sup> Ο Σταύρος Γρηγοριάδης ήταν μέλος της προσωρινής Επιτροπής της Λέσχης Φιλελευθέρων και ο Δούκας Σαχίνης πρόσφερε τσιγάρα στα εγκαίνια της Λέσχης. *L'Opinion* 30.01.1916, *L'Indépendant* 24.05.1916.

<sup>96</sup> Φάκελος «Σύνδεσμος Βιομηχάνων Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Φάκελος «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *L'Indépendant* 24.02.1919. Στη συνέχεια θα αυξηθούν σε τέσσερα στα δώδεκα. Εμπορικός Σύλλογος προς Σύλλογο

περισσότερο ισόρροπη, αν και πάλι ενδεικτική των νέων πραγματικοτήτων. Δεκατρία μέλη του Τριακονταμελούς διοικητικού συμβουλίου ήταν Εβραίοι<sup>97</sup>, όπως και δύο από τα πέντε μέλη της Διοικητικής Επιτροπής<sup>98</sup>. Πέρα από τα αριθμητικά αυτά δεδομένα, η «μειονοτικοποίηση» της ταυτότητας των εβραίων εμπόρων αποτυπώνεται ευκρινέστερα στο χαλκευμένο χαρακτήρα που προσέλαβε η εκλογική διαδικασία. Στα τέλη Ιανουαρίου του 1917, στις εκλογές για την αντικατάσταση εννέα μελών του διοικητικού συμβουλίου, 272 μέλη του Επιμελητηρίου, στην πλειοψηφία τους Εβραίοι όπως μπορεί να υποθεθεί, είχαν αναδείξει επτά Εβραίους και τρεις Έλληνες ως μέλη του εκλεκτορικού σώματος. Χρειάστηκε η συνδρομή των επιλογών του νομάρχη ώστε το σώμα αυτό να «διορθώσει» τις εθνοτικές αναλογίες εκλέγοντας πέντε Εβραίους και τέσσερις Έλληνες στο διοικητικό συμβούλιο<sup>99</sup>. Πιθανότατα προς αποφυγή παρόμοιων «ανισσοροπιών», δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1919, στις εκλογές για την ανάδειξη του πρώτου τριακονταμελούς συμβουλίου του ανασυγκροτημένου Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, διανεμήθηκαν στους εκλογείς έντυπα ψηφοδέλτια με τριάντα ακριβώς αναγραμμένα ονόματα. Από αυτά, δεκαπέντε ήταν ελληνικά, δεκατρία εβραϊκά, ένα αρμενικό και ένα μουσουλμανικό<sup>100</sup>. Το αποτέλεσμα ήταν ένα ελληνικό στην πλειοψηφία του διοικητικό συμβούλιο, παρόλο που τα δύο τρίτα των ψηφοφόρων ήταν, όπως ειπώθηκε, Εβραίοι<sup>101</sup>. Μάλλον προϊόν συμφωνίας ανάμεσα στους Έλληνες και στους εβραίους εμποροβιομήχανους (με την απαραίτητη σύμφωνη γνώμη και των τοπικών αρχών), το ψηφοδέλτιο εξέφραζε τον υπάρχοντα συσχετισμό δυνάμεων και προσέδιδε «δημοκρατική νομιμότητα» στην ελληνική κυριαρχία. Παράλληλα όμως, αντανάκλασε την αποδοχή από την εβραϊκή επιχειρηματική αρχηγεία της σημαντικής, αλλά σε κάθε περίπτωση δευτερεύουσας θέσης που θα κατείχε στο εξής στους τοπικούς θεσμούς. Προτού η επιθετική πολιτική του ελληνικού κράτους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών καταστήσει την εβραϊκή κοινότητα της πόλης μειονότητα στα όρια της περιθωριοποίησης, η από κοινού μεθόδευση των μηχανισμών αντιπροσώπευσης στο χώρο της αγοράς συνέβαλε στη συγκρότηση και στην αποδοχή μιας πιο ευρύχωρης, αλλά πάντως κατά βάση μειονοτικής, ταυτότητας μεταξύ των εβραίων επιχειρηματιών. Επρόκειτο για αποχρώσεις που είχαν όμως σημασία.

Η σχέση που ανέπτυξαν οι εβραίοι έμποροι και βιομήχανοι με τους νέους θεσμούς καταδεικνύει συνεπώς το σύνθετο χαρακτήρα που προσέλαβε η ενσωμάτωση του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Αντιμετωπίζοντας την εβραϊκή κοινότητα ως ενιαία, αδιαφοροποίητη ομάδα και εστιάζοντας στις αυταρχικές κρατικές πολιτικές και στην περίοδο μετά το 1922, η ιστοριογραφία τείνει να παραβλέψει τις διαφορετικές χρονικότητες, τις τοπικές διεργασίες στο επίπεδο της κοινωνίας, το ρόλο των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων, όπως και τη σημασία της

---

Εμπόρων και Προμηθευτών εγχωρίων προϊόντων (11.04.1919). Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1916-1919».

<sup>97</sup> «Τα τμήματα του Επιμελητηρίου», *Δελτίο ΕΒΕΘ* 1/2 (31.10.1919), σ. 23. Σύμφωνα με την *L'Indépendant* ανέρχονταν σε δεκατρία, ενώ οι Έλληνες έφταναν τους δεκαπέντε. *L'Indépendant* 12.05.1919.

<sup>98</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (16.05.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (08.07.1919), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.

<sup>99</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (27.01.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο. Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (06.02.1917), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>100</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 29.04.1919, *L'Indépendant* 12.05.1919.

<sup>101</sup> *Εφημερίς των Βαλκανίων* 30.04.1919.



κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της πολιτικής προτίμησης στη διαμόρφωση της διαφορετικής στάσης μερίδων του εβραϊκού πληθυσμού<sup>102</sup>. Για τα εβραϊκά εργατικά στρώματα και τους πολιτικούς τους εκπροσώπους, τη Φεντερασιόν, η ενσωμάτωση υπήρξε μια τραυματική διαδικασία που σηματοδεύτηκε από τις έντονες συγκρούσεις με τον κρατικό μηχανισμό. Η διαμόρφωση μιας αγωνιστικής ταυτότητας και η ένταξή τους στους εκκολλαπτόμενους θεσμούς του ελληνικού εργατικού κινήματος συνδυάστηκε με τη διπλή περιθωριοποίησή τους ως σοσιαλιστών και ως Εβραίων<sup>103</sup>. Για τους εβραίους εμπόρους και το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα της κοινότητας αντίθετα, η μετάβαση καθορίστηκε από άλλους παράγοντες και υπήρξε για το λόγο αυτό πιο ομαλή. Ωστόσο, η δεκτικότητα που επέδειξαν προς τους νέους θεσμούς εδραζόταν στην αποδοχή ότι η τυπική ισότητα των μελών τους προϋπόθετε την εθνοτική ανισότητα, την ουσιαστική αποδοχή της θεσμικής πρωτοκαθεδρίας των ελλήνων επιχειρηματιών. Όπως και στις επιχειρηματικές στρατηγικές τους<sup>104</sup>, έτσι και στην πολιτική τους συμπεριφορά, για τους εβραίους επιχειρηματίες η προσαρμογή στις νέες συνθήκες διερχόταν μέσα από την εσωτερίκευση της μειονοτικής ταυτότητας ήδη από τη δεκαετία του 1910.

### ***Προς ένα μετασχηματισμό της ταξικότητας***

Η ανάλυση που προηγήθηκε δείχνει ότι η εισαγωγή των νέων θεσμών διαπλέχθηκε πολύτροπα με τις εθνοτικές ισορροπίες στο χώρο της αγοράς και επέδρασε στην παραγωγή νέων ιεραρχιών εντός του επιχειρηματικού στρώματος της μεταοθωμανικής Θεσσαλονίκης. Οι εθνοτικές μεταβολές συνέπεσαν ωστόσο και με έναν μετασχηματισμό της ταξικότητάς του. Ο μετασχηματισμός αυτός δεν αφορούσε στην αποκρυστάλλωση των επαγγελματικών ταυτοτήτων. Οι επαγγελματικές κατηγορίες συνέχισαν να παραμένουν συγκεχυμένες και η σύνθεση των νέων συσσωματώσεων (παρά την κατ'όνομα διαφοροποίησή τους) αποτύπωνε και ταυτόχρονα θεσμοποιούσε την πολυσθένεια που διέκρινε την επιχειρηματική συμπεριφορά των μελών τους. Αντίθετα, η τομή παρατηρείται κυρίως στο νέο περιεχόμενο και στο διαφορετικό ειδικό βάρος που αυτές οι συσσωματώσεις προσέδωσαν στην κοινωνικότητα των εμπόρων και βιομηχάνων της Θεσσαλονίκης. Το πέρασμα από την (εμπορική) λέσχη στον (εμπορικό) σύλλογο υπογραμμίζει τη νέα σημασία που λαμβάνει το «επαγγελματικό συμφέρον» στη συγκρότηση της ταξικής ταυτότητας του επιχειρηματικού στρώματος της πόλης. Σηματοδοτεί τη μετάβαση από την αστικότητα ως ένα σύνολο αξιών και πρακτικών διαχείρισης του «ελεύθερου» χρόνου, ιδεατά προσιτού σε όλους, σε μια μερικότερη, περισσότερο αποκλειστική και μαχητή εκδοχή της στο πλαίσιο μιας διογκούμενης κοινωνικής αντιπαλότητας.

*Οι νέοι σύλλογοι και οι παράμετροι ενός μεταοθωμανικού επιχειρηματικού στρώματος*  
Θεσμοί εκπροσώπησης του εμπορικού και βιομηχανικού κόσμου της πόλης, χώροι που οργανώνονταν καταστατικά στη βάση της τυπικής ισότητας των μελών τους, οι νέες συσσωματώσεις αποτέλεσαν εντούτοις μηχανισμούς παραγωγής της διαφοράς. Όπως έχει καταδείξει η σχετική διεθνής βιβλιογραφία, οι σύλλογοι συγκροτούσαν ένα πεδίο ισότιμης συνεύρεσης μέσα όμως από έμφυλους και ταξικούς αποκλει-

<sup>102</sup> Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*. Ρένα Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον μεσοπόλεμο και πως η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003), σσ. 53-59.

<sup>103</sup> Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων'». Για τις διώξεις ηγετών της Φεντερασιόν την περίοδο 1914-1919, βλέπε Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο* (μετάφραση Σαράντης Αντίοχος, Αθήνα, 1978), σσ. 279-280.

<sup>104</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 8, σσ. 309-312.

σμούς<sup>105</sup>. Ταυτόχρονα, αν και συνιστούσαν ένα περιβάλλον απομείωσης του ανταγωνισμού που χαρακτήριζε τις οικονομικές σχέσεις των μελών τους, συνέβαλαν εντούτοις στη δόμηση ιεραρχιών μεταξύ τους. Οι συλλογικότητες που οικοδομούσαν ήταν δηλαδή εξωτερικά οριοθετημένες και εσωτερικά ιεραρχημένες.

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει επισημάνει και αναλύσει τη σημασία του νόμου 281/1914 περί σωματείων για τη συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων και τη μορφή που πήρε η συνδικαλιστική τους δράση<sup>106</sup>. Ωστόσο, η μελέτη της επίδρασης του νόμου αυτού, όπως και του ανάλογου νόμου 184/1914 (περί συστάσεως εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων), στη διαδικασία διαμόρφωσης της επαγγελματικής και ταξικής ταυτότητας των αστικών στρωμάτων εξακολουθεί να παραμένει στο περιθώριο της ιστορικής έρευνας<sup>107</sup>.

Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η άμεση εφαρμογή του νόμου 281 είχε καταρχήν ως συνέπεια την οριστική διάρρηξη του συντεχνιακού συστήματος οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων. Η τάση ήταν προς τη θεσμική διάκριση εργοδοτών και εργαζομένων. Οι προϋπάρχουσες συντεχνίες δεν μετατράπηκαν σε αλληλοβοηθητικά σωματεία ώστε να διατηρήσουν τη μεικτή εργοδοτική-εργατική τους σύνθεση<sup>108</sup>. Αντίθετα, μετεξελίχθηκαν σε εργατικά, οπότε και απαρτίστηκαν αποκλειστικά από εργαζόμενους. Παράλληλα, η περίοδος 1914-1922 χαρακτηρίστηκε από τη σύσταση όχι μόνο μιας πληθώρας εργατικών και μικροεπαγγελματικών σωματείων<sup>109</sup>, αλλά και ενός σημαντικού αριθμού εργοδοτικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χρονική πύκνωση της δημιουργίας πρωτοβάθμιων επαγγελματικών σωματείων είναι ανάλογη τόσο για τα εργατικά όσο και για τα εργοδοτικά και εντοπίζεται κυρίως στην τετραετία 1919-1922. Την περίοδο αυτή συστήθηκαν σωματεία σε αρκετούς από τους σημαντικότερους κλάδους του εμπορίου της πόλης. Ο Σύνδεσμος Αλατεμπόρων, το Σωματείο Εμπόρων Δημητριακών Καρπών και ο Σύνδεσμος Τυρεμπόρων και Τυροκόμων ιδρύθηκαν το 1918· ο Σύνδεσμος Ιδιωτικών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης και Μακεδονίας το 1920· ο Σύνδεσμος Εμπόρων Αποικιακών, ο Σύλλογος Παραγγελιοδόχων και ο Σύνδεσμος Εμπόρων Δασικών Προϊόντων το 1921· και ο Σύλλογος Αλευρεμπόρων, ο Σύνδεσμος Εργοστασιαρχών Ξυλουργών, ο Σύνδεσμος Φαρμακεμπόρων

<sup>105</sup> Robert J. Morris, *Class, sect and party. The making of the British middle class, Leeds 1820-1850* (Μάντσεστερ, 1990), Εισαγωγή. Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class, 1780-1850* (Λονδίνο, 2002), Κεφάλαιο 10. Carol E. Harrison, "Bourgeois citizenship and the practice of association in post-revolutionary France", στο Robert J. Morris, Graeme Morton & Boudien de Vries (επιμ.), *Civil society, associations and urban places: class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, (Αλντερσοτ, 2006), σσ. 175-189. Stefan-Ludwig Hoffmann, "Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective", *The Journal of Modern History* 75/2 (2003), σσ. 269-299.

<sup>106</sup> Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος & Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο, 1988), σσ. 225-253. Κώστας Φουντανόπουλος, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936): ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά* 18/19 (1993), σσ. 205-226. Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος, 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητρακόπουλος & Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Αθήνα, 1980), σσ. 74-77.

<sup>107</sup> Οι αναφορές στο νόμο 184/1914 είναι στην καλύτερη περίπτωση σποραδικές. Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του», σ. 105. Σπύρος Μαρκέτος, «Ο Διχασμός. Η πολιτική στα χρόνια των πολέμων, 1911-1922», *Ιστορία των Ελλήνων, τόμος 12 «Νεώτερος Ελληνισμός, 1912-1940»*, (Αθήνα, χ.χ.), σ. 136.

<sup>108</sup> Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από έρευνα στον τύπο της περιόδου και στο αρχείο σωματείων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>109</sup> Τα χαρακτηριστικά των εργατικών σωματείων έχει αναλύσει ο Κώστας Φουντανόπουλος. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, σσ. 305-353.

και η Ομοσπονδία Υφασματεμπόρων το 1922<sup>110</sup>. Την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν μόνο δύο αμιγώς εργοδοτικά σωματεία και αυτά στους πιο σύγχρονους επαγγελματικούς κλάδους, εκείνους δηλαδή που συνδέονταν στενότερα με την ευρωπαϊκή οικονομική παρουσία: το Συνδικάτο Ασφαλιστικών Εταιρειών Πυρός και το Ναυτικό Επιμελητήριο<sup>111</sup>. Δέκα χρόνια αργότερα, το τοπίο ήταν ριζικά διαφορετικό, ποσοτικά αλλά και ποιοτικά. Η σωματειακή οργάνωση δεν είχε μόνο πολλαπλασιαστεί, αλλά είχε ταυτόχρονα διεισδύσει και σε «παραδοσιακότερους» τομείς του εμπορίου της πόλης.

Οι πρωτοβάθμιοι σύλλογοι αποτέλεσαν μηχανισμούς οριοθέτησης και αποκρυστάλλωσης των επιμέρους επαγγελματικών ταυτοτήτων. Ωστόσο, δεν συνέβη το ίδιο και με τις δευτεροβάθμιες οργανώσεις, τον Εμπορικό Σύλλογο και ιδίως το Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η σύστασή τους δεν συνοδεύτηκε από τη σταδιακή διάκριση των κατηγοριών του «εμπόρου» και του «βιομηχάνου». Αντίθετα, τόσο σε επίπεδο μελών, όσο κυρίως καταστατικών αρχών, οι δύο σύλλογοι συγκροτήθηκαν στη βάση της συνάφειας και της όσμωσής τους.

Σύμφωνα με το πρακτικό ίδρυσης του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας, σκοπός του Συνδέσμου ήταν «ή ενίσχυσις και ύποστήριξις τῶν βιομηχανικῶν συμφερόντων τῆς ἐγγωρίου βιομηχανίας»<sup>112</sup> μέσα από ενέργειες όπως η «σύσκεψις τῶν μελῶν αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνταλλαγή γνώμῶν», η συστηματική μελέτη και η συγκέντρωση στατιστικῶν πληροφοριῶν, η δημοσίευση εκθέσεων, η διοργάνωση «βιομηχανικῶν μουσειῶν, ἐκθέσεων καὶ συνεδρίων», η υποβολή «καταλλήλων προτάσεων καὶ ὑπομνημάτων» προς την ἐκάστοτε κυβέρνησι, ἀλλὰ και ο κανονισμὸς «τῶν ὠρῶν τῆς ἐργασίας μεταξύ ἐργοστασιαρχῶν καὶ ἐργατῶν ἐπὶ τὸ συμφερότερον δι' ἀμφοτέρω τὰ μέρη πνεῦμα»<sup>113</sup>. Ωστόσο, η αυστηρή επικέντρωση σκοπῶν και μέσων στον τομέα της βιομηχανίας συνοδευόταν ἀπὸ μια ἐυρύτερη ἀντίληψη για την επαγγελματική ιδιότητα των μελῶν. Τακτικά και ἀντεπιστέλλοντα μέλη του Συνδέσμου μπορούσαν να ἐκλεγούν ὄχι μόνο οἱ ἰδιοκτῆτες, ἐταίροι, διευθυντές ἢ διευθύνοντες σύμβουλοι διαφόρων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀλλὰ και ἐκεῖνοι των καπνοβιομηχανικῶν ἢ και καπνεμπορικῶν οἰκῶν και ἐταιρειῶν «τῆς ἐπεξεργασίας καπνοῦ λογιζομένης ἐπίσης ὡς βιομηχανίας». Ἐπιπρόσθετα, ο Σύνδεσμος περιλάμβανε και μια τρίτη κατηγορία μελῶν, τα «ἐπίκουρα», ὅπου μπορούσαν να ἐκλεγούν πέρα ἀπὸ τους ἀπλούς μετόχους διαφόρων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων και οἱ βιοτέχνες, ἐξαγωγεῖς, λοιποὶ ἔμποροι, τραπεζίτες «καὶ ἐν γένει οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τῆ βιομηχανίαν καὶ τούς συναφεῖς αὐτῆς παραγωγικοῦς κλάδους»<sup>114</sup>. Ἡ μόνη προϋπόθεση ἦταν ὅτι και οἱ ἴδιοι, ὅπως και τα τακτικά και ἀντεπιστέλλοντα μέλη, ἔπρεπε να εἶναι ἐργοδότες. Παρὰ τὴ συμπληρωματική θέση που καταλάμβαναν, τα ἐπίκουρα μέλη εἶχαν ουσιαστική συμμετοχή στη λειτουργία και στις ἀρχαιρεσίες του Συνδέσμου. Ὅπως

<sup>110</sup> Βλέπε τους ἀντίστοιχους φακέλους, Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>111</sup> Βλέπε ἐδῶ, Κεφάλαιο 2, σσ. 119-121. Το Συνδικάτο Ασφαλιστικῶν Ἐταιρειῶν Πυρός ἰδρύθηκε το 1906. Το Ναυτικό Επιμελητήριο ἰδρύθηκε το 1909 και συσπείρωνε τους πρᾶκτορες των ξένων ναυτικῶν ἐταιρειῶν στην πόλη. Φάκελος «Συνδικάτο Ασφαλιστικῶν Ἐταιρειῶν Πυρός», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *Parliamentary Papers. Accounts and Papers Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1909*, σ. 7.

<sup>112</sup> Φάκελος «Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>113</sup> *Καταστατικόν του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1915).

<sup>114</sup> Ἡ κατηγορία των ἐπικουρῶν μελῶν ὅπως και ἡ συμπερίληψη των καπνεμπόρων δεν προβλεπόταν στην ἀρχική σύστασι του συλλόγου, ἀλλὰ προστέθηκε λίγους μήνες ἀργότερα. *Μακεδονία* 01.06.1914.

και τα τακτικά και τα αντεπιστέλλοντα, είχαν το δικαίωμα «νά αιτῶνται τήν ἠθικήν ὑποστήριξιν τοῦ Συνδέσμου διά πᾶν ζήτημα σχετικόν μέ τά γενικά συμφέροντα τῆς βιομηχανίας καί τῶν λοιπῶν παραγωγικῶν κλάδων». Παράλληλα, απολάμβαναν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι ἔστω και αν ἡ ψήφος τους δεν εἶχε τήν ἴδια σημασία με εκείνη των τακτικῶν και αντεπιστέλλοντων μελών, βιομηχάνων και καπνοβιομηχάνων λόγω τῆς διαφορετικῆς στάθμισης τῆς βαρύτητάς τῆς με βάση το μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης ἀλλά και τήν επαγγελματική ἐνασχόληση<sup>115</sup>.

Ἀντίστοιχα, ο σκοπός του Ἐμπορικοῦ Συλλόγου ἐκτεινόταν πέρα ἀπό τή «μέριμνα περί προαγωγῆς καί ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου ἐν γένει»<sup>116</sup>. Στα καθήκοντά του συμπεριλαμβάνονταν ἐπίσης και τα ἰδιαίτερα συμφέροντα των μελών του. Στα τελευταία ἀνήκαν ὅμως ὄχι μόνο οἱ ἔμποροι, παραγγελιοδότες και ἀντιπρόσωποι εταιρειῶν, ἀλλά και οἱ «ἐμποροβιομήχανοι» και τραπεζίτες<sup>117</sup>. Ἐπομένως, ἀν και οἱ δύο σύλλογοι συγκροτοῦνταν πάνω σε μια ταξινομητική λογική, ὡς μηχανισμοί καταγραφῆς, κατανόησης και ἐπομένως και στοιχειοθέτησης των πεδίων τῆς βιομηχανίας και του ἐμπορίου ὡς διακριτῶν οντοτήτων, συνέχιζαν ὡστόσο να οργανώνουν συμβολικά τήν κοινότητα των μελών τους και να χαράσσουν τα ἐξωτερικά τῆς ὅρια στη βάση τῆς παραδεδεγμένης ἀντίληψης περί ἐνός ἐνιαίου «ἐμποροβιομηχανικοῦ κόσμου» και ὄχι τῆς ἀντιδιαστολῆς και του διαχωρισμοῦ ἐμπόρων και βιομηχάνων.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή στηριζόταν στη θεώρηση του ἐμπορίου και τῆς βιομηχανίας ὄχι ὡς ἀνταγωνιστικῶν ἀλλά ὡς συμπληρωματικῶν κλάδων. Ἐμπόριο και βιομηχανία ἦταν «ἀλληλένδετα» και οἱ γνώσεις των ἐπικουρων μελών για οἰκονομικά ζητήματα και ζητήματα μεταφορᾶς κρίνονταν «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» καθῶς θα συνεισέφεραν στην «ἀπρόσκοπτον καί ἐπιτυχῆ» «ἀνάπτυξιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Συνδέσμου [Βιομηχάνων]»<sup>118</sup>. Ὅπως υπογράμμιζε ο γραμματέας του Συνδέσμου Δημήτριος Χατζόπουλος,

«τά ἐπικουρα μέλη θέλουν σπουδαίως συντελέσει εἰς τᾶς ἐνεργείας τοῦ Συνδέσμου, προκειμένου π.χ. περί ἐξαπλώσεως καί διαδόσεως βιομηχανικῶν προϊόντων ἢ πείρα καί αἰ γνώσεις τῶν ἐμπόρων εἶναι ἀναγκαϊόταται· προκειμένου περί χρησιμοποίησεως πρώτων ὑλῶν ἐγχωρίων διά νέας βιομηχανίας, οἱ ἐξαγωγεῖς ἔμποροι καπνῶν, κουκουλιῶν, δερμάτων, μαλλιῶν καί τόσων ἄλλων εἰδῶν εἶναι οἱ μόνοι οἵτινες δύνανται νά λάβωσι μέρος σπουδαῖον εἰς τοιαύτας βιομηχανίας, προκειμένου περί εἰσαγωγῆς πρώτων ὑλῶν πρὸς μεταποίησιν βιομηχανικῶς ἢ βιοτεχνικῶς, οἱ βιοτέχναι θά ἔχουσι συμφέρον νά καταβάλλωσι καί αὐτοῖ ἐνεργείας μετὰ τῶν βιομηχάνων· προκειμένου περί ζητημάτων συγκοινωνίας, μεταφορᾶς, ἀσφαλείας κλπ., οἱ πράκτορες δύνανται νά διαφωτίσωσι τόν Σύνδεσμον καλλύτερον πρὸς κοινόν ὄφελος· προκειμένου περί πιστώσεων καί ἐν γένει ἐξευρέσεως βιομηχανικῆς πίστεως, τῆς ὁποίας ἀπόλυτον ἔχει ἀνάγκη ἡ βιομηχανία, οἱ τραπεζίται θά παράσχωσι τᾶς πολυτιμότερας συμβουλᾶς περί τά τοιαῦτα. Δηλαδή πάντα ἐνδιαφερόμενον διά τήν βιομηχανικήν ἀνάπτυξιν ἐνός τόπου, μετὰ τιμῆς θά ἐδέχετο νά

<sup>115</sup> Ἡ ψήφος των βιομηχάνων εἶχε μεγαλύτερη βαρύτητα και ἀκολουθοῦσε εκείνη των καπνοβιομηχάνων και τέλος των ὑπόλοιπων επαγγελματιῶν. *Καταστατικόν τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας*, σσ. 3-4.

<sup>116</sup> Μέσα ἀπό τήν ἐκλογή ἐπιτροπῶν για τή σύνταξη ἐκθέσεων «ἐπί ζητημάτων ἐμπορικῆς φύσεως», τήν υποβολή υπομνημάτων, τήν ἐκδόση ἐμπορικῶν δελτίων και τή διευθέτηση των ἐμπορικῶν διαφορῶν μεταξύ των μελών του. Φάκελος «Ἐμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>117</sup> Φάκελος «Ἐμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>118</sup> *Μακεδονία* 01.06.1914, 02.06.1914.

έγγραφη ὁ Σύνδεσμος μεταξύ τῶν μελῶν αὐτοῦ, χωρίς νά φοβῶνται νά...ἀποπλανηθῆ, ὡς φαντάζεται ὁ ὀξυδερκής καί καχύποπτος παρατηρητής»<sup>119</sup>.

Χάρη στη διαρρύθμιση αὐτή, ὁ Σύνδεσμος Βιομηχάνων δὲν αποτελοῦσε μιὰ οργάνωση ανταγωνιστική πρὸς τὸ Ἐμπορικό Ἐπιμελητήριο καὶ τὴν ἐμπορική Νέα Λέσχη, ὅπως ἀποφαινόταν ὁ ἀρθρογράφος τῆς *Νέας Ἀλήθειας*<sup>120</sup>. Ἀντίθετα, παρότι οἱ δύο ιδιότητες τοῦ ἐμπόρου καὶ τοῦ βιομηχάνου ἦταν διακριτές, ἡ συνάφειά τους ἦταν τέτοια ὥστε μποροῦσαν νὰ συνυπάρχουν ἀπροβλημάτιστα στὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ νὰ καθορίζουν μιὰ ἐνιαία καὶ ὄχι ἀντιφατική ἐπαγγελματική ταυτότητα. Ὅπως ἀνέφερε ὁ Χατζόπουλος, «εἰς τὴν Ἑλληνικὴν [Νέα] Λέσχην τὰ μέλη συζητοῦν πολιτικά, κοινωνικά, ἐμπορικά καὶ ψυχαγωγικά ζητήματα, ὡς εἰς ὅλας τὰς Λέσχας, οὐδέ θέλει ποτέ ὑπάρξει διαφορά γνώμης [μεταξὺ Συνδέσμου Βιομηχάνων καὶ Νέας Λέσχης], ἀφοῦ εἶναι τὰ αὐτὰ μέλη. Ἐκεῖ εἶναι ὡς ἔμποροι, διότι πολλοὶ βιομήχανοι ἔχουσι καὶ ἐμπορικά καταστήματα καὶ ἐδῶ ὡς βιομήχανοι»<sup>121</sup>.

Αὐτὴ ἡ ἐννοιολόγηση τοῦ «ἐμποροβιομηχανικοῦ» κόσμου καθόρισε τὶς σχέσεις μεταξύ τῶν συλλόγων, τὴ σύνθεση τῶν μελῶν τους καὶ τὴν κινητικότητά τους. Ὁ Σύνδεσμος Βιομηχάνων καὶ ὁ Ἐμπορικός Σύλλογος ἐπικεντρώθηκαν στὴν προώθηση βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ζητημάτων συμβάλλοντας με τὸν τρόπο αὐτὸ στὴ σημασιοδότηση τῆς ἐννοίας ἐνός συλλογικοῦ –βιομηχανικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ ἀντίστοιχα– «συμφέροντος». Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν συσσωματώσεων ἐντοπίζεται συνεργασία σὲ ζητήματα κοινῆς ἐνδιαφέροντος εἴτε αὐτὰ ἀφοροῦν στὴν ἐκπροσώπηση σὲ ἐκθέσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ εἴτε στὴ σύνταξη ὑπομνημάτων γιὰ κυβερνητικὰ νομοθετήματα<sup>122</sup>. Κατ' ἀνάλογο τρόπο, στὸν Ἐμπορικό κυρίως Σύλλογο ἐκπροσωποῦνταν ἐπιχειρηματίες με σημαντικὴ δράση στὸν τομέα τῆς μεταποίησης, ὅπως ὁ καπνοβιομήχανος Δούκας Σαχίνης, ὁ συνétairos στὸ ζυθοποιεῖο «Νάουσα» Παντελῆς Γεωργιάδης καὶ ὁ ἐταῖρος στὴν υφαντουργεῖα «Ἐρια» Κωνσταντῖνος Χονδροδήμος<sup>123</sup>. Ὅπως διαβεβαίωνε ὁ Δημήτριος Χατζόπουλος, οἱ ἴδιοι ἐπιχειρηματίες συμμετείχαν ἐνίστε καὶ στους δύο συλλόγους, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τὸν καπνέμπορο καὶ καπνοβιομήχανο Δούκα Σαχίνη καὶ τὸν υφασματέμπορο καὶ δραστήριο στὴν υφαντουργικὴ βιομηχανία Ἀθανάσιο Μακρῆ. Ὁ Μακρῆς ἦταν μάλιστα ἕνας ἀπὸ τους ἰδρυτές τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων, ἐνῶ διατέλεσε καὶ πρόεδρος τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου. Στὸ πρόσωπό του ἐμοιάζαν ἐπομένως νὰ συνδυάζονται ἰδανικά τόσο ἡ ιδιότητα τοῦ ἐμπόρου ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ βιομηχάνου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ ἐκλογή του ὡς πρώτου προέδρου τοῦ ἀνασυγκροτημένου «ἐλληνικοῦ» Ἐμπορικοῦ καὶ Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου εἶναι πιθανὸ νὰ ἀντανακλοῦσε σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ δυνατότητα συνύπαρξης καὶ συναρμογῆς τῶν δύο αὐτῶν ἐπαγγελματικῶν κλάδων.

Στὸ λόγο που ἀρθρώναν, οἱ συσσωματώσεις αὐτές υπερασπίζονταν τὸν ἐνιαῖο «ἐμποροβιομηχανικὸ κόσμος» (τὸν ὁποῖο καὶ δομοῦσαν) ὡς ὀργανικὸ τμήμα μιᾶς ἐνδύστερης ολότητας, τοῦ «λαοῦ». Τὴ στιγμή που ἡ *Νέα Ἀλήθεια*, ἐφημερίδα που ὑποστήριζε τὸ Σύνδεσμο Συντεχνιῶν καὶ Σωματείων καὶ τὸ Λαϊκὸ Κόμμα<sup>124</sup>, ἀσκούσε κριτικὴ στὸ Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας ὡς ἕνα σωματεῖο που «διευθύνεται κατὰ τῆς λαϊκῆς ὀργανώσεως», ἐκπρόσωποί του ἐπιχειρηματολογοῦσαν ἀντίθετα ὑπὲρ τῆς συμβατότητας τῶν δύο ὀργανώσεων. Τα μέλη τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων,

<sup>119</sup> *Μακεδονία* 09.06.1914.

<sup>120</sup> Ὅπως ἀναφέρεται στὴ *Μακεδονία* 09.06.1914.

<sup>121</sup> *Μακεδονία* 09.06.1914.

<sup>122</sup> *L'Indépendant* 06.02.1917. *Εφημερίς τῶν Βαλκανίων* 07.05.1919.

<sup>123</sup> Φάκελος «Ἐμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>124</sup> Τὸ κόμμα που ὁ Σύνδεσμος εἶχε συστήσει. Βλέπε ἐδῶ, Κεφάλαιο 6, σ. 245, σημ. 49.

ισχυρίζονταν, ανήκαν και αυτά «εις τήν χορείαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», ενώ τα συμφέροντα των συντεχνιών «δέν εἶναι δυνατόν νά προσκρούσουν μέ τόν σκοπόν τοῦ Βιομηχανικοῦ Συνδέσμου». Για το λόγο αυτό ἄλλωστε «δέν θά ὑπάρξη κανείς βιομήχανος, ὁ ὅποιος νά μήν ἐπικροτήσῃ καί ἀσπασθῇ τοιαύτας ὀργανώσεις [ὅπως το Λαϊκό Κόμμα], ἀποβλέπουσας εἰς τήν εὐημερία τῶν ἐπαγγελματιῶν» μέσα ἀπό την «ἠθικὴν ἀνύψωσιν τῶν ἐπαγγελματικῶν τάξεων» και τη «μόρφωσιν συνεργατικῶν βιοτεχνιῶν. ... Οὐδεμία ἀντίδρασις χωρεῖ, ἀπεναντίας συνεργασία ἐπιβάλλεται»<sup>125</sup>. Ἡ ἀπόπειρα ἀντιδιαστολῆς τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων με τις συντεχνίες και ἡ ἀνάγνωσή τους ως ἀνταγωνιστικῶν ὀργανώσεων που ἐκπροσωποῦσαν ἀντίπαλα κοινωνικά στρώματα ἀπορρίπτονταν ως ἀναχρονιστική, καθότι θεωροῦνταν ὅτι ἀναπαρήγαγε παλαιότερες ἐνδοκοινοτικές κοινωνικές διαιρέσεις. Ἀπηχοῦσε δηλαδή ὑστεροθωμανικές ἀναπαραστάσεις της ἐλληνορθόδοξης ἀστικής κοινοτικής ἱεραρχίας, οι οποίες και στηρίζονταν στη διάκριση ἀνάμεσα στους «τσορμπατζῆδες» και το «πόπουλο», τη στιγμή ὅμως που μετὰ την ἐνσωμάτωση στο ἐλληνικό κράτος «εἴμεθα ὅλοι κοινωνικῶς ἴσοι»<sup>126</sup>.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ ρητορική της κοινότητας των ἀνώτερων ἐπιχειρηματικῶν με τα μικροαστικά, βιοτεχνικά στρώματα συμβάδιζε με πρακτικές ὀριοθέτησης και ἀποκλεισμοῦ. Ἡ σημαντικότερη ἦταν βέβαια το ὕψος της συνδρομῆς. Ἡ συμμετοχή στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας και στον Ἐμπορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης, ὅπως και σε ἄλλα ἀνάλογα πρωτοβάθμια σωματεία, προϋπέθετε την καταβολή ἐνὸς ὑψηλοῦ ποσοῦ σε σύγκριση με ἐκεῖνο που ἀπαιτοῦνταν για την ἐγγραφή στο Σύνδεσμο Συντεχνιών και Σωματείων. Ἐνῶ στον τελευταῖο ἡ συνδρομή ὀριζόταν το 1914 στις 2 δραχμές ἐτησίως, το μέλος τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων κατέβαλε την ἴδια χρονιά 20 δραχμές και ἐκεῖνο τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου 40 δραχμές (το 1916)<sup>127</sup>. Ἀνάλογη ρυθμιστικὴ σημασία ἦταν και ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ νέου μέλους. Δὲν ἐπρόκειτο για αὐτόματη διαδικασία στη βάση των τυπικῶν προσόντων τοῦ υποψηφίου, ἀλλὰ για ἐπιλεκτική. Στο Σύνδεσμο Βιομηχάνων Μακεδονίας το υποψήφιο μέλος ἔπρεπε να προταθεῖ ἀπὸ δύο τακτικά και ἡ ἀποδοχή της αἴτησης γινόταν μετὰ και ἀπὸ μυστική ψηφοφορία τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου<sup>128</sup>. Ἀνάλογη ἦταν ἡ διαδικασία που ἀκολουθοῦνταν στην πράξη και στον Ἐμπορικό Σύλλογο, παρά την ἀπουσία ρητῆς ἀναφοράς της στο καταστατικό. Το υποψήφιο μέλος ἔπρεπε να προταθεῖ ἀπὸ ἓνα μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου το ὁποῖο και ἐνέκρινε την εἰσήγησιν<sup>129</sup>. Τέλος, ἀντίστοιχο κριτήριο διάκρισης, ἀν και μικρότερης σημασίας ὅσον ἀφορὰ την ταξικὴ του λειτουργία, μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦσε και ἡ καλὴ γνώση γραφῆς και ἀνάγνωσης της ἐλληνικῆς γλώσσας, την ὁποία και ἔθετε ως προϋπόθεση ἐγγραφῆς το ἀρχικό καταστατικό τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης<sup>130</sup>.

<sup>125</sup> Μακεδονία 09.06.1914.

<sup>126</sup> Μακεδονία 09.06.1914.

<sup>127</sup> Φάκελος «Σύνδεσμος Συντεχνιών και Σωματείων», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *Καταστατικὸν τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας*, σ. 7. Ἀνάλογα ὑψηλὴ ἦταν ἡ καταβολὴ των μελῶν και ἄλλων πρωτοβάθμιων ἐμπορικῶν συλλόγων, ὅπως τοῦ Συνδέσμου Ἀλατεμπόρων (60 δρχ ἐτησίως το 1918), τοῦ Συνδέσμου Ἐμπόρων Δημητριακῶν Καρπῶν (100 δρχ. ἐτησίως το 1918), και τοῦ Συνδέσμου Τυρεμπόρων και Τυροκόμων (80 δρχ ἐτησίως το 1918). Βλ. τα καταστατικά των συλλόγων αὐτῶν στους ἀντίστοιχους φακέλους, Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>128</sup> *Καταστατικὸν τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας*, σ. 5.

<sup>129</sup> Ἐτσι το 1922, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ μέλους τοῦ δ.σ. Οσμάν Νουρή, γράφτηκαν μέλη οι Σαμιλὴ Τζεζμὴ, Ἐντίπ Ρεσμή, Μεμέτ Χενταέδ, Ζιουχδὴ Μεμέτ. Ἐμπορικός Σύλλογος πρὸς Ἀχμέτ Σιακὴρ και Σία (1922), Ἀρχεῖο Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Φάκελος «1920-1929».

<sup>130</sup> Φάκελος «Ἐμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Ἀρχεῖο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

Στο πολυεθνικό επιχειρηματικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης οι παραπάνω καταστατικές πρόνοιες είχαν βέβαια μια δυνητικά διπλή στόχευση: τον έλεγχο τόσο των ταξικών όσο και των εθνοτικών ορίων. Με δεδομένο ότι και οι δύο σύλλογοι αποτέλεσαν πρωτοβουλία ελλήνων επιχειρηματιών και τελούσαν υπό τον έλεγχό τους (ιδιαίτερα ο Εμπορικός Σύλλογος), το σώμα που συγκροτούσαν έπρεπε να είναι ταξικά ανώτερο και εθνοτικά ελληνικό. Στην πράξη ωστόσο, φαίνεται ότι η διάκριση και ο αποκλεισμός ακολουθούσε περισσότερο τον ταξικό παρά τον εθνοτικό άξονα. Αν και το 1917 από τα 222 εγγραφέντα μέλη του Εμπορικού Συλλόγου τα 171 ήταν Έλληνες και μόλις τα 51 Εβραίοι, το 1918 τα ποσοστά είχαν ουσιαστικά αντιστραφεί καθώς από τα 66 νέα μέλη, μόλις τα 16 ήταν Έλληνες και τα υπόλοιπα 50 Εβραίοι. Παράλληλα, το 1921 τροποποίηση του καταστατικού του Εμπορικού Συλλόγου περιόριζε το δικαίωμα εγγραφής στους εμπόρους κατοίκους Θεσσαλονίκης (και όχι πλέον Μακεδονίας), ενώ ήρε την προϋπόθεση της γνώσης της γραφής και ανάγνωσης της ελληνικής γλώσσας περιορίζοντάς την στην απλή ομιλία της<sup>131</sup>. Η χαλάρωση των εθνοτικών ασφαλιστικών δικλείδων, ιδίως όσον αφορά στη χρήση της γλώσσας, αντανακλούσε πιθανότατα την εδραίωση της θεσμικής ηγεμονίας των ελλήνων εμπόρων και την ικανοποιητική ενσωμάτωση των Εβραίων, δηλαδή την αποδοχή της υποδεέστερης θεσμικά θέσης τους. Ενδέχεται όμως να σχετιζόταν και με την όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και την προτεραιότητα που αποκτούσε πλέον η ταξική συσπείρωση σε σύγκριση με την εθνοτική. Από την άποψη αυτή είναι ίσως ενδεικτικό ότι στη γενική συνέλευση του Εμπορικού Συλλόγου στις 17 Ιανουαρίου 1919, η πρόταση του Γεώργιου Σαμαρά να εκτυπωθεί η λογοδοσία του συλλόγου στα ελληνικά και στα γαλλικά «καί διανεμηθῆ μεταξύ τῶν μελῶν καί μεταξύ ἄλλων ἐμπόρων ἵνα καί αὐτοί γνωρίσωσιν τήν δράσιν τοῦ Συλλόγου» ακολουθήθηκε από την ομιλία του Σταύρου Γρηγοριάδη «ἐπί τῆς ἀνάγκης τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐμπόρων... τονίζων ὅτι καί ἡ ἐμπορική τάξις πρέπει νά ὀργανωθῆ ἵνα οἱ ἔμποροι ἀλληλοὑποστηρίζονται, ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς ἄλλας τάξεις καί δῆ τὰς ἐργατικᾶς»<sup>132</sup>.

Ὡστόσο, οι παλινδρομήσεις δεν έλειπαν από αυτή τη διαδικασία ταξικής «αποκρυστάλλωσης». Οι σύνθετες προϋποθέσεις εγγραφής διαχώριζαν τους επιχειρηματίες από τα μικροαστικά στρώματα και η εντεινόμενη κοινωνική αντιπαράθεση ωθούσε προς την αυτοοργάνωσή τους απέναντι στα εργατικά. Ὁμως αυτές οι ομόχρονες διεργασίες δεν συνέκλιναν πάντοτε στην κοινή συνισταμένη της θεσμικής αναπαράστασης μιας τριμερούς οργάνωσης της κοινωνικής ιεραρχίας. Αντίθετα, όπως υποδεικνύει η μεταβολή στους όρους εγγραφής στο «ελληνικό» Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, η οργάνωση των επιχειρηματιών μπορούσε να συμπίπτει χρονικά με τη θεσμική ρευστοποίηση των ορίων που τους χώριζαν από τα κατώτερα στρώματα των μικροεπαγγελματιών και των βιοτεχνών. Ο ιδρυτικός νόμος 184/1914 περί Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων στόχευε στη σύσταση «ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων τῶν ἐμπόρων καί βιομηχάνων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν μεγάλην καί μέσην ἐπιχείρησιν, ἀποκλεισθέντων τῶν μικροεπαγγελματιῶν καί χειροτεχνῶν», όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Δημοσθένης Στεφανίδης, εκφράζοντας τις πεποιθήσεις των αθηναίων εμποροβιομηχάνων<sup>133</sup>. Νομοθετικά, ο διαχωρισμός γινόταν με βάση οικο-

<sup>131</sup> Φάκελος «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>132</sup> Φάκελος «Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>133</sup> Δημοσθένης Σ. Στεφανίδης, *Τα εμπορικά επιμελητήρια κατά την εν Ελλάδι ἰδίᾳ μορφή των* (Αθήνα, 1926), σ. 197. Αντίστοιχο ήταν και το σκεπτικό της εισηγητικής έκθεσης όπου η σύσταση εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων αιτιολογούνταν από την αυξανόμενη «ἐπιθυμία τῶν ἐμπορικῶν καί

νομικά κριτήρια –την καταβολή ή μη ενός ορισμένου ύψους φόρου επιτηδεύματος<sup>134</sup>. Απηχούσε ωστόσο μια διάκριση που ενσωμάτωνε και παγίωνε την τάξη ως πολιτισμική διαφορά. Συνδέοντας την οικονομική με την κοινωνική πρόοδο, ο Στεφανίδης θεωρούσε τους μικροεπαγγελματίες «ὀλιγότερον προηγμένους» και επομένως ανίκανους να αντιληφθούν τη σημασία και τη χρησιμότητα του νέου επιμελητηριακού θεσμού. Αντίθετα, η «κοινωνικῶς καὶ οικονομικῶς μᾶλλον προηγμένην ἐμποροβιομηχανικὴν τάξις», η οποία και επιδείκνυε ἤδη μια συστηματική σωματειακή οργάνωση, ἦταν η μόνη ἔτοιμη να τον υιοθετήσει και να «ποδηγετήση βαθμιαίως καὶ τᾶς ἄλλας ἦττον προηγμένας παραγωγικᾶς τάξεις πρὸς αὐτόν [τον θεσμό των επιμελητηρίων] διὰ τῶν προσδοκομένων ἀγλαῶν καρπῶν τῆς ἐπιμελητηριακῆς τῆς δράσεως»<sup>135</sup>. Ο νέος θεσμός λειτουργώντας ως μηχανισμός αποκλεισμού, ἀλλά ταυτόχρονα και ως πρότυπο προς μίμηση, επικύρωνε την ηγεμονία του ανώτερου εμποροβιομηχανικού στρώματος στη βάση μιας σημασιολόγησης της αστικότητας ως ταυτότητας επιλεκτικής μεν, ἀλλά παράλληλα και ιδεατά προσιτής σε όλους.

Ωστόσο, ἕξι χρόνια μετά την ψήφισή του και λιγότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο ἀπὸ την επέκτασή του στη Θεσσαλονίκη (με την αναδιοργάνωση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της πόλης), οι σχετικές με τα κριτήρια εγγραφῆς διατάξεις του νόμου τροποποιήθηκαν. Σύμφωνα και πάλι με τον Στεφανίδη, ο νέος νόμος 1863/1920 «ἐτροποποίησε τᾶς οὐσιωδεστέρας διατάξεις τοῦ νόμου 184, ἀνατρεψας καθ' ὅλοκληρίαν τὴν λελογισμένην καὶ σώφρονα αὐτοῦ βάσιν», καθὼς διεύρυνε τον κύκλο των μελών των επιμελητηρίων και σε εκείνους τους μικροεπαγγελματίες και χειροτέχνες που πλήρωναν (σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη) ετήσιο δημόσιο φόρο πάνω ἀπὸ εκατὸ δραχμές. Παράλληλα, εισηγάγε την αναλογική εκλογή στο διοικητικό συμβούλιο κατὰ κατηγορία επαγγελματιῶν και προσέθεσε στα δύο υφιστάμενα τμήματα των επιμελητηρίων (το εμπορικό και το βιομηχανικό) ἓνα τρίτο, το βιοτεχνικό<sup>136</sup>. Οι τροποποιήσεις αυτές πιθανότατα υπάκουαν στην πρόθεση της βενιζελικής κυβέρνησης να θωρακίσει τα οικονομικά ευάλωτα και θεσμικά μετέωρα μικρομεσαία στρώματα των επαγγελματιῶν, να προλάβει την αυτονόμησή τους μέσω πρωτοβουλιῶν για την ἰδρυση ξεχωριστῶν βιοτεχνικῶν επιμελητηρίων και κινήσεων για τη σύσταση της ΓΣΕΒΕΕ, να ενισχύσει την πρόσδεσή τους στον αστικό κορμό και να αποτρέψει την οποιαδήποτε ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίησή τους και τη ροπή τους προς τον εργατικό συνδικαλισμό που τότε συγκροτεῖτο και δύσκολα ὅπως ἀποδείχτηκε χειραγωγείτο<sup>137</sup>. Ἀπὸ πεδίο συγκρότησης ενός ειδικῶν εμποροβιομηχανικῶν συμφέροντος, τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια διευρύνονταν για να μετατραποῦν σε ἀρμό συγκόλλησης των αστικῶν στρωμάτων.

---

βιομηχανικῶν τάξεων» να προασπίσουν και να προάγουν τα συμφέροντά τους μέσα ἀπὸ τη συλλογική οργάνωση. Στο ἴδιο, σσ. 195-196.

<sup>134</sup> Μαλαγαρδῆς, *Γενική Κωδικοποίησις*, σ. 58.

<sup>135</sup> Στεφανίδης, *Τα εμπορικά επιμελητήρια κατὰ την ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφή των*, σσ. 197-198.

<sup>136</sup> Στο ἴδιο, σσ. 201-202. Είναι ενδεικτικό της στενῆς διαπλοκῆς του φύλου και της εθνότητος στη συγκρότηση της τάξης, ὅτι η ἀνατροπή της «λελογισμένης» βάσης του νόμου 184 ἐντοπιζόταν ἐπίσης στη δυνατότητα εκλογῆς που ἔδινε στις γυναῖκες και στους ἀνήλικους ἐμπορευόμενους μέλη του επιμελητηρίου καθὼς και στην ἔστω και περιορισμένη συμμετοχὴ ἀλλοδαπῶν στο διοικητικό συμβούλιο του Επιμελητηρίου. Στεφανίδης, *Τα εμπορικά επιμελητήρια κατὰ την ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφή των*, σσ. 243-246.

<sup>137</sup> Για τις σχέσεις της βενιζελικής κυβέρνησης με το ὑπὸ διαμόρφωση συνδικαλιστικὸ κίνημα και τις ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἐλέγχου της ΓΣΕΕ, βλέπε Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία του ἐλληνικοῦ προλεταριάτου*, σσ. 110-124. Λεονταρίτης, *Το ἐλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τον Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σσ. 249-251.



Δεν υπάρχει ευθεία αναφορά για το πώς προσέλαβαν την εξέλιξη αυτή οι έμποροι και βιομήχανοι της Θεσσαλονίκης. Το ζήτημα δεν φαίνεται να απασχόλησε τα διοικητικά όργανα του Επιμελητηρίου (καθώς καμιά σχετική νύξη δεν καταγράφεται στα πρακτικά), ούτε και αποτέλεσε αντικείμενο δημόσιας συζήτησης στον τύπο<sup>138</sup>. Είναι ωστόσο αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο της θεσμικής συνύπαρξης με τους μικροεπαγγελματίες να προκάλεσε δυσαρέσκεια. Παρά την εκλογική συνεργασία της Νέας Λέσχης και του Συνδέσμου Βιομηχάνων με το Λαϊκό Κόμμα το Μάιο του 1915, οι σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων των δύο στρωμάτων διακρίνονταν από περιοδική και σταδιακά αυξανόμενη ένταση, όπως αναλύθηκε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο. Επιπρόσθετα, το διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού Επιμελητηρίου ακολούθησε κατά γράμμα τις αργές διαδικασίες που προέβλεπε η ερμηνευτική εγκύκλιος του Υπουργείου Οικονομικών. Αν και ο τροποποιημένος νόμος είχε ψηφιστεί στα τέλη του 1919, αντιπρόσωποι των βιοτεχνών και των επαγγελματιών εκλέχτηκαν για πρώτη φορά στα διοικητικά όργανα του Επιμελητηρίου μόλις μετά τις επιμελητηριακές εκλογές του Φεβρουαρίου 1922<sup>139</sup>. Τέλος, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι στους κύκλους των εμποροβιομηχάνων της Αθήνας, με τους οποίους το Επιμελητήριο βρισκόταν πλέον σε τακτική επαφή και συνεργασία για μια σειρά από ζητήματα, (χωρίς μάλιστα να διαπιστώνεται ουσιαστική διαφοροποίηση σε κανένα από αυτά<sup>140</sup>), η τροποποίηση του νόμου ερμηνεύτηκε αρνητικά<sup>141</sup>. Είναι επομένως εύλογο να υποθεθεί ότι οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης συμμερίζονταν τις ενστάσεις των αθηναίων συναδέλφων τους και υιοθετούσαν την επικριτική επιχειρηματολογία τους.

Οι αθηναίοι εμποροβιομήχανοι διέβλεπαν στο νόμο 1863/1920 ένα σημαντικό πλήγμα στον επιμελητηριακό θεσμό. Η ενσωμάτωση των μικροεπαγγελματιών συνιστούσε ουσιαστικά πρόσκληση για συμμετοχή σε «εϋρύτατας μάζας άμορφώτων ως επί τό πολύ μικροεπαγγελματιών καί χειροτεχνῶν». Η επιλογή της κυβέρνησης καταδικαζόταν ως προϊόν ενός «ύπεράγαν καί ἐπικινδύνως μάλιστα φιλελευθέρου πνεύματος», το οποίο αντανάκλούσε μια «ὄχλοκρατικὴν ἀντίληψιν περί τῆς συνθέσεως τῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων» πρωτοφανή για ευρωπαϊκή χώρα. Κεντρικό στοιχείο στο λόγο τους αποτελούσε η ανάγκη διάκρισης από τα κατώτερα επαγγελματικά στρώματα, των οποίων και αμφισβητούνταν η εμπορική και ευρύτερα η αστική ταυτότητα στη βάση πολιτισμικών χαρακτηριστικών: «Ἀπανταχοῦ τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια συντίθενται ἐξ ἐμπόρων καί βιομηχάνων, καί ἐκεῖ δέ ἔνθα συμμετέχουσιν οἱ μικρέμποροι καί χειροτέχναι διαγράφεται ἐν σαφές ὄριον μεταξύ τῶν τελευταίων τούτων καί τῶν λοιπῶν, τήν νομικὴν ἐμπορικὴν τυχόν ιδιότητα κεκτημένων προσώπων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ κύκλος τῆς ἐργασίας εἶναι ἐλάχιστος, ἢ μόρφωσις σχεδόν ἀνύπαρκτος καί ἡ ὄλη ἐμφάνισις μᾶλλον ἐργατικὴ ἢ ἐργοδοτικὴ»<sup>142</sup>. Ε-

<sup>138</sup> Καμιά σχετική αναφορά ή σχολιασμός δεν καταγράφεται στον τοπικό ελληνόγλωσσο ή γαλλόγλωσσο τύπο στο διάστημα πριν και αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου τον Ιανουάριο του 1920.

<sup>139</sup> Συνεδρίαση διοικητικού συμβουλίου ΕΒΕΘ (15.02.1922), Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1922, Βιβλίο Πρώτο.

<sup>140</sup> Όπως π.χ. το ζήτημα του συναλλάγματος, το οποίο και απασχόλησε μεταξύ άλλων το συνέδριο των επιμελητηρίων της χώρας που συγκλήθηκε στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1919. *L'Indépendant* 07.01.1920.

<sup>141</sup> Στεφανίδης, *Τα εμπορικά επιμελητήρια κατά την εν Ελλάδα ιδία μορφή των*, σσ. 201-246. Η μελέτη του Στεφανίδη δημοσιεύθηκε το 1926 και θα μπορούσε να απηχεί μια υστερότερη γνώμη που να έχει επηρεαστεί από την εμπειρία των εσωτερικών διενέξεων μεταξύ εμποροβιομηχάνων και βιοτεχνών στα όργανα του ΕΒΕΑ. Ωστόσο, θεωρώ ότι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε κάποιες αρχικές προσδοκίες που διαψεύστηκαν επιτρέπει να συμπεράνει κανείς ότι η δυσπιστία απέναντι στη συμμετοχή των επαγγελματιών και βιοτεχνών υπήρχε από την αρχή.

<sup>142</sup> Στο ίδιο, σσ. 202, 243, 211.

πιπρόσθετα, την αποδοκιμασία της συμπερίληψης των μικροεπαγγελματιών συνόδευε (και επομένως σημασιοδοτούσε ανάλογα) η επίσης καταδικαστέα απόδοση εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, στα ανήλικα μέλη του επιμελητηρίου και στους αλλοδαπούς<sup>143</sup>. Η εμπορική και αστική ταυτότητα είχε επομένως έντονα σχεσιακή διάσταση: συνομιλούσε άμεσα με την εννοιολόγηση της ιδιότητας του πολίτη και συγκροτείτο στη βάση ενός σύνθετου πλέγματος ταξικών, έμφυλων, ηλικιακών και εθνικών αποκλεισμών ως ταξικά ανώτερη, ανδρική, ενήλικη και ελληνική. Αντίστροφα πάλι, ο λόγος αυτός αναδείκνυε τη μείζονα σημασία που λάμβανε ο θεσμός του επιμελητηρίου για τον εμποροβιομηχανικό κόσμο. Καθώς η τυπική κοινωνικότητα που καθόριζε η σωματειακή οργάνωση διαχεόταν και στα κατώτερα στρώματα και η πολιτισμική λογική των αστικών αξιών που τη στήριζε αμφισβητείτο, το Επιμελητήριο, μέσα από το σύνολο των αποκλεισμών που ενεργοποιούσε και των πρακτικών που επέτρεπε (ή έπρεπε να επιτρέπει) να ασκούνται εντός του, αποτελούσε πλέον και έναν προνομιακό χώρο συγκρότησης της αστικότητας των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης. Αναλύοντας τη σημασία της εκτεταμένης μικρής ιδιοκτησίας στη διαμόρφωση της οικονομίας και των ταξικών σχέσεων στην Ελλάδα, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ έχει επισημάνει την έγνοια των «κεφαλαιοκρατών» κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου για την αποτροπή της αποξένωσης των μεγαλοβιομηχάνων από «τη μάζα των μικροϊδιοκτητών», τις συνακόλουθες απόπειρές τους για τη συγκρότηση ενός αντιεργατικού μετώπου των αστικών τάξεων, την αντίδραση τους στην ίδρυση χωριστών επαγγελματικών επιμελητηρίων, όπως και τις «πολλές υποχωρήσεις [τους] στους μικρούς παραγωγούς, ακόμα και όταν αυτό αντιστρατευόταν άμεσα συμφέροντά τους»<sup>144</sup>. Ωστόσο, όπως δείχνει το παράδειγμα του Εμπορικού Επιμελητηρίου, η στάση αυτή συνυπήρχε με μια παράλληλη επιθυμία διαφοροποίησης μέσα από την αυστηρή οριοθέτηση θεσμικών διαχωριστικών γραμμών από τα χαμηλότερα μεσοαστικά στρώματα και τη διαρκή περιφρούρησή τους.

Οι νέοι θεσμοί συνέβαλαν επομένως πολλαπλά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της Θεσσαλονίκης. Οι δύο δευτεροβάθμιοι σύλλογοι επέτρεψαν την ξεχωριστή άρθρωση των ιδιαίτερων εμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων. Δεν οδήγησαν ωστόσο στην πλήρη διάκριση της βιομηχανικής από την εμπορική ταυτότητα. Από τη σκοπιά αυτή, η συζήτηση για το εμπορικό ή το βιομηχανικό μέλλον της Θεσσαλονίκης, η οποία εκκινούσε από κρατικούς σχεδιασμούς για τον προσανατολισμό της τοπικής οικονομίας και διαπλεκόταν αναπότρεπτα με το ζήτημα της εβραϊκής επιβίωσης ή της ελληνικής ηγεμονίας στην πόλη, δεν βρήκε το αντίστοιχο στη διαμόρφωση των κοινωνικών και επαγγελματικών ταυτοτήτων<sup>145</sup>. Αντίθετα, οι καταστατικές αρχές των δύο συλλόγων, η σύνθεση των μελών τους, το επιχειρηματικό προφίλ των τελευταίων και η κινητικότητα που αυτά ανέπτυξαν, ενίσχυσαν τη συνοχή του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της πόλης, συνέβαλαν στη διαμόρφωση κοινών αντιλήψεων και καθόρισαν τη φυσιογνωμία του ως εμποροβιομηχανικής τάξης.

Αν και οι πολιτικοί επικαθορισμοί δεν εξέβαλαν στο διαχωρισμό και την ανασηματοδότηση της εμπορικής και της βιομηχανικής ταυτότητας, διαπλέχθηκαν ωστόσο στη θεσμική οριοθέτηση της «εμποροβιομηχανικής» τάξης. Όπως υποδεικνύει το παράδειγμα του Εμπορικού Συλλόγου, του Συνδέσμου Βιομηχάνων και του πλή-

<sup>143</sup> Ο αποκλεισμός των γυναικών υποστηριζόταν λόγω του φύλου τους, των ανηλικών λόγω της ανωριμότητάς τους, ενώ των αλλοδαπών λόγω του «πατριωτισμού» που απαιτούσε η εθνικά σημαντική υπηρέσση των μελών του επιμελητηρίου. Στο ίδιο, σσ. 243-246.

<sup>144</sup> Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940* (Αθήνα, 1993), σ. 389.

<sup>145</sup> Βλέπε εδώ, Κεφάλαιο 5, σσ. 220-223.

θους των πρωτοβάθμιων ενώσεων, η σωματειακή κοινωνικότητα των εμποροβιομηχάνων και η ταυτότητα που αυτή διαμόρφωνε, οργανώθηκε στη βάση του αποκλεισμού των κατώτερων επαγγελματικών στρωμάτων. Όμως ο αναπροσανατολισμός των κρατικών προτεραιοτήτων έτεινε να ρευστοποιήσει τα όρια και να καταστήσει προβληματική τη λειτουργία του μηχανισμού της διάκρισης. Η τροποποίηση του νόμου περί εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων δείχνει επομένως τη σύνθετη λειτουργία των θεσμών στη διαδικασία συγκρότησης μιας τάξης. Οι θεσμοί δεν αποτελούν αντανάκλαση μιας δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά συνδιαμορφωτές της. Εισάγουν τρόπους αναπαράστασης της κοινωνικής ιεραρχίας, οριοθετούν το πεδίο του κοινωνικού και επηρεάζουν ανάλογα τον τρόπο συλλογικής οργάνωσης και δράσης των υποκειμένων. Καθώς όμως επικάθονται πάνω σε υπάρχουσες πολιτισμικές λογικές, αξιακά συστήματα και κοινωνικές αναπαραστάσεις, μπορούν να μετατραπούν και οι ίδιοι σε αντικείμενο αμφισβήτησης. Ο επιμελητηριακός θεσμός συνέβαλε στη συγκρότηση της εμποροβιομηχανικής αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης όχι μόνο επειδή την οργάνωσε θεσμικά κατά την ύστερη οθωμανική και μεταοθωμανική περίοδο, αλλά και επειδή στο λυκόφως της περιόδου, από το 1920 και μέχρι την ίδρυση του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης το 1926, η λειτουργία του αμφισβήτησε ριζικά τα όρια και το εννοιολογικό περιεχόμενο της τάξης αυτής. Υπό την έννοια αυτή, και σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, το παράδειγμα της τροποποίησης του νόμου περί εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων και των αντιδράσεων που προκάλεσε υποδεικνύει ότι η τάξη δεν συγκροτείται μόνο στα πλαίσια του υψηλού πολιτικού λόγου, ούτε και αποκλειστικά μέσα από μια πανσπερμία κοινωνικών πρακτικών, όπως ορίζουν οι δύο κυρίαρχες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις<sup>146</sup>. Διαμορφώνεται επίσης στο σημείο όπου το πολιτικό συναντά το κοινωνικό αποτελώντας το παράγωγο της τριβής που η συνάντησή της προκαλεί.

*Από τον Grand Cercle Commercial στον Εμπορικό Σύλλογο: ανασηματοδοτήσεις της εμπορικής αστικότητας*

Η διεθνής ιστοριογραφία έχει επανειλημμένα επισημάνει τη σημασία της ανάδυσης μιας νέας μορφής τυπικής κοινωνικότητας, του συλλόγου, για τη συγκρότηση των αστικών στρωμάτων και τη διαμόρφωση μιας αστικής δημόσιας σφαίρας κατά τον ύστερο δέκατο όγδοο και το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα<sup>147</sup>. Οι διαφορετικοί τύποι συλλόγων και η διαφορετικής απόχρωσης πολιτισμική λογική που διέπει τον καθένα από αυτούς έχουν ωστόσο απασχολήσει σε πολύ μικρότερο βαθμό τη σχετική βιβλιογραφία. Ακόμη λιγότερο όμως έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ιστορικών ο μετασχηματισμός του συλλογικού φαινομένου μέσα στο χρόνο, η μετάβαση από μία ορισμένη μορφή σωματειακής οργάνωσης σε μια άλλη<sup>148</sup>. Η συχνά λειτουργιστική προσέγγιση, η ιστοριογραφική έμφαση στα νεωτερικά, φορμαλιστικά

<sup>146</sup> Harrison, "The bourgeois after the bourgeois revolution". Για δύο από τα πιο ενδεικτικά παραδείγματα των προσεγγίσεων αυτών, βλέπε Wahrman, *Imagining the middle class*. Wolfgang Kaschuba, "German bürgerlichkeit after 1800: culture as symbolic practice", στο Alan Mitchell & Jürgen Kocka (επιμ.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (Oxford, 1993), σσ. 392-422.

<sup>147</sup> Η διεξοδικότερη διερεύνηση του φαινομένου γίνεται από τον Peter Clark, *British clubs and societies, c. 1580-1800: the origins of an associational world* (Οξφόρδη, 2000). Η ανάλυση του Robert Morris εξακολουθεί να παραμένει κομβική. Morris, "Voluntary Societies and British urban elites". Για μια ενδελεχή επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλέπε Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30 (2009), σσ. 179-211.

<sup>148</sup> Αντίθετα, περισσότερο σημασία έχει δοθεί στη σταδιακή έκλειψή του, η οποία και συναρτάται με την υποχώρηση της δημόσιας δράσης και το δημοκρατικό έλλειμμα που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Βλέπε την κλασική μελέτη του Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The collapse and revival of American community* (Νέα Υόρκη, 2000).

χαρακτηριστικά της σωματειακής δομής, όπως και η επικέντρωση στις περιόδους διαμόρφωσης των αστικών στρωμάτων οδήγησαν σε μια στατική συχνά ανάλυση. Ταυτόχρονα, η μεθοδολογική σύνδεση της σωματειακής δράσης με τη διαμόρφωση των νέων χρόνων και χώρων της αστικής κοινωνικότητας και της ψυχαγωγίας (παρά με την επαγγελματοποίηση και τις ανασηματοδοτήσεις της εργασίας) σήμαινε ότι η εμφάνιση νέων, μαζικότερων μορφών διασκέδασης κατά τον ύστερο 19<sup>ο</sup> αιώνα και η μετάβαση από τη χαμπερμασιανή «φιλελεύθερη δημόσια σφαίρα» σε μια «νεωτερικότητα του άστεως» (urban modernity), όπου το θέαμα, η εμφάνιση και η δημόσια επίδειξη (κυρίως των συζύγων) λειτουργούσαν συγχρόνως ως δείκτες τόσο ταξικής διάκρισης όσο και αστικής ηγεμονίας, ερμηνεύονταν ως εξελίξεις που καθιστούσαν δευτερεύοντα το ρόλο των σωματείων στη διαμόρφωση της αστικής ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων<sup>149</sup>. Αποτέλεσμα των ιστοριογραφικών και ερμηνευτικών αυτών τάσεων ήταν τα ζητήματα μετασχηματισμού και πολιτισμικής σήμανσης της μεσοαστικής σωματειακής κοινωνικότητας μετά το τέλος του μακρού «αστικού» δέκατου ένατου αιώνα να εξακολουθούν να παραμένουν αδιερεύνητα.

Στην ελληνική ιστοριογραφία πάλι οι δύο περίοδοι (πριν και μετά το 1914) αντιμετωπίζονται ως στεγανά. Η έρευνα έχει αναλύσει σε επαρκή βαθμό όψεις της λειτουργίας των μεσοαστικών συλλόγων κατά το τελευταίο τρίτο του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αντίστοιχα, ένα μικρότερο σώμα μελετών έχει επισημάνει την τομή που αποτέλεσε ο νόμος 281/1914 περί σωματείων. Ωστόσο, στις τελευταίες αυτές μελέτες υπάρχει μια μετατόπιση του βλέμματος από τα μεσοαστικά στα εργατικά στρώματα. Η έμφαση δίνεται πλέον στις εργατικές συσσωματώσεις, στην οργάνωση και στα χαρακτηριστικά της συνδικαλιστικής δράσης<sup>150</sup>. Η ψήφιση του νόμου 281/1914 εξακολουθεί επομένως να αποτελεί τη χρονική αφετηρία ή το υπόρρητο τέλος της ανάλυσης, με αποτέλεσμα κάθε αναφορά στην προηγούμενη ή στην επόμενη περίοδο να απουσιάζει. Κατά συνέπεια, εκκρεμούν οι μελέτες που θα επικεντρώνονταν στις αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη δημόσια κοινωνικότητα των μεσαίων στρωμάτων κατά το πέρασμα από τον μακρύ δέκατο ένατο στον σύντομο εικοστό αιώνα, στο μετασχηματισμό του σωματειακού φαινομένου και ιδίως στη μεταβολή της σχέσης του με μια αστική ταυτότητα που επίσης αναδιαμορφωνόταν.

Όπως θα επιχειρηθεί να αναλυθεί, οι νέες, πολυάριθμες επαγγελματικές συσσωματώσεις που συστήθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1914-1922, αποτέλεσαν ένα σημείο καμπής στη σημασιοδότηση της αστικότητας του ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος της πόλης. Αντανακλούσαν και ταυτόχρονα ανατροφοδοτούσαν μια αλλαγή αφενός στην επαγγελματική του ταυτότητα και αφετέρου, ευρύτερα, στην ταξική του καθώς και στη σχέση ανάμεσα σε αυτές τις δύο. Η αλλαγή αυτή είχε τόσο ποσοτικά όσο όμως και ποιοτικά χαρακτηριστικά και μπορεί να προσεγγιστεί μέσα από την παρακολούθηση της μετάβασης από την εμπορική λέσχη στον εμπορικό σύλλογο.

Κατά το τελευταίο τρίτο του δέκατου ένατου αιώνα η λέσχη, και μάλιστα η εμπορική, αποτέλεσε την κατεξοχήν μορφή σωματειακής οργάνωσης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης, το κεντρικό πεδίο συγκρότησης της αστικότητάς τους. Η πολυεθνική Λέσχη Θεσσαλονίκης (Club de Salonique) ήταν ένας από τους πρώτους συλλόγους που ιδρύθηκαν, ενώ η επίσης πολυεθνική Εμπορική Λέσχη (Club Commercial) συνιστούσε κεντρικό τόπο συνεύρεσης των εβραίων, μουσουλμάνων,

<sup>149</sup> Matthew Hilton, "Review article: class, consumption and the public sphere", *Journal of Contemporary History* 35/4 (2000), σσ. 655-666.

<sup>150</sup> Φουντανόπουλος, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού». Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*. Λιάκος, Αντώνης, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*.

ντονμέ και ελλήνων εμπόρων. Παράλληλα, τόσο οι εβραίοι επιχειρηματίες αρχικά όσο και οι Ελληνορθόδοξοι αρκετά αργότερα, διέθεταν τις δικές τους εθνοτικά αμιγείς λέσχες, το Grand Cercle Commercial οι πρώτοι και τη Νέα Λέσχη οι δεύτεροι. Οι συσσωματώσεις αυτές ξεχώριζαν μεταξύ των συλλόγων της πόλης. Σε μια περίοδο έξαρσης του σωματειακού φαινομένου, που χαρακτηριζόταν όμως από τη συνεχή σύσταση αλλά και την αδρανοποίηση ή διάλυση συλλόγων, οι τρεις αυτές λέσχες είχαν να επιδείξουν εντυπωσιακή αντοχή στο χρόνο<sup>151</sup>. Παράλληλα, διέθεταν ένα ιδιαίτερα αυξημένο κύρος και τοποθετούνταν στην κορυφή της άτυπης αλλά ορατής ιεραρχίας των σωματείων της πόλης. Η ύπαρξή τους είχε υψηλή συμβολική σημασία καθώς συνιστούσε δείκτη της «προόδου» ευρύτερων συνόλων –της πόλης και των επιμέρους εθνοθρησκευτικών της κοινοτήτων. Η Λέσχη Θεσσαλονίκης αντανάκλασε μια αναδυόμενη αστική (civic) ταυτότητα και πιστοποιούσε στο μεν εξωτερικό, δυτικό βλέμμα τον εξευρωπαϊσμό της πόλης, στο δε εσωτερικό, την ηγεμονία του ανώτερου στρώματός της πάνω σε αυτήν<sup>152</sup>. Το Club Commercial διαδραμάτιζε, όπως αναφέρθηκε, κομβικό ρόλο στην οργάνωση της αγοράς<sup>153</sup>. Αντίστοιχα, το Grand Cercle Commercial και η Νέα Λέσχη αποτελούσαν μηχανισμούς συγκρότησης της εθνοθρησκευτικής κοινότητας, αλλά και δημόσιο αποτύπωμα της ισχύος της. Συνδέοντας την εμπορική και ευρύτερα την αστική ταυτότητα με την εθνοτική, προσέδιδαν νόημα στην τελευταία, προωθούσαν την εδραίωση ενός αναδυόμενου επιχειρηματικού στρώματος εντός της κοινότητας και ταυτόχρονα πρόβαλαν προς τα έξω τον οικονομικό δυναμισμό και τις «ανώτερες» αστικές πολιτισμικές αξίες που τη χαρακτήριζαν.

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα η λέσχη δομούσε την αστική ταυτότητα των μελών της μέσα από μια νέα μορφή οργάνωσης των χώρων, των χρόνων και των πρακτικών τους. Αφενός, πρόσφερε έναν αυστηρά οριοθετημένο χώρο ανδρικής ομοκοινωνικότητας, διακριτό από τη «γυναικεία» σφαίρα του οίκου και τον εξισωτισμό του καφενειού. Αφετέρου, στον αντίποδα των χρόνων της εργασίας, συγκροτούσε ένα χρόνο ψυχαγωγίας, εξατομικευμένης όμως και επωφελούς<sup>154</sup>. Τέλος, αναγόρευε πρακτικές όπως η ήπια συζήτηση, η ανάγνωση και το γευματίσμα σε έμφυλους ενδείκτες κατοχής κοινωνικών αξιών. «Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν [Νέα] Λέσχην τὰ μέλη συζητοῦν πολιτικά, κοινωνικά, ἐμπορικά καὶ ψυχαγωγικά ζητήματα, ὡς εἰς ὅλας τὰς Λέσχας», ανέφερε ο Δημήτριος Χατζόπουλος<sup>155</sup>. Η συμμετοχή στη λέσχη πιστοποιούσε έναν άνδρα ως ευπόληπτο, καλλιεργημένο, ισόρροπο (καθότι αναγνώριζε τη σημασία τόσο της εργασίας όσο όμως και της ψυχαγωγίας) και με μια αίσθηση για τα δημόσια πράγματα. Η ψυχαγωγία, οι πολιτισμικές αξίες που αυτή διακινούσε και οι κοινωνικοί

<sup>151</sup> Ο Νεχαμά μιλούσε για «επιδημία δημιουργίας λεσχών» στη Θεσσαλονίκη του τελευταίου τρίτου του δέκατου ένατου αιώνα, ενώ ο συντάκτης του *La Nation* ανέφερε ότι ήταν “inkalkolavle el numero de las sosedades de byen azer ke nasen i ke mueren sin ke ningun remarke sus disparisyon”. Π. Ριζάλ, *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη*, σσ. 175-176. “Djudaizmo otomano. Ala onra”, *La Nation* 1/15 (29.09.1909), σ. 2.

<sup>152</sup> Ο Malte Fuhrmann έχει αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο το δυτικό βλέμμα αξιολογούσε τον εξευρωπαϊσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των εθνοθρησκευτικών της ομάδων μέσα από την εξέταση του βαθμού ανάπτυξης των θεσμών της αστικής κοινωνίας. Malte Fuhrmann, “The Making of Competitive Internationalized Standardized National Bourgeoisies: the Travelogue as Progress Report of Europeanization” (ανακοίνωση στο συνέδριο *Bourgeois Seas: Revisiting the history of the middle classes in the Eastern Mediterranean port cities*, Φλωρεντία, 2008).

<sup>153</sup> Βλέπε *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σσ. 122-123.

<sup>154</sup> Βλέπε ενδεικτικά το καταστατικό της Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης όπου και η πρόνοια για την κατάρτιση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, τη διοργάνωση εκδρομών, συναυλιών, χωρών «καί παρομοίων ψυχαγωγικών συγκεντρώσεων». Φάκελος «Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>155</sup> *Μακεδονία* 09.06.1914.

δεσμοί που μέσω αυτής συνάπτονταν, συνένωναν τα μέλη της λέσχης σε μια κοινή αστική ταυτότητα<sup>156</sup>.

Το εμπόριο και η αστικότητα διαπλέκονταν με έναν ιδιαίτερο τρόπο σε αυτές τις λέσχες, διαμορφώνοντας τόσο το χαρακτήρα τους όσο και την ταυτότητα των επιχειρηματιών μελών τους. Αν και καταστατικά η λέσχη συνιστούσε έναν διακριτό, ενδιάμεσο δημόσιο χώρο μεταξύ του οίκου και της αγοράς, η ενασχόληση με οικονομικά θέματα ήταν και υπαρκτή και θεμιτή. Σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, όπου στην απουσία χρηματιστηρίου προστίθετο η ανάγκη προώθησης εθνικά προσδιορισμένων οικονομικών επιδιώξεων, αλλά και η παράλληλη διεθνοτική ρύθμιση του εθνικού ανταγωνισμού στο χώρο της αγοράς, οι λέσχες, εθνικές και διεθνικές, εμπορικές και μη, αποτελούσαν τον προσφορότερο χώρο συγκέντρωσης των εμπόρων της κοινότητας ή της πόλης και τον καταλληλότερο μηχανισμό επίτευξης της μεταξύ τους συναίνεσης. Ωστόσο, μια πιθανή αποκλειστική απασχόληση των μελών με οικονομικά ζητήματα, μια ταύτιση της λέσχης με οικονομικά και κλαδικά συμφέροντα, όπως και η μεταφορά των εμπορικών ανταγωνισμών στο εσωτερικό της, κινδύνευαν πάντα να υπονομεύσουν την ίδια την υπόστασή της. Κατά συνέπεια, η λέσχη, κυρίως δε η εμπορική, λειτούργησε ως χώρος όπου τα μέλη μπορούσαν να συζητούν οικονομικά θέματα αποφεύγοντας όμως τις διενέξεις γι' αυτά. Με τον τρόπο αυτό αποδείκνυαν ότι οι έμποροι ήταν ικανοί να συνδυάζουν αρμονικά την αντιμετώπιση επιχειρηματικών ζητημάτων με την επιτέλεση της πρέπουσας αστικής κοινωνικότητας. Το να διαλέγεσαι για επιχειρηματικά ζητήματα στην (εμπορική) λέσχη προϋπέθετε από τους εμπόρους-μέλη της να θέσουν όρια στον μεταξύ τους εμπορικό ανταγωνισμό και να αναζητήσουν το περιεχόμενο ενός «κοινού συμφέροντος». Σήμαινε δηλαδή να αντιμετωπίζουν τους συναδέλφους τους όχι ως ανταγωνιστές αλλά ως ίσους. Μόνο τότε ήταν δυνατή η συναρμογή της κοινωνικότητας με την απασχόληση με οικονομικά ζητήματα<sup>157</sup>.

Αν και οι επιχειρηματίες κυριαρχούσαν μεταξύ των μελών, οι λέσχες δεν δομήθηκαν ποτέ στη λογική της αντιπροσώπευσης ενός ειδικού επαγγελματικού συμφέροντος. Η διαπίστωση αυτή ισχύει τόσο για τη Λέσχη Θεσσαλονίκης όσο όμως και για τις εμπορικές λέσχες, αν κρίνουμε από τη μεικτή επαγγελματικά σύνθεση της Νέας Λέσχης<sup>158</sup>. Η συμμετοχή ανδρών από διάφορους επαγγελματικούς κλάδους απέτρεπε την ατονία και τη μονομέρεια και καθιστούσε τη λέσχη και την κοινωνικότητα που αυτή καλλιεργούσε πιο ενδιαφέρουσα<sup>159</sup>. Ταυτόχρονα, η συμπερίληψη δασκάλων, δικηγόρων, γιατρών και κρατικών αξιωματούχων, δηλαδή επαγγελματιών με αυξημένο κύρος (έστω και αν όχι πάντοτε ανάλογων χρηματικών απολαβών), ενίσχυε την ευποληψία της λέσχης, η οποία και θα κινδύνευε από μια υπερβολικά στενή σύνδεση με

<sup>156</sup> Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σ. 87.

<sup>157</sup> Η παραπάνω ανάλυση της λειτουργίας των λεσχών ακολουθεί τις διαπιστώσεις της Carol Harrison για τις εμπορικές λέσχες στην επαρχιακή Γαλλία της Παλινόρθωσης. Στο ίδιο, σσ. 115-116.

<sup>158</sup> Βλέπε τον κατάλογο με τα ονόματα και τα επαγγέλματα των μελών της Νέας Λέσχης που δηλώθηκαν ως απογραφείς στην απογραφή του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης το 1913. «Κατάλογος μελών της Νέας Λέσχης», ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, Φάκελος 27<sup>Α</sup>. Βλέπε επίσης την πρόνοια στο καταστατικό της για τα προσόντα των μελών. «Τακτικά μέλη γίνονται έμποροι, βιομήχανοι, έπιστήμονες, καί έν γένει πρόσωπα άνεπιλήπτου διαγωγής καί άνωτέρας μορφώσεως». Φάκελος «Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>159</sup> Βλέπε την σαφή αναφορά στο Καταστατικό της Νέας Λέσχης ότι ο σκοπός της επιτυγχάνεται «διά τῆς μεταξύ τῶν μελῶν αὐτῆς ἀνταλλαγῆς σκέψεων καί συζητήσεων περί διαφόρων ἐμπορικῶν, βιομηχανικῶν, κτηματικῶν, ἐπιστημονικῶν, κοινωνιολογικῶν καί έν γένει ὠφελίμων τοῖς μέλεσι καί τῷ τόπῳ θεμάτων». Φάκελος «Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

το εμπόριο – νοούμενο ως κόσμος συναλλαγής όπου δέσποζε επικίνδυνα η εκφυλιστική δύναμη του χρήματος και όχι εκείνη των ανώτερων ηθικών αξιών<sup>160</sup>.

Οι λέσχες προσέδεσαν επομένως την εμπορική σε μια ευρύτερη αστική ταυτότητα. Η επαγγελματική ταυτότητα των εμπόρων δεν εκφράστηκε αυτόνομα, αλλά μέσα από την άρθρωση μιας αστικής κοινωνικότητας που περιλάμβανε και άλλους επαγγελματικούς κλάδους των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων. Ταυτόχρονα όμως, οι λέσχες μετέτρεψαν το εμπόριο και την επιχειρηματικότητα σε σημαντικό στοιχείο της θεσσαλονικιώτικης αστικότητας. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στη δημογραφική κυριαρχία του εμπορίου και των θεραπόντων του σε μια κατεξοχήν πόλη-λιμάνι, όπου η συγκρότηση χώρων αστικής κοινωνικότητας χωρίς τη βαρύνουσα συμμετοχή –υλική και φυσική– των εμπόρων θα ήταν απλώς αδύνατη. Αντίθετα, η συμμετοχή σημαίνοντων μη εμπόρων στη Νέα Λέσχη υποδεικνύει επίσης την ευρύτερη σημασιοδότηση και αξιολόγηση του εμπορίου κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Το εμπόριο συνδεόταν με το γενικότερο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης και της ισχυροποίησης της χώρας και συνεπώς διαπλεκόταν με την οθωμανικότητα<sup>161</sup>. Θεωρείτο φορέας εκπολιτισμού, ρυθμιστής της ειρηνικής συμβίωσης των εθνών και οργανικό στοιχείο της ηθικής διαπαιδαγώγησης του νεαρού άντρα<sup>162</sup>. Επιπρόσθετα, η συλλογή πληροφοριών και η χρήση της στατιστικής (την οποία και προωθούσαν οι εμπορικές λέσχες) του προσέδιδαν μια αύρα επιστημονικότητας<sup>163</sup>. Τέλος, σε μια περίοδο έντονης διαπάλης των βαλκανικών εθνικισμών, όπου η εθνική επέκταση ή η εθνοτική επιβίωση δεν εξαρτώνταν πλέον μόνο από τη διεύρυνση του σχολικού δικτύου ή τη φροντίδα για τα φτωχότερα στρώματα, αλλά και από την οικονομική ενίσχυση και επέκταση, το εμπόριο ενοφθαλμιζόταν στον πυρήνα της αλυσωτικής δράσης και της εθνικότητας<sup>164</sup>. Δίπλα ή ίσως και μπροστά από τη Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική

<sup>160</sup> Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σ. 116.

<sup>161</sup> Η «εμπορική σταδιοδρομία» χαρακτηριζόταν ως «άριστος οίωνός της προς την πατρίδα άμύνης και της προς ήμᾶς αὐτοὺς ἀποβλεπούσης εὐημερίας» και το εμπόριο ως ο «πυρήν της εὐημερίας τῶν ἀτόμων καὶ κρατῶν». *Αλήθεια* 26.07.903, 21.08.1903.

<sup>162</sup> «Ἡ ἱστορία τοῦ ἐμπορίου διδάσκει ἡμᾶς ὅτι τοῦτο συμβαδίζον μετὰ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν λαῶν ἐξήσκησε ἀείποτε τὴν πρακτικὴν μὲν ἀλλ’ ἀσφαλῆ εὐημερία ἐπὶ τῶν τυχῶν τῆς ἀνθρωπότητος», σημείωνε ἡ *Αλήθεια*. *Αλήθεια* 12.08.1903. «Αἱ δύο ἔδρες τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς παιδείας ἀνύψωσαν σέ βαθμὸ τελειότητος τὴν ἀνθρωπότητα», διακήρυττε ὁ *Φάρος τῆς Μακεδονίας*. *Φάρος τῆς Μακεδονίας* 24.08.1885. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀκόμη και τὸ Ἰσλάμ ἐπιχειροῦσε νὰ συνδεθῆ με τὴν δυτικὴ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ-ὡς-προόδου μέσω τοῦ ἐμπορίου. Σε ἓνα μακρὺ ἄρθρο, ἡ *Sabah* ἀποδείκνυε ὅτι “l’Islam, partout où il a pénétré a développé le commerce et assuré la civilisation et le bien-être qui en sont les conséquences naturelles”. Αναδημοσιεύεται στὴ *Journal de Salonique* 21.01.1907.

<sup>163</sup> Τὸ 1912 ἡ Νέα Λέσχη σύστησε γραφεῖο στατιστικῆς. *Δελτίον Ἐμπορικοῦ Φροντιστηρίου Νέας Λέσχης* 1 (1912), σ. 1.

<sup>164</sup> Βλέπε Χατζηιωσήφ, «Ἡ ἐξωστρέφεια τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα», σσ. 144-149. Ἡ πιο ἐνδελεχῆς μελέτη τῆς μεταβολῆς ἀπὸ ἓναν αλυσωτισμὸ τῶν σχολείων και τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων σε ἓναν αλυσωτισμὸ τῆς οικονομικῆς επέκτασης, τῶν τραπεζῶν και τῶν οικονομολόγων εἶναι πλέον αὐτὴ τοῦ Σπύρου Καράβα. Τα εμπορικὰ ζητήματα κατεῖχαν κεντρικὴ θέση στὴν ἐνδοκοινοτικὴ δημόσια κοινωνικότητα. Ὁ Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Θεσσαλονίκης ἦταν συνδρομητῆς στὸ ἐλληνικὸ περιοδικὸ *Οικονομικὴ Ἐπιθεώρησης* και περιλάμβανε ομιλίες γιὰ εμπορικὰ θέματα στὸν ετήσιο κύκλο τῶν διαλέξεών του. Οἱ ομιλίες αὐτές προσέλκυαν πλῆθος κόσμου: «ἢ ἐν ἀμφοτέραις ταύταις ταῖς διαλέξεσι συρροή τῶν ἀκροατῶν [συνέκειτο] οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἐμπορικῶν κύκλων τῆς πόλεώς μας, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιλέκτων μελῶν τῆς ἡμετέρας κοινωνίας» σημείωνε ἡ *Αλήθεια*. Αναδεικνύοντας τὴ σημασία αὐτῶν τῶν θεμάτων γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς εθνικῆς ταυτότητας, ἡ εφημερίδα συνέχιζε σχολιάζοντας ὅτι «τό ὁμογενές στοιχεῖον διψῶν πνευματικῆς τροφῆς ἐπὶ οὐσιωδῶν καὶ πρακτικῶν θεμάτων ἔσπευσε αὐθορμήτως εἰς τὰς πνευματικᾶς ἐκεῖνας πανδαισίας καὶ ἐν ἀγωνίᾳ ἀνέμενε νὰ ἀκούσῃ τὰ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα ἢ τῆς δόξης ἐκεῖνη λαμπηδῶν ἔσβέσθη, καὶ σή-

Αδελφότητα και τη Φιλόπτωχη Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης, το Ματανότ Λαεβιονίμ και την τοπική επιτροπή της Αλιάνς, έπαιρναν τώρα θέση η Εμπορική Λέσχη και ο Grand Cercle Commercial. Εν ολίγοις, στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη το «εμπόριο» συμπύκνωνε τα ουσιώδη στοιχεία μιας αστικής ταυτότητας: την επιστημονικότητα και την ανώτερη μόρφωση, τον υψηλό δυτικό πολιτισμό, το ενδιαφέρον για τα δημόσια ζητήματα (και επομένως την ιδιότητα του πολίτη σε μια εποχή απολυταρχισμού και λογοκρισίας), τη μέριμνα για το οθωμανικό κράτος αλλά και για την εθνοθηρησκευτική κοινότητα. Η αστικότητα διερχόταν μέσα από την ενασχόληση με τα ζητήματα του «εμπορίου» και καθιστούσε θεμιτή τη συμμετοχή στις εμπορικές λέσχες.

Παρά τον κλειστό χαρακτήρα τους, οι λέσχες αποτελούσαν ταυτόχρονα τμήμα ενός ευρύτερου δικτύου συλλόγων. Οι σύλλογοι αυτοί αντλούσαν τα μέλη τους κυρίως από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα και διαμόρφωναν έναν ενιαίο, ομοιογενή δημόσιο χώρο εντός του οποίου οι άνδρες αστοί μπορούσαν να κινηθούν ελεύθερα. Επομένως, αν και θεμελιωμένος σε έμφυλους και ταξικούς αποκλεισμούς, αυτός ο δημόσιος χώρος συγκροτείτο στο εσωτερικό του ως εξισωτικός. Η άμιλλα και όχι ο ανταγωνισμός συνιστούσε τη βασική αξία που ρύθμιζε την αστική κοινωνικότητα καθώς και το βασικό τρόπο εννοιολόγησης της κοινωνικής πραγματικότητας από τα αστικά στρώματα. Την κοινωνία αποτελούσαν μεν διαφορετικές ομάδες, ενωμένες όμως σε μια άμιλλα που θα συνεισέφερε στο κοινό καλό. Ταυτόχρονα, η μονοπώληση του δημόσιου χώρου από συλλόγους των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων σημαίνει ότι η αστική ταυτότητα αποκτούσε καθολικά χαρακτηριστικά. Οι σύλλογοι ασκούσαν ιδιαίτερα έντονη επιρροή στα κοινοτικά και δημοτικά πράγματα ισχυριζόμενοι ότι δρούσαν στο όνομα της προώθησης ενός ευρύτερου συμφέροντος. Τόσο στο επίπεδο της κοινότητας όσο και σε εκείνο της πόλης, τα μέλη τους αυτοπροσδιορίζονταν επομένως ως οι φορείς «καθολικών κοινωνικών αρετών». Συνακόλουθα, κατά τα ύστερα οθωμανικά χρόνια η αστική ταυτότητα συνδεόταν με την εκπροσώπηση της «κοινής γνώμης» και του «δημόσιου συμφέροντος» και συνιστούσε το «μέγιστο ηθικό επίτευγμα, οι αξίες της οποίας δομούσαν ολόκληρη την κοινωνία»<sup>165</sup>.

Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας του 1910 και στις αρχές της δεκαετίας του 1920 το τοπίο της αστικής κοινωνικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, των α-

---

μερον αυτή μέν ὄχρητο ἀπιούσα, αὐτό δέ ὡς πεπτωκῶς Ἀδάμ ἐξακολουθεῖ νά μένει ἔξω τοῦ ἐμπορικοῦ παραδείσου. Ἐπεθύμει, ναι, νά γνωρίσῃ τούς λόγους, διά τούς ὁποίους ἀπώλεσε τήν ἐμπορικὴν αὐτοῦ θέσιν ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς Θεσσαλονίκης καί ἐξήτει νά ἐξεύρη τήν ὁδόν, ἣν ὄφειλε ν' ἀκολουθήσῃ καί καταλάβῃ τόν ἄρτον, ὁ ὁποῖος κατά τούς τελευταίους χρόνους διολισθήσας τῶν χειρῶν του καί εἰς ξένας περιελθῶν χεῖρας ξένας κοιλίας ἐχόρτασεν». Αντίστοιχα, μια έκθεση που υπέβαλε η Association des Anciens Élèves de l'Alliance Israélite Universelle στην τοπική επιτροπή της Αλιάνς και στο κοινοτικό συμβούλιο, διακήρυττε ότι «à Salonique, où [les Juifs] vivent uniquement du commerce, ils risquent de se voir déposséder de leur gagne-pain par d'autres éléments ethniques, jaloux de conquérir la prédominance économique». Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Πρώτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 6<sup>ην</sup> Οκτωβρίου 1873 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, 1874), σσ. 6-7. Πέμπτον και έκτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 5<sup>ην</sup> Νοεμβρίου 1878 (Θεσσαλονίκη, 1879), σ. 27. Δέκατον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 14<sup>ην</sup> Νοεμβρίου (Θεσσαλονίκη, 1882), σ. 11. ΙΖ έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά το ΙΖ συλλογικόν έτος πεπραγμένων, αναγνωσθείσα τη 18<sup>η</sup> Μαρτίου 1890 (Αθήνα, 1890), σ. 14. ΙΗ έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά το ΙΗ συλλογικόν έτος πεπραγμένων, αναγνωσθείσα τη 17<sup>η</sup> Μαρτίου 1891 (Αθήνα, 1891), σ. 17. Αλήθεια 29.07.1903. Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année) (Θεσσαλονίκη, 1910), σ. 25.

<sup>165</sup> Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France*, σ. 228. Βλέπε και εδώ, Κεφάλαιο 1, σσ. 86-94.



ξιών που αυτή διακονούσε και των κοινωνικών αναπαραστάσεων που διακινούσε, είχε ριζικά μεταβληθεί. Με μια πρώτη ματιά, η παρουσία των λεσχών στο σωματειακό στερέωμα της πόλης εξακολουθούσε να παραμένει εμφανής. Μεταξύ του 1915 και του 1921 ιδρύθηκαν τρεις νέες λέσχες – η Ελληνική Λέσχη Θεσσαλονίκης και η Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης το 1915, και η Ελληνοϊσραηλιτική Εμπορική Λέσχη το 1921<sup>166</sup>. Ταυτόχρονα, τόσο η Λέσχη Θεσσαλονίκης όσο και η Νέα Λέσχη και ο Grand Cercle Commercial παρέμεναν ενεργοί. Ωστόσο, οι λέσχες είχαν πλέον μετατοπιστεί από το κέντρο στο περιθώριο της σωματειακής ζωής των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης και της οργάνωσης της αστικής και επιχειρηματικής τους ταυτότητας. Καταρχήν, στις νέες λέσχες δεν εκπροσωπείτο πλέον το ανώτερο επιχειρηματικό στρώμα. Μπορεί τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της Ελληνοϊσραηλιτικής Εμπορικής Λέσχης, όπως και οι Έλληνες ιδρυτές της Εμπορικής Λέσχης Θεσσαλονίκης, να προέρχονταν από εμπορικούς κύκλους, δεν συμπεριλάμβαναν όμως πια τους πλέον σημαίνοντες εκπροσώπους τους. Οι επιχειρηματίες-ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Λέσχης Θεσσαλονίκης ήταν επίσης ελάχιστοι, ενώ αντίθετα κυριαρχούσαν οι στρατιωτικοί και οι κρατικοί αξιωματούχοι. Οι τελευταίοι αντιπροσώπευαν μια νέα κοινωνική ομάδα που έκανε τώρα ολοένα και πιο εμφανή την παρουσία της στο δημόσιο χώρο της πόλης<sup>167</sup>.

Κατά δεύτερο λόγο, ο δημόσιος ρόλος των εμπορικών λεσχών είχε περιοριστεί. Από τις αρτισύστατες, η Εμπορική Λέσχη Θεσσαλονίκης υπήρξε πιθανότατα μια θνησιγενής προσπάθεια, ενώ η Ελληνοϊσραηλιτική Εμπορική Λέσχη παρά τις προβλέψεις του καταστατικού της δεν κατόρθωσε να εδραιωθεί ως μείζων χώρος συνένωσης των ελλήνων και εβραίων εμπόρων<sup>168</sup>. Ανάλογη ήταν και η πορεία των παλαιότερων λεσχών. Ο Grand Cercle Commercial εξακολουθούσε να παραμένει πάντα ένας από τους σημαντικότερους εβραϊκούς συλλόγους, όπως υποδεικνύει και η συμμετοχή του στο Interclub<sup>169</sup>. Ωστόσο, η δημόσια παρουσία του εκτός του κοινοτικού πλαισίου, ως οργάνου εκπροσώπησης των εβραίων εμπόρων, ήταν ανύπαρκτη<sup>170</sup>. Επιπρόσθετα, η πρόσδεσή του στο σιωνισμό τον ενέπλεξε στη βαθιά διαμάχη σιωνιστών και αφομοιωτικών που δίχαζε την κοινότητα την περίοδο εκείνη και πιθανότατα περιόρισε το εύρος της εμβέλειάς του στους κύκλους του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος<sup>171</sup>. Ακόμη και η ελληνική Νέα Λέσχη είδε την επιρροή της να περιορίζεται δραστικά. Όπως έχει αναφερθεί στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο, η Νέα Λέσχη ενισχύθηκε σημαντικά το διάστημα αμέσως μετά την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Από σωματείο νεήλυδων ελληνορθόδοξων εμπόρων μετατράπηκε σε μείζονα δύναμη της τοπικής πολιτικής σκηνής. Αναγορεύτηκε σε πυλώνα της ελληνικότητας της πόλης και ανέλαβε έναν ηγεμονικό, διεθνοτικό και διαταξικό ρόλο, παίρνοντας πρωτοβουλίες, εκφράζοντας το ευρύτερο –ελληνικό και τοπικό– συμφέρον των εμπόρων και συμμετέχοντας με το ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων στις

<sup>166</sup> Φάκελος «Ελληνική Λέσχη Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *Το Φως* 15.06.1915. Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων, Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

<sup>167</sup> Φάκελος «Ελληνική Λέσχη Θεσσαλονίκης», Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης.

<sup>168</sup> Αν και η σύσταση της Εμπορικής Λέσχης Θεσσαλονίκης αναφέρεται στο *Φως*, δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά για αυτήν στον τύπο ούτε και περιλαμβάνεται στον κατάλογο σωματείων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. *Το Φως* 15.06.1915. Αντίστοιχα, δεν υπάρχουν αναφορές για τη δράση της Ελληνοϊσραηλιτικής Εμπορικής Λέσχης στον τοπικό τύπο κατά το έτος 1921, ούτε και αναφέρεται σε εμπορικούς οδηγούς των επόμενων ετών.

<sup>169</sup> Cohen (Θεσσαλονίκη) προς Αλιάνς (Παρίσι) (12.11.1912), Αρχείο AIU Grèce I C 51.

<sup>170</sup> Καμία αναφορά για τη δράση του δεν καταγράφεται στον γαλλόφωνο εβραϊκό τύπο της περιόδου.

<sup>171</sup> Το 1914 πρόεδρος του ήταν ο φιλοσιωνιστής έμπορος Γεώργιος Καζές. *Annuaire Oriental 1914*, σ. 1811. Ο Αλφόνσο Λεβύ τον αναφέρει ως έναν από τους τρεις μεγάλους φιλοσιωνιστικούς συλλόγους της Θεσσαλονίκης. Άτιτλο έγγραφο, Αρχείο Αλφόνσο Λεβύ.

εκλογές του Μαΐου 1915<sup>172</sup>. Έκτοτε όμως η δραστηριοποίησή της για εμπορικά ζητήματα –η επίδοση υπομνημάτων και διαμαρτυριών, η συμμετοχή σε επιτροπές και η τακτική επαφή με την κυβέρνηση και τις τοπικές αρχές– έπαυσε πλήρως, ενώ ισχνή ήταν και η ευρύτερη δημόσια παρουσία της.

Την «εμπορική» λειτουργία των λεσχών ανέλαβαν πλέον οι καθαυτό επαγγελματικές συσσωματώσεις, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων, ο Εμπορικός Σύλλογος και το Εμπορικό Επιμελητήριο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ενώ η παρουσία του Επιμελητηρίου στο δημόσιο χώρο (όπως τουλάχιστον αυτός καταγραφόταν επιλεκτικά από τον τοπικό τύπο) ήταν περιορισμένη κατά τα ύστερα οθωμανικά χρόνια και σχεδόν πλήρως απύσχα κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, από το 1915 και μετά έγινε πολύ περισσότερο ορατή. Κατά τη διάρκεια του πολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, το Επιμελητήριο, ο Εμπορικός Σύλλογος, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων, καθώς και ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των πρωτοβάθμιων επαγγελματικών σωματείων, ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα και μεταβλήθηκαν στους αποκλειστικούς φορείς εκπροσώπησης των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης.

Η εμφάνιση και η επικράτηση των παραπάνω συσσωματώσεων σηματοδοτούσε μια αλλαγή στο περιεχόμενο της δημόσιας αστικής κοινωνικότητας του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης. Σε αντίθεση με τις εμπορικές λέσχες, η σύσταση διακριτών επαγγελματικών συλλόγων οδήγησε στο διαχωρισμό της ψυχοφελούς ψυχαγωγίας από τη διαχείριση των επαγγελματικών ζητημάτων, στην απόσπαση της διαβούλευσης για τα επαγγελματικά θέματα από το ευρύτερο πλέγμα των πρακτικών απόλαυσης του «ελεύθερου χρόνου». Ο Εμπορικός Σύλλογος και ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων οργάνωναν ένα νέο και διακριτό χώρο και χρόνο ο οποίος ήταν αφιερωμένος αποκλειστικά στο επαγγελματικό «συμφέρον». Ένα χώρο και χρόνο όπου η συνένωση μόνο εμπόρων και βιομηχάνων εξαντλούνταν στην ενασχόληση με τα αμιγώς επαγγελματικά ζητήματα. Η ταυτότητα του εμποροβιομηχανικού κόσμου της πόλης προσλάμβανε τώρα νέο περιεχόμενο. Η έμφαση δινόταν πλέον στην έννοια του επαγγελματικού συμφέροντος και η συνοχή του δεν στηριζόταν πια μόνο στη βάση ενός ιδιαίτερου τύπου δημόσιας κοινωνικότητας και διαχείρισης του «ελεύθερου χρόνου».

Λόγω της εξέλιξης αυτής, η έννοια του εμπορίου μεταβλήθηκε επίσης. Από πολύσημο κεντρικό σύμβολο, συστατικό στοιχείο μιας ευρύτερης αστικής ταυτότητας, το εμπόριο απέκτησε ένα πιο στενό περιεχόμενο. Η μετάβαση από την εμπορική λέσχη στον εμπορικό σύλλογο συνέδεσε το «εμπόριο» με μια επαγγελματική ταυτότητα και με ένα μερικότερο συμφέρον. Το μετέβαλε δηλαδή από έννοια που προσέδιδε σημασιολογικό περιεχόμενο στη συνάφεια διαφορετικών αστικών ομάδων σε σημείο αναφοράς μιας κοινότητας ειδικών.

Πέρα από τις αλλαγές στη σχέση μεταξύ της αστικής και της επιχειρηματικής ταυτότητας, η σύσταση των επαγγελματικών συλλόγων σηματοδοτούσε ταυτόχρονα μια γενικότερη μεταβολή στην ίδια την έννοια της αστικότητας. Κατά την πρώτη εικοσαετία του εικοστού αιώνα, η κοινωνική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης γινόταν ολοένα και πιο πολύπλοκη. Η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση και η ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας ωθούσαν προς μια συνθετότερη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ο αριθμός και η ένταση των απεργιών πριν και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως και η σύγκρουση κατώτερων και ανώτερων επαγγελματικών στρωμάτων κατά τη διάρκειά του, αντανάκλυσαν την επίταση της κοινωνικής αντιπαράθεσης. Ταυτό-

---

<sup>172</sup> Σε δεξίωση που παρέθεσε στους χώρους της η Νέα Λέσχη προς τιμήν του Βενιζέλου, ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Σοφούλης δήλωνε ότι «όλα είναι έλληνικά εδώ μέσα. Έλληνικά ονόματα, έλληνικά χρώματα, έλληνική λέσχη». *Μακεδονία* 27.04.1914.

χρονα, στο πεδίο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, η νομοθεσία και η ρητορική των βενιζελικών κυβερνήσεων προέβαλαν μια νέα αντίληψη για την κοινωνία. Αυτή γινόταν τώρα αντιληπτή ως πεδίο που το συνέθεταν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με ιδιαίτερα και αντικρουόμενα συμφέροντα η κάθε μία, στην ικανοποίηση, οργάνωση και συγκερασμό των οποίων το κράτος καλούνταν να παίζει καθοριστικό, εξισορροπητικό ρόλο. Σε αυτό το μεταβαλλόμενο πλαίσιο, η έως τότε κυρίαρχη «αστική» θεώρηση της κοινωνίας ως το άθροισμα διαφορετικών ομάδων που αμιλλώνται μεταξύ τους για το κοινό καλό, υποχώρησε.

Σε αλληλόδραση με τις παραπάνω ευρείες αλλαγές, μεταβλήθηκε και ο ρόλος των συλλόγων. Με αφετηρία τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο η σωματειακή οργάνωση έπαψε σταδιακά να χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη διακριτή τυπική κοινωνικότητα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων καθώς επεκτάθηκε τόσο στον μικροαστικό όσο και στον εργατικό πληθυσμό. Ο δημόσιος χώρος κατακερματίστηκε σε διακριτές σφαίρες άσκησης της τυπικής κοινωνικότητας διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Από πεδίο έκφρασης ενός καθολικού δημόσιου συμφέροντος μεταβλήθηκε σε πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού και κοινωνικής σύγκρουσης. Ως εκ τούτου, στα τέλη της δεκαετίας του 1910 οι σύλλογοι δεν διαμόρφωναν πλέον έναν ενιαίο, εξισωτικό δημόσιο χώρο, ούτε και εξέφραζαν καθολικές ηθικές αρχές. Αντίθετα, μετατράπηκαν σε φορείς συγκρότησης και έκφρασης ιδιαίτερων, «ταξικών» συμφερόντων.

Εντέλει, μέσα από τις διεργασίες αυτές η αστικότητα μετασχηματίστηκε. Οι άνδρες φορείς της έπαψαν να συνδέονται οργανικά με το «κοινό καλό», την «κοινή γνώμη» και το «δημόσιο συμφέρον». Αμφισβητούμενη, η αστικότητα δεν εκπροσωπούσε ένα σύνολο αξιών που δομούσε (ή αξίωνε να δομήσει) ολόκληρη την κοινωνία. Ούτε και η αστική τάξη συνιστούσε πλέον το επιδιωκόμενο «ύψιστο ηθικό επίτευγμα». Αντίθετα, αντιπροσώπευε τώρα ένα συγκεκριμένο συμφέρον το οποίο μάλιστα βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τα συμφέροντα άλλων κοινωνικών ομάδων. Για τους εμπόρους και βιομηχάνους της Θεσσαλονίκης, η έλευση των εμπορικών και επαγγελματικών συλλόγων σηματοδότησε επομένως και την είσοδό τους στη σύγχρονη ταξική κοινωνία.

Οι θεσμικές αλλαγές που συντελέστηκαν στην αγορά της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1910 είχαν έναν ευρύ και σύνθετο αντίκτυπο στο μετασχηματισμό της ταυτότητας των ελλήνων και εβραίων εμποροβιομηχάνων της πόλης. Οι νέοι θεσμοί συνέβαλαν στην αλλαγή των εθνοτικών συσχετισμών, στη μετάβαση από μια πολυεθνοτική θεσμική πραγματικότητα σε μια ελληνοεβραϊκή με ηγεμονικό το ελληνικό στοιχείο αλλά και έντονα παρόν το εβραϊκό. Μια τέτοια αλλαγή δεν άφησε ανεπηρέαστο το περιεχόμενο των ίδιων των διαφορετικών εθνοτικών ταυτοτήτων καθώς η εβραϊκότητα αποκτούσε σταδιακά μειονοτικά συμπεριφορικά χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα, οι νέοι θεσμοί μετέβαλαν επίσης το στίγμα της τοπικής, αστικής ταυτότητας των εμπόρων της πόλης μέσα από την πρόσδεση της θεσσαλονικιότητας στην ελληνομακεδονικότητα. Ο εξελληνισμός του χώρου της αγοράς υπήρξε επομένως πολύσημος και ο ρόλος των κοινωνικών υποκειμένων στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του εξίσου ή ίσως και περισσότερο σημαντικός την περίοδο αυτή με εκείνο των τοπικών και κεντρικών κρατικών αρχών.

Η παραπάνω διαδικασία διαπλέχθηκε με τον παράλληλο μετασχηματισμό της αστικότητας του εμποροβιομηχανικού κόσμου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, οι επαγγελματικοί σύλλογοι συνέιχαν τον κόσμο αυτό ως τάξη στη βάση ενός διακριτού συμφέροντος. Παρά την ύπαρξη διαφορετικών επαγγελματικών συσσωματώσεων και την τάση προς επιχειρηματική εξειδίκευση, η συγκεκριμένη τάξη εξακολουθούσε να αρθρώνεται γύρω από μια κοινή εμποροβιομηχανική ταυτότητα. Ωστόσο, η ταυτότη-

τα αυτή δεν αποτελούσε πλέον ένα καθολικά αποδεκτό ηθικό και αξιακό μέτρο, ούτε και προβαλλόταν πια ως τέτοια. Αντίθετα, αντιπροσώπευε τα ειδικά, μαχητά και αμφισβητούμενα, συμφέροντα των εμπόρων και βιομηχάνων της πόλης.

Κατά το τελευταίο τρίτο του δεκάτου ενάτου αιώνα η συμμετοχή των εμπόρων της Θεσσαλονίκης στις εμπορικές λέσχες καθόρισε το πέρασμά τους από την προνεωτερική στη νεωτερική κοινωνία, την κοινωνία της πρωτοεκβιομηχάνισης, του αποκλεισμού των γυναικών από τον διαμορφούμενο δημόσιο χώρο, της ισότητας των συμμετεχόντων σε αυτόν, της αξιοκρατίας, της άμιλλας και της κοινωνικής ανόδου, όπως και της ιεράρχησης κατά στρώματα στη βάση όμως καθολικά υποτίθεται αποδεκτών αρχών και αξιών. Στη διαδικασία αυτή, οι εβραίοι έμποροι έπαιξαν κεντρικό ρόλο. Λίγες δεκαετίες αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1910, η εγκατάλειψη του μοντέλου της εμπορικής λέσχης και η οργάνωση σε επαγγελματικούς συλλόγους πιστοποιούσε εκ νέου την είσοδο των θεσσαλονικέων επιχειρηματιών σε μια κοινωνία οργανωμένη σε τάξεις, οι οποίες εξέφραζαν αντίπαλα επαγγελματικά συμφέροντα και διαφορετικά κοινωνικά οράματα. Ο ταξικός μετασχηματισμός συνέπεσε και πάλι με την επανιεράρχηση των εθνοτικών σχέσεων. Αυτή τη φορά όμως η μετάβαση οδήγούσε πλέον στην ηγεμονία των ελλήνων εμπόρων και βιομηχάνων. Συνώνυμη κάποτε της εβραϊκότητας, η αστικότητα των εμπόρων της Θεσσαλονίκης συνδεόταν τώρα πια άρρηκτα με την ελληνικότητα.

## Επίλογος

### Τέλος και αρχή

Η αρχή και το τέλος της πορείας του ανώτερου εμπορικού στρώματος της Θεσσαλονίκης κατά τα ύστερα οθωμανικά και μεταοθωμανικά χρόνια ορίζονται από τη σύσταση και τη διάλυση του οθωμανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης. Κατά την πρώτη εικοσιπενταετία της λειτουργίας του, από το 1882 μέχρι το 1908, οι ελληνορθόδοξοι, μουσουλμάνοι, ντονμέ και εβραίοι έμποροι συγκρότησαν ο καθένας μια διακριτή αστικότητα μέσα από μια διαφορετική εννοιολόγηση και συναρμογή της εθνότητας με την τάξη. Για τους ελληνορθόδοξους εμπόρους, ένα νέο στρώμα επήλυδων, οι μεταναστευτικές διαδρομές, οι επιχειρηματικές στρατηγικές και οι αλυτρωτικές επιδιώξεις κατέστησαν την «ελληνική Μακεδονία» πυρήνα της εθνοτικής και ταξικής τους υπόστασης, διαμόρφωσαν μια «μειονοτική» νοοτροπία, και τελικά δόμησαν την αστικότητά τους ως μια αυτόνομη, αλλά συνάμα και περιθωριακή, ταυτότητα στο δημόσιο χώρο της πόλης. Για τους μουσουλμάνους και ιδιαίτερα για τους ντονμέ εμπόρους, ομάδα με μακρόχρονη παρουσία στην τοπική οικονομία, οι νέες μορφές κοινωνικής διάκρισης που εισήγαγε το λεξιλόγιο και οι πρακτικές της τάξης συνομιλούσαν κυρίως με την παραδοσιακή, διαφορετική κοινωνική ιεράρχηση των μεγάλων οικογενειών των Καπαντζί, Καρακάς και Γιακουμπί, τη στενή σύνδεση με τη κρατική εξουσία και τη στελέχωση των τοπικών, νεωτερικών εκφάνσεών της, του δήμου, του επιμελητηρίου και του εμποροδικείου. Τέλος, για τους εβραίους εμπόρους, την εθνοθησκευτική ομάδα που κυρίως επωφελήθηκε από την περιφερειακή ενσωμάτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην παγκόσμια οικονομία, η εμπορική ταυτότητα συνδιαλεγόταν προνομιακά με την εθνοτική, συγκροτώντας μια πολύσημη και ανοιχτή αστικότητα που συνδύαζε την κοινοτική ηγεμονία και την ευρωπαϊκότητα με τη διάπλαση και εν τέλει την οικειοποίηση του νεωτερικού, αστικού χώρου της πόλης. Αν οι ελληνορθόδοξοι έμποροι ήταν «Έλληνες Μακεδόνες» και οι Μουσουλμάνοι και Ντονμέ «Οθωμανοί», οι Εβραίοι ήταν οι κατεξοχήν «Θεσσαλονικείς».

Αυτές οι διακριτές αστικότητες συγχρωτίζονταν στο χώρο της αγοράς στο πλαίσιο μιας συνύπαρξης που την όριζαν από τη μια οι διεθνοτικές συλλογικότητες, η ομαδική δράση και οι κοινές αξίες, και από την άλλη οι εθνικές και εθνοτικές διαφοροποιήσεις και αντιπαλότητες. Η υπερεθνοτική λειτουργία εθνικών φορέων όπως η Τράπεζα της Ανατολής και διεθνοτικών συσσωματώσεων όπως η Εμπορική Λέσχη, το Εμποροδικείο και κυρίως το Εμπορικό Επιμελητήριο, η μαζική κινητοποίηση των εμπόρων και οι αξίες της εμπορικής «πίστης», του προφορικού «λόγου», της εγνωσμένης «εντιμότητας» και τελικά και της «θεσσαλονικιότητας» διαμόρφωναν ένα κοινό εννοιολογικό πλαίσιο που οργάνωνε τη δράση προσδίδοντάς της ένα ισχυρό, διεθνοτικό συμβολικό περιεχόμενο. Στη χαμιτική Θεσσαλονίκη, θεσμοί, δράσεις και αξίες συνέτειναν στην ανάδυση μιας νεοπαγούς έννοιας του «κοινού [εμπορικού] συμφέροντος». Ωστόσο, η έννοια αυτή δεν ήταν τόσο ισχυρή ώστε να αποδυναμώσει την εθνοτική μονοχρωμία στην οργάνωση της επιχειρηματικής δράσης, ούτε και να αποτρέψει τις εθνοτικές αντιπαλότητες και τις περιοδικές συγκρούσεις στις παρυφές της αγοράς. Αν όμως αυτές δεν παροξύνθηκαν, αυτό οφειλόταν -πέρα από την εμφανή παρουσία της οθωμανικής εξουσίας- και στη δεσπόζουσα θέση των Εβραίων. Κατέχοντας κομβικό ρόλο στη λειτουργία της αγοράς, οι εβραίοι έμποροι απέτρεψαν τον κατακερματισμό της σε εθνοτικούς θύλακες και συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση του πολυεθνοτικού της χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό, ενίσχυσαν τη θέση τους και οικοδόμησαν εν τέλει την αστική ηγεμονία τους. Η συνύπαρξη στο χώρο της αγοράς και κατ'επέκταση στο χώρο της πόλης, εδραζόταν επομένως σε μια συγκεκρι-

κριμένη μορφή οργάνωσης της εθνοτικής ιεραρχίας στην κορυφή της οποίας βρίσκονταν οι ίδιοι. Η θέση αυτή προσέδιδε στην ταξική και εθνοτική ταυτότητα των Εβραίων ηγεμονικά χαρακτηριστικά και τους καθιστούσε τους κατεξοχήν αστούς της πόλης. Στη χαμιτική Θεσσαλονίκη, η αστικότητα ήταν αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την εβραϊκότητα.

Η Επανάσταση των Νεότουρκων, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος μετέβαλαν τα περιεχόμενα της τάξης και της εθνότητας, αναδιαμόρφωσαν τις εθνοτικές ιεραρχίες στο χώρο της αγοράς, επανακαθόρισαν τη σχέση των εμπόρων με την πόλη και ανασηματοδότησαν τελικά την αστικότητά τους. Οι μουσουλμάνοι και οι ντονμέ έμποροι επλήγησαν ανεπανόρθωτα από την αποτυχία των Νεότουρκων να οικοδομήσουν μια οθωμανική ταυτότητα και από την απώλεια της οθωμανικής εξουσίας –σημείο αναφοράς της αστικότητάς τους· ενώ ειδικά οι Ντονμέ κλονίστηκαν και από τον πολλαπλό στιγματισμό τους ως μη Μουσουλμάνων και μη Τούρκων. Αν και παρόντες στην αγορά της Θεσσαλονίκης και μετά το 1912, οι Ντονμέ δεν εντάχθηκαν στους νέους μουσουλμανικούς κοινοτικούς θεσμούς, ούτε και δραστηριοποιήθηκαν στο δημόσιο χώρο της πόλης. Απομονωμένοι και επιτηρούμενοι, περιέπεσαν σε αφάνεια έως ότου η ανταλλαγή των πληθυσμών τους καταστήσει εκ νέου «Σελανικλί», αλλά πάντα αποσυνάγωγους, στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη<sup>1</sup>.

Αντίθετα, μεταξύ του 1908 και του 1919, οι ελληνορθόδοξοι έμποροι ακολούθησαν μιαν αντίστροφη, ανοδική πορεία. Ενίσχυσαν σταδιακά τη θέση τους στην τοπική οικονομία, αναπροσανατόλισαν τις επιχειρηματικές τους στρατηγικές, ανοίχθηκαν στα προσοδοφόρα πεδία της μεταποίησης, δραστηριοποιήθηκαν στην οργάνωση των νέων θεσμών εκπροσώπησης και αναγορεύθηκαν τελικά σε εκφραστές ολόκληρου του εμπορικού κόσμου της πόλης. Αν και στα τέλη της δεκαετίας του 1910 υπολείπονταν ακόμη οικονομικά και δημογραφικά απέναντι στους εβραίους συναδέλφους τους, είχαν πλέον αποκτήσει μια «πλειοψηφική νοοτροπία». Μεταβάλλοντας τις εθνοτικές ιεραρχίες, είχαν τώρα εγκαθιδρύσει τη δική τους ηγεμονία. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας η εθνοτική τους ταυτότητα μεταβλήθηκε χωρίς όμως να απωλέσει τα βασικά σημεία αναφοράς της. Συνέχιζε δηλαδή να βασίζεται σε μια ολοένα και πιο αντιαθηναϊκή αίσθηση ελληνομακεδονικότητας. Παρόλα αυτά (ή μάλλον, ακριβώς για το λόγο αυτό), το πέρασμα από μια «ελληνορθόδοξη» σε μια «ελληνική» ταυτότητα συνιστούσε ταυτόχρονα και ένα πέρασμα από μια «υπάλληλη» σε μια «ηγεμονική» ταυτότητα σύμφωνα με το γκραμισιανό λεξιλόγιο. Στο πεδίο της αγοράς, η «ελληνικότητα» αποδείχθηκε μια σχετικά ευρύχωρη έννοια. Καθώς εγκόλπωνε την τοπικότητα μέσα από την αντιαθηναϊκή ρητορική της ελληνομακεδονικότητας, αφομοίωνε μεν τη Θεσσαλονίκη στον ελληνικό εθνικό χώρο, επέτρεπε όμως (μέσα από την άρθρωση ενός διαφοροποιημένου, τοπικού συμφέροντος) την έκφραση, έστω και υπόκωφη, της εθνοτικής διαφοράς. Κατά τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η ελληνομακεδονική και αντιαθηναϊκή ρητορική των ελλήνων εμπόρων προσέελκυσε τους εβραίους συναδέλφους τους, ενώ ως κοινός λόγος του «λαού» της Θεσσαλονίκης κατάφερε να ανανεώσει τους δεσμούς του ανώτερου εμπορικού στρώματος με αυτήν. Τη στιγμή που ο ελληνόγλωσσος τύπος οραματιζόταν την «εμπορικήν κατάκτησιν της Θεσσαλονίκης», αυτή συντελείτο όχι με όρους κυριαρχίας, αλλά ηγεμονίας.

---

<sup>1</sup> Για την εγκατάσταση των ντονμέ σε τουρκικές πόλεις, τον απαξιωτικό χαρακτηρισμό τους ως «θεσσαλονικέων» και τη θέση τους στο τουρκικό εθνικιστικό φαντασιακό, βλέπε Baer, *The Dönme*, σσ. 111-139, 155-213. Leyla Neyzi, “Remembering to Forget: Sabbateanism, National Identity, and Subjectivity in Turkey”, *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2000), σσ. 137-158.

Για τους εβραίους εμπόρους όμως, τα ίδια αυτά χρόνια σηματοδεύτηκαν από την απότομη ρήξη των στενών δεσμών που συνέδεαν την εμπορική με την εβραϊκή ταυτότητα και τη σταδιακή αποκοπή της τελευταίας από το αστικό πλαίσιο αναφοράς της. Η αδυναμία της επιχειρηματικής αρχηγείας να υπερασπιστεί τα κατώτερα στρώματα απέναντι στις ανερχόμενες ελληνορθόδοξες επαγγελματικές ομάδες κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο συνδυάστηκε με τον αναπροσανατολισμό των επενδυτικών της στρατηγικών, την εδραίωση του σιωνισμού στα μεσαία στρώματα, τη γενικότερη κρίση της εβραϊκής ταυτότητας που προκάλεσε η απροσδόκητη ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, και τέλος την αποτυχημένη εμπλοκή της στις εκλογές του Μαΐου 1915 στο πλευρό των Βενιζελικών. Οι διεργασίες αυτές συνέκλιναν τελικά στην τριπλή αμφισβήτηση των εβραίων αλιανσίστ επιχειρηματιών ως υποδειγματικών Εβραίων, πιστών Ελλήνων και κατεξοχήν Θεσσαλονικέων. Τη στιγμή της ανασύστασης του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Θεσσαλονίκης το 1919, η άλλοτε ευρύχωρη και πολύσημη εθνοτική ταυτότητα των εβραίων εμπόρων είχε σε μεγάλο βαθμό περισταλεί. Οι Εβραίοι θα χαρακτηρίζονται πια ολοένα και περισσότερο από μια «μειονοτική νοοτροπία», έστω και αν η πολεμική συνθήκη, η ακόμη δεσπύζουσα θέση τους στην τοπική αγορά και το υπολογίσιμο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο συνέχιζαν να εγγυώνται την ευμεγέθη παρουσία τους στους νέους θεσμούς.

Αυτές οι μεταβολές στο περιεχόμενο της εθνότητας συνοδεύτηκαν από μια αντίστοιχη μεταβολή στο περιεχόμενο της ταξικότητας. Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, η αστική ταυτότητα των θεσσαλονικέων εμπόρων δομούνταν γύρω από την εμπορική λέσχη. Η τυπική κοινωνικότητα που αυτή προωθούσε, συνάρμοζε την ψυχαγωγία με τη συνδιαλλαγή για επιχειρηματικά ζητήματα, προσέδιδε στο εμπόριο μια ευρύτερη θετική σημασιολόγηση, συγκροτούσε έναν κόσμο ισότιμων ανδρών, απέδιδε σε αυτόν καθολικές αξίες και τον καθιστούσε τελικά φυσικό εκπρόσωπο της «κοινής γνώμης». Μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων και κυρίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η ταξικότητα των θεσσαλονικέων εμπόρων μετασηματίστηκε. Ο επαγγελματικός σύλλογος αποτέλεσε το νέο πεδίο εκδίπλωσης της δημόσιας κοινωνικότητά τους και η έννοια του εμπορίου απέκτησε ειδικότερα χαρακτηριστικά. Οι έμποροι συγκροτούνταν πλέον ως μια κοινότητα επαγγελματιών, μια κοινότητα που οριζόταν με βάση τα ιδιαίτερα συμφέροντά της απέναντι σε άλλες, διακριτές κοινωνικές ομάδες. Ο ρόλος των ελλήνων εμπόρων στην ίδρυση, στελέχωση και διοίκηση των επαγγελματικών συλλόγων ήταν καίριος και προσέδωσε στη νέα αυτή μορφή αστικής ταυτότητας μια συγκεκριμένη εθνοτική χροιά. Στην ελληνική Θεσσαλονίκη, μια ανανεωμένη αστικότητα συνυφάνθηκε με την ελληνικότητα. Οι κατεξοχήν αστοί της πόλης ήταν αυτή τη φορά Έλληνες.

Είναι επομένως φανερό ότι όσον αφορά στους εμπόρους, η ανασυγκρότηση του Εμπορικού Επιμελητηρίου σηματοδότησε τόσο το τέλος της μεταοθωμανικής Θεσσαλονίκης όσο όμως και την πρώτη φάση του εξελληνισμού της. Το 1919 συνιστά ένα τέλος, αλλά συνάμα και μιαν αρχή καθώς η λειτουργία του Επιμελητηρίου με βάση τον ελληνικό νόμο συνέπεσε χρονικά με τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και κυρίως με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922-1923. Τα γεγονότα αυτά επηρέασαν τις συντεταγμένες της ελληνικότητας, της εβραϊκότητας, της θεσσαλονικιότητας και της αστικότητας των εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Στην ολότητά τους συνιστούν τομή στη διαδικασία του εξελληνισμού της πόλης, τομή που όμως εδράζεται σε μια σειρά από συνέχειες, κληροδοτήματα της επταετίας 1912-1919.

Για την υπάρχουσα ιστοριογραφία το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου μετά το 1922 είναι η επίταση των διαδικασιών του εξελληνισμού της πόλης. Ωστόσο, η δι-

αφορά με τα προγενέστερα χρόνια δεν ήταν μόνο ποσοτική αλλά κυρίως ποιοτική. Μετά το 1922, οι φορείς του εξελληνισμού πολλαπλασιάστηκαν. Μετατοπίστηκαν από την πόλη στην κεντρική αρχή, ενώ ταυτόχρονα ενέπλεξαν και τα κατώτερα στρώματα. Οι επιτακτικές ανάγκες της περιθάλψης και αποκατάστασης των προσφύγων συνδυάστηκαν με το ζήτημα της αναδιανομής των αγροτικών γαιών, την προώθηση της ανοικοδόμησης, την ανάγκη λήψης αποφασιστικότερων μέτρων αφομοίωσης του εβραϊκού πληθυσμού και την εξουδετέρωση των ξένων επιρροών στην πόλη για να προκαλέσουν μια συστηματικότερη και αποφασιστικότερη παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας. Αυτή εκφράστηκε μέσα από τη θέσπιση και κυρίως την αποτελεσματική επιβολή μιας σειράς νόμων γύρω από την υπηκοότητα, τη γαιοκτησία, την εργασία και την εκπαίδευση, που κλώνισαν αρκετές από τις βάσεις της ισχύος της εβραϊκής αλλά και της τοπικής ελληνικής αρχηγείας. Η πρόθεση αποκλεισμού των ξένων εβραίων υπηκόων από τα κοινοτικά όργανα, η επιβολή της υποχρεωτικής κυριακάτικης αργίας, τα χωριστά εκλογικά τμήματα, ο αυστηρότερος έλεγχος των ξένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και η εισαγωγή της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, όπως όμως και η αναδιανομή των κτημάτων (πολλά από τα οποία ανήκαν σε σημαίνοντες Έλληνες Θεσσαλονικιούς), αλλά και η απαλλοτρίωση της περιουσίας και η κρατικοποίηση των ιδρυμάτων της ελληνορθόδοξης κοινότητας υποδεικνύουν ότι μετά το 1922 η διαδικασία του εξελληνισμού ξέφυγε από τα όρια της πόλης και τους τοπικούς φορείς της και μεταβλήθηκε σε υπόθεση του κράτους. Η τοπική επιχειρηματική αρχηγεία μετατράπηκε τόσο σε υποκείμενο όσο όμως και σε αντικείμενο της αφομοίωσης<sup>2</sup>.

Παρακολούθημα της εξέλιξης αυτής υπήρξε η διάχυση ενός έντονα εθνικιστικού, αντικομμουνιστικού και αντιεβραϊκού δημόσιου λόγου στον ελληνογλωσσο τύπο της πόλης<sup>3</sup>, και κυρίως η σύσταση και δραστηριοποίηση διαφόρων εθνικιστικών, αντικομμουνιστικών και αντιεβραϊκών οργανώσεων ποικίλων αποχρώσεων<sup>4</sup>. Η εμφανής παρουσία τους μεταξύ των κατώτερων ελληνικών στρωμάτων εισήγαγε έναν νέο παράγοντα στη διαχείριση των ελληνοεβραϊκών σχέσεων. Η συστηματική χρηματοδότησή τους από το Εμπορικό Επιμελητήριο και η παρουσία παλαιών συνοδοιπόρων του ανώτερου ελληνορθόδοξου επιχειρηματικού στρώματος στη διοίκησή τους, όπως ο έντονα εβραϊόφοβος Γεώργιος Χατζηκυριακού, υποδεικνύει την υπόγεια συνάφεια των οργανώσεων αυτών με το ανώτερο ελληνικό αστικό στρώμα<sup>5</sup>. Ωστόσο, η ραγδαία ριζοσπαστικοποίηση της κυριότερης από αυτές, της Εθνικής Ένωσης «Η Ελλάς» (Ε.Ε.Ε.), μαρτυρεί επίσης την αυτονόμησή τους και τη συμβολή τους στην –από

<sup>2</sup> Η παραπάνω ανάγνωση αντλεί στοιχεία από τους Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*: Vassilikou, *Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years*. Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Ο Νικόλαος Μάνος και ο μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 2010). Χεκίμογλου, «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου». Anastassios Anastassiadis, “À quoi servent les langues aux enfants? Elèves juifs et apprentissage des langues dans les écoles de Thessalonique durant les années 1912-1932”, στο Jérôme Bocquet (επιμ.), *L’Enseignement français en Méditerranée: les missionnaires et l’Alliance israélite universelle* (Pén, 2010), σσ. 239-262.

<sup>3</sup> Με χαρακτηριστικότερο, αλλά όχι μοναδικό παράδειγμα, την *Μακεδονία*.

<sup>4</sup> Θεοδόσης Τσιρώνης, «Επίδοξοι εθνοσωτήρες στη Θεσσαλονίκη (1925-1934)», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 10 (2003), σσ. 31-40.

<sup>5</sup> Ο Χατζηκυριακού ήταν πρώην καθηγητής του Ελληνικού Γυμνασίου κατά τα τελευταία χρόνια της χαμιτικής περιόδου, πρώτος προσωρινός πρόεδρος του Συνδέσμου Συντεχνιών το 1909 και πρόεδρος της Εθνικιστικής Οργάνωσης «Ο Παύλος Μελάς» από το 1929. *Μακεδονικός Αγών* 1/1 (1929), σ. 2. Για τις εβραιοφοβικές απόψεις του, βλέπε Ευστρατιάδης, *Μακεδονία*, σσ. 71, 74.



τα κάτω αυτή τη φορά– περιστολή της δυνατότητας των τοπικών ελληνικών και εβραϊκών αρχηγείων να ρυθμίζουν αυτές τη διαδικασία του εξελληνισμού<sup>6</sup>.

Η υποχώρηση του ρόλου των αρχηγείων αποτελεί διακριτικό γνώρισμα της περιόδου μετά το 1922. Ωστόσο, ακολουθεί χρονικά μια προγενέστερη απώλεια της ισχύος τους. Κατά την ύστερη χαμιτική περίοδο, οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης συνιστούσαν τους κόμβους εκτεταμένων και αλληλοδιαπλεκόμενων δικτύων – ισχυρών και ασθενών, εσωστρεφών και εξωστρεφών. Ως κοινοτικές αρχηγείες διαμόρφωναν και αξιοποιούσαν τους κάθετους ενδοκοινοτικούς δεσμούς αλληλεγγύης. Ως η ομάδα που συγκροτούσε το δημόσιο χώρο της πόλης οικοδομούσαν επίσης οριζόντιους δεσμούς συνένωσης και συνδιαλλαγής μέσα από τη μονοπώληση των εθελοντικών συσσωματώσεων, του νεωτερικού άστεος και των μεταρρυθμιστικών οθωμανικών θεσμών της αγοράς. Αυτοί διαμόρφωναν σε μεγάλο βαθμό τους όρους, τα όρια και τα νοήματα μιας εθνοτικά ιεραρχημένης, αλλά ταξικά ηγεμονικής, συνύπαρξης. Τέλος, ως κάτοχοι ξένης υπηκοότητας και με πολλαπλούς επιχειρηματικούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τη Δύση και τους ντόπιους εκπροσώπους της, εκμεταλλεύονταν προς όφελός τους την πολυκεντρικότητα που χαρακτήριζε το σύστημα εξουσίας στις πόλεις-λιμάνια της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χάρη στα δίκτυα αυτά, οι επιχειρηματίες θεμελίωσαν την εικόνα τους ως δημόσιων ανδρών και άσκησαν την ηγεμονία τους στην πόλη. Την επαύριο της ανακήρυξης του Συντάγματος, οι έμποροι της Θεσσαλονίκης υπό την καθοδήγηση των οργανώσεών τους (του Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Cercle Commercial) ήταν η μόνη κοινωνική ομάδα που παρήλασε αυτόνομα στους δρόμους της πόλης.

Ωστόσο, με αφετηρία την Επανάσταση των Νεότουρκων, η ενδεκαετία 1908-1919 σήμανε την αποδιάρθρωση αυτού του συστήματος ισχύος και την περιστολή της ηγεμονίας τους. Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες άσκησης πολιτικής αποδείχτηκε δύσκολη. Οι διεθντικές συγκρούσεις που χαρακτήρισαν τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο μετέτρεψαν τον «έμπορο» από σύμβολο της θεσσαλονικιότητας σε προσωποποίηση του εθνοτικού αντίπαλου. Μετά το 1912, η αναποτελεσματική κινητοποίηση των εμπόρων για τη διασφάλιση της δικαιοδοσίας του παλιού οθωμανικού Εμποροδικείου και η αποτυχία της εκλογικής καθόδου της Νέας Λέσχης κατέδειξαν τα όρια της ισχύος τους στο νέο πλαίσιο. Ουσιαστικά, αποτέλεσαν τις ύστατες απόπειρές τους να επιβεβαιώσουν την ηγεμονία τους και να διαμορφώσουν την πόλη σύμφωνα με τις δικές τους προτεραιότητες. Κατά έναν φαινομενικά παράδοξο τρόπο, η εγκαθίδρυση αστικών μορφών πολιτεύματος οδήγησε στην αποδυνάμωση της τοπικής ισχύος τους. Αν και υμνούνταν ως «πόλις του εμπορίου», η Θεσσαλονίκη δεν ήταν πια η πόλη των εμπόρων της<sup>7</sup>.

Εντούτοις, στο νέο αυτό πλαίσιο, η ταυτότητα του μεσοπολεμικού ανώτερου επιχειρηματικού στρώματος προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από διεργασίες που είχαν τις καταβολές τους στη δεκαετία του 1910. Η ανταλλαγή των πληθυσμών επισφράγισε και τυπικά τη διαδικασία μετατροπής του εμπορικού στρώματος από πολυεθνοτικό σε ελληνοεβραϊκό. Η δε νεότευκτη ελληνική κυριαρχία στους νέους θεσμούς απλώς ενισχύθηκε περαιτέρω. Αν το 1919 οι έλληνες εμποροβιομήχανοι αποτελούσαν ήδη το 50% των μελών του διοικητικού συμβουλίου του Εμπορικού και Βι-

<sup>6</sup> Για μια ενδελεχή παρουσίαση των αρχών, της δράσης και της υποστήριξης που έτυχε η Ε.Ε.Ε., βλέπε Θεοδόσιος Αθ. Τσιρώνης, «Η οργάνωση *Εθνική Ένωσις «Η Ελλάς» (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της*», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002), σσ. 293-313.

<sup>7</sup> Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή το Mark Mazower για την πολύτιμη συζήτηση που είχαμε πάνω στο ζήτημα αυτό.

ομηχανικού Επιμελητηρίου, το 1936 έφταναν πια το 76%<sup>8</sup>. Παράλληλα, η αναπαραγωγή και εδραίωσή τους εξακολούθησε να πραγματοποιείται μέσα από την εγκόλπωση αθηναίων και προσφύγων επιχειρηματιών. Η εξαγορά της ζυθοποιείας «Όλυμπος-Νάουσα» από την αθηναϊκή «Φιξ» το 1927 ήρθε να συμπληρώσει την έντονη δραστηριοποίηση του επίσης αθηναίου Επαμεινώνδα Χαρίλαου ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910<sup>9</sup>. Οι εξελίξεις αυτές υποδεικνυαν για μια ακόμη φορά τα όρια του τοπικού επιχειρηματικού δυναμικού και την αποφασιστική συμβολή των εξωγενών κεφαλαίων στον εξελληνισμό της οικονομίας της πόλης<sup>10</sup>. Αντίστοιχα, την παραμονή του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου πρόσφυγες, όπως οι Γεώργιος Χατζηγιαννάκης και Μιχαήλ Αλτιναλμάζης, διεύθυναν πια μια σειρά από επιχειρήσεις πορευόμενοι στα χνάρια των αδελφών Μαρίντσογλου<sup>11</sup>. Όσον δε αφορά στους Εβραίους, η μετανάστευση που ακολούθησε τους Βαλκανικούς Πολέμους και το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου επιτάχθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 επηρεάζοντας και πάλι κυρίως το σώμα των εμπόρων<sup>12</sup>. Στα μέσα επομένως της δεκαετίας του 1930 μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει είκοσι πέντε χρόνια πριν ολοκληρώθηκε με τη ριζική ανανέωση της εμπορικής αρχηγείας της πόλης. Το 1935-1936 το πεντηκονταμελές διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης περιλάμβανε μόλις πέντε από τα μέλη του πρώτου «ελληνικού» συμβουλίου του 1919. Από αυτά, τέσσερις ήταν Έλληνες και μόνο ένας Εβραίος<sup>13</sup> –ένδειξε ότι και οι όποιες συνέχειες ήταν πλέον διακριτικό γνώρισμα της ελληνικής και όχι της εβραϊκής επιχειρηματικής αρχηγείας.

Παράλληλα, οι νέες επαγγελματικές συσσωματώσεις που είχαν συσταθεί κατά τη δεκαετία του 1910 συνέχισαν να αποτελούν πρωτεύοντα πεδία διαμόρφωσης της ταυτότητας των θεσσαλονικέων επιχειρηματιών –ταξικής αλλά και εθνοτικής. Τη δεκαετία του 1920 η ίδρυση του Βιοτεχνικού και Επαγγελματικού Επιμελητηρίου και της Κεντρικής Συνομοσπονδίας των Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Βορείου Ελλάδος επισφράγησαν τη θεσμική αυτονόμηση των επιχειρηματιών από τους επαγγελματίες και τους βιοτέχνες<sup>14</sup>. Η δε λειτουργία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου συνέδεσε την αστικότητα τους με τον αντικομμουνισμό. Μέσα από τη χρηματοδότηση «κίτρινων» εργατικών σωματείων αλλά και εθνικιστικών οργανώσεων το Επιμελητήριο προσέδωσε στην ταξική ταυτότητα των επιχειρηματιών ολοένα και εντονότερα πολιτικά χαρακτηριστικά. Επρόκειτο όμως πάντα για μια ταυτότητα που προσδιοριζόταν από την προάσπιση ενός διακριτού συμφέροντος έναντι αντίπαλων

<sup>8</sup> Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Παρουσιάσεως Συμβούλων Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ, 1934-1937 (16.05.1936).

<sup>9</sup> Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σσ. 33, 314-331.

<sup>10</sup> Ωστόσο, οι περιορισμένες επενδύσεις των παλαιοελλαδιτών επιχειρηματιών, όπως άλλωστε και η μετεγκατάσταση πολλών από τους σημαντικότερους έλληνες θεσσαλονικείς επιχειρηματίες στην Αθήνα ή το εξωτερικό, αντανάκλασαν επίσης το μη αναστρέψιμο γεγονός της ολοένα και μειούμενης οικονομικής σημασίας της ελληνικής Θεσσαλονίκης. Στο ίδιο, σσ. 34, 43.

<sup>11</sup> Σε κάθε περίπτωση πάντως, η συστηματική διερεύνηση του ειδικού βάρους της μεσοπολεμικής προσφυγικής επιχειρηματικής δραστηριότητας παραμένει ακόμη ιστοριογραφικό ζητούμενο.

<sup>12</sup> Για τη μεσοπολεμική μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, βλέπε Σκούρτης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά τον Μεσοπόλεμο» Naar, "From the 'Jerusalem of the Balkans' to the Goldene Medina".

<sup>13</sup> Συγκεκριμένα οι Ζήσης Βέρρου, Αλέξανδρος Κράλλης, Αθανάσιος Μακρής, Δήμος Παπακωνσταντίνου και Γιακώβ Μόλχο. *Δελτίο ΕΒΕΘ* 1/2 (31.10.1919), σ. 23. Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Παρουσιάσεως Συμβούλων Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ, 1934-1937 (21.10.1935, 28.05.1936).

<sup>14</sup> Το Βιοτεχνικό και Επαγγελματικό Επιμελητήριο συστήθηκε το 1925 και η Κεντρική Συνομοσπονδία των Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Βορείου Ελλάδος το 1928. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, σσ. 600-601.

κοινωνικών ομάδων. Συνέχισε δηλαδή να αρθρώνεται γύρω από έναν εννοιολογικό πυρήνα που είχε πρωτοσχηματισθεί ήδη πριν από το 1922.

Όπως και κατά τη δεκαετία του 1910, οι επαγγελματικοί φορείς δεν αποτέλεσαν πεδίο μιας ελληνοεβραϊκής αντιπαλότητας. Αντίθετα, οι εθνοτικές εντάσεις στο εσωτερικό τους ήταν μάλλον ανύπαρκτες. Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου το Επιμελητήριο απέφευγε συστηματικά να τοποθετηθεί σε θέματα που δίχαζαν τους Έλληνες και τους Εβραίους εμπόρους. Η θέσπιση της υποχρεωτικής κυριακάτικης αργίας δεν απασχόλησε τα όργανά του, ενώ τον εμπρησμό της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ, τον Ιούλιο του 1931, ακολούθησε η διατύπωση μιας «ουδέτερης» έκκλησης για εκατέρωθεν ψυχραιμία<sup>15</sup>. Ωστόσο, η στάση αυτή δεν μπορεί να ερμηνευτεί σαν μια επικράτηση των ταξικών έναντι των εθνοτικών δεσμών. Αντίθετα, ήταν ένδειξη της αντοχής των νέων εθνοτικών ιεραρχήσεων. Παρά την ύπαρξη ενός σεβαστού αριθμού Εβραίων με μακρότατη θητεία στα εκτελεστικά του όργανα, ούτε η Ισραηλιτική Κοινότητα ούτε και τα πολυάριθμα ευαγή ιδρύματά της αιτήθηκαν ποτέ την οικονομική συνδρομή του. Ούτε όμως και οι ίδιοι οι Εβραίοι-μέλη του εναντιώθηκαν ποτέ στην αθρόα χρηματοδότηση των ελληνικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή διαμαρτυρήθηκαν για παραμέληση των αντίστοιχων εβραϊκών. Και αυτό γιατί είχε γίνει πλέον κατανοητό από όλους ότι το κύρος –το συμβολικό κεφάλαιο και η απόκτηση εξουσίας που η δωρεά αποφέρει στον φιλάνθρωπο έμπορο– ήταν κοινωνικά και πολιτικά αποδεκτά, δηλαδή εν τέλει δυνατά, μόνο όταν προσημαίνονταν ως ελληνικά και χριστιανικά. Η στάση των εβραίων εμπόρων υποδηλώνει επομένως ότι μέχρι και το τέλος του μεσοπολέμου οι εθνοτικές σχέσεις συνέχιζαν να οργανώνονται στη βάση μιας ιεράρχησης η οποία είχε επιτευχθεί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1910. Η δε αφωνία του Επιμελητηρίου μπροστά στον εκτοπισμό των Εβραίων έδειξε με τον πιο εναργή και συνάμα με τον πιο τραγικό τρόπο ότι στην αγορά της ελληνικής Θεσσαλονίκης η όποια κοινή αστική ταυτότητα μοιράζονταν οι επιχειρηματίες της εξακολουθούσε πάντα να διαπερνάται κάθετα από την εσωτερική τους παραδεδομένων εθνοτικών ιεραρχιών<sup>16</sup>.

Η αστικότητα που συγκρότησε το Επιμελητήριο ήταν επομένως αναπόδραστα ελληνική –αδιάφορο αν περιλάμβανε και Εβραίους<sup>17</sup>. Πιο συγκεκριμένα, ήταν ελληνομακεδονική και αντιαθηναϊκή. Οι χρήσεις της ελληνομακεδονικότητας είχαν αποκρυσταλλωθεί ήδη από τη δεκαετία του 1910 και έκτοτε παρέμειναν αμετάβλητες. Για τους θεσσαλονικείς επιχειρηματίες, η τοπικότητα αποδείχτηκε μια πολιτικά αναποτελεσματική, αλλά κοινωνικά χρήσιμη ταυτότητα. Η αποτυχημένη κάθοδος της Νέας Λέσχης στις εθνικές εκλογές του Μαΐου 1915 (με όχημα μια πολιτικοποιημένη ελληνομακεδονικότητα) έδειξε τα όρια της προσπάθειας της ελληνικής επιχειρηματικής αρχηγείας να αναδειχτεί σε ανεξάρτητο πολιτικό υποκείμενο. Η επόμενη δεκαετία ουσιαστικά επισφράγισε την αδυναμία της να διαχειριστεί αυτόνομα το ζήτημα της ένταξής της στις πολιτικές δομές του ελληνικού κράτους ως φορέας εκπροσώπησης των τοπικών συμφερόντων. Στις πρώτες δημοτικές εκλογές του 1925, η προσπάθεια επιφανών επιχειρηματιών με μεγάλη συλλογική δράση να συγκροτήσουν ένα υπερκομματικό, «επιχειρηματικό» ψηφοδέλτιο με αίτημα την αυξημένη κρατική μέρι-

<sup>15</sup> Συνεδρίαση Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (26.06.1931), Αρχείο ΕΒΕΘ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου (1931).

<sup>16</sup> Για την αφωνία του Εμπορικού Επιμελητηρίου, βλέπε τη μαρτυρία του Γιομτώβ Γιακοέλ. Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943* (Θεσσαλονίκη, 1993), σ. 60.

<sup>17</sup> Αυτή η διάσταση της τάξης έχει κυρίως αναλυθεί στην έμφυλη διάστασή της. Η κοινωνική κατηγορία της τάξης είναι έμφυλα προσδιορισμένη ως ανδρική έστω και αν οι γυναίκες ως υποκείμενα είναι ενεργά παρούσες στις διαδικασίες συγκρότησής της. Βλέπε Joan W. Scott, *Gender and the politics of history* (Νέα Υόρκη, 1988), σσ. 53-90.

μνα για τη Θεσσαλονίκη φυλλορρόησε εκ νέου<sup>18</sup>. Ωστόσο, αν και αποδείχτηκε πολιτικά θνησιγενής, ο αντιαθηναϊκός, ελληνομακεδονικός και έντονα τοπικιστικός λόγος περί Θεσσαλονίκης εξακολούθησε να είναι κοινωνικά δραστικός. Οι καταγγελίες για προνομιακή μεταχείριση του Πειραιά συνέχισαν να αποτελούν μέρος της ρητορικής του Επιμελητηρίου καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 συσπειρώνοντας ένα εθνοτικά ετερογενές σώμα εμπόρων<sup>19</sup>. Ταυτόχρονα, μαζί με το θεσμό της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης συνέτειναν στην ανανέωση και μακροήμερευση ενός διάχυτου λόγου περί αδικημένης «συμπρωτεύουσας» και μαζί στη διασφάλιση των δεσμών των εμπόρων με μια ραγδαία μεταβαλλόμενη πόλη.

Αυτή η εξελληνισμένη, αλλά έντονα αντιαθηναϊκή «θεσσαλονικιότητα», κληροδότημα της ταραχώδους δεκαετίας του 1910, συνέχισε πιθανότατα να συμβάλει στην ομαλή ένταξη των εβραίων εμπόρων σε μια ευρύτερη επιχειρηματική συλλογικότητα. Όμως η δεκαετία του 1910 είχε έναν πολύ ευρύτερο αντίκτυπο στη διαμόρφωση της εθνοτικής τους ταυτότητας και των σχέσεών τους με την ελληνική εθνική ιδεολογία. Η άνοδος του σιωνισμού και η γοργή υποχώρηση της ιδεολογίας της Αλιάνς, βασικό χαρακτηριστικό των ενδοεβραϊκών διεργασιών μετά το 1908, μεταβλήθηκε σε δομική σταθερά. Οι έμποροι που αντικατέστησαν τις μεγάλες υστεροθωμανικές επιχειρηματικές οικογένειες είχαν ήδη ξεκινήσει να αναπτύσσουν μια διαφορετική αντίληψη της εβραϊκότητας ήδη πριν από το 1922. Ο έμπορος σιδηρικών Σιμών Άλβο, ένας από τους ανερχόμενους επιχειρηματίες κατά τη δεκαετία του 1910 και μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου από το 1922, συμμετείχε το 1917 στην οργανωτική επιτροπή του πρώτου πανελλήνιου εβραϊκού (στην πραγματικότητα σιωνιστικού) συνεδρίου. Αν και ήταν ήδη μέλος του Συλλόγου Αποφοίτων της Αλιάνς από το 1909 και αργότερα και της αφομοιωτικής Στοάς Μπενέ Μπερίτ, ο Άλβο προσδιόριζε πλέον τον εαυτό του ως «nationaliste», οπαδό δηλαδή ενός εβραϊκού πολιτισμικού εθνικισμού της διασποράς. Η μετέπειτα πορεία του καθορίστηκε από αυτή τη νεοπαγή εννοιολόγηση της εβραϊκότητάς του. Καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο Άλβο ήταν αρνητικός απέναντι στην «αλιγιά», την παλινόσταση στη Γη του Ισραήλ που διακήρυσσαν οι σιωνιστές, ενώ η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε το κύριο πεδίο εκδίπλωσης των επιχειρηματικών του σχεδίων φτάνοντας μέχρι και στη σύσταση εργοστασίου στις αρχές του 1930. Ωστόσο, αυτός και η σύζυγός του Αντίνα συμμετείχαν ανελλιπώς στους εράνους του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου και ο μπλε κουμπάρας είχε πάντα μια περίοπτη θέση στο σπίτι<sup>20</sup>. Φαινομενικά παράδοξη, η στάση του Άλβο βασιζόταν σε μια διπλή αντίληψη της ταυτότητας. Επιχειρούσε να ανασηματοδοτήσει, και με τον τρόπο αυτό να συγκεράσει, την εβραϊκότητα με την ελληνικότητα οικοδομώντας μια «συμπληρωματική εθνικότητα» (supplementary nationality), κατά την εύστοχη έκφραση του Michael Berkowitz<sup>21</sup>. Δηλαδή, μια θεώρηση του εαυτού όπου μια νέα, εβραϊκή αίσθηση του ανήκειν θα μπορούσε να συνυπάρξει με την ιδιότητα του έλληνα πολίτη, όπου το να είσαι «καλός Εβραίος» δεν θα

<sup>18</sup> Πιο συγκεκριμένα επρόκειτο για μια πρωτοβουλία του προέδρου του Εμπορικού Συλλόγου Αθανάσιου Μακρή, του μέλους του διοικητικού συμβουλίου του Επιμελητηρίου Ζήση Βέρρου και των Αντώνιο Καμπίτογλου και Σίμωνα Μάου. Ο χαρακτηρισμός του ψηφοδελτίου ως «επιχειρηματικού» είναι του Ευάγγελου Χεκίμογλου. Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, σ. 28.

<sup>19</sup> Βλέπε ενδεικτικά το υπόμνημα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης προς τον Υπουργό Οικονομικών Παναγή Βουρλούμη. *Δελτίο ΕΒΕΘ* 11/122 (1929), σ. 6.

<sup>20</sup> *Εμπορικών Εγκόλπιον* 1923 (Θεσσαλονίκη, 1923), σ. 154. *Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13eme année)*, σ. 61. Προφορική συνέντευξη Μίκο Άλβο (09.10.2005). *Le Congrès Juif. Organe du groupe organisateur du congrès juif de Salonique* 06.04.1917.

<sup>21</sup> Berkowitz, *Zionist culture and West European Jewry before the First World War*, σ. xv.

αντίφασκε με το να είσαι «καλός Έλληνας». Για τον Άλβιο, το προσωπικό αλλά και πολιτικό αυτό εγχείρημα είχε την αφετηρία του ήδη στα 1917.

Πυκνή σε γεγονότα και μεταβολές, η περίοδος 1908-1919 σηματοδοτεί επομένως το τέλος της οθωμανικής τάξης πραγμάτων προοικονομώντας ταυτόχρονα τις βασικές ορίζουσες της ελληνικής. Αν και η υπάρχουσα ιστοριογραφία την αντιμετωπίζει συνήθως σαν μια εκκρεμότητα, την οποία και παρέτειναν ο Εθνικός Διχασμός, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Εκστρατεία, θα ήταν πιο παραγωγικό να προσεγγίσει κανείς τη δεκαετία αυτή ως «μεταιχμιακή» (liminal) κατά την ορολογία του Victor Turner<sup>22</sup>. Δηλαδή, ως δεκαετία διάβασης, κατά την οποία και συντελείται το πέρασμα από μια κατάσταση σε μια άλλη. Πρόκειται για μια περίοδο όπου ο χρόνος πυκνώνει, το πεδίο δράσης διευρύνεται, οι στρατηγικές των υποκειμένων πολλαπλασιάζονται και όλα τίθενται υπό αίρεση. Η εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση αυτής της πυκνώσης του χρόνου και η συστηματική καταγραφή των πολυσχιδών διαδρομών των εμπόρων αναδεικνύει εναργέστερα την πορεία και το χαρακτήρα που πήρε η διαδικασία του εξελληνισμού. Αν και το τέλος ήταν σε μεγάλο βαθμό προδιαγεγραμμένο, ο εξελληνισμός δεν αποτέλεσε μια ευθύγραμμη διαδρομή. Για το λόγο αυτό και η έννοια της μετάβασης αποδεικνύεται αναλυτικά ανεπαρκής λόγω της σταθερότητας, της γραμμικότητας και της τελεολογίας που σημασιολογικά την χαρακτηρίζει. Αντίθετα, όπως δείχνει η ανάλυση της περιόδου 1908-1919 ο εξελληνισμός διάνυσε μια μάλλον τεθλασμένη διαδρομή. Οι εξελίξεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο και η παράλληλη άνοδος των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών δείχνουν ότι ορισμένες από τις ορίζουσές του μπορούν να εντοπιστούν ακόμη και πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι δε μεταβολές που προκάλεσε η παρουσία της Στρατιάς της Ανατολής στο επίπεδο της οικονομίας, της κοινωνίας και τελικά του τοπικού ελληνοεβραϊκού συσχετισμού εξουσίας δηλώνουν επίσης ότι ενίοτε τον διέκριναν ακόμη και «πισωγυρίσματα». Ο εξελληνισμός αποδεικνύεται επομένως μια διαδικασία ετερόκλητη. Συνιστά μια εξέλιξη αργή και αντιφατική, αλλά ταυτόχρονα και αμετάκλητη λόγω της συνθήκης στην οποία εγγράφεται. Για το λόγο αυτό, δεν μπορεί να αποδοθεί μέσα από μεγάλα κοινωνικά αφηγήματα ανόδου και συγκρούσεων, αλλά μάλλον μέσα από μια ιστορία «μετασχηματισμών», στιγμών και συμβάντων που επηρεάζονται από την τοπική, εθνική και διεθνή συγκυρία.

Η θεματική ανάλυση που επελέγη αποτελεί επομένως μεθοδολογική πρόταση που επιτρέπει την εναργέστερη ανάδειξη του πολυσχιδούς, πολυεπίπεδου χαρακτήρα του εξελληνισμού. Τα επιμέρους συμπεράσματα του κάθε κεφαλαίου ποικίλουν – κάποτε μάλιστα φαίνεται μέχρι και να αντιφάσκουν. Οι εθνικές εκλογές του Μαΐου 1915 μπορεί να υποδεικνύουν την αποτυχία των εβραίων επιχειρηματιών να μετατραπούν σε πολιτικά Έλληνες. Όμως η μορφή που πήρε το ζήτημα της αισχροκέρδειας καθώς και ο τρόπος λειτουργίας των νέων επαγγελματικών συσσωματώσεων δείχνουν αντίθετα ότι στον ανασηματοδοτούμενο χώρο του κοινωνικού η ενσωμάτωση υπήρξε περισσότερο ομαλή. Η αντιπαραβολή και η από κοινού διαπραγμάτευση των διαφορετικών αυτών όψεων του εξελληνισμού υπογραμμίζει πόσο αυτός διαφοροποι-

---

<sup>22</sup> Σύμφωνα με την ανάλυση του Victor Turner, κατά τη διάρκεια μιας τελετουργίας τα υπό μύηση υποκείμενα εγκαταλείπουν την κανονική τους ταυτότητα για να την ανακτήσουν μετά το πέρας της. Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται διασταλτικά για να αποδοθεί η αποσταθεροποιημένη και ασαφής ταυτότητα που χαρακτηρίζει το ανώτερο εμπορικό στρώμα της Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1908-1922, καθώς αυτό απεκδύεται σταδιακά το «ρόλο» που κατείχε στη χαμιτική περίοδο για να αναλάβει έναν άλλο στο πλαίσιο του ελληνικού έθνους-κράτους. Victor Turner, *From Ritual to Theatre: the human seriousness of play* (Νέα Υόρκη, 1982).

είται ανάλογα με το πεδίο εστίασης του ιστορικού. Ωστόσο, δεν έχουμε εδώ να κάνουμε μόνο με μια ακόμη αναγνώριση της υποκειμενικότητας του ιστορικού βλέματος: το πεδίο εστίασης του ιστορικού αποτελεί ταυτόχρονα και ένα διακριτό επίπεδο δράσης των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων. Ως ενοποιητικό στοιχείο της όλης διαδικασίας αναδεικνύονται επομένως τα υποκείμενα και οι δράσεις τους, οι τρόποι που αυτά επέλεξαν για να τα βγάλουν πέρα και το νόημα που προσέδωσαν ή προσδόθηκε στις πράξεις τους. Συνάπτοντας οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, τα υποκείμενα ανασηματοδοτούν το πεδίο του οικονομικού, του κοινωνικού και του πολιτικού και μέσα από την αλληλόδρασή τους παρήγαγαν νέες θεωρήσεις του εαυτού. Η περίπλοκη και αντιφατική διαδικασία του εξελληνισμού υπήρξε τελικά και μια επίπονη διαδικασία παραγωγής νέων υποκειμενικοτήτων.

Για τους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης, το ισχυρότερο στρώμα στην πόλη, η διαδικασία αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό ήδη συντελεσμένη πριν από τις μεγάλες αλλαγές της δεκαετίας του 1920. Ταυτόχρονα, αποδείχθηκε μια διαδικασία ήπια παρά τις κατακλυσμιαίες αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη δεκαετία του 1910, την έντονη εβραιοφοβία του ελληνικού τύπου και τη δυσπιστία που συστηματικά επιδείκνυαν οι εβραίοι ιθύνοντες. Μια σειρά από λόγους ώθησαν προς την κατεύθυνση αυτή. Οι επιχειρηματίες αποτελούσαν ένα στρώμα με μεγάλη προσαρμοστικότητα λόγω του σημαντικού οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου που διέθεταν. Παράλληλα, οι ανάγκες που επέβαλε η νέα πολιτική συνθήκη αλλά και οι δυνατότητες που ανοίγονταν φαίνεται ότι λειτούργησαν κατευναστικά. Τέλος, η επιτάχυνση της κοινωνικής διαφοροποίησης και η όξυνση των ταξικών αντιθέσεων που παρατηρείται κατά την ίδια περίοδο παρήγαγαν νέες διεθνοτικές συναινέσεις και ώθησαν τους εμπόρους και βιομηχάνους της Θεσσαλονίκης σε συσπείρωση.

Η διαπλοκή της εθνότητας με την τάξη αναδεικνύεται επομένως σε αναγκαία θεωρητική προκείμενη για τη χαρτογράφηση της διαδικασίας του εξελληνισμού. Ιστορικά, η διαπλοκή αυτή αρθρώθηκε σε τρία επίπεδα. Στην παρούσα όμως μελέτη η περιγραφή του κάθε επιπέδου συνιστά επιπρόσθετα και μια μεθοδολογική πρόταση. Υποδεικνύει διαφορετικούς τρόπους ανάλυσης της σχέσης ανάμεσα στην εθνότητα και στην τάξη. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η κοινωνική θέση επηρέασε καίρια τους τρόπους με τους οποίους οι Εβραίοι αλλά και οι Έλληνες προσαρμόστηκαν στις νέες πραγματικότητες του έθνους-κράτους. Όπως δείχνει η εξέταση της διαδρομής των εμπόρων, δεν υπήρξε μια κοινή «εβραϊκή» ή «ελληνική» στάση απέναντι στην πρόκληση της ενσωμάτωσης. Αντίθετα, οι στάσεις διαφοροποιούνταν κατά κοινωνικό στρώμα. Οι εβραίοι επιχειρηματίες εντάχθηκαν ομαλά στους νέους επαγγελματικούς θεσμούς. Παρόλο που η θέση τους υποβαθμίστηκε, η συμμετοχή τους ήταν ενεργή και η συνεργασία με τους Έλληνες συναδέλφους τους γενικά χωρίς προβλήματα. Η διαδρομή τους ήταν επομένως ριζικά διαφορετική από εκείνη των εργατών-μελών της Φεντερασιόν. Για τους τελευταίους, ο εξελληνισμός αποδείχτηκε αντίθετα μια βαθιά τραυματική εμπειρία, η οποία οδήγησε τελικά στον τριπλό αποκλεισμό τους ως Εβραίων, εργατών και σοσιαλιστών.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εξέταση της διαπλοκής μεταξύ εθνότητας και τάξης αποκαλύπτει την χρονικά μεταβαλλόμενη σημασία τους στη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων. Οι δύο άξονες παραμένουν συνεχώς ενεργοί. Ωστόσο, η βαρύτητά τους αυξομειώνεται ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Όσον αφορά στους εμπόρους, η Δεύτερη Συνταγματική Περίοδος επέτεινε την εθνοτική ρήξη. Όμως κατά τα ταραχώδη χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι εθνοτικές εντάσεις υποχώρησαν, ενώ αντίθετα οι ταξικές αντιθέσεις οξύνθηκαν. Ανάλογα με το πλαίσιο, ορισμένα όρια αποδεικνύονται επομένως κρισιμότερα από κάποια άλλα για τη δόμηση της ταυτότητας των συλλογικών υποκειμένων. Η διαδικασία αυτή δεν έχει βέβαια τελεο-

λογικό χαρακτήρα. Δεν οδηγεί δηλαδή στην οριστική αντικατάσταση ορισμένων δεσμών από κάποιους άλλους, στην εξάλειψη της εθνοτικής διάκρισης προς όφελος της ταξικής διαφοράς. Αντίθετα, η διαδικασία της οριοθέτησης εξαρτάται από τις μεταβαλλόμενες σημασιοδοτήσεις του κάθε άξονα διαφοροποίησης. Στην περίπτωση των θεσσαλονικέων εμπόρων, εξαρτήθηκε κυρίως από τη νέα εννοιολόγηση της (ανθελληνικής) εβραϊκότητας στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, ο «εβραίος έμπορος», κύριο σύμβολο του ελληνικού αντιεβραϊσμού κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, αντικαταστάθηκε από τον «εβραίο σοσιαλιστή εργάτη». Λόγω της δράσης της Φεντερασιόν, αυτός ήταν που αναγορεύτηκε τώρα στον κατεξοχήν αντίπαλο του ελληνικού εθνικισμού. Συνακόλουθα, και ως απόρροια της νέας αυτής συμβολικής τάξης πραγμάτων, ο ρόλος της εθνοτικής διαφοράς στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των ελλήνων και των εβραίων εμπόρων υποχώρησε και η «ταξική» τους συνύπαρξη κατέστη δυνατή.

Αυτή η σημασιολογική μετατόπιση στα νοήματα της ετερότητας οδηγεί στο τρίτο επίπεδο της διαπλοκής ανάμεσα στην τάξη και την εθνότητα. Η διαδρομή των θεσσαλονικέων εμπόρων δείχνει ότι υπάρχει μια στενή ιστορική συνάφεια ανάμεσα σε μια δεδομένη ταξικότητα και σε μια συγκεκριμένη εθνοτική ιεραρχία. Όχι μόνο διαφορετικές εθνότητες αναπτύσσουν διαφορετικές εκδοχές της αστικότητας, αλλά παράλληλα ηγεμονικές μορφές της αστικότητας συνδέονται με ηγεμονικές εκδοχές της εθνότητας. Στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη, η αστικότητα ήταν ένα κοινωνικό ιδεώδες και χαρακτηριζόταν από την τοπική ηγεμονία του ανώτερου εβραϊκού επιχειρηματικού στρώματος. Στην ελληνική Θεσσαλονίκη αντίθετα, η αστικότητα συνιστούσε ένα ιδιαίτερο συμφέρον και συνδεόταν με την ελληνικότητα. Στην εκάστοτε ιστορική διαμόρφωσή της, οι Έλληνες και οι εβραίοι έμποροι διαδραμάτισαν επομένως καθοριστικό ρόλο. Οι Εβραίοι προώθησαν με συνέπεια τη συγκρότηση ενός διεθνοτικού αστικού δημόσιου χώρου και επωφελήθηκαν από αυτόν περισσότερο από κάθε άλλη εθνοθρησκευτική ομάδα. Αντίστοιχα, οι Έλληνες πρωταγωνίστησαν στη σύσταση των επαγγελματικών συσσωματώσεων και με τον τρόπο αυτό ενίσχυσαν καίρια τη θέση τους στο χώρο της αγοράς και κατ'επέκταση και της πόλης. Καθώς το πολιτικό πλαίσιο άλλαζε, η «εβραϊκή» και η «ελληνική» αστικότητα αποκτούσαν εναλλάξ καθολικά και μερικά χαρακτηριστικά. Οι διαδικασίες της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού αποδείχτηκαν επομένως καθοριστικές για τη διαμόρφωση όχι μόνο της εθνοτικής αλλά και της ταξικής ταυτότητας των θεσσαλονικέων εμπόρων.

Μια ανάλυση της διαπλοκής της τάξης με την εθνότητα στα τρία αυτά επίπεδα δείχνει επομένως ότι αυτές βρίσκονταν σε μια συνεχή αλληλόδραση. Η αστικότητα, η ελληνικότητα και η εβραϊκότητα δεν αποτελούν διακριτές κατηγορίες που επιδρούν η μία πάνω στην άλλη. Αντίθετα, είναι ρευστές, αλληλοδιαπλεκόμενες, και πάνω από όλα αμοιβαία συγκροτούμενες διαδικασίες διαμόρφωσης συλλογικών υποκειμένων.

Ταυτόχρονα, συνιστούν ευμετάβλητους σχηματισμούς λόγων και πρακτικών. Η ξεχωριστή αναφορά σε λόγους και σε πρακτικές δεν γίνεται για να αποδοθεί η διάκριση «ιδεολογίας» και «πραγματικότητας», «κειμένου» και «κόσμου», (συμβολικού) «νοήματος» και (ανθρώπινης) «δράσης». Όπως έδειξε άλλωστε η μελέτη αυτή, κάθε πρακτική είναι έμφορτη νοημάτων ενώ κάθε λόγος παράγει δράση. Αντίθετα, η διάκριση των λόγων από τις πρακτικές υιοθετείται εδώ με ένα πολύ ειδικό περιεχόμενο και προκειμένου να αναδειχθεί ένας τελευταίος μετασχηματισμός της αστικότητας. Η αμφισβήτηση των υστεροθωμανικών εθνοτικών ιεραρχιών και η ενσωμάτωση στο ελληνικό έθνος κράτος μετασχημάτισε την αστική ταυτότητα των θεσσαλονικέων εμπόρων από «πολιτισμική» σε «πολιτική». Την ύστερη χαμιτική περίοδο η ταξικότητα του εμπόρου προσδιοριζόταν κυρίως μέσα από την επιτέλεση μιας σειράς πολιτι-

σμικών πρακτικών, αξιών και έξεων. Ωστόσο, μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων, ο «έμπορος» αποτέλεσε ολοένα και περισσότερο παράγωγο ενός διευρυμένου πολιτικού λόγου. Κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο, αντιμαχόμενοι εθνοτικοί λόγοι τον κατέστησαν σύμβολο του εκάστοτε αντίπαλου δέους. Την δε επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων, οι «έμποροι» και το «εμπόριο» αποτέλεσαν επίδικο αντικρουόμενων λόγων γύρω από το ζήτημα της διεθνοποίησης της πόλης, ενώ στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας ταυτίστηκαν με την κρίση της εβραϊκότητας. Τέλος, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, το ηγεμονικό ιδίωμα της ασχροκέρδειας κατασκεύασε νέες εικόνες του «κερδοσκόπου εμπόρου» και μαζί νέες αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας. Η ιστορική αυτή διαδρομή οδηγεί επομένως σε μια προσέγγιση της ταυτότητας των εμπόρων ως συντιθέμενης μέσα από λόγους και πρακτικές με την έμφαση όμως κάθε φορά να ποικίλει ανάλογα με την ιστορική συγκυρία.

Με άλλα λόγια, δεν αρκεί η ανάλυση της ταξικής ταυτότητας του εμπόρου απλώς ως μιας πολιτισμικής κατασκευής. Ο «έμπορος» συγκροτείται σε διαφορετικά κάθε φορά επίπεδα του «κοινωνικού» και του «πολιτικού» τα οποία και πρέπει να καταδειχθούν. Πέρα από τη σημασία της για την ιστορική ερμηνεία που προτείνεται εδώ, η διαπίστωση αυτή έχει επίσης και μια διπλή αναλυτική αξία. Αφενός, υποδεικνύει τις αρετές αλλά και τα όρια των δύο κυρίαρχων σήμερα προσεγγίσεων στην ιστοριογραφία των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων –εκείνης που δίνει έμφαση στις αστικές πολιτισμικές πρακτικές ως δείκτη κοινωνικής διάκρισης και εκείνης που επιμένει αντίθετα στη θεώρηση της αστικής τάξης ως καταρχήν πολιτική κατηγορία<sup>23</sup>. Αφετέρου όμως, αναδεικνύει τη δυνατότητα και τα οφέλη του συγκερασμού τους για την κατανόηση σύνθετων ιστορικών διεργασιών. Η αστική ταυτότητα συγκροτείται με ποικίλους τρόπους και σε πολλαπλά πεδία. Όπως όμως δείχνει το παράδειγμα των εμπόρων της Θεσσαλονίκης, η σχετική βαρύτητα αυτών των τρόπων και πεδίων διαφοροποιείται ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Για το λόγο αυτό, μόνο μια ιστορικά δόκιμη χρήση διαφορετικών μεθοδολογιών της ιστορικής ανάλυσης μπορεί να εντοπίσει και να αναδείξει την ιστορικά μεταβαλλόμενη σημασία λόγων και πρακτικών στη συγκρότηση των ταξικών ταυτοτήτων.

Η μελέτη αυτή προσπάθησε να δείξει με ποιους τρόπους τα χρόνια του οθωμανικού Εμπορικού Επιμελητήριου αποδείχτηκαν «ενδιαφέροντες καιροί» για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης –Έλληνες, Εβραίους, Μουσουλμάνους και Ντονμέ<sup>24</sup>. Οι μεταξύ τους σχέσεις, οι θεσμοί τους, οι αξίες τους, η συλλογική τους δράση, οι λόγοι που άρθρωσαν και εκείνοι από τους οποίους αρθρώθηκαν, καθόρισαν τη διαδρομή τους σε μια περίοδο ραγδαίων οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών αλλαγών. Έκαναν δυνατό το πέρασμα στην «αυτοκρατορική» νεωτερικότητα και από εκεί στο έθνος κράτος, προσδιόρισαν την αστικότητά τους, διαμόρφωσαν την εθνικότητά τους, επηρέασαν τη σχέση τους με την πόλη και καθόρισαν τις εθνοτικές ιεραρχίες τους ξανά και ξανά. Ο εξελληνισμός της πόλης, η δόμηση και η αποδόμηση μιας πολυεθνοτικής «εβραϊκής Θεσσαλονίκης», αποδείχτηκε σύνθετη διαδικασία, αποτέλεσμα πολλαπλών ταξικών και εθνοτικών μετασχηματισμών. Εστιάζοντας στις σχέσεις

<sup>23</sup> Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των δύο τάσεων, βλέπε Harrison, “The bourgeois after the bourgeois revolution”.

<sup>24</sup> Η φράση αναφέρεται βέβαια στην αυτοβιογραφία του Eric Hobsbawm. Eric Hobsbawm, *Interesting times. A twentieth-century life* (Λονδίνο, 2003). Η ελληνική μετάφραση ως «συναρπαστικά χρόνια» αστοχεί κατά τη γνώμη μου πολλαπλά καθώς δεν αποδίδει ούτε το βρετανικό φλέγμα που διατρέχει το κείμενο ούτε και την μετριοπάθεια και αποστασιοποίηση του κινέζικου ρητού που ενέπνευσε τον τίτλο του.



μεταξύ των διαφορετικών εθνοθρησκευτικών ομάδων, ανατέμνοντας τη διαπλοκή της τάξης με την εθνότητα, αναδεικνύοντας τις σχέσεις εξουσίας και χαρτογραφώντας τις τομές αλλά και τις συνέχειες, δηλαδή εν τέλει τους μετασχηματισμούς της ταυτότητας, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις συγκλίνουσες και αποκλίνουσες πορείες των ελλήνων, εβραίων, μουσουλμάνων και ντονμέ εμπόρων καθώς έθεταν και υπερέβαιναν όρια. Και αν η γραφή της ιστορίας είναι πάντα και μια σχέση με το ίδιο το αντικείμενο της συγγραφής, τότε οι έμποροι της Θεσσαλονίκης ενδεχομένως να μας κάνουν να αναστοχαστούμε και τα δικά μας ιστοριογραφικά και πολιτικά όρια. Και ίσως τελικά μας βοηθήσουν και να τα υπερβούμε κιόλας.

## ΠΗΓΕΣ και ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Αρχεία

#### *Μεγάλη Βρετανία*

*Αρχείο του Board of Deputies of British Jews, London Metropolitan Archives, Λονδίνο*

ACC 3121/C211/2/13

*Gaster Papers, University College London, Λονδίνο*

Albanian Committee, Files 1, 3, 4, 5.

*National Archives, Λονδίνο*

War Office: WO 95/4760, WO 95/4762, WO 95/4764, WO 95/4766, WO 95/4768, WO 95/4769, WO 95/4787, WO 95/4789, WO 95/4790, WO 95/4791

Colonial Office: CO 323/675

Foreign Office: FO 195/1654, FO 195/2298, FO 195/2329, FO 195/2357, FO 195/2358, FO 195/2381, FO 286/580, FO 286/708, FO 286/744, FO 295/23, FO 295/24, FO 368/872, FO 368/998, FO 368/1534, FO 368/1755, FO 371/1762, FO 371/1799, FO 371/1806, FO 371/1826, FO 371/1843, FO 371/2890, FO 424/241, FO 424/242, FO 424/243, FO 424/245

#### *Γαλλία*

*Αρχείο Alliance Israélite Universelle, Παρίσι*

Série Grèce VI B 26, VII B 27, IX E 119, X E 147, XVI E 202a, XVII E 202, XVII E 202c, XVII E 202d, XIX E 213, XX bis E 265, I C 48, I C 49, I C 50, I C 51, II C 53, I G 3

*Archives de la Défense, Παρίσι*

Carton 7 N 723

*Αρχείο Grand Orient de France, Παρίσι*

Κουτί 1753

*Ministère des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Νάντη*

Ambassade de France à Athènes, Fonds A, Cartons 275, 277, 288

Ambassade de France à Constantinople, Série D, Carton 37

Consulat général de France à Salonique, Série B, Cartons 21, 22, 23, 24, 44, 87, 134, 139, 141

#### *Ελλάδα*

*Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*

Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου (1915)

*Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*

Φάκελος Εβραϊκών Σωματείων

*Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα*

Φάκελος 220

*Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*  
Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Πρώτο.  
Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 1914-1919, Βιβλίο Δεύτερο.  
Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικής Επιτροπής (1920)  
Βιβλίο Παρουσιάσεως Συμβούλων Διοικητικού Συμβουλίου ΕΒΕΘ (1925-1932)  
Αναγγελίες Εμπορικής Επωνυμίας, Εγγραφές. Αριθμός Μητρώου 1-100, 101-200,  
201-300

*Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*  
Φάκελος «1916-1919»  
Φάκελος «1920-1929»  
Μητρώο του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (1917-1918)  
Μητρώο του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (1921)

*Αρχείο Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη*  
Μικροφίλμ ΜΜΑ4/β/6, ΜΜΑ4/β/7, ΜΜΑ4/β/11, ΜΜΑ4/β/17, ΜΜΑ4/β/20,  
ΜΜΑ4/β/22, ΜΜΑ4/β/24, ΜΜΑ4/β/25, ΜΜΑ4/β/27, ΜΜΑ5, ΜΜΑ5/β/22

*Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*  
Αρχείο Σωματείων Θεσσαλονίκης

*Αρχείο Συνδέσμου Μοναστηριωτών «Η Καρτερία», Θεσσαλονίκη*  
Βιβλίο Πρακτικών διοικητικού συμβουλίου (1917-1921)

*Ιδιωτικό αρχείο Αλφόνσο Λεβύ, Θεσσαλονίκη*

*Ιδιωτικό αρχείο Ρένας Μόλχο, Θεσσαλονίκη*

*Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*

*Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας*

Φάκελοι 27<sup>Α</sup>, 28, 45/3, 64, 74, 75, 117

*Αρχείο Τραπεζής Ανατολής*

Φάκελοι 3, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21

11<sup>η</sup> Ενότητα/Δελτίο 128, 12<sup>η</sup> Ενότητα/Δελτίο 150

*Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Δικαστήριο Πτωχεύσεων*

ΑΕΕ: Β/Δικ.1.2, Φάκελος «Εταιρεία Σελήμ και Αχμέτ Αβδή».

*Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα*

*Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας*

Αρχείο 1/Σειρά 22/Υποσειρά 2/Φάκελος 9

Αρχείο 1/Σειρά 42/Υποσειρά 1/Φάκελος 76 (Επισιτισμός. Προμήθειαι και διάθεση σίτου, αλεύρων και θεϊκού χαλκού. Αλληλογραφία-επισιτισμός. Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης)

*Αρχείο Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών*

Μικροφίλμ 418

*Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα*

*Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών*

Φάκελοι ΑΑΚ/Α (1909), ΑΑΚ/Β (1909), ΑΑΚ/Γ (1908), ΑΑΚ/ΣΤ/1907, Α.Α.Κ.-Θ. (1912)

*Αρχείο Θεσσαλονίκης*

Ε/5. 1917, Ε/10. 1916

*Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών. New Archive of the History of Jews in Greece (σε μικροφίλμ στη Βιβλιοθήκη Bissel του American College of Thessaloniki, Θεσσαλονίκη)*

Μικροφίλμ RG 45.001 M Reel 1

*Προφορικές συνεντεύξεις*

Μάρι Άλβο Μπενβένιστε (Θεσσαλονίκη, 02.04.2006)

Μίκο Άλβο (Θεσσαλονίκη, 09.10.2005)

### **Τουρκία**

*Basbakanlik Devlet Arşivleri (Οθωμανικά Κρατικά Αρχεία, Ισταμπούλ)*

Tarih: 17/N /1312 (Hicrî) Dosya No:353 Gömlek No:45 Fon Kodu: DH.MKT

### **Ισραήλ**

*Central Zionist Archives, Ιερουσαλήμ*

A119.127, Z3/119

### **Εφημερίδες**

*Αλήθεια (και μετέπειτα Νέα Αλήθεια) (1903, 1904, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1918)*

*Βιομήχανος (Αθήνα) (1914, 1915)*

*Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (1919, 1920, 1929)*

*Δελτίον Εμπορικού Φροντιστηρίου Νέας Λέσχης Θεσσαλονίκης (1912)*

*Εμπρός (1913)*

*Εμπρός (Αθήνα) (1908, 1910)*

*Εστία (Αθήνα) (1913)*

*Εφημερίς της Κυβερνήσεως (1915)*

*Εφημερίς των Βαλκανίων (1919)*

*Θερμαϊκά Ημέραι. Εβδομαδιαία Μακεδονική Επιθεώρησης (1909)*

*Ισραηλιτική Επιθεώρησης (Αθήνα) (1913, 1915)*

*Μακεδονία (1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1919)*

*Μακεδονικός Αγών (1929)*

*Το Φως (1915, 1916, 1917, 1918, 1919)*

*Το Φως (Μοναστήρι) (1911, 1912)*

*Φάρος της Θεσσαλονίκης (1908, 1909)*

*Φάρος της Μακεδονίας (1882, 1886, 1890, 1892, 1899)*

*Courrier de Salonique (1915)*

*Echo de Salonique (1915, 1917)*

*Jewish Chronicle (Λονδίνο) (1913)*

*Journal de Salonique (1898, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910)*

*L'Indépendant (1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920)*

*L'Opinion (1915, 1916, 1920, 1921)*

*La Epoka (1911)*

*La Nation (1909, 1911)*

*Le Congrès Juif. Organe du groupe organisateur du congrès juif de Salonique (1917)*

*Le Judaïsme Sephardi (Παρίσι) (1939)*

*Pro Israel (1917, 1918, 1919)*

*Revue Franco-Macédonienne (1916)*

*The Balkan News (1916).*

### Δημοσιευμένες πηγές

- 14<sup>ο</sup>, 15<sup>ο</sup> και 16<sup>ο</sup> έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά την διάλυσιν και ανασύστασιν του συλλόγου και των κατά το 16<sup>ο</sup> συλλογικόν έτος πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 19<sup>η</sup> Μαρτίου 1889 εν γενική συνεδρία των μελών υπό του προέδρου Γρηγορίου Γράβαρη ιατρού (Αθήνα, 1889)
- 18<sup>ο</sup> έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις των κατά το 18<sup>ο</sup> συλλογικόν έτος πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 17<sup>η</sup> Μαρτίου 1891 εν γενική των μελών συνεδρία υπό του προέδρου Γρηγορίου Γράβαρη, ιατρού (Αθήνα, 1891)
- 38<sup>ον</sup> έτος. Λογοδοσία Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης απαγγελθείσα τη 19<sup>η</sup> Σεπτεμβρίου 1910 υπό του προέδρου Δημητρίου Ι. Ρίζου (ιατρού) (Θεσσαλονίκη, 1910)
- Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρία Θεσσαλονίκης. 23<sup>η</sup> τακτική γενική συνέλευσις της 23/5 Αυγούστου 1920. Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου
- Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρία Θεσσαλονίκης. 24<sup>η</sup> τακτική γενική συνέλευσις της 15/28 Ιουνίου 1921. Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου
- Δέκατον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 14 Νοεμβρίου εν γενική συνεδριάσει των μελών υπό του αντιπροέδρου Κ.Γ. Σχινά (Θεσσαλονίκη, 1882)
- Δεύτερον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 13 Οκτωβρίου 1874 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, 1874)
- Δραγούμης, Ίων, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)* (Αθήνα, 1986)
- Δραγούμης, Φίλιππος Στεφάνου, *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι, 1912-1913* (Αθήνα, 1988)
- Εβδομον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 9 Δεκεμβρίου εν γενική συνεδριάσει των μελών υπό του Προέδρου Αλφρέδου Άββοτ (Θεσσαλονίκη, 1880)
- Κανονισμός της Σ. Στ. Φίλιππος εν Θεσσαλονίκη (Θεσσαλονίκη, 1920)
- Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (όπως τροποποιήθηκε κατά την λήξη της τρίτης τριετούς περιόδου του Συλλόγου) [1881]
- Καταστατικόν του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, 1915)
- Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου διά το 36<sup>ον</sup> συλλογικόν έτος (Θεσσαλονίκη, 1909)
- Λογοδοσία Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης απαγγελθείσα τη 19<sup>η</sup> Σεπτεμβρίου 1910 υπό του προέδρου Δημητρίου Ι. Ρίζου (ιατρού) (Θεσσαλονίκη, 1910)
- Νικολαΐδης, Δημήτριος, *Οθωμανικοί Κώδικες, τόμοι Γ' & Δ'* (Κωνσταντινούπολη, 1890)
- Πέμπτον και Έκτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 5 Νοεμβρίου 1878 (Θεσσαλονίκη, 1879)
- Πρώτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 6<sup>ην</sup> Οκτωβρίου 1873 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, 1874)
- Τέταρτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 24 Οκτωβρίου 1876 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, 1877)
- Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1909 (13ème année)* (Θεσσαλονίκη, 1909)
- Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1910 (14ème année)* (Θεσσαλονίκη, 1910)

- Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1905-1906 (10eme année)* (Θεσσαλονίκη, 1906)
- Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1907 (11eme année)* (Θεσσαλονίκη, 1907)
- Association des Anciens élèves de l'Alliance Israélite Universelle, Salonique. Bulletin Annuel, 1908 (12eme année)* (Θεσσαλονίκη, 1908)
- Compte rendu du Dr. M. Allatini sur les institutions israélites de Salonique pendant l'année 1879/80* (Θεσσαλονίκη, 1880)
- Compte rendu sur les écoles israélites de Salonique pendant l'année 1878/79* (Θεσσαλονίκη, 1879)
- Compte rendu sur les institutions de l'Alliance Israélite Universelle a Salonique pendant l'année scolaire 1889 par le Comite Local* (Θεσσαλονίκη, 1890)
- Compte rendu sur les institutions israélites de Salonique pendant l'année scolaire 1880/81 par le Dr. M. Allatini* (Θεσσαλονίκη, 1882)
- Ministère du Commerce et de l'Industrie, *Turquie. Mouvement commercial de Salonique en 1909* (Rapport commerciaux des agents diplomatiques et consulaires de France, no. 927) (Παρίσι, 1910)
- Misrachi, Moise, *Moise Allatini. Onoranze funebri rese alla sua memoria. Documenti raccolti e pubblicati per cure del Dr. M. Misrachi.* (Θεσσαλονίκη, 1883)
- Parliamentary Papers. Accounts and Papers Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1909*
- Parliamentary Papers. Accounts and Papers Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1911*
- Parliamentary Papers. Accounts and Papers Report on the Trade of the Consular District of Salonica for the Year 1912*
- Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 18eme assemblée générale ordinaire du 28 Décembre 1915. Rapport du conseil d'administration*
- Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 19eme assemblée générale ordinaire du 27 Décembre 1916. Rapport du conseil d'administration*
- Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 21me assemblée générale ordinaire du 3 Juin 1918. Rapport du conseil d'administration*
- Société Anonyme Ottomane Industrielle & Commerciale de Salonique. 22me assemblée générale ordinaire du 28 Juillet 1919. Rapport du conseil d'administration*
- Young, George, *Corps de Droit Ottoman, vols. I, IV* (Οξφόρδη, 1905)

### **Δημοσιεύματα της εποχής (1879-1919)**

- Δελτίον του Γραφείου Εργασίας Μακεδονίας έτους 1914* (Θεσσαλονίκη, 1914)
- Εμπορικόν Εγκόλπιον 1923* (Θεσσαλονίκη, 1923)
- Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε., *Νέα Ελλάδα, ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων ελληνικών χωρών* (Αθήνα, 1913)
- Ευστρατιάδης, Ευστράτιος, *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία έλληνος δημοσιογράφου. Δημοσιευθείσα εις το «Σκριπ»* (Αθήνα, 1903)
- Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ., *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου. Έτος Γ', τόμος Α', 1910-1911. Τμήμα 2ο, Γεωργίου Χατζηκυριακού: Μακεδονία μετά του παρακειμένου τμήματος της Θράκης* (Αθήνα, 1911)
- Κοφινάς, Γ., *Τα οικονομικά της Μακεδονίας* (Αθήνα, 1914)

- Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1908* (Αθήνα, 1908)  
*Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1909* (Αθήνα, 1909)  
*Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1913* (Αθήνα, 1913)  
*Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* (Αθήνα, 1910)  
*Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου 1912* (Αθήνα, 1912)  
*Πανελλήνιος Οδηγός* (Αθήνα, 1915)  
 Σκληρός, Σωτήριος, *Η νέα Ελλάδα, ήτοι πλήρης περιγραφή των υπό του ελληνικού στρατού και στόλου ελευθερωθέντων χρυσογαίων και υδατορρύτων επαρχιών της Μακεδονίας, της ευάνδρου Ηπείρου και των γραφικωτάτων νήσων του Αιγαίου* (Αλεξάνδρεια, 1913)  
 Χρηστοβασίλης, Χρήστος, *Περί Εβραίων* (Αθήνα, 2007 [1894])  
*American Jewish Yearbook 1913-1914*  
*Annuaire Oriental 1914*  
*Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle 1908*  
*Bulletin de la Grande Loge de district XI et de la Loge de Constantinople no. 678* (Fevrier 1911-Fevrier 1913)  
 Cofinas, G.N., *La question de Salonique. Pourquoi Salonique prétend demeurer grecque (extrait du journal «Le Progrès»)* (Αθήνα, 1913)  
 Cofinas, G.N., *Salonique, son avenir* (Αθήνα, 1913)  
 Leune, Jean, *Une revanche, une étape* (Παρίσι, 1914)  
 Miller, William, *Travels and politics in the Near East* (Λονδίνο, 1898)  
 Modiano, J.S., *Annuaire Commercial & Administratif du Vilayet de Salonique publié par J.S. Modiano sous le patronage de la Chambre de Commerce de Salonique (1908)* (Θεσσαλονίκη, 1908)  
 Osterreichisches Handelsmuseum, *Salonik. Topographisch-Statistische Übersichten* (Βιέννη, 1915)  
 Pech, E., *Manuel des Sociétés Anonymes fonctionnant en Turquie* (Κωνσταντινούπολη, 1911)  
 Rizal, P., *La ville convoitée, Salonique* (Παρίσι, 1917) [και σε ελληνική μετάφραση: Ριζάλ, Π., *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη* (μετάφραση Βασίλης Τομάνας, Σκόπελος, 1997)  
 Saias, J., *La Grèce et les Israélites de Salonique* (Παρίσι, 1919)  
 Vaka, Demetra, *In the heart of German intrigue* (Βοστώνη, 1918)  
 Wratislav, A.C., *A Consul in the East* (Λονδίνο 1924)

## **Βιβλιογραφία**

- Αβδελά, Έφη, «‘Φυσικός προορισμός’ και ο ρόλος του κράτους: μια πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Τα Ιστορικά* 16 (1992), σσ. 121-134.  
 Αβδελά, Έφη, «Ο σοσιαλισμός των ‘άλλων’: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σσ. 171-204.  
 Αβδελά, Έφη, «*Διά λόγους τιμής*». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα, 2002).  
 Αγγελοπούλου, Μαρίνα, «Ζητήματα σχετικά με την απεργία των σερβιτόρων στη Θεσσαλονίκη το 1908», στο *Έλληνες και εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων* (Ιωάννινα, 2004), σσ. 61-124.  
 Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα, 1999), σσ. 173-221.

- Αλβανός, Ραϋμόνδος, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005).
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα, <sup>3</sup>1996).
- Αναστασιάδης, Γιώργος και Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Όταν η Θεσσαλονίκη μπήκε στον 20<sup>ο</sup> αιώνα* (Θεσσαλονίκη, 2000).
- Ανώνυμος, «Εκλιπούσαι φυσιογνωμίες. Σταύρος Γρηγοριάδης», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1957), σσ. 161-162.
- Αργυρόπουλος, Περικλής Αλ., *Απομνημονεύματα* (Αθήνα, 1970).
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1983).
- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις ευρωπαϊών προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976), σσ. 73-173.
- Βαρέλλα, Ευαγγελία Α., «Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου», *Θεσσαλονίκη* 4 (1994), σσ. 251-285.
- Βασιλειάδου, Δήμητρα, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30 (2009), σσ. 179-211.
- Βαφόπουλος, Γιώργος, *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1992).
- Βαφόπουλος, Γιώργος Θ., «Στον Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 275-280.
- Βόγλη, Ελπίδα Κ., *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940* (Αθήνα, 2005).
- Βουργουτζής, Νίκος, *Έμποροι στο Θερμαϊκό* (Θεσσαλονίκη, 2003).
- Γερόλυμπου, Αλεξάνδρα, «Το μερίδιο της φωτιάς», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 281-289.
- Γεωργούλης, Παναγιώτης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης, από τον 19ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού* (Θεσσαλονίκη, 2005).
- Γιακοέλ, Γιομτώβ, *Απομνημονεύματα 1941-1943* (Θεσσαλονίκη, 1993).
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910* (Αθήνα, 2006).
- Γκλαβίνας, Ιωάννης Ν., *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): αντλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008).
- Γκλαβίνας, Γιάννης, «Ελληνικό κράτος και μειονότητες», *Η Αυγή της Κυριακής*, «Αναγνώσεις» (31.01.2010).
- Γκοτζαμάνης, Σωτήριος Π., *Κοινωνικά τάξεις και πολιτικά κόμματα* (Θεσσαλονίκη, 1923).
- Γούναρης, Βασίλης Κ., «Βουλευτές και καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41/2 (1990), σσ. 313-335.
- Γούναρης, Βασίλης Κ., Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Γιώργος Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία* (Αθήνα, 1997).
- Γούναρης, Βασίλης Κ., *Στις όχθες του Υδραγόρα. Οικογένεια, οικονομία και αστική κοινωνία στο Μοναστήρι, 1897-1911* (Αθήνα, 2000).
- Γρηγορίου, Αλέξανδρος Χ., «Η Θεσσαλονίκη των Allatini, 1776-1911», *Θεσσαλονίκη* 7 (2008), σσ. 137-194.



- Δάγκας, Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940* (Θεσσαλονίκη, 1998).
- Δαφνής, Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920, τόμος Α΄* (Αθήνα, 1931).
- Δρίτσα, Μαργαρίτα, «Πολιτισμική ιδιαιτερότητα και επιχειρήσεις: η περίπτωση των εβραϊκών δικτύων», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 303-344.
- Δώδος, Δημοσθένης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του Ελληνικού κράτους, 1915-1936* (Αθήνα, 2005).
- Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, *Δημήτριος Β. Χατζόπουλος* (Θεσσαλονίκη, 1966).
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας», *Σύγχρονα Θέματα* 35 (1988), σσ. 152-160.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Το προνομιακό ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 16 (1992), σσ. 65-84.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητας ‘Αγαπάτε αλλήλους’», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σσ. 85-118.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912* (Αθήνα, 1996).
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922* (Αθήνα, 1998), σσ. 15-36.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «‘Μετά μεγάλης παρατάξεως’: συμβολικές πρακτικές και κοινωνική συγκρότηση στις αστικές ορθόδοξες κοινότητες της ύστερης οθωμανικής περιόδου», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σσ. 349-380.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19<sup>ου</sup> - αρχές 20<sup>ου</sup> αιώνα)* (Αθήνα 2010).
- Ζαπάντη, Σταματούλα Σ., «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην Ελληνική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης από 1881 μέχρι το 1912», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Η΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1989). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1989), σσ. 121-147.
- Θεμοπούλου, Αιμιλία, «Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα (1800-1875)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία *ΙΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1996), σσ. 97-114.
- Καβάλα, Μαρία, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944) : κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009).
- Καϊκα-Μαντανάκα, Γιώτα, *Πάτρα 1870-1900. Η καθημερινή ζωή της Πάτρας στην αυγή της Μπελ Επόκ* (Πάτρα, 1998).
- Κανδυλάκης, Μανώλης, «Η λογοκρισία στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1992). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1993), σσ. 570-589.
- Κανδυλάκης, Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, τόμος Α΄* (Θεσσαλονίκη, 1998).

- Κάννερ, Έφη, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, 1753-1912* (Αθήνα, 2004).
- Καράβας, Σπύρος, «Εκατόν ένας κανονιοβολισμοί για τη Θεσσαλονίκη», στο Στρατής Μπουρνάζος Άννα Ματθαίου & Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φιλίππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική* (Αθήνα, 2008), σσ. 75-88.
- Καράβας, Σπύρος, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909* (Αθήνα, 2010).
- Καραδήμου Γερόλυμπου, Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1985).
- Καραδήμου Γερόλυμπου, Αλέκα & Βασίλης Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας. Θεσσαλονίκη 23-24/11/1991* (Αθήνα, 1995), σσ. 231-254.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα, «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 172-203.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλεξάνδρα & Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7 (2002), σσ. 167-182.
- Καριζώνη, Αικατερίνη, «Η νομισματική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά την απελευθέρωση», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1994), σσ. 491-502.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η σοσιαλιστική Οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909-1918. Ζητήματα γύρω από τη δράση της* (Αθήνα, 1989).
- Κεχριώτης, Βαγγέλης, «Η ελληνική Σμύρνη: κοινότητες στο πάνθεον της ιστορίας», στο Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού* (μετάφραση Μαρίνα Κουνέζη, Αθήνα, 2006), σσ. 75-91.
- Κολώνας, Βασίλης & Όλγα Τραγανού-Δεληγιάννη, *Απαρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη, 1870-1912* (Θεσσαλονίκη, 1987).
- Κολώνας, Βασίλης, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης. Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)* (Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1991).
- Κουκούδης, Αστέριος Ι., *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι* (Θεσσαλονίκη, 2000).
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922* (Αθήνα, 1997).
- Κωστής, Κώστας, «Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές περιοχές' της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), σσ. 57-75.
- Κωστής, Κώστας, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940* (Αθήνα, 2003).
- Κωστόπουλος, Αριστοτέλης Χρ., *Η Θεσσαλονίκη και η συμβολή των Δυτικομακεδόνων στην ιστορική εξέλιξή της* (Θεσσαλονίκη, 1985).
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* (Αθήνα, 2000).

- Κωστόπουλος, Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)* (Αθήνα, 2007).
- Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο* (μετάφραση Σαράντης Αντίοχος, Αθήνα, 1978).
- Λεονταρίτης, Γεώργιος, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος, 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητρακόπουλος & Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Αθήνα, 1980), σσ. 49-84.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (μετάφραση Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, 2000).
- Λιάκος, Αντώνης, *Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία. Τα καταστατικά τους* (Θεσσαλονίκη, 1985).
- Λιάκος, Αντώνης, «'Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια'; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο», στο ΕΛΙΑ και Μουσείο Μπενάκη, *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά* (Αθήνα, 1988), σσ. 169-185.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Αθήνα, 1993).
- Λιάκος, Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σσ. 259-290.
- Λιάτα, Ευτυχία, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891* (Αθήνα, 2006).
- Μαλαγαρδής, Αντώνιος Ν., *Γενική Κωδικοποίησης ολοκλήρου της ισχύουσας ελληνικής νομοθεσίας, τόμος ΙΑ' (έτη 1919-1920)* (Αθήνα, 1932).
- Μανδατζής, Χρήστος Μ., *Τα οικονομικά του Μακεδονικού Αγώνα* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993).
- Μανδατζής, Χρήστος, «Αντάρτικο στο κατώφλι μιας εκχρηματιζόμενης οικονομίας. Κοινωνική και οικονομική διάσταση του Μακεδονικού Αγώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 16 (2004), σσ. 60-83.
- Μαρκεζίνης, Σπύρος Β., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964, τόμος Γ'* (Αθήνα, 1966).
- Μαρκέτος, Σπύρος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998).
- Μαρκέτος, Σπύρος, «Η ενσωμάτωση της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: το πλαίσιο, 1912-1914», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998* (Αθήνα, 1999), σσ. 65-92.
- Μαρκέτος, Σπύρος, «Ο Διχασμός. Η πολιτική στα χρόνια των πολέμων, 1911-1922», *Ιστορία των Ελλήνων, τόμος 12 «Νεώτερος Ελληνισμός, 1912-1940»*, (Αθήνα, χ.χ.), σσ. 89-143.
- Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα* (Ηράκλειο, 2001).
- Μέγας, Γιάννης, *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903* (Αθήνα, 1994).
- Μέγας, Γιάννης, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 2003).
- Μόλχο, Αντώνης & Γεωργία Γκότση, «Το αρχείο της εταιρείας Αλλατίνι. Παρουσίαση και προκαταρκτική καταγραφή», *Ιστωρ* 11 (1998), σελ. 27-38.

- Μόλχο, Ρένα, «Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)», στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (Θεσσαλονίκη, 1986), σσ. 285-301.
- Μόλχο, Ρένα, «Η αβεβαιότητα της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912: ξένη προπαγάνδα και εβραϊκή κοινότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (1994), σσ. 25-32.
- Μόλχο, Ρένα, «Le Cercle de Salonique, 1873-1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας. Θεσσαλονίκη 23-24/11/1991* (Αθήνα, 1995), σσ. 103-127.
- Μόλχο, Ρένα, «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και επαγγελματική δραστηριότητα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη στην αρχή του αιώνα», στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1-2/11/1997* (Θεσσαλονίκη, 1998), σσ. 127-133.
- Μόλχο, Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα* (Αθήνα, 2001).
- Μόλχο, Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον μεσοπόλεμο και πως η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003), σσ. 53-59.
- Μοσκόφ, Κωστής, *Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης* (Αθήνα, 1974).
- Μοσκόφ, Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης* (Αθήνα, 1988).
- Μουδόπουλος, Σταύρος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος & Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο, 1988), σσ. 225-253.
- Μπεναρόγια, Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου* (Αθήνα, 1975).
- Μπενβενίστε, Ρίκα, «Εισαγωγή», στο Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945* (μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Αθήνα, 2004), σσ. 11-17.
- Μπονίδης, Κυριάκος Θ., «Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», στο *Συμπόσιο: Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας* (Θεσσαλονίκη, 1994), σσ. 93-116.
- Μπονίδης, Κυριάκος Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)* (Θεσσαλονίκη, 1996).
- Ναρ, Αλβέρτος, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Τα τραγούδια μας. Μελετήματα γύρω από την ιστορία και παράδοση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1985).
- Νεχαμά, Γιοζέφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης. Βιβλίο τρίτο* (Θεσσαλονίκη, 2000).
- Νεώτερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1986).
- Νίγδελης, Παντελής Μ., *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912)* (Θεσσαλονίκη, 2004).
- Νικολαΐδης, Αθανάσιος Σουλιώτης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης», 1906-1908. Απομνημονεύματα* (Θεσσαλονίκη, 1959).

- Νικολαΐδης, Ι.Α., «Ο Μακεδονικός Αγώνας στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σσ. 185-207.
- Οικονόμου, Αλέξανδρος Γ., «Η βιομηχανία στη Νάουσα, από τον 19<sup>ο</sup> στον 20<sup>ο</sup> αιώνα», στο Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος», *Νάουσα, 19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας* (Νάουσα, 1999), σσ. 307-351.
- Παπαστάθης, Χαράλαμπος, *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς. Τόμος πρώτος. Νομοθετικές πηγές-κανονισμοί Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1984).
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην ελληνική κοινωνία: υποθέσεις εργασίας», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα* (Αθήνα, 2006), σσ. 407-469.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη, 1878-1914* (Αθήνα, 2006).
- Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (Αθήνα, 1998).
- Ποταμιάνος, Νίκος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση του Χρηστοβασίλη και της εταιρείας 'Ελληνισμός'», *Μνήμων* 26 (2004), σσ. 133-156.
- Ποταμιάνος, Νίκος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες, 1880-1925* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011).
- Ριτζαλέος, Βασίλης, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007).
- Ροζάκου, Κατερίνα, «'Κοινωνικότητα' και 'κοινωνία αλληλεγγύης'. Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32 (2008), σσ. 95-120.
- Σιγάλας, Νίκος, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 34 (2001), σσ. 3-70.
- Σιφναίου, Ευρυδίκη, «Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων», *Τα Ιστορικά* 40 (2004), σσ. 53-96.
- Σκοπετέα, Έλλη, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σσ. 143-150.
- Σκούρτης, Ιωάννης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά τον Μεσοπόλεμο», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σσ. 235-247.
- Σκούρτης, Ιωάννης Α., «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη ή Μετεξέλιξη του εβραϊκού σχολείου Θεσσαλονίκης σε ιταλικό (1870-1926)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1994), σσ. 363-388.
- Σκούρτης, Ιωάννης Α., «Προσπάθειες ίδρυσης αυστριακού εμπορικού επιμελητηρίου και αυστριακής τράπεζας στη Θεσσαλονίκη (1887-1894)», στο Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 1996), σσ. 309-331.
- Στεφανίδης, Δημοσθένης Σ., *Τα εμπορικά επιμελητήρια κατά την εν Ελλάδι ίδια μορφή των* (Αθήνα, 1926).
- Ταγαράκης, Ιωάννης Α., *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης (1840-1928)* (Θεσσαλονίκη, 1994).
- Τακάς, Δημήτρης & Γιάννης Μέγας, *Μετοχές και Ομόλογα. Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, 1870-1940* (Αθήνα, 2001).

- Τομανάς, Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)* (Σκόπελος, 1995)
- Τσιρώνης, Θεοδόσιος Αθ., «Η οργάνωση Εθνική Ένωση «Η Ελλάς» (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002), σσ. 293-313.
- Τσιρώνης, Θεοδόσης, «Επίδοξοι εθνοσωτήρες στη Θεσσαλονίκη (1925-1934)», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 10 (2003), σσ. 31-40.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936): ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά* 18/19 (1993), σσ. 205-226.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, «Μισθωτή εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα, 1999), σσ. 87-121.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα, 2005).
- Χαρλαύτη, Τζελίνα, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας* (Αθήνα, 2001).
- Χασιώτης, Λουκιανός Ι., «Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918. Μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8 (1996), σσ. 164-178.
- Χασιώτης, Λουκιανός Ι., «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», στο Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης & Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση* (Αθήνα, 2004), σσ. 213-252.
- Χαστάογλου, Βίλμα & Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Θεσσαλονίκη 1900-1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (Θεσσαλονίκη, 1985), σσ. 449-473.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ου αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», στο Ε.Λ.Ι.Α., *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914* (Αθήνα, 1993), σσ. 143-160.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940* (Αθήνα, 1993).
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η μπελ επόχ του κεφαλαίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα, 1999), σσ. 309-349.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης* (Θεσσαλονίκη, 1987).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος, *Θεσσαλονίκη και Εθνική Τράπεζα, 1913-1940* (Θεσσαλονίκη, 1989).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., *Κοφινάς προς Διομήδη. Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη, 1989).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., «Ενθύμιον Χατζηλαζάρου: το έργο ενός λησμονημένου προκρίτου της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονική Ζωή* 293-295 (1990), σσ. 23-25, 44-46, 42-43.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., *Υπόθεση Μοδιάνο. Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911* (Θεσσαλονίκη, 1991).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης* (Θεσσαλονίκη, 1996).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α., «Θεσσαλονίκη, 1912-1940: οικονομικές εξελίξεις», στο Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός, τ. Α'* (Θεσσαλονίκη, 1997), σσ. 198-213.

- Χεκίμογλου, Ευάγγελος και Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος δεύτερος: Η Οθωμανική περίοδος. Ημίτομος πρώτος* (Θεσσαλονίκη, 2004).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος & Ευφροσύνη Ρούπα, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Τόμος τρίτος: Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940* (Θεσσαλονίκη, 2004).
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος, *Ο Νικόλαος Μάνος και ο μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 2010).
- Χοτζίδης, Άγγελος, «Νεότουρκοι και Κρητικό ζήτημα (1908-1911): εθνικές και οικονομικές παράμετροι στη Μακεδονία», στο *ΚΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (27-29 Μαΐου 2005). Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη, 2006), σσ. 267-283.
- Χριστοδούλου, Γεώργιος Κ., *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον, Βιομηχανία, Βιοτεχνία* (Θεσσαλονίκη, 1936).
- Χριστοδούλου, Νικόλαος Κ., *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξη του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη, 1927).
- Aarbakke, Vemund, *Ethnic rivalry and the quest for Macedonia, 1870-1913* (Μπάουλντερ, 2003).
- Abravanel, Jacques, *Mémoires posthumes et inachevées de Jacques Abravanel, Juif portugais, Salonicien de naissance, stambouliote d'adoption* (Ισταμπούλ, 1999).
- Akarli, Ahmet Orhun, *Growth and retardation in the Ottoman economy. The case of Ottoman Selanik, 1876-1912* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics, 2001).
- Aktsoglou, Iakovos, *Salonika in the late Ottoman era (late 19th and early 20th century)* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 1991).
- Anastassiadis, Anastassios, 'À quoi servent les langues aux enfants? Elèves juifs et apprentissage des langues dans les écoles de Thessalonique durant les années 1912-1932', στο Jérôme Bocquet (επιμ.), *L'Enseignement français en Méditerranée: les missionnaires et l'Alliance israélite universelle* (Ρέν, 2010), σσ. 239-262.
- Anastassiadou, Meropi, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes* (Λάιντεν, 1997).
- Anastassiadou, Meropi, 'Sports d'élite et élites sportives à Salonique au tournant du siècle', στο Paul Dumont & François Georgeon (επιμ.), *Vivre dans L'Empire Ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Παρίσι, 1997), σσ. 145-160.
- Anastassiadou, Meropi, 'Migrants grecs orthodoxes et modes d'intégration dans la société urbaine d'Istanbul (1850-1923)', (ανακοίνωση στο 8th Mediterranean Social and Political Research Meeting, Φλωρεντία και Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007).
- Applegate, Celia, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat* (Μπέρκλεϊ, 1990).
- Applegate, Celia, 'Localism and the German bourgeoisie: the 'Heimat' movement in the Rhenish Palatinate before 1914', στο Richard J. Evans & David Blackbourn (επιμ.), *The German bourgeoisie* (Λονδίνο, 1991), σσ. 224-254.
- Arendt, Hanna, *Antisemitism* (Νέα Υόρκη, 1951).
- Ashkenazi, David, *Mi-Yerushalayim le-Saloniki uve-Hazara: Minhiguto shel ha-rav Ya'akov Meir haham bashi be-Yerushalayim ve-rav rashi be-Saloniki* [Από

- την Ιερουσαλήμ στη Θεσσαλονίκη. Η ηγεσία του ραβίνου Γιαακώβ Μεϊρ, χαχάμ μασί της Ιερουσαλήμ και αρχιραβίνου της Θεσσαλονίκης] (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bar Ilan University, 2008).
- Asil, Ercument, *The reception of liberty in Konya, September 1908-April 1909*, (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogasici University, 2005).
- Baer, Marc, 'The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Dönme to Turkish Secular Nationalism', *Comparative Studies in Society and History* 46/4 (2004), σσ. 682-708.
- Baer, Marc, 'Cosmopolitanism and Morality: Dönme Schools in Turn-of-the-Twentieth-Century Ottoman Salonica' (ανακοίνωση στο *8th Mediterranean Social and Political Research Meeting*, Φλωρεντία και Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007).
- Baer, Marc, 'Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul', *Journal of World History* 18/2 (2007), σσ. 141-170.
- Baer, Marc David, *The Dönme. Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks* (Στάνφορντ, 2009).
- Bakalaki, Alexandra, 'Book review. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*. Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991 (Αθήνα, 1995), *Journal of Modern Greek Studies* 15/1 (1997), σσ. 154-157.
- Ballinger, Pamela, 'Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste', *Journal of Modern Italian Studies* 8/1 (2003), σσ. 84-101.
- Bartlett, Margaret, *British Food Policy during the First World War* (Λονδίνο, 1985).
- Benbassa, Esther & Aron Rodrigue, 'L'artisanat juif en Turquie à la fin du XIXe siècle. L'Alliance Israélite Universelle et ses oeuvres d'apprentissage', *Turcica* 17 (1985), σσ. 113-126.
- Benbassa, Esther, 'Associational strategies in Ottoman Jewish Society in the nineteenth and twentieth Centuries', στο Avigdor Levy (επιμ.), *The Jews of the Ottoman Empire* (Πρίνστον, 1994), σσ. 457-484.
- Ben-Ur, Aviva, *Sephardic Jews in America: A Diasporic History* (Νέα Υόρκη, 2009).
- Benveniste, Annie, *Le Bosphore à la Roquette: la communauté judéo-espagnol à Paris (1914-1940)* (Παρίσι, 1989).
- Berkowitz, Michael, *Zionist culture and West European Jewry before the First World War* (Κέιμπριτζ, 1993).
- Bradley, Joseph, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society* (Κέιμπριτζ Μασαχουσέτη, 2009).
- Campos, Michelle, *A "shared homeland" and its boundaries. Empire, citizenship and the origins of sectarianism in late Ottoman Palestine, 1908-1913*, (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2003).
- Caraveli, Anna, 'The Symbolic Village: Community Born in Performance', *The Journal of American Folklore* 98/389 (1985), σσ. 259-286.
- Cetinkaya, Yusuf Dogan, *Economic boycott as a political weapon: the 1908 boycott in the Ottoman Empire* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 2002).
- Chickering, Roger, *The Great War and urban life in Germany: Freiburg, 1914-1918* (Κέιμπριτζ, 2007).
- Childs, Timothy Winston, *Italo-Turkish diplomacy and the war over Libya, 1911-1912* (Λάιντεν, 1990).
- Clark, Peter, *British clubs and societies, c. 1580-1800: the origins of an associational world* (Οξφόρδη, 2000).



- Clay, Christopher, 'The origins of modern banking in the Levant: the branch network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914', *International Journal of Middle East Studies* 26/4 (1994), σσ. 589-614.
- Cohen, Julia Phillips, *Fashioning imperial citizens: Sephardi Jews and the Ottoman state, 1856-1912* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2008).
- Cohen, Mark, *Last century of a Sephardic Community. The Jews of Monastir, 1839-1943* (Νέα Υόρκη, 2003).
- Coles, Anthony James, 'The moral economy of the crowd: some twentieth-century food riots', *The Journal of British Studies* 18/1 (1978), σσ. 157-176.
- Connelly, J., 'Catholic Racism and Its Opponents', *Journal of Modern History* 79 (2007), σσ. 813-847.
- Cooperman, Eugene Abraham, *Turco-Jewish relations in the Ottoman city of Salonica, 1889-1912: Two communities in support of the Ottoman Empire* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York University, 1991).
- Crossick, Geoffrey, 'La bourgeoisie britannique au XIXe siècle. Recherches, approches, problématiques', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 53/6 (1998), σσ. 1089-1130.
- Daccarett, Paula, *Jewish Social Services in Late Ottoman Salonica (1850-1912)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Brandeis University, 2008).
- Dagas, Alexandros, *Recherches sur le développement socio-économique de la ville de Salonique (1908-1918) d'après des sources inédites* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1989).
- Darques, Régis, *Salonique au XXe siècle: de la cité ottomane à la métropole grecque* (Παρίσι, 2000).
- Davidoff, Leonore & Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class, 1780-1850* (Λονδίνο, 2002).
- Davis, Belinda, 'Food Scarcity and the Empowerment of the Female Consumer in World War I Berlin', στο Victoria De Grazia & Ellen Furlough (επιμ.), *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective* (Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες, 1996), σσ. 287-310.
- Davis, Belinda, 'Reconsidering Habermas, gender, and the public sphere: the case of Wilhelmine Germany', στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, culture and the state in Germany 1870-1930* (Ανν Άρμπορ, 1996), σσ. 397-442.
- Davis, Belinda & Thierry Bonzon, 'Feeding the cities', στο Jay Winter & Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919* (Κέμπριτζ, 1997), σσ. 305-341.
- Davis, Belinda, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin* (Τσάπελ Χιλ, 2000).
- Davison, Roderic H., 'The Ottoman boycott of Austrian goods in 1908-1909 as a diplomatic question', στο Heath W. Lowry, Ralph S. Hattox (επιμ.), *IIIrd Congress on the social and economic history of Turkey. Proceedings* (Istanbul 1990), σσ. 1-28.
- Dentoni, M.C., 'Questione alimentare e questione sociale durante la prima Guerra mondiale in Italia', *Società e Storia* 37 (1987), σσ. 612-646.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Λονδίνο, 1998).

- Downes, Brant William, *Constructing the modern Ottoman waterfront: Salonica and Beirut in the late nineteenth century* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Stanford University, 2007).
- Driessen, Henk, 'Mediterranean Port Cities: Cosmopolitanism Reconsidered', *History and Anthropology* 16/1 (2005), σσ. 129-141.
- Duben, Alan & Cem Behar, *Istanbul households. Marriage, family and fertility, 1880-1940* (Κέιμπριτζ, 1991).
- Dumont, Paul, 'The social structure of the Jewish community of Salonica at the end of the nineteenth century', *Southeastern Europe* 5/2 (1979), σσ. 33-72.
- Dumont, Paul, 'La Franc-maçonnerie d' obédience française a Salonique au début du XXe siècle', *Turcica* 16 (1984), σσ. 65-94.
- Dumont, Paul & François Georgeon, 'Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle', *Turcica* 17 (1985), σσ. 127-187.
- Dumont, Paul & François Georgeon (επιμ.), *Vivre dans L'Empire Ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Παρίσι, 1997).
- Eley, Geoff, *A crooked line: From Cultural History to the History of Society* (Ανν Άρμπορ, 2005).
- Eley, Geoff & Keith Nield, *The future of class in history. What's left of the social?* (Ανν Άρμπορ, 2007).
- Engel, Barbara Alpern, 'Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I', *The Journal of Modern History* 69 (1997), σσ. 696-721.
- Exertzoglou, Haris, 'The cultural uses of consumption: negotiating class, gender, and nation in the Ottoman urban centres during the 19th century', *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003), σσ. 77-101.
- Exertzoglou, Haris, 'Metaphors of change: tradition and the East/West discourse in the late Ottoman Empire', στο Caglar Keyder & Anna Frangoudaki (επιμ.), *Ways to modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe, 1850-1950* (Λονδίνο, 2007), σσ. 43-59.
- Faroqhi Suraiya, Bruce McGowan, Donald Quataert & Sevket Pamuk, *An economic and social history of the Ottoman Empire. Τόμος 2 (1600-1914)* (Κέιμπριτζ, 1994).
- Fawaz, Leila Tarazi, *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut* (Κέιμπριτζ Μασαχουσέτη, 1983).
- Fine, Ben, 'Book Review: Matthew Hilton, *Consumerism in 20th Century Britain: The Search for a Historical Movement* (New York, 2003)', *Review of Social Economy* 63/2 (2005), σσ. 296-298.
- Fleming, Katherine Elizabeth, 'Becoming Greek: The Jews of Salonica, 1912-1917' (ανακοίνωση στο συνέδριο Religion, Identity, and Empire, Νιου Χέιβεν, 2005).
- Fleming, Katherine Elizabeth, *Greece. A Jewish history* (Πρίνστον, 2008).
- Fortna, Benjamin, *Imperial classroom: Islam, the state, and education in the late Ottoman Empire* (Νέα Υόρκη, 2002).
- Frank, Dana, 'Housewives, Socialists, and the Politics of Food: The 1917 New York Cost-of-Living Protests', *Feminist Studies* 11/2 (1985), σσ. 255-285.
- Fuhrmann, Malte, 'The Making of Competitive Internationally Standardized National Bourgeoisies: the Travelogue as Progress Report of Europeanization' (ανακοίνωση στο συνέδριο Bourgeois Seas: Revisiting the history of the middle classes in the Eastern Mediterranean port cities, Φλωρεντία, 2008).

- Gekas, Sakis, 'Economic institutions and the construction of the merchant elite in the Ionian islands under British rule (1815-1864)' (ανακοίνωση στο Economic History Society Conference, Μπίρμινγχαμ, 2002).
- Gekas, Sakis, *The commercial bourgeoisie of the Ionian Islands under British rule, 1830-1864. Class formation in a semi-colonial society* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Essex, 2004).
- Gekas, Sakis, 'The port Jews of Curfu and the "blood libel" of 1891: a tale of many centuries and of one event', *Jewish Culture and History* 7/2 (2004), σσ. 171-196.
- Gekas, Sakis, 'Culture and entrepreneurship in the Ionian Islands under British rule, 1815-1864' (ανακοίνωση στο Sixth Mediterranean Social and Political Research Meeting of the Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute, Μοντεκατίνι Τέρμε, 2005).
- Gekas, Sakis, 'Class formation in the Ionian Islands during the period of British rule, 1814-1864', (ανακοίνωση στο Hellenic Observatory, 2nd LSE Symposium on Current Social Science Research on Greece, Λονδίνο 2005).
- Gekas, Athanasios, 'Compradors to cosmopolitans? The historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports', EUI Working Paper MWP no. 2008/29 (Φλωρεντία, 2008).
- Gekas, Athanasios (Sakis), 'Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports', *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009), σσ. 95-114.
- Gelber, N. M., 'An Attempt to Internationalize Salonika, 1912-1913', *Jewish Social Studies* 17/2 (1955), σσ. 105-120.
- Georgelin, Hervé, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς* (μετάφραση Μαρία Μαλαφέκα, Αθήνα, 2007).
- Georgeon, François, «Η 'Σελανίκ' των μουσουλμάνων και των ντονμέδων», στο Gilles Veinstein (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα, 1994), σσ. 117-130.
- Gerson, Stéphane, *The pride of place. Local memories and political culture in nineteenth-century France* (Ιθακα, 2003).
- Ginio, Eyal, 'A Forgotten Balkan Elite: The Muslim Merchants and the Egyptian Commerce', στο Kemal Cicek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization, vol. 2: Economy and Society* (Αγκυρα, 2000), σσ. 75-81.
- Göçek, Fatma Müge, *Rise of the bourgeoisie, demise of Empire. Ottoman westernization and social change* (Οξφόρδη, 1996).
- Gounaris, Basil, 'Greco-Turkish railway connection: illusions and bargains in the late nineteenth-century Balkans', *Balkan Studies* 30 (1989), σσ. 311-332.
- Gounaris, Basil C., 'Salonica', *Review* 16/4 (1993), σσ. 499-518.
- Gounaris, Basil C., *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor* (Νέα Υόρκη, 1993).
- Gounaris, Basil C., 'Doing business in Macedonia. Greek Problems in British Perspective (1912-1921)', *European Review of History* 5/2 (1998), σσ. 169-180.
- Gounaris, Basil C., 'Bonds made power: clientelism, nationalism, and party strategies in Greek Macedonia (1900-1950)', στο Mark Mazower (επιμ.), *Networks of power in Modern Greece. Essays in honour of John Campbell* (Λονδίνο, 2008), σσ. 109-128.

- Hadziiosif, Christos, 'Issues of management control and sovereignty in transnational banking in the Eastern Mediterranean before the First World War', στο Kostas Kostis (επιμ.), *Modern banking in the Balkans and West-European capital in the nineteenth and twentieth centuries* (Αλντερσοτ, 1998), σσ. 160-177.
- Hamilakis, Yannis & Keith S. Brown (επιμ.), *The usable past. Greek Metahistories* (Νέα Υόρκη, 2003).
- Hanssen, Jens, *Fin de Siècle Beirut. The making of an Ottoman provincial capital* (Οξφόρδη, 2005).
- Harris, J. H., 'Introduction to the Themes: Symposium: Christian Religion and Anti-Semitism in Modern German History', *Central European History* 27/3 (1994), σσ. 261-266.
- Harrison, Carol E., *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Οξφόρδη, 1999).
- Harrison, Carol E., 'The bourgeois after the bourgeois revolution. Recent approaches to the middle class in European cities', *Journal of Urban History* 31/3 (2005), σσ. 382-392.
- Harrison, Carol E., 'Bourgeois citizenship and the practice of association in post-revolutionary France', στο Robert J. Morris, Graeme Morton & Boudien de Vries (επιμ.), *Civil society, associations and urban places: class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, (Αλντερσοτ, 2006), σσ. 175-189.
- Harrison, Mark & Stephen Broadberry (επιμ.), *The Economics of World War I* (Κέιμπριτζ, 2005).
- Hatzopoulos, Miltiade & V. Hautefeuille, 'Le journal intime de Léon Rey: un témoignage exceptionnel sur le service archeologique de l'Armée d'Orient et sur la vie dans le camp retranché de Salonique', στο Yannis Mourellos (επιμ.), *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 191-199.
- Haupt, Georges, 'Introduzione alla storia della Federazione operaia socialista di Salonico', *Movimento Operaio e Socialista* 18/1 (1972), σσ. 99-114.
- Healy, Maureen, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I* (Κέιμπριτζ, 2004).
- Hebdidge, Dick, *Υπο-κουλτούρα: Το νόημα του στυλ* (μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα, 1988).
- Hering, Gunnar. *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, τόμος Β'* (μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα, 2004).
- Herzfeld, Michael, 'Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections', *Comparative Studies in Society and History* (2003), σσ. 281-310.
- Hilton, Matthew, 'Review article: class, consumption and the public sphere', *Journal of Contemporary History* 35/4 (2000), σσ. 655-666.
- Hilton, Matthew, *Consumerism in 20th Century Britain: The Search for a Historical Movement* (Νέα Υόρκη, 2003).
- Hobsbawm, Eric, *Interesting times. A twentieth-century life* (Λονδίνο, 2003).
- Hoell, Margaret Stevens, *The Ticaret Odasi: origins, functions, and activities of the Chamber of Commerce of Istanbul, 1885-1899* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ohio State University, 1973).
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective', *The Journal of Modern History* 75/2 (2003), σσ. 269-299.
- Ilbert, Robert, *Alexandrie, 1830-1930: histoire d'une communauté citadine* (Κάιρο, 1996).

- Picak, Sukru, «Εβραϊκός σοσιαλισμός στην οθωμανική Θεσσαλονίκη» στο *Έλληνες και εβραίοι εργάτες στη Θεσσαλονίκη των Νεότουρκων* (Ιωάννινα, 2004), σσ. 7-60.
- Karakasidou, Anastasia, *Fields of Wheat, Hills of Blood* (Σικάγο, 1997).
- Karatzoglou, John, *The Imperial Ottoman Bank in Salonica. The first 25 years, 1864-1890* (Ισταμπούλ, 2003).
- Karmi, Ilan, *The Jewish community of Istanbul in the nineteenth century. Social, legal and administrative transformations* (Ισταμπούλ, 1996).
- Karpat, Kemal H., *The politicization of Islam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state* (Οξφόρδη, 2002).
- Kaschuba, Wolfgang, 'German bürgerlichkeit after 1800: culture as symbolic practice', στο Alan Mitchell & Jürgen Kocka (επιμ.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (Oxford, 1993), σσ. 392-422.
- Kaya, Dilek Akyalcin, 'Sabbatians in Salonica in the Late Nineteenth Century' (ανακοίνωση στην International Summer Academy 'Living Together: Plurality and cosmopolitanism in the Ottoman Empire and beyond', Ισταμπούλ, 2008).
- Kechriotis, Vangelis, *The Greeks of Izmir at the end of the empire. A non-Muslim Ottoman community between autonomy and patriotism* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Leiden, 2005).
- Kechriotis, Vangelis, 'Protecting the city's interest: the Greek-Orthodox and the conflict between municipal and vilayet authorities in Izmir in the Second Constitutional period' (ανακοίνωση στο Eight Mediterranean Social and Political Research Meeting, Φλωρεντία και Μοντεκατίνι Τέρμε, 2007).
- Keyder, Caglar, *State and class in Turkey. A study in capitalist development* (Λονδίνο, 1987).
- Keyder, Caglar, Y. Eyüp Özveren & Donald Quataert, 'Port-cities in the Ottoman Empire: some theoretical and historical perspectives', *Review* 16/4 (1993), σσ. 519-558.
- Khater, Akram Fouad, *Inventing home. Emigration, gender, and the middle class in Lebanon, 1870-1920* (Μπέρκλεϋ, 2001).
- Kocka, Jürgen, 'Losses, gains and opportunities. Social history today', *Journal of Social History* 37/1 (2003), σσ. 21-28.
- Kontogiorgi, Elisabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930* (Οξφόρδη, 2006).
- Kupferschmidt, Uri, *European department stores and Middle Eastern consumers: the Orosdi-Back saga* (Ισταμπούλ, 2007).
- Landau, Jacob M., *Tekinalp, Turkish Patriot, 1883-1961* (Ισταμπούλ, 1984).
- Langmuir, G. I., *Toward a Definition of Antisemitism* (Μπέρκλεϋ, 1990).
- Lapavitsas, Costas, 'Social origins of Ottoman industrialization: evidence from the Macedonian town of Naoussa', (Working Paper 142, School of Oriental and African Studies, Department of Economics, Λονδίνο, 2004).
- Lapavitsas, Kostas, 'Social and economic underpinnings of industrial development: evidence from Ottoman Macedonia', <http://eprints.soas.ac.uk/8828/> (πρόσβαση 30.05.2011).
- Levene, Mark, 'Port Jewry of Salonika: between neo-colonialism and nation-state', *Jewish Culture and History* 4/2 (2002), σσ. 125-154.
- Levene, Mark, "'Ni grec, ni bulgare, ni turk" -Salonika Jewry and the Balkan Wars, 1912-1913', *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts* 2 (2003), σσ. 65-97.

- Levy, Noemi, *Salonique et la Guerre Gréco-Turque de 1897: Le fragile équilibre d'une ville Ottomane* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα πτυχιακή εργασία, Université Paris 1, 2002).
- Lévy, Sam. *Salonique à la fin du XIXe siècle* (Ισταμπούλ, 2000).
- Macfie, A.L., *The end of the Ottoman Empire, 1908-1923* (Λονδίνο, 1998).
- Malinovich, Nadia, 'Salonican Jews in Paris in the 1920s' (ανακοίνωση στο συνέδριο της Association for Jewish Studies, Σικάγο, 1999).
- Mangana, Vassiliki G., *Westernization and Hellenicity: form and meaning in Thessaloniki, Greece 1850-1940* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Michigan, 1995).
- Mataraci, Aliye F., *Trade letters as instances of economy, ideology and subjectivity* (Ισταμπούλ, 2005).
- Matossian, Bedross Der, *Ethnic politics in post-revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909)* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, 2008).
- Mavrogordatos, George Th., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Μπέρκλεϋ, 1983).
- Maza, Sarah, *The myth of the French bourgeoisie. An essay on the social imaginary, 1750-1850*. (Κέιμπριτζ Μασσαχουσέτη, 2005)
- Mazower, Mark, 'Salonica between East and West, 1860-1912', *Dialogos: Hellenic Studies Review* 1 (1994), σσ. 104-127.
- Mazower, Mark, 'Travellers and the Oriental city, c. 1840-1920', *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), σσ. 59-111.
- Mazower, Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, 2002).
- Mazower, Mark, *Salonica, city of ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*. (Λονδίνο, 2004).
- Meron, Orly C., 'Jewish entrepreneurship in Salonica during the final decades of the Ottoman regime in Macedonia (1881-1912)', στο Colin Imber, Keiko Kiyotaki & Murphey Rhoads (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies* (Λονδίνο, 2005), σσ. 265-286.
- Meron, Orly K., 'Sub ethnicity and elites; Jewish Italian professionals and entrepreneurs in Salonica (1881-1912)', *Zakhor* 8 (2005), σσ. 177-220.
- Meron, Orly C., 'Jewish Entrepreneurship in Salonica (1912-1921): An Overview' (Κείμενο εργασίας, Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007).
- Merrett, David, Stephen Morgan & Simon Ville, 'Industry associations as facilitators of social capital: The establishment and early operations of the Melbourne Woolbrokers Association', *Business History* 50/6 (2008), σσ. 781-794.
- Michailidis, Iakovos D., 'From Christians to Members of an Ethnic Community: Creating Borders in the City of Thessaloniki (1800-1912)', στο Luda Klusáková & Laure Teulières (επιμ.), *Frontiers and identities: cities in regions and nations* (Πίζα, 2008), σσ. 169-180.
- Modiano, Mario, *Hamehune Modillano. The genealogical story of the Modiano family from ~1570 to our days* (Αθήνα, 2000).
- Molho, Rena, 'Popular anti-Semitism and state policy in Salonika during the city's annexation to Greece' *Jewish Social Studies* 50/3-4 (1988/1993), σσ. 253-264.
- Molho, Rena, 'Thessalonique après 1912. Propagandes étrangères et communitaire juive', στο Yannis Mourellos (επιμ.), *La France et la Grèce dans la Grande Guerre* (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 47-60.

- Molho, Rena, 'The Zionist movement in Thessaloniki, 1899-1919', στο I.K. Hassiotis (επιμ.), *The Jewish communities of Southeastern Europe* (Θεσσαλονίκη, 1997), σσ. 327-350.
- Molho, Rena, 'Jewish working-class neighborhoods established in Salonica following the 1890 and 1917 fires', στο *Salonica and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life* (Ισταμπούλ, 2005), σσ. 107-126.
- Molho, Rena, *The Memoirs of Doctor Meir Yoel* (Ισταμπούλ, 2011).
- Morris, Robert J., 'Voluntary Societies and British urban elites, 1780-1850: an analysis', *The Historical Journal* 26/1 (1983), σσ. 95-118.
- Morris, Robert J., *Class, sect and party. The making of the British middle class, Leeds 1820-1850* (Μάντσεστερ, 1990).
- Naar, Devin E., 'From the "Jerusalem of the Balkans" to the Goldene Medina: Jewish immigration from Salonika to the United States', *American Jewish History* 93/4 (2007), σσ. 435-473.
- Nahum, Henri, *Juifs de Smyrne, XIXe-XXe siècle* (Παρίσι, 1998).
- Nahum, Henri, 'Charisme et pouvoir d'un medecin juif. Moise Allatini (1809-1882), "le pere de Salonique"', στο Meropi Anastassiadou-Dumont (επιμ.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes* (Παρίσι, 2003), σσ. 49-62.
- Nehama, Joseph, 'The Jews of Salonika and the rest of Greece under hellenic rule: the death of a great community', στο W.M. Schwab & R.D. Barnett (επιμ.), *The Sephardi Heritage: the western Sephardim, vol. 2* (Γκρέντον, 1989), σσ. 203-242.
- Nehama, Joseph, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τόμος 3 (Θεσσαλονίκη, 2000).
- Leyla Neyzi, 'Remembering to Forget: Sabbateanism, National Identity, and Subjectivity in Turkey', *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2000), σσ. 137-158.
- Nobuyoshi, Fujinami, 'The Patriarchal Crisis of 1910 and Constitutional logic: Ottoman Greeks dual role in the Second Constitutional Politics', *Journal of Modern Greek Studies* 27 (2009), σσ. 1-30.
- Öke, Mim Kemâl, 'Young Turks, freemasons, Jews and the question of Zionism in the Ottoman Empire', στο Ralph S. Hattox & Heath W. Lowry (επιμ.), *IIIrd Congress on the social and economic history of Turkey. Proceedings* (Ισταμπούλ, 1990), σσ. 29-46.
- Ortayli, Ilber, 'Ottomanism and Zionism during the Second Constitutional Period, 1908-1915', στο Avigdor Levy (επιμ.), *The Jews of the Ottoman Empire* (Πρίνστον, 1994), σσ. 527-537.
- Ozbek, Nadir, 'Philanthropic activity, Ottoman patriotism and the Hamidian regime, 1876-1909', *International Journal of Middle Eastern Studies* 37 (2005), σσ. 59-81.
- Özdemir, Bülent, 'A local perception of plural Ottoman society: Muslim, Orthodox, and Jewish communities of Salonica during the 1840s', στο Kemal Cicek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization, vol. 2: Economy and Society* (Αγκυρα, 2000), σσ. 419-427.
- Özdemir, Bülent, 'The Jews of Salonica and the Reforms', στο Mehmet Tütüncü (επιμ.), *Turkish-Jewish encounters. Studies on Turkish-Jewish relations through the Ages* (Χάαρλεμ, 2001).
- Palaioret, Michael, *The Balkan economies c. 1800-1914: evolution without development* (Κέιμπριτζ, 1997).

- Palmer, Alan, *The gardeners of Salonika* (Νέα Υόρκη, 1965).
- Penslar, Derek J., *Shylock's children. Economics and Jewish identity in modern Europe* (Μπέρκλεϋ, 2001).
- Pierron, Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945* (μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Αθήνα, 2004).
- Presner, Todd Samuel, “‘Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard Muscles’: Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration”, *Modernism/Modernity* 10/2 (2003), σσ. 269-296.
- Putnam, Robert D., *Bowling Alone: The collapse and revival of American community* (Νέα Υόρκη, 2000).
- Quataert, Donald, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (Νέα Υόρκη, 1983).
- Quataert, Donald, ‘The workers of Salonica, 1850-1912’, στο Donald Quataert & Erik Jan Zürcher (επιμ.), *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (Λονδίνο, 1995), σσ. 59-74.
- Quataert, Donald (επιμ.), *Consumption studies and the history of the Ottoman Empire, 1550-1922. An introduction* (Ωλμπαν, 2000).
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Κέιμπριτζ, 2000).
- Quataert, Donald, ‘The industrial working class of Salonica, 1850-1912’, στο Avigdor Levy (επιμ.), *Jews, Turks, Ottomans. A shared history, fifteenth through the twentieth century* (Σύρακιουζ, 2002), σσ. 194-211.
- Rahden, Till van, *Jews and other Germans. Civil society, religious diversity, and urban politics in Breslau, 1860-1925* (Μάντισον, 2008).
- Recanati, David (επιμ.), *Zikhron Saloniki. La grandeza y la destruycion del Yerushalayim del Balkan*, Τόμος Α’ (Τελ Αβίβ, 1972-1986).
- Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the politics of Jewish schooling in Turkey, 1860-1925* (Μπλούμινγκτον, 1990).
- Rodrigue, Aron, ‘From millet to minority: Turkish Jewry’, στο Pierre Birnbaum & Ira Katznelson (επιμ.), *Paths of emancipation. Jews, states, and citizenship* (Πρίνστον, 1995), σσ. 238-261.
- Rodrigue, Aron, ‘Difference and tolerance in the Ottoman Empire. Interview with Nancy Reynolds’, *Stanford Humanities Review* 5/1 (1996), σσ. 81-92.
- Rozen, Minna, ‘Contest and rivalry in Mediterranean maritime commerce in the first half of the eighteenth century: the Jews of Salonika and the European presence’, *Revue des Etudes Juives* 147/3 (1988), σσ. 309-352.
- Rozen, Minna, *The Last Ottoman Century and Beyond: the Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945* (μετάφραση Karen Gold, Τελ Αβίβ, 2005).
- Rychner, Anne-Marie Faraggi, *Les Mallah. Une famille sépharade de Salonique* (Νοσατέλ, 1997).
- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-76* (Πρίνστον, 1973).
- Sciaky, Leon, *Farewell to Salonica: city at the crossroads* (Φιλαδέλφεια, 2003).
- Sewell Jr., William H., *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Σικάγο, 2005).
- Scott, Joan W., *Gender and the politics of history* (Νέα Υόρκη, 1988).
- Stein, Sarah Abrevaya, ‘The permeable boundaries of Ottoman Jewry’, στο Joel S. Migdal (επιμ.), *Boundaries and belongings. States and societies in the struggle to shape identities and local practices* (Κέιμπριτζ, 2004), σσ. 49-70.



- Stobart, Jon, 'Personal and commercial networks in an English port: Chester in the early eighteenth century', *Journal of Historical Geography* 30 (2004), σσ. 277-293.
- Tanatar-Baruh, Lorans, *A study in commercial life and practices in Istanbul at the turn of the century: the textile market* (Αδημοσίευτη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Bogazici University, 1993).
- Turner, Victor, *From Ritual to Theatre: the human seriousness of play* (Νέα Υόρκη, 1982).
- Themopoulou, Emilie, *Salonique, 1800-1875. Conjoncture économique et mouvement commercial* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris I, 1994).
- Thompson, Edward Palmer, 'The moral economy of the English crowd in the eighteenth century', *Past and Present* 50 (1971), σσ. 76-136.
- Thompson, Victoria E., "Telling 'spatial stories': urban space and bourgeois identity in early nineteenth-century Paris", *The Journal of Modern History* 75 (2003), σσ. 523-556.
- Tilly, Richard, 'Moral standards and business behaviour in nineteenth-century Germany and Britain', στο Alan Mitchell & Jürgen Kocka (επιμ.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (Οξφόρδη, 1993), σσ. 179-206.
- Tinayre, Marcelle, *Ένα καλοκαίρι στη Θεσσαλονίκη. Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1916* (μετάφραση Αλεξάνδρα Νεστοροπούλου, Αθήνα, 2008).
- Uziel, Yosef, 'Moadonim (Kuluvim) ve-Agadot Lisgeyhem' [Τύποι συλλόγων και σωματείων], στο *Saloniki, Ir va-em be Yisrael* [Σαλονίκη, Μητέρα-πόλη του Ισραήλ] (Ιερουσαλήμ και Τελ Αβίβ, 1967), σσ. 127-128.
- Varsano, Samuel, 'Des Juifs de Salonique à Naples (1917-1940): un témoignage', στο Elie Carasso (επιμ.), *Les voix de la mémoire* (Ταρασκόν, 1997), σσ. 95-102.
- Vassilikou, Maria, *Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years: Party Ideologies and Party Competition* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College London, 1999).
- Wahrman, Dror, *Imagining the middle class. The political representation of class in Britain, c. 1780-1840* (Κέιμπριτζ, 1995).
- Wakefield, Alan & Simon Moody, *Under the devil's eye. Britain's forgotten army at Salonika, 1915-1918* (Στράουντ, 2004).
- Yalman, Ahmed Emin, *Turkey in my time* (Νόρμαν, 1956).
- Yerolympos, Alexandra, *Urban transformations in the Balkans, 1820-1920. Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* (Θεσσαλονίκη, 1996).
- Yerolympos, Alexandra, 'L'incendie de Salonique en août 1917. Fait divers ou "dégât collatéral"?' στο Institute for Balkan Studies, *The Salonika theatre of operations and the outcome of the Great War. Proceedings of the International Conference (Thessaloniki 2005)* (Θεσσαλονίκη, 2005), σσ. 251-260.
- Yilmaz, Fikret, «Πορτρέτο μιας παραγνωρισμένης κοινότητας: οι μουσουλμάνοι», στο Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού* (μετάφραση Μαρίνα Κουνέζη, Αθήνα, 2006), σσ. 63-74.